

DE INDISCHE GIDS.

De Indische Gids.

STAAT- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

Directeur: C. E. VAN KESTEREN,

MET VELER MEDEWERKING.

Redacteur van de rubriek Koloniale Literatuur: Dr. T. C. L. WIJNMALEN.

ZESDE JAARGANG.

I.

AMSTERDAM. — J. H. DE BUSSY.
Rokin 60.
(De Zeven Kerken van Rome.)
1884.

INHOUD VAN DEN ZESDEN JAARGANG, EERSTE DEEL.

---

[1]) Op den titel is vermeld: *Borneo;* dit moet zijn *Berou.*

Over Staats- en particuliere spoorwegen op Java.

Het November-nummer van dit Tijdschrift bevat een artikel over Indische spoorwegen van den heer K. onder den titel: »Moet voor Nederlandsch-Indië aan het stelsel van Staatsspoorwegen vastgehouden worden", dat alle aandacht verdient.

Wanneer het de bedoeling is van den schrijver van dit artikel om te betoogen dat door den Staat moet aangelegd en geexploiteerd worden een doorloopende spoorweglijn van Oost naar West Java, zullen zeer zeker velen met hem instemmen.

Reeds in het algemeen genomen behoort een eenmaal begonnen werk ook voltooid te worden, hoeveel te meer hier, waar dit werk reeds nu goede finantiëele resultaten verzekert, en een ontijdig staken van den bouw of overgeven der verbindingslijnen in andere handen een groot gedeelte van het verwerkte kapitaal zoo goed als inproductief zou maken.

Dat de tot nu toe verkregen resultaten ten opzichte van den bouw en exploitatiekosten der lijnen zeer gunstig zijn, en hieruit geen motief gevonden kan worden om de staatslijnen aan anderen ter voltooiing en exploitatie op te dragen, zullen de meesten, die de zaak ter plaatse hebben nagegaan, ook gaarne toegeven.

Omtrent de bewering dat staatsaanleg duur zou zijn, merkt K. terecht op, dat een juiste vergelijking tusschen de lijnen van de N.I. Spw.-Maatschappij en de Staatsspoor niet goed mogelijk is wegens de te verschillende toestanden waarin beide verkeeren.

Als meest overeenkomende lijnen noemt hij Batavia-Buitenzorg en Passaroean-Probolinggo, en de bouwkosten dezer lijnen vergelijkende, zou hij eerder nog tot de conclussie meenen te moeten komen, dat de Staat goedkooper bouwt dan de particulier.

Deze conclusie gaat echter ons inziens te ver, omdat bij de vergelijking nog in aanmerking dient genomen te worden, dat de lijn

Batavia-Buitenzorg gebouwd is in een tijd, waarin zoowel de prijzen als de transportkosten van alles wat uit Europa aangevoerd moest worden, speciaal voor bovenbouw en materieel, buitensporig hoog waren met betrekking tot de laatste jaren; ook waren, zoo wij ons niet vergissen, de kosten van onteigening voor de baan in de particuliere landen vrij hoog, terwijl de onteigeningskosten voor de Staatsspoorwegen vrij gering zijn; eindelijk zullen bij eventueel aan teleggen particuliere spoorwegen de kosten van geldverkrijging geen 11.3°/₀ behoeven te bedragen. De Deli-Spoorwegmaatschappij ten minste heeft de noodige fondsen goedkooper verkregen.

Intusschen, indien wij meenen dat integendeel toekomstig aangelegde particuliere lijnen betrekkelijk voor minder geld kunnen en zullen aangelegd worden dan de staatslijnen, dan zal dit vooral zijn, omdat particulieren hunne lijnen aanvankelijk zullen aanleggen naar den eisch van het te verwachten vervoer en hunne lijnen verbeteren zullen naarmate het toenemend verkeer dit vordert; terwijl de Staat onmiddellijk de lijn zoodanig zal uitbouwen dat de onderhouds- en exploitatiekosten tot een minimum gebracht worden.

Beiden zijn gerechtigd tot hunne opvatting, omdat, hoe dan ook, de staat op voordeeliger voorwaarden geld zal kunnen verkrijgen dan een particuliere maatschappij, vooral zoolang deze nog geene goede rente kan uitkeeren.

Daarom, al bouwt de Staat in Indië duurder dan particulieren dit zullen doen, dan kan daarvan bezwaarlijk een grief gemaakt worden.

K. toont eveneens aan dat de exploitatie der Staatsspoorwegen niet onvoordeelig geschiedt, terwijl wij daaraan meenen te kunnen toevoegen dat het publiek in het algemeen zeer tevreden is met de wijze waarop de Staatsspoorwegen, ten minste tot nu toe, geëxploiteerd worden, de tarieven-kwestie natuurlijk daargelaten.

Maar indien wij geheel toegeven dat de Staatsspoorwegen op Java goed worden aangelegd en goed worden geëxploiteerd, dan kunnen wij toch ook niet nalaten er op te wijzen dat dit voor een groot deel daaraan toe te schrijven is, dat het Staatsspoorwegwezen op Java geheel beheerd wordt op den voet van een particuliere maatschappij.

De Inspecteur-generaal heeft feitelijk een onbeperkte macht. Hij maakt zijn jaarlijksche begrooting op, en zijn de gelden eenmaal toegestaan, dan staat het aan hem hoe die te verwerken. Hij benoemt en ontslaat al zijn ambtenaren vrij wel naar goeddunken. Hij is niet gebonden aan alle lastige omslachtige formaliteiten, die

het werken met de staatsmachine zoo tijdroovend en duur maken.

Juist daardoor is het mogelijk geworden een bestuur te verkrijgen, dat met ijver en toewijding de zaak behartigt, dat alle krachten inspant om even goed en beter werk te leveren dan anderen, en er een eer in stelt dit te kunnen aantoonen, een bestuur dat zijn personeel ruim betaalt, maar ook de werkkracht daarvan totaal gebruikt, en zelfs, zooals enkele beweren, even als bij particuliere maatschappijen, wel eens verbruikt.

Onder die omstandigheden bestaat er inderdaad geen enkele reden waarom de werken van staatswege uitgevoerd minder gunstige resultaten zouden opleveren, dan die van particulieren.

Kan die toestand echter voortdurend blijven bestaan?

Wij meenen van ja, indien n. l. naast het Staatsspoorwegnet een even groot net van particuliere spoorwegen ontstaat.

In dat geval zal er altijd een zekere concurrentie of wedijver ontstaan tusschen de verschillende maatschappijen, en zal de prikkel om uit te munten boven den nabuur, ook voor het bestuur der Staatsspoorwegen, groot genoeg blijven, om te trachten de Staatsspoorwegen den eersten rang te doen behouden en te beletten dat ambtelijke sleur de overhand krijgt.

Principieel zullen dan ook wel de meesten het volkomen eens zijn met K., dat de bouw en de exploitatie van de lijn Buitenzorg-Soerabaja onder het tegenwoordig beheer van staatswege moet blijven — en wanneer sommigen daarmede niet instemmen, zal het wel alleen zijn op grond van het tegenwoordig heerschende geldgebrek in de staatskas.

Wenscht K. nu, ten slotte aanmanende »om den eenmaal ingeslagen weg met vasten tred en kalm overleg te blijven bewandelen", verder den bouw van alle spoorwegen in Indië door den Staat te laten volbrengen?

Zeer duidelijk is dit uit zijn betoog niet op te maken.

Wel is waar erkent hij schoorvoetend dat de daartoe noodige fondsen ten eenenmale ontbreken en het buitendien veel te lang zal duren, indien de voorshands meest wenschelijke lijnen allen van staatswege moeten daargesteld worden, en geeft hij noode toe dat in het belang van het land en de bevolking het particulier initiatief niet afgewezen mag worden; maar hij is klaarblijkelijk zeer pessimistisch gezind omtrent de particuliere bemoeiingen in zake spoorwegen, — en uit zijn weinig opwekkende beschouwingen dienaangaande moet men opmaken dat hij daarvan weinig heil verwacht.

Deze beschouwingen zijn echter ons inziens niet juist en niet

billijk; integendeel, de feiten zelven brengen ons tot een geheel tegenovergestelde meening als die van den heer K.

Het is ons onbekend welke de onereuse voorwaarden waren waarop een van staatswege aangezocht consortium zich bereid verklaarde den bouw van spoorwegen op Java te willen aanvaarden, maar ieder weet dat de N. I. Spw. maatschappij ter tijde een overeenkomst met de Regeering sloot, tot uitbouw van hare lijn naar Tjilatjap, op voorwaarden, die te minder onereus te noemen waren, omdat toen nog weinig ervaring was verkregen omtrent de rentabiliteit van spoorlijnen in streken waar weinig of geen Europeesche industrie gevestigd is.

De aangegane overeenkomst werd echter door de Kamer afgestemd.

Daarna werd een overeenkomst aangegaan met de N. I. Spw. maatschappij tot afkoop van hare lijn Batavia—Buitenzorg, op voor de Maatschappij niet bijzonder voordeelige voorwaarden.

Zijn wij wel ingelicht, dan had de Maatschappij het voornemen een gedeelte der koopsom aan te wenden tot den bouw van verschillende voedinglijnen van hare hoofdlijn Semarang—Vorstenlanden. Wegens het afstemmen van de aangegane overeenkomst werd aan dit voornemen echter geen uitvoering gegeven.

Ook is het niet onbekend dat in die dagen van verschillende zijden werd aangedrongen om in plaats van afkoop van de lijn Batavia—Buitenzorg, liever een directe staatslijn daarnaast aan te leggen, — een voornemen, het zij in het voorbijgaan gezegd, zeker niet strekkende tot aanmoediging van het particulier initiatief.

Verder zijn toch de Semarang—Joanna stoomtram, en de Deli-spoorwegmaatschappij zonder vele wederwaardigheden tot stand gekomen geheel door Nederlandsch kapitaal. Merkwaardig is het echter, dat van de talrijke spoorwegprojecten in Indië tot nu toe alleen deze beide slaagden, en juist beide concessies verkregen zijn, zonder dat de Indische Regeering daarop veel invloed heeft uitgeoefend.

Wat nu aangaat de talrijke concessie-aanvragen voor stoomtramwegen of spoorwegen in Indië, zou men uit het daaromtrent door K. medegedeelde allicht tot de meening kunnen komen, dat de Indische Regeering aan de aanvragers de meest bescheiden eischen stelde en hun alle mogelijke faciliteiten gaf, — zoodat alleen de algeheele machteloosheid van de aanvragers zelven om iets tot stand te brengen, en de onwil van het Indische en speciaal het Nederlandsche kapitaal om in Indische spoorwegondernemingen deel te nemen, de schuld is, dat van die aanvragen tot nu toe nog weinig is terecht gekomen.

Op goede gronden kunnen wij echter verzekeren, dat een zoodanige voorstelling, wanneer bedoeld, niet juist is.

Reeds de eerste afkeurende opmerking van K. is niet billijk n. l. »dat de aanvragen bijna zonder uitzondering geschieden in een »kort request, zonder eenige de minste toelichting, zonder een enkel »cijfer dat de waarschijnlijke kosten aangeeft, zonder opgaaf van »voorwaarden, zonder bewijs dat men over eenige middelen beschikt »die voor de uitvoering noodig zijn, kortom zonder iets hoegenaamd »dat vertrouwen kan inboezemen en de Regeering eenigen waarborg »hoe gering ook, schenkt, waarop zij de concessie zou kunnen »verleenen."

Immers een aanvrager kan in het geheel niet weten, of voor de lijn die hij begeert, reeds andere aanvragen zijn ingekomen.

De eenige aanwijzing, die hij daaromtrent kan verkrijgen, is te vinden in de opsomming van de aanvragen in de bijlagen van het Koloniaal verslag, door de goede zorgen van de Regeering in het moederland samengesteld, op zijn vroegst een jaar na dato verschijnende en niet gemakkelijk in Indië verkrijgbaar.

Getroost een aanvrager zich alzoo kosten en arbeid om reeds dadelijk voorprojecten, ramingen, enz. te vervaardigen, dan loopt hij veel gevaar vergeefschen arbeid te maken, daar het zeer goed mogelijk is, dat anderen hem in de onderwerpelijke aanvraag voor geweest zijn of misschien zullen komen.

Voor bovenvermelde handeling bestaat daarom een zeer rationeele grond; een aanvrager doet zeer verstandig met zich onder den een of anderen vorm tot de Regeering te wenden, en vooreerst te trachten een prioriteitsrecht op zijn aanvraag te verkrijgen.

Indien »geene vroegere aanvragen of andere bepaalde redenen dit beletten" zooals K. dan ook zelf opmerkt, wordt meestal circa 4 à 6 maanden na het gedane verzoek »op al die aanvragen prioriteit verleend voor een bepaalden termijn".

Die bepaalde termijn bedraagt gewoonlijk 6 maanden; en in die tijdsruimte verlangt de Regeering dat de aanvrager zal indienen voorontwerpen van de lijn, ramingen van de kosten, aantooning van de middelen om het werk ten uitvoer te brengen, en somtijds ook de aantooning van de rentabiliteit van de lijn.

Daar zeer vele aanvragers geen technici zijn, en alzoo niet in staat zelf deze bescheiden te vervaardigen, zien zij de onmogelijkheid in om binnnen dien termijn aan de regeeringsvoorwaarden te voldoen, en daar zij van te voren geen enkelen waarborg hebben, dat de gestelde termijn ten hunnen behoeve verlengd zal worden of dat

een op hen volgende aanvrager, om welke redenen dan ook, hun zal worden voorgetrokken, worden vele aanstonds afgeschrikt en trekken zich terug.

Een zeer groot deel van de in het Koloniaal verslag opgenomen aanvragen moet dan ook sedert lang als vervallen beschouwd worden.

Intusschen is het inderdaad waar dat, zoo er werkelijk geene motieven te vinden zijn, waarop de verlenging geweigerd kan worden, deze ook in opvolgende termijnen van 6 maanden verleend wordt, en het zelfs onder omstandigheden niet onmogelijk schijnt voor een aanvrager, om na overwinning van verschillende moeilijkheden een voorloopige concessie machtig te worden.

Hierbij dient dan echter weder onderscheid gemaakt te worden tusschen concessie-aanvragen voor secundaire lijnen of voor hoofdlijnen (onverschillig of deze als stoomtramweg dan wel als spoorweg zijn aangevraagd [1]), daar in de behandeling van beiden nog al eenig verschil is op te merken.

Waar de aanvragen betreffen lijnen van ondergeschikt belang, of lijnen die niet in de richting vallen van, als het ware met den vinger aan te wijzen, toekomstig aan te leggen hoofdverbindingen, of lijnen die nuttig of noodig zullen kunnen worden als voedinglijnen van bestaande of toekomstige hoofdspoorlijnen, in het algemeen waar het betreft lijnen, op welke is toe te passen wat K. zegt bl. 622: »Kleine spoorwegondernemingen verdwijnen bij consequent doorge- »voerde concurrentie, zij bezwijken in den strijd om het bestaan", voor zulke lijnen zijn inderdaad concessies verkregen zonder dat de aanvragers buitengewone moeielijkheden ondervonden hebben. Sommigen echter tevens onder concessie-voorwaarden, waarop het te betwijfelen valt of Nederlandsch zoowel als Indisch kapitaal zich daaraan wagen zal.

Van deze categorie van lijnen valt nog op te merken, dat hoewel een groot gedeelte daarvan zonder twijfel is aangevraagd in de meening dat het eenvoudig bezit eener concessie ook realiseer-

[1]) Bij concessie-aanvragen van stoomtramlijnen op Java hebben de meesten meer speciaal het oog op hetgeen men in Europa secundaire spoorwegen zou noemen. Sommigen zien zelfs geen principieel verschil tusschen stoomtram of spoorweg op Java. Anderen, in de meening verkeerende dat de Indische regeering den aanleg van particuliere spoorwegen in de hand zou trachten te werken, door de bepalingen tot het verkrijgen van concessie zoo eenvoudig mogelijk te maken, vroegen een stoomtram aan, hoewel zij bedoelden een spoorweg te maken. In de meeste gevallen is daarom het verschil tusschen een aanvraag voor stoomtram en voor spoorweg alleen in den naam te zoeken.

bare waarde representeerde, toch op dergelijke zoo men wil min of meer speculatieve wijze, de meeste secundaire lijnen in Nederland zijn tot stand stand gekomen. In die gevallen echter bemoeiden aanvragers zich voorshands minder met uitvoerige voorprojecten, ramingen, aantooning van middelen en aantooning van rentabiliteit, maar beijverden zich directen of indirecten steun te verwerven door subsidies, rentegarantie of op andere wijze, van de gemeenten en van vermogende instellingen of particulieren, die door de aan te leggen lijn gebaat zouden worden.

Van zulk een directen of indirecten steun der aangevraagde secundaire lijnen in Indië van staatswege valt echter nog weinig te bespeuren.

Daar nu velen K's opmerking volkomen beamen dat »kleine »spoorwegondernemingen verdwijnen bij consequent doorgevoerde »concurrentie, dat zij bezwijken in den strijd om het bestaan" — kan het den kapitalisten niet euvel geduid worden, dat zij niet gaarne aan zulke ondernemingen deelnemen; althans niet zoolang de Indische regeering eene in het gunstigste geval lijdelijke houding blijft aannemen, en zoolang in de concessie-voorwaarden geen deugdelijke waarborgen gegeven worden tegen het annexeeren der ondernemingen door de grootere maatschappijen, zoodra zij waarde beginnen te krijgen.

De andere categorie van aanvragen betreft lijnen, die als hoofdlijnen kennelijk deel uitmaken van het aan te wijzen toekomstige spoorwegnet op Java.

Op eenige dezer aanvragen zal de opmerking van K wel betrekking hebben »dat zij soms op de meest irrationeele wijze gecombi- »neerd zijn, en soms de voor de aangevraagde lijnen onontbeerlijke gedeelten missen".

Het Koloniaal verslag naslaande, ziet men dat deze opmerking juist is.

Bij eenzijdige beoordeeling eener zaak loopt men echter dikwijls gevaar mis te tasten, en zal het daarom niet misplaatst zijn, om alvorens op dit punt een misschien voorbarig oordeel te vellen, eerst te onderzoeken, welke redenen aanvragers tot zoodanige combinaties, als vermeld worden in het Koloniaal verslag, genoopt hebben, en waarom stukken, voor het completeeren der lijn bepaald noodig, soms zijn weggelaten.

Ons dunkt, dat, juist omdat dit werkelijk opvallend is, zeer bepaalde motieven daaraan ten grondslag zullen liggen.

Wat nu aangaat de aanvragers zelf dezer lijnen, de meesten die de onderwerpelijke zaken van nabij hebben gadegeslagen, zullen het er wel over eens zijn dat hun de noodige energie niet ontbreekt, doch dat de moeielijkheden van allerlei aard, die zij te overwinnen hebben vóór zij een voorloopige concessie kunnen verkrijgen, letterlijk ontelbaar zijn; dat verder aanvragers die onderstellen dat, even als in andere landen, ook in Indië spoorwegen zouden kunnen tot stand komen met eenigen directen of indirecten steun van de Regeering, en dientengevolge eenige, zij het zelfs hoogst bescheiden eischen stellen, onmiddellijk op hunne eischen worden afgewezen; dat waarschijnlijk de aanvragers nooit er aan zouden gedacht hebben om concessie in Indië aan te vragen, indien zij van te voren geweten hadden welke moeielijkheden hen in den weg zouden komen, en dat zonder twijfel zich bij hen, naar aanleiding hunner opgedane ervaring, vooralsnog de overtuiging niet heeft kunnen vestigen, dat het de ernstige wensch is der Indische regeering om spoorwegen op Java door particulier initiatief tot stand te doen komen.

Wat verder betreft het verwijt van K., dat »de Nederlander er »zich op toe schijnt te leggen, zich de voordeelen van goede onder»nemingen in eigen omgeving te laten ontglippen, ten bate van »vreemden", — treft het ons in het Koloniaal verslag te vinden dat aanvragen zijn ingekomen van personen en Nederlandsche finantiëele instellingen, die in vrij nauw verband staan met het spoorwegwezen in Indië, en een groote finantiëele kracht representeeren, en wel te bemerken dat concessies zijn gegeven aan personen geheel nieuw op het gebied van het spoorwegwezen, maar eenig resultaat van de pogingen van boven bedoelde aanvragers niet opgeteekend te zien.

Vreemd schijnt dit en voorshands moeielijk te rijmen met het beweren van K. »dat de Regeering gaarne concessie verleent zoo »haar dit slechts eenigszins mogelijk wordt gemaakt", — daar hier toch zonder meer in de persoonlijkheid van de aanvragers zelf »eenig vertrouwen kon gesteld worden en eenige waarborg gegeven »werd dat de middelen ter zijner tijd zouden gevonden worden om »het werk ten uitvoer te brengen."

In allen gevalle zou men uit deze aanvragen toch moeten opmaken, dat de Nederlandsche ondernemingsgeest en kapitaal wel degelijk hunne aandacht op de Indische spoorwegen gevestigd hebben, te meer nog daar het niet onbekend is, dat nog onlangs een onzer belangrijkste finantiëele instellingen een zeer actief aandeel nam in

het tot stand komen van een belangrijke onderneming in de Buitenbezittingen, en zich tevens zeer interresseerde voor een belangrijke spoorweglijn op Java.

Zeer opmerkelijk is het verder te moeten vernemen dat de aanvraag eener spoorweglijn van Anjer naar Soerabaja door de Indische Regeering gesteund wordt, en werkelijk in het Koloniaal verslag te moeten ontwaren, dat aan aanvragers prioriteitsrechten zullen verleend worden, zoodra de nu bestaande beletselen (zijnde vermoedelijk de rechten van vroegere aanvragers op gedeelten van die lijn) kunnen worden weggenomen.

Het is toch overbekend dat deze aanvraag zich geheel grondt op het verkrijgen van vreemd kapitaal. Voor deze onderneming zal zeer zeker geen Hollandsch kapitaal te vinden zijn, daar volgens de eigen uitspraak van de in Indië op spoorweggebied bevoegde beoordeelaars, deze lijn niet of slechts luttel rendeeren zal.

Op deze aanvraag kan zeer zeker toegepast worden de zinsnede van K.: »In hoeverre dat te hulp roepen van vreemd, bepaald En- »gelsch kapitaal uit een politiek oogpunt aanbeveling verdient, laat »ik buiten beschouwing."

Dat een zoodanige aanvraag zelfs eenigszins in overweging genomen wordt, is te minder verklaarbaar, daar het hier een spoorwegonderneming geldt niet minder omvangrijk dan het complete ontworpen staatsspoorwegnet, en de Minister nog onlangs bij de beantwoording van het sectieverslag, als een hoofdmotief tegen een eventueele overdracht van de tegenwoordige Staatsspoorwegen aanvoerde »dat hij om politieke redenen niet gaarne een zoo groote maatschappij in het leven zou helpen roepen, zij zou een macht in den Staat worden, waarmede het Gouvernement ten aanzien zijner daden rekening zou moeten houden, iets wat in Indië met zorg dient vermeden te worden."

Inderdaad de feiten geven geen grond tot de bewering van K., dat de Indische Regeering »op de meest duidelijke wijze te kennen »geeft dat zij gaarne concessie verleent, zoo haar dit slechts eenigs- »zins mogelijk wordt gemaakt"; integendeel het vermelde in het Koloniaal verslag zelve zou eerder aanleiding geven tot de zonderlinge onderstelling, dat door de Indische regeering bij voorkeur die aanvragen voorgetrokken worden, welke het minste kans van slagen hebben.

Een onpartijdig beoordeelaar zal dan ook de werkelijk tot nu toe vrij onvruchtbare pogingen van particulieren in zake spoorwegaan-

leg op Java, niet wijten aan de weinige energie van de aanvragers en ook niet aan gebrek aan ondernemingsgeest der Hollandsche kapitalisten, maar aan de vele moeielijkheden die aanvragers te overwinnen hebben, gepaard aan den tegenwoordig ook minder bloeienden toestand van de geldmarkt.

Wij hebben gemeend een en ander te moeten releveeren wegens de zoo sombere voorstelling van K. ter zake; maar hoe dit nu ook zij, ons inziens kan er niet aan gedacht worden de Java-spoorwegen geheel van staatswege te doen uitbouwen.

Nog daargelaten dat het te lang zou duren, is de Staat tegenwoordig daartoe finantieel niet bij machte.

Voortdurend leeningen voor dit doel te sluiten, zooals enkelen wenschen, is ondoenlijk. Eenmaal dien weg opgaande weet men wel het begin, maar niet het einde, want indien voor alle nuttige of zelfs noodige werken in Indië leeningen moeten aangegaan worden, zal het benoodigde bedrag geen tientallen maar honderdtallen millioenen bedragen.

De besteede sommen zullen zeker grootendeels zeer productief zijn, en kon Indië zelf tegen matige rente de noodige fondsen verkrijgen, dan ware het bezwaar zoo groot niet. Zooals de toestand echter feitelijk is, zou Nederland geheel alleen borg moeten blijven, en bij eventueele verminderde productiviteit van de werken waarvoor geleend wordt, zelf rente en aflossing van de gewaarborgde millioenen moeten bezorgen.

Nu klinkt het oratorisch zeker fraai, te betoogen dat Nederland daartoe uit een moreel oogpunt verplicht is, omdat het zelf reeds zoo veel uit Indië geput heeft.

Daar moge zelfs veel voor te zeggen zijn, hoewel er ook grond is om te beweren, dat Indië even groote directe en speciaal indirecte voordeelen van Nederland heeft genoten; maar in allen gevalle blijft het een nuchtere waarheid, dat het sluiten van groote leeningen ten behoeve van Indië niet voordeelig is voor Nederland en daarom niet zal gedaan worden.

Om de noodige spoorwegen binnen redelijken tijd tot stand te doen komen, zal men zich alzoo eensdeels met de beschikbare geldmiddelen moeten behelpen, en anderdeels op de eene of andere wijze de lijnen door particulieren moeten doen aanleggen.

Ons inziens is dit zeer goed te bereiken, en meenen wij zelfs dat met eenig overleg binnen een tijdvak van 20 jaren zullen kunnen aangelegd worden:

door particuliere maatschappijen:
een lijn van Djocjo, via Sentolo en Poerworedjo naar Tjilatjap.
een lijn van Semarang naar Cheribon en Karang-Sambong.
een lijn van Soerabaja via Bodjonegoro naar Semarang.
een lijn van Probolinggo via Loemadjang naar Panaroekan.
een lijn van Batavia naar Cheribon.
en door den Staat:
een lijn van Solo via Bojolali naar Willem I.
een lijn van Willem I· via Magelang naar Djocjo.
een lijn van Magelang via Banjoemas naar Tjilatjap.
een lijn van Tjilatjap naar Tjitjalenka.
een lijn van de vlakte van Bandong naar Karang-Sambong.

Van al de bovengenoemde spoorwegen is de lijn Djocjo, Sentolo, Tjilatjap de meest urgente.

Voor den bouw en exploitatie dezer lijn is de N. I. Spw. Maatschappij als het ware de aangewezen persoonlijkheid.

Het is moeielijk aanneembaar dat deze Maatschappij ernstige bezwaren in den weg zal leggen, en het aanbod van deze hoogst voordeelige lijn niet zonder meer zal aannemen.

Deze Maatschappij ligt overigens, wegens de vroeger ondervonden ondersteuning, onder de moreele verplichting iets bij te dragen tot de ontwikkeling van het Indische spoorwegnet; terwijl indien zij eventueel daartoe minder bereid mocht worden bevonden, de Regeering middelen genoeg heeft om een zachte pressie uitteoefenen, en niet aarzelen kan die te gebruiken waar het een voorstel geldt niet minder in het belang van het algemeen dan feitelijk van de Maatschappij zelve.

De uit te bouwen staatslijn wordt dan in zooverre gewijzigd dat zij loopt van Solo naar Willem I en van daar naar Magelang en Djocjo. Verder van Magelang via Banjoemas naar Tjilatjap en Tjitjalenka. Een aansluiting met de noorderkustlijnen ontstaat door verbinding van de vlakte van Bandong met Karang-Sambong.

In totaal zullen deze verbindingslijnen een lengte hebben van circa 580 kilometer, en kosten circa 50 milioen.

De staatslijnen welke nu in aanbouw zijn, en voor welke de gelden reeds zijn aangewezen, zullen zeker direct na voltooiing een netto bate afwerpen van circa 2 milioen jaarlijks. Deze bate zal successievelijk aanmerkelijk stijgen naarmate de lijnen langer in exploitatie zijn.

Worden nu aanvankelijk de zeer productieve lijnen Solo, Willem I, Magelang, Djocjo, en Magelang, Banjoemas, Tjilatjap aangelegd, en eerst daarna de lijnen vlakte Bandong Karang-Sambong, en Tjilatjap, Tjitjalenka, dan zal in minimum op een gemiddeld netto winstcijfer van $2^1/_2$ millioen [1]) jaarlijks kunnen gerekend worden, gedurende den geheelen tijd van uitbouw der lijnen.

Wordt nu alleen het jaarlijksch winstcijfer van de staatsspoorwegen disponibel gesteld voor den uitbouw, dan zullen hoogstens 20 jaren voor de voltooiing van de geheele lijn Buitenzorg, Tjilatjap, Solo benoodigd zijn.

Ons inziens behooren de lijnen van Semarang naar Cheribon en Karang-Sambong, en van Semarang via Bodjonegoro naar Soerabaja, beiden met de daarbij behoorende zijtakken, in concessie gegeven te worden aan particuliere maatschappijen.

Deze lijnen zijn beiden uit zich zelf rendabel genoeg, om zonder directe staatshulp, hetzij van subsidie of rente-garantie, door particulier initiatief tot stand te kunnen komen.

Een lijn van Probolinggo over Loemadjang naar Panaroekan zal hoogstwaarschijnlijk eveneens genoegzaam rendabel blijken te zijn, om misschien met eenigen indirecten steun van den Staat door een particuliere maatschappij te worden aangelegd.

Alleen voor het tot stand komen van de lijn Cheribon, Batavia zal, ten minste op het oogenblik, in den een of anderen vorm staatshulp noodig zijn, daar deze lijn voorshands niet rendeeren zal.

Daar deze verbinding echter een van de minst noodige is, kunnen gevoegelijk de resultaten van de andere particuliere en staatslijnen afgewacht worden, om daarnaar te kunnen beoordeelen of werkelijk een min of meer belangrijk direct subsidie vereischt zal worden, en of de aard en het benoodigde bedrag daarvan zal toelaten dat een gedeelte van de winsten van de Staatsspoorwegen mogen afgezonderd worden, om, hetzij vóór, hetzij na de voltooiing van het staatsnet, deze lijn eveneens door een particuliere maatschappij te doen tot stand komen.

Wij meenen dat voor zoover dit nu beoordeeld kan worden, de bovengenoemde spoorlijnen vrij wel aan de behoefte zullen voldoen, en ook de aangenomen tijd van uitbouw ruim genomen is.

---

[1]) Het eerstgenoemde winstcijfer van 2 millioen zal niet alleen stijgen door de toename in opbrengst van de bestaande lijnen, maar bovendien door de winst op de exploitatie van de successievelijk nieuw aan te leggen lijnen.

Aan de N. I. Spw.-Maatschappij ontbreekt het zeker niet aan de middelen, om in den kortst mogelijken tijd de lijn Tjilatjap, Djocjo uit te bouwen.

De te vormen particuliere maatschappijen zullen, uit den aard der zaak, hare lijnen zeker met den meest mogelijken spoed aanleggen, en dit te sneller kunnen doen, en de daartoe noodige geldmiddelen te gemakkelijker kunnen vinden, naar mate het verkeer op de spoorlijnen toeneemt en daardoor tevens het noodzakelijke van spoorwegen op Java aangetoond wordt.

De staatslijnen Solo, Willem I, Magelang, Djocjo, en de voor een doorgaande verbinding noodige lijn, vlakte Bandong, Karang-Sambong, zullen met een beschikbaar bedrag van gemiddeld circa 2½ millioen jaarlijks, binnen een achttal jaren kunnen daargesteld worden — terwijl de aanleg van de lijnen Magelang, Banjoemas, Tjilatjap en Tjilatjap, Tjitjalenka, hoewel hoogst wenschelijk, toch uit een economisch oogpunt zulk een overhaasten uitbouw niet vereischt, daar de vallei van Banjoemas een vrij bruikbaren waterweg naar Tjilatjap bezit, en de lijn Tjilatjap, Tjitjalenka voorshands eigenlijk alleen een strategische waarde bezit.

Wanneer wij alzoo de conclusie van K. ook tot de onze maken, en wenschen dat met kalmen vasten tred voortgegaan worde tot voltooiing van de eenmaal aangevangen staatslijn Buitenzorg—Soerabaja, dan meenen wij daaraan te moeten toevoegen, dat voor het verkrijgen van een behoorlijk Java-spoorwegnet binnen redelijken tijd het particuliere initiatief niet alleen niet geweerd of bemoeielijkt mag worden, maar dat zijn hulp als onontbeerlijk, ernstig en met aandrang door de Indische Regeering zal moeten ingeroepen worden.

F.

De Kontroleurs op de bezittingen buiten Java en Madura.

In de Juni-aflevering, 1883, van den »Indischen Gids" wijdde de heer N. J. Struick een artikel aan de ambtenaren op de Buitenbezittingen. Den heer Struick zij daarvoor onze dank toegebracht. 't Werd meer dan noodig dat in wijderen kring het oog gevestigd werd op een categorie van ambtenaren, die de schakels vormen tusschen het Nederlandsch-Indisch Gouvernement en de vele inlandsche vorsten en volken, die zijn souvereiniteit erkennen; ambtenaren, die, zooals de heer Struick zoo terecht zegt, »met zeer beperkte bestuursmiddelen, soms te midden van een vijandig gezinde bevolking" de eer en de waardigheid van het Gouvernement moeten ophouden; ambtenaren die meestal in de onherbergzaamste oorden het beste deel van hun leven doorbrengen en hunne beste krachten wijdden aan 's lands belangen.

Weinigen, bekend met de Buitenbezittingen, zullen het gewicht en de groote verantwoordelijkheid der ambtenaren in die streken ontkennen; weinigen zullen niet instemmen met die woorden van waardeering en sympathie, met zooveel gloed door den heer Struick neergeschreven; weinigen eindelijk zullen beweren dat die ambtenaren steeds zijn behandeld geworden overeenkomstig de door hen gepresteerde diensten.

Gelijk in den »Java-bode" van 20 Juli 1883 terecht wordt opgemerkt, vonden de ambtenaren op de Buitenbezittingen doorgaans achterstelling bij hunne collega's op Java en was miskenning hun deel.

Het wordt dan ook tijd dat de Regeering zich meer de belangen van die ambtenaren aantrekt; belangen tevens zoo nauw verbonden met die der Regeering zelve. De toekomst, vooral voor de jongere ambtenaren, ziet er tegenwoordig bij de slechte promotie al zeer weinig rooskleurig uit en zij is geenszins in verhouding tot die, welke voor de ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur op Java

of voor bureau-ambtenaren is weggelegd. En toch kwamen al die ambtenaren onder dezelfde omstandigheden, onder dezelfde voorwaarden in 's lands dienst; zij voldeden aan dezelfde vereischten welke voor de benoeming worden gesteld; is het dan billijk, vragen wij, dat een ambtenaar op de bureaux, na zes jaren dikwerf reeds tot een bezoldiging van *f* 600.— 's maands kan komen; dat een ambtenaar op Java, na 13 à 14 jaren, door een benoeming tot adsistent-resident dat traktement erlangt en een ambtenaar op de Buitenbezittingen tot 18 à 20 jaren moet wachten, alvorens hij in het genot (?) van dergelijk traktement komt?

Van waar die ongelijkheid in opklimming? Is zij een gevolg van meerdere bekwaamheid, verdienste, ijver; is zij een belooning, toegekend aan hen, die zich bijzonder hebben onderscheiden; is zij een onderscheiding, aan meerdere ontwikkeling toegekend?

Niets van dat alles.

Het is een gevolg van den feitelijken toestand. Zij, die op een bureau zijn, 't zij geschikt of minder geschikt, *moeten* beter promotie maken dan de ambtenaren bij het B. B. op Java en deze laatsten weder beter dan de ambtenaren bij het B. B. op de Buitenbezittingen. De omstandigheden zijn den beiden eersten gunstiger dan den laatsten, en het is de plicht der Regeering die omstandigheden gunstiger te maken, wil zij steeds »waar naar geld" ontvangen. Wij willen hier in geen verdere vergelijking treden met de ambtenaren, op de bureaux werkzaam. Hun werkkring is zoo verschillend van dien van den ambtenaar van het Binn. Bestuur, dat zij een afzonderlijk geheel vormen. Hunne diensten zijn van geheel anderen aard dan die door de ambtenaren bij het B. B. gepresteerd; het zittend kantoorleven is in Indië niet aangenaam; de werkzaamheden zijn dikwijls vele en vorderen algeheele toewijding en moge men nu ook al aanvoeren, dat het verblijf in de binnenlanden voor den ambtenaar der Buitenbezittingen ook niet aangenaam is, dat diens werkzaamheden dikwerf ook vele zijn en meer dan toewijding verdienen, dit neemt niet weg dat voor een jong ambtenaar met ambitie en een krachtig gestel de betrekking van kontroleur, met een werkkring zoo vol afwisseling en zoo prikkelend voor die ambitie, vrij wat aangenamer is dan die van den bureau-ambtenaar, die dagelijks in denzelfden geregelden sleur tusschen vier muren zijn gedachten op papier moet stellen over onderwerpen, hem dikwerf zoo vreemd, dat zij hem bij de behandeling niet weinig studie en hoofdbrekens kosten. Voeg hierbij het meestal ondankbare van hun taak, welke dikwerf, ofschoon strijdig met eigen inzichten, naar het

genoegen van den chef moet worden ingericht en hunne weinige zelfstandigheid, dan zullen velen niet naijverig zijn op een spoedige bevordering, die als belooning voor een onaangenamen werkkring geldt.

Maar wat wij onbillijk vinden, is dat bureau-ambtenaren, zelfs met voorbijgang van diegenen, die gelijk met hen in 's lands dienst traden, die langen tijd tegen minder voordeelige voorwaarden het land dienden, bij het Binn. Bestuur worden geplaatst; dergelijke maatregelen wekken ontevredenheid, en zijn ten slotte èn het Gouvernement èn de belanghebbende, die zich niet op zijn plaats gevoelt, slecht gediend.

Het Gouvernement houde dan ook de categoriën van bureau-ambtenaren en van ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur streng afgescheiden en doe ieder in zijn eigen kring bevordering maken.

Het spreekt van zelf dat uitzonderingen noodig zijn en het rationeel is, een bureau-ambtenaar, niet berekend voor zijn taak, bij het Binn. Bestuur te plaatsen en omgekeerd, doch dan ook diene in 't oog te worden gehouden, dat zulk een maatregel geen onbillijkheid na zich mag slepen.

Is alzoo, wanneer het voorafgaande streng in het oog wordt gehouden, geen sprake van achterstelling van de ambtenaren bij het Binn. Bestuur op de Buitenbezittingen bij die op de bureaux, een ander geval is het met hunne collega's op Java, die, zonder wettige reden, in zooveel gunstiger conditie dan zij, verkeeren.

Wanneer wij een blik werpen in den regeerings-almanak van 1883, dan wijzen cijfers als 93 adsistent-residenten op 43 kontroleurs der 1ste klasse op Java en 36 adsistent-residenten op 55 kontroleurs der 1ste klasse op de Buitenbezittingen, op een verhouding, zoo ongunstig mogelijk voor de ambtenaren in laatstbedoelde streken.

't Is waar, langen tijd was op de Buitenbezittingen de bevordering van aspirant-kontroleur tot kontroleur der tweede klasse gunstiger dan dit op Java het geval was, doch dit voordeel weegt niet op tegen dat van een spoediger bevordering tot adsistent-resident, daargelaten nog dat tegenwoordig, bij den grooten toevloed van ambtenaren, die snelle bevordering niet meer plaats heeft en gelijk zal worden aan die op Java, waar de intrekking van den werkkring van de ambtenaren bij de statistieke opname niet meer nadeelig op de promotie werkt.

»De rang van adsistent-resident zal zelfs voor jongere ambtenaren eerlang schier onbereikbaar worden", zegt de heer Struick in zijn meer bedoeld opstel, en wanneer wij zien hoe kontroleurs der 1ste klasse na negen jaren in dien rang te hebben gediend,

het eindelijk tot adsistent-resident brengen, dan zal men moeten toe geven dat dit geen holle phrase is en de toekomst der kontroleurs op de Buitenbezittingen alles behalve geëvenredigd is aan de diensten door hen aan den lande bewezen. De tijd is voorbij, dat de Buitenbezittingen als toevluchtsoord dienden voor allerlei lieden, die in geenerlei betrekking meer konden worden gebruikt; en dit is vooral gelukkig in streken waar de rust dikwijls alleen afhangt van het beleid van één kontroleur.

Er bestaat dan ook geen reden meer om die ambtenaren bij anderen achter te stellen, en de meest afdoende wijze om hunne positie te verbeteren en hen gelijk te stellen met hunne collega's op Java is, dat de afzonderlijke indeeling voor Java en de Buitenbezittingen worde opgeheven.

Is het de bedoeling der Regeering een soort van specialiteiten voor bepaalde gedeelten onzer bezittingen te vormen, waarom is er dan ook geen afzonderlijk stel ambtenaren voor Sumatra, Celebes, enz.

Wij begrijpen niet, waarom die afscheiding tusschen Java en de buitenbezittingen thans, nu alle ambtenaren een vereischten graad van bekwaamheid moeten bezitten, nog bestaat. Zou, om een voorbeeld te noemen, een ambtenaar van Sumatra's Westkust zich minder thuis gevoelen in zijn werkkring op Java, dan een ambtenaar, die uit de Maleische naar de Boegineesche landen wordt verplaatst?

Zou iemand, die langen tijd onder de Dajaks gediend heeft, niet even spoedig zijn werk op Java verstaan als op Celebes of Sumatra?

Ons komt de reden van verschil in werkkring niet voldoende voor tot de instandhouding van twee kaders en wij zien hierin slechts een inconsequentie.

Ook bij benoemingen tot adsistent-resident levert deze ineensmelting geen bezwaren op, en wat de keuze van residenten betreft, zou men steeds ambtenaren kunnen kiezen voor Java, die zich op Java, tot de Buitenbezittingen die zich op de Buitenbezittingen onderscheiden hebben.

De oorzaak van de slechte bevordering op de Buitenbezittingen ligt hoofdzakelijk in het groot aantal kontroleurs tegenover zoo weinige adsistent-residentplaatsen, en die verhouding wordt er niet beter op, wanneer nu en dan een ambtenaar van Java adsistent-resident op de Buitenbezittingen wordt of wel wanneer ter belooning van buitengewone diensten buitengewone bevordering plaats vindt.

Het is billijk dat een ambtenaar, die zich in een of ander opzicht onderscheidt, daarvoor door de Regeering wordt beloond,

maar wij vinden buitengewone bevordering als zoodanig verkeerd; het is een maatregel, die afkeuring verdient en slechts tot ontevredenheid leidt.

Heeft een ambtenaar door zijn gedrag of bekwaamheid een onderscheiding verdiend, dan — wij zijn dit geheel met den heer Struick eens — hem in aanmerking gebracht voor een koninklijke en hem niet met een kluitje in 't riet gestuurd door een tevredenheidsbetuiging, die door de groote kwistigheid waarmede zij in den laatsten tijd wordt toegekend, wel wat van hare waarde begint te verliezen. [1])

Door de ambtenaren van Java en de bezittingen daarbuiten tot één corps te maken, zoude gewis de promotie beter worden, maar een ander middel zoude *ook* aangewend kunnen worden, tot bereiking van dat doel.

De secretarissen op de Buitenbezittingen zijn meer dan elders, door de groote uitgestrektheid der residenties, waar dikwerf de resident zich maanden achtereen op reis bevindt, geroepen dezen te vervangen en de leiding der zaken bij afwezigheid waar te nemen.

Ware het nu, dat de betrekking van secretaris zich steeds bepaalde tot de bureau-werkzaamheden, dan zou het raison d'être van een secretaris buiten kijf zijn. Bij afwezigheid van het hoofd van gewestelijk bestuur treedt echter de secretaris ook op als bestuursambtenaar en komt hij dikwijls voor gevallen te staan, die oogenblikkelijk handelen vereischen, zoodat geene bevelen van den gewestelijken bestuurder kunnen worden afgewacht. Vooral is dit het geval in die residenties waar geen telegraaf, — en hoevele zijn er, — en daarenboven slechte communicatie bestaat. In zulke gevallen, — en die zijn op de Buitenbezittingen regel, — zal men moeten erkennen, ware het veel beter een met bestuursaangelegenheden vertrouwd ambtenaar te hebben, dan iemand, die wellicht nog korten tijd geleden als kommies op een of ander bureau werkzaam was.

Door die positie van den secretaris is tevens de verhouding tusschen dezen en de onder den resident staande afdeelings-chefs niet zooals die behoort te wezen.

[1]) Voor de meest verschillende verrichtingen worden tegenwoordig tevredenheidsbetuigingen toegekend. De eene maakt zich verdienstelijk op historisch gebied, een ander verricht in Atjeh daden, die een militair de Willemsorde zouden doen verwerven. In het eerste geval is een tevredenheidsbetuiging billijk, in het tweede geval mag echter een koninklijke onderscheiding niet achterwege blijven.

Op de Buitenbezittingen is alles bestuur; alles draait om het doorzicht van de besturende ambtenaren in bestuurszaken; administratie is om zoo te zeggen bijzaak. De administratieve bekwaamheden van een ambtenaar mogen nog zoo vele zijn, bij gebrek aan helder inzicht in bestuurszaken bederft hij in korten tijd een afdeeling, zoodat vele jaren noodig zijn om het verkeerde te herstellen. Hoe menig gewestelijk bestuurder heeft de treurige waarheid hiervan ondervonden!

Ook de Regeering, — dit blijkt uit het feit dat vele kontroleurs tot secretaris werden aangesteld, — erkent de wenschelijkheid van bekendheid met bestuurszaken voor een secretaris, hetgeen vooral het geval moet zijn op plaatsen, waar deze tevens magistraat is.

Wat is nu rationeeler dan dat, wanneer de Regeering in beginsel die wenschelijkheid erkent, de uitvoering van dat beginsel worde dienstbaar gemaakt aan de belangen van de ambtenaren bij het B. B. op de Buitenbezittingen. Waarom niet het getal der adsistent-residenten in gunstiger verhouding gebracht tot dat der kontroleurs, door de secretarissen af te schaffen en te vervangen door adsistent-residenten ter hoofdplaats, die de functies van secretaris en de politie ter hoofdplaats [1]) zouden hebben en bovendien den resident bij afwezigheid vervangen? Hierdoor zouden achttien assistent-residentsplaatsen de kans op bevordering beter maken; de kontroleurs zouden, voor dat zij als adsistent-resident aan het hoofd eener afdeeling werden geplaatst, beter op de hoogte van het administratieve werk zijn, want een kontroleur zou eerst adsistent-resident ter hoofdplaats moeten geweest zijn [2]) alvorens aan het hoofd van een afdeeling te komen, ofschoon zoowel in rang als in salaris geen onderscheid daartusschen zou moeten bestaan. De Regeering zou door zulk een verandering niet alleen een zeer gewenschte lotsverbetering van de ambtenaren bij het B. B. doen plaats hebben, maar ook hebben medegewerkt tot de opheffing van een corps ambtenaren, dat nu den naam heeft van een toevluchtsoord voor ambtenaren, minder geschikt voor het Binnenlandsch Bestuur.

Daarenboven zullen de verzoeken om van kontroleur als secretaris in te vallen achterwege blijven en zal de Regeering zich geen onbillijkheid hebben te verwijten, door den eenen kontroleur tot secretaris te benoemen en hem zoodoende onder voordeelige

---

[1]) Op plaatsen waar thans een adsistent voor de politie is, zou een kontroleur der 1e kl. met de politie kunnen worden belast.

[2]) Dit zou in geen geval langer dan drie, hoogstens vier jaar zijn.

omstandigheden zijn beurt van benoeming tot adsistent-resident te laten afwachten, terwijl een anderen, na vrij wat minder aangenaam doorgebracht aantal jaren, dezelfde positie verkrijgt.

Er moet iets worden gedaan in het belang van den kontroleur op de Buitenbezittingen; hunne toewijding en opofferingen verdienen meer dan een treurige toekomst, een gevolg van slechte promotie.

Wordt die promotie niet beter, dan is het te voorzien, dat eerlang vele ambtenaren naar andere middelen zullen uitzien om hunne vooruitzichten te verbeteren, tenzij een bepaling in het leven worde geroepen, waarbij bijv. de kontroleurs der 1ste klasse na zesjarigen dienst periodieke traktementsverhooging zullen krijgen, zoodat zij na tien jaren in die betrekking werkzaam te zijn geweest, een traktement van ƒ600 (zes honderd gulden) zullen hebben.

In het voorgaande gaven wij een drietal middelen aan om de vooruitzichten der kontroleurs op de Buitenbezittingen te verbeteren; moge de tijd niet veraf zijn dat eenige regeling ten hunnen aanzien worde gemaakt, waardoor hun toekomst niet zoo donker zal zijn, als bij den tegenwoordigen stand van zaken maar al te zeer het geval is.

30 Juli, 1883. ***

Aanteekeningen omtrent het rijk van Borneo.

DOOR

S. G. IN 'T VELD,

Kontroleur der le klasse.

De belangstelling, welke in de laatste jaren getoond wordt in *Borneo*, schijnt het niet overbodig te maken en schenkt mij den moed, de aanteekeningen, door mij gemaakt omtrent eenige der op de Oostkust van dat eiland gelegen rijken, openbaar te maken.

De omstandigheid, dat ik als kontroleur ter beschikking van den Resident van *Bandjermasin* belast was met de zoogenaamde inlandsche zaken, d. w. z. met alles wat betrekking had tot de inlandsche Staatjes, welke tot dat gewest gerekend worden te behooren, stelde mij niet alleen in staat, maar dwong mij kennis te nemen van de stukken in het archief te *Bandjermasin*, die omtrent die vasalstaatjes handelen.

Was die arbeid in menig opzicht interessant, opwekkend was hij zeker niet, een gevolg daarvan, dat men er in vroegere jaren niet aan gedacht scheen te hebben het koren van het kaf te scheiden.

De aanteekeningen, die men bij zulk een snuffelen in 't archief in den regel maken moet, bleven ook toen niet uit.

Ik heb ze later verzameld, gerangschikt tot een eenigszins aaneengeschakeld verhaal omgewerkt en bied ze nu in dezen vorm den lezer van dit tijdschrift aan, hopende daardoor iets bij te dragen tot de kennis van een deel onzer bezittingen, dat voor velen een terra incognita is.

Wanneer men spreekt van het voormalige rijk van *Bandjermasin*, wordt in den regel bedoeld dat gedeelte van ons tegenwoordig immediaat gebied, 't welk gelegen is beoosten de *Barito*, bezuiden de *Paminggir* en dat ten oosten begrensd wordt door den bergketen, genaamd *Goenoeng bebaris*, en het *Meratoes* gebergte.

Deze voorstelling is eenigszins onjuist en heeft haar ontstaan daaraan te danken, dat het rijk der Sultans van *Bandjermasin* tot dit gebied was ingekrompen, toen het rijk naar aanleiding van den in 1859 uitgebroken opstand door ons onder direct bestuur gebracht werd. Het oorspronkelijke rijk bestond uit *al* de landen, welke tegenwoordig de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo uitmaken, dus ook uit de ter Zuid- en Oostkust gelegen vasalstaatjes; althans worden zoowel bij het in 1787 met de O.I. Compagnie gesloten contract, als bij dat 't welk in 1825 door het toenmalige opperhoofd M. K. Halewijn tot stand kwam, onder meer door den Sultan van Bandjermasin afgestaan: de Tanah Boemboe, Pagattan Passir, Koetei, Berou, Boeloengan en Kottawaringin.

Ook bij art. 5 van de door den Engelschen Commissaris Hare in 1812 met den vorst van dat rijk aangegane overeenkomst wordt bepaaldelijk gestipuleerd, dat Z. H. aan de Engelsche O. I. Compagnie cedeert Berou, Koetei, Passir, Pagattan en Poeloe Laut » with all their respective dependencies".

Hieruit volgt dat de Bandjermasinsche Sultans zich terecht of ten onrechte ook over die landen, waar tegenwoordig het zelfbestuur aan inlandsche vorsten en hoofden gelaten is, de suprematie toekenden.

Het gezach, dat zij in dat gedeelte van hun gebied uitoefenden schijnt echter nooit veel te beteekenen gehad te hebben; vermoedelijk hebben zij de macht niet gehad zich in de ver van hunne hoofdplaats verwijderde deelen van hun rijk naar behooren te doen gelden, waardoor de daar gezachvoerende hoofden zich langzamerhand onafhankelijk konden verklaren.

Dat men in de Berousche landen al zeer spoedig daartoe overgegaan is, mag worden afgeleid uit de omstandigheid, dat zij het verst van den zetel van bestuur verwijderd waren, en het is nog zeer de vraag of zij het gezach van Bandjermasin's Sultan wel ooit hebben erkend.

Deze landen bestonden uit de landschappen Batoe Poetih, Tandjong (het tegenwoordige Sembalioeng), Goenoeng Taboer, Boeloengan en de zoogenaamde Tidoengsche landen.

De kern echter van het rijk van Berou werd gevormd door de landschappen Tandjong en Goenoeng Taboer.

Het noordelijk daarvan gelegen Boeloengan werd bestuurd door eigen hoofden, die aan het eigenlijke Berou een schatting opbrachten in prauwen, welke op aanvraag moesten worden geleverd en waarvoor zij een tegengeschenk ontvingen in koperwerk. Deze

eenigszins losse verhouding schijnt echter in een grootere ondergeschiktheid te zijn overgegaan toen de vorsten van Berou den titel van Sultan aannamen.

Door achtereenvolgende huwelijken van Boeloengansche hoofden met Berousche prinsessen kwam ook in die meerdere ondergeschiktheid wijziging en toen Berou door inwendige twisten, door herhaalde aanvallen van Soloksche zeeroovers en Boegineesche stammen en door verloop van volk naar Boeloengan dermate verzwakt was, dat het zijn suprematie niet meer met de noodige klem kon doen gelden, verklaarde Boeloengan zich onafhankelijk en nam een der hoofden, Adji Mohamad, den titel aan van Sultan (Mohamad Adi noedin).

Als wingewest werden bij het nieuwe Sultanaat gevoegd de noordelijker gelegen Tidoengsche landen, bestaande uit de landschappen Sekatta Djilandjong, Sekatta Boodji, Betajan, Sesayap, Sibawang, Sembakoeng, Seboekoe en Nanoekan.

De Berousche vorsten schijnen in dien staat van zaken berust te hebben, want zelfs nà dien tijd werden nog dikwerf huwelijken tusschen Berousche prinsessen en Boeloengansche vorsten gesloten. Eerst toen de Boeloengansche Sultan Amiril Mohamad Kahar Oedin, weduwnaar van Pangean [1]) Intan (dochter van den Sultan Adji Koening van Goenoeng Taboer) zich in 1839 naar Goenoeng Taboer begaf om de hand zijner schoonzuster, Amas Galoe, te vragen, welke hem geweigerd werd omdat zij met den troonopvolger van Sembalioeng verloofd was, kwam het tusschen die rijken tot eene breuk en tot op den huidigen dag is men in Boeloengan die »beleediging" niet vergeten.

Het wordt echter tijd, dat we terugkeeren tot het eigenlijke rijk van Berou of liever gezegd tot de kern van dat rijk, zooals we het zooeven noemden.

De eerste bekende hoofden, die over de Berousche landen geregeerd hebben, zijn:

Adji di Gadong, Adji di Paloe en Adji di Kotok. Naar luid der verhalen regeerden zij gezamenlijk en zijn zij opgevolgd door de dochter van een hunner, met name Adji di Koerindan Malaka, die vervangen werd door haar zoon Adji Bodi Bodi di Patoeng, en deze weder door zijn zoon Adji di Loija. Na den dood van laatstgenoemden vorst kwamen zijne zoons Pangeran Toea en Pangeran Adipatti overeen, dat zij beurtelings het bestuur zouden voeren en

[1]) Pangean is een titel, die ter Oostkust van Borneo door prinsessen van den bloede gevoerd wordt.

dat die bepaling van kracht wezen zou voor hunne nakomelingen, met dien verstande, dat de toekomstige vorsten van Berou beurtelings uit de beide geslachten zouden gekozen worden.

Inmiddels huwde Pangeran Adipatti de vorstin van Tabelar, Soewara en Batoe Poetih, Sidiram Radja Pantei, waardoor het rijk van Berou zijne grenzen uitbreidde tot aan het grondgebied van Koetei.

In de eerste jaren na den dood van genoemde Pangerans werd de door hen aangegane overeenkomst door hunne nakomelingen getrouwelijk nageleefd.

Immers zij werden opgevolgd door den 1sten Sultan Adji Koening (zoon van Pangeran Adipatti), deze door Hassan Oedin (zoon van Pangeran Toea) en deze weder door den neef van Adji Koening, Sjech Al Abedien.

Na het overlijden van laatstgenoemden Sultan had de eerste afwijking van die regeling plaats; hij werd namelijk opgevolgd door een kleinzoon van den 1sten Sultan met name Banda Oedin, terwijl de opengevallen troon rechtens toekwam aan een prins uit het geslacht van Pangeran Toea.

Het schijnt, dat dientengevolge een concessie is moeten worden gedaan aan dit geslacht; althans de 5e en de 6e Sultan, Tsaleh Oedin en Amir 'l moeminin, sproten beiden daaruit voort, terwijl eerst de 7de Sultan, Sjech Abedien, tot de nakomelingen van Pangeran Adipatti behoorde.

Het was echter te voorzien, dat de door vaak genoemde Pangerans zeker met goede bedoelingen, maar met weinig doorzicht gemaakte regeling in de troonsopvolging te eeniger tijd oorzaak zou worden van ernstige verwikkelingen en de kiem tot ontbinding van het Berousche rijk in zich dragen zou.

Reeds onder de Regeering van den evengenoemden Sultan Sjech Abedien had het feit plaats, dat tot op den huidigen dag zijn invloed op de Berousche landen deed gelden.

Zekere Radja Alam namelijk, gesproten uit het huwelijk van de dochter des 6en Sultans, Amir 'l moeminin, met een Solokschen prins, wist in 1833 een scheuring in het rijk tot stand te brengen en zich te doen verheffen tot Sultan van het zuidelijk gedeelte, dat den naam kreeg van Tandjong (naar de toenmalige hoofdplaats) die later veranderd werd in Sembalioeng (naar de later gebouwde hoofdplaats).

Eigenaardig is deze verandering van naam.

Sembah beteekent, zooals men weet, »de nederige groet", die b.v. door een onderdaan aan zijn vorst gebracht wordt; lioeng nu wil in 't Bandjereesch zeggen: ontwijken, dus Semba- of Sembah-

lioeng, de sembah, die ontweken, of vrijer, het land waar die groet niet gebracht wordt.

De Sultan van Berou was niet alleen niet bij machte om den opstand te onderdrukken, maar zag zich zelfs genoodzaakt de hulp in te roepen van den vorst van Koetei, Mohamad Tsaleh Oedin, om te voorkomen, dat Radja Alam zich meester maakte van Goenoeng Taboer. Hoewel de gevraagde bijstand tijdig genoeg door Koetei's vorst verleend werd om dit te voorkomen, kwam die toch te laat om het gezag van den Sultan van Berou te herstellen.

Die vorst schijnt zich zóó zwak gevoeld te hebben, dat hij eene overeenkomst sloot met Radja Alam, waarbij Sembalioeng als een zelfstandig Sultanaat erkend en het gebied van den Sultan van Berou tot Goenoeng Taboer ingekrompen werd.

Dat de toenmalige en ook de latere vorsten van Goenoeng Taboer zich nimmer goedschiks bij dit verdrag hebben kunnen neerleggen, spreekt van zelf. Zelfs nu, nadat ongeveer een halve eeuw sedert de afscheiding van Sembalioeng verloopen is, tracht de Sultan van Goenoeng Taboer wel eens zijne rechten op dat rijk te doen gelden.

Alle pogingen van de zijde van Goenoeng Taboer om het rijk van Berou te herstellen, hebben echter tot niets geleid; Sembalioeng heeft zijn onafhankelijkheid weten te bewaren.

Slechts eens, en wel in 1834, heeft de Sultan van Goenoeng Taboer zich kunnen vleien met de hoop op eene hereeniging van beide rijken; wij komen straks hierop terug.

Hoe voorspoedig Radja Alam ook was, hij schijnt toch steun noodig gehad en dien bij Soloksche zeeschuimers gezocht te hebben.

Het is echter ook mogelijk, dat hij zich niet tegen de zeeroovers opgewassen gevoelde en daarom gemeene zaak met hen gemaakt heeft. Wij, voor ons, geven de voorkeur aan de eerste lezing; men kan toch gerustelijk aannemen dat, hoewel de door Koetei verleende hulp niet krachtig genoeg was om Radja Alam's macht te fnuiken, deze, bevreesd voor een tweede poging daartoe, naar bondgenooten uitgezien heeft. En waar zou hij, persoonlijk afstammende van een Solokschen prins, spoediger en krachtiger hulp vinden dan bij Soloksche zeeroovers.

Hoe het ook zij, een feit is het, dat Radja Alam door de Indische Regeering verdacht werd den roovers een veilige schuilplaats in zijn rijk en zelfs bescherming en ondersteuning tegen onze kruisers verleend te hebben.

Deze beschuldiging werd dan ook wel eenigermate gerechtvaardigd

door het feit, dat zijn zuster, Pangean Ratoe, gehuwd was met een der beruchtste roovers, zekeren Sjarif Talaka.

Tengevolge daarvan werd in 1834 eene maritieme expeditie onder bevel van den Kapitein ter zee Anemaet naar het een deel van Sembalioeng uitmakende landschap Batoe Poetih gedirigeerd, bij welke gelegenheid Batoe Poetih getuchtigd en Tandjong, de hoofdplaats van het rijk, vernield werd.

Radja Alam werd gevangen genomen en naar Makassar verbannen, terwijl de gezamenlijke Berousche landen aan den toenmaligen Sultan van Goenoeng Taboer, Adji Koening, de tweede van dien naam, »onder beheer gegeven werden", onder het uitdrukkelijk beding echter, dat hij die landen tot nadere beschikking van het Gouvernement zou besturen.

Hierop doelden wij zooeven toen wij zeiden, dat den Sultan van Goenoeng Taboer, slechts eens het vooruitzicht op herstel van het rijk van Berou geopend is.

Van dezen tijd dagteekent onze eerste aanraking met dat gedeelte onzer bezittingen, want in September 1834 legde de Sultan van Goenoeng Taboer aan boord der kruisprauw N°. 18 (het ging toen nog niet zoo grootscheeps) in handen van den reeds genoemden Kapitein ter zee Anemaet den eed van trouw aan ons Gouvernement af, van welke handeling procesverbaal opgemaakt en welk stuk door den Sultan onderteekend werd.

De nadere beschikking, waarvan we zooeven spraken, werd drie jaren later genomen; zij viel zeker anders uit dan de Sultan van Goenoeng Taboer had mogen verwachten.

Op den 24ⁿ Juni 1837 toch legden ook Radja Alam en zijn zoon Simoeso Maharadja Dinda [1]) den eed van trouw aan het Nederlandsch Gouvernement af en wel in handen van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden, waarop hun bij akte van gelijken datum vergiffenis verleend en de terugkeer naar Batoe Poetih vergund werd.

Uit de betrekkelijke stukken blijkt, dat Radja Alam beschouwd werd als vasal van den Sultan van Goenoeng Taboer, als opperheer van Berou, en dat hij ook zulks erkende te zijn.

Veel heeft dit echter niet te beteekenen gehad, daar noch hij, noch zijne opvolgers zich ooit als vasallen van Goenoeng Taboer hebben gedragen.

Van onze zijde schijnt Sembalioeng's onafhankelijkheid eerst in

---

[1]) Deze heeft onder den naam van Sultan Boengkoh na zijn vader geregeerd.

eloengan,

1844 ten volle te zijn erkend; aan den vorst van dat rijk werd in dat jaar evenals aan zijne collega's van Goenoeng Taboer en Boeloengan, door den commissaris-inspecteur A. L. Weddik voor het eerst de titel van Sultan toegekend, terwijl zes jaren later met den toenmaligen Sultan Mohamad Assik Sjarif Oedin, een contract gesloten werd geheel gelijkluidend met de overeenkomst, welke eenige dagen te voren met den vorst van Goenoeng Taboer was aangegaan. [1])

En hiermede besluiten wij deze schets, in de hoop, dat zij niet onwelkom moge zijn aan hen, die belang stellen in de geschiedenis van een land, dat in den laatsten tijd nog al eens van zich doet spreken.

Een genealogische staat geeft de verhouding aan die tusschen de regeerende Sultans van Goenoeng Taboer en Sembalioeng bestaat; een ander wijst de verwantschap aan tusschen de regeerende geslachten in deze rijken met dat van de Boeloenganische vorsten.

Baros, 7 April 1883.

---

[1]) Volgens deze overeenkomsten wordt de grens tusschen beide rijken gevormd door de Soengei Koeran of Berourivier van hare zuidelijkste monding, Moeara Pantei, tot aan de vereeniging van de Segah en de Keloe en verder door het waterscheidend gebergte tusschen beide laatstgenoemde stroomen.

Deze overeenkomsten, hoe onvolledig ook, zijn langen tijd van kracht geweest en, indien wij ons niet vergissen, in 1878 door andere meer met de eischen des tijds overeenkomende contracten vervangen.

Het Indische leger in de Tweede Kamer besproken.

Het is en blijft een treurig verschijnsel, dat de belangstelling in het Indisch leger bij de Volksvertegenwoordiging over 't algemeen zoo gering is. Dat leger mocht wel inderdaad »een voorwerp van aanhoudende zorg" bij Regeering en Kamers zijn, zoowel omdat van zijne doelmatige inrichting zooveel afhangt voor de handhaving van ons gezag in Indië, als omdat het zooveel geld kost: in totaal — uitgaven in Nederland en uitgaven in Indië — niet minder dan 29 millioen guldens per jaar. Bij onzen financiëelen toestand in 't algemeen is het verre van onverschillig, hoe die gelden besteed worden. En noch de Minister, noch de Volksvertegenwoordigers zijn in staat, daarover een oordeel te vellen!

Deze uitspraak zullen wij trachten te staven door eenige beschouwingen over de begrootingsstukken; — die beschouwingen kunnen nog nut hebben, ook na de verwerping der Indische begrooting en de aftreding des Ministers, en wellicht helpen zij eenigszins de overtuiging vestigen, dat het belang van het Indisch leger en ook het geldelijk belang van den Staat slechts gebaat zouden worden indien de Tweede Kamer, naast alle juridische, medicinale, koloniale, maritieme, militaire en andere specialiteiten, ook in haar midden enkele koloniaal-militaire specialiteiten telde, die konden waken voor de behartiging der Indische legerbelangen.

Die belangen zijn tot dusver nog altijd op den achtergrond gebleven; wel hebben enkele kamerleden, zooals, in de laatste jaren, de heeren Nierstrasz, Casembroot en Kool, soms de partij van de Indische krijgsmacht opgenomen, maar ook zij werden dan als niet- of hoogstens als half-deskundigen beschouwd en konden weinig invloed ten goede uitoefenen.

Is de tegenwoordige legerformatie voldoende?

Deze vraag werd in het »Voorloopig verslag" van de Tweede Kamer opgenomen; men vroeg »of niet eene regeling vereischt »werd, waardoor zou worden voorkomen dat de bezetting van Atjeh »bij voortduring het grootste gedeelte der valiede manschappen van »Java's bezetting tot zich blijft trekken".

De Minister van Koloniën antwoordde, dat de onlangs afgetreden legercommandant, de luitenant-generaal Boumeester, voorstellen had gedaan tot reorganisatie van een gedeelte der infanterie; deze voorstellen zijn nog »in behandeling" en hebben de strekking,

a. het leger uit te breiden met 3 veldbataljons, 1 depôtbataljon en 1 bergbatterij [1]) en

b. splitsing van het garnizoensbataljon van Atjeh in 3 zelfstandige bataljons.

De formatie van het leger zou in 't geheel uitgebreid worden met 5 hoofdofficieren, 76 officieren, 249 Europeesche en 2235 inlandsche minderen.

De verhouding tusschen de Europeesche en inlandsche soldaten doet ons vermoeden, dat men, evenals de bekwame schrijver van het opstel over de Madoereesche hulptroepen (Indische Gids, Augustus 1883) voorstelde, het thans nog bestaande geheel Europeesche bataljon door een van 2 à 3 inlandsche compagniën wil vervangen en van de daardoor beschikbare Europeanen gebruik wil maken voor de nieuwe korpsen; iets, wat o. i. zeer rationeel is.

De Minister deelde omtrent de détails der bovenbedoelde voorstellen niets mede, en wij moeten dus trachten verder zelf na te gaan, waarvoor de gevraagde uitbreiding en reorganisatie dienen zou.

De infanterie-formatie is tot dusverre voor Atjeh alleen uitgebreid met het garnizoensbataljon aldaar, bestaande uit 2 hoofdofficieren, 12 kapiteins, 43 luitenants, 710 Europeanen en 1281 inlanders.

Een bergbatterij telt 3 officieren, 63 Europeanen en 45 inlanders, en na aftrek van deze bedroeg de gevraagde *infanterie*-uitbreiding dus 78 officieren, 186 Europeanen en 2190 inlanders.

Telt men deze bij de reeds organiek voor Atjeh aangewezen troepen, dan erlangt men een totaal van 135 officieren en 4367 minderen; wij onderstellen, dat dit de macht van *infanterie* voorstelt, die in de eerste jaren vast voor Atjeh noodig geacht wordt, terwijl men begreep dat het niet aanging, uit de reeds vóór 1873 als

---

[1]) Zij betroffen dus niet alleen de Infanterie, zooals de Minister zeide.

een uiterst minimum beschouwde legersterkte voortdurend voor Atjeh te blijven putten en alzoo op de andere gedeelten van den archipel geene voldoende macht beschikbaar te houden.

Volgens de — voor zoover wij hebben kunnen nagaan — laatste volledige opgaaf der troepensterkte van Atjeh (bijlage F van het Koloniaal verslag van 1880) is zij in 1880, altijd wat de infanterie betreft, vastgesteld op 162 officieren en 5315 mindere militairen (2389 Europeanen, 256 Amboneezen en 2670 inlanders).

Nu ligt het voor de hand, dunkt ons, dat men voor Atjeh rekent op eene vaste bezetting van 135 officieren en 4367 minderen, en de verder nog benoodigde troepen beschouwt als tijdelijke, die uit de gewone formatie getrokken kunnen worden. (Aan de verschillende verhoudingen tusschen Europeanen en inlanders mag niet worden gehecht, daar men wijziging zal brengen in de formatie van het buiten Atjeh gelegerd gedeelte der totale infanterie).

Het garnizoensbataljon van Atjeh zal vermoedelijk uitgebreid en in 3 afzonderlijke korpsen gesplitst worden om alle blijvende bezettingen te kunnen leveren, zoodat de veldbataljons uitsluitend, overeenkomstig hunne bestemming, tot mobiele troepen kunnen worden bestemd.

Deze voorstellen, die in hoofdzaak gemotiveerd zullen *moeten* zijn als wij boven ondersteldden, zijn o. i. zeer rationeel; stellig zijn zij niet overdreven. Laten te eeniger tijd de toestanden in Atjeh de intrekking van posten toe, dan wordt de formatie der garnizoensbataljons weder verminderd; er wordt gevraagd wat als minimum *noodig* is om de kracht van het leger buiten Atjeh niet langer op bedenkelijke wijze te verminderen, zooals nu reeds, onverantwoordelijk genoeg! sedert jaren gedaan is.

De Minister zegt evenwel, dat »in de naaste toekomst aan uitbreiding der formatie van het Indische leger niet te denken valt", omdat wij aan de *normale* formatie nog 140 officieren en 687 Europeanen tekort komen; misschien zal het met inspanning van alle krachten gelukken dit incompleet allengs aan te vullen, maar als men onder deze omstandigheden de formatie nog ging uitbreiden, dan zouden daarvan slechts nadeelige gevolgen te wachten zijn voor de weerkracht des legers..... men zou de begrooting slechts bezwaren met hoogere tractementen en soldijen.

Die toelichting is, parlementair gesproken, *onjuist.* Er is hier sprake, niet van het incompleet des *legers* — dus ook b.v. van het gebrek aan genie-officieren of artsen — maar van de *infanterie.* En

wat leert ons nu het Koloniaal verslag van 1883, het laatste officiëele stuk waaruit wij kunnen zien wat wij weten willen? Dat de formatie der infanterie, op 1 Januari 1883, telde 807 officieren; dat in Nederlandsch-Indië aanwezig waren 769, benevens 19 adjudanten-onderofficier dd. officier, en dat het incompleet dus 19, zegge *negentien* officieren bedroeg. Er waren nog al veel (141) officieren met verlof; 8 officieren, gedetacheerd bij de genie, keeren bij hun wapen terug zoodra de genie, in 1884 of 1855, compleet is. En de Minister deelt in het Koloniaal verslag zelf mede, dat »de kansen op geregelde aanvulling van het officierskorps niet ongunstig zijn": het aantal cadetten voor de infanterie te Breda neemt toe, en het aantal dergenen die overigens tot officier bij het Indisch leger worden opgeleid is niet noemenswaard geringer dan het vorige jaar.

Wij voegen er bij, dat het aantal adjudanten-onderofficier, dienstdoende officieren, de laatste jaren stelselmatig verminderd is en dat er geen bezwaar zou bestaan die categorie weder tijdelijk uit te breiden als dat noodig is, *mits men de individuen beter betaalt dan tot dusver het geval was;* en voorts, dat ook het aantal uit Nederland te detacheeren officieren wel voor vermeerdering vatbaar schijnt.

Maar al was dat alles het geval niet, het incompleet van 19 officieren is, op een sterkte van ruim 800, stellig niet noemenswaard, en er is alzoo niet de minste reden om, op dien grond, althans niet *geleidelijk* tot uitbreiding der formatie over te gaan, naarmate men officieren of als zoodanig dienstdoende personen verkrijgen kan. Wij moeten er bij deze gelegenheid nog op wijzen, dat, met het oog op de uitbreiding welke ons grondgebied in de laatste jaren heeft ondergaan, de vermeerdering der legersterkte, dus ook van het aantal officieren, sinds lang in de lucht hangt, maar dat men toch, geheel in strijd met de voorstellen van het Indische legerbestuur, op ondoordachte, haast zou men zeggen baldadige wijze de gelegenheid voor onderofficieren, om *in Indië* tot officier te worden bevorderd, heeft ingekrompen.

Ook het door den Minister aangevoerde incompleet van 687 Europeanen — niet alleen onder de infanterie, maar ook bij de andere wapens en bij de militaire schrijvers — kan geen reden zijn om de beoogde vermeerdering der legersterkte met slechts 249 Europeanen tegen te houden. Organiek moeten er bij het leger ruim 14000 Europeesche soldaten zijn; jaarlijks hebben onder deze ongeveer 2500 mutatiën plaats, en een incompleet van 687 man op een gegeven oogenblik, omstreeks 5⁰/₀ van de sterkte, is dus volstrekt niet bijzonder groot. Wordt dat incompleet met

249 vermeerderd en dus op 936 man gebracht, dan ontbreken er bijna 7°/₀ op de formatie; met andere woorden: de Europeesche compagniën der veldbataljons, organiek 129 ongegradueerden — het kader moet natuurlijk compleet blijven — tellende, zullen moeten uitrukken met 9 man minder, dus met 120 man. Dit is nu wel niet goed, het is een verkeerd beginsel om te zeggen: of de sterkte 129 of 120 man is, komt er zoo juist niet op aan, — maar het verschil is toch niet zoo groot, dat men een *zeer dringend noodige* uitbreiding van de Indische krijgsmacht moet afstellen omdat de compagniën, thans 129 ongegradueerden tellende, dan tijdelijk op 120 man zouden worden teruggebracht.

Dergelijke motieven, als door den Minister aangevoerd, kunnen slechts worden toegeschreven òf aan onwetendheid, wat wij het liefst onderstellen willen, ofschoon het te betreuren is dat een Minister, voor Indië ook Minister van Oorlog, onwetendheid in militaire zaken kan voorwenden, — òf aan de omstandigheid, dat men, de dringende noodzakelijkheid der verbetering niet langer kunnende loochenen, ter wille van financiëele overwegingen, drogredenen bezigt om die verbetering nog te kunnen uitstellen.

Halve maatregelen zijn in den regel verkeerd. Dit blijkt ook bij overweging van het verder door den Minister gedane voorstel, om, ten einde toch wàt te doen, *f* 250.000 toe te staan ter uitbreiding van het inlandsch element bij het leger.

Door de inlandsche compagniën eene sterkte boven de formatie te geven, en dus daarbij het aantal ongegradueerden uit te breiden, doch het officiers- en onderofficierskader onveranderd te laten, werkt men op een *goedkoopje*, maar dan verbreekt men de verhouding tusschen kader en manschappen, welke blijkens de ondervinding noodig is voor eene behoorlijke leiding, voor goed toezicht, voor de deugdelijke oefening der soldaten. Leiding, toezicht en oefening gaan dan onvermijdelijk achteruit.

Als van de oprichting van *nieuwe* korpsen, zooals de Minister beweerde, alleen nadeelige gevolgen voor de weerkracht des legers te wachten zijn, — wat is dan, vragen wij, te duchten van de uitbreiding der krijgsmacht, zooals de Minister haar voorstelde?

Deze vraag werd bij de beraadslagingen in de Tweede Kamer niet beantwoord. Alleen was de heer Rutgers van Rozenburg van meening, dat uitbreiding van het inlandsch element niet zonder gevaar was. Hij zou liever de oprichting der Indische brigade zien en wilde gaarne weten, hoe de Minister daarover dacht.

Deze had er echter nog in 't geheel niet over gedacht, verklaarde geen »militaire specialiteit" te zijn en kon alzoo, naar zijn eigen woorden, geen »voldoend" antwoord geven.

Men kan hieruit — het zij ter loops opgemerkt — nagaan dat, bij de tegenwoordige wijze van behandeling van zaken, de belangen van het Indische leger *onvoldoende* behartiging bij het Departement van Koloniën vinden, — evenals trouwens bij de Volksvertegenwoordiging.

Immers, wij hadden niet verwacht dat het beginsel eener Indische brigade, in 1873, volgens de verklaring van den Minister Van Goltstein, doorgedreven in strijd met de meening van *alle deskundigen* in Indië en sedert veelvuldig besproken en op onomstootelijke gronden afgekeurd [1]), thans weder zoude worden opgerakeld; o. i. ware het doodgeboren kindje van den Minister Fransen van de Putte beter begraven gebleven. Wij wagen de vooronderstelling, dat de heer Rutgers van Rozenburg geen voldoende studie van de bezwaren tegen een Indische brigade gemaakt heeft, daar hij, indien hij zulks wèl gedaan had, wel niet als kampioen voor zoodanige brigade zou zijn opgetreden.

De »schermutseling" van den Minister en den heer Rutgers over *het* plan tot pacificatie van Atjeh laten wij rusten, daar de beschouwingen over de Atjeh-debatten elders in dit tijdschrift eene plaats vinden.

De geniewerken in Indië genoten de eer, een oogenblik de aandacht der Volksvertegenwoordiging bezig te houden; echter alweer op eene wijze die bewijst, hoe weinig deze op de hoogte is van de zaken die zij moet behandelen.

Blijkens het Voorloopig verslag hadden »enkele leden" de meening uitgesproken, dat op de uitgaven voor verplaatsing van militairen en voor opbouw en verbouw van versterkingen zou kunnen worden bezuinigd, en was hun geantwoord dat het bedrag dier uitgaven voor een goed deel te wijten was aan den oorlog in Atjeh.

Dit laatste is natuurlijk juist wat betreft de reiskosten van militairen, doch niet geheel voor de geniewerken. Tegenover de 4 tonnen gouds, in Atjeh te verwerken, staan nagenoeg 6 ton voor de werken elders, en *f* 775000 voor de kampementen te Malang en Magelang.

De Minister deelde in zijn antwoord slechts mede, dat geen

[1]) O. a. in het Indisch Militair Tijdschrift, 1874, blz. 400 en 474, en 1875, blz. 62 en volg. Zie ook Monitor, Indische Militaire belangen.

dier posten voor vermindering vatbaar was. Zonder ons in détails te begeven, die te 's-Gravenhage nooit met eenige nauwkeurigheid zijn na te gaan, kunnen wij deze meening volkomen onderschrijven. Ieder, die eenigszins bekend is met den slechten toestand der gebouwen, waarin onze soldaten in Indië tot dusver zijn gehuisvest, moet het toejuichen, dat eindelijk eenigszins krachtige pogingen tot verbetering worden gedaan. Niet alleen de menschelijkheid, maar ook het welbegrepen financieel belang van den Staat eischen, dat goed ingerichte, gezonde etablissementen voor de militairen verrijzen. De statistiek heeft sinds jaren bewezen — de koloniale verslagen toonen het aan — dat aan de strandplaatsen, procentsgewijze, meer dan het dubbel aantal soldaten sterft dan op de plaatsen binnen 's lands, en wanneer men alle factoren met nauwkeurigheid in rekening kon brengen, zou die verhouding nog ongunstiger zijn; want vele soldaten sterven binnen 's lands, na derwaarts, wegens ziekte, van de kustplaatsen te zijn overgebracht.

Permanente troepenkampementen hebben echter het nadeel, dat zij kostbaar zijn; en ook, dat de bouw jarenlang duurt omdat de plaatselijk beschikbare hulpbronnen, voor personeel en materieel beide, een grens stellen welke, zonder opdrijving van uitgaven, niet kan worden overschreden. Eerst wanneer de bouw jarenlang onderhanden is, vermeerderen die hulpbronnen ook geleidelijk.

Een kampement voor een bataljon infanterie behoort de volgende gebouwen te bevatten: vier kazernes, elk voor eene compagnie; een gebouw voor den kleinen staf met ateliers voor schoen- en kleermaker, school- en theoriezaal, cursuszaal voor officieren, enz.; een wachtlokaal met arrestkamers, eene badinrichting, privaten, een vrouwenloods, keuken enz. Per garnizoen van eenigen omvang zijn voorts noodig: een hospitaal, een geweermakersatelier, een magazijn van kleeding, een bergplaats met werkloods voor de genie enz.

En dan — de officierswoningen, die op de meeste plaatsen, bij gebrek aan gelegenheid om bruikbaar logies te huren, en bij de noodzakelijkheid dat de officieren niet te ver van de troepen af wonen, onmisbaar zijn. Men heeft den bouw steeds zooveel mogelijk beperkt, maar men *kan* er niet buiten.

Deze oppervlakkige opsomming was noodig om aan te toonen, dat een kampement eene belangrijke uitgebreidheid bezit. Het kampement te Buitenzorg, bestemd voor een bataljon infanterie, zonder hospitaal en zonder officierswoningen, heeft n. f. circa 6 tonnen gouds gekost, en wij gelooven niet ver van de waarheid te

zijn indien wij stellen, dat, ter voorziening in behoorlijke huisvesting van alle soldaten, nog wel 18 à 20 millioen gulden noodig zal zijn.

Het is in 's lands belang, dat deze som zoo spoedig mogelijk wordt besteed; want, zooals wij reeds zeiden, geheel afgescheiden van alle eischen der menschelijkheid, — ons leger in Indië is te noodig en te duur, om de soldaten, meer dan onvermijdelijk is, te laten ziek worden en dood gaan.

Men kan den bouw echter niet geheel naar willekeur bespoedigen — zooals bij Europeesche toestanden mogelijk zou zijn — omdat de plaatselijke hulpbronnen dat niet toelaten. Wel echter zou men jaarlijks meer kunnen doen dan thans het geval is, maar dat laten 's lands financiën niet toe, en men bepaalt zich dus telken jare tot het eerst noodige.

Wij zijn hier eenigszins uitvoerig geweest in onze toelichting, ter beantwoording van den heer Corver Hooft, die den 22n November den Minister vroeg, hoelang de werken te Malang en Magelang nog wel zouden duren. Hij had nagegaan, dat, reeds van 1877 af, fondsen voor die werken waren aangevraagd; de door hem opgegeven sommen (*f* 20.000 in 1877, *f* 50.000 voor 1878, *f* 75.000 voor 1879, *f* 200.000 voor 1880, *f* 250.000 voor 1881, *f* 330.000 voor 1882, *f* 500.000 voor 1883 en *f* 775.000 voor 1884) bewijzen wat wij boven hebben gezegd omtrent de geleidelijke ontwikkeling der plaatselijke hulpbronnen.

In totaal is dus omstreeks $2^1/_4$ millioen guldens voor de beide kampementen besteed; dit bedrag is nog niet groot, want te Malang en Magelang zullen, zijn wij wel ingelicht, vijf bataljons infanterie, een paar batterijen artillerie enz. in garnizoen komen en *moeten* bovendien de meeste officieren van gouvernementswege worden gehuisvest. In 1879 was tijdelijk logies te Malang gereed voor het depôtbataljon, doch het bleek onmogelijk te zijn het korps derwaarts over te brengen, omdat de officieren er niet onder dak konden komen. Dat zijn van die toestanden, waarin men zich in Nederland moeilijk kan verplaatsen, maar waarmede rekening moet worden gehouden; ook financieel, want bij een bataljon infanterie b. v. zijn organiek 18 officieren, en gemiddeld — de kosten loopen, zoowel naar de rangen als naar de plaatsen, erg uit elkander — kan men wel stellen, dat een officierswoning *f* 20.000 kost.

De heer Corver Hooft sprak verder over de kampementen te Padang en Fort de Kock. »Zullen die werken maar altijd door op »de begrooting blijven staan? Zijn dat weder altijd nieuwe gebou»wen, nieuwe werken waaraan geen einde komt?"

Wij kunnen weinig ter geruststelling van dezen afgevaardigde aanvoeren. Als de kampementen 3 millioen guldens zullen kosten en men er jaarlijks een ton gouds aan besteedt, heeft men volgens Bartjens 30 jaar noodig voordat zij voltooid zijn.

Te Padang heeft men nu een permanent troepenkampement voor een depôt- en een veldbataljon, een oud steenen blokhuis dat voor hospitaal is ingericht, een ander dat voor garnizoenskleeding-magazijn en voor militaire auditie en provoosthuis dient, een permanent arsenaal en een paar dozijn officierswoningen. De artillerie en het subsistentenkader logeeren nog in tijdelijke gebouwen; magazijnen voor kleeding enz. en voor geniebehoeften ontbreken nog; vele officieren zijn nog gebrekkig gehuisvest. Men zal daar dus, niet meer dan *f* 80.000 's jaars bestedende, nog wel eenige jaren noodig hebben voordat naar eisch in de behoeften voorzien is.

Te Fort de Kock bestaat een permanent infanterie-kampement voor een bataljon infanterie en, gedeeltelijk, een kampement voor eene bergbatterij. Daar ontbreken nog: een behoorlijk ingericht hospitaal, een kleedingmagazijn, eenige andere gebouwen voor de troepen en nagenoeg alle officierswoningen. Hier zal men dus stellig nog verscheidene jaren, steeds bijbouwende, moeten voortwerken.

De heer Corver Hooft eindigde zijne bespiegelingen met het voorstel, van de gelden, voor nieuwe geniewerken (ruim één millioen) uitgetrokken, vier tonnen gouds af te nemen; nu men te Padang en Fort de Kock al 8 jaar aan 't bouwen was, kon men wel weer wat *piano* gaan enz.

Voor Padang en Fort de Kock was slechts *f* 150.000 aangevraagd; door deze bedragen eenigszins belangrijk te verminderen, ontstaat het niet licht te schatten nadeel, dat de met veel moeite verkregen plaatselijke hulpbronnen weder opdrogen; daargelaten dat de officieren en troepen weder des te langer zonder behoorlijk verblijf zijn.

Doch wanneer men nu nagaat, dat van het millioen voor gewone geniewerken *f* 400.000 bestemd was voor Atjeh, dan schieten er *f* 600.000 over voor alle verdere bouwwerken ten behoeve van het Indische leger, behalve de beide kampementen te Malang en Magelang. Is dat bedrag groot voor een groote uitgestrektheid als die van onze koloniën? Is het groot tegenover het aantal plaatsen, waarover dat leger verspreid is? Is het groot tegenover de behoefte?

Dit alles is niet beweerd; maar het snoeimes werd, volgens de

juiste uitdrukking van den heer Van Gennep, niet gehanteerd, maar in 't wilde rondgezwaaid. Vandaar zeker ook het voorstel, om de 6 ton terug te brengen op 2 ton; en toen de Minister de noodzakelijkheid der verschillende werken onbesproken liet, maar alleen de voortzetting van den bouw te Fort te Kock noodig verklaarde, moet men zich nog verwonderen dat er eene kleine meerderheid gevonden werd voor de afwijzing van de gewenschte bezuiniging.

Naar onze meening had de Minister, zij het dan kort, de noodzakelijkheid van *alle* werken dienen aan te toonen. Zoo had hij b.v. kunnen zeggen:

dat de zieke soldaten te Willem I nog steeds werden verpleegd in een gewezen bamboezen verblijf van dwangarbeiders; dat zij, in het vaak gure klimaat van Willem I, behoefte hebben aan betere beschutting, en de bestaande toestand onze regeering onwaardig is;

dat de pupillen te Gombong worden gehuisvest in een onafgewerkt fort; slapen en overdag verblijf houden in lage kazematten, en daardoor in zeer ongunstige hygiënische verhoudingen verkeeren, hetgeen met de uitbreiding van het aantal pupillen toeneemt. Vandaar de veelvuldig voorkomende oogziekten; een uitvoerig en nauwkeurig onderzoek heeft aangetoond, dat eene uitbreiding van het etablissement der pupillen, ten bedrage van — zijn wij juist ingelicht — 4 tonnen gouds, stellig noodig is. Waar de Regeering de zorg voor de pupillen op zich neemt, moet zij ook zorgen voor een gezond verblijf; de bestaande toestand *mocht* niet langer worden gehandhaafd;

dat de bezetting te Rau (Sumatra's Westkust) steeds veelvuldig aan zware koortsen lijdt en de menschelijkheid dus de verplaatsing van dien post gebiedt; dat daarom de bouw van een kampement te Loeboe Sikaping niet mag worden uitgesteld;

dat de uitbreiding van het gezondheids-etablissement te Kajoe Tanam in 's lands financieel belang is, omdat daardoor de evacuatiën van zieken naar het zooveel verder van Padang gelegen Pajacombo zullen kunnen vervallen;

dat de bouw van een nieuw etablissement te Goenoeng Sitoli, in 1882 begonnen, natuurlijk moet afloopen;

dat onze vestiging in Deli ook den bouw van militaire etablissementen aldaar onvermijdelijk maakt, enz. enz.

Indien op deze wijze alle posten der begrooting door den Minister waren toegelicht, dan zouden stellig geen 34 kamerleden bereid geweest zijn, hunne stem aan de voorgedragen sommen te onthouden! Integendeel, dan zou de meerderheid, de *groote* meerderheid

der kamerleden hebben ingezien, dat de genie — evenals trouwens in vroegere jaren — ook nu zeer gematigd in hare eischen is geweest en alleen het onvermijdelijk noodige heeft gevraagd.

In het Voorloopig verslag werd gezegd dat in een der afdeelingen, onder verwijzing naar de kwestie-Kley, de meening was geuit dat er behoefte bestond aan regeling der positie van de Indische officieren bij de wet.

De Minister deelde die meening niet: »het behoeft wel geen betoog »dat de Regeering door een regeling van de bevordering en het »ontslag bij de wet niet meer gebonden zou kunnen worden dan »zij het thans is door de algemeene verordening die het onderwerp »beheerscht. De aanvulling van het officierskorps in Nederlandsch-Indië »— dit heeft de ondervinding overtuigend bewezen — eischt soms in »bijzondere omstandigheden algemeene maatregelen, afwijkende »van de als regel geldende voorschriften. Mocht men vroeg of »laat tot wettelijke regeling van het onderwerp overgaan, dan zou »aan de Regeering toch in dien zin een zekere ruimte van han»delen moeten worden gelaten, zoodat ten slotte in den feitelijk »bestaanden toestand weinig verandering zou worden gebracht."

En met deze drogredenen nam de Volksvertegenwoordiging genoegen!

Zij stemde dus toe, dat hare uitspraak in de zaak van den heer Kley onjuist was?

Zij erkent dus, dat men tegenover de Indische officieren dezelfde willekeurige handelwijzen als tot dusver mag blijven volgen, als zij maar zoogenaamd door het algemeene belang — volgens de opvatting van dezen of genen machthebbende — worden gerechtvaardigd?

Wij stellen daartegenover de meening, dat de aanvulling van het Indische officierskorps op den duur het beste verzekerd zal zijn wanneer de officieren steeds de zekerheid hebben, naar recht en billijkheid behandeld te zullen worden. Die zekerheid — dit heeft de ondervinding overtuigend bewezen, zeggen wij den Minister na, — missen zij thans; vandaar, dat zoovele officieren, wanneer zij pensioen verdiend hebben, den dienst verlaten. Alleen eene regeling hunner aanspraken *bij de wet* kan in de toekomst beletten, dat de officieren, zooals tot dusver maar al te veel het geval was, reden tot klagen hebben over inconsequente toepassing of over afwijking der bepalingen, naarmate de inzichten der machthebbenden afwisselen.

»Een aantal gewezen officieren van het Indisch leger bevinden »zich, hoewel zij nog krachtig en gezond zijn, met pensioen in »Nederland, terwijl steeds over incompleet van officieren bij het »Indisch leger geklaagd wordt", — zoo lezen wij in het Voorloopig verslag. Gedeeltelijk is de opmerking juist (vele officieren, ofschoon hier gezond, zijn toch ongeschikt voor verderen dienst in de tropen), en de voornaamste aanleiding daartoe hebben wij zooeven vermeld.

Rechtvaardige behandeling, behandeling volgens wettige regelen in plaats van persoonlijke inzichten, eene behandeling, die de officieren niet van het leger verwijdert, maar aan het leger bindt, ziedaar het geneesmiddel voor de aangegeven kwaal.

Dat geneesmiddel zou beter helpen dan het in 't Voorloopig verslag aangegevene: verlenging van den verplichten diensttijd om voor pensioen in aanmerking te kunnen komen, vooral omdat, zooals de Minister opmerkte, door dit laatste middel de promotiekansen, en daarmede de lust tot dienstneming, zouden verminderen.

Wanneer men de kansen op promotie ongunstiger maakt, zegt de Minister, dan zou men »waarschijnlijk spoedig den nadeeligen terug- »slag daarvan op den lust tot indiensttreding bij het Indische leger »ondervinden". Dit is zeer juist, maar wordt, helaas, in de laatste jaren door de Indische Regeering en door de Ministers van Koloniën uit het oog verloren; want door, zooals sedert 1875 geschiedt, de promotiekansen bij de genie-officieren geheel willekeurig te verminderen — wat is het onvervuld laten van hoofdofficiers-, kapiteins- en 1e luitenantsplaatsen anders? — wekt men rechtmatige ontevredenheid op, waarvan men óók den nadeeligen terugslag ondervindt en zal ondervinden. De officieren, die van die handelingen de dupes zijn, zien met verlangen uit naar het oogenblik waarop zij den dienst kunnen vaarwel zeggen.

In een der afdeelingen werd, blijkens het Voorloopig verslag, gevraagd »of het niet wenschelijk geweest ware met de reorganisatie »van het militair onderwijs in Indië te wachten, totdat de Militaire »Academie in de behoefte aan officieren voor het Indisch leger zou »kunnen voorzien, en of uitbreiding dier Academie, met het oog op »dat leger, niet dringend noodig was."

Deze vraag sloot de aanmerking in zich, dat men de gelegenheid om in Indië officier te worden belangrijk heeft verminderd, ofschoon de aanvulling van het officierskorps nog steeds bezwaren oplevert. Wanneer Indië minder officieren kan leveren, zal de Militaire Academie des te meer moeten voortbrengen.

De Minister toonde aan, dat dit laatste onmogelijk was, daar zich niet meer adspiranten aanboden; maar daarmede veroordeelde hij dan ook de nieuwe regeling van het militair onderwijs in Indië? Integendeel; door die regeling, zoo werd verklaard, »is voorzien in een sedert jaren gevoelde behoefte".

De eerste behoefte van een leger, die zich vooral in Indië sedert jaren heeft doen gevoelen, is geregelde aanvulling van het officierskorps, en in *die* behoefte is althans niet voorzien. Wat men gedaan heeft — het is in dit tijdschrift reeds vroeger opgemerkt — is knutselwerk geweest, maar men heeft niet gedaan wat overeenkomstig de behoeften noodig was.

Ook deze aangelegenheid, van zoo hoog belang voor het leger, kwam bij de begrootingsdiscussiën niet nader ter sprake.

Hiermede kunnen wij ons overzicht gevoegelijk eindigen. Wat verder gesproken of geschreven is, geeft geen aanleiding om dat overzicht verder uit te breiden. Onze lezers zullen er ongetwijfeld de slotsom uit trekken, dat de belangen onzer Indische krijgsmacht al zeer weinig de aandacht hebben getrokken, en dat vele dier belangen in 't geheel niet zijn aangeroerd geworden. Er is *niet* gesproken over de positie van den Legerbevelhebber tegenover den Gouverneur-Generaal, over de organisatie van het Departement van Oorlog en zijne afdeelingen; over het militair beheer bij het Departement van Koloniën; over de sterkte en oefening der verschillende wapens, over de verdediging onzer bezittingen tegen een Europeeschen vijand, over het stelsel om al het benoodigde materieel zooveel mogelijk uit Nederland te ontbieden, enz. enz.

Is dit, in 's lands belang, niet te betreuren?

Varia.

DE JONGSTE DEBATTEN OVER ATJEH BUITEN EN IN DE KAMER.

Gelijk vele onzer lezers zich herinneren zullen, werd in de zitting van de Tweede Kamer van 21 Juni 1883 door den heer Rutgers van Rozenburg een interpellatie tot den Minister van Koloniën gericht omtrent de in Atjeh te volgen gedragslijn. Zijne beslissing daaromtrent zich alsnog voorbehoudende — daar hij toen »nog niet voldoende op de hoogte" der zaak was — bepaalde de Minister zich tot de mededeeling van een tweetal telegrammen van den Gouverneur-Generaal, waaruit bleek: 1°. dat de toestand, eenigen tijd te voren alles behalve rooskleurig, sedert aanzienlijk verbeterd was; en 2°. dat de Gouverneur-Generaal in het begin van Augustus naar Atjeh dacht te gaan, »ten einde in loco inkrimping onzer vestiging en vermindering der bezetting te bespreken".

De door dit antwoord uitgelokte vrees eener eventueele inkrimping van het door ons in Groot-Atjeh bezette gebied gaf aanleiding tot een adres-beweging en een paar adviezen, waarop bereids in de September-aflevering van dit maandschrift werd gewezen. De mare van de ontzettende ramp, die een deel van Java en Sumatra trof, leidde echter veler aandacht van het onderwerp af, doch het was te verwachten, dat het bij de hervatting der zittingen van de Staten-Generaal ernstig ter sprake zou worden gebracht. En te eer, toen in de Troonrede gul en onomwonden van een »oorlogstoestand in Atjeh" werd gesproken, terwijl het daarentegen bekend was, dat de Gouverneur-Generaal na zijn terugkeer op Buitenzorg aan het opperbestuur een telegram had gezonden, waarin »de toestand in Atjeh bevredigend" werd genoemd.

Aan den vooravond echter van de Atjeh-debatten in de Tweede Kamer, werd de Atjeh-kwestie aan de orde gesteld in het Indisch Genootschap. »Al is", gelijk de Voorzitter, Mr. W. K. Baron van Dedem, zeide, »al is de Atjeh-kwestie sedert lang een brulante kwestie", het scheen dat de Indophilen — zooals het Kamerlid Jhr. van Nispen van Sevenaar de leden van het Indisch Genootschap eens heeft willen noemen — huiverig waren haar in hunne bijeenkomsten te bespreken; de Voorzitter meende, »omdat er twijfel bestond of het onderwerp met die objectiviteit en kalmte zou kunnen worden

behandeld, die noodig is, zal het Genootschap aan zijn doel beantwoorden".

Die twijfel bestond niet meer, nu men in den majoor Kielstra een spreker had gevonden, die, gelijk terecht de Voorzitter zeide en op zijn voetspoor ook de heer Robidé van der Aa, »die door zijn verdienstelijk werk over Atjeh niet alleen den waarborg heeft gegeven van degelijkheid, maar ook getoond heeft een volkomen onpartijdig standpunt te kunnen innemen".

Wat de heer Kielstra voordroeg, hebben onze lezers bereids uit onze vorige aflevering kunnen vernemen. De gedachtenwisseling, die daarover plaats had, kenmerkte zich niet enkel door kalmte, maar ook door overeenstemming met den redenaar bij de verschillende woordvoerders. Merkwaardig vooral was de adhaesie, die de kolonel Gerlach aan het betoog van zijn wapenbroeder schonk. »Zeer juist, zeer terecht en ook zeer zacht" zijn, naar zijn oordeel, onderscheidene fouten in de Atjeh-zaken aangetoond. »Eene van de groote fouten", zeide hij, »was dat in de proclamatie van generaal Van Swieten namens de Nederlandsch-Indische Regeering verklaard werd dat deze het bestuur over de drie Sagies op zich nam. Ik geloof niet dat dit het doel is geweest van de uitzending van die expeditie. Zooals ook door den heer Kielstra is te kennen gegeven, was die expeditie uitgezonden om ons gezag in het rijk van Atjeh te vestigen op zoodanige wijze, dat in het oog niet alleen van de Atjehers, maar ook van geheel Indië, ja van de gansche wereld, die vestiging zou zijn voor altoos. Maar die vestiging trad in een ander licht door de proclamatie, waarbij het sultanaat vervallen werd verklaard en Nederland het bestuur der drie Sagies op zich nam. Het is genoeg bekend, dat de verhouding tusschen de bevolking van Atjeh en hare hoofden en ook tusschen deze en den Sultan op zeer losse schroeven stond. Het kon het gros der Atjehsche bevolking weinig schelen of wij met troepen kwamen om den Sultan om het zoo eens uit te drukken op zijne plaats te zetten en hem eenige regelen voor te schrijven waarnaar hij zich had te gedragen, maar het kon haar wel schelen dat het sultanaat vervallen werd verklaard. Nu werd het een oorlog tegen het geheele volk, want men vertelde het dat voortaan de Inlandsche hoofden niets meer zouden te zeggen hebben, maar dat wij zouden regeeren. Het werd nu duidelijk, dat het Inlandsch bestuur was afgeschaft en daarvoor het Nederlandsch bestuur in de plaats was gesteld. Dit was een groote slag voor het gansche volk, en het is duidelijk dat het geheele volk opstond om tegen ons te oorlogen.

»Wanneer wij nagaan dat wij in Indië steeds te kampen hebben tegen eene groote macht, namelijk het priesterdom, het mohammedanisme, wanneer wij weten wat de priesters steeds hebben verteld, dan is het niet te verwonderen, dat het volk algemeen opstond en alles ten offer bracht om een oorlog te voeren à outrance en ons te bevechten en te verdrijven.

»Maar door de uitvaardiging der proclamatie heeft de Nederlandsch Indische regeering verplichtingen op zich genomen die zij zal moeten nakomen, willen wij onzen naam geen oneer aandoen. Wij hebben

gezegd het bestuur op ons te nemen, geen middelen moeten ons te zwaar zijn om die taak te volbrengen. Wij moeten niet vergeten dat wij in Indië tegenover eene bevolking staan die nog in hare kindsheid verkeert, die hoegenaamd geen denkbeeld heeft van filantropie en alle filantropische handelingen als eene zwakheid beschouwt. Ik ben zeker dat, zoo wij ons terugtrokken en onze bezetting beperkten, de Atjehsche bevolking niet alleen, maar de geheele Indische bevolking dit niet anders zoude beschouwen dan als eene zwakheid. Terugtrekken of beperken zou een gevoeligen slag geven aan ons prestige in Indië."

Een ander spreker, de heer Mr. J. E. Banck, wilde liever de historische zijde van het vraagstuk laten rusten; lettend op den actueelen toestand, vroeg hij:

»Moet de tegenwoordige toestand in Atjeh, in overeenstemming met de zienswijze van de tegenwoordige Regeering, beschouwd worden als een oorlogstoestand, of als een toestand van pacificatie?

»Daarmede hangt de vraag te zamen: Is voor Atjeh nuttig en noodig een civiel of een militair gezag? Heeft men ook bij de invoering van het civiel gezag met overhaasting gehandeld? Is het mogelijk geweest dat wij daarbij meer met onze wenschen dan met de werkelijkheid zijn te rade gegaan?

»Met andere woorden: hebben wij daar met een oorlogstoestand te doen, dan geloof ik dat men niet beter kan doen dan weder het militair gezag over Atjeh te plaatsen, omdat in dat geval een gecombineerd civiel en militair gezag schadelijk moet zijn voor een spoedige beëindiging der zaak."

De heer Kielstra bleef hierop het antwoord niet schuldig. »Of 't op het oogenblik in Atjeh oorlogstoestand is of niet", zeide hij, »is moeielijk te zeggen en hangt af van het standpunt waarop men zich plaatst. Van het standpunt van den soldaat zeg ik *ja*, want er wordt gevochten, vaak goed gevochten ook. Overigens is het zeker, dat wij meester zijn van het terrein; wij hebben vijandelijke *benden* onschadelijk te maken, maar geen vijandelijke *macht* te verslaan.

»Er is in den laatsten tijd soms gezegd, »laat ons een grooten coup slaan en dan terugtrekken." Doch tegen wie zouden we dien coup moeten slaan? Er is in den regel geen vijand die ons afwacht; eerder kan men hier eene vergelijking maken, dunkt mij, met de rooverbenden, die na de vereeniging van het koninkrijk Italië dit land jaren lang onveilig maakten. Wat is hiertegen te doen? Krachtig optreden en verder geduld. Evenals in Italië, zullen zich ook in Atjeh de benden van lieverlede oplossen.

»Wat de kwestie betreft van de inkrimping onzer stelling, ik houd die voor onmogelijk en, zoo zij al mogelijk was, voor hoogst gevaarlijk. Ik ben overtuigd dat we, thans de posten in de XXII Moekims opheffende, verplicht zouden zijn ze over eenigen tijd, over een paar jaar b. v., weder op te richten; de Atjehers zouden ons dan dwingen nog eens de met zooveel bezwaren gepaard gaande veldtochten van generaal Van der Heyden te herhalen. Dit kan niemand wenschen; bij inkrimping onzer stelling zouden we met groote stappen achteruit gaan.

»We moeten ons dus schikken naar de omstandigheden — we kunnen die niet dwingen — en voortgaan op den goeden weg, door generaal Van der Heyden aangewezen en ook in den laatsten tijd weer gevolgd. De toestand was in 1880 werkelijk naar de omstandigheden uitmuntend; wij bezochten destijds alle posten onder geleide van twee cavaleristen, omdat dit nu eenmaal usance was en de ruiters soms voor het verzorgen onzer paarden nuttig waren. Maar dadelijk *noodig* was dat geleide zelfs niet; zoo herinner ik mij dat, omstreeks Maart 1880, vrouw en kind van den kapitein, kommandant te Pakan Kroeng Tjoet, in een *dos-à-dos*, zonder eenig geleide van den kraton derwaarts reden; dat in Februari 1881 een officier, van het Nederlandsch leger gedetacheerd en thans hier in den Haag in garnizoen, te paard, zonder geleide, alle posten heeft bezocht om vóór zijn vertrek afscheid van zijne kameraden te nemen. Als er in den kraton wat te doen was, kwamen de officieren van de posten, wier dienst het toeliet, te paard naar de hoofdplaats, alweder zonder geleide.

»Ik vraag u, is dat niet, in een nauwelijks onderworpen land, een prachtige toestand? Had men recht meer te verlangen?

»'t Is waar, het was in Atjeh niet zoo veilig als b. v. in den Haag, maar zelfs hier gebeuren soms nog aanslagen tegen personen of goederen. Ik wil wel zeggen dat ik in 1880 liever als *ruiter* dan als *wandelaar* het terrein van Groot-Atjeh in eenzaamheid had doorkruist en zeker waren er nog vele Atjehers die, de kans schoon ziende, van de gelegenheid hadden willen gebruik maken een gehaten Hollander te dooden of een Chinees te bestelen. De Atjehers waren nog geene ware vrienden geworden; doch alles te zamen genomen was de toestand zoo goed als die wezen kon; als men gezorgd had dat die zoo bleef en van lieverlede nog verbeterde, had men van zelf ook langzamerhand de zucht tot verzet doen verdwijnen.

»Maar die zorg heeft ontbroken; men heeft onze tegenstanders in de gelegenheid gesteld zich te vereenigen. Eerst waren het kleine benden die ons verontrustten, en toen hun dit niet belet werd, werden die benden natuurlijk grooter. Van September 1879 tot April 1881 was geen schot van een onzer posten in Groot-Atjeh gevallen; een vijand vertoonde zich niet meer, hoogstens enkele maraudeurs. Maar na het vertrek van generaal Van der Heyden zijn de maraudeurs werkelijk weder *vijanden* geworden, die zoowel posten als transporten aanvallen.

»Is het dus misschien niet volslagen *oorlog*, vrede is het in Atjeh stellig nog veel minder. Zeker is het dat, toen men — ik meen met ult°. December 1865 — den oorlogstoestand in het Bandjermassingsche ophief, het daar vrij wat rustiger was dan thans in Atjeh.

»Verder besprak de heer Banck de kwestie: civiel of militair bestuur. Hieromtrent wensch ik het volgende op te merken.

»Vroeger was men in Indië in dat opzicht andere, en ik geloof betere, beginselen toegedaan. Men liet het gezag in handen van hoofdofficieren, totdat de toestanden geheel normaal geworden waren; dan was er eerst sprake van normale bestuursregelingen. Heeft die regeling op Sumatra's Westkust, in Palembang, op Celebes, op Borneo,

niet goed gewerkt? Is Sumatra's Westkust, waar de oorlog eigenlijk na den val van Bondjol, of zoo men wil na den opstand van Batipo uit was, waar na 1848 de rust niet meer verstoord werd, onder het militair bestuur, dat eerst in 1863 of 1864 eindigde, niet eene bloeiende provincie geworden?

»Men hoort hier soms als argument tegen militair bestuur aanvoeren, dat de officieren genot in 't vechten vinden, en er dus minder belang bij zouden hebben de rust onder de bevolking te bevorderen. Maar M. H., we leven niet meer in den tijd der middeleeuwen; en juist zij, die de rampen van den oorlog van nabij kennen, zullen die, geloof ik, bij voorkeur vermijden. Het bewijs heeft, in 1880, nog de generaal Van der Heyden geleverd met zijn advies, om niet over te gaan tot een, door den Gouverneur-Generaal verlangden, tocht naar Kemala.

»Dat onder een militair bestuur de toestand geleidelijk kan verbeteren, leert ons alweder Sumatra's Westkust. Daar waren de operatielijnen, een 40 jaar geleden, als 't ware bezaaid met een groot aantal posten, waarvan men nu vaak de overblijfselen zelfs niet meer vindt. En thans is de weg van Padang Sidempoean naar Fort de Kock, ongeveer 200 palen lang, nog slechts door één étape-post (thans Rau, later te vervangen door Loeboe Sikaping) beschermd. Zoo zal men ook in Atjeh de étapes langzamerhand grooter kunnen maken; heeft men nu langs de operatie-lijnen posten, stel om de 6 paal, later zal men, naarmate de geest onder de bevolking verbetert, ze van elkander kunnen leggen, met andere woorden, tusschenposten opheffen.

»Maar de mogelijkheid daartoe kan alweder 't best beoordeeld worden door een militair bestuur; de ondervinding heeft dit ook de laatste jaren weder bewezen. En de bevolking van Atjeh, die ons innig haat, moet met een krachtige hand geregeerd worden; daarvoor heeft men den meesten waarborg bij een éénhoofdig militair bestuur.

»De ondervinding heeft, dunkt mij, reeds voldoende uitspraak gedaan, dat de invoering van het civiel bestuur in 1881 eene *zeer groote* fout is geweest. Wanneer men nu echter de vraag stelt, of het *noodig* is, thans nog op dien maatregel terug te komen, dan moet ik zeggen dat ik die volstrekte noodzakelijkheid nog niet inzie zoolang het bestuur in handen is van een man als de tegenwoordige gouverneur, die veel tact bezit en verstandig genoeg is om steeds in overeenstemming met de militaire autoriteit te handelen.

»In dat geval is van het civiel bestuur natuurlijk weinig kwaad te duchten uit een militair oogpunt; een gouverneur als de tegenwoordige verlamt de hand niet die het zwaard vasthoudt.

»Indien men dus het civiel bestuur, nu het eenmaal is in 't leven geroepen, wil handhaven, dan is een goede keuze van personen hoofdzaak. In beginsel is een geheel civiel bestuur echter altijd af te keuren, zoolang de handhaving van de rust nog grootendeels door soldaten moet geschieden; normale bestuursregelingen passen slechts bij normale toestanden, en daarvan zijn wij in Atjeh nog ver verwijderd."

Dus sprak men *buiten* de Kamer. Gaan wij thans naar 't Binnenhof.

Men biedt ons allereerst het »Voorloopig Verslag" aan over de Begrooting voor N. I. voor 1884. Het blijkt ons daaruit dat in alle afdeelingen der Kamer »beschouwingen" over den oorlog met Atjeh werden gevoerd.

»Door een deel der leden werd de overtuiging uitgesproken, dat onze bezetting binnen een goed versterkte strategische grens behoort te worden beperkt, indien de handhaving van ons gezag op het tegenwoordig bezet terrein onze krachten te boven gaat, gelijk uit de telkens weder terugkeerende vijandelijkheden moet worden opgemaakt. Met eene zoodanige concentratie zou dan moeten gepaard gaan eene goede bewaking der kusten, om den invoer van oorlogsmaterieel te beletten, organisatie van contra-guerilla-troepen tot spoedige vervolging van aanvallende benden, en vooral eene stelselmatige, op het belang der hoofden en der bevolking gerichte pacificatie-politiek, onder een krachtig eenhoofdig bestuur. Nu eenmaal een civiel gouverneur in functie is, die goed op zijne plaats wordt geacht, behoort daarop niet te worden teruggekomen. Trouwens, de leden, wier gevoelen hier wordt weergegeven, achten het van betrekkelijk ondergeschikt belang, of het bestuur van Atjeh aan militairen, dan wel aan civiele handen is toevertrouwd, mits de bestuurder persoonlijk geschikt zij voor zijne taak en het beginsel worde gehandhaafd, dat niet verdelging, maar bevrediging der bevolking, en hare blijvende onderwerping aan onze souvereiniteit, uit te oefenen met medewerking harer hoofden, het doel van ons streven moet zijn. Een verdelgingskrijg of een guerre à outrance tegenover een vijand, die geen veldslagen levert, en dan alleen te vinden is, wanneer het hem behaagt, zou toch niet slechts onze financieele krachten te boven gaan, maar bovendien bij gebrek aan soldaten onmogelijk vol te houden zijn. Wie zulk een oorlog wil, moet, indien hij niet in het wilde wil schermen, noodwendig ook het plan en de middelen daarvoor aangeven.

»Daarentegen was volgens een ander deel der leden thans opnieuw door de ervaring gestaafd, dat de herhaaldelijk te vergeefs beproefde zachtzinnigheids-taktiek den Atjeh-oorlog niet vermag ten einde te brengen, maar dat daartoe een krachtig optreden noodzakelijk is. Van deze zijde werd opgemerkt, dat de vijandige Atjehers niet in het bezit zijn van een centraal bestuur, waarmede kan worden onderhandeld, of dat kan worden onderworpen; vandaar de teleurstelling, ondervonden door hen, die indertijd meenden dat met de inneming van den kraton alles gewonnen was. Men kan de Atjehers alleen beheerschen door hun ontzag in te boezemen; voor overreding zijn zij blijkbaar niet vatbaar; elk betoon van welwillendheid onzerzijds wordt door hen als een bewijs van vrees, zwakheid en onmacht aangemerkt. Van oprechte vrijwillige onderwerping is dan ook geen sprake. Trouwens de toestand van een zoogenaamd met ons bevriend Atjeher is beklagenswaardig; ontwapent hij zich, dan wordt hij weerloos tegenover de aanvallen zijner landslieden, waartegen wij hem niet vermogen te beschermen; behoudt hij daarentegen de middelen tot

zelfverdediging, dan heeft hij onze wapenen te duchten. De bestaande toestand is, ook uit een financieel oogpunt, onhoudbaar, terwijl terugtrekken in de tegenwoordige omstandigheden voor het prestige van Nederland in den Indischen Archipel hoogst bedenkelijk ware. Sommige dezer leden zouden wenschen dat door eene oogenblikkelijke groote krachtsinspanning een groote slag geslagen en tijdelijk alle verzet onderdrukt werd, waarna dan de noodige maatregelen zouden kunnen worden beraamd om ons binnen een engen kring terug te trekken en aldus een einde te maken aan den afmattenden guerillaoorlog, die thans gevoerd wordt. Terwijl men overigens gaarne hulde bracht aan den moed en de plichtsbetrachting door onze strijdmacht in Atjeh bij voortduring betoond, werd door de voorstanders eener meer actieve politiek erkend, dat de tegenwoordige toestand in dat gewest uitbreiding dier strijdmacht dringend noodig maakt; zij wenschen tevens van den Minister te vernemen, wat er waar was in de uit Atjeh komende berichten, dat de geoefendheid onzer troepen aldaar thans veel te wenschen zou overlaten, en of de Regeering bedacht was op maatregelen om, bijvoorbeeld door vorming van goede scherpschutters, in de oefening der troepen behoorlijk te voorzien."

De uitdrukking in de Troonrede »oorlogstoestand" was voorts niet onopgemerkt gebleven. »Men vroeg of deze uitdrukking met voordacht was gekozen, en wat er sedert den terugkeer van den Gouverneur-Generaal uit Atjeh naar Batavia, toen de toestand in Atjeh nog »bevredigend" werd genoemd, gebeurd was om dit verschil van uitdrukking te rechtvaardigen." Men wenschte »te vernemen welke maatregelen met het oog op den toestand in Atjeh door de vorige Regeering sedert de Troonrede van 1882 genomen zijn; welken uitslag de reis van den Gouverneur-Generaal naar Atjeh heeft opgeleverd; of sedert in Indië de maatregelen zijn genomen, die door den oorlogstoestand in Atjeh worden gevorderd; en wat de Minister ten deze bereids heeft gedaan en nog voornemens is te doen."

Men ziet, nevens vele »beschouwingen" een aantal vragen. Het antwoord des Ministers was aanstonds min of meer ontwijkend. Het nemen van eene beslissing ten aanzien van de in Atjeh te volgen politiek wordt »zeer moeielijk" genoemd, waarbij »de meest mogelijke omzichtigheid dient in acht genomen te worden". In elk geval, meent de Minister, »behoort met de omstandigheden rekening te worden gehouden. Op aanvallen van Atjehsche zijde kunnen wij niet antwoorden met inkrimping van het door ons bezette gebied en met vermindering van de militaire bezetting. Daarvan kan eerst sprake zijn als de aanvallen hebben opgehouden en de gelegenheid gunstig is geworden om in Atjeh denzelfden weg te volgen, die in andere deelen van den Archipel gevolgd is, waar de bevolking nog niet rijp was om onze bestuursinstellingen te ontvangen. Niet zonder opzet", zoo voegt de Minister er bij, »is de bestaande toestand in Atjeh in de Troonrede een oorlogstoestand genoemd. De voortdurende berichten omtrent ontmoetingen van onze troepen met de vijandelijke benden schenen die uitdrukking volkomen te wettigen.

Maar daarom behoeft nog niet de inrichting van het geheele bestuur en de verpleging van de geheele militaire bezetting op den voet van oorlog geschoeid te zijn. Men zou daarmede in een uiterste vervallen, dat in het belang van de pacificatie van het gewest dient vermeden te worden."

»Sedert de Troonrede van 1882 zijn", zoo deelt de Minister verder mede, »geene ingrijpende maatregelen met het oog op den toestand van Atjeh genomen, zooals blijken kan uit de mededeelingen voorkomende op blz. 4 en volgenden van het jongst verschenen Koloniaal Verslag. De omstandigheden hebben er, zooals men weet, toe geleid, dat in Mei jl. de militaire bezetting met een bataljon infanterie is versterkt. Van dien tijd af kon meer actief tegen de vijandelijke benden geageerd worden, waartoe mobiele colonnes geformeerd werden, die steeds gereed zijn en die er veel toe hebben bijgedragen om den toestand te verbeteren. Die verbetering gaf den Gouverneur-Generaal aanleiding tot de telegrafische mededeeling dat de toestand in Atjeh *bevredigend* was. Hij bedoelde daarmede niet dat er volkomen *vrede* heerschte, maar dat, in vergelijking met de vorige maanden, de toestand gunstiger was geworden. Aan de mobiele colonnes is ten taak gesteld om met kracht op te treden tegen de vijandelijke benden, zoodra deze zich binnen het door ons bezette gebied van Groot-Atjeh vertoonen, en daarbij alle voorzorgen te nemen, dat het verkrijgen van succes door de Atjehers ononmogelijk wordt. Door zoo te handelen zullen de sporen van ontmoediging, die nu reeds bij de hoofden der oorlogspartij zijn waar te nemen, duidelijker worden; het aantal 'dergenen, die zich bij de benden aansluiten, zal verminderen; het verzet zal verzwakken, en in gelijke mate zal het geloof aan de duurzaamheid van ons gezag en aan ons vermogen, om de beloofde bescherming afdoende te verleenen, toenemen. Maar tevens dient onzerzijds ten strengste te worden vermeden dat aan den strijd een karakter van wreedheid en stelselmatige verwoesting worde gegeven; integendeel moet men zich onwrikbaar vasthouden aan een stelsel van goede trouw, van nakomen van een eenmaal gegeven woord, gepaard gaande aan krachtige bestraffing wanneer de aan ons gedane beloften niet worden nagekomen. Zoodoende zal het Nederlandsche Gouvernement niet alleen ontzag, maar ook eerbied inboezemen en vertrouwen verwekken, en op den duur den onverzoenlijken tegenstand van den Atjeher breken."

De Minister deelt eindelijk mede, dat de Gouverneur-Generaal tijdens zijn aanwezigheid in Atjeh deze beginselen aan de autoriteiten aldaar duidelijk heeft ingeprent, terwijl »zijne reis hem overigens in de gelegenheid gesteld heeft om zijne kennis van Atjehsche toestanden door herhaalde gedachtenwisseling met de aldaar aanwezige ambtenaren en officieren, inlandsche hoofden en particulieren te vermeerderen, en dus beter dan vroeger te oordeelen over verschillende onderwerpen, waaromtrent de inzichten der autoriteiten die elkander in Atjeh hebben opgevolgd zeer uiteenloopen, zoodat de Indische Regeering dienaangaande ook zeer uiteenloopende voorstellingen ontving".

Verdient vooral de laatste mededeeling opmerking, de Minister zelf wil, voor het oogenblik althans, elk debat over de politiek, die in de toekomst in Atjeh zal zijn te volgen, vermeden zien; immers, zelf heeft hij, gelijk hij aanteekent, »reeds voor eenigen tijd zijn meening over dit belangrijke onderwerp aan den Gouverneur-Generaal medegedeeld, wiens advies daarover moet worden afgewacht."

Met de wetenschap van een en ander kwam men op het Binnenhof bijeen.

De debatten over Atjeh in de Tweede Kamer, van 13 tot 22 November gevoerd, waren over 't algemeen van weinig beteekenis; er werd meer geschermd met woorden, dan dat er nieuwe gezichtspunten geopend of overtuigende adviezen omtrent den verder te bewandelen weg gegeven werden. Toch kan het zijn nut hebben, van die debatten hier een overzicht te geven en daaraan eenige beschouwingen vast te knoopen.

De eerste spreker was de heer Wintgens, die de wijze besprak »waarop de oorlogstoestand nu sedert meer dan 10 jaren slepende is gehouden".

De oorlogsverklaring noemde hij »een roekeloozen stap", — eene kwestie, waarover de gevoelens nog altijd verdeeld zijn en ook wel zullen blijven; was zulks reeds a priori het geval, meer nog thans, nu men al de consequentiën der oorlogsverklaring heeft kunnen overzien. Hoe betreurenswaardig zij ook wezen moge, de billijkheid eischt dat men zich bij de beoordeeling geheel plaatst op het standpunt van den Minister en Gouverneur-Generaal in 1873. En dan is het niet te ontkennen, dat er voor de oorlogsverklaring ook gegronde motieven waren aan te voeren. De verhouding tusschen Nederland en Atjeh was sinds eeuwen reeds gespannen, wij hadden ons, door het tractaat van 1824 gebonden, verplicht gezien veel meer van Atjeh te verdragen dan met onze waardigheid overeenkwam, — na het tractaat van 1871 was het zeker dat de oorlog te eenigertijd moest uitbreken. Wat de heer Wintgens o. i. met meer recht de toenmalige bewindslieden had kunnen verwijten, is, dat wij niet zorgden voor den oorlog gereed te zijn. Indien wij in April 1873 een »krachtige zeemacht", zooals de Minister Fransen van de Putte wenschte, hadden *kunnen* zenden, was een oorlog te land misschien geheel overbodig geweest.

Van de tweede expeditie zeide de heer Wintgens, dat daaraan »de gedachte ten grondslag lag van eene zachtzinnigheidstactiek, van een zachtaardig krijgsbeleid, van een handelen met fluweelen handschoenen. Het spreekwoord van den »zachten chirurgijn" is daarbij ten volle bewaarheid. De heer Van Swieten keerde in April 1874 onverrichterzake uit Atjeh terug"....

Is dit juist? Het doel waarmede de generaal Van Swieten naar Atjeh vertrok, was alleen het nemen van den kraton, het uitwisschen van het échec der eerste expeditie; en men kan dus zeker niet zeggen dat hij »onverrichterzake" terugkeerde. Integendeel, hij had zijn doel volkomen bereikt. En zij, die tegenwoordig geweest zijn bij de ge-

vechten bij Tiban, bij Lemboe, bij den missigit en anderen, zullen niet ontkennen dat er flink gevochten is, dat van een zachtaardig krijgsbeleid weinig te ontdekken viel.

Ja, na den val van den kraton heeft de generaal Van Swieten gemeend, dat verder strijden slechts verbittering verwekken zou, zonder evenredig nut; en ofschoon hij ook toen nog krachtig wist op te treden wanneer hij dit noodig achtte — getuigen Bital en Ketapan Doewa — achtte hij het beter, zijne stelling niet verder uit te breiden en met geduld, langs den weg van onderhandeling, verder zijn doel te bereiken. Doch het is nog altijd de vraag, of de generaal Van Swieten daarin niet juist gezien heeft; althans de resultaten van een geheel van zijne plannen afwijkende tactiek, waartoe bijna dadelijk na zijn vertrek besloten werd, hebben den generaal, dunkt ons,niet in het ongelijk gesteld.

Maar al dat napleiten over eens gebeurde zaken heeft in onze oogen weinig waarde; men moet de toestanden nemen zooals zij zijn en hunne ontwikkeling bestudeeren, niet om daaruit grieven tegen personen te putten, maar om zich den verder te volgen weg af te bakenen.

Ook de welsprekende herinnering van den heer Wintgens omtrent de behandeling welke generaal Van der Heyden heeft ondergaan, zullen wij dus laten rusten; de ondervinding heeft uitspraak gedaan dat ook hier het kwaad zichzelf heeft gestraft. De generaal is door 's lands vertegenwoordiging schitterend in zijn eer hersteld, maar daarmede is het kwaad, door zijn ontijdige vervanging gesticht, niet weggenomen.

De troonrede heeft thans »naar de waarheid der dingen", het woord *oorlogstoestand* gebezigd. Wat moet er in dien fatalen toestand — die zich de laatste $2^1/_2$ jaar ontwikkeld heeft — gebeuren? Daarop antwoordt de heer Wintgens: »buigen of barsten! Flink handelen of teruggaan. *Tertium non datur.*"

Teruggaan, buigen? dat nooit! zegt de heer Wintgens. Dit mannelijk woord — het eenige trouwens dat naar onze meening in den mond van een Nederlandsch staatsman past — spreekt hij uit na kennisneming van het ook in de »Indische Gids" opgenomen adres van den generaal Graaf van Limburg Stirum e. a., en uit overweging dat wij niet *kunnen* teruggaan. »Eenmaal hebben wij dien noodlot- »tigen stap gedaan, eenmaal is, bij proclamatie van 12 Februari 1874 »de annexatie uitgesproken, eenmaal is het sultansbestuur opgeheven. »Ook daarom *kunnen* wij ons niet inkrimpen en ons niet bepalen tot »de kusten, omdat zulks met een aftrekken en een abdicatie in Indië »zou kunnen gelijk gesteld worden".

Wij deelen deze zienswijze geheel, doch moeten betreuren dat het werkelijk noodig was, in een Nederlandsche Volksvertegenwoordiging dergelijke woorden te doen hooren. Is onze natie dan zoo ontzenuwd, dat zij, omdat Atjeh veel meer kost dan het opbrengt, maar liever den oorlog zou opgeven? Als onze Vertegenwoordiging werkelijk eenigszins de gevoelens des volks uitspreekt, mogen wij deze vraag gelukkig ontkennend beantwoorden; te kwader ure is het denkbeeld van inkrimping geopperd, maar het heeft geen weerklank gevonden. »*Ik zal handhaven*" blijft ook voor Atjeh ons devies.

Wat wij boven zeiden omtrent de noodzakelijkheid van den oorlog werd, in andere woorden, den 14[n] November door den heer Des Amorie van der Hoeven gezegd. »Naar zijne overtuiging was de »oorlog, wat vroeger of wat later, toch onvermijdelijk. Dit is een »van die nadeelen, die rusten op het bezit van overzeesche winge-»westen, dat men dikwijls in de noodzakelijkheid komt om, hetzij »men wil of niet, tot uitbreiding van bezit over te gaan. Een krijgs-»haftige en fanatieke nabuur, zooals men in Atjeh had, kon niet »rustig en bedaard vrede houden naast onze Nederlandsche heer-»schappij op Sumatra. Nederland kon zich op den duur niet laten »tarten en beleedigen; ieder staatkundig man voorzag, dat iets vroe-»ger of later een oorlog met Atjeh zou moeten uitbreken."

Alles zeer waar, behalve de laatste zinsnede. Hadden de staatslieden van 1871 en 1872 den oorlog maar voorzien! Dan zouden wij beter voorbereid in het strijdperk zijn getreden; maar men heeft gedaan als de struisvogel, die het gevaar niet wil zien dat hem naakt. De stukken der *enquête* (en ook die van de drukpersvervolging van den heer H. B. Van Daalen, redacteur van de Java-Bode) kunnen bewijzen dat het aan tijdige voorstellen voor die voorbereiding, van de zijde van het Indisch legerbestuur althans, niet ontbroken heeft.

De heer Bastert wenschte (een billijke wensch!) beperking van uitgaven op menig gebied, en gaf daarvoor o. a. ook het advies, dat men er niet aan denken moet geheel Atjeh te veroveren (wie denkt daaraan?) maar enkel er vasten voet te houden en zich te concentreeren; dit zou de eerste schrede zijn op den weg van bezuiniging.

Ofschoon deze spreker beweerde dat »niemand minder dan hij ons prestige zou willen afbreken", gelooven wij dat, door zijn advies te volgen, dat prestige een geduchten knak zou krijgen. Daarentegen zijn wij van oordeel, dat men, door »enkel vasten voet te houden en zich te concentreeren" — indien daarmede althans bedoeld wordt alleen Kota Radja te bezetten en de andere posten op te heffen — geenszins den weg van bezuiniging zou betreden. Integendeel, wij zouden binnen kort *gedwongen* worden, de in arren moede verlaten positie, ten koste van veel soldaten en van veel geld, weder te heroveren. De Atjehers zouden, trotsch op het aanvankelijk behaald succes, alle pogingen in het werk stellen om ons ook verder te verdrijven.

Denzelfden dag (14 November) was de Minister van Koloniën aan het woord. Deze sprak over de verschillende middelen, waardoor bezuiniging kon worden verkregen en sloeg, om aan te toonen dat op elk gebied weelde en geldverspilling heerschte, o. a. ook den blik op Atjeh.

Daar, zeide hij, »is een hospitaal ingericht te Panteh Perak, dat »den Staat schatten gekost heeft; het is dan ook geheel en al in-»gericht volgens de eischen der tegenwoordige wetenschap. Dat »hospitaal wordt bediend door 250 hospitaal-bedienden, waarvan 100

»elk oogenblik gereed zijn om uit te rukken. Het beslaat een »oppervlakte van acht hectaren en is tot hiertoe omringd door een »houten palissadeering, die evenwel vervangen zal worden door een »ijzeren hek ter lengte van plus minus 1200 meters. Met die 250 »hospitaal-bedienden zijn wij er echter nog niet. Tot bewaking van »dat hospitaal bevinden zich aan de overzijde van de rivier twee »compagniën soldaten. Nu zal men zeggen: maar het hospitaal moest »er zijn. Doch op een uur afstand, te Lambaroe, bevindt zich een »tweede hospitaal, dat eveneens door troepen beschermd moet worden.

»Ik geloof, dat dit voldoende voorbeelden van weelde zijn. De »vraag is dan ook in overweging, of althans het hospitaal te Lam»baroe zou kunnen worden opgeruimd. Daardaar zou een groote bezui»niging, en tevens beschikking over meer troepen verkregen worden."

Deze lange aanhaling over een betrekkelijk gering détail hebben wij ons veroorloofd, omdat zij bewijst, hoe weinig men zelfs bij het Departement van Koloniën op de hoogte der feitelijke toestanden is, en ook hoe weinig moeite men daar doet om op de hoogte te komen; in de Hofstad zijn toch tal van Indische officieren, die betere inlichtingen hadden kunnen geven. Zij bewijst o. i. tevens, dat men hier niet te veel in détails moet afdalen, en beter doet zich, zoowel bij het Ministerie als in de Kamers, tot de bespreking der hoofdbeginselen van koloniaal beleid te bepalen.

Wat toch is het geval?

De Gouverneur-Generaal Van Lansberge heeft persoonlijk, bij zijn bezoek aan Atjeh in 1877, in afwijking van het advies van het legerbestuur, bepaald dat het hospitaal, bestemd voor 800 zieken, te Panteh-Perak zou verrijzen, omdat men dacht dat het daar gezonder zou zijn. Voor de verdediging der zieken tegen eventueele aanvallen was die beslissing een groote fout, want Panteh-Perak is door de Atjehrivier van den Kraton gescheiden. Voor de bescherming van de zieken was de plaatsing oostwaarts van Kota Radja — zooals het legerbestuur gewild had — stellig verre verkieslijk geweest; dan had de bezetting van den Kraton daartoe kunnen medewerken, en dat kon zij nu niet; nu waren bij het hospitaal natuurlijk afzonderlijke bewakingstroepen noodig.

Zoowel uit een financieel oogpunt als met het oog op de meer noodige troepen is de plaatsing van de ziekeninrichting aan den rechter-rivieroever verkeerd geweest. Maar het hospitaal en daarbij behoorend kampement bestaan nu eenmaal; men heeft er drie jaren over gebouwd en de bouw heeft ongeveer $2^1/_2$ millioen gulden gekost. Het zou te veel geld kosten om daarin nu weder verandering te brengen.

De Minister wijst er bij herhaling op, dat bij dat hospitaal 250 bedienden zijn; voor acht honderd zieken is dat toch waarlijk niet overdadig! Dat er 100 dier hospitaalbedienden steeds »gereed zijn om uit te rukken" is niet juist; hospitaalbedienden rukken niet uit, maar men zou natuurlijk over hen beschikken om, des noodig, het hospitaal te helpen verdedigen. De bedoeling zal dan ook wel zijn, dat men van de 250 oppassers 100 zou kunnen bewapenen.

Om het hospitaal zoo spoedig mogelijk te kunnen betrekken werd het terrein in 1880 voorloopig afgesloten door een palissadeering van wild hout, die binnen weinige jaren verrot zou zijn; openlaten kan men dat terrein, bij den nog bestaanden toestand, natuurlijk niet, en het plan bestond dus, het op permanente wijze door een ringmuur of ijzeren hek af te sluiten. Alweer zeer rationeel.

Dat men de bewakingstroepen »aan de overzijde der rivier" zou leggen, zooals de Minister zegt, zou zeker al erg dom zijn, en is dan ook het geval niet; alles wat bij het hospitaal van Panteh Perak behoort, ook de bewakingstroepen, liggen aan den rechter-rivieroever.

Nu het hospitaal te Lambaroe, welke plaats $6^1/_2$ paal van Kota Radja (dus ongeveer *twee* uur) ligt. Bij de versterking aldaar is niet meer dan een klein tijdelijk garnizoenshospitaal, waar de plaatselijke officier van gezondheid de zieken behandelt. Dezen behoeven dan niet naar Panteh Perak vervoerd te worden, en daar Lambaroe de reputatie heeft van betrekkelijk goede gezondheid, is dat hospitaal, dat geene buitengewone uitgaven vordert, volstrekt niet onnut. Als de minister door de opheffing daarvan denkt te bezuinigen, bedriegt hij zich.

Nabij de versterking van Lambaroe heeft men ook nog — misschien heeft de Minister dat bedoeld — een »reconvalescentengesticht voor dwangarbeiders"; onder dezen weidschen naam moet men evenwel niet meer verwachten dan een paar bamboezen loodsen. Het is bekend, dat de dwangarbeiders in Atjeh veel leden aan beri-beri; vóor 1880 werden zij, die door deze ziekte aangetast waren, naar Padang geëvacueerd, hetgeen niet alleen veel transportkosten eischte, maar ook voor de individuen bezwaren medebracht; verscheidene stierven er onderweg. Percentsgewijze stierven er minder in de, bij wijze van proef, opgerichte en derhalve later behouden loodsen te Lambaroe. Opheffing daarvan zou dus al weder het tegengestelde van bezuiniging geven.

De Minister van Koloniën ergerde zich aan het woord »*inkrimpen*" ten aanzien van onze stelling te Atjeh. Die ergernis zouden wij ons van ieder ander eerder kunnen begrijpen dan van den Minister, die het woord immers zelf het eerste gebezigd heeft, toen hij de Tweede Kamer mededeeling deed van de aanstaande reis naar Atjeh van den Gouverneur-Generaal? Het was juist dat woord van den Minister, dat het adres van generaal van Stirum c. s. uitlokte!

Welke de verdere plannen van den Minister Van Bloemen Waanders ten opzichte van Atjeh waren, is in het duister gebleven; de tijd zeide hij, was nog niet gekomen dienaangaande »openingen" te doen. Een politiek geheim dus, dat geëerbiedigd moet worden, maar het gevaar medebrengt, dat wij te eeniger tijd voor een *fait accompli* kunnen worden gesteld, evenals met de proclamatie van generaal Van Swieten, den 12^{den} Februari 1874, en bij verschillende andere gelegenheden. Indien het plan b. v. eens was »*herstelling van het Sultanaat*", wat zou men er dan hier te lande wel van zeggen?

Tot inkrimping zou de Minister »nimmer zijn toestemming ver-

»leenen, al ware het alleen omdat daardoor de overmoed van den »Atjeher *al te zeer*" (dus een beetje zou wel veroorloofd zijn?) »zou »worden geprikkeld". Maar iets anders — zeide hij den 14^{den} November — is het »wanneer men spreekt van concentratie onzer krijgsmacht; »van het verlaten van punten, die op goede gronden voor verdere »bezetting onnoodig worden geacht; van het innemen van stellingen, »die verband houden met onze krachten en vanwaar uit deze veel »beter en voordeeliger kunnen werken. Op deze wijze handhaaft men »veel beter het prestige dan door versnippering op zulk een uitgebreid »gebied, waardoor men overal even zwak blijft en blootgesteld wordt »aan voortdurende aanvallen des vijands."

Words, only words, zou men hier zeggen kunnen. De vraag is — en die vraag wordt door de deskundigen voorloopig bepaald ontkennend beantwoord — of er posten zijn, die op goede gronden kunnen worden ingetrokken. De generaal Van der Heyden met zijn chef van den staf, de luitenant-kolonel Gey van Pittius, blijkens hunne handelingen in 1880 en 1881; de generaal Meijer, in zijn boek over Atjeh; de majoor Kielstra, in zijn voordracht in het Indisch Genootschap, — zij zijn allen van meening dat er geene posten, in den eersten tijd althans, kunnen worden opgeheven. De stellingen, beter gezegd de operatielijnen, die thans bezet zijn, zijn logisch gekozen, en na het door den Minister gezegde, veroorloven wij ons eenigen twijfel omtrent 's Ministers bevoegdheid tot beoordeeling van den toestand.

De Minister wijst als voorbeeld van inkrimping — of concentratie? — op een handeling van generaal Michiels in 1838; maar Pertibi is Atjeh niet, en op de schoolbanken is ons geleerd dat men geene ongelijksoortige grootheden vergelijken moet.

Gelukkig eindigt de Minister zijne bespiegelingen met de mededeeling, dat »van het al of niet concentreeren op het oogenblik geen sprake is". Ondanks die bespiegelingen kunnen wij dus gerust wezen; dat men posten zal opheffen naarmate de omstandigheden dat zullen veroorloven, spreekt van zelf; die posten zijn nooit bestemd geweest om, ook bij veranderde omstandigheden, ten eeuwigen dage behouden te blijven. Als het alleen de bedoeling des Ministers geweest is, zulks te betoogen, had hij, dunkt ons, die moeite kunnen sparen.

De heer Keuchenis sprak, den 15^{den} November, slechts een enkel woord over de Atjeh-aangelegenheden; hij verzocht den Minister, eenige nota's van den gewezen gouverneur van Atjeh, den heer Pruys Van der Hoeven, »aan wiens verdienste ten opzichte van Atjeh hij gaarne hulde bracht" voor de leden der Tweede Kamer te doen drukken.

De Minister antwoordde hierop — zeer terecht, want wij hebben al Atjeh-kijverij genoeg! — dat het bedenkelijk was, »alleen nota's »van adviseurs van eene zijde te doen drukken en die van de tegen»standers terug te houden". Er is, dunkt ons, geen twijfel aan of men zou, bij publicatie der stukken van den heer P. v. d. H., weldra hetzelfde schouwspel zien dat vertoond werd na de uitgaaf — ter kwader ure — van het bekende werk »De Waarheid" van generaal

Van Swieten. *Magna est veritas et praevalebit*, ook zonder dat zij door personenkwesties wordt belemmerd. Ofschoon ook onze nieuwsgierigheid geprikkeld is en wij wel eens zouden willen weten wat de heer P. v. d. H. tot zijne verdediging zou kunnen aanvoeren, gelooven wij toch dat het beter is dat hij de geschiedenis later over zijne daden laat oordeelen en zich niet persoonlijk in den strijd mengt.

Een volgende spreker was de heer Rutgers van Rozenburg, die, na hulde gebracht te hebben aan de waarheidsliefde der Regeering ten opzichte der voorstelling, die zij van den toestand in Atjeh gaf, eenige bedenkingen opperde tegen 's Ministers bespiegelingen omtrent concentratie:

»De distinctie, door hem gemaakt tusschen concentratie en inkrim»ping, begrijp ik niet. Voor inkrimping toonde hij het diepste af»grijzen, voor concentratie daarentegen wel eenigen smaak. Naar »mijn begrip en volgens alle woordenboeken zijn die twee volkomen »hetzelfde, dat is, een verkleining van zijn omvang in de richting »van het middelpunt, van het tehuis". . . .

Hoe nu? Sedert wanneer is *samentrekken* hetzelfde als *terugtrekken*? Wanneer men b. v. de thans te Atjeh aanwezige troepenmacht verdeelt over Kotta Radja, Olehleh, Boekit Seboen, Toengkoep, Anagaloeng en Indrapoeri, dan *concentreert* men, dan bederft men, door de opheffing der etappenposten, onze positie, dan stelt men onze troepen noodeloos bloot, maar dan *krimpt* men *niet in!*

»De politiek van het kabinet van 1873—74 is de oorzaak, zegt de heer Rutgers, waarom het thans onmogelijk is ons te concentreeren in Atjeh", en hij bedoelt daarmede blijkbaar ons te concentreeren op den Kraton alleen. Hij wijst o. a. op de bekende proclamatie van generaal Van Swieten (van 12 Februari 1874) waarbij deze geheel Groot-Atjeh annexeerde: »een land dat nog *niet* veroverd was en dat »wij door die proclamatie ons verbonden te veroveren; een land, waar »wij, door die annexatie getreden in de rechten en verplichtingen »van den door ons onttroonden sultan, ons den plicht oplegden om »veiligheid en orde en moraliteit te verzekeren."

»Van die annexatie was de invoering van het civiel bestuur een logisch gevolg", meent de heer Rutgers. Wij moeten hier wijzen op spraakverwarring, die, wij weten niet of zij bij den spreker plaats had, maar die zeker hier te lande veelvuldig kan waargenomen worden. Men heeft ze wellicht opzettelijk in het leven geroepen, toen de tegen den generaal Van der Heyden genomen maatregelen gemotiveerd moesten worden; men stelde toen *civiel bestuur* tegenover *militaire willekeur* en toonde daarmede òf niet ter goeder trouw, òf — wat we altijd liever zouden aannemen — niet op de hoogte der zaken te zijn. Civiel bestuur is er van den aanvang onzer vestiging in Atjeh geweest; reeds de generaal van Swieten was ook *civiel* regeeringscommissaris en werd door een adsistent-resident en verdere civiele ambtenaren bijgestaan. Maar evenals, tot onder de regeering van den Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele, toen een bijzonder civiele wind begon te waaien, het civiel bestuur op Sumatra's westkust, op Borneo's westkust, op Borneo's zuid- en oostkust, in Palembang, op

Celebes door een hoofdofficier van het leger werd gevoerd, had dat ook in Atjeh kunnen en ook geruimen tijd moeten geschieden. De generaal Van der Heyden was *civiel* gouverneur van Atjeh, evenals hij zelf en zijne voorgangers vroeger ook *civiele* bevelhebbers heetten. De begane fout is niet dat men civiel *bestuur* heeft ingevoerd, maar dat men dat in handen heeft gelegd van een civiel *ambtenaar*, die, het hoogste gezag uitoefenende, van de beschikbare krijgsmacht niet de partij kon trekken, die daarvan te trekken was en, onder de nog bestaande omstandigheden, ook getrokken moest worden.

Concentreeren en inkrimpen gelijk stellende, maar blijkbaar het laatste bedoelende, zegt de heer Rutgers verder dat de annexatie van 1874 het concentreeren onmogelijk heeft gemaakt: »want concen- »treeren tegenover een vijand is al niet fraai; maar concentreeren »uit zijn eigen land, concentreeren voor zijn eigen onderdanen, die in »opstand zijn, dat is òf onmogelijk, òf zelfmoord. De annexatie van »1874 veroordeelt ons eigenlijk om veel verder te gaan dan wij reeds »deden; zij eischt dat wij het geheele tot ons grondgebied verheven »rijk van den onttroonden sultan, dus Atjeh, tot aan zijne uiterste »palen veroveren en bezetten". . . .

Wanneer de heer Rutgers de genoemde proclamatie [1]) nog eens naleest, dan zal hij zien dat zij gericht is tot, en uitsluitend handelt over de drie sagies van Groot-Atjeh, en niet over »Atjeh tot zijne uiterste palen". En in Groot-Atjeh zijn wij nu voldoende gevestigd om onze macht te doen gelden. De proclamatie van 1874 veroordeelt ons tot niet meer dan tot het behouden van hetgeen we thans hebben.

We kunnen niet terugtrekken, omdat de bewoners van Groot-Atjeh, »thans onze medeburgers, recht hebben op bescherming en politie, »evengoed als de ingezetenen van 's Gravenhage of Scheveningen"; terugtrekken zou op dit oogenblik in Atjeh beteekenen »*op den loop* »*gaan* voor hen, die van dat kabinet (van 1873—74) den titel kregen »van Nederlanders en dus door hun tegenwoordig verzet zijn opstan- »delingen". »En dat nu voor zoodanig terugtrekken propaganda ge- »maakt wordt door den chef van dat zelfde kabinet" (de heer Fransen van de Putte in de Eerste Kamer)..... ik noem dat een *horrendum ingens*".

Tegen deze redeneering is, dunkt ons, al zeer weinig in te brengen; met de stellers van het adres van generaal Van Limburg Stirum c. s. zeggen wij: weggaan, waar het belang van onze heerschappij in Indië gebiedt te blijven, mogen wij niet, moeten wij niet!

Den 22ⁿ November, bij de behandeling der onderafdeelingen van de Indische begrooting, kwam de *stoomtram* in Atjeh ter sprake. Het komt ons voor, dat spoorwegen op Java van vrij wat meer duurzaam belang zijn dan een stoomtram in Groot-Atjeh in zijn tegenwoordigen toestand, en dat de Minister van Koloniën, de eerste voor de helft stakende, zijne zuinigheids-aspiratiën dan ook tot dien stoomtram had behooren uit te strekken.

---

[1]) Kielstra, Beschrijving van den Atjeh-oorlog. 1e deel blz. 484.

Wat is het geval? Groot-Atjeh is doorsneden door een net van goede, boven bandjirpeil verheven en behoorlijk verharde wegen; bij het stadium van ontwikkeling, waarin dat land verkeert, is dat wegennet voor het verkeer te land op den duur volkomen voldoende.

In 1880 is echter voorgesteld, den van Olehleh naar Kota Radja bestaanden spoorweg door te trekken tot Glé Kambing (Indrapoeri); die verlenging werd, zoo we goed ingelicht zijn, geraamd op 12 tonnen gouds en werd gemotiveerd door de groote transportkosten, welke de voorziening in alle behoeften der troepen voortdurend eischte. Zij zou wellicht over eenige jaren niet meer noodig wezen, maar dan hare kosten reeds gedekt hebben door de verkregen besparingen, en intusschen het voordeel aanbieden dat men, des vereischt, gemakkelijk troepen en levensmiddelen te Glé Kambing kon verzamelen ten behoeve van eventueele operatiën.

Het voorstel stuitte af op den onwil van den Gouverneur-Generaal Van Lansberge, die echter in 1881, weinige weken vóór zijn vertrek, eerst het denkbeeld opperde van den aanleg van een Decauvillespoor, en toen het onmogelijke daarvan was aangetoond, langs den bestaanden weg een stoomtram wenschte. Deze is toen overhaast besteld; de tegenwoordige Gouverneur-Generaal achtte het denkbeeld ook uitmuntend, — en zoo is het geschied, dat het materieel naar Atjeh is gezonden voor een stoomtram, die men daàr niet verlangde; vooral, omdat hij zou loopen over den bestaanden weg, die een kruinsbreedte van slechts 6 meters had.

Men heeft nu besloten van dit laatste af te zien en schijnt voor den stoomtram een afzonderlijke baan te willen maken. Hij wordt daardoor van lieverlede nagenoeg even kostbaar als een spoorweg, maar zonder dat hij de daaraan verbonden voordeelen medebrengt, daar hij veel minder materieel kan vervoeren; hij zal voorloopig onvoldoende, en later grootendeels onnoodig zijn. Het feit, dat de Gouverneur-Generaal, die eerst den stoomtram van Kota Radja tot Glé Kambing voorstelde, thans reeds het laatste gedeelte — van Anagaloëng tot Glé Kambing — niet meer noodig achtte, stemt tot nadenken.

Met de spoorwegen in Atjeh komen wij steeds te laat. Het was, meenen wij, de generaal Wiggers van Kerchem, die in 1876 de verlenging van den spoorweg Olehleh— Kota Radja tot Lambaroe voorstelde; indien men daartoe destijds onmiddellijk was overgegaan, hadden de latere operatiën van generaal Van der Heyden veel korter geduurd en waren soldaten, koelies en gelden bespaard geworden. In 1878 heeft laatstgenoemde generaal eene verlenging voorgesteld; ook toen was zij nog dringend noodig in het belang der transporten. Uit dit oogpunt waren ook de meer uitgewerkte plannen van 1880 nog aanneembaar. Maar elk jaar, dat men er mee toeft, vermindert het belang van versnelde gemeenschapsmiddelen.

Bij den tegenwoordigen toestand in Atjeh rijst bovendien de vraag, of een spoorweg of stoomtramweg wel voldoende beveiligd is.

Ter aanbeveling van zijn voorstel, om voor den tram nog *f* 313.000 toe te staan, wees de Minister op de »groote bezuiniging" der ophef-

fing van het tweede hospitaal te Lambaroe, waarover wij boven het een en ander in het midden brachten. De stoomtram kon de zieken van Lambaroe naar Panteh Perak vervoeren. Wij achten dit motief vóór den stoomtram al bijzonder zwak; het vervoer van zieken gaat doorgaans veel beter langs den waterweg, de Atjehrivier, waaraan zoowel Lambaroe als Panteh Perak gelegen zijn.

Met een schermutseling tusschen den Minister van Koloniën en den heer Rutgers van Rozenburg over zijn geheim pacificatieplan eindigden de Atjeh-debatten. Men ziet, — veel leerrijks bevatten zij niet, en dit was dan ook haast niet te verwachten, waar zóowel Volksvertegenwoordiging als Regeering niet voldoende op de hoogte bleken te zijn van de zaken die zij moesten beoordeelen. Door de verwerping der Begrooting in de zitting van 22 November hebben al de gehouden redevoeringen trouwens geen *practische*, maar alleen een *historische* waarde verkregen.

UITSLUITING DER CHINEEZEN VAN DE HOOGERE BURGERSCHOLEN IN INDIË.

Zelden heeft een besluit der Indische Regeering zoo krasse en schier eenstemmige veroordeeling gevonden als dat van den Gouverneur-Generaal van 29 April 1883, n°. 8, waarbij is bepaald dat voortaan geen vreemde Oosterlingen meer als leerlingen op de hoogere burgerscholen zouden worden toegelaten, en zulks op grond van »financiëele en andere redenen". De Minister daaromtrent in het Voorloopig Verslag over zijne Begrooting geïnterpelleerd, getuigde in zijn Memorie van Antwoord, dat »de redenen, die nevens de financiëele bij den Gouverneur-Generaal gewogen hebben" naar zijn oordeel »weinig klemmend waren, zoodat het hem nutteloos voorkomt ze omstandig te vermelden". »Geen groot compliment voor den Gouverneur-Generaal", zeide het Kamerlid uit Breda, de heer Des Amorie van der Hoeven, die in de zitting van 21 November jl. zich verplicht achtte met een enkel woord te protesteeren tegen het zijns inziens »zeer kinderachtig besluit van den Gouverneur-Generaal", dat door den heer Keuchenius bovendien nog werd gesignaleerd als »bedenkelijk uit een staatkundig oogpunt", terwijl bij de beide protesten ook de heer Goeman Borgesius zijn stem voegde. »De Chineesche Regeering", zeide deze laatste Afgevaardigde, »zou er ongetwijfeld voor terugdeinzen, om, met betrekking tot vreemdelingen, een dergelijk verbod uit te vaardigen."

Wat den Minister betreft, eerst gaf hij te kennen, dat hij gemeend heeft zich »bij het besluit van den Gouverneur-Generaal te moeten nederleggen", doch nader krachtiger geïnterpelleerd, deed

hij de mededeeling, dat hij »reeds voor lang den Gouverneur-Generaal zijne beschouwingen met opzicht tot dit onderwerp heeft doen kennen". Blijke het dan ook weldra dat men den maatregel heeft ingetrokken, door den heer Goeman Borgesius terecht als »der Nederlandsche Regeering onwaardig" genoemd.

EEN ADVIES IN ZAKE DE HAVEN VAN TANDJONG-PRIOK.

Van meer dan ééne zijde werden in den jongsten tijd adviezen vernomen in zake de haven van Tandjong-Priok : zoo o. a. van de Kamer van Koophandel te Batavia, van de ingenieurs Verburgh en Cohen Stuart, op wiens laatste brochure zoowel in dit maandschrift als in de »Economist" de aandacht werd gevestigd, terwijl, naar we vernemen, het Bestuur van het Koninklijk Instituut van ingenieurs eerlang aan den heer Van Gelder de gelegenheid zal geven zijn gevoelen over de haven-kwestie mede te deelen en te verdedigen. Reeds nu echter is de oud-ingenieur 1e klasse van den Waterstaat in Nederlandsch-Indië, de heer C. L. F. Post, ten strijde getrokken en heeft hij een critisch onderzoek ingesteld naar de handelingen van verschillende personen in zake de haven van Tandjong-Priok.

Daar het hier inderdaad »een groot nationaal belang" geldt, meenen wij geen ondienst te doen, aan het betoog van den oud-ingenieur, in de »N. Rott. Courant" van 5 Dec. jl. opgenomen, hier eene plaats in te ruimen, en daardoor mede te werken, dat de kwestie van alle zijden behoorlijk worde toegelicht.

»Een groot nationaal belang wordt bedreigd", schrijft de heer Post. »De haven van Batavia te Tandjong-Priok, die aan de natie ruim zestien millioen gulden kost, is, ten gevolge van gebreken in de uitvoering en de volharding van den uitvoerder om die gebreken te ontkennen, eene opslibbende haven geworden en dreigt zulks te zullen blijven, terwijl zij eene slibvrije had kunnen zijn.

Wordt de tegenwoordige toestand van het scheepvaartkanaal, dat de haven met de stad vereenigt, bestendigd, dan zullen jaarlijks duizenden guldens, zoo niet tonnen gouds noodig zijn om, onder de benaming van »onderhoudsgelden", de modder weg te baggeren die thans onnoodig naar de haven wordt teruggevoerd en daar in stil water bezinkt.

Door het maken van een waterweg waarvan de afmetingen in de gegeven omstandigheden hoogst ondoelmatig zijn, is die waterweg een tak van de slibrijke Tjiliwong geworden en vindt deze tak zijn uitmonding in de haven. Niet alleen den ingenieurs te Batavia gevestigd, ook den overigen Europeeschen ingezetenen en der Kamer van Koophandel te Batavia zijn sedert de opening van dit kanaal de oogen opengegaan, en van verschillende zijden gaan stemmen op die aandringen op herstel.

In Indië stuitende op geschokt vertrouwen tracht de uitvoerder, de heer De Gelder, met onverdroten ijver thans hier te lande stem-

men te winnen voor de meening dat de bezwaren, aan het scheepvaartkanaal verbonden, denkbeeldig zijn, of stelt, wanneer verwezen wordt naar de officiëele regeeringsverslagen over de maanden Januari en Februari 1883 (*Javasche Courant* van 2 en 23 Maart 1883) maatregelen tot herstel voor, die het thans bestaande euvel in gevaar en geldelijke gevolgen nog overtreffen."

Onder die omstandigheden achtte de heer Post »het ter voorkoming van verdere rampen op de jongste vergadering van het Instituut van ingenieurs voldoende de aandacht der technici te vestigen op de bestaande en zeer duidelijke geschriften die op deze aangelegenheid betrekking hebben. In eene vergadering van ingenieurs toch mag ondersteld worden dat ieder zijne overtuiging wenscht te gronden op eigen onderzoek of bij gebreke van dien zich van eene meening onthoudt.

Kort na de hoogst onvolledige mededeelingen van den heer De Gelder in de Instituutsvergadering van 13 November, bleek evenwel dat op den 22sten November en trots de waarschuwing tot voorzichtigheid mijnerzijds, een van de in waterbouwkunde onderlegde leden der Volksvertegenwoordiging de uitspraken des heeren De Gelder schijnt te beamen en verklaart:

»Ik geloof dat het Goenoeng-Sahari kanaal beter achterwege ware »gebleven of op andere wijze aangelegd" en »dit afvoerkanaal is nog »eenigszins te verbeteren door den benedenmond wat uit te diepen."

Thans is er *periculum in mora*.

Ieder toch die den heer De Gelder uit zijn schrifturen en antecedenten kent, beseft dat hij niet zal nalaten eerlang op de uitspraak van dezen deskundige in de Staten-Generaal zich te beroepen, zonder daarbij evenwel te vermelden dat hij zelf het is geweest die deze denkbeelden heeft geïnspireerd.

Te wachten tot eene volgende vergadering van het Instituut voor ingenieurs — medio Februari — duurt te lang. Bovendien, belanghebbenden kunnen niet altijd gemakkelijk inzage bekomen van het aldaar verhandelde. Het publiek belang eischt thans openbare behandeling dezer zaak."

»Voor hen", dus vangt de heer Post zijn betoog aan, »die met den stand van zaken geheel onbekend zijn en bovendien de later aangehaalde geschriften niet ter raadpleging bezitten, diene eene korte inleiding vooraf.

Door wijlen Z. K. Hoogheid Prins Hendrik is medio 1871 de krachtige stoot gegeven die tot den bouw van de tegenwoordige haven heeft geleid. Lang te voren hadden daarover reeds overleggingen plaats, die evenwel tot geen uitslag hadden gevoerd.

De stichting van eene haven op de Noordkust van Java, waar het strand jaarlijks vele meters aanwint, (te Batavia gemiddeld zeven meter 's jaars) heeft eigenaardige bezwaren. Eene haven behoort niet alleen uitvoerbaar te zijn, maar bij de ontwerping behoort er op te worden gelet, dat de eenmaal gemaakte haven op eene aangroeiende kust ook als haven kan worden gehandhaafd. Aan den toenmaligen eerstaanw. ingenieur van Batavia, Jhr. W. H. F. H. Van Raders, komt de eer toe het eerst — reeds in 1867 — gewezen te hebben

op de landtong te Tandjong-Priok als de geschikte plaats waar een haven voor Batavia slibvrij zou zijn te maken en te houden. Maar eerst in 1872, na den aandrang van Prins Hendrik, werden de gelden beschikbaar gesteld die een onderzoek mogelijk maakten of Tandjong Priok ook in andere opzichten werkelijk een punt was dat aanbeveling verdiende, vooral in vergelijking met andere plaatsen waarvoor door bijzondere belangen geijverd werd.

Dit onderzoek strekte zich niet slechts uit tot den aard en het draagvermogen van den bodem op verschillende punten. Een voornaam deel van het onderzoek, zoo niet het voornaamste, betrof het vinden van de grenzen van het opslibbingsgebied der Tjiliwong (de rivier van Batavia).

Het bleek dat de grens der opslibbing zich uitstrekte tot 4000 meter beoosten de oude havenhoofden (M. I. Schram, *Een zeehaven voor Batavia. Tijdschr. Inst. v. Ingenieurs* 1866/77 blz. 10.)

Het is duidelijk dat toen er sprake van eene haven was deze buiten dat opslibbingsgebied moest gebouwd worden.

Met terzijdestelling dus van alle bijzondere belangen en alleen lettende op het algemeen belang was daarom Tandjong Priok, behalve nog om andere redenen waarover thans de quaestie niet loopt, het aangewezen punt.

Eerst in 1873 werd een onderzoek naar den bodem te Tandjong Priok ingesteld (Schram, *Een zeehaven voor Batavia* blz. 13).

Ik vermeld opzettelijk behalve de bronnen ter raadpleging ook alle data, omdat door eene weglating der dagteekeningen, zooals onlangs bij zijne mededeeling in het Inst. v. I. door den heer De Gelder is geschied, bij velen lichtelijk de dwaling zich vestigt dat een straks te vermelden bandjir-kanaal van jonger oorsprong zoude zijn dan het scheepvaartkanaal, terwijl juist omgekeerd dat bandjirkanaal in 1875 reeds was ontworpen en gedeeltelijk voltooid, toen omtrent het punt waar de haven zou worden aangelegd nog geen beslissing was genomen.

Op dat onderzoek naar den bodem en de grenzen van het opslibbingsgebied werden door den ingenieur Von Dentzsch, daartoe door den heer Van Raders aangewezen, de uitgewerkte plannen ontworpen voor havens zoowel te Tandjong-Priok als te Onrust en te Batavia. (W. Van Raders, Inst. v. Ingenieurs 1874/75, Notulen blz. 124) »Hij is het" — schrijft aldaar de heer Van Raders — »die »voorgesteld heeft op eene zandbestorting in de modder de hoofden »aan te leggen waardoor de uitvoering financieel mogelijk is geworden". De plannen der havens te Onrust en te Batavia worden door mij verder niet beoordeeld; zij kwamen voor uitvoering niet in aanmerking. Eerst van 22 Maart 1875 dagteekent het rapport der Nederlandsche Commissie waarbij beslist werd voor Tandjong-Priok als havenplaats.

Aan het plan bekend als dat van den heer W. Van Raders (wij zullen dit in navolging van andere geschriften over deze aangelegenheid het Indisch project noemen) werd boven de andere ver de voorkeur gegeven.

Alleen werden enkele wijzigingen door de Commissie voorgesteld.

Door den ingenieur Von Dentzsch werd toen nog een project opgemaakt overeenkomstig de aangegeven wijzigingen. Die eischen waren voor den ontwerper verbindend. Dit plan is het plan van de Nederlandsche Commissie. (Schram, *Een zeehaven voor Batavia*, blz. 34).

Op dit nieuwe project werd einde 1876 een uitbesteding beproefd, die mislukt is, waarna het werk door den Staat in eigen beheer zou worden uitgevoerd.

Het project der Commissie week in sommige opzichten zeer af van het Indische. Twee afwijkingen komen hier in aanmerking. Bij de eerste afwijking, betrekking hebbende op de samenstelling der zeehoofden, moet even ter loops worden stilgestaan, om uitvoeriger de tweede afwijking, door de Commissie voorgesteld, te behandelen, waarvan de uitvoering de thans voltooide haven bezwaart met een groot onderhouds-kapitaal voor het wegbaggeren van uit de Tjiliwong aangevoerde slib. Voor het loopende jaar is voor onderhoud van de haven uitgetrokken *f* 287,000, w. o. *f* 200,000 voor baggerwerk.

Volgens het plan der Ned. Commissie moesten onder de hoofden twee fundeeringsdammen van steen gestort worden op een onderlingen afstand, gelijk aan de basis van elk zeehoofd; die dammen zouden door hun gewicht tot eene zekere diepte in den bodem wegzakken. Tusschen die fundeeringsdammen zou een dunne zandlaag worden gestort tot aanvulling, om daarop de eigenlijke zeehoofden te bouwen. De zeehoofden zouden bestaan uit gestorte trachiet, de zeezijden beschermd door *à bloc perdu* gestorte betonblokken van drie tot zes ton gewicht, terwijl de top der dammen zou worden afgedekt met betonblokken (*Indische Gids*, Januari 1881, blz. 14 en M. J. Schram, *Een Zeehaven voor Batavia*, blz. 46). Ter loops moet worden opgemerkt dat lezers, die bedenking mochten maken tegen de verwijzing naar een anoniem artikel in de *Indische Gids*, zich in zooverre gerust kunnen stellen dat de heer De Gelder het in dat artikel voorkomende niet zal ontkennen.

In het Indische project daarentegen was de samenstelling der dammen anders ontworpen. Voor het in de modder dringende gedeelte der hoofden was uitsluitend op zand gerekend volgens het boven reeds vermelde denkbeeld van den ingenieur Von Dentzsch. Boven den bodem zou in het hart der dammen de lichte koraalsteen worden gestort, terwijl de taluds zouden bestaan uit eene bekleeding van zware trachietsteenen. Op dezen dam van gestorten steen zou eveneens eene afdekking met betonsteenen worden opgetrokken. (Schram, *Eene Zeehaven*, enz., blz. 46).

De werkwijze door de Ned. Commissie aangegeven, herinnert aan de uitvoering van de zeehoofden te IJmuiden. Ook daar is ter voorkoming van mogelijke ongelijke zetting in de hoofden een bed van Doornikschen steen gestort, waarop de dammen zijn opgetrokken, die dan werden beschermd tegen den golfstoot door betonblokken, gestort *à bloc perdu*. Deze methode moge uitstekend zijn geweest te IJmuiden, waar een harde zandbodem wordt aangetroffen, te Tandjong Priok daarentegen, waar een modderbodem gevonden wordt tot op 13 à 15

meter diepte, was deze werkwijze niet toe te passen. Men zou daar eene herhaling hebben beleefd van de ellende te Triëst ondervonden door steenstorting in een modderbodem. De dammen te Triëst zijn reeds een tiental jaren onderhanden zonder te vorderen. Voor steenstorting toch is een modderbodem een waar Danaïdenvat. Bij het storten van zand daarentegen, en van dit beginsel ging de heer Von Dentzsch uit, mengt dit zand zich met den weeken grondslag, en vormt met dezen vermengd ten laatste een bodem van een genoegzaam weerstandbiedend vermogen, om, zonder verspilling van meer materiaal aan gestorten steen dan hoog noodig is, de zeehoofden te kunnen dragen en boven water op te trekken. De uitvoerder van het werk, de heer De Gelder, heeft dan ook — en terecht — de voorgeschrevene werkwijze van de Ned. commissie niet gevolgd, en zich gehaast daartoe aan de Indische Regeering twee voorstellen in te dienen. (*Indische Gids* 1881, blz. 16 en blz. 325).

Het eerste voorstel betrof het verzoek om, in plaats van de gestorte steenen fundeeringsdammen, eene zandstorting te mogen uitvoeren tot versterking vooraf van den bodem onder de te maken hoofden. Het tweede bevatte het verzoek om de betonblokken *à bloc perdu* weg te laten, benevens om de afdekking met beton te vervangen door trachiet (*Indische Gids*, Januari 1881, blz. 16)

Beide voorstellen zijn door de Indische Regeering ingewilligd. De hoofden zijn gebouwd volgens die voorstellen, en sedert is medegedeeld dat de storting van zand in de plaats van de gestorte steenen fundeeringsdammen, volgens de begrooting, eene besparing heeft opgeleverd van twee millioen gulden.

Deze feiten worden ter loops aangehaald, omdat onlangs op eene vergadering van het Inst. v. Ingenieurs, dd. 13 November, door den heer De Gelder is beweerd, dat bij de constructie der zeehoofden de aangegeven methode van de Ned. Commissie toch zou zijn gevolgd, en dat daarbij aan de wenken van den ingenieur Von Dentzsch niet is gedacht; dat zand onder de hoofden alleen daarom is gebruikt, omdat het toevallig in de nabijheid was en anders 5000 m. ver had moeten worden vervoerd.

Moet daaruit afgeleid worden dat de heer De Gelder de physische eigenschappen van zand en de waarde van eene zandbestorting niet kent?

De door de Ned. Commissie aangegeven constructie der zeehoofden is dus gevolgd minus den grondslag van gestorte steenen dammen, minus het dunne laagje zand ter aanvulling, minus de zestons betonblokken *à bloc perdu*, minus ook nog de afdekking met betonsteenen, die bij de uitvoering door trachiet zijn vervangen. Kortom, uitgevoerd is de methode aangegeven in het Indische project met uitzondering ook dáár van de afdekking.

Het bovenstaande diene ook om hen die vóór de jongste vergadering in het Instituut van Ingenieurs evenmin als den ondergeteekende den heer De Gelder persoonlijk kenden, maar in tegenstelling met schrijver dezes ook nog bovendien onbekend waren met de schrifturen van den uitvoerder der havenwerken te T. Priok, te overtuigen hoe moeilijk het is om met den heer De Gelder in debat te treden.

Zijne doorzettingskracht, die in vele opzichten de haven ten goede is gekomen — voornamelijk bij het onttrekken der uitvoering aan de belemmerende administratieve bepalingen die de uitvoering der overige openbare werken bemoeielijken, alsmede bij het disciplineeren van een groot aantal Europeesche mindere beambten, — die doorzettingskracht openbaart zich thans ook in het blijven ontkennen van feiten, die maar al te gemakkelijk zijn aan te toonen.

Het Indische project was op *f* 11,616,000 begroot. Het ontwerp van de Ned. Commissie zoo als het thans gedeeltelijk is uitgevoerd, namelijk voorloopig met slechts ééne van de twee binnenhavens, één droogdok enz. was begroot op *f* 16,000,000, en de tijd voor den bouw benoodigd werd geschat op zes jaren (Schram, *Een zeehaven enz.* bl. 49).

Dit verschil in bedragen is voornamelijk gelegen in het denkbeeld van zandbestorting bij het Indische plan, alsmede in het voornemen om het bassin door plankieren in te sluiten. (Schram, *Een zeehaven te Batavia*, blz. 45).

De plankieren zijn evenwel niet aangebracht. Daarentegen is het bassin ingesloten door kaaimuren. Of deze zullen voldoen en de hoogere uitgave zullen rechtvaardigen, kan eerst later blijken. Tot nog toe hebben deze kaaimuren slechts hun eigen gewicht te dragen gehad.

Wij zijn genaderd aan de afwijking der Ned. Commissie in het Indische project, die de haven tot eene aanslibbende maakt. In het Indische project wenschte men voor eene verbinding te water van de haven met de stad zooveel mogelijk gebruik te maken van de bestaande vaarten na eenige vergraving. Behoudens een kort gedeelte vond men in bestaande vaarten overal voldoende diepte. Na opruiming van enkele hindernissen, verbreeding op een paar punten en afronding van scherpe hoeken zou men een waterweg verkregen hebben, die sedert jaren zich zelf op diepte heeft gehouden. Groote, met koraal geladen prauwen bevoeren het grootste deel van den bestaanden waterweg, hoezeer er nimmer werd gebaggerd of de diepte met kunstmiddelen onderhouden werd.

Er bestond in de bestaande vaarten (de Antjalschevaart en de Vinkevaart) een evenwichtstoestand tusschen stroom en aanslibbing, en men was ten zeerste beducht dit evenwicht te verstoren. De totale lengte van dien waterweg zou p. m. 9 km. bedragen (zie over een en ander Schram, *Een zeehaven*, blz. 23). De riviertjes die dezen waterweg vormen, bevatten in tegenstelling van de Tjiliwong nagenoeg geen slib, aangezien hun water hoogerop door rijstvelden loopt, waar alle vaste stoffen bezinken.

Dit water, als zijnde slibvrij, draagt dus, alweder in tegenstelling met het Tjiliwong-water, uitermate bij tot de waterverversching van het bassin. (Schram, *Een zeehaven* blz. 44.)

Deze waterweg mocht alleszins voldoende worden geacht.

Men bedenke daartoe dat van de aangevoerde en uitgevoerde koopwaren te Tj. Priok 70 pCt. voor kustplaatsen en andere havens bestemd is en weder uitgevoerd wordt zonder de stad Batavia aan te

doen. Wat voor het binnenland bestemd is wordt per spoor vervoerd. Alleen wat voor de consumptie van Batavia zelf bestemd is, en op 30 pCt. wordt geschat, zou langs dien waterweg kunnen vervoerd worden. Bedenkt men dat bovendien tusschen de haven en de stad nog een spoorweg en een rijweg loopen, dan behoeven aan den vaarweg slechts geringe eischen te worden gesteld. Zij die voor zoodanig vervoer te water zich het best leenen zijn de Chineezen, met hunne practische onkostbare hulpmiddelen. Zij bedienen vlug en transporteeren het goedkoopst, goedkooper voorzeker dan eenige Europeesche onderneming.

Op welke gronden — mag men zich afvragen — is dan de in het Indische project voorgestelde waterweg verworpen en vervangen door een breed en diep kanaal, waarvan de afmetingen haar grondslag schijnen te hebben in den omvang der logge zeebouwende prauwen, die alleen recht van bestaan hebben, zoolang de reede van Batavia nog gebruikt werd, prauwen die in vorm en moeielijkheid van beweging dagteekenen uit de dagen van Jan Pieterszoon Koen? En toch is het niet zoozeer de ontwerping als wel de uitvoering van dit kanaal die bevreemding wekt.

Uit het bovenstaande betrekkelijk de zeehoofden blijkt, dat aan den ingenieur vrijheid was gelaten, om wijzigingen in het ontwerp der Nederlandsche Commissie voor te stellen, en dat de Indische regeering niet ongenegen was om die voorstellen in te willigen. Gedurende de vier jaren die het kanaal in uitvoering was hebben er vier West-moussons geheerscht. De uitvoerder had dus gelegenheid te over om gedurende de bandjir-maanden het ontzettende verschil in waterstand op te merken in de Tjiliwong en in het scheepvaartkanaal, aan weerszijde van den dam waarmede, vóór de voltooiing, het kanaal van de rivier was afgesloten.

Het was na te gaan dat na opruiming van den dam, omstreeks 1° Januari 1883, een stroom van Tjiliwongwater door het scheepvaartkanaal zoude gaan, die het in banjirtijd onbruikbaar maakt. (*Javasche Courant* van 2 Maart 1883.) En tevens dat de Tjiliwong, die bij gemiddelde bandjirs 150 kub. m. water per seconde afvoert, bezwaard met 1/1500 vaste bestanddeelen, een groot deel van dit slibhoudende water naar de haven zou dirigeeren, waar dan ook in Febr. jl. eene aanslibbing van één meter is gepeild (Regeerings Verslag, *Javasche Courant* 23 Maart 1883).

De heer De Gelder verklaarde in de ingenieurs-vergadering op 13 November jl., dat het scheepvaartkanaal, nu het geopend was, de verwachtingen overtrof.

Welke verwachtingen?

In de *Indische Gids* van Januari 1881 blz. 26 wordt toegezegd dat na de voltooiing van dit kanaal »de handelsartikelen welke in »lichters gelost zijn tegen een vijfde van de tegenwoordige prauw»vracht door het scheepvaartkanaal naar Batavia vervoerd worden."

Die verwachting heeft zich niet verwezenlijkt. De vervoerders klagen allerhevigst. Hunne vaartuigen zijn in voortdurend gevaar. Zij zijn in overleg getreden om de vrachtprijzen te verhoogen.

Of bedoelt de heer De Gelder de verwachtingen door den hoofd-ingenieur Schram reeds in Januari 1877 voorspeld, wanneer de bestaande evenwichtstoestand tusschen stroom en aanslibbing onvoorzichtig mocht worden verbroken?

Deze zijn waarlijk verre overtroffen.

De heer Schram verwachtte slechts nadeelige wijzigingen in den sedert jaren bestaanden zeer gunstigen dieptetoestand. Schram, *Een zeehaven* blz. 48). En er ontstaat daarentegen in dat nagenoeg rechte, breede en diepe kanaal een stroom, die het kanaal voor scheepvaart onbruikbaar maakt. In den mond bij het Heemradenplein, waar het water uit de rivier, met eene geringe bodemsdiepte, zich stort in het 2.50 M. laag water diepe kanaal, staat een waterval waarin een sleepbootje dat een 7 à 8 mijls vaart loopt, *fullspeed* werkende, geen kans ziet om te vorderen.

»Absurd" — zegt de heer De Gelder — en spreekt daarmede een hard maar waar vonnis uit over zijn scheepvaartkanaal. De Regeeringsverslagen over Januari en Februari 1883, voorkomende in de *Javasche Couranten* van 2 en 23 Maart 1883, vermelden hoezeer het kanaal door den hevigen stroom is uitgeschuurd, hoe de taluds zijn beschadigd, de fundeeringen der bruggen zijn blootgespoeld en hoe met steenstortingen steeds moest worden voortgegaan om en de bestaande bruggen voor ondergang te behoeden. En toch is die stroom niet het ergste. Hij maakt het kanaal alleen op banjirdagen onbruikbaar, maar de gevolgen zijn van ernstiger en kostbaarder aard.

De hoofd-ingenieur Schram verwachtte slechts eenige aanslibbing en het blijkt nu dat door den ruimen aanvoer van Tjiliwong-water minstens 2300 kub. M. slib per etmaal in de haven wordt afgevoerd.

Dit minimum is berekend naar het flauwste verval, namelijk bij hoog water in zee; tweemaal per etmaal vermeerdert dit verval bij eb met pl. m. één meter, en dus ook de water-afvoer.

Bedenkt men voorts dat de Tjiliwong gemiddeld 150 M^3 water per seconde afvoert en dat daarvan voor de berekening der aanslibbing in de haven slechts 40 kub. m. als gemiddelde door het scheepvaartkanaal zijn in rekening gebracht, hetgeen vermoedelijk het dubbel zal blijken te bedragen, dan mag 2300 kub. m. slib per etmaal voor een minimum gelden.

In zijne teleurstelling tracht de heer De Gelder nu hier te lande hoogere en lagere autoriteiten ten gunste van het gemaakte scheepvaartkanaal te winnen, terecht beseffende dat alle vertrouwen in zijn beleid met het gemaakte kanaal staat of valt.

Hij moge daartoe, zooals onlangs op de vergadering van ingenieurs gebeurd is, de aanslibbing van de haven verzwijgen; hij moge de belanglooze geschriften van de ingenieurs Verburgh en Cohen Stuart, die op dit euvel wijzen en blijk geven de publieke zaak hooger te stellen dan particuliere belangen, voorstellen als pamfletten en als geschreven in *Asmodée*-stijl, zoodanige palliatieven werken slechts tijdelijk en alleen op hen die de kwestie nog niet kennen.

De hoofdzaak is, dat, terwijl van den beginne af aan, zoowel bij

de bepaling der plaats als bij het ontwerpen der onderdeelen, de toeleg is geweest om eene haven te maken in een slibvrij terrein en zoodanig gebouwd dat zij slibvrij zou blijven, thans door ondoelmatige afwerking deze hoofdvoorwaarde is verwaarloosd.

Het geringe nut van een scheepvaartkanaal, in concurrentie dan nog met een spoor- en rijweg, stellende tegenover het gevaar dat dit kanaal voor de haven oplevert, doet de vraag ontstaan of het niet gewenscht zou zijn dit kanaal ten spoedigste te dempen. Of zoo er een vaarweg noodig wordt geacht, alsnog den ongevaarlijken waterweg in het leven te roepen die ontworpen was in het Indische project. De aanstaande West-mousson 1883—84 zal wellicht de gegevens bieden om in deze tot eene beslissing te komen en de ter kwader ure naar de haven geleide Tjiliwong weer in zijn oorspronkelijk bed terug te leiden.

Het staat natuurlijk ieder vrij omtrent deze belangrijke aangelegenheid de meening te hebben waartoe zijn onderzoek hem voert. Vijand van autoriteitsgeloof, is het juist op de bestudeering der kwestie dat door mij in de laatste ingenieurs-vergadering werd aangedrongen, terwijl ik mij zorgvuldig van het opdringen mijner meening heb onthouden. Maar zij wier uitspraak gezag heeft mogen zich allerminst uiten zonder het onderwerp te hebben onderzocht en tot een eigen overtuiging te zijn gekomen.

Waar de geschriften van de hoofd-ingenieurs Schram, Verburgh, Dibbets en van den ingenieur Cohen Stuart allen lijnrecht met de beweringen van den heer De Gelder in strijd zijn, mag zulks wel de moeite waard worden geacht, wanneer voor het publiek belang tonnen gouds op het spel staan.

Wat in de Volksvertegenwoordiging is uitgesproken — en merkwaardig overeenstemt met de plannen des heeren De Gelder om in Godsnaam zijn scheepvaartkanaal te behouden, zij het ook ten koste van ernstiger belangen — die uitspraak mag gewaagd genoemd worden. Ter overtuiging wordt kortheidshalve verwezen naar een aan Nederlandsche ingenieurs weinig bekend geschrift van den hoofdingenieur M. I. Schram, *Bijdrage tot de hydrografie van Batavia*, en voorkomende in de afdeeling N.-I. van de tijdschriften van het Instituut van Ingenieurs, 1877/78.

Op blz. 22 vindt men dat het Goenoeng Sahari-bandjirkanaal reeds ontworpen was toen Tandjong-Priok als havenplaats nog niet was aangewezen, en dat het reeds in uitvoering was vóor 1877, toen voor het eerst iets bleek omtrent het voornemen van het breede en diepe scheepvaartkanaal.

Ook zal men uit dat stuk de overtuiging putten dat het Goenoeng Sahari-kanaal, in tegenstelling van het scheepvaartkanaal, onmisbaar is en geenszins »beter ware achterwege gebleven"; dat het aangelegd is voor een bedrag van *f* 280,000, terwijl de andere wijze van aanleg waarop in de Volksvertegenwoordiging is gedoeld, werd geraamd op twee millioen.

En verder dat opzettelijk ten behoeve van de haven te Tandjong Priok, om ongewenschte verdieping te voorkomen, in het beneden-

pand van het Goenoeng Sahari-kanaal op 0.5 — 1. water een gemetselde dorpel is aangelegd.

Men vreesde namelijk dat zonder zoodanige voorziening de rivier aldaar eene nieuwe uitmonding zou vormen en de ingang der haven zou brengen binnen het daardoor nog meer oostwaarts verplaatste opslibbingsgebied der rivier.

De plaatsing der haven aan de landtong te T. Priok, zoover van den tegenwoordigen riviermond, had juist ten doel om dien ingang slibvrij te kunnen houden. Geheel met hetzelfde doel is de dorpel aangelegd in het beneden-pand van het G. S. kanaal. Om een niet of weinig waarde hebbend kanaal, dat bovendien voor de haven gevaarlijk is, te behouden, zou de heer De Gelder ondoordacht Batavia liever weer aan de bandjirs willen blootstellen, waarvan het ten koste van groote geldelijke opofferingen is verlost. Onnadenkend zou hij den hoofdeisch van de haven, een onbelemmerde ingang, opofferen aan den wensch om althans op een gedeelte van het scheepvaartkanaal de hevigheid van den stroom eenigszins te verminderen. Hij zou den dorpel willen opruimen en op eens bederven wat jaren geleden is voorzien en waar jaren lang voor is gewerkt.

Het gaat niet aan iedere waarschuwende stem voor te stellen als een gevolg van »persoonlijke veete". Teerhartige lieden mogen daardoor voor een oogenblik afgeleid worden, maar de slib blijft met dergelijke oppervlakkige argumenten niet uit de haven.

Wenscht de heer De Gelder het vertrouwen in zijn beleid hersteld te zien, dan dient hij aan te toonen dat het regeeringsverslag over Februari 1883 omtrent de havenwerken (*Javasche Courant* 23 Maart 1883) onwaar is, dat er geen slib uit de Tjiliwong naar de haven wordt gevoerd en daar bezinkt tot een minimum van 2300 kub. M. per etmaal. Of ziet zij hiertoe geen kans, dan zou hij hebben aan te toonen, dat door hem tijdig voorstellen zijn gedaan om den slibstroom te weren, maar dat zij door de Regeering niet zijn ingewilligd.

Tot zoolang is het zaak dat de verdere behandeling van T. Priok aan het toezicht en den invloed van den heer De Gelder worde onttrokken."

EEN BILLIJK VERZOEK.

Dezer dagen werd aan den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid eèn adres gericht tot vermindering van mailporto van drukwerken, dat ongetwijfeld alleszins overweging verdient, en waarop, naar wij hopen, eene gunstige beschikking zal worden genomen.

Door de adressanten, allen uitgevers en boekhandelaren in het Koninkrijk der Nederlanden, wordt de aandacht des Ministers er op gevestigd: dat het hun onder de bestaande postregeling van drukwerk naar Indië, volgens de op 1 en 4 Juni 1878 te Parijs gesloten internationale postovereenkomsten, geplaatst in het »Staatsblad" van 12 Maart

1879 N°. 41, waarbij door de Regeering wordt gebruik gemaakt van het recht om verhoogd porto te heffen van landen, waarvan een zeetransit van 15 franken per kilogram voor brieven of briefkaarten en 1 frank per kilogram voor andere voorwerpen is verschuldigd, onmogelijk is om met hunne fransche, duitsche en belgische vakgenooten voor de levering van boeken, tijdschriften en dagbladen naar Indië, te concurreeren. De uitgevers en boekhandelaren van die landen kunnen toch boeken, tijdschriften en dagbladen verzenden voor het halve porto, dat in Holland voor dezelfde zaken naar Indië wordt betaald.

Door dezen maatregel zijn zij niet alleen in de onmogelijkheid om fransche, duitsche en belgische boeken, tijdschriften en dagbladen in Indië te leveren, tenzij hun principaal een veel hooger bedrag wil betalen, maar kunnen ook andere buitenlandsche bladen voor lageren prijs in die landen naar Indië worden aangeboden, dan zij hier kunnen doen. Wel wordt hierin, wat Oost-Indië betreft, eenigszins te gemoet gekomen door de Zeepost, waarbij de vracht voor drukwerken 2½ cent per 50 grammen bedraagt en die in sommige gevallen voor boeken te gebruiken is. Voor tijdschriften en dagbladen echter blijft wegens de langere reis de zeepost buiten aanmerking.

Ten gevolge van het portobedrag wordt aan een buitenlandsch nieuwsblad van uit Europa boven een Hollandsch in Indië de voorkeur gegeven. Een blad als de wekelijksche uitgaaf van de »Kölnische Zeitung" à 5 Mark per 3 maanden franco Indië, of de wekelijksche editie van »L'Indépendance belge" à franc 30. — per jaar franco Indië, zou onder de tegenwoordige omstandigheden hier niet kunnen bestaan.

Reeds heeft men plannen gevormd om drukwerken van beteekenende hoeveelheid in het buitenland op de post te doen, ten einde op die wijze van het lage porto te profiteeren. Zulk een wijze van handelen is evenwel onregelmatig en geeft een onbillijk voorrecht aan hen, die dicht bij de grenzen wonen. Evenwel in gevallen wanneer het portobedrag niet gering is, kan er zeker een belangrijk voordeel in gevonden worden, door op die wijze buiten onze postadministratie om te gaan.

De adressanten zijn overtuigd dat de vermindering van het porto op den duur tot vermeerdering der baten aanleiding zal geven, daar de verzendingen zonder twijfel grootere uitbreiding zullen verkrijgen.

Het behoeft geen betoog dat het Indisch publiek door een portoregeling als in België, Frankrijk en Duitschland ook gebaat zal zijn, terwijl wij daardoor in een positie tegenover onze koloniën komen te staan, die niet minder is dan die van onze naburen.

Het gedaan verzoek om het mailporto van drukwerken in te richten op denzelfden voet als in de bovengenoemde landen, kan op grond van een en ander wel niet onbillijk worden genoemd.

KENNIS VAN HET MOHAMMEDANISME.

Mijnheer de Redacteur!

Veroorloof mij, ten vervolge op hetgeen door mij in het voorgaande nummer van dit Tijdschrift, naar aanleiding van het stuk van Dr. C. Snouck Hurgronje, gezegd is over den arbeid van de zendelingen met betrekking tot de kennis van de taal-, land- en volkenkunde van Neêrlandsch-Indië, nog een aanhaling te doen uit eene rede, door den zendeling C. Albers gehouden in eene conferentie van zendelingen te Batavia in 1880, over de vraag: is voor evangelisten uit inlanders die onder hunne landgenooten in Nederlandsch-Indië als predikers optreden kennis van het Mohammedanisme noodig?

In die rede komt zooveel belangrijks voor over het wezen van den Islam als godsdienst in Indië, dat ik het gedeelte hier laat volgen, waarin de heer Albers zijne stellingen aldus ontwikkelt.

1°. *De Inlandsche evangelist mag geen vreemdeling zijn in zijne onmiddellijke omgeving.* De aanstaande evangelist is gesproten of heeft geleefd in eene omgeving die, of geheel mohammedaansch is, of in meerdere dan wel mindere aanraking met het mohammedanisme komt.

Het behoeft hier niet uitvoerig betoogd te worden, dat de Islam in Indië geen doode kracht is; dat hij veel meer is een godsdienst, die de gansche geestelijke atmospheer in Nederlandsch-Indië vervult; in alle schachten der inlandsche maatschappij zijn invloed doet gevoelen. De Islam doet dat niet alleen op de heidensche volksstammen, maar ook op de christelijke, althans op dat gedeelte der maatschappij, dat men daarboven verheven zou achten, namelijk op de overal verspreide dusgenoemde inlandsche kinderen; ja zelfs volbloed Europeanen bewijzen, er zich niet geheel aan te kunnen onttrekken. De Islam maakt dan ook overal vorderingen en behaalt onder allerlei klassen zijn overwinningen. Zooals men weet, is de handel in Nederlandsch-Indië, (ik bedoel den kleinhandel) waar hij niet in handen is van Chineezen, in die van Arabieren of inlandsche bedevaartgangers. Elke handelaar propageert, maakt proselyten en bezorgt langs dien onkostbaren weg, een ongemerkte maar gestadige uitbreiding aan den Islam. Het is dientengevolge moeielijk, binnen het gebied van Nederlandsch-Indië een inlandsch evangelist te zenden, waar hij niet komt òf onder mohammedanen òf onder dezulken, die met mohammedanen in aanraking komen en dus den invloed hiervan ondervinden. Mohammedaansche levensbeschouwing, mohammedaansche denkbeelden over God en godsdienstige onderwerpen zal men dan ook allerwege in meerdere of mindere mate aantreffen; men zal die aantreffen in de gezinnen en in het volksleven, bij lager en hooger geplaatsten, bij aanzienlijken en geringen.

Nu vraag ik, waar nu deze dingen alzoo zijn, zou het dan verstandig wezen, om inlandsche evangelisten die ergens, waar dan ook, onder niet-christelijke inlanders zullen werken, onbekend te laten met een godsdienst, zóóveel beteekenend voor den in-

lander in het algemeen, als de mohammedaansche, zóó uitgebreid als de Islam, zóó groot van invloed als deze bewijst te zijn? — Men zegge niet, dat juist dat overal verspreid zijn van den Islam, dat telkens in aanraking komen met islamieten, het onderwijs in den Islam onnoodig of zelfs overbodig maakt. Ik bid u, welke voorstelling zouden wij ons van het Christendom moeten maken, als wij het alleen konden leeren kennen uit de levenswijze der christenen, of uit de toevallige mededeelingen van dezen of genen christen? Ik woon nu circa 18 jaar op Tjiandjoer; en in die 18 jaren heb ik nog niemand ontmoet, die zich de moeite gegeven heeft om mij met het wezen des Islams bekend te maken. Hoe zou men kunnen verwachten, dat men kennis van den Islam opdeed door toevallige uitingen van dezen of genen? Voorzeker die toevallige uitingen hebben vaak iets karakteristieks, maar zij hebben maar alleen waarde en beteekenis voor hem, die den Islam kent. Zonder die kennis zijn zij slechts geschikt om ook van den Islam een karikatuur te maken, zooals ook het Christendom een karikatuur wordt, indien men er een beeld van zou willen maken naar de onzamenhangende en losse mededeelingen, die verschillende personen er over verkiezen te uiten. Geen kennis hebbende van den Islam, zal het den aanstaanden evangelist gaan zoo als het met het gros der Europeanen in Nederlandsch-Indië gaat. Het woont en leeft en handelt te midden eener bevolking, die het niet kent en nooit leert kennen; die het in hare aspiratiën en motieven niet begrijpt en nooit leert begrijpen. En ofschoon dan inlander uit de inlanders en straks werkende onder de inlanders, zouden zij feitelijk buiten de inlanders leven en nooit mede voelen den polsslag van het volksleven.

2°. Boven heb ik gezegd, dat het de ervaring, zoo niet van alle dan toch van de meeste zendelingen zal wezen, dat hunne kennis van den Islam hun weinig practisch nut aanbracht. Ik sprak daar van den Europeeschen zendeling. Het is nu eenmaal een treurig feit, dat de afstand tusschen den inlander en den Europeaan schreeuwend groot is. Die klove wordt maar niet alleen gevormd door meerdere en mindere ontwikkeling, maar bestaat vooral door verschil van godsdienst; door verschil van aspiratiën; door een ander begrip van behoorlijk en onbehoorlijk; door een andere opvatting van blijdschap en droefheid, en door honderd andere, dikwijls onbeduidende dingen meer. Die klove kan niet gedempt worden door den zendeling; hij vermag haar slechts wat minder gapend te maken. Zal zij vernietigd worden, dan moet er maar niet alleen een toenadering komen van de zijde van den zendeling, maar ook van de zijde des inlanders. En ziet, de inlander nadert niet toe. Hij blijft zijn afstand bewaren. En wanneer de zendeling het zoover brengt, dat de inlander hem niet meer met wantrouwen ontvangt, zijne raadgevingen aanneemt zonder achterdocht, zijn huis betreedt zonder schuwheid of hinderlijke onderdanigheid, zijn hart soms voor hem opent, (wat een zeer groote zeldzaamheid is), dan kan de zendeling zeggen, dat hij het reeds verre gebracht heeft. Maar hij zal er oogenblikkelijk moeten bijvoegen: zooverre heb ik het alleen kunnen brengen bij de christenen;

dus bij hen, die van zijn onderwijs hebben genoten, door zijne handen zijn gedoopt en gezegend, uit zijne handen de bondzegelen hebben ontvangen. Welnu, die breede, ontzachelijke klove bestaat niet tusschen den inlander en den inlandschen evangelist, bestaat althans niet, waar de laatste zich niet door vreemde kleederdracht en aangenomen vreemde gewoonte van zijn volk heeft geëmancipeerd. Tusschen hem en den inlander bestaat of ontstaat een vrije toon. Waar de inlander zich voor den Europeeschen zendeling gesloten houdt, zal hij spreken tegen den inlandschen evangelist; waar hij tegenover een Europeaan zich wachten zal om eene godsdienstige samenspreking te houden, daar gaat hij er gemakkelijk, vaak ongemerkt toe over met den inlandschen evangelist, althans wanneer de laatste met wijsheid en tact het gesprek weet te voeren, en niet iemands mond dicht snoert door ontijdig aangebrachte wijsheid. En nu meen ik, dat, waar de kennis van den Islam bij den Europeeschen zendeling, vaak als een ongebruikte en onbruikbare schat aanwezig is, zij van uitgebreide en belangrijke beteekenis kan zijn bij den inlandschsn evangelist, en dat inzonderheid, wanneer hij zijne kennis van den Islam niet ontleent aan Europeesche geschriften, maar die tracht te verwerven uit de geschriften, vooral van de Maleiers.

3°. *Het Mohammedanisme heeft een godsdienstige taal geschapen.* — Het Christendom heeft met dankbaarheid aanvaard den schat van taal en taalvormen, die door heidensche wijzen, sofisten zoowel als filosofen, waren gemaakt en bijeengebracht. Christelijke predikers, schrijvers en wijsgeeren, hebben gretig gebruik gemaakt van dien schat om er hunne christelijke denkbeelden in uit te drukken en de diepzinnigste gedachten mede uit te spreken. Zoo werd het product der werkzaamheid van de verhevenste geesten onder de heidenen, door de Christenen dienstbaar gemaakt aan de uitbreiding en bevestiging des Christendoms, aan den triomf over datzelfde heidendom dat den Christenen geleerd heeft zijne wapenen met succès te gebruiken. Laat ons ten aanzien van het Mohammedanisme evenzoo doen. Het legt ons steenen genoeg op den weg; is overvloedig bezig, om ons in ons jagen en streven den voet dwars te zetten. Laten wij van onze zijde, hetgeen door hetzelve geproduceerd is op taalkundig gebied, annexeeren. Het Mohammedanisme is onder Maleische stammen eeuwen oud; het kan niet anders, of het heeft eene tamelijk uitgebreide godsdienstige literatuur, zoowel zoogenaamde leerstellige als stichtelijke. Die literatuur bevat een schat van godsdienstige uitdrukkingen; daarin vindt men de vormen gesmeed, om menige diepzinnige gedachten uit te spreken, en biedt diensvolgens een rijke stof aan, die door inlandsche evangelisten, mits zij oordeel hebben, gebruikt kan worden om de gedachten *huns* harten te openbaren. Hier moet te meer nadruk op gelegd worden, omdat al wat van Europeesche zijde ingevoerd wordt, uit den aard der zaak van eenige onbeholpenheid, stroefheid, onduidelijkheid getuigt. Hoe onberispelijk het Maleisch ook zij, een Europeaan drukt de dingen niet zoo uit als een Maleier of, laat mij liever zeggen, als een inlander doen zou. Wat men in de godsdienstige literatuur der in-

landers vindt, is opgeweld uit het binnenste hunner ziel en vindt dus weerklank in het binnenste der ziel van een verwanten geest. — Laat ons daarbij bedenken dat, op 't gebied van taal, de inlandsche helper bij den Europeeschen zendeling altijd een groote schrede vooruit heeft. De inlander beoefent de verwante talen haast even gemakkelijk als een Europeaan zijne eigene. En de moeielijkheden, die een Europeaan heeft om achter 't geheim van het taaleigen te komen, bestaan voor den inlander niet. Waar dus de inlandsche evangelist het Mohammedanisme bestudeert, zooals het zich openbaart hier in Nederlandsch-Indië, daar komt hij tegelijkertijd op de hoogte van het godsdienstig taaleigen, wat den Europeaan zelden of nooit gebeurt. Hoe de laatste zich ook inspant, immer blijft het voor hem iets aangeleerds, zelden wordt het door hem geassimileerd; zelden wordt het bij hem vleesch en bloed. Ik geef het aan uwe beoordeeling over, wat ontzachelijke beteekenis dit reeds heeft voor den aanstaanden inlandschen evangelist. Daardoor zal het hem vooral mogelijk zijn om, in zijne onuitblijvelijke aanraking met Mohammedanen, den Mohammedaan een Mohammedaan te worden; zich in den gedachtengang van een Mohammedaan te verplaatsen; de bezwaren van een Mohammedaan te gevoelen; het goede bij hem te waardeeren; den strijd van een Mohammedaan te eerbiedigen; en, wat vooral van beteekenis is, het rechte woord tot een Mohammedaan te spreken, ja wellicht ook voor zijn volk te leeren schrijven. Nooit toch zal het Christendom inheemsch worden, zoolang men wat literatuur betreft, afhankelijk blijft van hetgeen door Europeanen in de taal der inlanders wordt overgezet.

4°. *De aanstaande evangelist mag, om zijn zelfs wil, niet onbekend blijven met het wezen des Islams.*

Daar zijn toch in den Islam tal van belangrijke eigenaardigheden, die aller aandacht overwaard zijn. Ik wijs op zijn vermogen om zich snel uit te breiden, niet alleen door middel van het zwaard, maar ook op vreedzame wijze. Denkt, hoe de Islam veld wint in Afrika, zoodat het gevaar bestaat, dat straks bijna geheel Afrika onder zijn heerschappij zal staan; hoe hij veroveringen maakt in China, trots den moorddadigen tegenstand, dien hij ondervindt van de Chineesche overheid. Ik wijs op het belangrijk verschijnsel, dat volken, éénmaal tot den Islam overgegaan, met een bewonderenswaardige taaiheid hem blijven aankleven, zoodat het getal Christenen niet gering is, dat vastelijk overtuigd is, dat die volken voor het Christendom onherroepelijk verloren zijn; zoodat men elk pogen om Mohammedaansche volkeren te willen evangeliseeren, een dwaas pogen acht, dat slechts teleurstelling en ontmoediging baart. Ik wijs u op het verschijnsel, dat de Islam meer dan twaalf eeuwen oud is geworden; de wereld heeft doorwandeld; beschaafde en onbeschaafde volken aan zich heeft onderworpen en tot op den huidigen dag bewaard is gebleven voor grove verbasteringen; terwijl het Brahmanisme, zoowel als het Boedhisme vreeselijk is ontaard; terwijl het Christendom, toen het twaalf eeuwen oud was geworden, slechts een karikatuur vertoonde van hetgeen het in den tijd der Apostelen was

geweest, om te zwijgen wat de Grieksche en Roomsche kerk nog is; wat de Kopten, Maronieten, Jacobieten en Thomas-christenen nog zijn. Ik wijs u op het merkwaardig verschijnsel, dat men onder de Islamieten heeft, warme en koude, ijverige en trage, belangstellende en onverschillige belijders, maar niet: ongeloovige en spotters met hun eigen godsdienst, zooals helaas in het Christendom zoo velen worden aangetroffen. Nu doe ik mij de vraag: »zullen de aanstaande evangelisten, die door het onderwijs dat zij hebben ontvangen ziende oogen en hoorende ooren hebben gekregen, altijd onbekend gehouden kunnen worden met deze sterk sprekende verschijnselen?" En waar zij uit zichzelven misschien er niet toe zouden komen om daarop te letten, bestaat daar niet de mogelijkheid dat er gedienstige geesten zullen zijn, die hun aandacht op alle deze dingen vestigen zullen? En indien dit kan en mag worden verondersteld, springt het dan niet in het oog, dat het zeer noodig is, dat de inlandsche evangelist met het wezen van den Islam bekend worde gemaakt, opdat hij uit het wezen van den Islam zelf al deze verschijnselen wete te verklaren.

5°. *De aanstaande inlandsche evangelist mag niet onbekend blijven met het wezen van het Mohammedanisme ter wille van het Christendom, dat hij zelf belijdt en geroepen is te verbreiden.*

Niemand is beter in staat om de waarheid, dat de zaligheid uit genade geschonken wordt, te waardeeren, dan hij, die het juk van Rome heeft getorscht in zijn volle zwaarte; zoo ook zal niemand de ontzachelijke groote beteekenis van de verlossing in en door Christus, beter waardeeren dan hij, die ingewijd is in de, schijnbaar zedelijke maar in waarheid onzedelijke, strekking der Mohammedaansche leer; dan hij, die in staat is om door het fijne weefsel van allerlei uitdrukkingen van zonde, onwaardigheid, afhankelijkheid enz., heen te zien en te ontdekken, dat de Islam het wezen der zonde niet kent; van onwaardigheid slechts als van een betrekkelijke onwaardigheid weet te spreken en wiens afhankelijkheid inderdaad niets anders is dan onafhankelijkheid van God, een zoeken van een heil, waar God wel bij gemist kan worden. De inhoud van het Christendom is niet omschreven door alleen te zeggen, dat het de zaligheid uit genade leert door het geloof in Jezus Christus. Zoo is ook het karakter van het Mohammedanisme niet maar omschreven, wanneer men het noemt: tot volkomen rijpheid gekomen Farizeeïsme. Noodwendig moet men daarbij voegen, dat de Islam mede dit karakteristieke heeft, dat het alles verlamt en tegen houdt, wat in de zondige wereld en in den zondigen mensch de crisis, die zoowel de wereld als de mensch moet doormaken, kan bevorderen. Met een godsdieust als de Mohammedaansche wordt de wereld nooit rijp voor het oordeel, en evenmin het individu. In den Islam worden de menschen nooit ongeloovig, maar ook nooit geloovig; nooit rein van harte en nooit gevleeschde duivels. Onder de islamieten vindt men noch puriteinen, noch commune-mannen; geen verwerping van den Godsdienst, maar ook geen innige Godsvereering; geen opgaan in enkele uiterlijkheden als bijvoorbeeld bij het Boedhisme, maar evenmin waarachtigen geestelijken

zin; geen luidruchtige uitgelatenheid, zoo als dit zich bij de christelijke natiën soms openbaart, maar ook geen heiligen ernst. De Islam is de godsdienst, die het heterogene vereenigt en daardoor zoo uiterst voldoet aan het natuurlijk menschelijk hart met zijne wonderbare tegenstrijdigheden; waarom ook zij, die nog aan metaphysica doen, niet zoo verbaasd staan over de snelle uitbreiding van den Islam en den verwonderlijk sterken invloed, dien hij op de harten van onbeschaafden uitoefent."

Mr. W. B. Bergsma.

Leiden, December 1883.

Koloniale Literatuur.

CRITISCHE OVERZICHTEN.

Soendasch-Hollandsche samenspraken, onder leiding van K. F. Holle, Adviseur-honorair voor Inlandsche zaken, samengesteld door Raden Karta Winata, Translateur voor de Soendasche taal. Batavia, Landsdrukkerij 1883. 8°.

Van de Redactie van »de Indische Gids" ontving ik, met uitnoodiging het te bespreken, een exemplaar van bovengenoemd werkje. In voldoening aan die uitnoodiging, de volgende regelen.

In zijn geheel groot 173 bladzijden, bevat het boek van Raden Karta Winata vooreerst: *Gesprekken met bedienden*, dan een *Gesprek van een kontroleur met Inlandsche hoofden*, vervolgens een *Gesprek met een timmerman*, al verder een *Gesprek op een terechtzitting*, een *Gesprek over de jacht*, een *Gesprek van een Regent met zijne minderen*, een *Gesprek over ziekten en medicijnen*, een *Gesprek tusschen een kontroleur, hoofdpanghoeloe, wadana en theeplanter*, een *Gesprek betreffende een Landbouwonderneming* en eindelijk als »Aanhangsel" een reeks van *Tusschenwerpsels en eenige als zoodanig gebruikt wordende woorden*, zoomede een aantal, zooals de auteur ze noemt, *werkwoordelijke tusschenwerpsels*.

Het Soendasch gedeelte werd geschreven met onze karakters, hetgeen voor een werkje zooals dit, gelijk ook voor een Hollandsch-Soend. woordenboek zijn goede zijde kan hebben, en wel, omdat het hulpmiddelen zijn, niet slechts meer bepaald bestemd om zich van te bedienen in het dagelijksch leven, maar ook, dewijl ze gebruikt moeten worden, mede door hem, die van de Soendasche taal geen eigenlijk gezegde studie heeft gemaakt of maakt.

Wat den inhoud betreft der ons hier gegeven samenspraken, die is over het geheel belangrijk en doorgaand een bijdrage tot de kennis van land en volk. Tegen het Hollandsche gedeelte heb ik echter, zooals het hier en daar luidt, bedenking, en wel uit het oogpunt der wijze van vertaling van het Soendasch. Ik vind namelijk die vertaling soms al heel vrij, niet zelden veel te vrij.

Het zoogenaamd vrij vertalen kan men ook overdrijven, en hier, waar bedoeld wordt, om, in den vorm van samenspraken, te leeren, hoe men, hetgeen zus of zoo wordt uitgedrukt in het Hollandsch,

behoort te zeggen als men Soendasch spreekt, of wel, want daartoe leenen zich ook deze samenspraken, hoe, hetgeen zus of zoo luidt in het Soendasch, zou luiden in het Hollandsch, daar mag het een vereischte worden geacht voor de vertaling, in dit geval het Hollandsche gedeelte der samenspraken, — immers de auteur is een geboren Soendanees, en begon dus zeker met het opstellen van het Soendasch, — dat die zij zoo nauwkeurig mogelijk.

Aan dezen zeker niet onredelijken eisch had de schrijver dikwijls, beter dan hij deed, kunnen voldoen. Wenscht hij b. v. het *parantos* op bl. 6 12 r. v. o. te vertalen met »*Ja Mijnheer*" i. pl. v. met *Dat is gebeurd* of *Het is geschied*, eigenlijk staat er niet meer dan *Al*, [1]) daar kan ik des noods nog vrede meê hebben, maar nalaten mag ik niet hem attent te maken op zijn onnauwkeurige vertaling van het op de zooevengenoemde bladzijde, 7 r. v. o. voorkomende: *bisi roeksak gĕgĕrĕtna djeung bisi leungit tjoepoena di djalan, ari geus kitoe mah oerang soesah.* Als het Hollandsch geeft hij namelijk: *anders bederft de draad en verliezen wij nog onderweg het sluitstuk en dan is goede raad duur.* Dat staat er echter niet in het Soendasch. Er staat: *het zou toch kunnen gebeuren, dat de draad beschadigd werd en het sluitstuk onderweg verloren ging, en dit zoo zijnde, zouden wij in ongelegenheid verkeeren.*

Vrij geregeld wordt het redewoord voor de problematische (onzekere of twijfelachtige) wijze van spreken, *bisi*, zooals ook in de aangehaalde zinnen, door den schrijver vertaald met *anders*. Ten onrechte evenwel, want *bisi* beteekent: *het mocht eens zijn*, *het zou toch kunnen gebeuren* dat; *wellicht*, *allicht*. Bl. 27, 4 r. v. o. vindt men bij uitzondering den zin van het redewoord in de vertaling terug, het volgende *koema onam* zou ik echter op andere wijze dan daar wordt gedaan, vertalen.

Nog een redewoordje, waar de schrijver lichtvaardig meê omgaat, waardoor zijn overzetting incorrect wordt, is *palangsyang*. Zoo geeft hij b.v., vertalende *minjak naon noe dipake ngagĕmoek teh, palang syang minjak soeoek* (bl. 7, 2 r. v. b.), als het Hollandsch van de zinsnede *palangsyang minjak soeoek:* »*toch geen katjang olie*". *Palangsyang* komt evenwel niet overeen met ons *toch geen*. Het is te vertalen met *mogelijk*, zeer dikwijls ook met *best mogelijk*. Men bezigt het gaarne in zulke gevallen, waar men, slechts om niet te veel te zeggen, zich problematisch uitdrukt, en men, afgaande op zijn persoonlijke meening of voorstelling, genegen zou zijn assertorisch (verzekerend of bewerend) te spreken.[2]) *Palangsyang minjak soeoek* had moeten vertaald zijn met: *mogelijk katjangolie.*

---

[1]) Het woord, waarmee men het perfectum uitdrukt is *geus* of *ĕnggeus*, *al*, *reeds*. Als b. bezigt men wel *parantos*, b.v. in antwoord op zoo'n vraag van een meerdere als de tekst heeft: *Rodana geus digĕmoek, koesir? Zijn de wielen gesmeerd, koetsier?* Hoewel nu *parantos* wel zoo gebruikt wordt als b. voor *ĕnggeus*, schijnt het toch beter het te beschouwen als het b.-woord voor het van *ĕnggeus* te onderscheiden *anggeus*, dat *klaar*, *afgedaan*, *voltooid* beteekent. Van *geus anggeus*, *volbracht*, *voltooid*, *klaar*, *gereed*, is ook het b. *geus parantos*.

[2]) Zie o. a. Gesch. v. Abd. bl. 31, 5 r.; Spiegel d. J. bl. 32, 9 r.; Vertell .vert. u. h. Mal. i. h. Soend. bl. 12, 3 r.; id. 35, 2 r. v. o.; Gesch. v. Soepĕna, bl. 19, 5 r. v. o.; id. bl. 22, 6 r.; Gesch. v. d. kapitein Marion, bl. 16, 8 r.

Een ander voorbeeld tot staving van mijn beweren, vind ik in de vertaling van het *naha mana kitoe kitoe teuing* op bl. 13, 14 r. v. b. Deze luidt: »*Je bent toch een mooie jongen!*", maar dat moge een goede en ook hier in het redebeleid wel passende uitdrukking zijn, ik geloof dat het beter zou wezen als het Hollandsch had b.v. *hoe kun je toch zoo wezen!* Immers de Soendasche uitdrukking beteekent: *wat is 't dat je zoo* (met den nadruk) *bent*, of wel, want *mana* kan ook den zin hebben van *bĕt*, *kijk* of *kijk*, *dat*: *wat is 't*, *kijk*, *dat je zoo* (met den nadruk) *bent*. *Teuing* is hier niets dan een versterkingswoordje.

Geheel onnoodig wijkt het Hollandsch soms af van hetgeen er staat in het Soendasch. Zoo had van *sabeunang-beunang koedoe di gĕntakkeun* (bl. 25, 15 r. v. o.) gevoegelijk de vertaling kunnen luiden: *zooveel mogelijk* of nog beter *zooveel doenlijk moet je de zaak bespoedigen* i. pl. v. *je moet de zaak wat bespoedigen*. Desgelijks had van het op bl. 28, 10 r. v. o. te vinden: *Toewan! sae loengsoer bae* de overzetting wel mogen luiden: *Mijnheer*, *het zal goed zijn* of, wil men, *het is goed, af te stijgen*, i. pl. v. *Mijnheer! wees zoo goed om af te stijgen*. Zoo kon er ook toch geen bedenking tegen bestaan om het *Raos koela kirang saena* op bl. 51 10 r. v. o. terug te geven met: *Naar mijn gevoelen is dat minder goed* i. pl. v. zooals de schrijver doet, met: *Dat vind ik wel wat bar*.

Genoeg aanhalingen om te doen zien, dat mijn opmerking gegrond is. Het zij mij nu nog vergund eenige oogenblikken stil te staan bij de in het »Aanhangsel" voorkomende woordjes, daarbij in het oog houdende hetgeen, in de noot op bl. 159, wordt gezegd.

Ik bepaal mij tot de, zooals de auteur ze noemt, *werkwoordelijke tusschenwerpsels*. Hiervan zijn een aanzienlijk getal, met voorbeelden hoe ze gebezigd worden, bij elkaâr gebracht. En met reden, want ze zijn zeer belangrijk. Zoo'n woordje toch is dikwijls, niet altijd, als het ware de uitdrukking der meer of minder goed gelukte poging om te schilderen of af te beelden, hetgeen wordt *gezegd* met het volgend werkwoord. Ik voegde er bij, niet altijd, want soms is het ook blootelijk een afkorting van het werkwoord, soms een woordje, dat slechts den klank heeft van dat werkwoord, ook wel eens een woordje, waarvan de betrekking, die het heeft op hetgeen beteekend wordt door het volgend werkwoord, voor ons moeielijk te voelen is; maar hoe dit zij, het behoort bij het gebezigde werkwoord en niet ongepast wordt het genoemd het *redewoord* voor dat werkwoord. Wordt, zooals wel geschiedt, het werkwoord weggelaten, dan treedt het redewoord zelf als werkwoord op. Op verre na is niet voor ieder werkwoord zoo'n redewoord, evenmin wordt dit laatste altijd gebezigd, waar men het werkwoord gebruikt, dit is geheel afhankelijk van het welbehagen van den spreker; als het werkwoord wordt gebezigd, is het redewoord, om den zin *verstaanbaar* te doen zijn, niet noodzakelijk.

Het ligt voor de hand, dat bedoelde redewoordjes niet altijd in de vertaling zijn terug te geven; waar dit echter, althans eenigermate, mogelijk is, mag het niet worden nagelaten. De schrijver

heeft zulks bij de overzetting der door hem bijgebrachte voorbeelden niet altijd bedacht. Zoo kan, om een voorbeeld te noemen, het *Dorokdok peunggas dahan teh* op bl. 164, 15 r. gevoeglijk vertaald worden met: *krak, brak de tak af* of *krakend brak de tak af.* Vertaalt men op deze wijze, dan geeft men het eigenaardige in de Soendasche uitdrukking althans eenigermate terug, en zeker beter dan de schrijver. Diens overzetting toch luidt: *de tak brak af.* Om nog een voorbeeld bij te brengen: bl. 165 9 r. vinden wij als de vertaling van: *Goeng ditabeuh goöng teh koe manehna: hij sloeg op den goöng.* Ik zou willen dat er stond: *Boem, sloeg hij op de goöng.* Ten slotte nog deze opmerking. Op meer dan een plaats in zijn werk verloor de schrijver uit het oog, dat het woordje *geura*, optredend als hulpwoord tot uitdrukking van een gebod of wel bevel, zijn eigen beteekenis verliest en mitsdien onvertaald behoort te blijven. Op bl. 16, 12 r. v. o., waar het insgelijks als hulpwoord optreedt, is de overzetting van hetgeen er in het Soendasch staat, juist.

De gemaakte opmerkingen mogen Raden Karta Winata de overtuiging schenken, dat zijn arbeid door mij wordt gewaardeerd. Die toch bevat zeer veel goeds, de misslagen, waarvan ik er eenige heb aangegeven, zijn bij een eventueelen herdruk der samenspraken gemakkelijk te verhelpen. Ook deze eerste uitgave zal, overeenkomstig den door den heer Holle in het Voorbericht uitgesproken wensch, een bruikbaar middel zijn voor het aanleeren van het Soendasch, indien men er slechts aan denkt, dat de vertaling op vele plaatsen bij uitstek vrij is, en daarom af en toe raadpleging van grammatica en woordenboek noodig is.

Assen, 23 November 1883. H. J. OOSTING.

De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië door J. K. J. De Jonge. Elfde deel (Java. Achtste deel), uitgeg. en bewerkt door M. L. Van Deventer. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1883. 8o.

Niet lang na den dood van den heer De Jonge werd ons het blijde uitzicht geopend dat zijn groote historische arbeid niet gestaakt, maar door den kundigen en conscientieusen Robidé Van der Aa zou voortgezet worden. Er vergingen echter eenige jaren, en de heer Van der Aa, overladen met anderen arbeid, moest van zijn plan afzien. Toen nam de heer Van Deventer, die op historisch gebied zijne sporen verdiend had, die niet gemakkelijke taak op zich. De uitgave van dit elfde deel doet ons oordeelen dat wij reden hebben ons daarover te verblijden.

De geschiedenis van ons gezag in O.-Indië is nog zoo weinig uit de bronnen onderzocht dat dit deel wederom eene revelatie mag genoemd worden. Wij leeren er voor het eerst den Gouverneur-Generaal

Petrus Albertus Van der Parra (1761—75) uit kennen als een man van groote verdiensten: rechtschapen, ijverig, beleidvol, met groote kennis van zaken en een ruimen blik, en standvastig genoeg om zijn eigen inzicht te volgen, als hij de bekrompen staatkunde van Bewindhebbers der Compagnie voor Indië verderfelijk achtte. Dat in weerwil daarvan de Compagnie met rasse schreden haar ondergang te gemoet ging, lag in verschillende oorzaken, die reeds door den heer De Jonge zijn aangeroerd en ook zonder twijfel in een volgend deel breeder uiteengezet zullen worden. Ook de heer Van Deventer laat niet na reeds nu te wijzen op de inwendige verzwakking der Compagnie, waardoor b. v. de veldtochten die tot de annexatie van Java's Oosthoek leidden, »telkens en telkens weder herhaald moesten worden, waar eene enkele krachtvolle onderneming, met een evenredige bezetting gepaard, had kunnen volstaan". Gelukkig dat de Compagnie door haar krachtig optreden in vroeger tijd en door het verstandig beleid der gezagvoerders in Indië nog een prestige bezat dat haar de medewerking der meeste inlandsche vorsten verzekerde. »Dit kwam wellicht", schrijft de heer Van Deventer, »bij geene gelegenheid duidelijker aan den dag dan bij de optreding van een nieuwen Gouverneur-Generaal. Dan kwamen er van alle zijden gezantschappen ter gelukwensching opdagen, wier reis naar Batavia veeleer een legertocht geleek dan wel de vervulling van een vredesceremonieel. Gelijktijdig waren daar, na het afsterven van Van der Parra en zijne vervanging door Van Riemsdijk, de rijksbestuurders en een aantal hofgrooten van den Soesoehoenan en den Sultan, de vorst van Madoera in eigen persoon, de rijksminister en vier pengawa's van Bantam, Sultan Seppoe en de zoon van Sultan Anum van Tjeribon en een dertigtal regenten van Java's Noord-Oostkust bijeen .... Hier legerden zich de 4000 gewapende manschappen van Soeracarta en Djocjocarta, ginds de 3000 strijdbare Madoereezen die hun vorst vergezelden, en daartusschen de zooveel duizend volgelingen van de Sultans van Tjeribon, van de Bantamsche zendelingen en van de regenten van Semarang en Soerabaja, en wie daar nog meer hun nationale praal kwamen vertoonen. Maanden lang bleef de zetel van het Nederlandsch bestuur dus met zijne machtige vasallen vervuld .... En toch hadden de 180 Europeesche soldaten, die Batavia's bezetting uitmaakten, zelden minder vrees te voeden voor een vijandelijk beleg."

Hoe Van der Parra die goede verstandhouding bevorderde, hoe hij daarvan partij trok zonder de belangen van den inlander uit het oog te verliezen, daar hij niet schroomde aan regenten die zich aan knevelarijen schuldig maakten, hun ontslag te geven, dit en zoovele andere handelingen die ons Van der Parra van een gunstige zijde doen kennen, zijn helder en bondig door den heer Van Deventer uiteengezet. Natuurlijk hebben zijne mededeelingen bijna uitsluitend op Java betrekking, daar de grens die men zich eenmaal gesteld had niet anders veroorloofde. Mogen wij eenmaal ook van de overige gewesten, waar de Compagnie haar gezag had gevestigd, een even degelijke geschiedenis bezitten! T.

Das Goldvorkommen in Borneo. Von Dr. Th. Posewitz. Budapest, Gebr. Légrady. 1883. 8°.

In zijne critiek over »Unsere geologischen Kenntnisse von Borneo, von Dr. Th. Posewitz", voorkomende in het Juli-nummer, 1883, van »de Indische Gids", zegt de heer Von Rosenberg dat de schrijver Borneo niet uit eigen aanschouwing kende (bl. 85). Ik verzoek den geachten Recensent op blz. 140 (8) van genoemde monographie te willen letten, waar de Schrijver zelf het tegendeel zegt. Dr. Posewitz was $2^1/_2$ jaar als officier van gezondheid op Borneo. Op blz. 142 (10) is de indeeling van het gebergte onjuist; het geheele gebergte van ZZW—NNO loopend wordt »Meratoes-gebergte", het zuidelijke gedeelte daarvan »Tanah Laut-gebergte" genoemd; daarop volgt tegen het Noorden het Bobaris-, het Pramassan Amandit en Pramassan-Alai-gebergte. Wat de geachte Schrijver op blz. 146 (14) als mogelijk aanneemt, dat namelijk de verspreiding der zoutpoelen veel grooter is, dan men tot nu toe weet, kan ik door de mededeeling staven, dat ik in het district Doesson Timor, gelegen tusschen 1° 3′ tot 2° 3′ Z. Br. en 114° 50′ tot 115° 31′ O. L. v. Gr. twee zoutpoelen aantrof, door de daar wonende Olon Määnjan, »Sopan toeën en Sopan tano" genoemd. Op blz. 147 (15) moet het heeten »Goenoeng Batoe hapoe" in plaats van »Gunong hapu"; zij is de meest bekende en bezochte der grotten in Z.O. Borneo, maar zeker niet de uit geologisch oogpunt meest belangwekkende; veeleer verdienen de twee etages hebbende grot van Goenoeng Lampinit, de door een onderaardsche rivier doorstroomde grot van Goenoeng Talikor, de grotten van Batoe laki en Batoe bini, aan welker voet warme en zwavelbronnen zijn, de aandacht van den geoloog. Op blz. 149 (17) zegt de Schrijver, als ik mij niet vergis de woorden van Schwaner gebruikende, »der weisse Schaum des Wassers bildet dann einen lebhaften Kontrast zu den schwarzen Kohlenlagen"; maar de rivieren (bovenloop) van Borneo vertoonen alleen schuim bij hoog water en slechts bij de riams (cataracten) en dan is van de kolenlagen niets te zien.

Overigens ben ik het met den heer Von Rosenberg eens, dat wij den Schrijver voor zijn verdienstelijken arbeid dankbaar moeten zijn.

Onlangs ontving ik van den mij bevrienden Schrijver een tweede monographie, en wel over »das Goldvorkommen in Borneo".

Op de eerste 3 bladzijden de geschiedenis van het goud behandelende, in 't bijzonder de Wester-afdeeling in 't oog houdende en over de daar door Chineezen opgerichte kongsies sprekende, zou de Schrijver in de »schets van Montrado" (1861 door M. Von Faber) voorkomende in het Tijdschr. v. Taal- L.- en Vlk. XIII 1863, p. 457—491, nog nauwkeuriger gegevens hebben kunnen vinden; op blz. (2) 176 zijn achter het woord »Orten" (regel 9) de namen »Montrado en Mandor" bij te voegen. Verder spreekt de Schrijver over het voorkomen van het goud in Alluvium, Diluvium en in het moedergesteente en over de verspreiding van het goud; in de rivieren Pattai en Kara (blz. 178 (4) wordt tegenwoordig niet

meer goud gewasschen, daar het te weinig voordeel opleverde; daarentegen werd mij bij eene reis naar de Kapoeas de Kowab en de Kawattanrivier als bijzonder rijk aan goud genoemd. Het derde hoofdstuk bevat de verschillende wijzen van het delven van goud en daarin beschrijft Dr. Posewitz bijzonder de in de Wester-afdeeling gebruikelijke manier. In het vierde hoofdstuk, over de productie van goud handelende, geeft hij ten slotte nog eene beschrijving van het goudsmelten door de inboorlingen, voegt er een teekening van den daarbij gebruikelijken oven met blaasbalg bij en eindigt zijn arbeid (16 bladzijden druks) met een nota omtrent het voorkomen van platina.

Zooals de vorige is ook deze nieuwe arbeid van den heer Posewitz van veel waarde, bijzonder voor hem, die zich meer met de geologie van den Archipel bezig houdt.

T. J. GRABOWSKY,
Natuuronderzoeker.

NIEUWE UITGAVEN.

IN NEDERLAND EN NEDERLANDSCH-INDIË.

Almanak (Rijks- en Residentie-) voor Nederland en zijne koloniën. Schrikkeljaar 1884. 59e Jaargang. 's Gravenhage, Gebr. Belinfante. 1883. 8°. (XVI en 600 blz. In cart. band. ƒ 4.00.

Bepalingen (Algemeene) betreffende de aanschaffing van goederen ten behoeve van 's Rijks Overzeesche Bezittingen. (Vastgesteld bij resolutie van den Minister van Koloniën van 20 Nov. 1883. 8o. (38 blz) ƒ 0.25.

Berg (Mr. L. W. C. van den), De beginselen van het Mohammedaansche recht, volgens de imâm's Aboe Hanîfat Sjafii'i. 3e druk. X en 272 blz. met tabel, aantoonende de verdeeling der nalatenschappen volgens Sjafii'i. Batavia, Ernst & Co. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1883. 8°. ƒ 6.50. De tabel afzonderlijk in plano ƒ 1.50.

Boissevain (G. M.), De financieele toestand. Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon. 1883. 8°. (83 blz.) ƒ 0.75.

Brooshooft (Mr. P.), Zijn meisje komt uit! Oorspronkelijk Indisch Tooneelspel in drie bedrijven. 's Gravenhage, A. Rössing. 1883. 8°. (103 blz.) ƒ 1.25.

Cort van der Linden (Mr. P. W. A.), De zilvercrisis. Groningen. J. B. Wolters. 1883. 8°. (44 blz.) ƒ 0.75.

Dijkstra (A.), Populair Maleische taalgids. Practisch leerboek voor allen die naar Indië gaan en in eenige weken het conversatie-Maleisch willen leeren. Met een voorwoord van Mr. G. J. Grashuis. Rotterdam, J. H. Dunk. 1883. kl. 8°. (4 en 120 blz.) ƒ 1.20.

Geschiedenis (Verkorte) van Masjhoedoe' Lhakkoe, naar een paar Maleische handschriften bewerkt en uitgegeven door A. F. von de Wall. Batavia, G. Kolff & Co. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1883. 8°. (86 blz. en Latijnsche karakters.) ƒ 0.47½.

Holland-Krakatau. Onder bescherming van Z. K. H. Alexander der Nederlanden, Prins van Oranje. Uitgegeven ten voordeele der slachtoffers van de ramp op Java. Redacteuren: J. Bosboom en Dr. Jan ten Brink, met medewerking van onze eerste schilders en letterkundigen. 's Gravenhage, Joh. IJkema. 1883. folio. (24 blz. met 54 gravuren en 1 chromo). ƒ 1.00. (Ook in het Fransch uitgegeven).

Junghuhn (Dr. F. W.), Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java. Verhalen en gesprekken der Gebroeders Dag en Nacht; verzameld op reizen door gebergten en bosschen, in de woningen van armen en rijken. 7e herz. en verm. druk. Amsterdam, C. L. Brinkman. 1883. 8°. (294 blz.) ƒ 1.80.

Melati van Java, De Familie van den Resident. 2e druk. Schiedam, H. A. M. Roelants. 1883. 8°. (205 blz.) ƒ 1.60; geb. ƒ 2.10.

Nederland-Insulinde. Gedenkblad ten voordeele van de ongelukkigen op Java. Met illustratiën, letterkundige bijdragen en muzikale compositiën. Utrecht, Van Ditmar en Niekerk. 1883. (32 blz.) folio. ƒ 0.50.

Nellie, Bloemensprookjes. Eerste en tweede twaalftal. Amsterdam, Batavia, G. Kolff. & Co. 1883. 8°. ƒ 0.60 en ƒ 1.30.

Perelaer (M. T. H.), Een kwart eeuw tusschen de keerkringen. 1e Afdeeling. Naar den equator met een voorspel: Van Pastoor soldaat. Rotterdam, Uitgeversmaatschappij »Elsevier". 1884. 8°. 392 blz. ƒ 4.25. Compleet in 4 afdeelingen.

Riesz (C. H. F.), De particuliere landerijen en de geschiedenis. Batavia, G. Kolff & Co. 1883. 8°. ƒ 2.25.

Schneider (Dr. F.), Beri-Beri. (Overdr. Geneesk. Tijdschr. Ned.-Indië. XXIII.) Batavia, Ernst & Co. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1883. 8°. (112 blz.) ƒ 2.75.

Tijdschrift (Natuurkundig) voor Nederl.-Indië, uitgegeven door de Kon. Nat. Vereeniging in Nederl.-Indië, onder redactie van Dr. H. Onnen. Deel XLII. 8e serie. Deel III. Batavia, Ernst & Co. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff, 1883. 8°. ƒ 6.00.

Voorschriften (Technische) voor de levering en verpakking van benoodigdheden ten dienste van 's Rijks Overzeesche Bezittingen. 2e vervolledigde uitgave. (Uitgegeven op last van het Departement van Koloniën). 's Gravenhage, de Gebroeders Van Cleef. 1883. kl. 8°. (392 blz. met tabellen en registers). ƒ 1.90.

IN HET BUITENLAND.

Account of the operations of the great trigonometrical Survey of India. Volume IX. Electro-telegraphic longitude operations executed during the years 1875-77 and 1880-81 by Lieut.-colonel W. M. Campbell, and Major W. J. Heaviside. Prepared under the directions of Lieut-General J. T. Walker. Dehn Dury: printed at the office of the trigonometrical Branch, Survey of India. 1883. 4°. m. k. en pl.

Barker G. M.), A Tea Planter's Life in Assam. With seventy-five illustrations by the Author. Calcutta, Thacker, Spink & Co. 1884. 8°. 7 s. 6 d.

Bull (J. W.), Early Experience of Life in South Australia. London, 1883. 8°. 7 s. 6 d.

Cavid (James, India: the land and the people. With map of India. London, Cassell & Company. 1883. 8°. ƒ 4.90.

Holmes (T. R. C.), History of the Indian Mutiny with Map and Plans. London, 1883. 8°. 21 s.

Hernschein (Franz), Südsee-Erinnerungen (1875—1880). Mit einem einleitenden Vorwort von Dr. Otto Finsch. Berlin, A. Hofmann und Comp. 1883. 4°. m. pl. ƒ 5.85.

Keene (H. G.), Fifty-seven, Administration of an Indian District during the Revolt of the Bengal Army. London, 1883. 8°. 6 s.

Lacaze (H.), Souvenirs de Madagascar. Paris, 1883. 8°. (XXV, 168 pp.) m. 4.

Llacayo (A.), Cochinchina y el Tonkin. Espana y Francia en al reino de Annam. Madrid, 1883. 8°. (114 pp.)

Macquarie (J. L.), Voyage à Madagascar. Orné de gravures. Paris, E. Dentu. 1883. 8°. fr. 4.

Roches (Léon), Trente-deux ans à travers l'Islam. (1832—1864). Tome I. Algérie. Abd-el-Kader. Paris, Firmin-Didot et Cie. 1884. 8°. *f* 3.30. m. portretten.

Stegemann (R.), Deutschlands Koloniale Politik. Mit einem Vorwort: »Deutsche Politik der nächtsten Jahre". Berlin, Puttkammer & Muhlbrecht. 1884. 8°.

Temple (Richard), Oriental experiences: a selection of essays and addresses delivered on various occasions. With maps and illustrations. London, John Murray. 1883. 8°. *f* 10.40.

Williams (Monier), Religions thought and life in India. An account of the religions of the Indian peoples, based on a life's study of their literature and on personal investigations in their own country. Part I. Vedism, Brahmanism and Hinduism. London, John Murray. 1883. 8°. *f* 11.70.

Wetenschap en Industrie.

IETS OVER DE KALANGS, PINGGIR EN GADJAH-MATI.

In »de Indische Gids", aflevering Maart 1883, afdeeling Koloniale Literatuur, blz. 417, worden inlichtingen gevraagd omtrent de vele op Java aanwezige klassen van menschen, die door de namen »Kalang, Pinggir en Gadjah-mati" van de overige bevolking onderscheiden worden.

De »Kalangs" waren menschen, die in vroegere eeuwen, hoogstwaarschijnlijk tijdens het rijk van Modjopahit, omstreeks de 13de en 14de eeuw, bij de exploitatie van de houtbosschen ingedeeld werden. Later toen het rijk van Modjopahit zich in dat van Demak en vervolgens in dat van Padjang en Mataram had opgelost, moesten de Kalangs al het timmermanswerk ten behoeve van de hoven verrichten. Dit is tot nu toe zoo gebleven, doch zijn de Kalangs nu niet zoo talrijk meer als vroeger. Thans zijn zij meer speciaal bekend onder den naam van »gonongs", terwijl nu nog de wedonno of het hoofd van die rijkstimmerlieden aan het hof van den Soesoehoenan van Soeracarta den naam draagt van »wedonno Kalang".

Bijzonderheden omtrent de »Kalangs" komen voor in het bekende werk van prof. Veth over Java, deel III, bladz. 579 en vervolgens.

De »Pinggirs" stammen af van minnen, zoogvrouwen of baboes. Tijdens Sultan Agoong van het groote rijk van Mataram, en ook later, bestond het gebruik, om, wanneer de vorstelijke kinderen door eene min of baboe moesten gezoogd worden, deze dan van Bali of wel van Blambangan (oosthoek van Java) te ontbieden. Wellicht, dat de benaming van Pinggir, hetgeen kant of wal beteekent, hunne herkomst van den oosthoek of oosterwal van Java moet aanduiden. De Pinggirs woonden meestal bij elkander in bepaalde kampongs, kampong Mienggiran genaamd, en later bij de splitsing van het rijk van Mataram in Djocjacarta en Soeracarta, werd ieder rijk met een gedeelte der Mienggiran's toebedeeld, zoodat men ze nu nog in beide rijken aantreft.

Het gebruik echter om baboes van Bali of uit den oosthoek van Java te laten komen is geheel vervallen.

Van de »Gadjah-mati", hier ook wel » Wiendoesårå genaamd, weet ik de herkomst niet op te geven, niettegenstaande herhaalde naspo-

ringen en informatiën. Ook zij presteeren diensten ten behoeve van het hof te Djocja, en hun speciaal werk is het vervaardigen van rijzwepen (tjĕmĕtie) en van stalgereedschappen (penglarabban) voor de statiepaarden van den Sultan te Djocjacarta.

Ik vermoed echter, dat ook de Gadjah-mati of Wiendoesårå oorspronkelijk van vrouwelijke waardigheidsbekleedsters aan het hof van het oude rijk van Mataram afstammen, evenals de Pinggirs; want in een van de Javaansche wetboeken (Pradatto awal, artikel 24) komt o. a. de bepaling voor: »bij huwelijks-kwesties tusschen de Kalangs of wel tusschen de Pinggirs of tusschen de Gadjah-mati, zal, voor zoover het de Kalangs betreft, de man boven de vrouw, maar wanneer het de Pinggirs of Gadjah-mati betreft, de vrouw boven den man getrokken worden."

Men ziet hieruit het curieuse feit, dat, terwijl de vrouw in de Javaansche maatschappij in den regel niets te beduiden heeft, zij bij de Pinggirs en Gadjah-mati juist worden voorgetrokken en den voorrang hebben boven den man, wel een bewijs, denk ik, dat die stammen hun tegenwoordig maatschappelijk bestaan primitief aan vrouwen verschuldigd zijn.

Salatiga. E. Rudolph.

HANDEL VAN NEDERLANDSCH-INDIË MET VICTORIA.

Nu de Nederlandsch-Indische stoomvaartlijn tusschen Java en Victoria niet meer bestaat, heeft alle rechtstreeksche verbinding tusschen deze kolonie en Ned.-Indië opgehouden. De goederen van Nederlandschen oorsprong worden steeds via London of wel via Antwerpen naar Melbourne verzonden.

De waarde van den invoer uit Nederlandsch-Indië bedraagt voor de jaren 1881 en 1882 als volgt:

	1882.	1881.
Suiker	£ 264.405	£ 258.644
Rijst	» 14.444	» 14.110
Koffie	» 5.900	» 4.948
Specerijen	» 4.023	» 3.631
Thee	» 1.294	» 216
Tabak en sigaren	» 506	» 423
	£ 290.572	£ 281.972

Het geheele bedrag van den suikerinvoer was voor rekening der Victoria Sugar Company te Melbourne, die hare ladingen van Java betrekt in schepen van een diepgang van hoogstens 15 à 16 Engelsche voeten, zoodat zij de rivier de Yarra-Yarra kunnen opgaan en de suikers gelost kunnen worden langs de kaaien der meergemelde maatschappij.

De aanvoer van Java-theeën bedroeg slechts een waarde van £ 1300, terwijl de totale waarde der aanvoeren van rijst van Java, Patna, Bangkok, Saigon en Japan beliep de som van circa £ 14.500.

Alhoewel de Ceylon-koffie steeds de meest gevraagde soort blijft en $^1/_2$ à 1 d. per pond hooger genoteerd wordt dan de Java-koffie, is toch een vermeerderde comsumtie der laatstgenoemde soort niet te ontkennen. De aanvoer van Java gedurende 1882 beliep een waarde van *f* 5.900, tegen een waarde van £ 4.948 in 1881.

Wat den uitvoer naar Java betreft, zijn de voornaamste uitvoerartikelen gezouten en verduurzaamd vleesch en leder voor rekening van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, verdere koloniale wijnen, meel, beschuit, dynamiet, enz. Sedert het bezoek van den Hoofdintendant der Militaire Administratie te Batavia, den heer G. Y. C. Fraser, in 1880, worden de goederen, benoodigd voor het Ned.-Indisch Gouvernement, bij inschrijving aangeschaft; tot dusverre zijn de resultaten van het inschrijvings-systeem over het algemeen bevredigend geweest, terwijl de prijzen, vooral voor het vleesch, tengevolge der mededinging eene werkelijke vermindering aantoonen.

SUIKERINDUSTRIE IN VICTORIA.

Terwijl de consumtie van suiker steeds toeneemt, in 1880 37.408 in 1881 40.305 en in 1882 42.800 ton, voorziet de Victoria Sugar Company voor bijna de helft der hoeveelheid in de behoeften. Hare productie toch beliep in 1882 het aanzienlijke cijfer van 17.000 ton suiker. De Victoria Sugar Company heeft drie aanzienlijke suikerfabrieken in Queensland en zij hoopt in 1883 circa 4000 ton suiker van hare plantages te betrekken. In 8 of 9 jaar zal dit cijfer, zooals verwacht wordt althans, 15 à 17.000 ton bedragen. De suikers van Queensland kunnen thans bijna met die van Mauritius en Java in blankheid van kleur en vorm van korrel wedijveren en vinden immer grif koopers tot prijzen, die den suikerfabriekant een netto winst laten van circa £ 10 per ton. De regeering van Queensland, ten einde de ontwikkeling van suikerlanden zooveel mogelijk aan te moedigen, verkoopt gronden tegen 15/- à 20/- per akker ($2^1/_2$ akker gelijk een bunder), welke koopprijs in 10 jaren tijd kan worden voldaan, onder de voorwaarden evenwel van verbeteringen in dien tijd aan te brengen tot een bedrag van 10/- per akker. Die landwet — zegt terecht de Consul-Generaal der Nederlanden, Jhr. D. Ploos Van Amstel in zijn verslag, waaraan wij een en ander ontleenen — die landwet is zeker bijzonder liberaal en de productie van suiker, die reeds thans circa 30 à 35.000 ton bedraagt, waarvan het district Mackay bijna de helft levert, had nog een grooter cijfer aangewezen, zoo de kwestie van werkkrachten op een voldoende wijze ware opgelost.

HANDEL TUSSCHEN OOST-INDIË EN VENETIË.

Uit het jaarlijksch verslag van den Consul der Nederlanden, den heer J. H. Teixeira de Mattos, blijkt dat het handelsverkeer tusschen Oost-

Indië en Venetië verre van onbelangrijk te achten is en eer toe- dan afneemt.

Ingevoerd werd in 1882 uit Oost-Indië voor 39.945.578 lire, tegen voor 36.445.567 lire in 1881; de uitvoer naar Oost-Indië bedroeg in 1882 voor 4.234.689 lire tegen voor 5.539.265 lire in 1881.

De voornaamste artikelen van invoer uit Oost-Indië waren:

Rijst	voor	2.368.660	lire.
Koffie	»	493.350	»
Kaneel	»	131.320	»
Peper	»	212.420	»
Kokosolie	»	295.460	»
Koolzaad	»	68.280	»
Ricinuszaad	»	1.265.970	»
Geneeskundige oliën	»	12.750	»
Geneeskundige kruiden en wortelen	»	306.640	»
Tamarinde	»	27.900	»
Cassia fistola	»	15.360	»
Gommen	»	4.800	»
Indigo	»	1.512.400	»
Verfaarde	»	9.468	»
Cocons	»	84.800	»
Ruwe zijde	»	6.137.500	»
Katoen	»	25.079.600	»
Ruwe huiden	»	1.850.700	»
Salpeter	»	33.440	»

Naar Oost-Indië werd uitgevoerd van:

Conterie	voor	2.120.020	lire.
Ander glaswerk	»	23.360	»
Spiegels	»	4.200	»
Ruw was	»	36.860	»
Boter, reuzel, spek	»	48.800	»
Fijne wijnen	»	79.000	»
Ruwe zijde	»	30.000	»
Katoenen manufacturen	»	796.800	»
Wollen »	»	143.000	»
Zijden »	»	300.000	»
Gemengde »	»	16.000	»
Gemaakte kleederen	»	53.900	»
Katoenen, linnen en wollen garens	»	93.310	»
Bewerkt hout (meubelen)	»	61.432	»
Gegoten ijzer	»	24.570	»
Verschillende bewerkte metalen	»	88.200	»
Porcelein, fijn aardewerk, majolica	»	4.200	»
Kramerijen, goud- en zilverwerken	»	68.250	»
Kunstwerken	»	16.196	»
Wetenschappelijke en muziek-instrumenten	»	12.010	»

Van Oost-Indië liepen binnen 45 stoombooten, metende 67.476 ton,

waaronder 1 in ballast, metende 1.975 ton. Naar Oost-Indië liepen uit 27 stoombooten, metende 46.992 ton, waaronder 2 in ballast, metende 2.731 ton. Sedert eenigen tijd begint men te Venetië nu ook direct naar onze Nederlandsche koloniën in Oost-Indië te verladen door tusschenkomst van den Oostenrijkschen Lloyd, met welken het gelukt is een gecombineerden dienst voor de Maatschappij »Nederland" over Port-Said op touw te zetten. Maar het is nog slechts een begin.

HET MATRIARCHAAT BIJ DE OUDE ARABIEREN

DOOR

G. A. WILKEN.

ما لا يعلم كله لا يترك كله فان العلم
بالبعض خير من الجهل بالكل

Het vraagstuk van een oorspronkelijk matriarchaat heeft in den laatsten tijd de aandacht van velen tot zich getrokken. Men weet wat daaronder moet worden verstaan. Het matriarchaat is de verwantschap door de moeder, gelijk het patriarchaat die door den vader is; bij het eerste wordt de afstamming uitsluitend in de vrouwelijke, bij het tweede in de mannelijke lijn nagegaan. Van deze twee is de matriarchale verwantschap de meest oorspronkelijke. Men zou kunnen zeggen dat zij eene phase is, die het familieleven allerwege in zijne ontwikkeling doorloopen heeft. Van tal van volken in alle deelen der wereld wordt ons dan ook bericht, dat zij het matriarchaat nu nog beoefenen of eertijds beoefend hebben, terwijl men zelfs daar waar het andere verwantschapsstelsel bestaat, dikwijls gebruiken en instellingen aantreft, die in dat stelsel niet passende, doch daarentegen volkomen aan het matriarchaat beantwoordende, ook blijkbaar overgebleven zijn van eenen tijd, toen dit matriarchaat de heerschende vorm was van het familieleven.

Het is mijn voornemen in de volgende bladzijden het hier bedoelde vraagstuk te beschouwen met betrekking tot de Semitische volken, meer bepaaldelijk de oude Arabieren. Aanleiding tot het schrijven van dit opstel vond ik in eene verhandeling van den bekenden orientalist Robertson Smith: »Animal worship and animal tribes among the Arabs and in the Old Testament" [1]). De schrijver vermeldt hierin verscheidene feiten, die op een oorspronkelijk matriarchaat bij de Arabieren wijzen, doet dit echter slechts ter loops. Het kan dus waarschijnlijk zijn nut hebben, die feiten hier nader uiteen te zetten, ze onderling in verband te brengen en te vergelijken met

---

1) Journal of philology, Vol. IX, p. 75—100.

hetgeen de jongste onderzoekingen ons omtrent dit verwantschapsstelsel elders geleerd hebben. Bovendien wensch ik de gelegenheid te benuttigen eenige andere, door Robertson Smith niet vermelde, gegevens ter sprake te brengen, die tot eene juiste oplossing van het vraagstuk leiden kunnen.

De verhandeling van Robertson Smith heeft, zooals de titel het van zelf aanduidt, ten doel het bestaan van de dierenvereering bij de Semitische volken aan te toonen. Ten aanzien van de Arabieren tracht de schrijver te bewijzen, dat zij voorheen het *totemisme* moeten hebben gekend. Men weet dat dit woord van de Noord-Amerikaansche Indianen afkomstig is. Elke stam hier heeft, onder de benaming *totem*, het een of ander dier, dat als een fetis vereerd wordt, waarnaar de stam heet en waarvan zijne leden hunne afkomst afleiden. De Roodhuid, die den bever b. v. als zijn totem erkent, heeft ook den bever tot beschermgeest, draagt diens naam en beschouwt zich als aan de geheele soort verwant [1]). Dat bij de Arabieren vele stammen dierennamen dragen, is van genoegzame bekendheid. Zoo zijn er verschillende stammen, die Asad, leeuw, heeten. Verder heeft men eenen stam Kalb, hond, Ẓabjân, afgeleid van ظبي gazelle, Aws, wolf, Thawr, stier, ʿOqâb, arend, Banû Ḥamâma, zonen van de duif, enz. Naar de Arabische genealogieën zouden deze namen oorspronkelijk persoonsnamen zijn geweest, die, op het nageslacht overgaande, van zelf stammennamen geworden zijn. Zoo leiden allen, die tot den stam Kalb behooren, hunne afkomst af van een bepaalden persoon Kalb, die de zoon was van Wabra, zoon van Thaʿlaba, achter-achterkleinzoon van Qoḍâʿa, kleinzoon van Sabaʾ. Het is echter reeds meermalen opgemerkt, dat aan de Arabische geslachtslijsten slechts weinig historische waarde mag worden toegekend. »Men moet zich", aldus onder anderen Nöldeke [2]), »de naïeve voorstelling afwennen alsof die kunstmatige genealogische gebouwen, die Mohammed Al-Kalbî, zijn zoon Hisjâm en enkele anderen hebben opgericht, daar waar zij hooger opklimmen dan de naaste familiebetrekkingen van het toen levend geslacht, de zuivere waarheid bevatten. Denkt men dan waarlijk, dat b. v. al de talrijke Qais-stammen, die zulk een groot gedeelte van Midden-Arabië bewoonden, van een individu Qais afkomstig waren, die tegen den tijd van Christus geboorte leefde? Ik houd daarentegen bepaald vol, dat geen volk en geen groote stam zijn stamvader gekend heeft". Volkomen in overeenstemming hiermede is de opmerking van Robertson Smith: »that in remoter times, and these not so very remote after all, gentile groups were not named from a historical ancestor".

1) Behalve dieren komen ook, hoewel niet zoo veelvuldig, planten, ja zelfs enkele hemellichamen, als totem's voor. Even sterk geprononceerd als bij de Noord-Amerikaansche Indianen, wordt het totemisme bij de bewoners van het vasteland van Australië aangetroffen. De totem heet hier *kobong*.

2) Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, dl. XVII, blz. 707.

Het feit dat de stammen bij de Arabieren dierennamen dragen, moet dus op eene andere wijze verklaard worden. Onze schrijver nu vermoedt dat die namen oorspronkelijk eene godsdienstige beteekenis hebben gehad, op dezelfde wijze met eene dierenvereering hebben samengehangen, als dit bij het totemisme het geval is. Dat men zich naar de godheid noemde, die men vereerde, was bij de oude Arabieren niets ongewoons. Godennamen kwamen dan ook veelvuldig voor, niet alleen als persoons-, doch ook als stammennamen [1]). Zoo trof men, als een uitvloeisel van den maan- en zonnedienst in de tijden vóór Mohammed, eenen stam aan die Hilâl, nieuwemaan, een anderen die Badr, vollemaan, een derden die Sjams, zon, heette. Als naam van eenen stam, tevens van eenen god, had men nog Ghanm, en verder Nihm, Nuhm en Nuham. Bij analogie zou men reeds kunnen aannemen dat de dieren, die hunne namen aan stammen gegeven hebben, oorspronkelijk ook vereerd werden. Van enkelen nu is dit met zekerheid bekend. De duif b. v. was eene godheid van de Kaᶜba, en evenzoo de gazelle [2]): naar deze beide godheden moeten de Banû Ḥamâma en de Banû Ẓabjân zich zeker genoemd hebben. Verder zal wel aan Jaghûth, den leeuwgod, de stam Asad, aan Nasr, den arendgod, de stam ᶜOqâb beantwoord hebben. Dat toch deze beide wezens slechts voorstellingen van de attributen van eenen zonnegod zouden zijn geweest, gelijk velen aannemen, wordt door Robertson Smith betwijfeld [3]).

Met weinige woorden slechts hebben wij hier kunnen aanduiden hetgeen den hoofdinhoud uitmaakt van de verhandeling van Robertson Smith. Volgens den schrijver waren dus de Arabische stammen oorspronkelijk totem-stammen, stammen die het dier of het voorwerp, waarnaar zij genoemd waren, vereerden. Eene eigenaardigheid nu van het totemisme is dat de totem zich in de vrouwelijke lijn voortplant: het kind volgt de totem van de moeder. De Roodhuiden

---

1) Zie hierover o a.: Osiander, Studiën über die vorislâmische Religion der Araber, Zeitschr. der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, dl. VII, blz. 465—467.

2) In eene noot voegt Robertson Smith er nog bij: „The totem character of the dove among the Semites is confirmed by the fact that the Syrians would not eat it."

3) Het bestaan van eene dierenvereering bij de Semitische volken wordt door velen bestreden. Zoo o. a. door Baudissin, die het geheel ter zijde stelt, met de opmerking, dat „nothing is yet known of a sacred character being ascribed to living animals among the Semites, and when the gods are figured in animal form or accompanied by animals, the animal can be more or less clearly made out to be a pictorial representation of the attributes of the celestial gods." Hieromtrent merkt Robertson Smith echter op: „Now it will of course be admitted that among the Semites animal gods were largely identified with astral powers. But this by no means proves that from the first the animal was a mere emblem of heavenly attributes.... Indeed when we look at the matter closely we find no complete proof that all Semitic animal gods were identified with planets or constellations even in the later developments of their worship. What is the astral equivalent of the flygod Beelzebub? or of Dagon, whose character as a fishgod Baudissin himself accepts as probable? Or if we turn to Arabia, what proof can be offered beyond vague analogy that the god worshipped by the Dhu-'l-kalâᶜ, under the name and figure of an eagle (Nasr), was a form of the sungod, or that a planetary character belonged to Yaghûth, whose image was that of a lion, or Yaᶜûq, who was figured as a horse. It would tax the ingenuity of the boldest symbolist to reduce to its astral elements the Jewish worship of all manner of creeping things and unclean beasts."

beoefenen dus het matriarchaat. Ook voor de Arabieren tracht Robertson Smith dit aan te toonen. Van zelf zijn wij hier aan het punt gekomen, dat wij meer speciaal in dit opstel wenschen na te gaan.

Gelijk men weet, is de oorsprong van het matriarchaat te zoeken in de onzekerheid van het vaderschap ten gevolge van het ontbreken van een geregelden huwelijksband in primitieve maatschappijen. Als uitgangspunt hebben wij ons toch eenen toestand voor te stellen, waarbij er geen huwelijk bestond, de vrouw niet aan een bepaalden man verbonden was, doch nu eens den eenen, dan weder den anderen man van den stam toebehoorde. Uit dezen staat van algemeene vermenging, promiscuiteit, van volslagen hetaerisme, moet zich langzamerhand het individueele huwelijk gevormd hebben. Sommigen, waaronder in de eerste plaats Mac Lennan, nemen aan dat dit geschied is langs den weg der polyandrie, allereerst eene ruwere polyandrie, waarbij personen, die samen eene vrouw bezaten, onderling niet verwant waren, later eene meer ontwikkelde, waarbij verwanten, in den regel broeders, gemeenschappelijk eene vrouw hadden [1]). Hoewel de polyandrie, onder deze beide vormen, bij vele volken wordt aangetroffen, is het toch zeer twijfelachtig of zij allerwege eene ontwikkelingsphase is geweest. Lubbock en anderen beschouwen deze instelling dan ook meer als een exceptioneel verschijnsel, grootendeels ontstaan ten gevolge van schaarschte van vrouwen [2]). Het is in deze tijden vóór de vestiging van het individueele huwelijk, onder het hetaerisme dus, dat het matriarchaat zich moet hebben gevormd. Allereerst hebben wij dus na te gaan in hoeverre het hetaerisme oorspronkelijk ook bij de Arabieren bestaan heeft.

Het oudste bericht, dat wij van de Arabieren hebben, is dat van den Griekschen geograaf Strabo. Omtrent de seksueele verhoudingen lezen wij bij dezen schrijver het volgende [3]): »De goederen zijn gemeenschappelijk eigendom van alle leden der familie: de oudste is daarvan het hoofd. Zij hebben allen ééne vrouw. Die het eerst komt, gaat tot haar in en laat ten teeken daarvan zijnen stok voor de deur staan. Des nachts echter behoort zij alleen aan den oudste." Uit deze woorden zou men kunnen opmaken dat de oude Arabieren eene geregelde polyandrie hadden, hetgeen dan ook de voorstelling is van Robertson Smith. Hetgeen echter bij Strabo op de aangehaalde woorden volgt, doet de zaak in een geheel ander licht verschijnen. »Zij hebben ook gemeenschap met hunne moeders. Overspel wordt met den dood gestraft, doch overspel wordt alleen begaan bij gemeenschap met eene vrouw uit een anderen stam," m. a. w. personen van denzelfden stam mochten

1) Mac Lennan, Studies in ancient history, comprising a reprint of Primitive Marriage, blz. 124 vlg.

2) Lubbock, On the origin of civilisation and primitive condition of man, blz. 133.

3) Strabo, XVI, 7.

zich naar willekeur met elkander vermengen, de vrouwen behoorden niet ieder aan een enkelen man of aan eenige bepaalde mannen, doch aan alle mannen van den stam, zonder onderscheid zelfs van de banden des bloeds. Het verhaal, dat Strabo vervolgens doet van de dochter van eenen koning des lands, die door hare vijftien broeders werd bemind, welke zonder ophouden bij haar kwamen, zoodat zij eene list verzon om zich van deze bezoeken te bevrijden, bevestigt onze opvatting, daar het minder voor eene polyandrie, dan wel voor eene echtelooze gemeenschap in den stam getuigt.

Een tweede bericht uit de klassieke oudheid, waarop wij nu de aandacht wenschen te vestigen, is van Ammianus Marcellinus. Volgens dit bericht waren huwelijken, waarbij de vrouw duurzaam en voor goed aan een bepaalden man verbonden werd, bij de oude Arabieren niet bekend, doch sloten deze slechts huwelijken op tijd. Ziehier hetgeen wij daaromtrent bij dezen schrijver aangeteekend vinden [1]: »Zij (de Saracenen) brengen hun leven in voortdurend trekken door. Hunne vrouwen huren zij voor geld voor een bepaalden tijd volgens overeenkomst, en opdat het een schijn van huwelijk hebbe, biedt de aanstaande echtgenoote, onder den naam van huwelijksgift, aan den man eene lans en eene tent aan, [2]) om zich, zoo hij verkiest, na den bepaalden dag van hem te verwijderen.... Zoolang zij dus leven, zwerven zij heinde en ver rond, zoodat hunne vrouwen op de eene plaats huwen, elders bevallen, en weder ver weg hare kinderen opvoeden, terwijl haar nooit veel rust gegund wordt."

Deze huwelijken op tijd, waarvan Ammianus Marcellinus spreekt, moeten tijdens het optreden van Mohammed nog bestaan hebben. Men weet toch dat de profeet die aan zijne volgelingen toestond. In den Islâm zijn deze huwelijken bekend onder den naam van متعة *mot^ca*, d. i. genot, of نكاح المتعة *nikâḥ al-mot^ca*, genotshuwelijk. [3]) Zij werden voor een bepaalden termijn aangegaan en waren dus rechtens ontbonden met het verstrijken van dien termijn. Het kan waarschijnlijk zijn nut hebben hier eenigszins in bijzonderheden de geschiedenis dezer instelling na te gaan. Ter kenschetsing van de seksueele verhoudingen bij de oude Arabieren, is de mot^ca niet van belang ontbloot.

De vraag, die wij allereerst hebben na te gaan, is in hoeverre

1) Ammianus Marcellinus, XIV, 4.

2) „Atque ut sit species matrimonii, dotis nomine futura coniunx hastam et tabernaculum offert marito." Dit klinkt al zeer zonderling en moet stellig eene vergissing zijn. Het ligt voor de hand, en, uit hetgeen straks zal volgen, zal dit duidelijker worden, dat het alleen de man was, die aan de vrouw iets gaf, en niet omgekeerd. Voor de Romeinen met hun begrip van „dos" moest dit wel vreemd zijn, en waarschijnlijk dat onze schrijver zich daardoor heeft laten misleiden. Zoo zegt ook Tacitus, blijkbaar daarover eenigszins verwonderd, van de Germanen sprekende: „Dotem non uxor marito, sed uxori maritus offert." (Germania, XVIII).

3) In Zamachsjarî's commentaar op qorân IV, 28 lezen wij: سمّيت متعة لاستمتاعه بها او لتمتيعه لها بما يعطيها d. i. „mot'a heet het omdat de man van de vrouw geniet, of omdat hij haar genieten laat van hetgeen hij haar (als betaling) geeft."

er in den qorân over de mot^{c}a gesproken wordt. In vers 28 van de vierde sura, waarvan de openbaring valt te Medina tusschen de jaren 3 en 5 der H., lezen wij: »Het is u geoorloofd voor uw geld vrouwen te nemen.... Geeft haar, voor hetgeen gij van haar genoten hebt, hare loonen." [1]). De latere orthodoxe overlevering wil in deze plaats eenvoudig het gewone huwelijk vermeld zien en verklaart dienvolgens het woord »loonen" door »bruidschat" (اجور = مهور plur. van مَهْر). Deze meening stellen de meeste qorâncommentaren dan ook voorop. Daarnaast vermelden zij echter ook het gevoelen van hen, die het hier bedoelde vers beschouwen als op de mot^{c}a betrekking hebbende, onder wie in de eerste plaats Ibn ^{c}Abbâs behoort. Van dezen wordt zelfs overgeleverd [2]), dat hij de laatste woorden zou hebben gelezen: »Geeft haar, voor hetgeen gij voor den overeengekomen termijn van haar genoten hebt, hare loonen," [3]) waardoor het boven allen twijfel verheven wordt dat hier van tijdelijke echtverbintenissen sprake is. Overigens vindt men in den qorân geene andere plaatsen, welke op deze zaak betrekking hebben. Uitvoeriger daarentegen zijn de tradities. Allen komen daarin overeen, dat Mohammed aan zijne volgelingen de mot^{c}a heeft toegestaan. Alleen omtrent het tijdstip waarop dit geschied is, en omtrent de vraag of de profeet later al dan niet deze soort van huwelijken weder verboden heeft, bestaat verschil van gevoelen. Gaan wij de voornaamste dier overleveringen na [4]).

In de eerste plaats komt in aanmerking hetgeen ons overgeleverd wordt van Sabra. Deze verhaalt namelijk [5]) dat Mohammed in den tijd van oponthoud te Mekka, na de inneming dezer stad, in het jaar 8 der H., [6]) de mot^{c}a toestond aan zijne volgelingen. »En ik," aldus gaat de verhaler voort, »begaf mij met een mijner vrienden naar eene vrouw van de Banû ^{c}Amir en wij vroegen haar voor de mot^{c}a. Zij informeerde toen wat wij haar geven wilden. En wij boden haar onze mantels aan. De mantel nu van mijnen vriend was beter dan de mijne, doch ik was mooier dan hij. Toen de vrouw dus den mantel van mijnen vriend beschouwde, was zij er blijkbaar mede ingenomen, doch toen zij mij zag, wekte ik hare bewondering op. Zij zeide daarom dat zij mij verkoos en dat mijn

---

1) فما استمتعتم به منهن فاتوهن اجورهن.

2) Zie de commentaren van Zamachsjarî en Qortobî op qorân IV, 28.

3) فما استمتعتم به منهن الى اجل مسمّى فاتوهن اجورهن.

4) Het is hier de plaats om mijnen dank te betuigen aan mijnen vriend Dr. Snouck Hurgronje, die mij de bestaande traditieplaatsen wel heeft willen aanwijzen, en mij verder, niet alleen bij het bewerken van dit gedeelte van mijn opstel, doch ook elders, menigen nuttigen wenk heeft gegeven.

5) Zie de traditieverzameling van Moslim, met den commentaar van Nawawî, dl. III, blz. 312—314, waar meerdere redacties van het verhaal voorkomen.

6) Zoo althans in eene der redacties. In eene andere heet het, zonder bepaling van tijd en plaats: اذن لنا رسول الله بالمتعة.

mantel voldoende betaling was. En ik bleef bij haar drie dagen, toen de profeet beval, dat ieder die eene vrouw in motᶜa had, haar weg moest zenden." [1]) Geheel in strijd met deze overlevering, wat de tijdsbepaling betreft, is eene andere traditie van denzelfden Sabra, volgens welke de profeet de motᶜa zou hebben verboden op den dag van de inneming van Mekka, waaruit volgt dat de vergunning daartoe vóór dien datum moet zijn gegeven [2]). Nog eene andere overlevering van Sabra vermeldt, zonder opgave van tijd, de woorden waarmede Mohammed, namens God, de afschaffing ten eeuwigen dage proclameerde van de eerst door hem, Mohammed, veroorloofde motᶜa en in verband daarmede het gebod om de vrouwen, met wie men zich op deze wijze verbonden had, weg te zenden, zonder de haar gegevene geschenken terug te vorderen [3]). Een tweede overleveraar, die hier genoemd moet worden, is Salama. Volgens dezen zou de profeet het genotshuwelijk hebben toegelaten bij den veldtocht van Awṭâs, dat is dus na de inneming van Mekka, doch het na drie dagen weder verboden hebben [4]). Andere tradities, waaronder voornamelijk die van den neef van Mohammed, ᶜAlî b. Abî Ṭâlib, stellen het tijdstip van de intrekking der vergunning tot de motᶜa vroeger, en wel op den dag van den slag van Chaibar, in het jaar 7 der H., dat is dus vóór de inneming van Mekka [5]). De Mohammedaansche geleerden hebben getracht in deze en meer andere uiteenloopende berichten eenige overeenstemming te brengen en zoo zijn zij tot de voorstelling gekomen, dat Mohammed twee malen vergunning tot de motᶜa gegeven en twee malen die vergunning ingetrokken heeft, de laatste maal voor goed tot het einde der wereld [6]).

---

1) In eene der redacties komt deze tijdsbepaling van drie dagen niet voor, doch eindigt het verhaal eenvoudig met de woorden: ثم استمتعت منها فلم اخرج حتى حرّمها رسول الله.

2) In deze traditie, Moslim III, blz. 314, wordt zonder dat van de invoering gesproken wordt, eenvoudig medegedeeld dat de profeet: نهى يوم الفتح عن متعة النساء.

3) Moslim, III, blz. 313: يا ايها الناس انى قد كنت اذنت لكم فى الاستمتاع من النساء وان الله قد حرم ذلك الى يوم القيامة فمن كان عنده منهن شىء فليخل سبيله (var. سبيلها) ولا تاخذوا مما اتيتموهن شيئا.

4) Moslim III, blz. 312.

5) Moslim III, blz 315. Volgens deze traditie verbood de profeet de motᶜa tegelijk met het eten van het vleesch van tamme ezels.

6) Zamachsjarî op qorân IV, vers 28: وقيل أُبيح مرتين وحُرّم مرتين. Volgens Nawawî, een meester in het vak der جمع, harmonistiek, zou Mohammed de eerste vergunning tot de motᶜa gegeven hebben vóór den يوم خيبر, vóór den slag van Chaibar, welke vergunning werd ingetrokken op dien dag. De tweede vergunning werd gegeven op den يوم الفتح, bij de inneming van Mekka, dat is hetzelfde als يوم اوطاس, de slag

Tegenover de genoemde tradities staan echter andere, die geheel zwijgen van eene opheffing der mot^ca door Mohammed zelven. Zoo wordt op gezag van Abdallah b. Mas^cud verteld, dat Mohammed bij eenen krijgstocht, toen zijne volgelingen zoozeer het gemis van hunne vrouwen gevoelden, dat zij zich wilden castreeren, hun zulks verbood, doch hun daarentegen veroorloofde, tegen een kleedingstuk of iets dergelijks, tijdelijke huwelijken te sluiten [1]). Van eene latere opheffing van de vergunning maakt deze traditie geen gewag. Andere overleveraars vermelden uitdrukkelijk, dat de afschaffing der mot^ca eerst door Omar geschied is. Welk een groot tegenstander deze van de mot^ca was, kan onder anderen blijken uit een gezegde, dat van hem overgeleverd wordt. »Laat er geen man bij mij gebracht worden", aldus zou hij hebben uitgeroepen, »die eene vrouw op tijd getrouwd heeft of ik laat hem steenigen" [2]). Onder hen nu, die de afschaffing der mot^ca aan Omar toeschrijven, behoort Djâbir b. Abdallah. Van dezen vermeldt de traditie, dat hij, naar aanleiding van de mot^ca gevraagd, zou hebben geantwoord: »Wij plachten mot^ca-huwelijken te sluiten tegen een handvol dadels of meel in den tijd van den profeet en van Abû Bakr, totdat Omar ons zulks verbood" [3]). De belangrijkste en meest gezaghebbende traditie in dit opzicht is echter die van Ibn ^cAbbâs. Dezen worden namelijk de woorden in den mond gelegd: »De mot^ca is slechts een genadebewijs, waarmede God de Allerhoogste zijne dienaren begenadigd heeft, en ware het niet om het verbod van Omar, dan zouden ellendelingen alleen hoererij bedrijven" [4]). Wel heeft men willen beweren dat zij, die de afschaffing van de mot^ca op deze wijze aan Omar toeschrijven, van het verbod door Mohammed geen kennis bekomen hebben [5]), doch van Ibn Abbâs kan dit zeer zeker niet gezegd worden. Eene traditie toch maakt gewag, dat de zooeven genoemde Alî b. Abî Ṭâlib aan Ibn ^cAbbâs, toen deze in de mot^ca volharden bleef, zou hebben gezegd: »Pas op, Ibn ^cAbbâs! De profeet heeft zulks verboden op den dag van Chaibar" [6]). Volgens sommigen zou Ibn ^cAbbâs op zijn sterfbed zich bekeerd heb-

van Awṭâs, daar zij zoo dicht bij elkander liggen, en drie dagen later voor goed ingetrokken. Zie: Moslim III, blz. 311.

1) Moslim, III, blz. 309—311.

2) Zamachsjarî op qorân IV, vers 28.

3) Moslim III, blz. 312. Volgens eene andere redactie zou het antwoord zijn geweest: نعم استمتعنا على عهد رسول الله وابى بكر وعمر.

4) Qortobî op qorân IV, vers 28: ما كانت المتعة الّا رحمةً من الله تعالى رحم بها عباده ولولا نَهْى عمر عنها ما زنا الّا شقىّ.

5) Zoo teekent o. a. Nawawî dit aan in zijn commentaar op de hierboven geciteerde traditie van Djâbir b. Abdallah. Bij de overlevering van Abdallah b. Mas'ud, die, gelijk wij hierboven reeds opmerkten, in het geheel niet spreekt van de afschaffing der mot'a heet het eveneens: انه لم يبلغه نسخها.

6) Moslim III, blz. 315.

ben en teruggekomen zijn van zijne verklaringen in zake de motᶜa, iets dat al zeer onwaarschijnlijk klinkt [1]).

Men ziet dus dat de overleveringen niet eenstemmig zijn omtrent de vraag of Mohammed de motᶜa al dan niet heeft afgeschaft. De Sonniten nemen de tradities van de afschaffing door Mohammed aan en beschouwen daarmede qorân 4, vers 28, voor zoover zij meenen dat hier deze instelling, en niet het gewone huwelijk, bedoeld is, als vervallen. Enkelen zoeken daarenboven de afschaffing van het gebruik uit den qorân zelven te bewijzen. Zoo baseert men zich — dit wordt ons onder anderen van ᶜAïsja overgeleverd — op de volgende uitspraak van Allah [2]): »Gelukkig zijn de ware geloovigen.... die hunne vleeschelijke lusten weten te beheerschen en die hunne genietingen bepalen tot hunne echtgenooten of tot de slaven, die door hunne rechterhand worden bezeten, want dan zullen zij zonder blaam zijn. Maar zij, die hunne begeerten verder uitstrekken, zijn waarlijk zondaren". De motᶜa — aldus wordt nu geredeneerd — is daarom ongeoorloofd, dewijl men daarbij gemeenschap heeft met iemand, die men noch als slavin, noch als echtgenoote bezit [3]). Doch dit laatste is juist hetgeen bewezen moet worden. ᶜAïsja maakt zich dus hier aan eene petitio principii schuldig. — In tegenstelling van de Sonniten, beschouwen de Sjiᶜiten de motᶜa nog als geoorloofd [4]). Zij gronden zich daarbij zoowel op qorân 4, vers 28, als op de tradities, welke de afschaffing dezer instelling niet aan Mohammed, doch aan Omar toeschrijven [5]). Onder het chalifaat van Maʾmun, die, gelijk bekend is,

1) Zamachsjarî op qoran IV, vers 28, waar van Ibn ʿAbbâs en van zijne meening in zake de motʿa wordt gezegd: ويروى انه رجع عن ذلك يوم موته وقال اللهمّ انى اتوب اليك من قولى بالمتعة.

2) Qorân, XXIII, vers 1, 6—7, en LXX, vers 30—31. Hierbij wordt natuurlijk ondersteld dat deze verzen jonger zijn dan de bedoelde plaats in qorân IV, hetgeen echter niet zoo is. Sura's XXIII en LXX behooren nog tot de Mekkaansche openbaringen.

3) Qortobî op qorân IV, vers 28, waar van de motʿa sprekende, wordt gezegd: وقالت عايشة والقاسم بن محمّد تحريمها ونسخها فى القران وذلك قوله تعالى (volgen de bedoelde verzen uit sura's 23 en 70) وليست المتعة نكاحا ولا ملك يمين.

4) Von Kremer, Culturgeschichte des Orients, dl. I, blz. 538, zegt omtrent de motʿa: „Es war vor Mohammed auch eine Art von Ehe, die diesen Namen kaum verdient, nicht selten, der die Araber den Namen Genussehe geben. Diese Verbindung ward auf bestimmte Zeit, gegen einen vorher verabredeten, der Frau auszufolgenden Miethlohn abgeschlossen. Mohammed schaffte diesen Missbrauch ab. Der orthodoxe Islâm hat dieses Verbot strenge aufrecht erhalten, während die shyitische Lehre die Genussehe gestattet." Dit is nu wel zeer kort, doch, daarom misschien, niet zeer juist gezegd.

5) By Querry, Droit musulman chez les schyites, leest men, art. 358, blz. 689: „Le mariage temporaire constitue un acte légal de la loi musulmane, ce contrat étant conforme aux préceptes, et n'étant aucunement interdit." Hierbij wordt in eene noot aangeteekend: „Ce dernier point est le seul dont on puisse arguer, car, en aucun passage du korân, ce mariage n'est autorisé; les jurisconsultes schyites se basent ici sur ce principe légal, que tout acte non interdit est permis." Dit is, gelijk uit het door ons medegedeelde in den tekst blijkt, minder juist gezegd. Wel degelijk baseeren de Sjiʿiten de motʿa zoowel op de traditie als op de openbaring. Bovendien is het geen algemeen geldend beginsel in den Islâm, dat alles wat niet verboden is, als geoorloofd moet worden beschouwd. Integendeel is het juist een vraagstuk of alle handelingen „van nature" verboden zijn en de sjarʿ, de

Sji'itisch gezind was, werd nog eene poging aangewend om de mot'a weder algemeen in te voeren. Toen de qâḍî Jahja b. Aktham dit echter hoorde, begaf hij zich naar Ma'mun en beduidde hem, dat op grond van de openbaring — hij beriep zich op dezelfde wijze als 'Aïsja op de eerste verzen van sura 23 van den qorân — en van de traditie de mot'a gelijk stond aan hoererij. De chalief trok toen de proclamatie weder in [1]).

De mot'a was, gelijk wij begonnen zijn op te merken, een huwelijk voor een bepaalden tijd gesloten en dat dus van zelf ontbonden was met het ten einde loopen van den vastgestelden termijn, zonder dat eenige vorm van echtscheiding daarvoor noodig was [2]). Zooals uit enkele der aangevoerde traditiën, met name uit die van Sabra, Abdallah b. Mas'ud en Djâbir b. Abdallah, blijkt, werd het aangegaan tegen eene zekere vergoeding aan de vrouw. Verder zien wij uit de eerstgenoemde traditie, van Sabra, dat de nikâḥ al-mot'a zonder eenigen vorm tot stand kwam en zonder walî, voogd, en getuigen gesloten werd [3]).

Bij de Arabieren komen dus de huwelijken op tijd heden ten dage wettig althans niet meer voor dan bij de Sji'iten. Hierbij is nog in het oog te houden, dat zij alleen geoorloofd zijn voor hen, die niet anders kunnen. Van Ibn 'Abbâs, op wien de Sji'iten wat deze zaak betreft zich voornamelijk beroepen, wordt dan ook overgeleverd, dat hij, daarnaar gevraagd, zou hebben gezegd, dat Mohammed deze soort van verbintenissen alleen voor buitengewone omstandigheden had toegestaan [4]). In de eerste tijden van den Islâm was het, gelijk uit de hierboven geciteerde traditiën genoegzaam blijkt, voornamelijk bij krijgstochten, wanneer men zijne vrouwen niet bij zich had, dat de mot'a werd toegepast. Uit eene andere overleve-

---

wet, dient om den mensch mede te deelen, wat hem geoorloofd zal wezen, dan wel alles den mensch geoorloofd is, tenzij de wet hem zulks verbiedt (Zie: Snouck Hurgronje, Nieuwe bijdragen tot de kennis van den Islâm, in de Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Ned. Indië, Vierde volgreeks, dl. VI, blz. 418).

1) Zie: Ibn Challikân, sub voce Jahja b. Aktham, ed. Wüstenfeld, X, blz. 28. Von Kremer, O. c., dl. II, blz. 107, noot, wil in deze poging van Ma'mun om de mot'a weder in te voeren, een bewijs zien van den achteruitgang der zeden onder het chalifaat. Ik geloof intusschen dat de zaak minder daarvan, dan wel van de Sji'itische gezindheid van Ma'mun blijkt geeft.

2) Nawawî deelt, Moslim III, blz. 311, de volgende definitie van mot'a van den qâḍî 'Ijâḍ mede: واتفق العلماء على ان هذه المتعة كانت نكاحا الى اجل لا ميراث فيها وفراقها يحصل بانقضاء الاجل من غير طلاق.

3) Nawawî merkt dit ook op in zijn commentaar op deze traditie, Moslim III, blz. 313:

وفى هذا الحديث دليل على انه لم يكن فى نكاح المتعة ولىّ ولا شهود.

4) Zie de traditieverzameling van Bochârî, ed. Krehl, dl. III blz. 423—424, in de uitgave met den commentaar van Qastalânî (Bulaq) dl. VIII, blz. 49. De mot'a was alleen geoorloofd فى الحال الشديد hetgeen in den commentaar verklaard wordt door من قوّة الشهوة والعزوبة dat is dus: door de sterkte van de begeerte en de onmogelijkheid daaraan te voldoen (door de afwezigheid van zijne vrouw).

ring, waarvan de isnâd opklimt tot Ibn ʿAbbâs, zien wij echter dat van deze instelling ook toen reeds gebruik werd gemaakt, wanneer men in eene vreemde stad zich bevond en voor den tijd dat men daar dacht te blijven, eene vrouw tot zich nam, die dan voor den man de plichten van eene echtgenoote vervulde [1]). Het schijnt dat ook in latere tijden de motʿa voornamelijk in dergelijke gevallen plaats had. Zoo lezen wij onder anderen in eene beschrijving van Arabië in Hamilton's New Account of the East Indies: »The largest city in Arabia felix is Sounan. It is 15 days journey North-east from Mocha. It drives a great inland trade, and is the mart for many of the India goods that are brought to Mocha. The mechanics of different trades, have each their peculiar different street; so that whatever commodities strangers may want, they readily know where to find them. And in all the streets there are brokers for wives, so that a stranger, who has not the conveniency of an house in the city to lodge in, may marry, and be made a free burgher for a small sum. When the man sees his spouse, and likes her, they agree on the price and term of weeks, months or years, and then appear before the cadjee or judge of the place, and enter their names and terms in his book, which costs but a shilling, or thereabout. And joining hands before him, the marriage is valid, for better for worse, till the expiration of the term agreed on. And if they have a mind to part, or renew the contract, they are at liberty to choose for themselves what they judge most proper; but if either want to be separated during the term limited, there must be a commutation of money paid by the separating party to the other, according as they can agree; and so they become free to make a new marriage elsewhere" [2]).

Hierboven merkten wij reeds ter loops op, dat de motʿa blijkbaar hetzelfde is als de huwelijken op tijd, waarvan Ammianus Marcellinus spreekt. Het was dus eene instelling van de djâhilîja, van den tijd der onwetendheid, die Mohammed aan zijne volgelingen veroorloofde. Dat in de tradities niet in dien zin daarover gesproken wordt, kan geen bezwaar opleveren [3]). Inderdaad, mag men

---

1) Zie de traditieverzameling van Tirmîdzî (ed. Mirtah) dl. I, blz. 143, waar wij lezen: انما كانت المتعة فى اول الاسلام كان الرجل يقدم البلدة ليس له بها معرفة فيتزوّج المراة بقدر ما يرى ان يقيم فتحفظ له متاعه وتصلح له شيه (volgens den commentaar door sommigen gelezen شيْءه d. i. zijne zaken, door anderen شَيَّه d. i. zijne kookerij, dus: zijn eten en drinken).

2) Hamilton, O. c., dl. I, blz. 52—53.

3) Alleen in Zamachsjarî's commentaar op qorân IV, vers 28, zou men eene zinspeling kunnen zien op een gebruik in de djâhilîja. Wij lezen hier namelijk: وقيل نزلت فى المتعة التى كانت ثلاثة ايام حين فتح الله مكّة على رسوله ثم نُسخت كان الرجل ينكح المراة وقتا معلوما ليلة او ليلتين او اسبوعا بثوب او غير ذلك

wel vragen, hoe, zoo de mot^ca als instelling niet reeds bestond, Mohammed tot zoo iets kan gekomen zijn. Indien het toch niet in de zeden van het volk gelegen had, zouden er voorzeker ook geene vrouwen geweest zijn, die, tegen een kleed of tegen een handvol dadels of meel, zich tot die tijdelijke verbintenissen hadden willen leenen. Hoogst leerzaam in dit opzicht is de hierboven geciteerde overlevering van Sabra. Hieruit zien wij hoe als eene van zelf sprekende zaak eene vrouw tot de mot^ca gevraagd werd en zij dadelijk daartoe bereid was [1]). Tegen de conclusie dat de mot^ca eene instelling uit den tijd der onwetendheid was, kan dus geen bezwaar bestaan [2]).

Zoo de gevolgtrekking, waartoe wij ten aanzien van de mot^ca als een gebruik van de djâhilîja gekomen zijn, juist is, zien wij daaruit dat de oude Arabieren weinig begrip hadden van een duurzamen huwelijksband. Hetgeen ook daarvoor pleit, is dat bij hen huwelijken op proef voorkwamen, dat wil zeggen huwelijken, die zonder eenige formaliteit aangegaan werden en even gemakkelijk werden ontbonden, zoo de wederzijdsche echtgenooten in elkanders gezelschap geen genoegen hadden [3]). Opmerking verdient het dat die

---

ويقضى منها وطره ثم يسرّحها. Hier wordt dus eerst gezegd dat de mot'a gedurende drie dagen bestond en onmiddelijk daarop medegedeeld, dat men dergelijke huwelijken voor één dag, twee dagen of eene week placht te sluiten. De tegenspraak zou verklaard kunnen worden door aan te nemen, dat dit laatste betrekking heeft op hetgeen in de djâhilîja gebeurde. — Ook in den commentaar van Qortobî op qorân IV, 28, vindt men eene dergelijke toespeling op het bestaan van de mot'a in de djâhilîja. Volgens eene traditie namelijk van Sabra, zou het geoorloofd verklaren der mot'a hebben plaats gevonden bij de حجة الوداع, bij de „afscheidshadj". Tegen de mogelijkheid, dat dit juist zou zijn, voert Qortobî aan, dat er toen geene enkele reden voor bestond, daar men zijne vrouwen bij zich had. Waarschijnlijk is het echter dat Mohammed, die reeds vroeger de mot'a verboden had, nu bij zoo groot eene samenkomst van menschen dit herhaalde, opdat niemand onwetendheid zou kunnen voorwenden ولانّ اهل مكّة كانوا يستعملونها كثيرًا d. i. „en dewijl de bewoners van Mekka de mot'a veel plachten te doen", scil. in de djâhilîja.

1) Men mag wel aannemen dat de vrouwen van alle stammen in dit opzicht niet gelijk stonden, doch sommigen losser van zeden waren dan anderen. Opmerking verdient het althans dat in het verhaal van eene vrouw van de Banû 'Amir gesproken wordt. Het waren namelijk ook vrouwen van dezen stam, die, volgens de tradities, de tawâf, den omgang rondom de ka'ba bij de bedevaart, naakt plachten te doen en daarbij een obscoen vers reciteerden (Zie: Snouck Hurgronje, Het Mekkaansche feest, blz. 111 vlg.). De vrouwen van de Banû 'Amir schijnen dus in dit opzicht een minder goeden naam te hebben.

2) Wij moeten hier opmerken dat deze voorstelling wel meer gegeven is, zonder dat echter het waarom daarvan is aangetoond. Zie o. a. Von Kremer in de hierboven aangehaalde plaats.

3) Niet weinig voorbeelden biedt de ethnographie ons aan van echtverbintenissen alleen op tijd gesloten of op proef aangegaan, die na afloop van den bepaalden termijn òf ontbonden òf, waar mutuus consensus en affectio maritalis aanwezig zijn, voor denzelfden tijd verlengd, dan wel voor goed bevestigd worden. Bij de Noord-Amerikaansche Indianen komen huwelijken als de hier bedoelde veelvuldig voor. In de eerste plaats treft men ze aan bij de Huron's: de echtverbintenissen worden bij hen voor niet langer dan eenige dagen gesloten. Bij de Muskogee worden huwelijken alleen voor den duur van één jaar aangegaan, om na afloop van dien tijd, vooral als er kinderen zijn, regelmatig te worden vernieuwd. In Nieuw-Engeland wordt het huwelijk door eene tijdelijke samenleving voorafgegaan en alleen ingeval partijen elkander bevallen voor goed bevestigd. In Virginië zijn de hoof-

ontbinding dan evengoed van de vrouw als van den man kon uitgaan. Wij zien dit uit hetgeen ons overgeleverd wordt van eene zekere Omm Chârîdja, van wie verhaald wordt, dat zij in snelle opeenvolging meer dan veertig mannen heeft gehad, tot twintig verschillende stammen behoorende. Zij placht een ieder, die tot haar kwam met het woord خطب dat is: »ik vraag u ten huwelijk", eenvoudig met een نكح »ik neem u ten huwelijk" te antwoorden [1]). Op die wijze ging zij gedurig eene nieuwe echtverbintenis aan, den man, na het met hem beproefd te hebben, verstootende, en een anderen nemende [2]). Van daar het nu nog bij de Arabieren geldende spreekwoord: »Sneller dan het huwelijk van Omm Chârîdja" [3]). Vrouwen als deze Omm Chârîdja vinden wij verscheidene genoemd. »Als een harer", aldus lezen wij, »een huwelijk had gesloten, hing het van haar zelve af, nadat zij een dag bij den man geweest was, of zij bij hem blijven dan wel van hem weggaan wilde. Zoo zij in zijn gezelschap genoegen vond, was het een teeken daarvan, dat zij den morgen na het huwelijk het eten voor hem gereed maakte" [4]). —

den, die vele vrouwen hebben, slechts met de eerste getrouwd, met de andere eerst dan, wanneer zij langer dan één jaar met haar samen geleefd hebben (Zie voor de voorgaande voorbeelden: Waitz, Anthropologie der Naturvölker, dl. III, blz 105). Ook van verschillende Afrikaansche volken vinden wij dergelijke gebruiken vermeld. In Akra worden echtverbintenissen soms slechts op tijd gesloten, en dit is in den grond hetzelfde als bij de Balante's, bij wie de vrouw, als zij trouwt, van den man eene schort krijgt en weder naar hare ouders mag terugkeeren, zoodra dit kleedingstuk is afgedragen. Aan de Corisco-baai en evenzoo in Congo vindt men huwelijken op proef: de jonggehuwde kan aan hare ouders worden teruggegeven als zij aan den man niet bevalt (Zie voor het voorgaande: Waitz, O. c., dl. II, blz. 114). Van de stad Alio-Amba in het landschap Schoa (Abyssinië) wordt ons medegedeeld, dat het gebruikelijk is huwelijken te sluiten voor den duur van het bezoek der markt (Post, Bausteine für eine allgemeine Rechtswissenschaft, dl. II, blz. 239). De bewoners van de Andamansche eilanden kennen slechts tijdelijke verbintenissen: de man blijft zoolang bij dezelfde vrouw totdat er een kind is geboren of totdat dit gespeend is (Lubbock, On the Origin of civilisation and primitive condition of man, blz. 82). Ook in Europa meenen wij een overblijfsel te zien van een huwelijk, op tijd en op proef gesloten, in het gebruik, dat door Mannhardt vermeld wordt als te Oberndorf aan den Neckar bestaande: „wenn 14 Tage vor Neujahr am Tage St. Johannis des Apostels die sämmtlichen Männer mit ihren Weibern ins Wirtshaus gehen, wo die Frau ihren Gatten fragt: „„Wit du deine Alte au wieder uff a Jår dingen?"" „„Jå wills wieder probiere mit meiner Alten."" Alle sind lustig, wie junge Leute; singen und trinken bis Mitternacht. Die Frau bezahlt. Man nennt dieses Fest *die Weiberdingete*." (Mannhardt, Wald- und Feldkulte, dl. I, Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme, blz. 462, waar echter het gebruik anders verklaard wordt).

1) Al-Maidânî (ed. Bulaq), dl. I, bl. 306: كان يأتيها الخاطب فيقول خطب فتقول نكح.

2) Al-Maidânî, t. a. p.: وكانت ذوّاقة تطلق الرجل اذا جرّبته وتتزوّج اخر.

3) اسرع من نكاح ام خارجة.

4) Al-Maidânî, t. a. p.: وكانت ام خارجة هذه ومارية بنت الجعيد العبدية الخ اذا تزوجت الواحدة منهن رجلا واصبحت عنده كان امرها اليها ان شاءت اقامت وان شاءت ذهبت ويكون علامة ارتضائها للزوج ان تعالج له طعاما اذا اصبح. Onder de vrouwen, die hier genoemd worden en die wij kortheidshalve met een الخ hebben aangeduid, komt ook voor Salmâ bint 'Amr, de moeder van 'Abd Al-Mottalib, den grootvader van Mohammed.

Dat het recht van echtscheiding in de djâhilîja in den ruimsten zin ook aan de mannen toekwam, behoeft nauwelijks te worden gezegd. Men weet dat dit recht door den Islâm bestendigd is en dat daarvan door de geloovigen steeds een ruim gebruik is gemaakt. In de geschiedenis vindt men enkele sterk sprekende voorbeelden daarvan. Zoo lezen wij in de zoo leerzame aanteekeningen, die Lane aan zijne vertaling van de Duizend-en-één Nacht heeft toegevoegd, waar door hem over het huwelijk gesproken wordt: »It is not a common custom, especially among the middle ranks, for an Arab to have more than one wife at the same time; but there are few of middle age who have not had several different wives at different periods, tempted to change by the facility of divorce. ᶜAlee (de schoonzoon van Mohammed namelijk) married after Faṭimeh, among all that he married and divorced, more than two hundred women: and sometimes he included four wives in one contract, and sometimes divorced four at one time, taking other four in their stead. Mugheyreh b. Sheabeh married eighty women in the course of his life; and several more remarkable instances of the love of change are recorded by Arab writers: the most extraordinary case of this kind that I have met with was that of Moḥammad b. Eṭ-Ṭeiyib, the dyer, of Baghdad, who died in the year of the Flight 423, aged eighty-five years; of whom it is related, on most respectable authority, that he marrried more than nine hundred women! Supposing, therefore, that he married his first wife when he was fifteen years of age, he must have had, on the average, nearly thirteen wives per annum" [1]). Dit alles kan alleen verklaard worden uit de toestanden in den vóórislamischen tijd. Zoo men aanneemt dat de motᶜa, om van de huwelijken op proef te zwijgen, eenmaal regel was, met de volkszeden was samengeweven, dan spreekt het van zelf dat, ook na de afschaffing door Mohammed, de nawerking daarvan zich nog geruimen tijd moet hebben doen gevoelen. Geene proclamatie kon natuurlijk den Arabieren in eens het begrip hebben bijgebracht van het behoorlijke van een duurzamen en hechten huwelijksband. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat de vrijgevigheid der wet op het stuk van de echtscheiding als eene concessie aan die oorspronkelijke volkszeden moet worden beschouwd. Tusschen een huwelijk, dat op zulk eene gemakkelijke wijze kan worden ontbonden, en de motᶜa bestaat zeker al zeer weinig verschil, ja elk onderscheid tusschen die twee wordt in het wezen der zaak geheel opgeheven door de beschouwing van vele juristen, dat eene verbintenis, die men aangaat met de bepaalde bedoeling, dat zij slechts een zekeren tijd duren zal, çaḥîḥ en ḥalâl, geldig en geoorloofd, is en

---

1) Lane, O. c., dl. I, blz. 318—319. — Burckhardt, Notes on the Bedouins and Wahabys, Vol. I, pp. 110 vlg en 270 vlg., wijst er op hoe nu nog bij de Bedowinen echtscheidingen veelvuldig voorkomen. »I have seen Arabs about forty-five years of age who were known to have had above fifty different wives. Whoever will be at the expense of a camel, may divorce and change his wives as often as he thinks fit" (blz. 111—112).

zij slechts dan eene mot^ca kan zijn, wanneer daarbij de tijdsbepaling als eene uitdrukkelijke voorwaarde, sjarṭ, is opgenomen [1]).

Wij moeten nu de aandacht vestigen op eene plaats in de traditieverzameling van Bochârî, waar over de huwelijksvormen in de djâhilîja, in den tijd der onwetendheid, gesproken wordt [2]). In het geheel worden er vier genoemd. »Een daarvan", aldus lezen wij, »is het hedendaagsche huwelijk, waarbij iemand aan een anderen zijne naaste verwante of dochter vraagt, haar den bruidschat geeft en dan trouwt. — Een ander huwelijk is waarbij de man tot zijne vrouw, op het tijdstip dat zij vrij van de menstrua is, zegt: »»Zend eene boodschap aan N. N. en verzoek hem met u gemeenschap te hebben"", en zich van haar afzondert en haar niet aanraakt totdat het gebleken is, dat zij van den man, met wien zij gemeenschap heeft gehad, zwanger is geworden. Eerst als dit gebleken is, heeft haar echtgenoot weder gemeenschap met haar, zoo hij dit althans wil. Dit (het laten prostitueeren van de vrouw) doet de man alleen om een edel kroost te erlangen. Zulk een huwelijk heet نكاح الاستبضاع *nikâḥ al-istibḍâ^c*. — En een ander huwelijk heeft dus plaats. Eenige personen, doch niet meer dan tien, komen bijeen, gaan bij eene vrouw en hebben gemeenschap met haar. Als zij nu zwanger is geworden en een kind heeft gekregen, zendt zij, eenigen tijd na hare bevalling, om hen. Niemand mag dan weigeren te komen. Als nu allen bij haar vereenigd zijn, zegt zij tot hen: »»Gijlieden weet wat er door Uw toedoen gebeurd is en dat ik een kind gekregen heb en het is uw zoon, o N. N.!"" Daarbij noemt zij den persoon, dien zij wil, bij zijnen naam. Het kind wordt nu aan dien persoon toegewezen, zonder dat deze het recht heeft zich daartegen te verzetten. — Het vierde huwelijk is het volgende. Een aantal mannen vereenigen zich en hebben gemeenschap met eene vrouw. Deze nu wijst niet af al wie tot haar komt. En dit zijn de hetaeren, die als teekens boven hare deuren vaandels plegen op te richten [3]). Die zulk eene vrouw wenscht te hebben, gaat eenvoudig tot haar in. Wanneer eene harer zwanger wordt en een kind krijgt, worden de mannen bij haar vereenigd. En zij roepen de hulp in van deskundigen en deze wijzen het kind toe aan hem, dien zij, wegens zekere kenteekenen, voor den vader houden [4]).

---

1) Zie: Nawawî in zijn commentaar op Moslim III, blz. 311: واجمعوا على ان من نكح نكاحا مطلقا ونيته ان لا يمكث معها الا مدة نواها فنكاحه صحيح حلال وليس نكاح متعة وانما نكاح المتعة ما وقع بالشرط المذكور.

2) Zie de traditieverzameling van Bochârî, ed. Krehl, dl. III, blz. 427; in de uitgave met den commentaar van Qastalânî (ed. Bulaq), dl. VIII, blz. 56—57.

3) Volgens Dozy, Supplément, i. v. راية waren, in den voorislamischen tijd, de ذوات الرايات „les prostituées, parce qu'elles indiquaient leurs demeures par un drapeau."

4) Er staat: ودعوا لهم القافة ثم ألحقوا ولدها بالذى يرون. Bij het woord القافة

Aan dien man behoort de jonggeborene dan; hij wordt zijn kind genoemd, zonder dat de dus aangewezen vader zich daartegen verzetten kan". — Ziedaar hetgeen de traditie ons mededeelt. Over den eersten huwelijksvorm valt niets bijzonders te zeggen. Bij de drie andere echter moeten wij kortelijk stilstaan.

De tweede huwelijksvorm, de nikâḥ al-istibḍâᶜ, waarbij de man zijne vrouw laat prostitueeren, met een edel persoon, zooals de commentaren er bij voegen [1]), ten einde een edel kroost te erlangen, is inderdaad hoogst zonderling. Analoge gebruiken vindt men wel bij andere volken, doch alleen ingeval de vrouw geene kinderen krijgt en dit aan den man moet worden toegeschreven. Zoo lezen wij bij Grimm [2]) omtrent de oude Germanen: »Zweck der Ehe war Erzeugung eines echten Erben; blieb die Frau unfruchtbar, so durfte sich der Mann von ihr scheiden. Lag es am Unvermögen des Mannes, so konnte vor Alters auf andere Weise Rath geschafft werden; der Ehmann hatte die Befugnis, sich einen Stellvertreter zu wählen". In het gedicht van de heilige Elisabeth wordt verhaald hoe een ridder uit Thüringen »der wegen Unvermögens keinen Erben von seiner Frau gewinnen konnte, zu Landgraf Ludwig, dem Gemahl der heiligen Elisabeth, kam, und denselben bat, ihn zu vertreten." [3]) Doch het is voornamelijk in de zoogenaamde »Bauerweisthümer" dat over deze zaak onomwonden gesproken wordt. Van de door Grimm medegedeelde voorbeelden willen wij slechts een paar hier overnemen: »Frage: wann ein ehemann seiner frauen ihre hege u. pflege nicht thun könte, da sie mit zufrieden wäre, wie ers anfangen sollte, dasz sie ihre gebührl. pflege haben möchte? antw. der soll seine frau auf den rücken nehmen und über einen neunahrigen zaun tragen u. so er sie darüber kriegt, soll er der frau an einen schaffen, der ihr ihre pflege thun kann, da sie mit zufrieden ist (Wendhager bauernrecht). Item, so wise ik ok vor recht, so ein guit man seiner frauen ihr fraulik recht nicht don konne, dat se darover klagede, so sall er sei opnehmen u. dragen sei over seven erftuine u. bitten dar sinen negsten nabern, dat er siner frauen helfe; wan er aver geholfen is, sall hei sie weder upnehmen u. dragen sei weder to hus u. setten sei sachte dal u. setten er en gebraten hon vor u. ene kanne wins (Benker heidenrecht)." [4]) Men kent

nu wordt in den commentaar van Qastalânî aangeteekend: الذين يلحقون الولد بالوالد بالاثار الخفية. De letterlijke vertaling van den tekst is dus: En zij roepen de hulp in van qâfa's, en deze kennen het kind toe aan dien zij (na onderzoek natuurlijk van de verborgen, niet voor de hand liggende, kenteekenen) goedvinden.

1) Volgens den tekst namelijk zegt de man tot zijne vrouw: ارسلى الى فلان فاستبضعى منه. Qastalânî nu verklaart فلان door رجل من اشرافهم.

2) Deutsche Rechtsalterthümer, blz. 443.

3) Weinhold, Die Deutschen Frauen in dem Mittelalter, dl. II, blz. 47. Zie ook: Grimm, O. c., blz. 444.

4) Grimm, O. c., blz. 445. Zie ook: Dargun, Mutterrecht und Raubehe und ihre Reste im germanischen Recht und Leben, blz. 45.

overigens de gebruiken in de Grieksche oudheid, hoe in Sparta de bejaarde echtgenoot, die bij zijne jonge vrouw geene kinderen kreeg, haar een jeugdigen vriend toevoerde en de vrucht dier gemeenschap als zijn eigen kind beschouwde, en in Athene de erfdochter gerechtigd was den omgang met een anderen te vorderen »si maritus, qui eam sibi jure vindicavit, coire non posset." De Tsjuktsjen, die het verste Noordoostelijk gedeelte van Siberië bewonen, plegen eveneens hunne vrouwen te dwingen »sich von einem Andern befruchten zu lassen, falls sie eines Sohnes oder Erben bedürftig sind" [1]). Al deze gewoonten, en zoo ook de overeenkomstige bij de Arabieren, zijn zeker als een overblijfsel van een oorspronkelijk echteloozen voortijd te beschouwen. »The provision for securing progeny," aldus dan ook Mac Lennan hierover sprekende, »remands us to a state of society for its origin in which polyandrous ideas of propriety must have prevailed. Such a thing could never be dreamed of in an age of monandry and conjugal fidelity." [2]).

De derde huwelijksvorm is blijkbaar eene geregelde polyandrie, terwijl de vierde een volslagen hetaerisme is. Bij dit laatste wordt echter ook gesproken van een aantal mannen, die zich vereenigen en met eene vrouw gemeenschap hebben en uit wie, als die vrouw een kind gekregen heeft, de vader wordt aangewezen. Dit wordt nog bevestigd door een ander bericht. Bij Sjahrastânî wordt namelijk ook van de huwelijksvormen in de djâhilîja gesproken en daarbij gewag gemaakt van „de hetaere, die een zeker aantal mannen (niet de menigte, niet iedereen dus) bezoeken, welke allen in ééne zuiveringsperiode gemeenschap met haar oefenen, en die, als zij een kind gekregen heeft, het toewijst aan een hunner." [3]) Het blijkt dus dat de hetaere, hoewel voor iedereen toegankelijk, zooals in Bochârî's traditieverzameling uitdrukkelijk wordt gezegd, toch geacht wordt meer uitsluitend te behooren aan, gemeenschap dus te hebben met, eene bepaalde groep. Hoe — mag men wel vragen — zou de toewijzing van het kind aan een uit die groep, door deskundigen volgens bepaalde kenteekenen, anders ook een zin hebben? Hetgeen voor deze opvatting nog pleit, is dat wij iets analoogs terugvinden bij andere volken. Zoo onder anderen is dit het geval bij de Nair's, den stand der landheeren in Malabar. Deze hebben eveneens het hetaerisme, kennen het huwelijk niet. Dit blijkt ons uit een aantal Portugeesche, Italiaansche, Engelsche en Hollandsche berichten, door Bachofen, in zijn werk „Antiquarische Briefe vornehmlich zur Kenntniss der ältesten Verwandtschaftsbegriffe", bijeengebracht. De vrouwen zijn communaal aan allen, die tot haren stand behooren, ontvangen iedereen, die tot haar komt. Toch behoort elke vrouw meer uitsluitend aan eene bepaalde groep. „Ist

1) Klemm, Allgemeine Culturgeschichte, dl. II, blz. 204. Zie ook: Post, Die Geschlechtsgenossenschaft der Urzeit und die Entstehung der Ehe, blz. 33.
2) Mac Lennan, Studies in ancient history, p. 276—277.
3) Sjahrastânî, ed. Cureton, dl. II, blz. 442.

die Frau schön," aldus lezen wij, „so vereinigen sich drei oder vier Nairen, sie gemeinschaftlich zu erhalten und mit ihr zu schlafen. Je mehr Männer sich zusammenfinden, um so höher steigt ihre Ehre und ihr Ansehn." Zoo heeft iedere vrouw twee, drie tot twaalf mannen, die haar geregeld bezoeken, blijft daarbij echter ook voor anderen toegankelijk. De eersten hebben slechts den voorrang, om het zoo te zeggen. Wanneer een van hen bij de vrouw is, hangt hij ten teeken daarvan zijn zwaard of zijn schild voor de deur. Niemand mag dan binnentreden op straffe des doods. Ontbreekt echter dit teeken, dan kan iedereen bij de vrouw komen. Zoo nu de vrouw een kind krijgt, wijst zij, blijkbaar uit hen aan wie zij geacht wordt meer uitsluitend verbonden te zijn, den vader aan [1]). De treffende overeenkomst tusschen het hetaerisme bij de Nair's en dat bij de oude Arabieren springt genoegzaam in het oog. Den Lezer kan ook nu het onderscheid duidelijk zijn, dat er bestaat tusschen dit hetaerisme en de geregelde polyandrie, waarbij de vrouw uitsluitend aan eenige mannen verbonden is, zooals dit met den derden huwelijksvorm het geval is [2]).

Van de vier huwelijksvormen, die wij in het voorgaande als bij de vóórislamische Arabieren bestaande hebben leeren kennen, zou Mohammed alleen de eerste behouden hebben, terwijl de drie andere, de nikâḥ al-istibḍâᶜ, de polyandrie en het hetaerisme, door hem zouden zijn afgeschaft. [3]) Doch ook hier bleek eene proclamatie niet bij machte te zijn hetgeen met de volkszeden was samengeweven in eens te doen verdwijnen. Nog lang na Mohammed werden, althans hier en daar, toestanden aangetroffen, die ons meer aan een hetaerisme en eene polyandrie dan aan een geregeld huwelijk doen denken, en was men blijkbaar geheel onbekend met de eenvoudigste voorschriften dienaangaande van den Islâm. Een merkwaardig voorbeeld daarvan vinden wij onder anderen vermeld in Dozy's Histoire des Musulmans d'Espagne. „Sous le califat d'Omar 1er," aldus deelt Dozy mede op gezag van Abû Ismâil Al-Baçrî, „un vieil Arabe était convenu avec un jeune homme qu'il lui céderait sa femme de deux nuits l'une, et qu'en retour le jeune homme garderait son troupeau. Ce pacte singulier étant venu aux oreilles du calife, il fit comparaître ces deux hommes et leur demanda s'ils ne savaient pas que l'islamisme défendait de partager sa femme avec un autre. Ils jurèrent qu'ils n'en savaient rien." [4]) Dat het in de 12e en in de 14e eeuw niet veel beter gesteld was, blijkt ons uit de mededeelingen van een tweetal Arabische schrijvers, waarop wij hier nog de aandacht wenschen te vestigen. In de eerste plaats komt in aanmerking eene plaats uit Jâqût's Geographisch woordenboek, waar over de stad Mirbâṭ gesproken wordt. »De bewoners van deze stad

1) Bachofen, O. c., blz. 235 vlg.
2) Het is dus minder juist als Mac Lennan, Studies in ancient history, blz. 146 vlg., van eene polyandrie bij de Nair's spreekt.
3) Bochârî, t. a. p.
4) Dozy, O. c., dl. I, blz. 86.

zijn Arabieren en hunne zeden zijn de zeden der oude Arabieren. Zij zijn goede lieden, doch hebben ruwe en terugstootende manieren en een sterk nationaliteitsgevoel. Zij hebben slechts weinig ijverzucht, hetgeen een gevolg is van de landszeden. Iederen nacht namelijk gaan hunne vrouwen buiten de stad en houden bijeenkomsten met vreemde mannen, onderhouden zich met hen en blijven bij hen zitten, totdat het grootste gedeelte van den nacht verstreken is. De man gaat zijne echtgenoote, zuster, moeder of tante voorbij, en als deze met iemand anders zich onderhoudt, keert hij zich van haar af en gaat bij eene andere vrouw en zet zich bij haar neder op dezelfde wijze als men ten opzichte van zijne eigene vrouw doet". Jâqût vertelt verder zijne ontmoeting met een der bewoners van Mirbâṭ, dien hij als verstandig en geletterd prijst. „Toen wij", aldus gaat hij voort, „een geruimen tijd met elkander in gesprek geweest waren, zeide ik tot hem: »»Er is mij iets ter oore gekomen van ulieden, dat mij met afkeer vervuld heeft, doch ik weet niet of het wel waar is."" En hij kwam mij voor en zeide: »»Gij meent de nachtelijke bijeenkomsten."" Ik antwoordde: »»Die bedoel ik."" Hij zeide daarop: »»Hetgeen gij daarvan gehoord hebt, is volkomen juist, en ik zweer u bij God, dat het een afschuwelijk gebruik is, doch wij zijn daarin groot geworden en van onze geboorte af daaraan gewoon geraakt, zoodat wij er niet meer mede kunnen uitscheiden. Als wij konden, voorzeker zouden wij het veranderen, doch daar is geen weg op, al gaan er nog jaren over heen."" En zoo zijn zij in hunne gewoonte gebleven" [1]). — Het tweede bericht, dat onze aandacht verdient, is van Ibn Baṭûṭa. Deze zegt, sprekende van Nazwâ, hoofdplaats van Omân: »De vrouwen zijn zeer verdorven van zeden, zonder dat de mannen daarover eenige ijverzucht gevoelen of haar gedrag afkeuren." Verder deelt de schrijver mede hoe elke vrouw, onder bescherming van den vorst, zich aan de losbandigheid kon overgeven, en dat haar naaste bloedverwant, zelfs haar vader, haar dit niet beletten kon [2]).

Aan deze getuigenissen van vroegere schrijvers wenschen wij nog een paar mededeelingen van hedendaagsche reizigers toe te voegen, die ons zullen doen zien, dat de zedelijkheid bij enkele Arabische stammen nog steeds in vele opzichten te wenschen overlaat. Zoo vinden wij door Palgrave in het algemeen omtrent de Bedowinen vermeld: »The extreme licence of Bedouin manners, renders the restrictions or relaxations of Mahometan law on the subject of marriage unavailing or superfluous. Community would, I fear, better than polygamy, express their connubial condition, and nowhere has the phrase, »»it is a clever child that knows its own father,"" a wider application. Indeed, in regard to this, as well as on many correlative points, into the details of which my readers must excuse me from entering, »»dogs are better than we are"", was a com-

1) Jâqût, ed. Wüstenfeld, dl. IV, blz. 481—482.
2) Ibn Baṭûṭa, ed. Defrémery, dl. II, blz. 227 vlg.

mon expression of theirs, often repeated by them in my hearing, and I can give them credit for having so far at least spoken the truth, the whole truth, and nothing but the truth"[1]). Doch merkwaardig vooral is hetgeen ons van de Hassanyeh, een in Egypte aan den Witten Nijl wonenden Arabischen stam, wordt medegedeeld: »Hassanyeh Arab wives", aldus lezen wij, »enjoy at times a freedom from the ties and responsibilities of the marriage state, unknown, I believe, to any other race in the world. When the parents of the man and woman meet to settle the price of the woman, the price depends on, how many days in the week the marriage tie is to be strictly observed. The woman's mother first of all proposes that, taking everything into consideration, with a due regard to the feelings of the family, she could not think of binding her daughter to a due observance of that chastity which matrimony is expected to command, for more than two days in the week. After a great deal of apparently angry discussion, and the promise on the part of the relatives of the man to pay more, it is arranged that the marriage shall hold good, as is customary among the first families of the tribe, for four days in the week; and, in compliance with old established custom, the marriage rites during the three remaining days shall not be insisted on, during which days the bride shall be perfectly free to act as she may think proper, either by adhering to her husband and home, or by enjoying her freedom and independence from all observation of matrimonial obligations". En verder: »I found that the married men felt themselves highly flattered by any attentions paid to their better halves during their free-and-easy days. They seem to take such attentions as evidence that their wives are attractive"[2]).

Het behoeft wel nauwelijks te worden gezegd, dat bij seksueele verhoudingen, gelijk wij die hiervoren bij de Arabieren hebben leeren kennen, van eene zekerheid van het vaderschap geene sprake kan zijn. In den echteloozen voortijd, zooals elk volk dien moet hebben gekend, behoorde het kind dan ook alleen aan de moeder, gold alleen het moederschap. Het is daarom echter niet gezegd, dat de man ook toen niet reeds eenige betrekking moet hebben gevoeld tot de kinderen, die ter wereld kwamen. Van het aandeel, dat hij in de voortbrenging had, moet hij zich wel steeds bewust zijn geweest, ook zonder dat hij zich daarvoor in diepzinnige bespiegelingen behoefde te begeven, en, naarmate nu dit bewustzijn tot meerdere klaarheid kwam, moet ook het verlangen bij hem wak-

1) Palgrave, Narrative of a year's journey through Central and Eastern Arabia, dl. 1, blz. 10—11.

2) Spencer, Descriptive Sociology, Part 3—A (Asiatic Races), fol. 8 en fol. 30, waar geciteerd wordt: Petherick, Egypt, the Soudan, and Cental Africa, pp. 140—144 en p. 151. Ik heb tot mijn spijt dit werk niet kunnen raadplegen. De naam Hassanyeh zal wel zijn الحَسَنى, de Banû Ḥasan dus.

ker zijn geworden, het kind aan zich te verbinden, dat naar de algemeene opvatting aan zijne werkzaamheid, evengoed als aan die der moeder, het aanzijn verschuldigd was. Onder den invloed van dergelijke beschouwingen moet wel het gebruik ontstaan zijn bij sommige volken, die het hetaerisme beoefenen, om naar de gelijkheid der gelaatstrekken het vermoedelijke vaderschap van een kind te bepalen. Bachofen heeft in zijn bekend werk »Das Mutterrecht" op een paar voorbeelden daarvan, aan de klassieke schrijvers ontleend, de aandacht gevestigd. »Von den Liburnern", aldus lezen wij, »berichtet Nicolaus: Die Liburner haben ihre Frauen gemeinschaftlich, und ziehen alle Kinder bis zum fünften Altersjahre gemeinschaftlich auf. Im sechsten versammeln sie dieselben, suchen die Aehnlichkeiten mit den Männern aus und theilen darnach Jedem seinen Vater zu Wer so von der Mutter einen Knaben erhält, der betrachtet ihn als seinen Sohn. Daran schliessen sich die Aethiopischen Auser, welche an dem Tritonischen Sumpfsee wohnen. Von diesen berichtet Herodot: Sie bedienen sich der Weiber insgemein, und begatten sich mit ihnen nach Art des Viehes, ohne mit ihnen häuslich zusammenzuwohnen. Wenn das Kind bei der Mutter grossgeworden ist, kommen die Männer zusammen, was jeden dritten Monat geschieht, und welchem von ihnen nun jedes gleicht, für dessen Sprössling gilt es" [1]). Iets dergelijks bestond bij de Garamanten, die eveneens het hetaerisme hadden. »Nulli certa uxor est. Ex his, qui tam confuso parentum coitu passim incertique nascuntur, quos pro suis colant, formae similitudine agnoscunt" [2]). Van de Nair's zagen wij reeds hierboven hoe aan elk kind door de moeder een vader wordt toegewezen. Bij de Arabieren nu bestond, zooals ons uit de traditieverzameling van Bochârî gebleken is, een dergelijk gebruik: de bepaling van het vaderschap had plaats, naar bepaalde kenteekenen, door deskundigen.

Meer nog dan bij het hetaerisme, wordt dit kunstmatige vaderschap aangetroffen bij de polyandrie, bepaaldelijk de geregelde polyandrie, waarbij zij, die gezamenlijk eene vrouw bezitten, verwanten, meestal broeders, zijn. Regel is het echter hierbij dat de vader niet aangewezen wordt, doch de oudste der broeders of degene, die de vrouw het eerst genomen heeft, stilzwijgend als zoodanig beschouwd wordt. Een bekend voorbeeld hiervan vinden wij in de mededeeling van Julius Caesar van de oude Britten. »Uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed, si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est" [3]). Ook bij

1) Bachofen, Das Mutterrecht, blz. 11, 17 en 20.

2) Mela, V, 8, aangehaald bij Bachofen, O. c., bl. 11. Van het hetaerisme der Garamanten spreken nog andere schrijvers. Zoo Solinus: „Garamantici Aethiopes matrimonia privatim nesciunt, sed vulgo omnibus in venerem licet." Plinius: „Garamantes matrimoniorum exsortes passim cum feminis degunt." Martianus Capella: „Garamantes vulgo feminis sine matrimonio sociantur." Zie. Bachofen, t. a. p.

3) De bello Gallico, V, 14.

de polyandrie der Tibetanen »the right of choosing the wife belongs to the eldest brother, to whom, also, the children of the marriage are held to belong" [1]). Anders was het, gelijk wij hiervoren gezien hebben, bij de oude Arabieren. Evenals bij het hetaerisme, werd ook bij de polyandrie aan het kind een vader toegewezen. Hier geschiedde zulks echter niet door deskundigen, doch door de moeder zelf [2]).

De vraag ligt nu van zelf voor de hand van welken invloed het hier bedoelde gebruik moet zijn geweest op de instelling van het matriarchaat bij de oude Arabieren. Zoo dat gebruik van den aanvang af bestaan heeft, het kind dus steeds een, zij het ook kunstmatig aangewezen, vader heeft gehad, dan is er zeker weinig grond om eene oorspronkelijke verwantschap uitsluitend door de moeder aan te nemen. Intusschen is het wel te onderstellen, dat bedoeld gebruik zich eerst later gevormd heeft, waarschijnlijk nadat, naast het hetaerisme en de polyandrie, het individueele huwelijk begonnen was zich te vestigen. De kunstmatig aangewezen vader ontstond waarschijnlijk in navolging van den vader »quem nuptiae demonstrant". Er moet dus bij de Arabieren een tijd zijn geweest dat het kind, ten gevolge van het hetaerisme als anderzins, niet alleen in werkelijkheid geen vader had, doch hem ook geen toegewezen werd. Toen bestond alleen de verwantschap door de moeder, het matriarchaat. Overigens zijn de Nair's daar om te bewijzen, hoe ook waar het gebruik voorkomt om het kind in hetaerisme geboren eenen vader toe te wijzen, dit niet noodwendig het patriarchaat ten gevolge behoeft te hebben. De Nair's beoefenen toch nog steeds het matriarchaat. Zoo bestaat bij hen b. v. het bij dit verwantschapsstelsel behoorende erfrecht in de vrouwelijke lijn, in de eerste plaats van de zusterskinderen. »Kommt die Frau nieder", aldus lezen wij o. a. in een der door Bachofen, in zijn hierboven bedoeld werk, bijeengebrachte berichten omtrent het hetaerisme bij de Nair's, »so bestimmt sie des Kindes Vater, der dann die Erziehung leitet, sobald die Mutter es entwöhnt und gehen gelehrt hat. Erben jedoch für des Vaters Gut sind die Kinder niemals; ihm folgen seine Schwesterkinder, nach diesen, wenn keine vorhanden sind, die nächsten Blutsverwandten von der Grossmutter her" [3]).

1) Mac Lennan, Studies in ancient history, blz. 158.

2) Naar Sjahrastânî, in de hierboven aangehaalde plaats, was het ook bij het hetaerisme de moeder zelf, die het vaderschap van het kind bepaalde, en waren het geene deskundigen, die zulks deden, gelijk uit Bochârî blijkt. Waarschijnlijk heeft de schrijver hetaerisme met polyandrie verward, daar hij deze laatste niet noemt. De tekst schijnt hier ook niet geheel zuiver te zijn, want er is sprake van *vier* huwelijksvormen, terwijl er maar *drie* worden beschreven. Wij willen ter loops er nog op wijzen, hoe in Haarbrücker's bewerking van Sjahrastânî; door eene verkeerde vertaling, dit drietal huwelijksvormen tot een tweetal herleid is. Zie dl. II, blz. 351.

3) Bachofen, Antiquarische Briefe vornehmlich zur Kenntniss der ältesten Verwandtschaftsbegriffe, blz. 247, waar geciteerd wordt Hamilton, A new account of the East Indies. Zoo ook blz. 239, volgens een bericht van den Venetiaanschen reiziger Nicolo di Conti: »Die Frau kann jedem Kinde einen Vater bezeichnen, wie ihr beliebt; doch beerben ihn nicht die Kinder, sondern die Schwesterkinder."

Er is dus geen bezwaar om aan te nemen dat aanvankelijk bij de Arabieren het matriarchaat moet hebben gegolden. Inderdaad bestaan daarvan verschillende aanwijzingen. Gaan wij ze hier achtereenvolgens na.

Een duidelijk bewijs van een oorspronkelijk matriarchaat bij de Arabieren vinden wij in de nu nog voor »stam, familie" gebruikelijke benaming بطن *baṭn*. Dit woord beteekent eigenlijk »buik", en wijst terug op eenen tijd, toen de vrouw nog het uitgangs-, het middelpunt van de familie vormde. Analoge benamingen vindt men ook bij andere volken. Wij willen hier slechts op enkele voorbeelden uit den Indischen Archipel wijzen. In de eerste plaats moet dan de aandacht gevestigd worden op de Menangkabawsche Maleiers van de Padangsche Bovenlanden op Sumatra. Deze beoefenen, gelijk bekend is, nog heden ten dage het matriarchaat. De groep van bloedverwanten nu, die hetzelfde huis bewonen en als zoodanig eene familie vormen, duidt de Maleier, met het oog op hunne afstamming uitsluitend in de vrouwelijke lijn van dezelfde stammoeder, met het woord *sabuwah-pĕrut* aan, dat is: die van één buik, van één moederschoot zijn [1]). Bij de Makassaren treft men de uitdrukking *pasaribattangang*, van het grondwoord *battang*, buik, en letterlijk beteekenende: die uit één buik zijn voortgekomen, als benaming voor de gezamenlijke broeders en zusters, voor familie dus [2]). Blijkbaar is deze uitdrukking overgebleven uit den tijd toen ook hier het matriarchaat bestond. Eene gelijksoortige benaming voor familie, die eveneens op eene oorspronkelijke afstamming in de vrouwelijke lijn terugwijst, vinden wij bij de Alfoeren van de Minahasa, nl. *sanatotoan*, van het grondwoord *toto*, melk, en dus letterlijk vertaald: zij die eenzelfde melk gedronken, gezogen hebben [3]). Wij zouden nog kunnen wijzen op de Bataks, bij wie de leden van denzelfden stam zich *sĕnnina*, moedergenooten, of *dongan-sabutuha*, buikgenooten, noemen ten bewijze dat ook hier eenmaal de afkomst uitsluitend door de moeder werd nagegaan [4]). De geciteerde voorbeelden laten omtrent de hierboven gegevene verklaring van het gebruik van het Arabische *baṭn*, in den zin van »familie, stam", wel geen twijfel over.

Waar het matriarchaat bestaat, de afkomst in de vrouwelijke lijn wordt afgeleid, worden de kinderen ook naar de moeder genoemd. Ook bij de Arabieren moet het oorspronkelijk zoo geweest zijn. Dat dit in de geslachtslijsten anders is, de afkomst integendeel hoofdzakelijk in de mannelijke lijn wordt nagegaan en de kinderen den naam van den vader hebben, bewijst niets tegen deze onderstelling, zoo men slechts in het oog houdt hetgeen hierboven omtrent de

---

1) Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 245.

2) Matthes, Makassaarsch Woordenboek, i. v. *saribattang*.

3) Zie onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 82.

4) Zie: Van der Tuuk, Bataksch Woordenboek, i. v. *dongan*, en onze zooeven aangehaalde verhandeling, bl. 36.

geringe historische waarde van die geslachtslijsten werd opgemerkt. Zij werden opgesteld in eenen tijd, toen het patriarchaat reeds bestond, men omtrent het matriarchaat geene herinnering meer had. Waar zij dus gefingeerd werden, geschiedde dit natuurlijk naar het patriarchale stelsel. Toch zijn er voorbeelden dat de kinderen naar den naam hunner moeder onderscheiden werden. Nöldeke wijst er op dat dit onder anderen bij vorsten wel eens gebeurde [1]). Van meer beteekenis is het feit dat er stammen bestonden, die niet naar eenen stamvader, doch naar eene stammoeder geheeten waren. Zoo onder anderen was dit het geval met de Banû Chindif. Deze waren de nakomelingen van Iljâs, wiens vrouw Chindif heette. »Al de kinderen van Iljâs", aldus lezen wij in Abulfeda's Vóórislâmsche Geschiedenis, »zijn gesproten uit genoemde Chindif. En naar haar zijn zij genoemd, met voorbijgang van hunnen vader. Zij heeten Banû Chindif, terwijl de naam van Iljâs niet vermeld wordt" [2]). Op dezelfde wijze waren de Banû Mozaina niet naar hunnen vader ʿAmr, doch naar hunne moeder Mozaina geheeten [3]). Een ander voorbeeld van dien aard vinden wij in de verhandeling van Al-Maqrîzî over de in Egypte gevestigde Arabische stammen. Onder dezen worden ook vermeld de Banû ʿAmr, nakomelingen van ʿAmr b. Sinbis, die, naar hunne stammoeder ʿOqda, zich ook Banû ʿOqda noemden [4]).

Nog bij een paar aanduidingen van een oorspronkelijk matriarchaat bij de oude Arabieren hebben wij even stil te staan. Het spreekt van zelf dat waar de verwantschap uitsluitend in de vrouwelijke lijn wordt nagegaan, kinderen van denzelfden vader, doch van verschillende moeders, daar zij in geenerlei betrekkingen tot elkander staan, samen mogen trouwen. Een voorbeeld daarvan vinden wij bij de Huwa's van Madagascar, bij wie de matriarchale inrichting van het gezin nog bestaat. Bij hen zijn huwelijken tusschen broeders en zusters geoorloofd, zoo zij slechts niet dezelfde moeder hebben [5]). Men herinnert zich hoe bij de oude Grieken iets dergelijks bestond. Volgens een bericht van Varro, door Augustinus overgeleverd, moeten de Atheners zich naar hunne moeders hebben genoemd, m. a. w. het matriarchaat hebben beoefend [6]). Als een overblijfsel daarvan zien wij nog hoe Solon echtverbintenissen met eene halfzuster van de zijde des vaders toelatende, die met eene halfzuster van de zijde der moeder verbood. Dergelijke huwelijken kwamen ook bij de Semitische volken voor, ongetwijfeld als een nagalm uit den tijd, toen ook bij hen de moederlijke verwantschap meer

1) Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, blz. 170.
2) Abulfeda, ed. Fleischer, blz 196.
3) Abulfeda, t. a. p.
4) Al-Maqrîzî, ed. Wüstenfeld, blz. 9.
5) Spencer, Descriptive Sociology, Part 1—A (Negrito and Malayo-Polynesian Races), fol. 9, waar aangehaald wordt: Drury, Madagascar, or Journal during fifteen years captivity on that island, p. 247.
6) Varro, apud August. De civitate Dei, XVIII, 9.

gold dan de vaderlijke. Wijzen wij allereerst op de oude Hebreeën. Sara was eene halfzuster van vaderszijde van Abraham: »zij is mijns vaders dochter, niet mijner moeder dochter", gelijk Abraham zelf van haar zeide. Tamar zou klaarblijkelijk met Amnon hebben mogen trouwen, daar zij, hoewel evenals deze een kind van David, eene andere moeder had. »Spreek tot den koning", zeide zij, »want hij zal mij aan u niet onthouden". In den tijd van Ezechiël moeten deze huwelijken nog bestaan hebben: de profeet maakte althans daarvan aan zijne landgenooten een verwijt [1]). Ook bij de Arabieren nu kwamen echtverbintenissen als de hier bedoelde voor. Een voorbeeld daarvan vinden wij o. a. in de geschiedenis van de koningen van Ḥîra [2]). Hetgeen ons verder van de bewoners van Mirbâṭ wordt medegedeeld, dat broeders en zusters bij hen samen mogen trouwen [3]), is, naar de gissing van Robertson Smith zeker ook in dien zin op te vatten, dat daarmede halfbroeders en halfzusters, kinderen van denzelfden vader, doch van verschillende moeders, bedoeld zijn. — Het andere punt, dat nog vermeld moet worden, is het erfrecht van de zusterskinderen. Onder het matriarchaat — wij brachten dit zooeven nog in herinnering — gaat de nalatenschap niet over in de mannelijke, doch uitsluitend in de vrouwelijke lijn, erven van den man niet zijne eigene kinderen, doch de zusterskinderen. Zelfs waar dit verwantschapsstelsel niet meer voorkomt, zien wij dikwijls, als een overblijfsel daarvan, door den man aan de zusterskinderen boven de eigene den voorrang schenken. Vooral bij de opvolging in waardigheden is dit het geval. Ook uit de oude geschiedenis van Arabië van den tijd vóór Mohammed zijn ons enkele voorbeelden bekend, dat vorsten in hunne betrekking door zusterskinderen vervangen werden. Op een paar daarvan, uit Abulfeda's Historia Anteislamica, wordt door Robertson Smith de aandacht gevestigd [4]). Het spreekt overigens van zelf, dat een oorspronkelijk erfrecht uitsluitend in de vrouwelijke lijn, in de eerste plaats dus van de moeder, bij de Arabieren aannemende, dit het langst bewaard moet zijn gebleven bij huwelijken als de temporaire, de motʿa, waarbij de vader in den regel wel niet bekend was. Werkelijk vinden wij dan ook van de motʿa gezegd, dat »daarbij geen erfrecht was" [5]), dat is — dit moet ongetwijfeld wel de bedoeling zijn — geen erfrecht van den vader.

1) Ezechiël XXII, 11. — Het matriarchaat moet dus ook voorheen bij de Hebreeën bestaan hebben. Behalve de huwelijken met halfzusters van vaderskant, heeft men daarvoor nog andere bewijzen. Robertson Smith heeft op enkele daarvan de aandacht gevestigd. „The presents by which Rebekah was purchased for Isaac went to her mother and her brother (Gen., XXIV, 53). Laban claims his daughters' children as his own (Gen., XXXI, 43). The duty of blood revenge appears to lie on the kin by the mother's side (Judges, VIII, 19[2])." Zie ook onze verhandeling: „Over de primitieve vormen van het huwelijk en den oorsprong van het gezin," in de Indische Gids, jaarg. 1881, dl. II, blz. 246.

2) Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, blz. 132—133.

3) Dit wordt medegedeeld door Seetzen in Von Zach, Monatl. Corresp., Oct. 1809, S. 309, aangehaald bij Knobel, Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zum Alten Testament, dl. Exodus en Leviticus, blz. 502.

4) Abulfeda, ed. Fleischer, blz. 118, l. 1—2, blz. 122, l. 5—6.

5) لا ميراث فيها. Zie de hierboven geciteerde definitie van de motʿa van den qâḍî ʿIjâḍ.

Op zich zelf zouden deze enkele voorbeelden van stammen, welke, met voorbijgang van den stamvader, zich naar de stammoeder noemden, van het mogen trouwen van niet-uterine zusters, van een erfrecht van de zusterskinderen, weinig waarde hebben, zoo wij niet reeds a priori, door het bestaan van het hetaerisme en de polyandrie, tot de aanname van een oorspronkelijk matriarchaat gerechtigd waren. Er zijn echter nog eenige feiten, die duidelijker op het aanwezen van deze instelling bij de oude Arabieren wijzen. Wij wenschen daarbij nog kortelijk stil te staan.

Gelijk wij straks uitvoeriger zullen aantoonen, moeten de Arabieren aanvankelijk de exogamie beoefend hebben, doch die reeds spoedig met de endogamie hebben verwisseld. Bij voorkeur trouwen de Arabieren dus in den stam. Toch worden huwelijken met vreemden wel eens gesloten. In enkele streken nu is het regel, dat bij een dergelijk huwelijk de vrouw den man niet volgt, doch deze bij haar komt inwonen. Ibn Baṭuṭa vermeldt dit gebruik onder anderen van Zabîd in Jemen. »De vrouwen van deze stad", aldus lezen wij, »weigeren niet als zij door vreemdelingen ten huwelijk worden gevraagd. Wanneer deze echter vertrekken willen, gaan de vrouwen niet mede. Zoo er kinderen zijn, is het de moeder, die voor hen zorg draagt en in hunne behoeften voorziet, totdat de vader terugkomt. Gedurende den tijd dat de mannen afwezig zijn, vragen de vrouwen niets van hen voor voeding, kleeding enz., en zijn zij in de stad, dan stellen de vrouwen zich slechts met weinig tevreden. Doch de vrouwen verlaten nooit haar land. Indien men haar ook het kostbaarste gaf om haar daartoe te doen besluiten, zouden zij het stellig niet doen" [1]). Wij merken op dat volgens Burton nog heden ten dage bij de Bedowinen van Zuid-Arabië deze regel bestaat. »The wild men do not refuse their daughters to a stranger, but the son-in-law would be forced to settle among them" [2]). Nu is het blijven van de vrouw bij het huwelijk in haren stam, hare familie — gelijk bekend is — een kenmerk van het matriarchaat [3]). Dat de kinderen in de hier bedoelde gevallen tot de familie, den stam van de moeder behooren, is dan ook wel aan te nemen, en is zelfs min of meer op te maken uit hetgeen Ibn Baṭûṭa zegt, dat het namelijk de moeders zijn, die voor de kinderen zorgen. Zoo zien wij dus dat bij huwelijken met vreemden, dat wil zeggen niet-stamgenooten, hier en daar bij de Arabieren, als een overblijfsel van een oorspronkelijken toestand, nog het matriarchaat schijnt te bestaan.

Als een overblijfsel van het matriarchaat bij de Arabieren is nog te beschouwen de bij hen bestaande meening, dat de geaardheid van den man overgaat op den zoon zijner zuster [4]). Iemand wordt

1) Ibn Baṭûṭa, ed. Defrémery, dl. II, blz. 168.
2) Burton, A pilgrimage to El-Medinah and Meccah, Vol. II, p. 84.
3) Zie b. v. hierover onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 25 vlg. en 103 vlg.
4) Reeds elders hebben wij op dit feit de aandacht gevestigd (zie onze zooeven geciteerde

dus geacht niet het karakter te hebben van zijnen vader, doch van zijnen oom van moederszijde, van zijnen خال *châl*. Het bestaan van deze meening is vooral door Wetzstein met tal van voorbeelden aangetoond [1]. »Sehr bald", aldus schrijft hij onder anderen, »nachdem ich in Damask heimisch geworden war, wurde mir jene Beziehung zwischen Onkel und Neffen bekannt. Zuerst waren es die häufig gehörten Apprecations- und Imprecationsformeln: »»Gott lohne es seinem Châl!"" und »»Gott verdamme seinen Châl!"" welche mich aufmerksam machten. Erzählt man nehmlich eine rühmliche oder schimpfliche Handlung Jemandes, so werden immer mehrere der Zuhörer beziehungsweise die eine oder die andere dieser Formeln ausrufen, während die übrigen ein salbungsvolles »»Amîn!"" dazu sprechen. Fragt nun der noch Uneingeweihte, wie man eine ganz frische That dem vielleicht schon vor zwanzig Jahren verstorbenen Onkel des Thäters anrechnen könne, so wird ihm erklärt, dass des Letzteren Veranlagung zur That des Onkels Erbschaft sei". Niet minder duidelijk komt de hier bedoelde meening ook uit in het eveneens door Wetzstein medegedeelde, in Damascus gebruikelijke, spreekwoord: »Wanneer iemand zedelijk te gronde gaat, behoort hij voor twee derde aan zijnen châl", d. w. z. twee derde van zijne slechtheid heeft hij van zijnen oom van moederszijde en een derde van zich zelven [2]. In verband hiermede moet zeker ook de oorsprong worden verklaard van de Arabische spreekwoorden, welke beteekenis deze overigens nu ook mogen hebben, waarin van châl sprake is. Zoo o. a. het in Freytag's Arabum Proverbia voorkomende: »Men vroeg den muilezel: wie is uw vader? Hij antwoordde: het paard is mijn châl" [3], dat door Burckhardt voor Egypte wordt opgegeven onder den vorm: »Ik vroeg hem naar zijnen vader, en hij antwoordde: mijn châl is Sjaʿib" [4]. Vooral echter het door Socin medegedeelde spreekwoord: »De edele van geboorte wordt châl genoemd" [5], verdient de aandacht. In het licht van dit spreekwoord, laat zich verklaren hetgeen ons van den profeet overgeleverd wordt, die Saʿd b. Abî Waqqâç voor zijne diensten willende bedanken, hem bij de hand nam en zeide: »Zie-

verhandeling, blz. 107—108, noot). Volledigheidshalve maken wij er echter hier nog gewag van, te meer daar wij in de gelegenheid zijn een paar nieuwe voorbeelden tot staving bij te brengen.

1) Zeitschrift für Ethnologie, dl. XII, blz. 244 vlg. der „Verhandlungen."

2) De Arabieren zeggen, als iemand op zijn châl gelijkt: نزعه عرق الخال. In Ṭabarî, dl. I, blz. 990, heet het in eene persoonsbeschrijving: قد نزعه اخواله „zijne châls hebben hem naar hunne zijde getrokken," dat is: hij had het karakter van zijne châls, niet van zijnen vader. — Ik dank deze plaats aan Prof. De Goeje.

3) قيل للبغل من ابوك قال الفرس خالى Freytag, O. c., dl. II, blz. 274. Ook bij Socin, Arabische Sprichwörter und Redensarten, sub N° 400, en Landberg, Proverbes et dictons du peuple Arabe, blz. 196.

4) سالته عن ابوه فقال خالى شعيب Burckhardt, Arabic Proverbs, sub N° 324.

5) الاصيل يخول. Socin, O. c., sub N° 399.

hier mijn châl!" [1]) Verschillende andere bewijzen kunnen worden bijgebracht hoe door de Arabieren ten allen tijde groote waarde is toegekend aan de betrekking tusschen iemand en zijnen châl, zijn oom van moederszijde, hoe steeds de beschouwing bij hen bestaan heeft, dat gelijk een uitmuntende châl iemand tot eer verstrekt, een slechte niet tot aanbeveling is. Zoo heet het onder anderen in eene beschrijving, die een zekere ʿAmr b. Al-Ahtam aan Mohammed van den bekenden Bedowinen-hoofdman Zibriqân [2]) gaf, waarbij het doel was dezen in een ongunstig licht te stellen: »Zijn deugd is gebrekkig, zijne vrijgevigheid is beperkt, zijne kinderen zijn onnoozel, zijn châl is slecht" [3]). Een ander voorbeeld vinden wij in een verhaal van den chalief Al-Mançûr. Een aanzienlijk Arabier van den Mesopotamischen stam Taghlib, Hisjâm b. ʿAmr geheeten, bood dien chalief zijne zuster tot vrouw aan. De vorst antwoordde, dat hij het overwegen zou en hem antwoord zenden. Toen hij vertrokken was, zeide hij tot zijn trouwen dienaar Rabîʿ: „Voorwaar, ik zou haar stellig huwen, als het niet was om den versregel van Djarîr op de Banû Taghlib: »»Zoek geen châlschap (oomschap van moederszijde) onder Taghlib. De negers zijn nog edeler châls dan zij."" Ik vrees, dat als zij mij eenen zoon schonk, deze met dat vers zou worden beschimpt". Daarop liet hij hem zijne verontschuldigingen aanbieden, en benoemde hem tot gouverneur van Indië [4]). Dat dichters iemand met zijne afkomst in de vrouwelijke lijn bespotten, gelijk in dit verhaal sprake is, was niet zeldzaam. Zoo zong Farazdaq in eene satire op zijnen mededinger Djarîr: »Gij gelijkt op uwe moeder, Djarîr! Zij heeft u, zooals slechte moeders plegen, naar hare zijde getrokken" [5]). De aangevoerde voorbeelden stellen het geloof in eene geestelijke verhouding tusschen iemand en zijnen châl duidelijk in het licht. Dit nu laat zich zeer goed verklaren als een overblijfsel van den tijd, toen de afstamming nog in de

---

1) Zie: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, dl. VI, blz. 520.

2) Zie over hem: Sprenger, Das Leben und die Lehre des Mohammad, dl. III, blz. 369—370.

3) ʿAmr heeft eerst, op Mohammed's verzoek, in tegenwoordigheid van Zibriqân, dezen beschreven en wel in tamelijk prijzende bewoordingen. Zibriqân zegt daarop: „Hij kan veel meer van mij zeggen, maar verzwijgt dit uit jaloezie," waarop ʿAmr, zich tot Mohammed wendende, antwoordt: اما والله يا رسول الله انه لزَمِن المروأة ضيق العطن احمق الولد لَئِيم الخال. Hiermede wilde ʿAmr dus toonen, dat er zeker meer te zeggen viel, maar in een geheel anderen zin dan Zibriqân dit bedoelde. Die woorden dienden dus om hem zwart te maken, en ʿAmr liet er op volgen: „Wat ik eerst gezegd heb, was geen leugen, het tweede is echter evenzeer waar." In de Kitâb al-ʿIqd al-Farîd, dl. I, blz. 144, waar het verhaal voorkomt, wordt dit medegedeeld als een staaltje van welsprekendheid en gevatheid. — Ik dank deze plaats aan Dr. Snouck Hurgronje.

4) Ṭabarî, dl. III, blz. 362.

5) اشْبَهْتَ امَّكَ يا جرير فانَّها   نَزَعَتْكَ والامُّ اللَّئِيمَةُ تَنْزِعُ

(Naar eene mededeeling van Prof. De Goeje).

vrouwelijke lijn werd nagegaan, de vader dus als niet verwant aan zijne kinderen werd beschouwd en de oom van moederszijde de persoon was, welke in de naaste betrekking tot die kinderen stond. Bij eene dergelijke inrichting der familie moet de meening zich wel gevormd hebben, dat het niet op de eigen kinderen was, dat het karakter van den man zich voortplantte, doch op de zusterskinderen.

Een niet minder belangrijk bewijs voor een oorspronkelijk matriarchaat bij de oude Arabieren, levert ons ook het slavenrecht. Waar het geslacht zich in de vrouwelijke lijn voortplant, is het natuurlijk de staat der moeder, welke dien der kinderen bepaalt, geldt het beginsel »partus sequitur ventrem". Wij hebben daarvan talrijke voorbeelden. Zoo was dit het geval bij de Lyciërs volgens Herodotus. »Zij hebben", zegt hij, »eene zonderlinge gewoonte, waardoor zij van alle andere natiën ter wereld verschillen. Zij nemen den naam van hunne moeder en niet dien van hunnen vader aan. Als men een Lyciër vraagt, wie hij is, antwoordt hij door zijnen naam, dien zijner moeder en zoo vervolgens zijne afstamming in de moederlijke lijn op te geven. Nog meer: als eene vrije vrouw met eenen slaaf huwt, worden hunne kinderen gerekend van goede geboorte te zijn, maar als een vrije man met eene vreemde vrouw trouwt, dan hebben hunne kinderen, ook al ware hij de eerste persoon in den staat, volstrekt geen burgerrecht", m. a. w. de kinderen volgen den staat der moeder, niet dien van den vader, de adel plant zich door de vrouw voort. Ook bij de Berbers, die, gelijk bekend is, het matriarchaat beoefenen, geldt dezelfde regel. »Le fils d'un père esclave ou serf et d'une femme noble est noble; le fils d'un père noble et d'une femme serve est serf; le fils d'un noble et d'une esclave est esclave" [1]). Bij vele Neger-volken van de Westkust van Afrika heerscht eveneens het matriarchaat en ten gevolge daarvan het beginsel »partus sequitur ventrem". Reeds Bosman heeft, in zijn, in 1704, verschenen werk »Nauwkeurige beschryving van de Guinese Goud-, Tand- en Slavekust", de aandacht daarop gevestigd. »Een ieder kiest hier een partuur na sijn sin, en het geeft geen ongelijk houwelijk, een konings dogter met een slaaf, zijnde nog beter als dat de soon eens konings een slavin trouwd: want wijl volgens het gemeen seggen, de kinders de moeder volgen, gelijk hier mede gebruykelijk is, soo zijn de kinderen van de eerste vrij, en de andere daarentegen slaven" [2]). Omgekeerd moet het natuurlijk onder het patriarchaat zijn: hier volgen de kinderen den staat van den vader. Bij vele volken zien wij echter hoe, door de kracht der gewoonte, het oude beginsel »partus sequitur ventrem" ook onder het patriarchaat is blijven voortbestaan,

---

1) Duveyrier, Les Touareg du Nord, blz. 387.

2) Bosman, O. c., dl. I, blz. 184. — Voor meerdere voorbeelden zie onze verhandeling: „Over de primitieve vormen van het huwelijk en den oorsprong van het gezin," in de Indische Gids, jaarg. 1881, dl. II, blz. 240 vlg.

vooral ten aanzien van de voortplanting der slavernij. Zoo was dit o. a. in het Germaansche recht der middeleeuwen. In Grimm's Deutsche Rechtsalterthümer, treft men voorbeelden daarvan aan. Eene bepaling uit de Constit. Friderici I luidt o. a.: »Si liber homo servam superduxerit, vel ingenua servum, proles illa utriusque matrem sequi debet, non patrem". »Auch in Dänemark", lezen wij verder ter zelfder plaatse, »reichte die Freiheit der Mutter hin, sie dem Kind mitzutheilen" [1]). Ook in den Indischen Archipel vinden wij een voorbeeld van de toepassing van het hier besproken beginsel onder het patriarchaat, en wel bij de Bataks op Sumatra. Het kind van eene vrije vrouw met eenen slaaf is bij hen vrij, doch het kind van een vrijen man met eene slavin is slaaf. Volkomen overeenkomstig dezen regel is ook verder de bepaling, dat als twee onvrijen, aan verschillende meesters behoorende, met elkander trouwen, de uit dat huwelijk geborene kinderen aan den eigenaar der slavin vervallen. Van een volk, dat zoo streng de uitsluitende afstamming in de mannelijke lijn in acht neemt als de Bataks, moet het zeker verwondering baren, dat de vader, vrijgeborene, niet bij machte is, het kind door hem in wettigen echt bij eene slavin verwekt, tot zijnen stand op te heffen, terwijl de moeder, vrije vrouw, dit wel doen kan ten opzichte van het kind, dat zij bij eenen slaaf gekregen heeft. Inderdaad is deze zonderlinge tegenstrijdigheid alleen te verklaren, door het bij het slavenrecht geldende beginsel »partus sequitur ventrem" als een overblijfsel van een oorspronkelijk matriarchaat te beschouwen [2]).

Hetgeen in het voorgaande gezegd is, is volkomen van toepassing op de Arabieren. In den Islâm geldt, gelijk men weet, de regel, dat het kind den rechtstoestand der moeder volgt: is de moeder vrij, dan zijn de kinderen het ook; is zij echter slavin, dan zijn zij slaven van haren heer. Evenals bij de Bataks vervalt ook hier, geheel in overeenstemming met dezen regel, het kind, geboren uit een huwelijk van onvrijen aan verschillende meesters behoorende, aan den eigenaar der slavin [3]). Dit blijkt duidelijk uit eene plaats bij Ibn Qâsim, waar het heet: »Wanneer iemand gemeenschap heeft in huwelijk of in overspel met eene slavin, die hij niet bezit, en haar zwanger maakt, is het kind, uit haar geboren, eigendom van haren heer" [4]). Onder „iemand" nu moet evengoed verstaan worden een onvrije als een vrije. Zoo toch deze laatste uitsluitend bedoeld is, zou dit ook wel bepaald zijn uitgedrukt. Integendeel,

1) Grimm, O. c., blz. 325. Overigens gold in het Germaansche recht de regel, dat het kind uit het huwelijk van een vrije met een onvrije „der ärgern Hand" volgde.

2) Zie voor het voorgaande onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 36—37.

3) Men vindt dit wel eens anders voorgesteld. Zoo o. a. in Van den Berg, Het Mohammedaansche recht, blz. 160 (van den 3en druk), waar gezegd wordt, dat de kinderen van een dusdanig huwelijk gemeenschappelijk eigendom zijn van de eigenaars der ouders.

4) ومن اصاب أى وطئ امة غيره بنكاح او زنا واحبلها فالولد منها مملوك لسيدها Ibn Qâsim, in de uitgaaf met Badjuri's commentaar, dl. I, blz. 643—644.

hetgeen in den commentaar op de aangehaalde woorden volgt, doet zien, dat de regel zeer algemeen moet worden opgevat. Het heet toch, dat het kind aan de meester der slavin behoort »dewijl het kroost de moeder volgt in slavernij en in vrijheid" [1]). Hetgeen dus beslist over den eigendom van het kind, is het beginsel »partus sequitur ventrem", en dit zal wel gelden afgescheiden er van, of het een vrije is dan wel een slaaf, die met de slavin van een anderen trouwt. — Dat de hier besproken regel reeds, als een overblijfsel van het matriarchaat, bij de oude Arabieren bestond en eenvoudig in den Islâm is overgegaan, kan wel zonder bezwaar worden aangenomen. Inderdaad is het bijna niet anders te verwachten bij de hooge waarde, die door hen aan de moederlijke afstamming werd toegekend, zooals dit uit het zooeven medegedeelde omtrent het châlschap blijkt. De hierboven uit Freytag en Burckhardt geciteerde spreekwoorden bewijzen, dat men iemands afkomst, dus iemands staat, willende weten, niet had te vragen wie de vader, doch wel wie de châl was. De adel plantte zich dus aanvankelijk in de vrouwelijke lijn voort. Men weet hoe, als een nagalm daarvan, zelfs tot in de tijden van het chalifaat, door de Arabieren even groote waarde werd toegekend aan de zuiverheid van afstamming in de vrouwelijke als in de mannelijke linie [2]). Eerst langzamerhand veranderde dit. »Die alten Ideen von der Reinheit der Rasse", aldus Von Kremer, »verloren allgemach ihre Herrschaft; während man früher der adeligen Abstammung nicht blos von väterlicher, sondern auch von mütterlicher Seite den höchsten Werth beigelegt hatte, begann man allmälig anderen Ansichten zu huldigen. So kam im Anbeginne des Chalifates der Fall nicht vor, dass der Sohn einer Beischläferin, wenn auch sein Vater Chalife war, zum Thronfolger proclamirt worden wäre, ein Omajjaden-Chalife versuchte es zwar, aber vergeblich. Während man die Söhne von Concubinen anfangs missachtete, sah man später von der Abkunft mütterlicher Seite ganz ab" [3]).

Eene vraag, met het voorgaande ten nauwste samenhangend, tot welker beantwoording wij nu wenschen over te gaan, is in hoeverre bij de oude Arabieren de exogamie bestaan heeft. Hiervoren merkten wij reeds op, dat dit tijdens het matriarchaat het geval moet zijn geweest, doch dat die exogamie reeds spoedig voor de endogamie heeft plaats gemaakt. Wij zullen nu trachten de gronden daarvoor aan te voeren.

Allereerst willen wij opmerken, dat ook door Robertson Smith

---

1) لان الولد يتبع امه فى الرق والحرية. Zie Badjuri in den commentaar op de aangehaalde plaats van Ibn Qâsim.

2) Zie o. a. Freytag, Einleitung in das Studium der Arabischen Sprache, blz. 336. »Die Araber halten sehr viel auf eine reine Abstammung von väterlicher und mütterlicher Seite. Nur der war ein reiner Araber, welcher von einem reinen Arab. Vater und Mutter abstammte. Eine Abstammung von solchen Eltern macht berühmt."

3) Von Kremer, Culturgeschichte des Orients, dl. II, blz. 106.

de meening wordt voorgestaan, dat de Arabieren oorspronkelijk de exogamie hebben beoefend. Hij gaat daarbij uit van de verklaring door Mac Lennan van de instelling gegeven. Mac Lennan wil — gelijk men weet — de exogamie afgeleid hebben van het gebruik van den kindermoord gepleegd op meisjes, door welk gebruik de vrouwen in den stam schaarsch werden, zoodat het noodig was, ze bij anderen te nemen. Kindermoord op meisjes nu kwam bij de oude Arabieren veelvuldig voor. Men placht de meisjes zoodra zij geboren werden, levend te begraven [1]). In spreekwoorden werd dit als prijzenswaardig voorgesteld. „Het vooruitzenden van de meisjes (in den dood), behoort tot de edele daden" [2]), heet het, of ook wel: »het (levend) begraven van de dochters, behoort tot de edele handelingen" [3]). Men bracht de meisjes om ten deele om zich van de zorg te ontslaan, haar groot te brengen, doch ook om haar, bij de veelvuldige oorlogen tusschen de stammen onderling, voor eene latere gevangenschap en onteering en daarmede zich zelven voor schande te behoeden [4]). Door Mohammed werd dit gebruik afgeschaft [5]). Uit het bestaan van den kindermoord nu con-

---

1) Zie b. v. Zamachsjarî op qorân LXXXI, vers 8—9. Als de tijd van de bevalling gekomen was, groef men eenen kuil. De vrouw bracht dan het kind bij dien kuil ter wereld: was het eene dochter, dan werd zij dadelijk daarin geworpen; als het een zoon was, werd hij in het leven gelaten. — Volgens eene andere mededeeling had dit levend begraven eerst plaats als de meisjes den leeftijd hadden bereikt van zes jaren.

2) Al-Maidânî, dl. I, blz. 117: تقديم الحُرَم من النِعم.

3) Al-Maidânî, t. a. p.: دفن البنات من المكرمات.

4) Zie o. a. Zamachsjarî's en Baidâwî's commentaren op qorân VI, vers 141: العرب الذين كانوا يقتلون (يئدون) بناتهم مخافة السبى والفقر, en op qorân LXXXI, 8—9: وكانت العرب تئِد البنات مخافة الاملاق او لحوق العار بهم من اجلهن.

Zoo wordt ook van den hierboven genoemden Bedowinen-hoofdman Zibriqân vermeld, dat hij acht dochters levend zou hebben begraven Hierover ondervraagd, antwoordde Zibriqân: „Ich fürchtete, sie möchten unwürdigen Männern anderer Stämme in die Hände fallen." (Sprenger, Das Leben und die Lehre des Mohammad, dl. III, blz. 370). Iets dergelijks wordt ook als reden opgegeven, waarom de Banû Tamîm den kindermoord zouden hebben beoefend. Deze stam zou namelijk eens geweigerd hebben aan den koning No'mân tribuut op te brengen. Tot straf daarvoor werden zijne vrouwen en kinderen toen in gevangenschap weggevoerd. Op het verzoek van den stam, om de gevangenen terug te bekomen, liet de koning het aan de keuze van dezen zelf over, of zij terug wilden keeren. Onder de weggevoerden nu behoorde de dochter van zekeren Qais b. 'Açim. Zij verkoos te blijven bij hem, die haar had weggevoerd. De vader zwoer daarop, dat hij alle dochters, die hem geboren zouden worden, levend zou begraven, en zou dit ook werkelijk gedaan hebben. Dit gebruik bleef verder in de familie bestaan (Al-Maidânî, dl. I, blz. 373).

5) Qorân XVII, vers 33: „Doodt uwe kinderen niet uit vrees voor armoede; wij zullen voor hen en u zorgen; waarlijk het is eene groote zonde hen te dooden." Vergelijk ook: qorân VI, 141 en 152, en LXXXI, 8—9. — Het moet echter worden opgemerkt, dat reeds vóór Mohammed het gebruik van den kindermoord bestrijding vond. Zoo wordt een zekere صعصعة بن ناجية genoemd onder hen, die dit gebruik tegengingen. Hij placht elk meisje, dat levend zou worden begraven, vrij te koopen voor twee wijfjes kameelen, die pas gejongd hadden, en één mannetjes kameel. Op die wijze behield hij 360 meisjes

cludeert Robertson Smith tot de exogamie bij de Arabieren. Intusschen is de verklaring van Mac Lennan, waarop de schrijver zich beroept, niet onvoorwaardelijk aan te nemen. Kindermoord op meisjes heeft niet noodzakelijk eene schaarschte van vrouwen ten gevolge. Mac Lennan toch heeft hier verzuimd rekening te houden met het feit, zoo algemeen geldend, dat het den naam van eene wezenlijk sociale natuurwet verdient, dat hoewel het aantal jongens, die elk jaar geboren worden, grooter is dan het aantal meisjes, die in hetzelfde tijdvak ter wereld komen, de vrouwen desniettemin overal, en ten allen tijde, een talrijker gedeelte van de bevolking uitmaken dan de mannen. De schijnbare tegenstrijdigheid hier — men weet het — wordt grootendeels opgelost door de omstandigheid, dat in de eerste levensjaren de sterfte bij de jongens grooter is dan bij de meisjes, doch ook zeker niet minder daardoor, dat volwassen mannen aan meerdere gevaren zijn blootgesteld dan vrouwen [1]). Ook bij onbeschaafde volken moet zeker deze wet gelden, ja is zij bij hen nog eerder te verwachten dan bij beschaafde. Bij wilden toch, die onderling steeds in oorlog zijn, die met allerlei moeielijkheden te kampen hebben ter verkrijging hunner eerste levensbehoeften, welke zij dikwijls aan de dieren des wouds te bestrijden hebben, zijn de sterftekansen van mannen oneindig veel grooter dan die van vrouwen. Bij de maatschappij der wilden zal dus eveneens eene natuurlijke neiging tot overmaat van vrouwen over mannen bestaan [2]). Waar dus, om op het voorgaande het geval van den kindermoord toe te passen, meisjes gedood, terwijl jongens in het leven gelaten worden, zal dit hoogstens ten gevolge hebben, dat de verhouding tusschen de seksen gelijk blijft, in enkele gevallen misschien de mannen het overwicht over de vrouwen verkrijgen, doch zeker zal nimmer daaruit eene bepaalde schaarschte

---

in leven en kreeg hij den bijnaam van مُحيِى المَوْءُودات. Zijn kleinzoon, de dichter Farazdaq, beroemde er zich in een versregel op, van hem af te stammen:

ومنا الذى منع الوائدات واحيا الوئيد فلم توءد

„Tot ons behoort hij, die de vrouwen belette, welke hare dochters levend wilden begraven; en hij behield die begraven zouden worden in leven, zoodat zij niet werden begraven.” (Zie: Zamachsjarî op qorân LXXXI, 8—9, en ook het artikel van Caussin de Perceval over Farazdaq, in den Journal Asiatique, dl. XIII, blz. 507 vlg.).

1) Zie o. a. Darwin, Descent of man, Holl. vertaling van Dr. Hartogh Heys van Zouteveen, dl. I, blz. 391—392 en 416 vlg. (van den 1en druk).

2) Men heeft daarvan enkele sterk sprekende voorbeelden. Zoo zegt Morgan (Systems of consanguinity and affinity of the human family, blz. 477) van de Noord-Amerikaansche Indianen sprekende: „The females are usually more numerous than the males from the destruction of the latter in war. In some nations, as the Blackfoot and the Shiyann, they are said to be two to one.” Bij de wilde Guarani's van Paraguay, die den kindermoord op groote schaal beoefenen, hebben de vrouwen toch nog de meerderheid en verhouden zich tot de mannen als 14 : 13 (Zie: Kautsky, Die Entstehung der Ehe und Familie, in de Kosmos, Zeitschrift für Entwickelungslehre, jaargang VI, blz. 261). Voor zooveel den Indischen Archipel betreft, wijzen wij op de Kubu's, een der wilde stammen van de binnenlanden van Sumatra. Het aantal vrouwen bij hen overtreft dat der mannen, zoodat het ook mogelijk is, dat iedere man twee, drie of vier vrouwen kan hebben (Zie: Reizen in Midden-Sumatra door de leden der Sumatra-expeditie, dl. II, blz. 69—70).

van vrouwen voortvloeien. De gevolgtrekking van Mac Lennan is dus ten eenenmale onjuist, en daardoor zijne verklaring van de exogamie geheel verwerpelijk. Doch ook aangenomen, dat tegen die gevolgtrekking niets ware in te brengen, dan nog zou de verklaring niet kunnen voldoen. Immers kan men opmerken, dat zoo de kindermoord der meisjes werkelijk tot eene schaarschte van vrouwen in den stam en dus tot de exogamie leidt, diezelfde moord in andere stammen eene gelijke schaarschte veroorzakende, de exogamie ook weder onmogelijk, althans moeielijk moet maken [1]).

Hetgeen ontegenzeggelijk voor eene exogamie bij de oude Arabieren pleit, is de bij hen in sterke mate bestaande afkeer voor huwelijken tusschen bloedverwanten. In een artikel, geschreven naar aanleiding van de verhandeling van Robertson Smith, heeft de bekende orientalist Goldziher verscheidene bewijzen daarvoor bijeengebracht [2]). »The celebrated poet of the Muʿallakât, ʿAmr b. Kolthum", aldus lezen wij onder anderen, »in an interesting record of his wisdom, namely, his testament to his children, gives the following advice to the latter: Do not marry in your own family, for domestic enmity arises therefrom". Er is nog een spreekwoord waaruit blijkt hoe afkeerig de oude Arabieren van huwelijken in de familie waren: »Trouw de verwijderden, trouw niet de naasten in bloedverwantschap" [3]). Waar wij dit spreekwoord vermeld vinden, wordt

1) Bastian maakt in zijn werk: Der Mensch in der Geschichte, dl. III, blz. 299, noot, melding van de exogamie bij de oude Arabieren. „Den Chinesen," aldus lezen wij, „war, damit schöne Kinder erzeugt würden, nicht erlaubt, in ihrem eigenen Stamme zu heirathen, wie bei den Arabern, fügt Ibn Nahab hinzu, wo die Glieder des Stammes Rebua immer in dem Stamme Modjar, nie in dem eigenen heirathen, und diese stets in jenem." Tylor heeft dit bericht in zijn: Early history of mankind, blz. 284, overgenomen. Daar Bastian de door hem gebruikte bron niet vermeldt, kunnen wij moeielijk nagaan, in hoeverre zijne mededeeling juist is. Ibn Nahab is intusschen een onbekende naam. Zou hier misschien Ibn Wahab ابن وهب bedoeld zijn, die, in Reinaud's Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine, dans le 9e siècle de l'ère chrétienne, en in Maçudî's Les prairies d'or, genoemd wordt als degene, die de gegevens verstrekt heeft voor vele der daar vermelde bijzonderheden omtrent China? Zeker is het dat hetgeen in deze beide werken over dit punt voorkomt, volkomen overeenstemt met het citaat uit Bastian. Op blz. 115 namelijk van de Relation des voyages, overeenkomende met deel I, blz. 301—302 van Maçudî (ed. Barbier de Meynard), wordt gezegd dat de Chineezen steeds uit den stam trouwen, exogamisch zijn, waarop de schrijver laat volgen:

مثال ذلك ان بنى تميم لا تتزوّج فى تميم وربيعة لا تتزوّج فى ربيعة وانما تتزوّج ربيعة فى مُضَر ومضر فى ربيعة ويدعون ان ذلك انجبُ للولد. „dat is dus juist alsof (bij de Arabieren) de Banû Tamîm niet zouden trouwen in Tamîm, de Rabîʿa niet in Rabîʿa, maar de Rabîʿa in Modar en de Modar in Rabîʿa; en zij (de Chineezen) zeggen dat dit een middel is om uitstekende kinderen te erlangen." Het niet mogen trouwen in den stam bij de Arabieren is, onzes inziens, hier slechts onderstellenderwijze, en niet als een bestaand feit, tot voorbeeld genomen. Het gaat althans niet aan, hoewel de tekst deze laatste opvatting niet geheel uitsluit, om uit dit bericht tot eene exogamie bij de Arabieren te concludeeren. Berust dus de mededeeling van Bastian op deze plaats, dan kan zij niet onvoorwaardelijk worden aangenomen.

2) Academy, jaarg. 1880 (Vol. XVIII), blz. 26.

3) Al-Maidânî, dl. II, blz. 250: النزائعَ لا القرائبَ verklaard als: تزوّجوا النزائع ولا تتزوّجوا القرائب. Men zegt ook: الغرائب لا القرائب.

ook nog gewezen naar een gezegde in de ḥadîth: »Trouw onder vreemden, opdat gij geene zwakke nakomelingschap krijgt" [1]). De Arabieren, aldus wordt er verder bij aangeteekend, meenen dat kinderen, uit huwelijken tusschen bloedverwanten geboren, zwak en tenger zijn [2]). Ook in de latere rechtsboeken vindt men dit gevoelen voorgestaan. Zoo onder anderen doet Badjuri dit in zijn commentaar op Ibn Qâsim. Onder de vrouwen, met wie een huwelijk gewenscht is, noemt hij namelijk ook op vreemden of verre verwanten, daar de man voor zijne vrouw slechts weinig hartstocht gevoelt, zoo zij eene naaste verwante van hem is, waardoor de kinderen uit zulk een huwelijk geboren zwak en tenger zijn [3]). Wenscht men dus een edel kroost te erlangen, dan moet men in den vreemde trouwen, gelijk men schoone en goede vruchten verkrijgt van eenen tak, die op een vreemden stam is geënt [4]). Schijnbaar in strijd met het voorgaande is het feit, dat het eene oude gewoonte bij de Arabieren was om eene بنت عمّ *bint-ᶜamm*, dat is de dochter van eenen عمّ *ᶜamm*, oom van vaderszijde, te trouwen. Zoo algemeen werd dit gedaan, dat iemand zijne geliefde *bint-ᶜamm*, nicht, en zijn schoonvader *ᶜamm*, oom, noemde, zelfs al stonden beiden niet in die verwantschapsbetrekking tot hem [5]). Hoe hebben wij nu deze tegenspraak te verklaren? Onzes inziens slechts door een oorspronkelijk matriarchaat en eene exogamie aan te nemen. In dat geval zullen de kinderen van twee broeders, zoo deze slechts met vrouwen van verschillende stammen getrouwd waren, met elkander huwelijken hebben mogen sluiten, niet alleen dewijl die kinderen, daar zij de moeder volgden, tot verschillende stammen behoorden, doch ook dewijl zij feitelijk onderling als niet verwant werden beschouwd. Dat dit begrip werkelijk bij de oude Arabieren bestond, hebben wij hiervoren reeds gezien. Zoozeer immers werd de verwantschap in de vrouwelijke lijn met uitsluiting van die in de mannelijke nagegaan, dat een kind geacht werd de eigenaardigheid te hebben van zijnen châl, niet van zijnen vader. Het spreekt van

---

1) Al-Maidânî, l. c.: اغتربوا لا تضووا.

2) Al-Maidânî, t. a. p., die hiervoor, zoowel als voor het voorgaande, aanhaalt: Djawharî's Arabisch woordenboek, s. v. ضوى.

3) Badjuri in zijn commentaar op Ibn Qâsim, dl. II, blz. 158. Het huwelijk met eene vreemde vrouw of verre verwante is gewenscht, zooals het woordelijk heet: لضعف الشهوة فى ذات القرابة القريبة كبنت العمّ فيجيء الولد نحيفا.

4) Badjuri, l. c., haalt hiervoor de volgende versregelen aan:

ان اردت الانجاب فانكح غريبا والى الاقربين لا تتوصّل

فانتقاء الثمار طيبا وحسنا ثمر غصنه غريب موصّل

5) Zie het aangehaalde stuk van Goldziher. Verg. ook aant. 11 en 14 op het eerste hoofdstuk van Lane's vertaling van de 1001 Nacht (dl. I, blz. 62 en 65).

zelf, dat waar men zoo weinig betrekking aannam tusschen iemand en zijn eigen vader, men dit nog minder deed tusschen iemand en zijn oom, vadersbroeder, of diens kinderen. Bij eene dergelijke beschouwing konden dus huwelijken tusschen broerskinderen niet als bloedverwantshuwelijken beschouwd en dus ook zonder vrees voor nadeelige gevolgen aangegaan worden [1]). Na de vestiging van het patriarchaat werd dit echter anders. Het gebruik om met de bint-ʿamm te trouwen, bleef door kracht der gewoonte bestaan, doch kreeg nu van zelf het karakter van endogamie, van een huwelijk tusschen bloedverwanten. Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat die huwelijken van toen af langzamerhand als nadeelig werden beschouwd. Zoo zeide een dichter om zijn held te prijzen: »Hij is een jongeling niet geboren uit eene bint-ʿamm (van zijnen vader), of uit eene naaste verwante, zoodat hij zwak zou zijn, want alleen die gesproten zijn uit bloedverwanten zijn zwak" [2]). Van Omar wordt verhaald, dat hij eens de opmerking zou hebben gemaakt, waarom de Qoraisjiten zoo klein van statuur waren, waarop hem geantwoord werd, dat dit geweten moest worden aan de veelvuldige huwelijken tusschen broerskinderen. Omar zou hun toen aanbevolen hebben die huwelijken in den vervolge niet meer te sluiten [3]). Tot den huidigen dag is deze gewoonte om de bint-ʿamm te trouwen, bij vele stammen in Arabië in zwang gebleven. Zoo zegt Burckhardt: »All Arabian Bedouins acknowledge the first cousin's prior right to a girl, whose father cannot refuse to bestow her on him in marriage, should he pay a reasonable price; and that price is always something less than would be demanded from a stranger" [4]), en Burton: »Every Bedouin has a right to marry his father's brother's daughter before she is given to a stranger; hence cousin (bint-ʿamm) in polite phrase

1) Niet zoo licht daarentegen zal men er toe overgegaan zijn om de dochter van een châl te huwen, hoewel in dit geval natuurlijk ook geene verwantschap bestond. Toch zal, daar het châlschap zooveel nauwer was dan het vaderschap en van zelf dus dan het ʿammschap, men ook eerder eenige betrekking hebben aangenomen tusschen iemand en de dochter van zijn châl, dan tusschen iemand en de dochter van zijn ʿamm, en dus ook eerder het huwelijk met de eerste als nadeelig hebben beschouwd, dan het huwelijk met de laatste. — Overigens willen wij hier nog opmerken hoe ook bij andere volken, die de exogamie beoefenen, het gebruik voorkomt dat de man bij voorkeur met eene nicht trouwt. Zoo is dit, om hier slechts een enkel voorbeeld aan te halen, het geval bij de Bataks op Sumatra. De man trouwt bij voorkeur met de dochter van zijn *tulang*, oom van moederszijde, moedersbroeder. (De Bataks beoefenen het patriarchaat). *Boru-ni-datulang*, dochter van moedersbroeder, noemt iemand dan ook zijne verloofde of vrouw, zelfs wanneer zij niet in die betrekking tot hem staat, terwijl eene vrouw haren minnaar of echtgenoot met *ibebere-ni-damang*, zoon van vaderszuster, aanspreekt. (Zie onze verhandeling: Over de primitieve vormen van het huwelijk en den oorsprong van het gezin, jaarg. 1881, dl. II, blz. 616—617).

2) Al-Maidânî, dl. II, blz. 250.

3) Von Kremer, Culturgeschichte des Orients, dl. II, blz. 104. — Ook Badjuri noemt, zooals men in de zooeven geciteerde plaats van zijn commentaar op Ibn Qâsim zien kan, onder de verwanten met wie een huwelijk, om de daar aangegevene reden niet gewenscht is, met name de bint-ʿamm op.

4) Burckhardt, Notes on the Bedouins and Wahabys, Vol. I, p. 272. Zie ook hetzelfde deel, blz. 118.

signifies a wife" [1]). Bij de algemeen heerschende meening onder de Arabieren dat bloedverwantshuwelijken nadeelig zijn, zien wij dus hoe het bij voorkeur trouwen met de bint-ᶜamm, zooals dit bij hen van oude tijden af tot den huidigen dag bestaan heeft, alleen verklaard kan worden als een overblijfsel van een oorspronkelijk matriarchaat met exogamie, toen zulk een huwelijk geen bloedverwantshuwelijk was en van zelf dus ook als onschadelijk werd beschouwd.

Het blijkt dus uit het voorgaande dat de Arabieren aanvankelijk, tijdens het matriarchaat, de exogamie moeten hebben beoefend en toen algemeen huwelijken met hunne bint-ᶜamm moeten hebben gesloten, dat met den overgang tot het patriarchaat deze huwelijken in zwang bleven, zoodat de exogamie, het verplicht trouwen uit den stam, toen van zelf eene endogamie, een bij voorkeur trouwen in den stam, werd. Deze gewoonte om endogame huwelijken aan te gaan, die dus met de vestiging van het patriarchaat ontstond, was reeds vóór Mohammed in zwang. Bij Sjahrastânî vinden wij medegedeeld, hoe de vader in de djâhilîja bij een huwelijk van zijne dochter met eenen bloedverwant, eenen stamgenoot, haar eenen zegenwensch medegaf. »Baar gemakkelijk" en baar zonen, geene dochters", aldus heet het. »God vermenigvuldige u en make uwe nakomelingschap machtig en duurzaam". Trouwde de dochter in den vreemde, dan werd haar in alles het tegengestelde toegewenscht, veranderde de zegen dus in eene vervloeking [2]).

De endogamie is dus bij de Arabieren, spoedig na de vestiging van het patriarchaat, regel geworden. Nog andere bewijzen zijn daarvoor bij te brengen. Waar toch de exogamie met het patriarchaat bestaan heeft of nog bestaat, daar is het huwelijk geheel een koop, wordt de vrouw voor een zekeren prijs, de bruidschat of huwelijksgift, van hare ouders of verwanten gekocht. Anders echter onder de endogamie. Voor zoover de bruidschat toch hier voorkomt, mist hij geheel het karakter van eene koopsom [3]). Dit nu is het geval bij de oude Arabieren. Hoe weinig de مهر *mahr*, zooals de huwelijksgift bij hen heet, een koopprijs is, zou reeds daaruit kunnen blijken, dat zij niet aan de ouders der bruid, doch aan de bruid zelve, vervalt. Nu heeft men wel eens beweerd, dat het voorheen anders was, dat bij de oude Arabieren van den tijd vóór Mohammed het huwelijk als eene overeenkomst beschouwd werd, waarbij men de vrouw van haren vader of andere bloedverwanten kocht, bij welke overeenkomst de vrouw dus geene partij was, doch waarvan zij slechts het voor-

1) Burton, A pilgrimage to El-Medinah and Meccah, Vol. II, p. 84. De nadeelige gevolgen van dergelijke huwelijken, waarvoor de Arabieren zelf zoozeer vreezen, schijnen in werkelijkheid niet te bestaan. Burton zegt althans t. a. p.: „Here no evil results are anticipated from the union of first cousins, and the experience of ages and of a nation may be trusted."

2) Sjahrastânî, ed. Cureton, dl. II, blz. 441.

3) Het is hier de plaats niet om aan te toonen, waarom dit zoo is. Wij verwijzen daarvoor naar onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 31 vlg. en blz. 78 vlg., waar men ook de voorbeelden kan vinden, die het gezegde bevestigen.

werp uitmaakte [1]). Hiertegen valt echter wel het een en ander te zeggen. Wij willen niet ontkennen, dat, gelijk straks van zelf nader zal blijken, tijdens Mohammed ook huwelijken gesloten werden, die geheel het karakter hadden van eenen koop zooals onder de exogamie en het patriarchaat, doch het gaat niet aan dit als algemeene regel aan te nemen. De positie, die de vrouw in de oud-Arabische maatschappij innam, pleit geheel tegen eene dergelijke onderstelling. Let slechts op de vrijheid, die de meisjes hadden om over hare hand te beschikken, om te trouwen die zij wilden, zelfs buiten bemoeienis van hare ouders of verwanten, zooals dit het geval was bij de mot^ca en bij de echtverbintenissen op proef, gelijk die door Omm Châridja en anderen gesloten werden. Voorbeelden bestaan er ook van vrouwen, die den man harer keuze zelf ten huwelijk vroegen. Zoo deed Chadîdja dit ten opzichte van Mohammed, en vinden wij een ander geval nog vermeld van den Sji'itischen dichter Ismâil b. Mohammed, bijgenaamd de Himjaritische Saijid, die in de eerste helft van de tweede eeuw van de H. leefde. „Dans un de ses fréquents voyages, soit à Koufah, soit en Susiane", aldus lezen wij in eene verhandeling over dezen dichter van Barbier de Meynard, „il rencontra une dame de la tribu de Témim et de croyance ibadite. Malgré une certaine analogie avec le type noir, qui décelait son origine himyarite, notre Seïd était grand, bien fait et de physionomie avenante. Il plut à la belle voyageuse, qui, sans plus de façon, lui proposa sa main. Le Seïd, un peu surpris d'une bonne fortune si prompte, hésita d'abord. »»En vérité, s'écria-t-il, notre mariage ressemblerait à celui de Omm Châridja, qui n'attendait pas la présence de son wali, ni celle des témoins pour faire choix d'un époux". [2]) — Hetgeen van niet minder belang is, ter kenschetsing van de positie der vrouw in het huwelijk, is het feit dat bij de vóór-islamische Arabieren het recht tot verstooting aan haar evengoed was toegekend als aan den man, gelijk wij boven gezien hebben bij Omm Châridja en anderen. Er is nog een ander bericht waardoor dit bevestigd wordt. »In de djâhilîja", aldus vermeldt een Arabisch schrijver, »hadden de vrouwen de bevoegdheid tot echtscheiding. Wanneer zij in tenten woonden en de deur der tent, die naar het Oosten was gericht, naar het Westen keerden, of omgekeerd, dan was dit een teeken voor den man, dat hij verstooten was en niet meer bij haar mocht komen". [3]) Tot in latere eeuwen was de vrijheid, welke op die wijze aan de vrouw in huwelijkszaken was toegekend, nog zeer aanzienlijk. »Es war", zoo onder anderen Von Kremer spre-

1) Zie b. v.: Van den Berg, De beginselen van het Mohammedaansche recht, blz. 143 en 148 (van den 3en druk).

2) Journal Asiatique, Septième Série, Tome IV (1874), blz. 183—184. Na eenig over en weder praten, werd er tusschen den Saijid en de vrouw een mot'a huwelijk, een huwelijk op tijd, gesloten.

3) Freytag, Einleitung in das Studium der Arabischen Sprache, blz. 206, die hiervoor citeert: Kitâb al-Aghânî, fol. 254 r. (cod. Goth.).

kende van de tijden van het chalifaat, »überhaupt den Frauen die freieste Selbstbestimmung in der Wahl ihrer Gatten gestattet und es kam sogar der Fall vor, dass die Frau eines Chalifen nach dessen Ableben einen neuen Gatten ihrer Wahl heiratete, der ein einfacher, unbemittelter Privatmann, wenn auch aus einer der edelsten Familien war. Aus der ersten Ehe brachte sie ihm unermessliche Schätze zu, verstiess ihn aber schliesslich, weil sie Verdacht gefasst hatte, dass er ein Verhältniss mit einer Sklavin habe". [1])

Wij zien dus dat de positie van de vrouw in de oud-Arabische maatschappij niet van dien aard was, dat een koophuwelijk daar mogelijk zou zijn geweest. Intusschen zijn er twee zaken, die schijnbaar daarvoor pleiten. Een kenmerk namelijk van een dusdanig huwelijk is in de eerste plaats dat het vrouwelijk geslacht geheel van de nalatenschap is uitgesloten. Als dochter toch kan de vrouw niet van haren vader erven, daar zij, bij haar trouwen, verkocht wordende, daardoor natuurlijk voorgoed van haar familieverband wordt losgemaakt en dus in de rechten dier familie niet meer deelen kan: het huwelijk heeft voor haar noodwendig eene capitis deminutio ten gevolge. Als echtgenoote erft de vrouw evenmin van haren man, zoo deze te sterven komt. Integendeel, daar zij als eene gekochte zaak deel uitmaakt van diens bezittingen, behoort zij zelf tot de erfenis. Rechtens — en dit is een tweede kenmerk van het koophuwelijk, dat op het oogenblik onze aandacht verdient — en zonder eenigen vorm van huwelijk gaat zij dan ook over op een der bloedverwanten (een broeder, oom, neef of stiefzoon) van den overledene. [2]) Deze beide zaken nu, die dus het koophuwelijk karakteriseeren, het uitsluiten van de vrouwen van de nalatenschap en het overgaan der weduwe als een erfstuk op een der familiebetrekkingen van den gestorvene, vinden wij ook van de oude Arabieren vermeld. Schijnbaar is dit in strijd met de resultaten, waartoe wij zooeven gekomen zijn. Gaan wij na hoe dit moet worden verklaard.

In den qorân, vers 8 van de vierde sura, vindt men het voorschrift dat ook vrouwen tot de nalatenschap gerechtigd zijn. »Den mannen komt een deel toe van hetgeen ouders en bloedverwanten nalaten; de vrouwen moeten mede een deel hebben van hetgeen ouders of bloedverwanten nalaten; hetzij weinig of veel, een bepaald deel komt haar toe". Volgens de commentaren nu zou dit vers geopenbaard zijn naar aanleiding van het volgende. In den rampzaligen slag bij Oḥod was een der »helpers" van den profeet, een zekere Aws b. Çâmit gevallen, eene weduwe Omm Koḥḥa en drie dochters nalatende [3]). Zijne beide neven (zonen van vaders-

1) Von Kremer, Culturgeschichte des Orients, dl. II, blz. 100.

2) Zie voor het voorgaande uitvoeriger onze meer geciteerde verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 31 vlg. en blz. 105 vlg.

3) De naam van den gestorven echtgenoot wordt verschillend opgegeven. Nöldeke, Geschichte des Qorâns, blz. 145—146, na die verschillende namen te hebben opgegeven,

broeder) trokken toen de nalatenschap aan zich, zooals het heet »volgens de gewoonte van de djâhilîja: want men liet in de djâhilîja de vrouwen niet erven en zeide, dat zij alleen tot de nalatenschap geroepen konden worden, die in staat waren de wapens te voeren en het land te verdedigen". Omm Koḥḥa ging echter tot den profeet en beklaagde zich daarover bij hem. Mohammed liet toen eene boodschap aan de beide neven brengen om voorloopig niets van de nalatenschap te nemen, daar Allah ook een aandeel daarvan aan de weduwe en de dochters had beschoren, doch hem dit nog niet geopenbaard was. Daarop volgde de openbaring volgens welke aan de weduwe één achtste, aan de drie dochters te zamen het twee derde gedeelte en aan de twee neven de rest werd toegekend [1]). Zijn wij nu gerechtigd — gelijk dit wel eens gedaan wordt — om uit deze gegevens af te leiden, dat bij de oude Arabieren als algemeene regel de vrouwen van de nalatenschap waren uitgesloten? [2]) Ons komt dit onwaarschijnlijk voor. Reeds uit het verhaal zelf kan dit blijken. Immers, er zou geene aanleiding voor Omm Koḥḥa zijn geweest, om zich bij den profeet te komen beklagen, zoo er ook toen niet reeds eene adat bestond volgens welke de vrouwen wèl konden erven. Uit de bewoordingen, die, volgens eene der overleveringen, de weduwe bezigde toen zij hare klacht bij Mohammed inbracht, komt dit nog duidelijker uit. »Mijn man is dood", aldus sprak zij, »en de erfenis is aan zijnen broeder gekomen; zijne dochters hebben niets, en de meisjes trouwen toch alleen wanneer zij eenig vermogen bezitten" [3]). Hoe, de vrouwen zouden niet geërfd hebben en toch werden zij alleen ten huwelijk gevraagd, die geld hadden? De tegenspraak brengt ons van zelf er toe om aan te nemen, dat bij de Arabieren van de djâhilîja de uitsluiting van de vrouwen van de nalatenschap

merkt dienaangaande op: „Wie dem auch sei, wir haben ein Recht zu der Annahme, dass diese Verse sich auf einen Mann beziehen, der beim Ohod gefallen war, oder, wie ich lieber sagen möchte, auf mehrere; denn wenn auch einige der genannten Namen nur aus Verwechselung entstanden sein mögen, so bleiben doch immer noch drei oder wenigstens zwei über. Aber auch an und für sich ist es sehr wahrscheinlich, dass diese genauen Gesetze über Waisen und über die Erbschaft verstorbener Männer zu einer Zeit gegeben sind, wo viele Familienväter auf einmal umgekommen waren, so dass Erbstreitigkeiten und lieblose Behandlung der Waisen und Wittwen häufig wurden; das passt aber am besten auf jene grosse Niederlage."

1) Ik heb hier gevolgd hetgeen in de commentaren van Baiḍâwî en Zamachsjarî op qorân IV, 8 vermeld wordt. In Wakidî's Kitâb al-Maghazi (bewerking van Wellhausen, blz. 146) wordt verteld hoe de weduwe Mohammed ten eten vroeg, doch hem zoo goed als niets voorzette. Door een wonder echter wist Mohammed het eten te vermeerderen. Na den maaltijd kwam de weduwe met hare klacht. — Zie ook Baiḍâwî op qorân IV, vers 126. Een zekere عيينة بن حصين kwam tot Mohammed en zeide: „Men heeft ons verteld dat gij aan de dochters de helft en aan de zusters de helft van de nalatenschap geeft, terwijl wij gewoon zijn alleen diegenen te laten erven, welke aan den strijd deelnemen en buit verzamelen." Mohammed zou daarop geantwoord hebben: „Zoo heeft God mij bevolen."

2) Zie b. v.: Van den Berg, De beginselen van het Mohammedaansche recht, blz. 129 (van den 3en druk).

3) Zie: Wellhausen's bewerking van Wakidî's Kitâb al-Maghazi, blz. 147. Volgens dit verhaal waren het niet de neven, doch was het een broeder, die zich de nalatenschap had toegeëigend.

wel verre van regel te zijn, eerder eene uitzondering was. En hiervoor bestaan nog andere gronden. De geheele Moslimsche traditie vloeit over van bewijzen, dat de vrouw, tijdens Mohammeds optreden, in Arabië eene zelfstandige positie had, eene groote rol kon spelen. Vrouwen stelden soms belangrijke gaven ter beschikking van den profeet; zijne eerste vrouw, de weduwe Chadîdja, deed vóór haar huwelijk groote handelszaken op eigen hand. Onderstelt dit alles eene adat, die de vrouwen van de erfenis uitsloot? [1]) Nogmaals, zoo eene dusdanige adat bestaan heeft, dan moet het alleen geweest zijn als uitzondering, bij enkele stammen, geenszins als algemeene regel.

In de tweede plaats hebben wij het overgaan van de weduwe als een erfstuk op een der verwanten van den overledene. Dat dit gebruik bij de oude Arabieren bestond, blijkt uit eene verbodsbepaling in vers 23 van de vierde sura van den qorân. »O geloovigen!" aldus heet het daar, »het is u niet geoorloofd vrouwen bij wijze van erfenis (hereditatis jure) tot u te nemen tegen haren zin" [2]). In den commentaar nu wordt ter verklaring van deze plaats vermeld, dat het in de djâhilîja de gewoonte was, dat zoo iemand stierf, zijne weduwe aan een zijner zonen, broeders of een zijner andere bloedverwanten verviel. De persoon, die het meest daartoe gerechtigd was, wierp, als hij de weduwe wenschte te aanvaarden, ten teeken daarvan, zijn kleed over haar heen [3]). Intusschen zou men verkeerd doen door dit als een algemeen gebruik te beschouwen. Veelvuldige voorbeelden van vrouwen, die na den dood van haren echtgenoot volkomen meesteresse over zich zelve waren en vrijelijk over hare hand beschikten, zouden reeds dadelijk het tegendeel kunnen aantoonen. Wij wijzen, om slechts een bekend geval te noemen, op Chadîdja [4]). Doch een meer rechtstreeksch argument

---

1) Ook Dr. Snouck Hurgronje betwijfelt op dezen grond het bestaan, als algemeene regel, van een uitsluitend erfrecht van de mannelijke nakomelingen bij de oude Arabieren. Zie: Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. VI, blz. 390.

2) Er staat: لا يحل لكم ان ترثوا النساء كرها hetgeen in de commentaren van Zamachsjarî en Baiḍâwî verklaard wordt als ان تاخذوهن على سبيل الارث كما تحاز المواريث.

3) Zie: Baiḍâwî en Zamachsjarî op qorân IV, 23. Ook: Sjahrastânî, ed. Cureton, dl. II, blz. 440. In Pocock, Specimen Historiae Arabum, blz. 325, lezen wij: كانوا يرثون النكاح كما يرثون المال.

4) Men weet dat volgens den Islâm eene weduwe niet hertrouwen mag dan na een zekeren tijd, de عدّة *'idda*. Wij willen ter loops hier gewag maken, dat, volgens eene traditie voorkomende bij Tirmîdzî, dl. I, blz. 153, ook in de djâhilîja de 'idda bestond en een vol jaar duurde. Mohammed zou dit teruggebracht hebben tot den nu nog in den Islâm geldenden termijn van vier maanden en tien dagen, en ingeval van zwangerschap tot na afloop der bevalling. Met zonderlinge gebruiken ging in de djâhilîja de 'idda gepaard. Bij Tirmîdzî, t. a. p., wordt daaromtrent in eene noot aan den kant het volgende

dat het hier besproken gebruik in de djâhilîja niet bij alle stammen bestond, vindt men bij de Arabische schrijvers zelf. Zoo deelt onder anderen Sjahrastânî mede, dat het de oudste zoon was, die aanspraak had op de weduwe zijns vaders [1]). Toch laat hij daaraan onmiddelijk voorafgaan, dat het bij de oude Arabieren als zeer schandelijk werd beschouwd, wanneer iemand, na den dood van zijnen vader, gemeenschap had met diens vrouw. Zulk een persoon werd met den schimpnaam ضيزن *ḍaizan* aangeduid [2]). Bij een anderen schrijver vinden wij vermeld, dat eene verbintenis als de hier bedoelde نكاح المقت *nikâḥ al-maqt*, het gehate huwelijk, heette [3]). De tegenspraak zou alleen verklaard kunnen worden door aan te nemen, dat het gebruik van het overgaan van de weduwe op eenen zoon of anderen bloedverwant van den overledene slechts bij uitzondering bij enkele stammen bestond [4]).

---

aangeteekend: قالوا كانت المراة اذا توفى عنها زوجها دخلت بيتا ضيقا ولبست شرّ ثيابها ولا تمس طيبا ولا شيئا فيه زيت حتى تمضى عليها سنة ...... فتعطى بَعْرة فترمى بها وتخرج بذلك عن العدة. Hieruit blijkt dus dat de vrouw, als haar man gestorven was, in een nauw vertrek ging, hare slechtste kleederen aantrok, geene parfumerieën aanraakte noch iets, waarin olie was, totdat er één jaar was verstreken. Dan gaf men haar een stukje kameelendrek, waarmede zij moest werpen, en daarmede trad zij uit hare ʻidda. Op dit gebruik zinspeelde Mohammed, toen hij, volgens de hier bedoelde traditie, aan eene vrouw, die hem over de ʻidda van hare dochter (weduwe) kwam vragen, na haar den termijn van 4 maanden en 10 dagen te hebben opgegeven, zeide: وقد كانت احديكنّ فى الجاهلية ترمى بالبعرة على راس الحول. Het woord بَعْرة wordt verklaard als روث البعير.

1) Dat wil zeggen op zijne stiefmoeder, want met de eigen moeder was elke verbintenis verboden: كانوا لا ينكحون الامهات الخ zegt Sjahrastânî, t. a. p.

2) Sjahrastânî, t. a. p. Zie ook: Abulfeda, Historia Anteislamica, ed. Fleischer, blz. 180.

3) Zie: Pocock, Specimen Historiae Arabum, blz. 325.

4) Van de hedendaagsche Bedowinen zegt Burckhardt, Notes on the Bedouins and Wahabys, Vol. I, p. 112—113: „If a young man leaves a widow, his brother generally offers to marry her; custom does not oblige either him or her to make this match, nor can he prevent her from marrying another man. It seldom happens, however, that she refuses, for by such an union the family property is kept together." Dit is natuurlijk iets geheel anders dan een erven van de weduwe, gelijk in den tekst bedoeld is. Bij dit laatste toch is de vrouw geheel een willoos voorwerp, dat door een der bloedverwanten wordt genaast. Hetzelfde gebruik als hier door Burckhardt van de Bedowinen wordt vermeld, vinden wij bij de Dajaks, die endogamisch zijn en dus ook geen koophuwelijk hebben. Zie onze verhandeling: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, blz. 96—97.

Uit het laatstmedegedeelde in den tekst zien wij, dat men zeer verkeerd doet door zich voor te stellen, dat alle Arabische stammen ééne adat hebben gehad. A priori trouwens is het reeds aan te nemen, dat b. v. de zeden en gebruiken van de woestijnbewoners anders moeten zijn geweest dan die van de bevolking der steden. Hieruit is dan ook zeker in de meeste gevallen de tegenspraak te verklaren, die wij in de berichten omtrent de djâhilîja bij de Arabische schrijvers zoo dikwijls ontmoeten. Wij willen hier nog op een enkel voorbeeld van dien aard de aandacht vestigen. Men weet dat het in den Islâm, volgens qorân VI, vers 27, verboden is, twee zusters te huwen. Sjahrastânî, dl. II, blz. 440, deelt

Wanneer wij het laatstbehandelde resumeeren, zien wij dat bij de Arabieren vóór Mohammed, het koophuwelijk, als uitvloeisel van het trouwen uit den stam met inachtneming van het patriarchaat, hier en daar moet hebben bestaan, dat echter als regel, ten gevolge van de endogamie, het vrije huwelijk met wederzijdsch goedvinden, gegrond dus op mutuus consensus en affectio maritalis, door hen werd beoefend. Behalve in het eerste geval, had de bruidschat, de mahr, in de djâhilîja dus geenszins het karakter van eenen prijs der vrouw, doch was zij toen reeds, zooals dit vooral duidelijk bij de mot'a blijkt, hetgeen zij in den Islâm nu nog is, donatio a viro compensandi usus puellae causa.

---

mede, dat dit verbod in de djâhilîja reeds bestond. Het was het schandelijkste, dat iemand doen kon, om twee zusters tot vrouw te nemen. Toch laat hij er dadelijk een voorbeeld op volgen van iemand, die dit zou hebben gedaan. Hieruit blijkt reeds, dat deze adat niet algemeen was. Een ander bewijs daarvoor vinden wij in Dozy's Histoire des Musulmans d'Espagne, dl. I, blz. 36—37. Op gezag van Abû Ismâil Al-Baçrî, wordt hier verhaald van iemand, die twee zusters had gehuwd en daarvoor voor den chalief Omar werd gebracht. „Ne savais-tu pas, lui demanda le calife, que la religion ne permet pas de faire ce que tu as fait? — Non, lui répondit l'autre, je l'ignorais complétement, et j'avoue que je ne vois rien de répréhensible dans l'acte que vous blâmez. — Le texte de la loi est formel, cependant. Répudie sur-le-champ l'une des deux soeurs, ou je te coupe la tête. — Parlez-vous sérieusement? — Très-sérieusement. — Eh bien, c'est alors une détestable religion que celle qui défend de telles choses, et jamais je n'en ai retiré aucun avantage!" Duidelijk komt hierin uit, dat de bedoelde adat niet algemeen bestond. Dit is trouwens ook uit de zooeven aangehaalde qorânplaats op te maken. Het huwen met twee zusters is verboden إلّا ما قد سلف „behalve hetgeen reeds geschied is". Voor hem dus, die vóór de uitvaardiging van het verbod, zich met twee zusters had verbonden, had het voorschrift geene terugwerkende kracht. — Zoo kunnen er zeker meerdere voorbeelden worden aangevoerd, ten bewijze dat de zeden en gewoonten bij de verschillende stammen in de djâhilîja zeer uiteenliepen.

Leiden, December 1883.

Maleische Taalstudiën

DOOR

A. F. VON DE WALL.

(Vervolg.)

In de aanteekeningen op het Maleisch leesboek van Dr. *H. N. van der Tuuk*, 7e stuk. lezen wij op pag. VIII: »Wanneer 't passif »van een werkwoord, dat *bevelen* beteekent, gebezigd wordt, en de »persoon die 't bevel heeft uit te voeren niet dadelijk daarop genoemd »wordt, dan *moet* men in 't Maleisch de daad, die bevolen wordt, »uitdrukken door den vorm, die in 't passif optreedt [1]); van daar »*disoeroh panggil oleh kadli* [2]) (zie de tekst, alhier, bl. 6, r. 11), »*disoeroh lepasken oleh kadli* (zie achter de *pandja tandran*, bl. 148, r. 2 v. o.)."

Die voorbeelden zijn toevallig zeer goed Maleisch, maar wat ons daar wordt verteld, kan volstrekt niet als regel dienen; want men mag even goed zeggen: *disoeroh memanggil kadli*, *zonder* dat de persoon, die het bevel heeft uit te voeren, onmiddellijk na het werkwoord, dat bevelen beteekent, wordt genoemd. Ziehier een paar voorbeelden: *maka pada koetika itoe djoega badoewanda datang, dititahken baginda memanggil bandahara* (Niemann's Bloeml., deel I, pag. 19, r. 7-9); *hamba Intje' disoeroh dato' mata-mata membawa Intje' Aboe'l kadir* (H. v. d. Wall, *Tjakap-tjakap rampai-rampai*, deel I, pag. 67, r. 2, v. o.). Ook mogen *beide* werkwoorden in het *passief* worden gebezigd, al wordt de persoon, die het bevel heeft uittevoeren, *dadelijk* na het werkwoord, dat bevelen beteekent, genoemd: *Intje' 'Abdoe'lkadir koesoeroh kaupanggilken, boekannja Intje' Aboe.* Zoo drukt zich de Maleier uit, om het in de spreektaal pedant klinkende *kepada* te vermijden: *Intje' 'Abdoe'lkadir koesoeroh panggilken kepadamoe, boekannja* enz.

[1]) Hier verwijst Dr. v. d. Tuuk naar zijn *Tobasche spraakkunst*, bl. 394 in de kleine letter.

[2]) Gemakshalve transscribeer ik in de Maleische karakters aangehaalde voorbeelden.

Ik laat hier nog eeuige voorbeelden volgen: 1°. *sekarang Toen Kastoerilah koetitahkan memboenoh si Djebat itoe* (Niemann's Bl., deel I, pag. 56, r. 3-4); 2°. *maka sekalijan orang hina dina disoeroh radja melontari dengan batoe akan habsji dan perampoewam itoe* (idem, pag. 124, r. 5—3 v. o.); 3°. *sabah itoelah maka hamba dititahken radja Sahjal memanggil toewanhamba* (idem, pag. 222, r. 2—3); 4°. *sijapa disoeroh memanggil?* 5°. *saudara sahaja disoeroh memanggil;* 6°. *sijapa disoeroh panggil?* 7°. *saudara sahaja disoeroh panggil.* In de voorbeelden 1—5 staat de persoon, of staan de personen, die het bevel heeft, of hebben uittevoeren, *voor* het werkwoord — in het *passief* — dat bevelen beteekent, en toch *moet* de daad die bevolen wordt, uitgedrukt worden in den *actieven* vorm. In 1 mag de persoon, die het bevel heeft uit tevoeren, d. i. *Toen Kastoeri,* niet tusschen de twee werkwoorden worden geplaatst, want anders wordt door het achtervoegsel *lah* de zin aldus: *Nu wordt door mij bevolen, Toen Kastoeri brenge si Djebat* om, in pl. van. *Toen Kastori wordt nu door mij bevolen si Djebat om te brengen.* En het is zeker niet de bedoeling geweest, dat het Maleisch pasklaar wordt gemaakt voor »*Wanneer het passif*" enz. Daarom is het ook niet noodig 2 en 3 naar dien regel te veranderen, hoewel zulks zeer goed zou kunnen geschieden. Maar op 4, 5, 6 en 7 kan die regel (plaatsing van den persoon, die het bevel heeft uit te voeren, achter het passief) *niet* worden toegepast, terwijl, wordt het *actief* in *passief* veranderd, er geen onderscheid in beteekenis zou bestaan tusschen 4, 5 en 6, 7.

Men zegge nu niet, dat deze vier laatste voorbeelden vragen en antwoorden zijn, waarbij het bevelen niet wordt voorgesteld als feitelijk plaats vindende; want zoo zou men aan den gang kunnen blijven, en elke wijze van uitdrukken moeten verklaren met: »*Wanneer:* enz. Op 't laatst zou men een onnoemelijk aantal *wanneer's* krijgen die elkander moeten tegenspreken. Doch aangenomen dat er iemand is, die zoo iets onmogelijk opwerpt, om het »*Wanneer 't passif*" enz. te verdedigen, dan vraag ik hem, of hij nog iets kan zeggen op dit voorbeeld: *maka badoewanda itoe pon disoeroh memanggil kadli?* Door dat woordje *pon* moet *badoewanda* voor het *passief* staan, en de daad die bevolen wordt moet in den *actieven* vorm worden uitgedrukt; want plaatst men *badoewanda* met *pon* achter het passief, dan is het Maleisch niet zuiver, tenzij men aan den zin deze beteekenis geeft; *en gelast, riep de badoewanda den kadli.* En drukt men de daad, die bevolen wordt, ook in den passieven vorm uit, dan heeft er een rolsverwisseling plaats, n. l. in plaats van dat de *badoewanda* den *kadli* roept, wordt de *badoewanda* door den *kadli* geroepen.

Uit de bovenstaande door mij aangehaalde voorbeelden blijkt ook ten duidelijkste, dat hetgeen verder in die aanteekeningen omtrent het bezigen van die twee werkwoorden staat, eveneens niets te beduiden heeft, hoezeer de voorbeelden op zichzelve weder goed Maleisch zijn. Het luidt: »Zoo ook, wanneer degene, die beveelt, tusschen »beide werkwoorden staat; b. v. *disoeroh kadli roempoengken poela* »*hidoeng hadjam itoe* (ald., bl. 147, r. 4), *disoeroh kadli seroeken* (alhier, »bl. 8, r. 4), *disoeroh kadli tanamken* (alhier, bl. 8, r. 7 v. o.)".

Neen, niet omdat de persoon, die beveelt, *tusschen* die werkwoorden staat, is 't dat het tweede werkwoord ook in het *passief* moet worden gebezigd, maar wel omdat »*hidoeng*" *het onderwerp van den zin is;* zoo ook *wat* uitgeroepen en *hetgeen* begraven moet worden. Maar is de *persoon*, die het bevel heeft uit te voeren, *het onderwerp van den zin*, dan *moet* het tweede werkwoord in den *actieven* vorm worden gebezigd, al staat de persoon, die beveelt, *tusschen* die twee werkwoorden; zie boven, voorbeeld 2 en voorb. 3.

Verder die aanteekeningen. »Maar is 't bevelen in 't actif uitgedrukt" — zeer juist — »of volgt *onmiddellijk*" (ik cursiveer) »de »vermelding van den persoon, die 't bevel heeft uittevoeren" — onjuist, in zooverre zulks een conditio sine qua non moet zijn, zooals reeds is aangetoond — »dan bezigt men ook 't actif;" enz.

In het vorig gedeëlte van deze studiën (dd. 12 Aug. 1882) heb ik reeds eenige voorbeelden aangehaald uit Niemann's Bloemlezing, die foutief zijn, maar waarop het »*Wanneer het passif*" enz. kan worden toegepast. Kortheidshalve verwijs ik daarnaar.

In de Spraakkunst van Dr. de Hollander vinden wij dezelfde regels toegepast. Zie zijn vijfde uitgave, p. 269. Eenige der daarin opgegeven voorbeelden zijn de volgende: *apakah pekerdjaän hamba disoeroh panggil oleh kadli itoe*, [1]) *wat is er te doen, dat door den kadli gelast is mij te roepen?* Dat is wel zuiver Maleisch, maar niet omdat het klopt met hetgeen men als regel wil aangenomen hebben, want het volgende voorbeeld van mij is niet minder zuiver Maleisch, hoezeer lijnrecht in strijd met dien zoogenaamden regel: *apakah pekerdjaän hamba disoeroh menoenggoe pintoe oleh radja, wat is er te doen, dat ik voor den vorst word gelast de deur te bewaken?* Een ander voorbeeld van Dr. de Hollander, p. 270: *dengan sekoetika itoe djoewa Alkas menteri pon disoeroh radja soelaken.* Ik neem mijn voorbeeld van zooeven, en zet het om: *apakah pekerdjaän hamba disoeroh radja menoenggoe pintoe?* Gaarne zou ik op goede gronden aangetoond willen zien, waarom *menoenggoe* niet deugt.

[1]) Ik neem alleen de transscriptie over, met mijn spelling.

Naar aanleiding van Dr. de Hollander's vertaling van zijn voorbeelden, teeken ik dit nog aan:

Maka disoeroh panggil oleh kadli akan perampoewan itoe — en door den kadli werd last gegeven, die vrouw te roepen. Tegen die vertaling heb ik niets in te brengen, als zij moet dienen alleen om de logische beteekenis van den zin terug te geven, maar wel als zij moet dienen om te verklaren, dat *disoeroh* zou moeten beteekenen *er wordt last gegeven. Disoeroh* heeft *perampoewan* tot direct object, terwijl *panggil* eenvoudig beteekent, dat zij heeft te ondergaan wat het te kennen geeft. Dit is geheel in strijd met het Hollandsch taalgevoel, vooral wanneer het direct object is een levenloos voorwerp, b. v. *roemah itoe disoeroh rombak*; dat neemt niet weg, dat het Maleisch het *zoo* hebben wil. De beteekenis is nagenoeg dit: *dat huis is in last* te ondergaan *rombak*, en niet *er werd last gegeven, dat huis aftebreken*; want dat zou moeten zijn: *deberi perentah akan merombak roemah itoe; orang itoe disoeroh panggil, die persoon is in last* te ondergaan wat door *panggil* wordt uitgedrukt; maar is die persoon »in last" *om te verrichten* wat door *panggil* wordt uitgedrukt, dan *moet* die handeling in het *actief* worden uitgedrukt; *orang itoe disoeroh memanggil*, onverschiliig waar die persoon, met betrekking tot die werkwoorden, staat, *voor*, *daartusschen*, of *daarachter*; — *maka dititahken oleh radja itoe kepada panghoeloe kafilah membawa Grolam itoe*, dit moet aldus worden vertaald: *en door den vorst werd »het brengen van Grolam" aan de aanvoerder der karavaan* opgedragen; minder juist is de vertaling van Dr. de Hollander: *en door den vorst werd aan de aanvoerders der karavaan gelast dien Grolam te brengen*: dat *itoe* dient niet tot aanduiding van *Grolam*, maar van *» het brengen van Grolam"*. Anders is *membawa* een onmogelijkheid bij KEPADA *panghoeloe kafilah.* Wanneer uit den tekst, waaraan Dr. de Hollander dezen zin heeft ontleend, blijkt, dat mijn vertaling niet overeenkomt met de bedoeling van den schrijver, dan is zulks aan dezen te wijten, die de personen, die het bevel hebben uittevoeren, als indirect object heeft gebezigd, instede van *maka oleh radja itoe dititahkennja panghoeloe kafilah, en door den vorst werden de aanvoerders der karavaan gelast*, enz. Zoo ook is minder juist: *en de heraut ging lastgeven de bekkens te slaan* als vertaling van *maka bentara pon pergilah menjoerohken* [1]) *memoekoel mongmong;* zij moet zijn: *en de heraut ging »het bekken slaan" bevelen (opdragen.)*

[1]) Het achtervoegsel *ken*, bij *menjoeroeh*, vordert een object, en aangezien de persoon, die het bevel heeft uit te voeren, niet genoemd is, moet *ken* op »*memoekoel mongmong*" slaan.

Het bovenstaande resumeerende, vermeen ik, dat het volgende moet worden vastgesteld:

1°. Wanneer de persoon, die het bevel geeft, het onderwerp is van den zin, dan *moet* het werkwoord, dat *bevelen*, *gelasten* beteekent, *altijd* in den *actieven* vorm worden gebezigd, zoo ook het werkwoord dat de daad, die bevolen wordt, uitdrukt; b. v. *maka nachoda pon menjoeroh memanggil moe'alim; maka ijalah jang menjoeroh hamba membawa soerat ini ke Rijau; maka jang menjoeroh hakim menda'wa orang itoe, bandaharalah.*

2°. Wanneer de persoon, die het bevel heeft uittevoeren, het onderwerp is, dan *moet* het werkwoord, dat bevelen beteekent, in het *passief* worden gebezigd, en de daad, die bevolen wordt, in het *actief* uitgedrukt, onverschillig waar die persoon wordt genoemd, *voor*, *tusschen*, of *achter* die werkwoorden, of dat die *elliptisch* wordt gebezigd; b. v. *maka orang itoe disoeroh nachoda memanggil mee'alim*, of *maka disoeroh nachoda akan orang itoe memanggil moe'alim* of *maka oleh · nachoda disoerohnja memanggil moe'alim akan orang itoe; maka hamba* (of *hambalah jang* of *hamba pon) disoeroh bandahara membawa soerat ini ke Rijau; maka disoeroh bandahara akan hakim menda'wa orang itoe; maha bandahara pon memanggil seorang sahajanja, disoerohnja membawa soerat itoe.*

3°. Is de persoon of eenig voorwerp, ten wiens opzichte (dir. obj.) iets wordt bevolen, het onderwerp van den zin, dan *moeten* beide werkwoorden in het *passief* worden gebezigd, onverschillig of de persoon, die het bevel geeft, al dan niet wordt genoemd, en zoo ja, onverschillig waar hij, met betrekking tot die werkwoorden, wordt geplaatst; b. v. *maka oleh nachoda disoerohnja panggil moe'alim kepada* (door) *orang itoe*, of *maka disoeroh nachoda panggil moe'alim kepada* (door) *orang itoe*, of *maka moe'alim pon disoeroh panggil oleh nachoda kepada* (door) *orang itoe; maka soerat ini disoeroh bandahara bawa ke Rijau kepada* (door) *hamba; maka disoeroh da'wa oleh bandahara akan orang itoe kepada* (door) *hakim.*

4°. Wordt de bevolen daad als direct object gebezigd, dan moet die daad *altijd* in het *actief* worden uitgedrukt; maar dan neemt het woord, dat *bevelen (opdragen)* beteekent, het achtervoegsel *ken* aan; b. v. *maka nachoda* (onderwerp v. d. zin) *menjoerohken* »*memanggil moe'alim itoe*" *kepada djoeroemoedi; maka* »*memanggil moe'alim itoe*" (onderwerp v. d. zin) *disoerohken nachoda kepada djoeroemoedi.*

In de spraakkunst van Dr. de Hollander, 5e uitgave, pag. 96, lezen wij: »Het subjectief passief wordt dan *bij voorkeur*" (ik cursiveer) »gebruikt, als het object het onderwerp der redeneering is; en het

»object staat dan als grammaticaal onderwerp gewoonlijk voor het »Zegwoord, zooals in het boven opgegevene voorbeeld: *boekan emas* »*itoe koebeli.* Somtijds echter staat het object ook achter het Zeg-»woord; b. v. *maka diperkenanken Aboe Sofian kata marika itoe, en hunne woorden werden door Aboe Sofian goedgekeurd*; doch" enz. »Doch »wanneer niet het object, maar het subject het onderwerp der rede-»neering is, gebruikt men *liever*" (ik cursiveer) »den actieven (sub-»jectieven) vorm; b. v. *maka Laksamana pon menetakken poela pedang* »*itoe kakanan,* [1]) *en Laksamana hieuw weder met dat zwaard naar de rechterzijde*".

Dus het *subjectief passief* zou in het Maleisch ook gebezigd mogen worden, wanneer het *subject* het onderwerp van de redeneering is, en het *actief* wanneer het *object* het onderwerp is? Ik ben het met Dr. de Hollander hieromtrent niet eens, en de door mij gecursiveerde woorden *bij voorkeur* en *liever* moeten mijns inz. door *altijd* [2]) vervangen worden, terwijl ik daarbij nog aanteeken, dat er, naar ik met bescheidenheid vermeen, geen grond hoegenaamd bestaat tot het maken van het onderscheid dat men aanduidt door *subjectief-* en *zuiver passief.* Ik voel dat onderscheid niet, en de door Dr. de Hollander bijgebrachte voorbeelden bewijzen, dat het bestaan daarvan ook logisch niet kan worden verdedigd. Ziehier wat die Geleerde op dezelfde plaats van zijn meergenoemd werk daarvan zegt: »Het subjectief »Passief wijst dus het Subject aan, waardoor het in het Zegwoord »uitgedrukte accident wordt teweeggebracht; het heeft dan ook wel »eene *passieve* beteekenis, maar niet eene zoodanige, die rechtstreeks »het tegengestelde van den Suhjectieven of Actieven vorm is, gelijk »b. v. *ik word geslagen* het tegengestelde is van *ik sla.* Het is alleen »een passieve vorm. die het accident voorstelt als eene *daad* of *een* »*effect van het subject,* maar daarom niet noodzakelijk als iets *dat aan* »*het object gedaan wordt* of dat *het object ondergaat,* hoewel men hem »in het Nederlandsch het best door den actieven vorm vertaalt. Voor-

---

[1]) Onzuiver Maleisch, moet zijn *maka Laksamana pon menetakken pedang itoe poela kekanan,* de beteekenis verandert daardoor niet, wel als *poela* achter *kekanan* wordt geplaatst. *poela* mag vóór *pedang* blijven staan, wanneer het werkwoord in het *passief* wordt gebezigd: *maka oleh Laksamana ditetakkennja poela pedang itoe kekanan.*

[2]) Het is niet hetzelfde: *Keradjaännja ditinggalkennja* of *ija meninggalken keradjaännja,* (Dr. de Hollander, Sprk. p. 96); b. v. *sabab sangat binasanja, maka ditinggalkennja keradjaännja* en *sabab binasanja maka ija meninggalken keradjaännja.* In het eerste geval slaat *binasanja* op *keradjaän,* en in het tweede op *ija.* De Maleier haspelt dit soms door elkander als hij schrijft; maar men mag daarom die haspelarij niet tot klassiek model verheffen. Goede voorbeelden in overvloed.

beelden zijn: *dilontarkennja dengan segala ranting asam, tijada djoega »kena, door hem werd geworpen* d. i. *hij wierp* (naar mij) *met de tak»jes van den tamarindeboom, maar raakte toch niet:* [1]) hier wordt *het »werpen* aangeduid als daad van subject. maar zonder effect op het »object". Als ik Dr. de Hollander goed begrijp, dan moest, als hier het zoogenaamde *zuiver passief* was gebezigd, het smijten ook raak geweest zijn. *Dilontar dengan segala ranting asam. tijada djoega kena*, zou dus niet goed zijn, omdat het noodzakelijk is, dat het object het effect van het werpen ondergaat! Welk een voorstelling van dat eenvoudige, schoone Maleisch! Geen wonder dat men het moeielijk leert, of liever niet kan leeren. Neen, het zoogenaamde *zuiver passief* kan het object ook voorstellen als een handeling te ondergaan *met* of *zonder* effect; ziehier nog een voorbeeld: *inilah orang jang dipanah tijada kena itoe.* Een ander voorbeeld van Dr. de Hollander op dezelfde plaats van zijn Sprk.: *akoe membeli hanja kampoeng sadja, boekan emas itoe koebeli;* daartegenover stel ik dit: *kampoeng sadja koebeli sabab kampoeng itoe sadja didjoewal boekan emas itoe didjoewal.* Bovendien is *akoe membeli hanja kampoeng sadja* enz. niet zuiver, het *moet* zijn *kampoeng sadja koebeli* enz. of *jang koebeli hanja kampoeng sadja* enz., en zulks omdat *kampoeng* het onderwerp van den zin is.

Het bovenstaande schreef ik hoofdzakelijk naar aanleiding van het stuk van Dr. van der Tuuk, getiteld *H. von de Wall's Maleisch woordenboek*, in welk stuk o. a. de aandacht wordt gevestigd op eenige fouten in mijn leesboek *Bachtijar*, waaronder een zin die, volgens Dr. v. d. Tuuk, niet deugt, als in strijd met »*Wanneer het passif*" enz. Ik wensch dat stuk hier nader kortelijk te behandelen in het belang der Maleische taalstudie. Het is opgenomen in *het Indische Vaderland* van 1881, No. 179, 180, 182 en 184, en in het *Pad. Handelsblad* van dat jaar. Den lezer, die met dat stuk wenscht kennis te maken, naar die bladen verwijzende, neem ik hier, in kleine letter, slechts een gedeelte van het slot over, mijn aanteekeningen er bij voegende:

Voor zijn (H. v. d. Wall's) nagedachtenis mag men het niet als vleiend beschouwen, dat alleen een zoon hem verdedigt.

Zou dat niet zijn, omdat men met de zaak niets te maken wil

---

[1]) Dr. de Hollander vergunne mij de opmerking dat, door het achtervoegsel *ken*, de zin deze beteekenis heeft: *ik werd met de takjes van den tamarindeboom door hem weggeworpen.* Voor de vertaling van Dr. de Hollander moet het Maleisch zijn: *dilontarnja dengan segala ranting* enz.

hebben, uit vrees voor onaangenaamheden? daar zelfs een zoon, die vermeent zijn vaders's werk te moeten verdedigen, geen genade vindt, en de nagedachtenis van den afgestorvene niet wordt geëerbiedigd.

en wel een zoon, die zich schuldig maakt aan geschrift voor 't Inl. Onderwijs, en zelfs nu hij een beteren weg opgaat, blijken geeft van te lang op Java verkeerd te hebben, om met zijn verdediging eenig gewicht in de schaal te leggen.

Dr. v. d. Tuuk gelieve eens te beproeven, het weinige, dat ik in genoemde bladen en in den Java bode van 1881, No. 128, heb geschreven, te wederleggen; dat zal hem, een geleerde, natuurlijk niet veel moeite kosten, maar toch zeker niet zoo gemakkelijk vallen als te beweren, *dat ik te lang op Java verkeerd heb, om met mijn verdediging eenig gewicht in de schaal te leggen.*

Wil men hiervan een ergerlijk voorbeeld, men sla op de door hem uitgegeven *hikajat Bachtijar* (Batavia G. Kolff & Co. 1881) en zal er op bladz. 83 en 84 vinden *oeler* met de beteekenis van *slang*. Moest hij niet weten, dat men op Java 't Jav. *oeler* (*worm*), dat in 't *Mal. oelat* is, verwart met *oelar* (*slang*), dat in 't Jav. *oelâ* is?

Dr. v. d. T. gelieve deze woorden, om te dienen van antwoord, te adresseeren aan de Maleisch sprekende Chineeschc letterzetters op de drukkerij van G. Kolff & Co., te Batavia, en intusschen zich te herinneren, dat in mijn *Doewa belas tjeritera*, in 1875 gedrukt, staat *oelar*, zie pag. 7; . . . hij kent dat werk anders goed uit het hoofd.

Is een man, die zich zoo vergrijpt aan de taal, waard wederlegd te worden?

Mag ik, met eerbied voor zijn geleerdheid en veelzijdige kennis, dezelfde vraag doen ten opzichte van Dr. v. d. Tuuk, die zich nog erger aan de taal vergrijpt? en mag ik daarbij zijn aandacht vestigen op de fouten van zijn collega's, in mijn vorige opstellen aangetoond? Een nieuw staaltje van de ettelijke die ik nog zou kennen aanhalen: *disoerohnja doewa èkor andjing kedjar*, Niemann's Bloeml. deel II, pag. 14, r. 4-3. v. o. Kon de Heer Niemann, een geleerde, die bij dat werk aanteekeningen heeft gevoegd, groot te zamen (1e en 2e deel) 84 pag., dat leelijk Maleisch niet verbeterd hebben? Of wist hij niet, dat het moet zijn *disoerohnja kedjar kepada doewa ekor andjing?* En zijn de geleerden, die dergelijke fouten maken, ook niet waard, dat ze wederlegd worden?.... Zeer zeker wel. Maar waarom dan een leek niet?.... De vraag mag niet zijn *van wien zijn de aanmerkingen*, maar *zijn ze goed of niet?*

Of hij kent 't werk zijns vaders niet, of hij sluit met opzet de oogen om de vele gebreken, waaraan het naar veler gevoelen lijdt.....

Ik ken er een, die van toeten noch blazen weet, die evenwel vermeent ook al een »gevoelen" te mogen hebben. Wellicht zijn er meer zulke onder de velen. . . . . .

»De duisterheid van zijns Vaders *Vormveranderingen*, hij is er zelf het slachtoffer »van; in een zijner boekjes over 't Inl. Onderwijs vinden wij *jang dija kenal* in »pl. v. *jang dikenalnja*, omdat zijn vader va˙ de gevallen, waar het passief ge»bezigd moet worden, geheel zwijgt". . . .

Wellicht heeft » *Wanneer het passif*" enz. een schaduw op die Vormveranderingen geworpen, ondoordringbaar voor de scherpzinnigheid van Dr. v. d. Tuuk. Overigens is het geen wonder, dat die duisternis bestaat voor dien geleerde, men oordeele. In de door hem uitgegeven *Pandja-Tandaran*, Leesboek 6e stuk, vinden wij op pag. 32: *sigeralah toewankoe bersikap diri, daripada ija dahoeloe terlebeh baik toewankoe terkam*. Dat *terkam*, in het passief, is het gezegde van *toewankoe* tweede persoon, natuurlijk fout; [1]) het is tevens het gezegde van *ija*, grootere fout; precies als het door Dr. v. d. Tuuk gewraakte *jang dija kenal!* maar de zin is te ingewikkeld voor iemand die de *Vormveranderingen* duister vindt, daarom heeft hij die fout niet ontdekt. Maar de grootste fout van dezen zin is, dat *terkam* in den *passieven* vorm staat, instede van in den *actieven: daripada ija dahoeloe (menerkam) terlebeh baik toewankoe menerkam*. Ook *dat* heeft Dr. v. d. T. niet opgemerkt! Iets verder: *serta diterkamnja kedalam perigi itoe, terwijl door hem naar binnen den put werd besprongen*, in pl. van *serta menerkam kedalam perigi itoe, terwijl hij* (aanvallend) *naar binnen* (in) *den put sprong;* zoo ook iets hooger: *maka dilihatnja kedalam perigi*, in pl. van *melihat ija kedalam pirigi*. En nu nog een paar voorbeelden waaruit blijkt, dat verkeerdelijk het *acief* in pl. van het *passief* is gebezigd, pag. 33 van hetzelfde werk: *hei bangau, apakah sababnja, toewanhamba ini kami sekalijan melihat berlainan sekali tabi'at toewanhamba daripada bangau jang banjak?* Dat is zeer leelijk; *jang dija kenal* is er niets bij; het is een pendant van *koemelihat*, zie het gedeelte van deze studiën, opgenomen in het December nommer van dit tijdschrift; *melihat* moet *lihat* zijn. Pag. 37, *ja toewankoe, adapon akan Seteroeboeh itoe dengan oesaha patik telah hamba mendjadiken HAMBA kebawah doeli toewankoe*. Echt brabbel Maleisch. Dat *dengan oesaha patik* is daar niet logisch, evenzoo *hamba mendjadiken HAMBA*. Dit *hamba*, door mij met kapitalen aangeduid, treedt, in die verhaspeling van woorden, als object op, in pl. v. als bepaling, en *kebawah doeli toewankoe* als bezittelijk voornaamwoord. Wanneer Dr. v. d. Tuuk dien zin vertaalt, met inacht-

---

[1]) De constructie van dezen zin: *daripada ija dahoeloe terlebeh baik toewankoe*, doet de twee subjecten *toewankoe* en *ija* als grammaticaal onderwerp optreden; maar het passief moet natuurlijk het object, d. i. *hetgeen wordt besprongen*, als gram. onderw. hebben. Kan men zich een grootere taalkundige verwarring voorstellen?!.—

neming der eigenaardigheden van het Maleisch, dan zal hij zien, dat daar wordt verteld, dat degene, die met het pers. v. n. woord *patik* en *hamba (in een adem!)* wordt aangeduid, *de slaven van den vorst heeft geschapen!* Als achter *mendjadiken* het pers. v. n. w. *dija* stond, dan zou men, hoezeer het Maleisch dan nog slecht is, begrijpen, dat *Seteroeboeh* tot *hambu* wordt gemaakt; *dija* mag in dien zin *niet* elliptisch worden gebezigd, *wel* als het werkwoord in het passief was. De bedoeling van den schrijver (Abdoellah) moet in zuiver Maleisch aldus worden uitgedrukt: *ja, toewankoe, adapon akun Seteroeboeh itoe, patiklah jang mendjadiken dija hamba kebawah doeli toewankoe,* of *ja toewankoe, adapon akan Seteroeboeh itoe, dengan oesaha patik djoega maka ija telah mendjadi hamba kebawah doeli toewankoe.* Dit zijn fouten, ten opzichte waarvan Dr. v. d. Tuuk zich niet mag verschoonen met b. v. te verwijzen naar hetgeen hij op pag. XII van zijn aanteekeningen op dat leesboek zegt: »De hier bijgevoegde aanteekeningen be»treffen de weinige veranderingen, die ik in de gelithographeerde »tekst heb moeten maken. Men zal er uit zien, dat ik slechts waar »het dringend noodzakelijk was, de tekst heb veranderd." Want onder de veranderingen en opmerkingen [1]) vinden wij dit: *dioendjoekkennja* veranderd in *ditoendjoekkennja, engkau lihat* in *kaulihat, keroemah radja* in *menghadap; kebawah* zou beter zijn dan *kepada* (!), en dit zelfs *veranderd* in *kebawah;* dat Abdoellah had moeten gebruiken *beperdajaken* of *memperdajaken* in pl. van *perdajaken* enz. Als die fouten noodzakelijk verbeterd of opgemerkt moesten worden, *zooveel te meer* de door mij aangeduide, vooral omdat Dr. v. d. Tuuk op pag. VII van die aanteekeningen, over de spelling sprekende, dit zegt: »Men ziet, dat ik bij de uitgave van dit geschrift vooral 't oog heb gehad »op de behoefte van den inlander aan een goed leesboek." Wanneer een wijze van spelling tot voorwaarde moet worden gemaakt voor een *goed* leesboek, à plus forte raison moet de taal zulks zijn. En de taal van dat leesboek vindt Dr. v. d. Tuuk dan ook *vrij goed;* want op pag. IV van die aanteekening zegt hij: »De taal er van moge »niet onberispelijk zijn, maar toch, vergeleken met die van een be»dorven handschrift, vrij goed." Dit voorwaardelijk *vrij goed* geeft natuurlijk te kennen, dat in dat boek geen fouten voorkomen zooals *jang dija kenal,* anders begrijp ik niet, hoe Dr. v. d. Tuuk die fout in mijn werken afkeurt als gevaarlijk voor den inlander. Wij hebben

[1]) Die *opmerkingen* zijn heel nuttig voor den Inlander, waarvoor het leesboek speciaal moet dienen; zij kunnen de opgemerkte, maar *niet* verbeterde, fouten zelf in den tekst verbeteren!!

echter gezien, welk soort van onkruid te vinden is in dat werk van Abdoellah, dat hij in de Inleiding vergelijkt bij een hof vol van heerlijke bloemen en vruchten! Op pag. XI van die aanteekeningen lezen wij nog dit: »Het zal ons nimmer gelukken een goede voor»stelling der Maleische spraakkunst te geven, zoo wij steunen op de »lezingen van slechts één handschrift. Die een weinig bekend is »met de Maleische handschriften zal weten, dat in een en 't zelfde »werk zoovele verschillende lezingen aangetroffen worden, dat er bij »gebrek van een handschrift, waarop men vertrouwen kan, een »groote kennis der taal noodig is, om zich te wagen aan de uitgave »van een Maleische tekst, die men gerust den leerling in handen »kan geven." Aangezien, volgens Dr. v. d. Tuuk de taal van dat werk van Abdoellah *vrij goed* is, en Dr. v. d. Tuuk met de uitgifte daarvan 't oog had op de behoefte van den inlander aan een *goed leesboek*, zoo moet men uit deze laatste aanhaling opmaken: óf het handschrift van Abdoellah verdient vertrouwen in het oog van Dr. v. d. Tuuk, óf deze geleerde geeft zich zelven een certificaat van een groote kennis der taal te bezitten. Dit is moeielijk uit te maken, vooral wanneer men nog let op hetgeen die geleerde zegt op pag. XVIII van die aanteekeningen: »Zoowel van 't Maleisch van Abdoellah » als van »dat van Rijow moeten we ons geene illusies maken, daar uit 't »geen er ons van bekend geworden is genoegzaam blijkt, dat het een »taal is, die hier en daar verbasterd is." In elk geval, dit is zeker, dat Dr. v. d. Tuuk zich vergist heeft.

Verder het stuk van D. v. d. Tuuk.

En reeds op de eerste bladzijde van *Bachtijar* vinden we *rachmatoe'llah* in een adem met *kodrat Allah!*

Beter *kodratoe'llah* voor de konsekwentie, een fout is het niet! Maar een fout is *patik* in een adem met *hamba*, zie boven pag. 9. Onwillekeurig zweeft mij het beeld van den splinter en den balk voor den geest!

»In pl. van zijns vaders *perdana manteri* heeft bij *firdana* (ald. b. v. bl. 41) alsof »het Arabisch was!"

Zeer juist opgemerkt, een flater van mij; ik maak flaters even als Dr. v. de Tuuk, b. v. *diterkamnja kedalam*, *Wanneer 't passif*, enz.; daar is *firdana* microscopisch bij!

»Zijn vader spreekt *sarwa* uit, maar hij *seroe* (ald. b. v. bl. 79)."

Het woordenboek van Dr. Pijnappel heeft mij misleid, daarin staat *seroe*; ik heb dit reeds in een vorig gedeelte van deze studiën opgemerkt, maar Klinkert beweert, dat het toch *seroe* moet zijn! *(Tijdsch. v. N. I.* December 1882).

Ik blijf natuurlijk bij *saraw*, omdat ik twijfel aan de autoriteit van K.

»Nu *disoerohnja boeboh* en dan *disoerohnja mentjahari* (beide op blz. 72)".

Hier wenscht Dr. v. d. Tuuk dat zijn *Wanneer 't passif*, enz. wordt toegepast!

Disoerohnja boeboh is volgens Dr. v. d. Tuuk natuurlijk goed, en het is werkelijk goed; maar *disoerohnja mentjahari* niet, omdat de persoon die het bevel heeft uit te voeren, niet *onmiddellijk* na *disoerohnja* genoemd is!!

Zie hier wat in mijn *hikajat Bachtijar* op de door Dr. v. d. T. aangeduide plaats staat:

Setelah itoe maka Siti Dinar pon sigeralha ija mengeloewarken beberapa manikam dan intan bidoeri dan permata nilam poelam poespa ragam, disoerohnja boeboh kepada kasoet itoe.

De twee werkwoorden *soeroh* en *boeboh* moeten hier in 't passief zijn, omdat de genoemde edelgesteenten, in het laatste zindeel elliptisch gebezigd, het onderwerp van den zin zijn.

Setelah soedak maka Siti Dinar pon memanggil sahajanja empat orang dan disoerohnja mentjahari pandai emas. = *Daarna riep S. D. hare slaven, vier personen, en liet (hen) goudsmeden zoeken.*

Maar Dr. v. d. T. wil de daad die bevolen wordt in het passief uitgedrukt hebben, dus *tjahari!* Mag ik hem opmerken, dat de zin dan (vrij vertaald) wordt:

Daarna riep S. D. hare slaven vier personen, en door haar werd gelast goudsmeden te zoeken. Maar dat is de bedoeling niet geweest, want anders had ik die verandering *kunnen* maken. *Siti Dinar liet hare slaven roepen*, waartoe?! *En werd door haar gelast goudsmeden te zoeken*, door wien?!

Neen Dr. v. d. T.! *memanggil* moet het zijn, omdat *sahajanja* (*hare slaven*) het bevel moeten uitvoeren, en in het tweede zindeel, elliptisch, als onderwerp optreden.

»Vermakelijk is *ahlimoedjoem* (b. v. op bl. 85), 't geen volstaat om te doen zien, »dat hij uit onnoozelheid den Insp. van 't Inl. Onderwijs knollen voor citroenen »in de handen stopt".

Wanneer iemand, met eenige kennis van het Maleisch, de *Pandjatandaran*, boven genoemd, met aandacht leest, dan zal hij daarin een overvloed van knollen vinden, grooter nog dan ahlimoedjoem; [1]), ik heb hierboven reeds een paar aangetoond, Dat men zich *vermaakt* met mijn fouten heeft niets te beteekenen, want ik ben een leek.

[1]) In mijn hikajat Bachtijar, ter aangehaalde pl. staat *ahli-n-noedjoem;* moet zijn *ahloen-noedjoem;*

Maar *treurig* is het zeker, dat een geleerde als Dr. v. d. Tuuk (uit onbekendheid met het Maleisch) in de *Pandjatandaran* zulke knollen laat staan, welke men, verblind door de reputatie van dien geleerde, voor citroenen aanziet. Dit kan niet zeer voordeelig zijn voor de beoefening van het Maleisch.

»Maar genoeg over een zoon, die niet begrijpt, dat de deugd *vaderliefhebbend-»heid*, overdreven, de ondeugd *blinde partijdigheid* tot dochter heeft en zich zalig »waant [1] in het geloof, zuiver Maleisch te schrijven; of zou hij, om een duitje »te verdienen, en rekenende op de goedkeuring van een Inspecteur van 't Inl. »Ond. zich maar zoo [2]) houden?"

Die *overdrijving* bestaat alleen in de verbeelding van iemand, die gewoon is steeds als een orakel te worden geloofd.

Het eigenlijke slot van Dr. v. d. Tuuks stuk zal ik niet bespreken. Ik laat dat aan hem over, wien de daarin voorkomende liefelijkheden aangaan.

Hiermede neem ik voorloopig afscheid van Dr. H. N. Van der Tuuk. Ik voeg daar nog den welgemeenden wensch bij, dat die zeer verdienstelijke geleerde meer en meer overtuigd moge zijn, dat hij minstens nog evenveel als menigeen heeft te leeren, om voor een kenner van het Maleisch te kunnen doorgaan, en dat die overtuiging hem er toe moge brengen, om bij het beoordeelen van een andermans werk, zich een toon lager te stemmen; dit kan niet anders dan gunstig werken op de wetenschap, waarvan hij een van de grootste voorstanders moest zijn.

Ik heb nog op eenige stukken van den heer H. C. Klinkert tegen mij te antwoorden, Ik zal dat later doen. Voorloopig dit.

»En dan moet men het pedante oordeel van Von de Wall jr. lezen »over dat »(woordenboek)!" van Pijnappel. Von de Wall dicht Pijn-»appel toe, dat hij voor *boeli* opgeeft *schuim*. Waar is dat in zijn »woordenboek te vinden? Pijnappel geeft daarvoor *boehi* op, en dat »heb ik altijd zoo hooren uitspreken en niet *boeweh*, zooals Von de Wall opgeeft". *Tijdschrift voor Ned. Indië*, Juui 1882, pag. 448).

Boeli is een druk — of schrijffout in mijn stuk. Dat de heer K. dat niet vat moet hij verantwoorden. Het blijft echter waar dat *boehi* onmaleisch is. Ten alle overvloede heb ik naar Rijau om in-

---

[1]) Wie waant zich zalig? De overdreven *vaderliefhebbendheid?* Tusschen haakjes: dit woord is Balineesch Hollandsch voor *kinderliefde*.

[2]) Hoe zoo? Dat ik mij zalig waan, in het geloof zuiver Maleisch te schrijven? Wat een onzin!

lichting geschreven, en men zegt mij, dat schuim daar wordt genoemd *boesa* of ook *boeĕ*. Mijn berichtgever, een volbloed Hollander, heeft dit voor *boeweh* gehoord, omdat de Maleier de sluitende *h* zacht uitspreekt. De heer K. heeft dus weer verkeerd gehoord. Men spreekt op Batavia de spelling بوه wel eens *boehi* uit, wegens onbekendheid met de ware uitspraak en steunende op Pijnappels gezag. Het is geen pedanterie, maar overtuiging, als ik herhaal: BOEWEH moet het zijn; dit is zoo zeker als $2 \times 2 = 4$ is.

»Wat de proeven van vertaling betreft, door Von de Wall aangehaald, »zou hij dan werkelijk meenen dat ik *batang* woordelijk met *rottende* »boomstam en *lĕmbab* met *modderig* heb vertaald?" (pag. 449 en vlg.)

Tot mijn leedwezen ja!

»Zou hij niet inzien, dat men om den wille zijner lezers, om hun »het eigenaardige van het spreekwoord duidelijk te laten voelen, »soms vrij vertaalt." (pag. 450.)

Neen, omdat het eigenaardige van het spreekwoord volstrekt niet in de rottende hoedanigheid van den stam ligt. Deze verdediging zou ik verder kunnen ontzenuwen, doch dit is al voldoende.

»Moest ik hem vroeger terecht zetten, toen hij mij allerzotste af- »leidingen toedichtte, met hem te verwijzen naar mijn Hollandsch- »Javaansch woordenboekje, thans moet ik het weer doen door hem »te verwijzen naar mijn Supplement, en wat staat daar nu op *batang* »anders dan de beteekenis *boomstam*, en niet rottende boomstam en »op *lĕmbab*, vochtig, dompig, kalm enz. lang voor dat het woordenboek zijns vaders uitkwam!" (pag. 450).

Mag ik den heer Klinkert beleefdelijk opmerken, dat in het Supplement bij *lembab* ook staat: *week of zacht van klei of modder*? wat onzin is.

»De heer von de Wall is ook hier weer bepaald oneerlijk!" (aldaar.) Ik heb opgemerkt, dat men mij uitscheldt als mijn opmerkingen juist zijn! De Maleische hoffelijkheid verbiedt mij elke nadere toelichting

»Maar ik wil niet voortgaan met stuk voor stuk alle valsche aan- »tijging van von de Wall te weerleggen." (aldaar)

Valsche aantijgingen? Men lette, hoe de heer K. zich verdedigd heeft omtrent *rottende boomstam*, *lembab*, en op wat hieronder zal volgen.

»Veronderstel zelfs, dat ze allen billijk en gegrond waren, het zou »niet te verwonderen zijn, want ik ben in Nederland geboren, de »Maleische taal was mij geheel vreemd en naar mijn beste vermogen »heb ik daaraan gearbeid, maar kon zeker in velen dwalen." (aldaar).

Veronderstel! De heer Klinkert behoort tot die menschen, die

nooit willen bekennen fouten te maken, hoezeer hij nog al redelijk zijn contingent heeft geleverd, om de schoone Maleische taal te verknoeien.

»In dat opzicht heeft von de Wall jr. veel boven mij voor. Hij »getuigt zelf, dat hij onder de Maleiers is *opgevoed*, 12 jaren onaf- »gebroken in de Maleische landen is geweest," enz. enz. »Zulk een »man heeft dus alles op mij voor, maar is het dan niet dubbel »schande als hij ons met zijn *aoesi*, *tanti*, enz. komt foppen? Hoe »schuldig is hij dan wel niet, als hij slecht in die taal schrijft? »En dat hij dit gedaan heeft, zullen wij uit een werk aantoonen, »dat door hem zelf vertaald is, namelijk uit de Hikajat Aladdin," enz. (pag. 450—451).

Nu begrijp ik, waarom de heer K. niet wil bekennen fouten gemaakt te hebben en elke opmerking daaromtrent zeer ongepast noemt; want fouten maken is bij hem schande! Wanneer dat waar was, dan moesten alle beoefenaren van het Maleisch (van andere wetenschappen spreek ik niet) de studie vaarwel zeggen,..... allen, zonder uitzondering, maar Klinkert nommer een.

Maar aangenomen eens, dat fouten maken een schande was, des neen, dan kan dat zeker voor mij, een eenvoudigen Maleier, niet zijn, maar wel voor den heer Klinkert, die het praedikaat voert van *Zeer geleerd*, en dan nog *Hoogleeraar voor het Maleisch aan de Instelling tot opleiding van Oost-Indische ambtenaren te Leiden*. Laten wij nu eens zien, hoe de WelEdelGestrenge Zeer Geleerde heer fouten maakt, niet bij het schrijven van het Maleisch, maar bij de beoordeeling van hetgeen men in die taal heeft geleverd, waarbij natuurlijk elk woord gewikt en gewogen moet worden:

Hij zegt op pag. 452 van het boven aangehaalde *Tijdschr. v. N. I:* »*marika itoe* voor slechts twee personen is ongepast, ook is de »uitspraak *mareka*." Aldaar, iets verder: »*marika kedoewa*, kan de Schrijver" dat ben ik »het verantwoorden? En dat herhaalt hij telkens."

Ja, ik kan dat verantwoorden. Zie Niemann's Bloemlezing, deel I, pag. 106, *toeroenlah kedoewanja marika itoe;* aldaar pag. 166, *maka kata kedoewa marika itoe;* Leesboek van Dr. van der Tuuk, zesde stukje, pag. 64, *maka djadi berbantahlah marika itoe kedoewanja;* aldaar pag. 82, *maka djawab kedoewa marika itoe;* aldaar pag. 105, *hendak memoekoel kedoewa marika itoe*, en *diperdamaikennja marika itoe kedoewanja;* aldaar pag. 107, *kedoewa marika itoe pon masoklah*, enz. enz. enz.

Maar kan de heer K. verantwoorden zulke aanmerkingen te ma-

ken? Kan hij dat ook, wanneer hij, woorden of vormen ontmoetend, die hij niet kent, zooals *aoesi*, *tanti* enz. de deugdelijkheid daarvan ontkent op een wijze die alle tegenspraak ontzegt? of durft hij de juistheid van uitdrukkingen in twijfel te trekken, omdat *hij* ze nergens heeft aangetroffen? zooals de volgende:

Pag. 453: »Pag. 5, 1e kol. reg. 1: *boemi pon bergentar*. De schrijver, »die bij de Maleiers is opgevoed, kan dat nog ter neder schrij»ven. Kent hij dan het woord *gempa* niet?

Zeker wel! Maar mag ik den heer K. vragen, of hij wel het onderscheid weet tusschen *gentar* en *gempa?* Neen, dat weet hij niet; anders zou hij die aanmerking niet gemaakt hebben. Ik wil het hem daarom zeggen. Als ik zeg *boemi bergentar*, dan beteekent het *de aarde dreunt*, geheel plaatselijk, b. v. door het vallen van een zwaar voorwerp, zooals de voorstelling in mijn Hikajat. Maar *gempa* of *gempa boemi* is *aardbeving*, schuddende beweging der aarde over een grootere uitgestrektheid. Onthoud dit goed, heer K.! dan profiteert gij ten minste wat van die aanmerking.

Pag. 453. »Twee malen subjectief passief onmiddellijk op elk an»der volgende, zoo als hier, heb ik nog nooit aangetroffen."

Dat bewijst niets hoegenaamd; *istanboel*, *zeer* bij *amat* en *amboeng-amboeng* heeft hij ook niet aangetroffen in het w. d. b. van H. v. d. W.; zie hier achter.

Pag. 452: »*Maka sahoet orang toewa itoe: Anakkoe*, beter: *hai anakkoe*. Geen Maleier zal zich zoo uitdrukken.

»De tusschenwerpsels *ja* en *hai*, laat de Schrijver telkens daar weg, »waar ze behooren gebruikt te worden."

Alweder een bewijs dat de Heer K. niet veel weet van het Maleisch. Zie o. a. Leesboek van Dr. v. d. Tuuk, 7e stuk, pag. 11: *Toewankoe, inilah perampoewan jang kita dengar chabarnja itoe;* pag. 12: *Toewankoe, baiklah kita kerdjaken.* Aldaar: *Hai, sahajakoe, apa bitjaramoe.* Men mag dus de tusschenwerpsels weglaten als men wil.

Pag. 452. »*Maka orang toewa itoepon membakar istangi seraja men»goetjap.* Wat die oude man *geoetjap* heeft, daarnaar mag men raden, »want er volgt niets meer. Met dit woord is de zin uit."

Mengoetjap wordt dikwijls zóó, zonder object, gebezigd, om de aandacht alleen op de handeling te vestigen, dus *intransitief* genomen; b. v. *Astarfiroe'llah*, dat noemt men *mengoetjap*, hier op Batavia *menjeboet*. Ik heb voor mij liggen een brief van een Maleier van Padang Sidempoewan, waarin hij onder a. zegt: »sampei itoe orang *mengoetjap* dan sampei dianja heiran dari kekajaän allah taallah." Het Maleisch is slecht, maar *mengoetjap* is daar zeer goed.

Aldaar: »*diperolehnjalah djoega*, moet zijn: diperolehnja djoega. »Hier is *lah* weer te veel."

Niet waar. Zie o. a. Niemann's Bloemlezing, 1e deel, pag. 9: *sabarlah djoega dahoeloe;* Leesboek van Dr. v. d. Tuuk, zesde stuk, pag 119: *tijadalah djoega semboeh;* idem, Maleische vertellingen, pag. 50: *maka kawan gagak poen masoklah djoega.*

Pag. 454. »*djika koewasa radja jang terlebeh mahakoewasá djoewa* »*seaklipon*. Is dit nu een zin van iemand, wiens moedertaal het Ma»leisch is en die zich aanmatigt om alles en een ieder te corrigeeren?"

Ja! Dat is altijd beter dan het penneproduct van den Heer K. in *zijn* moedertaal:

»Daar de drang der omstandigheden mij niet veroorloofde dit stuk »in de Indische Gids te plaatsen eerst dan als het vervolg van v. d. W. »schrijven was verschenen, heb ik aan de redactie van dit Tijdschrift »eene gastvrije opname er voor verzocht en gekregen." *Tijdschr. v. N. I.* Augustus 1881, noot op pag. 145.

»*goenoeng jang berakit-rakit! Rakit* heeft nu eenmaal de beteekenis »van *vlot*, zooals in houtvlot, bamboevlot. Dit op bergen toegepast »heb ik nog nooit aangetroffen. Voor *gebergte*, in de beteekenis van »*bergreeks*, gebruikt men op Sumatra *goenoeng barisan* en voor ge»bergte, als plaats van veel bergen, heeft men in 't Maleisch en Javaansch *pĕgoenoengan*." pag. 452.

De heer Klinkert heeft *goenoeng berakit-rakit* in de beteekenis van *aaneengeschakelde bergen* (dat niet met *pegoenoengan* kan worden uitgedrukt) zeker niet aangetroffen op de wijze als hij *marika kedoewa* nooit heeft aangetroffen! Dan behoeven wij ons niet ongerust te maken. Er zijn nog zoo vele dingen die hij nog niet heeft aangetroffen of nimmer zal aantreffen. Ik heb die uitdrukking dikwijls gehoord, even als b. v. *batoe berandam* = *netjes samengevoegde steenen*, een dichterlijke uitdrukking voor *een uitgestrektheid koraalbank: Bagaimana tijada dibelok* (van een schip), *Batoe berandam sebelah kiri; Bagaimana tijada dipelok* (van een vrouw) *soedah berdendam selama ini.*

»*berdekatan saboewah dengan saboewah.* Wat moet deze vorm van »*ber* en *an* bij het grondwoord *dekat* hier beteekenen? Wij raden den »schrijver aan de Maleische grammatica" (b. v. het *kort begrip van de grammatica* in het *conversatieboek* van H. C. Klinkert, niet waar?) »nog wat te bestudeeren en die eens te vergelijken" (verwarren?)" met de Javaansche."

Dekat, dat *nabij*, *dicht* beteekent, heb ik hier als substantief genomen: *nabijheid*, en dat mag ik doen even als b. v. met *pandjang* = *lang*, subst. *lengte*. Zie hier wat H. v. d. Wall van dien vorm

ber—an[1]) voor *substantivaal-wortels* zegt in zijn *Vormveranderingen der Maleische taal*, pag. 82: »Hier wordt aangenomen, of liever her»innerd, dat alle rededeelen substantiva kunnen zijn. Het natuur»lijkst is hier, *ber* — als grondwoord aan te nemen en *an* zich daar»aan bepalend, d. i. *meer en bepaalder toestand aanwijzend*, te laten »aansluiten — iets dat wij moeijelijk in 't Nederl. kunnen uitdrukken »daar *ber* — zelf reeds toestand uitdrukkend is. Daardoor wordt dan »soms eene bijzondere nuance der verhouding uitgedrukt. De veel»heid, die de vorm *ber—an* soms uitdrukt, is meer toeteschrijven »aan de natuur van den wortel, dan aan het suffix *an*." Onder anderen haalt H. v. d. Wall tot voorbeeld aan *berpandjangan*, *bersamaān*. Ik wil gaarne aannemen, dat dit te hoog is voor den heer Klinkert, die geen gevoel heeft voor het Maleisch en wiens grammaticale kennis ook nog zeer veel te wenschen overlaat. Een nieuw staaltje uit zijn genoemd *kort* (zou het niet beter zijn: *verward*?) *begrip van de grammatica*, pag. 247, over de *zelfstandige naamwoorden* Hij zegt daar: »Een bepaalden vorm, om de beteekenis van het »woord verkleind voor te stellen, zooals ons *je* in *kindje* etc., heeft »de Maleier niet. Wel iets, dat daarop gelijkt, nl. het achtervoegsel »*an, doch dit geeft aan het woord meer de beteekenis van iets in het klein* »*nagemaakt*," (ik cursiveer), »b.v. van *roemah*, huis, *roemahan* een »huis in het klein, zooals voor speelgoed of model; van *koeda*, paard, »*koedaān*, paard in het klein nagemaakt, van *orang*, mensch, *orangan* »een mensch in het klein nagemaakt, dus pop, beeldje. Wil men »een zelfst. n. w. verkleind voorstellen, dan doet men dit door »achtervoeging van *ketjil*, b. v. *koeda ketjil*, paardje, *roemah ketjil* »huisje."

Als het waar was, wat de heer Klinkert ons daar vertelt, dan zou de Maleier zich niet kunnen uitdrukken, als hij moet beduiden een *beeld*, *pop* enz. even groot als, of grooter dan het natuurlijke model; b. v. de *khai lò sin*, een pop van papier en andere materialen, bij chineesche begrafenissen in gebruik, oneindig grooter dan de mensch. En toch wordt dat ding genoemd *orangan* of *orang-orangan!* Zoo zou de Maleier ook geen raad weten, hoe hij *nagemaakte bloemen*, *vruchten* enz. die even groot als de natuurlijke zijn, moet noemen. Men ziet hieruit, welke kennis van de grammatica de heer Klinkert bezit. Als de heer Klinkert zich beroept op *anakan* of *anak-anakan*, dan zeg ik hem, dat het denkbeeld *klein* niet door den vorm — *an*, maar door het grondwoord *anak* wordt uitgedrukt.

[1]) Dit streepje is hier in de plaats van het grondwoord.

Nog een staaltje. Pag. 264 van zijn *kort begrip:* »Is het grondw. verdubbeld, dan hebben zij eene collectieve beteekenis, b. v. *daoen-doenana*, gebladerte, *boewah-boewhan*, allerlei vruchten, fruit."

De Maleier noemt echter een enkele nagemaakte *bloem*, *vrucht* enz. *ook* met verdubbeling van het grondwoord: *boenga-boengaan*, *boewah-boewahan*.

Ik moet daarom bekennen, dat deze verklaring van het Maleisch fonkelnieuw is. Moet zij ook soms strekken tot vervanging van wat de heer Klinkert noemt *oudbakken*, zooals de *Vormveranderingen van de Maleische taal* van H. von de Wall (pag. 469 van het genoemde tijdschrift)? Ik vermeet mij te zeggen, dat dat werk voor den heer Klinkert nog niet gebakken is; het is te zware kost voor hem met zijn zeer luttele kennis van het Maleisch. Als hij zijn best doet, en daarbij met meer zorg gebruik maakt van zijn scherpzinnigheid en accuratesse, dan kan hij wellicht over een jaar of vijf, zoo niet langer, dat werk eens in handen nemen, niet om het te critiseeren, maar om daaruit verder te leeren. Eerst dan zal het wellicht voor *hem* gebakken zijn.

Dat de heer K. met die goede eigenschappen zijn voordeel niet doet, blijkt uit de wijze, waarop hij de taal verklaart en zich verdedigt.

Een paar bewijzen. In zijn supplement vindt men *berketoek* (zie onder *ketoek;* ook bij Pijnappel, hoe is 't mogelijk! zou men zeggen.) met de beteekenis *opgerold als een slang; in elkander gekruld!* Het Maleische spreekwoord *berketok boekannja tedoeng*, *melantjar boekannja oelar*, opgenomen in K.'s niet door H. v. d. Wall gecorrigeerde gedeelte van zijn verzameling spreekwoorden, heeft hem een poets gespeeld. Ik kan mij zeer goed voorstellen, hoe die grap in haar werk is gegaan. K. vroeg aan zijn schrijver naar de beteekenis van dat spreekwoord, en de Maleier gaf, zooals gewoonlijk, een half, kort antwoord, er op rekenende, dat de *scherpzinnigheid* van den *ontwikkelden orang Belanda* de rest wel zou vatten: *orang bertenoen*, *Toewan!* = *iemand die weeft, Mijnheer!* En de heer K. had direct de beteekenis van het woord *ketok* (hij heeft er *ketoek* van gemaakt om het te onderscheiden van *ketok!*) gevonden: *opgerold*, in *elkander gekruld*, omdat er sprake is van een *tedoeng* — *een soort zwarte*, *en ook aschgrauwe slang* — zonder zich de vraag te doen, of die beteekenis wel logisch kan gebezigd worden bij *orang bertenoen*, waarbij in werkelijkheid geen *tedoeng slang* te pas kan komen, maar eenvoudig een vrouw die aan het weefgetouw zit, en niet *opgerold* of *gekruld* kan zijn. Dat *berketoek* van den heer K. moet *berketok* zijn, het *kakelen* van een hen. Volgens de Maleiers maakt de *tedoeng* ook zulk een geluid. Nu wordt in dat

spreekwoord de groote spaan, *belera*, (gewoonlijk van zwart of donker gekleurd hout, zooals *belijan*, en ook van *niboeng*), vergeleken bij een *slang*, niet alleen om die kleur, maar ook omdat hij met snelheid tusschen de schering, *longsin*, als het ware, wordt geworpen, waardoor de beweging ontstaat, die wordt vergeleken bij *melantjar* = *met een vaart vooruit schieten*, zooals de slang dat doet. En wat *berketok* betreft, het is het geluid, dat ontstaat door de *belera* tegen den kam te slaan; dit geluid wordt echter in werkelijkheid teweeg gebracht door een stuk plank, waaraan de schering omwonden is en die, bij elken slag met de *belera*, met een ander stuk hout in aanraking komt. Als de heer K. niet te veel op eigen krachten had gerekend, welke gewoonte hij nu nog niet schijnt afgelegd te hebben, dan had hij aan den Maleier gevraagd: *Apa moelanja*, *maka orang bertenoen dikataken berbetok?* en dan had de Maleier zeker een verklaring gegeven, nagenoeg als de bovenstaande. En dan was het Maleisch zeker niet met een woord verrijkt geworden, waarvan het gemis in het woordenboek van H. v. d. Wall o. a. den heer K. aanleiding heeft gegeven tot de volgende terechtwijzing:

»Maar 't is den heer Von de Wall" (dat ben ik) »met zijn pedante" (de heer K. is zeer bescheiden met zijn treurige kennis van het Maleisch, ik refereer o. a. aan *marika kedoewanja*, enz.) »aanmerkingen »geraden te zwijgen, want daardoor komen hoe langer zoo meer de »groote gebreken" (zooals *berketoek!*)" van het woordenboek zijns »vaders aan het licht."

Hiernaar kan men Klinkert's liefde voor de wetenschap afmeten. Ik schrijf om zoo veel mogelijk fouten te ontdekken, al zijn ze van mijn vader.

»Men doe de moeite en sla beide woordenboeken eens op bij het »woord *serba*, dan zal men zien, dat bij Pijnappel ook worden op- »gegeven: *serba-serbi*, *serba sedikit*, *serba-djenis* en *serba mati*, die allen »bij Von de Wall, ontbreken! Vooral dat *serba-serbi* niet bij hem »voorkomt is schande." *Tijdsch. v. N. I.* pag. 448.

Serba is bij v. d. Wall voldoende verklaard: *al*; *geheel; voltallig; aller; allerlei gereedschap; s, salah; s. roemah; s. kapal; s. nika.* Dat dit voor den heer K. niet voldoende is, daar hij daarbij o. a. nog genoemd wil hebben *serba sedikit*, getuigt alweder van weinig nadenken! Of weet hij niet, dat men dan met even veel recht zou mogen verwachten, dat ook werden opgenomen: *Serba banjak=alles veel*, *serba manis=alles zoet*, *serba Klinkert*. b. v. van aanmerkingen en geleerdheden, *alles à la Klinkert* enz. enz. enz. Wat *serba serbi* betreft, ik betwijfeld, of 't zuiver Mal. is; daarvoor is *serba nika.*

En van dat kaliber zijn bijna al de aanmerkingen van den heer K. zoowel op mijn werken, als op het woordenboek van H. v. d. Wall.

Aangezien de heer K. niet tevreden is met weinig (*T. v. N. I.* p. 467, 3e alinea) wil ik nog een paar staaltjes geven. Het is echter niet om hem persoonlijk te doen, maar in het belang van de wetenschap; anders zou ik geen woord op het papier willen zetten.

Op pag. 469 zegt hij: »Bij *arah* geeft hij" (H. v. d. Wall) »ook op: *mengarahken*, aan het werk zetten van arbeiders. Dit is van het grondwoord *kerah*. Zie aldaar."

De heer K. is niet minutieus genoeg om te begrijpen, dat *aan het werk* ZETTEN *van arbeiders* en *verzamelen*, *bijeenroepen voor eenig werk*, *lichten*, *tot werken* AANZETTEN (aansporen) verschillend zijn. Voor het eerste zegt men *mengarahken* gr. wl *arah*, en voor het andere *mengerah*, gr. w. *kerah*. En de heer Klinkert durft zeggen, dat het geraden is voor mij om te zwijgen met mijn aanmerkingen, die hij pedant noemt!!

Pag. 470: »Op pag. 40 verwijst hij" (H. v. d. W.) »naar *Istanboel*, dat er niet in staat. Ook *ĕngkah*, lijm, wordt niet opgegeven."

Indien dat woord (*Istanboel*) er werkelijk niet voorkomt, moet het dan voor rekening van H. v. d. W. komen even als het niet voorkomen van andere woorden in de uitgave, die wel in het bij het Bat. Genoots. v. K. en W. berustende handschrift te vinden zijn? Maar *Istanboel* komt in het woordenboek van H. v. d. W. *wel* voor; zie op pag. 37. Wat *ĕngkah* betreft, veroorloof ik mij de vraag, of het niet is een pendant van *berketoek* en andere fonkelnieuwe, door Klinkert ontdekte woorden? of heeft de beteekenis van *lijm* in zooverre alleen recht van bestaan, omdat een Maleier hem daarmede heeft *gelijmd?* *Eengkah-engkah* zegt de Maleier o. a. van vruchten: *nog niet geheel rijp* of *murw*, zoodat zij nog *getah* kunnen bevatten; (zie wdb. van H. v. d. W.) Nu bestond er voor iemand als den heer Klinkert, die bij de verklaring van het Maleisch heel luchtig te werk gaat, geen bezwaar om met het oog op *getah*, waarvan vogellijm wordt bereid, de gevolgtrekking te maken, dat *engkah*=*lijm* is, en zoo kreeg *berketoek* een waardig pendant!

Aldaar: »Het bijwoord *amat*, zeer, is geheel vergeten."

Op pag. 97 van dat woordenboek vind ik echter; I *mat* (= *sangat*), *boven mate; al te; ongemeen*, *bijzonder*, *grootelijks*, en .... ZEER. Dit laatste schrijf ik met kapitalen voor den heer Klinkert, omdat hij niet goed schijnt te kunnen zien.

Onmiddellijk op die opmerking volgt dit:

»Bij III *ambong-ambong* komt niet voor *pohon ambong-ambong*

»uit de Hik. Abd. pag. 188 bekend en waarvan Pijnappel zegt: »een »strandboom met dik merg, waarvan men kunstbloemen en lampen»pitten maakt; *boenga ambong-ambong*", (ik lees in Pijn. *amboeng-amboeng*, zooals 't ook wezen moet) »zulke kunstbloemen." Komt ook »voor in Abdoellah Schetswoordenboek en in mijn Supplement."

Wat een moeite heeft de goede heer Klinkert zich gegeven! Twee werken van Abdoellah, Pijnappel's woordenboek en . . . . dat mag niet worden vergeten . . . zijn *Supplement* opgeslagen om . . . niet te zien, dat het bij H. v. d. Wall ook wel voorkomt; zie pag. 91, rechts, onder *amboeng* III, daar lezen wij: *amboeng-amboeng, naam van een boom, groeiende aan zandige zeestranden, met sponsachtig hout en dik merg; het merg van dien boom; van dat merg, in dunne schijven gesneden, maakt men kunstbloemen, even als van papier; terwijl het ook voor lampenpitten gebruikt wordt; boenga a.* enz.

Welke waarde kan men nu aan de aanmerkingen van den heer Klinkert hechten, en aan zijn: *ik heb dit* of *dat nergens aangetroffen*; *nooit tegengekomen*; *nooit gezien*; enz.? En in zijn *Spraakleer van het Maleisch* vinden wij op pag. 132 dit: »Dr. de Hollander komt in een »noot op pag. 231 van zijne Handleiding 5ᵉ druk, tegen mijn be»weren op en haalt daarbij verschillende, voor mij geen afdoende" (voor *Klinkert* geen afdoende!!) »autoriteiten aan. Mijne bewering »berust op ervaring," (!!) »even als in der tijd die ten opzichte van *moedah*, *toewah* en *hobatan*." enz.

Ook even als ten opzichte van *opgerolde*, *in elkander gekrulde* vrouw, van *marika kedoewa*, van het niet voorkomen van *istanboel*, *zeer* en *amboeng-amboeng* bij H. v. d. W. en nog meer andere? Dan is 't in orde!

De door Dr. de Hollander aangehaalde antoriteiten zijn Pijnappel, van der Tuuk en H. von de Wall.

Batvaia, Juni 1883.

Ma Maridjah

DOOR

SALLY.

»En zoo ben je vast besloten, Haastrecht?"

Vast besloten. — Het moet wel vriend! Wanneer men, zoo als ik, vijftien jaren dienst in onze tropische gewesten achter den rug heeft en dan met een gezondheid als de mijne, wordt het waarlijk tijd, dat men zich eens gaat opfrisschen in een koeler klimaat. In 't lieve vaderland zal ik maar niet zeggen. De eerste raad van doctoren en professoren dáár zal wel zijn, dat ik in geen geval het ongestadige, vochtige en nevelachtige klimaat van onzen geboortegrond moet trotseeren.

»Wil ik blijven leven, dan zal ik een vrijwillige balling zijn, die zijn tenten in Zuidelijk Frankrijk of Italië zal moeten opslaan. In godsnaam! In sterven heb ik op het oogenblik ook geen zin."

De spreker glimlachte en keek de vrouw van den huize, eene jonge vrouw van even vierentwintig jaar aan.

»Neen, dat begrijp ik", antwoordde deze.

»Er ligt nog een goed leven voor u en ge hebt uw verlof dan ook wel verdiend, kommandant. Wij zullen nog heel wat tijd hier moeten blijven, vóór Warnars de vijftien jaren dienst achter den rug heeft."

»Dat geloof ik", viel haar man in. »Trouwens", en hij sloeg een blik van innige liefde op zijn jonge vrouw, »voor mij is het heel wat gemakkelijker het hier uit te houden dan voor onzen vriend Haastrecht. Ware ik, als hij, een ongetrouwd man, dan zou ik het geen zeven, laat staan vijftien jaren hebben uitgehouden zonder eens weer een kijkje in 't lieve vaderland te gaan nemen en te zien of de eene of andere lieve, Hollandsche jonge dame geen zin had om met mij mee te gaan als ik retourneerde."

De kommandant zuchtte eens en keek naar buiten.

Ons drietal zat in de voorgalerij der gezellige kontroleurswoning van P. zoogenaamd »klimaat te schieten".

Bijna elken avond was men bij elkander, daar de ongetrouwde kommandant het vooral dan in zijn eenzame woning in den benteng niet uit kon houden. En daar hij zich bij de Warnars meer te huis voelde, dan bij de andere Europeesche of liever half Europeesche familie van den adsistent-resident, zocht hij gewoonlijk in de kontroleurswoning zijn troost.

De maan verlichtte den aloen aloen die door kanarie-, en assemboomen omringd, het middelpunt der Europeesche woningen der plaats vormde.

De schaduwen der boomen teekenden zich scherp af op het witte kiezelpad daaromheen. De grijze muren van den ouden benteng wierpen in 't heldere, witte maanlicht scherp begrensde schaduwen tegen den donkeren achtergrond van klapperboomen en bamboe stengels.

Buiten heerschte die doodsche stilte, welke des avonds gewoonlijk op de binnenplaatsen der residentiën rust en waar het heldere licht der maan zelfs iets spookachtigs geeft aan de voorwerpen die het beschijnt, waarbij men onwillekeurig denkt aan afbeeldingen door de glazen van een stereoscoop bekeken. Dezelfde onbeweegelijkheid, hetzelfde stille, witte licht, dat ons alles anders, scherper en zuiverder doet schijnen dan wanneer men het bij dag ziet.

Af en toe echter werd de stilte afgebroken door het zachte geluid van den gespleten bamboestok, die door een van den naburigen passar tehuiskomenden toekan-minjak of kippen-koopman over den schouder gedragen werd.

De regelmatige, vlugge gang van den drager, die hem den last, aan beide zijden van den bamboe, lichter deed torschen, veroorzaakte het eigenaardig zwiepend geluid, dat zich mengde met de bijna onhoorbare schreden der bloote voeten van den inlander op het kiezelpad.

Zulk een enkele achterblijver spoedde zich naar huis om van de rust in den helderen schijn der maan te genieten. De Javaan heeft met zulke nachten op.

Het rijpaard van den kontroleur Warnars graasde, aan een lang touw door een staljongen vastgehouden, op den aloen-aloen. Zijn hals, zijden en schoften glommen, al naar hij zijn sierlijken nek kromde, of het bevallig gevormde lichaam wendde, in het zilveren licht der maan.

Het scheen wel, dat het gesprek niet vlotten wilde en elk van

het drietal met zijn eigen gedachten bezig was. Vooral de jonge vrouw was in zich zelve gekeerd.

Nu eens zag zij haar man, dan weder van ter zijde haar bleeken gast aan. Het scheen, alsof haar telkens eene vraag op de lippen kwam, die zij niet durfde uitspreken.

Eindelijk vermande zij zich en vroeg plotseling:

»En Rita?"

Er kwam een wolk over kaptein Haastrecht's gelaat, toen hij antwoordde:

»Rita blijft bij hare moeder; deze wil het kind niet afstaan en afnemen mag ik het haar niet."

»Maar het kan toch niet altoos bij de moeder blijven, die kan haar toch niet groot brengen. — Moet het dan met haar in den kampong terugkeeren? Uw kind — dat lieve, blanke schepseltje. *Dat* zal u toch niet toestaan?" riep mevrouw Warnars verontwaardigd uit.

»Ik *moet* het toestaan, mevrouw. De moeder heeft hier het meeste recht op het kind. Daar zij het niet vrijwillig aan mij wil afstaan, kan ik haar tot niets dwingen."

»Maar dat is verschrikkelijk!" barstte mevrouw Warnars uit. »Dat lieve kind dat al zoo aardig babbelt, zal een kampongkind worden! Ach Johan!" En zij stond op — ging naar haar man en troonde hem mede naar de binnengalerij.

Daar begon een half gefluisterd gesprek tusschen de echtgenooten.

Kaptein Haastrecht stond eveneens op en keek naar buiten. Hij deed alsof hij van het gefluisterde gesprek achter hem niets hoorde.

Eenige minuten later voelde hij de zachte drukking eener hand op zijn arm en hoorde hij zijn naam uitspreken.

Hij keerde zich om. Mevrouw Warnars stond voor hem met een gelaat stralende van vreugde en bleek van aandoening:

»O, kaptein Haastrecht! geef ons Rita! wij zullen het aannemen en verzorgen als ons eigen kind en liefhebben als ons eigen. Toe, geef haar ons, sta haar aan ons af, dat lieve engeltje!"

Haastrecht greep beide handen der gastvrouw in de zijne. Er kwam een glans van geluk op zijn gelaat toen hij uitriep:

»Wilt u dat? Is het je ernst, Warnars? zou je mijn kind tot je willen nemen? O, dank — dank!"

Maar even snel week weer de uitdrukking van vreugde van zijn bleek gelaat en diep zuchtend liet hij de handen der jonge vrouw los en zeide dof:

»Ik *kan* haar u niet geven!"

Mevrouw Warnars begreep hem verkeerd. — »Wij willen haar niet van u afnemen, kommandant. U houdt het recht als vader op haar. En als u haar later weer opeischt, zullen wij Rita, wat het ons ook kosten moge, weer afstaan. Dat is natuurlijk, u houdt altoos recht op haar. Maar geef ons haar dan maar ter leen, tot zoolang u zelf getrouwd zijt of weer in Indië terugkomt."

»Dat is het niet, lieve vrienden", antwoordde Haastrecht. »Niet *dat* is mijn bezwaar, maar Maridjah zal nooit haar kind afstaan. Zij heeft het te lief. Wat ik haar ook heb aangeboden, 't hielp niet. Mij — den vader, heeft zij altoos geantwoord, dat zij haar Rita niet afstond, dat, nu ik haar verliet, ik het kind eveneens verliet. Háár met het kind of geen kind. De arme ziel heeft zich in het hoofd gezet, dat ik wegga om te trouwen; en dat verbittert haar."

»Misschien is dat wel de reden, waarom zij Rita aan u niet wil afstaan, Haastrecht. Je weet hoe wraakzuchtig 't Javaansche volkje is. Als zij weet, dat je op het kind gesteld bent, zal zij het juist bij zich willen houden om je te plagen. Voor die soort vrouwen zijn kinderen maar een last. Liefde voor haar kroost hebben ze weinig of niet. Liefde en trouw zijn twee woorden wier diepen zin eene Javaansche vrouw niet verstaat", viel Warnars in, die ook naderbij was gekomen.

»*Zij* zou een andere moeder zijn", vervolgde hij en sloeg den arm over den schouder zijner vrouw, terwijl hij haar naar zich toe trok en de tranen wegkuste, die in haar oogen opwelden.

»*Dat* geloof ik", antwoordde zijn vriend en zag vol vereering mevrouw Warnars aan. »Maar toch moet ik je tegenspreken, als je beweert, dat er absoluut nooit ware moederliefde bij de inlandsche vrouwen wordt gevonden. Voor tien jaar, toen ik op Palembang was, heb ik daar een voorbeeld van bijgewoond.

Op een nacht werden door een bandjir twaalf kampongs verwoest. Er werd gered wat gered kon worden. Al de arme duivels, die den dood ontkomen waren, werden in onzen benteng geherbergd; onder anderen eene jonge Javaansche vrouw. Haar man was dien nacht omgekomen. Toen wij haar van het dak van haar bamboezen woning wilden halen, gaf zij eerst haar kinderen aan, althans twee daarvan. Het derde scheen door de kou van 't water bewusteloos of dood. Wij riepen haar toe, het arme wurm aan zijn lot over te laten, maar zij antwoordde, dat elk der kinderen haar even lief was, dat dit, daar het misschien nog bijgebracht kon worden, eveneens moest worden gered. De tijd drong, 't water steeg en er was een

vervaarlijke vijand bovendien in aantocht. Een verwarde hoop atap, boomstammen, bamboezen, ja wat niet al, die in woesten vaart op onze boot aankwam.

»»Laat het kind vallen en spring in de boot, zij is al overvol. Voor lijken is geen plaats hier!" riep een onzer.

»Zonder hem ga ik niet. Hij is niet dood", riep de moedige vrouw. »Ga dan maar heen zonder mij, en laat mij met mijn kind omkomen."

Het doodsgevaar werd ook voor ons werkelijkheid. Ik riep: »in godsnaam dan! schik wat in en neem ze nog beide op." 'k Heb haar zelve beetgepakt. Maar 't kind liet zij niet los, schoon we haar allen wilden overtuigen, dat het dood was. Zoo hebben we haar en ons zelf nog gelukkig gered. Geen tien seconden langer getalmd en we waren allen door het gevaarte, dat op ons toekwam meegesleept en verdronken.

»Die vrouw had gelijk en wij niet. Haar kind kwam weer bij, de laatste levensvonk was nog niet uitgedoofd."

»Dat is dan wel een uitzondering Haastrecht. Ik zou je op andere voorbeelden kunnen wijzen, hoe Javaansche moeders haar kinderen verkoopen aan den meestbiedende" — viel Warnars in.

»Je hebt gelijk, veel gevoel voor trouw of zedelijkheid heeft men onder de Javanen niet. Maar het bestaat toch bij sommige individuën, en ik geloof, dat Maridjah eene dier uitzonderingen is — Helaas! mag ik er nu wel bijvoegen."

Maar mevrouw Warnars gaf het niet op.

»Toch wil ik het probeeren, kommandant; vraag haar uit mijn naam of zij het kind wil afstaan om door mij te worden opgevoed. Misschien weigert zij slechts om u het kind af te staan, omdat zij weet, dat zij u er mee plaagt — maar wil zij het gaarne aan ons geven als wij er om vragen."

Kapitein Haastrecht bleef eenige oogenblikken voor zich zien; toen stond hij op, en haar de hand toestekend zeide hij:

»Laat mij eerst haar het voorstel doen. Ik kom u dan later het antwoord brengen. Ik *hoop*, dat u gelijk hebt en dat het slechts haar wrok op mij is, die haar het kind bij zich doet houden. Ik hoop het van harte! Waar zou mijn kind beter bezorgd zijn dan bij u? — — Bonsoir! 't Wordt laat. — Tot morgen."

Zwijgend zagen Warnars en zijne vrouw den vertrekkende na, toen hij langzaam, met de handen op den rug, den aloen-aloen overstapte en in de poort van den grijzen benteng verdween.

Ook daarna bleef de jonge vrouw naar buiten staren op het helderverlichte landschap, nu door geen enkel wezen meer ver-

levendigd, terwijl slechts het eentonig zoo eigenaardig getjilp der krekels in den stillen nacht weerklonk.

Warnars sloeg den arm om het middel zijner vrouw en zag haar in het gelaat.

»Schreit ge, Lize?"

»De met moeite ingehouden tranen stroomden overvloedig en met de bitterheid der teleurgestelden zeide zij:

»Waarom onthoudt God mij wat hij aan onwaardigen geeft. Waarom vertrouwt hij kinderen aan *zulke* wezens en moet ik ze steeds ontberen?"

Haar man zweeg en trok haar dichter tot zich. Zij zag tot zijn gelaat op en, door de pijnlijke uitdrukking daarop getroffen, veegde zij haastig haar tranen af en trachtte te glimlachen.

»Als wij Rita nu maar krijgen, zal veel vergoed worden, Johan. Jegens u ben ik althans schandelijk ondankbaar, want ge hebt me immers terstond mijn verzoek ingewilligd. Hartelijk dank! beste man!"

Warners kuste het tot hem opgeheven gelaat.

»Misschien is het zwakheid, geen goedheid, Lize, dat ik toestemde het kind tot ons te nemen. Ik vrees, wanneer kleine Rita zich recht vast in ons hart heeft genesteld, dat het ons zeer moeilijk en u vooral een bijna te zwaar offer zal zijn om haar dan weder aan den vader af te staan, wanneer hij haar weder komt opeischen."

»Neen — o neen! Ik weet immers dat dit onze plicht is en dat ouders onvervreemdbare rechten op hun kinderen houden. Als wij maar eerst het kind hier hebben, zal ik nooit vergeten, dat het ons ter leen gegeven werd tenzij....."

Mevrouw Warnars zweeg en sloeg de oogen neer.

»Tenzij Haastrecht naar Holland gaat om nimmer terug te keeren — tenzij hij haar ons als zijn nalatenschap afstaat. Niet waar, Lize?"

Zij knikte — maar zweeg.

»Arme kerel! Ik vrees maar al te zeer, dat dit het geval zal zijn en dat, wanneer wij Rita tot ons nemen, het voor goed zal zijn; dat haar vader althans haar nimmer meer zal komen opeischen."

II.

Zooals de kommandant reeds gevreesd had, de moeder van Rita weigerde uitdrukkelijk om het kind aan iemand af te staan.

»Mijn kind hoeft geen »nonna Blanda" te worden, antwoordde zij onophoudelijk op alle betoogen en aanbiedingen van den vader. Ik ben eene »orang slam". Zij moet ook eene orang slam blijven. Als de

vader mij niet goed genoeg rekent, om mij mede te nemen naar zijn negory, dan is mijn kind daar ook niet goed genoeg toe. En waarom zou ik het aan een ander geven? Kan ik zelve niet voor Rita zorgen? Het is het mijne en het blijft het mijne."

En daar bleef het bij. Haastrecht moest naar Holland terugkeeren in onzekerheid omtrent het lot van zijn kind.

»Als 't een jongen was, zou het mij minder hinderen", had hij tegen Warnars gezegd, »maar te denken dat mijn dochtertje eenmaal zal zinken tot het lage peil eener Javaansche vrouw, een meisje met Hollandsch bloed in de aderen, is wel hard. Er moest een wet zijn, die de vaders het uitsluitend recht op hun kinderen gaf, echte of onechte."

Warnars glimlachte:

»Wat zou dat in ons land geven, Haastrecht? Verbeeld je, dat dáár alle vaders verplicht waren hun kinderen te erkennen en voor hen te zorgen?"

»Dan zou men althans niet zooveel hooren van gevallen van kindermoord en zou de maatschappij er niet minder om worden. Hier echter, waar bijna ieder vader zich zijn kinderen vrijwillig aantrekt, moest hij er niet in gedwarsboomd worden door de willekeur der inlandsche moeder, die haar kind willens en wetens verderft, door het bij zich te houden."

»Je bent inconsequent, Haastrecht. Je hebt laatst gezegd, dat uw Maridjah haar kind waarlijk lief had", zei Warnars.

»En dat geloof ik nog. Zij heeft het lief zooals een dier zijn jong lief heeft. Hoogere, opofferende liefde kent zij niet.

»Toen ik haar sprak van Rita's toekomst en het noodzakelijke om haar door Europeanen te laten opvoeden, was zij voor geen rede vatbaar. Wat voor de moeder goed genoeg was, was dit ook voor het kind, beweerde zij. Van Rita hoefde geen dame te groeien, die zich later voor haar moeder zoude schamen. En het hardst van alles is", vervolgde Haastrecht, »dat zij toch binnenkort het kind in de kampong achterlaat bij den een of anderen soedara, om weer de njai van een ander, misschien mijn opvolger te worden.

»Zij is nu boos en bedroefd, dat ik haar achterlaat, maar voor ik voet aan wal zet in 't vaderland, heeft zij zich allicht met een ander getroost en dan..... mijn arm kind!"

Mevrouw Warnars stortte in stilte tranen. Het beeldschoone kind, waarmee zij zoo dikwijls gespeeld had en dat zij bij zich gelokt had met speelgoed en lekkers, was door de moeder in de laatste dagen zelfs zorgvuldig bewaakt en in huis gehouden, als vreesde zij, dat het haar zoude worden ontstolen.

Weinige weken later bracht Warnars zijn vriend tot aan de grens zijner afdeeling — daar namen zij afscheid. Langzaam reed hij terug en liet zijn paard naar eigen willekeur voortstappen, toen hij plotseling een kinderstemmetje achter zich hoorde, dat vol blijde verrassing uitriep: »Papa, papa!"

Hij hield het paard in en keerde zich in den zadel om.

Achter hem aan, zoo hard als de voetjes haar maar dragen konden, kwam een kleine gedaante in een wit baadje, geheel op de wijze der Europeesche kinderen gekleed, aanloopen en nog eens klonk het: »Papa!"

Maar toen zij dichter bij was gekomen en tot hem opkeek, bleef het kind staan. De verheugde trek verdween van haar aardig gezichtje en maakte voor een uitdrukking van teleurstelling plaats.

Het witte costuum had het kind misleid.

»Mari-sini!" riep Warnars bewogen en stak de hand naar haar uit als om het kind uit te noodigen bij hem te komen. Maar 't kleine ding bleef verschrikt staan met het vingertje in den mond.

Juist wilde de kontroleur afstijgen en naar de kleine toegaan, toen een jonge, beeldschoone Javaansche vrouw, die met meer zorg en rijker gekleed was dan een kampongbewoonster gewoonlijk is, toeschoot.

Zij nam het kind op, drukte het vast tegen zich aan en zeide in het Javaansch, terwijl zij Warnars uitdagend aanzag:

»Ge zult haar niet meenemen. 't Is *mijn* kind en ge krijgt het nooit — nooit!"

Voor hij zich nog kon verdedigen of haar beduiden, dat het in 't minst zijn bedoeling niet was om het kind mede te nemen, was de jonge vrouw reeds weder in den kampong verdwenen, als vreesde zij, dat hij haar met geweld van haar schat zou berooven.

Warnars reed weer verder.

Ik zal Lize maar niets van deze ontmoeting zeggen, fluisterde hij bij zich zelven.

III.

Dat jaar mislukte de rijstoogst bijna geheel evenals het vorige, ten gevolge van hevige bandjirs die de residentie der afdeeling P. teisterden.

Had de bevolking zich het vorige jaar nog zoo goed mogelijk gered, de hongersnood, die toen reeds dreigde, vertoonde zich nu in al zijn afgrijselijke waarheid.

Als schimmen liep de halfverhongerde bevolking rond. Honderden emigreerden naar andere plaatsen. Diefstallen werden er gepleegd om het voorrecht te hebben van in den »Boei" te worden gezet en door het Gouvernement onderhouden te worden. Op sommige plaatsen zelfs vond men dikwijls stervenden en lijken aan den weg.

De Europeesche bevolking der residentie kon voor eenmaal rijst per dag bedienden krijgen zonder hen verder te betalen. En menige dame trok hiervan partij om haar volk alleen voor den kost te laten werken.

Ditzelfde werd mevrouw Warnars ook aangeraden, maar zij volgde dezen raad niet. — Integendeel! Waar zij kon, gaf zij weg, en trachtte zij zooveel mogelijk de vreeselijke jammer die de arme bevolking getroffen had, te lenigen. Dikwijls schaamde zij zich te eten, waar er zoovelen waren, die honger en gebrek leden.

Op een morgen, toen haar man juist was weggereden om met den regent den toestand der bevolking in de omliggende dessa's te onderzoeken en tegenwoordig te zijn bij de verdeeling der picols rijst, die van gouvernementswege aan de bevolking werden verstrekt, bleef zij nog eenige minuten in de voorgalerij staan, om den vertrekkende na te staren.

Door het hek van haar erf zag zij een gedaante, met een kind in de armen naderen. Eene vrouw, wier vermagerde en verzwakte armen nauwlijks den last konden torschen dien zij droegen. Het kind was dan ook te groot om gedragen te worden en alleen ziekte of uitputting konden de vermagerde armpjes en beentjes zoo slap doen neerhangen en het hoofdje zoo moe en lusteloos op moeders schouder doen rusten.

Met knikkende knieën en bevende leden ging de vrouw voort en mevrouw Warnars zag haar met innig medelijden naderen. Bij de trappen van de voorgalerij gekomen, zeeg de vrouw daarop neer en liet het kind, dat zacht kreunde, op haar knieën rusten.

Toen hief zij het vermagerde gelaat, waarin de groote, zwarte oogen zoo spookachtig uitkwamen, tot de jonge kontroleursvrouw op en eerst nu herkende deze Maridjah, de voormalige njai van kapitein Haastrecht.

Zij was veel veranderd. Gebrek en angst hadden onmiskenbare en onuitwischbare sporen op het eens zoo ronde, fraaie gezichtje achtergelaten. De prachtige ronding van schouders en armen, de golvende lijnen van heup en boezem waren verdwenen. In hoekige vormen hingen haar de kleederen om het lijf en bedekten wie weet hoeveel sporen van jammer en gebrek.

Ook het kleine meisje was vermagerd, maar niet in die mate als de moeder. De wangen waren meer bleek dan ingevallen, er was nog vleesch aan de teedere leden van het kind — blijkbaar was het beter gevoed dan de moeder.

»Arme vrouw!" zeide mevrouw Warnars vriendelijk en strekte de hand uit om haar te helpen opstaan, »kom mee, ik zal je wat eten geven en de kleine ook."

En met tranen van mededoogen in de oogen boog zij zich over het kind heen en streelde het over den wang.

Maar de vrouw schudde het hoofd en strekte afwerend de hand uit. Zij wilde iets zeggen, maar de drooge lippen openden zich zonder een anderen klank door te laten dan een zacht, schor keelgeluid. Het zweet parelde haar op slapen en voorhoofd; nogmaals trachtte zij iets te zeggen, terwijl zij op het kind wees, en met een zacht kreunend geluid zakte zij ineen en viel bewusteloos tegen den trap der voorgalerij aan. Verschrikt nam de kontroleursvrouw het kind uit den arm der moeder en riep een paar van hare bedienden, die op haar last de vrouw naar binnen droegen en op een divan in de achtergalerij neerlegden.

Men goot haar wat cognac in om de levensgeesten weder op te wekken, men wreef haar slapen en polsen met reukwater en langzamerhand kwam de bezwijmde weer bij.

Zoo — toen zij haar oogen weer opsloeg, gingen deze angstig rond, als om iets te zoeken. Mevrouw Warnars wees haar op het kind, dat door haar lijfmeid was verzorgd en nu zat te eten. Er vloog een schaduw van een glimlach over haar vermagerde trekken en zij wilde zich oprichten om naar de vrouw des huizes toe te gaan.

»Eerst eten, Maridjah! en dan kan je zeggen of vertellen wat je wilt", zeide deze vriendelijk. Daarop ging zij naar haar kamer om de vrouw meer vrij te laten, die door de oude kokkie en den toekan spen van alles voorzien werd.

Een paar uren later trad Maridjah met haar kind aan de hand mevrouw Warnars' kamer binnen en groette, zooals de inlandsche vrouw dit tegen de Europeesche doet, maar minder diep dan men gewoonlijk zag. Maridjah was te lang alleenheerscheresse in het huis van Haastrecht geweest om zich zelfs voor eene wettige Europeesche vrouw diep te buigen.

»Ben je wat beter?" vroeg mevrouw Warnars en stak vriendelijk de hand naar Rita uit.

Ditmaal trok de moeder het kind niet terug zooals zij voor wei-

nige maanden gedaan had toen de kontroleur dezelfde beweging naar haar deed.

Zacht duwde zij de beschroomde en schuw geworden Rita vooruit en legde zelf het teedere handje in dat der njònja, — maar met afgewend gelaat.

»Ken je mij niet meer, Rita. Herinner je je njonja kontroleur niet meer?" vroeg deze.

Het kind keek haar met de groote, donkere oogen aan en schudde het hoofd.

»Zij is schuw geworden in den kampong", zei de moeder zacht. »Maar zij zal wel weer gauw wennen; ik kom haar u brengen."

Verrast keek mevrouw Warnars op.

»Ik heb haar zoolang bij mij gehouden als ik kon", barstte de vrouw hartstochtelijk uit. »Maar ik heb *niets* meer. Ik kan haar niet met mij laten verhongeren. Ik kan haar niet zien sterven. *Dan* is zij beter bij de blanda's."

Eindelijk! eindelijk zoude haar wensch vervuld worden. Eindelijk zou de aardige kleine Rita, het kind van hun vriend, dat van haar en haar man worden. Een trek van innige vreugde en verrassing vloog over mevrouw Warnars' gelaat en zij trok het meisje dichter naar zich toe. Toen viel haar oog op de gebogen, ineengehurkte gestalte der moeder.

»Ik zal goed voor Rita zijn, Maridjah, en hoeveel zal ik je voor haar geven? Als toewan kontroleur komt...."

Maar zij kon niet verder gaan. Het vermagerde gezicht werd tot haar opgeheven, de onnatuurlijk groote oogen zagen haar aan met een blik, die haar door de ziel sneed.

»Ik verkoop mijn kind niet, njonja — zelfs nu niet. Ik breng het u, omdat ik niet wil hebben, dat het met mij sterft, daarom geef ik het aan u."

»Maar dat kan ik niet aannemen, bedenk dat je toch ook leven moet, Maridjah, neem ten minste aan wat ik er u vroeger voor heb geboden!"

»Als zij geborgen is, is dit mij genoeg, njonja. Ik kan niet leven met haar en geef niet om het leven zonder haar. Als ik leefde van wat ik voor haar betaald kreeg zou het mij zijn als at ik mijn eigen kind op. Toewan Allah zou mij zeker straffen. Ik geef het u, maar ik verkoop het niet. Ik geef het u ter LEEN. Want als ik misschien niet sterf en deze booze tijd voorbij is, als ik een dienst krijg op eene andere plaats en ik kan mijn kind weer bij mij hebben, *dan* vraag ik het terug. — Ik geef het ter leen — wilt ge dit?"

Mevrouw Warnars zweeg eenige oogenblikken.

Ter leen? — niet voor goed! — Elk oogenblik kon het weer van haar worden teruggeeischt, misschien over een paar maanden, wanneer zij zich onafscheidelijk, met hart en ziel aan de kleine gehecht had. Dan liever in 't geheel niet!

»Neen, Maridjah! — Ik moet haar voor altijd hebben of niet."

»Dan zullen wij samen sterven", fluisterde deze en stond uit haar gebogen houding. Zij nam de kleine weder bij de hand en zeide:

»Kom Rita!"

Mevrouw Warnars zag haar na.

En als zij heengingen, zouden zij zeker sterven. De andere Europeesche familie van de plaats zou zich het kind niet aantrekken. Het was een groot huisgezin. — Naar een andere plaats zou Maridjah het niet brengen, de kleine zou onderweg van gebrek sterven. Zij zag haar reeds met gebroken oogjes en nog vermagerder leedjes liggen, misschien midden op den grooten rijweg die naar Batavia voerde — neen *dat* kon niet.

»Maridjah! — laat haar hier! Ik zal het kind voor u bewaren. Je kunt het later terughalen", riep zij haastig.

Bijna vlug keerde de jonge vrouw zich om, viel voor mevrouw Warnars neer, omvatte hare knieën en stamelde:

»Trimakassi! trimakassi! Toewan Allah zal u zegenen — *nu* zie ik dat ge goed zijt."

Toen Warnars tegen den avond te huis kwam, snelde zijn jonge vrouw hem met stralende oogen en een gelukkig gezichtje tegemoet.

»Hoe is 't lieve? — Hebben we een lot uit de loterij getrokken?"

»Ja een groot lot! meer waarde dan zakken vol goud. Rita — Haastrecht's kleine Rita is hier. Haar moeder heeft haar aan ons afgestaan!"

Onder welke bedinging voegde zij er echter niet bij.

Mevrouw Warnars dacht daar voor 't oogenblik ook niet over na. Tien kansen tegen één waren er, dat de moeder, te zeer door gebrek uitgeput, zoude sterven. Dan zoude Rita nooit worden teruggeeischt tenzij door den vader, en die.....?

IV.

Het residentiegebouw van S. is feestelijk versierd.

Om de witte pilaren, die de voorgalerij van het erf scheiden, zijn guirlandes van frisch groen gewonden.

Op het erf zelf staan of hurken vele inlanders in feestkleederen, in afwachting van de dingen die daar komen zullen.

De regent in galakostuum, even als de patti en mindere hoofden der plaats, staan in de voorgalerij op de wit marmeren trappen eveneens in afwachting.

Oppassers in hun blauw met geel uitgemonsterde liverij staan achter hen. Sommige houden den wit en goud gestreepten of zelfs den gouden pajong, kenteekenen van den hoogen rang der inlandsche hoofden, vast. Iets verder ziet men hoogere en mindere ambtenaren met elkaar in gesprek, ook al gedost in den officiëelen rok met goud en zilver geborduurd.

Zij draaien ongeduldig heen en weer op hun verlakte bottines, hun hals voelt zich volstrekt niet op zijn gemak in den hoogen, stijven, geborduurden kraag van de hun zoo ongewone dracht en het is snik heet.

Maar men moet iets over hebben voor de komst van den nieuwen resident en de jonge kontroleurtjes der residentie hebben zich van morgen met bijzondere zorg geschoren en gekleed. Zij weten, dat de nieuwe resident een dochter medebrengt en wat meer is een mooie dochter, een eenig kind.

Van wie zij deze gegevens weten? Van den jongsten ambtenaar der residentie. Hij heeft haar vroeger in Holland, later nog te Batavia ontmoet en verscheiden keeren met haar gedanst, waar hij zich heel wat op laat voorstaan. Hij wil gaarne met haar geplaagd worden, dat streelt zijn ijdelheid, en hij voelt, dat hij althans voor een enkele keer iemand van gewicht is, daar hij de eenige is die den nieuwen resident Warnars, zijne vrouw en dochter heeft gezien en gesproken.

Dubbel vleit hem dit, omdat hij nu voor een enkele maal iets voor heeft boven zijn ambtgenoot Wickevoort, de kontroleur van S., den man, die met zijn stille, aristocratische manieren, zijn hooghartige zelfgenoegzaamheid en ontegenzeggelijk fraai uiterlijk hem overal en altoos in den weg stond.

In zijn slecht maleisch en met dat sans gène, àlleen meer onwetenden met de zeden en gebruiken der hoogere inlandsche maatschappij eigen, vertelt hij den regent, den patti, den wedana en den mantri, hoe hij den nieuwen resident en zijne familie kent, hoe mijnheer wat »hoog", mevrouw allerliefst en de dochter een engel is.

Op een schommelstoel, meer achterwaarts, zit de rahden-ajoe eveneens in afwachting om de residentsvrouw te begroeten.

Achter haar op den grond zitten verscheiden jonge Javaansche schoonen, dochters van den patti en den mantri.

De eene houdt den uit goud gedreven sirihdoos, de andere den gouden tampat-loedah voor hare gebiedster vast.

Weder eene andere houdt den zijden, met goud doorweven stangan (zakdoek) in haar lenige, bruine vingertjes.

De donkere oogen der jonge schoonen dwalen dikwijls onder de half geloken wimpers af naar het groepje jongelui, die iets verder staan te praten. En schoon ook deze menigen meer onverholen blik van bewondering aan haar ten beste geven, niemand waagt het in de ontzagwekkende nabijheid der rahden-ajoe te komen. Niemand behalve de aristocraat Wickevoort; *die* durft alles. Hij gaat haar alleen aanspreken, omdat zij van adel is, van de oude sultans afstamt en dus zijns gelijke.

Zóó oordeelt het jonge ambtenaartje, die in stilte een benijdenden blik op zijn antagonist werpt, die, onbewust van de afgunst welke hij verwekt, eenige beleefde woorden met de eenzaam wachtende rahden-ajoe wisselt.

Het wachten duurt lang, de wachtenden worden vermoeid.

Telkens zendt de regent een boodschapper uit om te onderzoeken of er nog niets in aantocht is.

Eindelijk komt een djajeng-Sekar (soldaat van de lijfwacht der residenten) in hollende vaart aan. In de verte verrijst een stofwolk. Men hoort duidelijk het schorre »hoei"! hoei"! van de loopers, het klappen hunner lange zweepen.

Eenige oogenblikken nog, en op den breeden rijweg, eenmaal door Daendels aangelegd, verschijnt de logge reiswagen, door drie span kleine, vurige paardjes getrokken en gevolgd door een lijfwacht te paard. De regent roept iets. — Als door tooverslag verheft zich het geluid van den gamelang als welkomstgroet aan den nieuwen heer van de plaats.

Als het gebel van zilveren klokjes klinkt het den komenden in de ooren, terwijl het zich in de lucht verliest.

Het tokkelend geluid van den gamelang behoort tehuis bij den tropischen zonneschijn, de wuivende palmboomen, de binnenlanden van Insulinde en in de open lucht. Dan klinkt het niet onmelodieus, zooals het den Europeaan zoo menigmaal binnenshuis toeschijnt, onbedreven als zijn westersche ooren zijn in het opvangen der eigenaardige rythmus en klanken van het Javaansch orkest.

Met een behendigen zwenk draait de koetsier het hek binnen, rijdt met zijn zesspan het groote grasveld voor het huis om en weet

juist zóó zijn paarden in te houden, dat het portier van den reiswagen in een evenwijdigen lijn met de wit marmeren trappen der voorgalerij komt.

Een »oppas" schiet vooruit en opent het portier. De secretaris, resident en de regent komen vooruit om de reizigers te begroeten.

Aller oogen wenden zich nieuwsgierig naar het voertuig om den eersten indruk te ontvangen van den nieuwen chef.

Deze stijgt uit.

Een wat zwaarlijvig heer met een goed, nu wat vermoeid uiterlijk. Men zou bij nauwkeurige beschouwing zelfs, moeilijk den jongen kontroleur van voor zeventien jaren herkennen.

Aan den arm van den secretaris stapt mevrouw vervolgens de trappen der voorgalerij op.

Zij is minder veranderd, al heeft zij de frischheid der jeugd verloren en zijn hare bewegingen deftiger en langzamer.

En achter haar aan verschijnt hare dochter in het lichtgrijze reistoiletje, den kleinen hoed op het rijke donkere haar. Het toilet wel wat gekreukeld, maar zij toch allerliefst.

Dit althans vinden de heeren eenparig, als zij met de hand op den gegalonneerden arm van den kontroleur Wickevoort, hare moeder door de buigende rij van ambtenaren volgt.

't Jonge ambtenaartje Van Eerde is woedend, dat hem niet de eer te beurt viel van haar binnen te leiden. Hij — een oude kennis!

Maar ééne voldoening smaakt hij toch. Als het zijn beurt is om te worden voorgesteld, komt er een blik van herkenning in mejufvrouw Margaretha's groote, donkere oogen en steekt zij hem haar hand toe.

»Hoe maakt u het, mijnheer Van Eerde — sedert uw laatste bal op Batavia? Al wat aan 't leven in de binnenlanden gewend?"

De eenigszins beschermende toon der jonge schoone ontgaat hem in het allesoverweldigende vreugdegevoel, dat zij hem herkend heeft en hij de eenige is wien zij de hand reikt.

Met een blik van triomf zoekt hij de hooge gestalte van Wickevoort. Maar deze heeft er niets van gezien, althans hij staat met den rug naar hem toe en wisselt eenige woorden met den resident.

Onder de toeschouwers, die op den aloen aloen en dicht bij het huis zich verdrongen, was eene vrouw.

Zij kwam meer en meer naar voren, toen het gezelschap uit den wagen steeg.

Met nieuwsgierigheid keek zij den heer, met nog meer belangstelling de dame en met een onbeschrijfelijke uitdrukking van ver-

bazing, angst en twijfel het jonge meisje aan, toen zij op den arm van Wickevoort geleund uit den wagen stapte.

Als versteend bleef zij staan en hoorde de op- en aanmerkingen der omstanders niet. Maar toen allen in het gebouw verdwenen waren loosde zij eene diep zucht en vroeg den oppasser, die op een der trappen der voorgalerij neergehurkt zat, hoe de nieuwe resident heette?

»Tau! — Tjoma toewan résidèn", antwoordde deze en keek de vrouw in halve verbazing aan.

Zij keerde zich af en ging heen.

Maar plotseling kwam zij den jongen Van Eerde, die weder naar zijne woning ging, opzij.

Hij schrok op uit zijn droomerijen, toen hij onverwacht eene net gekleede, reeds grijzende Javaansche vrouw voor zich zag staan, die een kleinen slamat voor hem maakte en hem beleefd vroeg of mijnheer ook den naam van den nieuwen toewan resident wist.

»Jawel — Warnars" — antwoordde Van Eerde en stapte voort.

»Warnars! Warnars! Ik had het dus niet mis."

En zij sloeg het pad in, dat achter het erf om naar de naburige kampong.

V.

Onbewust van eenig naderend gevaar voor de rust, waarin zij de laatste jaren omtrent haar aangenomen kind en de wederverschijning der moeder geleefd had, voelde mevrouw Warnars zich zeer gelukkig, bij den terugkeer uit het vaderland, waar zij tot herstel van gezondheid eenige jaren had doorgebracht, op een plaats en in eene woning te komen, waar zelfs de meest Europeesche vrouw door de schoonheid en geriefelijkheid werd getroffen.

Het prachtige huis, het keurig onderhouden en uitgestrekte erf, de weelderige planten en gewassen in den tuin, konden waarlijk wel opwegen tegen het betrekkelijk bekrompen huurhuis, dat zij en Margaretha tijdelijk in Den Haag bewoond hadden.

Zij was voor een jaar naar Nederland teruggekeerd voornamelijk om hare dochter, wier opvoeding nu voltooid was, van de kostschool terug te halen.

Jaren lang had zij zich het gemis van het meisje opgelegd om haar een volkomen Europeesche opvoeding te geven en haar het eigenaardig cachet in spreken, gang en manieren te ontwennen,

dat zelfs volbloed Hollandsche meisjes in Indië geboren en opgevoed, zoozeer blijft aankleven.

En hare opoffering was beloond; want behalve dat »Maguerite" zooals zij op school genoemd werd, meer de trekken van haar vader en ook diens donker blond haar had geërfd en slechts haar wonderschoone donkere oogen en de eenigszins volle lippen het bloed verrieden harer moeder, was zij in vormen en manieren een volkomen Hollandsche vrouw, veel meer dan hare pleegmoeder, die ongemerkt iets van dat eigenaardig wezen had overgenomen, wat vrouwen, die lang in de tropen geleefd hebben, van hare halfbloed zusters onwillekeurig overnemen.

De residentsvrouw had het dan ook niet noodig geoordeeld om Marguerite zooals zij haar nu ook bij voorkeur noemde, aan de ingezetenen van de hoofdplaats anders dan als háár dochter voor te stellen. Wat ging het anderen aan of hun dochter hen in den bloede bestond, ja of neen?

Slechts bij het huwelijk van Rita, had de man, die haar zijn naam zoude geven, recht het geheim, waaraan mevrouw Warnars zoo ongaarne herinnerd werd, te weten.

In den laatsten tijd had zij hierover meer en ernstiger nagedacht dan vroeger. Et pour cause.

Van den eersten dag af, dat zij op S. gekomen waren, had Rita twee aanbidders, waarvan de een zeker de bevoorrechte was.

Wickevoort was dan ook wel de man om het hart van een jong meisje stormenderhand in te nemen, wanneer hij dit eenmaal verkoos.

Een buitengemeen goed uiterlijk, van oude patricische familie, verstand en geest, en daarbij nog, wat de pleegmoeder volstrekt niet onverschillig was, een aardig fortuin en al de gegevens om het eenmaal ver in de wereld te brengen.

Hij had zich vroeger altoos uitgelaten, dat — zocht hij een vrouw, hij deze uit een ruime keuze in Holland zoude gaan zoeken en nimmer, zooals zoovelen zijner ambtgenooten, gedwongen door de omstandigheden, òf eene dame uit het land zelf zou nemen òf om een mooi gezichtje zijn stand en positie in de wereld zoude vergeten. Geld zocht hij niet, maar hij zoude voor zich, na lang wikken en wegen eene vrouw zoeken onder de dames uit de kringen, waarin hij zelf tehuis behoorde, zoodat hij zich ook voor zijn aangetrouwde verwanten niet behoefde te schamen.

Toen echter de familie Warnars haar intrede in de residentie gedaan had, liet hij zich nimmer over iets meer uit; en schoon hij de mooie residentsdochter bij niemand vergelijken kon dan bij

de dochters van den secretaris, die volkomen Indo-Hollands opgevoed, niet op één lijn met deze konden gesteld worden, toch was het maar al te duidelijk, dat het tot nog toe onaangevochten hart van den kontroleur der hoofdplaats eindelijk bezweken was.

Mevrouw Warnars merkte den onderzoekenden blik niet op, waarmede hare gasten dikwijls Marguerite aanzagen om dezen dan weder op haar of haren echtgenoot te vestigen. Zij hoorde de open aanmerkingen, de gissingen niet, die door den een luider, door den ander zachter over Rita's uiterlijk werden gemaakt.

»Uwe dochter lijkt niets op u, mevrouw", begon mevrouw Kervel, de echtgenoote van den secretaris, eens den aanval. »Ik kan ook niet zeggen, dat zij op haar vader gelijkt."

De residentsvrouw werd zenuwachtig. Zij had nu eenvoudig de waarheid kunnen zeggen en Rita als het kind van een overleden vriend kunnen voorstellen, maar daartoe ontbrak haar den moed. Er zou licht meer uitgeplozen en gevraagd worden dan haar lief was, en Rita zelve was onbekend met hare onechte geboorte.

En om nu alles juist aan de secretarisvrouw mede te deelen, die toch, ter wille harer dochters, niet vriendelijk jegens Rita gestemd was, daarin had zij wel het allerminste lust.

Ook Wickevoort zou het ter oore komen en zich licht kunnen terugtrekken, waardoor het tot nog toe zoo zonnig leven van haar kind door een zware schaduw zou getroffen worden, die misschien nimmer zou verdwijnen.

Dit alles vloog pijlsnel door het hoofd der residentsvrouw, terwijl zij haar waaier langzaam toevouwde en iets onverstaanbaars mompelde, wat zij onmiddellijk volgen liet door een complimentje over het keurig toiletje en het rijke bruine haar der oudste dochter harer bezoekster.

Maar deze ontging de gedwongen glimlach en de zenuwachtige gejaagdheid van mevrouw Warnars niet.

Daar zit wat anders achter, zeide zij des avonds bij het naar huis gaan tot haar man.

»Marguerite kan toch geen voorkind van den resident zijn? daarvoor is zij te jong. Pas even achttien jaar. De Warnars zijn al meer dan twintig jaar getrouwd. Dat weet ik van mevrouw zelve.

»Het zou wat héél indulgent van haar zijn, wanneer zij een kind van dien leeftijd, dat van hem en niet van haar was, adopteerde", vervolgde mevrouw Kervel toen zij geen antwoord kreeg. »Iedere goedheid heeft haar grenzen, daarvoor houdt zij ook te veel van Marguerite. Zeker zooveel als ik van *mijn* kinderen. En in het

omgekeerde geval, zou *hij* het kind niet zoo bederven — want dat doet hij — in den grond. Zou jij niet eens achter de zaak kunnen komen, Kervel?"

»Wat gaat die heele perkara u toch aan, vrouw!" bromde de secretaris, die half dommelend in het rijtuig achterover lag. Al was die mooie Margaretha het kind van een ronggimg — wij hoeven haar afkomst niet rond te bazuinen noch uit te pluizen."

»Ik zou in *dat* geval wel eens willen zien, wat gezicht Wickevoort zetten zou, die nu zoo verzot op dat nest is, dat hij oogen noch ooren voor uw dochters heeft", viel mevrouw in. »Mijne Mina behoeft zich niet te laten éclipseeren door eene nonna (want dat moet zij zijn) die de Warnars hier als hun dochter presenteeren. 't Is infaam!"

»Wickevoort is wat hoog — maar anders een charmante vent. Hij moet, als hij zijn goeden smaak toont, door dat mooie meisje te willen trouwen, dan zelf zijn informaties maar nemen. Wij hoeven er ons niet mee te moeien. Jijlui vrouwen bent altoos als een cacatou en colère, als het de schoonheid of de preferentie door heeren aan een van je geslacht geldt."

»Ik ben *moeder*, Karel! Daarom erger ik mij. Maar 't schijnt, dat die prinses uit den kampong je ook al betooverd heeft en elk greintje vaderlijk gevoel bij je gedood heeft."

En zonder de hand, die mijnheer haar toestak om haar bij 't uitstijgen te steunen, aan te raken, stapte mevrouw het rijtuig uit en de trappen van haar woning op.

»Mannen zijn allemaal 't zelfde, zonder gevoel van eer of plicht zoodra het een glad gezichtje betreft", dacht de vertoornde huismoeder.

Maar behalve deze was er nog iemand, die met leede oogen de toenemende vertrouwelijkheid van Van Wickevoort en Rita aanzag en dat was de aspirant-controleur Van Eerde.

Hij had toch de oudste rechten op de mooie Margaretha Warnars en, ware die indringer er niet tusschen gekomen, hij zou ze hebben laten gelden ook.

Nu echter was het vergeefsche moeite, dat voelde hij maar al te zeer. Tegen zulk een geduchten vijand in 't strijdperk te treden, openlijk hem de gunst der residentsdochter te betwisten, kwam wel eens bij hem op, maar de gedachte aan den koelen, trotschen blik van Wickevoort, den nederbuigenden toon van haar, al was zij nog zoo vriendelijk, schrikten hem af. En toch ging hem een steek door het hart telkens wanneer zij tot Wickevoort opzag, zoodra deze haar aansprak of als hij den blos opmerkte,

die haar lief gezichtje nog oneindig mooier maakte, wanneer Wickevoorts forsche gestalte, die zoo voordeelig te paard uitkwam, het erf van den resident opreed.

Bij den dag groeide zijn jaloezie aan.

Met ingehouden wrok en machteloozen haat ontving hij de aanwijzingen van Wickevoort over zijne onhandigheden in dienstzaken. Als alle jaloersche zielen kon hij bovenal den hoogeren stand in de maatschappij van zijn mededinger niet verdragen en nam hem iedere aanmerking, ieder woord van terechtwijzing over zaken door hem uit onbedrevenheid verkeerd aangevat, ten hoogste kwalijk. Hij beschouwde het als hatelijkheden van den kant van Wickevoort, die in werkelijkheid hem de dingen zeide, om Van Eerde voor minder aangename aanmerkingen van den resident te vrijwaren.

(*Wordt vervolgd.*)

Moederlandsche financiëele beschouwingen en Indische belangen, [1])

DOOR

Dr. Th. Ch. L. WIJNMALEN.

Zelden was er zulk een aandrang tot algemeene bezuiniging in onze staathuishouding, als in de laatste helft van het afgeloopen jaar. Werd reeds bij de Kamerverkiezingen in Juni 1883 de leus: »Redding door bezuiniging" vernomen, straks zag men haar op verschillende wijzen gecommentarieerd in de dag- en weekbladen van verschillende richting, in meer dan éen maandschrift, terwijl de titels der geschriften, die wij hieronder opgeven, 't bewijs leveren, dat kundige mannen den tijd gekomen achtten om hunne denkbeelden in wijderen kring te ontwikkelen. Was het wonder dat dit weerklank vond, ook op het Binnenhof? Van een streven naar bezuiniging gaf de Regeering blijk in de door haar ingediende ontwerpen der Indische en Staatsbegrooting, terwijl zij ter bestrijding van het tekort de bekende financiëele voorstellen aan de Volksvertegenwoordiging aanbood, uit welks midden zelfs al spoedig een vijftal vroede mannen zich aangordden om op eene geheel andere wijze in den nood der schatkist te voorzien. En nauwelijks was hun voorstel gereed, of men kon telkens in de organen der pers vernemen van vergaderingen van kiesvereenigingen of belangstel-

[1]) Nederland en Indië. Een financiëele beschouwing door mr. J. Van Gennep. Rotterdam, 1883. 8°.

G. M. Boissevain, De financiëele toestand. Amsterdam, 1883. 8°.

De bestrijding van het tekort, door mr. F. S. Van Nierop. Amsterdam, 1883. 8°.

Onze financiën en de weelde in de huishouding van den Staat. Geen tijdelijke belastingen, maar bezuiniging; geen geldleening, dan in verband met de conversie onzer nationale schuld, door J. J. Weeveringh. Haarlem, 1883. 8°.

Onze Indische Finantiën. I—IV in: *De Standaard* van 5, 7, 9 en 12 November 1883.

lenden, waarin enkele coryphee̋n der liberale partij den financiëelen toestand des lands blootlegden en de middelen aanprezen, die tot verbetering daarvan werden voorgesteld, terwijl uit Leiden — en niet zonder succes — een petitionement werd aanbevolen ter aanprijzing van de financiëele plannen der vijf Kamerleden.

Maar welke plannen men ook voor de toekomst had, voor het oogenblik althans scheen bezuiniging bij schier alle partijen het wachtwoord te zijn. Eene hevige bezuinigingskoorts werd er vooral in de Kamer waargenomen; de weelde in de huishouding van den Staat scheen zij niet meer te kunnen verdragen.

De Minister van Koloniën moest het 't eerst ondervinden. Zelf had hij ook reeds blijk gegeven van zijn goeden wil en streven tot bezuiniging in de door hem ingediende ontwerpen der Indische begrooting. Of hij echter in de practijk tevens blijk had gegeven van politieken tact en staatsmanswijsheid, mag betwijfeld worden. Immers, waren de weinige maanden, gedurende welke de Minister aan het bestuur was, wellicht onvoldoende geweest eene begrooting te ontwerpen, die niet streed met zijne zienswijze over het financiëel beheer in Indië en die tevens de kenmerken droeg van belangrijke vereenvoudiging en van een zuiniger beheer, — hij zou zeker den koninklijken weg hebben bewandeld — waarop ook de heer Schimmelpenninck van der Oye hem had gewezen — door »de oude begrooting met eenige *noodzakelijke* wijzigingen als kredietwet tijdelijk te geven." Doch de Minister sloeg een anderen weg in. Hij diende zijne begrootingsontwerpen in, en ofschoon hij de thans meer en meer vernomen wordende klacht over een weelderig beheer in Indië gegrond achtte, had hij echter geene aanzienlijke besnoeiing van de uitgaven voorgesteld. Deferentie voor de Wetgevende Macht is te prijzen; gemeen overleg met de Staten-Generaal wenschelijk, de bevordering er van plichtmatig; maar waar het noodig is bezuiniging en groote bezuinigingen aan te brengen, bij de behandeling van de verschillende afdeelingen sommige posten te verminderen, mag o.i. een Regeeringspersoon, die de klacht over een weelderig beheer gegrond acht, zich niet laten verleiden de Kamer zelve daartoe uit te noodigen, in steê van zelf het initiatief te nemen. »De Minister — zeide zeer terecht de afgevaardigde uit Rotterdam, de heer Van Gennep, in de zitting van 20 November jl. — heeft ons bij zijn antwoord medegedeeld dat hij een nader onderzoek moest instellen en nauwkeurig moest raadplegen met de Indische Regeering, alvorens nadere bezuinigingen voor te stellen. Hij had dus, mijns inziens, nooit de uitnoodiging mogen richten tot de

Kamer, door wie dat nader onderzoek enz. niet plaats had gehad, om tot het voordragen van dergelijke bezuinigingen over te gaan; te minder bij de bekende denkbeelden van den Minister omtrent de leidende gedachte van de comptabiliteitswet, dat daarbij namelijk aan dilettanten die geen verstand van de zaak hebben, inderdaad de beoordeeling van de bijzonderheden der Indische huishouding wordt overgelaten."

En hoe werd van deze noodiging des Ministers door de Kamer gebruik gemaakt? Men kent de parlementaire geschiedenis der jongste Novembermaand.

Wèl waren er stemmen, die protest aanteekenden tegen de bewering omtrent de zoogenaamde weelde in de Indische huishouding; wèl herinnerde men aan het merkwaardig woord van den Voorzitter der Kamer, nu tot Gouverneur-Generaal benoemd: »men mag het zich niet ontveinzen dat op den weg der voorziening van verschillende dringende Indische behoeften nog slechts eerste stappen gezet zijn, en dat de uitgaven daarvoor nog zullen toenemen"; wèl riep men den Minister zelven tot getuige, waar hij zelf erkent, dat er talrijke Indische behoeften zijn, zooals bijvoorbeeld irrigatiewerken, die dringend bevrediging eischen. Ook kon men in het slotartikel, in »De Standaard", van »Onze Indische finantiën" eene becijfering vinden van de Indische uitgaven en wat dient verricht te worden. »Stelt men", zoo lezen wij daarin, »tegenover elkaar het gewone budget van uitgaven en de gewone kosten, die worden gedaan om de gewone middelen te verkrijgen, dan bevindt men alzoo, dat op een budget van een kleine 145 millioen omstreeks 44 millioen, dus niet veel minder dan een derde, alleen aan verkrijging der middelen weggaat, en voor het Rijksbestuur niet veel meer dan 100 à 105 millioen wordt uitgegeven.

»Of, om het nog duidelijker te zeggen, als ons Rijk in Indië zich niet inliet met eenige cultuur of traffyk, en geen kosten van belasting-inning, bestrijding van smokkelhandel enz. had, zou ons budget van uitgaven met 40 à 45 millioen ontlast en op 100 à 105 millioen herleid worden.

»En onderzoekt men nu verder voor welke doeleinden deze overblijvende 100 à 105 millioen worden besteed, dan blijkt, dat het krijgswezen van deze totale som bijna de helft verslindt.

»Immers voor Oorlog en Marine is verscheidene jaren zelfs ver over de 50 millioen uitgegeven. In 1879 zelfs bijna 54 millioen. En sedert is dat budget wel aanmerkelijk gedaald, maar toch wordt het voor '84 nog altoos op over de 40 millioen voorgedragen.

»Zonder nog iets te hebben gedaan, dan onze middelen geïnd en ons gezag verzekerd, zijn we in Indië reeds minstens 80 millioen van de 148 kwijt.

»Blijft derhalve voor eigen beheer en bestuur slechts 60 millioen over.

»En trekt men hiervan nu nog de 8 millioen voor buitengewone openbare werken af, dan blijft er voor gewoon beheer en bestuur op een totaal budget van omme en bij 148 millioen niet veel meer dan 52 millioen, of ruim één derde voor de geheele regeeringstaak over.

»Staat het nu vast, gelijk er o. i. niet op valt af te dingen, dat 1°. onze legermacht niet wel kan verzwakt, 2°. dat onze marine verre van oversterk is; en 3°. dat de kosten van traffyk, exploitatie en belasting-inning niet kunnen gemeden worden, of de middelen dalen nog sterker dan ze dusver deden, dan komt men hiermeê tot het onaangename resultaat, dat schier heel de bezuiniging zal moeten gevonden worden op de 50 à 60 millioen gewone uitgaven van bestuur en beheer.

»Kon eenmaal de Atjehsche tragedie gesloten worden, dan zeer zeker kon op oorlog en marine nog zonder veel bezwaar een beduidende som uitgespaard. Maar nu de Atjehers voorshands nog weinig van meer vredelievende gezindheid deden blijken, is op reductie van kosten bij leger en marine in Indië zeer weinig te rekenen. Te minder daar juist op deze beide budgetten nu reeds aanmerkelijk bezuinigd is, en ons vlottend materiëel in Indië in ver van gunstigen staat verkeert.

»Bedenkt men bovendien, dat in Nederland oorlog en marine voor 1884 op 33 à 34 millioen worden geraamd, zoo valt licht in te zien, dat een Indische krijgsmacht, die steeds oorlog voert en veel hoogere gagiën eischt, niet spoedig onder de 36 à 37 millioen zal te leveren zijn.

»Ons tekort, dat nu reeds 14 millioen beloopt, en door verhooging van den rentelast, de winstderving op de suiker, den precairen toestand van de koffieprijzen, de daling van in- en uitvoerrechten enz. niet zoo lang na dezen tot 16 à 17 millioen zal oploopen, zou dus bijna uitsluitend moeten worden uitgezuinigd op de openbare werken, die in hun totaal op omstreeks 25 millioen geraamd zijn.

»Want wel zien we niet in, waarom men voor de kleine groep Europeanen ruim 1½ millioen voor onderwijs uitgeeft, en mag gevraagd, of ook de kosten van justitie niet allengs boven ons ver-

mogen gaan, maar zelfs op deze beide posten, zou toch nooit zoo aanmerkelijke bezuiniging kunnen vallen, dat ze ons tekort zichtbaar slinken deed.

»We twijfelen dan ook geen oogenblik, of hoofdzakelijk op den post van openbare werken zal de strijd tusschen den Minister en de Kamer gestreden worden.

»Van de 25 millioen, die hij aanvraagt, zal hij waarschijnlijk niet veel boven de 20 millioen gevoteerd krijgen, en met enkele bezuinigingen op andere posten, door het strenger tegengaan van de credieten, en het meêvallen der middelen, dat bij zoo lage raming mag verwacht, zal hierdoor waarschijnlijk het tekort van 14 millioen feitelijk bij de uitkomst op de helft slinken.

»Houdt men nu in het oog, dat onder dit tekort van 7 millioen een uitgave voor spoorwegen is, die als productieve uitgaven een rentepost dekken en dus leening toe kan laten, zoo zal de uitkomst zijn, dat de onevenredigheid tusschen inkomsten en uitgaven voor het komende jaar, na degelijke besnoeiing van het budget, op 4 à 5 millioen zal neêrkomen.

»Voor het loopend budget is er dus zeer wel kans, om de Indische financiën voor 1884 binnen betamelijker perken terug te dringen, en de uitkomsten van dat jaar veel minder noodlottig te doen worden, dan men aanvankelijk vreesde.

»In niets zal het dan ook de eer van dezen Minister te na komen, indien de Staten-Generaal nog zeer aanzienlijke sommen op zijn begrooting schrappen.

»Of, waar dit schrappen in den wilde op de begrooting, waarvan men de détails niet beoordeelen kan, misschien *a leap in the dark* zou zijn, kon het wellicht aanbeveling verdienen, om van de zijde der Kamer geen amendementen tot verlaging van cijfer voor te stellen, maar al die posten, waarop men bezuiniging van aanbelang voor mogelijk hield, *pro memorie* uit te trekken."

Maar deze en andere stemmen vonden geen weerklank. Het eene amendement ter bezuiniging volgde op het andere. Of het niet ingreep »in het raderwerk van administratie en rechtspraak"? of men, terwijl men posten, soms met 50% verminderde, de verantwoordelijkheid daarvan op zich durfde nemen, die de Minister, met zooveel meer gegevens ter beoordeeling toegerust, niet wilde dragen? of men niet »ondoordachte bezuinigingen" ging aanbrengen? of men het practisch belang eener voorgestelde vermindering wel voor oogen had gehouden?

Men vroeg het meermalen, en met nadruk. Het mocht niet baten.

»Wat te verwachten was, »zeide de heer Van Gennep bij de bestrijding van een der amendementen des heeren Bastert, »geschiedt op het oogenblik: het snoeimes wordt thans niet meer gehanteerd, maar rondgezwaaid met kans van rijp en groen daarbij af te snijden..... Wanneer men voortgaat om ook andere posten op die wijze te verminderen, dan weet ik niet waar het heen moet met de Indische huishouding, of wel wat er moet worden van de begrooting". Dezelfde Afgevaardigde uit Rotterdam kon toen ervaren, dat hij niet had overdreven, toen hij juist twee dagen te voren zijnen medeleden toevoegde: »ik geloof werkelijk dat wij nu geheel en al op den verkeerden weg zijn en overgaan tot een toestand van zenuwachtigheid, ten gevolge waarvan wij ondoordachte bezuinigingen zullen gaan aanbrengen".

Den uitslag van de beraadslagingen over de Indische begrooting kent men. Men heeft haar besnoeid en wel zoodanig dat het tekort aanzienlijk is vermeerderd. Maar de raad, o. a. in »De Standaard" gegeven: »niet de begrooting afkeuren, want dan komt de begrooting van 1883 terug" werd niet gevolgd, zelfs niet door de vrienden. De begrooting werd verworpen met 43 tegen 35 stemmen; zoowel onder de voor- als tegenstanders vindt men mannen van verschillende richting broederlijk vereenigd. Wat beteekenis eigenlijk aan het votum moet worden toegekend, bleek niet duidelijk. »Er heerscht toch", zeide de heer Van Wassenaer Catwijck, »eene zekere spraakverwarring zelfs onder mijne vrienden". Van deze stemden 8 voor, 10 tegen de begrooting, eene verdeeldheid die, waar het gelijk hier een hoogst gewichtig vraagstuk geldt, diep moet worden betreurd en waaromtrent van geene »spraakverwarring" de rede mocht zijn.

Het streven naar bezuiniging, dat men waarnam bij de gedachtenwisseling over de Indische begrooting, verminderde niet bij de behandeling der wetsontwerpen tot vaststelling der staatsbegrooting voor 1884. Bedroeg de raming bij de indiening der begrooting *f* 143.259.769.47⁵, het totaal der verminderingen bracht men tot de niet onaanzienlijke som van *f* 4.219.032.82.

Uit het voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal gereed gemaakt overzicht blijkt, dat de staatsbegrooting van uitgaven door de Tweede Kamer vastgesteld werd op *f* 139.040.736.65⁵, terwijl de raming der inkomsten het cijfer aanwees van *f* 114.166.025, zoodat er een tekort is van *f* 24.874.711.65⁵, ongerekend dat voor den Indischen dienst, dat volgens de raming voor 1884 op ruim 15 millioen kan worden gebracht.

Zulk een financiëele toestand is zeker verre van bemoedigend. Wie zal het ontkennen?

Maar is daardoor de koortsachtige toestand, waaronder men, ditmaal vooral, de begrootingsontwerpen behandelde, wel genoegzaam gewettigd?

De verschillende schrijvers, wier namen wij met hunne geschriften aan het begin dezer regelen hebben geplaatst, hebben een goed werk verricht door den financiëelen toestand van moederland en koloniën, vooral van 't eerste, aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen. Met de noodige kalmte hebben zij getracht den tegenwoordigen toestand bloot te leggen, de oorzaken aan te wijzen, die dezen hebben in 't leven geroepen, zonder de feilen te verzwijgen die er begaan zijn, terwijl zij eindelijk ook de aandacht vestigen op de middelen tot herstel van het financiëel evenwicht. Enkel optimistische of pessimistische beschouwingen hebben zij niet geleverd. Zonder te deelen in de zenuwachtige gejaagdheid of bezorgdheid van velen, vinden zij echter ook geenszins aanleiding den toestand van 't oogenblik luchthartig op te vatten. Onder de tegenwoordige omstandigheden zijn daarom hunne beschouwingen der kennisneming overwaard.

Voor zooverre zij de Nederlandsche toestanden, behoeften en nooden raken, eene critiek bevatten van de voorstellen, welke door Regeering en Kamerleden zijn ingediend ter verbetering van den financiëelen toestand, kunnen wij ze veilig laten rusten. Alleen worde hier de aandacht gevestigd op hetgeen omtrent de Indiscbe financiën, hare verhouding tot die van het moederland en hare toekomst werd aangeteekend.

Zonder tegenspraak te duchten, gelooven wij te kunnen aannemen, dat men hierin overeenkomt, dat de financiëele toestand van Nederland, hoezeer alleszins voorziening vereischende, alsnog geen overwegend bezwaar behoeft op te leveren; dat het tekort, hoewel groot, echter niet zoo overweldigend is, dat men het niet zou *kunnen* dekken, zoodra men dit ernstig *wil*; — zorgelijker mag echter de toekomst der Indiche financiën geacht worden. »De toestand der Indische financiën," zegt de heer Van Gennep, »bezit niet het gezonde karakter der Nederlandsche. Onze hoofdbelastingen aldaar moeten, bij gebrek van belastbare zaken, zelfs den persoon aantasten. Deels in geld, deels in persoonlijke diensten, worden zij in onderling verband geheven naar de draagkracht der bevolking en die draagkracht, welke aan eene algemeene schatting ontsnapt, wordt gezegd hier en daar reeds meer dan wenschelijk is te zijn

gespannen [1]). Trouwens het behoeft wel geen betoog, dat waar een groot deel der belasting in persoonlijke diensten bestaat, aan eene systematische verhooging van belasting niet wel kan worden gedacht. Het herstel van het evenwicht moet dus gevonden worden op de uitgaven. Maar ook dit is gemakkelijker gezegd dan gedaan. De behoeften van Indië op het punt van uitgaven voor administratie en verbetering van toestanden, zijn grenzenloos en slechts noodgedrongen beperkt door de middelen, die tot dekking beschikbaar zijn. Met een regelmatig belastingstelsel *zou* men zich noodgedrongen beperkt hebben; de hooge koffieprijzen zijn echter storend tusschen beiden getreden; men kon den millioenen-regen toch niet alleen in Nederland laten neêrvallen; ook aan het land van oorsprong moest er een deel van worden gegund. [2])

---

1) Zie Bijlage L. L. L. Kol. V. 1880.

2) In eene aanteekening zegt de heer van Gennep: »De voorstelling (zie mr. J. Heemskerk Azn.) alsof de liberale koloniale staatkunde de voordeelen van het cultuurstelsel zou hebben doen verloren gaan of dat het ophouden der Indische baten het gevolg dier staatkunde zou zijn, is niet juist.

Een deel der cultures, van betrekkelijk geringe beteekenis, is of als verliesgevend of als onhoudbaar voor de bevolking, ook met medewerking of op last van conservatieve staatslieden ingetrokken. Alleen de specerijen en de zeer bezwarende suiker-cultuur hebben meer uitsluitend aan het liberaal beleid, hunne dadelijke of geleidelijke vrijmaking en de voorwaarden van hunnen tegenwoordigen bloei te danken. Daarentegen echter is veel meer werk gemaakt van de zooveel winstgevender gouvernements-koffiecultuur, waarvan de gemiddelde opbrengst in de laatste tien jaren, toen de oogst vijf malen meer dan een millioen pikols, een maal nagenoeg een millioen en tweemaal zelfs het ongekende cijfer van 1 1/4 millioen bereikte (zie Indische Begrooting 1883, M. v. A. pag. 37) aanmerkelijk is gestegen. Daarbij komt dat onder den liberalen invloed de bijkomende onkosten zeer aanzienlijk zijn verminderd. Eene vergelijking der netto-baten uit de cultures op de Indische Begrooting van 1861 (K. V. 1860 Bijlage K) met die der Indische Begrooting van 1883, geeft dan ook voor beide jaren eene nagenoeg gelijke opbrengst van ruim 23 millioen. En zulks niettegenstaande de betaling voor de koffie aan den inlander aanmerkelijk is verhoogd en de prijs der koffie volgens de prijscouranten der veiling (eene raming wordt niet vermeld) voor 1861, naar de opbrengst in 1860 voor goed ordinair, op gemiddeld 39 cent, d. i. volgens de gewone bijberekening voor betere soorten, op 43 cent kon worden gesteld, tegen eene raming in 1883 van slechts 32 cent. Laat men de verhoogde betaling van den inlander voor rekening der liberalen, dan zou alleen de werking van het prijsverschil, waarop zij geen invloed uitoefenen, de netto-baat uit de cultures in 1883 die van 1861 met p. m. 11 millioen doen te boven gaan.

Hetzelfde geldt van de overige middelen in Indië, die, dank ook het vrijgeviger stelsel, van ruim 50 tot ruim 88 millioen zijn gestegen.

Dat tegenover dergelijke vermeerdering van middelen en de zooveel hoogere koffieprijzen van vorige jaren, ook vermeerdering van uitgaven niet kon uitblijven spreekt vanzelf. Conservativen en liberalen hebben daaraan meegedaan. Zoo was

»Van daar nieuwe organisaties, die volkomen gewettigd zijn, wat hun nut en behoefte betreft, maar waarvan men zich anders om financiëele redenen zou hebben onthouden; van daar aanleg van spoorwegen van staatswege, waarvoor uit een Indisch regeeringsstandpunt zeer veel te zeggen valt, maar waarvoor het geld moet geleverd worden en in tijden van tegenspoed ontbreekt; van daar eindelijk een kostbare oorlog, die met de klaarliggende millioenen alleszins te verdedigen was, maar die onverhoopt langer dan die millioenen aanhoudt en zonder die millioenen wel nimmer zoude zijn begonnen.

»Zal men nu bij de lage koffieprijzen en nadat de nog voorhanden millioenen verbruikt zijn, op al die zaken terugkomen? Op onze vestiging in Atjeh kunnen wij niet terugkomen, zonder al het reeds gewonnene en ons zoo noodzakelijk machts-prestige in Indië prijs te geven; eens begonnen spoorwegen met behulp van het duur gekochte aanwezige personeel en materieel niet zoo spoedig

---

b. v. de heer Van Goltstein een groot voorstander van inlandsch onderwijs en van spoorwegen, wat ons steeds in dien staatsman heeft bekoord; zoo ook is bij de Indische begrooting van 1876 onder het ministerie van de heeren Heemskerk en Van Goltstein tot den aanleg der kostbare havenwerken van Batavia besloten. Wil men echter ook die uitgaven als specifiek liberaal betitelen, dan blijft nog het neutraal terrein van oorlog en marine, dat sedert 1861 met ruim 15 millioen is verhoogd (deels ook door overbrenging op de uitgaven van Indië van hetgeen vroeger ten laste der Ned. begrooting werd betaald).

Wijders komt op de Indische begrooting voor 1883 ongeveer 7 millioen voor wegens aanleg van spoorwegen, ongerekend hetgeen voor havenwerken van Batavia en Demaksche irrigatiewerken is uitgetrokken.

Maakt men dus de rekening der begrooting van 1883 op, op den voet der begrooting van 1861, dan komt men grosso modo tot dit resultaat:

	11	millioen wegens nadeelig verschil in koffieprijs.
	15½	millioen meer voor oorlog en marine.
	7½	millioen voor aanleg van spoorwegen.
Totaal	34	millioen. Af het tekort van ruim 8 millioen.

Blijft voordeelig saldo 26 millioen, terwijl de begrooting van 1861 met een post van ƒ10,150,000 voor rente en aflossing in Nederland slechts een excedent van ruim ƒ12,850,000 of in ronde som een voordeelig saldo oplevert van 23 millioen.

Neemt men dus de omstandigheden in acht, wat voor een billijk oordeel steeds noodig is, dan moet men veeleer de liberale koloniale richting dank weten, dat onder zoo ongunstige omstandigheden het bestaande tekort nog zoo goed als opgewogen wordt door buitengewone productieve werken van den eersten rang.

Nu de richting eenmaal vaststaat en daarop toch niet teruggekomen kan worden, zou men dan ook beter doen om het overlijden der batige sloten op rekening van zelfmoord te schrijven en de handen inéén te slaan om in de bestaande richting het noodige te doen."

mogelijk af te bouwen en de aansluitingen te verzekeren, ware eene roekelooze daad, waaraan geen verstandig mensch denken kan; bovendien zijn zij van alle uitgaven, die, welke nog de meeste waarborgen opleveren; de bestaande organisaties, nadat zij in het raderwerk der Indische administratie zijn opgenomen, er weder uit te nemen, zou de geheele staatsmachine met verlamming bedreigen.

»Dat er dus bezwaar aan den toestand is verbonden, kan niet worden ontkend."

Kan men derhalve niet anders dan constateeren, dat de toestand zorg eischt, moet niet eveneens worden erkend, dat men sedert jaren hoog spel heeft gespeeld? Immers, de vraag mag gedaan, of de toestand, die nu zooveel reden van bezorgdheid geeft, *op eens* zoo ernstig is geworden, dan wel of men niet reeds vroeger, in 1860 reeds en later in 1877, voor een minder ernstigen stond. Lieten zich niet telkens sedert jaren waarschuwende stemmen hooren, om toch den gevaarlijken weg te verlaten? En wat deed men tot dusver om het dreigend gevaar bijtijds te keeren?

De belangstellende lezer kan het antwoord op die vragen van de heeren Van Gennep, Weeveringh, Van Nierop en Boissevain vernemen.

De ziektekiem, die in de Nederlandsche financiën schuilt en bij de beoordeeling van haren toestand niet uit het oog mag worden verloren, is ongetwijfeld onze afhankelijkheid van de koloniale middelen. Reeds 24 jaren geleden had men zich van de waarheid daarvan kunnen overtuigen. De heer Van Gennep heeft ons de begrooting van het jaar 1860 voorgelegd, toen nog geene uitgaven voor spoorwegen en lager onderwijs ons budget bezwaarden.

»De uitgaven werden voor dat jaar geraamd op ruim 79 millioen, de middelen op ruim 90½ millioen, een overschot dus latende van ruim 11½ millioen. Binnen den beperkten gezichteinder der schatkist bestond er dus toen een financiëel Eldorado. Onder die middelen bevonden zich echter niet minder dan 30 millioen [1]) als bijdragen uit de Indische baten. Inderdaad zou er dus, bij het ontbreken dier bijdragen, een tekort zijn ontstaan van ruim 18 millioen, of onder aftrek van ruim 7 millioen aan amortisatie, ongeveer 11 millioen, waartegen geen enkele noemenswaardige buitengewone uitgave kon in rekening worden gebracht. In datzelfde jaar 1860 vond men in de ruime Indische baten aanleiding tot de spoorwegwet en het was

[1]) Bij *Staatsbl.* 1862 No. 128 nog verhoogt met *f* 2,559,171,43 uit het definitief batig slot van 1859.

op de begrooting van 1861 (met Indische bijdragen van *f* 30,400,000) dat voor het eerst een post van 10 millioen voor spoorwegaanleg werd opgebracht.

»Oppervlakkige financiers, die thans wellicht de alarmklok luiden voor den nood onzer financiën, konden toen juichen om haren overvloed.

»Mannen echter, die wij gewoon zijn als erkende financiëele en Indische specialiteiten te eeren, dachten er anders over.

»Het was toch bij die gelegenheid, dat de heer Van Bosse, te velde trekkende tegen de conservatieve financiers, die volgens hem de spoorwegkoorts hadden opgewekt, hen bedervers onzer financiën noemde en zich als volgt uitdrukte:

»»*Maar het ongelukkigste daarbij is, dat thans een groot en gewichtig beginsel is ten onder gegaan; dat velen als art. 1 van financieel credo beschouwen*; *het beginsel dat de financiën van Nederland niet geacht kunnen worden in gezonden toestand te verkeeren, zoolang zij in zoo ruime mate afhankelijk zijn van de koloniale geldmiddelen.*" "

»En de heer Duymaer Van Twist!

»»*De Minister weet beter dan ik het nauw verband, dat er bestaat tusschen de financiën van de koloniën en de financiën van het moederland. Verband, zeide ik, maar ik had moeten zeggen: geheele afhankelijkheid van de financiën van het moederland van die koloniën. Met de financiën der koloniën staat of valt ons geheel financieel stelsel hier te lande.*" "

»De heer Van Bosse vond dus toen den toestand onzer financiën alles behalve gezond en de heer Duymaer Van Twist vond dien blijkbaar zoo ongezond, dat een ophouden der Indische bijdragen het staatsbankroet noodwendig voor de deur moest brengen.

»En inderdaad, men verbeeldde zich in 1860 eene plotselinge ontstentenis van Indische bijdragen om eene der vele redenen, welke daartoe zoo toen als thans konden aanleiding geven, en men ontstelt bij de gedachte, welk lot aan Nederland, na aan het genot dier bijdragen te zijn verslaafd geraakt, zou zijn beschoren geweest."

Het genot dier bijdragen scheen zoo bedwelmend te hebben gewerkt, dat men niet dacht aan de mogelijkheid van het eenmaal te moeten derven. Had de heer De Waal het niet reeds voor ons nagecijferd, we zouden het van den heer Weeveringh hebben kunnen vernemen, dat onder de buitengewone ontvangsten, van 1847 1877, de post van bijdragen van Nederlandsch-Indië het eerbiedwekkend cijfer aanwijst van *f* 630,264,000. Waren er tekorten op de

staatsinkomsten, zij werden gedekt uit de Indische batige saldo's. De heer Boissevain herinnert het ons, dat wij onder den minister Van der Heim nog in eene periode van illusiën omtrent de Indische bijdragen verkeerden. Die Minister had voor zijne begrooting voor 1877 op eene bijdrage van Indië ad *f* 9.974.872 gerekend, waarvan slechts *f* 2,300.000 inkwam en voor 1878 op eene bijdrage van *f* 9.031.417, die geheel achterwege bleef. Ook zijn opvolger, de minister Gleichman, meende nog eene Indische bijdrage van *f* 4,000.000 onder de middelen te kunnen opnemen, maar ook deze moest opgegeven worden. »Aan waarschuwende stemmen", zegt de heer Weeveringh, »ontbrak het niet. Ook niet aan pogingen van ministers van financiën, die trachtten verbetering te brengen in het belastingstelsel of liever om tot een eigenlijk belasting*stelsel* te geraken. Van Bosse diende te dien einde reeds in 1852 voorstellen in, in 1864 en 1865 deed Betz hetzelfde, in 1872 was het Blussé, die voor belastinghervorming een lans brak en eindelijk waagde Vissering in 1880 nog eene poging..........

»Maar de Tweede Kamer dacht er anders over! Al de aangeboden voorstellen ten opzichte eener belastingherziening werden ter zijde geschoven. De Indische baten waren er immers, »de kurk, waarop Nederland drijft!""

Wij danken den heer Weeveringh voor den moed, om dit weder in herinnering te brengen en tevens in ruimer kring dan die eener kiesvereeniging is, de jongste adviezen bekend te maken van een drietal leden onzer Staten-Generaal: met name die van de heeren Gleichman, Goeman Borgesius en Van Houten.

»Wij hebben geleefd in eene periode van weelde, dank zij der Indische baten die zelfs den buitenlanders verbazing afdwongen", sprak onlangs de oud-minister van financiën, Gleichman, in de kiezersvereeniging *Burgerpligt* te Amsterdam. Wij hebben van die baten spoorwegen gebouwd, kanalen aangelegd, en de gewone uitgaven er uit bestreden bovendien. *Slechts één jaar hebben de gewone inkomsten de gewone uitgaven kunnen bestrijden,* (wij cursiveeren), waarschuwende stemmen, die nu en dan zich deden hooren, zijn in den wind geslagen. *De staatsmachine liep ook zoo gemakkelijk*: bij steeds hooger uitgaven toch altoos een batig slot!".......

»*De verleiding was te groot,* zoo luidde het getuigenis van het lid der Kamer Goeman Borgesius, om met het Indische geld, waaraan geen einde scheen te komen, op steeds weelderiger voet te gaan leven, en men bedacht niet genoeg, dat op de vette jaren wel eens magere konden volgen."......

Beide deze Kamerleden, evenals ook de heer Van Houten, hebben nog andere factoren genoemd, die tot den tegenwoordigen toestand hebben geleid en die ook door den heer Weeveringh worden medegedeeld en tegelijk naar waarde geschat, doch die wij, als niet bepaald op Indië betrekking hebbende, hier niet behoeven te releveeren. »Alle drie — zoo vervolgt dezelfde schrijver — alle drie trachten Regeering en Vertegenwoordiging van schuld vrij te pleiten, dat zij tot dien toestand hebben medegewerkt, met het laffe argument dat Regeering en Vertegenwoordiging geen weerstand hebben kunnen bieden aan de *verleiding der Indische millioenen!* Alsof dit een vrijbrief ware, om zich maar aan die verleiding over te geven!" En hadde men onder het genot dier verleiding nog maar bedacht, dat het wel eens kon verkeeren. De vette jaren, waarop de heer Goeman Borgesius wees, werden inderdaad door magere gevogd. De kurk dreef sedert 1876 hoe langer hoe verder weg, totdat men haar in 1878 niet meer zag. De periode van weelde liet men nutteloos voorbijgaan; en mochten al de ingediende voorstellen der aanneming niet waard zijn geweest, 't geen in 't midden mag gelaten, de vraag kan niet uitblijven of het van staatsmanswijsheid en gezonde financiekunst getuigt, geene andere en betere financiëele maatregelen voor te stellen, ten einde den noodlottigen toestand van heden te kunnen voorkomen? Bovendien, wat indruk maakte het slinken in 1876, straks, in 1878, geheel ophouden der Indische bijdragen? »Heeft men er aan gedacht, vraagt de heer Van Gennep, om de werken der spoorwegen, niet van de wet van 1860, maar van de tweede editie van 1875, te staken? In het minst niet. Heeft men dan wellicht op de gewone uitgaven bezuinigd? Het tegendeel is waar. Men heeft er zelfs niet tegen opgezien, ze met een belangrijk cijfer te verhoogen. In dat zelfde jaar 1878, dat de Indische bijdragen zag verdwijnen, heeft men eene wet op het lager onderwijs aangenomen, krachtens welke onze gewone uitgaven met een eerbiedwaardig bedrag, zegge voor 1883 met ruim 5 millioen, zijn vermeerderd. Evenmin heeft men termen gevonden, om zich van andere nuttige uitgaven van buitengewonen aard te onthouden. Men heeft het Noordzee-kanaal voor rekening van den Staat overgenomen en belangrijke sommen voor verbetering van rivier-afloop en waterwegen gevoteerd. Ja, zelfs voor zoogenaamde improductieve buitengewone uitgaven, als daar zijn die tot verbetering van het vestingstelsel, heeft men ernstig gemeend niet te moeten terugdeinzen".

En voor Indië? Herinnerde niet nog onlangs de heer W. K.

baron Van Dedem bij de behandeling der Indische begrooting voor 1884, dat er uitgaven werden gevoteerd, waarop door het Indische bestuur niet werd aangedrongen, maar die op initiatief der Kamer aan dat bestuur werden opgedrongen? Werd niet, gelijk die Afgevaardigde deed opmerken, eenmaal in de Kamer een begrootingspost voor het onderwijs verhoogd, »in strijd met het advies van den Minister van Koloniën, die beweerde, dat hij dat geld niet goed zou kunnen gebruiken"? Mag de aanneming van het beginsel der scheiding van de administratieve en rechterlijke macht dat, consequent doorgevoerd, der financiëele krachten te boven gaat, wel op rekening worden gesteld van het Indisch bestuur? Is »van Indië de stoot tot het stichten van de haven van Tandjong Priok uitgegaan"?

Met het oog op een en ander moet het, dunkt ons, een zonderlingen indruk maken, de jongste Indische begrooting te zien behandelen in eene koortsachtige spanning, protest op protest te vernemen over de Oostersche weelde, tegen het Indisch bestuur, terwijl men hier te lande aan geen remmen dacht, maar, ondanks ondubbelzinnige waarschuwingen millioenen voteerde, en terwijl men o. a. teerde op eene bron van inkomsten, als de koffie, »die bij het kleinste marktverschil aanstonds een verschil in baten van millioenen kan opleveren", niet bijtijds die maatregelen nam, om de sedert jaren aanwezige en telkens te verwachten aanzienlijke tekorten te dekken. Veeleer mocht de hand in eigen boezem worden gestoken en een »mea culpa" worden uitgesproken, of wel met den afgevaardigde uit Hoorn, den heer Van Dedem, getuigd: »Als men nu dat alles op rekening wil gaan stellen van het Indisch bestuur, nu wij begrootingen met nadeelige saldo's hebben, dan herinnert dat wel eenigszins aan de Franschen, toen zij in 1870 bij elke teleurstelling uitriepen: »Nous sommes trahis!"

En of Indië niet het kind van de rekening wordt? De theorie der financiëele eenheid klonk, o, zoo fraai, toen Indië van 1847—'77 telkens millioenen beschikbaar kon stellen en het moederland ze eenvoudig te naasten had; maar wat werd van die theorie in de practijk, nu Indië geene baten meer afwerpt? Zij raakte allengs zoek; men sprak van voorschotten aan, het opnemen door Indië, het terugerlangen van het verstrekte bedrag, het debiteeren voor kapitaal en rente. Men hoore o. a. mr. F. S. Van Nierop. »In de laatste jaren, zegt hij, zijn reeds niet minder dan *f* 45 millioen aan Indië verstrekt, en wel verre dat er uitzicht bestaat dit bedrag spoedig terug te erlangen, kwam het wederom eene som van *f* 14 millioen vragen en zal het waarschijnlijk nog meermalen bij ons

aankloppen. Deze bankiersoperatie is voor den Staat niet zonder gevaar. Hij moge Indië voor kapitaal en rente debiteeren, die boeking is, daar de kolonie geen zelfstandig rechtspersoon is, eene fictie. Blijft Indië nog eenige jaren gelden uit de Nederlandsche schatkist putten, onze financiën zouden licht in ongeregeldheid kunnen geraken. Men moge zich vleien, dat Indië binnen korten tijd zijn schuld zal aflossen, volstrekte zekerheid, dat men zich niet vergissen zal, bestaat er op dit oogenblik niet.... De schatkist moet zich voorshands vergenoegen met de hoop of het vertrouwen, dat de Indische eischen spoedig zullen verminderen en binnen korten tijd geheel ophouden."

Het blijkt duidelijk: aan Indië worden eischen gesteld, het wordt schamper bejegend als schuldenaar, nu het zijne bijdragen niet meer kan verstrekken; toen het echter der natie nog zijne millioenen aanbood, vroeg men liever niet, of die bankiersoperatie voor Indië zelf niet een gevaar was of eenmaal kon worden.

Vond en vindt de theorie der financiëele éenheid nog steeds vele aanhangers, het aantal harer bestrijders neemt toe. Werd de financiëele scheiding ook in dit maandschrift telkens met warmte bepleit, het mag voor de voorstanders van dat beginsel eene voldoening zijn, dat de juistheid er van door meer dan éen der meergenoemde schrijvers wordt erkend.

»Het samentrekken", schrijft de heer Van Gennep, »der Nederlandsche met de Indische middelen en uitgaven, ten einde daarnaar den financiëelen toestand van het Rijk te berekenen en in de behoefte der schatkist uit gezamenlijke middelen te voorzien, is eene stelling die niet is vol te houden. Zij kan er door met koloniën als Suriname en Curaçao, welk begrootingen met gemeentelijke begrootingen, nog niet eens van den eersten rang, kunnen worden gelijkgesteld, zij laat zich treffelijk gebruiken, zoolang de koloniale begrootingen van Ned.-Indië groote batige sloten opleveren, maar hare ongerijmdheid springt in het oog, zoodra laatstgenoemde begrootingen, die de onze met vele millioenen overtreffen, tekorten beginnen op te leveren. Geen Nederlandsch financier zal er dan ook ernstig aan denken, om de Indische tekorten uit Nederlandsche middelen te dekken. De toezegging van dit te zullen doen, klonk niet onverdienstelijk, zoolang men zich aan de Indische millioenen vergastte, maar het tegenwoordige geslacht, dat op de tekorten onthaald wordt, zal het rustig aanzien, dat de wissel wegens non-betaling worde geprotesteerd".

Nemen wij de brochure des heeren Weeveringh ter hand, ook hij

betoont zich daarin een voorstander eener financiëele scheiding: »Terwijl", volgens zijne meening, »eene vroegere politiek de koloniën geheel beschouwde als een wingewest, waarvan alle voordeelen die het opleverde ten bate moesten komen van het moederland, heeft men later, naar onze meening zeer terecht, begrepen dat deze beschouwing de juiste niet was; dat Nederland eerder aangemerkt moet worden als de beheerder dier uitgestrekte landstreken, en als zoodanig wel recht heeft op terugbetaling der kosten en tevens op eene geldelijke bijdrage, ter vergoeding van de moeite van dat beheer, maar dat overigens de batige saldo's ten voordeele van Indië behooren te komen en niet in 's Rijks schatkist mogen worden overgebracht, maar dat ook Indië voor zijn eigen schulden hoofdelijk schuldenaar moet zijn.

»Dit standpunt achten wij het juiste en het beste om te geraken tot eene geheele scheiding van onze geldmiddelen van die van Indië. De Indische begrooting heeft dan voor zich zelf te zorgen; de baten die Indië opgebracht heeft kan Indië dan tot eigen nut aanwenden; in de tekorten die er mochten zijn, moet het dan zelf voorzien. Nederland blijft de bestuurder van de koloniën in den uitgebreidsten zin: het beheert die, zijn taak ernstig opvattende, al zijne zorgen wijdende aan de ontwikkeling en den vooruitgang van het bestuurde land en daarin zijn voordeel vindende, omdat het deelt in de vruchten die het beheerde land door zijn beleid afwerpt".

Ook in de artikelen in »De Standaard" wordt een lans gebroken voor de scheiding der financiën, en wij mogen vertrouwen, dat geheel de antirevolutionnaire Kamerclub omtrent die beginselquaestie niet verdeeld is, maar gaarne toestemt, waar wordt gezegd, dat »ging het naar behooren, deze financiën in volstrekten zin van elkaar afgescheiden moesten zijn. Zulk een afscheiding zou zekere vergoeding voor praestatie van diensten niet uitsluiten, maar ons de niet genoeg te waardeeren weldaad bieden van richtig beheer. Immers in Indië, zoowel als in Nederland, zou men dan zijn vette en magere jaren kennen, en de baten der vette jaren zouden strekken om tekorten der magere jaren te dekken, terwijl de wetenschap, dat straks magere jaren komende waren, in dagen van voorspoed af zou houden van te weelderige verspilling van tijdelijk aanwezig geld. Thans echter, nu deze zoo zeer gewenschte en hoog noodige scheiding van Indische en Nederlandsche financiën nog niet is verkregen, bederft Indië Nederland en op zijn beurt Nederland Indië. Voorspoed in Indië toch had thans het

blijkbaar gevolg, dat men te gelijk èn in Indië èn in Nederland de uitgaven opdreef, terwijl omgekeerd de gemakkelijkheid, waarmeê Indië op Nederlandsch krediet door leening goud kan krijgen, zelfs in zoo heilloozen toestand, als waarin we thans geraakten, van elke ernstige bezuiniging doet afzien" . . . De Minister van Koloniën »mag nog zoo ernstig een hervorming onderhanden willen nemen, zoolang de financiën van Nederland en de financiën van Indië niet in volstrekten zin gescheiden worden, lukt hem dit nooit."

Wil men de oplossing van dit vraagstuk, in ernst tot eene financiëele reorganisatie komen, dan moet de wederzijdsche verhouding, waarin Nederland en Indië tot elkander staan, worden herzien; de vraag beantwoord, of, waar »de eerste kiem zelf van een representatiestelsel in Indië ontbreekt", men niet »verkeerd deed met op onze Staten-Generaal over te brengen, wat buiten hun competentie viel"; de vraag, ook door den heer Van Gennep behandeld, of niet »financiëele decentralisatie" moet worden aanbevolen, »waardoor naast het algemeene budget plaatselijke budgetten in het leven worden geroepen" [1]), met toekenning voorts aan Indië eener eigen rechtspersoonlijkheid. De heer Weeveringh noemt hierbij nog een paar vragen: »Vooreerst: welke uitgaven moet Nederland ten laste van Nederlandsch-Indië brengen? Ten tweede: op welk bedrag moet de vergoeding, die Nederland toekomt voor

[1]) Tegenover deze vraag stellen wij eene andere: wat zou daarvan het gevolg zijn? O. i. 1°. dat wel het algemeene budget van sommige uitgaven zou worden ontlast, maar dat het daarentegen een aanzienlijk deel zijner inkomsten aan de gemeenten of plaatselijke besturen zou moeten afstaan; 2°. dat, aangezien met dien maatregel niet anders beoogd wordt, dan ontlasting van het algemeene budget, er zoo weinig mogelijk aan de gemeenten zou worden afgestaan, en de ingezetenen niet onbeduidend zouden worden belast, om in onmisbare plaatselijke behoeften te voorzien. De belastingen zouden dus stijgen, — maar wie zouden ze moeten opbrengen? De 30,000 Europeanen, waaronder slechts enkelen zijn die men rijk kan noemen, weinigen die onder de welgestelden kunnen gerekend worden, terwijl het meerendeel moeite heeft om met zijne inkomsten rond te komen, en anderen onder de bepaald nooddruftigen moeten gerekend worden? — Of de Chineezen en andere vreemde Oosterlingen? Maar de in 1877 ingevoerde belastingen hebben reeds eene zoodanige mate van ontevredenheid onder hen doen ontstaan, dat men op enkele plaatsen van de inning heeft moeten afzien, zoodat nieuwe heffingen onder die klasse van ingezetenen inderdaad niet vrij van bedenking zouden zijn. Daarenboven, wat zou het baten? Zeer vermoedelijk toch zou eene daling der pachten daarvan het naaste gevolg zijn, zoodat de plaatselijke middelen zouden stijgen, doch de algemeene in misschien nog grootere verhouding afnemen. — De inlandsche bevolking dan? Maar deze gaat reeds zoo zwaar gebukt onder allerlei soort van belastingen, dat geen verstandig staatsman er aan denken zal dien druk nog te verhoogen.

zijn beheer, geschat worden, ook wanneer Indië geen batige saldo's mocht opleveren, ja zelfs tekorten heeft en op welk bedrag moet die vergoeding worden gesteld, ingeval de Nederlandsch-Indische werkelijke ontvangsten de werkelijke uitgaven overtreffen? En eindelijk: moeten de leeningen welke tot dekking der tekorten voor Nederlandsch-Indië gedaan worden, ten laste komen van die bezittingen of, zooals met de laatste leening geschied is, aan Indië alleen een deel in de rentebetaling worden toegelegd, doch Nederland als schuldenaar voor de hoofdschuld worden aangemerkt? Bij eene zoo geheele afscheiding van de Nederlandsche en de Nederlandsch-Indische geldmiddelen treedt echter nog eene andere quaestie op den voorgrond, deze: van welken tijd af moet die scheiding gerekend worden in te gaan, of te zijn ingegaan? Zullen wij het goede aannemen en het kwade niet? Mogen wij de millioenen die Indië aan onze schatkist aanbracht, als genoten beschouwen, waarop niet teruggekomen moet worden en de afrekening beginnen van het oogenblik af, waarop Indië, in plaats van millioenen op te leveren, millioenen te kort kwam? Dat zou hoogst onrechtvaardig zijn! Maar aan den anderen kant ook onrechtvaardig, om met den tijd des overvloeds te beginnen te rekenen en niet mede te tellen de reeks van jaren die voorafgingen aan de batige sloten van Indië, den tijd toen de koloniën ons geld kostten en geen geldelijke voordeelen brachten" [1]).

Men ziet, eene regeling van de financiëele verhouding tusschen

[1]) Waar door de heeren van Gennep, Weeveringh en in het orgaan der antirevolutionaire partij eene scheiding van de Nederlandsche en Indische financiën wordt aanbevolen, en men dan ten laste van Indië wil brengen *alle kosten* die een gevolg zijn van ons koloniaal bezit of juister alle kosten uit ons beheer voortvloeiende, — kunnen wij ons daarin met die schrijvers homogeen verklaren en zouden wij, onder meer, de vraag willen onderwerpen, of zelfs niet een gedeelte van het inkomen van de kroon ten laste van Indië zou kunnen gebracht worden. Maar wij vreezen dat men nog verder zou willen gaan. Vergissen wij ons niet, dan zou men aan Nederland eene geldelijke bijdrage willen verzekeren ter vergoeding van de *moeite* van zijn beheer: 'tgeen naar onze bescheiden meening èn ongeoorloofd èn in beginsel hoogst gevaarlijk zou te achten zijn. Ongeoorloofd, omdat op Nederland de verplichting rust, om die gewesten, welke het heeft veroverd of krachtens tractaten heeft verkregen, te beschermen en ten bate der ingezetenen te besturen, zich daarbij vergenoegende met de gansch niet onbeduidende indirecte voordeelen, welke die gewesten bij een goed beheer in de toekomst kunnen en thans reeds, en meer dan velen gelieven te erkennen, afwerpen. Ook zou de eisch gevaarlijk zijn, omdat er de kiem in ligt verborgen van een nieuwen cijns, door Indië aan het moederland te betalen, en dien men natuurlijk zal willen verhoogen naarmate Indië's bronnen van inkomsten milder vloeien, zonder daarbij in de eerste plaats te denken aan de belangen van Indië zelf.

Nederland en Indië levert eigenaardige moeielijkheden op. Maar zij zijn zeker te overwinnen, zoodra men de oplossing van het vraagstuk slechts ernstig wil. Mocht het den nieuwen Minister van Koloniën gelukken, aan Indië zou zeker eene weldaad worden bewezen. En worde voorts het woord des heeren Van Gennep behartigd: »In tijden van voorspoed is men te zeer geneigd de goede beginselen uit het oog te verliezen en op goed geluk voort te teren. Laat de tegenspoed der Indische financiën althans dit nut opleveren, dat men zich voor gewaarschuwd houde en manmoedig op verbetering bedacht zij."

den Haag, Jan. '84.

De positie van de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen.

In het Juni-nummer 1883 van »de Indische Gids" is een stuk opgenomen van de hand van den heer N. J. Struick, waarin o. m. een woord gezegd wordt over de vooruitzichten van de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen.

O. i. verdient de Schrijver, die, na reeds uit het corps dier ambtenaren te zijn getreden, openlijk voor hunne belangen opkomt, den dank zijner voormalige ambtgenooten.

Wij zijn het echter niet met den Schrijver eens, waar hij, op de slechte vooruitzichten der ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen wijzende, als correctief aanraadt het geven van tevredenheidsbetuigingen aan degenen, die zich in hun werkkring bijzonder hebben onderscheiden.

Het is waar, dat het geven van tevredenheidsbetuigingen van de Regeering en het verleenen van decoratiën betere belooningen zijn dan buitengewone bevordering, omdat deze altijd plaats heeft ten koste van tal van ambtenaren, die boven dengene, wien deze belooning te beurt valt, op de ranglijst staan, en waaronder er kunnen zijn, die even verdienstelijk zijn, doch aan wie de gelegenheid ontbrak zich op in 't oog vallende wijze te onderscheiden.

Het is echter nog lang niet zeker, dat deze onderscheidingen juist aan degenen, die ze het meest verdienen, te beurt zullen vallen.

De eene chef zal in zekere bewezen diensten aanleiding vinden om een ondergeschikt ambtenaar voor eene belooning voor te dragen, terwijl een ander ambtenaar misschien veel belangrijker diensten zal bewijzen, zonder dat zijn chef hem voor belooning in aanmerking brengt.

Alles hangt dus af van de inzichten der chefs, en het is zeker,

dat vele daden van inspannende plichtsbetrachting, door ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur soms met opoffering van hunne gezondheid verricht, onbeloond blijven.

Wij gelooven daarom niet, dat het verleenen van tevredenheidsbetuigingen, zelfs van decoratiën, voldoende zou zijn om te voorkomen, dat door hunne slechte vooruitzichten een geest van ontmoediging onder de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen veld wint.

Daarvoor is het noodig die vooruitzichten te verbeteren, te zorgen dat zij onbekommerd de toekomst te gemoet kunnen gaan, en de ouderen onder hen niet terneêrgedrukt worden door de zorgen voor de opvoeding van hun gezin, waaraan zij door onvoldoende inkomsten, een gevolg van te langzame bevordering, niet het hoofd kunnen bieden.

Het is waar, dat de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen spoedig kontroleur 2e. klasse, en tegenwoordig ook spoedig kontroleur 1ste klasse worden, zelfs te spoedig misschien; doch hebben zij dien rang eenmaal bereikt, dan bestaat voor hen bijna geen vooruitzicht om adsistent-resident te worden en zal, als hierin niet tijdig verbetering wordt gebracht, zooals de heer Struick terecht opmerkt, voor de jongere ambtenaren die rang zelfs schier onbereikbaar worden.

Zoo doet zich het verschijnsel voor, dat kontroleurs 1ste klasse reeds 7 en meer jaren in dien rang dienen, en nog waarschijnlijk jaren lang zullen moeten wachten vóór zij aan de beurt zijn om tot adsistent-resident bevorderd te worden, terwijl ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op Java, die later dan zij in dienst kwamen, reeds dien rang bereikt hebben, en hunne tijdgenooten, die hun loopbaan bij de bureaux maakten, reeds sedert eenige jaren leden van de algemeene rekenkamer, inspecteurs van financiën, gouvernements-secretarissen en referendarissen zijn.

De oorzaak dier langzame promotie is hoofdzakelijk de slechte verhouding, die er bestaat tusschen de verschillende rangen bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen.

Volgens *Stbl.* 1882, n°. 344, in verband met *Stbl.* 1882, n°. 37 en 1883, n°. 39 is de formatie van het kader op de Buitenbezittingen 57 kontroleurs 1ste klasse, 74 kontroleurs 2de klasse en 24 aspirant-kontroleurs, terwijl boven de formatie in dienst zijn 3 kontroleurs, dus totaal 134 kontroleurs en 24 aspirant-kontroleurs.

Het aantal adsistent-residenten bedraagt daarentegen op de Buitenbezittingen slechts 34.

Op Java en Madura bedroeg het aantal adsistent-residenten volgens het Koloniaal verslag van 1882 op ultimo December 1881 76, sedert met 2 vermeerderd, terwijl het kader aldaar voorts bestaat uit 102 kontroleurs, waarvan 40 van de 1ste en 62 van de 2de klasse, en 50 aspirant-kontroleurs.

Het springt dus in het oog, dat men met die verhouding tusschen de verschillende rangen op de Buitenbezittingen spoedig kontroleur, maar zeer langzaam adsistent-resident wordt.

En deze verhouding wordt steeds ongunstiger.

Van tijd tot tijd toch wordt hier of daar een landschap onder geregeld bestuur gebracht en is daardoor uitbreiding van bestuursmiddelen noodzakelijk. Alsdan wordt hierin voorzien, eenvoudig door aanstelling van kontroleurs, en bijna nooit wordt er aan gedacht de hierdoor ongunstiger wordende verhouding tusschen de verschillende rangen te herstellen door het creëeren van nieuwe adsistent-residentsplaatsen.

En nu wane men niet, dat het aanstellen van meer adsistent-residenten niet noodig is, en het niet aangaat onnoodig ter wille van eene betere promotie der bestuursambtenaren meerdere uitgaven te doen voor het bezoldigen van overbodige adsistent-residenten.

Integendeel, de aanstelling van meer adsistent-residenten is zeer noodig. Een blik op de kaart is voldoende om tot die overtuiging te komen. Men ga slechts na, welke uitgestrekte landstreken schier uitsluitend bestuurd worden door kontroleurs, vaak jonge onervaren ambtenaren, die op verscheidene dagen afstands van hun onmiddellijken chef geplaatst zijn.

Het is duidelijk, dat deze jonge ambtenaren daardoor nagenoeg aan hun lot overgelaten zijn. Hun chef wordt door die groote afstanden en de gebrekkige communicatie verhinderd om hunne afdeelingen dikwijls te bezoeken en zij staan daarom niet onder voldoende contrôle.

Zijn zij gemakzuchtig en onverschillig, niets verhindert hen om hunne werkzaamheden tot een minimum te beperken, want bij de zeldzame en vluchtige inspecties van hunne chefs, die dikwijls niet eens met land en volk bekend zijn, worden zij niet behoorlijk nagegaan en tot meerdere werkzaamheid aangespoord.

Wanneer zij slechts zorgen, dat zij hunne periodieke stukken tijdig indienen en hunne correspondentie bijhouden, wordt al licht gedacht dat de zaken in hunne afdeelingen goed marcheeren en zijn zij zeker in de ranglijst op te klimmen en op hun tijd bevorderd te worden.

Zijn zij ijverig, dan gaan zij somtijds onbekookt te werk en nemen maatregelen, die nadeelig moeten werken, of doen voorstellen, die door hun chef zonder grondig onderzoek overgenomen, beslissingen ten gevolge hebben, die later blijken geheel verkeerd te zijn.

Waren er nu meer adsistent-residenten, zoodat het regel was, dat de jongere kontroleurs onder zoodanige ambtenaren geplaatst werden, en werd er voorts voor gezorgd, dat de afdeelingen der adsistent-residenten niet te uitgestrekt zijn, zoodat zij die behoorlijk zouden kunnen bereizen, dan zouden de gemakzuchtige ambtenaren tot betere plichtsbetrachting aangespoord en de ijverige ten goede geleid kunnen worden.

De eersten zouden genoopt worden mede te werken tot de ontwikkeling en het bevorderen van de welvaart van land en volk, terwijl de denkbeelden der laatstbedoelden, getoetst aan het rijpere oordeel en de meerdere ondervinding hunner chefs, meer kans zouden hebben verwezenlijkt te worden, als zij blijken goed te zijn, daar hunne voorstellen alsdan gesteund worden door een ambtenaar van hooger rang, en hun chef daarentegen het nemen van door hen voorgestelde verkeerde maatregelen kan tegenhouden, doordien hij beter dan het hoofd van gewestelijk bestuur in staat is de zaak grondig te onderzoeken en het voor en tegen er van te beoordeelen.

Het creëeren van meer adsistent-residentsplaatsen zou dus zeer in het belang van het land zijn, daar het bestuur daardoor krachtiger zou worden.

Hieraan zou gepaard kunnen gaan het aanstellen van meer aspirant-kontroleurs en het inkrimpen der kontroleursplaatsen, zoodat de verhouding tusschen de verschillende rangen gunstiger zou worden.

Voorts zou het wenschelijk zijn, dat een einde werd gemaakt aan het inschuiven van ambtenaren van andere dienstvakken bij het binnenlandsch bestuur.

Dit gebeurt nog maar al te dikwijls. Hoewel weinig dienstvakken zoo belangrijk zijn als het binnenlandsch bestuur, daar op de daarbij dienende ambtenaren nagenoeg alles aankomt en zij belast zijn met de uitvoering van bijna alle regeeringsvoorschriften, schijnt men nog al te veel de meening toegedaan te zijn, dat een ieder, die op een bureau niet geschikt bevonden wordt voor bevordering, toch nog altijd goed genoeg is voor het binnenlandsch bestuur.

Men plaatst deze personen doorgaans in hoogere rangen, als adsistent-residenten en residenten, bij het binnenlandsch bestuur zeer ten nadeele van degenen, die hun geheele carrière bij het

binnenlandsch bestuur gemaakt hebben en daarvan al het onaangename (men denke slechts aan de afzondering en het algeheel gemis der maatschappelijke genoegens, waartoe een kontroleur gedoemd is) ondervonden hebben.

Ook worden soms ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op Java tot adsistent-residenten en residenten op de Buitenbezittingen benoemd, waardoor de toch al reeds zoo geringe kans van promotie voor de ambtenaren der Buitenbezittingen nog kleiner wordt, terwijl toch het omgekeerde met het oog op de zooveel gunstiger verhouding tusschen de verschillende rangen bij het binnenlandsch bestuur op Java niet onbillijk zou zijn.

Dit alles maakt de positie van een ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen onaangenaam.

Is het dan ook te verwonderen, dat bij die ambtenaren malaise heerscht; dat zij soms wrevelig worden als zij aan hun slechte toekomst denken, terwijl zij hunne tijdgenooten bij andere dienstvakken zoo zien bevoorrecht, dat sommigen hunner trachten bij andere dienstvakken eene betere positie te verkrijgen?

En deze stemming moet ongunstig terugwerken op den dienst.

Het is daarom in 's lands belang noodzakelijk, dat de positie der ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen beter geregeld worde en hun toekomst meer verzekerd zij.

Daarvoor is het noodig, dat die ambtenaren een afgesloten kader vormen, waarin geene vreemde elementen kunnen opgenomen worden, en waarin een ieder van meet af aan zijn loopbaan moet beginnen, terwijl de verhouding tusschen de rangen zoodanig moet gemaakt worden, dat de ambtenaren kunnen rekenen op eene billijke bevordering.

Mocht dit laatste niet geheel doenlijk zijn, dan zouden nu en dan adsistent-residenten naar Java dienen overgeplaatst te worden.

Aldaar zijn toch verscheidene afdeelingen, waar ambtenaren der Buitenbezittingen zeer goed te gebruiken zijn.

Ten slotte zouden tractementsverhoogingen moeten ingesteld worden zoowel voor adsistent-residenten als voor kontroleurs 1[ste] klasse. Voor adsistent-residenten zoude het toekennen van twee 3 jaarlijksche tractementsverhoogingen van *f* 100 's maands, dus tot een maximum-tractement van *f* 800 's maands billijk zijn, in aanmerking genomen dat sommige adsistent-residenten uitstekend geschikt kunnen zijn voor hunne betrekking zonder in aanmerking te kunnen komen voor de betrekking van resident.

Het kan toch niet in 's lands belang zijn, dat zulke bekwame

en ervaren ambtenaren, al zijn zij dan ook voor een hoogeren rang niet geschikt, ontijdig den dienst zouden verlaten, hetgeen dikwijls het geval zou zijn, wanneer geene tractements-verhoogingen werden toegekend.

Het toekennen van tractementsverhoogingen aan adsistent-residenten, hoe schadelijk ook voor de belangen van de jongere ambtenaren, is o. i. noodig in 't belang van 's lands dienst en billijk tegenover genoemde ambtenaren.

Bestonden die verhoogingen niet, dan zou een adsistent-resident over een tractement van *f* 600 gepensioneerd worden, en dus na 20jarigen diensttijd slechts *f* 1800 pensioen kunnen genieten, welk pensioen door langer in dienst te blijven vatbaar zou zijn voor verhooging tot een maximum van *f* 2700 's jaars.

O. i. dienen echter de vooruitzichten van een ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur niet ongunstiger te zijn dan die van een officier, afkomstig van de Militaire Academie.

Zoodanig officier, wiens opleiding nagenoeg niets gekost heeft, heeft het bijna zekere vooruitzicht het minstens tot majoor of luitenant-kolonel te kunnen brengen. Hij krijgt dan een pensioen van *f* 2800 of 3500, al naar gelang hij langer in dienst verkiest te blijven.

Een ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur, voor wien de adsistent-residentsbetrekking gewoonlijk zijn bâton de maréchal is, dient dus verzekerd te zijn van een pensioen, gelijk aan dat van een majoor of luit.-kolonel, naar gelang hij korter of langer blijft doordienen.

Daarom is dus o. i. voor een adsistent-resident een maximum-tractement van *f* 800 's maands, zoodat hij een pensioen van *f* 2400 à *f* 3600 's jaars kan verkrijgen, niet buitensporig te noemen.

Voor kontroleurs 1ste klasse zou het toekennen van twee 3-jaarlijksche tractementsverhoogingen van *f* 50 's maands tot een maximum-tractement van *f* 500 's maands billijk zijn, omdat het gebeuren kan, dat hunne bevordering tot adsistent-resident, ondanks eene betere verhouding tusschen de verschillende rangen, toch lang uitblijft tengevolge van weinige mutaties bij het binnenlandsch bestuur. In dit geval zou het billijk zijn hen hiervoor door tractementsvermeerdering schadeloos te stellen.

Indien het lot van de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen op deze wijze verbeterd en hun toekomst verzekerd werd, zouden zij ongetwijfeld met meer lust en ijver dienen, het bestuur zou door meerdere contrôle over de jonge

ambtenaren krachtiger werken en de landsbelangen daardoor beter behartigd worden, terwijl het te verwachten is, dat voor de ontwikkeling van land en volk meer gedaan zou worden.

Het zal echter ook noodig zijn, dat alsdan scherper wordt gelet op de geschiktheid der ambtenaren.

In plaats van ieder ambtenaar, die minder geschikt wordt bevonden voor een bureau, goed genoeg te rekenen voor het binnenlandsch bestuur, zooals nu geschiedt, zouden ambtenaren, die geen aanleg of geschiktheid blijken te hebben voor het binnenlandsch bestuur, zoo spoedig mogelijk uit het kader dienen verwijderd en bij andere dienstvakken geplaatst te worden.

Op geen bureau toch zullen zij zooveel kwaad stichten als zij bij het binnenlandsch bestuur kunnen doen.

Voorts zouden ambtenaren, die niet genoeg ambitie toonen, onvoorwaardelijk voor bevordering gepasseerd dienen te worden, ten einde de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur voor het geestdoodend denkbeeld te bewaren, dat het toch niets geeft of men zijn best doet of niet, want dat men toch met de groote hoop meegaat en op zijn beurt bevorderd wordt.

De voorgestelde reorganisatie van het binnenlandsch bestuur op de Buitenbezittingen zal ongetwijfeld geld kosten, maar waar steeds gelden te vinden zijn voor de organisatie of reorganisatie van andere dienstvakken, waar zooveel geld wordt uitgegeven voor splitsing van rechterlijke en administratieve macht, het aanstellen van nieuwe inspecteurs, enz. zullen toch ook wel de noodige fondsen voorhanden zijn voor eene reorganisatie van een der meest onmisbare diensttakken, tot verbetering van het lot van de ambtenaren, die gezegd worden nevens het leger de steunpilaren te zijn van ons gezag in Nederlandsch-Indië.

S.

De achteruitgang der Indische paardenrassen,

DOOR

G. W. COUPERUS.

De paardenrassen van Java, Soemba en Makassar zijn sedert verscheidene jaren achteruitgegaan en wel in die mate, dat o. a. van die van Java de vroeger zoo gunstig bekende rassen van Koeningan en Kadoe, waarvan vooral het Margowatische om zijne groote deugdzaamheid over geheel Java hoog geroemd werd, thans geheel of zoo goed als geheel verdwenen zijn.

Het jonge, nog geen standvastigheid van ras verkregen hebbende, groote Preanger-ras, ontstaan uit de kruising van merries dier residentie met de na 1820 ingevoerde en te Pasir-Ajam, dicht bij de voormalige hoofdplaats Tjiandjoer, gestationneerde Arabische en Perzische hengsten en waaronder zich een 20-tal jaren geleden nog vrij veel groote paarden bevonden, is sedert 1871 met zulke rassche schreden tot het primitieve, te verbeteren ras teruggegaan dat men thans veel moeite heeft om daaruit een *goed* groot paard te krijgen.

De oorzaken, welke aanleiding gaven en nog geven tot het achteruitgaan van het gehalte der Javapaarden in 't algemeen en van het verdwijnen van de vroegere goede paardenrassen van Java zijn:

1°. het groote en steeds toenemend gebrek, dat op Java aan goede dekhengsten en fokmerries heerscht. Dit gebrek is ontstaan, daar de toename van den Javaanschen paardenstapel geen gelijken tred heeft gehouden met de vermeerderende aanvrage om paarden, eene aanvraag, welke al grooter en grooter is geworden naar mate van den aanwas der Europeesche, Chineesche en Inlandsche bevolking en van de zeer groote uitbreiding, welke het transportwezen op Java in de laatste 20 jaren, vooral na de invoering der *spoorwegen*, *tramway's* en *kaharper's* (karretjes

op veeren), verkregen heeft. Duizende hengsten en merries zijn dientengevolge aan de vermeerdering van den paardenstapel onttrokken geworden.

2°. Hierbij komt het onberedeneerd gebruik, dus het *misbruik*maken van *niet-volwassen* paarden en zelfs van veulens, waardoor ze in hun groei belemmerd worden en vooral slechte achterbeenen krijgen.

3°. Een derde oorzaak ligt in de gewoonte der Inlanders om hunne veulens en *niet-volwassen* paarden van beider geslacht zonder eenig toezicht op de *tegalan's* en pas geoogste *sawah's* (rijstvelden) te laten losloopen, waardoor ze herhaaldelijk met elkaar paren en zoodoende noodwendig aan zwakke, slecht gebouwde veulens, die *nimmer* tot *deugdzame* paarden kunnen opgroeien, het aanzijn geven. Zelf nog niet volkomen ontwikkeld en daardoor de sterke spieren, vaste beenderen, goede vormen en kracht missende, welke de vereischten zijn van een goed paard, kunnen zij die natuurlijk ook niet op hunne afstammelingen overplanten.

4°. Voorts dient gelet te worden op de zeer vele gevallen, waarin, uit gebrek aan goede, òf uit onverschilligheid òf onkunde, te oude, slecht gebouwde of door onberedeneerd gebruik versleten geraakte hengsten en merries voor de voortteling gebezigd worden, ofschoon het gezond verstand en de natuur ons zeggen dat om sterke, goedgebouwde veulens te fokken, die alleen tot deugdzame paarden kunnen opgroeien, men daarvoor ook uitsluitend krachtige, goed gebouwde dekhengsten en fokmerries moet bezigen.

5°. Ook liet men *te veel* werk verrichten door zwaar bezette en zogende merries, hetgeen niet alleen voor deze dieren, maar ook voor hare veulens *hoogst* nadeelig is; waarbij komt

6°. het onvoldoende voedsel, dat de veulens en paarden in 't algemeen krijgen, ofschoon de ondervinding sedert eeuwen bewezen heeft dat, om deugdzame paarden te fokken, men deze van hunne jeugd af flink met graan moet voeren of althans met kracht opwekkende grassen en planten en *niet* met die grove, waterachtige, weinig voedingsstoffen bevattende grassoorten en gewassen, welke op moerassige plaatsen en *sawah's* groeien en waarmee de paarden op Java veelal gevoed worden.

7°. Evenmin mag hierbij vergeten de sedert het laatst van 1878 in West-Java heerschende runderpest, waardoor duizende runderen en buffels gestorven zijn en waarvoor nog meer afgemaakt zijn geworden, zoodat, in de door die ramp geteisterde streken, zulk een schaarschte aan die trekdieren is ontstaan, dat tal van Chineezen en ook inlanders in de Ommelanden van Batavia, door nood gedwon-

gen, verplicht waren, ten einde hunne fabrieken, molens en steenbakkerijen niet stil te laten staan en hunne velden niet onbebouwd te laten liggen, paarden op te koopen, om door dezen werkzaamheden te doen verrichten, waartoe anders eerstgenoemd trekvee gebezigd werd. Dit had ten gevolge dat honderde paarden uit de Preanger-Regentschappen en uit de residentie Cheribon naar die streken werden uitgevoerd, waardoor zeer vele merrie's aan de vermeerdering van het paardenras zijn onttrokken geworden.

8°. Eindelijk mag nog genoemd worden de vermindering van het terrein, geschikt voor het weiden der paarden, als een gevolg van de vermeerdering der velden en *sawah's* der inlanders en van de sedert de laatste 20 jaren zeer toegenomen ontginning van woeste gronden.

Hebben al deze omstandigheden een nadeeligen invloed uitgeoefend op het gehalte der paarden op Java in 't algemeen, hierbij moeten nog gevoegd worden twee andere omstandigheden, welke meer in 't bijzonder zeer noodlottig gewerkt hebben op het, nog voor zooveel verbetering vatbare, groote Preanger-paardenras. Deze zijn:

1°. de afschaffing in 1871 van het Preanger-stelsel, waarbij het »*op den boer zenden*" van merries bij den geringen man, dat vroeger op vrij groote schaal plaats had, aan de hoofden dier uitgestrekte residentie verboden werd. Ofschoon het een misbruik was en het dus goed is dat het afgeschaft werd, kan niemand ontkennen dat dit kostelooze onderhoud van de paarden der hoofden gunstig op de paardenfokkerij aldaar werkte.

2°. het onbeperkt openstellen der jacht op herten en wilde runderen voor alle Inlanders, die dat edele wild, door hun jagen *à outrance*, — d. w. z. door hun rusteloos vervolgen van dat wild, zonder dat zij de bezette en zogende hinden en koeien eenigszins sparen, — nagenoeg overal, behalve op zeer afgelegen of zeer moeielijk te bejagen terreinen, uitgeroeid hebben. De in vroegere jaren in zoo hooge eere gehouden jachten te paard, door wijlen Raden Saleh op zijne groote schilderstukken voorgesteld, zijn daardoor zoo goed als geheel opgehouden en wel met het gevolg dat de voor die *parforce*-jachten benoodigde goede, hardloopende paarden, die daarvoor door de Inlandsche hoofden dier residentie aangekweekt en onderhouden werden, sedert 1872 niet meer of slechts zeer weinig gefokt worden.

Werd de jacht in vroegere jaren wel is waar niet door een Gouvernementsbesluit aan den kleinen man verboden, zoo zorgden de Inlandsche hoofden, toen zij meer gezag op hem konden uit-

oefenen, er toch voor dat hij niet die terreinen bejoeg, welke zij zich voor de uitoefening van het edele jachtbedrijf hadden gereserveerd. Het gevolg daarvan was, dat toen ook slechts zeer weinige vuurwapenen in handen van den kleinen man waren. Nu het echter aan de hoofden verboden is om den kleinen man het jagen te beletten, en deze dit thans kan doen overal waar het hem goeddunkt, heeft hij zich de noodige geweren aangeschaft, zoodat thans duizende Inlanders in het bezit daarvan zijn. Onder hen zijn er echter zeer velen, die geene vergunning tot dat bezit hebben, hetgeen bepaald in strijd is met eene verordening, waarbij het aan Inlanders en daarmee gelijkgestelden verboden is om, zonder vergunning van het gewestelijk bestuur, waaronder ze staan, vuurwapenen te bezitten.

Of het raadzaam is, dat zoovele Inlanders deze wapenen bezitten, willen we daarlaten, maar zeker is het dat zeer velen van hen, deze vergunning *niet* hebbende, thans geweren bezitten, en dit een gevolg is van het ontduiken van de verbodsbepaling en tevens van het onbepaald openstellen der jacht voor alle Inlanders.

De Franschen, die in het slecht bevolkte Algerië een zeer groot leger onderhouden, beperken ook het *vrije* bezit van vuurwapenen aan de aldaar aanwezige Arabieren en Inlanders door een dergelijke verbodsbepaling.

Hebben wij opgegeven, welke omstandigheden geleid hebben tot den achteruitgang der Javaansche paardenrassen, thans dient gewezen te worden op de middelen welke strekken kunnen om zulks verder tegen te gaan. Deze zijn voornamentlijk de volgende:

1°. De invoering der castratie van *al* de hengsten, die niet bestemd zijn voor de voortteling.

Werd deze bewerking op Java algemeen in praktijk gebracht, hetgeen thans slechts bij uitzondering geschiedt, dan zouden alléén de best gebouwde hengsten voor de voortteling overblijven, hetgeen zeker niet dan zeer gunstig op de verbetering van het paardenras zou werken.

Bij alle volken, welke *niet*, zooals de Arabieren, Tartaren, Perzen, Circassiërs, Tjerkessen, enz., doordrongen zijn van de waarheid, dat deugdzame paarden alléén verkregen kunnen worden uit krachtige, goed gebouwde dekhengsten en fokmerries is, ten einde den achteruitgang van hunne paardenrassen te beletten, het castreeren van alle voor de voortteling ongeschikte hengsten hoogst noodzakelijk geacht.

't Is zeer zonderling dat de inlanders, die deze operatie algemeen

toepassen bij hunne buffel- en runderstieren, ze slechts bij uitzondering in praktijk brengen bij hunne hengsten.

2°. In de tweede plaats mag genoemd worden het stationneeren van goede dekhengsten op Gouvernements-kosten, ten einde de eigenaren van fokmerries in de gelegenheid te stellen deze daardoor te laten dekken. De dekhengsten zouden op die plaatsen gestationneerd moeten worden waar de bodem zich voor paardenfokkerij eigent en waar een voldoend aantal fokmerries aanwezig is. Ze moeten zijn van zuiver ras, goed gebouwd, *niet jonger* dan *vier* en *niet ouder* dan *twaalf* jaren en eene hoogte hebben van *niet minder* dan *vier* en *niet meer* dan *vier* voeten, *twee à drie* duimen (Rijnlandsche maat). Wat hun kleur betreft, behoort die gewild, namelijk bruin, muisvaal, schimmel, valk, vos of zwart te zijn. Bonte hengsten, alsmede die, welke glas- of roode oogen, witte of bonte hoeven, of witte merkteekens aan hoofd of beenen hebben, moeten niet als dekhengsten gebezigd worden.

Ze moeten van *zuiver* Javaansch ras zijn: 1°. omdat Javaansche hengsten veel goedkooper zijn dan Overwalsche (Makassaarsche, Soemba'sche); 2°. omdat men zich op de *verbetering* en niet op de *veredeling* van het Javaansche paardenras moet toeleggen, daar de veredeling door middel van uitheemsche hengsten, ook *croiseering* genaamd, in het groot toegepast, meer kans van mislukking heeft dan het verbeteren van het ras door *zichzelf*; 3°. omdat, eindelijk, hengsten van *gemengd ras* niet voor de verbetering deugen, zooals licht te begrijpen is.

Het castreeren van alle hengsten, die niet voor de voortteling geschikt zijn, en het stationneeren van goede dekhengsten zijn de twee krachtigste middelen om het paardenras op Java te verbeteren, en, zoolang die middelen niet hand aan hand gaan, zullen alle andere, zooals bijv. het houden van wedrennen, het houden van paardenmarkten en het uitdeelen van prijzen voor de beste hengsten, merries en veulens, weinig, ja zeer weinig baten om den achteruitgang van het paardenras op Java te beletten.

Ofschoon bij de genomen maatregelen nooit voldoende zorg gedragen werd, gebiedt de billijkheid te melden, wat het Nederlandsch-Indisch gouvernement sedert eenige jaren heeft gedaan om dien achteruitgang te verminderen.

1°. Het deelt sedert eenige jaren aan de in 1870 te Buitenzorg en in 1880 te Bandong opgerichte wedloopsocieteiten, ten doel hebbende om door het houden van wedrennen het fokken van deugdzame paarden te bevorderen, jaarlijks prijzen uit, bestaande uit

twee of meer dekhengsten van Arabisch, Soembaasch (Sandelwoodsch) of Makassaarsch ras, die door de winners ter dispositie van de eigenaars van fokmerries gehouden moeten worden, ten einde zoodoende het Javaansche ras te veredelen.

2°. Het Nederlandsch-Indisch gouvernement is voorts sedert 1877 of 1878 er toe overgegaan om in de Preanger-Regentschappen hier en daar dekhengsten van Soembasch, Makassaarsch of Bataksch ras te stationneeren, en wel voornamelijk bij de aldaar gevestigde Europeesche koffie- en theeplanters, die zich genegen betoonen om die dieren op hunne huur- of erfpachtsgronden te onderhouden en aan te wenden tot het doel, waartoe ze bestemd zijn.

3°. Ook houdt het Nederlandsch-Indisch gouvernement van tijd tot tijd landbouwtentoonstellingen en geeft het dan bij die gelegenheden prijzen aan de houders van de beste dekhengsten, fokmerries en veulens.

Hoe goed deze maatregelen ook op zich zelven zijn, ze zijn nochtans verre van voldoende om den achteruitgang van het paardenras, zelfs in die streken van Java, waar ze toegepast worden, tegen te gaan, en wel om de volgende redenen:

1°. omdat het bepaald verkeerd is, dekhengsten van verschillende rassen voor de veredeling van het Javaansche paardenras te bezigen;

2°. omdat, wegens het groote verschil in taille der te paren paarden, Arabische dekhengsten *te groot* zijn om daarmee uit de kleine, ± 4 Rijnlandsche voeten hooge, Javaansche merries goed gebouwde paarden te kunnen fokken;

3°. omdat Soembasche dekhengsten doorgaans het groote gebrek hebben van *te vurig* te zijn, hetgeen veelal op hunne afstammelingen overgaat, zoodat deze slechts bruikbaar zijn, wanneer ze in handen zijn van goede ruiters en koetsiers;

4°. omdat de Inlanders hunne fokmerries toch weinig, ja zeer weinig bij de gestationneerde dekhengsten brengen, hetgeen geweten moet worden aan hunne groote onverschilligheid. In een verslag der Buitenzorgsche Wedloopsocieteit, d.d. 30 April 1878, aan den Gouverneur-Generaal gericht en door die Vereeniging in het Bataviaasch Handelsblad d.d. 20 September 1878, geplaatst, komt voor, dat de *zeven* dekhengsten van Arabisch, Soembasch en Makassaarsch ras van den heer E. J. Kerkhoven, theeplanter te Sinagar (Preanger-Regentschappen), die zich veel moeite geeft om de inlanders tot het fokken van goede paarden aan te moedigen, gedekt hebben, in:

1875 negenenveertig fokmerries,

1876 negenenzestig fokmerries,
1877 zevenenzestig »

In doorslag heeft dus elke dekhengst per jaar nog geen *negen* fokmerries gedekt en er kan alzoo veilig worden beweerd, dat de bevolking van het aanwezen dier dekhengsten in het belang der paardenfokkerij slechts in zeer geringe mate partij heeft getrokken.

5°. Zoolang de castratie der hengsten op Java niet of zoo goed als niet in toepassing wordt gebracht, zullen de inlanders, uit gemakzucht en onverschilligheid, voortgaan om hunne fokmerries door de in de *kampongs* aanwezige hengsten te laten dekken.

Maar hoe te werk te gaan om die castratie op Java algemeen in toepassing te zien brengen?

Men kan de eigenaren der paarden niet dwingen, hunne hengsten aan die operatie te onderwerpen, indien hun niet tevens een zekere som wordt uitgekeerd als schadevergoeding voor den tijd, dat zij hunne hengsten wegens die operatie geen werk hebben kunnen laten verrichten of voor het geval dat deze ten gevolge daarvan mochten komen te sterven.

Laat het Nederlandsch-Indisch gouvernement zich wegens het uitgeven van die gelden niet weerhouden om dien maatregel door te drijven, dan zal het duizende guldens aan vergoeding of schadeloosstelling moeten betalen en de maatregel zal toch nog niet baten, indien niet tegelijkertijd eene belasting, en wel eene vrij hooge, op het gebruik van hengsten worde ingevoerd.

Zonder deze toch zoude men weêr voortgaan om ten nadeele der paardenfokkerij hengsten als rij- en trekdieren te bezigen. De invoering van een hengstenbelasting zoude eehter op Java hoogstwaarschijnlijk groote ontevredenheid verwekken.

6°. Zoo lang de inlanders en chineezen geene betere begrippen van paardenfokkerij hebben, zullen zij voortgaan om, even als thans, ongeschikte dekhengsten en fokmerries voor de voortteling te bezigen; om *niet*-volwassen hengsten en merries, bij wie de geslachtsdrift reeds opgewekt is, bij elkaar los te laten loopen; om aan zwaar bezette en zogende merries veel werk te laten verrichten, zonder ze voldoende te voeren; om aan de veulens graanvoer te onthouden en om *niet*-volwassen paarden boven hunne krachten te laten werken.

Altemaal omstandigheden, welke niet alleen belemmerend op de verbetering van het paardenras werken, maar die bovendien méér dan voldoende zijn om zelfs het beste paardenras met rassche schreden achteruit te doen gaan.

Wat betreft de op de buitenbezittingen Soemba (Sandelwood) en Makassar (Celebes) aanwezige paardenrassen, die de beste van den Indischen Archipel zijn, zoo is hun gehalte sedert verscheidene jaren zoodanig verminderd, dat het Departement van Oorlog, dat vroeger uitsluitend hengsten dezer rassen voor de cavallerie en artillerie van het Nederlandsch-Indische leger aankocht en wel tegen een gemiddelden prijs van *f* 180 per paard, zich sedert eenige jaren genoodzaakt ziet om ook paarden van Javaansch en Soembawaasch ras, die goedkooper maar ook minder deugdzaam zijn, voor die wapens aan te schaffen; hetgeen echter niet belet dat thans, niettegenstaande de prijs der remonte-paarden sedert meer dan 10 jaren verhoogd is geworden tot *f* 260 bij de Oost-Indische cavallerie een groot incompleet van paarden bestaat.

Dit incompleet is niet allééén ontstaan, omdat het thans tegen den laatstgenoemden prijs zeer moeielijk is om goede paarden van een hoogte van 4 Rijnlandsche voeten te koopen, maar ook omdat er in de laatste jaren veel minder dan vroeger goede paarden van die hoogte worden aangevoerd.

Het achteruitgaan en kleiner worden der paardenrassen van Soemba en Makassar is een gevolg van de sedert tal van jaren plaats gehad hebbende jaarlijksche uitvoeren van hengsten naar Java, Singapore, Mauritius, enz., waardoor telken jare van het eerste eiland alléén 2000 à 3000 hengsten en natuurlijk de bestgebouwde en grootste, daar deze op de publieke verkoopingen de hoogste prijzen halen, uitgevoerd worden, zoodat slechts de minder goede hengsten voor de instandhouding van het ras overblijven.

Dit heeft ten gevolge het steeds minder aanvoeren van hengsten van 4 voet 2 à 3 duim (Rijnlandsche maat), zoo zelfs, dat zulke groote hengsten, die 20 en meer jaren geleden geenszins tot de zeldzaamheden behoorden, thans niet meer of althans slechts hoogst zelden te zien zijn.

De veredeling van het Javaansche paardenras door het stationneeren van Soembasche, Makassaarsche en Bataksche dekhengsten is verkeerd, omdat men daardoor na verloop van eenige jaren op Java paarden zal krijgen, die hoegenaamd *geen ras*, en toch min of meer de kenmerken van 3 à 4 rassen zullen hebben.

Daar het castreeren der hengsten op Java zoo goed als niet in praktijk wordt gebracht, zullen de inlanders er zeer spoedig toe overgaan om de van hunne merries gefokte bastaard-overwalsche hengsten, die als dekhengsten zoo goed als geen waarde hebben,

daar ze geen rasdieren zijn, voor de voortteling te bezigen; waarvan het gevolg zal zijn, dat men daardoor een *terugslag* tot het *te veredelen* of Javaansche ras zal krijgen, want de afstammelingen van die hengsten en Javaansche merries zullen natuurlijk *meer* Javaansch bloed bezitten dan hunne vaders.

Zoolang de niet voor de voortteling bestemde hengsten op Java in den regel *ongecastreerd* worden gelaten, moet men daar niet aan *veredeling* van het Javaansche paardenras denken, maar moet men zich bepalen tot het *verbeteren* van het inheemsche ras *door zichzelf.*

Om tot dit doel te geraken, moet men zich eerst de vraag stellen: »waarvoor worden de meeste paarden op Java gebezigd?" en in verband hiermede de keuze der dekhengsten regelen.

Verreweg de meeste paarden op Java worden gespannen voor rijtuigen, *kaharper's* (karren op veeren), *dos-à-dos,* postwagens en karren. In den regel doen de paarden daar dus dienst als *trekdieren,* waarbij hun gang gewoonlijk *de draf* is.

De te stationneeren dekhengsten moeten dus den bouw van een trekpaard, een flinken stap en een geregelden draf hebben en geheel vrij zijn van gebreken, kwalen of ondeugden, vooral van die, welke *overerfelijk* zijn.

Wil men echter het Javaansche paardenras *absoluut veredelen,* door het met een beter ras te *croiseeren,* in plaats van het *door zichzelf te verbeteren* — welk laatste spoediger *goede* resultaten zal opleveren —, dan moet men er slechts één ras voor bezigen en wel het Makassaarsche.

Van de drie *overwalsche* paardenrassen, welke hierboven genoemd zijn, namelijk het Soembasche, Makassaarsche en Bataksche, verdient het Makassaarsche tot veredeling van het Javaansche de voorkeur boven de twee andere, omdat de Makassarpaarden méér dan de Soemba- en Batakpaarden in bouw overeenkomen met de Javapaarden. Tusschen twee rassen bestaat altijd een *verschil in type,* hoe gering soms ook, waardoor het eene zich van het andere onderscheidt.

Hoe grooter het onderscheid in bouw is tusschen twee rassen, welke men met elkaar wil *croiseeren,* des te meer tijd zal er ook moeten verloopen, voordat het uit die *croiseering* te vormen ras *standvastigheid van ras* verkregen zal hebben; m. a. w. voordat daaruit een *nieuw* ras ontstaan zal zijn, waarvan men de individus onderling met elkaar kan laten paren, zonder dat men vrees behoeft te hebben voor *terugslag* tot het *primitief te veredelen* ras.

De Makassar-paarden zijn, meer dan de Soemba-paarden, gebouwd voor den trekdienst, zoodat ze te dien opzichte met de Javapaarden overeenkomen; bovendien hebben ze niet, zooals zoovele Soemba- en Batakpaarden, een al te vurig temperament, hetgeen, vooral voor wagenpaarden, een groot gebrek is.

Hunne goede hoedanigheden, waaronder hun groote gehardheid tegen zware vermoeienissen, hun bedaardheid en hun geringe kieskeurigheid in eten en drinken, waardoor ze verloren krachten spoedig terugkrijgen, zijn even groot als, zoo niet grooter dan die der Soemba- en Batakpaarden.

Is in den aanvang van dit opstel gezegd, dat het Javaansche paardenras achteruitgaat door het gebrek aan goede Javaansche dekhengsten, zoo ligt daarin niet opgesloten, dat er op Java geene inlandsche hengsten te vinden zijn, geschikt tot voortbrenging van deugdzame afstammelingen; maar daarmee wordt gemeend, dat *bijna alle* dergelijke hengsten speciaal werk verrichten voor den rij- en trekdienst, waarvan het natuurlijk gevolg is, dat slechts *zeer weinige* krachtige, goedgebouwde Javaansche hengsten voor de instandhouding van hun ras gebezigd worden.

Wil men zulke hengsten hebben, dan zijn ze wel te krijgen, maar slechts met zeer veel moeite en tegen hoogen prijs. Men moet ze dan jong, ja zeer jong, — dus nog vóórdat ze versleten geraakt zijn — opkoopen, daarna *flink*, vooral met graan, voeren en *behoorlijk* verzorgen, opdat ze door het eene en het andere in de gelegenheid worden gesteld zich krachtig te kunnen ontwikkelen.

Dat er op Java nog wel sterke, goed gebouwde inlandsche hengsten zijn, blijkt uit de aanwezigheid van verscheidene zulke postpaarden, — alle hengsten en veelal van Javaansch ras — waaronder er meer dan een is, in staat om gedurende eenige jaren zeer goede diensten te verrichten en zulks niettegenstaande ze een *alles behalve* gemakkelijk, maar integendeel vermoeiend en krachtinspannend werk moeten doen, waarbij ze door de voor dieren onverschillige inlanders zeer weinig, ja nooit gespaard worden en volop onnoodige zweepslagen krijgen.

Volgens zeggen van wijlen den heer A. W. Holle, die een groot liefhebber van paarden was en op zijn theeplantage Parakan-Salak een kleine paardenstoeterij had, werd in 18...?, te Tjiandjoer, een postpaard afgekeurd en verkocht, nadat het den lande gedurende 21 jaren trouwe diensten had bewezen.

Op Java zegt men van iemand, die veel, vermoeiend en tevens

vrij onaangenaam werk moet verrichten, zonder dat hij er naar beloond wordt: »Hij werkt òf hij heeft een leven als een postpaard", 't geen dus wel een bewijs is dat de dienst òf het leven van een paard bij de posterij op Java afmattend en onaangenaam is.

Niettegenstaande al zijne gebreken in bouw en zijn geringe grootte is het Javaansche paard sterk, volhardend, goed ter been, zelfs op de slechtste wegen, en bestand tegen honger en dorst.

Toen men in vroegere jaren, vóór de opening van den spoorweg Batavia-Buitenzorg, genoodzaakt was om, indien men geen gebruik van een postwagen wilde maken, het traject tusschen die plaatsen in een *kaharper*, bespannen met twee Javaansche paarden, die geenszins tot de beste van hun ras behoorden, te doen, werd zulks volbracht in 4 à 4½ uur, ofschoon de paarden dan toch gewoonlijk 37 à 38 palen (1 paal = 1506 Ned: Ell.) moesten afleggen.

Meermalen gebeurde het dan, dat ze denzelfden dag de terugreis deden, en, indien hun stal te Buitenzorg was, dat ruim 800 voeten hooger dan Batavia ligt, dan was hun teruggaan zeer of althans vrij vermoeiend, en toch werd dit gedaan in 4½ à 5 uren, zoodat ze zoodoende binnen de 24 uren een afstand aflegden van 74 à 76 palen, dus *meer dan* de afstand tusschen Arnhem en Amsterdam.

Het Javaansche paard is ook weinig eischend en niet kieskeurig op zijn eten en drinken, hetgeen van zeer veel waarde is, vooral in een land, waar de bevolking geenszins uitmunt door liefde en medelijden voor dieren. Zeer vele Europeanen, die op Java geweest zijn of daar nog zijn, beweren, dat Inlanders liefde hebben voor dieren en die bewering gronden ze gewoonlijk daarop, dat de Inlanders hunne buffels dagelijks laten baden en schoonmaken.

Als ze wat nauwkeuriger opgemerkt hadden, dan zouden ze zeer zeker die verklaring niet durven afleggen, want het baden en schoonmaken der buffels, hoe goed een en ander ook moge wezen voor die voor de rijstcultuur onontbeerlijke dieren, wordt op Java algemeen en dagelijks verricht, omdat die bezigheid een aangename verpoozing is voor de buffelhoeders — gewoonlijk kleine jongens, die evenals die dieren gaarne in het water ploeteren. Die verfrissching en reiniging dan ook als een bewijs van de dierenliefde der Inlanders aan te halen, is wel wat ver gezocht en bovendien geenszins voldoende tot staving van bedoelde bewering.

Op vrij wat betere gronden kan men bewijzen, dat de Inlanders zeer weinig liefde voor en medelijden met dieren hebben. Als zijn voor hem zoo nuttige buffel ziek is, dient hij hem nooit

of ten minste *hoogst zelden* eenig geneesmiddel toe om hem te genezen. Is dat dier niet zoo ziek, dat zijn leven er mee gemoeid is, dan laat zijn eigenaar de genezing der ziekte aan de natuur over. Is hij echter maar eenigszins in de vooronderstelling dat zijn zieke *kèrbo* zal gaan sterven, dan grijpt hij naar zijn scherpe *gollok* (kapmes) en snijdt hiermee zijn veel geliefden buffel den hals af.

Indien dit nu een bewijs is van de dierenliefde der Inlanders, dan zal men toch moeten toegeven, dat ze er al een zeer zonderlinge soort van dierenliefde op na houden.

En hoe handelen op Java de koetsiers en loopers, — Inlanders, die achter op de reis- en postrijtuigen staan en belast zijn om de paarden door schreeuwen en zweepslagen in behoorlijken gang te houden — met de postpaarden?

Al vliegen deze in galop over den weg, toch loopen de loopers telkens schreeuwende en gillende naast de paarden en laten ze hunne zweepen niet in rust; niet alleen klappen ze hiermee onophoudelijk, maar telkens deelen ze daarmee ook onverdiende en dus onnoodige slagen aan de paarden uit. Daar de toegediende zweepslagen geducht aankomen, krimpen de paarden bij elken slag, welke ze ontvangen, in één, met het zeer natuurlijk gevolg dat hunne lichamen telkens uit de richting komen, waarin ze zich moeten voortbewegen, zoodat daardoor noodwendig herhaaldelijk trekkrachten verloren gaan, hetgeen gepaard gaat met vermindering van snelheid van beweging.

Hetgeen de koetsiers en loopers met hun onbarmhartig ranselen en afjakkeren beoogen: *vermeerdering van snelheid*, wordt dus geenszins altijd bereikt, want zeer dikwijls is juist het tegendeel het gevolg van hunne dwaze handelingen.

Bovendien is hiertegen het volgende te zeggen. Doordien de postpaarden door dat slaan telkens in eene scheeve richting trekken, worden hunne gangen onregelmatig, — de Franschen zouden zeggen: *désordonnées*, — zoodat hunne beenen herhaaldelijk tegen elkaar *strijken*, terwijl hunne achterhoeven slag op slag tegen de pijpen, kootgewrichten, koten, versenen en hoeven der voorbeenen slaan *(aanslaan* en *vangen)*, met die gevolgen dat daardoor *pezenklap* en vele verwondingen ontstaan.

Wanneer een span van 2, 4 à 6 paarden pas geloopen heeft, kan men *altijd* op hunne lichamen de talrijke en bijna pinkdikke striemen der zweepslagen zien, terwijl dan tevens *heel dikwijls* de bovenbedoelde pas ontstane verwondingen in het oog vallen.

Daar de postpaarden van één span *hoogst zelden*, ja *bijna nooit*, bij elkaar hooren, omdat ze niet alleen in krachten, maar ook in constitutie en in temperament verschillen, brengt het *à outrance* laten loopen dier niet bij elkaar passende paarden *(chevaux non-appareillés)* het zeer groote nadeel te weeg, dat èn de zwakkere èn de vurigere zich overwerken, waardoor ze vóór hun tijd verslijten, natuurlijk tot nadeel van 's lands financiën en van den Javaanschen paardenstapel, waaruit ter voltallighouding van het benoodigde *aantal* postpaarden weêr nieuwe individus geput moeten worden.

Daar de postpaarden, evenals de minderheid der paarden op Java, doorgaans *slecht* beslagen worden, daar hunne hoeven *in den regel* van achteren *te hoog* staan, geeft zulks heel dikwijls aanleiding, dat ze onder het gaan *aanstooten*, *zwikken* en zelfs *struikelen*; altemaal oorzaken, welke vele hoef- en beengebreken te weeg brengen en waardoor vele postpaarden spoedig verslijten.

Zeer vele postpaarden op Java verslijten voorts spoedig door den gang, waarmee ze zich bij het trekken over den weg moeten bewegen, namelijk door den galop.

Deze gang is van alle gangen, de gebrekkige natuurlijk buiten rekening gelaten, de ongeschikste voor den trekdienst, omdat hij de snelste en dus de vermoeiendste is, terwijl daarbij de kracht om te trekken het onvoordeeligst aangebracht wordt en de beenen ongelijkmatig werken.

Een paard in galop beschouwende, bemerkt men dat het achteréénvolgende sprongen doet, want de galop is niet anders dan een aanéénschakeling van regelmatige voorwaartsche sprongen, waarbij bijv. in den rechtschen galop, het rechter-voorbeen het eerst opgelicht wordt, vervolgens *te gelijk* het linker-diagonaal beenenpaar (het linker-voorbeen en het rechter-achterbeen), door welke beide verrichtingen de voorhand zich opheft en hare zwaarte voor een groot deel op de achterhand komt, en er een oogenblik is, waarop het lichaam slechts op één been, in dit geval het linker-achterbeen, steunt, dat den bodem verlaat, na het lichaam door een krachtige werking, als van een veer, vooruit geworpen te hebben.

Hierdoor zweeft het geheele lichaam voor eenige oogenblikken in de lucht, waarbij de voorhand *niet* in een horizontale richting met de achterhand, doch hooger dan deze geplaatst is en het rechter zijdelingsche beenenpaar (de beide rechterbeenen) zich vóór het tegenovergestelde beenenpaar bevindt.

Bij het neerdalen van het lichaam komt het linkerachterbeen het

eerst op den grond, zoodat dit been weer voor een oogenblik geheel alléén de geheele massa steunt en den eersten hoefslag doet hooren; vervolgens komt het linker-diagonaal beenenpaar *te gelijk* op den bodem, om het weer naar voren vallende lichaam steun te geven en den tweeden hoefslag voort te brengen en eindelijk wordt het rechter-voorbeen neêrgezet, dat den derden of laatsten hoefslag van den galop à drie tempo's doet hooren.

Zoodra dit geschied is, wordt het laatstbedoelde been weer opgelicht en herhaalt zich het bovenbeschrevene opnieuw.

In den linkschen galop wordt het linker-voorbeen het eerst opgelicht, vervolgens het rechter-diagonaal beenenpaar en eindelijk het rechter-achterbeen; dit komt bij het neerdalen van het lichaam het eerst op den bodem, daarna het rechter-diagonaal beenenpaar en ten laatste het linker-voorbeen.

Bij den galop is de voorhand dus steeds hooger dan de achterhand, waarop, *vóór* en *na* elken sprong, een groot deel der zwaarte van de voorhand komt, zoodat het gewicht van de massa voornamelijk werkt op het spronggewricht van dat achterbeen, dat den eersten hoefslag doet hooren.

Dit been werkt als een veer, waaruit de voortstuwende kracht gaat, welke het geheele lichaam vooruit werpt, en vermoeit zich dus het meest, te meer daar hierop het meest gesteund wordt.

Met een gebroken of zwaar gewond linker-achterbeen kan een paard *onmogelijk* links galoppeeren, maar heeft het zijn rechter-voorbeen gebroken of bezeerd en dwingt men het om in galop te gaan, dan zal het den rechtschen galop aannemen, omdat dan het rechter-voorbeen zich het minst vermoeien zal, daar in dat geval het minst daarop gesteund wordt.

Daar de voorhand in den galop hooger gesteld is dan de achterhand en hierop een groot deel van hare zwaarte overgebracht wordt, gaat veel kracht voor het trekken verloren, want om flink te trekken moet het paard juist zijn voorhand laag stellen door met de borst behoorlijk tegen het haam of het borststuk aan te leggen, en door den hals benedenwaarts te buigen, waardoor ook de zwaarte van het hoofd mee zal werken om den voort te bewegen last te verplaatsen.

In den draf wordt achtereenvolgend het rechter- en linker-diagonaal beenenpaar opgelicht en neergezet, terwijl de voor- en de achterhand in een horizontale richting blijven en de voorhand dus behoorlijk meewerkt tot verplaatsing van den voort te trekken last.

Werkt in den galop het eene diagonale beenenpaar niet in

dezelfde mate als het andere en werken de beenen van de eene zijde *altijd meer* dan die van de tegenovergestelde, zoo doet in den draf het eene diagonale beenenpaar *volkomen hetzelfde* als het andere en verrichten de beenen van de eene zijde *niets meer* dan die van den tegengestelden kant.

Daarom kan het paard den draf ook veel langer volhouden dan den galop, vooral als het trekken moet, en om die reden behoorden de postpaarden op Java *nooit* te galoppeeren maar altijd te draven, uitgezonderd wanneer ze vrij sterk stijgen en dalen, in welke gevallen ze niet *dan in stap* moesten gaan.

De tijd, gedurende welken ze langzamer voortgaan, kan zeer gemakkelijk ingehaald worden door ze langer te laten loopen, want in plaats van, zooals thans geschiedt, bij elk poststation van paarden te verwisselen, waardoor deze maar 6 à 7 palen loopen, kon het verwisselen zeer goed om de 2 poststations plaats hebben.

Indien een paard niet afgejakkerd wordt, kan het lang loopen en vlug over den weg komen, zonder zich erg te vermoeien.

Hiertoe is ook noodig dat zijn tuig goed zit, hetgeen op Java zeer dikwijls over het hoofd gezien wordt, waarvan de gevolgen dan ook zijn, dat vele paarden slecht trekken, dit zelfs meermalen weigeren te doen en door het tuig gewond worden.

Eene opmerking nog ten slotte met betrekking tot de te stationneeren dekhengsten.

Om zooveel mogelijk bloedverwantschapsparingen te vermijden en frisch bloed aan te brengen, moesten de gestationneerde dekhengsten alle 5 jaren naar andere stations overgebracht worden, ten einde te voorkomen dat ze met hunne dochters paren, en, om hen niet nutteloos af te matten of te verzwakken, moesten geene merries, die voor de voortbrenging van deugdzame veulens ongeschikt zijn, zooals bijv. te jonge, te oude of gebrekkige, bij die hengsten toegelaten worden.

Varia.

DE NIEUWE MINISTER VAN KOLONIËN EN GOUVERNEUR-GENERAAL.

Was men na den val van den heer Van Bloemen Waanders in gespannen verwachting, wie tot zijn opvolger zou worden uitverkoren, te meer, daar de keuze ditmaal zou uitgaan van een Kabinet, waarvan de heer Heemskerk de leiding had, — in meer dan éen opzicht moet het bericht van de benoeming van het lid van den Raad van Ned.-Indië, den heer J. P. Sprenger van Eijk, velen verrast hebben.

Niet om den *persoon* van den nieuwen titularis. Door den Minister van Bosse met nu wijlen den heer Motké in commissie naar Indië gezonden, heeft hij, na den dood van zijn medelid, zich in Indischen dienst begeven en na, telkens gedurende korten tijd, verschillende betrekkingen te hebben bekleed, werd hij, binnen een tijdsverloop van een tiental jaren, tot het gewichtig ambt van Raad van Indië geroepen. Mag en kan hierbij van geene protectie of nepotisme sprake zijn, veilig mag veeleer worden aangenomen, dat 's mans buitengewone talenten oorzaak zijn van een zoo voorspoedige ambtelijke loopbaan. Trouwens, van alle zijden schier, door vriend en vijand beiden, wordt de lof zijner bekwaamheid bezongen.

Niet daarom derhalve verraste het bericht van zijn optreden als Minister van Koloniën. Maar om der *beginselen* wil. Opvolger te zijn van den heer Van Bloemen Waanders en zitting te nemen in een Kabinet-Heemskerk — 't beteekent toch wel iets, als er nog van politieke moraliteit sprake mag zijn. Is de heer Sprenger van Eijk homogeen met zijn voorganger, met wien de leider van het Kabinet zich eveneens homogeen verklaarde? In dit geval zal de verwisseling der personen het Kabinet eer versterkt dan verzwakt hebben en ons althans vrijwaren voor eene herhaling van het zoo droeve schouwspel, dat op het Binnenhof bij de behandeling der Indische begrooting werd vertoond.

Maar zoo 't omgekeerde eens waar mocht zijn, zoo de nieuwe Minister de koloniale staatkunde van zijn voorganger eens niet mocht deelen? zoo het bleek dat hij geenszins de beginselen verwerpt der partij, door zijn voorganger als »de roekelooze" gestigmatiseerd? De conservatieven schijnen hieromtrent niet geheel gerust te zijn; daar-

entegen annexeeren de liberalen den nieuwbenoemde als een der hunnen, en heeft de mededeeling zijner benoeming blijkbaar bij hen een gunstigen indruk gemaakt. »Doch", zoo heet het o.a. in »De Amsterdammer, Weekblad voor Nederland" van 6 Jan. jl. »niettemin is de benoeming van dezen liberalen bewindsman in 't Kabinet Heemskerk als opvolger van den heer Van Bloemen Waanders verbazingwekkend stout. Zulk een *volte face* is zonder voorbeeld. Het Ministerie heeft op eenmaal van 't stokstijf behoud op koloniaal gebied afscheid genomen en de geavanceerde liberale vlag geheschen. Ons is het wèl. Maar wat wordt er dan van de homogeniteit? Homogeniteit.... onzin! Stabiliteit — dat is de eisch."

Zoo het inderdaad mocht blijken, dat de liberale vlag is geheschen, zouden wij bij de laatste zinsneê nog willen voegen: »en de politieke moraliteit dan?" En die vraag herhalen wij met des te grooteren nadruk, waar het Kabinet-Heemskerk de natie heeft verrast met nog een tweede, nog stouter *volte face* door de benoeming van den heer O. Van Rees tot Gouverneur-Generaal. Zij zal er uit kunnen opmaken, op welken prijs de premier der conservatieven de eere der beginselen stelt. Of het »in het belang" is »van het Nederlandsche volk en ter wille van den eerbied dien dat volk moet kunnen behouden voor de Regeeringskringen", beoordeele de heer Fransen van de Putte, die in de zitting van 29 Dec. ll. gewaagde van »het voorspel van een bedrijf, waardoor dat van September 1866 zou worden in de schaduw gesteld".

Of wij veel goeds van hun bestuur verwachten? Wij hopen het voor Indië, maar of we geheel gerust zijn, ook in verband tot de persoonlijkheid van den benoemden Gouverneur-Generaal? Dat zij verre.

Zoowel voor den Gouverneur-Generaal als voor den Minister zal »redding door bezuiniging" wel het wachtwoord zijn, en wij maken het ook tot het onze, mits het geldt het snoeimes te hanteeren, waar het behoort, zonder schade te doen aan de materiëele ontwikkeling van het volk. Van beiden kan verwacht worden de invoering van een zuiniger beheer, en daardoor het herstel van het evenwicht tusschen uitgaven en inkomsten; maar men make zich geene illusiën door dat herstel te zoeken in vermeerdering van inkomsten tengevolge der werking van nieuwe zuigpompen, van verhooging van belastingen, op te brengen zoowel door de inlandsche en chineesche als door de Europeesche bevolking. Men overschatte haar draagkracht niet en brenge ons niet in gevaar door herhaling van een bedrijf, dat in Indië zoo rechtmatigen wrevel heeft opgewekt, als de invoering der zooveel gerucht makende fiscale maatregelen, waarvan de ontwerpers juist niet tot de meest geliefde personen kunnen geacht worden. En zij zijn het juist, die thans in de regeeringskringen moeten opereeren.

EENE VRUCHT DER KOLONIALE TENTOONSTELLING TE AMSTERDAM.

In een antwoord dat men in het »Maandbericht van het Nederlandsche Zendelinggenootschap", n°. 12, 1883, kan vinden op de gewichtige vraag: wat de Tentoonstelling voor de zending heeft opgeleverd, wordt er op gewezen, dat er alle grond is voor de verwachting, dat de expositie ook in de toekomst vruchten zal dragen; dat handel en nijverheid, wetenschap en kunst hun voordeel zullen weten te doen met verworven kennis, gesteund door heldere aanschouwing.

Maar — zoo wordt terecht gevraagd — »zal ook de gezindheid van ons volk ten aanzien van de bevolkingen van onze koloniën milder, hartelijker geworden zijn? Zal men beter gaan begrijpen wat die volken voor ons zijn, wat wij aan hen kunnen hebben? En ook wat plichten wij, Nederlanders, jegens hen hebben te vervullen?"

Den vrager zeggen wij gaarne na: »het is te hopen, dat deze vruchten van de grootsche onderneming niet uit mogen blijven."

BELANGRIJKE RECHTSQUAESTIËN OP DE DERDE ZENDINGSCONFERENTIE TE BATAVIA.

Uit een schrijven van den zendeling Albers te Tjandjoer, in het orgaan der Ned. Zendingsvereeniging te Rotterdam openbaar gemaakt, en waarin eenige bijzonderheden worden medegedeeld omtrent het verhandelde, op de derde zendingsconferentie te Batavia gehouden, blijkt dat daarbij meer dan één belangrijke rechtsvraag aan de orde werd gesteld, die ook in wijderen kring de aandacht verdient.

De briefschrijver zelf, allereerst, had een referaat op zich genomen, dat hem, naar hij zelf meedeelt, eerst eenvoudig toescheen, maar hem later lastig bleek en hem zelfs noodzaakte den Officier van Justitie te Batavia op te zoeken en inlichting te vragen, die ze hem echter niet kon verschaffen, terwijl hij eindelijk door tusschenkomst van een kontroleur, door den adsistent-resident R. met de wettelijke bepalingen, staatsbladen, bijbladen, enz. werd bekend gemaakt. Het gold namelijk de vraag: »heeft het huwelijk van Christenen, door een zendeling gesloten, rechtsgeldigheid?" De referent zelf beweerde het tegendeel; het resultaat van de daarover gevoerde gedachtenwisseling was, dat men tot de overtuiging kwam, dat het noodig was het Gouvernement te verzoeken het privaatrecht der Inlandsche Christenen nader te regelen, terwijl de oud-vicepresident bij het Hoog gerechtshof, de heer Anthing (nu helaas! overleden) die door de conferentie uitgenoodigd was, zich met de redactie der verzoekschriften te belasten, goedvond daarin allen te verzoeken, dat huwelijken door zendelingen gesloten rechtsgeldigheid zouden hebben. Het geschiedde tegen het advies van den referent, dat men het Gouvernement in deze zaken moeide. Z. i. is het nog niet de tijd, om van het Gouvernement wettelijke voorzie-

ning te vragen in den privaatrechtelijken toestand der inlandsche Christenen; dit zou eerst kunnen en mogen plaats hebben als de toestanden op Java juist andersom zijn dan nu, namelijk als het getal Christenen grooter is dan het getal Mohammedanen, en de zedelijk-godsdienstige invloed van het Christendom den bodem heeft bereid voor staatsrechtelijke regeling.

Een andere rechtsvraag, die in de slotvergadering der conferentie werd behandeld, luidde: »kan een inlandsche gemeente rechtspersoonlijkheid verkrijgen?" Het antwoord van Mr. Van der Jagt was: ja, ingeval alle leden der gemeente of althans het bestuur der gemeente zich bij notariëele acte hadden onderworpen aan het Handels- en Burgerlijk recht; in andere gevallen: neen. Echter kon die uitspraak toch niet beslissend zijn. De heer Anthing was eveneens in het onzekere. De vergadering maakte de zaak commissoriaal, met uitnoodiging aan beide genoemde rechtsgeleerden haar van præadvies te dienen.

BLOEI VAN HET MIDDELBAAR ONDERWIJS TE BATAVIA.

Aan de Programma's der lessen aan de hoogere burgerscholen voor jongens en meisjes te Batavia, cursus 1823—1884, worden eenige mededeelingen toegevoegd, die ons den bloeienden toestand van beide instellingen doen kennen.

Bij het begin van den cursus 1882—1883 waren aan de hoogere burgerschool voor jongens 187 leerlingen ingeschreven, waarvan 43 voor de eerste maal, de overigen oudleerlingen; daarentegen verlieten 60 leerlingen de school; van deze zijn 16 naar Nederland vertrokken om daar hunne studiën voort te zetten; 2 overgegaan naar de burgerschool te Semarang; 8 geplaatst op de gouvernementsbureaux; 7 als aspirant-officieren in het leger opgenomen of bezig zich daartoe voor te bereiden: 4 overgegaan bij den post- en telegraafdienst; 5 in den handel gegaan; 4 op een landelijke onderneming geplaatst; 2 bij het kadaster, 2 bij de staatsspoorwegen, 1 in een fabriek, en terwijl 1 overleed, legden nog de 8 overigen met goed gevolg het eindexamen voor de hoogere burgerscholen van vijfjarigen cursus in Ned. Indië, in Juli 1883, af.

Het schooljaar 1882—1883 sloot met 135 oudleerlingen; met den cursus 1883—1884 kwamen er 51 nieuwe leerlingen bij, makende met de vorige 135 een totaal van 186 leerlingen, waarvan 185 voor alle en 1 voor enkele lessen; het 1e studiejaar is in drie, de overige 4 klassen zijn elk in twee parallelafdeelingen gesplitst.

Uit een paar staten, aan 't programma toegevoegd, blijkt, dat van 1866—1872 41 leerlingen der inrichting met goed gevolg het gedeelte A van het groot-ambtenaarsexamen hebben doorstaan, terwijl gedurende de jaren 1870 tot 1883 136 leerlingen met goed gevolg het eindexamen eener hoogere burgerschool van vijfjarigen cursus in Ned.-Indië hebben afgelegd, 2 legden examen af als élève-tolk voor de Chineesche taal.

Wat de hoogere burgerschool met 3-jarigen cursus voor meisjes betreft, het eerste schooljaar 1882—1883 werd geopend met 45 leerlingen, waaronder 5 toehoorderessen; voor het derde studiejaar waren er nog geene; daarentegen was het laatste studiejaar in twee parallel-afdeelingen gesplitst. Zes leerlingen verlieten in den loop van het schooljaar de inrichting, terwijl er later eene leerling bijkwam, waardoor het schooljaar met 40 leerlingen sloot. Het aantal nieuwe leerlingen in het tweede schooljaar 1883—1884 bedroeg 20, makende met de vorige 40, een totaal van 60, waarvan 28 voor het 1e, 16 voor het 2e en 13 voor het 3e studiejaar, met 3 toehoorderessen.

FANTAISIE EN GESCHIEDENIS.

Volgens het November-nummer van het Tijdschrift van Ned.-Indië hield de bekende Fransche reiziger Brau de St. Pol Lias bij gelegenheid der Koloniale tentoonstelling te Amsterdam eene *conférence* over Atjeh, waarin hij o. a. onze vestiging te Malaboeh verhaalde.

Eerst deelt hij mede dat tien inlandsche soldaten aan wal werden geplaatst om de materialen te bewaken, welke voor den bouw van eene versterking en van eene woning voor den contrôleur waren aangebracht; daarna gaat hij aldus voort:

»'s Avonds na het debarquement der Hollandsche soldaten op de kust van Malaboeh scheen Toekoe Itam bij toeval te passeeren bij het kampement, op het oogenblik van hun maal, en stelde hun voor, rijst voor hem en zijne volgelingen in te ruilen voor *chandoe*, geprepareerde opium om te worden gerookt. Dit was voor inlanders eene verzoeking waaraan zij zelden weerstand bieden. De Toekoe ruilde ruimschoots en gaf een overvloed van de kostbare waar, die met haar gewicht in goud wordt betaald, en de soldaten gebruikten er zooveel van, dat zij allen stomdronken neervielen. Toekoe Itam vermoordde hen toen en nam hunne wapens mede."

..... »Den volgenden dag werd de heilige oorlog gepredikt, ging de geheele kampong van Malaboeh in vlammen op", enz.

Dit verhaal klinkt onwaarschijnlijk, want het is niet aan te nemen dat onze autoriteiten ooit zóó dom zouden wezen om, bij eene nieuwe vestiging, tien inlandsche soldaten aan den wal te zetten en hen verder aan hun lot over te laten. Evenmin is het te gelooven, dat die inlandsche soldaten niet vergezeld zouden zijn van eenig Europeesch kader, dat den ruilhandel van rijst tegen opium zou hebben belet. Eindelijk zijn ook lang niet alle inlanders aan opium verslaafd.

Van het verhaal van den heer Brau de St. Pol Lias is dan ook werkelijk nagenoeg geen woord waar. Ziehier, ter vergelijking, de juiste toedracht der zaak.

Den 10den April 1877 werden de troepen ontscheept, welke voor de bezetting van Malaboeh bestemd waren (120 man infanterie, eene

sectie bergartillerie enz.) en begon de lossing der bouwstoffen voor de versterking.

De troepen werden voorloopig gebivakkeerd, de bouwstoffen werden op 150 pas afstand van het bivak verzameld en onmiddellijk werd daar met den bouw der versterking begonnen. De in aanbouw zijnde versterking en de materialen werden bewaakt door eene wacht, bestaande uit een Europeesch sergeant, een Europeesch korporaal en 9 soldaten, grootendeels inlanders.

Van den vijand werd in de eerste dagen niets bespeurd, en eerst in den avond van den 24[en] April gaf hij, door een verraderlijken aanval op de wacht, blijk van zijn aanwezen.

Nauwelijks was de avond gevallen, of zeven, met klewangs gewapende Atjehers kwamen zich bij de wacht aanmelden. Zij verklaarden, door den radja gezonden te zijn om mede wacht te houden, en gingen weldra uit om eene ronde in den omtrek te maken. Tegen 8 uur kwamen zij terug met de mededeeling dat zij niets ontwaard hadden, en namen zij plaats onder de manschappen. Een paar uur later gingen zij weder uit om den omtrek te doorzoeken; ten half twaalf ure keerden zij opnieuw terug met het bericht dat er geen nieuws was. Weder mengden zij zich onder de wachthebbenden, die niets kwaads vermoedden, doch nu — ongeveer te middernacht — plotseling door de »vrienden" met den klewang werden aangevallen, voordat zij nog naar hun geweer konden grijpen. Eenige Atjehers, achter eene heg verscholen, sprongen tegelijkertijd te voorschijn en hielpen hunne makkers, met dit gevolg dat zeven soldaten sneuvelden en de sergeant, de korporaal en twee inlandsche soldaten, allen min of meer ernstig gewond, door de vlucht naar het bivak hun leven redden. De aanvallers namen de 11 geweren der wachthebbenden mede.

Het was zeker dom en onverantwoordelijk gehandeld van den wachtcommandant, dat hij zooveel vertrouwen in de Atjehsche patrouille stelde. Maar tot juiste beoordeeling moet men niet vergeten, dat er tot dusverre nog niet van de minste vijandige handeling sprake was geweest; wanneer men geen vijanden verwacht, wordt men, helaas, dikwijls zorgeloos.

Na deze overvalling bleef het weder eenige dagen rustig; daarna hadden af en toe vijandelijkheden plaats, die eerst voorloopig een einde namen toen eene colonne, onder majoor Du Pon, naar Malaboeh werd gedirigeerd. Een paar dagen na de aankomst van *deze* colonne (13 Juni) had de brand van den passar te Malaboeh plaats.

E. B. K.

Correspondentie.

Brief van den heer Mr. L. W. C. Van den Berg naar aanleiding der critiek van zijn werk »Minhâdj at-tâlibîn" door Dr. C. Snouck Hurgronje.

Batavia, 21 November 1883.

Aan de Redactie van het Tijdschrift »De Indische Gids".

WelEd. Heeren!

In Mei jl. nam ik de vrijheid uwer Redactie, door tusschenkomst van den Hoogleeraar M. J. de Goeje te Leiden, aan te bieden eene eenigszins uitvoerige beantwoording van de recensie, welke de heer Dr. C. Snouck Hurgronje heeft goedgevonden in het April-nummer van uw Tijdschrift te plaatsen over het eerste deel van mijn werk Minhâdj at-tâlibîn. Gisteren ontving ik per mail van die beantwoording de proef ter correctie, met verzoek om spoedige terugzending, doch aan die proef ontbraken 4 pagina's druk, dus bijna $^2/_3$ van mijn stuk, en ongeveer hetzelfde ontbrak aan de bijgevoegde copie. Ik kan dus tot mijn leedwezen aan uw verzoek niet voldoen. Blijkbaar heeft op uwe drukkerij eene vergissing plaats gegrepen, welke vergissing echter, met het oog op den afstand waarop ik mij van u bevind, moeielijk zal zijn te herstellen of zelfs op te helderen. Daar ik van mijn stuk geen afschrift heb gehouden, zou ik het zoo goed als opnieuw moeten opstellen, en daartoe ontbreekt mij in de eerste maanden de gelegenheid. Bovendien, al ware dit ook niet het geval, zoo meen ik toch thans, nu reeds zooveel tijd verloopen is, van eene uitvoerige wederlegging van de opmerkingen des heeren S. H. te moeten afzien, hetgeen ik des te liever doe, nu mij gebleken is, dat zijne afkeuring, in Indië althans, weinig indruk heeft gemaakt. Onder dankbetuiging aan uwe Redactie voor hare welwillendheid, verzoek ik daarom thans slechts plaats voor het volgende.

De zelfgenoegzame en daardoor weinig wetenschappelijke toon, door den heer S. H. zeer spoedig na zijne promotie aangeslagen omtrent sommige zeer betwistbare en betwiste punten in het door hem beoefende vak, en vooral de wijze waarop hij tot dusverre gewoon is ongeveer alle oudere vakgenooten aan te vallen, zullen elk ver-

standig mensch wel reeds de overtuiging hebben geschonken, dat men zijne verzekeringen op wetenschappelijk gebied en zijne beoordeelingen van den arbeid van anderen steeds hebbe aan te nemen onder beneficie van inventaris. Zij die mijne voorrede op den Minhâdj at-tâlibîn hebben gelezen, en daaruit hebben ontwaard welke belangstelling door den Hoogleeraar de Goeje, speciaal in de uitgave van den Arabischen tekst, door woord en daad werd aan den dag gelegd, zullen verder wel begrijpen, dat niet iedereen over het nut dier uitgave evenzoo denkt als zijn leerling de heer S. H., afgescheiden nog van de omstandigheid, dat de Indische Regeering zeker niet de groote kosten, aan die uitgave verbonden, zou hebben op zich genomen, indien zij niet wist, dat daardoor ook een praktisch doel werd bereikt. Voor de rechtskundigen onder de lezers van uw Tijdschrift behoef ik evenmin uiteen te zetten, dat de vertaling van een wetboek altijd slechts kan wedergeven den indruk, welken de vertaler van den oorspronkelijken tekst heeft ontvangen, en dus steeds eene paraphrase en tot op zekere hoogte een commentaar moet zijn. Eene zuiver objectieve vertaling van een wetboek behoort tot de onmogelijkheden. Geldt dit nu reeds van de vertaling van een gewoon wetboek in eene verwante taal, b. v. uit het Duitsch in het Hollandsch, à fortiori is zulks het geval, waar men te doen heeft met talen zoozeer in zinbouw en wijze van uitdrukking van elkander afwijkende als het Arabisch van het Fransch, en met een wetboek zoo vol uitlatingen en verzwijgingen als de Minhâdj at-tâlibîn. De opmerking dus van den heer S. H., »dat men uit mijne vertaling niet weten kan of Nawawi aan het woord is, dan wel ik", toont alleen aan, dat die heer de eischen der rechtswetenschap miskent. In mijne, in hoofde dezes genoemde beantwoording heeft uwe Redactie een staaltje gehad, hoe zelfs eene zeer eenvoudige plaats uit den Minhâdj at-tâlibîn er zou hebben uitgezien, indien ik gedaan had, wat de heer S. H. verlangt, en, in stede van eene paraphrase, eene »zoo getrouw (de schrijver bedoelt natuurlijk »letterlijk") mogelijke vertaling" had geleverd van den Arabischen tekst, »gevat in de lijst b. v. van ar-Ramlî's commentaar".

Dit wat de beide hoofdbezwaren van den heer S. H. betreft. Zijn nevenbezwaren zijn al even ongegrond, en spruiten voort, deels uit zijne gebrekkige kennis der Fransche taal, deels uit eene hooge mate van subjectiviteit en ingenomenheid met de resultaten van eigen onderzoek, welke resultaten echter, voor zooverre zij nieuw zijn, naar ik weet, nog door geen geleerde van naam als juist zijn erkend. De ontvangst, aan den Minhâdj at-tâlibîn in het binnen- en buitenland tot nu toe te beurt gevallen, is mij ten slotte voldoening genoeg om de afkeuring van een jeugdig beoefenaar van het Mohammedaansche recht, als de heer S. H., met gelatenheid te dragen.

Hoogachtend heb ik de eer te zijn

Uw Dienstw. Dien.
L. W. C. van den Berg.

Koloniale Literatuur.

CRITISCHE OVERZICHTEN.

Van Oost naar West, in lichtbeelden en silhouetten, door E. van den Gheyn Jr. Twee deelen. Dordrecht, J. P. Revers. 1888. 8o. Prijs ƒ 5.00.

Het werk, waarvan hierboven de titel staat afgeschreven, werd mij door de Redactie van de »Indische Gids" ter beoordeeling toegezonden. Dat moet, meen ik, eene »eer" heeten, maar 't spijt mij niet bijster met die »onderscheiding" ingenomen te kunnen zijn. Ik ben 't namelijk vrij wel eens met den schrijver der »Letterkundige Kroniek" in de Hollandsche Gids van November ll., als hij oordeelt, »dat het eigenlijk niet de moeite waard is" van deze pennevrucht, die zich »Van Oost naar West" betitelt, kennis te nemen. Men heeft er al genoeg van, als men maar de voorrede leest, waarin op weinig regels veel bombast verkocht wordt. Onder meer vertelt Schrijver ons daarin ('t is reeds in de Holl. Gids gezegd, maar ik kan niet nalaten er ook hier de aandacht op te vestigen) hoe hij in zijn boek »bij den moed eener overtuiging" verkondigen zal: »dat hervormingen, welke in Europa of Amerika, in overeenstemming met den tijdgeest, doelmatig mogen heeten, niet, in een kunstmatig kader, onvoorwaardelijk passen voor het Indië van Nederland", op welke waarheid »als eene koe" hij dan volgen laat: »Stout gezegd in onzen tijd van algemeene verlichting, van bliksemsnellen vooruitgang, van overprikkelende beschaving, in onze grootsche, ontzagwekkende 19e eeuw van stoom en electriciteit." Is 't niet om bang te worden voor de rest?

De heer Van den Gheyn Jr. is voor de Europeanen in Indië geen onbekende. Men weet daar, dat hij veel heeft geschreven en gansch geen onbekwaam schrijver is. Van dit laatste getuigt ook zijn »Van Oost naar West", waarin zeer goede bladzijden voorkomen. Bovendien moet van hem worden gezegd, dat hij op Java, waar hij gevestigd was, niet het »plantenleven" van zoovele landgenooten leefde, maar daar hard gewerkt en goed rondgekeken heeft. Altemaal eigenschappen dus, die hem recht zouden geven een woord in het »koloniaal debat" mede te spreken, als — als hij nu ook nog maar wat meer *studie* van zijn onderwerp had gemaakt. Daarin zit echter zijn gebrek,

gelijk dit reeds in de Hollandsche Gids, en uitvoeriger dan ik 't doen zal, is aangetoond. 's Schrijvers kennis van Indië is niet gering, maar schrikkelijk eenzijdig. Voor eene juiste beoordeeling van de toestanden in Indië, waaraan tegenwoordig ten onzent zoo groote behoefte bestaat, mist zijn boek alle waarde. Bovendien heeft de heer Van den Gheyn de kapitale fout begaan — zonder dat 't goed blijkt wie of wat hem daartoe bracht — van zijne pen in — gansch bittere gal te doopen. Vooral »In het Oosten," gelijk het eerste deel getiteld werd, is alles pait van 't begin tot het einde.

...... Maar misschien heeft de Schrijver zich door zijn onderwerp laten meeslepen? vraagt iemand. Volstrekt niet. Hij blijft steeds zich zelf. Reeds op blz. 9 presenteert hij zich bij den lezer als »een van Indië walgend gewezen redacteur van een der oostersche bladen". Ook steekt hij 't later niet onder stoelen en banken, dat hij eigenlijk het »land" heeft aan Indië en ons »hybridiesch-amphibiesch, tweeslachtig- kool- en geitetend, op tweeërlei gedachten hinkend Nederlandsch-Indisch bestuur" (blz. 102) op geen verschooning van zijn kant ooit rekenen kan. Zoo iemand nu mag, naar ons oordeel, niet over Indië schrijven. Zoo iemand begaat een fout, om niet te zeggen misslag, met zich als voorlichter van de publieke opinie te willen opwerpen. Bestaan er misschien voor hem persoonlijke redenen om weinig met Indië ingenomen te zijn, niemand ontzegt hem daartoe het recht. Hij late, als 't niet anders kan, zijn gal overloopen, maar — verschoone ons daarvan getuige te zijn.

»Dit is eenvoudig vermakelijk" heet het ergens in de meer aangehaalde »Letterkundige Kroniek" van de Holl. Gids. Wij voor ons durven »Van Oost naar West" zelfs niet als »vermakelijkheid" aan te bevelen. Het zal het best zijn als het boek weinig gelezen wordt.

4 Januari '84. E.

Soendaasch-Hollandsche Samenspraken onder leiding van K. F. Holle, Adviseur-honorair voor inlandsche zaken, samengesteld door Raden Karta Winata, Translateur voor de Soedasche taal. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8°.

Daar dit boekje, 176 bladz., gedrukt te Batavia, hier te lande nog niet in den handel is, en de Soendaneesche taal aan ons volk nog veel te weinig belangstelling inboezemt, immers »onbekend maakt onbemind", zal het niet onnoodig zijn de aandacht te vestigen op dit zeer bruikbaar hulpmiddel tot het aanleeren eener taal, voor ons Nederlanders van groot belang en die toch al te erg verwaarloosd is.

Verwaarloosd? Ja, het is nog niet lang geleden dat men van die taal bijna niets wist, en van de Preanger-Regentschappen, het voornaamste deel der Soendalanden, bitter weinig. Men wist alleen dat

zelfs aan Nederlanders, die naar die schoone berglanden wilden om er door handel of landbouw een bestaan te vinden, de *toegang verboden* was, want daar werd een zeer vernuftig stelsel toegepast, dat geld — veel geld aan de Regeering opbracht. Maar dat dit bloedgeld was, afgeperst aan de goedaardige bevolking door een tirannie, zooals wij zelf in vroeger eeuwen van de Spanjaarden moesten verduren, dat moest geheim gehouden worden. In dit boekje, b.v. bladz. 55—57, vindt men staaltjes daarvan.

Al heeft men zich geruimen tijd door geldelijk voordeel laten verleiden om de waarheid te bedekken, het was toch niet langer te loochenen, dat een slechte, onnatuurlijke toestand ontstaat daar waar de Regeering uit winstbejag zelf het werk verricht, dat aan particulieren moest worden overgelaten. Eene Regeering moet regeeren, maar niet optreden als industrieel, landbouwer of koopman. Nu dit langzamerhand erkend wordt, opent zich eene schoone toekomst voor die Nederlanders, die zonder een plaatsje aan de staatsruif te begeeren, zelf hun fortuin willen zoeken in het schoonste land der wereld. Er opent zich eene prachtige gelegenheid om kapitalen rentegevend te maken, voor die kapitalisten die den windhandel aan de Beurs moede zijn, en hun geld liever beleggen in ondernemingen in onze eigen bezittingen dan het te leenen voor allerlei Amerikaansche speculaties en aan vreemde Staten, waarop men geen verhaal heeft, terwijl niemand, zelfs niet hij wiens dagelijksch werk het is in effecten te handelen, meer *weet* dan het publiek omtrent de groote quaestie *of* en hoeveel *wezentlijke* waarde die papieren hebben. Alleen weet men dat de sombere voorspelling maar al te gegrond is, dat binnen weinige jaren de meerderheid der Europeesche Staten bankroet moet maken, omdat allen zich ruïneeren door onvruchtbare uitgaven aan staande legers, vestingen, enz.

Onze koloniën in 't algemeen, en de Preanger-Regentschappen in 't bijzonder, bieden nog ruime gelegenheid aan tot den aanplant van kina, koffie, enz.; bovendien tot veeteelt en vele andere nuttige en winstgevende ondernemingen, waarop men tot heden minder de aandacht gevestigd heeft.

Wil iemand echter in particuliere ondernemingen werkzaam zijn, met vooruitzicht op goed succes, dan is vóór alles noodig dat hij goed met de inlanders kan omgaan en met hen spreken kan in hunne eigene taal.

Daarom is het dat ik deze Samenspraken met warme ingenomenheid aanbeveel. Eene *recensie* op de taal van een geboren Soendanees, die geschreven heeft onder leiding van een man als K. F. Holle, zou men, niet geheel ten onrechte, aanmatiging kunnen noemen. Ik herinner mij hoe reeds twintig jaren geleden, onder de Europeanen, de heer Holle werd bijgenaamd »de Soendanees", een bijnaam die een eernaam is, want zelfs op Java dacht toen bijna niemand er aan Soendaneesch te leeren. Toen ik vóór elf jaren de eerste leerlingen in deze taal aanraadde daarin examen te doen, bestonden er ook nog zeer weinig, bijna geene hulpmiddelen bij het onderwijs.

Dit boekje onderscheidt zich, zoowel wat *inhoud* als *taal* betreft, zeer gunstig boven dergelijke werkjes in het Maleisch. In die taal

toch vindt men eene menigte van die boekjes met samenspraken, een overvloed die nog dagelijks toeneemt; maar als die allen te zamen geruild konden worden voor één werkje als dit, zou het een groote winst zijn. Iedereen kent in Indië toch een weinig van 't Maleisch dat een ieder noodig heeft, en dan zijn velen daaronder die zich verbeelden genoeg te weten om een populair werkje saam te stellen. Men meent immers dat populair te schrijven gemakkelijker is dan »wetenschappelijk" werk, evenals velen meenen gemakkelijker voor kinderen te kunnen schrijven dan voor volwassenen.

Toegerust met de kennis van zoo'n weinig Maleisch, gaat men dan een boekje maken dat bruikbaar moet heeten voor een ieder die naar Indië gaat. Er worden eenige bladzijden volgeschreven met woordjes, wat samenspraken zelf verzonnen, en .... 't is klaar!

Neen! om zulk een boekje goed te schrijven, moeten de onderwerpen uit het leven van den inlander gegrepen zijn; daartoe moet men onder hen leven en in hunne taal denken, maar het moet niet in 't Hollandsch zijn gedacht en dan vertaald.

Deze Soend. Holl. Samenspraken dragen den stempel op die éénig goede wijze te zijn gesteld. Ze zijn vrij van stijfheid, ja voor 't gebruik dat ik er van wensch te maken, ze namelijk aan de Delftsche studenten in handen te geven tot eigen studie, wel eens wat al te vrij. Ik bedoel dat het hun soms moeielijk genoeg zal vallen (b.v. op blz. 127 onderste helft) de Soendaneesche woorden uit de Hollandsche, of omgekeerd, te vinden. Ik hoop dat de Schrijvers hierop zullen letten, wanneer een herdruk mocht komen, zooals ik aan dit verdienstelijk werkje toewensch.

Delft, 2 December 1883. J. R. P. F. Gonggrijp.

De beginselen van het Mohammedaansche recht, volgens de imâm's Aboe Hanîfat en Sjâfi'î, door Mr. L. W. C. Van den Berg. Derde druk. Batavia, Ernst & Co. 's Gravenhage, M. Nijhoff. 1883. 8°.

Ligt het in den aard der zaak, dat een werk als het bovengenoemde een zeer beperkt aantal lezers heeft, en is dit het lot der meeste zoogenaamde vak-boeken, vooral waar het, zooals hier, een onderwerp geldt waaraan weinigen slechts eenige aandacht schenken, en waarin bijna niemand ten onzent waarlijk belang stelt: dan verdient het opmerking, dat desniettegenstaande binnen tien jaar reeds de derde druk dezer »*beginselen*" is verschenen. Den verdienstelijken schrijver van dit boek, wien men daarenboven nog menige belangrijke bijdrage tot vermeerdering onzer kennis van den Islâm te danken heeft, mogen wij derhalve wel geluk wenschen met den grooten aftrek dien dit werk vindt, vooral wegens het daaruit blijkend nut van zijn arbeid.

De vorm van het boek is nagenoeg onveranderd gebleven, en de

daarvoor bestaande redenen zijn in de »voorrede voor den derden druk" opgeteekend. Maar de inhoud is, hoewel schijnbaar weinig, — meermalen slechts door een enkel woord, — toch inderdaad tamelijk sterk gewijzigd. Buitendien heeft de schrijver, behalve zijne opgave van later uitgegevene bronnen of bewerkingen daarvan, en van grootere of kleinere opstellen over de hier behandelde onderwerpen, [1]) in tekst en noten verscheidene opmerkingen veranderd en enkele toevoegsels ingelascht, vooral bij den titel »over bezit en eigendom" en den daarop volgenden titel, ook in de hoofdstukken over het erfrecht en over het huwelijksrecht, aangaande de besnijdenis, de voogdij, enz. Slechts het in de twee eerste uitgaven medegedeelde over de vroegere rechtspraak in Java's Vorstenlanden is hier weggelaten. Daarentegen is aan het werk toegevoegd »eene tabel van de verschillende erfportiën volgens Sjâfi'î", die, zooals de schrijver in de voorrede verklaart, is bewerkt »naar een dergelijk Arabisch stuk, voor mij onlangs door een geacht hâdjdjî uit Mekka medegebracht". Waarschijnlijk zal men aan het bezit dezer tabel nog meer waarde hechten, bijaldien mocht blijken, dat zij werkelijk op Java veel gebruikt wordt, althans daar wel bekend is, zooals ik vermoed uit de omstandigheid, dat mij voor geruimen tijd reeds drie exemplaren, als van Java afkomstig, zijn aangeboden, het eene in de Arabische, het tweede in de Maleische, het derde in de Nederlandsche taal bewerkt, geheel met deze Mekkaansche tabel overeenstemmende. Toch heb ik deze niet door den druk bekend willen maken, omdat ik haar slechts beschouw als eene curiositeit, niet als een bruikbaar hulpmiddel om het moslimsch erfrecht te leeren kennen.

De belangrijkste verandering van het boek in dezen derden druk is echter, naar het mij voorkomt, wat de schrijver in zijne voorrede aldus aankondigt: »Op veler aandringen heb ik bij de Arabische woorden telkens aangegeven hoe zij in het Javaansch, Maleisch en Soendaasch worden uitgesproken, dan wel het aequivalent in die talen bijgevoegd." En hoewel de schrijver verder waarschuwt: »Ik moet hier intusschen bijvoegen dat, aangezien de bestaande woordenboeken op het punt der rechtstermen blijkbaar onvolledig zijn, ik grootendeels ben moeten afgaan op hetgeen beschaafde Inlanders mij ten deze mededeelden, en ik mij dus niet in elk opzicht voor het bekend gestelde verantwoordelijk kan houden", — de gebruikers van dit handboek, en in het algemeen de beoefenaars der bovengenoemde talen, zullen toch zeker den schrijver dankbaar zijn voor deze opgaaf der inlandsche terminologie.

De opmerking: »men beschouwe de bijvoeging als eene eerste proef welke, naar ik hoop, anderen tot nader onderzoek zal aanleiding geven", noopt mij hier eenige aanteekeningen, doch slechts over de Javaansche termen, mede te deelen, door mij overgenomen, of uit het Javaansche woordenboek, of uit den Javaanschen Kitab toehpah (tweeden druk). Plaatselijke afwijkingen in uitspraak (als

[1]) Jammer, dat in de inleiding in 't geheel geene melding is gemaakt van de belangrijke mededeelingen van Dr. C. Snouck Hurgronje over de oçoel al-fiqh, te vinden in het op pag. 46 noot 4 door den schrijver geciteerde opstel.

ébra, édah, mélik, in plaats van ibra, idah, milik) hier onopgemerkt latende, volg ik de opgaven van het handboek [1]).

Pag. 3, n. 2. »De wet (sjar' of sjarî'at) Jav. sarèngat" en sarak.

Pag. 3, n. 3. In plaats van »pitoewa" geeft het Jav. Wdb. pitawa, dat wel af te leiden zal zijn van den Arabischen pluralisvorm fatâwâ.

Pag. 23, n. 5. »Kèl"; in dien zin ook tjĕmĕr kain en soekĕr (bijv. KT. art. 89 en 346).

Pag. 29, n. 3. »Loehoer". Jav. ook lohor. Maghrib heet in het Jav. mahrib.

Pag. 33, n. 5. »Patékah" of ook patikah volgens het Wdb.

Pag. 36. »Tahadjdjod" in het Jav. tahdjoed.

Pag. 36, n. 6. »Loeka", ook loka volgens het Wdb.

Pag. 37, n. 3. »Djĕmoengah", volgens het Wdb. djoemahat, gew. djoemoengah.

Pag. 77, n. 1. »Voorwaarde heet in het Jav. sarat", maar ook djandji (bijv. KT. p. 158, l. 3 a f.)

»Tijdsbepaling in het Jav. oebaja (N), oebangi (K)", maar ook samaja, sĕmaja of soemaja (N), sĕmados of soemados (K), (zie bijv. KT. p. 192, l. 2, 3.)

Pag. 78. n. 1. »Jav. nadjar"; in het Wdb. is slechts de vorm nadar vermeld.

Pag. 81. »Itlâq at-taçarrof" in het Jav. pamarintah kang moetlak, of moetlak pamarintahé (bijv. KT. p. 174).

»Zij die deze bevoegdheid missen" heeten in het Jav. kang katjĕgah (KT. p. 161).

»De toestand waarin zij verkeeren" heet in het Jav. sĕngkĕr (KT. art. 152).

Pag. 81, n. 2. »Botjah" (N.), laré (K.)

»Krankzinnig" is in het Jav., behalve madjĕnoen, ook édan en koemproeng.

Pag. 81, n. 3. »Momajjiz" heet in het Jav.: (anak) sampoen wagĕd anggadahi pamilih (KT. art. 358), of: (anak) sampoen wagĕd andarbèni pamilih (KT. art. 359).

Pag. 81, n. 5. »Gĕndĕng" ook bodo (KT. p. 161).

Pag. 81, n. 6. »Moebadir" of wong kang moebadirakĕn ing hartané (KT. p. 161).

Pag. 84, n. 4. »Pĕksa" weergegeven door kĕlajan kawĕsésa (KT. art. 15 en verder).

Pag. 89. »Qodrat at-taslîm" in het Jav. koewasa anĕrahakĕn (KT. p. 156, l. 16).

Pag. 90, n. 2. »In-bezit-nemen heet in het Jav. nampani (N), nampèni (K)" maar ook nanggapi (N) (zie KT. p. 157, 166, 173, enz.). Vandaar takaboel (het Arabische taqâbodh, niet taqabbol zooals is aangegeven) verklaard door tanggap tinanggapan (KT. p. 157, l. 5-7).

---

[1]) Hier is natuurlijk de transscriptie gevolgd, die in het hier besproken handboek is aangenomen, met uitzondering van den klinker å, dien ik door a weergeef.

Pag. 92, n. 1. »Pasamoehan". In dien zin ook këkoempoelan en paloenggoehan (KT. p. 158).

Pag. 93, n. 1. »Tjatjad". In dezelfde beteekenis ook tjëla (KT. passim).

Pag. 94, n. 3. »Idjol (N), lambangan (K)", ook liroe (N), lintoe (K).

Pag. 94, n. 4. »Wisselen van geld" in het Jav. ook noekaraké.

Pag. 95, n. 1. »Dading heet in het Jav. roekoen", maar wordt daar, behalve papatoetan, ook soeloeh genoemd (bijv. KT. art. 155 enz. en p. 162, waar de eerste soort soeloeh angalëbarakën heet, en de andere soeloeh oeroep oeroepan).

Pag. 96, n. 2. »Huur" in het Jav. ook ëlëttan (bijv. KT. p. 171).

Pag. 97. n. 2. »Aanbesteding borong", maar ook bangbang (KT. p. 174 en verder).

Pag. 99, n. 1. Het salam-contract »heet in het Jav. idjon (N), idjëmman (K)", maar ook tëmpah (KN), (bijv. KT. p. 159 l. 15).

Pag. 99, in f. »De zaak waarop voorschot gegeven is, moslam fihi genoemd", heet in het Jav. ëmpingan.

Pag. 100. »Verbruikleen" in het Jav. oetang (N), samboetan (K), of oetang pioetang en samboet sinamboet (zie KT. art. 136).

Pag. 103. »Overdracht van schulden" heet in het Jav. ligëran.

Pag. 104, n. 1. »Wisselbrief", in het Arabisch, naar ik meen, boelîçah, boelîdjah en kambijâlah (naar het Ital. polizza en cambiale) of softadjah (naar het Perz. saftah), wordt in het Jav. Wdb. als »lajang ligër" opgegeven.

Pag. 105, n. 3. »Maatschap, Jav. baton", maar ook sakoeṭoe (KT. p. 164, l. 20) en sirkat (id. p. 165, l. 10); men vergelijke ook de van toenggal (N), toenggil (K) afgeleide vormen.

Pag. 106, n. 1. »Winst heet in het Jav. oentoeng", of ook baṭi (bijv. KT art. 163 en 205, en p. 165, l. 5).

Pag. 106. »Lastgeving (wikâlat)" in het Jav. ook wakil (KT art. 164), akongkon (KT. p. 166) of poelmak (volmacht).

Pag. 109. »De instelling der vennootschap en commandite schijnt bij de inlandsche bevolking geheel ongebruikelijk", hoewel in KT. art. 205 en ook p. 170 daarvan voorschriften voorkomen.

Pag. 110, n. 2. »Kwijtschelden" in het Jav. behalve het aangevoerde en ibra, ook nog loebar.

Pag. 113, n. 4. Bezit ter kwader trouw heet in het »Jav. rëboet (N), rëbat (K)", maar ook ṁamëroeh (KT. art. 191 en verder), anggëgampang (N, in K. anggëgampil) (KT. art. 197 en verder), en andjarah (KT. p. 168 en verder).

Pag. 122, n. 2. »Woeste grond" heet in het Jav. bëra, of lëmah mati; »ontginning van woesten grond in het Jav. babaḍ" (l. babad), maar ook amboebak wana (KT. art. 214 en verder), of: anggëgësang pasitèn kang pëdjah, wat letterlijk uit het Arabisch vertaald is.

Pag. 125, n. 1. Als oppositum van »boentoe" komt in het Jav. ook panëroesan voor, en margi kang tëroes.

Pag. 126, n. 2. »Wakap" wordt ook wel in KT. (art. 222 en verder) adëdana genoemd.

Pag. 129. Voor »nalatenschap" (Arab. tarikah) zegt men in het Jav. gewoonlijk tĕtinggalan (N), tĕtilaran (K).

Pag. 132, n. 2. »Uitsluiten van de erfenis" heet in het Jav. ngaling-alingi.

Pag. 133, n. 1. Het toepassen van den »'awl" heet in het Jav. ngoenggahaké (N), nginggahakĕn (K).

Pag. 136. »Testament (waçîjat)" heet in het Jav., behalve wasijat (met de verklaring: artossé tĕsmèn, in KT. p. 41, l. 10) en poelmak (volmacht), ook wĕkas (N), wĕling (K) en daarvan afgeleide vormen.

Pag, 145. »Zoogverwantschap (ridhâ'at of radhâ')" in het Jav. rilak, en ook wel door anoesonni uitgedrukt (bijv. KT. p. 41, l. 14).

Pag. 155, n. 1. »Koeloek" ook omschreven als: panoembas ing talak (KT. art. 338, opschrift).

Pag. 155*b*. »Fas-ch" heet in het Jav. evenzoo pasah (bijv. KT. p. 166, l. 10, 171, l. 3, 188, l. 3 en 18, 191, l. 4 en 8).

Pag. 155*c*. »Ṭalâq" in het Jav. talak; doch men zegt ook amègat datèng rabiné; en het herroepen van den talak heet amangsoeli (KT. art. 89, p. 41, l. 9).

Pag. 165, n. 2. »De Javanen spreken uit akèl-balèk", maar schrijven akil-balèg, soms verbasterd tot akir balèg. Uit den KT. heb ik de volgende omschrijvingen genoteerd: tijang kang sampoen doemoegi oemoeré sarta anggaḍahi akal; of: balèg sĕrta pintĕr (p. 161, l. pen.), en voor dit pintĕr ook: anggaḍahi kapikiran kang sahé (art. 89 en 113), en: kang patoet (art. 73, n°. 4).

Pag. 177. »Wedervergelding (qiçâç)" wordt in het Jav., behalve door kisas, ook door walĕs en de daarvan afgeleide vormen uitgedrukt.

Pag. 178. »Bloedprijs (dijat)" in het Jav., behalve dijat, ook ḍĕnda, dat later (p. 193, n. 5) ook genoemd is als het aequivalent van »geldboete (djarîmat)".

Pag. 179, n. 1. »Jav. djarag" en pag. 77, n. 6 »Jav. sĕngadja" genoemd, heet in het Jav. ook tĕmaha, en verkort maha (bijv. KT. art. 3).

Pag. 179, n. 4. »Jav. kĕliroe (N), kĕlintoe (K)", ook loepoet (N), lĕpat (K); men zie bij voorbeeld KT. art. 2: ĕnggéné amĕdjahi amargi saking kalĕpatan; en art. 90: amĕdjahi tijang patrapé kalĕpatan, artossé bòtĕn kasĕngadja.

Pag. 187, n. 2. »Jav. djinah" en djina.

Pag. 187, n. 3. »Jav. karam" en haram.

Pag. 189, 2°. »Het drinken (sjirb)" in het Jav. minoem sadjĕng genoemd (KT. art. 84, ook p. 164, l. 8).

Pag. 191, n. 2. »Jav. kètjoe", ook bégal (en men vergelijke kampak en krojok).

Pag. 192, n. 2. »Jav. kraman", ook bangga en balila of baléla (bijv. KT. art. 75).

Pag. 217, n. 2. Proces »Jav. dakwa", ook tĕrka, doch meestal prakara (N), prakawis (K).

Pag. 218. n. 4. Eed »Jav. soempah", ook soepata (N), soepaös (K).

Deze aanteekeningen, aan welke nog vele kunnen worden toegevoegd, merke men niet alle aan als verbeteringen of toevoegsels, maar als eene uitnoodiging aan den schrijver van dit handboek en anderen, die daartoe in de gelegenheid zijn, om ter plaatse te onderzoeken in hoe ver de hier genoemde termen mogen beschouwd worden als werkelijk bestanddeel der Javaansche taal; want slechts die termen, welke blijken als zoodanig nog in gebruik te zijn, kunnen als toevoegsels worden opgenomen. Moge mijne poging, deze »eerste proef" des schrijvers te steunen, anderen opwekken om daartoe naar vermogen mede te werken, dan zal in de eerstvolgende uitgaaf van dit werk reeds eene tamelijk volledige lijst dezer termen kunnen verschijnen.

Ook in andere opzichten zal de schrijver, zelfs »met behoud van den vorm", nog veel kunnen, en mijns inziens moeten, wijzigen. Opmerkingen, zooals die door den heer G. A. Wilken gemaakt in diens opstel over »het Matriarchaat bij de oude Arabieren" (Ind. Gids, laatst verschenen afl.), kunnen hierbij goeden dienst doen. Doch over deze en dergelijke veranderingen uit te weiden, ligt buiten het plan dezer aankondiging van den derden druk, waartoe ik mij nu wensch te bepalen.

Behalve op enkele zinstorende drukfouten (als »gewichten" voor gewrichten" p. 33, l. ult., »bekwam" voor »bekwaam p. 79, l. 22, enz.) welke den lezer terstond in het oog vallen, en eenige uit het register eener vorige uitgaaf overgebleven cijfers der bladzijden (bijv. tardjoemân 199, l. 213; wâlî 232, l. 245; wikâlat 69 l. 106), benevens een paar in het register ontbrekende woorden (als qonoet 35, soeloek 60, qanât 251), vestig ik even de aandacht op een enkele onjuiste vocalisatie, aan het oog van den corrector ontsnapt, als çirf l. çarf en mo*thâ*lam l. ma*thâ*lim. Overigens is deze nieuwe uitgaaf met meer zorg dan de vorige gecorrigeerd; in aanmerking nemende de menigte opgaven van allerlei aard, binnen zulk eene betrekkelijk kleine ruimte samengedrongen, kan men wel begrijpen dat er zelfs nu nog onnauwkeurigheden bij de correctie onopgemerkt zijn gebleven.

Over het algemeen is deze derde druk dus te noemen eene in vele opzichten verbeterde en vermeerderde uitgaaf. Met aandrang beveel ik daarom dit boek opnieuw bij alle belangstellenden aan, ook bij de bezitters der vorige uitgaven. Het ondervinde, niet minder dan vroeger, grooten bijval, zoodat de schrijver zijn werk nog vele malen, zoo mogelijk steeds volmaakter van vorm en inhoud, gedrukt moge zien.

December, 1883.

Dr. A. W. T. Juynboll.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Indische zee- en landkaarten. Evenals in vorige jaren werd volgens het Koloniaal Verslag van 1883 in den loop van 1882 op

het Hydrografisch bureau in Indië ijverig voortgegaan met de compilatie van kaarten; benevens eenige belangrijke verbeteringen in bestaande kaarten, werden overzichtskaarten gemaakt van de rivieren Indragiri, Djambi, Bandjermasin en Pontianak, zoomede eene nieuwe kaart van Straat Makassar (zuidelijk gedeelte), van de Oostkust van Celebes, van de Noordoostkust van Sumatra en van de Ankerplaatsen in de Molukken (blad I.), terwijl, voor zoover de gegevens hiertoe van het terrein waren ontvangen, de kaarten Oostkust van Billiton, Karimata-eilanden en Westkust van Borneo (blad II) werden gereed gemaakt. Van de ter reproductie uit Indië naar Nederland verzonden kaarten verschenen in 1882 en in het eerste semester van 1883 een zevental kaarten, met name: Eiland Banka; Westkust Sumatra: Poeloe Roessa tot Malaboeh (2de uitgave); zuidelijk gedeelte der Chineesche zee (blad I, 2[e] uitgave); Reede Batavia; Noordkust van Banka; Jasparstraten en Noordelijk gedeelte van Sumatra. Te Batavia werden uitgegeven: Reede Samarang, Eilanden en vaarwaters beoosten Java (blad II.), Sermata-, Tenimber- en Timorlaut-eilanden, zoomede Riouw- en Lingga-archipel (blad II.)

Vanwege het Departement van Oorlog te Batavia werden weder voor het publiek verkrijgbaar gesteld een aantal naar verschillende methodes (chromolithografie, fotoautografie en foto-autografie met kleurendruk) bewerkte topografische kaarten, en wel: wat betreft Java en Madura, de laatste gedeelten der uit 117 bladen bestaande détailkaart van de residentie Probolinggo (1 : 20.000), benevens kaarten van de volgende plaatsen en omstreken: Bandong, Malang, Probolinggo (1 : 20.000), Bangkallan en Sampang (1 : 10.000) en Sindanglaija met Tjipannas (1 : 50.000), terwijl van de buitenbezittingen verschenen eene kaart van het eiland Billiton in twee bladen (1:200.000) en eene andere van Noord-Sumatra in vier bladen (1 : 500.000). Deze laatste kaart is een bijgewerkte uitgaaf van de in 1877 te Batavia verschenen »Schetskaart van het rijk Atjeh en van de aangrenzende landstreken van Sumatra", en is ook hier te lande verkrijgbaar gesteld. Op verzoek van het Departement van Koloniën zullen nieuwe kaarten van Groot-Atjeh en van het geheele Atjehsche gebied in klein formaat bij het Topografisch bureau te Batavia bewerkt worden, zoodra eenige daartoe ontboden gegevens van de civiele en militaire autoriteiten in Atjeh ontvangen zijn. De bedoeling is die kaarten hier te lande uit te geven.

In bewerking waren nog: de gearceerde overzichtskaart (1 : 100.000) der residentie Pasoeroean; eene reproductie, in lichtdruk, van het gereed gekomen gewasschen exemplaar dierzelfde kaart; de gewasschen overzichtskaart (1 : 100.000) der residentie Probolinggo; de netbrouillonbladen der détailkaarten van de residentiën Madura en Preanger-regentschappen (1 : 20.000); de overzichtskaart (1 : 100.000) der residentie Madura, bestemd om in Indië, bij wijze van proef, foto-autografisch met krijt- en kleurendruk te worden verveelvuldigd; eene foto-autografische kaart (in 39 bladen) van de residentie Oostkust van Sumatra (1 : 200.000), en eindelijk eene naar de nieuwste bronnen bewerkte kaart van het eiland Bali (1 : 250.000).

Om hier te lande, en wel bij de Topografische inrichting van het Ministerie van Oorlog, in kleurendruk gereproduceerd te worden, werden uit Indië ontvangen de gearceerde overzichtskaart in zes bladen van Zuid-Celebes (1 : 200.000) en eenige bijbehoorende kaarten, terwijl ook de noodige bescheiden inkwamen voor de samenstelling en latere chromolithografische reproductie van de gearceerde overzichtskaart der residentie Probolinggo. Met betrekking tot de overzichtskaarten der residentiën Batavia en Soerabaja worden de laatstbedoelde werkzaamheden mede hier te lande verricht. Van de vroeger uitgegeven overzichtskaarten der residentiën Cheribon, Japara en Tagal zijn in 't laatst van 1882 en het begin van 1883 hier te lande herdrukken verschenen.

Bij de Topografische inrichting is in het begin van 't vorige jaar ook de hand gelegd aan de reproductie van den uit Indië ontvangen manuscript-atlas van Nederlandsch-Indië. Daar deze in Indië door de ontwerpers slechts is kunnen worden bijgehouden tot 1 Juli 1881, wordt van de tijdelijke aanwezigheid hier te lande van een hunner, den kapitein J. W. Stemfoort, partij getrokken voor de bijwerking en verbetering van de verschillende bladen met behulp van de nieuwe gegevens die geleidelijk uit Indië verstrekt worden.

De chromo-lithografisch gereproduceerde residentie-kaarten van Java en Madura worden ook hier te lande van gouvernementswege in den handel gebracht, en wel door tusschenkomst van den boekhandelaar A. Koller (vroeger O. Petri) te Rotterdam.

Natuurkundige en geografische onderzoekingen. Meermalen werd in dit Tijdschrift de aandacht gevestigd op de in 1879 aangevangen onderzoekingen naar de zee-fauna van Java's noordwestkust van den leeraar aan de hoogere burgerschool te Batavia, Dr. C. Ph. Sluiter. Bleef deze geleerde ze voortzetten, helaas! de hem bij herhaling verleende toelage uit 's lands kas werd in den aanvang van 1883 ingetrokken, terwijl ook bezwaar is gemaakt tegen de inwilliging van zijn voorstel, hier te lande ondersteund door de afdeeling Natuurkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, om van regeeringswege een zoölogisch station nabij Batavia te vestigen. Genoemde leeraar bood aan om in zijne vrije uren belangeloos de leiding daarvan op zich te nemen, mits hem eenig inlandsch personeel en de noodige materieele hulpmiddelen werden verstrekt. Sedert zijn pogingen in 't werk gesteld om uit particuliere middelen, door bijdragen van wetenschappelijke instellingen en andere belangstellenden, te Batavia eene gelegenheid te verkrijgen voor het wetenschappelijk onderzoek van de rijke fauna der tropische zeeën. Ongeacht de geringe hulpmiddelen waarover Dr. Sluiter tot dusver beschikte, moeten de op Java's noordwestkust verkregen uitkomsten hem alleszins voldoening hebben geschonken. Naar zijne meening zou de fauna aldaar niet veel minder rijk en belangrijker zijn dan die in de Molukken.

Met het doen van wetenschappelijke onderzoekingen aangaande de Indische flora werd voortgegaan. De uitgave van een nieuw nummer

van de bekende »Annales" van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg had vertraging ondervonden zoowel wegens de uitgebreidheid er van als wegens de moeilijkheden ondervonden bij het bewerken van de bijbehoorende platen. Een nieuwe aflevering wordt bewerkt, waarvoor de Italiaansche geleerde Beccari, die zich, gelijk bekend is, veel met de studie van tropische planten, vooral met die van onze Oost-Indische bezittingen, bezig houdt, als medewerker is gewonnen.

Een afzonderlijk jaarverslag betreffende den Plantentuin over 1882 is nog niet verschenen. Dat over 1881 vindt men in een extrabijvoegsel van de *Javasche Courant* dd. 8 September 1882. Over 1879 en 1880 zijn, tengevolge van bijzondere omstandigheden, dergelijke verslagen niet opgemaakt.

Eveneens in de *Javasche Courant* worden wekelijks sommige der meteorologische waarnemingen medegedeeld; de resultaten, door de directie van het Observatorium uit de gedane waarnemingen afgeleid, worden afzonderlijk op ongeregelde tijdstippen in het licht gegeven. De verkregen uitkomsten der regenwaarnemingen worden maandelijks en later ook jaarsgewijs gepubliceerd.

Eene wetenschappelijke reis naar het zuidoostelijk en oostelijk gedeelte van het Toba-meer (Bataklanden) werd in het najaar van 1882 ondernomen door Dr. B. Hagen, particulier geneesheer in Deli, te Tandjong Merawa gevestigd. Van gouvernementswege werd hem eene som van 500 dollars geschonken, onder voorwaarde dat al de op zijne reis te maken verzamelingen, fotografiën en schetsen, benevens het reisrapport, ter beschikking van de Regeering zullen gesteld worden. Men herinnert zich dat de geleerde Schrijver bereids de vruchten zijner studiën over het meer van Toba heeft doen opnemen in Petermann's Mittheilungen, Bd. 29, terwijl de 6e afl. van dl. 28 van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde van het Batav. Genootschap van zijne hand een »Beiträge zur Kenntniss der Battareligion" bevat.

Nu de uitgave der resultaten van de reizen in Midden-Sumatra vanwege het Aardrijkskundig Genootschap een goed eind gevorderd is — drie hoofdafdeelingen, in 6 bundels met atlas zagen het licht benevens een paar afleveringen van de vierde of laatste hoofdafdeeling — schijnt die instelling bedacht een ander onderzoek te beginnen. Haar oog was gevallen op Borneo, doch de Indische Regeering achtte het niet raadzaam, dat voor het onderzoek, zooals door het Genootschap was voorgesteld, het noordelijk gedeelte onzer bezittingen ter Oostkust gekozen worde. In verband daarmede heeft het Genootschap in Februari 1883 het welmeenen van de Regeering gevraagd nopens eene wijziging van zijn plan in dier voege dat het onderzoek in de zuidelijke streken der Oostkust zou plaats vinden, met het voornemen om met de ontdekkingstochten geleidelijk in noordelijke richting voort te gaan. Nopens dit nader voorstel schijnt de Indische Regeering, volgens het jongste Verslag, nog geen advies uitgebracht te hebben.

Indische archaeologie. Met levendige belangstelling zullen zeker

onze archaeologen vernemen, dat de Indische Regeering eindelijk maatregelen wil nemen om den bekenden Boro-Boedoer-tempel en dien te Mendoet in Kadoe tegen verder verval te behoeden; volgens het Koloniaal Verslag althans heeft zij het wenschelijk geacht daaromtrent zich te doen voorlichten door een oudheidkundige, nadat deze, in bijzijn van een bouwkundige, den toestand van die monumenten zou hebben opgenomen. In dien zin is in Juli 1883 eene opdracht verstrekt aan den conservator van de oudheidkundige verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, den heer W. P. Groeneveldt, die tevens gemachtigd is om zijne reis ook dienstbaar te maken aan eene opneming van den toestand der Hindoe-ruïnen op het Diëng-plateau en in de nabijheid van Djokjokarta. Deze opdracht geschiedde ingevolge het voorstel van de Directie van het Bat. Genootschap, blijkens de Notulen van hare vergaderingen, dl. XXI, 1883, n°. 2, blz. 72.

Uit die Notulen (dl. XXI, 1883, n°. 1, blz. 6) blijkt eveneens dat door den heer Groeneveldt een catalogus van 's Genootschaps archaeologische verzameling bewerkt en voor den druk gereed is. Het voorstel is gedaan bij de uitgave daarvan een atlas in lichtdruk te voegen van de belangrijkste beelden en bronzen voorwerpen in het museum bijeengebracht, terwijl, met vergunning der Regeering, de daaraan verbonden arbeid verricht zal worden met de hulp van het Topografisch Bureau en de kosten voor de uitgaaf van dien atlas op *f* 2000 worden geraamd.

NIEUWE UITGAVEN.

IN NEDERLAND EN NEDERLANDSCH-INDIË.

Boekoe tjerita akan mengliboerken hati, bergoena oleh sekalian orang-orang Prampoewan dan lelaki jang membatja, tersalin dari boekoe-boekoe tjina, soeda terpilih jang baik-baik, didalem ini boekoe ada lima roepa tjerita-an jang bagoes, oleh Correspondent Hindia Nederland (XX), di Betawi. Batavia, H. M. Van Dorp & Co. 1883. 8°.

Booij (J. De), »Volgzame schildknaap", of (terechtwijzing): »Verdienende ridder?" Nadere beschouwing van de jongste brochure over „de opportuniteit eener concessie voor de exploitatie der Priok-haven". Batavia, H. M. Van Dorp & C°. 1883. 8°.

Brakel (D.), Handboek voor Onderofficieren en Korporaals der Infanterie van het Nederl.-Indische leger. 2e verb. en verm. druk. Arnhem, K. v. d. Zande, firma Stenfert Kroese & Van der Zande. 1883. 8°. (16 en 429 blz.) *f* 1.90.

Capadose (H.), De broek van Mahomet. Kluchtige vaudeville, met zang, in één bedrijf. Vrij gevolgd naar het Fransch. Amsterdam, G. Theod. Bom. 1884. 8°. (60 blz.) *f* 0.60.

Catalogus van bekroningen op de tentoonstelling van land- en tuinbouw onder Beschermheerschap van Z. Exc. den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië te Buitenzorg, op 22, 23 en 24 September 1883. Batavia, Ernst & Co. 1883. 8°.

Geldverspillingen (Koloniale) en roekeloos regeeringsbeleid. Overdenkingen van een Belangstellend Patriot. Amsterdam, J. H. de Bussy. 1884. 8°. ƒ 2.00.

Jaarboek van het Mijnwezen in Nederl. Oost-Indië. Uitgegeven op last van Zijne Excellentie den Minister van Koloniën. XII° jaarg. 1883. II° deel. Amsterdam, C. F. Stemler. 1883. 8°. (Wetensch. gedeelte van 359—412 blz., met eene kaart en 4 platen. Techn. gedeelte van 81—182 blz. met eene kaart en 6 platen). ƒ 5.00.

Joannes. Bar bië isreen foos kwaar ro Joannes, kiawer ro woos Noefoor ro J. L. Van Hasselt ma W. L. Jens, Panditasoe ro Mansinam ma Doreh. Het Evangelie van Joannes, vertaald in de Noefoorsche taal door J. L. Van Hasselt en W. L. Jens, Zendelingen te Mansinam en Doreh. (Uitgegeven door de Utrechtsche Zendingsvereeniging). Utrecht, Kemink & Zoon. 1883. 8°.

Kaaden (G. van der), Voorlooper van taaloefeningen. Batavia, 1883. 8°.

Kaart (Topographische) der residentie Batavia, opgenomen ingevolge Gouvernementsbesluit van den 6en Juli 1866. n°. 8 in de jaren 1869—1879. In steendruk gebracht op de schaal van 1 : 100 000 aan de Topographische inrichting te 's Gravenhage. 1882—83. 4 bladen folio.

Kern (H.), Geschiedenis van het Buddhisme in Indië. II° deel. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink. 1883. 8°.

Kruseman (Mina), De Batjan-Maatschappij met hare oprichters, bestuurders, statuten en curieuse handelingen naakt uitgekleed. Soerabaja, 1883. 8°.

Meiss (J. H.), Eenige bijdragen tot de kennis van den inwendigen toestand van Nederl.-Indië onder het bestuur van den Gouv.-Gener. J. J. Rochussen. (1845—1851). Academisch proefschrift. Leiden, E. J. Brill. 1883. 8°.

Programma der tentoonstelling van land- en tuinbouw, paarden en pluimgedierte, onder beschermheerschap van Z. Exc. den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, gehouden te Buitenzorg, op 22, 23, 24 en 25 September 1883. Batavia, Ogilvie & C°. 1883. 8°.

Prospectus voor de naamlooze vennootschap Indragiri tot exploitatie van woeste gronden voor de kinakultuur, op te richten te Bandoeng. Batavia, 1883. 8°.

Riesz (C. H.), De particuliere landerijen en de geschiedenis. Batavia, G. Kolff & C°. 1883. 8°.

Stok (N. P. van der), Handleiding voor niet-geneeskundigen in Nederlandsch-Indië, met 7 uitslaande platen. Ten gebruike op plaatsen waar zich geen geneesheer bevindt, voor ambtenaren, op patrouilles, enz. enz. Djokdja, H. Bunnig. 1883. 8°. ƒ 5.00, franco per post ƒ 5.50.

Stoom-tramweg Modjokerto-Peterongan, met zijtakken naar Djatiredjo en Negoro, waarvoor concessie verleend werd aan A. L. Bennink Janssonius en C. A. Olivier, bij Gouvernementsbesluit van 20 April 1883. n°. 30. Soerabaja, Gebr. Gimberg & Co. 1883. 8°.

Stoomtramweg te Atjeh. Dienstregeling A betreffende het beheer en den dienst. Dienstregeling B betreffende voorschriften en bepalingen van technischen en administratieven aard. Batavia, 1883. 8°.

Teuscher (H.), Korte handleiding voor de teelt van groenten in Indië. 3° druk. Batavia, H. M. Van Dorp & C°. 1883. 8°.

Verslag van den dienst der Staatsspoorwegen op Java over het jaar 1882. Batavia, Ogilvie & C°. 1883. 4°.

Vreede (A. C.), Handleiding tot de beoefening der Madoereesche taal. Tweede deel. Leiden, E. J. Brill. 1884. 8°.

Vries (P. de) & Zoon, Tabaksbericht. Overzicht 1883. Amsterdam, Stoomdrukkerij „de Brakke Grond". 1883. 4°.

Wenneker (C. W. J.), Een belangrijk werk over Buddhisme. (Studiën op Godsd., Wetensch.- en Letterk. gebied. Jaargang XV). 's Hertogenbosch, 1883. 8o.

Wilken (G. A.), Het matriarchaat bij de oude Arabieren. Overgedrukt uit de Indische Gids. Amsterdam, J. H de Bussy. 1884. 8°. ƒ 0.75.

Wijzen (Over de verschillende) van reproductie van de topographische kaarten der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen op het Topographisch bureau te Batavia. Batavia, 1883. 8o.

Zang-stukjes (Macassaarsche). Macassar, W. Eekhout. 1883. 8°.

IN HET BUITENLAND.

Anderson (John), Catalogue and hand-book of the archaeological collections in the Indian Museum. Calcutta, 1883. 8°. Part I. Asoka and Indo-Scythian Galleries.

Bock (Carl), Temples and elephants: the narrative of a journey of exploration through upper Siam and Lao. Map, coloured plates, and illustrations. London, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington. 1884. 8o. ƒ 13.75.

Charité. Offrande artistique et littéraire de la Belgique aux victimes d'Ischia, de Java et de Battincourt. Bruxelles, Phototypie E. Aubry; Impr. F. Larcier. 1883. folio. ƒ 1.10.

Colquhoun (Archibald), Quer durch Chryse. Forschungsreise durch die Südchinesischen Grenzländer und Birma von Canton nach Mandalay. Autorisirte deutsche Ausgabe. Aus dem Englischen von H. von Wobeser. Mit über 300 Abbildungen in Holzschnitt und 2 Karten. Leipzig, F. A. Brockhaus. 1884. 2 dl. 8°. ƒ 15,60.

Coran (Le). (Texte Arabe). Édition photographiée sur le célèbre manuscrit original de Hafiz-Osman-Effendi, écrit en l'an 1094 de l'Hégire (année 1715 de l'Ère Chrétienne. Paris. Ch. Bouret. 1883. 16°. fr. 16.

Guerra (A.), Un Viaje por Oriente, de Manila à Marianas. Madrid, Libreria universal. 1883. 8°.

Hake (A. Egmont), The story of Chinese Gordon. With two portraits and two maps. London, Remington and C°. 1884. 8°. ƒ 9.75.

Holmes (T. R. E.), A history of the Indian mutiny, and of the disturbances which accompanied it among the civil population. With two maps and six plans. London, W. H. Allen & C°. 1883. 8°. ƒ 13.65.

Liebscher (Dr. Georg), Japan's landwirthschaftliche und allgemein wirthschaftliche Verhältnisse. Nach eignen Beobachtungen dargestellt. Mit einer Terraindarstellung und fünf statistischen Karten. Jena, Gustav Fischer. 1882. 8°. ƒ 3.25.

Mehren (A. F.), Les rapports de la Philosophie d'Avicenne avec l'Islam. Louvain, Ch. Peeters. 1883. 8°.

Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe jusqu'à la fin du XVIe siècle publié sous la direction de MM. Ch. Schefer et Henri Cordier IV. Le discours de la navigation de Jean et Raoul Parmentier de Dieppe. Voyage à Sumatra en 1529. Description de l'isle de Saint Domingo. Publié par M. Ch. Schefer. Paris, Ernest Leroux. 1883. 8o.

Sinnett (A. P.), Esoteric Buddhism. 2nd. ed. London, 1883. 8o. 7 s. 6 d.

Madagascar.

EENE SCHETS,

DOOR

J. L. F. SCHNEIDER.

I.

Madagascar, door de eerste Europeesche ontdekkers van den nieuweren tijd, de Portugeezen, San Lorenzo genoemd en bij de Franschen onder de regeering van Henri IV bekend als Isle Dauphine, is gelegen tusschen 12° en 25° 45′ Z. br. en omstreeks 43° 30′ en 50° O. l. van Greenwich.

Door zijne ligging op de Oostkust van Zuid-Afrika, waarvan 't door 't kanaal van Mozambique gescheiden is, doet het zich op eene kaart gezien, in vergelijking met het groote naburige vasteland, als een onbeduidend stukje grond voor. Niettemin is het in grootte het derde eiland van de wereld, zijne oppervlakte komt die van viermaal de oppervlakte van Engeland en Wales te zamen, nabij.

Over den oorsprong van de benaming Madagascar zijn vele onderstellingen en gissingen gemaakt, maar die nog tot geen resultaat geleid hebben. Men kan evenwel als vrij zeker aannemen dat de naam niet van inlandschen oorsprong is. Het is zeer waarschijnlijk dat de inboorlingen nimmer een collectief-benaming kenden voor het groote stuk aarde, waarvan de door hun stam of volk bewoonde streek altijd slechts een betrekkelijk klein deel uitmaakte.

Het eiland was blijkbaar reeds in de vroege oudheid bij de toenmalige zeevarende volken bekend, onder anderen bij de Phoeniciers. Bij sommige klassieke schrijvers vindt men het onder verschillende namen vermeld. In later tijd wordt 't ook genoemd door Arabische schrijvers, onder anderen door de geografen Edrisi en Abulfeda.

De eerste Europeaan van den nieuweren tijd die de aandacht op Madagascar vestigde, was de Venetiaan Marco Polo. Zijne beschrijving van het eiland, die hij naar hooren zeggen gaf en waarvoor

hem de bouwstoffen waarschijnlijk op zijne reizen door Azië verstrekt werden, heeft echter meer bijgedragen tot de fabelachtige voorstellingen van latere schrijvers over het geheimzinnige eiland, dan tot de kennis van land en volk.

De betrekkelijk geringe afstand tusschen het eiland en de Afrikaansche kust, nog aanmerkelijk verminderd door de tusschenliggende Comoren, maakt het waarschijnlijk dat er sedert onheugelijke tijden verkeer bestond tusschen de eilanders van de West- en Noordwestkusten en de bewoners van de tegenoverliggende kust. Zij het ook dat de tegenwoordige bevolking niet voor 't meerendeel van Afrikaanschen oorsprong is, zoo mag men toch aannemen dat het verkeer met de Afrikanen niet zonder invloed op haar geweest is.

Ook de Arabieren, Perzen en Indiërs bezochten reeds vele eeuwen geleden met hunne handelsvaartuigen de kusten van het eiland.

Als een merkwaardig voorbeeld van de betrekkingen die de bewoners dezer streken met het verre Oosten onderhielden, verdient vermeld te worden, dat de bevelhebber der Zeeuwsche vloot die in 1601 naar Oost-Indië voer, toen hij door de Straat van Mozambique zeilende, een der Comoren, het eilandje Adjoean, aandeed, bij zijn vertrek van den Sultan van het eiland een in 't Arabisch geschreven aanbevelingsbrief ontving voor den Sultan van Atjeh [1]).

In het jaar 1506 ontdekte Fernando Juarez, een onderbevelhebber van den Portugeeschen vlootvoogd Francesco de Almeida, de Noordoostkust van Madagascar. Door den vlootvoogd met een flottilje van acht schepen, die op de Afrikaansche kust met specerijen, ivoor enz. geladen waren, naar Portugal gezonden, werden zijne schepen op de Noordoostkust geworpen en ontdekte hij aldus het eiland. De Almeida was destijds met een sterke vloot op reis naar Indië en had bevel om ter bescherming van den Portugeeschen handel, zich eenigen tijd in het kanaal van Mozambique op te houden en aldaar forten langs de Afrikaansche kust te bouwen.

In de eerste jaren na de ontdekking werden de kusten van het eiland herhaaldelijk en op verschillende punten aangedaan door de Portugeesche scheepsbevelhebbers op hunne reizen naar en van Oost-Indië. Daar evenwel de Portugeezen waarschijnlijk de handen vol genoeg hadden met hunne uitgestrekte bezittingen in de oude en de nieuwe wereld, werd door hen van de nieuwe ontdekking verder geen werk gemaakt.

In het laatst der zestiende eeuw kwamen voor de eerste maal

---

[1]) De Jonge: »Opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië".

Nederlanders op Madagascar. Den 7den October 1595 landde er de eerste vloot van Oost-Indievaarders, door de »Compagnie van Verre" uitgezonden, op de Zuidwestkust. De schepen hadden namelijk, waarschijnlijk tegen de voorschriften in, te dicht onder den Zuid-Afrikaanschen wal gehouden en waren dientengevolge verzeild geraakt in 't kanaal van Mozambique. De bemanning was gedurende de lange reis hevig door ziekten geteisterd, die reeds een groot aantal slachtoffers onder hen gemaakt hadden. Onder de gezagvoerders waren hoogloopende twisten uitgebroken. Voor allen was het dus wenschelijk, zoo niet hoog noodig, aan land eenige verademing te kunnen vinden. Nadat de schepen in de baai van St. Augustijn het anker hadden laten vallen, werden de zieken aanstonds aan den wal gebracht; zij bezweken echter reeds op 't strand. Een naburig eilandje alwaar ze in grooten getale begraven werden, heeft sedert den treurigen naam van 't Hollandsche kerkhof behouden. Met de kuiperijen en twisten onder de gezagvoerders en beambten der Compagnie, werd het er ook aan den wal niet beter op. Bovendien leidden de schepelingen een woest en liederlijk leven. Een en ander was oorzaak dat de inboorlingen die de vreemdelingen aanvankelijk vriendelijk ontvangen hadden, de streek ontvluchtten. Daar nu ook de toevoer van levensmiddelen een einde nam, had men niet beter te doen dan de reis te hervatten. Den 13den December verliet de vloot de baai en kwam den 12den Januari daaraanvolgende bij het eilandje St. Marie, op de Oostkust bezuiden de baai van Antongil. Op St. Marie en in de baai voorzag men zich van levensmiddelen en ververschingen. De lieden hadden 't hier ook al weer zoo bont gemaakt, dat de inwoners al spoedig niet meer met hen in aanraking wenschten te komen. Den 12den Februari werd de reis naar den Oost-Indischen Archipel voortgezet [1]).

Hoewel na deze eerste kennismaking het eiland dikwijls door Hollandsche Oost-Indievaarders werd bezocht, schijnt 't toch dat men nimmer ernstig getracht heeft er vasten voet te krijgen.

Frederik de Houtman, die aan boord van een der schepen als beambte de reis medemaakte, stelde, toen hij in 1601 te Atjeh gevangen zat, een boek samen, getiteld: Spraeck ende woord-boeck in de Maleysche ende Madagaskarsche talen, (enz.). Amsterdam, 1603, een van de eerste werken, die na de ontdekking der Portugeezen over Madagascar het licht zagen. Tien jaren later verscheen in Frankfort een boek van Goth. Arthusius: »Colloquia latino-malaica et

---

[1]) Zie verder De Jonge: »Opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië".

madagascarica". Een groot aantal geschriften volgden na dien tijd in verschillende talen van Europa. De meesten echter leverden meer blijken van de weelderige fantasie en de vrijmoedigheid der schrijvers. dan bijdragen tot de kennis van land en volk. Een merkwaardig verhaal is nog dat van zekeren Robert Drury, die in 1702 schipbreuk lijdende op de Zuidwestkust, aldaar tot 1717, dus vijftien jaren lang, in slavernij doorbracht. Na zijne terugkomst in Engeland gaf hij het relaas van zijne lotgevallen onder het volk, waar hij gevangen was geweest.

De eerste Europeanen, die ernstige pogingen gedaan hebben om vasten voet op het eiland te krijgen en het zoo mogelijk aan zich te onderwerpen, waren de Franschen. Onder 't bestuur van den kardinaal de Richelieu vormde zich eene compagnie, de »Société de l'Orient" die 't monopolie verkreeg voor den handel op Madagascar en de aangrenzende eilanden, er koloniën stichtte en vervolgens het eiland in naam van den Koning van Frankrijk in bezit nam. In 1643 landde de eerste expeditie in de baai van St. Lucia [1]), van waar men zich wegens gezondheidsredenen al spoedig terugtrok naar de plaats waar men op de Zuidoostkust het tegenwoordige Fort-Dauphin stichtte. [2]) Vijf jaren later ging het kommando over de kolonie over op den Sieur de Flacourt, »directeur-général de la Compagnie Française de l'Orient, commandant pour Sa Majesté dans l'Isle de Madagascar et isles adjacentes." In 1661 verscheen van hem een goed boek over Madagascar, natuurlijk in zoover betreft de kleine uitgestrektheid waarover men nauwkeurige berichten kon hebben.

Na 't vertrek van Flacourt liepen de zaken der Franschen er totaal in de war; zij eindigden, om ten laatste aan eene samenzwering der inboorlingen te ontkomen, met de vlucht op een schip dat te Fort Dauphin voor anker lag. Na dien tijd vergenoegde men er zich mee het eiland als eene Fransche bezitting te beschouwen, totdat in 1773 een Poolsch avonturier, de graaf Benyowski, het bevel verkreeg over eene belangrijke expeditie naar 't eiland en er o. a. eenige versterkte plaatsen langs de Oostkust stichtte. Daar hij ondergeschikt was aan het oppergezag van den gouverneur van 't naburige Isle de France. wist men van daaruit de zaken zoodanig te dirigeeren dat de heldhaftige waaghals, tegen wien men een oorlogschip had afgezonden. in 1786 als vijand van Frankrijk sneuvelde. De verschillende vestigingen werden nu weder verlaten. Eerst in 't begin van deze eeuw zien

[1]) Mangafiafa of St. Luce op 24° 30′ Z.br. Audebert, Beiträge zur Kenntnis Madagaskars.

[2]) Tolanghara of Fort Dauphin 25° 6′ Z.br. Zie denzelfden.

wij de Franschen weer op Madagascar bezig, om aanspraken te doen gelden die ze te voren niet konden handhaven.

Alvorens verder te gaan, wil ik trachten eene beknopte voorstelling te geven van het eiland en zijne bewoners, om daarna bij de afzonderlijke behandeling der volkstammen, het overzicht der gebeurtenissen te vervolgen.

In de laatste vijftig jaren is er bijzonder veel over Madagascar geschreven. De meeste van deze werken handelden hoofdzakelijk of uitsluitend over de Oostkust en hare bewoners, waaronder in de eerste plaats de Hova. Voor zoover ook de overige landstreken en volksstammen besproken werden, was het naar berichten van de Hova, die van hunne naburen in den regel niet veel goeds te vertellen hadden. In de laatste vijftien jaren zijn in verschillende, met name geografische, tijdschriften vele interessante mededeelingen gedaan door reizigers die minder bekende of nog geheel onbekende streken bezocht hebben. De Fransche reiziger Alfred Grandidier, die van 1865 tot 1870 verscheidene reizen op het eiland gemaakt heeft, is na dien tijd begonnen aan de uitgaaf van een groot werk, dat verscheidene kwarto deelen zal bevatten en verreweg de belangrijkste monografie zal worden, die er nog over het eiland gegeven is. Dit werk, waarvan eerst eenige deelen het licht hebben gezien, is evenwel nog niet voltooid. Jammer dat de kosten er van onvermijdelijk zeer hoog worden, zoodat men het wel nog langen tijd vergeefs zal kunnen zoeken, zelfs in boekerijen waar men in de eerste plaats dergelijk standaardwerk zou denken te vinden. De reverend James Sibree gaf in 1870 een werk »The great African Island, Chapters on Madagascar". Gedurende vele jaren als zendeling werkzaam op het eiland, heeft hij in zijn werk veel uit eigen aanschouwing kunnen meedeelen. Bovendien gebruik makende van gegevens door anderen in tijdschriften neergelegd, heeft hij van zijn werk een leerzaam boek gemaakt, tot verbreiding van de kennis van het eiland en zijne bewoners.

Zonder mij te bepalen tot een eenvoudig uittreksel uit dit werk of een gedeeltelijke vertaling, denk ik het verder met vrucht als de voornaamste bron voor mijne schets te gebruiken.

Volgens den Franschen reiziger Grandidier loopen er vijf bergketenen over het eiland, allen ten naastenbij in dezelfde richting, van het N.N.O. naar het Z.Z.W. Van de Westkust af, is de eerste keten niet ver van de kust gelegen tusschen den 21sten en 25sten breedtegraad. De daaropvolgende keten is gelegen tusschen 16^0 en 25° Z.br. Dit gebergte heet Bémaráha. Van zijn noordelijk uiteinde tot aan den 22en breedtegraad, loopt het als een smalle geïsoleerde keten door

de omringende meestal barre vlakte; vervolgens loopt het met het eerstgenoemde gebergte ineen en vormt daarmee een uitgestrekt steenachtig plateau. De derde keten heeft haar noordelijke grens weer bij 21° en eindigt reeds op 23° 30′. Ten oosten van 45° 40′ Oosterlengte van Greenwich strekt zich een uitgebreide bergenmassa uit. In het noorden bij het schiereiland Anoeroentsangane beginnende, wordt ze in 't zuiden door den 22en breedtegraad begrensd en vormt met de vijfde, oostelijkste keten, die tevens de hoogste is, het hooge bergland. Laatstgenoemde keten, die de oostelijke helling vormt, loopt bijna over de geheele lengte van het eiland, van de breedte van Vohemare in 't noorden, tot aan de Zuidkust omstreeks de breedte van Mangafiafa of Fort-Dauphin.

Volgens de groepeering der gebergten en den aard der gesteenten bestaat het eiland uit twee duidelijk van elkander onderscheidene gedeelten: het noordelijk en oostelijk bergland namelijk, 3000 tot 5000 voet boven de oppervlakte der zee, behoort tot de primaire vorming, terwijl het zuidelijk en westelijk gelegen lage gedeelte, gemiddeld niet hooger dan 400 tot 500 voet, van secundaire en gedeeltelijk van nog jonger formatie is. Dit lagere gedeelte dat het bergland aan twee zijden omsluit, vormt een over 't algemeen onvruchtbaren bodem, die bijna alleen aan de oevers der rivieren eene woonplaats voor menschen aanbiedt. De plantengroei van de uitgestrekte vlakten bestaat hoofdzakelijk en op vele plaatsen zelfs bijna uitsluitend, in lange harde grassoorten, terwijl in het zuidelijk deel groote zandvlakten weinig meer dan eenige kommerlijke struiken vertoonen.

Ook het groote bergland ten westen van de oostelijke keten gelegen biedt, in zijn noordelijk deel, een beeld van woestheid en verlatenheid aan. De toppen der in alle richtingen door- en naast elkander dicht aaneengedrongen granietbergen, slechts door ondiepe en nauwe valleien gescheiden, steken als heuvels boven 't overige terrein uit. Deze heuvels zijn deels naakt, deels met hard gras overdekt. Alleen de kleine valleien bieden den bewoners eenig terrein voor den rijstbouw.

Naar het zuiden toe, in het landschap, Imérina is het beter gesteld. Hier liggen grootendeels moerassige vlakken. Ontstaan door de aangespoelde verweringsproducten van de omliggende bergen, vormden ze waarschijnlijk vroeger den bodem van nog grooter en later drooggeloopen meren. Hier heerscht een weelderige plantengroei en de rijstcultuur wordt er op groote schaal gedreven, terwijl eene dichte bevolking er woonplaats vindt. Ook het zuidelijkste deel dezer hooglanden

is zeer vruchtbaar, wordt zelfs voor 't vruchtbaarste landschap van het geheele eiland gehouden.

In het uiterste noordelijk gedeelte dat over 't algemeen uit onvruchtbaar vlak land bestaat, vindt men eene merkwaardige voortzetting van het gebergte in den berg Amber of Ambòhitsi der inboorlingen. Het is een berg met drie toppen, die zich 8000 voet boven de omringende vlakte verheft en van onder tot boven met dicht woud bekleed is. Ten zuidwesten van dezen berg bevindt zich een eigenaardige rotsmassa, die nagenoeg 1000 voet hoog is en eene oppervlakte heeft van omstreeks 8 vierkante Engelsche mijlen. De steile en onbeklimbare wanden maken dit oord tot eene sterke en bijna onneembare rotsvesting. De bevolking heet Antakàrana, dat is: volk van de rotsen. De eenige toegang tot deze rotsvesting waarin, naar men zegt, vele grotten zijn, bestaat uit een onderaardschen weg, die gedeeltelijk zoo nauw is dat er slechts voor een persoon ruimte is op het pad, dat aan weerszijden door diep water ingesloten is. Een en ander heeft evenwel niet belet dat de Hova indertijd op hunne veroveringstochten de plaats vermeesterden en den vorst aan zich cijnsbaar maakten. Zij hadden namelijk treden in den rotswand uitgehouwen, zonder dat de verdedigers het bemerkten, en zich aldus toegang tot het rotsplateau verschaft.

Belangrijke bergtoppen komen verder nog voor in het zuidelijk gedeelte van het hoogland in het landschap Ankàratra. Het zijn vijf of zes van de hoogste toppen die in twee rijen gelegen een kruis vormen. Hun hoogte verschilt van 8000 tot 9000 voet; de hoogste er van ligt bijna 10000 voet boven het oppervlak der zee en is genaamd Tsiàfajavòna, dat wil zeggen: die door den nevel niet kan bestegen worden. Deze berg schijnt de hoogste top des lands te zijn.

Madagascar bezit tegenwoordig geen werkzame vulkanen meer. Over de geheele lengte van het eiland vertoonen zich echter de dikwijls overweldigend grootsche en woeste getuigen van de groote omkeeringen door het onderaardsche vuur teweeggebracht. Hoewel tegenwoordig slechts zich uitende in 't bestaan van talrijke heete bronnen, hebben de vulkanische werkingen niet alleen bijgedragen tot de oorspronkelijke vorming van het eiland, maar ook tot in een nog recent tijdperk, de gesteldheid van zijn bodem gewijzigd. Nu en dan worden er nog lichte schokken van aardbeving gevoeld.

»De centrale landstreek is het tooneel geweest van vulkanische uitbarstingen op groote schaal. Twintig mijl ten zuid-westen van de hoofdstad (Antanànarivo) bevindt zich een schoone bergengroep, waarvan de hooge toppen zich bij helder weder scherp tegen de

lucht afteekenen. Dit zijn de Ankàratra-bergen. Van een afstand gezien, blijkt het dat de massa groot is en op een basis rust die, gemeten, zeshonderd vierkante mijlen oppervlakte bedekt. Van de vlakte van Imérina, 4000 voet hoog, stijgt de reiziger voortdurend tot zes- en zevenduizend voet, alvorens hij den voet van de groote centrale toppen bereikt. Deze beslaan een oppervlakte van vier en vijftig vierkante mijlen.... »Zij bereiken een hoogte van 8000 tot 8950 voet en zijn de hoogste toppen des eilands. Allen zijn van vulkanischen oorsprong, en hoewel we geen duidelijke kraters zagen, bemerkten we toch dat ze overdekt waren met verbrokkelde lava, terwijl we de lavastroomen konden nasporen, die uit het midden naar alle kanten afgevloeid waren. Nabij hun voet aan den oostkant komen nog andere middenpunten van vulkanische uitstroomingen benevens groote lavaheuvels voor. Zuidwaarts strekken deze stroomen zich vijf en twintig mijl ver uit. In het westen en noorden kan men eveneens deze lavatongen tot ver in de vlakte nasporen....

»Maar dit is niet alles. In de nabijheid komende van het meer Itasy, veertig mijlen ten westen van Antanànarivo en vijf en twintig mijlen voorbij het Ankàratra-gebergte, vonden we eensklaps weer nieuwe sporen van vulkanische werkingen; toen wij daarna den hoogen heuvel bestegen, die het westelijk gedeelte van het meer beheerscht, deed zich de eene krater na den andere aan onze verbaasde blikken voor. Sommigen waren zeer groot, anderen klein; sommige hoog, andere laag; eenigen waren kegelvormig, anderen weer hol, of hadden den vorm van een hoefijzer, terwijl uit hunne open zijde lavastroomen te voorschijn kwamen, die zich somtijds in tweeën splitsten. Zij waren schoon gevormd en meestal naar alle kanten rijk met gras overdekt.... »Wij overtuigden ons dat er te zamen veertig kraters waren, en vermeenden dat er zich noordelijk nog meer bevinden...." »Vijftig mijlen zuidelijker ontmoetten we opnieuw vulkanen. Van de westelijke vlakte uit, hadden we drie groepen waargenomen; toen wij echter Betafo naderden en de streek nauwkeurig onderzochten, waren we nog meer verwonderd dan te voren. Wij beklommen een hoogen afgeronden heuvel, Ivòko genaamd, die we reeds op twintig mijlen afstands gezien en aangeteekend hadden en zagen toen dat we ons op den kraterwand bevonden. De uitholling was een vierde mijl breed, de hoogte van den kraterwand boven het omliggende land elf honderd voet; twee lavastroomen richtten zich naar 't zuiden en westen; aan den voet waren nog drie kleine kraters, en andere, groot en duidelijk zichtbaar, lagen aan alle kanten om ons heen. Dichtbij was een andere zeer groote krater, Iatsifitza, die zijn opening

aan den noordkant had en waarvan de uitgestroomde lava frisch, zwart en scherp, er uitzag alsof ze gisteren gebroken was. Maar vreemder nog zag het er aan zijn oostelijken kant uit; daar was een vlakte van een vierkante mijl, overdekt met hoopen lava, die het voorkomen hadden van steenen huizen, forten en bouwvallen van paleizen. Ik telde dertig groote hoopen en zag nog tallooze kleinere. In een zeker tijdperk moet die geheele landstreek in brand gestaan hebben, terwijl honderden fonteinen van vuur, vlammen en lava aan zijn oppervlakte ontsprongen. De verhevenheden waren nu oud en met mos overtogen, maar een der landlieden vertelde aan Mr. Sewell, dat er een overlevering onder 't volk leefde, dat hunne voorouders die vlammen hadden zien te voorschijn treden. De jongste lava bevond zich aan den westkant en in de nabijheid van den krater. Verder oostwaarts reizende, zuidelijk langs den voet der Ankàratra, vonden we nog steeds lava, slakkenkegels en voortdurend nog oude kraters; en na een der schoonste heuvelen der landstreek, den kegelvormigen top van Votovòrona, beklommen te hebben, bevonden we dezen eveneens van vulkanischen oorsprong. Een andere mooie kegel verder oostelijk gelegen, de Ihankiana, is eveneens vulkanisch. Op deze interessante reis zagen en telden we in 't geheel honderd uitgedoofde kraters, die zich over een boog van negentig mijlen lengte uitstrekten, ongerekend de centrale massa van de Ankàratra, langs wier eene zijde die boog zich kromde. De vulkanische gordel loopt noordwaarts voort tot in de hooge bergen die het eiland begrenzen. De berg Mataola zelfs het Amber-gebergte, het eiland Nobsieé, Mayotta, Johanna, zooals we met eigen oogen zagen, allen zijn van vulkanischen aard." [1])

Evenals in alle tropische landen, is ook hier het jaar verdeeld in twee getijden, die men vergelijkenderwijs zomer en winter kan noemen. Gedurende de maanden November tot einde April zijn de noordelijke winden de heerschende. Daags uit 't noordoosten waaiende, loopen ze in den regel 's nachts naar 't noordwesten. In dit seizoen valt er veel regen en is de temperatuur het hoogst. In de overige maanden zijn de zuidelijke, de zuidoostelijke en zuidwestelijke winden permanent. Deze tijd is de regenlooze tijd; de temperatuur is dan aanmerkelijk lager dan in den regen- of zomertijd, maar altoos nog hoog genoeg om in de laaglanden als tropische hitte gevoeld te worden.

Audebert in zijne reeds aangehaalde »Beiträge" zegt, over het klimaat der Oostkust sprekende, onder anderen het volgende: »In

[1]) Mullens: »The central provinces of Madagascar", in Proceed. of the Royal Geogr. Society, March 1875.

het koude jaargetijde valt er zeer weinig regen, evenwel zijn de vochtige nederslagen zoo sterk, dat ze den regen bijna vervangen. De zomer daarentegen is tegelijker tijd de tijd van den regen, der overstroomingen en der onweders. De laatste beginnen in het noorden gewoonlijk in Januari, in het zuiden in het begin van Maart, met vreeselijke hevigheid en soms op twee of die plaatsen tegelijk. Hun duur is verschillend; menigmaal dondert en kraakt het een heele maand lang iederen dag. De onweders komen in den regel van de landzijde. Ik heb waargenomen dat onweders, die tegen 3—4 uur beginnen, zich gewoonlijk tusschen 6—7 uur aan de kust ontladen. Deze tijd is de gewone, waarop de onweders plegen te beginnen; echter komen ze somtijds op ieder uur van den dag voor. Het zoude vergeefsche moeite wezen, eene beschrijving te willen geven van een Malgassischen plasregen; onze hevigste stortregens kunnen er niet mee vergeleken worden. Het stroomt letterlijk van den hemel naar beneden. In het jaar 1876, gedurende mijn verblijf te Feonarívo, regende het een en twintig dagen zonder tusschenpoozen dag en nacht en gedurende al dien tijd was de zon niet een enkele maal aan den hemel zichtbaar."

»De gevolgen van deze langdurige stortregens zijn natuurlijk overstroomingen op groote schaal, die zich over het geheele kustgebied uitbreiden. Ze hebben dikwijls zoo onverwacht plaats, dat de bewoners in den slaap met hunne hutten voortgesleept worden en in de golven omkomen. Vooral verongelukken er dikwijls groote kudden runderen, die in de laaglanden grazen, waarvan men later de lijken overal vindt aangespoeld."

Hoewel de breedtegordel, waarop de Mascarenen gelegen zijn, midden over dit eiland loopt, is het toch in den regel niet blootgesteld aan de woede der orkanen, die op het naburige Mauritius en Bourbon jaarlijks zulke verwoestingen aanrichten. Hunne uitwerking is hier gewoonlijk slechts gering.

De overgang van de vlakte tot het hoogland is op sommige plaatsen vooral in 't westen glooiend; elders is ze terrasvormig; op andere plaatsen worden de hellingen steiler, zooals dit op de Oostkust het geval is. Benoorden Tamatàve om de baai van Antongil naderen ze het strand tot op geringen afstand van de zee, terwijl bij Vohemàre de bergen zich tot in zee uitstrekken en een zeer steile kust vormen. Hier en langs de geheele Oostkust is het gebergte tot aan zijne kruinen met dicht woud begroeid. In den tijd van warmte en regen geraakt er de flora tot buitengemeene ontwikkeling; maar ook de vochtigheid die hier in 't droge jaargetijde door de zuidoostelijke

luchtstroomen aangevoerd en tot regen verdicht wordt, komt in hooge mate aan den plantengroei ten goede. De lagere onder den wind gelegen streken daarentegen, zijn wel niet geheel misdeeld van regen, want de diepe groeven en geulen, in de vlakten uitgespoeld, leveren de bewijzen dat de tropische stortregens er ook voorkomen; maar door de afwezigheid van het beschuttende woud is de regen er alleen dienstig aan den plantengroei die het geweld er van trotseeren kan. De harde en hooge grassen die hier 't gebied voeren, drogen in 't regenlooze jaargetijde ineen en geven door hun vaalbruine kleur aan deze streken een somber aanzien.

Alleen de noordoostelijke helling vertoont een bijna onafgebroken woudbedekking. Op eenigen afstand van de kusten loopt er verder eene woudstrook van afwisselende breedte als een bijna doorloopenden gordel om het eiland. Deze gordel is in 't noordwesten afgebroken. Het westelijk gedeelte eindigt namelijk op eenigen afstand ten zuiden van den noordwesthoek, terwijl het gedeelte dat van 't noorden af langs de Noordwestkust zich uitstrekt, beoosten het Bemaràha-gebergte ombuigt en een groot woud vormt, dat zich over een paar graden uitgestrektheid verder zuidwaarts uitbreidt.

De waterscheiding die over het oostelijke gebergte loopt, deelt het eiland overlangs in een smalle oostelijke en in een zooveel maal grootere westelijke helling. De talrijke rivieren aan de Oostkust (Audebert geeft in zijne »Beiträge" de namen van niet minder dan 81 van de Mangafiafa of St. Luce-rivier benoorden Fort-Dauphin in 't Zuiden, tot aan de baai van Diego Suarez in 't noorden), hebben dus in haar korten loop een zeer sterk verval en vele storten zich langs een aantal opeenvolgende watervallen naar beneden. In den regentijd wanneer deze rivieren tot bruisende stroomen aangroeien, voeren ze in haar versnelde vaart massa's zand en slijk mede, die aan de mondingen bezinken. Door de oostelijke branding voortdurend opgestuwd, hebben deze aardmassa's langzamerhand een doorloopende bank doen ontstaan, van Tamatava in 't noorden, tot aan Ambahé of Fàrafàngana in 't zuiden. Achter deze banken ligt een reeks lagunen, die evenwijdig aan de kust loopende, op sommige plaatsen niet breeder zijn dan een smal riviertje en elders zich tot breede meeren ontwikkelen. De gezamenlijke breedte der landstrooken, waardoor deze lagunen hier en daar gescheiden zijn, is niet groot, zoodat met betrekkelijk weinig arbeid van deze binnenwateren een doorloopend vaarwater zoude te maken zijn dat over een afstand van meer dan zeventig geografische mijlen, (twee honderd en tach-

tig Engelsche mijlen) een hoogst gemakkelijken en veiligen verbindingsweg zou vormen tusschen de verschillende plaatsen aan dat gedeelte der Oostkust gelegen.

De talrijke rivieren van de Oostkust hebben wegens haar sterk verval als vaarwaters weinig of geen beteekenis; zij zijn ten hoogste tot op acht of tien mijlen van haar monding bevaarbaar. De voornaamste is de Mahanoeroe die op 18° Z. breedte in 't oostelijk gebergte ontspringende, op 19° 50' Z. br. bij de plaats van denzelfden naam in zee valt.

De voornaamste rivieren van de Westkust zijn: de Manamboelo die op ongeveer 19° 3' Z. br. in 't kanaal van Mozambique valt. De Tsiribihina (i. e. de ondoorwaadbare) [1]) door Grandidier Tsidsoeboe genoemd; zij valt met twee hoofdarmen in zee, de zuidelijke monding bevindt zich bij Mandaliky op ongeveer 19° 48' Z. br. en de noordelijke bij Tsimànandrafòzana, ongeveer 3' benoorden eerstgenoemde plaats. De hoofdstroom van de Tsiribihina is de Manìa; deze ontspringt op ongeveer 47° O. l. en 20° 20' Z. br. In noord-westelijke richting stroomende, neemt hij bij 20° 4' Z. br. en een weinig bewesten den 46[en] lengtegraad de Loalàba op, die op 19° 52' br. en 47° 8' lengte haar oorsprong heeft. Een andere zij-rivier van de Mania is de Kitsamby, een samenvloeiing van een aantal stroompjes, die noordwestelijk en westelijk van het Ankàratra-gebergte ontstaan; door een aantal zij-rivieren gevoed wordende, neemt zij onder anderen als rechterzijrivier op eene uitwatering op van het meer Itàsy. In haren loop tusschen de derde en tweede westelijke bergreeks heet zij Mahajilo en is beneden de derde bergreeks, voorbij de watervallen die zich daar bevinden, bevaarbaar voor kanos. Zij valt op 45° 8' in de Manìa. [2]) Verder zijn nog te vermelden de Moeroendàva, die volgens Grandidier's schetskaart haar monding heeft op 20° 21' Z. br.; de Mangoeky of St. Vincent die bij Kitoemboe op 21° 35' Z. breedte zich in het kanaal stort en eindelijk de Anhoulahy of Onilahy, ook wel St. Augustijn genaamd, die in de baai van dien naam uitstroomt.

De Mangoeky, ook Onimainty en Matsiàtra genaamd, vormt in haar benedenloop de grens tusschen het land der Sakaàlva en dat der Bàra. Zij vormt met een aantal belangrijke zij-rivieren, zooals de Manantànana, de Mananbolo, de Farindròna en anderen. de groote afwatering van het zuidelijkste gedeelte van centraal Madagascar. [3])

---

[1]) Mullens, Journal of the Geogr. Society, vol. 45, 47.

[2]) Zie de kaarten van Mullens in Journ. of the Roy Geogr. Society, vol. 45 en 47.

[3]) W. Deans Cowans, Proceedings of the Roy Geogr. Society, September 1882.

De voornaamste van de talrijke rivieren van de Noordwestkust zijn de Betsibakò en de westwaarts van haar loopende Ikioepa. Deze twee rivieren waarvan de algemeene richting eene noord-noordwestelijke is, ontspringen in het centraal gedeelte; zij nemen de overige daar ontspringende en naar 't westen loopende stroompjes op, en vormen alzoo den hoofdafvoerweg voor de wateren van het landschap Imérina. De westzijde van het centrale bergplateau vertoont geen doorloopende meer of minder regelmatige helling; de overgang tot het lager gelegen westelijk land wordt gevormd door eenige breede terrassen die over 't algemeen door flauwe, in den regel niet te steile hellingen met elkaar verbonden zijn. De Ikioepa die westelijk van de Betsiboka loopt, stroomt dus voor een groot deel over een lager gelegen niveau dan deze. Zij heeft in haar bovenloop een belangrijken val, de Farahantsàna. Beide rivieren vereenigen zich omstreeks vijf en veertig mijlen bezuiden de baai van Bembatòka of Majànga en storten zich vervolgens daarin uit.

De Zuidkust telt slechts eenige weinige kleine rivieren, van geene beteekenis.

Behalve de hierboven genoemde lagunen, heeft Madagascar niet veel groote meren. De voornaamste zijn het meer van Alòtra en dat van Itàsy. Eerstgenoemd meer ligt in het landschap Sihànaka of Antasihànaka ten noorden van Imérina. Het heeft den vorm van een hamer, is vier en dertig mijl lang en zijn grootste breedte in het noorden is vier tot vijf mijl. De eenige uitwatering bevindt zich aan zijn noordoosthoek, alwaar de rivier Maningòry uitbreekt en door een rotsachtige vallei naar zee stroomt. Het meer Itàsy ligt veertig mijl ten westen van Antanànarivo en als men van 't noorden komt, vijf en twintig mijl voorbij de centrale bergmassa van Ankàratra; het is geen ravijn, maar is ontstaan door de opheffing en ophooging van het omliggend terrein ten gevolge van vulkanische werkingen; het heeft eene lengte van acht bij eene breedte van twee en een halve mijl [1]).

Madagascar heeft een over 't algemeen geringe kustontwikkeling. Van Foulpoint tot aan Tamatave bestaat de kustlijn, op weinige uitzonderingen na, uit een aaneenschakeling van flauwe krommingen. De Zuidkust telt evenmin noemenswaardige insnijdingen. Deze kust en het hier genoemde gedeelte der Oostkust zijn omgeven door koraalriffen die een doorloopende bank schijnen te vormen, welke op ongelijke afstanden van de kust ligt.

---

[1]) Mullens, Proceed. Roy. Geogr. Society, March 1875.

De voornaamste inham van de Westkust is de baai van St. Augustijn in 't zuiden. De overige bochten van deze kust zijn ten opzichte van hunne grootte van weinig beteekenis.

Op de Noordwestkust vormt de zee vele groote inhammen, waaronder zeer schoone baaien die goede havens opleveren. De voornaamsten zijn: de baai van Pasandàva die, ten zuiden van het eilandje Noesibé gelegen, de Oostkust van het schiereiland Anoeroentsangana begrenst. Verder westelijk de baai van Narinda, de baai van Majàmba of Mahajàmba, waarin onder anderen de rivier van dien naam, die in 't noorden van Imérina ontspringt, uitloopt. Eindelijk de baai van Bembatòka of Majànga, in welker zuidoostelijk deel zich de monding bevindt der samenvloeiing van de reeds besproken rivieren, de Betsibòka en de Ikioepa. Aan de noordoostelijke landpunt van de baai ligt de belangrijke handels- en havenplaats Majanga op 15° 42′ 54″ Z. br. en 46° 20′ O. l., als plaatsvervangster van het vroeger meer zuidelijk gelegen Bembatòka, waarvan tegenwoordig noch slechts eenige ruïnen zichtbaar zijn.

De Oostkust telt weinig belangrijke inhammen. Alleen in haar noordelijk gedeelte vinden we een paar groote baaien. In 't uiterste noordoosten op 12° 17′ Z. br. ligt de baai van Diego Suarez, alwaar volgens Audebert, de grootste en schoonste haven van Madagascar gevonden wordt en waar een geheele vloot gemakkelijk een goede ankerplaats zou vinden. De invaart er van is niet gevaarlijk, daar de ondiepten aan de kleursverandering van 't water herkenbaar zijn. Hare diepte is van twee tot zestien vadem, terwijl de bodem zandig is. De grootste is de baai van Antongil. Haar ingang wordt ten noordoosten begrensd door Kaap Masoeala eenige minuten benoorden den 16^den^ graad Z. br., en ten zuidwesten door kaap Bellone.

Genoemde reiziger en schrijver geeft als de voornaamste punten, handels- en ankerplaatsen aan de Oostkust, de navolgende: ten eerste de reeds vermelde baai van Diego Suarez, verder Vohémare op 13° 21′ Z. br. met een goede bocht. Antalàha 14° 15′ Z. br., met een open en gevaarlijke reede, dient evenwel genoemd te worden omdat de plaats in de toekomst belangrijk voor den handel kan worden. Ngonzi 15° 15′ Z. br. beter dan de voorgaande. Maraonsetra 15° 28′ Z. br., ligt in het noordelijkste gedeelte van de baai van Antongil aan de monding van de rivier Tingaballe (fr. Port Choiseul). Groote schepen kunnen hier dicht bij den wal komen en de breede riviermonding binnenvaren. Het vaarwater loopt ten zuiden van de in de baai liggende eilanden, waarvan het grootste Nossa Maros, ook Nossi Mangabé geheeten, het meest noordelijk en nabij

Maraonsetra gelegen is. Mananàra op 16° 10′ Z. br. gelegen, bezit een vrij goede ankerplaats. Wegens den sterken golfslag is het landen er echter lastig. Behalve eenige zichtbare, liggen hier twee blinde klippen; de grootste van deze laatsten is oostelijk voor de bocht gelegen en bij slecht weder aan de daaropstaande branding herkenbaar. Schepen, die van 't zuiden komen, varen tusschen deze en de grootste der zichtbare klippen door. Feonarivo (ook Fenerivo en Vouhimasina genaamd), op 17° 23′ Z. br., is voor eenigszins groote schepen niet genaakbaar. Zij moeten er, tegenover de daar aanwezige landpunt, ver uit den wal blijven, op veertig vadem water met hooggaande golven. Mavelona (Foulpoint) 21′ zuidelijker gelegen, heeft een goede ankerplaats met noordelijke invaart. De schepen kunnen er dicht aan den wal komen en liggen er, door een lang koraalrif beschermd, geheel veilig. Tamatàve (Toamasina) op 18° 10′ Z. br., ligt aan een bocht die door een voorgelegen koraalrif volkomen beschermd wordt. De invaart ligt noordelijk.

Bij Tamatàve houden de bochten en havens op, zij vertoonen zich eerst weder in het zuiden bij Loekara op 25° 50′ Z. br. Bij alle daartusschen gelegen plaatsen moeten de schepen buiten het voor de kust liggende koraalrif voor anker komen, op een afstand die soms verscheidene mijlen bedraagt, met zeven tot veertien vadem water. Bij oostelijken wind loopen ze hier bovendien groot gevaar op de kust te worden gedreven. Een landing aan de kust is ook voor sloepen gevaarlijk en soms ondoenlijk ten gevolge van de sterke branding; zoodat men gewoonlijk de riviermondingen binnenvaart, waarbij echter weer rekening dient gehouden te worden met de daarvoor gelegen zandbanken.

Twintig minuten ten noorden van Loekara vindt men Mangafiafa (St. Luce), alwaar de Fransche »Compagnie de l'Orient" hare eerste nederzetting had. Hier is een goede ankerplaats. Op 25° 6′ Z. br. ligt Tolanghara (Fort Dauphin). Deze plaats waar de Franschen zich vestigden, nadat zij al spoedig wegens gezondheidsredenen zich genoodzaakt hadden gezien tot het verlaten van St. Luce, is gelegen aan een bocht waar de schepen gelegenheid hebben dicht onder den wal te ankeren en een veilige ligplaats vinden. [1])

De koraalvormingen komen langs de Noordoost- en Noordwestkusten niet voor als een doorloopend rif. Op sommige plaatsen liggen ze, zooals we reeds boven zagen, voor de baaien en beschutten deze tegen den sterken golfslag; elders, met name in 't noorden,

[1]) Zie Audebert, Beiträge zur kenntniss Madagaskars.

doen ze zich voor als banken met naar alle richtingen wijduitgestrekte vertakkingen.

Het delfstoffenrijk is op Madagascar goed vertegenwoordigd. In Imérina onder anderen komt uitmuntend ijzererts voor, in groote hoeveelheden en somtijds in den toestand van bijna zuiver ijzer. De inboorlingen weten er partij van te trekken tot de vervaardiging van goede wapens en gereedschappen. Verder vindt men er aderen van zilverhoudend loodglans, benevens koper, tin, antimonium en goud; het laatste tot heden toe slechts in geringe hoeveelheid. Zwavel wordt er uit pyriten gewonnen. Nabij de kusten is klipzout en hier en daar salpeter aanwezig. Een groot aantal okers en gekleurde aarde worden door de bevolking niet slechts gebruikt om er hare huizen mee te verven, maar vinden bovendien aanwending als kleurstoffen voor verschillende geweven stoffen. Op de Noordwestkust zijn belangrijke steenkolenlagen ontdekt.

Al deze schatten rusten, op weinig uitzonderingen na, onaangeroerd in den schoot der aarde, omdat de inboorlingen, met name de Hova, in wier gebied de genoemde mineralen gevonden worden, streng en des noods met geweld iedere nasporing te keer gaan; zelfs het graven naar steenkolen staan ze niet toe.

Tot welk werelddeel het eiland Madagascar geografisch eigenlijk behoort, of het een afgebrokkeld stuk is van het Afrikaansche vastland, dan wel een overblijfsel van een in vroeger tijden bestaan hebbend werelddeel, is een vraag die nog niet tot ieders bevrediging is opgelost. Zijn eigenaardige fauna verschilt zeer veel met de dierenwereld van het naburige Afrika, biedt daarentegen in sommige opzichten treffende overeenkomst aan met die van de Mascarenen en het zoover afgelegen Oost-Indië. Geleerde reizigers zijn hierdoor tot de veronderstelling geleid van een vroeger bestaan van een groot vastland dat zich noordoostelijk in den Indischen Oceaan zou hebben uitgebreid en waartoe Madagascar zou behoord hebben. De heer Kirchhoff, onder anderen, (zie »Unsere Zeit 1883 N°. 9") meent daarentegen overtuigende bewijzen aan te voeren voor zijn betoog dat het eiland oorspronkelijk tot het vaste land van Afrika behoord heeft. De verschillende bewijsgronden na te gaan, liggen buiten 't bestek van dit opstel. Misschien ligt ook hier weer de waarheid in 't midden, en behoorde Zuid-Afrika, alvorens met het overige Afrika vereenigd te zijn, zooals, naar ik meen, Wallace veronderstelt, tot het hypothetische Lemuria.

Het grootste, althans het meest voor de hand liggend verschil tusschen de dierenwereld in Afrika en die van Madagascar is, dat

hier de dieren, die de Afrikaansche fauna speciaal kenmerken, niet voorkomen. De groote kattensoorten leeuwen en luipaarden zijn er niet, evenmin de hyena. De zebra, quagga en giraffe worden er niet gevonden, zoo min als antilopen. Naar olifanten, rivierpaarden, neushoorns en buffels zoekt men te vergeefs; een soort van rivierzwijn is er de eenige vertegenwoordiger van zijne familie. Apen zijn er ook niet. Men wil bovendien dat het bultdragende hoornvee dat in tallooze kudden op de savanna-achtige grasvlakten weide vindt, uit Afrika ingevoerd is. De harige schapen met vetstaarten en de weinige geiten zijn er ook niet inheemsch. Het geringe getal paarden en ezels is eerst in later tijd door Europeanen op het eiland gebracht.

Hoewel de grootere zoogdieren niet vertegenwoordigd zijn, komen hier toch eenige roofdieren voor, onder anderen een zooltreder speciaal aan Madagascar eigen, de pintsala of kintsala. Dit dier heeft eenigermate het voorkomen van een luipaard, is omstreeks drie voet lang, heeft een evenzoo langen staart en is van een bruine dikke pels voorzien. Volgens zijn leefwijze en de manier, waarop het zijn slachtoffer doodt, komt het met de wezelachtigen overeen. In het westen waar het hoofzakelijk schijnt te leven, wordt het door de inboorlingen wegens zijn moordlust zeer gevreesd, daar het bijzonder op runderen gesteld is. Verder vindt men er een paar soorten van civetten waaronder de fòsa, die twee tot drie voet lang wordt; een soort ichneumon, een paar voet lang maar zwaarder dan de fòsa, met spitsen snuit en lange klauwen; eindelijk nog eenige kleinere soorten, waarvan een paar in grootte met onze fretten en wezels overeenkomen. Ratten en muizen zijn er in overgroote menigte. Een mooie wilde kat, die in sommige streken veel voorkomt, zoude volgens deskundigen niet oorspronkelijk hier t'huis hooren.

Tot de insectenetende zoogdieren behooren behalve een soort van de welbekende spitsmuis, een aantal soorten van een eigenaardig dier, die voor 't meerendeel alleen aan Madagascar eigen zijn. Deze diertjes, tràndraka geheeten, hebben veel overeenkomst met onze Europeesche stekelvarkens.

Ofschoon de eenzaamheid der wouden niet verlevendigd wordt door het onwelluidend geschreeuw en rumoer van talrijke apensoorten, in den regel aan de tropishe wildernis eigen, is daarentegen de afdeeling der halfapen of lemuriden hier sterk vertegenwoordigd. Zij komen in verschillende soorten voor, van de grootte van drie tot vier voet af tot aan die van een groote rat. De kleuren van de pels dezer dieren zijn zeer uiteenloopend. Zij zijn voor 't mee-

rendeel planteneters, maar versmaden ook geen kleinere dieren, zooals hagedissen, vogels en insecten. Sommige soorten behooren tot de nachtdieren. Het geluid dat deze dieren maken, is een klagend gehuil dat, als men 't voor de eerste maal hoort, een zeer onaangenamen indruk maakt.

Een eigenaardige aan deze klasse verwante vierhandige is de Aye-aye, zoo genoemd naar zijn geschreeuw. Het is een nachtdier, dat op insecten jacht maakt en speciaal op Madagascar inheemsch is.

De vogelwereld is zeer goed vertegenwoordigd. Zij levert mede een groote bijdrage tot de eigenaardigheid der Madagascarsche dierenwereld. Volgens Wallace, door Sibree geciteerd, behooren er van de 111 bekende soorten, 50 soorten tot 33 geslachten, die uitsluitend aan het eiland eigen zijn en 56 tot bijzondere soorten, waarvan de geslachten gevonden worden in Afrika en Zuidoostelijk Azië. Onder 111 landvogels zijn er slechts 12 soorten die ook in naburige landstreken gevonden worden. Van roofvogels komen hier behalve eene soort van arend, talrijke soorten van havikken, wouwen, valken en uilen voor.

Watervogels, zwemvogels, steltloopers etc. bevolken in overgroote verscheidenheid de oevers van rivieren, meren en moerassen.

Papegaaien zijn er in verschillende soorten en onder het aantal kleinere vogels zijn er velen, die door de fraaiheid van hun vederdos de aandacht trekken.

Struisachtige vogels worden hier tegenwoordig niet meer gevonden. Het is evenwel nog niet lang geleden dat het eiland een vogel herbergde, de Aepiornis maximus der zoölogen, waarover verwonderlijke fabelen in de verhalen van zeelieden gedaan werden. Mag hij ook al niet grooter geweest zijn dan een gewone struisvogel, zijne eieren die zes of zevenmaal zoo groot waren als die der laatsten, wettigden in zekere mate de buitengewone voorstellingen die men zich van de grootte en kracht van dien vogel maakte. Hij schijnt hoofdzakelijk in 't zuiden geleefd te hebben, waar nu nog eierschalen en beenderen van dezen vroegeren woestijnbewoner gevonden worden.

Ook onder 't kruipend gedierte telt Madagascar een aantal bijzonderheden. De grootste bijzonderheid is dat de vele slangen, op een paar uitzonderingen na, onschadelijk zijn. Hagedissen van alle kleur en grootte bevolken de bosschen en het water. Het laatste strekt inzonderheid tot verblijf aan krokodillen, die niet alleen in iedere stroom of rivier voorkomen, maar waarvan zelfs de kleinere poelen, om zoo te zeggen, wemelen.

Onder de insecten zijn verscheiden soorten die door vorm en kleur uitmunten. Kapellen en motten vindt men op verschillende plaatsen in groote menigte en verscheidenheid. Van een paar rupsensoorten wordt zijde gewonnen. Een daarvan levert een zijdesoort die, hoewel minder fraai, daarentegen bijzonder duurzaam is; zoo zelfs dat volgens Sibree weefsels er van, die, na eeuwen in de graven te hebben gelegen, opgegraven werden, hun sterkte behouden hadden. Sprinkhanen ontbreken ook op Madagascar niet, evenmin mieren. Eerstgenoemden schijnen echter niet bijzonder vernielend te wezen. Verder is het eiland vooral in de lagere, warme streken ruimschoots voorzien van muskieten en op sommige plaatsen ook van steekvliegen die tegen zonsondergang hare kwellingen staken, om voor de eerstgenoemden plaats te maken. Spinnen zijn er in vele soorten waaronder vele groote, zoo groot zelfs dat ze meer 't uiterlijk van een krab dan van een spin hebben. Onder deze bevinden zich ook een paar vergiftige soorten die evenwel niet tot de grootsten behooren. Ook schorpioenen en duizendpooten ontbreken in de warme streken niet, en hoewel niet gevaarlijk, is hun beet of steek toch zeer pijnlijk.

(Wordt vervolgd.)

Wetenschap en Industrie.

LITERATUUR OVER LAND- EN VOLKENKUNDE VAN CHINA.

In de bekende »Verzameling van consulaire en andere verslagen en berichten", afl. XI, jaarg. 1883, is van de hand van den Minister-Resident en Consul-generaal der Nederlanden in China, den heer J. H. Ferguson, een belangwekkend verslag opgenomen omtrent den handel en de scheepvaart van China over 1882 en de eerste helft van 1883. Ditmaal deed hij het voorafgaan door eenige beschouwingen betreffende de land- en volkenkunde van China, onder meer ook over de geschriften, die ter vermeerdering onzer kennis van dat rijk kunnen worden geraadpleegd.

»Bij den vloed van geschriften over China, die dagelijks het licht zien", schrijft de Minister-Resident, »is misschien de raad niet overbodig, om niet alles maar voor goede munt aan te nemen wat men over het verre Oosten schrijft of op publieke plaatsen aan den man brengt. Vooral ten aanzien van economische beschouwingen over China zij men voorzichtig in het kiezen zijner berichtgevers, daar de meeste westersche reizigers de zoogenaamde »globetrotters", en zelfs vele in China gevestigde Europeanen zich weinig moeite geven om de zeden en gebruiken van dit in vele opzichten merkwaardige volk met oplettendheid en onpartijdigheid na te gaan. Een paar jaren verblijf te Amoy of elders in eene zuidelijke kustplaats is voor velen reeds een vrijbrief om met recht van autoriteit over China mede te praten, alsof zij hun geheele leven onder dit uit zooveel onderscheidene verwante stammen bestaande volk hadden doorgebracht. Onze beste en onpartijdigste bronnen voor degelijke kennis van China en de Chineezen zijn ongetwijfeld de zendelingen der onderscheidene Christelijke kerkgenootschappen en de beste werken over China zijn van hen afkomstig. Het werk van van den gewezen zendeling Dr. *Wells Williams*, laatst secretaris-tolk der Amerikaansche legatie te Peking, die ongeveer 38 jaren in China heeft doorgebracht, geeft vele degelijke informatiën. Van dit zaakkundig geschreven werk, getiteld: »*The Middle Kingdom*", is onlangs eene nieuwe uitgave te New-York verschenen. Baron *von Richthofen's* »*China*", uitgegeven te Berlijn, is thans het beste werk over de geologie van dit land. Betreffende het onderwijs zij vooral aanbevolen het onlangs uitgegeven werkje van Dr. *W. A. P. Martin*, voormalig zendeling der Amerikaansche Presbyteriaansche missie,

thans president of rector van het *Tung-Wen-college* te Peking, getiteld: »*Hanlin Papers*" or »*Essays of intellectual life of the Chinese*", 1880, Trübner & C°., te London. Zoo zijn er nog verscheidene dergelijke werken, meest alle van de missionarissen. Het is echter een niet te ontkennen feit, dat met de vele uitgezochte werken omtrent China en zijne bevolking de kennis van dit uitgestrekte rijk nog weinige jaren geleden in den vreemde uiterst beperkt was. Met uitzondering van den handelsstand scheen het overige gedeelte der Europeesche bevolking over het algemeen al zeer weinig belang te stellen in al hetgeen China betreft. In den laatsten tijd echter, nu dit rijk zijne relatiën met het buitenland nauwer aansluit door het zenden van gezanten naar de Europeesche hoven, het uitbreiden van den buitenlandschen handel door het openen van nieuwe havens en de toepassing van westersche uitvindingen op het gebied van nijverheid, handel en scheepvaart, schijnt het Europeesche publiek zich de aangelegenheden in het verre oosten eenigszins meer aan te trekken. Vandaar dat sensatie-verwekkende geschriften, van tijd tot tijd omtrent China en zijne bevolking in het licht gegeven, thans zoo gereedelijk ingang vinden. Een zoo omvangrijk en nog zoo weinig bekend onderwerp als de zeden en gebruiken der Chineezen en hun uitgebreid rijk, met zulke verscheidenheid van klimaat en grondgesteldheid, en daardoor noodwendige afwijkingen in levensgewoonten en denkwijze, moet toch tot veel uiteenloopende beschouwingen aanleiding geven."

DE AANVOER VAN TABAK UIT SUMATRA EN JAVA GEDURENDE 1873—1882.

Van welken beduidenden omvang de aanvoer van tabak, allereerst uit Sumatra en Java, in de laatste tien jaren is geweest, kan blijken uit een tweetal statistieke bescheiden, welke de heeren P. de Vries en Zoon, makelaars in tabak te Amsterdam, bij hun onlangs verschenen verdienstelijk »Tabaks-bericht. Overzicht 1883" hebben gevoegd.

De eerste staat wijst voor den oogst in de verschillende afdeelingen van Sumatra: Deli, Lankat, Serdang, Benkalis, Edi, enz. de volgende totaalcijfers aan:

	Pakken.	Doorsneê c. cents per $^1/_2$ kilo circa.	Waarde in guldens circa.
1873	9238	182	$2^1/_2$ millioen.
1874	12811	154	3 »
1875	15147	172	$3^1/_2$ »
1876	28947	156	$6^1/_4$ »
1877	36167	128	$6^1/_2$ »
1878	48155	126	9 »
1879	57544	118	$10^1/_2$ »
1880	64965	113	$11^1/_4$ »
1881	82356	$115^1/_2$	$14^1/_4$ »
1882	102032	137	21 »

Voor de verschillende residentiën van Java vinden wij in den tweeden staat de volgende totaalcijfers vermeld:

	Pakken.	Doorsneê c. cents per $^1/_2$ kilo.	Waarde in guldens circa.
1873	240006	59	$22^1/_2$ millioen.
1874	179328	$78^1/_2$	23 »
1875	182177	50	14 »
1876	192143	54	$16^1/_2$ »
1877	146576	32	8 »
1878	159430	56	$14^3/_4$ »
1879	50220	66	$5^1/_2$ »
1880	150502	41	10 »
1881	196462	27	9 »
1882	71434	$30^1/_2$	$3^1/_2$ »

Sedert een aantal jaren — schrijven de heeren P. de Vries en Zoon — werd niet zulk een kleine oogst bladtabak aangevoerd als de 82er. Waarlijk geen wonder! De zware verliezen, door de meeste ondernemers en planters gedurende de laatste jaren bij den teruggang der prijzen van Java dekblad op de Europeesche markt geleden, hadden ten gevolge dat slechts enkelen hunne aandacht aan het artikel bleven schenken, vele zich van deze cultuur terugtrokken en al de overblijvenden die belangrijk inkrompen. Diegenen op Java, welke aan het artikel hunne zorgen en ondernemingslust gedurende 1882 bleven wijden, hebben zich daarover in het algemeen niet te beklagen.

Met betrekking tot den door de Regeering voorgestelden accijns op tabak van tien cents per kilogram wordt door de makelaars aangeteekend, dat zeker niemand beweren zal dat die accijns den consument bijzonder zal deren; al behoort ook voor zeer velen in den lande tabak tot de dagelijksche consumptieartikelen, zoo kan het echter niet worden geteld tot de eerste levensbehoeften, doch men vreest dat een verhoogd recht, hetzij in den vorm van invoerrecht of accijns, voor den tabakshandel, het fabrikaat en de cultuur in Nederland allernadeeligste gevolgen kan hebben. Een hoofdvereischte voor den tabakshandel en het fabrikaat is vrije beweging met de minst mogelijke fiscale inmenging; daardoor zijn Bremen en Hamburg in beide groot geworden; Londen en Liverpool daarentegen leggen door de hooge rechten en daardoor veroorzaakte belemmering in het verkeer, voor den wereldhandel in tabak zeer weinig gewicht in de schaal.

DE OPIUM-HANDEL.

Een alleszins lezenswaard opstel over den opiumhandel komt voor in het n°. van 15 December 1883 van het »British Colonial World and Journal of commerce", waaruit blijkt, hoe Nemesis het Gouvernement van Indië verrast heeft, en dat nu eene snelle daling van inkomsten, voortspruitende uit den handel in dat vergift, te wachten staat.

Hoedanig ook het gevoelen moge zijn aangaande de schadelijke werking, door het opiumgebruik op het gestel uitgeoefend, de overtuigende bewijzen, aangevoerd door hen, die het best dienaangaande ingelicht kunnen zijn, maken het, volgens den schrijver van het genoemde opstel, tot eene zekere zaak dat het opiumgebruik in elken vorm een zeer groote bron van ellende is, en dat het gedrag van het Britsch-Indische Gouvernement ten opzichte van den opiumhandel met de Chineezen, alleen met het oog op geldelijk voordeel gedreven, zeer laakbaar is. Of de Chineesche autoriteiten het inheemsche artikel willen aanmoedigen of niet, onderstellende dat de aanvoer uit Indië ophield, is van betrekkelijk weinig belang. De verantwoordelijkheid voor den verleden en den tegenwoordigen toestand der zaken rust op Engeland, en op Engeland alleen.

De handelsverslagen van de Engelsche consuls in China, onlangs bekend gemaakt, toonen volgens den schrijver aan hoezeer de cultuur van den papaver in de laatste jaren toegenomen is, en wijzen op de uitgebreidheid der kwaal, teweeggebracht door Engelands handelingen der laatste jaren.

De heer Scott, vice-consul te Shanghai, zegt in een schrijven, dat niet alleen in Westelijk en in Zuid-Westelijk China, maar ook op de kust, de ingevoerde opium meer en meer door de inlandsche verdrongen wordt. Wat Westelijk China betreft, van daar wordt de Chineesche opium in groote hoeveelheid naar Burmah uitgevoerd, terwijl de oostelijk gelegen eilanden, als: Formosa, enz. een groot deel van den aanvoer uit het vaste land van China trekken.

Terwijl de totale hoeveelheid opium, die in het jaar 1881 in Shanghai ingevoerd werd, 54 302 picols bedroeg, daalde deze tot 44 883 picols in het jaar 1882.

De heer Scott geeft eenige uittreksels uit den brief van een Engelsch zendeling, waaruit blijkt dat vroeger zoowel het uitlandsche als het inlandsche opium in het geheim verkocht werden. Het uitlandsche opium gaf den toon aan, maar tegenwoordig heeft het inlandsche product dit van de markt (de zendeling spreekt van Yunnan en Kweichow) verdrongen. Thans worden millioenen onsen jaarlijks genomen door de bevolking van Canton, die eenmaal het uitlandsche opium in deze provinciën bracht.

De heer Hosie, aan het consulaat verbonden, die veel gereisd heeft in Yunnan, Kweichow en Szechnan, schat de totale jaarlijksche productie van ruw opium in die provinciën op ongeveer 225.915 picols. Een dergelijk bewijs van de vermeerderde productie van het inlandsche opium wordt ook door andere provinciën geleverd.

Alleen zij, die duizend en meer mijlen van Hankow in China zijn doorgedrongen, — schrijft een ander reiziger — en die hunne aandacht vestigen op het stelsel van den opiumhandel, hebben eenig denkbeeld van het groot aantal personen, die daarbij betrokken zijn. Bankiers, geldwisselaars, rondventers of marskramers en een groot aantal zoogenaamde bedienden loeren op het opium voor koopers van Kwang tung, Fuhkein, Chakkeary, Hunan en andere provinciën.

Daarom was het geen ijdele bedreiging wat prins Kung in zijn

bekend schrijven van 1869 zeide, toen hij den Engelschen ambassadeur waarschuwde dat, hoewel het Chineesche gouvernement er niet tegen op zag het gebruik van opium tegen te gaan, en zelfs bereid was zich ernstige opofferingen te getroosten om dat doel te bereiken, het toch voor Chineesche staatslieden een vraag zoude zijn of zij langer de cultuur van den papaver op eigen bodem zouden tegengaan, indien Engeland voortging met den invoer in China.

»Er zijn er", zoo schreef de prins, »die aanraden het verbod tegen de cultuur van den papaver op te heffen. Zij beweren dat, dewijl er geene middelen bestaan den buitenlandschen handel in opium tegen te gaan, er ook geen kwaad in steekt, als tijdelijken maatregel, het verbod op de cultuur in te trekken. Aldus zouden wij den buitenlandschen koopman niet alleen berooven van een rijke bron van voordeel voor hem, maar zouden wij onze eigen inkomsten vermeerderen."

Zulk een loop van zaken zou practisch zijn, en inderdaad, de schrijvers kunnen niet beweren dat het er niet toe komen zal.

Sedert dat schrijven, vijftien jaren geleden, is er geene verandering gekomen, noch bij het Engelsche, noch bij het Chineesche gouvernement, en thans plukt Engelsch-Indië de vruchten er van. De Chineezen, wanhopende aan de medewerking van den buitenlander in het onderdrukken van den handel in het opium, hebben besloten met de Indische producenten te concurreeren en zijn reeds begonnen hen van hunne markten te verdrijven.

Sedert lang, — zoo eindigt de schrijver van het artikel — hebben de Indische staatslieden te doen met hetgeen zij steeds als onmogelijk verklaarden, toen de opiumhandel nog bloeiende was, namelijk, zij moeten zoeken naar een plaatsvervangend middel voor de belasting op het opium, die tegenwoordig nog zeven millioen ponden sterling jaarlijks opbrengt.

HANDEL TUSSCHEN CHINA EN JAVA.

Bestaat er tusschen Nederland en China, helaas! geen rechtstreeksche stoomvaart en worden de meeste Nederlandsche handelsartikelen viâ Duitschland en Engeland naar China verscheept, niet onbeteekenend mogen de handel en scheepvaart der kolonie op China heeten. Volgens het laatst verschenen jaarlijksch verslag van den Minister-Resident en Consul-generaal in China bedroeg de waarde van den in- en uitvoerhandel tusschen China en Java (in Haikwantaels van *f* 3.50 Nederl.) over de vijf laatste jaren (1878—1882) als volgt:

jaar.	Invoer van Java.	Uitvoer naar Java.	totaal.
1878	157 888	511 163	669 051
1879	120 035	293 727	413 762
1880	158 877	268 383	427 260
1881	86 793	257 379	344 172
1882	38 808	266 007	304 815

De stoomvaartlijn tusschen de Nederlandsch-Oost-Indische koloniën en China is thans eene maandelijksche en volgens het verslag van den Consul te Amoy wordt thans het grootste gedeelte der lading, voor Java bestemd, in die haven door de Nederlandsche stoomschepen ingenomen. In 1882 hebben de Nederlandsche-Indische stoomschepen »Atjeh" (931 ton), »Wm. Mockinnon" (701 ton) en »Comorta" (1290) aan de geregelde vaart tusschen Amoy-Hongkong en Batavia, via Saïgon, deelgenomen.

Over 1882 was de

invoer van Java te Amoy met Nederl. schepen	50.834	dollars.
» » » » » » vreemde »	11 921	»
uitvoer van Amoy naar Java met Nederl. »	219 618	»
» » » » » » vreemde »	173 249	»

Totaal van den in- en uitvoerh. van Java met Amoy 455 622 dollars of *f* 1 139 055 Ned., tegen *f* 1 338 412 in 1881.

De Amoy-vrachten voor zeilschepen in dollarcenten (van *f* 0.02½ Ned.) per pikol van 60.453 kilogram, bedroegen over de jaren

	1880		1881		1882	
	Hoogste	Laagste	Hoogste	Laagste	Hoogste	Laagste
Van Amoy naar Soerabaja en terug te Amoy	54	40	—	—	49½	49½
Van Amoy naar Semarang en Soerabaja	—	—	30	23	26	19

De Tengkawang,

DOOR

H. P. A. BAKKER.

Controleur bij het B. B. te Sanggau.

Daar in de laatste jaren de aandacht meer en meer op Tengkawang gevestigd wordt, ben ik er toe overgegaan een en ander wat mij omtrent den groei, de inzameling, de verwerking en den uitvoer der tengkawangvruchten bekend is geworden, in dit opstel samen te vatten, en, hoewel dit geen aanspraak maakt op wetenschappelijke waarde [1]), vlei ik mij toch dat het daarin voorkomende belangrijk genoeg is om onder de oogen van het publiek te worden gebracht.

In vroegere jaren voerde men van Borneo's Westkust alleen het tengkawangvet uit, doch sedert 1878 is daarin verandering gekomen en wordt ook het gedroogde vruchtvleesch naar Singapore verscheept.

Het tengkawangvet of »vegetable tallow", door de Inlanders *minjak tengkawang* geheeten, is afkomstig van de vruchten van een zestal boomsoorten, waarvan er vier door hen bepaaldelijk *tengkawang*, ook *engkawang* en *engkabang*, worden genoemd, terwijl twee door sommigen wèl, door anderen niet gerekend worden tot die klasse van boomen te behooren. De vier eersten, die in dit opstel de eigenlijke tengkawang genoemd worden, zijn:

de *t. toengkoel.*
de *t. rambei.*
de *t. lajar* en
de *t. goentjang;*

de beide andere soorten heeten:

de *madjau* en
de *terindak.*

Het vet, uit de vruchten dezer laatste boomen bereid, draagt, even als dat der andere soorten, den naam van *minjak tengkawang.*

---

1) Eene wetenschappelijke behandeling der tengkawang werd reeds geleverd in 1861 door Prof. W. H. de Vriese, in eene verhandeling getiteld: »Minjak tangkawang". Zie ook Bisschop Grevelink's »Planten van Nederlandsch Indië", 1883, bl. 456 vlg.; en »Mienjak Tangkawang en Mienjak Tangkallah", Ind. Gids, 1881, I., blz. 350 vlg.

Al de soorten der eigenlijke tengkawang vindt men in het wild in de geheele Residentie Westerafdeeling van Borneo, met uitzondering van de landstreken gelegen aan de Kapoeas-rivier boven Silat, terwijl de *madjau* en *terindak* overal in dat gewest schijnen voor te komen. De streek, waar tot nog toe de meeste tengkawang wordt verzameld, is de contrôleafdeeling Sanggau en Sekadau, en de in dit opstel voorkomende Inlandsche benamingen zijn die welke daar gebruikelijk zijn [1]).

Vestigen wij eerst meer bijzonder onze aandacht op de eigenlijke tengkawangsoorten.

Deze groeien, met uitzondering van de *t. goentjang*, bij voorkeur aan de oevers der groote en kleine rivieren, vooral op de *tandjongs* of landtongen, door de bochten der laatsten gevormd, waar het leem met zand vermengd en de grond bovendien vochtiger is dan op andere punten. Doch ook op zware kleigronden en in het gebergte komen ze voor, alhoewel zij daar minder welig tieren en minder vruchten geven. Ofschoon zij wel tegen eene kortstondige overstrooming bestand zijn, en deze haren groei zelfs schijnt te bevorderen, is toch eene overstrooming van langeren duur voor hen noodlottig. Dit is gebleken na die van de Kapoeas in Augustus en September 1878, toen duizenden van tengkawangboomen gestorven waren en der bevolking dientengevolge groote schade berokkend was.

De *t. goentjang* onderscheidt zich van de drie andere soorten, vooreerst doordat ze het best tiert in gronden die, aan den bovenloop van kreekjes gelegen, tengevolge van slechte afwatering moerassig en zelfs nu en dan overstroomd zijn; en ten anderen doordien de boomen niet hooger worden dan 6 à 7 meter en de stam niet dikker wordt dan 0.15 à 0.20 M. Overigens is haar uiterlijk voorkomen als dat der andere soorten, doch hare vruchten zijn iets grooter dan die van de t. *rambei*.

---

1) In het bekende werk van De Sturler »Handboek voor den Landbouw in Ned. Oost-Indië" blz. 686 en vlg. worden verschillende soorten van tengkawang opgenoemd, die hier onbekend zijn, zooals de *t. blongsong*, *t. rinit*, *t. batoe* en *t. rabe;* doch waarschijnlijk zijn dit slechts andere plaatselijke benamingen voor de in dit opstel genoemde soorten. De *t. pinang*, daar mede vermeld, wordt hier wel aangetroffen; doch men zamelt hare vruchten niet in, omdat haar vetgehalte te gering is om ze met voordeel te bewerken.

Blijkens het aangehaalde werk behoort de *terindak* tot het geslacht Hopea, en ik geloof dat de *madjau* daartoe evenzeer moet gerekend worden. Desniettemin heb ik gemeend, voor een gemakkelijk overzicht, de *t. toengkoel*, *t. rambei*, *t. lajar* en *t. goentjang*, in tegenstelling van de *madjau* en *terindak*, de eigenlijke tengkawang te kunnen noemen.

De t. *toengkoel*, t. *rambei-* en t. *lajar*boomen gelijken in uiterlijk voorkomen veel op elkander. Zij bestaan uit zware stammen, die zich niet hoog boven den grond vertakken en slechts enkele hoofdtakken dragen, die, wanneer de boom de noodige ruimte heeft (hetgeen echter maar zelden het geval is) dik, lang en bijna horizontaal zijn. Met hunne vele kleine zijtakken en groote bladeren vormen deze hoofdarmen een zware, dichte kruin.

Aan het benedeneinde is de stam niet rond, maar vormt daar uitloopers (banirs). De wortels zijn zwaar, loopen ver uit, langs en zelfs gedeeltelijk over den grond.

Het zwaarst worden de t. *toengkoel*-boomen; doch ook van de t. *rambei* en t. *lajar* zijn exemplaren met een stam van een meter middellijn niet zeldzaam.

Het hout dezer boomen is licht en zacht, en wordt hier onder de inférieure soorten gerangschikt. Aan lucht en vochtigheid blootgesteld, rot het spoedig weg. De stammen worden gebruikt voor drijvers onder vlothuizen, en men zaagt er ook planken van, die voor omwandingen binnenshuis wel geschikt zijn.

De vruchten der t. *toengkoel* zijn op de dwarse doorsnede bijna zuiver rond, op de lengte- doorsnede ovaal, en aan den top eenigszins puntig. Die der drie andere soorten hebben denzelfden vorm, doch zijn spitser. Het vruchtvleesch is geel gekleurd; bij het ontkiemen of drogen splitst het zich meestal in vieren.

Dat vleesch is besloten in een harde houtige schil, die aan de oppervlakte egaal is. Aan den voet draagt de vrucht 5 houtige dikke blaadjes, die vrij vast aan de schil verbonden zijn; een gedeelte hiervan loopt uit in vliesachtige aanhangsels welke de schil omgeven, doch los van deze zijn. Deze aanhangsels noemen de Inlanders *sajap* (vleugels).

Zij zijn bij de t. *toengkoel* iets langer dan de vrucht, bij t. *rambei* en t. *goentjang* nog langer, en bij de t. *lajar* bereiken zij zelfs een lengte van 0.15 M. Zij vormen bij deze varieteit een soort kelk, waarin de vrucht geheel verscholen is, en zijn daarbij taai en hard.

De vruchten der eigenlijke tengkawang groeien in trossen, evenals de *rambei*. Die der t. *rambei* zijn omstreeks van dezelfde grootte als de genoemde vrucht; van daar de naam van den boom. De vruchten van de t. *lajar* hebben ongeveer dezelfde afmeting, doch die der t. *goentjang* zijn iets grooter; de grootste vruchten draagt echter de t. *toengkoel*, waarvan ik er zag van de grootte van een eendenei. Waarom deze soort zoo genoemd wordt, is niet duidelijk.

De t. *lajar* dankt haar naam aan het feit, dat hare vruchten niet recht naar beneden vallen, maar door den tegenstand van hare

naar buiten omgebogen vleugels heen en weder drijven vóor ze den grond bereiken, iets wat de Inlanders zeilen (belajar) noemen.

De vierde soort heet t. *goentjang*, omdat men de vruchten door schudden (*goentjang*) doet afvallen. Daar zij veel minder voorkomt dan de drie andere soorten en bovendien elke boom slechts een paar katties gedroogde vruchten oplevert, zullen wij haar verder buiten beschouwing laten. Hare vruchten worden om er het vet uit te bereiden op dezelfde wijze behandeld als die der t. *toengkoel*.

De tengkawang begint in September en October te bloeien. De vruchten worden in het laatst van Februari en in Maart rijp.

Voor eene goede productie is het noodig dat de droge moesson lang aanhoudt, met een weinig regen wel is waar, doch zonder zware buien. Verder moet de kentering geleidelijk zijn, en de natte moesson niet al te veel regen brengen; want zware buien in den tijd van de kentering doen de bloemen afvallen nog vóor zij zich tot vrucht gezet hebben, en ook met de jonge vruchten geschiedt hetzelfde als de regenmoesson te onstuimig is. Daar nu in deze streken regenbuien, vooral in den drogen moesson en in de kentering, meestal voorafgegaan of vergezeld worden door zware winden, spreekt het van zelve dat de eigenlijke tengkawang slechts zelden vruchten geeft. Meer malen bloeien de boomen zwaar, zonder dat er iets komt van oogsten.

Dit geldt voor alle vier de eigenlijke tengkawangsoorten. Draagt de eene soort, dan dragen ook de andere, en anders dragen ze geen van allen.

Men rekent dat de eigenlijke tengkawang gemiddeld eens in de vijf jaar vrucht draagt. Soms echter verstrijkt er tusschen den eenen oogst en den anderen wel een tijdperk van acht jaren, en over het algemeen genomen komt een goede oogst misschien slechts eens in de dertig jaren voor. Hoewel in 1878, en ook in dit jaar, veel tengkawangvruchten werden verzameld, rekent men toch dat de productie in die jaren beneden het middelmatige bleef. In dit jaar droegen, naar een billijke schatting, slechts een vijfde der boomen vrucht, en dat nog niet eens overvloedig.

Zooals reeds boven werd medegedeeld, vindt men de eigenlijke tengkawangsoorten alle in het wild. De t. *toengkoel*, t. *rambei* en t. *lajar* groeien op sommige plaatsen bij honderden en duizenden bij elkander langs de *soengei's* (kleinere rivieren); en dit is niet te verwonderen, als men in aanmerking neemt dat de vruchten, die op den grond vallen, in eenige dagen ontkiemen, of wel, op het water drijvende, door den stroom worden medegevoerd naar meer benedenwaarts gelegen punten en zich daar vastzetten.

Die bosschen zijn geen particulier eigendom. Ieder kan er vruchten verzamelen zooveel hij wil; alleen hebben de zelfbesturende Radja's van ouds het recht om de bevolking uit enkele dier bosschen te weren en daar voor zich zelven de vruchten te doen inzamelen.

Van de verschillende tengkawangsoorten wordt alleen de t. *toengkoel* aangeplant. Zoodanige aanplantingen heeten, evenals die van andere vruchtboomen, *tembawangs*. Dit woord kan men moeielijk vertalen door tuinen, want de boomen staan in die aanplantingen zonder regelmaat, en men doet er zoo goed als niets voor hun onderhoud.

Vroeger trof men aan de oevers der Kapoeas-rivier vele tengkawangaanplantingen aan; doch de overstrooming van 1878 heeft deze doen uitsterven, uitgezonderd die welke zich op heuvelachtig terrein bevonden.

Tegenover de aanplantingen of *tembawangs* staan de kampongs, dat zijn groepen van in het wild groeiende boomen van een en dezelfde soort. Zoo groeit ook het bekende ijzerhout (*teblian*) in kampongs.

Hij, die een *tembawang* aanlegt, blijft daarvan eigenaar. Hij kan zijne rechten er op aan anderen overdoen, en die rechten gaan bij overlijden over op de erfgenamen; doch slechts zelden worden bij den dood van den eigenaar zijne *tembawangs* verdeeld. Veelal blijven zij gemeenschappelijk eigendom der erfgenamen.

Het planten der t. *toengkoel* geschiedt op de volgende wijze. Een stuk bamboe van 0,2 M. à 0,3 M. lengte wordt met aarde gevuld en de vrucht daarop gelegd; al spoedig begint dan deze uit te loopen, en na drie à vier maanden heeft het stammetje reeds eene hoogte van omstreeks een halven meter bereikt en het aanzijn aan een viertal blaadjes gegeven. Alsdan worden de overblijfselen van het vruchtvleesch verwijderd, en plaatst men de bamboe, met de plant er in, in den grond. Dit laatste geschiedt gewoonlijk op velden, die voor den aanplant van paddi gediend hebben, eenige maanden na den oogst van dit gewas; want het wildhout is daar dan nog niet hoog opgeschoten, en behoeft dus niet te worden omgekapt.

De *tengkawang*vruchten ontkiemen spoedig. Indien zij op vochtigen grond blijven liggen, komt na 10 à 14 dagen het worteltje reeds te voorschijn; de harde schil is dan natuurlijk reeds gebarsten en met de andere aanhangselen los van het vruchtvleesch.

Het planten geschiedt zelden geregeld, en altijd te dicht opeen. Soms is de afstand tusschen de jonge plantjes slechts een of twee vadem. De Inlander zegt dat hij ze zoo dicht bij elkander plant, omdat er toch altijd een gedeelte van sterft, en hij van plan is later de minder krachtige exemplaren om te kappen.

De in den vollen grond gezette plantjes worden nu meestal geheel aan hun lot overgelaten en groeien met het wildhout op. Dit werkt nadeelig op hunne ontwikkeling, maar gelukkig wassen ze nog al vlug, en blijven daardoor voor een gedeelte in het leven. In de eerste jaren gebeurt het zelden of nooit dat men het wildhout wegkapt, en meestal ziet de planter niet naar zijn eigendommen om voordat er een tengkawang-jaar komt, dat is dus gemeenlijk ruim vier jaar na het planten. Hij kapt dan het wildhout weg, zoodat de tengkawangboomen nu wel is waar wat vrijer komen te staan, maar toch nog veel te dicht opeen. Inderdaad zou het wenschelijk zijn dat hij de minder ontwikkelde boomen eveneens omkapte; maar daar deze dan reeds eene zekere hoogte bereikt hebben, vindt hij dit te jammer en laat ze staan; de boomen staan dan elkander in den weg, worden spichtig en dragen later minder vruchten.

Naar het schijnt dunden vroegere geslachten hunne aanplantingen wel uit. Althans, in oude *tembawangs* staan de boomen dikwijls op een behoorlijken afstand van elkander.

Verder doet men niets meer aan de tembawang, totdat de boomen gebloeid hebben en de vruchten te voorschijn komen. Alsdan wordt al het wildhout weggekapt, met het doel het oprapen der vruchten gemakkelijk te maken, wind en lucht vrijer te doen toetreden, en te verhinderen dat apen en andere beesten langs dat wildhout gemakkelijk van den eenen boom op den anderen kunnen komen.

In het wild groeien de boomen natuurlijk nog veel ongeregelder dan in aanplantingen.

Omtrent den groei van de tengkawang en den leeftijd op welken zij vruchten begint te dragen, is het moeielijk juiste opgaven te doen. Beiden hangen áf van den aard van den grond, en, voor zoover de *tengkawang toengkoel* betreft, ook van de wijze van aanplant. Sommige stammen van laatstgenoemde soort hebben op vijfjarigen ouderdom reeds een diameter van 0.15 M., en er zijn er die, op omstreeks 40 jarigen leeftijd, eerst een middellijn hebben van 0.60 M. Sommige exemplaren dragen in het achtste jaar reeds enkele vruchten, doch het schijnt regel te zijn dat dit eerst op twaalf- of dertienjarigen leeftijd plaats vindt.

Ook omtrent de hoeveelheid vruchten, die een boom kan opleveren, is het moeielijk uitsluitsel te krijgen. Wat de bosch*tengkawang* aangaat, is dit zelfs onmogelijk, aangezien in het wild de jonge en oude boomen naast en door elkander groeien. Van de aangeplante t. *toengkoel* echter zegt men algemeen dat oude boomen, die in geschikten bodem geplant zijn en zich goed hebben

kunnen ontwikkelen, in goede jaren zooveel vruchten opleveren dat daarvan 100 gantangs [1]) *paddi tengkawang* kan verkregen worden. De beteekenis van deze uitdrukking zal later blijken.

Dooreengenomen rekent men echter dat de vruchten van goede boomen van 20 tot 40 gantangs *paddi tengkawang* opleveren, en een oogst van 100 gantangs is dan ook eene zeldzaamheid.

Daar de prijs der paddi tengkawang in dit jaar varieërde van 8 tot 11 dollars, kan men dus aannemen dat de opbrengst van een boom, verwerkt tot bedoeld handelsartikel, eene waarde heeft van $ 1.5 tot $ 4.— in exceptioneel gunstige gevallen zelfs van $ 11.— [2])

Gaan wij nu over tot de beschrijving van de wijze waarop de vruchten der tengkawang worden ingezameld en verwerkt. Zooals wij gezien hebben, kosten de aanleg en het onderhoud der tengkawang-aanplantingen den Inlander maar weinig arbeid. Het zware werk begint dan ook eerst wanneer de vruchten rijpen.

Zoodra het blijkt dat de tengkawang vruchten draagt, wordt de Maleische bevolking wakker en verzaakt haar gewone indolentie. Men hoort dan van niets anders spreken dan van tengkawang, hetgeen ook zeer natuurlijk is, daar zij aan de bevolking zooveel voordeel oplevert. Maleiers en Dajaks, die tembawangs hebben, kappen deze open en bouwen zich daarin hutten, terwijl zij, die boschtengkawang willen inzamelen, zich met alle kracht uitsluitend daaraan wijden. Zoodra nu de tengkawangvruchten zoo rijp zijn dat men veronderstelt dat zij zullen afvallen, verlaten mannen, vrouwen en kinderen hunne huizen en vestigen zich in de gezegde hutten, hetgeen ten gevolge heeft dat de Maleische kampongs niet zelden voor drie vierden door de bevolking verlaten zijn.

De vruchten worden niet geplukt, maar men wacht tot ze afvallen. De inlander hier zegt, dat geplukte vruchten minder vet geven.

Indien nu in dien tijd de weersgesteldheid onstuimig is, is dit een groot voordeel voor de bevolking. Want alsdan vallen de vruchten in massa's af, en is de inzameling spoedig afgeloopen, anders kan deze wel 6 weken tot 2 maanden duren. Reeds in den vroegen morgen gaat men aan het inzamelen; de vruchten worden van den grond opgeraapt, in een draagmand op den rug geworpen, en later naar de hut gebracht, den geheelen dag door. Dat men reeds bij het krieken

---

[1]) De *gantang* is een maat, wier inhoud in verschillende landschappen niet dezelfde is. Te Sanggau staat ze gelijk met pl. m. $3^1/_4$ liter. Bij het meten van *paddi tengkawang* wordt de *gantang* niet gelijk afgestreken, maar doet men er een kop op, evenals bij het meten van aardappelen in Nederland.

[2]) De dollar geldt thans te Sanggau *f* 2.25.

van den dag met deze bezigheid een aanvang maakt is om te beletten dat de 's nachts afgevallen vruchten gestolen worden, en ten anderen, omdat de wilde varkens er zeer verlekkerd op zijn. In het bosch, waar een massa boomen bij elkander staan, heeft men van deze dieren minder last, maar in de meer afgezonderde tembawangs zijn zij een ware plaag.

Nadat de vruchten naar de hut gebracht zijn, worden zij met een stuk hout zoo lang geslagen, totdat de aanhangselen, waarvan boven sprake was, verwijderd zijn. En vervolgens worden zij op hoopen gestort totdat de inzameling geheel is afgeloopen. Wenschelijk is het de vruchten voor regen te beschutten, daar anders een gedeelte er van spoedig uitloopt, hetgeen nadeelig moet werken zoowel op de qualiteit als op de quantiteit van het er uit te bereiden vet.

De inzameling van t. *lajar* geschiedt meestal op eenigszins andere wijze. De vleugels der vruchten worden onder het oprapen afgebeten, hetgeen geen gemakkelijk werk is, daar ze zeer taai zijn. Om deze reden laat men de vruchten ook wel eenvoudig eenige dagen op den grond liggen, totdat ze ontkiemen en de vleugels met de harde schil van zelf losgaan. Is de inzameling afgeloopen, dan keert het grootste gedeelte der inzamelaars naar huis terug.

Vervolgens worden groote korven gemaakt van gespleten bamboe, die tot 400 à 500 gantangs kunnen inhouden. De vruchten worden daarin gedaan, en aldus aan vlotten in het water gehangen, waarbij een vereischte is, dat de korven niet vol mogen zijn omdat anders de vruchten, die door het opnemen van water sterk opzwellen, ze zouden doen barsten. Ook moet er voor gezorgd worden dat zij geheel onder water liggen, om te voorkomen dat de vruchten aan de oppervlakte komen en ontkiemen.

Het verblijf van de vruchten in het water heeft de onderstaande gevolgen. Ten eerste wordt de schil weeker en springt door het zwellen van het vruchtvleesch van zelf stuk. Ten tweede wordt tengkawang, die lang genoeg in het water gelegen heeft, later moeielijk door boeboek (worm) aangetast; en ten derde moet, naar beweerd wordt, de hoeveelheid vet door de inwerking van het water sterk toenemen en ook gemakkelijker uit de vruchten te winnen zijn. Of nu werkelijk het vetgehalte toeneemt, is iets wat ik niet kan beslissen; waar echter is het dat, hoe langer de vruchten in het water blijven, des te meer vet men er later uit kan verkrijgen; doch dit kan ook wel zijn doordien het onderling verband der deelen van het vruchtvleesch door de inwerking van het water wordt verbroken, en de afscheiding van het vet dus gemakkelijker wordt.

Het beste is de vruchten gedurende 30 à 40 dagen in de korven te laten, doch soms laat men ze er wel 3 maanden in. Een kortere termijn dan van 30 dagen is echter niet wenschelijk, omdat dan later de paddi tengkawang nog spoedig door de boeboek wordt aangetast en minder vet oplevert. Laat men de vrucht daarentegen langer in het water, dan heeft dit wel tot resultaat eene grootere vetwinning, doch het verkregen vet is dan minder goed en mist de eigenaardige gele kleur, welke goed tengkawangvet kenmerkt. Het is dan ook soortelijk lichter.

Nadat de vruchten lang genoeg in het water hebben gelegen, worden ze er uit gehaald en de schillen met de hand er van verwijderd, of wel met een stuk hout er afgeslagen; het vruchtvleesch splitst zich dan meestal in vieren en is sterk opgezwollen. Nu gaat men over tot het drogen op inmiddels opgeslagene niet overdekte stellages, waarop de vruchten worden uitgespreid. Gaat het regenen, dan worden ze toegedekt, en alle avonden haalt men ze binnen om ze 's morgens weder naar buiten te brengen zoolang tot ze droog zijn. Alsdan noemt men ze *paddi tengkawang*, waaronder men dus verstaat het gedroogde gesplitste vruchtvleesch. Wordt de paddi tengkawang niet goed droog opgeborgen, dan gaat ze spoedig in rotting over; doch is hare geheele bewerking naar eisch geschied, dan kan men ze wel een jaar goedhouden.

De hierboven beschreven behandeling van de tengkawangvruchten, die men de natte bereiding zou kunnen noemen, is algemeen in gebruik in het Kapoeasgebied. Geheel anders echter behandelt men de vruchten elders, bijv. in Landak. De daar gebruikelijke bereiding kan men de droge noemen. De vruchten worden daar volstrekt niet in het water gelegd, maar gedroogd, zelfs boven vuur. De op die wijze verkregen paddi tengkawang is, volgens het algemeen gevoelen der Inlanders hier, van veel minder waarde dan die welke men langs den natten weg verkrijgt. Ze wordt spoedig door boeboek aangetast en levert ook minder vet op; doch daartegenover staat, dat het vet veel harder is.

Hier in Sanggau behandelt men somtijds de tengkawangvruchten nog op een andere wijze. Terstond na de inzameling slaat men namelijk de schil stuk, snijdt vervolgens het vruchtvleesch in schijfjes, en droogt deze in de zon, om van het op deze wijze behandelde product, dat dadelijk moet worden geperst, de zoogenaamde *minjak tengkawang soentie* te verkrijgen. Dit wordt als het fijnste der tengkawangvetten beschouwd, en alleen gemaakt in kleine hoeveelheden voor eigen gebruik, n. l. voor de toebereiding van spijzen. De hoeveelheid

vet, op deze wijze verkregen, is naar verhouding veel geringer dan van tengkawang behandeld volgens de natte methode. Van daar dan ook dat zij zelden toegepast wordt.

Gaan wij nu na op welke wijze de Inlander uit de paddi tengkawang het vet afscheidt.

Hij begint met de paddi fijn te stampen. Dit geschiedt dikwijls in het gewone rijstblok met den rijststamper; doch ook soms maakt men den stamper van een kort zwaar stuk hout, bevestigt dit aan een langen staak, die horizontaal gesteld wordt en in het midden om een horizontale as draait; trapt dan op het eene einde, waardoor de stamper wordt opgeheven en laat dan dat uiteinde plotseling los, zoodat de stamper in het blok valt.

Is het stampen afgeloopen, dan gaat men over tot het uitpersen van het vet. Hierbij heeft men twee toestellen noodig, n.l. een om het meel te stoven en een om het te persen. Dat stoven en persen geschiedt gelijktijdig.

Voor het stoven maakt men gebruik van een langen hollen cilinder van hout, waarin zich op eenigen afstand van den voet een losse bodem van gespleten bamboe bevindt, en die aan het boveneinde met een houten deksel kan worden gesloten. Dit voorwerp hangt men met zijn voet boven het water van een groote ijzeren pan, zoodanig dat de bodem niet in het water komt. Hij wordt dan volgestort met tengkawangmeel en gesloten, waarna het water aan den kook gebracht wordt. De stoom stijgt dan in den cilinder op en dringt in het meel door, dat compacter wordt en zakt; den cilinder vult men daarna opnieuw met meel aan totdat hij vol is; en wanneer het meel tot boven toe goed warm geworden is, dan is dit gereed om te worden geperst. Om de verspreiding van den stoom zoo gelijkmatig mogelijk te doen zijn, bevindt zich in het midden van den cilinder een stuk bamboe, hetwelk vertikaal op een gat in den bodem staat en welks wand hier en daar doorboord is.

De grootte der cilinders is verschillend. Sommige kunnen 75 katti's meel bevatten.

De pers is meer dan een vadem hoog en bestaat uit twee horizontale balken, waarvan de een op den grond rust, en die met staanders aan elkander verbonden zijn. In den bovensten balk is een langwerpig vierkante vertikale opening of sleuf, in den ondersten een vierkant gat. Tusschen die twee balken zijn twee zware stukken hout met de breede platte zijden naar elkander toe geplaatst. Zij zijn aan de uiteinden dun afgekapt, en rusten met het eene einde in het gat van den benedensten balk, terwijl de

andere uiteinden in de bovenbedoelde sleuf gesloten zijn, waarin ze naar elkander toe en van elkander af kunnen bewogen worden. Aan de binnenzijde van elk is een inkeping aangebracht, die schuin naar beneden loopt, zoodanig dat, als men de stukken hout met de vlakke zijden tegen elkander brengt, die inkepingen op elkander vallen. Wil men nu tot persen overgaan, dan worden beide stukken zoo gesteld, dat ze een V vormen; in de bedoelde inkepingen bindt men dan een *oepeh* (scheede van de pinang) welke een schuine goot vormt die buiten de pers uitsteekt; vervolgens legt men een zak met warm tengkawangmeel gevuld tusschen de pers boven de pinangscheede, en drijft met keggen, die in de bovenvermelde sleuf geslagen worden, de beide staande stukken hout naar elkander toe. Het vloeibare vet loopt dan uit den zak in de pinangscheede en zoo uit de pers, en wordt opgevangen òf in geledingen van bamboe, òf in een soort tonnen gemaakt van boomschors. De perszakken moeten van rottan gevlochten zijn, anders barsten ze. Het inslaan der keggen is een zwaar werk, en de twee personen, die dit doen, gaan daartoe op den bovensten balk staan.

Wil men het vet bestemmen voor keukengebruik, dan wordt het nog doorgezegen.

Na de eerste persing wordt de rottanzak uit de pers gehaald, het daarin vervatte meel omgeschud, en de zak, nu met het andere einde naar beneden, er weder in geplaatst. Na eene tweede persing is nog volstrekt niet al het vet afgescheiden, en daarom wordt het reeds geperste meel gezift, het fijnere weggeworpen en het grovere op nieuw gestampt, gestoofd en geperst. Drie of vier personen kunnen op een dag 3 pikol van het tengkawangmeel stoven en uitpersen.

Het is duidelijk dat na deze bewerking nog vet in den afval, die hier weggeworpen wordt, achterblijft, en dat de industrieel, die met betere hulpmiddelen werkt, uit een zelfde hoeveelheid paddi meer vet zal verkrijgen dan een Inlander.

De paddi tengkawang verschilt onderling nog al in gewicht en vetgehalte. De zwaarste en rijkste is die afkomstig van gave vruchten, die niet zijn uitgeloopen en omstreeks 30 à 40 dagen in het water gelegen hebben. Zoodanige paddi tengkawang weegt 3 pikol de 100 gantangs, en levert uit deze hoeveelheid 120 kattis vet. Die van tengkawangvruchten, die niet gaaf waren, gedeeltelijk zijn ontkiemd of wel niet lang genoeg in het water gebleven zijn, is lichter, zoodat het gewicht van 100 gantangs der paddi variëert van 230 tot 300 kattis, doch gemiddeld 270 à 280 kattis bedraagt. Uit deze minder

goede paddi tengkawang wordt ook wat minder minjak verkregen.

Het vetgehalte van alle de vier eigenlijke tengkawangsoorten is omstreeks hetzelfde, mits de vruchten goed behandeld zijn. Nu hebben wij echter gezien dat de *t. lajar*vruchten dikwijls op den grond blijven liggen tot ze ontkiemen, hetgeen nadeelig werkt op het vetgehalte. Deze paddi is meestal vermengd met die van *t. rambei*, en een gelijk gewicht van dit gemengd product levert dus minder vet op dan eenzelfde gewicht van goede paddi van *t. toengkoel*.

Wij hebben nu nagegaan, hoe de paddi- en minjak tengkawang worden bereid, en zullen later nog een en ander mededeelen omtrent den handel in die producten. Thans willen wij terugkomen op de *madjau* en *terindak*, waarvan boven reeds sprake was.

Deze boomen groeien in het wild, bij voorkeur aan de oevers der kleinere rivieren in moerassig terrein, doch worden ook verder den wal op wel aangetroffen. Geplant worden ze niet.

Het zijn zware boomen evenals die der eigenlijke tengkawangsoorten, doch hun hout is duurzamer, en door overstrooming worden ze niet gedood. Van het *madjau*hout maakt men sampans (vaartuigen) en planken, terwijl het *terindak*hout, dat zwaarder is dan water en veel overeenkomst heeft met het gewilde tekemhout, tot velerlei doeleinden wordt aangewend. Het is hard en tegen vochtigheid bestand.

De vruchten hebben bijna denzelfden vorm als die der eigenlijke tengkawang, doch zijn veel kleiner; die der madjau hebben de dikte van een duim, die der terindak de grootte van een koffieboon.

De beide boomen dragen wel niet alle jaren, maar toch veelvuldiger dan de eigenlijke tengkawangsoorten. In jaren dat deze vruchten geven, wordt voor de inzameling van die der beide genoemde soorten weinig moeite gedaan. Daar de boomen veelal over het water hangen, valt een gedeelte der vruchten daarop en drijven zij mede tot het een of ander beletsel hen tegenhoudt; zij hoopen zich daar op en worden door de bevolking opgeschept. De vruchten der beide soorten zijn dan in den regel met elkander vermengd.

De op het land vallende vruchten laat men in tengkawangjaren maar liggen, doch wanneer de eigenlijke tengkawang niet draagt, worden ze verzameld. Het houtgewas onder de boomen wordt dan weggekapt en zelfs verwijdert men de bladeren, zoodat de grond geheel schoon is. Daar de vruchten te klein zijn om ze stuk voor stuk op te rapen, verzamelt men ze dan ook niet alle dagen, maar wacht tot er eene goede hoeveelheid gevallen is, die men dan bij elkander veegt. Zoodoende zijn de vruchten dikwijls gedeeltelijk reeds ontkiemd, hetgeen weder slecht inwerkt op de vetproductie.

De vruchten worden almede in het water gelegd, langer of korter al naar gelang ze al dan niet ontkiemd zijn. Nadat de natte vruchten zijn gedroogd, wordt de schil met hare aanhangselen losgemaakt door ze in een *bakoel* (een soort mand) met de hand flink te roeren en te knijpen, en daarna door ziften of wannen verwijderd.

De paddi dezer soorten wordt, om het vet er uit te bereiden, op dezelfde wijze behandeld als de eigenlijke tengkawang.

Het vetgehalte van de paddi van *madjau* en *terindak* is veel minder dan dat der paddi van eigenlijke tengkawang en bedraagt, naar gissing, slechts 1/6 van haar gewicht.

Indien de *madjau* en *terindak* afzonderlijk worden verwerkt en men de vruchten niet laat ontkiemen, is het er uit gewonnen vet van vrij goede qualiteit, doch altijd zachter en van minder waarde dan dat der eigenlijke tengkawangsoorten. *Madjau*vet is lichter van kleur, *terindak*vet groener.

Door de Inlanders werd van oudsher het tengkawangvet gebruikt voor verlichting; verder, gemengd met hars, voor het kalefateren van vaartuigen, en eindelijk als toespijs bij de rijst, of ter bereiding van toespijzen. Het vet, dat voor deze laatste doeleinden moest dienen, maakte ieder zooveel mogelijk zelf en gebruikte daarvoor de beste vruchten, die zorgvuldig behandeld werden. Madjau- en terindakvet zijn niet geschikt om gegeten te worden.

Toen de vraag naar het vet toenam, begon men dat voor uitvoer bestemd te verontreinigen.

Het is een treurig verschijnsel dat de handelaren dezer streken de producten van het land zooveel mogelijk vervalscht en verontreinigd in den handel brengen. Ook het tengkawangvet ontsnapte niet aan hunne vindingrijkheid in die richting; men mengde er fijn gewreven aardvruchten en water in. Het nog vloeibare vet kan, naar ik meen, voor 1/3 van zijn volume met water vermengd worden zonder dat men dit na de stolling zoo dadelijk bemerken kan, tenzij bij verbranding, want dan spat het. De fijne gele kleur gaat bij die vermenging wel is waar verloren, maar men weet haar op verschillende wijzen kunstmatig weder meer of min te herstellen.

Het vet, dat werd uitgevoerd, was òf alleen gemaakt van de paddi van t. *toengkoel*, die afzonderlijk wordt gehouden en verwerkt, òf anders een mengsel van verschillende vetten afkomstig van de t. *lajar* en t. *rambei*, soms ook van de *madjau* en *terindak*. Een onderzoek naar de physische en chemische eigenschappen der vetten kon dus met het oog hierop moeielijk tot vaste resultaten leiden. Om zoo-

danig onderzoek goed te kunnen doen, zou het noodig zijn tijdens de vruchteninzameling van elke soort eene zekere hoeveelheid op te koopen en die afzonderlijk te bewerken.

Tot 1878 bleef het regel het vet uit te voeren. Men kocht dit hier voor $ 6 à $ 7 de pikol op, terwijl de prijs van de paddi tengkawang $ 4 tot $ 6 per 100 gantangs bedroeg.

Met het genoemde jaar kwam echter in den tengkawanghandel een algeheele omkeer. Enkele Chineezen begonnen toen de paddi tengkawang op te koopen, en daardoor steeg de prijs van dit artikel tot $ 10 de 100 gantangs of omstreeks $ 3.50 de pikol; echter werd de grootste hoeveelheid voor minder opgekocht, en door de opkoopers te Singapore met groote winst van de hand gezet. Dit feit werd spoedig bekend, en de prijs van de paddi tengkawang van dien aard dat het bereiden van vet voor eigen gebruik geen voordeel meer kon op leveren en ieder ze dus gaarne verkocht.

Daar kwam nog bij dat de Inlander minder behoefte aan het vet begon te krijgen. De petroleum had het als verlichtingsmiddel reeds voor een groot deel verdrongen; ook klappers, klapperolie en andere ingrediënten tot het bereiden van spijzen waren gemakkelijker verkrijgbaar geworden dan vroeger, en hadden het gebruik van het tengkawangvet voor dat doeleinde gedeeltelijk overbodig gemaakt. De behoefte aan het vet voor de Inlandsche huishouding was dus verminderd, en dit was mede een der redenen waarom de Inlander zijn paddi tengkawang gaarne is gaan verkoopen.

In 1878 werd, naar ik meen, alleen paddi tengkawang van het Kapoeasgebied uitgevoerd die naar eisch volgens de natte methode bereid was. De verwerking tot vet en andere stoffen door de Europeesche industrie moet dus goede resultaten hebben opgeleverd.

Eerst in dit jaar droegen de boomen weder.

Aangelokt door de winsten, door enkelen in 1878 behaald, ontstond nu als het ware een wedstrijd tusschen de verschillende Chineesche en Maleische handelaren, wie het eerst de grootste hoeveelheid paddi tengkawang zoude opkoopen; en het gevolg was dat de prijs van dit artikel tot $ 4 de pikol steeg.

De prijs van paddi *madjau* en paddi *terindak* was echter, zooals vroeger, lager dan die der eigenlijke tengkawang. Deze paddi wordt ook minder uitgevoerd.

De bevolking, ziende dat de opkoopers minder op de qualiteit letten en vernemende dat de paddi volgens de droge methode in het Landaksche evenveel opbracht, begon met de bewerking de hand te lichten. Sommigen lieten de vruchten slechts zeer kort n.l. 8 à 10

dagen in het water en droogden ze dan reeds; zulke paddi moest dus spoedig door de boeboek worden aangetast. Verschillende soorten werden met elkander en ook met paddi van *madjau* en *terindak* vermengd; zelfs kocht men de paddi die nog lang niet voldoende gedroogd was, en deed ze in *goenie*-zakken: de gewone wijze van verpakking; geen wonder dat het product half verrot te Singapore aankwam. Ook aan de zucht tot vervalsching kon de Maleier geen weerstand bieden, en hij vermengde de paddi hier en daar met geheel waardelooze boschvruchten.

De afgevoerde hoeveelheden waren zoo groot, dat men te Pontianak geen scheepsruimte genoeg beschikbaar had voor vervoer naar Singapore.

In Juli daalde plotseling de prijs, en kon men hier voor een pikol paddi tengkawang niet meer dan $ 2.35 bedingen; langzamerhand is zij echter weder geklommen tot $ 3. De oorzaak van deze plotselinge daling is, volgens de Chineesche handelaren, daaraan te wijten, dat het product te Singapore tegenviel, door boeboek was aangetast, voor een gedeelte verrot was, en bij verwerking minder rijk aan vet was dan men verwacht had. Dit resultaat kan ons met het oog op een en ander hierboven medegedeeld niet verwonderen, en was door sommige personen wel voorzien, waarom dan ook de mededeelingen der Chineesche handelaren omtrent de plotselinge prijsverlaging wel als waar aangenomen kunnen worden.

Dat de paddi tengkawang, bereid volgens de natte methode, beter is dan de andere, schijnt ook reeds in den handel bekend te zijn. Althans de Chineesche handelaren zeggen, dat de eerste te Singapore $ 20 per koyang van 40 pikol meer geldt dan de laatste.

Of de langdurige inwerking van het water werkelijk het vetgehalte doet stijgen, is een punt dat wel onderzoek verdient. Doch dit nog daargelaten, heeft de eerstgenoemde soort dit voordeel dat zij eerst na geruimen tijd door boeboek wordt aangetast, iets dat met het oog op de verzending van het product over zee van groot belang is.

De handelaren hebben dit jaar vrij groote verliezen geleden. Slechts enkele hunner hebben eenig verstand van tengkawang; zij zullen in het vervolg met het opkoopen wel voorzichtiger moeten zijn. Het is wel moeielijk, doch voor lieden die met het product vertrouwd zijn, volstrekt niet onmogelijk, de paddi tengkawang, die naar eisch bewerkt is, van de minder goede te onderscheiden.

Indien het voordeel van de natte bereidingswijze erkend is, zou het bovendien aanbeveling verdienen om daar waar de bevolking de droge methode volgt, haar hierop te wijzen en haar over te halen die wijze van bewerking te laten varen.

De voordeelen die de tengkawang voor de Inlandsche bevolking oplevert, zijn zoo groot, dat het wel de moeite waard is den aanplant en de goede bewerking van het product aan te moedigen. Het eerste is trouwens in de afdeeling Sanggau en Sekadau niet noodig, want de bevolking plant daar wel uit zich zelve aan; maar, zooals reeds bleek, laat de wijze *waarop* te wenschen over, evenals het onderhoud van de aanplantingen. Daarentegen zal het, nu de bevolking eenmaal afgeweken is van de goede oude wijze van bewerking, die reeds adat geworden was, misschien wel wat moeite kosten om haar daartoe weder te doen terugkeeren.

Om te kunnen beoordeelen, welke voordeelen de bevolking van de tengkawang trekt, mogen de volgende cijfers dienen. Uit de afdeeling Sanggau en Sekadau is dit jaar reeds uitgevoerd eene hoeveelheid van ruim 23000 pikol paddi tengkawang, voor welker inkoop, volgens eene billijke berekening, zeker eene som van $ 75000 is besteed. Bovendien hebben sommige handelaren nog in voorraad, en heeft de bevolking ook een deel gebruikt tot bereiding van vet, zoodat de oogst van dit jaar in genoemde afdeeling veilig op een totaal van 30000 pikol, vertegenwoordigende eene waarde van ± $ 100 000, kan worden geschat. [1])

De tengkawangoogst is dan ook voor vele Inlanders een ruime bron van inkomst, en wordt voor hen steeds van meer belang, daar getah- en rottansoorten steeds zeldzamer gevonden worden.

Alvorens dit opstel te sluiten, wensch ik er volledigheidshalve nog een en ander aan toe te voegen omtrent een paar andere vruchten die evenzeer vethoudend zijn en hier voorkomen, n.l.
de *belaban* of *melaban*
de *kelakki* en
de *tengkalak* of *malih.*

De belaban- en kelakkiboomen groeien in moerassig terrein, vooral langs de oevers der kleinere rivieren. Zij zijn vrij zwaar, en vooral

---

[1]) Volgens een officiëel schrijven van den waarnemenden Resident der Wester-Afdeeling van Borneo werd in 1856 van daar uitgevoerd 10550 picols, en volgens een later bericht van prof. De Vriese bedroeg de uitvoer van half 1858 tot half 1859 alleen uit Pontianak niet minder dan 9935 picols, te dier plaatse een waarde vertegenwoordigend van *f* 232,595. „Rekene men hierbij", zegt die geleerde, „de uitvoeren uit Singkawang, Sambas, Bandjermassing, en men zal een belang- „rijk jaarlijksch totaal bekomen, dat den Nederlandschen handel ontgaat en den „handel van Singapore tot een groot voordeel verstrekt." Bisschop Grevelink, „Planten van Nederlandsch-Indië", bladz. 457.

het belabanhout kan onder de goede soorten gerekend worden. Van dit hout maakt men o. a. de beste korte, van kelakki lange riemen.

De vruchten der kelakki hebben de grootte van een muscaatnoot; de buitenste schil laat van zelf los en dan komen 1, 2 of 3 vruchtjes te voorschijn, welke nog van 2 schillen omgeven zijn. De buitenste dezer beide schillen wordt na droging door zacht stampen los gemaakt; de binnenste laat alleen los na koking; dan houdt men langwerpige witte pitten over, waaruit het vet verkregen wordt.

De belabanvruchten hebben de grootte van een koffieboon. In de schil zitten eenige kleine pitten, waaruit het vet bereid wordt. Deze beide soorten van vruchten worden niet in het water gelegd, maar alleen gedroogd.

De boomen worden niet aangeplant.

Evenals bij de madjau en terindak vallen de vruchten voor een groot deel in het water en worden daaruit door de inlanders opgeschept. Als de belabanvruchten op den grond vallen, acht men het niet de moeite waard ze te verzamelen.

Het vetgehalte dezer beide soorten is veel geringer dan dat van de eigenlijke tengkawang; het vet van de belaban is bovendien slecht en week, en alleen bruikbaar voor verlichting. De minjak kelakki is bij alle hier heerschende temperaturen vloeibaar en, wanneer zij met zorg bereid wordt, helder en goed van smaak, zóó zelfs dat men haar voor keukengebruik prefereert boven tengkawangvet. Indien men echter de vruchten laat ontkiemen, dan wel bij bereiding de binnenste schil niet goed verwijdert, wordt de olie onzuiver of bitter.

Deze beide vetsoorten worden alleen gemaakt voor eigen gebruik, en niet uitgevoerd.

Van de tengkalak of malih vindt men eene beschrijving in van Gorkom's werk »de Indische Cultures" Dl. II blz. 623 en volgende.

Ik wensch daarom alleen maar op te merken dat de boom hier niet in het wild voorkomt, doch aangeplant wordt, alsook dat er uit de pitten zelden of nooit vet bereid wordt en het hout hier niet de minste waarde heeft.

Dit laatste is waarschijnlijk daaraan toe te schrijven, dat men hier ander goed hout genoeg heeft, terwijl als reden voor het niet bereiden van het vet wordt opgegeven, dat het aantal boomen te gering is, en het vetgehalte der pitten minder dan dat van de vruchten uit welke vet gewonnen wordt.

Sanggau, 20 Oktober 1883.

Schetsen uit het Volksleven van Nederl. Oost-Indië,

DOOR

R. VAN ECK.

XV.

BIJZONDERE MAATSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN BIJ ENKELE STAMMEN VAN NEDERL. INDIË.

3.

HET KAKIAN-VERBOND OP CERAM.

In mijn vorige schets van de *Maatschappelijke Instellingen bij enkele stammen van N. Indië* heb ik een paar malen *Ceram* genoemd, het grootste eiland uit de Residentie Ambon, dat in den eersten tijd van ons optreden in de Molukken een belangrijke rol speelde, maar later het lot heeft gedeeld van zooveel andere eilanden van den Archipel, die door ons — eigenlijk door Java en Sumatra — geheel op den achtergrond geschoven zijn. Als wij *Valentijn* lezen, dan krijgen we den indruk, dat onze voorvaders heel wat werk van Ceram gemaakt hebben, en mag men er zich over verwonderen, dat het Indisch Gouvernement den met zooveel inspanning verkregen invloed grootendeels prijs gegeven en het eiland zoo goed als geheel aan zijn lot heeft overgelaten. Dat men in die dagen bijzondere aandacht aan Ceram wijdde, had trouwens zijn bijzondere reden. De grondleggers van het Nederlandsche gezag in den Archipel, met name in de Molukken, werden toch als van zelf door hunne betrekkingen met de sultans van *Tidore*, *Ternate* en *Batjan*, die ieder voor zich op een gedeelte van ons eiland aanspraak maakten, gedwongen zich met de binnenlandsche aangelegenheden van Ceram te bemoeien. Natuurlijk lag het geenszins in de bedoeling van bedoelde vorsten om aan ons de plaats in te ruimen, die zij aan Portugeezen en Spanjaarden geweigerd hadden. Integendeel, wij mogen 't er gerust voor houden,

dat zij ons optreden hier slechts duldden, in zooverre dit hunne particuliere belangen kon bevorderen, maar dat zij in het geheim alle middelen te baat namen om een definitieve vestiging van Nederlanders op het eiland onmogelijk te maken. Al de listen van hun drakennatuur [1]) hebben echter niet kunnen verhinderen dat de Hollandsche Leeuw hen zachtkens aan van Ceram heeft verdrongen en dit eiland, zoo goed als de rest van de Amboina-groep, een Nederlandsche bezitting geworden is.

En toen wij hier eenmaal heer en meester waren? Toen is 't ons gegaan als — de kinderen, die eindelijk een lang gewenscht, vurig begeerd stuk speelgoed voor zich hebben liggen en het straks in een hoek van zich werpen. Geheel losgelaten hebben wij Ceram nu wel niet. Altijd zijn wij met zijn *Alfoersche* bevolking in eenige betrekking gebleven, gelijk ook op het oogenblik nog het Indisch Gouvernement onder haar vertegenwoordigd wordt door een kontroleur en een civiel gezaghebber, respectievelijk gevestigd te *Amahai* (Zuidkust) en *Wahai* (Noordkust) en beiden gesteund door eene kleine troepenmacht van het garnizoens-bataljon op de Moluksche eilanden. Maar wat zijn dezen, op een eiland met een uitgestrektheid van bijna 350 □ geographische mijlen! Uit den aard der zaak volgt, dat zij weinig meer kunnen doen dan acht geven op de handelingen van de aan ons onderworpen hoofden en van tijd tot tijd berichten inwinnen naar het doen en laten van de bevolking in de binnenlanden, die feitelijk geheel van ons onafhankelijk is. In eerst genoemde afdeeling, ook wel bekend onder den naam van »Elpapoetih-baai", heeft 's Gouvernements vertegenwoordiger ook nog in 't bijzonder zijn beschermende hand uit te strekken over de daar woonachtige inlandsche Christenen, wier aantal voor geheel Ceram op 6000 zielen wordt geschat en wier bestaan een bewijs te meer is voor den ernst, waarmede onze voorvaderen zich de belangen van het eiland hebben aangetrokken. Dat ons gedeeltelijk terugtreden schadelijk heeft gewerkt; dat het prestige der »Compagnie" bij lange niet meer is wat het eertijds was en de eerbied voor de *orang walanda* bij de echte, onverbasterde Alfoeren — zoo heeten de inboorlingen — veel van zijn kracht heeft verloren, hebben wij in de laatste vijftig jaren alle gelegenheid gehad op te merken. Ik herinner hier alleen aan de expeditie van 1860 onder den dapperen overste — later generaal —

---

[1]) Volgens een inlandsch verhaal zouden de *Ternataansche, Tidoresche* en *Batjansche* sultans van een en dezelfde draak afstammen, doch zoo dat ieder der drie stamvaders uit een afzonderlijk ei is voortgesproten.

de Brabant, welke krijgstocht wel, gelijk gewoonlijk bij dergelijke minder belangrijke expeditie's, in ons voordeel uitviel, maar tevens den afkeer, dien enkele stammen tegen de blanke vreemdelingen koesteren, duidelijk aan het licht bracht. Wij mogen dan ook veilig aannemen, dat het gros der bevolking ons alles behalve goed gezind is en de *groote eed*, door de onderworpen opstandelingen bij bedoelde gelegenheid in handen van den militairen kommandant afgelegd, voor de meesten niet de verbindende kracht zal hebben gehad, die de groote woorden van het bezworen formulier zouden doen vermoeden. Daar het eedzweren ook in onze beschrijving van het Kakianverbond zal te pas komen, laat ik hier, om der curiositeitswille, even een afschrift van gezegd formulier volgen. Vooraf zij opgemerkt dat bij deze Alfoeren, gelijk bij een paar andere stammen van Indië, de eed eigenlijk wordt *gedronken*. Men bedient zich daartoe van een groote pot, gevuld met *arak*, een weinig *kruid*, eenige *wapens* en eindelijk een als van kogels doorboorde pop met kromme armen en beenen, »welke laatste", zooals de inlanders ons vertellen, »de moeder der pokziekte moet voorstellen". Gewoonlijk worden aan dit mengsel nog eenige druppels van het eigen bloed der zwerende partij toegevoegd. Nadat nu het hieronder volgend formulier is voorgelezen, krijgen allen die tot den eed zijn toegelaten een slok uit den pot te drinken en daarmede is de plechtigheid afgeloopen.

»Hemel, aarde, maan, zon, avondster en morgenster", zoo luidt dan ongeveer het formulier, »negen draken, negen tijgers, negen krokodillen, negen haaien, negen patola-slangen, negen duizendpooten, negen vergiftige slangen, zeeën, rivieren, pokziekte! negen en negentig maal roepen wij u aan tot getuige bij het afleggen van dezen eed van getrouwheid aan het Gouvernement. Indien wij de Compagnie mochten misleiden en hare bevelen niet opvolgen, zoo zal zij ons met de wapens verslaan en onze negorij zoodanig vernielen, dat er geen hond meer zal blaffen, noch een haan kraaien. Voorts dat ons de hemel, de aarde, de maan, de zon treffe, totdat wij sterven, de morgen- en de avondster ons dooden, negen draken, negen tijgers, negen krokodillen, negen haaien ons verscheuren, negen patola-slangen, negen wilde zwijnen, negen duizendpooten, negen vergiftige slangen ons dooden, de pokziekte ons negen en negentig maal aantaste en wij allen daaraan bezwijken, zoodanig dat de trap, die ons den toegang tot onze woning verschaft, zal worden weggenomen en geen licht daar binnen meer zal branden! Het kruid en de kogels van het Gouvernement zullen ons dooden, de lans en de bajonet ons doodelijk verwonden! Op de boomen klimmende zullen

de meineedigen dood vallen, slapende of wakende zullen zij sterven!"

Alzoo, groote woorden genoeg! Aangenomen echter dat, zooals wij ons ten minste voorstellen, de onderwerping bij velen slechts geveinsd was, en men zich te Batavia van de goede gezindheid dezer Alfoeren geen illusie maakte, dan toch zou ons Gouvernement, dunkt ons, wijs hebben gehandeld, zoo het van de behaalde voordeelen partij getrokken en ons ondermijnd gezag op hechtere grondslagen gevestigd had. »Nimmer", zoo schrijft de heer *W. A. Van Rees* in zijn verhandeling over den »krijgstocht op Ceram in 1860" »nimmer was de macht van het Nederlandsch Gouvernement zoo duidelijk gebleken; nimmer de zwakheid van hoofden en priesters en de onbeduidendheid van het heilig Kakian zóó in het oog gevallen; nimmer had een regeering schooner gelegenheid om een onbeschaafd volk te ontwikkelen en te veredelen, om een vruchtbaar land te ontginnen en te doen bloeien, dan de Nederlandsche met de Alfoeren op het eiland Ceram." Die goede gelegenheid is echter onbenut gebleven en het eertijds zooveel voor Nederland belovende Ceram rekent op het oogenblik onder die bezittingen, die ons niets geven, maar ons ook voor niets dankbaar behoeven te zijn!

Het zal den belangstellenden lezer zijn opgevallen, dat in het boven afgeschreven eedsformulier het getal *negen* telkens terugkeert. Om dit te verklaren, dien ik iets van de inheemsche bevolking op Ceram mede te deelen. Dat zij tot den stam der Alfoeren — ons van Noord-Selebes bekend — behoort, is, meen ik, reeds gezegd. Ook van haar geldt echter al weer, dat zij geen nauw aaneengesloten familie vormt, maar uit verschillende, op zichzelf staande geslachten is saamgesteld, die, als wij kleine overeenkomsten over het hoofd zien, tot twee streng van elkander afgescheiden stammen kunnen worden teruggebracht. Op het eiland zelf zijn deze twee volksafdeelingen bekend onder den naam van *Oeli-siwa* en *Oeli-lima*, of, algemeener nog, van *Pata-siwa* en *Pata-lima*. Laat mij hier bijvoegen, dat deze splitsing van de inheemsche bevolking in twee groote deelen ook in andere streken van de Molukken voorkomt. Zoo, bij voorbeeld, op de *Kei*-eilanden, waar zij als *Oer-sia* en *Oer-lima* onderscheiden worden, en op de *Aroe*-groep, waar zij *Oeli-siva* en *Oeli-lima* heeten. Zelfs zijn op het hoofdeiland Ambon nu nog de bewijzen voorhanden, dat hier vroeger *Oeli-siwa* naast *Oeli-lima* gewoond hebben. Nergens schijnt echter de afscheiding tusschen beide deelen ooit zoo streng geweest te zijn, als juist op Ceram, wat het vermoeden wettigt, dat hier de beide familiën het eerst uit elkander zijn gegaan.

Van verschillende zijden is onderzoek gedaan naar de redenen, die tot deze scheiding aanleiding gegeven hebben. Echter zonder eenig resultaat. Volgens de legende, die daarvan onder de inlandsche bevolking van de Molukken bestaat, zouden in onheuglijke tijden — en wel bij gelegenheid van den grooten watervloed, waarvan de vage herinnering ook bij andere indische stammen leeft — vijftien broeders naar de Molukken zijn komen afzakken, waar zij de stamvaders van een nieuw geslacht geworden zijn. Zij zouden zich in drie partijen hebben verdeeld, waarvan de eene partij uit *negen* en de tweede uit *vijf* broeders gevormd werd, terwijl eindelijk de vijftiende geheel op zichzelf bleef staan. Uit hem zijn de *Oeli-asa* (broeder-één) voortgekomen, naar wie de vier eilanden beoosten Ambon hun naam van *Oeliasers* dragen. Van de andere broeders daarentegen stammen de *Oeli-siwa* en *Oeli-lima* of, die, zooals wij reeds vernamen, op verschillende eilanden hunne vertakkingen hebben gehad. Naar hetgeen wij reeds van Ceram vernamen, verwondert het ons niet dat zijne bewoners hunne bijzondere lezing van dit verhaal hebben. In Deel XVI van het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, vinden wij haar in de volgende bewoordingen medegedeeld: »Na eenen grooten watervloed, die de geheele wereld overstroomde, kwam de berg *Noesakoe* te voorschijn, bedekt met groote boomen, waarvan de bladeren den vorm hadden van het pudendum muliebre; slechts drie personen bewoonden dien berg; zij waren genaamd *Oeli-lima*, *Oeli-siwa* en *Oeli-asé*. Door een vogel, *Marapati*, werd hun de mededeeling gedaan, dat nog andere bergen in de nabijheid uit zee waren te voorschijn gekomen. Op dit bericht namen de drie mannen een pak bladeren van bovengenoemden boom en togen daarmede naar verschillende zijden. *Oeli-asé* ging naar de nieuw opgekomen bergen en noemde die naar zijnen naam (thans Oelieasers); *Oeli-siwa* toog naar het Westen (van Ceram) en *Oeli-lima* naar het Oosten. Met de medegenomen boombladeren bevolkten zij de nieuw bezochte landstreken."

Veel licht verspreiden deze verhalen zeker niet over de zaak. Ook omtrent de beteekenis van de namen, die de beide hoofdafdeelingen dragen, verkeert men nog tamelijk in het onzekere. In enkele Moluksche dialecten bezigt men *oeli*, evenals elders *oer*, in den zin van ons »broeder" en dit vereenigd met *siwa* of *siva* en *lima* (negen en vijf) wil dan eenvoudig zeggen »broer negen" en »broer vijf". Volgens sommigen moet *oeli* hier echter genomen worden in de beteekenis van »herhaaldelijk" of »maal" en slaat de geheele uitdrukking op de gewoonte bij beide familiën om steeds, zooals

wij dat zouden zeggen, bij het *negen-* of *vijfvoud* te zweren. Men vergelijke hierbij het telkens terugkeerend *negental* in de boven vermelde eedsformule bij de Oeli-siwa, terwijl ter opheldering nog kan worden medegedeeld, hoe ook bij het opleggen van *boeten*, het aanbieden van geschenken als anderszins steeds het negenvoud wordt in acht genomen. Het heeft echter nog bevestiging noodig of *Oeli* wel onder het volk in dien zin gebezigd wordt. En, gesteld dat dit zoo ware, dan blijft 't toch nog altijd een onopgeloste vraag, hoe deze inlanders aan dit zonderling gebruik van alles met *negen* en *vijf* te vermenigvuldigen gekomen zijn.

Ook de op Ceram gebruikelijke benaming van *pata* wacht nog op een afdoende verklaring. Volgens sommigen komt dat woord van *patan*, dat »corporatie" of »lichaam" moet beteekenen. Terecht is echter door anderen opgemerkt, dat zulk een afleiding tamelijk zonderling is, haast even zonderling als de bewering, dat dit *patan* eigenlijk een verbastering zou zijn van het Arabische, maar in Indië welbekende *badan* = lichaam. Hoogstwaarschijnlijk is dit laatste een uitvinding van den een of anderen onderzoeker, die zich nu eenmaal in het hoofd gezet had dat *pata* »corporatie" moet beteekenen en. om een echt inlandsche instelling te verklaren, liever een vreemd woord te hulp riep, dan zijn onwetendheid te erkennen. De oude vader *Valentijn*, die, zooals wij reeds gelegenheid hadden op te merken, veel over Ceram geschreven heeft, kende het woord *patan* ook. Bij hem is het echter synoniem met »vergadering", d. w. z. hij gebruikt het voor de op onbepaalde tijden terugkeerende *bijeenkomsten*, die door de *Oeli-siwa* op drie verschillende plaatsen ter bespreking van de volksbelangen gehouden werden. Elders verwart hij het echter weer met *Saniri*, over welk woord wij straks misschien nog even zullen spreken.

Doch genoeg hiervan. Eigenlijk heb ik mij reeds te lang met dit onderwerp bezig gehouden en begint het hoog tijd te worden, dat ik den lezer een en ander ga mededeelen van het aan het hoofd dezer genoemde

Kakian-verbond,

een geheimzinnige vereeniging, een Ceramsche »vrijmetselarij" — gelijk iemand het genoemd heeft — waarover ten deele ook nog wel een sluier ligt, maar waarvan toch bij verschillende gelegenheden genoeg bekend geworden is, om er ons een kleine voorstelling van te kunnen maken.

Hoe is dit verbond ontstaan en wat bedoelt het? Ook deze vraag is tot dusverre nog niet voldoende opgelost. Een der vele schrijvers

over dit onderwerp maakt zich van de zaak af met de verklaring, dat »het geheele wezen van de *Kakihan* eigenlijk niets anders is dan een bedrog der mannen, om gedurende eenigen tijd lui en lekker te leven, en de vrouwen te noodzaken voor goed eten en drinken te zorgen, waartoe dezen zich niet zouden leenen, zonder de vrees voor den duivel, voor zich en hare kinderen." Nu willen wij gaarne gelooven dat *tegenwoordig* de leden van den bond zich in hunne vergaderingen hoofdzakelijk met feestgelagen bezighouden, maar dit kan toch bezwaarlijk de oorspronkelijke bedoeling van het Kakian zijn. Een ander, meer verheven doel ligt daaraan ten grondslag. Maar welk? De naam *kakian* of *kakéan* is, vreemd genoeg, nog niet verklaard. Misschien hangt hij saam met het Alfoersche *kaki*, dat »tatoeëeren" of met *kake*, dat »dreigen met den vinger" beteekent. Het eerste zou dan kunnen zien op het *kruis*, dat den nieuwen bondsleden, gelijk we straks hooren zullen, op de borst geschilderd wordt. Het woord *kake* daarentegen zou weer meer beantwoorden aan den aard van dit geheim genootschap dat, om 't dan maar terstond te zeggen, zijne oprichting eenig en alleen te danken heeft aan de zucht om den vaderlandschen bodem tegen vreemde invloeden, zoowel op politiek als godsdienstig terrein, te beschermen. »Onderlinge hulp in sociale en politieke aangelegenheden, de aloude gebruiken staande te houden en zich voor vreemden invloed te vrijwaren, vooral wat hun godsdienst betreft." Ziedaar, met de woorden van den heer *H. von Rosenberg*, Artikel één der statuten van het Kakian-verbond zoo juist mogelijk omschreven. Dat het later verbasterd en grootendeels, zooals men beweert, een vereeniging van pretmakers geworden is, ligt dan aan de veranderde tijdsomstandigheden, die het handelend optreden van deze Ceramsche »vrijmetselarij", althans tijdelijk, onnoodig maken. Dat de bond echter ook nu nog iets meer dan enkel pretmaken op het oog heeft, zal straks blijken.

Maar wanneer en onder welke omstandigheden is het Kakian-verbond dan opgericht? Het juiste tijdstip kan, uit gebrek aan schriftelijke berichten, moeielijk worden opgegeven. Hoogstwaarschijnlijk echter dagteekent zijn ontstaan uit de eerste helft der zeventiende eeuw, toen de — boven door ons ter sprake gebrachte — vorsten van Ternate en Tidore, bevreesd geworden dat de Nederlanders hen na Ambon ook van hunne andere bezittingen berooven mochten, zich krachtiger dan voorheen op Ceram deden gelden en de inheemsche bevolking hier, meer dan vroeger, aan hare afhankelijkheid herinnerd werd. Volgens een andere lezing was het minder de vrees voor Ternate en Tidore, als wel voor de O. I. Compagnie

zelve, die door de wijze waarop zij met de volken van Indië omsprong, de inboorlingen als van zelf drong om zich nauw aan elkander aan te sluiten en zich in te spannen om althans de binnenlanden voor de vreemde indringers gesloten te houden. Het gewelddadig optreden van een onzer eerste vlootvoogden, *Steven van der Hagen*, op de westkust van het eiland, was zeker alleszins geschikt om den Ceramschen Alfoer te doen sidderen bij de gedachte, dat de machtige Compagnie haar quasi beschermende hand ook over de andere deelen van het eiland mocht gaan uitstrekken. Welk een diepen indruk de niet van wreedheid vrij te pleiten handelingen van genoemden vlootvloogd op de inboorlingen gemaakt hebben, blijkt uit het volgend curieus verhaal door den heer *P. van der Crab* in zijn werk »de Moluksche Eilanden" uit den mond van een der Ceramsche vorsten opgeteekend:

»Oudtijds", zoo heet het, »is uit Noenoesakoe de radja van *Sahoelaw* — een der machtigste vorsten van Ceram, wiens rijk echter grootendeels te niet is gegaan — voortgekomen, met name *Toewaly Laly*. Deze is mijn overgrootvader geweest. De tegenwoordige radja van Sahoelaw is geen echte afstammeling; alleen deze mijn overgrootvader en de radja's van Ternate waren geboren radja's, en stonden met den Koning van Holland in de nauwste betrekking, om reden eene dochter van Toewaly Laly de eerste vroedvrouw is geweest van alle blanken en zwarten. Oudtijds toch werd van alle bevruchte vrouwen de buik opengesneden, waarbij de moeder, ja dikwijls moeder en kind het leven verloren. Uit dien hoofde heeft het den Koning van Holland goedgedacht om in alle landen en op alle plaatsen eene vroedvrouw te gaan opzoeken en zoo, door een orakel voorgelicht, kwam hij in het land van *Noenoesakoe* aan. Hier trof hij mijnen grootvader Toewaly Laly aan, den echten radja van Sahoelaw. De Koning van Holland gaf aan T. L. de reden van zijne komst aldaar te kennen, met de betuiging dat hij een aantal onderdanen, om de voormelde reden, had moeten verliezen, waarop de radja van Sahoelaw aan den Koning van Holland verklaarde, dat er in zijn land zoodanig eene vrouw werd gevonden. Op de vraag van den Koning van Holland wie en wiens dochter deze vrouw was, antwoordde de radja van Sahoelaw, dat het zijne dochter was, met name *Toeniseri*. Hierop verzocht de Koning van Holland haar ten huwelijk te mogen hebben, opdat zij vroedvrouw in Holland zoude kunnen worden, waarin de radja van Sahoelaw bewilligde.

»Toen de Koning weder naar Holland wilde terugkeeren, zeide hij aan den radja van Sahoelaw om zich over zijne dochter niet te zeer

te bedroeven, en beloofde hem bij zijne wederkomst aldaar schatten te zullen medebrengen, waarna de Koning van Holland van daar is vertrokken. Na zeven dagen en zeven nachten op zee te hebben rondgezworven, moest hij echter de terugreis naar Sahoelaw aannemen, aangezien men gedurende al dien tijd geen lichtstraal van zon of maan had mogen bespeuren.

»Nu verzocht de Koningin *Toeniseri* om de kroon van haren vader, want, zeide zij, ik heb op mijn reis geen vuur of land gezien, waarop haar vader haar te kennen gaf, dat hij aan haar verlangen wilde voldoen, ofschoon haar broeder op Sahoelaw in armoede zou moeten blijven. Tegelijk nam hij zich voor haar nu te vergezellen. Gedurende de reis zat de radja op den voorsteven van het schip om den weg te wijzen tot aan *Batjan*. Hier aankomende wilde de Koningin naar wal gaan, uithoofde zij voelde dat hare bevalling nabij was. Het huis van den radja van Batjan werd tot haar verblijf verzocht, en nadat de Koningin een weinig water in een kruik van de vrouw van den radja van Batjan had gevraagd, ging zij in de kamer, alwaar zij van een zoontje beviel, genaamd *Isteven van der Hagen*, Admiraal, *geboren den* 3ⁿ *Mei!!*"

De Hollanders waren dus ook, en niet van een zeer gunstige zijde, op Ceram bekend geworden, en niemand zal 't den inboorlingen euvel duiden, dat zij naar middelen uitzagen om hun van twee kanten bedreigde onafhankelijkheid zoo lang mogelijk te verdedigen. Daar kwam nog iets bij. Niet alleen het volksbestaan was in gevaar, maar — wat voor deze indische stammen veel meer zegt — ook de voorvaderlijke godsdienst werd bedreigd. Immers, terwijl aan den eenen kant de Islam, in het gevolg der drie drakensultans, het eiland was binnengetreden en zijne belijders reeds bij honderdtallen begon te tellen, verscheen van de andere zijde het Christendom, welke godsdienst, op de aan dien tijd eigen manier van evangelieprediking verkondigd, ook reeds veroveringen maakte. Er was dus werkelijk periculum in mora, inzonderheid voor de *Oeli-siwa*, die van de beide stammen verreweg in de minderheid waren en door hun vestiging in het westelijk gedeelte van Ceram, meer dan de *Oeli-lima*, gelegenheid hadden om te weten wat er o. a. van de Hollanders te wachten was. 't Is dan ook onder deze *Oeli-siwa* dat in die omstandigheden, op aandrang van de priesters en met medewerking van de wereldlijke hoofden des volks, het *Kakian*-verbond werd opgericht, waardoor, zooals wij gaan vernemen, de mannelijke leden van den stam als door een onverbreekbaren band aan elkander verbonden werden, en al wat de wapens dragen kon

zich met een duren eed verplichtte om alles, desnoods het leven, voor de dubbele vrijheid op te offeren. Dat in 't bijzonder de priesters de hand hebben gehad in de oprichting van deze, gelijk wij 't dan noemen mogen, half staatkundige, half religieuse vereeniging, blijkt zoowel uit de vele zuiver godsdienstige plechtigheden, die de Bond voorschrijft, als uit de omstandigheid dat het woord *kakian* bij het gros der bevolking synoniem is met den godsdienst der vaderen, en de bond in de oogen van allen het oude heidendom tegenover Islam en Christendom vertegenwoordigt.

Zooals ik boven reeds opmerkte, is 't zeer wel mogelijk, dat het hier besproken Kakian-verbond in den loop der tijden veel van zijn oorspronkelijke waarde verloren heeft en zijn geheimzinnige werking voor ons gezag op het eiland veel minder dan vroeger te vreezen is. Wat echter, naar het schijnt, in die drie eeuwen geen verandering heeft ondergaan, is de haat die de Kakian-leden koesteren jegens de *Oeli-lima*, eertijds hunne broeders, maar nu door een breede klove van hen gescheiden. Wat aanleiding tot dezen tweespalt gegeven heeft, is even moeielijk te zeggen, als 't ons onmogelijk is te verklaren, hoe bijna elke stam van het Maleische ras zich in tal van op zichzelf staande familie's heeft opgelost, die, hoewel in elkanders buurt gevestigd, bijna voortdurend op voet van oorlog met elkander leven. De scheiding tusschen de Oeli-siwa en lima op Ceram zal zeker wel reeds vóór de overheersching der vreemdelingen bestaan hebben. De verbittering der eersten — zoo stellen wij 't ons althans voor — kreeg echter nieuw voedsel, toen de bewoners van het oostelijk gedeelte van het eiland maar al te gretig zich tot den Islam lieten overhalen. Reeds Valentijn verhaalt ons, hoe de leer van den valschen profeet vooral onder de Oeli-lima tal van aanhangers vond, en deelt dan, op de hem eigenaardige manier, mede dat de Oeli-siwa, om die verzakers van den voorvaderlijken godsdienst te plagen, »spek aten".

Doch genoeg over de vermoedelijke oorzaken, die tot de oprichting van het Kakian-verbond aanleiding gegeven hebben. Konden wij den lezer in deze geen volkomen licht schenken, zooveel is hem toch duidelijk geworden, dat de zetel van deze in haar aard nog altijd geheimzinnige vereeniging in het kleinste, westelijk gedeelte van het eiland moet worden gezocht. Met andere woorden, bij de *Oeli-siwa*, die, dank zij waarschijnlijk hun nauwe aaneensluiting, meer dan de Oeli-lima hun oorspronkelijkheid bewaard hebben en tot op den huidigen dag de onbeschaafde, wreede en wilde »moeskoppers" (koppensnellers) gebleven zijn, die zij in Valentijn's tijd

waren. Het zou mij te ver voeren, wilde ik hier een meer uitvoerige beschrijving geven van een stam, die, naar luid van de berichten, nog zoo zeer het beeld vertoont van den Insulaner, gelijk deze was, toen nog geen vreemde invloeden zich in den Archipel deden gelden. Een enkel staaltje echter van hun volksaard, dat tevens eenig licht verspreidt over de omstandigheden waaronder de Nederlanders op Ceram optraden, zal ik mij de vrijheid veroorloven hier in te lasschen. Ik ontleen het aan Valentijn en deel 't met zijne eigene woorden mede:

»De predikant *Jacobus Montanus* op Elpatoetih (op Cerams Zuidkust) eene kerkelijke bezoeking doende (omstreeks 1675), om daar de H. Sacramenten te bedienen, heeft, zooals mij door een schoolmeester, die er tegenwoordig was, verhaald is, een eens wonderlijk geval gehad. Zoodra zijn eerw. tegen den avond in dat dorp vermoeid en afgesloofd gekomen was en zich een weinig te rusten begeven had, geen lust hebbende om te eten, werd hem door den schoolmeester gezegd, dat radja *Sahoelaw* (zie boven), een der machtigste bergkoningen dezer Alfoeren, gehoord hebbende dat zijn eerw. stond te komen, al voor eenige dagen afgezakt en nu in dit dorp met een zeer groot gevolg verschenen was en verzoeken liet zijn eerw. te mogen verwelkomen. De heer Montanus, die dezen vorst uit berichten al had leeren kennen en wel wist, dat zijn macht zeer groot was, vond goed, hoe weinig lust hij ook had, hem maar ten eerste te ontvangen, om te eer van hem ontslagen te zijn, hoewel dit geweldig buiten zijne gissing ging. Hij belastte dan den meester te zeggen, dat hij maar ten eerste wilde komen, maar de meester verzocht zijn eerw. dat hij toch voorzichtig wilde zijn en niet laten blijken dat hij brandewijn bij zich had, daar de koning hem zeker daarnaar vragen en het dan niet wel afloopen zou. Daarop kwam de radja Sahoelaw binnen en verwelkomde den heer Montanus. Het eerste waar hij naar vraagde (want daarom kwam hij en niet om den predikant) was brandewijn, zeggende in gebroken maleisch dat hij een groot liefhebber daarvan was. De heer Montanus antwoordde, dat zijn kerkbezoek hier zoo goed als ten einde was en dat hij derhalve zeer weinig brandewijn over had. Daar kwam evenwel nog een staartje, geen brandewijn maar oude spaansche wijn te voorschijn, en mijnheer Montanus bracht het den koning van Sahoelaw eens toe. Zoo ras hij de flesch in zijn hand kreeg en er wat uit geproefd had, zeide hij: »dat is geen mannen- maar vrouwenkost; is dat brandewijn, dan ben ik het vergeten, daar is immers gansch geen kracht bij, en 't is niet anders dan zoet. Dat is goed voor de vrouwen, maar de mannen moeten

iets hebben, dat krachtiger is." Daar was pater Montanus met zijn Spaanschen wijn wel deerlijk aan den grond, verlegen wat hierin verder te doen; echter, om niet beschaamd uit te komen, bracht hij een flesch brandewijn, die omtrent half vol was, voor den dag. De radja kreeg zoo ras den reuk van die flesch niet, of hij zeide: »itoe minoeman laki-laki, dat is mannendrank". En 't bleek ook, want de flesch kwam ledig weerom. Terwijl de brandewijn begon te werken, bracht radja Sahoelaw, tusschen welken en zijne onderdanen geen onderscheid ter wereld te vernemen was, zijn massakeke voor den dag, haalde daar eenige stukken van *slangen* en *sagoe* uit, biedende dit den heer Montanus aan, die, om dit te ontgaan, voorbracht dat hij zoo laat in den nacht niet gewoon was te eten; waarover die koning, niet wel voldaan zijnde, aanbood te zijner eere en omdat hij hem zoowel onthaald had, een spiegelgevecht van Alfoereezen aan te richten. Wat nu de heer Montanus zeide, dat hij vermoeid en dat het te laat in den nacht was, dit moest evenwel zijn voortgang hebben, daar de brandewijn, die zij wat schielijk gedronken hadden, begon te werken. Hij stond dan eindelijk dit spiegelgevecht, bij een menigte van flambouwen (die zij van hars maken) toe. Het ging in 't eerst vermakelijk en wel; doch naderhand, toen het bloed begon gaande te raken, kapten zij er »op zijn Alfoerees" zoodanig in, dat 't bloed er bij neer gudste. De heer Montanus dit ziende en voor grooter ongeval vreezende, verzocht den radja hiermede op te houden. Ondertusschen werden er verscheiden neergesabeld, dat zij er bij bleven liggen, waartoe radja Sahoelaw hen, ter eere van den heer Montanus met allen ernst nog meer aanzette; doch dit begon dien heer zoodanig te vervelen, dat hij eindelijk tegen dien koning veel ernstiger taal begon te voeren. Hierop gaf die vorst tot antwoord, dat deze zijne onderdanen en allemaal maar doode honden waren, aan welke niets gelegen was, en dat hij voor zijn eerw. zooveel achting had, dat het er op geen duizend van hen aankwam. Dit nam echter een einde, toen hij hem vertoonde, dat het wel een groote eer voor hem, maar volgens de Nederlandsche wetten niet geoorloofd was onnoodig bloed te vergieten, er dat hij dit in 't bijzonder bij den heer landvoogd zou moeten verantwoorden, die zeker door zijn spions vernemen zou, dat er ter eere van hem zooveel Alfoereezen nedergesabeld waren; door welke laatste reden hij bewogen werd, om dit bloedig spiegelgevecht te eindigen, waarover de heer Montanus uitnemend verblijd was, in vreeze geweest zijnde, dat het van de Alfoereezen wel eens op hem en de zijnen had kunnen uitdraaien."

Alvorens nu over den aard en de inrichting van het Kakian-verbond te spreken, een enkel woord nog over de maatschappelijke huishouding bij de *Oeli-siwa*. De geheele stam is in drie afdeelingen gesplitst, die hare namen dragen naar de rivieren *Tala*, *Eti* en *Sapoelewah*, aan wier oever van oudsher de, onder dit volk gebruikelijke, groote volksvergaderingen gehouden worden. Aan het hoofd van elke afdeeling staat een raad van oudsten, *Saniri* genoemd, uit welks midden een *kapala saniri* wordt gekozen, die, zooals wij zouden zeggen, met de uitvoerende macht bekleed is. Tot zijne verplichtingen behoort ook om minstens eenmaal 's jaars de geheele afdeeling rond te reizen en zich door persoonlijk onderzoek op de hoogte van den stand van zaken te stellen. Daar zijne werkzaamheden nog al van uitgebreiden aard zijn, staat hem een soort van commissaris ter zijde, die in elk der drie afdeelingen een anderen titel voert, maar, vreemd genoeg, in de wandeling ook wel *Kapitan* of *Portero* genoemd wordt. Verder heeft men nog drie *Saër oewé* en *Saër hoehoeï*, welke Alfoersche woorden »vlaggestok" en »vlaggespits" schijnen te beteekenen en waarschijnlijk aan deze beambten gegeven worden, omdat zij voornamelijk als aanvoerders in den strijd optreden. Elk dorp heeft verder zijn eigen bestuur, dat de gemeentebelangen behartigt, maar overigens aan het afdeelingsbestuur ondergeschikt is. Krachtens zijn ambt is de *kapala saniri* ook het hoofd van het *Kakian-verbond* in zijn afdeeling. De ziel daarvan vormen echter de *maoewen* (priesters), die, met hun maoewen-lalamena aan het hoofd en door lagere beambten geholpen, alles regelen wat met den bond in betrekking staat en die, naar wij gissen, uitsluitend met de voornaamste geheimen bekend zijn. Inzonderheid behoort tot hun departement de oprichting en verzorging van de verschillende *Kakian-huizen*, waarover wij straks hopen te spreken. Naar het schijnt zijn deze priesters zeer talrijk en is er geen dorp aan te wijzen, waar niet twee of meer van hen gevestigd zijn. Uit een en ander blijkt dus, dat het Kakian-verbond geen vereeniging op zich zelf is, opgericht door en in stand gehouden door enkele leden van den stam, maar wel degelijk als een — hoe zal ik zeggen? — *maatschappelijke instelling* moet worden aangemerkt. Het is een deel van het volksbestaan, dat niet kan worden weggenomen, zonder het zelfstandig leven van den stam in groot gevaar te brengen.

Maar hoe is nu deze geheimzinnige vereeniging ingericht? 't Is vooralsnog moeielijk hierop een geheel voldoend antwoord te geven. In de meer aangehaalde »Reis van den G. Generaal Pahud door den Molukschen archipel" wordt hiervan het volgende gezegd: »Alles wat met dit Verbond zelfs in de geringste betrekking staat, bewaart

de Cerammer als een groot geheim; alle vragen om inlichting daarover zal hij ontwijkend beantwoorden, of hij zal ronduit verklaren, dat hij zich tot geheimhouding, met zijn leven, verbonden heeft; sommige eedgenooten disschen soms verhalen op, die schijnbaar veel waarheid bevatten, maar twintig of meer leden van dit geheimzinnig Verbond zullen ook ieder een andere beschrijving geven, en met het verzoek om hunnen naam niet te openbaren, want dat hun dan ongetwijfeld de dood wacht." Hoe waar deze opmerking ook zijn moge zoo is er toch van verschillende zijde genoeg aan het licht gekomen, om ons in staat te stellen een kleine schets te geven, van wat de bondsleden zoo zorgvuldig voor de buitenwereld trachten verborgen te houden. Volgens de — natuurlijk niet beschreven — statuten is elke mannelijke Oeli-siwa verplicht om zich in den Bond te laten opnemen. Zelfs eischt men dit van de op de grenzen woonachtige mohamedanen en christenen, althans wanneer de macht van de *Saniri* zoo ver reikt en het gezag van den in de buurt gevestigden europeeschen ambtenaar daartoe geen hinderpalen in den weg legt. Die belijders van een vreemden godsdienst zijn zeker wel niet de meest gewenschte leden, maar hunne toetreding bevrijdt den Bond van dwarskijkers, die anders mogelijk op de eene of andere wijze achter de geheimen van de vereeniging komen en anderen daarmede in kennis stellen. Omtrent den leeftijd waarop de nieuwe leden worden aangenomen, loopen de berichten uiteen. Volgens Valentijn geschiedt dit reeds, zoodra de jongens hun twaalfde jaar bereikt hebben. Anderen daarentegen spreken van *achttien* jaar. Hoogstwaarschijnlijk ligt ook hier de waarheid in 't midden en heeft de opneming plaats zoodra een jongeling den huwbaren leeftijd bereikt heeft, waartoe men in Indië, gelijk bekend is, eerder komt dan bij ons. Ook schijnt het gebruik te zijn om met de installatie van nieuwe leden te wachten, totdat in een dorp een zeker aantal kandidaten in de termen valt, waaruit zou volgen dat een enkel lid of ook meer leden bij hunne aanneming achttien jaar en zelfs ouder zijn kunnen. Mocht iemand om een of andere reden ongezind zijn zich in den Bond te laten opnemen, dan wordt hij terstond onder streng toezicht van al de in de buurt gevestigde kakian-leden geplaatst. Blijft hij bij zijn weigering volharden, dan is dit voor de anderen een zeker bewijs dat hij van den Bond vijandige plannen zwanger gaat, en kan niets hem van den dood redden. Sterven moet hij, al was het door de hand van zijn eigen vader.

De opneming in den bond heeft plaats in de boven door mij reeds genoemde *kakian-huizen*, die, zooals wij mede vernamen, op verschil-

lende plaatsen voorkomen en, opmerkelijk, steeds op de eene of andere afgelegen plek in het bosch worden opgericht. Volgens sommigen is hun getal even groot als er dorpen in het land der *Oeli siwa* gevonden worden. Is dit waar, dan vertegenwoordigt het kakian-huis waarschijnlijk tevens het *gemeente-huis*, zooals wij dat bij alle Indische stammen onder een of anderen vorm aantreffen. Elk huis is verder bij de leden onder zijn eigen naam bekend. Bouw en inrichting zijn zeer eigenaardig. Elk kakian-huis of *roemah-sétan*, d. i. »duivelshuis", gelijk de mohamedaansche kustbewoners schelden, heeft een langwerpig vierkante gedaante en is in den regel ongeveer 60 voet lang en 24 voet breed. Zoowel aan de voor- als achterzijde bevindt zich een ingang, waarvan de laatste uitsluitend voor de leden bestemd is, die hier ongezien kunnen in- en uitgaan. Het van riet en dorre sagobladen vervaardigd dak is zoo aangebracht, dat het ver over den ingang van voren overhangt, zoodat men niet bevreesd behoeft te zijn, dat een oningewijde iets van hetgeen daar binnen voorvalt, zal te zien krijgen. Bovendien is het smalle pad daarheen aan twee zijden door een houten schutting afgeschoten, terwijl eindelijk gezegde ingang zoo getimmerd is, dat hij den vorm van de kasuaris of ook wel van een kaaiman verkrijgt. Men moet dus op handen en voeten kruipen om te kunnen passeeren. Vlak tegenover deze voordeur, om 't dien naam te geven, staat een kleine loods, waarin de kandidaten het oogenblik moeten afwachten, waarop zij door de priesters en hunne adsistenten door den kaaimansbek het heiligdom zullen binnen geleid of, liever gezegd, binnen geschoven worden. Voor de vrouwelijke bloedverwanten en verdere nieuwsgierigen zijn in de nabijheid van bedoelde loods een paar tenten opgeslagen, van waar zij het geheimzinnig huis mogen gadeslaan, om straks elkander te vertellen dat zij nog maar altijd niet precies begrijpen wat daar binnen die wanden eigenlijk voorvalt. Zij weten niet eenmaal hoe het inwendige is ingericht. Bij het bouwen van zulk een kakian-huis is het namelijk aan alle oningewijden ten strengste verboden om, zoo lang het werk duurt, een voet in het bosch te zetten. Volgens sommigen zou dit verbod zijn grond hierin hebben, dat men der teergevoelige vrouw het gezicht besparen wil van het versch gesnelde menschenhoofd, dat, zooals de wetten van het Verbond voorschrijven, onder den hoofdpaal van het gebouw door de priesters in den grond begraven wordt. Zoo iets heeft echter niets afschrikwekkends voor Alfoersche vrouwen. Integendeel, zij zijn dat »moeskoppen" zoo gewoon, dat zij als meisjes de hand zouden geweigerd hebben van den jongeling, die er zich niet op

beroemen kon minstens een paar vijanden een kop kleiner gemaakt te hebben. De ware reden zal dan ook wel wezen, dat de kakianleden eenvoudig elken onbescheiden blik van hun vergaderplaats weren willen.

In een schets van de residentie Amboina lezen wij omtrent den bouw van het kakian-huis nog het volgende: »Op den dag en plaats voor den opbouw van het nieuw kakian-huis aangewezen, omwinden de priesters allereerst hoofd en lendenen met *kain patola* (katoen). De opperpriester graaft vervolgens met een scherp hout het gat, waarin de hoofdpaal staan zal. Hij graaft echter slechts eenige aarde uit en geeft dan het hout aan de priesters, die ieder op hun beurt het gat iets dieper maken. Is het diep genoeg, dan werpt de opperpriester een bord en een gedeelte van een menschenschedel er in, waarop de paal geplaatst wordt. Gedurende den arbeid zingen de priesters »Oho-hya on hoë on hya hoë", daarmede zinspelende op het verbond der drie wateren Talla, Sapoelewah en Ety. Priesters en leden plaatsen daarop te zamen de overige palen in een rij, waarbij de opper- en tweede priester slechts toezicht houden. Als de palen opgericht zijn, bepalen de priesters den tijd waarop het in aanbouw zijnde huis gedekt zal worden en vervaardigen inmiddels negen stuks atappen, die in het kakian-huis gedroogd en bewaard worden. Bij het dekken beklimt de opperpriester het eerst het dak en maakt de eerste atap vast; daarna leggen de priesters de acht volgende, onder het zingen van het reeds vroeger gemelde krijgslied, en worden opgevolgd door de leden, die den arbeid voltooien. Hierna keeren allen naar de woning van den opperpriester terug om feest te vieren. Den volgenden dag vervaardigen zij de atappenwanden, die zoo dicht zijn, dat niemand er doorheen kan zien."

Of daar binnen nu werkelijk iets te verbergen valt? Wat de inrichting betreft, waarschijnlijk niet. Of het moesten dan zijn de bamboezen spreekbuizen, die hier en daar langs de binnenwanden zijn aangebracht en zoo geplaatst zijn, dat men er door spreken kan, zonder dat een oningewijde precies zou kunnen zeggen van welken kant — uit den grond of uit de lucht — de door hem vernomen klanken wel mogen komen. Voor 't overige is daar binnen echter niets bijzonders op te merken. Het zijn twee naakte wanden, waar langs een lange rij banken is aangebracht, die aan de verzamelde leden tot zit- en ligplaats verstrekken. Aan de vier hoeken bevindt zich een eenigszins verheven zetel, waarop de dienstdoende priester en zijne handlangers zich kunnen neerzetten. Maar ziedaar dan ook — naar onze gissing — alles wat deze Alfoersche loge te aanschouwen geeft.

Mogelijk prijkt de wand hier en daar ook nog met het afgesneden hoofd van een of ander ontrouw bondslid en zullen er ook wel eenige echt Alfoersche wapens te zien zijn.

Wanneer de dag bepaald is, waarop de bondsleden hun Kabian-huis oprichten of dit voor de ontvangst van nieuwe leden in gereedheid zullen brengen, wordt in den daaraan voorafgaanden avond een persoon het dorp rondgezonden, die, volgens de tot ons gekomen berichten, den »duivel" moet voorstellen, eene benaming die hij echter zeker alleen aan de vreemdelingen of mohamedaansche kustbewoners te danken heeft. In de schatting der echte Oeli-siwa is hij denkelijk een der voornaamste geesten, naar de aarde gezonden, om het volk met den wil der goden bekend te maken. Zijne verschijning die, naar het schijnt, nogal drukte en ontsteltenis in de gemeente veroorzaakt, heeft ten doel den oningewijden aan te zeggen, dat 't hun ten strengste verboden is om gedurende zoo en zooveel tijd het naburig bosch te betreden. Om de vrouwen en kinderen vooral goed bang te maken, is hij gewapend met een bamboezen trompet, waaruit hij de akeligste tonen laat hooren. Nu en dan treedt hij ook wel een woning binnen en vertelt daar met dreigende stem aan de huisvrouw, hoe de geesten vernomen hebben dat zij een goeden voorraad van spijs en drank in haar bezit heeft en zij haar in haar eigen belang aanraden om het beste niet te goed te achten, als straks haar man zich met de andere bondsleden voor eenige dagen in het Kakian-huis zal hebben afgezonderd. Eerlijk gezegd, schijnt 't ons wel wat vreemd toe, dat de Alfoersche vrouwen zich nog altijd door dien boeman laten bang maken en kunnen wij moeielijk gelooven dat zij — nieuwsgierig van aard als alle dochteren Eva's — niet reeds lang achter de geheimen van den bond, althans wat betreft het optreden van dezen gezant uit de geestenwereld, gekomen zijn. De verschillende berichten over deze »Ceramsche vrijmetselarij" doen 't echter voorkomen alsof de niet-leden werkelijk alles voor goede munt opnemen en met het diepste ontzag voor de wetten en uiterlijke verrichtingen van het verbond vervuld zijn. Daaruit zou dan ook moeten verklaard worden de nooit falende bereidwilligheid der vrouwen om, soms dagen en weken achtereen, al wat zij aan spijs en drank bijeen kunnen brengen, naar de boven besproken tenten bij het kakian-huis te dragen, ten einde den daar, gelijk het heet, in het gezelschap der geesten vertoevenden heer en meester voor honger en dorst te vrijwaren.

Waar hierboven sprake is van »geesten", hebben wij te denken aan de *zielen der afgestorvenen*, die ook bij deze Alfoeren de eigenlijke

goden zijn, van wier willekeur het lot der stervelingen afhangt. Evenals bij andere Indische stammen worden zij op Ceram meer gevreesd dan bemind, en men behoeft in vele gevallen slechts van die schimmen uit de onzichtbare wereld te spreken, om zeker te zijn dat groot en klein, man en vrouw, door eene kille huivering, om niet te zeggen, schrik bevangen wordt.

Maar, wij moeten verder. Het Kakian-huis is dan gebouwd en voor de aanstaande plechtigheid in gereedheid gebracht. De dag der installatie van nieuwe leden kan niet, gelijk bij ons, bij reglement of door een votum van de vergadering worden bepaald, aangezien het een zoogenaamde »goede", d.i. een door de goden bevoorrechte dag moet zijn, waarvan alleen de opperpriester het geheim kent. De beslissing wordt dan ook geheel aan dezen overgelaten. Maar ook afgescheiden hiervan, berust de geheele leiding van deze en andere plechtigheden bij de *maaewen*, die zich, gelijk we reeds met een enkel woord te kennen gaven, van het Kakian-verbond hebben meester gemaakt om hun invloed op de harten der inlanders te versterken. »Het is" schrijft iemand »bijna ongelooflijk, welken diepen eerbied het volk voor de priesters koestert en welken invloed zij bezitten. Het volk beschouwt hen, in weerwil van hun gepleegd bedrog, als wezens die met eene bovennatuurlijke kracht zijn toegerust en het vermogen bezitten rampen, door hoogere machten over hen beschikt, af te weren .... In alle zaken het verbond betreffende zijn hunne bevelen zelfs verbindend voor den regent, die het ook niet wagen zou, zich daaraan te vergrijpen of zich er tegen te verzetten, wel wetende dat hij daardoor zijn leven onverbiddelijk op het spel zet." Heeft de opperpriester nu eenmaal uitspraak gedaan, dan wordt in het dorp alles voor de plechtige inwijding klaar gemaakt. De uitverkoren knapen verkeeren natuurlijk in de grootste spanning. Om hen eenigszins voor te bereiden, worden zij den dag vóór hunne opneming in den bond in plechtigen optocht naar het bosch gebracht en mogen zij met de *uitwendige* inrichting van het Kakian-huis kennis maken. Na afloop daarvan krijgen zij een weinig koude rijst met een stuk varkensvleesch te eten, een zeer gewoon kostje voor een heidenschen Alfoer, maar waar achter bij deze gelegenheid waarschijnlijk wel de eene of andere zinnebeeldige beteekenis te zoeken is. Mogelijk wel staat dit gebruik in verband met het boven besproken religieus doel van het Kakian-verbond, en moeten de kandidaten door het eten van spek openlijk hun afkeer uitspreken van alles wat tegen den voorvaderlijken godsdienst gekant is. Misschien ook is 't eene uitvinding van lateren datum, voornamelijk gericht tegen mohamedaansche

kandidaten, die men daardoor dwingen wil zich tegen de leer van hunnen profeet te bezondigen.

Van hunnen tocht naar het bosch in het dorp teruggekeerd, mogen de jongelingen, die nu reeds den eersten stap op den weg van het verbond gezet hebben, niet naar de ouderlijke woning gaan, maar voert men hen naar het huis van den opperpriester, waar tot laat in den nacht alles in de weer is om hen in de vroolijkste stemming te houden. Mogen wij de berichten dienaangaande gelooven, dan kan 't er bij deze en andere nachtelijke feesten erg woest en wild toe gaan. De *sagoweer* — gegiste palmwijn — speelt daarbij vooral zijn groote rol. Heel frisch zijn de knapen dan ook niet, als zij den volgenden morgen, voorafgegaan door de priesters en verder geëscorteerd door al wat in het dorp en de naburige gemeenten maar beenen heeft, naar buiten worden gevoerd. 't Is echter minder om die reden, dan wel omdat zij het hoofd met een doek bedekt hebben en men hen nu verder buiten aanraking met oningewijden houden wil, dat iedere kandidaat tusschen twee bondsleden in loopt, die hem ook bij de plechtigheid zullen ter zijde staan en zijne „getuigen" of „peeten" genoemd worden. Bij het Kakian-huis gearriveerd, wordt halt gehouden in de loods, tegenover den ingang, en wachten allen in bange vrees de dingen af, die komen zullen. Een oogenblik later treedt de opperpriester naar buiten om op luiden toon de geesten uit de vier windstreken uit te noodigen de feestelijkheid met hunne tegenwoordigheid te vereeren. Intusschen zijn de voor de plechtigheid opgeroepen bondsleden langs een omweg de achterdeur van het geheimzinnig gebouw binnengegaan. Niemand heeft hen zien komen en het publiek verkeert in den waan — zoo zegt men althans — dat het huis geheel ledig is. Men verbeelde zich dan ook den schrik van alle oningewijden als zich, bij het laatste woord van 's priesters toespraak, op eenmaal van binnen allerlei geluiden laten vernemen, en een muziek weêrklinkt. zoo schel en zoo schril, dat zelfs een op dit punt gansch niet fijngevoelig alfoersch oor er pijnlijk door wordt aangedaan. En de angst vermindert er niet door, als de priesters de vrouwen en kinderen trachten te troosten met de verzekering dat het „maar" de geesten zijn, die op deze wijze hunne tevredenheid over de toetreding van nieuwe Kakian-leden aan den dag leggen. Zij staan gereed hen in hunne gemeenschap op te nemen! Niets verhindert het bestuur van het verbond nu meer om een aanvang met de plechtigheid te maken, en nauwelijks zijn dan ook de laatste tonen van dat helsch concert weggestorven, of de maoewen-lalamena treedt

of, liever gezegd, kruipt den ingang aan de voorzijde van het Kakian-huis binnen, op den voet gevolgd door de andere priesters, die hem ter adsistentie zijn toegevoegd. Ten laatste komen de masola of, zooals ik elders geschreven vind, *masalòò* (getuigen) met hunne beschermlingen en wij kunnen 't ons voorstellen, dat de aandacht van het publiek in 't bijzonder op dit gedeelte van den stoet gevestigd is. Daar schuiven de jongelui, de een na den ander, den gapenden bek binnen. Angstig oogenblik voor de moeders, die wel eens hebben hooren vertellen, dat de duivel daar binnen wacht, om elken nieuweling te ontvangen en diens hoofd met zich naar de geestenwereld te voeren! Veel tijd tot zuchten wordt haar niet gegeven. Nog is de laatste kandidaat niet in de opening verdwenen, of men hoort duidelijk dat er een slag met een of ander wapen gegeven wordt en — op 't zelfde oogenblik ziet het publiek een met bloed bevlekt hakmes door het naar voren afhangend rieten dak te voorschijn komen. Geen twijfel meer of het gerucht heeft waarheid gesproken, dat de lichamen der nieuwe leden zonder hoofd in het Kakianhuis blijven liggen, tot tijd en wijle het den duivel goed zal dunken dit lichaamsdeel als herboren terug te brengen. Ook de volgende kandidaten ondergaan hetzelfde lot. Waarschijnlijk zullen zich tusschen de bedrijven door de geesten wel weer op de straks beschreven wijze doen hooren, maar dit schijnt dan ook verder alles te zijn wat het publiek te zien en te hooren krijgt. In bange zorg over het lot harer zonen, die zij in handen van de, gelijk wij boven zagen, steeds gevreesde schimmen moeten achterlaten, keeren de moeders straks naar huis terug en wachten daar in pijnlijke spanning het eerste bericht af, dat haar, naar oud gebruik, den volgenden dag van de nieuwe kandidaten door een der getuigen zal worden gebracht.

Maar wat gebeurt er nu eigenlijk in het Kakian-huis? Niemand weet dit precies te zeggen. Vooral op dit punt zijn de bondsleden zeer geheimhoudend. De enkele korte mededeelingen, die wij daaromtrent vinden opgeteekend, combineerende meenen wij ons de zaak ongeveer als volgt te kunnen voorstellen. Zoodra de nog altijd geblinddoekte kandidaat door de opening gekropen is, wordt hij — terwijl een priester de straks besproken manoeuvre met het bebloede zwaard uitvoert — door eenige bondsleden niet al te zacht aangegrepen en onder een helsch geschreeuw naar de voor hem bestemde plaats gebracht. Die plaats is niet meer en niet minder dan een gat in den grond, waarschijnlijk midden in 't pikdonkere vertrek, op het punt ongeveer waar de vroeger beschreven spreek-

huizen uitloopen. Eenmaal daar gezeten of liever neêrgehurkt, volgens het voorschrift met het hoofd naar beneden gericht, wordt den nieuweling als met eene grafstem toegeroepen, dat hij zorgen moet zich vooral niet te bewegen, wijl dit den toorn der geesten zou opwekken, waarop eene andere stem, thans die van den opperpriester, zich laat hooren en den kandidaat aanzegt, welke verplichtingen op de Kakian-leden rusten en welke straf hem wacht, die ooit daaraan ontrouw mocht worden bevonden. Volgens het verhaal van *van Rees*, zou de inhoud van 's priesters toespraak ongeveer de volgende zijn: „Draag zorg nooit te spreken over zaken van het Kakian, waarin gij thans zijt ingewijd, noch met uwe moeder, broeders of zusters, noch met iemand uwer naastbestaanden. Wat de menschen u ook doen zullen, al wil de Kompagnie u uit de negory verbannen, draag zorg aan niemand opening te geven van deze zaken; zeg nooit dat de stem, die in het Kakianhuis gehoord is, eens menschen stem was; maar zeg dat de duivel tot u gesproken heeft; voorts dat hij u gedood en door onze voorbidding weder levend gemaakt heeft. Blijft daarbij getrouw aan elkander. Als een vijand onze negory komt overvallen, zult gij hem bevechten, zóolang gij kunt; als de Kompagnie met eenige negory der Patasiwa oorlog voert, wacht u dan de Kompagnie te helpen en hen, die het kakian-teeken dragen, te verwerpen. Als gij dit alles niet opvolgt, dan zullen wij u opvangen, hier in dit kakian-huis brengen en uw hoofd op den hoofdpaal afslaan". — Met deze recht gemoedelijke toespraak stemt ook overeen de voorstelling bij denzelfden schrijver, als zouden de nieuwe kandidaten heel vertrouwelijk naast de oudere leden op de bank zitten, terwijl de hoogepriester zijn „blaaspijp" op hunne geopende handen zet en zoo de boven neergeschreven woorden uitspreekt. Wij voor ons houden dit laatste echter voor het verhaal van den een of anderen inlander, die zijn vrager toch iets wilde antwoorden zonder hem echter het fijne van de zaak mede te deelen. Ook stellen wij ons voor dat de toespraak van den hoogepriester niet precies weergegeven is. Vooral die opzettelijke, ja uitsluitende vermelding van de Kompagnie — waaronder, zoo als de lezer weet, het Indisch Gouvernement verstaan wordt — komt ons verdacht voor. Meer waarschijnlijk is, dat de opneming in het verbond plaats heeft op de wijze, zoo als boven door ons op grond van andere berichten is medegedeeld, terwijl de afteleggen verklaring wel in den trant zal zijn van de vroeger door ons afgeschreven eedsformule. Na afloop daarvan hebben dan denkelijk in het niet of half ver-

lichte vertrek allerlei fantastische vertooningen plaats, die den nieuweling in een soort van verdooving moeten brengen en hem een oogenblik werkelijk doen gelooven, dat hij onder de geesten der afgestorvenen verdwaald is. Wij maken dit laatste op uit het telkens terugkeerend verhaal van jonge Kakian-leden, dat zij allerhande fraaie dingen gezien hebben, die een gewoon sterveling niet onder de oogen krijgt. Of zou dit alles bedrog in hun mond zijn en moet men aannemen dat de oudere leden terstond, zonder dat de nieuwelingen nog een enkele proeve van trouw en standvastigheid hebben afgelegd, open kaart met hen spelen? Wij gelooven het niet.

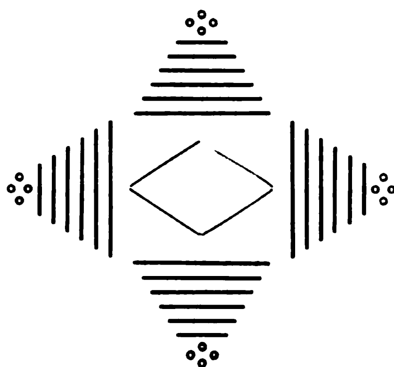
Het verblijf der nieuwelingen in het Kakian-huis schijnt eenige dagen te duren. Intusschen wordt den volgenden dag, zooals wij reeds zeiden, aan de familie door een der masola het officieel bericht gebracht, dat de geesten zich werkelijk met de zaak bemoeid hebben, en de moeders en zusters zich met eigen oog er van kunnen overtuigen, hoe hun zoon en broeder met het hoofd naar de andere wereld verhuisd is. Zijn de vrouwen nieuwsgierig en maken zij van de uitnoodiging gebruik, dan krijgen zij niet anders te zien, dan eenige aan het aantal kandidaten geëvenredigd lansen, die op den weg naar het kakian-huis in den grond gestoken en geheel met varkensbloed bestreken zijn. Drie dagen later volgt echter eene meer aangename tijding, doordien dan aan belangstellenden wordt medegedeeld, dat de geesten, op voorbidding van de priesters, de dooden weer in het leven teruggebracht hebben.

Bij het verlaten van het Kakian-huis dragen de nieuwelingen een langen stok in de hand waaraan eenige kippen- of kasuarisvederen verbonden zijn, welk wapen zij onophoudelijk schudden, wat voor de oningewijden een bewijs moet zijn, dat dit voorwerp werkelijk uit de geestenwereld is medegebracht!

Ik vergat nog te zeggen dat de kandidaten elken dag, dien zij in het Kakian-huis doorbrengen, met olie en andere stoffen ingewreven worden, om hen zooveel mogelijk onkenbaar te maken. Om het sprookje van hun verblijf in de andere wereld nog meer den schijn van waarheid te geven, gedragen zij zich bij hunnen terugkeer in het dorp als menschen, die voor het eerst op de wereld verschijnen. Zij zijn alles uit hun vroeger leven glad vergeten; een etensbord, bij voorbeeld, houden zij te onderste boven en probeeren rugwaarts de deur van het huis binnen te gaan. Hun hoofd is geheel in de war, waarom dan ook gedurende een

geheel halfjaar aan een ieder op boete het recht ontzegd is, dit lichaamsdeel met de hand aan te raken. Zelfs schijnt 't verboden te zijn hun 't haar te knippen, wat later bij het Kakian-huis door den priester, of, zooals 't heet, door de geesten geschiedt. Ook in andere opzichten moeten de jongelui binnen genoemden tijd voor alle dorpelingen een voorwerp van bijzondere welwillendheid en toegeeflijkheid zijn. Niemand mag hen iets weigeren; alles behoort zich naar hunne wenschen te voegen. Voor oningewijden gaat dit, zelfs zoo ver, dat men niet eenmaal het woord tot hen richten mag. Eerst na afloop van deze voorbereidingsperiode keeren zij tot het gewone leven terug, echter niet dan nadat er in het bosch plechtig feest is gevierd, bij welke gelegenheid de opperpriester, uit dankbaarheid voor den goeden afloop van de zaak, een versch gesneld menschenhoofd aan de goden offert. Na afloop van deze ceremoniëele handeling krijgen de nieuwe Kakian-leden bladen van den roetoe-boom op het hoofd, die hun straks bij den ingang van het dorp door de vrouw van den dienstdoenden priester weer worden afgenomen, naar 't schijnt, eenvoudig ten bewijze dat zij de proef gelukkig hebben doorstaan en waardig bevonden zijn om in den heiligen bond te worden opgenomen.

Die opname heeft intusschen feitelijk reeds lang vóor dien tijd plaats gehad. Immers, terwijl de jonge lieden nog in het Kakian-huis vertoefden, hebben zij het heilig teeken van het verbond ontvangen — een soort van kruis, ongeveer in dezen vorm

dat hun door een der maoewen door middel van fijne in zeker vocht gedoopte dorens — men zegt van den *djeroek nipis*-boom — op de rechter- of linkerborst, of wel op beiden, getatoeëerd werd. De kleur schijnt blauw te zijn, terwijl, volgens zeker schrijver,

voor de saamstelling van het benoodigde vocht o. a. ook urine zou worden gebezigd. Aan dit teeken — open en bloot gedragen, daar het bovenlijf niet bedekt wordt — zijn de Kakian-leden door geheel het land te herkennen. Om tegen mogelijk bedrog gevrijwaard te zijn, heeft de bond echter nog andere middelen om den echten eedgenoot van den valschen te onderscheiden. Daartoe dienen o. a. eenige alleen bij de ingewijden bekende woorden, die, na uitgesproken te zijn, bij den aangesprokene de uitwerking moeten hebben dat hij terstond het kokertje, waarin deze inlanders hun sirih-kalk met zich dragen, te voorschijn haalt. Naar men zegt wordt daarmede gezinspeeld op de bamboezen pijp, waardoor de opperpriester, gelijk wij vernamen, zijne toespraak tot de nieuwe leden uitblaast.

Zooals reeds een paar malen is gezegd, zijn de berichten over het Kakian-verbond alles behalve eenstemmig. Ook omtrent den duur van het verblijf der kandidaten in het huis der vereeniging, loopen zij uiteen. Volgens een paar schrijvers blijven zij soms maanden afwezig en maken zij van dien tijd gebruik om andere Kakian-tempels in het land te bezoeken, of wel om op het gebied der Oeli-lima hun eersten kop te gaan snellen. Vooral dit laatste heeft wel eenigen schijn van waarheid. Geboren „moeskoppers" als de Oeli-siwa zijn en doodvijanden van de Oeli-liwa, gelooven wij gaarne van hen, dat aan de toegetreden leden van den bond de verplichting wordt opgelegd om, ten bewijze van hunnen moed, maar vooral van hunne betrouwbaarheid, het Kakian-huis met een nieuwen vijandelijken kop te versieren.

Blinde gehoorzaamheid en de stipste geheimhouding behooren verder tot de eerste plichten der Kakian-leden. Allen zijn daartoe aan het strengste toezicht van de zijde der Kapala Saniri, of, liever gezegd, van de *maoewen* onderworpen. De laatsten vormen overal een soort van geestelijke rechtbank — Maoewens-raad genoemd — die over alle misdrijven oordeelt en in zijne *geheime* vergaderingen over leven en dood der Kakian-leden beslist. Kleine vergrijpen worden met de betaling eener boete — naar landsgebruik in borden, schotels en andere voorwerpen — gestraft. Op meer ernstige misdrijven staat echter onherroepelijk de dood. „Wanneer een lid" zoo lezen wij ergens „zij hij negoryhoofd of gewoon inlander, door een ander lid wordt aangeklaagd van zich aan verraad te hebben schuldig gemaakt, dan stelt men hem niet in de gelegenheid om zich op die aanklacht te verdedigen, maar onmiddelijk wordt met de grootste geheimzinnigheid zijn proces gemaakt en zijne veroor-

deeling uitgesproken, zonder dat hij het gevaar kent, dat hem boven het hoofd hangt. Aan zijne medeleden, soms aan zijne eigene familie, wordt alsdan opgedragen het vonnis ten uitvoer te leggen. Dezen zijn gehouden aan dien last gevolg te geven, want de minste onwil of de geringste waarschuwing aan den veroordeelde wordt eveneens met den dood gestraft.

„De uitvoerders volgen daarop dadelijk de voetstappen van het slachtoffer, dat hun is overgeleverd; zoodra zij zich daarvan hebben meester gemaakt, binden zij hem aan handen en voeten en brengen hem naar het kakian-huis, waar zijn hoofd op den hoofdpaal wordt afgeslagen en ten toon gehangen.

„Soms gebruiken zij allerlei listen om hun slachtoffer in handen te krijgen; zij lokken hem naar eene eenzame plaats of de priesters gelasten een feest aan het Kakian-huis, waarbij al de ingezetenen moeten tegenwoordig zijn. En terwijl men zich daar nu aan allerlei vermaken overgeeft, wordt de veroordeelde op een gegeven teeken van den opperpriester gevat, gebonden, vervolgens met het hoofd op den hoofdpaal gelegd en dit ten aanschouwe van vader, zoon of broeders afgehouwen. Na deze strafoefening keeren de feestvierenden met een schijnbaar treurig en bedrukt gelaat naar de negorij terug en vertellen aan de nagelaten betrekkingen van den vermoorde, dat hij in den grond verzonken, naar zijne voorouders gegaan en dus uit hunne oogen verdwenen is."

In den regel schijnt men echter met de aldus veroordeelden niet zooveel omslag te maken. De met de uitvoering van het vonnis belaste Kakian-leden wachten hen eenvoudig ergens buiten het dorp op, waar men dan den volgenden dag hunne van het hoofd beroofde lijken aan den weg kan vinden liggen. De maoewen oefenen dus een soort van veemgericht over de leden uit, dat beter dan de in het Kakian-huis afgelegde plechtige gelofte, in staat is om het verbond, dat anders vrij zeker reeds zou zijn opgelost, in stand te houden.

Eigenaardig is de manier waarop de bovenbedoelde boeten geind worden. „Is er aan iemand eene boete opgelegd" schrijft de zendeling *A. van Ekris*, aan wiens verhaal over het Kakian verbond wij mede eenige bijzonderheden ontleenden „dan komt er bij nacht eene menigte Kakianisten, die een, zoo het heet, in eens ontwortelden boom dragen, onder het geschreeuw van *hia hia ho ho*, voor het huis van den veroordeelde, en eischt betaling der boete. Voldoet deze daaraan niet, dan verliest hij eerstdaags, als men hem in het bosch vindt, het hoofd."

En hiermede besluit ik deze schets die, nog verre van alles op te helderen, toch het voornaamste bevat wat ons van verschillende zijden over het Kakian-verbond op Ceram wordt medegedeeld. Gaat 't den lezer als ons, dan heeft hij den indruk gekregen, dat wij hier te doen hebben met eene, in haar oorsprong, lofwaardige instelling, die ten doel had om op Alfoersche wijze het „eendracht maakt macht" in toepassing te brengen, doch waarvan de maoewen of priesters later hebben weten partij te trekken om hun bedreigd gezag over de harten der *Oeli-siwa* tegen elken aanval van buiten te verzekeren. Is dit waar, dan valt er met geweld zeker weinig tegen het verbond uit te richten en moet het aan den beschavenden en verlichtenden invloed van het Christendom worden overgelaten om aan het verregaand bijgeloof dezer Alfoeren en daarmede aan het despotisme der maoewen een einde te maken. Moge die invloed zich spoedig op de krachtigste wijze doen gelden!

Ma Maridjah

DOOR

SALLY.

(*Vervolg en slot.*)

VI.

Op een morgen, toen alles nog zeer stil in het residentiegebouw was en mevrouw Warnars alleen in haar kamer zat te werken, vroeg eene netgekleede inlandsche vrouw toegang tot haar. Zij moest mevrouw over iets spreken.

Vermeenende, dat het eene of andere smeekelinge was, in een rechtsgeding gewikkeld, dat bij de eerste landraadzitting zoude voorkomen, en die, zooals haar vroeger zooveel was overkomen, haar invloed bij den resident kwam inroepen, liet zij haar bij zich toe, met het vaste voornemen om haar *wel* aan te hooren, maar geen harer geschenken, bestaande uit kippen, een eigengewerkte kain, een ring of kleine juweelen aan te nemen.

En schoon zij altoos geduldig de jammerklachten der veelal door bloedverwanten beroofde, verongelijkte vrouwen aanhoorde, schoon zij dikwijls op hare wijze bij Warnars gepleit had, om toch zelf een deugdelijk onderzoek te doen naar de knevelarijen van inlandsche hoofden, de geschenken, hoe klein dikwijls ook, en naar de oostersche begrippen der smeekelingen slechts medegenomen, in den waan dat men bij een hoogeren nooit met ledige handen komen moet, werden immer afgewezen om den schijn van omkooping te vermijden.

Ditmaal echter kwam de vrouw, die binnentrad, met ledige handen.

Zij zag er ditmaal niet als smeekelinge, maar als rechthebbende uit, al was haar groet ook eerbiedig.

Het fiere, zwarte oog zag haar open in het gelaat, de wel wat forsche gestalte stond recht op, het reeds grijzende haar was zorg-

vuldig achterovergestreken en netjes op het achterhoofd te samen gewrongen. Er staken zelfs een paar chineesch gouden naalden in.

Ook de geheele kleeding verried netheid en welgesteldheid. De cabaya van zwarte zijde was aan den hals eveneens met een kleine juweelen speld, op inlandsche wijze gezet, vastgehouden, terwijl de gladde gouden platen der pending (buikband) den kostbaren batik kain om het middel vasthielden. Aan de voeten, die een buitengemeen fraaien vorm hadden, staken fluweelen muilen met gouddraad geborduurd.

Mevrouw Warnars meende niet goed verstaan te hebben. Deze vrouw, die zij meende reeds meer gezien te hebben, was zeker de vrouw van een mantri, misschien van den patti. Zij stond op van de sofa en ging haar tegemoet.

Dikwijls kreeg zij immers op dezelfde wijze bezoek van de vrouwen der hoofden.

»Mag ik weten wie tot mij komt?" vroeg zij en zag de vreemdelinge onderzoekend aan. Telkens kwam zij haar bekender voor. Waar had zij deze vrouw toch meer gezien?

»Njonja herkent mij niet meer? — 't Is ook heel wat jaren geleden, dat wij elkaar het laatst zagen", antwoordde de vrouw met een zonderlingen glimlach.

Mevrouw Warnars voelde dat zij bleek werd. Een koude rilling ging haar door de leden; er kwam een vermoeden bij haar op, dat zij niet wilde uitspreken.

»Het is lang, lang geleden, njonja-resident. — Toen was u nog geen »groote mevrouw", u was nog njonja-controleur van P. en u hadt geen kinderen."

Nu wist mevrouw Warnars zeker wie voor haar stond.

Daar was het eindelijk gekomen, het zoo lang gevreesde. Zij had zich al zoo zeker gewaand in het bezit van Margrethe. De stervende vader had haar zijn kind ten volle afgestaan en had de oogen gesloten met een glimlach op de lippen over de veilige haven, waarin zijn Rita was geborgen. Maar de moeder!..... Zij zonk tegen de kussens der sofa terug, klemde de handen krampachtig in elkaar en met halfgeopende lippen zag zij als verwezen de vrouw aan.

»Ge weet immers wel, hoe ik u mijn kind bracht, njonja? Ik gaf het u terleen, niet voor goed, en nu kom ik het terughalen".

Met een kreet van afgrijzen en een gebaar, als wilde zij het denkbeeld van zich weren, stond mevrouw Warnars op.

»Neen — neen, dat kan niet, dat is onmogelijk" nokte zij.

»O ja, dat kan wèl. Ik ben eene fatsoenlijke vrouw."

»Ik heb mijne priksahan (informaties) genomen voor ik hier kwam — over alles."

»Zij is *mijn* kind njonja" antwoordde de vrouw nog altoos kalm. »Ik heb haar immers niet voor goed afgestaan, slechts door den nood gedwongen. — Aan den vader heb ik haar niet willen geven, omdat ik het liefhad en toen nog meende voor haar te kunnen zorgen. Zóólang heb ik haar ook aan u niet willen geven. En toen ik eindelijk moest kiezen tusschen het leven van mijn kind bij vreemden of den dood met mij, toen heb ik het u afgestaan njonja, en nog niet voor goed, slechts ter leen."

»Neen, — neen! Ik geef haar niet terug, zij is mijn kind!" riep mevrouw Warnars en keek Maridjah verwilderd aan. — »Waar komt ge *nu* vandaan, na al die jaren nooit meer naar Rita te hebben omgezien? Zij *kan* uw dochter niet meer zijn. Zij is eene dame, eene beschaafde dame, en gij!".....

Er schoot eene flikkering als een bliksemschicht door het donkere oog van Maridjah bij het hooren van het laatste woord, dat zooveel minachting en trots verried. Hare gestalte richtte zich hoog op. De lippen krulden op en met een gebaar van trots en zelfvoldoening zeide zij:

»Ik ben niet meer de arme Maridjah, die u kwam bedelen om haar kind voor haar te bewaren, omdat zij alles verkocht had om wat rijst voor haar te koopen. — Ik ben nu rijk, ik heb een eigen huisje met meubelen zooals de blanda's gebruiken. Mijn kind zal daar wonen als eene njonja blanda. Ik heb zoolang op haar gewacht, zoolang! Maar nu ik haar gevonden heb, is zij weer *mijn* Rita."

En toen mevrouw Warnars haar, nog steeds bleek en als begreep zij haar niet, bleef aanstaren, vervolgde zij:

»Toen ik mijn kind bij u had gebracht, ben ik naar Batavia gegaan om een dienst te zoeken; zoodra ik dien had, wilde ik Rita weer terugnemen. Maar op den weg ben ik neergevallen, en ik weet niet meer wat er met mij gebeurd is. Ik heb in het hospitaal gelegen, lange, lange dagen en nachten, zeide men mij, en toen ik wist waar ik was, bleef ik nog zoo ziek, dat ik nog langer moest wachten voor ik ontslagen werd. Toewan kontroleur en gij waart reeds vertrokken naar een andere negorij — en ik had ook nog niets om van te leven. Toen ben ik doorgegaan naar Batavia en daar ben ik bij een grooten toekang kwee in dienst gekomen. Ik ben daar dertien jaren geweest en heb veel geld verdiend en veel geleerd. Ik heb ook Hollandsch leeren spreken en ook wat Fransch. De toekang kwee

was een Franschman. Ik heb alles geleerd, opdat mijn kind zich niet voor mij zou schamen. Ik heb nooit meer naar een enkelen mijnheer geluisterd en heb ook niet meer willen trouwen met een arang slam. Dan zou mijn kind niet meer bij mij kunnen komen, maar nu wel, en ik vraag haar terug. Ik zal toewan Lafond zeggen, dat ik niet meer terug kom, want dat ik met mijne dochter ga wonen. Ik heb geld genoeg en heb altoos alles in de spaarbank gebracht. Dat heeft mijn toewan, haar vader, mij nog geleerd, en ik zal zelve eene toekang kwee voor de Blanda's worden en nog meer verdienen. Mijn kind zal óók in een rijtuig rijden, zooals zij bij u doet, en ik zal haar bedienen als haar meid. Maar ik moet haar terug hebben."

Het was mevrouw Warnars als in een droom. Als verwezen, met ineengeklemde handen, bleef zij op den divan zitten en staarde Rita's moeder aan, terwijl deze sprak.

Plotseling, in al haar wanhoop, trof haar het onmogelijke denkbeeld van de fijnbeschaafde, verwende en hooghartige Rita in huis bij haar moeder in een volslagen inlandsche omgeving, als de dochter eener voormalige njai, nu een koekebakster.

Zonder een woord te antwoorden begon zij zenuwachtig onbedaardelijk te lachen tot de tranen haar over de wangen rolden en het lachen in snikken overging.

Verschrikt week Ma Maridjah terug. Was de njonja resident gek geworden?

Maar anderen ook hadden het lachen en snikken gehoord.

Mevrouw Warnar's lijfmeid, die buiten in de zijgalerij zat te naaien, kwam haastig toeschieten. Een der andere meiden liep naar Rita's kamer om te vertellen, dat njonja zoo raar deed.

Oogenblikkelijk snelde deze naar haar moeders kamer.

»Mama, lieve, beste moedertje! wat is er?" vroeg zij angstig, trok de nu snikkende, dan lachende vrouw tot zich en lei het bleeke gelaat tegen zich aan, terwijl haar armen zich liefderijk om de bevende gestalte sloten.

Mevrouw Warnars sloeg de oogen op, en zich nog dichter tegen Rita aandringende, wees zij op Ma Maridjah, die terug geweken was bij het binnentreden van het jonge meisje.

Waar was al haar gevoel van recht gebleven, bij het zien der jonge, schoone dame in het witte, slepende morgengewaad, waarvan de roseroode linten nog haar schoonheid verhoogden?

Waarom maakte zij zich niet bekend, waarom eischte zij niet, dat Rita háár omarmen zoude, háár met zooveel liefde zou aanzien als zij het nu mevrouw Warnars deed?

Die jonge vrouw was wel haar kind, maar Ma Maridjah beefde terug voor de nonna blanda, die men van haar Rita gemaakt had en die haar nu met vlammende oogen aanzag, als wilden zij haar doorboren.

»Wat komt ge hier doen, vrouw? — waarmede hebt ge mama zoo verschrikt, wat is er gebeurd?" vroeg zij driftig.

Zij boog onder den blik van haar kind, als ware zij eene schuldige. — Maar toch — zij moest, zij wilde zich bekend maken en sloeg de oogen op tot die fraaie gestalte.

Rita had zich, geen antwoord ontvangend, weder over mevrouw Warnars heengebogen, die in een hevig zenuwtoeval op de rustbank lag. Maridjah zag, hoe Rita het haar van hare pleegmoeder van de slapen terugstreek, het voorhoofd met eau de cologne bette en haar bij de liefste namen, die zij bedenken kon, toesprak, terwijl zij — de eigen moeder!....

Op dat oogenblik trad ook de resident, die geroepen was, met een ontsteld gelaat in de kamer zijner vrouw.

»O Papa! zie mijn lieve moedertje eens!" riep Margrethe en sloeg in doodsangst de oogen tot den vader op, zonder haar last een oogenblik los te laten.

Met een uitdrukking op het gelaat als van iemand, die zijn schoonste hoop, zijn heerlijkste vooruitzichten plotseling ziet verdwijnen, keerde Ma Maridjah zich af.

»Ahi!" kreunde zij. En als een vervolgde schuldige vluchtte zij het hoofdgebouw uit, het achtererf over en verdween in den daaraan grenzenden kampong.

VII.

Dien avond brandde er slechts één lamp in de voorgalerij van het residentsgebouw, in plaats van de vele, welke gewoonlijk reeds van verre de bezoekers, die immer welkom waren, tegemoet straalden.

Verwonderd vroeg Van Eerde, die in het half duister een oppasser op den zijtrap der voorgalerij zag zitten, of de familie uit was?

»Njonja sakit!" was het lakonisch antwoord van den »kanarievogel", zooals men spottenderwijs de oppassers in dienst van den resident noemde.

Ontevreden en teleurgesteld keerde Van Eerde terug.

Hij had zoo gehoopt dat hij dezen avond eens de eenige bezoe-

ker zou zijn. Van Wickevoort was heden op tournée, zou den nacht uitblijven en liet zijn mededinger eindelijk eens het rijk alleen om zijn hof te maken.

Hij had de stoute schoenen aangetrokken en tevens alle gevoel van loyaliteit uitgeschud.

De kommandantsvrouw had hem allerlei dingen in 't oor geblazen en het onkruid, door haar gezaaid, was welig opgeschoten in het door jalousie verbitterde hart van den jongen man.

Hij was juist heden avond gekomen om Margretha onder allerlei zin- en toespelingen te beduiden, dat hij wist, dat zij noch het kind van den resident, noch dat zijner vrouw was en dat Wickevoort, trotsch en ongenaakbaar voor zijn minderen, nimmer een vrouw zoude huwen, die geen bewijzen van de echtheid harer geboorte mee ten huwelijk zou brengen. Hij wilde zijn vijand aan haar voorstellen in al de zelfgenoegzame trots en waanwijsheid, waarin hij hem zelf zag en zich zelven daartegenover stellen, die met minachting neerzag op alle conventioneele begrippen van geboorte en rang, die zich niet zou bekommeren om den vader of de moeder van het meisje, dat hij liefhad, al ware de vader een soldaat en de moeder een kampongbewoonster geweest.

Het kon niet anders of Rita zou getroffen worden door Wickevoort's zelfgenoegzame eigenliefde en familietrots, waaraan hij zijn hart ten offer zoude brengen en daartegenover zijn edelmoedige, niets achtende liefde, die slechts haar vroeg zonder meer.

En nu vielen al zijne schoone combinatiën in duigen, omdat de residentsvrouw verkoos ziek te worden.

Ziek! Ja 't zou wat zijn! Van morgen nog had hij, toen hij van het residentiekantoor kwam, haar met haar dochter in den tuin zien wandelen. Die ziekte was dan wel heel plotseling opgekomen! Er zou wel wat anders achter schuilen. De familie had zeker geen lust menschen te ontvangen, nu »hartenheer" niet op de plaats was. Ja — als Wickevoort maar thuis was, zou er wel licht zijn en zouden de dames wel zichtbaar zijn ook. — Ezel die hij was! hij had wel naar de »nonna" kunnen vragen om, schijnbaar uit bezorgdheid voor de »mama" aan deze nadere tijding te vragen.

In een korten tijd en in 't halfduister, had hij althans genoeg argwaan in haar gemoed kunnen opwekken en zich tevens in een fraai licht kunnen stellen. Die goede invallen kwamen bij hem altoos als moutarde après diner.

Waar nu heen? Hij was gekleed om bezoeken af te leggen. Dan

maar naar den secretaris. Bij gebrek aan beter, kon hij altoos Mina wat het hof gaan maken.

Toen hij het erf bij den resident bijna af was, liep hij tegen eene vrouw aan, die er juist opkwam.

Beiden zagen op, en bij het licht van den lantaarn aan den ingang van de waringinlaan, die met een ijzeren hek van den grooten weg was afgescheiden, herkende hij dezelfde vrouw, die hem op den dag der aankomst van de familie Warnars gevraagd had naar den naam van den resident en of die »nonna" *hun* dochter was?

Zij scheen meer te weten van de geheimzinnige betrekking tusschen ouders en dochter; misschien had zij den sleutel tot de oplossing van het vraagstuk, waarin hij totnogtoe in den blinde rondtastte; misschien was het nog een geluk, dat hij heden avond niet bij de familie was toegelaten. Als hij door deze vrouw iets naders van de zaak kon te weten komen, zoude hij beter gewapend, met zekerder hand den slag toebrengen, die den trots van Margrethe een wonde zoude toebrengen, maar haar tevens zou dringen een steun te zoeken bij hem, die haar dáárom niet minder zou achten.

Hij hield de vrouw, die hem voorbij wilde gaan, terug, en voorgevende, dat hij haar voor een der voornaamste bedienden hield, vroeg hij haar »wat njonja résident mankeerde?"

»Tau", antwoordde de vrouw kortaf en wilde voorbijgaan.

Hij merkte, dat zij in een hevig opgewonden toestand was en liep haar achterna.

»Wanneer ge komt om mevrouw te spreken, dat zal toch niet gaan — niemand wordt ontvangen."

»Ik moet toewan résident spreken, niet njonja", antwoordde de vrouw. »Ada perkara!" vervolgde zij.

»Draag die dan eerst aan den kontroleur voor. — Op den landraad eerst kunt ge het den toewan résident mededeelen, vrouwtje."

»Zijt gij de kontroleur?" vroeg Ma Maridjah en zag hem doordringend aan.

»Niet ik, maar van avond toch — de kontroleur is van huis en komt eerst morgen vroeg terug — kunt ge het mij niet zeggen?"

»Neen — ik zal morgen bij den kontroleur komen en mijn klacht inbrengen."

En de vrouw ging door zonder op het geërgerde gelaat van den jongen man te letten, die zulk een toon van »inlanders" tegen hem niet gewoon was.

»Ik zal maken, dat ik morgen bij Wickevoort op het kantoor

ben" mompelde hij, terwijl hij den weg naar de woning van den secretaris insloeg. »Ik moet daar het mijne van hebben."

VIII.

Den volgenden morgen bevond Van Eerde, die anders nimmer om raad bij Wickevoort kwam, zich bij tijds bij den kontroleur om navraag naar verscheiden zaken van minder belang te doen.

Hoewel verwonderd over Van Eerde's nederigen zin, schoof Wickevoort terstond het stuk, waarmede hij bezig was op zijde en legde den jongen man alles uit.

Nog was hij hiermede bezig, toen de oppasser in het kantoor kwam met het bericht, dat er eene vrouw was om hem te spreken.

»Dank je Wickevoort, ik ben nu op de hoogte", zeide Van Eerde en pakte zijn papieren bijeen.

»Kan ik hier een oogenblik iets in uw wetboek nazien? Het mijne is geheel door de rajabs vernield."

En schijnbaar ijverig bladerend trok Van Eerde zich in een hoek terug.

De vrouw, die bij den kontroleur op audientie binnenkwam, was dezelfde, die Van Eerde verwachtte — Ma Maridjah!

Zij bleef staan en hurkte niet neer, zoo als de inlanders, die hare klachten komen inbrengen, anders doen.

Daar Wickevoort terstond zag, dat hij niet met eene gewone vrouw uit het volk te doen had, vroeg hij haar te gaan zitten en teekende haar naam, woonplaats en ouderdom op.

»Welke klacht hebt ge, Ma Maridjah?"

»Ik heb een kind, toewan, eene dochter. Toen ik veertien jaren geleden in de residentie B. woonde, in de afdeeling P., brak daar hongersnood uit. Ik had wat geld en kon in den beginne mijn kind nog voor den uitersten nood bewaren, maar eindelijk had ik niets meer.

»Toen ging ik naar eene dame, die mijn kind reeds lang had willen hebben en vroeg haar of zij het uit kassian wilde bewaren tot ik weer voor haar zorgen konde. Eerst wilde zij het kind slechts dan opnemen als ik het voor goed wilde afstaan, later echter beloofde zij mij, dat, als ik het weder opeischte, zij het mij weder terug zoude geven, en ik ben heengegaan om dienst te zoeken op Batavia."

»Waarom zoo ver van uw woonplaats?"

Ma Maridjah sloeg de oogen neer.

»Omdat ik niet gewoon was te dienen, omdat ik nooit dienstbaar geweest was en dit liever buiten mijn negorij wilde doen dan daar — waar men mij anders had gekend. Onderweg werd ik ziek en bleef het weken lang. Toen ik beter was en naar mijn kind wilde gaan zien — was de dame haren man gevolgd ver — ver weg naar Oost-Java en had zij het kind medegenomen. Niemand wist mij de standplaats van den heer te zeggen, tot ik ze eindelijk van den adsistent-resident te weten kwam. Maar het was te ver, ik kon er niet heengaan en had ook nog niets om mijn kind van te laten leven. Zoo ging ik naar Batavia en heb daar geld verdiend en geld gespaard en heb een huisje gekocht en een erf en ik heb sawahs en ik heb ook mijn kind weergevonden, maar die mevrouw wil mij haar niet weergeven. Nu kom ik bij u om recht vragen."

»En ge zegt, ge komt van Batavia? Hoe brengt ge die zaak dan hier voor den landraad?"

»Omdat die mevrouw, welke mijn kind bij zich heeft, hier woont."

»Hier?"

Van Eerde, die tot nu toe achter den stoel van Wickevoort gestaan had, kwam nu meer vooruit om zijn mededinger in het gelaat te zien.

»Ja, toewan!" antwoordde Ma Maridjah. »Heb ik recht mijn kind terug te nemen?"

»Zeker! Eene moeder behoudt ten allen tijde het recht op haar kind. Wie is die dame? Ik zal met haar spreken."

»Eene njonja bezaar, toewan, njonja resident!"

»Die! — En weigert zij u uw kind terug te geven? Misschien eene harer beste lijfmeiden. Dames, die lang in Indië geweest zijn — zijn daarop wel eens particulier, maar het recht is aan u. Ik zal er over spreken, zoo spoedig mogelijk; die zaak zal in orde komen wanneer alles waar is wat ge zegt. — Hoe heet uwe dochter en welke betrekking vervult zij bij njonja resident? — Is zij getrouwd — dan vervalt uw recht op haar, dat weet ge."

Ma Maridjah richtte zich in haar volle lengte op, haar zwarte oogen schitterden en er kwam een zonderlinge glimlach op haar lippen:

»Mijn kind is geen meid bij njonja resident, zij is als het eigen kind daar. — Het is nonna Rita!"

Wickevoort sprong half van zijn stoel op van verontwaardiging en verbazing.

»Vrouw, ge zijt waanzinnig!" riep hij driftig uit. *Die* uw kind?"
»Soenggoeh Mati toewan."
Gij durft dit voor den Pangoeloe bezweren?"
»Ja!"
»Gij kunt getuigen bijbrengen?"
»Ja, toewan. — De vrouw van den djaksa hier heeft mij vroeger gekend toen ik...."
Zij bedacht zich een oogenblik — »toen Rita nog bij mij was."
»Maar nonna Margrethe is geen inlandsch kind, zij is eene nonna blanda."
»Haar vader was een blanda toewan", zeide Ma Maridjah zacht en sloeg de oogen neder. Zij had in de vele jaren op Batavia doorgebracht begrepen en geleerd, dat de Hollanders laag neerzien op de betrekking, die zij jarenlang bij kapitein Haastrecht vervuld had.
»En heeft die vader zich zijn kind niet aangetrokken? — Hij had het recht toch haar een opvoeding te geven. Waar is hij?"
»Dood, geloof ik. — Ik hoorde nooit meer van hem. Het kind heb ik hem nimmer willen afstaan. 't Was het mijne, *ik* gaf het ter leen aan njonja Warnars — niet hij."
De oogen van Wickevoort ontmoetten, toen hij opzag, die van Van Eerde, die over zijn wetboek heenglurend, hem met een uitvorschenden blik aanzag.
Hij herstelde zich oogenschijnlijk zoo goed mogelijk van de ontroering, die Ma Maridjah's mededeeling bij hem had te weeggebracht.
Het hinderde hem op voor hem onverklaarbare wijze, dat juist deze man tegenwoordig was geweest bij de aanklacht dier vrouw.
»Ik zal er met toewan resident over spreken. Ge moet geduld hebben tot de eerstvolgende landraadzitting — waar woont ge?"
»Te Batavia, op passar Baroe."
Wickevoort teekende alles op en was op het punt haar te vragen waar zij zich nu ophield, toen hij plotseling zich bedacht.
»Kom overmorgen weer bij mij."
»En krijg ik mijn kind terug?" vroeg Ma Maridjah en zag in angstige verwachting tot den kontroleur op.
»Wat recht is zal geschieden. Voor het oogenblik kan ik nog niets zeggen."
Toen de vrouw vertrokken was, keerde Wickevoort zich driftig naar Van Eerde om:
»Waarom bleef je hier! — had je nog iets?"
Spottend keek Van Eerde zijn mededinger aan.

»Ik keek immers nog iets in uw wetboek na? — wat doet het er toe, of ik hoorde wat die vrouw te zeggen had? Als je van huis waart geweest, zooals gister het geval was, was ik griffier *ad interim*, en dus degene, bij wien zij haar klachten had ingebracht."

Wickevoort bedwong zich. Van Eerde had gelijk. — Plotseling barstte deze in een schaterlach uit:

»Dat is wat anders dan een resident tot schoonvader te krijgen! hé? Een aardige schoonmama om mee voor den dag te komen en aan vrienden en kennissen te presenteeren!"

Wickevoort antwoordde niets en boog zich over zijn schrijftafel.

»Heb je nog iets anders? Ik moet werken Van Eerde!"

Deze begreep het verzoek om heen te gaan, wierp het wetboek op tafel en ging naar de deur. Maar plotseling riep Wickevoort hem terug en zeide: »ik verzoek je geen enkel woord buitenaf over deze heele perkara te spreken — daar heb je geen recht toe. Landraadzaken behooren tot den dienst — niet buitenaf, — begrepen?"

Beleedigd door den hoogen toon van Wickevoort, antwoordde de jonge man:

»Wees maar niet bang, dat ik tegen de lui hier op de plaats over uw teleurstelling zal spreken. Als de maan vol is, schijnt zij overal. Gauw genoeg zal een ieder weten, dat het zoogenaamde dochtertje van den resident niemand anders is dan het kind van eene njai, niet eenmaal door den vader erkend, waarvoor deze ook wel zijn redenen zal gehad hebben. Adieu, aangenaam werken!"

En Van Eerde sloeg de deur achter zich toe.

Ma Maridja was, toen zij de kontroleurswoning verliet, nog een oogenblik blijven staan, als besluiteloos om nog eenmaal terug te keeren.

Daar hoorde zij een schellen lach uit het kantoor klinken.

Zij kromp ineen en balde de hand tot een vuist.

Dat was de tweede maal dat er werd gelachen, spottend gelachen over haar eisch.

Was het voor de blanda's dan zulk een belachelijke zaak, dat eene moeder haar kind terugeischte, hetwelk zij zoo noode aan anderen had afgestaan, toen zij geen korrel rijst meer voor haar had om het te voeden?

Haastig keerde zij zich om, liet haar voornemen om nog eenmaal als smeekeling tot den kontroleur terug te keeren, varen.

Deze was, zoodra hij zich alleen zag, met het hoofd in de handen en de ellebogen op de schrijftafel gesteund, gaan zitten.

»O, mijn ijdele droomen!" fluisterde hij.

Zoo bleef hij lang, zeer lang zitten, tot hij, als wilde hij den

spottenden lach, die hem nog altoos in de ooren klonk ontloopen, opstond en beval zijn paard te zadelen — hij moest uit.

IX.

En dien avond zaten Rita's pleegouders eveneens in treurige gedachten verzonken bij elkaar.

Door Wickevoort had Warnars het bezoek van Ma Maridjah en ook haar eisch gehoord; zijne vrouw had hem nu, gedrongen door zijne vragen en wedervragen, de ware toedracht der zaak en haar belofte aan de moeder van Rita verteld. Die vrouw was in haar recht om haar kind op te eischen.

Maar beiden kneep het hart toe van wee over hun aangenomen kind, dat hen lief was als een eigen. De slag trof hen te dieper, naarmate de toekomst van Rita schooner en rijker scheen.

Zeker Warnars had reeds een paar malen schijnbaar ongezocht aan Wickevoort te kennen gegeven, dat Rita noch het kind van hem, noch dat zijner vrouw was. Als man van eer en zeer goed de steeds minder verholen liefde van den jongen man voor zijn dochter ziende, had hij gemeend zoo te moeten handelen. Hij had zelfs eens den naam van zijn vriend Haastrecht genoemd, maar den naam der moeder evenals Rita's onechte geboorte, had hij tot nog toe verzwegen.

Wickevoort konde, wanneer hij zulks verkoos, openlijk tot den resident komen en wanneer dit noodig was, hierover inlichtingen vragen. En nu?

De ouders hadden Margrethe gedrongen de invitatie van de familie Kervel, om het partijtje, ter eere van den verjaardag der oudste dochter heden avond gegeven, aan te nemen. Zij zelf konden natuurlijk niet gaan. Mama was nog ongesteld en papa had veel werk; en ook wilde hij mama niet alleen laten.

Zoo hadden zij eenige uren van vrijheid om, wat hen sedert gister met angst en zorg vervulde, te bespreken.

Hand in hand zaten de echtgenooten op den divan in mevrouw Warnars kamer. Zij hadden zich uitgeput in plannen om den slag af te weren, maar geen enkel scheen hun geschikt toe.

Neen — neen — het kan niet — en toch!... zuchtte mevrouw Warnars, als vervolgde zij haar gedachten luide.

»Lize! Herinnert ge u nog, hoe ik u op den avond, toen ge mij het eerst voorsteldet Rita als ons kind aan te nemen, heb gewaar-

schuwd voor de smart eener mogelijke scheiding? Gesteld, dat Maridjah het kind aan den vader had afgestaan en hij het weder aan ons had gegeven en niet gestorven was? Dan had hij het ook na jaren kunnen opeischen" merkte haar man op.

»O, Johan! Dat zou mij veel, oneindig veel gekost hebben, maar zij was dan ten minste in eene omgeving gekomen, waarin zij door opvoeding en stand te huis behoort. Hebt ge mij ooit hooren zuchten om het maar al te duidelijke vooruitzicht, dat wij ons kind misschien al binnen zeer kort aan een ander zouden moeten afstaan? Maar dan was zij haar geluk tegemoet gegaan, uit vrije keuze, uit liefde, terwijl dit... O, ik kan er niet aan denken!"

En mevrouw Warnars verborg het gelaat in de handen.

»Ik begrijp, waarop ge doelt, lieve! — op een huwelijk tusschen haar en Wickevoort. Meisjes zijn in hartszaken veel vertrouwelijker met de moeder dan met den vader. Heeft hij al gesproken? Eergisteren sprak hij zoo lang en ernstig met haar."

»Neen! Margrethe — die mij alles vertelt wat haar op het hart ligt — zou zulk een gewichtige zaak zoo lang voor mij niet kunnen geheim houden. Was het maar zoo!"

»Ja! was het maar zoo!" zuchtte ook de resident. »*Dan* zag ik alles niet zoo duister in. Wickevoort is een man van eer. Was dit alles gebeurd, terwijl hij haar reeds gevraagd had om zijne vrouw te worden — hoezeer de zaak hem mocht hinderen, hij is te veel gentleman om terug te treden en het engagement om die reden te verbreken. Maar nu er nog geen vraag gedaan en geen toestemming gegeven is, kan hij, afgeschrikt door de verschijning van Rita's ware moeder, zich terugtrekken. Alles wel beschouwd — ja! ik vond hem koel en stijf, toen hij heden morgen bij mij was, hij zag er slecht uit. Neen — zóó zou hij niet geweest zijn als hij Rita's aanstaande beschermer ware."

»O! het zal het arme kind het hart breken, Johan! Ik weet hoe lief zij hem heeft. Is er geen mogelijkheid haar bij ons en alles geheim te houden? Wickevoort zal niets vertellen."

Plotseling sloeg zij de armen om den hals van haar echtgenoot en, als bevreesd dat andere ooren dan de zijne zouden hooren wat zij voorstelde, fluisterde zij:

»Johan! — kunnen wij het niet loochenen dat zij het kind van die vrouw is. Zij staat alleen — heeft geen getuigen en is Rita niet waard."

»Vrouw!"

Voor het eerst in al de twintig jaren van hun huwelijk sprak

Warnars op zulk een toon tot haar, weerde hij haar zoo ruw af.

Verschrikt dook zij terug in de kussens van den divan.

»Het is om Rita's wil!" steunde zij.

Eenige oogenblikken heerschte er een doodelijke stilte in het vertrek. Toen nam Warnars zacht de hand zijner vrouw van voor het gelaat weg en zag haar in het bleeke, sedert twee dagen zoo verouderde gelaat.

»Niet waar lieve? — dat meendet ge niet! Uw man en u zelf als leugenaars, als meineedigen stellen voor het volk, waarover ik als rechter zoo dikwijls sta en meineed zoo dikwijls straffen moet. Wij willen alles probeeren bij de moeder, maar — met eerlijke middelen. Ik zal beginnen met Ma Maridjah geld te bieden en met haar te spreken. Ik zal trachten haar aan het verstand te brengen, dat Rita bij haar zich niet gelukkig, niet te huis zou voelen, hoe goed zij het ook met haar kind meent. Maar als niets helpt, — ja dan heeft zij het meeste recht op haar kind."

»En als Rita weigert?"

»Zij is minderjarig. Misschien zoude Rita het doen en daardoor de moeder terughouden, ofschoon — dat geloof ik niet. Zij is toch moeder en Rita kind. Zij staat er, zoo het schijnt, even vast op haar kind terug te hebben als zij het eenmaal aan den vader weigerde. Margrethe moet vooreerst niets weten, tot ik met de moeder gesproken heb. Toon u zoo vroolijk en onbekommerd mogelijk, anders verraadt ge u nog."

Op dat oogenblik knarsten de wielen van een rijtuig op het kiezelzand voor het huis.

De resident stond op en zag door de jalousiën naar buiten.

»Daar is zij al thuis! en het is pas tien uur — zou zij niet wel zijn?"

En haastig liep de eenigszins gezette man zijn aangenomen dochter tegemoet, die vlug uit den wagen sprong en de trappen der voorgalerij opliep.

Zij zag er niet uit alsof zij ziek was.

Een blos van opgewondenheid of aandoening kleurde hare wangen, de oogen schitterden met ongewonen glans. Haar boezem jaagde en de eenigszins opgeworpen bovenlip liet de prachtige, paarlwitte tanden zien.

Plotseling trof het Warnars, hoezeer zij op dit oogenblik op haar moeder geleek, zooals hij deze eenmaal gezien had, jaren geleden, toen zij meende, dat hij haar kind wilde medevoeren.

—

»Waar is mama — papa?" vroeg Margrethe op haastigen, gejaagden toon, zonder op haar vaders vraag te antwoorden, waarom zij zoo vroeg te huis kwam? Klaarblijkelijk had zij deze niet gehoord.

»In haar kamer, lieve — Is er iets?"

»Ja — ik zal 't u later wel zeggen, papatje, maar eerst aan mama!"

De heer Warnars ging naar de pendopo en Margrethe trad haar moeders kamer binnen.

Zij zag rond of er ook een der meiden in het vertrek was; toen sloot zij de deur, ging naast mevrouw Warnars op de kanapé zitten en greep haar hand, die zij in haar beide gloeiende handjes drukte.

»Wat is er kind?"

»O mama, zeg mij *alles!* Is het waar?"

X.

Dien avond was Margrethe, of, zooals zij eigenlijk heette, Rita, slechts noode naar het huis van den commandant gereden om bij een feestje ter eere van Mina's verjaardag tegenwoordig te zijn.

Zij voelde zich gedrukt en niet gestemd tot uitgaan. Ten eerste om den toestand harer moeder, die haar onrustig maakte, en voorts omdat zij zich niet verklaren kon, waarom Wickevoort, die reeds twee dagen weer te huis was, niet eens was aangekomen. Anders was hij na nog zulk eene korte afwezigheid altoos even aangeweest, weinige uren na zijne terugkomst.

Op weg naar het huis der familie Kervel had zij hem gezien. Hij liep met de handen op den rug, als in diep gepeins verzonken en toen hij, door het geluid van het naderend rijtuig als verschrikt, had opgekeken, had hij haar gegroet alsof zij een vreemde, of alhans niets anders ware dan Mina Kervel of hare moeder.

Zij had nog een stille hoop gehad, dat zij hem nog van avond ten huize der Kervels ontmoeten zoude. In den laatsten tijd was hij er altoos geweest, als hij maar kon vermoeden dat ook zij er was. Nu echter wist zij, dat het niet noodig was hem ook daar te verwachten. Hij was volstrekt niet gekleed om op eene receptie te verschijnen en had toch zeker wel eene invitatie ontvangen.

Dien geheelen avond was zij ontstemd. In een duo met de dochter des huizes bleef zij plotseling steken, toen zij zich herinnerde wanneer en voor wien zij deze het laatst gezongen had.

Zij verontschuldigde zich bij het gezelschap en ging naast de gastvrouw zitten, die haar echter lastig viel met allerlei onbescheiden vragen over de plotselinge ongesteldheid van mevrouw Warnars en de aanleiding daartoe.

Van Eerde, die wel dien avond tegenwoordig was, volgde haar als haar schaduw waar zij heenging, tot bittere jalousie van Mina, de jarige, die behalve een banale félicitatie en een flauw handdrukje nog bijna niets van hem gehoord had.

Eindelijk was het den jongen man gelukt Rita een oogenblik alleen in de pendopo aan te treffen. Hij nam de gelegenheid te baat en, voor zij het verhinderen kon, had hij haar zijne liefde verklaard en om haar hand gevraagd.

Maar Rita, die, ongeduldig als een bedorven kind, wanneer het haar niet alles naar den zin gaat, zijne liefdesverklaring wat haastig en niet geheel in de vormen afsloeg, kon niet, zooals zij gehoopt had, terstond van hem afkomen.

Hij trad haar in den weg en vroeg haar met een boosaardigen glimlach:

»Ben ik niet goed genoeg voor u, juffrouw Rita — rekent ge eene betere partij te doen?"

Nog nimmer had hij haar bij den naam aangesproken, haar nog altoos deftig »juffrouw Warnars" genoemd — dit trof haar — en zij zag hem met een hooghartigen, beleedigden blik aan.

»O, ik spreek niet van niet goed genoeg voor mij te zijn, meneer Van Eerde — ik wensch u alleen niet tot mijn echtgenoot — of ik al of niet verwacht iemand anders te trouwen gaat niemand — het allerminst u aan."

»Zoo?" En Van Eerde was doodsbleek geworden van ingehouden drift. »Mij niet aangaan?"

»Ik waarschuw u, juffrouw Rita, om wat minder hoogen toon aan te slaan. Nu waant een ieder u, gij zelve naar het schijnt ook, nog de dochter van den resident. Maar als men morgen de waarheid weet?" . . . . .

Rita wierp het hoofd fier in den nek:

»Als men morgen de waarheid weet, dat ik de dochter van mijnheer en mevrouw Haastrecht ben, die stervende mij aan mijn lieve pleegouders hebben opgedragen — dan ben ik niets minder dan nu."

»*Mevrouw* Haastrecht!" riep Van Eerde met zulk eene minachting, met zulk eene spottende uitdrukking in den toon en op het gelaat, dat Margrethe een schrede terugtrad en doodsbleek werd.

Toch had zij den moed om uitdagend te zeggen:

»Wat anders?"

»Vraag dat uw pleegouders, vraag dat den man, die zoo mooi tegen u spreken kon, die u aan mij heeft ontstolen met zijn mooi uiterlijk, aristocratische manieren, adellijken naam en trots nederzien op alles wat zich niet met hem kan meten!"

En toen hij Margarethe met doodelijk bleek gelaat naar den divan zag wankelen en op de kussens neerzijgen, terwijl zij hem met haar groote, donkere oogen angstig aanzag, vervolgde hij:

»Denkt ge — dat, wanneer Wickevoort weet, wie uwe moeder is, dat zij nog leeft en het recht heeft u op te eischen, dat hij dan nog lust heeft u te vragen zijn adellijken naam met hem te deelen — u — een kind, dat niet eenmaal door den vader is aangenomen en geen anderen naam heeft, dan die ge bij uw geboorte hebt ontvangen, den naam van Rita?"

Plotseling hield hij in. Hij vreesde te ver te zijn gegaan. Hij herinnerde zich waarvoor Wickevoort hem dien morgen gewaarschuwd had en vreesde daarbij, dat het meisje, dat voor hem in de kussens van den divan lag, eene bezwijming nabij was.

Hij zette zich naast haar neder en geheel van toon veranderende zeide hij smeekend:

»Rita! zie zoo vreemd niet — hoort ge mij? Ik weet niet wat ik daareven zeide, ik was te driftig. Lieve Rita — hoor mij! *Ik* heb u lief, ondanks alles. — Ik eisch noch titels noch roem. Van wie gij het kind moogt zijn, mij blijft ge even lief. Ik acht u even hoog als wanneer gij waarlijk de dochter van den resident waart. Ik wil u nu niet dwingen; alleen dit moet ge onthouden, dat ik de hoop niet opgeef en dat de minste wenk, de minste vriendelijkheid van uw kant mij weer terug zal roepen om mijn bede te herhalen, wanneer die trotsche man u den rug toekeert, omdat ge hem geen blazoen, geen ouden naam, geen wapen zonder dwarsbalk kunt aanbrengen, wanneer hij u de hooge eer aandeed u zijn hand en naam aan te bieden — Rita! — hoort ge mij?"

Maar zij was opgestaan zonder hem met een blik te verwaardigen, en, naar de voorgalerij gaande, verzocht zij haar gastvrouw haar naar huis te laten brengen. Zij voelde zich ziek van zware hoofdpijn en zoude slechts voor anderen een »trouble-fête" zijn.

De ware trouble-fête stond het rijtuig, dat haar naar huis bracht, een oogenblik met een gelaat, waarop spijt over zijn onvoorzichtigheid en teleurstelling over zijne vergeefsche pogingen geschreven waren, na te staren. Daarop had hij zich omgekeerd en in dolle

vroolijkheid vervallende, maakte hij Mina Kervel op in het oog loopende wijze het hof.

Het hinderde de jarige slechts dat die hulde haar zoo luidruchtig gebracht werd.

XI.

Met van 't schreien gezwollen oogleden en hangend hoofd zat Rita eenige dagen later alleen in den tuin, bij de rivier, die langs het erf stroomde.

Het was nog zeer vroeg in den morgen, even zes uren. De zon scheen nog niet fel. Rita's lievelingsplekje was heerlijk koel en de groote assemboom, waaronder zij zat, kon haar ook nog langer dan juist in het vroege morgenuur voor de brandende stralen der tropische zon beschermen.

Door de netjes onderhouden paden van den zooveel mogelijk europeesch aangelegden tuin, wandelden een paar prachtige pauwen en lieten den slependen staart en hun goudblauwe halzen in de zonnestralen schitteren. Iets verder hoorde men het geschreeuw van de kalkoenen, zeker niet melodieus, maar toch eigenaardig klinkend over het groote erf, dat zich ver langs de rivier uitstrekte.

Hier en daar hoorde men soms een paar uitgehaalde toonen van een vogel, in een der kenangaboomen, alsof hij de kunst eenigszins van zijn europeesche natuurgenooten had afgeluisterd en telkens en telkens weder trachtte den slag te vatten zonder ooit tot een goed resultaat te komen.

Op en om een der reusachtige, witte schelpen, welke om het groote grasperk lagen, waarop de volière stond, was eene zwerm boeroeng glatik bezig zich te baden in het water, dat daarin, van den dien nacht gevallen regen, was opgevangen, en maakten met hun getjilp, hun dringen en vechten om den voorrang een alleraardigst effect.

Te vergeefs hadden zij daareven, toen de hen zoo welbekende gestalte in het witte morgengewaad de pendopo uittrad, zich om hun vriendelijke weldoenster verzameld om hun morgenrantsoen, een handvol gaba te halen, dat hun elken dag door haar werd gegeven. Tevergeefs hadden zelfs een paar van de brutaalste rijstdiefjes zich op haar hoofd en schouders nedergezet en haar met de aardige, donkere oogjes aangekeken. Zij had ze zacht afgeweerd en was op den rotan schommelstoel gaan zitten, zonder verder acht op hen te slaan.

Teleurgesteld was de heele zwerm nu voor hun morgenbad verzameld om straks nogmaals den aanval te beproeven.

Zacht wiegelde zij heen en weer in haren stoel, die door een lichte drukking van het kleine in het met gouddraad gestikte muiltje gestoken voetje op den grond werd bewogen.

Gedachteloos, naar het scheen, staarde zij in het over rotsblokken voorbij stroomende en zich een weg banende water der kali.

Maar het arme hoofdje, dat nooit behoefde te denken, dan waaraan het gaarne dacht, werd nu gekweld door allerlei droeve voorstellingen.

Het was dan alles waar wat die ruwe, lompe Van Eerde haar in zijn woede en teleurstelling had toegevoegd. Zij had geen naam, geen recht zelfs op den naam haars vaders en had nog eene moeder in leven, voor wie zij niets voelde. Eene inlandsche vrouw!

En dat andere was ook waar, dat andere, wat haar voor het oogenblik oneindig meer griefde en vernederde.

Wickevoort was nog in het geheel niet aan hun huis geweest dan ééns des morgens op het kantoor van den resident.

Toen was hij niet, zoo als zijn gewoonte was, mede naar het hoofdgebouw teruggekeerd om de rijsttafel bij de familie te gebruiken en afspraken te maken voor een tochtje te paard met haar en haren vader.

Neen — Van Eerde had gelijk — hoe zij hem ook haatte om die waarheid. Wickevoort trok zich terug en verachtte haar om hare geboorte, om de rechten, welke die andere vrouw op haar had. Haar pleegmoeder had het haar niet meer kunnen verzwijgen toen zij het haar zoo dringend had gevraagd; alles was waar! die vrouw, welke haar eerst had weggeworpen, haar aan anderen had verkocht — liet nu hare rechten, omdat de natuur haar tot haar moeder had gemaakt, weer op haar gelden.

Zou zij waarlijk die vrouw moeten volgen, zou niets haar vrij kunnen maken? Was het haar plicht?

Niets dan het huwelijk konde haar daarvan bevrijden — het huwelijk! — Maar met wien?

Voor weinige dagen had zij zooveel keus. Zij had toen gemeend, dat zij de hand maar had uit te strekken naar wat zij zoo vurig begeerde en toch weder zoo heerlijk vond om te verschuiven, in het volle besef van haar macht over den man, die voor haar alleen het trotsche hoofd boog, voor haar alleen eigen wenschen en plannen opgaf, haar alleen met dien eigenaardig vragenden, onzekeren blik aanzag, welke hem zoo goed stond en haar zoo trotsch maakte.

En nu — keerde hij zich van haar af als van eene melaatsche.

Niets dan het huwelijk kon haar vrijmaken van die moeder, welke zij niet liefhad, welke zij verachtte.

Maar met wien?

Als zij eens het aanbod van dien ander aannam, als zij eens Van Eerde terugriep, die altoos klaar stond om op haar minste wenk te komen, als zij daarmede eens aan Wickevoort kon toonen hoezeer zij zich zijne minachting aantrok?

Maar welk een ruil!

En toch had mama dien avond, toen zij haar alles vertelde, zelve gezegd, dat het verkeerd was geweest Van Eerde zoo decisief en misschien te hard te hebben afgewezen. Mama! die vroeger zelve dien onverdragelijken jongen niet kon uitstaan en zijn pedanten zotteklap altoos nog eens met haar de revue liet passeeren, wanneer hij vertrokken was na een zijner talrijke en lange bezoeken. Mama was *nu* niet tegen zulk een huwelijk. — O, zij begreep het wel! — *Nu* was Van Eerde een gewenschte partij — nu zou zich zoo spoedig geen gelegenheid voor haar opdoen om een huwelijk te sluiten in den stand, waarin zij was opgevoed, — wanneer zij op Passar Baroe met hare moeder woonde en gemeenzaam moest omgaan met de sinjo's en nonna's die daar woonden . . . . .

»Rita!"

Verschrikt zag zij op, zij had niemand hooren aankomen, en de van gekrenkten trots voor een oogenblik gloeiende wang werd wit. Ma Maridjah stond voor haar, zij hurkte bij haar kind neder en streek zacht over de hand, welke de leuning van den stoel omklemd hield.

Krampachtig sloten de vingers zich nog dichter om het gevlochten rotan, maar trokken zich onder de liefkozing niet terug.

»Rita — wilt ge uwe moeder niet eens aanzien? Ik heb zoo lang naar u gezocht, zoo lang op u gewacht!"

Rita keerde het doodsbleek gelaat naar dat van Ma Maridjah en zag haar aan. Maar er blonk geen enkel vonkje van liefde in die heerlijk schoone oogen.

»Wilt ge niet tegen mij spreken?"

»Wat zal ik tot u zeggen — dat ik u liefheb — waarvoor? Ik ken u niet. Waarom hebt ge mij, toen ik klein was, aan mijn lot overgelaten en zijt heengegaan zonder verder aan mij te denken? Waarom gaaft ge mij eerst weg om mij daarna zooveel jaren later, te komen opeischen?" vroeg Rita op doffen, somberen toon.

»Wees niet zoo marah-marah, Rita. Ik heb u aan njonja War-

nars ter leen gegeven, toen ik niets meer had om u van den hongerdood te redden. Ik kon u niet zien sterven."

»En waarom zijt gij *nu* eerst teruggekomen, nu ik eene dame ben geworden — waarom hebt ge mij dan niet een paar maanden later opgeëischt en niet nu ik opgevoed ben als nonna Warnars, nu ik...."

Zij hield plotseling in.

Ma Maridjah stond voor haar en sloeg de handen in elkaar.

»En heeft zij u *dat* gezegd, heb ik u toen niet gezocht, heb ik niet jaar aan jaar moeite gedaan u weder te vinden? Eerst was toewan Warnars verplaatst en ik had geen geld om heel naar Samarang te reizen om u op te halen. Ik had ook nog niets om van te leven en was pas uit het hospitaal ontslagen. Toen was toewan Warnars naar Holland en had u mee genomen, en later kon ik niet te weten komen waar toewan weder heenging.

»Maar al die jaren heb ik voor u gewerkt en aan u gedacht en voor u gespaard. En nu hebt ge een eigen huis en ge kunt een karetta met twee paarden krijgen en alles wat ge wilt. Ik zal ook verder geld voor u verdienen en zal niet lastig zijn. Ik wil u als uw meid bedienen en nooit voor den dag komen als ge bezoek krijgt. Dat deed ik ook nooit bij uwen vader."

»En wie *zou* mij komen bezoeken, wanneer ik in dat huis met u woon — wie mijner oude vrienden, wie, die ik lief heb, zal mij dààr opzoeken, bij menschen en op een plaats waar ik niet hoor, waar ik zoo diep ongelukkig zijn zal. Het is niet eerlijk mij eerst weg te geven om mij dan weer op te eischen."

»Ik heb u niet eer aan uw pleegmoeder gegeven dan vóór zij mij beloofd had, dat, wanneer ik ooit terugkwam, zij mij u terug zou geven. Heeft zij u *dat* ook niet gezegd?"

Neen, daar wist Rita niet van. Mama had het anders voorgesteld.

Iets zachter begon zij:

»Waarom hebt ge mij niet met mij mede genomen en mij van honger laten sterven, dat ware beter geweest dan *nu* terug te komen."

»Ik had u te lief daartoe, Rita! Uwen vader kon noch wilde ik u daarom afstaan. Eerst toen ik zelve den dood nabij, ook u zag verhongeren, heb ik u weggegeven."

»Als ik een kind had, dat ik waarlijk lief had, zou ik het nooit van mij af kunnen geven, zelfs niet in den uitersten nood. Ik was met haar gestorven als ik niet met haar had kunnen leven."

Ma Maridjah knikte en boog het hoofd. »Ja misschien was dat beter geweest — maar ik kon u niet zien sterven — ik had u te lief, Rita!"

Plotseling keek deze haar vol in het gelaat.

»Als ge *dat* uit liefde voor mij hebt kunnen doen, waarom kunt ge mij dan nu niet uit liefde laten waar ik ben, waar ik mij gelukkig voelde, bij hen, die ik lief heb, die mij hebben opgevoed, die vader en moeder voor mij waren, zooals gij het nooit voor mij hadt kunnen zijn."

»Ik wil u ook gelukkig maken, Rita!"

»Gij? Gij kunt het niet! O, ge weet niet wat ge reeds gedaan hebt. Ik ben al zoo ongelukkig!"

En zich zelve niet meer meester, verborg zij het gelaat in de handen en barstte in tranen uit.

»Wat heb ik dan gedaan?" vroeg de arme vrouw en een doodelijke, vale kleur verspreidde zich over het bruine gelaat. Zij kon het kind, dat haar zoo hard bejegende, dat haar nog geen vriendelijken blik had geschonken, geen vriendelijk woord had toegesproken, niet zien schreien.

»Wat ge mij gedaan hebt? Mijn toekomst, mijn geheele leven vernietigd! Of denkt ge" voer Rita plotseling heftig voort, »of denkt ge, dat een *heer* mij nu nog tot vrouw zal willen?"

Ma Maridjah boog zich over haar kind heen.

»En was er zoo iemand — wien gij ook liefhadt?"

Rita knikte.

»En nu hij weet, dat *ik* uw moeder ben, wil hij niet met u trouwen, omdat hij mij veracht als eene orang slam, niet waar?"

»O, vraag niet meer — wat helpt het nu! Moeder, hadt ge mij laten sterven, *dat* was liefde geweest. O! laat mij waar ik gelukkig was!"

En weder verborg Rita het gelaat in de handen.

Als versteend stond Ma Maridjah voor haar kind.

Neen, *zij* had niet gelachen, zooals de anderen, toen zij haar opeischte. *Dat* had haar woedend gemaakt en de vuist doen ballen. Maar de tranen, die zij zag vloeien en de wanhoop van haar, voor wie zij gaarne had willen sterven, gaven haar een gevoel, zooals zij nog nimmer ondervonden had. Het brandde en stak haar dáár. En zij lei de hand op het hart.

Heden morgen had toewan resident haar ten tweeden male op het kantoor ontboden. Eergister was zij er ook geweest en toewan kontroleur was ook gekomen en had zoo bleek gezien en zoo vreemd.

Toen had de resident haar allerlei voorstellen gedaan. Geld geboden, tot haar gesproken over het onmogelijke om Rita, die nu eene blanda geworden was, bij zich te nemen in haar huis.

Eindelijk had hij haar voorgesteld zich hier op de plaats te komen vestigen, Rita dagelijks bij zich te zien, maar haar bij hem en zijne vrouw te laten wonen.

Maar zij had alles met een minachtenden glimlach afgewezen en haar donkere oogen hadden bij het laatste voorstel zelfs onheilspellend gefonkeld. Neen, neen! Zij wilde dat zeker niet!

Haar kind bij hen blijven, die het verhinderden om haar lief te hebben. Moeten aanzien hoe Rita hen als haar ouders beschouwde, hun al haar liefde gaf, terwijl zij af en toe zich zou moeten vergenoegen met een koud bezoek uit plichtbesef — neen dát nimmer!

»Ik wil mijn kind bij mij hebben, geheel bij mij en wil haar niet van mij laten gaan, dan wanneer zij haren man volgt," had zij geantwoord.

Toen had toewan kontroleur, die gedurende het onderhoud geen woord gesproken had, haar zonderling aangezien en had daarna weer het hoofd gebogen.

Was *hij* het misschien om wien Rita schreide?

Wat de verstandige, weldoordachte redeneringen van den resident niet hadden vermocht, werkten de tranen van haar kind uit.

Zij besefte plotseling, dat die teere, mooie nonna blanda, waartoe haar kind was opgegroeid, nooit meer bij haar in haar omgeving kon behooren. In plaats van liefde, zoude zij haat voor háár voelen, die maakte, dat zij niet met den man van haar hart zoude trouwen.

Zij wilde den raad van dien anderen toewan, om openlijk met haar eisch voor den landraad te verschijnen om het, door hem geholpen, desnoods hooger op te zoeken, niet volgen.

»Ahi!" klonk het nog eenmaal, even als de eerste maal toen zij haar kind wederzag, van haar lippen.

Toen Rita weder opzag, was zij alleen.

XII.

Dien namiddag werd Margrethe door haar lijfmeid gewekt, die haar een brief bracht, — men wachtte geen antwoord.

Bevend opende zij het enveloppe — zij herkende de hand en had eerst den moed niet hem te lezen.

Maar hoe veranderde haar gelaat, toen zij ze las en herlas de weinige regelen, welke het papier bevatte, maar van zooveel beteekenis.

Haastig liep zij haar kamer uit en naar het vertrek harer pleegmoeder.

»O Mama — lees!"

En zij barstte in zenuwachtig snikken uit, maar nu van vreugde.

Dien avond liep Wickevoort alleen in de voorgalerij heen en weer, als wachtte hij op iemand. Zijn gelaat was bleek en zijn geheele uiterlijk teekende angstige spanning. Plotseling, toen hij juist weder zich had omgekeerd om als werktuigelijk de marmeren steenen der bevloering te tellen, hoorde hij de sleep van een vrouwenkleed ruischen. Hij richtte het hoofd op. Margrethe Warnars stond voor hem,

»Ik kom mijn antwoord halen, juffrouw Margrethe — Kom ik te laat? — Is Van Eerde....?"

Rita hief het hoofd op. Een glimlach, waarin iets van haar oude vroolijkheid doorschemerde, verhelderde haar gelaat. Zij stak de handen uit en zeide:

»Hoe kunt ge zóó iets van mij denken, Wickevoort?"

»Dus?" en de jonge man greep haar hand in beide de zijnen. »Dus mag ik hopen?"

Vóór zij het ja nog had uitgesproken, had hij, door de uitdrukking harer oogen aangemoedigd, reeds den arm om haar heen geslagen en het fraaie gezichtje, dat zoo vol liefde tot hem opzag, gekust.

Twee dagen later wandelde het jonge paar arm in arm de lanen van den tuin door, die zelfs tegen het midden van den dag schaduw genoeg aanbood om een heel wat aangenamer verblijfplaats voor gelieven te zijn dan de binnen- of achtergalerij van een indisch huis, waar men nooit voor de nieuwsgierige blikken der bedienden gevrijwaard is. Daarbij had Wickevoort aan zijn meisje veel, zeer veel te vertellen, vooral van den strijd, dien hij de laatste dagen met zich zelf had gestreden, maar hoe zijn liefde had gezegevierd over den hem aangeboren trots en de vrees voor onvermijdelijke onaangenaamheden door de plotselinge verschijning van Rita's moeder.

»Maar nu voel ik eerst ten volle hoe nietig dit alles is in vergelijk van uw bezit, Margrethe! Niet geboorte — opvoeding is datgene, wat de menschen aan elkaar gelijk maakt. Als ik nog denk aan het gevoel, dat mij beving, toen Van Eerde tegen mij blufte over zijn goede kansen bij u."

»Bij mij? — Hoe durft hij!" riep Rita verontwaardigd uit.

»Ik begrijp nu waarmede hij u wilde dwingen. — Zoudt ge ooit

dien man getrouwd hebben als ik zwak en lafhartig genoeg was geweest dáárom u te verzaken?"

Margrethe zweeg eenige oogenblikken.

»O Frans!" en zij sloeg de oogen tot hem op: »ik weet niet wat ik in mijn spijt over uw terugtrekken, in mijn wanhoop over het verlaten van mijn pleegouders, in mijn smart, later misschien zou gedaan hebben. De gedachte aan.... mijne moeder was zoo vreeselijk! Nu ben ik niet bang meer. Ik zal trachten goed voor haar te zijn — het geluk maakt mij zachter jegens haar gestemd. Vooral, nu ik van u weet, dat zij mij waarlijk uit liefde afstond — Mama heeft het zoo niet begrepen", voegde Rita er met neergeslagen oogen bij.

Wickevoort fronste de wenkbrauwen. Voor zich zelf geloofde hij, dat mevrouw Warnars wel deugdelijk alles goed had begrepen, maar juist om de algeheele liefde van haar pleegkind niet te verliezen en uit jalousie op de ware moeder, deze in een ongunstig daglicht had geplaatst.

»Ziet Margrethe" — vervolgde hij — »hoe meer ik van die vrouw gezien heb, hoe meer ik haar mijns ondanks moet achten. Ik heb innig medelijden met haar en geloof, dat hare liefde voor u grooter is geweest en nog is dan menig europeesche vrouw voor haar kind gevoelt. Weet ge, dat zij mij gister-avond, toen ik van u terugkwam, in mijn huis opwachtte?"

Rita hief de oogen vragend tot hem op.

»Zij! — bij u?"

»Ja lieve! En ik ben blijde, dat ik u toen reeds de groote vraag had gedaan. Zij kwam *mij* zeggen, dat zij weder zoude weggaan en nimmer meer terug zoude komen, dat zij alle rechten op u afstond. Zij scheen meer van onze verhouding te weten, dan ik kon vermoeden. Waarom anders dit mij gezegd en niet de pleegouders."

Rita werd rood en sloeg de oogen neder. Met hevig zelfverwijt dacht zij aan het tooneel tusschen haar en hare moeder, waarin zij geen enkel vriendelijk woord tot de arme vrouw had gericht, die toch zoo oneindig veel voor haar gedaan had.

Zij durfde haar verloofde niet aanzien en keek naar de rivier.

Maar haar oog bleef als geboeid aan den bruisenden stroom. Haar bewegelijk gelaat drukte plotselingen schrik uit:

»Frans! — zie — wat is dat! O zie eens, een mensch in de rivier, een vrouw, hulp! help! — zij zal verdrinken! Red haar!"

En zich losrukkende, snelde Rita den kant op naar het water.

En werkelijk! Duidelijk zag Wickevoort een menschelijke gedaante door den snel vlietenden stroom medegesleept en, nu eens tegen

een rotsblok geslingerd, dan weder voortgedreven door het water, tot dicht aan den kant waar het erf van den resident begon, drijven.

Het was het lichaam eener vrouw. Zij scheen òf dood òf bewusteloos, want eenmaal had zij zich gemakkelijk aan een uitstekende steenmassa in het midden van den stroom kunnen vastklampen om niet verder te worden medegesleept.

Hij liep naar den oever en — geholpen door een der tuinjongens, die op Rita's gillen was komen aanloopen en reeds met de behendigheid van een aap de steile helling was afgeklommen en nu, tot aan de heupen in het water wadende, het lichaam beetpakte, haalde hij met groote moeite de arme verongelukte op het drooge.

Nauw echter had Rita de drenkelinge in het gelaat gezien of zij gaf een rauwen gil en viel bij de vrouw neder. Zij nam het hoofd, waarvan de lange, losgeraakte haren over het gelaat gevallen waren, op haar schoot en boog zich dicht over haar heen.

»Moeder — o moeder!" riep zij zacht en plotseling kwam er een gevoel bij haar op, zoo als zij in al de vorige dagen geen oogenblik ondervonden had.

Uit een gapende wonde op zijde van het hoofd, stroomde het bloed op Rita's lichte kleeding. De oogen waren gesloten, de lippen stijf op elkander geklemd, maar de doodelijke bleekheid kon het zelfs nu nog fraaie gelaat niet ontsieren.

Haastig was de tuinjongen naar het huis om hulp geloopen, verbaasd over het gedrag der nonna, die zich geen oogenblik bedacht had om deze vreemde vrouw van zijn eigen ras als een der haren te helpen en te verzorgen.

Rita zag in doodsangst op tot het gelaat van Wickevoort, die met de eene hand in de hare en de andere op het hart der verongelukte trachtte na te gaan of zij nog leefde.

»O moeder, arme moeder! — zoo had ik het niet gemeend"! jammerde Rita zacht en hare lippen raakten het voorhoofd der vrouw aan, terwijl heete tranen op het bleeke gelaat vielen. »Is zij dood, — kunnen wij niets doen — niets? O! ik wil niet dat zij sterft — moeder, moeder!"

Het bloed had gesproken — het scheen dat de smart en de stem van haar kind Ma Maridjah tot het leven terugriepen. Zij sloeg de oogen op.

»Zeg dat nog eens!" fluisterde zij en zag tot het over haar heengebogen witte gezichtje op.

»Moeder — lieve moeder!" snikte Rita.

»Frima-kassi!" En Ma Maridja's oogen dwaalden naar het andere gelaat, van den man, die naast haar lag neergeknield en met zijn zakdoek het bloed trachtte te stelpen, dat uit de wonde vloeide.

»Gij zult haar trouwen?"

Wickevoort knikte toestemmend.

De moeder zag haar kind aan, met een flauwen glimlach.

Op dat oogenblik kwam mevrouw Warnars, gevolgd door verscheiden bedienden, op de plek bij het drietal aan.

Ma Maridjah richtte de half gebroken oogen op haar. Zij lichtte de hand, die machteloos op Rita's schoot gelegen had op en strekte ze naar de residentsvrouw uit.

»Njonja Warnars — gij behoeft niet meer te liegen — *nu* geef ik u Rita — niet ter leen — ik kom niet meer terug."

Toen — met een uiterste inspanning, legde zij het hoofd tegen den boezem van haar kind en blies den laatsten adem uit.

—

Als een loopend vuurtje verbreidde zich het verhaal van het voorgevallene over de geheele plaats, natuurlijk met allerlei illustraties en vermoedens.

De vrouw van den Secretaris had het altoos wel gezegd en gedacht — haar man en dochters konden het getuigen. Zij had altijd gevonden, dat dat zoogenaamde dochtertje van den resident zoo iets inlandsch over zich had, niettegenstaande al die mooie en coquette maniertjes, welke zij in Europa had aangeleerd. Margrethe Warnars zou nooit een Maleisch woord tusschen haar Hollandsch laten vloeien — alleen uit affectatie of omdat zij zich haar eigenlijke afkomst schaamde.

Daarmede hadden de Warnars en zij dien mooien Wickevoort ook bedrogen. Maar het zou te bezien staan wat deze gedaan zou hebben, als die arme moeder niet zoo juist bijtijds verongelukt was.

Verongelukt?

Een paar vrouwen, die zich juist aan den anderen kant der rivier baadden, hadden duidelijk gezien, dat het ongelukkige schepsel zich in het water had geworpen. Zeker, oordeelde mevrouw Kervel, omdat men haar misschien bang had gemaakt of dreigde met het een of ander (wàt, dat wist zij niet — maar die hooge ambtenaren wisten er altoos wel wat op), omdat zij daar op eenmaal weer voor den dag kwam en zich niet liet afkoopen.

Haar dochters waren niet goed genoeg voor dien hoogwelgeboren heer Wickevoort. Maar het kind van eene njai zou hij trouwen.

Nu dat bekend was en de bruid bij het huwelijk niet eens een

familienaam had op te geven, zoude hij misschien nog wel van zijn verblinding genezen, zeide zij tegen Van Eerde, die op den avond van dien dag eene visite maakte.

Maar deze was niet van dezelfde opinie. — Hij wist, dat hij misschien zijn eigen zaak bedorven had, door te vroeg zich tegenover Wickevoort te beroemen op de mogelijkheid, dat de mooie Rita toch nog zijn vrouw zou worden. Het was hem dien morgen bijna niet mogelijk geweest zijn spijt en teleurstelling te verkroppen, toen de resident hem met een stralend gelaat van voldoening het engagement zijner dochter had medegedeeld. En in datzelfde gevoel had hij zijn troost bij de familie Kervel gezocht, die hem met open armen ontving.

Maar niettegenstaande alle praatjes en vermoedens, gefluisterd of luide uitgesproken, ging het huwelijk van Wickevoort en Rita door.

Weinige maanden later had de kontroleur een tijdelijk verlof naar Europa gevraagd en verkregen en ging hij met zijne jonge vrouw naar Nederland om haar aan zijn familie voor te stellen. Hoe het hare pleegouders ook smartte, zij oordeelden dat een tijdelijke verwijdering van de plaats, waar in den laatsten tijd in hun familie zooveel gebeurde, het beste was.

En mevrouw Warnars moest zich met een gevoel van bittere smart bekennen, dat er sedert den dood van Rita's moeder een schaduw, hoe licht ook, tusschen haar en haar pleegkind was gevallen. Beide vermeden den naam van die moeder te noemen of te spreken over de dagen van kwelling en angst tusschen de eerste verschijning en den dood van Ma Maridjah.

Het huwelijk heeft de jonge vrouw volstrekt niet hooghartig gemaakt. Noch de patricische naam, welken zij nu draagt, noch de ruim finantieele omstandigheden, waarin zij leeft, doen haar het hoofd hooger dragen. Zij is veel nederiger dan als jong meisje.

Haar eerste kind was een dochtertje en werd in Holland geboren.

»Hoe heet de kleine?" vroeg de moeder van een harer oude schoolvriendinnetjes, die haar kwam bezoeken om het kind te bewonderen. »Zeker Elise, naar mama Warnars?"

Maar de jonge moeder sloeg de oogen op van het kleine gezichtje, dat zij niet moede werd te beschouwen, en antwoordde:

»Neen — Maridjah!"

»Hoe zegt ge! — Maria?"

»*Maridjah!* naar mijne moeder."

De beoefening der Inlandsche talen in het Indische leger,

DOOR

W. C. NIEUWENHUYZEN.

Met belangstelling zullen velen, met mij, kennis hebben genomen van het XIVe gedeelte der door den heer R. Van Eck, leeraar aan de Koninklijke Militaire Academie, in de Januari-aflevering van den vorigen jaargang van dit tijdschrift geplaatste »Schetsen uit het volksleven in Ned. Oost-Indië", handelende over de »De talen van Indië". Wanneer ik, naar aanleiding van dit m.i. verdienstelijk opstel, eenige beschouwingen, ten bate van het leger, waartoe ik behoor, wensch in het midden te brengen, geschiedt dit geheel van een leekenstandpunt. Ik ben geen taalgeleerde, zelfs geen taalkenner. Mijn opleiding voor officier en daarop, gedurende mijn militaire loopbaan, gevolgde aspiratiën hebben mij een geheel andere richting doen kiezen als die, welke voor de studie der Inlandsche talen en daaraan verwante vakken wordt gevorderd. Mijn geloofsbrieven gaan in dit opzicht niet verder dan dat ik gedurende mijn verblijf aan de Militaire Academie van 1865—1869, zooals de heer Van Eck kan vragen, en ik gerust durf te beweren, niet tot de minder goede leerlingen van Prof. Dr. J. J. De Hollander heb behoord. Van *studie* eeniger Inlandsche taal is sedert bij mij geen sprake geweest. Trouwens, de overgroote meerderheid van het Indisch officierscorps — dit is van algemeene bekendheid — wijdt zich bij voorkeur niet aan zoodanige studie. De uitzonderingen, die gedurende de laatste veertien jaren ter *mijner* kennis zijn gekomen, kunnen en mogen worden genoemd; zij zijn de Luitenant-Kolonel der Infanterie Ockerse (Javaansch), de Majoor der Infanterie Segov (Maleisch), de sedert gepensioneerde Kapitein der Infanterie Kortum (Maleisch), de sedert eervol ontslagen Kapitein der Infanterie

Van der Pant (Javaansch), de sedert eervol ontslagen 1e Luitenant der Infanterie Habbema (Maleisch), de 1e Luitenant der Infanterie Campen (Alfoersch), de Kapitein der Infanterie I. C. Schmidt (Maleisch) en de eervol ontslagen Officier van Gezondheid der 1e klasse Landman (Maleisch en Bataksch); van deze officieren zijn er slechts 2 van de Militaire Academie afkomstig. De oorzaak van het geringe aantal *taalkenners* in het Indische leger is, denk ik, enkel en alleen aan de bij officieren bestaande geringe liefhebberij voor linguïstische studiën toe te schrijven. Deze liefhebberij wordt op onze instellingen van *militair* onderwijs niet aangekweekt. Men wijte dit niet aan de leeraren, die aan deze instellingen met het taalonderwijs zijn belast; integendeel, zij hebben schier bovennatuurlijke pogingen in het werk gesteld om liefde voor *taal*studie op te wekken; maar men wijte het aan het karakter van het militair onderwijs, dat meer mathematisch dan litterarisch, meer realistisch dan humanistisch is.

Met dit onloochenbaar feit voor oogen, heb ik er dikwijls over nagedacht, welke maatregelen zouden kunnen worden getroffen om het aantal taalkenners te vermeerderen bij het officierscorps van het *Indische* leger. »Als 't toch waar is — en wie ontkent het" — zooals de heer Van Eck in bovenaangehaald opstel terecht zegt, »dat de taal geheel het volk is", dan »mogen wij haar niet op eerbiedigen afstand laten staan, waar wij er op uit zijn om, door waarneming van wat het oog te zien en het oor te hooren krijgt, den *mensch* in" de inboorlingen van Ned.-Indië »te leeren kennen". Is dit in 't algemeen voor iederen Europeaan in Indië waar, die opmerking geldt in 't bijzonder de aldaar dienstdoende staatsambtenaren en beambten, en onder hen ook het officierscorps en het kader van een *polyglottisch* leger als in onze koloniën beoosten de Kaap de Goede Hoop wordt gevonden. Immers, een gebrekkige mededeeling der gedachte van den meerdere tot den mindere leidt, evenals een onverstaanbare van den mindere tot den meerdere, onvermijdelijk tot misverstand, de gereede aanleiding tot ongenoegen en aanhoudende oorzaak van schade voor den dienst. »Voegzame omgang" — zegt ons een keurige en geestige schrijver in den jaargang 1879 van het Indisch Militair Tijdschrift, sprekende over het door den heer Van Eck in bovenbedoeld opstel buiten beschouwing gelaten *Europeesch Brabbel-Maleisch in het Indische leger* — »tusschen lieden, die — tot samenwerking verplicht — elkaar slechts half verstaan en hemelsbreed verschillen in karakter, is ondenkbaar. De vrij groote lijdzaamheid van den Inlander en

zijn verbazende opmerkingsgaven maken veel goed, maar lang niet alles. In zulke scheve omstandigheden een juiste wederzijdsche waardeering te verwachten, behoort tot de illusiën".

Waarschijnlijk heeft de heer Van Eck, bij het schrijven van zijn bovenbedoelde beschouwingen, geen kennis gedragen van laatstgenoemd opstel, dat in vele opzichten als een aanvulling van het zijne kan worden beschouwd. Behalve een paar zeer toepasselijke motto's, getrokken uit de Maleische spraakkunsten van George Hendrik Werndly (1736) en Dr. J. J. De Hollander (1856), lezen wij in dat opstel o. m. het navolgende:

Opmerkelijk mag voorzeker het verschijnsel genoemd worden, dat de in Nederlandsch-Indië gevestigde beschaafde Europeanen voor het meerendeel vreemdelingen zijn en blijven in de taal- en letterkunde, de zeden en gewoonten der volken, waaronder zij de beste jaren huns levens doorbrengen. Hoe zonderling dat feit ook schijne moge, onverklaarbaar is 't niet.

Wegens buiten mijn bestek liggende oorzaken, blijft de Europeesche bevolking in het algemeen een vlottende, waarvan slechts een klein gedeelte zich in Indië werkelijk t'huis gevoelt; terwijl de staatsdienaren in het bijzonder aan vele, niet altijd stelselmatige, verplaatsingen zijn onderworpen. Ten gevolge van deze weinige maatschappelijke vastheid, kan men de meeste Indo-Europeanen beschouwen als ballingen, door de fortuin veroordeeld, om een zeker aantal jaren hier door te brengen tot bereiking van hun doel. Dat de lust tot geen rechtstreeksch voordeel afwerpende studie hierdoor niet aangewakkerd, en dikwijls zelfs tegengewerkt wordt, ligt voor de hand. Komt hierbij nog, zooals veeltijds in gouvernementsdienst, overlading met schrijfwerk, dan wordt het zeer begrijpelijk, dat tot gezette taalstudie, nevens de lust, ook de tijd ontbreekt.

In den aanvang van dit opstel schreef ik voorbedachtelijk *beschaafde* Europeanen, omdat personen, die buiten Indië den titel van *heer* afleggen, en zij, die volgens hun even sierlijke als afdoende verklaring „niet in den Oost zijn gekomen, om apen te vangen", gevoeglijk buiten beschouwing kunnen blijven.

Is er iets ongezonds in 't feit, dat de Europeaan in den regel vrij onverschillig wordt bevonden voor de taal der hem omringende Aziaten, hierboven heb ik er reeds op gewezen, dat veel tot verschooning van het overigens betreurenswaardig verschijnsel kan worden bijgebracht en op rekening gesteld van de omstandigheden, waaronder men hier leeft. Grooter bevreemding moet het echter wekken (en buiten Indië schier ongelooflijk klinken), dat zoo vele welopgevoede westerlingen, na jaren lang verblijf in deze streken, zich niet dan hoogst gebrekkig hebben leeren uitdrukken in 't argot, koeterwaalsch of de dieventaal, gedeeltelijk door onze voorouders uitgevonden en in zwang gebracht, om zich — zoo goed en zoo kwaad als het ging — te onderhouden met de meest verschillende inheemsche bewoners van den archipel. Aan bedoelde lingua franca, die — lichtekooi onder de talen — door een ieder zonder inachtneming van eenige vormen wordt geaccosteerd, heeft een Indisch taalgeleerde den naam van *brabbelmaleisch* geschonken. Meer gemoedelijke zielen noemen 't, doch minder juist, *laag maleisch*.

Naar mijn gevoelen zou 't nog te verdeelen zijn in:

1°. Indisch gebrabbel; en

2°. Europeesch idem.

Verdere splitsing komt mij onnoodig voor; want het *kazerne-maleisch* kan, met het

toko-, *marine-*, *waterstaats-*, *oost-javasche spoorwegbeambten-* en *bataviasche havenwerken-maleisch* veilig in de 2e klasse geplaatst worden. Voor Nederlandsche lezers (zoo die er mochten wezen) kan 't nut hebben, hier aan te teekenen, dat het Polynesisch *jargon*, waarmede Indische romanciers en novellisten besmet zijn, eveneens tehuis behoort in de 2e categorie. Met bewonderenswaardigen moed en kennelijk zelfbehagen stapelen bedoelde letterlievenden de eene dwaasheid op de andere, zoodra zij goed vinden, Inlanders te beschrijven en sprekende op te voeren. Een minimum slecht vertaald Europeesch brabbelmaleisch wordt ter wille van de locale kleur versterkt met een fiksche *Oostersche* tint van eigen maaksel. Meer vertrouwd met de tale Kanäans dan met die der menschen, waaronder hij leeft of geleefd heeft, legt de auteur over 't geheel een bekoorlijk Hebreeuwsch waas, dat — dikwerf hoogst poëtisch — zich wel laat lezen en bij 't niet- Indische publiek steeds warme bewondering wekt. Zoo hier en daar — vaste regels schijnen er niet voor te bestaan — wordt ook onvertolkt bargoensch door 't kunstwerk gevlochten, en, Javanen beschrijvende, vergeet de dichter in 't vuur der geestdrift gewoonlijk zijn brabbelmaleisch, om de helden hardnekkig te laten antwoorden met een langgerekt „hinggih" . . . . Of dergelijk anachronisme door de licentia poëtica te wettigen is, mag betwijfeld worden.

Aangezien de wetenschap der Indische talen, zeden en gewoonten in nagenoeg de geheele Europeesche maatschappij hier te lande slechts matige belangstelling vindt en de lingua franca er *à discrétion* geschoffeerd wordt, kon 't wel niet anders of ook het *leger* moest de beweging volgen. En 't heeft zich niet onbetuigd gelaten! Integendeel, het zoogenaamde kazerne-maleisch mag op zekere welverdiende vermaardheid bogen! Uit een aesthetisch oogpunt beschouwd, is een duchtige zuiveringskuur reeds zeer wenschelijk. Maar bovenal zou zij nuttig zijn wegens de *practische* gevolgen.

Die gevolgen zijn reeds hierboven medegedeeld. Legers, die uit verschillende talen sprekende elementen bestaan, hebben bekende nadeelen. Het is voor het Indische leger, dat, behalve uit de verschillende *Europeesche* elementen, uit Javanen, Madoereezen, Boegineezen, enkele Soendaneezen, Maleiers, Niassers, Dajaks en Alfoeren, benevens Amboineezen en Menadoneezen is samengesteld, geen overdreven eisch, dat de officieren, het kader en de manschappen elkander, zij het slechts in één taal, kunnen verstaan, d. i. elkander begrijpen. Welke die taal is, laat zich niet meer raden. In welk opzicht wordt echter aan dezen eisch voldaan? Hooren wij wat laatstbedoelde schrijver verder zegt:

Hoe vaak toch ontvangt de Inlander van het overheerschende ras slechts eenige, hoogst onvolledige, dikwijls volmaakt onverstaanbare aanwijzingen betreffende hetgeen van hem verlangd wordt. Men denke eens aan parlementeerende zeeofficieren. Zinbouw en uitspraak laten om strijd te wenschen over, en het Hollandsch accent, met klemtoon door stemverheffing, doet menschen, die hun lettergrepen in den regel slechts met accent aanhouden, door langzamer uitspraak, onwillekeurig heftige gemoedsbeweging bij den redenaar onderstellen, als hij zijn gedachten slechts eenigszins levendig verklaart. Hoeveel te meer dus, wanneer de vreemdeling eens bijzonder duidelijk wil zijn? Niet zelden ook geeft de moeilijkheid, om zich verstaanbaar te maken, aanleiding tot een kwistig strooien van Hollandsche tusschenwerpsels en als zoodanig dienstdoende volzinnen door het magere vertoog, aangevuld met gestes, die aan handtastelijkheden doen denken. De zeer betrekkelijke voortvarendheid van onzen landaard, in botsing komende met het flegma van den zoon der tropen, moge voor

een groot deel aanleiding geven tot vele minder gepaste bejegeningen, waaraan de Inlander van onze zijde blootstaat; de oorzaak ligt elders. Onmacht om zich uit te drukken, verontwaardiging over domheid, die meestal slechts bestaat in een zeer begrijpelijk niet-begrijpen, of geveinsd is, ter bemanteling van passief verzet, en een onbestemd, maar nooit erkend gevoel van schaamte over eigen onbeholpenheid, doen doorgaans de drift van den Europeaan ontvlammen. Ware hij slechts in staat, zich eenigszins *Indisch* uit te drukken, waarschijnlijk zou de aanleiding tot zijn onrechtmatigen toorn spoedig uit den weg geruimd wezen. Het beste bewijs voor deze stelling leveren de weinige Europeanen, die zich met den Inlander op voegzame wijze in zijn moedertaal onderhouden en hem daardoor om den vinger kunnen winden. Zóóveel invloed verkrijgen slechts enkelen, en dan nog slechts plaatselijk, ten gevolge van veel aanleg, ernstige studie en langdurig verblijf. Militairen, die wel behooren tot de meest ambulante dienaren van den Staat, bereiken zulk een hoogte nimmer. Daarom kan tegen het gebruik der lingua franca in 't leger, waar men met allerlei slag van volk te doen heeft, naar mijn gevoelen, geen redelijk bezwaar zijn. Van de officieren bekendheid te vergen met de moedertalen der verschillende *Inlandsche* soldaten, zal dan ook wel in geen gezond brein opkomen. Wat men echter zonder onbillijkheid kan eischen, is dat zij zich *Indisch* leeren uitdrukken, in verstaanbaar brabbelmaleisch. Want wel neemt de lingua franca op verschillende plaatsen van den archipel een schat van woorden en vormen op, ontleend aan de inheemsche taal; door Inlanders gesproken, blijft zij echter een Polynesisch karakter dragen en is voor iemand, die *Maleisch* kent, spoedig te verstaan. Slechts Europeesche gedachtengang maakt er wartaal van.

Ontelbaar zijn de westerlingen, die er in gemoede een eed op durven doen, dat de Inlander, in zijn brabbelmaleisch, alle voorvoegsels en aanhechtsels verwaarloost. Slechts in beperkten zin is dit waar. Ook de Inlander, die — geen *Maleier* zijnde — meestal ten behoeve van en gedeeltelijk door den Europeaan *zijn* Maleisch opraapt, zondigt dikwijls. . . . .
Wat hij zegt, heeft echter zin, zoolang hij niet uit gedienstigheid Hollandsch gaat denken. Zelfs verschilt zijn taal minder van zuiver Maleisch dan een oppervlakkige vergelijking zou doen vermoeden . . . .
. . . .

Maleisch sprekende Europeanen tot het begrip te brengen, dat zij bezig zijn, onzin te klappen, is doorgaans vergeefsche moeite; steeds hebben zij een pinteren mannelijken bediende of een geëmancipeerde baboe bij de hand, om er triomfantelijk op te wijzen. De menschen verstaan alles en vinden 't uitstekend. En niet dienstbare of nog niet lang dienende individuën, die van loutere verbazing staan te gapen over den hun opgedischten onzin, worden — ter vereenvoudiging van de quaestie — voor uilen of halve wilden uitgekreten. Wie echter met vrucht taalkundige geschilpunten aan het oordeel van Inlanders wil onderwerpen, moet een onuitputtelijk geduld bezitten, het volk kennen èn vooral het zelf tot zekere hoogte in de taal gebracht hebben. De gedienstige onverschilligheid van den Aziaat doet hem — om van de netelige en vervelende quaestie maar af te komen — met alle liefde zijn moedertaal verloochenen; laat daar het brabbelmaleisch, dat hem al zeer weinig ter harte gaat. Grif geeft hij alles toe, om 't een half uur later te herroepen. En dat is zeer verklaarbaar bij lieden, die zich met taal 't hoofd niet breken, maar zingen zooals zij gebekt zijn, of naklappen wat zij hooren. Hun Indisch maaksel behoedt hen echter voor al te grove fouten; tenzij ze met opzet de taal geweld aandoen, om aangenaam te zijn, terecht te komen of *pinter* te schijnen.

Reeds is gezegd, dat de Inlander, Maleisch als aangeleerde taal sprekende, zich dikwijls, evenals de Europeaan, uit de oogenblikkelijke verlegenheid redt door uit zijn moedertaal de ontbrekende kennis aan te vullen. Wegens de verwantschap der

Polynesische talen is dit minder bedenkelijk; vooral omdat de man gewoonlijk daarbij niet volhardt, doch zich langzamerhand meer juiste uitdrukkingen eigen maakt.

Wat geeft ons het *Europeesch* gebrabbel daarentegen wel te hooren! Ook in het kazerne-maleisch. Niet alleen in de gesprekken tusschen meerderen en minderen, maar ook bij het voorlezen der krijgsartikelen, ja zelfs in de in het Maleisch vertaalde reglementen. De werkelijkheid was daarbij soms verrassender dan de grilligste fantazie. Kan — is daarom gevraagd — met behulp van zulk een taal (?) sprake zijn van *leiding* en *vorming* van den Inlandschen soldaat? Zou men over het algemeen niet met meer gepastheid van *dressuur* mogen spreken? Daar is beweerd, dat het Maleisch zoo arm is. In zooverre is dit waar, dat men in deze taal geen woorden vindt voor vele Europeesche technische of kunsttermen, zooals geweer klein *kaliber*, enz. Daar zijn echter wel woorden te vinden om een soldaat zijn *plichten* en *rechten* te verklaren; en tegen het onveranderd behoud der Europeesche militaire kunsttermen bestaat geen bezwaar. Onze militaire vakmannen gebruiken immers in onze Hollandsche reglementen een voor hen verstaanbaar, maar westersch blijvend, uit Duitsche en Fransche woorden bestaand argot? Hield men zich slechts aan dit beginsel ook voor onze in het Maleisch vertaalde reglementen. Soms heeft men evenwel in de exercitie-reglementen der Infanterie en Artillerie b. v. sommige kunsttermen willen vertalen. Zoo werd *kaliber* »qaḍar" en *klein kaliber* »qadar ketjil" genoemd. Zouden zulke proeven tot de verstaanbaarheid dier reglementen bijdragen? Ik heb in Indië geboren en opgeleide officieren der Infanterie gekend, als de Kapiteins Lucher, Drigny en Kal, die niet alleen het Maleisch, maar ook het Javaansch volkomen machtig waren, compagniescommandanten, die hun manschappen door de »kennis der taal van het volk" beheerschten en zoodoende, met hun listen en ondeugden bekend, het aantal »perkara's" steeds tot een minimum wisten te herleiden; maar nimmer hebben deze benijdenswaardige troepenofficieren het in hun hoofd gekregen, de Westersche technische termen Oostersch te maken bij de instructie hunner manschappen.

Gedachtig aan het: »Les plus beaux traits d'une sérieuse morale sont moins puissants, le plus souvent, que ceux de la satire; et rien ne reprend mieux la plupart des hommes que la peinture de leurs défauts", zoude ik hier, tot vermaak onzer Indische lezers, tevens de door bovengenoemden schrijver geciteerde dialogen in brabbel- of kazernemaleisch kunnen overnemen, maar laat dit, om voor andere lezers niet onverstaanbaar te worden, na; want ik zoude ook gaarne

door hen worden aangehoord. Liever haal ik aan, wat die schrijver in het vervolg zijner beschouwingen zoo juist zegt:

Wie eenigszins *Indisch* wil leeren denken, kan daartoe slechts geraken door grammaticale studie van minstens één der meest bekende Polynesische talen, bij voorkeur het zuiver Maleisch. Dat die studie gepaard moet gaan met het lezen van eenige letterkundige voortbrengselen, spreekt van zelf. Wie in plaats van Maleisch, Javaansch wil leeren, bereikt m. i. hetzelfde doel langs een anderen weg. Den Indischen geest moet men leeren vatten en voelen. De woorden doen minder ter zake; als de Indische taalvormen en gedachtengang begrepen zijn, leert men de grondwoorden door de practijk.

Maar — zal men mij tegenwerpen — dat was juist het stelsel, aan de Koninklijke Militaire Academie gehuldigd, en ieder weet, hoe weinig vruchten het gedragen heeft. Het laatste gaarne toegevende, blijf ik echter het beginsel verdedigen en wijt de droevige resultaten aan bijkomende omstandigheden. In de eerste plaats aan het meestal gebrekkige taalonderwijs op de ouderwetsche kostscholen, die verreweg het grootste contingent aan de Academie leverden, zoodat de cadetten voor ontwikkeling langs philologischen weg — in massa genomen — weinig smaak en aanleg bezaten. Aan de Academie zelve ging 't niet beter. Ten gevolge van de overdreven waarde, die men „van hooger hand" goed vond, aan de exacte wetenschappen toe te kennen, geraakte de zoogenaamde „letterkundige" vakken jammerlijk in verdrukking. Nog niet beseffende, dat er verschillende gymnastiek voor den geest bestaat, verkeerde het meerendeel der cadetten in de vaste overtuiging, dat wiskunde *begrepen* en taal *van buiten geleerd* moest worden; zelfs gingen enkele radicalen ver genoeg, om alles wat niet tot punten, lijnen, vlakken en formules te reduceeren was, eenvoudig hartgrondig te verachten . . . .

Dat in zulk een omgeving de Maleische grammatica van Dr. J. J. De Hollander niet tot haar recht kwam, is gemakkelijk te bevroeden. Hoewel in gezegd werk duidelijk en uitvoerig het tegendeel wordt betoogd, was onder de niet harmonisch ontwikkelde jongelieden als bewezen aangenomen, dat het hun toegediende zuivere Maleisch slechts was te beschouwen als de vrucht der letterkundige uitspattingen van vaderlandsche geleerden. In dat rampzalige denkbeeld werden zij versterkt door de te Breda steeds talrijke Indische verlofgangers, die als bereisde Roelen en mannen van ervaring onvoorwaardelijk geloofd werden, als zij de jeugd met malle praatjes op een dwaalspoor leidden. En dat is van harte te vergeven, indien men den leeftijd in aanmerking neemt der jongeren, die aan de voeten zaten van die wijzen uit het Oosten. Als rijpe Nederlanders Indische specialiteiten meenen te zien in allerlei verdachte elementen, en als Ministers van Koloniën voor de Inlandsche rechtspraak verligte (verlichte?) geleerden uitzenden, die wel een halfjaar lang over het Javaansche alphabet en een paar onnoozele samenspraakjes hebben zitten soezen, zou het onbillijk wezen, baardelooze knapen te veroordeelen, omdat zij geloovig aannemen wat hun wordt opgedischt door grijzende helden, die door den geheelen archipel „Neerlands driekleur hebben gehandhaafd", of door rijke klimaatschieters, die „in koffie" of „in suiker" hebben gedaan.

Zoo was dan het feit onomstootelijk vastgesteld, dat het *hoog* Maleisch nergens t'huis behoort; terwijl de lingua franca door ieder Europeaan zes maanden na aankomst in Indië zoet wordt gekweeld. Als noodzakelijk gevolg van deze monsterachtige begripsverwarring, legden vele cadetten zich op het Maleisch juist zóóveel toe, als noodig was, ten einde 's Zondags niet van hun betrekkelijke vrijheid beroofd te worden door het gevreesde kamerarrest — een lichamelijke en geestelijke foltering, die de stoutste harten deed versagen — en verder om met zoo weinig mogelijk eer door de examens te glippen. Met zoo stelligen en algemeenen onwil moesten de

eischen natuurlijk gelijken tred houden. En als daarom iemand vraagt, hoe 't komt, dat de officieren, afkomstig van de Militaire Academie, slechts schrale vruchten plukken van het te Breda geleerde Maleisch, kan men met de hand op 't hart antwoorden, dat ze — in massa beschouwd — er nooit veel van geweten hebben. Wie er wat aan deed, zocht in 't vak veel punten te behalen, omdat die natuurlijk mede invloed uitoefenden op de rangschikking der cadetten naar hun bekwaamheid; eenige werkelijke ambitie werd zelden opgemerkt. Slechts zeer enkele individuën waren gevoelig voor de eigenaardige — niet naar westersche begrippen af te meten — schoonheden van oostersche taal en ook van gedachte, als men ze slechts weet te vinden op den bodem der zee van beuzelingen en wonderbaarlijkheden, waaronder ze bedolven liggen.

Deze binnenkantsche waarheid, die — hoop ik — niemand in zijn teederste gevoelens zal schokken, heb ik gemeend te mogen onthullen, tot rechtvaardiging van mijn betoog, dat anders aan niet ingewijden wat zwak moet schijnen.

Zoo het waar is, dat een kind de strengste, maar billijkste rechter zijner ouders is, kan van bovenstaande vlijmend scherpe beschouwingen slechts worden gezegd, dat ze juist zijn. Als zoon der Bredasche *alma mater* kan ik getuigen, dat mijn oudere wapenbroeder waarheid heeft gesproken. Zoo zouden meer »binnenkantsche" waarheden door onafhankelijke *oud-cadetten* omtrent die Koninklijke instelling kunnen worden onthuld, die »aan hooger hand" niet of slechts zéér oppervlakkig bekend schijnen te zijn. In meer dan één opzicht zou van deze zijde *veel* gehoord kunnen worden, wat ook leeraren en opvoeders niet altijd bekend was en bij de reorganisatiën dier instelling ten bate harer betere regeling, voornamelijk van het *onderwijs*, had kunnen komen. Ik cijfer hen, die, na het verlaten der Academie, zich niet alleen aan het *onderwijs* hebben gewijd, maar toch zoo vaak de practische gevolgen daarvan ruimschoots konden beoordeelen, niet weg. Hoe zoude b.v. hun oordeel luiden over de *resultaten* van het aan de verschillende instellingen van militair onderwijs bij de Nederlandsche krijgsmacht gegeven *taalonderwijs?* Ik spreek thans niet meer van het Maleisch. De Staat gelieft er nu eenmaal een *polyglottisch* leger voor hare *koloniën* op na te houden. Van 1816 tot 1882 steeg het aantal vreemde Europeanen in dat leger *herhaaldelijk* tot 50°/₀, en hooger zelfs, van het niet-Inlandsch element. Het gros dier vreemdelingen spreekt *altijd* de *Duitsche* en *Fransche* talen. Eenmaal zulke soldaten aannemende — en van proefnemingen is geen sprake toch — is het m.i. geen onbillijke eisch, dat een kapitein, *compagniescommandant*, en een majoor, *bataljonscommandant*, ja zelfs een kolonel, *afdeelingscommandant*, die rapport moeten houden, straffen opleggen, reclames onderzoeken, de billijkheid of onbillijkheid der grieven van hun ondergeschikten beoordeelen, hen kunnen verstaan en

begrijpen, hun een antwoord kunnen geven. Hoe *weinigen* onzer Indische officieren kennen zóóveel Fransch en Duitsch om aan dien eisch te voldoen! Wáár zouden zij dat ook geleerd hebben! Juist in *die* beide talen kreeg de van de Militaire Academie afkomstige officier gedurende zijn verblijf aan die inrichting geen onderwijs meer, wanneer hij voor het *Indische* leger bestemd was! Tusschen het kennen van die beide talen om *boeken te lezen* of *met menschen om te gaan*, bestaat groot verschil. Juist de taal, die de *Indische* officier in de *militaire practijk* — en daarop moet toch het *militair taalonderwijs* gebaseerd zijn — het minst noodig heeft: het Engelsch, werd hem op die inrichting onderwezen! Engelsche vreemdelingen worden in zijn leger niet gevonden; zij, die Engelsch spreken, zijn *enkele* Amerikaansche negers. Daarentegen is het niet onbekend, dat de Franschen nooit en de Zuid en Oost Duitschers zéér gebrekkig onze taal overnemen. Men kan vloekende beweren, dat die menschen »Hollandsch brood" eten en »Hollandsch geld" aannemen en dus (!) ook maar Hollandsch moeten praten; die menschen verstaan ons nu eenmaal niet en *wij* moeten *hen*, die onze soldaten zijn, die wij aanvoeren, voor wier belangen moet worden gewaakt, om ontevredenheid en de gevolgen daarvan te voorkomen in een leger, dat niet uit de beste elementen der Europeesche maatschappij is samengesteld, wij moeten *hen* — ik herhaal het — verstaan. Treffende voorbeelden zou ik hier van dat *niet* verstaan kunnen opgeven en welke daarvan, niet alleen in het garnizoen, maar ook te velde, de gevolgen zijn geweest. Zoo dikwijls is een gestreng oordeel geveld over de waarde onzer *Fransche* en Fransch sprekende *Belgische* soldaten, maar nimmer zijn onthullingen gedaan over hun grieven. Wie kon, zonder hen te verstaan, die grieven billijk beoordeelen en zich in hun toestand verplaatsen, of een blik in hun zieleleven werpen; eischen, die, voor *officieren* — mannen, die véél met »menschen van allerlei slag" moeten omgaan — toch geen overdreven eischen zijn? Wat die weinige officieren, welke hen wel konden verstaan, van hen *te velde* gedaan konden krijgen, is ook niet vermeld. Ook hier was het weder: »de tael is gantsch 't volck"! De kennis van een leger is een veelomvattende. Zooveel te meer van een, dat uit zóó heterogeene bestanddeelen is samengesteld als het *Indische*. Elk dezer kan slechts goed beoordeeld worden, wanneer wij hen, die daartoe behooren, *begrijpen*, hetgeen wij, gemiddeld, slechts zéér gebrekkig doen door de *slechte kennis der taal*. Helaas, zij heeft in de meer intieme geschiedenis van dit leger onnoemelijk veel op hare verantwoording.

Zij is de oorzaak van vele onheilen geweest. Ze heeft, wat niet het minst is, veel *onrecht* gepleegd!

Wat wordt er voor die *taalkennis* op onze inrichtingen van militair onderwijs gedaan, waar officieren voor het *Indische* leger worden geteeld? Hoe is het *taalonderwijs* op de andere inrichtingen, behalve de Militaire Academie, welke zoodanige officieren leveren? Van *onderwijs in het Maleisch* is b.v. geen sprake aan die inrichtingen, welke die officieren hier *in Nederland* leveren. De kennis van het zuivere, grammaticale Maleisch wordt dus voor deze categorie van officieren — die het *gros* uitmaakt van het Indisch officierscorps — als bijzaak beschouwd. En toch zal men van deze officieren *dezelfde* diensten vorderen als van de meer wetenschappelijk opgeleide categorie! Dat zijn corpsdiensten, troependienst, waarbij de *kennis der taal* véél meer op den voorgrond treedt dan bij bureaudiensten en stafdienst!

Ik moet het, aan mijn onderwerp denkende, bij deze feiten laten, die het gebrekkige *taalonderwijs* in ons leger voor de *Indische* officieren constateeren. Beschouwen wij de beoefening der Indische talen in ons koloniaal leger.

Veel is daarvoor van de zijde der Indische regeering, het Opperbestuur, ja zelfs de hoogste militaire autoriteit, vóór het jaar 1870 — voor zoover ik dat heb kunnen nagaan — niet gedaan. In dat jaar noodigde de toenmalige Indische Legercommandant Luitenant-Generaal Kroesen, bij Algemeene order N°. 51, de officieren en het Europeesche kader uit, de Indische talen, inzonderheid het Maleisch en Javaansch, meer te beoefenen. »Men trachte zich" — leest men in die order — »die talen zoodanig eigen te maken, dat men ze niet alleen spreken, maar ook lezen en schrijven kan. En in 't bijzonder wordt dit den officieren aanbevolen, die er prijs op stellen, eenmaal tot eenige speciale betrekking geroepen te worden". Veel uitwerking heeft deze bloote aanbeveling, zonder meer, gelijk te voorzien was, niet gehad. Maleisch en Javaansch leerend en schrijvend *kader* is er op het oogenblik nog niet! Dat was wel wat te veel gevergd van de Indische onderofficieren en korporaals bij den troep. In de jaren 1871, 1872 en 1873 werden de exercitiereglementen der Infanterie in het Maleisch vertaald. De eisch was noch *hoog-*, noch *laag-Maleisch*; maar de bekende Indische taalgeleerde, wijlen Von de Wall, wien eerst de vertaling werd opgedragen, antwoordde dat hij, die in het Maleisch geen *middentaal* kende, niet aan de opdracht kon voldoen, weike daarna door den toenmaligen 1^{en} Luitenant der Infanterie Segov op zich werd genomen.

Tot het vellen van een oordeel over de waarde dezer vertaling ben ik niet bevoegd; hoe het Indisch officierscorps er over dacht, werd hierboven met een enkel woord gezegd. Omstreeks denzelfden tijd leverden een paar officieren, ten dienste van de theoriën voor het Inlandsch kader, Maleische bewerkingen van een velddienst-reglement, tevens te gebruiken als leesboek voor de Corpsscholen. Zoo leverde de Kapitein der Infanterie Steinmetz een vertaling van het bekende werkje des heeren W. A. Van Rees: »Velddienst en vechtwijze van het Ned.-Indische leger". Later verschenen, op last van denzelfden Legercommandant, Maleische en Javaansche vertalingen van een gedeelte van het »Reglement op den Garnizoensdienst, gewijzigd voor het Ned.-Indische leger". Vreemd was 't, dat in de ten jare 1872 gearresteerde nieuwe programmata der officiersexamens in Indië, nadat men in 1870 reeds zóó hoog op wilde gaan, slechts op dit gebied gevorderd werd: » 1°. het spreken der laag-maleische taal, zoodat men zonder bezwaar de instructie van den Inlandschen militair kan leiden en met hem omgaan; en 2°. de kennis van het Maleisch en het Javaansch *letterschrift*". Op deze aldus geformuleerde en gelukkig sedert verzwaarde eischen bij de nieuwe regeling van het Indisch militair onderwijs viel toch veel aan te merken. De eerste eisch was nog zoo kwaad niet, indien men niet reeds hierboven had gezien, wat men hebbe te verstaan onder »leiding en omgang zonder bezwaar". Het nut van den tweeden eisch is echter niet te begrijpen; want wie beide daarin genoemde talen wil leeren — en met de wetenschap van het *letterschrift* alleen kent men daarvan nog niets — heeft voor de kennis van het alphabet hoogstens eenige dagen noodig. Beter ware het geweest, te eischen: »Genoegzame kennis van de Maleische taal, om die (met Arabische karakters) te kunnen lezen, schrijven en verstaan"; meer niet; of, zooals de meergenoemde schrijver wilde: »Kennis van de beginselen der Maleische taal. In de eerste plaats zal van den aspirant worden gevorderd een juist begrip van de woordafleiding volgens grammaticale regelen, tot het maken van nieuwe hoofdwoorden en 't uitdrukken van vormen, die in 't Maleisch de plaats vervullen van Westersche vervoeging of verbuiging". Bij het stellen van bovengenoemde eischen ging men bovendien vreemd te werk. In het »Reglement van orde" voor de examencommissiën las men namelijk: »Voor de verschillende examina worden als afzonderlijke vakken beschouwd: 1°. het schrijven en de Nederlandsche taal, benevens de kennis van het Maleische en Javaansche letterschrift; 2°. de practische uitvoering der exercitie-

reglementen en het spreken der Maleische taal." Eerst worden dus vier en daarna twee vakken tot één vereenigd; maar *welke* vakken? En *hoe* zijn ze vereenigd? Kon eenige examencommissie met zulk een combinatie het haar voorgeschreven cijfersysteem bij de taxatie van het geleverde examenwerk eenigszins rechtvaardig laten werken? Wie in het »schrijven" en de kennis van het »Maleisch en Javaansch letterschrift" b.v. 8, 9 en 8, maar in »de Nederlandsche taal" 2 punten behaalde, had — o. i. ten onrechte — *voldaan*. Evenzoo behoefde men het Maleisch slechts *vlot* te kunnen spreken en een *slecht* instructeur bij de exercitiën te zijn, om ook in het andere vak (?) met glans te *voldoen*. Dat was niet goed gezien. In 1874 kwam het Indische leger in het bezit van een Generalen staf. Overwegende, dat kennis van taal, land en volk in Indië, meer dan in het moederland wellicht, een der vereischten voor den stafofficier is, werd de kennis der Maleische en Javaansche talen — hetgeen m. i. meer dan voldoende is — op de programmata der vroegere Indische Stafschool en latere Nederlandsche Krijgsschool niet vergeten. De gelegenheid om andere Indische talen, b.v. het Boegineesch en Makassaarsch, te leeren werd den op de Krijgsschool studeerenden Indischen officier eveneens gemakkelijk gemaakt. Er werd getracht, in dit opzicht meer te doen. Een besluit van den Gouverneur-Generaal van November 1877 bepaalde, dat — voorloopig — het onderwijs, gegeven in de afdeeling B van het Gymnasium Willem III te Batavia (de instelling tot opleiding van ambtenaren voor den burgerlijken dienst in Indië) kosteloos kon worden bijgewoond door officieren, die den volledigen cursus der vroegere Stafschool of latere Krijgsschool in Nederland naar eisch hadden gevolgd en te Weltevreden, Rijswijk of Meester-Cornelis in garnizoen of wel bij een der bureaux van den Generalen staf tijdelijk of definitief geplaatst zijn. Van deze bepaling — waarvan, ten onrechte, de stafofficieren waren uitgesloten, die zoodanigen cursus in Nederland niet hadden gevolgd — is evenwel, zooals te voorzien was, nimmer gebruik gemaakt, om redenen, die te duidelijk zijn dan dat ze nog genoemd behoeven te worden; de stafofficieren moesten bovendien van 8—2 uur op hun bureaux zijn, waarvan het personeel in den regel niet compleet was. Maar de maatregel gaf blijk van goeden wil, evenals het in 1878 door den Commandant der Cavalerie, den Luitenant-Kolonel Perié, gedaan voorstel tot aanmoediging der beoefening van het Javaansch door de officieren van dat wapen, te Salatiga in garnizoen. In datzelfde jaar werd begonnen met de vertaling in het Maleisch der exercitie-

reglementen van de Artillerie; officieren en onderofficieren namen daaraan deel. Van dit Maleisch kon de leek slechts zeggen, dat het meer naar het *kazerne-maleisch* overhelt dan dat der exercitie-reglementen van de Infanterie en de kunsttermen méér dan in deze reglementen, hetgeen een goede eigenschap dier vertaling is, *Hollandsch* zijn gebleven. De in 1871 door Generaal Kroesen, bij zijn Algemeene order N°. 51, in het werk gestelde pogingen om dat *kazerne-maleisch* minder hoekig te maken en de scherpe punten daarvan door grammaticale studie — ook van onderofficieren en korporaals — af te vijlen, hebben tot dusverre weinig resultaat gehad. In 1882 kreeg het Indische leger een nieuw »Reglement voor de Kaderscholen bij de Infanterie" met bijbehoorende »Programma van examen voor de graden" van het kader alsmede een »Reglement op het schoolonderwijs bij de infanteriecorpsen", waarin, evenals in het reglement der tot 1873 bestaan hebbende Kaderschool te Meester-Cornelis en de reglementen der bestaande kaderscholen bij de Cavalerie, Artillerie en Genie, hoogstens wordt geëischt: »zóóveel kennis der Maleische taal, om daarin de verschillende reglementen en dienstvoorschriften te kunnen instrueeren". Meer of minder werd vóór dat jaar ook niet gevorderd van het *kader* alsmede van de leerlingen der verschillende Cursussen, tot admissie aan de Militaire en Artillerieschcholen te Meester-Cornelis en Weltevreden. In 1883 kwam het andere gedeelte der nieuwe regeling van het militair onderwijs in Indië tot stand, voor zooverre zij betrekking had op de positie en de toelating van een bevoorrechte categorie van militairen, *aspirant-officieren* genaamd, en de voorbereidende cursussen der Infanterie, welke de leerlingen moeten leveren aan de daarna ook met een nieuwe regeling van het onderwijs begiftigde Militaire school te Meester-Cornelis. In eerstbedoelde regeling leest men: »*Maleische taal.* De kennis der woorden, die den meerdere in den omgang met Inlandsche militairen het meest te pas komen." Hopen wij, dat alsnu de een of ander zich verdienstelijk zal maken met de samenstelling van door het Indisch legerbestuur goedgekeurde *Woordenlijsten*, opdat examinator en examinandus wete, wat de *bedoeling* van »hooger hand" kan zijn of is. Op die Cursussen wordt echter voor die taal gedoceerd: »De kennis der meest gebruikelijke woorden. De kennis van het *Arabisch-Maleisch* letterschrift. Het gebruik der verlengingsklinkers en de verandering, die de lengte der klinkers ondergaat tengevolge van de aanhechtsels; een en ander toegepast op het schrijven van woorden". Op de Militaire school en voor het

officiersexamen in Indië worden thans geëischt: »De kennis van de beginselen der spraakkunst. Het vertalen van eenvoudige volzinnen van het Maleisch in het Nederlandsch en omgekeerd. De kennis van het *Arabisch-Maleisch* letterschrift. Het vertalen en schrijven in dit letterschrift van eenvoudige Nederlandsche volzinnen. Het spreken der taal, voldoende voor de instructie van den Inlandschen soldaat."

Wat wordt er wel gedaan voor de beoefening der vreemde talen in het Britsch-Indische leger? Ik vond in het werk van den Amerikaanschen Generaal Upton: »The armies of Europe and Asia, enz." (pag. 41, 42 en 43, uitgave 1878) te dien aanzien het volgende:

The only officers serving on staff duty in India, who are not required to show proficiency in the native languages are:

One-half of the personal staff of the vice-roy, commander-in-chief, a governor, or lieutenant-governor; the staff of a station occupied exclusively by British troops; inspectors of gymnasia, and garrison instructors.

The „lower standard of examination" is required to be passed by:

One-half of the personal staff of the vice-roy, commander-in-chief, governor, or lieutenant-governor; assistant and deputy assistant, adjutant-general for musketry and station staff.

All other staff appointments can only be held by officers who have passed the interpreter's test, or a higher standard Hindostani, or an equivalent examination in other native languages.

The „lower standard" in Hindostani consists in reading fairly and translating with accuracy a given portion of two standard text-books; also ability to converse with examiners, or natives of India, on such subjects as relate to every day life, and the performance of regimental or professional duty.

Examinations for the „lower standard" are held every two months at every large station such as Agra, Allahabad, Cawnpore, and Lucknow. The station-commitee appointed for this purpose, is composed of three officers who have passed the „higher standard".

The „higher standard" examination consists in reading fluently, and translating into English with readiness and accuracy, an octavo page of a standard text-book; reading fairly and translating readily and correctly Hindostani manuscripts, written in both Persian and Hindi characters; conversing with examiners or natives with fluency and sufficient correctness to be clearly intelligible.

These examinations are held annually at Simla, Landour, Murree, and Nynee Tal and half-yearly at the head-quarter stations of divisions, districts, and brigades. The commitees consist of one civil, and two military officers, who have passed the „higher standard".

Examinations are also held in sixteen other languages, as follows:

Arabic, Assamese, Bengali, Burmese, Canarese, Guzerathi, Mahrati, Malaijalam, Ooriija, Persian, Punjabi, Pushtoo, Sanskrit, Sindhi, Tamil and Telego.

The importance attached to a knowledge of the native and other languages is shown by the pecuniary rewards offered to the successful competitors.

To every officer who passes the „lower standard" of Hindostani, an allowance of 180 rupees is given, nearly equal to ƒ 90. On passing the „higher standard" an additional allowance of 180 rupees is also given.

If both standards are passed at the same time, the whole allowance of 360 rupees is paid at once.

A donation of 800 rupees (*f* 400) is made to every candidate who passes an examination in Arabic, Pushtoo, or Sanskrit, and 500 rupees to candidates who pass an examination in any other of the sixteen languages before mentioned.

„Degrees of Honor" are accorded for attaining the highest proficiency in Persian, Arabic, and Sanskrit. Candidates who obtain this honor in Arabic and Sanskrit receive a donation of 5000 rupees (*f* 2500) and in Persian 4000 rupees.

They are also presented with a gold medal bij the presidency in which they are serving.

„High proficiency" examinations, a grade next above the „higher standard", are provided for eleven of the most important languages. Any officer or soldier who passes the „high proficiency" examination in Arabic or Sanskrit receives a donation of 2000 rupees (*f* 1000); in the other languages 1500 rupees.

Abbreviations like L. S. (Lower Standard), H. S. P. (Higher Standard Persian) are placed on the Army List, opposite to the names of all officers who have passed examinations.

The encouragement to learn native languages, a knowledge of which is indispensable to enter the staff corps, or to hold certain staff positions, together with the incentive offered bij means of donations, degrees of honor, and medals, has resulted in the acquisition of a greater variety of languages bij the Indian officers than in all probability is possessed bij the officers of any other army.

Nu zou men geneigd zijn te vragen, wat gedaan kan worden om de studie der Inlandsche talen bij de officieren van het Nederlandsch-Indische leger aan te moedigen; zou het wenschelijk zijn, in navolging van hetgeen bij het Britsch-Indische leger plaats heeft, een gratificatie te geven voor een gunstig afgelegd examen in het *Javaansch*, *Maleisch*, *Soendaneesch*, *Madocreesch*, *Boegineesch*, *Makassaarsch*, *Alfoersch*, enz.? Zeker is het, dat hetgeen gezegd wordt in de laatste alinea der bovenaangehaalde beschouwingen van den Amerikaanschen Generaal Upton wel tot gezette overweging stemt en menigeen zal doen uitroepen: was het in het Ned.-Indische leger ook maar zoo! Maar de Generaal Upton is vreemdeling in Jeruzalem. Er bestaat groot onderscheid tusschen *verwachtingen* en *resultaten*. Met genot denken wij, Indische Europeanen, aan de lezing van Temple's schoone werk: »India in 1880"; ik weet mij echter niet te herinneren of daarin sprake is van *taal*kennis der Britsch-Indische officieren; wel wordt daarin breedvoerig uitgeweid over al hun verdiensten op niet-militair gebied. In ons eigen leger is ook dikwijls niet genoeg gelet op *schijn* en *wezen*.

De door Generaal Upton genoemde talen, die door den Britsch-Indischen officier beoefend zouden worden, behooren tot geheel verschillende stammen, zooals, wanneer ik mij niet vergis, den *Mongoolschen*, den *Semitischen*, den *Polynesischen;* want zoo behoort het Arabisch tot den Semitischen, het Perzisch tot den Toeranischen

of Iranischen, Tamil, Taloegoe, Kanareesch en Malayalam tot den Dravidischen of Dekkanschen taalstam; welke drie stammen in hun geheele karakter de grootste verschillen vertoonen. Men mag aannemen, dat wie meer dan één der in Hindostan of daar buiten gesproken wordende talen beoefent, zich wel zal moeten bepalen tot de bestudeering van stamverwante talen. Waarschijnlijk zal de Britsch-Indische officier slechts van een *enkele* der hier genoemde talen zijn studie maken. En *welke* officieren zouden dat doen? In Britsch-Indië dienen — volgens de »Bengal army regulations" en andere bekende officieele werkjes, die Ned.-Indische officieren gemakkelijk kunnen krijgen uit het bekende magazijn van Little te Singapore — twee categoriën van officieren: 1°. die met de regimenten van Engeland of elders komen en in de kolonie slechts enkele (± 5) jaren blijven om door anderen te worden afgelost; en 2°. zij, die, evenals onze Indische officieren en de voormalige officieren der Britsche O.I. Compagnie, zich geheel aan den *Indischen* dienst hebben gewijd en in de kolonie blijven. Laatstbedoelde categorie nu maakt het zoogenaamde »Staffcorps" uit, dat niet alleen met militaire, maar, zooals Temple dit zoo keurig beschrijft, ook met allerlei *civiele* betrekkingen, van politieken, administratieven, comptabelen en technischen aard wordt belast; de fine fleur der Britsch-Indische *ambtenaren*, de balie en de rechterlijke macht alleen uitgezonderd, zetelt in dat »Staffcorps", hetwelk na verloop van tijd zeer uitgebreid is geworden en waarvan de leden, zooals algemeen erkend wordt, uitstekende (niet-militaire) diensten bewijzen, maar ook vaak daardoor te lang aan het leger worden onttrokken en, ten nadeele daarvan, hun *militaire* diensten en eigenschappen verleeren. Voor de officieren van het »Staffcorps" is het natuurlijk een voorname zaak, dat zij de *taal* machtig zijn van het land, waarin zij met een betrekking van politieken (diplomatieken) of administratieven (besturenden) aard zijn belast. Hier is dus geen sprake van studie uit liefhebberij of belangstelling voor de *taal*, m. a. w. een studie uit »liefde voor de wetenschap", maar wel degelijk in het belang der betrekking, dus uit dwang. Betrekkingen als de hierbedoelde draagt men in Ned.-Indië sedert verscheidene jaren slechts bij hooge uitzondering aan een *officier* op. Was het in vroegere jaren regel, dat in onze buitenbezittingen het *civiel en militair* gezag aan officieren werd opgedragen, zooals thans in Britsch-Indië aan die van het »Staffcorps" — en wie herinnert zich uit onze koloniale geschiedenis de namen niet van Raaff, De Stuers, Elout, Cleerens, Bischoff, Michiels, Van Swieten, De

Brauw, Meis, Kroesen, Happé, Köhler, Verspyck è tutti quanti — tegenwoordig is hiervan geen sprake meer. Beter is dus een vergelijking in de *taalstudiën* tusschen onze Indische officieren en de Britsch-Indische, die *niet* tot het »Staffcorps" behooren, d. z. de trekvogels, die — evenals onze marineofficieren — slechts tijdelijk in de kolonie, d. i. gemiddeld 5 jaren, verwijlen met het vooruitzicht om vaak eerst na 20 jaren, in leven en nog in dienst zijnde, terug te komen en derhalve, in enkele woorden gezegd, *weinig Indisch worden*. Wie *deze* officieren wel eens te Singapore, op Pinang en Ceylon gezien en gehoord heeft, bemerkt dadelijk het groote verschil in karakter en levenswijze, gewoonten, behoeften, en wat al niet, met onze Indische officieren; gene blijven in alles véél meer den *Europeaan* dan deze; wij spreken tegen onze huisbedienden en de inboorlingen het Maleisch of eenige andere Inlandsche taal; zij blijven, zooals te Singapore, op Pinang, Hongkong, Point de Galle en wellicht ook te Calcutta, Engelsch spreken, en Chineezen, Maleiers, Klingaleezen en Hindoes verstaan hen en antwoorden in het Engelsch. De trots van Albion's zonen en hun denkbeeld, dat hun taal de wereldtaal is, hebben dat voor ons Nederlanders wel wat vreemd verschijnsel tot stand gebracht. Hetzelfde hadden wij in onze koloniën kunnen vorderen; maar wij deden het niet; één factor, die bij de waardeering van Generaal Upton's loftuiting op de taalstudiën der Britsch-Indische officieren niet mag worden weggecijferd, al spreken de Indo-Nederlanders tegen het overheerschte volk brabbelmaleisch, maar een groot gedeelte hiervan in de Britsche koloniën de taal van den overheerscher, voor zooverre deze aan de *kuststreken* is gevestigd.

Hebben nu de Britsch-Indische officieren, die *niet* tot het »Staffcorps" behooren, d. z. dus, wat wij zouden zeggen, de eigenlijke *troepenofficieren*, zooveel behoefte aan de kennis der *Inlandsche* talen als onze Indische officieren? Zeer zeker niet. Evenals ons koloniaal leger, bestaat het Britsch-Indische uit Europeesche en Inlandsche militairen, ongeveer in de verhouding van 1 : 2; maar de organisatie van het Inlandsch element verschilt in beide legers zeer veel. In ons leger is geen sprake meer van *Inlandsche officieren* dan alleen bij de *hulptroepen;* in het Britsch-Indische leger wel, met zijne *subadar's*, *havildar's*, enz. In ons leger dienen — tot voordeel van beide elementen en in het belang van verband en stabiliteit in den troep — Europeanen, Amboineezen, Javanen, Madoereezen, Boegineezen en andere Inlanders, compagniesgewijze of in gemengde compagnieën, samen in één corps (bataljon, eskadron, batterij);

in het Britsch-Indische leger bestaat zoodanige fusie niet; daar dienen de *Sikh's*, de *Ghorkha's*, de *Pathan's*, de *Iat's*, de *Mahratta's* en de *Rajput's* in afzonderlijke regimenten, omdat de vereeniging van het Europeesch en het Inlandsch element tot één corps den Engelschen officier tegen de borst stuit, omdat hij door zijn kortstondig verblijf in Britsch-Indië vreemdeling is, zijn vooroordeelen tegen het »apenland" en de »wilden" niet afleert, kortom, zooals onze marineofficier, nooit *Indisch* wordt. Bij de *Inlandsche* regimenten in Britsch-Indië zijn ook *Europeesche* officieren, hoewel slechts in betrekkelijk gering aantal, ingedeeld; maar deze behooren tegenwoordig, in het welbegrepen belang van het Inlandsche leger, tot het bovengenoemde »Staffcorps", de poort, waardoor alle Britsche officieren moeten gaan, die zich permanent aan den Indischen dienst willen wijden; in dat »Staffcorps" worden *zij* voor hun Indische taak geschikt gemaakt. En welke is nu die taak bij de Inlandsche regimenten? Terwijl de Inlandsche officieren zooveel mogelijk met de inwendige en garnizoensdiensten worden belast, komen de Europeesche officieren in den regel slechts bij de exercitiën en manoeuvres en voeren zij te velde de Inlandsche troepen aan. Staan dus onze officieren in Indië tot het Inlandsch element in het leger in een *rechtstreeksche* verhouding, zoo staat in het Britsch-Indische leger ± 50 % der officieren *in geenerlei verhouding* en 50 % der overige (Europeesche) officieren, zooals men dat uit de door Temple en Upton betreffende de Britsch-Indische legerorganisatie gepubliceerde cijfers kan nagaan, slechts in een *middellijke* verhouding tot dat element; ziedaar dus een tweede factor, dien men niet mag wegcijferen bij de waardeering der bewering, dat in het Britsch-Indisch officierscorps zoovéél aan de beoefening der Inlandsche talen gedaan wordt, waarvan het gros, behebt met den nationalen tegenzin om vreemde — en dan nog *Inlandsche* — talen te leeren, daarvoor, te kort in het land der vreemdelingschap blijvende, geen liefhebberij kan hebben; terwijl bij het andere gedeelte van het officierscorps — waarvan wederom ± 50 % met *civiele* betrekkingen wordt belast en dus *buiten* het *leger* staat — de beoefening dier talen niet ten bate van het *leger* komt, noch daarvoor liefhebberij kan bestaan bij de meerderheid der in de Inlandsche regimenten dienende Europeesche officieren, omdat de noodzakelijkheid daartoe minder bestaat, wijl zij tot de Inlandsche troepen ongeveer in dezelfde verhouding staan als onze Indische officieren, die bij de tijdens de eerste en tweede Atjehsche expeditiën gemobiliseerde Madoereesche barîsan ingedeeld waren, tot deze hulptroepen stonden.

In zake *beoefening der Inlandsche talen* gaat het dus evenmin,

vergelijkingen te maken tusschen het Britsch-Indisch en het Nederlandsch-Indisch officierscorps. Uit een *utiliteitsoogpunt* voor het *leger* bestaat voor die beoefening grootere noodzakelijkheid in het Nederlandsch-Indische dan in het Britsch-Indische leger. Die beoefening in onze koloniën met dezelfde middelen onder onze officieren aanmoedigende als de Britsch-Indische regeering onder de hare doet, moeten de resultaten in onze koloniën grooter zijn dan in de Engelsch-Indische. Vooreerst toch zijn onze Indische officieren niet behebt met de zoo eigenaardige (Britsche) »vooroordeelen tegen het bruine ras"; onze officieren in Indië zijn *Indisch*. Een groote factor voor het overwinnen van den tegenzin tot het beoefenen eener Indische taal behoeft dus in ons koloniaal leger niet meer gezocht te worden. Maar ook in een ander opzicht zal die beoefening in onze koloniën met minder moeilijkheden gepaard gaan en dus meer resultaten dan in Britsch-Indië — vergelijkenderwijze gesproken — geven. De Indische talen, waarmede onze officieren te maken hebben, behooren allen tot denzelfden stam, den *Polynesischen*, zoodat het voor den Nederlandschen officier gemakkelijker moet zijn, eenige kennis in meer dan één dier talen op te doen dan voor den Britschen officier.

Op deze voordeelen bouwe men echter geen illusiën. Zullen onze officieren meer lust moeten betoonen in de beoefening der Indische talen, dan beginne men, hen meer langs philologischen weg te ontwikkelen. In dit opzicht zijn ons de Duitsche met de Engelsche officieren voor. En *taal*kennis is voor den Indischen *troepen*-officier onmisbaar. Nu zijn er, ongelukkig, in het Indische leger, evenals daarbuiten trouwens, twee meeningen — een van deskundigen en een van leeken natuurlijk — voor de wijze, waarop men die taalkennis kan verwerven of liever gezegd, wat men daaronder hebbe te verstaan. Velen, wellicht het gros, onzer officieren willen daaronder verstaan niet het stellen van den eisch om onder de Indische officieren »taalgeleerden" of »goede linguisten" te vormen; want wilde men dit doel bereiken, dan zouden alle daartoe aangewende pogingen weinig practisch nut opleveren; maar wel om door de studie der Inlandsche talen in het bezit te komen van officieren, die deze talen vrij vloeiend kunen spreken, een eenvoudigen brief in die talen schrijven en de correspondentie van Inlandsche hoofden begrijpen, zonder dat een nauwkeurige vertaling als eisch moet worden gesteld. Dit doel zal, volgens hen, degelijk kunnen bereikt worden, door — evenals in Britsch-Indië geschiedt — het uitloven van gratificatiën aan officieren, die van de vereischte kennis

bij een eenvoudig, niet te hoog opgevoerd examen blijken hebben gegeven. Anderen, de minderheid — ik vermoed de deskundigen — beweren, dat aan bovengestelden eisch niet kan worden voldaan, *zonder voorafgaande degelijke, grammaticale vorming*, waarop ieder moet bouwen, die later gemakkelijk met de Inlandsche bevolking wil leeren omgaan. Wordt dit beoogd, dan moeten de Europeanen beginnen, met *Indisch* te leeren denken. Zonder dit vereischte, is er geen sprake van een behoorlijken *omgang* met den Inlander. Alleen door grammaticale, ernstige, studie is daartoe te geraken. Vergenoegt men zich met een minder ernstige studie, verstaat men onder het »vrij vloeiend spreken" van vreemde talen hetgeen van kellners en commis-voyageurs wordt gehoord, dan verkrijgt men de kennis van een *brabbeltaal*, hetgeen men juist voor het maleisch, terecht, afkeurt.

Voor degelijke studie nu door onze Indische officieren van de Inlandsche talen — o. i. de eenige weg om te geraken tot hetgeen gewenscht wordt — zijn de moeilijkheden niet gering te achten, ook al kan die studie om de bovenaangevoerde redenen meer resultaten afwerpen dan in Britsch-Indië. Wie één *Inlandsche* taal, b. v. het Maleisch, grondig heeft beoefend, moet niet denken, dat hij iets meer heeft verworven als een *hulpmiddel* bij de beoefening van een andere Polynesische taal, b. v. het Javaansch en het Soendaneesch. Men heeft door die grondige beoefening van het Maleisch slechts *inzicht* gekregen — eenig inzicht, maar ook méér niet — bij de beoefening van eenige andere Polynesische taal. Zij, die het weten kunnen, beweren toch, dat men niet moet uit het oog verliezen, dat er b. v. tusschen Soendaneesch en Javaansch véél grooter verschil is dan b. v. tusschen onze en de Duitsche talen. Wie het Engelsch goed beoefend heeft, kent immers het Duitsch maar niet dadelijk, maar moet ook daarna van deze taal een goede studie maken, om er iets van te weten. Dit geldt evenzeer, wordt beweerd, voor de *Polynesische* talen.

Welke zijn nu de materieele hulpmiddelen in Indië voor de beoefening dier talen door den Indischen officier. Allereerst bibliotheken en boeken. Er bestaan in Indië ± 25 zoogenaamde *garnizoensbibliotheken*, behalve een 5tal aan het Departement van Oorlog; maar voor zoover ik weet, bevinden zich daarin nog zeer weinig werken op het gebied der Indische talen. Wat er evenwel nog niet is, kan daarin zonder eenig bezwaar mettertijd gevonden worden; maar de werken zelven, die over de verschillende Polynesische talen gevonden worden, zijn niet talrijk vertegenwoordigd, zooals uit

onderstaande opgave kan blijken, mij, gedeeltelijk, welwillend verstrekt door een paar Indische taalgeleerden.

1. *Javaansch.* Een goede spraakkunst van Dr. T. Roorda en een paar woordenboeken, ofschoon lang niet volledig, en eenige gedrukte werken, zooals van Ch. Te Mechelen: »Kort begrip van de Javaansche woordvorming." (Een en ander later uitvoeriger te melden).

2. *Maleisch,* d. i. het zuivere Maleisch. Eenige spraakkunsten en een paar woordenboeken, beide nog niet volledig, en eenige gedrukte werken, meestal zeer moeilijk te verkrijgen. (Een en ander later uitvoeriger te melden).

3. *Soendaneesch.* Eenige werkjes — waaronder een bloemlezing — van Grashuis, een proeve van een spraakkunst van Albers en Coolsma, een minder goed en bovendien zeer moeilijk te bekomen woordenboek van Rigg, een beter van Geerdink en een nog beter van Oosting (Koorders), alsmede eenige door Holle vervaardigde schoolboekjes.

4. *Madoereesch.* Behalve een paar spraakkunsten van Elzevier Stokmans en Marinissen en van Vreede, zoowat niets.

5. *Lampongsch.* Hoofdzakelijk bij naam bekend; men weet, dat er twee dialecten van bestaan: het *Aboengsch* en het *Pebejan,* d. i. zooveel als de berg- en strandtaal. Van die taal bestaat een woordenlijstje. Voorts schreef de Indische taalgeleerde Dr. H. Neubronner van der Tuuk er eenige brieven over, die in het » Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap voor kunsten en wetenschappen" geplaatst zijn.

6. *Korintjisch, Redjangsch* en *Pasoemahsch,* ofschoon bij naam zeer goed bekend, niets.

7. *Niasisch,* waarvan verschillende dialecten bestaan, slechts een beknopte spraakkunst van Sundermann.

8. *Bataksch (Toba, Daïre,* en *Mandaïling).* Een spraakkunst van Dr. H. Neubronner van der Tuuk, die zeer moeilijk te begrijpen is voor hem, die geen grondige kennis bezit van andere Polynesische talen, en een leesboek in drie deelen.

9. *Atjehsch.* Behalve een woordenlijst van Arriëns, zoowat niets.

10. *Dajaksch.* Hiervan bestaan zeer vele dialecten; voor een daarvan is een woordenboek en een spraakkunst van Hardeland.

11. *Makassaarsch.* Een woordenboek, een spraakkunst en een bloemlezing van den Indischen taalgeleerde Dr. Matthes.

12. *Boegineesch.* Een woordenboek, een spraakkunst en een bloemlezing van Dr. Matthes.

13. *Alfoersch.* Eenige weinig beteekenende werkjes van zendelingen.

14. *Sawoeneesch, Soloreesch, Rottineesch* en *Timoreesch.* Eenige woordenlijstjes.

De Indische of Polynesische talen behooren tot een geheel anderen stam dan de Europeesche. Hare vervormingen en, in verband daarmede, hare wijzigingen in beteekenis hebben alleen plaats door voor-, in- en achtervoegsels; eigenlijke verbuiging en vocaalverandering zijn haar vreemd. Hare syntaxis wijkt ook geheel af van de onze. Zonder zeer buitengewone gaven kan iemand, die geen ernstige studie heeft gemaakt van een der reeds *eenige* hulpmiddelen bezittende Polynesische talen, er niet in slagen, een eenigszins degelijke kennis van een der andere nog niet of nog onvoldoende beoefende zustertalen machtig te worden of deze, liever gezegd, eenigszins te kennen; en dan zal men die talen — volgens de deskundigen — nog *in het land zelf* moeten leeren.

Welke hulpmiddelen de Britsch-Indische officieren wel hebben voor de beoefening der door Generaal Upton genoemde talen, is mij niet bekend. Toen ik in de lijst dier 17 talen ook het *Arabisch* vermeld vond, kreeg ik eerbied voor de linguistische kennis van het Britsch-Indische »Staffcorps", omdat mij was medegedeeld dat de Semitische talen zonder leiding niet te leeren zijn en met een goede leiding zelfs — zooals het Arabisch — jarenlange studie kosten. Te oordeelen naar hetgeen van het Hindostani geëischt en na goed afgelegd examen aan gratificatie — nog geen *f* 250 — betaald wordt, schijnt die taal met ons *spreek-maleisch* te mogen worden gelijkgesteld; maar voor die som legt geen Ned.-Indisch officier in eenige Inlandsche taal examen af!

Het bedrag der gratificatiën, als belooning voor goed afgelegde examens, kan echter m. i. hier wel buiten beschouwing blijven, omdat ik niet geloof, dat wie tot dusverre zich nimmer aan studie eener *Inlandsche* taal heeft gewijd, daartoe geprikkeld zal worden door de hoop op zulk een belooning in geld, tenzij de Indische regeering — wat ik niet voorspellen durf — besluiten mocht, zeer hooge gratificatiën uit te betalen. Het is immers reeds gezegd, dat die studie, vooral voor den niet langs philologischen weg ontwikkelden *officier*, zoo weinig aantrekkelijks aanbiedt. Een Inlandsche taal te leeren, zonder bepaalde vocatie of zekeren band, is méér dan het gros der menschen denkt. De ambtenaren bij den burgerlijken dienst in Ned.-Indië kunnen hiervan de bewijzen leveren. Hoe moeilijk is toch die studie voor den westerling, die beginnen moet met zijn gehoor, als ware het voor muziek, te oefenen; te moeilijker, naarmate de hulpmiddelen schaarscher zijn! Hoe heeft zij niet dikwijls — tot suf worden toe van den beoefenaar — het taaiste geduld ontmoedigd! Ontmoedigd, omdat zij bij Polynesische talen

voor den westerling bijna altijd dor is; want bezitten westersche talen litterarische producten, die ons aantrekken, bij de Inlandsche talen heeft men voor ons geen zoodanige litteratuur, die de moeite, de groote inspanning loont, welke men aan de studie dier talen moet besteden. Zoowat van al de hierboven genoemde talen wordt bovendien beweerd, dat noch grammatica's, noch woordenboeken volledig zijn. Ziedaar voldoende gegevens voor de niet overdreven bewering, dat de studie der Inlandsche talen — vooral van het Javaansch, ofschoon deze taal betere hulpbronnen bezit dan het Maleisch — ook voor den Indischen officier zeer moeilijk is. Wie Indië's sociale toestanden kent, zal bovendien moeten beamen, dat het aantal menschen, dat zich, na eenige jaren verblijf in de kolonie, zonder dwang, in den een of anderen vorm, bezig houdt met ernstige studie — gelijk die eener *Inlandsche* taal is — zéér gering mag worden genoemd; vooral van hen, die dat, in het Indische leger, uit liefhebberij doen! Wie leerde ooit, tot dusverre, een dezer talen, zonder een groot doel voor oogen, alleen uit zich zelven? Zelfs onze moedige zendelingen niet; want zij deden het in het belang der Kerk: »de tael is gantsch 't volck!"

Gesteld echter, dat er mettertijd — door welke oorzaken ook — vele officieren zullen gevonden worden, die zich op de studie der *Inlandsche* talen toeleggen, *hoe* zal men hen dan laten studeeren? Wil men geen oppervlakkigheid in de hand werken, dan zal *leiding* voor de meerderheid toch wel wenschelijk zijn bij die studie; want wie kan — taalgeleerden en genieën uitgezonderd — onder ons, westerlingen, een *Inlandsche* taal zonder leiding leeren? Ik heb allen eerbied voor de methode van Servaas de Bruijn, maar blijf — althans voor Polynesische talen — bij mijn twijfel aan de mogelijkheid daarvan. Hoe die studie in Britsch-Indië geschiedt, is mij niet bekend. Evenmin weet ik of de examencommissiën aldaar uit *deskundigen* bestaan; een vereischte, dat, wil men het Engelsche voorbeeld in onze koloniën opvolgen, niet licht mag worden geteld; vooral niet, omdat, bij ontstentenis van *deskundige leiding*, zooals aldaar in den regel moet worden ondersteld, *deskundige contrôle* gewenschter wordt. Dit beaamd wordende, zouden de Indische officieren ééns per jaar in de gelegenheid gesteld kunnen worden, bij een *examen*, te Batavia af te nemen, hun kennis van een der hierboven bedoelde talen te laten blijken; liefst het Maleisch.

Het hier behandelde onderwerp biedt inderdaad groote moeilijkheden aan, wil men de oplossing der quaestie buiten aanraking houden met oppervlakkigheid en grootspraak. Kennis van Inlandsche

talen wordt voor den Indischen officier gewenscht, opdat hij met de inboorlingen, hoofdzakelijk met de niet-Europeesche soldaten, zal kunnen *omgaan*, hen behoorlijk *leiden* en *vormen*. Zal hij hen en zal men hem *begrijpen*, m. a. w. wordt er van den officier gevorderd, dat hij »die talen — Javaansch, Maleisch, Soendaneesch, Madoereesch, Boegineesch, Makassaarsch, Alfoersch, enz. — *vrij vloeiend* kan spreken, een eenvoudigen brief kan schrijven en de correspondentie van hoofden begrijpen, ook » zonder dat een correcte vertaling als eisch gesteld wordt", dan wordt er zéér veel van hem gevorderd en kan *hij* in geen geval anders doen dan beginnen, met één dier talen, niet langs boulevards of in cafés, maar op *grammaticalen* grondslag, te leeren. Als men nu weet, welke taal onze niet-Europeesche soldaten spreken en ook welke taal in den regel die der Inlandsche diplomatie is, terwijl het overigens tot de taak eener goede regeering behoort, bij elke *expeditie* voor een voldoend aantal *tolken* te zorgen; als men verder weet, hoeveel moeite reeds de studie kost der twee meest bekende talen: het *Maleisch* en het *Javaansch*, en *leeken* slechts in de studie der andere, nog weinig bekende, Polynesische talen kunnen volgen, wanneer die talen door de *deskundigen* voldoende *bestudeerd* zijn, dan behoef ik niet te zeggen, dat — zonder oppervlakkigheid en grootspraak — voorloopig geen andere eischen kunnen gesteld worden dan hoogstens goed Maleisch en Javaansch. Men zal echter wijzen — zooals gedaan is — op enkele officieren, die in de rubriek »Wetenschappelijke kundigheden" van hunne »conduitelijst" hebben staan: »Boegineesch" en »Makassaarsch" en dit, gelijk mij eens in ernst werd opgemerkt, van groote waarde achten, met het oog op een der »vermoedelijke oorlogstooneelen" in Indië; ik zal deze opmerking niet wegcijferen. Dankbaar voor de wetenschap, waar één der »vermoedelijke oorlogstooneelen" voor het Indische leger gevonden wordt, zou ik — en velen met mij — gaarne willen weten of er nog méér van die »vermoedelijke oorlogstooneelen" — vruchtbare terreinen van studie bij den Indischen Generalen staf — voor dien staf en het leger, bij wijze van politiek beleid, verborgen worden gehouden; want niet alleen de officieren, maar ook de ambtenaren voor den burgerlijken dienst in Indië, die met goed gevolg examen hebben afgelegd in de kennis van meer dan één Polynesische taal of van die kennis een aanteekening hebben in hun »conduitelijst", zouden immers nu reeds met vrucht op die »vermoedelijke" oorlogsterreinen werkzaam kunnen worden gesteld? »Verzameling van gegevens op het gebied

der land- en volkenkunde van Indië, uit een militair oogpunt", is toch een der plichten van dien staf sedert 1874; en zij, die met de *landstaal* bekend zijn, zullen daartoe wel in de eerste plaats in aanmerking moeten komen. Ik weet zeer goed, dat er in Nederland — bij het zoogenaamde »examen B" — proeven van kennis in het Maleisch, Javaansch en Soendaneesch tegelijk of in een dier talen en Madoereesch, Makassaarsch of Boegineesch worden afgelegd; ik weet ook, dat sommige onzer Indische officieren aan de Krijgsschool Boegineesch en Makassaarsch kunnen leeren; maar is zoodanige studie op grammaticalen grondslag in Nederland, zonder voortgezette studie ter plaatse, waar die talen *gesproken* worden, voldoende? Voldoende voor personen, wier levensdoel niet is *taalgeleerde*, maar *officier* en *ambtenaar* te zijn en die dus van de kennis dier talen boven alles een practisch nut willen hebben? Juist: *practisch* hoor ik zeggen; men moet vooral de zaak van de *practische* zijde beschouwen en geen »onbereikbare idealen" — zooals ik doe? — najagen; want dat loopt op niets uit; het is het *doel* niet, van onze officieren te vorderen, dat zij op de algemeen bekende moeilijkheden zullen stuiten, verbonden aan de *studie* b. v. van het Maleisch en het Javaansch, omdat men van hen geen »taalgeleerden" of »goede linguisten" wil vormen, wetende, dat alle middelen, die men daartoe aanwendde, zeer weinig *practisch* nut zonden opleveren. Het *doel* is *practisch* en hierboven reeds herhaaldelijk omschreven. Om dat doel te bereiken moeten officieren *vrij vloeiend* Maleisch, Javaansch, Soendaneesch, Madoereesch, Boegineesch, Makassaarsch, Alfoersch, enz. kunnen spreken, eenvoudige *brieven schrijven* en de *correspondentie* in de bewuste taal of talen *begrijpen*. Dat alles te kennen en te kunnen, *zonder* voorafgaande degelijke *grammaticale* vorming — in Nederland of in Indië — gevolgd door studie, ter plaatse waar de taal *gesproken* wordt, dus altijd, hoe men het ook beschouwen moge, *studie*, zonder dat men nu juist een *taalgeleerde* of een *goed linguïst* wil worden, is, volgens mijn leekenopvatting, een »onbereikbaar ideaal". Zonder zoodanige vorming — waarop iedereen, en ook de ambtenaar bij den burgerlijken dienst in Indië, moet voortbouwen om later *gemakkelijk* met eenige Inlandsche bevolking te kunnen *omgaan* — is dat *doel* m. i. niet te bereiken. Aan de uitspraak der *deskundigen* wil ik mij gaarne onderwerpen; maar voorloopig zij het mij vergund, de opmerking te maken, dat men in het belang van »onbereikbare idealen" geen »vermoedelijke" oorlogstooneelen in het debat mag brengen, die

later wel eens zouden blijken, »gemoedelijke" oorlogstooneelen te zijn.

Het voorgaande samenvattende, kom ik tot de volgende voorstellen in het belang der beoefening van de Inlandsche talen bij het Indische leger en de aanmoediging daarvan:

1. In hetgeen daarvoor bij de Krijgsschool geschiedt, zoodanige verandering te brengen, dat aan deze inrichting, ook in het belang van het onderwijs in de *militaire* vakken alleen het *Maleisch* wordt gedoceerd.

2. Dezelfde opmerking geldt ten aanzien van de Koninklijke Militaire Academie.

3. Aan de Militaire school te Meester-Cornelis behoort degelijk onderwijs te worden gegeven in het *Maleisch* alléén. Dat onderwijs drage men op aan een *burgerleeraar*, b.v. dien van de Afdeeling B. van het Gymnasium Willem III te Batavia. Het omvatte in breede trekken: »Genoegzame kennis van de Maleische taal om die te kunnen lezen, schrijven, en verstaan."

4. Voor het in Indië af te nemen examen voor den rang van 2[en] Luitenant bij de Infanterie en de Militaire Administratie moet als eisch voor het Maleisch worden gesteld:

a. degelijke kennis van de grammatica;

b. behoorlijk en vlot Maleisch lezen en vertalen;

c. een niet te moeilijk stuk uit het Hollandsch over te brengen in het Maleisch;

d. het lezen van geschreven brieven (manuscripten).

5. Officieren, die in het bezit wenschen te komen van een certificaat van voldoende kennis der Maleische taal, jaarlijks in de gelegenheid stellen, een examen af te leggen voor de door de Indische regeering te Batavia benoemde commissie van het zoogenaamde »groot-ambtenaarsexamen", volgens de ad. 4 genoemde eischen, overeenkomende met die van het zoogenaamde »examen B" in Indië voor ambtenaren van den burgerlijken dienst, en hun die slagen, een maandelijksche toelage ad *f* 25 boven hun tractement gedurende hun diensttijd in den luitenants- en den kapiteinsrang geven en zoodanige officieren in de eerste plaats in aanmerking brengen voor het bij de *Kaderscholen* in het leger te plaatsen personeel.

6. De beoefening der Maleische taal voorts aanmoedigen door het geven van gratificatiën voor de door een commissie van deskundigen best gekeurde vertaling in het Maleisch van sommige reglementen en handboeken ten dienste van het leger.

7. Het voor Europeesch *kader* op de *Kaderscholen* en voor de

Militaire school te Meester-Cornelis op de *Cursussen* opgeleide personeel van *aspirant-officieren* en andere *élèves* — evenals het voor *kader* opgeleide *Inlandsch* element bij de *Kaderscholen* — onderricht geven in het Maleisch: »lezen, schrijven — beide met Arabische karakters — en vertalen" en dezen eisch alsnog opnemen in de programmata van examen bij de Kaderscholen en het admissie-examen voor de Militaire school te Meester-Cornelis. Een geschikte handleiding voor de beoefening van het Maleisch op eerstgenoemde inrichtingen van onderwijs *(Kaderscholen* en *Cursussen)* te maken, zal wel niet tot de vrome wenschen behooren.

8. Voorloopig de beoefening van het Maleisch op de *Corpsscholen* der Infanterie voor het kader en hen, die daarvoor wenschen te worden opgeleid, niet te vorderen.

9. Voorloopig eveneens af te zien van het in het leven roepen van maatregelen, welke strekken moeten, de beoefening van het Javaansch, Soendaneesch of eenige andere Polynesische taal — behalve het Maleisch — in het leger aan te moedigen.

10. Ten slotte kan worden gezorgd, dat in alle bibliotheken van het Departement van Oorlog, alsmede in de garnizoensbibliotheken, een exemplaar aanwezig zij van de ondervolgende werken, door deskundigen aangeraden:

1. Dr. J. J. De Hollander, Leercursus der Maleische taal, laatste uitgave.
2. Von de Wall — Van der Tuuk, Maleisch — Nederlandsch woordenboek; Pijnappel, idem. Grashuis — Roorda van Eysinga, idem.
3. Van der Tuuk, Maleisch leesboek.
4. Van der Tuuk, Vier vertellingen.
5. Dr. G. K. Niemann, Maleische bloemlezing.
6. Von de Wall, Tjakap, tjakap, rampai, rampai.
7. Handschriften: De gelithographeerde brieven, enz., die in Nederland zijn uitgegeven; sommige van de te Singapore uitgegeven gelithographeerde werkjes, zooals »Peladjaran Abdoellah ka Kalantan", die echter niet gemakkelijk te verkrijgen zijn; en eindelijk wat men van geschreven schrift van Inlanders zelven machtig kan worden.

Voor de officieren, die in de gelegenheid zijn, Javaansche taalstudiën te maken:

1. T. Roorda, Beknopte Javaansche grammatica, benevens een leesboek, enz., uitgave 1874. Te Mechelen, Javaansche woordvorming.
2. T. Roorda, Javaansch-Nederduitsch woordenboek.

3. T. Roorda, Javaansche brieven, verslagen, enz.
4. Winter, Javaansche samenspraken.
5. T. Roorda, Javaansche wetten.
6. T. Roorda, Het boek Rådjå Pirangon.
7. Winter, Bråtå Ioedå, Råmå en Ardjoenå Sasrå, drie Javaansche heldendichten, in proza verkort, uitgegeven door T. Roorda.
8. Handschriften: collectie brieven, geschreven schrift.

Ook zouden enkele werken voor de beoefening van het Soendaneesch, Boegineesch, Makassaarsch en Madoereesch kunnen worden aangeschaft. Verder te gaan, acht ik, voorloopig, niet noodig.

Mr. L. W. C. VAN DEN BERG'S

BEOEFENING VAN

HET MOHAMMEDAANSCHE RECHT

DOOR

Dr. C. SNOUCK HURGRONJE.

De beginselen van het Mohammedaansche Recht, volgens de imâms Aboe Hanîfat en Sjâfi'i, door Mr. L. W. C. van den Berg. Derde druk. Batavia, Ernst en Co. 's Gravenhage, M. Nijhoff, 1883.

Het is alsof het toeval soms werkt „met voorbedachten rade". In den *Ind. Gids* van April 1883 betoogde ik dat de uitgave van zeker Arabisch rechtsboek (den *Minhâdj*), door van den Berg op kosten der Regeering ondernomen, wat het Arabisch betreft, overbodig was, — wat de vertaling aangaat, verkeerd was aangelegd. Voor hetzelfde Tijdschrift bestemde v. d. Berg, blijkens *zijn brief in het Februari-nummer* dezes jaars, eene *„eenigszins uitvoerige beantwoording"* dier recensie; uitvoerig, de beleefdheid eischt dat wij dit onderstellen, door *argumenten*. Maar ziet! ... door plichtverzuim van den drukker of van een postbeambte ontvangt van den Berg van zijn opstel *vier bladzijden* te weinig (in proef zoowel als in copie) ter correctie terug; nogmaals ziet! met deze bladzijden gingen juist de argumenten verloren, waaraan de beweringen, die nu alleen restten, hare kracht moesten ontleenen. Verloren? vraagt de lezer. Maar stonden zij dan niet gezet ter drukkerije en kon niet van den Berg hetzij eene tweede, volledige, proef verlangen — hetzij de correctie aan de redactie overlaten? Zulke

gedachten, lezer, kwamen bij van den Berg niet op; te minder daar „*zijne* (*Sn. Hurgronje's*) *afkeuring, in Indië althans, weinig indruk heeft gemaakt*". En dat is immers de hoofdzaak bij eene wetenschappelijke mededeeling, welke indruk daardoor op een publiek van louter leeken wordt teweeg gebracht? IJdele moeite dus, aan een zoo tevreden publiek argumenten voor te zetten. De hooge beteekenis van v. d. Berg's uitgave blijkt hem buitendien voldoende uit het feit, dat zijn leermeester eenige van de ergste fouten wilde verbeteren; en dat er tevens „een practisch doel meê werd bereikt" is zéker, daar anders „de Indische Regeering niet de groote kosten zou hebben op zich genomen". Wat kan men aardig met die onpersoonlijke „Regeering" sollen! Onlangs deelde v. d. Berg ons in de voorrede zijner uitgave mede dat de voornaamste Sjafi'itische rechtsboeken „ni traduits *ni même publiés*" zijn; daarom, zegt hij, „*j'ai pris l'initiative auprès du Gouvernement colonial afin d'être chargé de publier le texte arabe de ce livre*". Wordt nu door mij de opmerking gemaakt dat wel degelijk van al die teksten, ook van den door van den Berg uitgegevenen, uitnemende uitgaven bestaan, zoo verschuilt hij zich achter diezelfde Regeering, die hij zooeven als zijn werktuig voorstelde: Zij zou het niet laten doen, als het niet noodig was!

Mijne opmerkingen omtrent *de Fransche vertaling* berusten, zegt v. d. B., op gebrek aan rechtskunde. Anders zou ik weten, dat eene vertaling van een wetboek nooit „objectief" of „letterlijk" kan wezen, maar uit den aard der zaak omschrijvend is. Wij meenden dat deze „waarheid als eene koe" van *alle* vertalingen gold; maar het ligt dan zeker aan ons in de juristerij niet voldoende ingewijd verstand, wanneer wij hierdoor van den Berg's vertaling *op tien en meer verschillende wijzen* van allerlei *kunsttermen*, met zeer bepaalde beteekenis, niet gerechtvaardigd vinden; te minder wanneer soms gééne van die 10 vertalingen deugt [1]). Mijne meening dat v. d. B. een beteren dienst aan wetenschap en praktijk bewezen zou hebben door de getrouwe vertaling van een commentaar (en niet, gelijk hij deed, van een excerpt, door den schrijver bestemd om van buiten geleerd te worden [2]), zonder tekstuitgave, wilde hij weerleggen door een staaltje van zoodanige bewerking te geven. Inderdaad neem ik dadelijk aan, dat men vermakelijke staaltjes zou kunnen aanhalen, vermakelijk vooral voor den oningewijde; ik acht mij echter in staat tegenover elk zoodanig voor-

---

1) Een aantal krasse fouten in de Vertaling, welke ik bij mijne aankondiging van den Minhâdj nog onvermeld liet, vindt men hieronder in de recensie van het „*Mohammedaansch Recht*" te harer plaatste aangewezen.

2) Hij zelf erkent dit in zijn *brief*, waar hij zich over zijne al te vrije vertaling hiermede verontschuldigt dat hij vertalen moest „*een wetboek zoo vol uitlatingen en verzwijgingen* (*sic*) *als de Minhâdj at-tâlibîn*". Wie verbood hem, vraagden wij, een boek vol van iets anders dan „uitlatingen", in casu: een commentaar te vertalen?

beeld een pendant te leveren uit van den Berg's Fransche vertaling van den Minhādj. De geheele fiqh-stijl heeft voor oningewijden iets hoogst zonderlings, vooral wanneer zij dien in eene andere dan de Arabische taal leeren kennen.

Mijne „*neven*bezwaren" (sic) zijn volgens v. d. B. „al even ongegrond". Dan zal het nog al schikken. Deels komen zij volgens v. d. B. voort uit mijne „gebrekkige kennis der Fransche taal". Ik had namelijk in mijne recensie gezegd, dat mij over het Fransch geen oordeel toekwam. Van den Berg, gewoon met gezag te spreken over dingen, waarin hij leek is, vindt zulk eene verklaring ook bij een ander slechts denkbaar bij de grootste onwetendheid. Bovendien gevoelt hij zich tegenover mijne éénige aanmerking op eene Fransche uitdrukking (in zijne voorrede) gerust in zijn geloof aan den taalmeester Clavier, die zijne vertaling gecorrigeerd heeft. Heeft echter genoemde onderwijzer van den Berg diets gemaakt, dat men zonder ironie iemand kan bedanken voor „la plupart *des* errata" dan heeft hij òf zich vergist òf van den Berg bij den neus gehad.

Over al die gevallen, waarin ik wees op fouten in de vertaling, voortvloeiende uit van den Berg's onbekendheid met de bronnenlitteratuur, zet hij zich luchtig heen met eenige algemeene opmerkingen. Mijn „zelfgenoegzame toon" en wat dies meer zal wel „elk verstandig mensch" voorzichtig gemaakt hebben, zoodat hij mijne „verzekerin„gen op wetenschappelijk gebied steeds hebbe aan te nemen onder „benefice van inventaris". Het is te hopen, dat inderdaad elk verstandig mensch dit met alle verzekeringen van mij en anderen steeds zal doen. Met het oog hierop ben ik dan ook gewoon steeds nauwkeurig de bronnen aan te geven, waaruit mijne verzekeringen zijn geput. De nieuwheid van een groot aantal mijner resultaten dank ik vooral hieraan dat lieden als van den Berg, wier *plicht* het reeds sedert jaren was, bedoelde bronnen te raadplegen in plaats hiervan liever Europeesche auteurs naschreven en een populair boek over het Islamisme benevens eene beschrijving van de „Zeden en Gewoonten der Egyptenaren van den nieuweren tijd" raadpleegden als *bronnen van het recht* [1])!! Dat zij liever dan zich een ernstig, maar moeielijk onderzoek te getroosten, napraatten hetgeen geleerden, wier specialiteit het Mohammedaansch Recht *niet* was, dienaangaande terloops hebben medegedeeld, was voldoende om zich aldus de goedkoope reputatie van zulk eene specialiteit te verwerven dáár, waar argumenten „weinig indruk maken". Dit plichtverzuim is op zichzelf ergerlijk genoeg bij iemand,

1) Zoo drukt van den Berg het zelf uit in den derden druk van zijn *Mohammedaansch Recht*, pag. 19; en onze bespreking zal toonen, dat die woorden de volle waarheid bevatten.

wien tijd en gelegenheid tot onderzoek gegeven zijn zooals aan weinigen; maar het gaat al te ver, wanneer hij zich vermeet nu bovendien de uitkomsten der ernstige bronnenstudie van anderen te kenschetsen als subjectieve meeningen over „sommige zeer betwistbare en betwiste punten" in het vak. Men zou zeggen dat een man van het vak, als hoedanig van den Berg in sommige kringen geldt, voor zulke qualificatie bewijzen schuldig was. Maar hij weet der goê gemeente ook zonder deze de overtuiging te schenken, dat hij tot zulk eene uitspraak gerechtigd is. Immers, voor zoover mijne resultaten nieuw zijn, zijn zij, naar van den Berg weet, „nog door geen geleerde van naam als juist erkend." Onze specialiteit wacht dus het oordeel van mannen van naam af, evenals het groote publiek gewoonlijk doet, daar het uit eigen oogen niet zien kan. Wellicht vraagt een lezer of dat (door van den Berg *ten onrechte* ondersteld) stilzwijgen van mannen van naam over zoo *zoo recente* wetenschappelijke opstellen zich ook door den korten tijd hunner bekendheid zou laten verklaren? Of wel de wetenschappelijke beoordeelingen op eene bijdrage plegen te volgen zoo snel als de echo op het geluid onzer stem? Met zulke vragers laat v. d. B. zich niet in. Men veroorloove mij hier, naar aanleiding van van den Berg's uitspraak eene kleine uitweiding, die tevens dienen kan als inleiding mijner recensie van den onlangs verschenen derden druk zijner „Beginselen van het Mohammedaansche Recht".

Het dusgenaamde *Mohammedaansche Recht*, beter: de *Fiqh*, vond ongelukkerwijze tot hiertoe zéér weinige ernstige beoefenaars. Van het meeste practisch belang is deszelfs studie natuurlijk voor die landen, welke, zooals *Frankrijk*, *Engeland*, *Rusland* en *Nederland* in hunne bezittingen Mohammedaansche onderdanen hebben te besturen. Het is jammer, maar waar, dat hetgeen tot nog toe in die landen aan ons vak werd gedaan, grootendeels voor de rechtbank eener critische wetenschap niet bestaan kan. Behalve enkele tekstuitgaven [1]) en vertalingen en een enkel hoogst gebrekkig oncritisch handboek, bepaalde zich de werkzaamheid der geleerden van het Westen in dezen tot beschrijvingen van zeden en gewoonten in door hen bezochte Mohammedaansche landen — beschrijvingen, welker verdiensten groot zijn, maar op een ander gebied dan het thans besprokene liggen. De historische beoefening van den fiqh, die alleen tot verklaring van het bestaande leiden kan, ontbrak geheel; jazelfs gaf zich niemand de moeite om een systematisch werk over de rechtsbeginselen en rechtsbronnen behoorlijk te lezen, maar hielden nagenoeg allen zich dienaangaande aan de hoogst onbetrouwbare gegevens van Mirza Kazem Beg in het

1) De meeste en beste tékstuitgaven zijn niet in Europa, maar door Mohammedaansche geleerden in het Oosten bezorgd.

Journal Asiatique. Geheel anders en veel beter zou het ons vak zijn gegaan, wanneer het in *Duitschland* beoefend ware; immers daar wijden zich in de laatste tientallen van jaren steeds meer uitstekende krachten aan ernstige beoefening van hetgeen in de wandeling „Oostersche studie" heet. Maar er is zooveel te doen; het Mohammedaansch Recht is, wat zijne litteratuur betreft, voor Orientalisten wel het minst aantrekkelijke gedeelte, en er is niets, dat in het bijzonder Duitschers er toe dringt, zich hiermede bezig te houden [1]). Van studiën op dit zelden betreden gebied, vooral ook van uitgaven als de Minhădj, kan men dus van uit den vreemde weinige of geene bevoegde beoordeelingen wachten. De talrijke Orientalisten, die van de Regeering present-exemplaren hebben ontvangen, zetten de zware deelen met hunne reuzenletters in de kast, om ze alleen bij schoonmaak weder eruit te halen en richten natuurlijk eene beleefde dankbetuiging aan de Regeering of aan den uitgever zelven. De recensie laten zij voorzichtigheidshalve aan de „*dii minores*" in het vak over; de eenige aankondiging van den Minhădj, die mij onder de oogen kwam [2]), geschreven door een Duitsch emeritus-predikant, beperkt zich na eenige beleefdheidsformulen aan het adres van de Regeering en van den Berg tot de opmerking dat de titel niet juist vertaald is [3]), de letters zeer groot en leelijk zijn en dat men in dit boek zien kan, hoeveel gewicht in den Islăm aan het „gebed" (beter: de godsdienstoefeningen) wordt gehecht, daar het daarover handelende hoofdstuk (gelijk trouwens in *alle* fiqhboeken) zeer omvangrijk is. Wanneer van den Berg dus in zijnen brief met ophef gewag maakt van „de ontvangst, aan „den Minhădj at-talibīn in het binnen- en buitenland te beurt gevallen", dan is dit, zoo hij het oprecht meent, al zeer naïef. Immers de waardeeringen van iemands werk, door hen die present-exemplaren ontvingen van een boek, welks onderwerp buiten hun kring ligt, worden alleen door de ijdelheid voor iets anders dan beleefde vormen versleten. Ik zou daartegenover op zeer talrijke blijken van waardeering en instemming van „binnen- en buitenlandsche geleerden" kunnen wijzen, welke aan mijne studiën op het gebied van den Islăm (waaronder óók mijne recensie van den Minhădj) ten deele vielen, waarvan „naar van den Berg weet, de resultaten .... nog door geen geleerde van naam als juist zijn erkend". Maar het is mijne gewoonte niet, de waarde van eigen of anderer resultaten naar zulke blijken van welwillendheid af te meten.

---

1) Tot de weinige uitzonderingen behoort Prof. Sachau, die echter slechts korten tijd aan het Moh. Recht zijn aandacht schonk en sedert op ander gebied arbeidde.

2) In de „Deutsche Literaturzeitung" van 29 September 1883 door Ph. Wolff.

3) De recensent vertaalt overigens ook zelf den titel niet volkomen juist. Van v. d. Berg's *zélés croyants* maakt hij *Suchenden*; het moet zijn: *étudiants*.

Iets anders wil ik echter, tegenover van den Berg's uit de lucht gegrepen voorstelling, niet onvermeld laten. Wel geen Duitscher, maar toch voor een goed deel in Duitschland gevormd, is de uitnemendste beoefenaar van het Mohammedaansche Recht, dien ik ken: Dr. Goldziher te Budapest. In zijne onlangs verschenen studie *„Die Ẕāhiriten"* vond hij het noodig, daar over de rechtsbeginselen of bronnen van den Islām *niets bruikbaars* bestond, deze zaken te behandelen als inleiding tot genoemde meer speciale studie, aan ééne rechtschool gewijd. Voor een deel dezelfde bronnen gebruikende, waarnaar ik in het einde van 1882 mijne studie in de Bijdragen van het Instituut over dit onderwerp bewerkte, kwam hij in alle hoofdzaken geheel onafhankelijk tot dezelfde resultaten als ik; daar zijn, reeds vroeger afgewerkt, stuk eerst later werd gedrukt, kon hij nog met ingenomenheid op onze overeenstemming wijzen [1]. Ik beken dat deze instemming van den eenige, die ernstig in deze onderwerpen heeft gewerkt, mij nog meer waard is dan de talrijke bewijzen van ingenomenheid, die andere Orientalisten mij omtrent dezelfde studie deden toekomen. De Heer van den Berg zou mij dus nu voortaan met een gerust geweten kunnen naschrijven. Maar dit zal hij niet doen. Immers de waardeering, welke „binnen- en buitenslands" aan mijn *Mekkaansche feest* te beurt viel en die van den Berg niet onbekend zal zijn gebleven, heeft hem niet verleid om ook maar ééne enkele van de vele fouten in zijn hoofdstuk over dat onderwerp te verbeteren, of met een enkel woord naar mijn werk te verwijzen. Hier kan ik op dergelijke wijze als van den Berg in zijn brief zegt: „de afkeuring „van een jeugdig beoefenaar van het Mohammedaansche Recht, als „de Heer S. H., met gelatenheid te dragen", verklaren dat ik weinig reden heb de miskenning van een *quasi*-beoefenaar van datzelfde Recht, als de Heer v. d. B., mij aan te trekken. En dit om eene principiëele reden. De Heer v. d. B. (de aangehaalde en nog aan te halen staaltjes bewijzen het) laat zich in zijne dusgenaamd wetenschappelijke werkzaamheid besturen door *persoonlijke*, en niet door *zakelijke* motieven. Hij behoort tot de voorstanders van eene instelling, die ik dagelijks meer leer verfoeien, die als de kanker knaagt aan alle ernstige studie: de *„sociétés d'admiration mutuelle."* In een klein land vooral is het gevaar groot, dat men zich, ook op wetenschappelijk gebied, tevreden gaat stellen met dingen te leveren, die Busken Huet zeer geestig *„vaderlandsche onder-onsjes"* heeft genoemd. De leden van de „société" steken de loftrompet; wat nood, of men er buiten den engen kring

1) Die Ẕāhiriten, S. 34. Men zal hier wel geene overschatting van de verdiensten mijner studie over de rechtsbronnen willen lezen — maar een betoog tegenover hen, die gelijk van den Berg, nooit een Oeçoel-werk gelezen hebben, dat de studie dier werken noodwendig tot zekere *vaste* resultaten leidt.

des vaderlands niet meê voor den dag zou kunnen komen! Hem, die niet mede lofzingt, overschreeuwt men als het mogelijk is of men doet hem als een onhandelbaar mensch in den ban. Tot bedoeld genre behoort van den Berg's Handboek voor „de Beginselen van het Mohammedaansche Recht", dat een treurig licht werpt op schrijvers opvatting van den ernst der wetenschap. Wanneer men in Duitschland tien jaren lang aan ons vak gearbeid had, ware zulk een boek onmogelijk. Maar al lezen vele Duitsche orientalisten Hollandsch — een boek over den fiqh beschouwen zij liefst alleen van de buitenzijde, zij hebben ander werk te doen. En dit handboek is tien jaren oud; wordt geregeld verkocht en behoorde dus geregeld bijgewerkt te worden. Men versta mij wel: ik wil geenszins van den Berg's voorbeeld volgen en, om persoonlijke redenen, zijne verdiensten verkleinen. De eerste uitgave van zijn handboek was in de toenmalige omstandigheden een gelukkige greep. De hulpmiddelen voor het onderwijs in den fiqh waren geheel onvoldoende; na eenigen tijd het vak gedoceerd te hebben, gaf van den Berg zijne daartoe vervaardigde aanteekeningen in het licht. Ongelijkmatige bewerking, oncritisch naschrijven van Europeesche schrijvers, talrijke fouten konden toen niet verhinderen dat zulk eene eerste proeve gewaardeerd werd. En terecht. Maar wanneer iemand na ± 10 jaren voor specialiteit in het Mohammedaansch recht gegolden te hebben, eene derde uitgave van zulk een boek bezorgt, waarin slechts onbelangrijke verbeteringen zijn aangebracht; wanneer hij de talrijke, bij herhaling aangewezen principiëele fouten niet verbetert; wanneer *de aard der* door hem niet opgemerkte *fouten* in détails bewijst, dat hij in de fiqh-litteratuur vreemdeling is en Arabische bronnen citeert, welke hij niet gelezen heeft — dan is dit alles, in weerwil eener geusurpeerde reputatie, in een man van wetenschap niet te verschoonen. Het is nu drie jaren geleden, dat een minder gunstige critiek van den *tweeden* druk, door Dr. JUYNBOLL gegeven, aan van den Berg aanleiding gaf tot een artikel in ditzelfde tijdschrift, waarin hij niet veel minder tracht te doen dan zijnen criticus het zwijgen opleggen. Dit is hem meesterlijk gelukt. Ja zelfs wordt in het jongste Februarinummer van dit tijdschrift de *derde* druk, die, behoudens onvolledige mededeeling van Inlandsche termen, van den tweeden *slechts verschilt door kleine veranderingen* (lang niet altijd = verbeteringen), door Dr. Juynboll, zij het ook met eenig voorbehoud, geprezen [1]). Zoo gemakkelijk zal de heer v. d. Berg mij geen schrik aanjagen; ik verklaar onvoorwaardelijk aan de *sociétés d'admirateurs*

---

1) Naast het in die aankondiging vermelde Arab. *tarika* = nalatenschap verdiende vooral de vorm *tirkah* (تِرْكَة) vermeld te zijn, die blijkens het bekende „*Eindrésumé*" op Java in gebruik is.

den oorlog. Voor bewondering van wetenschappelijken arbeid ben ik zoo vatbaar als iemand ter wereld; maar waar de wetenschap geprostitueerd wordt tot ijdele naammakerij, waar op de vaderlandsche onwetendheid gespeculeerd wordt om vaderlandsche onder-onsjes voor wetenschappelijk werk uit te geven, daar zal ik, zoo het mijn gebied betreft, openlijk verzet aanteekenen *en mijne argumenten zal ik geene mailreis laten maken, zonder ze tegen schipbreuk te hebben verzekerd.*

Van den Berg heeft zelf, blijkens zijne „*Voorrede*" gevoeld, dat het eigenlijk toch niet aanging zijn boek weer in de wereld te zenden zonder eenig blijk te geven, dat hij in 10 jaren iets geleerd had. Maar hij vergoelijkt zijn plichtverzuim en motiveert zijne werkeloosheid omdat veranderingen „in den vorm" of principiëele wijzigingen hem in een leerboek, dat bij de opleiding van O. Indische ambtenaren „burgerrecht verkregen heeft" onwenschelijk voorkwamen; omdat „*een boek zijn stempel moet behouden!*" Leve het stempel, al gaat de ernst der wetenschap erbij te gronde! In hetzelfde bestek, bij dezelfde verdeeling in hoofdstukken, had v. d. Berg zelfs zonder bronnenstudie, vele hoog noodige verbeteringen kunnen aanbrengen; nog meer, als hij met de bronnen zelve zich wezenlijk had bekend gemaakt. Maar waartoe die moeite? Zoolang er geen ander Handboek voor de aanstaande ambtenaren is, betalen dezen de exorbitanten prijs van *f* 6.50 voor 272 pagina's druks, ook al laat de schrijver alles zooals het was. Als men in plaats van beschrijvingen van het leven der Egyptenaren na te schrijven, Arabische bronnen gebruikt, verliest immers het boek „zijn stempel"!

Bij de bespreking van dit werk, die wij aanstonds laten volgen, zullen wij intusschen met die *stempeltheorie* rekening moeten houden, willen wij billijk zijn. Een handboek ter kennismaking met den Islâm voor aanstaande O. I. ambtenaren zou ik geheel anders ingericht willen zien dan deze „Beginselen." De plaats, hier ingenomen door de behandeling van koop- en andere contracten, welke in geen Mohammedaansch land — laat staan dan in Oost-Indië — gelden, zagen wij bij voorbeeld liever ingenomen door eene bespreking van het onderwijs aan de pâsantrèns [1]), waarbij de daar met zooveel voorliefde behandelde *geloofsleer* het leeuwendeel zou ontvangen. Allerlei, waarvan wij hier met veel meer moeite ons op de hoogte kunnen stellen dan van den Berg in zijne omgeving en met zijne hulpmiddelen zouden wij daarin liever besproken zien dan veel onnuts, dat nu behandeld wordt. En op den duur zou het onze plicht kunnen worden, zij het

1) Is het niet al te sterk, dat mij hier te Leiden in ruim 1 jaar, zonder bovenmatige inspanning, meer en nauwkeuriger gegevens omtrent pâsantrèns en soerau's gewerden, dan die door van den Berg gedurende eene jarenlange ambtelijke loopbaan werden medegedeeld?

ook in ongunstiger omstandigheden dan die van van den Berg en in minder dan 10 jaren, eene dergelijke proeve samen te stellen, die zeker niet onfeilbaar wezen, maar van ernstig streven getuigenis geven zou. Maar dit is nu de vraag niet. Van den Berg wil, na eenige korte inleidende beschouwingen, een Mohammedaansch fiqh-boek als het ware reproduceeren; opgehelderd hier en daar door algemeene beschouwingen of opmerkingen, aan reisbeschrijvingen en andere populair-wetenschappelijke boeken ontleend, en verrijkt met enkele korte aanteekeningen over de toestanden in Oost-Indië. De vraag is dus voor ons: in hoeverre heeft hij dit door hemzelf blijkens de Inleiding' gestelde doel (om het even, of wij dit doel juist gekozen vinden of niet) bereikt? Is, naar dezen maatstaf gemeten, het handboek van dien aard, dat men na meer dan 10-jarige wetenschappelijke werkzaamheid, zonder schaamte ten derden male het publiek ermede onder de oogen kan komen? En met publiek bedoelen wij dan natuurlijk het oordeelkundig publiek, dat liefst uit eigen oogen ziet, niet die lieden, aan wie van den Berg zijne argumenten onthoudt, omdat zij nu toch al een gunstigen indruk van zijn werk ontvangen hebben. Men zal zien dat ons oordeel, na nauwgezette studie verkregen, bepaald ongunstig luiden moet. Zelfs dit doel, door hemzelf gesteld, heeft hij niet .... bereikt? neen, niet met ernst nagestreefd. Zelfs de studie van den Minhâdj, waartoe deszelfs uitgave v. d. Berg eenigermate dwong, is onvruchtbaar gebleven voor zijne kennis van détails. Noch den Islâm noch het Mohammedaansche Recht kent onze schrijver. Deze beschuldiging, niet minder hard voorzeker dan het verwijt van onkunde in het Fransch en van hooge ingenomenheid met eigen resultaten, die door geen geleerde van naam als juist zijn erkend, dat v. d. Berg ongegrond en zonder poging tot bewijs mij naar het hoofd slingerde, vindt hare doorgaande rechtvaardiging in de hierachter volgende critiek. Het eerste gedeelte, de Inleiding en het „Religieuse Recht" bespreken wij, als het meest belangrijke, iets uitvoeriger; bij de bespreking van het tweede gedeelte, die in een later nummer van dit Tijdschrift volgt, zullen wij ons meer moeten beperken, om niet al te breedvoerig te worden. Maar wij zullen daarbij volkomen billijkheid betrachten en die gedeelten, waarin van den Berg zich het sterkst gevoelt, niet onopgemerkt laten voorbijgaan.

Mochten we hier en daar schijnen met al te weinig verschooning de waarheid te hebben gezegd, wij verklaren nadrukkelijk dat alle medewerking door ons met vreugde en waardeering wordt begroet; maar dat wij nooit zullen medehelpen om de critiek, wier zwijgen in ons kleine land der wetenschap onberekenbaar nadeel berokkent, in den toovercirkel der société d'admiration mutuelle te bannen. En wanneer dan leden van zulk eene société, gelijk v. d. Berg, uit wre-

vel over de critiek, die hun een prikkel moest zijn, verklaren en door daden toonen, dat zij van ons niets willen leeren, dit zal ons nooit verhinderen van hen, na zorgvuldige schifting, aan te nemen wat zij goeds bieden. De wijze man, zoo schreef immers ons congreslid Amien al-Madanī, grijpt de wetenschap waar hij kan en raapt de parel ook uit den mesthoop op.

Wij gaan thans over tot de behandeling van den *Derden Druk* der *„Beginselen van het Mohammedaansche Recht, volgens de imāms Aboe Ḥanīfat en Sjāfi'ī,"* *door Mr. L. W. C. van den Berg*, Batavia en 's Gravenhage, 1883.

I.

„Wenn Mancher sich nicht verpflichtet fühlte, das Unwahre zu wiederholen, weil er's einmal gesagt hat, so wären es ganz andere Leute geworden". GOETHE.

De *Inleiding* (pag. 1—19) is nagenoeg onveranderd gebleven. Dat wil zeggen: Na eene hoogst gewaagde opmerking over de wijze waarop *„de Semitische volken"* zich den staat voorstellen [1]) volgen beschouwingen omtrent de bronnen van het Mohammedaansche recht, die kant noch wal raken; waarin de hoofdzaken onjuist voorgesteld en in détails eene menigte fouten begaan worden. De herhaling, nu ten derden male, van deze Mirza Kazem Beg en verschillende Europeesche schrijvers nageschreven dwalingen is te minder te verontschuldigen daar, afgezien van de gelegenheid, die van den Berg had om zich zelf van de „beginselen van het Moh. Recht" door bronnenstudie op de hoogte te stellen, mijne voor meer dan een jaar verschenen studie [2]) ook den leek het noodige toegankelijk maakte. Deze omstandigheid ontslaat mij natuurlijk van de verplichting om hier nogmaals op de toen naar de Arabische bronnen behandelde onderwerpen terug te komen. Slechts enkele opmerkingen betreffende détails mogen hier plaats vinden.

Al dadelijk geeft het stellen van de *ʿadat* of *ʿorf* (Gewoonte) als eene zelfstandige hoofdbron van het Recht, naast den *Sjarʿ* (Wet) [3]) eene geheel verkeerde voorstelling van de zaak. Zeker heeft van

---

1) Niet slechts eene ongepaste generalisatie maar ook in menig opzicht met de feiten in lijnrechten strijd.

2) In de „Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederl. Indië, 4e volgr. Zesde Deel.

3) Moh. Recht. p. 3.

oudsher in het gebied van den Islām de Gewoonte *feitelijk* eene hoogst belangrijke rol gespeeld; belangrijker dan de schrijvers over den Islām in O. Indië, welke eene geheel bijzondere beteekenis der ʿādat voor den Archipel vindiceeren, wel schijnen te denken [1]). Men kan van den Profeet zelf zeggen, dat hij de Arabische ʿādat of ʿādats liet bestaan, voor zoover niet de omstandigheden hem noodzaakten tot uniforme regeling eener zaak en voor zoover die ʿādats niet in strijd kwamen met de beginselen van den door hem gepredikten godsdienst. Noode ging Mohammed er meestal toe over om een tusschen zijne volgelingen ontbranden strijd door eene ondubbelzinnige uitspraak te beslechten; niet dan gedwongen liet hij door de Openbaring van Allah den strijdenden het zwijgen opleggen.

Zoo was bijv. de slag bij Bedr noodig om den Godsgezant te nopen, de *buitverdeeling* enz. bij wet te regelen; de slag bij Ohod om Openbaringen omtrent *erfrecht* te voorschijn te roepen; de onwilligheid van vele geloovigen om hunne vrome gaven voor den heiligen krijg en ten bate van de half bekeerden beschikbaar te stellen gaf eerst aanleiding tot de regeling der *zakātverdeeling*. Al deze en dergelijke zaken, door welke toevallige omstandigheid en om welke toevallige reden ook door Mohammed geregeld, werden hierdoor aan de heerschappij der ʿādat onttrokken. Nooit echter gaf Mohammed ook maar het geringste blijk dat hij het zijne taak achtte de geheele ʿādat door een samenstel van nieuwe wetten te vervangen. Integendeel: in den Qorān en in de overlevering liggen de bewijzen voor het grijpen, dat hij zeer ongaarne met vragen werd lastig gevallen; het initiatief op wetgevend gebied behoorden de geloovigen aan Allah en zijnen gezant over te laten. Ofschoon men in de practijk meestal van de onderstelling uitging, dat hetgeen in Allahs wet niet opzettelijk geregeld was, mocht blijven als van ouds, dacht men er niet aan theoretisch de *ʿādat* naast Gods wet eene plaats te geven. En dit niet slechts omdat men in het geheel niet aan theorie of systematiek deed; neen, ook toen de wetenschap der *oeçoel alfiqh*, der grondslagen van de plichtenleer opkwam, begreep men dat met eene zoo onvaste basis als de bonte en plaatselijk afwijkende *gebruiken* in een systeem niets viel aan te vangen. *Feitelijk* had de Islām in het door hem veroverd gebied niet alleen naar Allahs wet en naar Mohammeds voorbeeld alles geregeld, maar ook tal van Arabische ʿādats, waar het ging, voor de oude volksgebruiken en landswetten in de plaats gesteld; feitelijk had dit laatste zijn eenigen grond in de omstandigheid, dat de Islām, op Arabischen bodem ontstaan, aan de Arabieren zijne

1) Aan deze fout: het beschouwen als exceptie van hetgeen bij kennismaking met den toestand in andere Mohammedaansche landen regel blijkt te zijn, maakt ook van den Berg, op de aangehaalde bladzijde en elders, zich schuldig.

victorie dankte. Maar geen wereldgodsdienst kon in zijn *systeem* aan het overwicht van een ras zulk eene beteekenis toekennen. Men vond er dan ook iets anders op. Reeds lang gewoon met of zonder recht de beslissing van moeielijke strijdvragen aan Mohammed in den mond te leggen en zoo aan vele latere beslissingen het spoedig onbestreden gezag van de „*Sonnat annabi*" bij te zetten, deinsde men er niet voor terug dit procédé ook op de wet geworden oud-Arabische ʿādats toe te passen. Naast hetgeen de Profeet aan zijne volgelingen had *bevolen* (قول) en hetgeen hijzelf door zijn *voorbeeld* (فعل) tot wet had gemaakt, stond nu datgene, wat in Mohammeds tijd en omgeving had bestaan zonder door hem te zijn afgekeurd, wat dus stilzwijgend door hem was bevestigd (تقرير); men stond reeds ver genoeg van Mohammeds leeftijd af om, zonder belachelijk te worden, dit alles onder den naam van „*Handelwijze des Profeets*" (Sonnat annabī) te durven samenvatten. Men zal moeten erkennen dat door deze aanvulling eener reeds bestaande leerstelling (die der geldigheid van Mohammeds sonnat) het doel uitnemend werd bereikt om den loop, dien de zaken nu eenmaal genomen hadden, theologisch te rechtvaardigen en op de werkelijkheid het zegel te drukken van Allahs goedkeuring. Eenmaal dit beginsel gegeven en aangenomen, moesten practische bezwaren, die daartegen bestonden, voor het geloovig gemoed al spoedig in beteekenis afnemen. Het schijnt wel in onze oogen zonderling, dat Mohammed al die gewoontewetten zou gekend hebben, die men aldus in het gebouw der Sonnat onder dak bracht; wij hebben moeite te gelooven, dat zijn stilzwijgen waarlijk de later daaraan gehechte goedkeurende beteekenis zou hebben gehad. Maar de Islām, voor welken deze (historisch gesproken) zonderlinge voorstelling als eene lap was, noodig om een deel zijner naaktheid te bedekken, stapt op den duur over zulke tegenwerpingen heen. Op den duur; want aanvankelijk zijn er geweest, die dezen stouten stap niet geheel medemaakten; die eene andere oplossing voor mogelijk hielden, waarbij de heerschappij van het Arabische ras minder sanctie erlangde. Voor hen was het eene ondergeschikte vraag of zeker gebruik in Mohammeds omgeving al dan niet bekend was geweest; bij de beoordeeling eener ʿādat vraagden zij niet of *Mohammed persoonlijk*, maar of *de Islām* goedkeurend zweeg of niet. Vindt men in een door den Islām veroverd land gebruiken, die met geen beginsel of voorschrift van dezen godsdienst strijden, waarom zou men die niet evenzeer laten gelden als de Arabische ʿādats, waarover Allahs wet zwijgt? zoo redeneerden zij. Eene belangrijke plaats [1]) uit Belāḏorī's „*veroveringen*

1) Belādsorī, ed. de Goeje, pag. 448. De plaats is ook uit een ander oogpunt merkwaardig: men vindt hier nl. het door de meeste schrijvers verkeerd vertaalde woord *sonnat* herhaaldelijk gebezigd in den algemeensten, neutralen zin van „gebruik, handelwijze".

der landen" moge dit duidelijk maken. Daar heet het: „Aboe Joesof „leert: wanneer in een of ander land een vreemde (= niet-Arabische), „oude *sonnat* (d. i. hier geheel hetzelfde als wat men gewoonlijk onder „ʿādat verstaat) bestaat, welke de Islām niet veranderd noch afge„schaft heeft, en er komen dienaangaande tot den Soeverein klach„ten van lieden, voor wie uit die gewoonte nadeel voortspruit, dan „staat het Hem niet vrij haar (die sonnat) te veranderen. Mālik en „Sjāfiʿī daarentegen leeren: Hij moet haar veranderen al is zij nog „zoo oud; want het is Zijn plicht elke onrechtvaardige *sonnat* af te „schaffen, welke een *moslim* tot sonnat gemaakt heeft.... hoeveel te „meer hetgeen *ongeloovigen* tot sonnat hebben gemaakt." Deze accommodatie-leer vond echter op den duur geene gezaghebbende voorstanders meer, hoewel in de practijk allerwege de ʿādat een veel grooteren invloed behield dan zelfs zij haar wilde verzekeren. Men behoeft slechts de eeuwige klachten van geloovige geleerden uit alle tijden en landen over de geringschatting der Wet en de beschrijvingen van het openbaar en huiselijk leven in Mohammedaansche landen bij Europeesche schrijvers te lezen om zich hiervan te overtuigen.

Toch heeft ook de theorie de ʿādat nooit *geheel* doodgezwegen. Er zijn zaken, meestal van ondergeschikten aard, waaromtrent de Wet geene algemeen geldende en toch in de noodige bijzonderheden afdalende bepalingen kan geven; zulke naar plaats, tijd en andere omstandigheden verschillende regelen kon men natuurlijk niet, naar de anders zoo onbeschroomd toegepaste methode, aan Mohammed in den mond leggen. De Wet leert, dat de man aan zijne vrouw *voldoende* voeding, kleeding en huisvesting schuldig is.... maar wat heeft men hier onder *voldoende* te verstaan? De Wet qualificeert het wegnemen van andermans goed slechts dán als diefstal, wanneer dit goed door den rechtmatigen bezitter *behoorlijk bewaard* is.... maar welke bewaring kan voor verschillende goederen als behoorlijk gelden? De Wet erkent als eigenaar van een stuk woesten grond hem, die met inachtneming der bestaande bepalingen *feitelijk* met de ontginning of bebouwing *een aanvang heeft gemaakt*.... maar wat heeft de rechter in twijfelachtige gevallen als aanvang der ontginning te beschouwen? De genoemde gevallen, men ziet het, hebben dit gemeen, dat de maatstaf, die bij de beslissing gebruikt moet worden, een conventioneele is, door de Wet soms toevalligerwijze niet bepaald, soms uit den aard der zaak onmogelijk te bepalen. Men zou uit de fiqh-boeken een groot aantal dergelijke questiën kunnen samen lezen [1]. Voor zulke gevallen nu kent de *Sjarʿ*, de goddelijke Wet

1) De door mij genoemde en eenige andere daarenboven vindt men in Bādjoerī's commentaar op Ibn Qāsim II: 17, 64, 318, 322, 406; Qastalānī (Commentaar op Bochārī) III: 32—33 enz. enz.

zelve aan de *ʿâdat* of *ʿorf* beslissende kracht toe; zoover ik weet, worden hiervoor geene Qorânplaatsen of overleveringen aangehaald, zoodat het goed recht van deze verwijzing naar „'s lands wijze" wel alleen op den derden „wortel van de plichtenleer" d. i. op de Overeenstemming der onfeilbare geloovige Gemeente (Idjmâʿ) kan berusten. In ieder geval maakt deze ʿâdat derhalve deel (en wel een zeer klein onderdeel) van den Sjarʿ zelven uit [1]) in plaats van daarnaast eene „hoofdbron van het Mohammedaansche recht" te wezen.

De hoogste plaats, die enkele geleerden wel eens aan de ʿâdat of ʿorf hebben willen toekennen, was die van *vijfden wortel* naast de andere 4 algemeen erkende. Blijkbaar vonden zij een zeker afzonderlijk, eigenaardig beginsel in het „recht der gewoonte," dat hen hoopte, dit niet zonder meer als onderdeel van den Idjmâʿ te beschouwen. Evenals alle Qijâsbeslissingen aan den Idjmâʿ hare geldigheid ontleenen, zoo ook de bepalingen, aan de ʿâdat ontleend; maar met evenveel recht als den Qijâs kon men dan ook, zoo meenden de bedoelde geleerden, de ʿâdat afzonderlijk *nevens* (niet *onder*) den Idjmâʿ vermelden. De poging dezer rechtsgeleerden wordt in eene voortreffelijke onlangs verschenen studie van Dr. Ignaz Goldziher [2]) besproken als een „Versuch.... denselben (d. i. den 4 algemeen erkenden bronnen van den fiqh) noch andere gleichberechtigte anzureihen". Maar deze poging was op den duur even vruchteloos als andere van dezelfde soort of, zooals Goldziher het uitdrukt: „So „wurde denn jeder Versuch, über jene vier Quellen (Qorân, Sonnat, „Idjmâʿ, Qijâs) hinauszugehen ebenso ernstlich zurückgewiesen, wie „der Versuch der Ẕâhirschule die Gültigkeit einer einzelnen von den„selben zu erschüttern, scheitern musste." En zelfs deze mislukte poging had slechts ten doel aan de ʿâdat *binnen* den Sjarʿ eene *selfstandige* plaats te verzekeren.

De gewoonlijk dusgenaamde *Rechtsbronnen*, bij van den Berg de bestanddeelen van het „beschreven Recht," worden vervolgens op dezelfde, geheel verkeerde wijze als in de vorige drukken behandeld. Terwijl alle Mohammedaansche autoriteiten *Qorân*, *Sonnat*, *Idjmâʿ* en *Qijâs* als de grondslagen van den fiqh aangeven, welk viertal als zoodanig natuurlijk ook in Indië bekend is [3]), gaat van den Berg voort

---

1) Evenals de Qijâs, die volgens de beste autoriteiten insgelijks alleen aan den Idjmâʿ zijne geldigheid ontleent, tot den Sjarʿ behoort.

2) Die Ẕâhiriten, Ihr Lehrsystem und Ihre Geschichte, von Dr. Ignaz Goldziher, Leipzig 1884, pag. 204—206. Van deze voortreffelijke studie, die, gelijk boven vermeld werd, mijne behandeling der dusgenaamde *Rechtsbronnen* in allen deele bevestigt, hoop ik binnenkort eene bespreking in het „*Literaturblatt für orient. Philologie*" te geven.

3) Men zie Mededeelingen van wege het Ned. Zendelinggenootschap XIII: 18 vv., XIV 261 (Dalîl, Chadîs, Idjmaq en Qijâs).

met, naar bronnen van den derden rang, naast Qorān en Sonnat de fatwā's der rechtsgeleerden te noemen. Dit zou zelfs onjuist zijn, wanneer men alleen wilde aangeven, in *welke geschriften* men de Mohammedaansche wet te zoeken heeft. Immers men zou dan behooren te noemen òf 1° de geschriften, die als rechts*bronnen* dienen d. z. de *Qorān* en de (niet Sonnat, maar:) *Hadiethboeken*, in welke laatste men niet slechts de Sonnat-annabī, maar zeer veel ook vindt, dat alleen op de beslissing der onfeilbare gemeente (Idjmāᶜ) berust; òf 2° de geldende rechtsboeken; die niet *naast*, maar *in de plaats van* de zooeven genoemde treden en welke inderdaad voor hen, die zich niet buiten en boven de rechtzinnige fiqhscholen plaatsen, de éénige vraagbaken zijn in zaken van recht.

Maar waarom niet liever de beginselen-questie behandeld zooals alle Mohammedaansche geleerden dit doen, met verklaring, zooveel mogelijk, van het ontstaan hunner voorstellingen? Oordeelkundige lezing van hetgeen van den Berg over een en ander mededeelt vestigt de meening, dat dit niet uit wijsneuzigheid, maar uit *totale onbekendheid* met de litteratuur der Oeçoel alzoo is geschied. De lectuur van het eerste het beste Arabische werkje over de Grondslagen van den Fiqh zou v. d. Berg van de dwaasheid zijner voorstelling overtuigd hebben. Hetgeen hij nu verder in bijzonderheden aangaande het ontstaan en den inhoud van Qorān en Overlevering mededeelt, bestaat uit opmerkingen van een dilettant naar aanleiding eener hoogst oppervlakkige kennismaking met eenige Europeesche boeken over deze onderwerpen [1]); het ontsnapt dus uit den aard der zaak aan alle détailcritiek, daar men nagenoeg elk woord door een ander zoude moeten vervangen, zoodat ik naar aanleiding van dit alles slechts naar het in de Bijdragen van het Instituut door mij geschrevene verwijzen kan. Slechts eenige fouten en omissiën in de noten wil ik nog vermelden:

Bladz. 5 *noot* 5 had zeker de nieuwe Engelsche Qorānvertaling van den bekenden Prof. Palmer genoemd moeten worden.

Bladz. 6, *noot* 1. Kras mag het heeten dat hier ten derden male de van onkunde aangaande fundamenteele zaken getuigenis gevende definitiën van *Sonnat* en *Hadieth* te lezen staan. Verwonderlijk is het ook, dat onder de Biographieën van Mohammed juist de éène, die

1) Uit vele doorslaande en voor de hand liggende bewijzen voor deze uitspraak zij hier aangehaald hetgeen v. d. B. op bladz. 7 zegt: „Hoe groot intusschen het „gezag is der overleveringen, zoodra zij met den Koran op geenerlei wijze zijn over-„een te brengen, houdt dat gezag op en moet dit laatste boek door den rechter „(qādhī) worden gevolgd." Wanneer men nu weet 1° dat wel degelijk sommige overleveringen Qorānplaatsen *afschaffen*; 2° dat een qādhī noch den Qorān noch de overleveringen bij zijne rechtspraak heeft te raadplegen, dan kan men zich een denkbeeld vormen van den gespannen voet, waarop van den Berg met de Mohammedaansche rechtslitteratuur leeft! En zulke staaltjes vindt men het geheele Handboek door.

voor de meeste lezers van van den Berg alle denkbare voordeelen (kortheid, juistheid enz.) bevat, niet is vermeld, namelijk „das Leben Muhammed's von Th. Nöldeke", Hannover 1863; dat vele andere levensbeschrijvingen niet vermeld worden, kan men een handboek als het besprokene nauwelijks als fout aanrekenen, maar zonderling schijnt het dat voor Syed Ameer Ali's *Life of Mohammed* eene uitzondering wordt gemaakt. Dit werk toch leert ons veel aangaande de denkwijze van sommige onder Engelschen invloed opgevoede Engelsch-Indische Mohammedanen, maar niets aangaande het leven van den Profeet. Ook hier schijnt dus het blinde toeval v. d. B. van raad gediend te hebben bij de keuze.

Bladz. 7, *noot* 1. Hier vermeldt v. d. B. de „voornaamste" hadiethboeken; hij schijnt echter nooit van de in Mohammedaansche boeken keer op keer vermelde *„Zes Çaḥieḥ's"* vernomen te hebben. Onder deze gewijde boeken van den tweeden rang verstaat men gewoonlijk de traditieverzamelingen van Bocharī, Moslim, Aboe Dā'oed, Ibn Mādjah, Tirmiḏī en Nasā'ī, waarnevens de collectiën van Dārimī, Mālik ibn Anas (door van den Berg voortdurend ibn Anis, gelijk vroeger ibn Anes genoemd), Ibn Ḥanbal en anderen zekeren rang innemen.

Bladz. 7, *noot* 3. In plaats van de in alle Sjafi'itische fiqhboeken bij herhaling voorkomende „5 *aḥkām*" d. i. vijf categorieën van menschelijke handelingen [1]), die waarlijk wel vermelding en verklaring verdienden, vindt men hier slechts de termen: fardh, wādjib en sonnat..... verklaard op eene wijze, die van van den Berg's volslagen onbekendheid met de Moslimsch-juridische kunsttermen getuigenis aflegt. Ditzelfde ziet men bevestigd op de volgende bladzijde (8), waar ten onrechte de termen *idjmā'* en *djamā'at* met elkander gelijkgesteld worden, terwijl de door v. d. B. van beiden gegevene definitie op geen van beiden past.

Van de behandeling der ontwikkeling van den fiqh, van het ontstaan der rechtsscholen en de onderlinge verhouding der maḏhabs, die nu nog bestaan, geldt geheel hetzelfde, wat boven omtrent v. d. Berg's bespreking van Qorān en Sonnat werd opgemerkt: middelmatig *als dillettantenwerk*. De hoogste rechtsgeleerde autoriteit (idjtihād) wordt beschreven (*bladz.* 10) als betrekking hebbende op de oeçoel = grondslagen van den fiqh. Deze arme *grondslagen*, van welke overigens bij v. d. Berg zoo bedroevend weinig terecht komt, verschijnen hier plotseling ter plaatse, waar zij niet behooren. Immers met *oeçoel in dezen samenhang* worden *gevallen* bedoeld die, naar het oordeel van

1) Fardh = pĕrloe (wādjib), sonnat (waarbij mostaḥabb, mandoeb enz. te vermelden), mobāḥ, makroeh en ḥarām. Zie voor de verklaring dezer termen mijne aankondiging van van den Berg's Minhādj-uitgave, Dl. I, in den Indischen Gids van April 1883.

den modjtahid, uitdrukkelijk door een heiligen tekst beslist zijn [1]); uit dezulke moeten andere zich voordoende vragen door qijās en dergelijke hulpmiddelen opgelost worden. Deze laatste soort van vragen wordt met den naam *foeroe*ᶜ = takken aangeduid, maar men ziet dadelijk in, dat deze onderscheiding van oeçoel en foeroeᶜ niets met den *aard* der verschillende questiën te doen heeft. Zeer speciale vragen, details van ondergeschikten aard zijn soms door gewijde teksten beslist en derhalve oeçoel — zaken van vrij algemeen belang vaak eerst langs middellijken weg geregeld [2]). De uitdrukkingen, die van den Berg aangaande de imāms bezigt, dat zij „een zelfstandig systeem van rechtsgeleerdheid ontwikkelen" en aangaande de leerlingen dezer imāms „die de door hen vastgestelde beginselen (sic!) (oeçoel) hebben uitgewerkt tot een volledig systeem" bewijzen dan ook eene onbekendheid met de Mohammedaansche literatuur, die voor eene dusgenaamde specialiteit in het Moh. recht aan het ongeloofelijke grenst. Het zijn moderne frazen, die door elke bladzijde van ieder fiqhboek gelogenstraft worden. En het fraaist van alles is nog de kenschetsing van de werkzaamheid der genoemde „leerlingen van de Imāms" als hierin bestaande dat zij „het recht om zoo te zeggen meer *populariseerden*"! Voor hen, die het ABC van de methode der Mohammedaansche wetgeleerden van alle tijden kennen, is het zeker overbodig, deze aardigheid verder uit te pluizen.

Op *bladz.* 11 *vv.* krijgen wij in geheel verwaterden en soms bedorven vorm te lezen, wat de jongere [3]) geloovige biographen ons aangaande de levens der imāms mededeelen. Men meene niet dat de critiek eenig deel heeft gehad aan het tot stand komen dezer goedkoope mededeelingen, noch dat eene wezenlijke karakteristiek van de vier heerschende rechtsscholen door van den Berg ook maar is beproefd. In welken „aanvang" de school van Aboe Hanîfa als „heer-

1) Een voorbeeld kan dit het best ophelderen. In den „zakātbrief" van Aboe Bekr, dus in een gezaghebbenden tekst, wordt aan de bepaling der veezakāt alleen bij *kleinvee* (غنم) de beperking: *als het weidt* (سائمة) toegevoegd. De niet-zakātplichtigheid van kleinvee berust dus op den tekst zelven en *heet daarom açl*; terwijl die van hoornvee en kameelen een hieruit afgeleid geval (*farᶜ*) is. Zoo heet dan ook bij Qastalānī III: 52 de beperking betreffende kleinvee om die reden een اصل يقاس عليه بخلاف جنسى الابل والبقر. Men ziet, hoe weinig hier van „rechts*beginselen*" en daaruit afgeleide bijzondere gevallen sprake kan zijn.

2) Men heeft hier eene van de vele openbaringen eener oppervlakkigheid, die meent dat eenzelfde term in elken samenhang hetzelfde moet beteekenen. De uitdrukking oeçoel kan o. a. nog, behalve de beide genoemde beteekenissen, die van „geloofsleer" hebben; dan denkt men aan „oeçoel addîn". Dezelfde verwarring vonden we boven in v. d. Berg's verklaring van het woord *sonnat* waar het eene soort van handelingen aanduidt; en in zijne vertaling van den Minhādj bij het woord *madhab* in den zin van een controvers punt van ondergeschikt belang.

3) Dezen werden natuurlijk gekozen, omdat zij in Europeesche vertaling van den schrijver toegankelijk zijn.

schende in de geheele Mohammedaansche wereld kon worden aangemerkt" [1]) blijft v. d. B. in gebreke ons te verhalen; zéker in een aanvang, waarvan in geschiedbronnen, welke buiten v. d. B. niemand kent, gewag wordt gemaakt. En zulke bronnen, ook van anderen dan historischen aard, schijnen te bestaan. Immers elders [2]) noemt v. d. B. Sjāfiʿī's boek over de grondslagen (oeçoel) des rechts „zijn meest bekende werk". Waarlijk veel verdienstelijker dan door de thans besproken compilatie zou v. d. Berg zich voor de Europeesche wetenschap maken wanneer hij dit tot heden verloren gewaande werk aan de wereld bekend maakte! Of meent v. d. Berg dat dit boek *eertijds* het meest bekende *is geweest?* Dan is zijne bewering onjuist, want Sjāfiʿī's fiqhboeken waren minstens evenzeer geacht als en vooral in ruimer kring bekend dan zijn Oeçoel-boek. Als staaltje van v. d. B.'s onbekendheid met de richtingen, die hij zijnen lezers diets maakt hun te schetsen, sta hier nog deze zinsnede betreffende Sjāfiʿī: „terwijl „omtrent zijne richting in het algemeen gezegd kan worden dat zij, „zonder *zoo liberaal* te zijn als die van Aboe Ḫanifat, toch ook even „ver verwijderd is van de *niet altijd met het gezond verstand overeen te „brengen* letterknechterij van Mālik". In elk fiqhsysteem is zéér, zéér veel dat zich niet laat overeenbrengen met hetgeen onder ons „gezond verstand" heet; maar ik tart den heer v. d. B. om mij ééne letterknechterij te noemen, karakteristiek voor de Mālikitische in onderscheiding van de andere scholen, waartegenover ik hem niet een even sterk sprekend pendant van tegenovergestelde strekking kan vertoonen.

De karakteristiek van de Sjiʿieten is bijna nog onmogelijker dan die van de orthodoxe rechtsscholen. Dat de Sjiʿieten hunne eigene tradieverzamelingen hebben; en dus de meening, als zouden de Sjiʿieten de (door de orthodoxen aangenomene) Sonnat verwerpen, geene dwaling is „welke alleen door den klank der namen schijnt ontstaan te zijn" [3]), bleef onzen schrijver onbekend.

Verderop geeft v. d. B. rekenschap van de door hem geraadpleegde (althans aangehaalde) Mohammedaansche rechtsboeken. Hoe weinig onzen schrijver bijgebleven is van die boeken zelfs, van welke wij

---

1) Zoo deelt hij ons, blz. 12, mede.

2) Blz. 14.

3) Van den Berg bladz. 15, noot 2. Hij blijft dan ook in gebreke ons te vertellen, wat die naam *Sonnat* hier dan wèl te beteekenen zou hebben. Voor ons, die de zaak historisch willen beschouwen, hebben natuurlijk de Sjiʿieten evenzeer eene Sonnat (zij het ook hunne eigene) als de „kettersche" Christelijke sekten hare kerken; voor den rechtzinnigen Mohammedaan hebben zij er geene. Over de Sjiʿitische traditieverzamelingen zie men o. a. „Goldziher, Beiträge zur Literaturgeschichte der Sîʿa und der sunnitischen Polemik" in Sitzungsber. d. Wiener Akademie, phil.-hist. Cl. LXXVIII Bd. III Heft, S. 508, waar een Sjiʿitisch auteur zich erop beroemt dat zijne partijgenooten „in het vak van den ḫadieth dubbel zooveel bezitten als de Ahl as-Sonnat in „hunne zes Çaḫieḫ's", welke bewering hij staaft door de opsomming van een aantal hunner tradieverzamelingen.

wel in de eerste plaats mogen onderstellen dat hij ze althans geopend heeft gezien, blijkt den oordeelkundigen lezer uit de wijze, waarop, *bladz.* 16, het bekende Mochtaçar van Aboe Sjodjā᾿ voorkomt. Dit „Kort Begrip" is, evenzeer als de door van den Berg uitgegeven Minhādj, een boekske, bestemd — niet om van tijd tot tijd opgeslagen, maar — om van buiten geleerd te worden. Menige zin is, zooals hij daar staat, voor den oningewijde volstrekt onverstaanbaar. Voor het recht verstand van zulk een excerpt is een mondelinge of schriftelijke commentaar den leerling onontbeerlijk. Heeft hij zulk eene uitlegging daarbij gehoord of gelezen, dan zal voortaan bij het opdreunen van den van buiten geleerden tekst allerlei hem voor den geest komen, dat naar aanleiding van verschillende woorden of uitdrukkingen ter sprake kwam. Zulke boekjes hebben dus bovenal paedagogische beteekenis en hebben, *zonder commentaar,* voor ons, die het geheugen niet meer zooveel te bewaren geven, luttel waarde. Van dit Mochtaçar nu zegt v. d. Berg o. a.: „Het bevat namelijk alleen de voornaamste „rechts*beginselen*, terwijl enz." Men sla toch eens, onverschillig waar, Keyzer's Fransche vertaling van den Mochtaçar op, men zal overal détails, soms zeer zonderlinge casusposities vinden maar van hetgeen wij onder *beginselen* verstaan .... nergens een spoor. Het heeft er iets van alsof men wilde beweren dat in eene tijdrekenkundige tabel de algemeene beginselen of de „groote ideeën" der wereldgeschiedenis aangetroffen werden. Als *bronnen van het recht*(!) verklaart van den Berg de populaire werken van von Kremer en Dozy en de „Modern Egyptians" van Lane gebruikt te hebben. Wij zullen later gelegenheid hebben op te merken dat v. d. B. met deze woorden, zeker bij ongeluk, der waarheid hulde gedaan heeft op eene wijze, die bijna niet door hem bedoeld kan zijn; dat deze hoogst zonderlinge bekentenis geen woord te veel bevat!

Aan het einde onzer bespreking van de „Inleiding" gekomen, herinneren wij nogmaals met nadruk dat door ons slechts enkele, als het ware typische feilen zijn aangestipt. Het geven eener eenigszins volledige erratalijst zou ondoenlijk zijn en is bovendien door ons vroeger verschenen opstel overbodig. Quidquid attigeris ulcus est! is de slotsom onzer beschouwing van dit gedeelte.

Zóó talrijk als in de Inleiding zijn de feilen van het corpus van dit handboek niet; maar talrijk genoeg toch om mij de zekerheid te geven dat, wanneer ik ze zelfs evenals bij de Inleiding, enkele uitkiezende en vele daar latende, besprak, nauwelijks één lezer mij ten einde toe zou blijven volgen. Ik zal dus steeds minder uitvoerig

worden, vermeldende vooral zulke zaken waarbij men met volle verzekerdheid van de instemming des lezers mag zeggen: ex uno disce omnes! Het uitvoerigst zal ik daartoe nog bij het *Eerste Deel*, het *Religieuse Recht*, gelijk v. d. B. het noemt, stilstaan, omdat dit voor de kennis van den Islâm in het algemeen en van den Islâm in Indië in het bijzonder meer belang heeft dan eenig ander hoofdstuk van den fiqh. Dit toch is het, wat ieder volwassen geloovige behoort te weten, waarvan hij een groot deel geregeld in practijk moet brengen. Alwat daarboven gaat is in mindere of meerdere mate *vakstudie*. Zelfs hetgeen tot op zekere hoogte nog iedereen aangaat, zooals het huwelijks- en erfrecht, behoeven toch slechts enkelen te kennen; immers zij, aan wie in Mohammedaansche landen het toezicht op de sluiting en ontbinding van huwelijken en op de verdeeling van boedels is toevertrouwd, gelijk dit in O. Indië met de door het Europeesch bestuur dusgenaamde „priesters" het geval is. Veel minder nog dan hiermede, hebben zich leeken met de andere hoofdstukken van het recht in te laten. Voor de handhaving daarvan zijn verschillende ambtenaren, met name de qâdhi's, aangewezen. Echter waren er ten allen tijde en te aller plaatse talrijke afwijkingen van de voorschriften der Wet, die door gewoonte gesanctioneerd, alweder een deel van den fiqh practisch onbeduidend maakten. Eindelijk vindt men in de fiqhboeken zeer veel, dat ook in de meest rechtzinnige ideaal-moslimsche omgeving geene toepassing meer zou kunnen vinden; voorschriften, gegeven met het oog op zeden en gebruiken, op spelen, op eeden en vervloekingsformulen, die alleen bij de oude Arabieren werden aangetroffen. De beroemde *Ghazzâlî* bespot dan ook in zijn „*Ihjâ ʿoeloem addîn*" herhaaldelijk de faqiehs, welke meenen dat de godgevallige wetenschap bestaat in de kennis van koopcontracten, die nooit gesloten worden, en derzelver gevolgen; van wijzen van echtscheiding, die niemand ooit in practijk brengt en de methode om desbetreffende uitspraken te herroepen, kortom van zeer interessante gevallen, die nooit voorkomen. Dit nam niet weg dat die „geleerden" voortgingen zich op dergelijke wijsheid toe te leggen en hun hoogsten roem te stellen in het vinden eener oplossing voor vragen, die zij eerst zelven met moeite uitdachten. Natuurlijk vindt men de producten dezer onzalige schoolvosserij en slecht bestede vlijt in de fiqhboeken en dus ook in het Handboek, dat wij bespreken. Men zal het ons ten goede houden wanneer wij onze opmerkingen vooral aan die onderwerpen vastknoopen, die in ruimere Mohammedaansche kringen belangstelling wekken.

De algemeene quasi-ethnographische opmerkingen, waarmede (*blads.* 21) het *Eerste Hoofdstuk*, handelende *Over de Reiniging*, wordt ingeleid, en waarin het ontstaan der denkbeelden omtrent rein en onrein

in het algemeen, en het bestaan van dergelijke voorstellingen bij de oude Arabieren wordt besproken, zijn geheel waardeloos. Wij handelen beleefd door te onderstellen, dat v. d. Berg het daarmeê eigenlijk niet zoo ernstig heeft gemeend.

De lijst van onreine (*nadjis*) zaken, die v. d. Berg hierop laat volgen, is niet vrij van onjuistheden. Dat hij sub 1° nevens zwijnen en honden niet, gelijk moslimsche auteurs, vermeldt: „hetgeen uit die dieren (door vermenging met andere bij voorbeeld) geboren wordt," zullen wij hem niet verwijten. Tot welke belachelijke aberraties de Mohammedaansche wetgeleerden zich naar aanleiding van zulke onderwerpen laten vervoeren, wil ik met een enkel voorbeeld aantoonen. De beroemde Bâdjoeri [1]) geeft in het Hoofdstuk over de Reinheid als regel dat dieren, die uit ouders van twee verschillende diersoorten geboren zijn, in zaken van onreinheid, geschiktheid voor spijze der menschen of voor offerande aan Allah de laagste der beide ondersoorten volgen. Van dezen regel, waarvoor hij een bekend rijmpje aanhaalt, geeft hij een aantal voorbeelden, die natuurlijk alle een vrij zonderlingen indruk maken. Ten slotte stelt hij het zonderlingste geval, dat namelijk uit twee als spijze den mensch geoorloofde dieren een wezen geboren wordt, dat in uiterlijk en hoedanigheden overeenkomt met een dier, dat men niet eten mag. Bij voorbeeld: een stier verwekt bij eene koe een wezen, dat alle eigenaardigheden en het voorkomen van .... *een mensch* vertoont! [2]). Dit wezen is krachtens zijne geboorte rund en dus geoorloofde spijze. Krachtens zijn aard is het echter mensch en kan dus den Qorân leeren, ja religieuze functiën uitoefenen bijv. bij het groote offerfeest als *chatieb* (prediker) optreden. Zoo geeft dit geval aanleiding tot het volgende raadsel, waaraan jeugdige wetgeleerden hunne scherpzinnigheid kunnen beproeven: „Wie is de *chatieb*, die bij het Groote Offerfeest ons „voorgaat in de çalât en daarna als offerdier geslacht kan worden?" Dergelijke raadsels (*loghz*, meervoud: *alghâz*) vindt men in de fiqhboeken vele. Zij doen ons zien tot welke dwaasheden casuïstiek, zij moge in den Azhar of in de gehoorzalen *onzer juristen* aan het woord zijn, noodzakelijk leidt. Tevens geven ze ons echter een blik op de paedagogiek der Mohammedaansche geleerden, die ook eene grap niet versmaden om hunne leerlingen tot inspanning van hun denkvermogen te prikkelen. Want al zijn bij Allah alle dingen mogelijk, meer

1) Dl. I bladz. 64 van zijnen Commentaar op Ibn Qâsim.

2) Men bedenke hierbij, dat voor den geloovigen Mohammedaan bij Allah in den strengsten zin des woords *alles mogelijk* is. Wat wij natuurwetten noemen, noemt hij de 'âdat der schepping, hetgeen men gewoonlijk ziet gebeuren. Een wonder wordt gedefiniëerd als eene zaak, *die de 'âdat verbreekt*. Laat Allah dus meestal uit runderen runderen voortkomen, dan is dit eene gewoonte, waarvan hij steeds kan afwijken.

dan eene grap is toch bij deze en dergelijke casuspositiën door onze auteurs niet bedoeld. Wel verre van hen daarom van onnoozelheid te betichten [1]), stellen wij hunne raadsels op ééne lijn met zoo menig voorstel in onze Rekenboeken, dat zonder practische beteekenis hoegenaamd, toch het vernuft van leerende knapen scherpt.

Men vergeve ons deze uitweiding; wij keeren tot de „onreine zaken" terug.

Sub 2° leze men in plaats van *„alles*, wat eene bedwelmende kracht heeft," *„alle dranken"*, die enz.

Sub 3° wordt van *maitat* eene onjuiste definitie gegeven. Men heeft er, volgens de moslimsche autoriteiten, onder te verstaan niet alleen „alles, wat zijn natuurlijken dood gestorven is," maar alles wat gestorven of gedood is, om het even op welke wijze, *zonder de door den Islām voorgeschreven slachting* [2]). Deze slachting bestaat in het doorsnijden, met een scherp werktuig, van slokdarm en luchtpijp [3]), waarbij sommigen nog de carotiden voegen. De *tasmija* of noeming van Allah's naam over het te slachten dier wordt daarbij niet door alle geleerden voor noodzakelijk, maar minstens voor wenschelijk gehouden. De geheele operatie wordt met de namen *ḏakāt* of *taḏkija* aangeduid. Beide termen ontbreken in de derde, gelijk in de vorige uitgaven van v. d. Berg's Handboek. Daar de bedoelde wettige slachting op dieren, wier vleesch geene geoorloofde spijze is, onmogelijk toegepast kan worden, zoo is hetgeen van den Berg sub 4° noemt („gedoode dieren, waarvan het vleesch niet door den mensch gegeten wordt") van zelf onder *maitat* begrepen.

Sub 6° behoorde onder de vochten uit het dierlijk lichaam, die niet verontreinigen, ook het sperma genitale van reine dieren en speeksel, slijm en dgg. van den mensch genoemd te zijn.

Door aanwending van water (resp. ook zand) zou men, volgens van den Berg, de gevolgen der verontreiniging kunnen wegnemen bij „alles, wat met ééne dezer categorieën in aanraking is geweest." Dit geldt intusschen van de 2e categorie niet; de onreinheid, door geestrijke dranken teweeggebracht, duurt voort totdat deze van aard veranderd zijn (استحالة), welke verandering bij den wijn den naam

1) Trouwens van zulke maar al te vaak uitgesproken voorbarige oordeelen moet ons reeds de opmerking van zooveel onzin in de practijk van ons eigen onderwijs terughouden. Of behoorde niet tot ons aller eerste oefeningen in het Fransch de vertaling van dergelijke „uit het leven gegrepen" zinnen als eene vraag aan onzen tuinman of hij de overschoenen van de grootmoeder onzes schoolmakkers ook had gezien, zoude zien en gezien zoude hebben?

2) Bādjoerī I: 65 الزائلة الحياة بغير ذكاة شرعية; Baidhāwī op Qorān V: 4 والميتة ما فارقه الروح من غير تذكية.

3) Aldus Baidhāwī t. a. p.

تخلل = azijnwording draagt. De faqiehs geven dan ook[1]) als middelen om de onreinheid weg te nemen: 1° water, 2° zand, 3° het looiïngsproces: 4° azijnwording, waarbij soms nog 5° steenen gevoegd worden, die men gebruiken moet om de onreinheid na de vervulling eener natuurlijke behoefte weg te nemen. De beide hier genoemde kunstwoorden ontbreken in het Handboek.

Op *bladz.* 23 vinden wij drie soorten van water als *ongeschikt* tot reiniging genoemd. Van de tweede dezer catagorieën[2]) moet men zeggen dat het gebruik ter reiniging niet verboden, hoogstens minder gewenscht verklaard wordt en zelfs dit laatste volgens Ibn Qāsim uitsluitend in zeer warme landen[3]). Behalve het sub 1° genoemde water („dat men zich onrechtmatig heeft toegeëigend") wordt meestal door de faqiehs in dit verband genoemd het water van eene tot waqf gemaakte, openbare fontein (مسبّل للشربة).

Beneden zeker maximum, welks maat 2 qollat bedraagt (we merken hier met genoegen op, dat de spelfout qallat, die de vorige drukken ontsierde, verbeterd is), wordt water door elke toevoeging van eenig onrein voorwerp, onrein. Daarboven wordt het door bijmenging van nadjiszaken slechts dan onrein, indien, gelijk van den Berg het uitdrukt, „indien het tevens van aard veranderd (motaghajjar) is." Dit *motaghajjar* behoort hier en in den Index in *motaghajjir* verbeterd te worden, en voor het eenigszins onverstaanbare: *van aard* veranderd, leze men, met de Mohammedaansche geleerden: *van kleur, reuk of smaak veranderd.* Terwijl men den betrekkelijk zoo onbeduidenden kunstterm motaghajjir, zij het dan ook verkeerd gespeld, in het Handboek vindt opgeteekend, zoekt men er het gewone woord: *motanaddjis* = verontreinigd vergeefs. Ik vermeld dit als karakteristiek voor van den Berg's methode van werken; we zullen er nog voorbeelden te over van ontmoeten.

Tot de verbeteringen, waardoor deze druk zich van zijne beide voorgangers onderscheidt, behoort nog, dat thans voor het eerst door v. d. Berg behoorlijk onderscheid gemaakt wordt tusschen 1° (groote en kleine) onreinheid en 2° verontreiniging. Deze laatste had hij vroeger verkeerdelijk onder de *kleine onreinheid* gerangschikt en hierdoor ten onrechte beweerd, dat dergelijke bezoedelingen door eene ritueele wassching (wodhoe) weggenomen werden. De *verontreiniging*, die v. d. Berg thans terecht alleen op *bladz.* 22 bespreekt[4]),

1) Bādjoeri I: 41 vgl. 61.

2) Water, dat „door de zon is warm gemaakt."

3) Zulk water heet dan ook bij Ibn Qāsim: ṯāhir moṯahhir makroeh d. i. rein, *tot reiniging geschikt*, maar minder gewenscht.

4) Hoewel nog altijd niet met de vereischte duidelijkheid, daar alleen het reinigen van verontreinigde „voorwerpen" genoemd wordt, waaronder de leerende lezer niet licht bijv. *menschelijke lichaamsdeelen* zal verstaan.

draagt in de fiqhterminologie in onderscheiding van de *onreine toestanden* (*tahāra hokmijja*, (طهارة حكمية) den naam van *tahāra ʿainijja* (طهارة عينية) [1]). Eene „groote onreinheid" heet, behalve djanābat (Handboek, blz. 23) ook *hadath akbar*. Dezen term vindt men evenmin aangegeven als *djonob* ter aanduiding van hem, die aldus onrein is, of het zoo vaak in dit hoofdstuk van den fiqh vermelde *istiḥādha* (hemorrhagie). Ik herhaal, dat ik deze omissiën vooral vermeld omdat veel meer obscure termen soms door toeval in van den Berg's lijst terecht zijn gekomen. Evenzoo mist men, om met dit terrein in eens af te rekenen, hier en in het geheele boek den term *djimāʿ* = coïtus (aldus ook in het Javaansch), waarvan de fiqhboeken letterlijk wemelen, terwijl het minder voorkomende *dochoel*, dat de uitoefening dezer handeling voor de éérste maal met eene bepaalde vrouw aanduidt, wel eene plaats gevonden heeft! Hoewel djanābat en menstruatie deels (niet geheel) dezelfde gevolgen voor de Wet hebben, strijdt toch de rangschikking van beide onder ééne rubriek [2]) tegen de Mohammedaansche methode. Eene taalfout is weer *mohaddath* (*bladz.* 24 en in het Register evenals in de vorige drukken) in plaats van *mohdith* = iemand, die door eene kleine onreinheid aangedaan is.

Hetgeen op de behandeling der onreine zaken en toestanden volgt, valt geheel uit den trant van het voorgaande. Terwijl ons over eerstgenoemde zaken de *wettelijke bepalingen* en voorschriften werden medegedeeld, om het even of zij voor de practijk meer of minder beteekenis hadden, vinden we hier eene beschrijving, naar Europeesche werken, van de kleine ritueele wassching (wodhoe), zooals die gewoonlijk plaats heeft. Daarbij wordt geen rekening gehouden met de waarde, die de Wet aan de ééne handeling boven de andere toekent m. a. w. wij vernemen nergens wat *fardh* (pĕrloe), wat *sonnat* enz. is en verkrijgen dus, als we niet beter wisten, de voorstelling dat een wodhoe niet veel eenvoudiger kan afloopen dan hij hier beschreven is. Deze vermenging van de eischen der Wet met de gewoonten der practijk is gepast in het werk van E. W. Lane, dat van den Berg hier excerpeert [3]) en dat ons in de Egyptische, resp. Qaïreensche maatschappij wil verplaatsen — in een handboek van het Mohammedaansche Recht behoort men theorie en practijk uiteen te houden. Wanneer v. d. Berg aan het einde van zijne beschrijving dan ook zegt: „De volgorde (tartīb) der onderscheidene verrichtin- „gen, waaruit de wassching bestaat, is volgens Sjāfi'i *verplichtend*, „*gelijk die hier is uiteengezet*", dan moet dit zijn: gelijk die hier uiteen-

---

1) Men zie o. a. Badjoeri I: 40.
2) Handboek, pag. 28.
3) Lane, Manners and Customs of the modern Egyptians, 5th edition, I: 85 vv.

gezet had moeten worden; want deze in acht te nemen volgorde betreft alleen de *fardh* (pèrloe) handelingen, welke zijn: 1⁰ de nijjat, 2⁰ het wasschen van het gelaat, 3⁰ het wasschen der handen en armen, 4⁰ het wasschen van het hoofd, 5⁰ het wasschen der voeten. Alle andere voorschriften, als: het éérst wasschen der handen (als instrumenten der geheele reiniging), de opsnuiving en mondspoeling, het 3-maal of althans een oneven aantal malen verrichten van elke handeling (ìtār genaamd; deze term ontbreekt in het register), de tasmijat enz. zijn sonnats. Ook de *tajammom* (wassching met zand, bij gebrek aan water) wordt zeer onvolledig beschreven.

Ten slotte noemt v. d. Berg nog een aantal voorschriften, waarvan *sommige* in dit Hoofdstuk thuis behooren; „voorschriften", zooals hij zegt, „voor allerlei handelingen, welke naar *onze* Europeesche „begrippen niets met den godsdienst te maken hebben." Ik geloof dat de Europeesche begrippen van vele Europeanen hieromtrent van die onzes schrijvers zullen afwijken. Wel degelijk heeft ook in onze maatschappij, waar de godsdienst in eere is, elke handeling hare qualificatie naar godsdienstigen maatstaf, heeft elke verrichting religieuze wijding noodig. Het verschil is dat bijv. in de Mozaïsche en Mohammedaansche Wet dit beginsel den vorm eener gedétailleerde beschrijving heeft aangenomen, terwijl het bij de Christenen meestal, niet altijd en overal, bij algemeenheden bleef. Onder de voorschriften, hier genoemd, maar niet beschreven, komt ook dat betreffende de *slachting van dieren* [1]) voor, waarover wij reeds boven spraken. In eene noot op *blads.* 27 over dit en dergelijke voorschriften sprekende, noemt v. d. Berg het *„een zonderling verschijnsel*, dat bij de „Mohammedaansche inwoners van den Indischen Archipel in het „algemeen; en bij die van Java in het bijzonder, die zich overigens „kenmerken door het verwaarloozen hunner godsdienstplichten, juist „deze bepalingen van den Islām nog het stipst (*sic*) worden nageleefd." Wij noemen het daarentegen zonderling, dat v. d. B. niet weet, dat ditzelfde verschijnsel zich in alle Mohammedaansche landen voordoet; wij noemen het kinderachtig naïef, zich te verbazen, omdat iets, dat men op het gebied van *elken godsdienst* kan waarnemen, zich ook bij de Oost-Indische Mohammedanen vertoont. Of waar hangt de menigte *niet* aan uiterlijkheden, waardoor men zich van aanhangers van andere

---

1) Wij herinneren nogmaals dat de eenige eigenaardigheid, die van den Berg hier omtrent de Mohammedaansche slachting noemt, *tasmija*, minstens bijkomstig is. Dawoed b. 'Alī en Aḥmed b. Ḥanbal achten haar onmisbaar; A. Hanîfa vindt in onopzettelijk verzuim geen bezwaar; Mālik en Sjāfi'ī achten haar volstrekt onnoodig, *althans* wanneer de slachting door een geloovige plaats heeft: vgl. Baidhāwī's Commentaar op Qor. VI: 121. Nog zij hier aangeteekend, dat van den Berg hier ten onrechte *mosjriks* (dienaars van meer dan éénen god) onderscheidt van Joden en Christenen: De Mohammedanen onderscheiden beide catagorieën wèl, als ahlo'lkitāb, van de *andere* mosjriks, maar beschouwen beiden niettemin als behoorende tot deze „heidenen."

godsdiensten kan onderscheiden? Heeft v. d. B. bij voorbeeld nooit gehoord dat Joden, die zich geheel aan het leven onder lieden van ander ras en godsdienst hebben aangepast, het langst aan de spijswetten en de besnijdenis blijven hangen? Het zou dwaas zijn, hierbij langer stil te staan; maar *zonderling* is het, dat iemand, die studie van den Islām heet te maken, zulke zaken *zonderling* noemt in drie uitgaven van een Handboek van het Moh. Recht[1]).

Naar aanleiding van het slachten brengt v. d. Berg hier (*bladz.* 26, *noot* 6) even ter loops het feit ter sprake dat „het eten van sommige „dieren.... (den Mohammedanen) niet is geoorloofd"; reeds vroeger (*bladz.* 22, *noot* 7) merkte hij op: „Welke dieren, behalve de onrei-„nen, al dan niet gegeten mogen worden, is een punt van veel ver-„schil tusschen de rechtsgeleerden; alleen roofdieren worden door „allen daartoe gerekend."

Zoo bijzonder groot is dit verschil toch niet; maar *iets* had van den Berg hieromtrent behooren mede te deelen. Nadat in den Qorān (V: 1 vv.)[2]) de om verschillende redenen verboden dieren zijn genoemd, als: de aan Allah ten offer gewijde (wanneer zij nog niet aan Hem geofferd zijn); de aan andere goden geofferde; de onreine dieren; hetgeen door ongeoorloofde jacht (d. i. op het heilig gebied of terwijl de jager zich in iḥrām-toestand bevond) verkregen is en de *maitat* — worden hiertegenover als geoorloofde diersoorten genoemd: الطيّبات d. i. hetgene goed is, goed smaakt. In eene andere Openbaring[3]) worden *vier paren* opgeteld, welke Allah geschapen heeft om den mensch tot voedsel te strekken; echter stellig niet met de bedoeling om de eetbare diersoorten tot die 4 *te bepalen*[4]), evenmin als omgekeerd uit het feit, dat als onrein en dus verboden dier alleen het varken wordt genoemd, volgen zou, dat men honden mocht eten. Allah verbood alleen met name die dieren, die wel gegeten werden; hetgeen de hoorders der Openbaring zelven oneetbaar achtten, behoefde niet vermeld te worden.

Toen de Islām later verschillende volken beheerschte, die verschillende denkbeelden omtrent de eetbaarheid en oneetbaarheid van som-

---

1) De *istindjā'*, welken v. d. Berg hier (*bladz.* 26) in eene noot terloops als eene van die „allerlei zaken" noemt, behoorde onder de middelen ter reiniging (afwassching der bezoedelde deelen, wodhoe, ghosl enz.) genoemd te zijn. Het is nl. eene *vereischte* verrichting na het voldoen aan natuurlijke behoeften vóór den wodhoe, die daarop volgen moet en staat dus niet op ééne lijn met andere voorschriften aangaande dit onderwerp.

2) Waarbij te vergelijken VI: 143. De bij v. d. Berg, *bladz.* 26, *noot* 2 aangehaalde plaats XXXIII: 21, moet men lezen: XXIII: 21.

3) Qor. VI: 143, kameelen, runderen, schapen en geiten worden hier genoemd.

4) Het doel der Openbaring is eenvoudig, aan de geloovigen mede te deelen, dat de gewoonte der Arabieren om in sommige gevallen de mannetjes of de wijfjes van enkele soorten van huisdieren ongeoorloofde spijze te achten, voor Allah geene waarde had, integendeel als afgoderij beschouwd moest worden. Hij noemt dan als voorbeelden natuurlijk die tamme dieren, op welke zulk bijgeloof toegepast werd.

mige diersoorten hadden, moest de fiqh, die bovendien steeds meer eene systematische wetenschap werd, duidelijk maken wat in dezen recht was in Allah's oogen. Van een toelaten van naar den landaard verschillende beschouwingen op zulk gebied kon, dit zagen wij boven [1]), op den duur geen sprake zijn. Sommigen gingen nu bij de beantwoording der vraag: welke dieren worden door *dakât* (wettige slachting) geoorloofde spijze? van de opsomming in Qor. VI: 143 en van enkele traditiën omtrent dit onderwerp uit en knoopten de algemeen als geoorloofd geldende diersoorten door middel van *Qijâs* aan de genoemde vast. Anderen namen als grondslag het woord: „u zijn de طيّبات, de *goede* diersoorten geoorloofd" [2]) en verklaarden dit *goede* òf als hetgeen, waarvan de gezonde *menschelijke* natuur geen afschuw heeft òf, meer nationaal Arabisch en tevens toevallig historisch juister, als hetgeen, waarvoor de *Arabieren* geen afschuw hebben [3]); altijd voor zoover geen heilige tekst eene diersoort uitdrukkelijk verbiedt. De resultaten waren echter vrij wel bij allen dezelfde; alleen over *paardenvleesch*, dat Hanbalieten en Sjafi'ieten geoorloofd en de andere madhabs ongeoorloofd achten, vindt men verschil.

Een koddigen indruk maakt het slot van ons Hoofdstuk (N B!) over de *Rituëele Reinheid:* „Ten slotte heeft de Profeet ook verboden zich „af te geven met zaken en handelingen, welke het gemoed van den „mensch te zeer tot zich trekken, en daardoor afhouden van den dienst „van Allah; b. v. waarzeggerij, muziek, schilder- en beeldhouwkunst, „gouden of zilveren vaatwerk, hazardspel, bovenmatigen opschik enz". Welk een stijl en welk een samenhang! De schilderkunst is volstrekt niet zoo onvoorwaardelijk verboden als van den Berg wil; boomen, planten en alle andere voorwerpen, alleen dieren uitgenomen, mag men afbeelden, zooveel men wil. Zelfs voor levende wezens maakt men eene uitzondering op het verbod, als de beeldjes of afbeeldingen als kinderspeelgoed gebruikt worden en het gebruik van tapijten met dierenfiguren daarin acht men geoorloofd, omdat de afbeeldingen dan niet rechtopstaan, ja vertreden worden [4]). Echter heeft het verbod, iets levends af te beelden, niets met de reinheidswetten te maken. Dat men zich niet „bovenmatig opschikke" is een moreele raad, geen rituëel gebod. Wel behoorde hier vermeld te zijn, dat *mannen* zich niet met zijde, goud of zilver mogen tooien. Dit verbod heeft *zijn oorsprong* ongetwijfeld in ascetische neigingen van den Islâm in den eersten tijd van zijn bestaan [5]). Om in de wereld tot aanzien te ge-

1) Bladz. 374 v. 2) Qor. V: 6

3) De drie hier genoemde meeningen vindt men o. a. in Baidhâwî's Commentaar op Qor. V: 6 en XVI: 116.

4) Zie Bâdjoerî II: 212 vv.

5) Zie mijne opmerkingen dienaangaande in de Bijdr. 4e Volgreeks, Deel VI: 378 v. en vergelijk Goldziher, Zâhiriten, S. 43 f.

raken moest echter de Islām deze strengheid afleggen: men hield zich aan de letter van het verbod, achtte het geoorloofd zich op alle in de Overlevering niet genoemde wijzen „op te schikken" en liet de practijk en de propaganda der wereldschuwe vrees voor weelde aan strenge moralisten en mystieken over.

Ongeveer evenzoo is het met de *muziek* gesteld. In de fiqhboeken wordt zij gewoonlijk slechts terloops vermeld [1]), maar somtijds zóó, dat *verboden* muziekinstrumenten als eene bijzondere soort, van de geoorloofde dus onderscheiden, genoemd worden [2]). En ofschoon de echte faqiehs over het algemeen de muziek niet beminnen, is het bekend genoeg dat zij in de geheele Mohammedaansche wereld steeds is en nog wordt beoefend en dat sommige godsdienstoefeningen (de *dikr's*) veelal met muziek gepaard gaan. Ghazzālī wijdt dan ook een vrij uitvoerig hoofdstuk van zijnen Ihjā [3]) aan de bespreking van de muziek en komt tot het resultaat, dat de geestelijke muziek Gode welgevallig en sommige soorten der wereldsche althans geoorloofd zijn. De „waarzeggerij" (waarom niet ook de nog belangrijker tooverij genoemd) is zeer zeker verboden; maar niet „omdat zij het gemoed „van den mensch tot zich trekt en daardoor afhoudt van den dienst van „Allāh", noch ook uit het oogpunt van ritueele reinheid. Zij is, evenals de tooverij, een indringen in de geheimen van Allah, waartoe men niet zonder de hulp van Satan en diens trawanten geraken kan; het vermogen om zich op die wijze wereldsche voordeelen te verschaffen, gaf Allah den mensch ter beproeving zijner trouw aan de goddelijke bevelen [4]).

Men meene niet dat naar onze bedoeling, door het aanbrengen van de thans gegeven verbeteringen, van den Berg's behandeling van dit onderwerp de ware worden zou. In hetzelfde bestek zou men door eene korte historische inleiding [5]), eene uiteenzetting van de voornaamste voorschriften (zorgvuldig geschift), een wijzen op de beteekenis dezer zaken zoowel voor de leer van den Islām als voor het leven van den moslim en eenige opmerkingen aangaande de practijk, een veel nuttiger hoofdstuk kunnen leveren. Maar wij hebben v. d. Berg's werk willen toetsen aan hetgeen hij zelf wilde geven; de methode ter zijde stellende, bepaalden wij ons dus tot de verbetering der voornaamste *fouten*.

---

1) Bijvoorbeeld in het hoofdstuk over den koop (*verboden* muziekinstrumenten zijn geen voorwerp van handel), over het bruiloftsfeest, de walīma (de uitnoodiging tot zulk een feest is men gehouden aan te nemen, tenzij er verboden muziek wordt gemaakt) en dgg.

2) Zoo bijv. Bādjoerī I: 382.

3) Deel II: 219 vv.

4) Men zie over deze geheime, afkeurenswaardige wetenschappen Ghazzālī, Ihjā I: 26

5) En hiervoor vindt men alleen reeds in Bochārī's traditieverzameling hoogst belangrijke gegevens.

Het *Tweede Hoofdstuk*, handelende *Over het Gebed*, of liever over de *Mohammedaansche godsdienstoefeningen* en feesten en alwat daarmede in verband staat, is zeker wel het gewichtigste. Het is dat gedeelte van den fiqh, dat iederen geloovige persoonlijk het meest aangaat, waarvan de kennis ons derhalve, willen wij de practijk van den Islâm verstaan, het onontbeerlijkst is.

Alvorens „de vijf dagelijksche gebeden" (liever: *godsdienstoefeningen*, daar het gebed slechts een deel van de çalât uitmaakt) te behandelen, geeft van den Berg ook hier eenige inleidende opmerkingen ten beste, welke, evenals die bij de „Reinheid" liever achterwege hadden moeten blijven. In plaats van zijne lezers kortelijk te oriënteeren in den *oorsprong* en de *geschiedenis* dezer godsdienstoefening, waarvoor in Qorân en Overlevering gegevens genoeg aanwezig zijn, geeft hij eenige orakels over de *beteekenis* der çalât, uitspraken die alweder zonneklaar bewijzen, hoe weinig onze auteur zich in zijn onderwerp verdiept heeft.

In de fiqh-boeken worden de godsdienstoefeningen, gelijk alle andere onderwerpen, alleen naar *de uitwendige zijde* behandeld. Zelfs de *nijjat*, de bedoeling, die bij deze en de meeste andere religieuze verrichtingen vereischt wordt, sluit geene gemoedelijkheid, geen innerlijken drang des harten in zich. Wanneer ik de voorgeschreven formulen in de bepaalde volgorde uitspreek, daarbij de voorgeschreven lichaamsbewegingen verrichtend en mij in den vereischten, ritueel reinen toestand bevindend — dan zou het denkbaar wezen, dat ik dit alles voor de grap deed, of ook om het door mijn voorbeeld aan een kind te leeren. Heb ik echter alvorens die oefening te houden, het bij mijzelf overdacht of uitgesproken, dat ik hierdoor voldoen wil aan Allah's gebod, om bijv. even na den middag eene çalât te doen — of dat ik mij door een overtollig goed werk Allah's gunst wil verwerven, dan is zulk eene bedoeling of *nijjat* voldoende om mijne handeling tot eene çalât te stempelen, terwijl zij anders met den godsdienst niets te maken zoude hebben. Zoo schijnt dus, naar den fiqh, de geheele Mohammedaansche godsdienstoefening eene reeks van uitwendige handelingen, los bijeengehouden door de bij den aanvang uitgesproken nijjat, die niet veel meer behelst dan de verklaring, dat men begrijpt aan het bevel van een oppermachtig Vorst te moeten gehoorzamen.

Niets dan lippendienst dus? Een oppervlakkig beschouwer van deze dingen zou het meenen en.... van den Berg meent het ook. „Dit (het gebed) is echter niet, zooals in *de christelijke theologie* 1), „eene uiting van het godsdienstig gevoel, een spreken met, een troost „zoeken bij de (*sic*) Schepper, doch eene.... plechtigheid, waarmede

1) Ik cursiveer.

„het gemoed van den geloovige bijna niets te maken heeft, en welke „op zichzelf reeds een verdienstelijk werk daarstelt."

Na de „daarstelling" van deze rapport-achtige waardeering en de opmerking, dat deze zinloosheid der çalāt in O.-Indië nog erger is dan elders, merkt onze schrijver op, dat men „wel uit eenige Koran-„plaatsen zou kunnen opmaken, dat het ook in de bedoeling van „den Profeet heeft gelegen, om het gebed te maken tot eene uitdruk-„king van hetgeen in het hart omgaat, en tot eene godsdienstige over-„peinzing [1]); doch de uitleggers van den Koran en de rechtsgeleerden „hebben deze bedoeling [2]) ten eene (*sic*) male voorbijgezien, en volgens „hen *wordt alleen waarde gehecht aan de stipte opvolging der voorschriften, „welke zij als de besten beschouwen om zich bij Allah aangenaam te „maken* [3])."

Wij merkten reeds op dat dezelfde indruk gemaakt wordt door elk hoofdstuk van den fiqh, dat men nemen wil. De gevolgtrekking zou dus voor de hand liggen, dat de Islām van uiterlijkheden aaneenhangt, dat de gezindheid er niets toe doet. Men zou hierbij kunnen wijzen op het bekende feit, dat ook de „Christelijke theologie," die v. d. Berg als tegenhanger aanhaalde, op een groot gebied practisch tot dezelfde uitkomst leidt. Of tellen de millioenen Christenen niet mede, die wekelijks één- of meermalen de mis in eene hun vreemde taal hooren bedienen en die zelven eenige formuliergebeden plegen op te dreunen, waarvan de zin hun gemoed even vreemd blijft als die der schoone eerste soera van den Qorān, dat Mohammedaansche Onze Vader, aan vele biddende moslims? Maar v. d. Berg zou dan waarschijnlijk de tegenwerping maken dat dit resultaat in de Christelijke kerk *in weerwil van* de Christelijke leer, in de gemeente van Mohammed daarentegen *juist dóór* de leer van den Islām tot stand is gekomen. En hij zou hierin gelijk hebben .... als fiqh en Islām hetzelfde beteekenden. Maar dit is evenmin het geval als dat het hooren van de mis en het opdreunen van Paternosters en Ave Maria's naar Katholieke begrippen Gode aangenaam zoude wezen zonder dat het gemoed hieraan deelnam. De zaak is belangrijk genoeg, om een oogenblik erbij stil te staan.

De Mohammedaansche wetenschappen worden onderscheiden in

---

1) Dit gezegde maakt v. d. Berg zelf in eene noot hierop weder zinloos, door te zeggen dat zulk een gebed *do'ā* en niet *çalāt* heet m. a. w. dat ook Mohammed de çalāt *niet* geestelijk heeft opgevat. Al deze onzin is het noodzakelijk gevolg van de verwarring der çalāt = godsdienstoefening, die uit gebed en rituëele handelingen bestaat en do'ā = mondeling verkeer met Allah, zij het ook in overgeleverde, voor den biddende vaak onverstaanbare termen. Praktisch is voor de groote menigte de do'ā dan ook juist even geesteloos geworden als de çalāt; beide kunnen echter evenzeer zaak des harten zijn.

2) Om de çalāt tot een do'ā te maken?

3) Ik cursiveer.

1° die van het *Uitwendige* (علوم الظاهر) en 2° die van het *Inwendige* (علوم الباطن). Wat dit te beteekenen heeft, kan men het eenvoudigst uitdrukken door te zeggen dat de eerstgenoemde betrekking hebben op *deze Wereld* (الدُّنيا), de andere op *het Leven aan gene zijde van het graf* (الآخرة). Iedereen begrijpt dat wetenschappen als de geneeskunde, de krijgskunst en dergelijke tot de eerstgenoemde behooren; maar vreemd zullen zij, die door van den Berg zich lieten inlichten, opzien wanneer zij vernemen dat ook de *fiqh*, die toch Allah's wetten behandelt, tot de wetenschappen dezer Wereld behoort. En toch is dit zoo. Hoe de mensch in alle levensomstandigheden en betrekkingen te handelen heeft, dit leert hem de fiqh, *voor zoover het onder het onder het bereik der menschelijke waarneming en controle valt.* Om bijvoorbeeld voor den moslimschen rechter een geldig getuigenis te kunnen afleggen, moet men van goed gedrag en geloof zijn [1]), d. w. z. niemand moet den getuige eene ketterij, eene groote zonde of eenig belangrijk verzuim zijner godsdienstige plichten kunnen aanwrijven. Al is echter diezelfde getuige *in zijn hart* de meest verdoemelijke kāfir, dan is toch de qādhī voor Allah verantwoord, wanneer hij zijne getuigenis laat gelden, ja mag dit zelfs volgens Allahs wet niet verwerpen. Zoo zou, om weder op zuiver godsdienstig gebied te komen, een Mohammedaan die ook maar ééne van de 5 dagelijksche çalāts verzuimde, ja die de waargenomen çalāt niet geheel naar eisch verrichtte, naar de (nooit in de practijk ingedrongen) eischen der strengste theorie, zich van de bevoegde macht eene les of zelfs eene straf op den hals halen. Zelfs de Mohammedaansche overheid matigt zich echter geene controle aan over den inwendigen mensch, daar Allāh alléén de harten kent en de nieren proeft. Welnu: alles wat op die wijze tusschen den mensch en Allah blijven moet en alléén op den Dag des Oordeels afgerekend zal kunnen worden, valt buiten het gebied van den *fiqh* — maar daarom niet buiten den Islām. Niet alleen de Qorān, ook de Overlevering vloeit letterlijk over van uitspraken, waarin eene çalāt zonder dat het hart daarbij is, waardeloos genoemd en het denken aan Allāh met diepen ootmoed over eigen zonden als eerste vereischte geldt van eene door Allāh aangenomen godsdienstoefening. Hoe zou ook anders Mohammed onder de drie zaken, die hem in de wereld lief waren, „zijne *verkwikking* [2]) door de çalāt" genoemd kunnen hebben? Hoe zouden anders de levensberichten van Mohammedaansche vromen overvloeien van beschrijvingen der teedere gemoedsaandoeningen, waarin deze godsdiensoefening hen bracht? De heete tranen, die zij daarbij stortten, de bezwijming, waarin velen

1) *'adl.*
2) Letterlijk: de afkoeling van mijn oog.

hunner vielen, zou, als de çalât slechts opus operatum was, ten eenenmale raadselachtig zijn. Wij willen ter verduidelijking van het gezegde nog even het woord geven aan een Mohammedaansch godgeleerde, die de wetenschappen van zijn tijd beheerschte, die door het nageslacht een „Vernieuwer van den godsdienst" werd genoemd en wiens werken in de moslimsche wereld als met een waas van heiligheid overtogen zijn: ik meen Ghazzâlî. Om duidelijk te maken wat het beteekent, dat de *fiqh* eene „wetenschap van het Uitwendige" is, zegt deze in zijn beroemden Ihjâ [1]), als voorbeeld juist onze çalât aanhalende: „De faqieh moet haar als gezond (çahieh) verklaren, „wanneer (de geloovige) de formeele handelingen ervan verricht heeft „en de uitwendige voorwaarden (voor hare geldigheid) [2]) vervuld waren, „ook al was hij den geheelen tijd bezig na te denken over de berekening „van zijne handelsbelangen, alleen de tijd van den takbier [3]) uitgenomen. „*Toch baat zulk eene çalât in de andere wereld evenmin als de geloofsbe-„lijdenis met de tong alléén.* Maar de faqieh moet haar geldig verkla-„ren, welke verklaring deze beteekenis heeft: dat door de handelingen „van (den biddende) overeenkomst bereikt is met *den vorm* der be-„doelde zaak, zoodat de Wet geen recht geeft hem te dooden of ter „correctie te straffen. Maar de *verootmoediging en de tegenwoordigheid „des harten, waardoor het goede werk waarde verkrijgt voor de andere „wereld, waardoor de uitwendige handeling eerst baten kan*, daarmede „heeft de faqieh geene bemoeienis. Wanneer hij hierop acht slaat, „gaat hij buiten zijn vak."

Zeker, in weerwil van het groote aanzien, dat Ghazzâlî en anderen, die vóór en na hem gelijk dachten [4]), in den Islâm genieten, heeft het formalisme eene ontzagwekkende heerschappij verkregen. De Islâm heeft in dezen dezelfde treurige ervaring opgedaan als elke godsdienst, die het ideaal niet tot de menschheid, maar de menschheid tot het ideaal brengen wilde. In tijden van bijzondere opgewektheid moge telkens echt religieus gevoel den ouden vormen leven komen inblazen of zelfs nieuwe vormen scheppen; op den duur blijft zulk eene harmonie van ideaal en werkelijkheid tot uiterst kleine kringen beperkt en neemt de menigte de wachtwoorden en eenige uiterlijke vormen in zich op om, zij het ook eenigszins gewijzigd,

1) Dl. I: 16.

2) Bijv. reinheid, het zich richten naar de Qible enz.

3) Bij den takbier moet namelijk de *nijjat* geformuleerd of gedacht worden en dan kan men dus voor een oogenblik aan niets anders denken.

4) Ook de faqiehs in den engeren zin des woords plegen aldus hierover te denken en geven dan ook meermalen in hunne fiqhboeken uitspraken ten beste over de onwaarde van lippendienst en wat dies meer zij, over de noodzakelijkheid van tegenwoordigheid des harten om eene daad Gode aangenaam te maken. Zij halen dikwijls zelfs den grootmeester Ghazzâlî aan en betoogen dus zelven, dat men er met beoefening der fiqh-voorschriften alleen niet komt.

haar materiëele leven als van ouds voort te zetten. Zoowel het Protestantisme als het Katholicisme weten hiervan mede te spreken. Maar waar mannen als Ghazzālī de hoogste eer genieten en het uitwendige, formeele, bij zijn eigen naam genoemd, op zijn ware plaats gesteld wordt, daar mag men practijk en theorie niet vereenzelvigen, gelijk van den Berg dit deed, noch den faqiehs verwijten dat zij aan het geestelijke leven geen waarde hechten. Van faqiehs *als zoodanig* kunnen wij dit evenmin verwachten als wij van onze artsen opwekking tot studie of van onze wetgevers aansporingen tot vroomheid verlangen — maar behalve *faqiehs* zijn de meesten hunner ook *moslims* en als zoodanig gehouden, aan den geest meer waarde toe te kennen dan aan de letter.

Maar wij vergeten één bezwaar nog van van den Berg: „De bepa„ling trouwens, dat men *alleen tot Allāh* (*sic*) in het Arabisch mag „spreken, *daar dit de taal is, waarin Hij denkt* [1]), en welke in het „Paradijs gesproken wordt, maakt een gebed, in Christelijken zin, „bij vele rechtgeloovigen onmogelijk". Hier wordt wel weder voor een oogenblik vergeten dat de doʿā dan toch nog overblijft, die van den Berg zelf, ietwat overdreven en onjuist, als het gebed des harten had bepaald en die in alle taal uitgesproken mag worden. Maar, geheel afgezien van de vraag, wie van den Berg den on-Mohammedaanschen nonsens wijsgemaakt heeft, dat „Allah in het Arabisch denkt", een bezwaar blijft het toch, dat slechts ééne taal voor de godsdienstoefening geoorloofd is. Een bezwaar in de practijk; want millioenen van geloovigen kennen weinig of geen Arabisch. Zij leeren dan in hunne jeugd een paar Qorānhoofdstukken en andere meest noodige formulen van buiten, terwijl zij, die zich met de lezing en het verstaan der geheele Openbaring bezig houden, bij zulke volken reeds eenigermate als geleerden gelden. Voor de meesten hunner blijft de Qorān bijna even gesloten.... als de Bijbel voor millioenen Christenen. Het best laat zich wellicht dat gebruik der Arabische taal door niet Arabisch sprekende geloovigen vergelijken met de rol, die het Hebreeuwsch vervult in de godsdienstoefeningen onzer Joden. Eigenlijk gehouden te verstaan wat zij lezen en opzeggen, missen verreweg de meesten de gelegenheid om de hiertoe noodige kennis der Hebreeuwsche (resp. Arabische) taal op te doen. Dit gemis is evenwel niet zóó groot als het schijnt. Immers de gebeden, die elken dag één- of meermalen opgezegd worden, verliezen voor de meerderheid toch hunne beteekenis, al zijn zij in verstaanbare taal gesteld. Al is die taal de moedertaal van den geloovige, dan wemelen toch gewoonlijk religieuze formulieren òf van archaïsmen (daar men

1) Ik cursiveer.

ook den vorm zelden wijzigt) òf van dogmatische kunstwoorden, die *zonder nadere verklaring* voor den leek zinledig blijven. Die verklaring zal dikwijls niet veel minder tijd kosten dan de *vertaling* uit het Hebreeuwsch of Arabisch voor den Jood of Mohammedaan; feitelijk zijn onze Nederlandsche formulieren bijv. óók in eene vreemde taal gesteld. Het formalisme der groote massa verlaagt de vaste formule, zij moge in het Arabisch, Hebreeuwsch of in de moedertaal vervat zijn, tot ijdelen vorm. Hij, wien het hiermeê ernst is, kan in het ééne zoowel als in het andere geval, met eenige moeite zich op de hoogte stellen; in beide gevallen *kan* de onontwikkelde, maar vrome dienaar Gods ook in door hem onbegrepen formulen getuigenis geven van de „verootmoediging wegens eigen zonden en den eerbied voor Allah," die naar den Islâm het wezen des gebeds uitmaken. Dat nu de uiterlijke vormen (bewegingen des lichaams enz.) in den Islâm uitdrukkelijker en nauwkeuriger bepaald zijn dan bijv. in het Christendom, kan op zichzelf niet schaden; men weet hoe, ook naar het onverdachte getuigenis van kâfirs, de vormen der çalât niet slechts deemoed en eerbied uitdrukken, maar zelfs den onzijdigen toeschouwer daartoe stemmen. Wij gelooven dan ook niet dat de meestal zoo oneerbiedige houding van Protestantsche Christenen bij het gebed door hare ongedwongenheid tot de „tegenwoordigheid des harten" bijdraagt. Deze opmerkingen mogen dienen om de *practijk* van den Islâm, door eerlijke vergelijking met verwante zaken, billijk te beoordeelen. Maar geldt de beschuldiging van tot formalisme te leiden niet ook de *theorie*, de leer, die wil dat allen in het Arabisch Allah zullen verheerlijken? Wij zouden deze vraag bevestigend moeten beantwoorden, wanneer de plichtenleer van den Islâm het onverschillig achtte, of Allahs dienaren deze formulen ook verstonden. Maar dit is hier evenmin als bij de Joden ten opzichte hunner Heilige Boeken het geval. Men bedenke dat de eischen der Mohammedaansche Wet duidelijk en voor altijd geformuleerd werden in een tijd, toen de Islâm nog een krachtig zich openbarend leven leidde. Mocht ook *Allah* niet juist in het Arabisch denken (zooals v. d. Berg zich op den mouw liet spelden), *de Arabieren* hadden deze gewoonte. Zij vereerden hunne taal meer dan iets op aarde; deze vereering werd, zoo mogelijk, nog verhoogd door het feit dat Allahs laatste Openbaring in die taal verscheen. Waren zij als veroveraars reeds in het algemeen niet geneigd tot concessiën aan land- en volkseigenaardigheden, op het gebied der taal stond hunne alleenheerschappij reeds spoedig vast als een natuurlijke eisch. De aarzelende tegenstand, die hier en daar in de eerste twee eeuwen opkwam tegen dezen druk, werd spoedig overwonnen.

Overwonnen niet slechts in theorie, maar in de werkelijkheid; want zoolang en waar de Islâm krachtig heerschte, werd bijna ge-

regeld de volkstaal door het Arabisch verdrongen naar de voor beschaving minder toegankelijke streken of (en dit laatste op den duur slechts in geringe mate) beperkt tot de geduldе godsdienstige gemeenschappen (Christenen, Joden enz.). Het Arabisch begon dus overal met de taal te zijn der overheerschers, tevens officiëele taal in kerk en staat, om allengs aller eigendom te worden. In zulk een tijd kan het geen verwondering baren dat men het een rechtmatigen eisch achtte, de geloovigen allengs overal op te leiden tot het verstaan van Openbaring en Overlevering, *zooals deze nu eenmaal waren*; dat men het eene laakbare toegeefelijkheid en onnoodige moeite achtte omgekeerd den godsdienst en zijne litteratuur tot de menschen te brengen. De onkunde van het Arabisch, die in verafgelegen en pas veroverde streken natuurlijk bleef bestaan, achtte men een overgangsverschijnsel en maakte daarvoor dus overgangsbepalingen. Zij, wier omstandigheden dit medebrachten, verkregen in de theorie eenig uitstel voor de vervulling van den plicht aller geloovigen om zich de taal der gewijde oorkonden eigen te maken [1]). Voorloopig konden zij het laten bij het van buiten leeren en liefst ook verstaan van de noodige formulen en, duurde deze voorloopige toestand vaak wat al te lang, dan treft het verwijt van plichtverzuim niet hen, maar in de eerste plaats de geleerden, die in middelpunten van beschaving in grooten getale bijeenzijn, in plaats van zich te kwijten van de solidaire verplichting (fardh alkifâjat) tot mededeeling hunner kennis.

Dat nu die algemeene Arabiseering in haren loop is gestuit en zoo doende een voorloopige toestand, tegen de leer van den Islâm strijdende, is blijven bestaan en o. a. de toch reeds formalistische neigingen der massa in de hand gewerkt heeft — dit moet men niet aan den Islâm, maar aan de geschiedenis, aan force majeure wijten.

Na deze algemeene opmerking willen wij ons ook hier meer bepalen tot aanwijzing der gebreken van ons hoofdstuk in détails; en waarlijk deze ontbreken niet!

De mededeeling (*blads.* 29), dat „een muzulman" vijf gebeden daags moet verrichten, wordt eerst juist door de aanvulling (*blads.* 36), dat deze verplichting voor den geloovige eerst aanvangt, wanneer hij *ʿâqil-bâligh* (meerderjarig en in het bezit van verstandelijke vermogens) is. Naar aanleiding hiervan heb ik alweder op het ontbreken van een paar kunsttermen in ons Handboek te wijzen, die in elk Fiqhboek herhaaldelijk voorkomen. Hij, die den vereischten leeftijd en

1) Zoo vindt men ook, zelfs nog in een betrekkelijk modern fiqhboek als dat van Badjoeri, telkens bij allerlei verzuim van andere plichten jegens Allah aangegeven, dat dit als onopzettelijk en dus niet strafbaar wordt beschouwd voor *hem*, *die opgegroeid is in een land, waar geen behoorlijk onderwijs gegeven wordt*. Zoo iemand heet dan

جاهل معذور بان كان قريب عهد بالاسلام او نشأ بعيدا عن العلماء.

gesteldheid des geestes bezit, om te behooren tot degenen, die in de Wet door Allah met bevelen en verbodsbepalingen belast worden, heet in den Islām: *mokallaf* (مُكَلَّف) [1], letterlijk: wien (nl. de vervulling der Wet) gelast is. Begaat hij willens en wetens een verzuim, dan is hij *āthim* (آثِم) en moet in deze of in de andere wereld of in beide daarvoor boeten. Verzuimt hij zijne plichten op den duur zonder blijken van berouw te geven, dan wordt hij *fāsiq* (فَاسِق), welken term v. d. Berg bij exceptie in zijn werk heeft opgenomen. Loochent hij eene verplichting, die door de onfeilbare gemeente als door Allah opgelegd wordt erkend, dan heet hij *djāḥid* (جَاحِد). Voor elken van deze toestanden bestaan bepaalde wijzen van behandeling, welke de faqiehs als inleiding tot de bespreking van elken voornamen plicht plegen aan te geven en welke men bij v. d. Berg vergeefs zoekt. En dat, terwijl men in zijn Register wél de Arabische namen vindt, die geiten, schapen en kameelen op verschillende leeftijden dragen; namen, die wel in de fiqhboeken bij de zakātbepalingen voorkomen, maar die noch voor de kennis van het wezen van den Islām noch voor die der tegenwoordige praktijk in eenig Mohammedaansch land de geringste beteekenis hebben.

Voor elke der vijf dagelijksche çalāts geeft v. d. Berg den tijd aan, waarop zij gehouden moet worden [2]. Bij de zonsondergangsçalāt merkt hij op dat zij „volgens Sjāfiʿī begonnen moet worden terstond „na den ondergang der zon, niet vroeger en niet later", hoewel èn Bādjoerī [3]) èn *de door v. d. Berg zelf uitgegeven Minhādj* [4]) leeren, dat dit slechts ééne der twee, door Sjāfiʿī in verschillende tijdperken voorgestane meeningen is en de andere („zoolang de roode schemering duurt") door vele gezaghebbende Sjāfiʿieten, waaronder Nawawī, wordt omhelsd. In het algemeen heeft van den Berg de slechte gewoonte in zijn geheele boek zaken op rekening van Sjāfiʿī en Aboe Hanīfa te schrijven, die slechts van de Sjafiʿieten en de Hanafieten gelden. Vele uitspraken, door hem den beiden imāms toegedicht, zijn òf in het geheel niet van hen afkomstig òf slechts tijdelijk door hen verkondigd. Het zonder oordeel citeeren nu eens van den imām,

---

1) Zoo heet het bijv. Bādjoerī I : 220—221 uitdrukkelijk, na de mededeeling dat de *verplichting* tot de çalāt alleen op hem rust, die *moslim-ʿāqil-bāligh* is: وهو حدّ التكليف „dit is de definitie van het mokallaf-zijn."

2) Bladz. 29—30. In de noot, bladz. 30, heet het verwarrender wijze: het *uur* voor het gebed bestemd.

3) Dl. I : 213.

4) Dl. I : 59—60.

dan weer van zijne school, brengt eene zeer overtollige afwisseling in den stijl en is onhistorisch en onjuist.

Een paar opmerkingen nog omtrent de *namen* der çalāts. Vertaling van zulke termen is altijd moeielijk; die van *maghrib* door *avondgebed* kan desnoods worden toegelaten, maar niet alzoo die van *ʿisjā* door *nachtgebed*, daar laatstgenoemde term evenzeer geldt voor en door Mohammedaansche schrijvers wordt toegepast op de daaraanvolgende *çalāt al-çobh̲* [1]). Niet ongepast zou het geweest zijn op te merken, dat de *maghrib* oudtijds, met name bij de Bedowienen, ook *ʿisjā* heette [2]) en de *ʿisjā* zelve veelal *ʿatama* werd genoemd; dit laatste niet alleen bij de Bedowienen [3]), maar ook in de Overlevering [4]) en bij de geschiedschrijvers [5]). Aan deze benamingen schijnt iets bijzonders verbonden te zijn, daar men het gebruik er van door de latere faqiehs veroordeeld vindt [6]). Voor de ظهر was ook de naam هجير [7]) en voor de صبح waren de termen فجر en غداة [8]) in zwang.

Het is mij onmogelijk van eene zoo slordige bewerking als die der godsdienstoefeningen door van den Berg alle fouten op te sommen; ik ben reeds bevreesd door eene bloemlezing te veel van het geduld mijner lezers te vergen.

De begripsbepaling van het woord *moskee* (masdjid) op *bladz.* 3 (vergelijk ook blz. 25, 38 en 40) laat veel, zoo niet alles, te wenschen over; wij staan hierbij thans niet stil [9]). Van *bladz.* 30 af begint zich steeds duidelijker te openbaren, dat van den Berg de Arabische bronnen, aan het hoofd van dit hoofdstuk aangehaald, niet gelezen, maar daarentegen *Lane's „Manners and Customs of the modern Egyptians"* zonder oordeel nageschreven en niet altijd juist begrepen heeft. Wij zullen hiervan thans eenige, soms vermakelijke, voorbeelden geven.

Men weet dat bij groote moskeeën, die van minarets voor zijn, de oproeping tot de godsdienstoefening gewoonlijk *van deze torens* plaats heeft. *Vereischt* is dit laatste intusschen niet, wel de aankondiging der *waqtoe's* voor de godsdienstoefeningen, van waar zij dan ook plaats hebbe. In Indië zou volgens van den Berg deze *ad̲ān* (bekendmaking) *in* de moskee of in haar voorportaal worden afgezongen; hoewel alleszins betrouwbare oog- en oorgetuigen mij verze-

1) Bādjoerī I: 548 bijvoorbeeld heeten beide tezamen de صلوات الليل.
2) Bochārī, ed. Boelāq, I: 83, vgl. Minhādj ed. van den Berg I: 61.
3) Aldus Minhādj I: 61.
4) Bochārī, ed. Boelāq I: 81, 83, 422, 451.
5) Tabarī II: 527, 539.
6) Minhādj l. c., Bādjoerī I: 213.
7) Bijv. Bochārī I: 81.
8) Bochārī I: 58, Tabarī II: 547, 621 etc.
9) Evenmin bij de onjuiste definitie in *noot* 7 derzelfde bladzijde van de voor den fiqh zoo gewichtige begrippen: *fardh ʿalā 'l-ʿain* en *fardh ʿalā 'lkifājat.*

keren, dat de adān op Java wel degelijk veelal uit de hoogte, van de bovenverdieping der moskee, pleegt te geschieden. Maar koddig is het volgende. *Lane*, a. w. I: 91, zegt: „Blind men are generally *pre-„ferred*[1]) for the office of müeddins, that the *hareems and terraces*[1]) „of surrounding houses may not be overlooked from the mád'nehs". Om den zin dezer overigens reeds vrij duidelijke bewoordingen boven bedenking helder te maken, zij hier vermeld dat ik naar aanleiding van de dwaze vertaling, die van den Berg ervan geeft, nog eens in het bijzonder den Arabischen geleerde *Amien al-Madanī* tijdens zijn verblijf alhier over dit punt heb ondervraagd. Deze, die in verschillende Mohammedaansche landen tehuis en gedurende de laatste jaren te Qaïro (waaromtrent Lane bericht) woonachtig is, zeide mij uitdrukkelijk (wat overigens zeer voor de hand ligt), dat men voor mo'addins in de eerste plaats menschen met eene *flinke stem* kiest, gewoonlijk jonge lieden; maar wellicht, als het zich eens voordeed, dat men tusschen eenen blinden en eenen zienden candidaat te kiezen had, genen de voorkeur zoude schenken. Hij lachte echter hartelijk, toen ik hem mededeelde dat eene „specialiteit in den Mohammedaanschen fiqh" aldus schreef: „*Gewoonlijk kiest men hiertoe een blinde*, vermoedelijk opdat hij geen onbescheiden blikken zou kunnen slaan in de *tuinen en terrassen* der omliggende woonhuizen". En dit orakel geeft van den Berg. op *bladz*. 30 te lezen.

Het een en ander ga ik weer met stilzwijgen voorbij, terloops slechts voor de grap het „hajja 'alā l-*fallāḥ*" d. i. „komt tot den *boer*!" (*bladz*. 31, *noot* 2) in plaats van *falāḥ* d. i. tot het *heil*, vermeldend.

Het „overzicht" van de voorschriften omtrent de godsdienstoefening (çalāt) is weer een jammerlijk mengelmoes van 1° voorschriften, waarbij geen onderscheid tusschen het hoofdzakelijke en bijkomstige (fardh = pĕrloe, sonnat enz.) gemaakt wordt; 2° gewoonten en gebruiken, die van de voorschriften niet onderscheiden worden. In het oog vallend is hier, gelijk door het geheele Handboek, de willekeur of liever slordigheid, waarmede nú eens van eene zaak of handeling de Oost-Indische (Javaansche, Maleische en Soendaneesche) benaming aangegeven, dán weer die van eene even gewichtige andere weggelaten wordt. Ook wordt bijv. hier, *bladz*. 32, *noot* 6, wel de verbastering (Jav., Mal., Soend.) *mikrab*, maar niet de Maleische benaming *kahĕrat* (van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, bladz. 57) voor de nis in het Mohammedaansche bedehuis opgegeven.

„Het gebed zelve (*sic*) bestaat uit rak'ats *of buigingen*". Aldus v. d. Berg op *bladz*. 32. Neen, het gebed bestaat uit aan elkaar geheel of bijkans geheel gelijke *afdeelingen*, welke, naar een der deelen, waar-

1) Ik cursiveer; men vergelijke namelijk aanstonds van den Berg's „vertaling."

uit zij zijn samengesteld, oudtijds reeds wel *rakʿat*, maar evenzeer bijv. *sadjdat* [1]) werden genoemd van welke benamingen de eerste op den duur de andere verdrong. Van de kunsttermen, die in de beschrijving eener rakʿat (*bladz.* 33 v.) evenzeer vermelding verdiend hadden als andere daar voorkomende, noem ik: *taḥriem* [2]) en *taḥliel* (تحريم en تحليل) voor de takbīrat al-iḥrām (*bladz.* 33) en de taslīmat (*bladz.* 35), daar door de eerste handeling den geloovige alles *verboden*, door de tweede weder alles *geoorloofd* wordt, wat de çalāt zou verstoren [3]); verder: *istiftāḥ* of *doʿā al-istiftāḥ* (دعاء الاستفتاح) of *iftitāḥ* [4]) voor de „spreuk”, gelijk van den Berg haar noemt, die men na den takbier moet uitspreken. De *nijjat* gaat niet aan den takbier vooraf (v. d. B.), maar daarmede gepaard en zij behoeft niet in woorden gebracht te worden.

In *noot* 3, *bladz.* 33, lezen wij: „Sjāfiʿī staat toe, dat men bij het „gebed de Koranplaatsen *voorleest*, doch Aboe Ḥanīfat verlangt, dat „men ze uit het hoofd opzegt”. Deze mededeeling berust op het feit, dat van den Berg niet weet wat qaraä (قرأ) beteekent, zooals dit ook elders in zijn Handboek (bijv. *bladz.* 39, *reg.* 2) blijkt. Het verschilpunt betreft eenvoudig de vraag of men, onder eenen voorganger (imām) de çalāt doende, wanneer deze luid de Qorānverzen *reciteert*, ook mede*reciteeren* moet (قرأ) of niet. Men vindt dit o. a. Sjirāzī, Tanbieh pag. 21—2, en in den Minhādj I: 80 [5]).

Op *bladz.* 34, *noot* 3, heet het dat men bij de verschillende bewegingen en houdingen van het gebed „zijne lichaamsdeelen zooveel mogelijk in den toestand van rust (ṭoma'nīnat) moet houden”. Dit is onjuist; de bedoeling is, dat men *in elke houding* een oogenblik *blijve* (waarvoor dan ook kleine formulen gegeven zijn, die men in elke positie moet uitspreken) en niet onmiddellijk van de eene tot de andere overgaan. De *qonoet*, die van den Berg (*bladz*, 35) alleen *noemt*, wordt niet alleen bij de „morgençalāt”, maar in tijden van benauwdheid of rampen bij alle çalāts uitgesproken.

Onder het aantal rakʿats, die iedereen *moet verrichten* noemt v. d. B. (*bladz.* 35) behalve die, waaruit de 5 dagelijksche çalāts bestaan, nog

1) Bochārī, ed. Boelāq, I: 163; geheel op de wijze als صبح en فجر, ظهر en هجير oudtijds dooreen gebruikt werden.

2) Minhādj I: 78 ook *taḥarrom*. Evenzoo gebruikt men ook nevens *taslīmat* geheel in dezelfde beteekenis: *salām* (bijv. Bādjoerī I: 223).

3) Bādjoerī I: 248; ook in de „Mafātīḥ al-ʿoeloem” (Leidsche Handschrift) worden beide termen aangegeven. Bādjoerī vermeldt nog, dat de takbier *ook in eene niet-Arabische taal* mag plaats hebben.

4) Zoo bijv. Minhādj I: 78.

5) Terloops wijs ik nog op de fout, die weer een bedenkelijk licht op van den Berg's kennis van het Arabisch werpt, dat hij Minhādj I: 79 het woord قصر (kortheid van vocaal), dat daar duidelijk tegenover مدّ (verlenging) staat, vertaald door „prononcer à la hâte”!!

„drie, welke men *witr* noemt, en welke men afzonderlijk, laat in den „nacht, moet volbrengen". Wat heeft dit te beteekenen?

Men heeft, behalve de onvoorwaardelijk bevolen (*fardh*) godsdienstoefeningen, tallooze aanbevolene (*sonnat*) van welke laatstgenoemde sommige weer hooger beteekenis hebben dan andere. We begrijpen al dadelijk dat van den Berg dit vergeet, wanneer hij nevens de rak^cats, waaruit de 5 fardhçalâts bestaan, nu op eens den *witr* (die eene sonnat is) vermeldt. De sonnat-çalâts die onder een bepaalden naam aan een bepaalden tijd (waqtoe) gebonden zijn, acht men de aanbevelenswaardigste; men noemt ze *vaste*, *vaststaande sonnats*; ook wel, wanneer zij met fardh-godsdienstoefeningen in verband staan, onmiddellijk hieraan voorafgaan of erop volgen: *sonnats*, die de *fardhs volgen* [1]) (volgen namelijk in aanzien en voortreffelijkheid naar de Wet).

Onder de *vaste sonnats* bekleedt nu de witr-godsdienstoefening eene voorname plaats. *Witr* beteekent *oneven*, hetgeen van den Berg nog altijd [2]) niet weet. „Allah is witr (immers Eén) en hij heeft het witr lief," zegt Ghazzâlî ergens. Bij vele voorschriften komt de voorliefde van den Islâm (die men trouwens in andere godsdiensten terugvindt) voor het onevene getal uit. Zoo ook hier. Na de ^cisjâ-godsdienstoefening, de laatste verplichte vóór dat men gaat slapen, is het eene „vaste sonnat", dat men nog 2 rak^cats verricht; deze maakt men vervolgens door een oneven aantal van minstens 1 en hoogstens 11 rak^cats tot oneven. Hij echter, die gewoon is later in den nacht nog godsdienstoefening te houden (*tahaddjod*), wacht met die *onevenmaking* van het geheel totdat ook zijne nachtçalat, uit een even aantal rak^cats bestaande, is afgeloopen [3]). M. a. w. de *witr* is eene sonnat-godsdienstoefening van 1 à 11 rak^cats [4]), die dienen moet om het *geheele* des nachts verrichte aantal „afdeelingen" oneven te maken en waarvoor men de nijjat (bedoeling) van het onevenmaken als vereischte be-

1) Men zie Bâdjoerî I: 221 vv. De Arabische termen zijn السُّنَنُ الرَّوَاتِب of السنن التابعة للفرائض en المؤكّدات; sommigen brengen eerstgenoemden term speciaal met den derden (dus met de sonnat-rak'ats bij de fardh-godsdienstoefeningen) in verband, maar dit gebruik is niet algemeen. Ook spreekt men van النوافل المؤكّدات, welke Ibn Qâsim als eene tweede klasse, volgende op السنن الرواتب, behandelt.

2) Evenals vroeger in zijn Minhâdj I: 20; vergelijk mijne recensie. Zeer leerzaam voor de beteekenis van witr-çalât in den ouderen tijd zijn de overleveringen Bochârî I: 140 v. Voor den lateren tijd zie ook Sjirâzî, Tanbieh, pag. 27.

3) Men zie over een en ander: Bâdjoerî I: 223 vv.

4) Dat de *witr* zelf, in weerwil van deze speelruimte, eigenlijk toch uit den aard zijner bestemming, slechts uit ééne rak'at bestaat, ziet men duidelijk uit het feit dat de afscheiding van de laatste rak'at tot *eene afzonderlijke çalât met afzonderlijken iḥrâm* (فصل) verkozen wordt boven de verbinding daarvan met de voorafgaande evene rak'ats tot één geheel (وصل). Bâdj. I: 224.

schouwt. Dit alles heeft van den Berg niet gelezen maar wèl de woorden van Lane, wien het bovenal om beschrijving van het leven der Egyptenaren te doen is en die [1]), na de opsomming der rak^cats, waaruit de gewone gebeden bestaan, zegt: „After these there are yet „to be performed three rek'ahs „witr" i. e. single or separate prayers: „these may be performed immediately after the 'eshè prayers, or at „any time in the night; etc." Dat Lane in zijne keurige beschrijving van het leven der „modern Egyptians" eene onnauwkeurigheid in détails van het moslimsche Recht begaat (en 't is eene zeldzaamheid), zal niemand hem verwijten; erger is het, wanneer iemand, die speciaal over dit Recht schrijft, hier Lane's fouten copiëert en elders zijn Engelsch niet verstaat.

„Elke desbewuste afwijking van *de voorgeschreven verrichtingen*.... „maakt het geheele gebed nietig" zegt v. d. Berg (*bladz.* 35), zonder dat hij ergens gezegd heeft welke verrichtingen in dezen zin als voorgeschreven (d. i. fardh) gelden. Naar aanleiding hiervan noem ik weder drie kunsttermen, die, voor den fiqh hoogst belangrijk, in de Mohammedaansche werken naar aanleiding van elke geboden handeling voorkomen en.... bij van den Berg ontbreken. Eene voorgeschreven handeling naar eisch verrichten heet *'adā* (اداء); haar wegens eene begane fout herhalen heet, mits de handeling nog binnen den daarvoor vastgestelden tijd afloope, *i'ādat* (اعادة); haar eerst na dien tijd inhalen, wordt *qadā'* (قضاء) genoemd [2]).

Bladz. 36 leest men: „Voorts zij opgemerkt, dat de mannen hardop, „de vrouwen fluisterend moeten bidden (*sic*), ten minste in gezelschap „van mannen, enz." Geheel onjuist [3]). Mannen en vrouwen (deze laatsten echter alleen wanneer zij niet door anderen dan hare echtgenooten en naaste bloedverwanten of andere vrouwen gehoord worden) moeten sommige çalāts *luide doen*, nl. de çobh, de eerste 2 rak'ats van den maghrib, de 'isjā, de Vrijdagsçalāt en die der beide feesten. Slechts wanneer zij de godsdienstoefening gemeenschappelijk verrichten, dus onder eenen voorganger (imām) [4]), dan behoort men alléén de stem van den voorganger te hooren.

De vrouwen plegen thans in de Mohammedaansche landen de mos-

---

1) I: 94, noot 4.

2) Er heeft dan namelijk een *fawāt* (فوات) d. i. een ontgaan van deze handeling, van den daarvoor bestemden tijd plaats gehad. Ook deze term ontbreekt.

3) Men zie Bādjoerī I: 182 vv.

4) Personen, die aldus de çalāt verrichten, heeten in den fiqh *ma'moem*, welke term, ofschoon in het Javaansch overgenomen, bij van den Berg evenzeer ontbreekt als de woorden *djahr* (جهر) en *isrār* (اسرار) voor het overluid en zacht uitspreken der formulen. Bādjoerī voegt aan de door Ibn Qāsim genoemde çalāts, die overluid plaats hebben, nog toe: de tarāwieh, de witr, de 2 rak'ats bij den nachtelijken tawāf, de çalāt bij maaneclips en de regençalāt.

keeën te vermijden; de publieke opinie, zoo zij haar de deelneming aan de gewone openbare godsdienstoefeningen niet verbiedt, is haar meestal ongunstig. Dat „de Profeet dit zoo beter achtte" (van den Berg, *bladz.* 36) is niet waar. In Mohammed's tijd plachten de vrouwen geregeld in den masdjid te verschijnen; in de heilige overleveringen wordt dit somtijds uitdrukkelijk gezegd, maar doorgaans ondersteld [1]). In later tijd, toen de levenstaak der vrouw steeds enger opgevat en binnen de wanden van den harem beperkt werd, vond men het beter, dat zij ook daar hare devotie deed. Maar zonder strijd liep dit niet af en de overlevering heeft ook hiervan de sporen bewaard; een aardig staaltje wil ik hier mededeelen. Omar, die in het algemeen geen voorstander van vrouwen-emancipatie was, schijnt voor het eerst zijn invloed gebruikt te hebben om het schoone geslacht buiten den masdjid te sluiten. Maar eene van zijne eigene vrouwen stoorde zich hieraan niet. Zelfs de vroege morgen- en de ʿisjā-çalāt woonde zij in de moskee bij, hetwelk men des te erger vond, omdat het dan nog donker was [2]). „Hoe kunt gij zoo uitgaan", vraagde men haar, „terwijl gij weet, dat Omar het afkeurt en jaloersch is?" — „Wel, „wat belet hem, het mij te verbieden?" was haar antwoord; waarop de vrager hernam: „Dit belet hem *het gezegde van den gezant van Allah*: *„houdt de dienstmaagden van Allah niet uit zijne moskeeën terug!"* Zij had mooi tegenstribbelen, de vrouw van Omar; ʿĀ'isja had mooi klagen over den treurigen geest des tijds, die de vrouwen allengs met honden en ezels op ééne lijn stelde [3])... het baatte alles niets. Men zou eenmaal de driestheid hebben om ʿĀ'isja zelve de uitsluiting der vrouw te doen vóórspreken: „Als de Profeet nog beleefd had, hoe de vrou„wen tegenwoordig leven", zoo liet men haar in eene traditie spreken, „voorwaar hij zou haar uitgesloten hebben, gelijk de vrouwen der „Israëlieten uitgesloten zijn". [4]). Maar dat de Profeet zelf zoo iets gewild had, durfde men ʿĀ'isja toch niet laten zeggen; dat is alleen van den Berg te weten gekomen [5]). Wel heeft men later ook Mohammed,

---

1) Bochārī I: 47, 59, 120, 123—4 e. a. p.

2) Bochārī I: 123 vv. vinden wij eene reeks van overleveringen, die de strekking hebben aan een later geslacht te herinneren, dat ten tijde van Mohammed mannen en vrouwen samen in den masdjid plachten te zijn, terwijl het nog zoo duister was, dat men elkander niet kon herkennen. Dat Omar geene hooge gedachten van het vrouwelijk geslacht had, daarvan heeft de traditie de heugenis ook o. a. bewaard in de voorstelling, die zij geeft van het ontstaan der openbaring, die den vrouwen gebiedt, zich te sluieren. Door Omars aandringen, ja door zijne ongepaste aardigheden, werd tegen Mohammeds zin deze openbaring hem afgeperst. (Bochārī I: 28).

3) Bochārī I: 77.

4) Bochārī I: 124.

5) Natuurlijk is ook deze fout weer uit Lane nageschreven (I: 102): „the Prophet „did not forbid *women* to attend public prayers in a mosque, but *pronounced it better* „*for* them to pray in private." Voor Lane, die gewoonten van Egypte beschrijft, doet het er weinig toe of de vrouwen daar op raad van den Profeet of van latere autoriteiten tehuis blijven. Maar dat eene „moslimsche specialiteit" een Engelsch auteur op die wijze misbruikt, is ergerlijk.

hem die de vrouwen vereerde en op wien zij grooten invloed hadden, woorden in den mond gelegd, die eerst aan een later geslacht door diepe verachting voor de vrouw zijn ingegeven. Brandstof voor de hel zou hij het meerendeel der zwakkere kunne genoemd hebben, daar zij zwak van verstand en ongodsdienstig waren [1]). Deze laatste beschouwing won het in de Mohammedaansche maatschappij van die andere, gunstiger beoordeeling, in zoo menige Qorānplaats en in eenige overleveringen bewaard; en de geloovige schrijvers worden niet moede van op zeer onhoffelijke wijze den vrouwen te verwijten dat zij die goede opvoeding niet genoten hadden, welke zij zelven, door onnatuurlijke afsluiting van gezond verkeer, haar onthielden.

De verleiding is sterk om, bij de bespreking van allerlei onderwerpen die met de godsdienstoefeningen in verband staan, uit de rijke bron der traditieverzameling te putten en allerlei mede te deelen, dat licht werpt op de historische ontwikkeling van dit belangrijke deel van den Mohammedaanschen godsdienst. Te meer omdat zooveel in den Islām en zijn ritus, dat bij eene eerste kennismaking slechts zonderling schijnt, eerst verstaanbaar en belangwekkend wordt als men de wording ervan heeft nagespoord. Maar wij zullen ons hiervan moeten spenen, daar wij zoodoende geheel van onze tegenwoordige taak: de bespreking van van den Berg's „Beginselen", zouden afdwalen. Niet slechts ligt het historische buiten het plan van dit werk, maar historisch inzicht heeft bovendien aan deszelfs bewerking part noch deel. Elke bladzijde is een bewijs van de volstrekte vreemdelingschap des auteurs op geschiedkundig terrein.

„Zieken, reizigers en krijgslieden vóór den vijand hebben de be„voegdheid te bidden, zooals zij kunnen, en alle die regelen niet in „acht te nemen, welke voor hunne gezondheid of veiligheid gevaar„lijk zijn" [2]). Deze geheele opmerking geldt alléén voor zieken. Voor reizigers en krijgslieden heeft men zeer speciale çalāt-voorschriften, die zelfs in de kortste fiqhboeken in twee afzonderlijke hoofdstukken worden behandeld. Het lust mij niet, die hier mede te deelen; ik wijs er slechts op dat de vereenvoudiging der çalāt van den reiziger (صلوة المسافر) [3]) bestaat in 1° *vereeniging* (جمع) van twee paren çalāts, welke vereeniging eenerzijds *vervroeging* (تقديم), andererzijds

1) In eene toespraak, die hij bij gelegenheid van een Ontnuchteringsfeest tot haar zou hebben gehouden en waarvan in Bochārī's traditieverzameling verschillende redactiën voorkomen.

2) Van den Berg, *bladz.* 36.

3) Ook het oppositum van dit مسافر in den fiqh, de term: مُقِيم had vermelding en bepaling verdiend; ten minste evenzeer als die van benamingen voor allerlei contracten, met welker uitvoerige behandeling, als voor de practijk geheel zonder waarde, de geleerde en vrome Ghazzālī den spot dreef.

uitstel (تاخير) wordt; 2° *verkorting* (قصر, oudtijds, bijv. bij Bochārī, ook تقصير, oppos. اتمام), waaromtrent alles nauwkeurig is voorgeschreven. Verder dat ook de „godsdienstoefening bij gevaar" (صلوة الخوف) zeer nauwkeurig is geregeld. De uitspraak van van den Berg is dus onjuist en een aantal technische termen, die alweder meer te pas komen dan de vroeger vermelde geiten- en kameelennamen, ontbreken in Handboek en Register.

Erger is hetgeen nu volgt. *Bladz.* 36—37 noemt van den Berg drie belangrijke „buitengewone" (sonnat-)godsdienstoefeningen, omtrent welke hij zijne nadere mededeelingen weder aan Lane ontleent, dien hij hier echter nog slordiger dan ergens elders heeft gelezen.

De eerste door hem genoemde çalāt is de *tahaddjod*, die wij reeds boven leerden kennen als de nachtelijke godsdienstoefening, bestaande uit een willekeurig, mits *even*, aantal rak'ats, welke door den *witr* besloten en oneven gemaakt worden. Men kan deze in elk deel van den nacht houden; alleen is het middelste ⅓ van den nacht het meest gewenschte. In Qaïro, zoo verhaalt Lane [1]) laat men daarom de moaddins der groote moskeeën ten behoeve der vromen *even na middernacht* eenen adān afzingen, welke, daar hij de eerste van twee nachtelijke adāns is: *oela* (door Lane, naar Engelsche uitspraak *oola* geschreven) d. i. „de eerste" noemt. Aan een en ander ontleent van den Berg de vrijheid om 1° het woord tahaddjod door niets dan de onjuiste vertaling: *middernachtgebed* te verklaren; 2° de gewoonte der afroeping te Qaïro zonder restrictie als algemeen-moslimsch te vermelden; 3° door ongeloofelijk slecht lezen eenen zin der volgende bladzijde van Lane's werk hier toepassend, te zeggen, dat die adān *awlā* (*sic*) [2]) heet „naar het woord, waarmeê die aankondiging begint!"

De tweede sonnat-godsdienstoefening is de *çalāt ad-dhohā*, voor welke de tijd tusschen zonsopgang en middag als waqtoe vaststaat, de betrekkelijk lange tusschenruimte tusschen de morgençalāt (çobh) en die van den middag (ṭhohr). Zij behoort uit 2 à 12 rakʿats te bestaan en kan, gelijk men inziet, gevoegelijk de *voormiddagsçalāt* genoemd worden. Wat heeft van den Berg nu hiervan gemaakt? „Het gebed *in den morgenstond*", waarvan de aankondiging, evenals die van den tahaddjod, *'s nachts* plaats heeft; welke aankondiging naar haar eerste woord *abad* heet. Hoe komt hij aan dien onzin? Dit wordt ons duidelijk, als wij bij Lane [3]) de volgende woorden lezen: „About an hour before daybreak the müeddins of most mos-

1) Lane I: 92.

2) In den vorigen druk: owlā! Wij zullen aanstonds bedoelden zin te zijner plaatse bespreken.

3) I: 93.

„ques [1]) chant the second call, named the „Ebed", and so called „from the occurrence of that word near the commencement". Zulk eene aankondiging kan reeds voor de çobḥ-çalât bedoeld zijn [2]); mogelijk is zij echter slechts het einde van den tahaddjod. In geen geval heeft zij iets te maken met de overbekende dhohâ, die gewoonlijk te 9 à 10 ure plaats heeft. Over laatstgenoemde çalât wil ik bij deze gelegenheid nog een paar historische gegevens mededeelen. Een drietal, onderling niet geheel overeenstemmende, overleveringen [3]) leert ons, dat zij, waarschijnlijk eerst na Mohammed in zwang gekomen, aanleiding gaf tot strijd onder de oudste geloovigen: sommigen wilden weten, dat ook de Godsgezant haar placht te verrichten — anderen loochenden dit en wilden er niets van weten; onder dezen noemt men zelfs de eerste twee chaliefen. Ibn ᶜAbbâs of iemand, die het hem in den mond gelegd heeft, beweerde evenwel dat dit gebruik, door geene overlevering voldoende ondersteund, uit de Openbaring moest en kon gerechtvaardigd worden, en beriep zich op Qorân 38:17 [4]), waar geen onbevooroordeeld lezer zulk eene çalât vermeld zal vinden.

Over de derde sonnatçalât: de *tarâwîh*, zegt van den Berg niets dan den naam en begaat dus bij exceptie geene fout.

De buitengewone gemeenschappelijke godsdienstoefeningen [5]) worden hierop in 2 regels afgedaan en, wij zullen het straks zien, ook voor de feesten, die later nog afzonderlijk ter sprake komen, ware het beter, wanneer dit stilzwijgen was bewaard gebleven.

Met geen woord vinden wij de talrijke sonnat-çalâts vermeld, die bij allerlei gelegenheden plaats hebben en waarvan sommige veel vaker en door veel meer geloovigen waargenomen worden dan de hier besprokene en geheel verkeerd gedefinieerde nachtçalât en voormiddagçalât. Om van de vele, *uit 2 rakᶜats bestaande* çalâts maar twee zéér gebruikelijke te vermelden, noem ik de „moskeebegroeting" (تحيّة

1) Natuurlijk zijn de moskeëen van Qaîro bedoeld. Het is niet zonder belang hier te vermelden wat de door ons zoo vaak geciteerde Bâdjoerî, die in deze eeuw in Qaîro's beroemdste moskee leeraarde, omtrent bedoelde „aankondigingen" schrijft in Dl. I:520 van zijnen Commentaar op Ibn Qâsim. Hij vermeldt die daar terloops en noemt ze *tasbieḥs die op adâns gelijken* (zoodat Lane's terminologie dus eene kleine correctie behoeft) en noemt er 3 in plaats van 2, te weten: de oelâ (eerste), thânîja (tweede) en abad. Deze tasbieḥs hebben, volgens zijne opgave, in het laatste deel van den nacht (اخر الليل) plaats.

2) De adân hiervoor *moet* namelijk altijd vroeg, maar *mag* reeds dadelijk na middernacht plaats hebben. Zie Sjirâzî, Tanbieh, pag. 18.

3) Bocharî I:155, reg. 10—11; — 158, reg. 14; — 164 bovenaan.

4) Zie Baidhâwî's Commentaar t. p.

5) Bij de jaarlijksche feesten, bij eclipsen en groote droogte. De kunsttermen voor laatstgenoemde çalâts (صلوة الخسوف, ص' الكسوف, ص' الاستسقاء) worden niet vermeld.

المسجد), die bij het binnentreden van het bedehuis, zooals men ook bij Lane bijv. zien kan, werkelijk pleegt plaats te hebben, en de *çalāt al-istichārat* (صلاة الاستخارة; zie o. a. Bochārī I: 162, III: 325), welke vóór elke belangrijke onderneming aanbevolen wordt en als gevolg waarvan men òf goeden uitslag òf een ondubbelzinnig teeken van Allah verwacht, dat de voorgenomen zaak niet overeenkomstig zijn wil is [1]).

In de kinderachtige algemeene beschouwingen [2]) over de Vrijdag-godsdienstoefening (*bladz.* 37) komt, evenals in het Register, de domme fout jawm *alqijām*, in plaats van *alqijāmat* voor den „dag der opstanding (v. d. B.: oordeel)" voor; te erger, daar de schrijver niet eens bemerkt, dat het Maleische woord den goed Arabischen vorm heeft. De beschrijving van dezen wekelijkschen dienst lijdt aan het oude gebrek: tusschen hoofd- en bijzaken wordt niet onderscheiden en Lane wordt nageschreven, wiens berichten als altijd Qaïro gelden [3]). Ieder, die *bladz.* 38—39 oplettend heeft gelezen, zal meenen, dat het aanhooren der preek de hoofdzaak is van den Vrijdagdienst; alleen vergeet v. d. Berg hier, waar het behoorde, den titel *chatieb* (prediker) te behandelen [4]) en noemt dezen op de volgende bladzijde slechts terloops, zonder verklaring, onder de verschillende „geestelijken en bedienden" van eene moskee. Om die preek groepeeren zich, naar v. d. Berg's voorstelling, twee „gebeden": een van 2 rak'ats (of 4 voor Hanafieten) vóór de preek bij het binnenkomen van den imām (*bladz.* 38), en *„twee rak'ats* (na de preek) *tot besluit, waarmede de dienst is afgeloopen.*" Dit alles is alweer naar Lane's beschrijving [5]) van den dienst in eene Qaïro'sche moskee, maar door misverstand volgde van den Berg hem niet geheel getrouw. Bij de mededeeling van het eerste der zooeven genoemde çalāts vermeldde Lane uitdrukkelijk, dat dit eene Vrijdags-*sonnat* is; eene vrijwillige toegift dus, waarvan Lane, daar zij in Qaïro pleegt plaats te grijpen, meer aandacht te schenken had dan bijv. aan eene aldaar verzuimde *fardh*-verplichting. Iets anders is dit voor van den Berg. Onbetaalbaar is van den Berg's

---

1) Eene gelijke godsdienstoefening is sonnat bijv. bij het aannemen van den ihrām, bij den tawāf enz. enz,

2) Men begrijpt dat zulke beschouwingen zich voor critiek of nadere bespreking niet leenen. Zij zijn zonder oordeel nageschreven uit Lane I: 100 waar zij, in het verband van dat werk en met de bijvoeging van: *it is said*, op hare plaats zijn.

3) Zoo zegt v. d. Berg (bladz. 38) dat „gewoonlijk" Qorān XVIII in de moskee vóór de godsdienstoefening *voorgelezen wordt*, dat „in *landen*, waar de tijden des ge„beds van de minarets worden afgekondigd", Vrijdags een half uur vóór den dienst „de salām wordt afgeroepen, enz. altemaal zaken, die Lane omtrent Qaïro bericht.

4) Ook dit, dat van den Berg hier den chatieb (die chatieb blijft, ook al neemt hij hier en daar tegelijkertijd de functiën van imām waar) altijd imām noemt, komt uit misbruik van Lane's werk voort; wij zullen hierover niet verder uitweiden, daar ieder zich door vergelijking overtuigen kan.

5) I: 104 vv.

toevoegsel, dat, als de adān gehoord is, „de imām binnenkomt"; hier zijn zeker herinneringen aan eene dorpskerk, waar de dominé na het klokgeklep pleegt binnen te treden, bij van den Berg in het spel geweest. Hij heeft slordig gelezen, wat Lane[1]) schrijft: „Before the „adán is finished, the Khaṭeeb, or Imám, *comes to the foot of the „pulpit*" en heeft dit met zijne dorpskerkelijke verbeelding aangevuld. Immers in de moskee en vóór de vergaderde gemeente is de imām (resp. ook de chaṭieb) reeds lang vóór de gebedsafroeping[2]), om even als zij, de religieuze gebruiken vóór den eigenlijken dienst (sonnat-çalāt en Qorānreciteering) te volbrengen.

Wie zou nu verwachten dat in van den Berg's „2 rakᶜats tot besluit," waarmede „de dienst is afgeloopen" eigenlijk de pièce de résistance van den geheelen dienst ligt? En toch is dit zoo. De geheele godsdienstoefening, waarvan weliswaar het aanhooren der (korte) preek een integreerend deel uitmaakt, heet Vrijdags-*çalāt* naar haar voornaamste deel — en die Vrijdags-çalāt wordt door van den Berg hier aangeduid met woorden, die aan het dankgebed of den slotzegen in de dorpskerk herinneren. De lezing van het eerste het beste fiqhboek had hem van zijne dwaling kunnen genezen; zelfs *nauwkeurige* lezing van Lane[3]) kon hem tot juister inzicht brengen, daar deze de 2 rakᶜats uitdrukkelijk „the *farḍ* prayers of Friday" (in tegenstelling met de bovenvermelde sonnat-devotie) noemt.

Het „gebed", waarvoor de gemeente na afloop van den dienst in den masdjid kan blijven[4]), is voor de Sjāfiᶜieten *niet* het middaggebed maar eene sonnāt-godsdienstoefening. Dat de Hanafieten dit laatste „afzonderlijk en niet onder de leiding van een imām" verrichten, is onwaar; zij kunnen dit geheel naar verkiezing doen. Hetgeen over de choṭbat (preek) zelve wordt medegedeeld, is zeer gebrekkig, dient niet tot kenschetsing en is deels onjuist.

De „aanbeveling" (d. w. z. sonnat-voorschriften) omtrent bad, parfumeering en kleeding, die volgens van den Berg den *voorganger* (welken? den imām of den chaṭieb?) zou gelden, geldt *iedereen*, die de godsdienstoefening bijwoont.

Bedroevend onjuist is de voorstelling, die men bij schrijvers over deze onderwerpen gewoonlijk aantreft, omtrent de beteekenis van dien stand, dien men gewoon is met den onjuisten term van „*Mohammedaansche geestelijkheid of priesterstand*" aan te duiden. Dat van

1) I: 106.
2) Zoo geeft dan ook Sjirāzī, Tanbieh, bladz. 40, onder de sonnats van den Vrijdagsdienst aan „dat de chaṭieb blijve zitten, totdat de adān afgeroepen wordt."
3) I: 112—3.
4) Van den Berg, bladz. 39, naar Lane I; 113. Lane's mededeeling is hier niet volkomen in overeenstemming met de voorschriften, maar van den Berg heeft, naar gewoonte, Lane's kleine vergissing tot eene groote gemaakt.

den Berg zich niet de moeite gegeven heeft, zich door zelfstandige studie boven die scheve en verwarde phantasieën te verheffen, blijkt uit al wat hij over deze dingen schrijft; het best wellicht uit de volgende zinsnede: „De geestelijken van den Islām zijn bijna zonder „uitzondering arm, en de heerschzucht, benevens het zich afgeven „met wereldlijke aangelegenheden, waaraan hunne christelijke collega's „zoo vaak mank gaan, zal men onder hen slechts bij wege van zeld„zame uitzondering aantreffen. Gedeeltelijk is zulks misschien ook „daaraan toe te schrijven, dat de Mohammedaansche vorst tegelijk „het hoofd van den godsdienst is, of zich althans dit standpunt aan„matigt, en dus, gelijk trouwens in alle theocratische landen, de gees„telijkheid geene enkele reden heeft om zich als afzonderlijke macht „in den staat te beschouwen" [1]).

Al dadelijk treft den opmerkzamen lezer de onwaarheid der laatste opmerking aangaande „alle theokratische landen" en komt hem het klassieke voorbeeld van Israël voor den geest, waar toch priesters en profeten somtijds „enkele redenen hadden om zich als eene afzonder„lijke macht in den staat te beschouwen," neen, op den duur eene zelfstandige, geduchte macht vertegenwoordigden [2]). Maar laten wij die goedkoope algemeenheden varen en blijven wij bij ons onderwerp.

Waaraan plegen geestelijken of priesters hunnen, soms zoo schadelijken, invloed te ontleenen? Toch niet aan hun voorgaan in het gebed of aan hunne homiletische werkzaamheid? Neen; hetgeen hen eigenlijk tot priesters maakt, hetgeen waartoe zij geordend worden, is: de uitdeeling van *sacramenten*, het verrichten van sacramenteele handelingen. Zonder deze kon elk Christelijk huisvader bij voorbeeld zijn eigen gezin van geestelijke hulp voorzien. Maar de geloovige Christen heeft, om niet meer te noemen, den doop noodig om in de Christelijke gemeenschap te worden opgenomen en het H. avondmaal, om van zijne zaligheid in Christus de vaste overtuiging te erlangen. Wie dus over deze en dergelijke dingen beschikt, heeft, als het ware, de sleutelen der Hemelpoort; in de onthouding van dit geestelijk brood des levens heeft de priesterstand het middel den leek tot gehoorzaamheid te dwingen, daar deze het zich zonder de hulp van genen niet verschaffen kan. Evenzoo was in het oude Israël de tempelpriesterstand (geheel anders dan de bedienaren van den gods-

---

1) Bladz. 40—41. De laatste hier aangehaalde zinsnede kwam in de vorige drukken niet voor; zij doet de dwaasheid van van den Berg's voorstelling nog beter uitkomen, dan hetgeen eraan voorafgaat.

2) Om aan van den Berg's behoefte aan autoriteitsgeloof en tevens aan zijne onbekendheid met deze elementaire waarheden der geschiedenis te gemoet te komen, wil ik uit de vele beschikbare „geleerden van naam" *Strauss* kiezen, die (Leben Jesu f. d. deutsche Volk, S. 171) aldus spreekt: „*Wie aber durch die ganze Geschichte des* „*Volks Israel ein Widerstreit zwischen dem Priester- und Prophetenthum einerseits und* „*dem Königthum andererseits hindurchgeht*, so nahm u. s. w."

dienst in de synagoge) eene geduchte macht, omdat de leek diens hulp niet ontberen kon voor het opdragen van offers aan de Godheid, zonder welke hij zijn geluk niet gewaarborgd, zijne dagelijksche belangen niet verzekerd achtte. Maar het aanhalen van voorbeelden schijnt bij eene zoo duidelijke zaak overbodig.

Openbaringen van heerschzucht en misbruik van gezag bij eene geestelijkheid onderstellen de aanwezigheid van macht. Die macht berust op de beschikking over sacramenten, op de uitsluitende bevoegdheid tot verrichting van zekere heilige handelingen. Derhalve rijst de vraag: welke sacramenten en welke heilige handelingen zijn het, in welker bestuur zich de Mohammedaansche priesterschap verheugt en die zij met eene voor „hare Christelijke collega's" zoo diep beschamende zelfverloochening beheert? Antwoord: geene, hoe ook genaamd. Eigenlijk zijn er dus geene *geestelijken*, geene *priesters* en mogen wij de voorgangers in den godsdienst met dien naam slechts bestempelen, wanneer wij altijd ons blijven herinneren dat bij gebrek aan beter deze naam, door oudere schrijvers die de toestanden gebrekkig kenden ingevoerd, behouden kan blijven.

Nog twee belangrijke negatieve kenmerken behooren hierbij gevoegd te worden, om de onzalige verwarring van Mohammedaansche *imāms*, *chatiebs* enz. met welke soort van priesters ook, te voorkomen. Vooreerst missen zij (als voorgangers in den godsdienst) het eenige, zij het ook zwakke middel, dat behalve de sacramenten hun nog in handen zoude kunnen zijn: het onderwijs in den godsdienst. Immers al zijn in Egypte vele schoolmeesters *tevens* imāms, er bestaat noch in theorie noch in practijk tusschen beide functiën eenig verband. Ten tweede: zij vormen in het geheel *geen stand*. Dat zij niet geordend worden brengt de aard hunner bediening mede; maar, daar ieder geloovige, die niet geheel van onderwijs verstoken is gebleven, als imām kan optreden, is er ook geene gemeenschappelijke opleiding van candidaten voor dit ambt en hebben zij nog veel minder een character indelebilis. Uit alle standen worden voorgangers genomen door den *nāẕir* of directeur der moskee, welk ambt door één persoon voor elk bedehuis en niet door „een of meer" (v. d. Berg, blz. 40) bekleed wordt. Deze directeurs hebben niet alleen, zooals van den Berg wil, het beheer over de „vaste goederen en inkomsten" der moskee, maar zij benoemen tevens het geheele personeel van voorgangers en bedienden. Men moet weer verbaasd staan over de gedachteloosheid, waarmeê van den Berg Lane's heldere uiteenzetting verknoeit, als men bij hem leest: „De geestelijke zaken (in tegen„stelling van de wereldsche, welke de nāẕir alleen zou beheeren) „zijn opgedragen aan den imām of voorganger, benoemd door den „soeverein of door de gemeente, al naarmate de moskee door den

„een of door de andere gesticht is en onderhouden wordt. Onder „dezen imām, en veelal door hem aangesteld, zijn werkzaam een „groot aantal andere geestelijken en bedienden onder verschillende „titels als: chātib [1]), moadsdsin, bawwāb, moballigh enz." Zonder restrictie kan men zeggen dat van dit alles geen woord waarheid behelst. De „geestelijke zaken" [2]), aan den imām opgedragen, bestaan *alleen* in het voorgaan in de vijf dagelijksche godsdienstoefeningen en waren dan ook in Lane's tijd in Egypte aan *winkeliers*, *parfumeurs*, *arme studenten aan de Azhar* en *schoolmeesters* [3]) opgedragen, die daarvoor eene remuneratie van 12 centen per maand plachten te genieten!

Met de benoeming hunner medebeambten hebben zij niets te maken; het postje van chatieb (soms met het hunne gecombineerd) staat zelfs hooger en gaf dan ook in Lane's tijd ± 60 centen per maand honorarium. De Soeverein bemoeit zich niet met hunne benoeming, maar oefent alleen door bemiddeling van den qādhī eenige controle op de richtige administratie der moskeezaken door de nāzirs. De verkiezing van imāms door de gemeente (!!) behoort weer tot de dorpskerkelijke herinneringen van onzen schrijver en is zeker een feit, dat in nog hooger mate den lachlust van onzen vriend Amien opgewekt zou hebben dan de „gewoonlijke benoeming" van blinden tot moaddins. Ook de mededeeling van v. d. Berg dat de geestelijken „overigens hun levensonderhoud verdienen met het geven van onder„wijs, het voorlezen van den Koran, of het doen van gebeden bij „besnijdenis, ziekte, huwelijk, sterfgeval enz." geldt dus slechts voor *sommige gevallen*; en waar de geestelijken zich met dergelijke zaken bezig houden, doen zij dit *krachtens eene andere dan hunne geestelijke qualiteit.*

Uit de boven kortelijk geschetste omstandigheden vloeit van zelf voort dat in den Islām, bij gebrek aan sacramenten, een stand van personen, die van geestelijk gezag gebruik of misbruik maken, onmogelijk is. Althans een door de Wet erkende stand; maar al kon op Mohammedaansch gebied eene eigenlijke geestelijkheid niet als kweekplant opschieten, in den vorm van onkruid vertoonde zij zich toch. Zijn er geene sacramenten en kan men dus van het *officiëele geloof* der Mohammedanen weinig misbruik maken tot eigen voordeel — er blijft bij *alle* volken, die aan den Islām onderworpen zijn, een nooit en nergens uitgeroeid *bijgeloof*. Volgens dit bijgeloof zijn er menschen die, door hunne vermeende of werkelijke ascetische levenswijze, bijzondere gunsten van Allah en heerschappij over natuur-

1) Deze domme fout (خاطب i. p. v. خطيب) vindt men ook in het Register.

2) Dat de Mohammedaansche geestelijkheid geene zoogenaamd herderlijke plichten heeft en hoe voor de behartiging der geestelijke belangen van de geloovigen in den Islām wordt gezorgd, werd door mij aangestipt in mijne voordracht: „De beteekenis van den Islām voor zijne belijders in Oost-Indië", bladz. 7—8.

3) Lane I: 103. Bij voorkeur dezulken dus, die wel gaarne „een duitje erbij" verdienen.

krachten hebben verkregen; die ziekten kunnen genezen en voorkomen door hun gebed of door amuletten, welker vervaardiging hun geheim is, en wat niet al meer; heiligen, van wier graven nog na hunnen dood wonderen uitgaan, welke door de grafbewakers geadministreerd worden. Zulk een omvang heeft dit bijgeloof over de gansche moslimsche wereld verkregen, neen behouden, dat het ten slotte toch half-officiëel erkend en juist daardoor binnen zekere perken gehouden moest worden. Die gebeden van walî's en derwiesjen, die bemiddeling der bezitters van heilige graven, die amuletten, zij werden de sacramenten zoo al niet van den Islâm. dan toch van de Mohammedanen. En wil men weten of de bestuurders van die heilige zaken en handelingen zich ook gezag hebben aangematigd en vaak woelingen hebben veroorzaakt — men vrage het aan de geschiedenis en aan het heden, of de maraboets in N. W. Afrika, de derwiesjen in Turkije, Egypte, Syrië, Perzië ook invloed hebben op het volk en „eene zelfstandige macht" vaak tegenover de officiëele overheid uitmaken; men vrage ook, waaraan Arabieren en hadji's (waar dezen niet te talrijk zijn) in O.-Indië hunnen invloed te danken hebben. Zij allen zijn in werkelijkheid de „priesters der Mohammedanen". Zegt dus v. d. Berg [1]: „Het is echter opmerkelijk, dat zelfs in Mohammedaansche landen, „welke onder Europeesche heerschappij staan, en speciaal in Neder-„landsch-Indië, godsdienstige woelingen met een politiek doel [2]) in den „regel niet door de geestelijken van beroep worden aangestookt;" dan antwoorden wij: van tweeën één; òf gij bedoelt de imâms en hunsgelijken en dan moet men al zeer weinig opmerkingsgave hebben om hetgeen gij van hen vermeldt „opmerkelijk" te achten [3]); òf die andere geestelijken: maraboets, derwiesjen enz., en dan is uwe opmerking ten eenen male onwaar.

Laatstgenoemde geestelijken worden, met hunne „theologische excentriciteiten (*sic*) en quasi-wonderen" door van den Berg besproken (zonder eene poging zelfs om hunne beteekenis voor den Islâm te waardeeren) als deel uitmakende van „een aantal personen, die zon-„der bepaald tot den geestelijken stand [4]) te behooren, zich toch als „een aanhangsel (*sic*) daarvan beschouwen, hun verblijf in of nabij „de moskeeën hebben, en uit wie bij vacature veelal de geestelijkheid „gekozen wordt." [5]) Van deze woorden is geene letter waar. Derwiesjen en hunsgelijken stellen er volstrekt geen prijs op als een „aan-

---

1) Bladz. 41.

2) Deze uitdrukking is weer een staaltje van Van den Berg's bureaustijl. In den Islâm heeft men geen godsdienstig en politiek gebied en alle „godsdienstige woelingen" hebben per se wat wij een politiek doel zouden noemen.

3) Tenzij men het ook opmerkelijk wil achten, dat bijv. onder ons de voorzangers der Protestantsche kerken zich geen geestelijk gezag aanmatigen.

4) Waartoe, gelijk wij zagen, niemand behoort, daar zulk een stand slechts in sommiger verbeelding bestaat.

5) Bladz. 41.

hangsel" van de moskeebeambten beschouwd te worden; zij wonen volstrekt niet bij voorkeur in of nabij de bedehuizen en, gelijk wij hierboven zagen, doen zij den parfumeurs, schoolmeesters en winkeliers geene ernstige concurrentie aan als candidaten voor voorgangersambten. Verwarde generaliseering van de op Java voorkomende *pakaoemans* met derzelver bevolking (die dan toch niet uit Derwiesjen bestaat?) hebben hier des schrijvers phantasie aan het hollen gebracht. De andere „aanhangsel vormende" ambtscandidaten noemt hij „de studenten (morīd) aan de academiën en *priesterscholen.*" Priesterscholen bestaan nergens in Mohammedaansche landen, daar de priesters (om dien onjuisten term nu maar te gebruiken), gelijk wij zagen, geene opleiding hoegenaamd voor hun ambt noodig hebben of ontvangen dan die, welke elk moslim tehuis of in de kinderschool verkrijgen kan. Dat ook de Javaansche pâsantrèns, die hier door van den Berg weer ten onrechte priesterscholen genoemd worden, nóch de vorming van priesters ten doel hebben nóch bovenal priesters leveren, heeft Mr. Grashuis reeds lang geleden [1]) duidelijk aangetoond.

En de studenten aan de „akademiën" (een ietwat verheven term voor de meeste bestaande inrichtingen van voortgezet Mohammedaansch onderwijs) worden allerminst voor imâms opgeleid. De luttele kennis van formulen en lichaamsbewegingen, die zij hiervoor noodig hebben, bezitten zij reeds lang wanneer zij zich aan eene madrasa op de wetenschap gaan toeleggen. Het is dan ook het toppunt der dwaasheid nabij, wanneer van den Berg in zijne Inleiding [2]) zegt: „Die Akade„mie (al-Azhar te Qaïro), gesticht door den bekenden Saladin, werd „vroeger ook veel bezocht door inboorlingen van Nederlandsch-Indië, „*die zich voor den priesterstand wilden bekwamen*, en dit eenigszins ern„stiger opvatten dan de groote meerderheid hunner aanstaande (*sic*) „collega's". Immers de Azhar wordt nu, gelijk Amien mij verzekerde, door evenveel moslims uit O. Indië (7 à 8) bezocht als voorheen; hun aantal hangt zeer onmiddelijk samen met de voor hen bestemde studiebeurzen, waaruit hun vrije woning en dagelijks een rantsoen brood wordt verstrekt. Zij komen daar echter (gelijk trouwens honderden van geloovigen uit andere landen) niet om zich voor ambten te bekwamen, maar om zich op zoo goedkoope wijze aan de godgevalligste zaak der wereld, aan de heilige wetenschappen te wijden. Jaren lang blijven zij daar studeeren — niet totdat zij zekeren cursus hebben doorloopen, maar — totdat eene of andere omstandigheid hen huiswaarts roept en andere landgenooten hunne plaats innemen. Anderen doen dezelfde kennis te Mekka of te Medina op, waar eveneens vrome land- en geloofsgenooten den weetgierigen de zorgen des levens

1) Men zie bijv. zijne Inleiding tot de „Soendanesche Bloemlezing", bladz. XIX.
2) Bladz. 14.

voor een deel hebben verlicht door legaten en stichtingen. De meesten hunner zal men, voor zoover zij naar Indië terugkeeren (en honderden doen dit niet), onder de leermeesters aan pasantrèns of soerau's [1]) met grooter kans van slagen kunnen zoeken, dan onder de masdjidgeestelijken. Daar alleen komt hunne moeielijk verworven kennis hun te pas; terwijl zij voor de practijk als panghoeloe of imām, bijna al de te Qaïro of Mekka vergaarde wetenschap kunnen ontberen.

Die geloovigen, welke de Azhar en dergelijke inrichtingen bezoeken zonder het voornemen te hebben zich daar zoolang zij knnnen aan de ʿoeloem addīn (godsdienstige wetenschappen) te wijden, wenschen òf hunne opvoeding als vrome, geletterde moslims te voltooien òf zij bereiden zich voor het *qādhī*-ambt en dergelijke voor.

Over de in vele opzichten gansch eigenaardige positie der „geestelijkheid" in landen als Oost-Indië, waar de Islām niet van een brandpunt van Mohammedaansche beschaving uit ingevoerd, maar zachtkens en langzaam ingevloeid is, valt veel te zeggen dat men in dit Handboek met de bestemming, die de schrijver zelf eraan gegeven heeft, moest vinden. Maar we lezen hier over de priesters in O. Indië nagenoeg niets en worden in eene noot verwezen naar van den Berg's opstel over dit onderwerp in Dl. XXVII v. h. Tijdschrift v. h. Bat. Genootschap. Dit opstel bevat belangrijke mededeelingen, door anderen verschaft; hetgeen men er noode in mist, is de wetenschappelijke redactie, die v. d. Berg eraan had moeten geven, maar in plaats waarvan hij alles zoo goed als onverwerkt bijeenstelt zonder de gezichtspunten aan te wijzen, van waar men dit alles heeft te beschouwen.

In een land, waar de Islām allengs is ingedrongen; waar geen corps Arabisch-sprekende ambtenaren het leven van staat en volk van boven af krachtig is begonnen te islamiseeren, om allengs den invloed van den Islām steeds lager te doen doordringen; daar begint de ontwikkeling in omgekeerde richting: van de onderste lagen naar boven. Waar geene stadhouders, qādhī's, ʿāmils, moskeedirecteuren van elders gekomen, sommige zaken althans plotseling en radicaal hervormen, daar blijft veel bij het oude, niet alleen uit onwil en gehechtheid aan oude volkseigenaardigheden, maar uit onkunde en onmacht. De eenigen, die dadelijk eenige meerdere kennis van de voorschriften noodig hebben dan de massa, zijn daar de imāms; want lang voordat aan hervorming van staatsbestuur en rechtspraak ook maar gedacht wordt, is het vrome deel des volks daar voorgegaan met de beoefening van dát gedeelte van den Islām, dat voor ieders zaligheid noodig en voor ieders krachten bereikbaar is. In zulke omstandigheden wordt weer, evenals ten tijde van Mohammed onder de pas bekeerde Arabierenstammen, de *voorganger in de godsdienstoefeningen*

1) Zooals bijv. *Toeankoe Sjèch Siloengkang* in de Padangsche Bovenlanden.

tevens de vraagbaak der geloovigen in al die zaken, waarover de jonge gemeente dadelijk ingelicht moet zijn. Hier spreekt het van zelf dat de imām tevens administrateur is van de voor gewijde doeleinden afgezonderde goederen als: giften, legaten (waqfs) ten bate van moskeeonderhoud, godsdienstonderwijs, armen enz.; even natuurlijk als dat hij de zakāt der geloovigen, die geen ambtenaar komt innen, inzamelt en naar zijn beste weten beheert en verdeelt. Hij is de aangewezen raadsman bij de invoering van de nieuwe wetten op een gebied dat, na het zuiver godsdienstige, het meest in het leven der personen ingrijpt: het huwelijk en alwat daarmeê samenhangt, tevens, voor zoover zulks met de bestaande toestanden niet te zeer strijdt, het erfrecht. En wanneer de omwenteling eenmaal de hoogste rangen der maatschappij zal hebben meegesleept, wanneer vorsten ten slotte hun zegel zullen drukken op de langzaam maar zeker tot stand gekomen bekeering, dan is het alweder natuurlijk, dat zij met de eigenaardige positie der imāms in hunne landen rekening te houden en hiervan partij te trekken hebben. Eene radicale hervorming van de rechtspraak is, zelfs wanneer de Islamiseering reeds zoo groote vorderingen heeft gemaakt, zonder een krachtigen stoot van buiten a priori niet te verwachten; de wet der traagheid doet zich ook op dit gebied gelden. Maar eene controle der bestaande rechtspraak, ja allengs haar gedeeltelijk overgaan in handen van den Islām wordt een eisch des tijds.

En wien zal men nu zulk eene controle na den geschetsten loop der zaken eerder toevertrouwen dan aan de met een gevestigd gezag bekleede imāms? Zoo wordt de imām (al heet hij ook op Java panghoeloe, op West-Sumatra behield hij zijn Arabischen naam, en de beteekenis verschilt niet) tevens *nāẕir* en, voor zoover functiën van den qādhī uitgeoefend werden, *qādhī*; zag hij aan zijn toezicht dezelfde zaken onderworpen, die men in Mohammedaansche landen veelal aan de zorg van den qādhī opdraagt, en was hij dus *administrateur van waqfs en onbeheerde goederen*, verder *ḥākim*; onmiddellijk of door mindere hem ondergeschikte beambten: *ʿāmil* en oefende hij op dezelfde wijze als het ʿāmilschap ook dat toezicht op de sluiting en ontbinding van huwelijken uit, dat in Egypte bijv. aan de dusgenaamde „faqiehs" en elders aan dergelijke ambtenaren is toevertrouwd [1]).

Bovenstaande opmerkingen geven een vluchtig en beknopt over-

1) Het is mij namelijk door inlichtingen van den Sjaich Amien al-Madanī alweer bevestigd, hoe dwaas men doet door dit toezicht op de huwelijken als iets speciaal Oost-Indisch, als eene „afwijking" aan te halen. Onzen Sjaich, die veel gereisd had in Mohammedaansche landen, was geen land bekend, waar zulk toezicht niet bestond. Veelal stonden in kleine plaatsen die huwelijksluiters en -ontbinders, zeide hij, onder toezicht van den qādhī van hun district of zelfs in stadsbuurten onder den qādhī der stad; te Medina is hun officieële titel: مَأْذُون القاضي فى عقد النكاح.

zicht van hetgeen men moet weten om de ontwikkeling der zoogenaamde priesterschap in Oost-Indië vóór den Europeeschen invloed te begrijpen. Menige bijzonderheid zou er aan toegevoegd kunnen worden. Zoo bijv. is het opmerkelijk dat de namen zelfs der dusgenaamde désa-priesters nog aantoonen, dat zij (hoe ook later hunne verhouding zich locaal mag hebben gewijzigd) niet anders waren dan handlangers van de imāms der masdjids voor plaatsen, die niet in het bereik van dezer onmiddellijk toezicht lagen. De namen: *modin*, *mĕrbot*, *kaoem*, *kajjim*, *bilāl*, duiden ambten aan, die in en aan de moskee uitgeoefend worden. Men moge nu al spoedig deze titels gebruikt hebben zonder hunne juiste beteekenis te verstaan — het feit, dat de désa-geestelijken ze dragen [1]) brengt hen toch zonder twijfel met den masdjid in betrekking. De titel *kalipah* [1]) kenschetst hen als *plaatsvervangers* (natuurlijk van den panghoeloe), terwijl de naam *pĕkih* (faqieh) [1]) hen op ééne lijn plaatst met die beambten in Egypte, die min of meer namens den qādhī, op huwelijken enz. het noodige toezicht houden. In het algemeen zijn zij dan ook nu nog afhankelijk van den panghoeloe en heeft zelfs de zakāt-inning, waar die belangrijk is, onder diens controle plaats; al is hier en daar de positie van den dorpspriester ook vrij onafhankelijk [2]). Zoowel deze en dergelijke algemeene beschouwingen als opgaven betreffende de Oost-Indische [3]) priesters ontbreken in het Handboek, dat vooral voor aanstaande O. I. ambtenaren is bestemd.

Behalve de dagelijksche en wekelijksche godsdienstoefeningen komen in dit hoofdstuk van den fiqh ook de *jaarlijksche*, de feestgodsdienstoefeningen ter sprake. Men behoeft slechts in het algemeen op de hoogte te zijn van de Mohammedaansche feesten naar de theorie en in de practijk, om dadelijk in te zien, dat hier maar ééne goede methode van behandeling is.

Er zijn namelijk twee officiëele Mohammedaansche feesten: het *Groote Offerfeest* en het *Einde der Vasten*. Op het eerstgenoemde is het wenschelijk (niet verplichtend), ook al is men niet in het dal van Minā (ten O. van Mekka) een offerdier te slachten; het tweede moet men liefst inwijden door het uitreiken van de zakāt alfitr (de

---

1) Van den Berg, Mohammedaansche Geestelijkheid enz., Overdruk, 2de druk, bladz. 19. Wat den titel *kalipah* betreft, merk ik nog op, dat deze van oudsher in verschillende Mohammedaansche landen gebruikelijk was om ambtenaren aan te duiden, die geheel of gedeeltelijk de functiën van een stadhouder, qādhī of een ander titularis vervulden; men zie bijv. Tabarī II: 506, reg. 10, Fihrist, ed. Flügel, I: 215, reg. 6; Kitāb al-Aghānī XV: 129, reg. 18 en 25; Höst, Nachrichten von Marókos, S. 178, 180 etc. De verklaring, door Prof. Dozy in zijn Supplément voorgesteld, is dus volkomen juist.

2) Zie bijv. voor de bergdistricten van Tjeribon, Ind. Gids, September 1882, p. 393.

3) En hieronder heeft men toch wel niet alleen de Javaansche en Madoereesche te verstaan, waarover de door van den Berg uitgegeven rapporten handelen? Over Sumatra vindt men bijv. bij van Hasselt, over Celebes in de „Bijdragen" van Matthes gegevens genoeg.

in Indië wel bekende pitra) aan hen, die hierop recht hebben. En zoo is er meer. Maar hetgeen, waarom die feesten *hier* ter sprake komen, is de *godsdienstoefening*, die voor beide ôf als eene wèlbevestigde sonnat of als een fardh alkifâjat wordt beschouwd. Zij onderscheidt zich van den Vrijdagsdienst doordien de feest-çalât van 2 rak'ats hier *vóór* de preek plaats heeft en doordien men ze vaak in plaats van in den masdjid houdt op een daarvoor aangewezen plein of vlakte [1]). Verder bestaan voor den inhoud der preek zoowel als voor de enkele deelen, waaruit de feestçalât bestaan moet, eenige bijzondere voorschriften. Zulke godsdienstoefeningen hebben *bij geen ander feest* plaats en de fiqhboeken vermelden zelfs geene feesten buiten deze.

Toch zijn er ook andere; een aantal gebruiken, plechtigheden, vermakelijkheden enz., welke de Islam bij de volken, die hij aan zich onderwierp, niet vermocht uit te roeien, zochten hunne toevlucht onder den dekmantel van Mohammedaansche herinneringsdagen; ter eere van Mohammed, van zijne dochter, van zijnen schoonzoon en neef 'Alî en diens afstammelingen, van allerlei werkelijke of gefingeerde moslimsche heiligen deed en doet men zaken. die aan den Islâm vreemd, ja soms eigenlijk met den Islam onvereenigbaar zijn. Evenals op zoo menig ander terrein, evenals wij het boven bij de bespreking der geestelijkheid opmerkten, zoo moest ook hier de Islâm veel assimileeren, ja veel onverduwbaars slikken, opdat het geen onafhankelijk bestaan buiten hem zoude voortzetten.

Hoe heeft nu de schrijver van een Handboek als het thans besprokene met deze stoffe te handelen? Voor de officiëele feesten is dit gauw gezegd: natuurlijk moet hij min of meer hiervan, al naarmate van zijn bestek, maar *de hoofdzaken althans* in de eerste plaats behandelen.

De behandeling der officiëel niet-erkende feesten geeft meer moeielijkheid, omdat zij uit den aard der zaak voor elk land, ja dikwijls voor elk gewest verschillen. Wel zijn er enkele die, zooals het *geboortefeest van Mohammed*, zoo goed als algemeen gevierd worden, maar dan is de viering zelve locaal zeer afwijkend; voor het meerendeel heeft elk land, elk gewest zijnen officieuzen feestkalender [2]). Men kan zich dus omtrent deze zaken ôf tot eenige algemeene opmerkingen bepalen en verder naar de beschrijvende litteratuur voor de verschillende landen verwijzen; ôf bovendien, met het oog op een bepaald gedeelte der aarde (in casu: Oost-Indië) de noodige bijzonderheden mededeelen. Van den Berg doet noch het een noch het ander, maar schrijft Lane na, die *officiëele en speciaal-Egyptische feesten*

1) De aangewezen plaats heet dan *moçallâ* (مُصَلًّى), welke term in het „Register" ontbreekt.

2) Hierbij komt nog het bezwaar, dat ook voor hetzelfde land in verschillende tijden verschillende feestkalenders te geven zouden zijn.

door elkaar behandelt; en hij neemt daarbij den schijn aan, een catalogus van „de voornaamste" der algemeen-Mohammedaansche feesten te noemen. Heeft dus ook Lane zonder methode gewerkt? Geenszins; hem was het te doen om eene nauwkeurige beschrijving te geven van „*their* (*the modern Egyptians*) *periodical public festivals celebrated in Cairo*" [1]), gelijk hij die van den eersten Moharram tot den laatsten Doe 'l-Hiddja bijwoonde; en dat niet om een denkbeeld te geven van *Mohammedaansche*, maar van *Egyptische* gebruiken, omdat bij die feesten „many of the most remarkable customs *of the modern Egyptians* are witnessed". Welnu: om zich de zaak gemakkelijk te maken geeft van den Berg — niet de beschrijving, maar — de lijst dier door Lane beschreven feesten; niet eens bemerkende hoe bespottelijk het is, daarin één feest (de *maulid al-Hasanain*) op te nemen, dat te Qaïro gevierd wordt in verband met eene moskee dier stad, waarin een zoogenaamd graf van Hosain gevonden wordt! Kan het beter?

En, terwijl Lane nauwkeurig verslag geeft van het door hem bijgewoonde, leidt van den Berg zijn gecopieerden feestcatalogus in met deze beschrijving, *die op geen enkel* officiëel of niet-officiëel *feest past*, maar die hij op alle zonder onderscheid toepasselijk verklaart: „Door„gaans bestaat de viering daarin, dat gedurende de voorafgaande da„gen en nachten in de moskeën voortdurend dsikrs worden verricht, „terwijl op den dag zelve de gemeente zich vereenigt tot een speciaal „gebed of (*sic*) tot het aanhooren van eene preek [2]), dat men zijn fraaiste „kleeren aantrekt, elkander gaat bezoeken, en te zamen *maaltijden „houdt*" [3]). Waarlijk, wanneer een schoolknaap, na lezing der 67 bladzijden van Lane's beschrijving, hiervan rekenschap gaf in zulke woorden, gevolgd door zulk een catalogus als die van van den Berg, men zou hem bestraffen en hem eenige extra oefeningen in de kunst van lezen laten maken. Men moet er zich bij dit alles nog over verwonderen, dat van den Berg handig genoeg geweest is, om althans de processie van den Egyptischen mahmal en van de te Qaïro jaarlijks gefabriceerde kiswa (het nieuwe kleed voor de Ka'ba) niet in zijne lijst op te nemen. Deze lijst bevat overigens niet veel meer dan de namen der bedoelde feesten, zonder eenig denkbeeld van hun eigenaardig karakter te geven. Zelfs geeft eene enkele noot eene geheel scheve voorstelling van het in de eerste plaats genoemde feest: *de jaum 'asjoerâ*. „Het Moharram-feest," zoo lezen wij, „is een aloud Semi„tisch feest, waarvan de oorsprong met Hosain niets te maken heeft.

1) Dl. II: 145 vv.

2) Men herinnert zich uit het bovenstaande, dat nooit eene preek zonder çalât voorkomt, en beide vereenigd alléén bij de officiëele feesten plaats grijpen.

3) NB! En dan volgt in de eerste plaats in de „feestenlijst" de *jaum 'asjoerâ*, een *vastendag!!*

„Het komt overeen met den grooten Verzoendag der Israëliten." Men zou, zeker met meer recht, kunnen zeggen dat het een aloud Hindoesch of Perzisch feest is. Men zou ook kunnen opmerken dat de Groote Verzoendag geen *aloud* Israëlitisch, laat staan dan aloud Semitisch feest is. Maar van den Berg let op die kleinigheden niet.

De ʿâsjoerâ is alleen een *feest* in landen en in kringen, waar korter of langer tijd het Sjiʿitisme grooten invloed geoefend heeft, bijv. Egypte, Perzië, Hindostan, en door invloed van laatstgenoemd land oudtijds ook Java en Sumatra, waar thans slechts flauwe herinneringen hiervan zijn overgebleven. Voor den gewonen, rechtzinnigen Mohammedaan gaat de dag onopgemerkt voorbij, tenzij in zijne omgeving sporen der Sjiʿa gevonden worden; anders is het eenvoudig verdienstelijk (niet verplichtend) den ʿâsjoerâ-dag te vasten. Dat de verzoendag (dien van den Berg een *feest* gelieft te noemen) op het ontstaan van dit laatste gebruik in Mohammeds gemeente invloed geoefend heeft, is niet onwaarschijnlijk, maar evenmin zeker. Hindoes, Perzen enz. vieren echter gedurende 10 dagen (en soms nog langer) oude volksfeesten, die men min of meer gewettigd heeft, door *sommige* van de meest in het oog vallende gebruiken aan de herinnering der treurige lotgevallen van ʿAlî en diens ongelukkig geslacht vast te knoopen. Men leze echter eene beschrijving van dit feest onverschillig van welk land, waar het als feest gevierd wordt [1]), en men zal vergeefs zoeken naar een enkelen trek van overeenkomst met den grooten Vastendag, dien de Joden sedert de ballingschap inachtnemen en waarin van den Berg een „aloud Semitisch feest" heeft teruggevonden.

Voor de speciale beschrijving der twee officiëele feesten, die hier leukweg als n° 4 en 5 der lijst vermeld worden, verwijst de schrijver ons naar de Hoofdstukken over de Vasten en de Bedevaart. Ofschoon de beschrijving der godsdienstoefeningen *hier* behoord had, zouden wij met die onnoodige verplaatsing genoegen nemen, als er iets van te recht kwam. Maar over het Vastenfeest lezen we in bedoeld hoofdstuk [2]): „Het feest duurt gewoonlijk twee of drie dagen, gedurende „welke men zijne fraaiste kleederen aantrekt, zich parfumeert, zijne „vrienden gaat bezoeken, aalmoezen geeft, en gastmalen aanricht. In „de moskeeën wordt op den eersten dag een gemeenschappelijk gebed „en eene speciaal op deze gelegenheid toepasselijke preek (chotbat) „gehouden; terwijl (*sic*) men ook veel de kerkhoven gaat bezoeken, „en de graven met bloemen en palmtakken versiert." Schooljongensherinneringen van eene vluchtige lezing van Lane; locale gebruiken en officiëele feestviering dooreengemengd; wat omtrent de laatste medegedeeld wordt, gebrekkig en onjuist.

1) Zie bijv. Sell, the Faith of Islam, pag. 287 vv.; Dozy, Islamisme, pag. 300 vv. van den eersten druk.

2) Bladz. 59.

In het hoofdstuk van den Hadj lezen wij [1]) omtrent het Groote Feest, dat inderdaad *geheel op dezelfde wijze* als het Einde der Vasten wordt gevierd, behoudens de aanbeveling aan de geloovigen om een offerdier te slachten: „De geloovigen, die zich op den 10den Dzoe'l-„Hidjdjat niet op de gewijde plaats bevinden, kunnen natuurlijk ook „niet al de plechtigheden van het feest vieren, en bepalen zich tot „het slachten van een offerdier, en, voor zoover zij tot de vermogen-„den behooren, tot het verdeelen van het vleesch onder de armen." Ook hier ontbreekt de hoofdzaak, zijn de détails verkeerd en is alle verdere commentaar overbodig.

Een afzonderlijk lijstje heeft van den Berg gemaakt van de bij Lane t. a. p. vermelde en dus in Egypte gevierde, *heilige nachten* [2]). Ook zulke zaken verschillen tijdelijk en plaatselijk en Egyptisch is ook hier niet met Mohammedaansch synoniem. Evenmin mag men echter Turkije hier als model nemen, gelijk Dr. Juynboll deed door de 7 heilige nachten, welke d'Ohsson in zijn „Tableau de l'Empire Ottoman" vermeldt, voor deze 3 in de plaats te stellen. Te minder daar eene Sjâfi'itische autoriteit in de 9e eeuw der Hidjra opzettelijk een werk schreef om de viering van ééne dier nachten (de *lailat ar-raghâib*) als kettersch te veroordeelen [3]), terwijl eene jongere autoriteit [4]) 6 nachten gewichtig noemt en alle andere, uit een religieus oogpunt beschouwd, onderling gelijkstelt.

„Onder het hoofdstuk van het gebed zijn de Arabische rechtsge-„leerden gewoon tevens te behandelen de verplichtingen jegens een „overledene" [5]). Zonderling! Minder vreemd wordt dit echter, als men bedenkt dat voor gebed hier: *çalât*, de moslimsche *godsdienstoefening* bij uitnemendheid te lezen is; en dat bij een doode eene çalât gehouden moet worden, waarvoor zeer speciale voorschriften in de fiqh-boeken voorkomen, die *çalât al-djinâzat* (صلوة الجنازة) heet en welke van den Berg zoo vrij is noch hier, noch onder de vroeger vermelde „çalâts bij buitengewone gelegenheden" [6]) te noemen of te beschrijven. Wel noemt hij „een gemeenschappelijk gebed voor de rust van den „overledene", dat *bij het graf* gehouden wordt en dienen moet om den doode te sterken tegen de beproevingen, welke hem in het graf

1) Bladz. 70.

2) Onjuist nageschreven is de datum der *lailat alqadr*, die niet juist 27 Ramadhân, maar op een der oneven nachten van het laatste tiental gesteld wordt en, volgens sommigen, (Bâdjoeri I: 516) jaarlijks verspringt. Ofschoon de meening, dat het 21 Ramadhân zou zijn, vele voorstanders heeft, zijn allen het erover eens, dat men, om zeker de zegeningen van dien nacht te genieten, alle genoemde onevene de nachtçalât moet verrichten. De op Java bekende malĕmans hangen hiermede samen.

3) Hadji Chalifa II: 225, N° 2571: تحفة الحبائب بالنهى عن صلوة الرغائب ورقتان لقطب الدين محمد بن محمد الخيضرى الشافعى مفتى الشام المتوفى سنة ٨٩٤.

4) Bâdjoeri I: 515.

5) Van den Berg, bladz. 43.

6) Zie boven bladz. 407 (de godsdienstoefening bij eclipsen, de regençalât enz.).

wachten. Bepaaldelijk worden den doode daarin de woorden der geloofsbelijdenis, die hij niet mag vergeten zijn, wanneer Monkar en Nakier hem komen ondervragen, *voorgezegd*; en naar dit voorname bestanddeel zoowel als wegens het boven omschreven doel heet dit gebed het *versterkings-* of *vóórzeggingsgebed* (التلقين of دعاء التثبيت). Van dezen naam is de verbasterde Arabische vorm talĕkim in Indië bekend, maar in ons Handboek is van dat alles niets opgenomen[1]). De *çalât* al-djinâza, wel te onderscheiden van deze *doʿâ*, maakt geen deel uit van de begrafenisplechtigheid en behoort òf in het huis van den overledene, òf, en dit bij voorkeur, in den masdjid gehouden te worden[2]). De çalât, die in ons hoofdstuk thuis behoort en door van den Berg niet behandeld wordt, geldt als *fardh* (pĕrloe, wettelijk verplichtend), terwijl de door hem wèl vermelde doʿâ aanbevelenswaardig (*sonnat*) is. Fardh zijn bovendien de wassching van het lijk, de wikkeling in den kafan (lijkkleed of kleederen, *oneven* in aantal) en de begrafenis, welke van den Berg weer hoogst onvolledig beschrijft. Ter zijde van den grafkuil behoort eene gleuf (*laḥd* لَحْد) te zijn, die tot opneming van het lijk bestemd is; òf, als de bodem dit niet toelaat, moet men midden in den kuil voor dit doel eene ruimte afzonderlijk uithollen (شَقّ)[3]). Eerstbedoelde zaak komt, bij haren Arabischen naam genoemd, althans op Sumatra[4]) voor. Wil men dit niet vermelden, ik heb er niets tegen; maar men geve dan ook geene verkeerde inlichtingen, gelijk v. d. Berg[5]) doet.

Ten slotte zij kortheidshalve slechts vermeld dat hetgeen van den Berg over de graven en het grafbezoek mededeelt, hoogst onvolledig en onjuist is, evenals zijne opmerkingen over het rouwbetoon[6]). „*Als* „*eene bizondere gewoonte der Indische Mohammedanen* verdient nog ver„meld te worden het houden van lijkmalen, zoowel onmiddelijk na de „begrafenis als later op gezette tijden"[7]). Het „bijzonderste" van deze „bizondere gewoonte" is dat zij overal voorkomt, waar de Islâm

1) Dit *talqîen* (تلقين) heeft, in het bijzonder ook in den fiqh, nog meer beteekenissen: het *vóórzeggen* van den eed door den rechter wordt technisch aldus genoemd (bijv. Bâdjoerî II: 274—5). Ook dit ontbreekt bij van den Berg. Ook de zuiverder vorm tàlàkin komt, in het Maleisch, voor; van Hasselt, Midden-Sumatra, p. 287.

2) Dit laatste heet *sonnat*, Bâdjoerî I: 424. De *versterking* (تثبيت), die door de geloovigen bij het graf voor den overledene aan Allah wordt gevraagd, komt ook in den door van den Berg uitgegeven Minhâdj (I: 227) voor, waar hij dit woord vertaald door: *un séjour heureux!*

3) Voor deze uitholling komt ook de naam ضريح voor; zie de woordenboeken.

4) Als *liang lahat*; van Hasselt, Midden-Sumatra, pag. 287. In het Arabisch komt ook de vorm لُحْد voor.

5) Bladz. 44.

6) Het rouwbedrijf eener weduwe heet, behalve ḥidâd (v. d. B., bl. 45), ook iḥdâd (احداد), Bâdjoerî II: 294 e. a. p.

7) Van den Berg, bladz. 45.

heerscht en dus eigenlijk algemeen is. En niet slechts eene gewoonte is het, neen in den fiqh geldt de *walīma* (zoo heet elke maaltijd naar aanleiding van een bijzonder feit) wegens een sterfgeval evenzeer als *sonnat* als die wegens een huwelijk; van andere walīma's wordt zij wel eens door den specialen naam *wadhīma* [1]), onderscheiden. Het geldt als afkeurenswaardig (*makroeh*) wanneer men, door zijnen buurman tot zoodanig een lijkmaal uitgenoodigd, de uitnoodiging afslaat.

Behalve de officiëele dagelijksche, wekelijksche, jaarlijksche en gelegenheids-*çalāts* en *do'ā's*, die van den Berg, zooals ons bleek, jammerlijk dooreenhaspelt en onvergefelijk slordig behandelt, heeft men nu in den Islām nog andere godsdienstoefeningen die, hoewel officiëel slechts schoorvoetend erkend, voor de kennis der werkelijke toestanden groot belang hebben. Deels zijn zij gewijzigde voortzettingen van gebruiken der door den Islām vervangen volksgodsdiensten, deels mystieke vormen van godsvereering of oefening in godsgemeenschap. De voornaamste dezer oefeningen, hoezeer verschillend van karakter, zijn onder den naam van *dikrs* bekend, terwijl de mystiek voor hare verschillende practijken nog onderscheidene andere benamingen heeft, waarvan *soeloek* wel de meest omvattende is. Al deze hoogst belangrijke uitingen van godsdienstig leven, dubbel belangrijk omdat zij in Indië steeds welig getierd hebben, behandelt van den Berg in het voorbijgaan op eene wijze, die vooral dit bewijst, dat hij er niets van begrijpt. De dikrs noemt hij [2]) zeer voornaam onder de boven vermelde „quasi-wonderen en theologische excentriciteiten" van zijne aanhangsel-geestelijken en neemt daarbij aanleiding twee zeer speciale gebruiken in eene noot te vermelden, waarvan de eene (*dawsat*) hoogst zeldzaam voorkomt en de andere, die hij met een Turkschen naam *tsjillé* noemt, eenvoudig eene der vele soorten van mystieke oefeningen is. Waarom nu juist uit zoo tal van namen en zaken één zeldzame Arabische en één Turksche gekozen? Het antwoord is eenvoudig: omdat van den Berg ze uit Dozy [3]) en Lane [3]) kon overnemen. Maar hij ziet niet eens dat de hier vermelde tsjillé een der vormen is van hetgeen op West-Sumatra onder den zooveel bekender naam van *soeloek* (سُلُوك) [4]) voorkomt en behandelt dan ook dien soeloek bij den *i'tikāf* [5]), eene geheel andere soort van afzondering, die zich bijv. reeds hierdoor onderscheidt, dat zij alleen in den masdjid mag plaats hebben. Bovendien is de i'tikāf, geheel

1) Badjoerī II: 209 e. a. p. Natuurlijk ontbreken nu ook bij van den Berg de termen وضيمة en وليمة. 2) Bladz. 41.

3) Dozy nam de beschrijving (met plaat) der *tsjillé* uit d'Ohsson's „Tableau de l'empire Ottoman" over; Lane vermeldde de *dausat* omdat die juist in het door hem beschreven Cairo voorkwam.

4) Met dit woord heeft van den Berg geen weg geweten, althans in het Register zoekt men het vergeefs. 5) Bladz. 59—60.

anders dan de soeloek en de tsjillé, geen gebruik dat tot de mystiek behoort en dus door de voorschriften van mystieke auteurs wordt beheerscht, maar eene officiëel erkende sonnat, door den fiqh geregeld. Had van den Berg dit begrepen, hij zou zich wel gewacht hebben, het Indische tapa als eene soort van i'tikāf voor te stellen[1]).

De stoutmoedigheid, waarmeê van den Berg aan het hoofd van het thans door ons doorworstelde hoofdstuk Arabische bronnen citeert, die hij toont niet te kennen, is te ergerlijk om belachelijk te zijn; de voorname deftigheid daarentegen, waarmeê hij over verschijnselen van het godsdienstig leven in den Islām algemeene beschouwingen en oordeelvellingen uitspreekt, alsof hij er inderdaad eene studie van gemaakt had, is te vermakelijk, dan dat een deskundige zich er aan zou kunnen ergeren.

Men zal het vergefelijk achten, wanneer ik de nu volgende hoofdstukken iets minder uitvoerig bespreek dan dit gewichtigste van alle. Wij kennen nu de methode.

Het *Derde Hoofdstuk* [2]) behandelt de *Zakāt* of *Çadaqat*. Hier begeeft onze schrijver zich weinig in algemeene beschouwingen en laat de geschiedenis geheel ter zijde, met de opmerking, dat dienaangaande verschil van gevoelen bestaat, waarover hij naar mijn opstel over dit onderwerp verwijst. Of dit laatste ook door v. d. Berg gelezen is, zou men kunnen betwijfelen; mij is van geen verschil van gevoelen over de geschiedenis der zakāt iets ter oore gekomen.

Daar deze belasting tegenwoordig bijna nergens van bestuurswege geind wordt, hebben de bepalingen weinig actueel belang. „Trouwens „de Wet zelve geeft elken belastingschuldige de bevoegdheid om in „persoon zijn zakāt onder de rechthebbenden te verdeelen" [3]). Dit is onjuist. Al wordt de zakāt niet van hoogerhand geind, dan is men daarom van de opbrengst niet ontslagen. Maar wanneer een Mohammedaansch bestuur die int, *zelfs al is het een tyranniek* bewind, en al is men dus van de behoorlijke aanwending dier belasting verre van zeker, dan *moet* men, van de zoogenaamde ṭhāhir-zaken (vee, veld- en boomvruchten) *volgens de fiqh-voorschriften* zakāt betalen [4]). De

1) Bladz. 60. Om misverstand te voorkomen, teeken ik aan, dat ik hierbij niet het oog heb op den *oorsprong* van het tapa, die natuurlijk Hindoesch is. Dit zou op zichzelf niet beletten, dat de Islām het in den vorm van i'tikāf had opgenomen. Maar dit laatste is onmogelijk, daar het tapa hiertoe de allereerste vereischten mist en niets anders met den i'tikāf gemeen heeft dan de „afzondering".

2) Bladz. 46 vv.

3) Bladz. 47.

4) Zoowel Bādjoerī I: 477 als Moslim's Commentaar op Nawawī III: 15 zijn hieromtrent ondubbelzinnig. Bij Bādjoerī heet het: فله بنفسه او بوكيله دفعها لمستحقيها الا ان طلبها امام ولو جائرا عن مال ظاهر وهو ماشية وزرع وثمر ومعدن فيجب اداءها له وليس له طلبها عن الباطن. Bij Nawawī komt de

verantwoordelijkheid voor wanbesteding der zakāt gaat dan op het hoofd van den Staat over. Althans dit meenen de meesten. In de Hanafitische school had men hieromtrent *misgivings*; in hunne rechtsboeken [1]) wordt de vraag besproken of men, de zakāt aan rebellen of aan „de sultans van onzen tijd" betaald hebbende, voor de rust van zijn geweten niet verplicht is, deze belasting nogmaals heimelijk aan de rechthebbenden te doen toekomen. Beide antwoorden op deze vraag vinden in genoemde school hare voorstanders.

Onder de zakātplichtige goederen komen [2]) sub 5° de koopmanschappen voor, welke van den Berg hier en elders (ook in het Register): ʿoroedh at-*tidjār* noemt; dit moet zijn: *tidjārat*. Eene tweede taalfout op dezelfde pagina, die evenals de genoemde nu reeds 3 uitgaven van dit Handboek ontsiert, is: *ʿādil* [3]) in p. v. *ʿadl* voor „te goeder naam en faam bekend staande"; een vereischte, dat voor den ʿāmil of zakātinner evenals voor menig ander ambtenaar geldt en overal in genoemden verkeerden vorm voorkomt. *Bladz.* 48 is sprake van de al of niet zakātplichtigheid der slaven, die met hunnen meester zeker contract omtrent het verwerven hunner vrijheid hebben aangegaan: *mokātabs*. In eene noot zegt van den Berg: „De in de „vorige uitgaven gebezigde vorm mokātib, ofschoon door de woor„denboeken gegeven, en ook grammaticaal te verdedigen, is minder „in gebruik". Wij hebben hier niet met de grammatica te doen, maar met het spraakgebruik der faqiehs (اصطلاح الفقه). In hunne terminologie zijn *mokātib* de meester en *mokātab* de slaaf, die met elkander zulk een contract sluiten [4]). Dat alleen „vrije Muzulmannen" zakātplichtig zijn, is waar, maar eenige verklaring ware niet overbodig. Niet-moslims kunnen de zakāt-bepalingen van Allah's wet niet op zich toepasselijk achten; onvrijen kunnen volgens den Islām *niets* bezitten en dus *a fortiori* niets opbrengen.

De lijst der belastbare minima en van het op te brengen quantum [5]) had v. d. Berg zoo maar uit de fiqh-boeken over te nemen. Toch ging ook dit niet geheel zonder fouten. Zoo staat (*bladz.* 48, *regel* 4 *v. o.*):

„voor elke 40 daarboven 1 kameelin van meer dan 2 jaar
„ „ 50 „ 1 „ „ „ „ 3 „

zaak op hetzelfde neer; ook hij geeft de woorden: ولو جائرا. Dat dit werkelijk eene theorie van den fiqh is geworden en niet alleen eene concessie aan „force majeure", ziet men het duidelijkst uit de beperking ten opzichte der باطن — goederen, die anders overbodig wezen zou.

1) Zie Sjarh al-Wiqāja ed. Kasan, pag. 82—3.　　2) Bladz. 47.

3) ʿ*ādil* beteekent: *rechtvaardig* en wordt vooral van vorsten en bestuurders gebruikt; het staat tegenover het boven (blz. 424, noot 4) vermeldde جائر, terwijl فاسق het oppositum van عَدْل is.

4) Zie o. a. Bādjoeri II: 623.　　5) Bladz. 48 vv.

waar men leze: *daarboven voor elke kameelin* enz. Immers uit van den Berg's woorden zou men opmaken, dat men eerst de belasting van 121 kameelen en daarna telkens die van 40 of 50 daarboven te berekenen had; terwijl men het *geheele aantal* naar verkiezing en mogelijkheid in 40- en 50tallen moet verdeelen [1]). In plaats van den zonderlingen zin (bladz. 49): „Voorts betaalt men van 70 stuks één „tabīᶜ en één mosinnat, van 80 twee mosinnats, van 90 drie tabīᶜs, „van 100 twee tabīᶜs en één mosinnat enz., *telkens bij tientallen op- „klimmende*", moet men lezen: Elk grooter aantal runderen verdeele men naar mogelijkheid (resp. naar verkiezing) in 30- of 40tallen of in 30- en 40tallen en betale voor elke 30 een tabīᶜ, voor elke 40 een mosinnat.

Op dezelfde bladzijde leest men: „Alleen van paarden eischt Aboe „Ḫanīfat één dīnār (of 10 dirhams) per stuk, mits de kudde (*sic*) niet „uitsluitend uit hengsten besta." Dit moet zijn: één dīnār per stuk of $\frac{1}{40}$ van de waarde der paarden, door schatting te bepalen [2]). Men ziet hieruit tevens, dat *ten onrechte* de paardenzakāt wel eens bij voorkeur aangehaald wordt als voorbeeld van Aboe Hanīfa's qijās, daar paarden òf als koopwaar òf althans naar geheel anderen maatstaf belast worden dan vee. *Bladz.* 50 vernemen wij, dat volgens Aboe Ḫanīfa goud en zilver voor de berekening van het zakātplichtige minimum bijeengeteld moeten worden. Dit moet echter bovendien met de „koopmanschappen" en beide edele metalen geschieden [3]), wat v. d. B. niet vermeldt. *Bladz.* 51. Ook bij de Sjāfiᶜieten vindt de meening (door v. d. Berg uitsluitend aan Aboe Ḫanīfa toegeschreven), dat men van uit mijnen gewonnen metaal $\frac{1}{5}$ schuldig is, voorstanders; anderen stellen $\frac{1}{40}$, weder anderen $\frac{1}{5}$ òf $\frac{1}{40}$ naar gelang van de moeite, waarmêe het metaal gewonnen is [4]).

Over de *zakāt alfitr* (de in Indië zoowel als elders het getrouwst opgebrachte *pitrah*) is van den Berg weer hoogst onduidelijk. „Deze „buitengewone (*sic*) [5]) zakāt wordt geheven *van alle levensmiddelen*, „*welke men in zijn huis heeft*, verminderd, volgens Sjāfiᶜī, met het be- „drag voor de voeding van zich en zijn gezin gedurende één etmaal „benoodigd, en, volgens Aboe Ḫanīfat, met den niçāb. Van dat

1) Zelfs in zoo korte compendiën als de Minhādj wordt dit duidelijk gezegd. Zie Dl. I: 229, vgl. 230. Het woord ثُمَّ, *vervolgens*, schijnt in zijne strekking door v. d. Berg niet te zijn verstaan. Ook Ibn Qāsim en Qastalānī III: 51 vv. zijn ondubbelzinnig

2) Sjarḫ al-Wiqāja, ed. Kasan, pag. 89; Qastalānī III, 59; Nawawī's Commentaar op Moslim III: 6.

3) Sjarḫ al-Wiqāja, pag. 85.

4) Sjirāzī, Tanbīeh, pag. 57. Volgens Bochārī zou Aboe Ḫanīfa in later tijd geleerd hebben, dat men zoowel het vinden van een rikāz als het winnen van metaal uit mijnen geheim houden en zich van alle belasting ontslagen mocht rekenen (Qastalānī III: 92—3)

5) Waarom buitengewoon? Zij keert, evenals de andere, ieder jaar terug en wordt door een veel grooter aantal personen opgebracht.

„meerdere nu neemt men één çâ' per persoon". Wie zou uit deze nauwelijks verstaanbare woorden opmaken, dat de pitrah wordt opgebracht in die levensmiddelen, die als *de gewone*, algemeene in een land gelden (bij ons bijv. tarwe, in Indië rijst enz.); en dat volgens Sjâfi'î zulke personen, die zelven bij het Einde der Vasten [1]) genoeg te eten hebben, haar behooren te geven, terwijl Aboe Hanîfa alleen hen hiermede wil belasten, die ook in de termen vallen, de goederen-zakât op te brengen?

Men denke zich den hutspot uit „alle levensmiddelen, die men in zijn huis heeft" samengesteld, dien men volgens van den Berg zou moeten opbrengen.

Even onduidelijk en onjuist is het volgende: „De opbrengst der „zakât moet *gelijkelijk* verdeeld worden tusschen de navolgende acht „categoriën van personen: *zoodanig echter dat, bij noodzakelijkheid, het „te kort komende* voor de eene categorie *mag worden gesuppleerd uit het „overschietende* der andere" [2]). Hoe kan, zou men vragen, bij gelijke verdeeling, de een te kort komen en de ander overhouden? En welke noodzakelijkheid is hier bedoeld? De zaak is deze, dat *alleen volgens de meerderheid der Sjâfi'ieten* de theorie geldt, dat 7 der 8 genoemde klassen, *bij gelijke behoeften* een gelijk aandeel ontvangen; voor den 'âmil of zakâtambtenaar geldt ook bij hen, wat v. d. Berg ten onrechte als eene bijzonderheid van Aboe Hanîfa vermeldt [3]), dat zij een billijk loon, maar geen aandeel ontvangen. De andere fiqhscholen zijn eenstemmig in de meening, dat men de zakât naar omstandigheden aan eene of meer der genoemde klassen geven kan, daar die lijst alleen dienen moet om aan te wijzen, *binnen welke grenzen* de zakât moet worden verdeeld [4]). Dat zij, historisch gesproken, hierin gelijk hebben, wordt bewezen door het feit, dat de eerste twee „klassen" [5]) feitelijk twee benamingen voor dezelfde zaak zijn. De definitiën, die men in later tijd hiervan meende te moeten geven, loopen dan ook zeer uiteen.

Dat *faqier* (of, naar anderen, *miskien*) zou beteekenen: zij, die *niets* hebben, heb ik in geen enkel Mohammedaansch boek gevonden; alleen bij van den Berg leest men dit. Een verschil *in graad* is het eenige dat men aanneemt en de bepaling welke v. d. Berg, *bladz.* 52, *noot* 2, geeft, is volstrekt niet in het bijzonder aan Aboe Hanîfa eigen.

De 3e klasse beschrijft van den Berg aldus: „De bekeerlingen

---

1) Sonnat is het, de pitrah vóór de feestçalât van 1 Ramadhân te voldoen. Bij de vermelding der verplichting om pitrah te betalen voor allen, aan wie men volgens de Wet onderhoud verschuldigd is, behoorde de beperking: voor zooverre dezen Mohammedanen zijn.

2) Bladz. 51. 3) Bladz. 52, noot 3; vgl. Badjoerî I: 478.

4) Men zie Baidhâwî's Commentaar op Qor. IX : 60; Badjoerî I: 477—78.

5) *Faqier* en *miskien* d. i. armen en behoeftigen of behoeftigen en armen, naar men wil.

„(moallaf) tot den Islām, of zij, die geneigd zijn zich te bekeeren; „indien zij, door de verandering van geloof, materieele schade lijden. „In deze categorie alleen kunnen dus ook ongeloovigen vallen." Vooreerst is *moallaf* minder juist en te veranderen in *al-moallafat qoloebohom* [1]). Verder beteekent dit niet *bekeerlingen*, maar: dezulken (geloovigen) wier harten (daar zij weinig belangstelling in den godsdienst hebben en dus licht van den Islām vervreemd konden worden) verzacht moeten worden (door wereldsche middelen). En hoe onwaar het is, dat ongeloovigen hieronder begrepen zouden worden [2]) kan het best blijken uit het volgende citaat uit een gezaghebbend Sjāfiᶜitisch fiqh-auteur: „Zij (de moᵓallafat) zijn in 4 soorten onderscheiden, *welke „alle Mohammedanen zijn;* wat de ongeloovigen betreft, die verzacht „moeten worden, d. w. z. wier bekeering men wenscht en wier vijand-„schap men vreest, hun geeft men niets, noch uit de zakāt noch uit „iets anders; dewijl Allah den Islam en zijne belijders heeft verhoogd „en hij de verzachting niet noodig heeft" [3]) (d. w. z. Hij geeft ter verzachting der harten aan degenen, die door bekeering nu toch eenmaal zich aan Hem onderworpen hebben, als genadebewijs; dus aan zwakke geloovigen; gaf Hij echter tot zoodanig doel aan de kāfirs, die Hem minachten, dan zou het zijn, alsof Hij hunne zachtheid noodig had). De meening, dat in zeer enkele gevallen ook ongeloovigen aan de zakāt deel kunnen hebben, komt hoogst zelden voor en dan gewoonlijk slechts om weersproken te worden.

Onder de 7e categorie, die in den Qorān met de algemeene aanduiding: (besteden op den) *weg van Allah* voorkomt, behooren niet slechts volgens Ibn Ḫanbal, maar ook volgens sommige Hanafieten [5]), ook zij die ondersteuning wenschen en noodig hebben om den hadj te kunnen verrichten. Ja, sommige autoriteiten [6]) gaan zoover, hieronder zelfs den aanleg van bruggen en andere werken te verstaan. De bijvoeging „ook al zijn zij niet behoeftig" behoorde niet alleen bij deze

---

1) Waarnaar men ook het register verbetere.

2) Zijdelings blijkt dit trouwens zelfs uit Nawawī's Compendium, dat van den Berg uitgaf. Maar in de wijze, waarop hij diens woorden vertaalt, heeft men weer een staaltje van zijne Arabische taalkennis. Nawawī beschrijft de bedoelde klasse (Minhādj II: 303) als: من اسلم ونيّته ضعيفة او له شرف يُتوقّع باعطائه اسلام غيره d. i. „dezulken, *die Mohammedanen zijn*, (of: zich tot den Islam *bekeerd hebben*) maar „*wier nijjat* (belangstelling in het geloof) *gering is*, of die groot aanzien genieten, „zoodat men mag verwachten, dat gaven hun geschonken, de bekeering van anderen „ten gevolge zullen hebben." Hiervan durft v. d. Berg maken: „les personnes, qui, „*bien que désirant* se convertir à l'Islamisme, *ont besoin d'un appui quelconque pour „se déclarer ouvertement sur ce sujet*, ou dont le haute position sociale permet de comp-„ter sur la conversion d'*autres infidèles*." Dat heet vertalen! En, waarschijnlijk op zijne fouten opmerkzaam gemaakt, meent hij (pag. 485) deze aldus voldoende te verbeteren: „La règle s'applique *aussi* à ceux qui se sont déjà convertis, mais dont le „zèle est encore tiède." Men weet niet wat onhandiger is, de fouten of de „verbetering".

3) Bādjoerī I: 480.

4) Qastalānī III: 64.

5) Sjarḫ al-Wiqāja, pag. 88.

6) Baidhāwī's commentaar op Qor. IX: 60.

7de, maar ook bij de 5e categorie d. z. zij, die iets hebben uitgegeven voor eene zaak (van welken aard ook) in het belang van den Islām. Men kan hun die uitgave vergoeden, ook al hebben zij dit geenszins noodig [1]).

Hetgeen ten slotte over de praktijk der zakāt in Oost-Indië wordt opgemerkt (*bladz.* 53 *vv.*) is zóó bedroevend onbeduidend, dat men het, nagenoeg letterlijk, op elk Mohammedaansch land zou kunnen toepassen. Immers overal worden, zoo men dezen plicht niet geheel verzuimt, de tienden van landbouwproducten en dgg. nog het geregeldst opgebracht; de veezakāt blijft meestal, de belasting van „kostbaarheden en koopmanschappen" nagenoeg altijd achterwege, terwijl de groote massa haar geweten voldoende gerustgesteld vindt door de voldoening der zakāt al-fitr, juist in een tijd des jaars, waarin ook de afloop der Vasten den gewonen moslim de overtuiging geeft, dat eene nieuwe rekening met Allah begint. Ook omtrent de wanbesteding der zakāt (zij het dan op andere wijze) hoort men niet alleen in onzen tijd in Oost-Indië, maar door alle eeuwen heen in de meest verschillende moslimsche landen door de faqiehs bitter klagen. Bij het vele, in een Handboek als dit, overtollige, dat van den Berg ons in dit Hoofdstuk te lezen geeft, valt ons het gemis te meer op van de bespreking eener zaak, die hier behoorde en die men in het geheele werk vergeefs zoekt.

Gelijk door mij in mijn boven aangehaald opstel in de Bijdr. v. h. Instituut werd aangetoond, beteekenden oorspronkelijk de woorden *zakāt* en *çadaqat* nagenoeg volkomen hetzelfde: beide woorden duidden den allen geloovigen bij herhaling ingescherpten, maar nog niet wettelijk geregelden plicht der weldadigheid aan. Langzamerhand werd de vervulling van dien plicht aan steeds nauwkeuriger regelen onderworpen, hoewel, het spreekt van zelf, de *vrije* weldadigheid, boven het wettelijk vastgestelde minimum, zeer verdienstelijk bleef. Allengs (het duurde lang, voordat het spraakgebruik in dit opzicht vaststond) gewende men zich den naam *zakāt* voor die *wettelijke*, den naam *çadaqat* (meerv.-*āt*) voor die *vrijwillige* gaven te gebruiken. Laatstgenoemde vonden natuurlijk vooral naar aanleiding van geloften, van te herstellen verzuimen, van heuchelijke gebeurtenissen enz. plaats. Zoo verklaart het zich gereedelijk hoe door den godsdienst gewijde en met gebeden aangevangen maaltijden, die men bijv. op Java bij verschillende gelegenheden van oudsher pleegt te houden — ook al bestonden ze reeds vóór de Islamiseering en al zijn zij door deze slechts met eenige Mohammedaansche formulen voorzien — den naam çadaqat (verbasterd tot *sĕdĕkah*) verkregen. Welnu, omtrent deze voor den O. In-

1) Bādjoeri I: 481.

dischen moslim zoo belangrijke sĕdĕkahs vindt men in van den Berg's boek voor alle inlichting de woorden: „Het woord çadaqat heeft „echter verschillende andere beteekenissen (dan zakāt), zoodat men, „wellicht om onduidelijkheid te vermijden, zich liefst van het woord „zakāt bedient. In het Jav. Mal. en Soend. zegt men djakat, *terwijl „çadaqat, tot sĕdĕkah verbasterd, in die talen de beteekenis heeft van aal- „moes en van offermaal*" [1]). Zestien woorden wel geteld! Verder komt het woord çadaqat in ons boek nog eens geheel terloops en eens in geheel andere beteekenis ter sprake.

De plaats echter, die wij zoo gaarne aan eene korte bespreking van den Javaanschen vorm — zij het dan ook verbasterd — der çadaqats gegund hadden, is door nuttelooze kameelen-, koeien- en schapenlijsten ingenomen.

Aan *de Vasten* is het *Vierde Hoofdstuk* [2]) gewijd. De historische opmerkingen, resp. motiveering is even onbeholpen als in vorige hoofdstukken. Ik wijs er slechts op dat men de voorstelling krijgt, alsof Mohammeds volgers eerst *na de vlucht* plachten te vasten; alsof, na de invoering van de Ramadhān-vasten, velen den 10den Moharram bleven vasten *wegens de belangrijkheid van dien dag*; alsof de Mohammedaansche theologen aan çalāt en hadj meer hechten dan aan de vasten.

De Ramadhānvasten vangt aan (blz. 56) „zoodra de nieuwe maan „van die maand..... te zien is"; hierbij behoort: of, als men haar niet kan waarnemen, totdat de maand Sja'bān vol (كامل, d. i. 30 dagen lang) is.

Op de jammerlijkste wijze worden (*blz.* 57) strenge (fardh) voorschriften, aanbevolen zaken en ook zulke, die in het geheel niet hierbij behooren, zonder eenige methode opgesomd [3]). Zoo bijv. *moet men* „stipt zijne dagelijksche gebeden verrichten" (alsof men hiertoe niet altijd verplicht was), „veel in den Koran lezen" (dat lezen is weer onjuist [4]) en Qorān reciteeren is altijd verdienstelijk, maar ook in Ramadhān niet verplichtend), „zich met vrome overpeinzingen bezig houden" (natuurlijk evenmin verplichtend) en „desverkiezende (*sic*) deelnemen aan het reciteeren van dsikr's".

En op deze rommelzoo van ware en gefingeerde voorschriften volgt

---

1) Bladz. 46, noot.

2) Bladz. 56 vv. Taalfouten als: „haar *hoogsten* standpunt" en „*eene* ernstige plicht" (accusatief) vindt men hier geheel als in den 2den druk.

3) In plaats van op „elk meerderjarig Musulman" moesten die voorschriften, naar den Islām op elk meerderjarig Mohammedaan, die in het bezit zijner verstandelijke vermogens is ('āqil-bāligh), toepasselijk zijn verklaard. Daarmee verviel tevens de noodzakelijkheid (blz. 58, sub 3°) de krankzinnigen, die *niet kunnen* vasten, wegens gebrek aan nijjat, onder de niet-verplichten te noemen.

4) Zie boven, bladz. 341.

nu (*blz.* 58): „Overtreding [1]) van de *hier gegeven* voorschritten maakt „de vasten voor zulk een geheelen dag nietig". Deze nietigheid bestaat inderdaad alleen, wanneer een van die zaken, die men *zuilen* van de vasten noemt, niet zijn in acht genomen. Deze zuilen zijn: 1° de *nijjat* [2]) en 2° onthouding van alles wat men in den ruimsten zin dier woorden onder eten en drinken kan verstaan, van coïtus en van opzettelijk braken. Geheel en al verkeerd is de bepaling der boete, door van den Berg [3]) gegeven: „Men moet dien dag (dien „men door een der bedoelde verzuimen nietig gemaakt heeft) later „inhalen, en bovendien, bij wijze van verzoening (kaffārat) een ge„loovigen slaaf vrijlaten, of subsidiair een dubbel aantal dagen vasten „dan wel aan 60 armen elk een modd levensmiddelen geven." Deze kaffārat is men *alleen dan* schuldig, wanneer men het *coïtusverbod* opzettelijk overtreden heeft, zooals van den Berg uit elk fiqhboek, ook uit den door hem uitgegeven Minhādj [4]) had kunnen leeren. Eene nadere omschrijving van de begrippen kaffārat en fidjat zoekt men hier en in het geheele boek vergeefs. Wel vindt men elders [5]) verkeerde opgaven omtrent dit onderwerp, die wij later ter sprake zullen brengen. Hij, die zonder wettige verontschuldiging, de vasten breekt door iets anders dan de coïtus, is alleen inhaling van het verzuimde (qadā' قضاء) schuldig, waarbij eene boete van 1 modd voor elken dag eerst komen zou, als hij deze inhaling een vol jaar uitstelde [6]).

In weerwil dat Sjāfi'ī den heiligsten nacht van Ramadhān op 21 of 23 stelde [7]) en dat anderen dit onzeker achten, geeft v. d. Berg ook hier weer den 27en als zoodanig aan (bladz. 58, noot 1); verder neemt hij nu wel den term *sahoer* maar niet diens volkomen gelijken rang bekleedenden tegenhanger *fatoer* [8]) (in de aangehaalde noot) op.

Ook de lijst van hen, die tot vasten niet verplicht zijn [9]), bevat onnauwkeurigheden.

---

1) Ten onrechte heeft v. d. B. vóór dit woord het *bewuste* der vorige uitgave weggelaten. Eene overtreding maakt de vasten alleen nietig als zij met opzet (عمدًا) plaats had, niet wanneer men haar uit vergeetachtigheid of gedwongen of uit onkunde (wegens gebrek aan geleerden in het land, waar men woont; eene voor O. Indie hoogst belangrijke exceptie) begaat. Zie Bādjoeri I: 491 vv.

2) Door van den Berg met een „bovendien" in eene noot op de door hem genoemde „voorschriften" genoemd (blz. 57, noot 3). Deze nijjat is alleen geldig, wanneer men ze *des nachts* vóór elken vastendag formuleert.

3) Bladz. 58.

4) I: 288—9 staat dit alles uitdrukkelijk. Men verwondert zich echter minder, dat van den Berg dit boek kon uitgeven zonder daaruit iets te leeren, als men bijv. weer ziet, hoe hij (I: 287) de woorden: المتعدّى بفطر رمضان بغير جماع (degeen, die de overtreding begaat van de Ramadhānvasten te breken, door eene andere verboden handeling dan de coïtus) aldus vertaalt: „(le) fidèle, qui rompt le jeûne de Ramad„hân *sans cause légale précise!*"

5) Bladz. 79.

6) Zie bijv. Minhādj I: 287.

7) Zooals van den Berg Minhādj I: 294 had kunnen zien; maar hij heeft die plaats door eene geheel verkeerde vertaling bedorven.

8) Ik wees daarop in de Bijdr. Kon. Inst. 4e Volgreeks, VI Deel, bladz. 389.

9) Bladz. 58.

Aan de sub 1⁰ genoemden zijn toe te voegen: zieken, op wier genezing men geene hoop heeft. Voor hen geldt evenzeer de fidjat.

2⁰. „Zieken, reizigers en strijders in den heiligen oorlog". Die „strijders" vind ik nergens vermeld; grootendeels zijn ze natuurlijk onder de „reizigers" begrepen. Wel noemt echter Bâdjoerî hierbij dezulken, die met zaaien, oogsten en dergelijken arbeid bezig zijn [1]. Wanneer zij elken nacht weer de nijjat formuleeren, maar des daags, daar de nood hen dringt, de vasten breken en die later inhalen — zoo hebben zij, in onderscheiding van degenen, die dit alles zonder wettig excuus doen, geene verboden (ḥarâm) handeling voor hunne rekening.

Sub 4⁰ behoorde aangeteekend te zijn, dat zwangere en zogende vrouwen, die ter wille van haar kind de vasten breken, (in onderscheiding van haar, die dit uit vrees voor eigen gezondheid doen) behalve de „inhaling" nog voor elken dag eene fidjat schuldig zijn [2].

De onvolledigheid en onjuistheid der nu volgende mededeelingen over het feest, dat de vasten besluit, kwamen boven [3], waar dit behoorde, ter sprake.

De vrijwillige of *sonnat*-vasten (dezen naam vermeldt van den Berg niet) worden hier vollediger dan in de 2de uitgave opgegeven. Alleen vertaalt van den Berg [4]) ten onrechte *ajjâm albîdh* door „witte dagen". Lees: *de dagen der witte* (*nachten*).

In plaats van afkeurenswaardig (of: niet aan te bevelen), *makroeh*, noemt v. d. Berg het vasten op eenige dagen des jaars „bepaald verboden", hetwelk ḥarâm zou heeten en vergeet naast een „op zichzelf staanden Vrijdag" (overigens geene duidelijke uitdrukking voor de meeste lezers) „een op zichzelf staanden Zaterdag" te noemen, waarvan dit in dezelfde mate geldt [5].

Naar aanleiding van den ten slotte behandelden *iᶜtikâf* wordt ten onrechte, gelijk wij reeds opmerkten [6] het tapa besproken; geen enkel woord ter verklaring van dit tapa, zelfs geene verwijzing naar eene bestaande beschrijving komt den lezer te hulp, zoodat hij de absoluut onjuiste voorstelling zal verkrijgen, dat tapa het Jav. Mal. Soend. woord voor iᶜtikâf is.

De laatste woorden van ons hoofdstuk, die inhouden dat men bij (zelfs onvrijwillig) verzuim van vasten of iᶜtikâf, waartoe men de gelofte heeft gedaan „iets als verzoening (kaffârat) schuldig is" zijn onjuist. Alléén verbreking der *Ramadhân*-vasten door den *coïtus* brengt eene kaffârat mede. Geen enkele andere vasten echter, „bij voorbeeld", om de woorden van een gezaghebbend auteur [7] te gebruiken, „bij voorbeeld bij de vasten *volgens gelofte* of als kaffârat, zelfs als

---

1) Bâdjoerî I: 512.
2) Zoo Bâdjoerî en ook Minhâdj I: 287.
3) Bladz. 417 vv.
4) Evenals hij dit Minhâdj I: 292 deed.
5) Dit alles o. a. Minhâdj I: 292—3.
6) Zie boven, bladz. 424.
7) Bâdjoerî I: 503.

„kaffârat voor de Ramadhânvasten, is men zelfs wegens coïtus geene „kaffârat schuldig, daar dit tot de allèèn voor Ramadhân geldende „bepalingen behoort".

De bedevaart (*hadjdj*) wordt in het *vijfde Hoofdstuk* [1] ...... mishandeld. Van de Arabische bronnen, die als gewoonlijk onder den titel van dit hoofdstuk prijken, heeft van den Berg niets gelezen. Althans wij moeten dit beleefdheidshalve onderstellen, daar anders slechts „slijtage van het benul" bij den schrijver zulk eene behandeling zou kunnen verklaren. Maar er is meer, dat ons tot deze onderstelling recht geeft. Zeer preutsch verscholen in eene *noot* vinden wij de opmerking dat men over dit onderwerp *ook* kan vergelijken de bekende beschrijvingen door Burckhardt en Burton van de door hen zelven in vermomming volbrachte bedevaarten en het (trouwens *geheel* onzelfstandige) werk van S. Keyzer. Dat reeds vóór Burckhardt door *Alî Bey al-Abbâsî* (een vermomd Spanjaard) de hadj op voortreffelijke wijze beschreven is, schijnt v. d. Berg minder belangrijk te vinden, terwijl hij de werken van von Maltzan en Keane evenmin vermelding waardig keurt. De beschrijvingen van Burckhardt en Burton, hoe uitnemend ook, zijn in de eerste plaats *reis*beschrijvingen; ethnographische, politieke, statistieke enz. gegevens beslaan in hunne werken eene ruime plaats. Wat den door hen mede gevierden hadj betreft, verhalen zij vooral wat zij zelven beleefden; hetgeen bij van den Berg hoofdzaak moest zijn, de uiteenzetting der wettelijke voorschriften, treedt bij hem natuurlijk op den achtergrond. En toch: als men heeft gelezen wat Burckhardt en Burton over den hadj in de genoemde werken geven, dan weet men *alles* wat van den Berg mededeelt, ja meer dan dat en zonder de door hem bij het excerpeeren gemaakte fouten. Kinderachtig is weer de „historische" inleiding, averechtsch de beschrijving, welke zelfs aantoont dat van den Berg nog nooit eene der talrijke afbeeldingen van de Kaʿba heeft bekeken. Of hoe kon hij anders over de *Kiswa*, dat zwarte zijden kleed dat *de vier opstaande zijden* van het ongeveer kubusvormige gebouw *omgeeft*, zooals ieder zich herinnert, zeggen [2]: „*Het dak is overdekt* met een zwart „zijden tapijt, met goud doorweven, en van eenige spreuken voor„zien (ook recht aanschouwelijk!), dat den naam draagt van kiswat." En elders [3]: „Gedurende het verblijf der bedevaartgangers te 'Arafât „enz. *wordt het nieuwe tapijt op* de Kaʿbat geplaatst." Hoe kon hij anders spreken van de rondom dit alles gebouwde moskee „*met talloose kapellen, gallerijen* enz." [4]) en dergelijke meer. Men ziet de onderstelling, die wij straks aangaande de Arabische bronnen poogden

1) Bladz. 61 vv. 2) Bladz. 62.
3) Bladz. 70, noot 5. Het was dus geen lapsus *calami*. 4) Bladz. 63.

te ontwijken, dringt zich hier omtrent de Engelsche aan ons op: van den Berg heeft ze gelezen, maar niet verstaan.

De eigenlijke beschrijving der plechtigheden, die later volgt, laat inderdaad alles te wenschen over. Krijgen we eene eenigszins aanschouwelijke voorstelling van hetgeen te Mekka en omstreken gebeurt, zooals van den Berg's beide zegslieden die geven? Niets daarvan; men heeft van het terrein geene voorstelling hoegenaamd en dus nog minder van hetgeen daar verricht wordt. Worden de voorschriften dan ten minste in hoofdzaak juist gegeven? O neen; eene belangrijke fout zijner Engelsche zegslieden [1]) heeft van den Berg hier overgenomen en daardoor [2]) „als het gewichtigste deel der ceremoniën beschouwd" eene zaak, waartoe geen enkel hadjī is verplicht.

Men zal het mij wel ten goede houden, wanneer ik na het boven in mijne inleiding [3]) opgemerkte weiger mij verder in détail-critiek van dit hoofdstuk te begeven, daar niet alleen onkunde, maar ook onwil om te verbeteren hier bij den schrijver in het spel was. Onkunde, wat de Arabische bronnen betreft; onwil, om uit een Nederlandsch werk inlichtingen te putten, daar dit werk door onzen schrijver op den Index van verboden boeken was geplaatst naar de theorie der sociétés d'admiration mutuelle.

Zoo zijn wij dan aan het einde onzer bespreking van het *Eerste Deel* gekomen. Eene hier en daar wellicht al te uitvoerige behandeling viel niet te vermijden, wanneer wij, gelijk het hier betaamde, niets beweren wilden, zonder het te bewijzen. Gelukkig vonden wij de gelegenheid om nu en dan door eene kleine uitweiding over belangrijke onderwerpen (bijv. de beteekenis der godsdienstoefeningen, de geestelijkheid enz.) den dorren catalogus van fouten af te wisselen en zaken mede te deelen die, ook afgezien van het besproken Handboek, op eenige belangstelling bij onze lezers mogen rekenen. Wilden wij alles opsommen wat in het besproken werk afkeuring verdient, wij zouden nog veel meer ruimte in beslag moeten nemen. Maar het bovengenoemde is genoeg om ons recht te geven tot het oordeel dat hier niet slechts talrijke fouten in bijzonderheden een leerboek ontsieren, maar dat de uitgave, ten derden male, van een werk dat in veler handen komt, op de wijze waarop van den Berg dit deed, getuigt van eene onbekendheid met de bronnen, eene afwezigheid van belangstelling in de zaak, in één woord: een gebrek aan ernst, waarvoor geene enkele verontschuldiging te vinden is.

1) Eene fout, die echter bij reisbeschrijvers te verklaren en te verontschuldigen is, daar zij alleen getuigt van hunne gebrekkige kennis van den fiqh.... waarvoor van den Berg hen als bronnen gebruikt.

2) Bladz. 69. Namelijk de te 'Arafat gehouden preek. De fout der Europeesche schrijvers werd besproken en verbeterd en haar oorsprong aangetoond in mijn *Mekkaansche feest*, bladz. 146 vv.

3) Bladz. 368.

Varia.

HET DRIELEDIG KOLONIAAL REGEERINGSPROGRAM.

Zou de benoeming des heeren O. van Rees door een liberaal Ministerie alleszins verklaard kunnen worden, zeker had men niet kunnen noch mogen vermoeden dat zij uitgelokt zou kunnen worden door een Ministerie, onder leiding van den heer Heemskerk, van wien de heer Fransen van de Putte in de zitting der Eerste kamer van 23 Januari jl. getuigde: »Niet alleen in het Parlement bij den strijd der partijen, maar ook elders, in het studeervertrek, heeft die staatsman doen blijken van zijn innige overtuiging, toen hij in het naschrift van de »Praktijk der Grondwet" de meest besliste, de meest scherpe — als zij niet rustte op een diepe overtuiging — de te persoonlijke bestrijding van de liberale koloniale politiek en van al wat op dit gebied is gedaan, leverde. En of dit alles nog niet genoeg ware, neemt de Minister van Binnenlandsche zaken naast zich den heer Van Bloemen Waanders en verklaart zich daarmede *homogeen* en *solidair*. *Van Bloemen Waanders* en *Van Rees*, die namen spreken boekdeelen."

De benoeming, eerst van den heer Sprenger van Eyk, straks gevolgd door die des heeren Van Rees, naar 't getuigenis des heeren Fransen van de Putte, »de meest bekwame, de meest besliste, de meest consequente banierdrager der liberale beginselen op koloniaal gebied" moest wel allerwegen verbazing wekken. Heeft de Regeering dan nu op eenmaal de beginselen, door den heer Van Bloemen Waanders verdedigd, losgelaten? Is zij nu met den heer O. van Rees, homogeen en solidair? En deze met haar?

Der Eerste Kamer viel het voorrecht te beurt hierover het noodige licht te zien opgaan. Naar aanleiding der interpellatie van den heer Fransen van de Putte verklaarde de heer Heemskerk, dat men »uit het oogpunt van partijstrijd, van het ophalen van oude grieven, van *Rechthaberei* misschien gelijk kon hebben, en er eenige inconsequentie in zien. Maar de zaak heeft ook deze zijde, dat er gehandeld moest worden in 's lands belang, zonder aanzien van partij. In Indië moet krachtig, met overtuiging, met voortvarendheid bestuurd worden, en die krachtige wil moet gericht worden op datgene wat Nederland en Indië nu in het bijzonder noodig hebben." En uit dat oogpunt heeft de Regeering »gemeend dat 's lands belang eischt dat

een man als de tegenwoordige President der Tweede Kamer met die gewichtige taak in deze omstandigheden moest belast worden". De Regeering heeft dat evenwel niet gedaan zonder zich te verzekeren of die voorname zaken, die zij onmisbaar acht in het beheer van Indië, ook door hem onmisbaar geacht worden. Omtrent dezelfde punten heeft eveneens overleg plaats gehad met den heer Sprenger van Eyk. »Zij komen" — aldus vervolgde de Minister van Binnenlandsche zaken — »hierop neder:

1°. dat door krachtige bezuiniging, en zoo mogelijk door versterking van middelen zal gestreefd worden naar en bereikt moet worden het financieel evenwicht der Indische begrooting;

2°. dat de gouvernements-koffiecultuur moet worden gehandhaafd; en

3°. dat omtrent de regeling van het grondbezit en de inwendige verhoudingen van landverdeeling in de dessa's op de inlandsche bevolking geen dwang, noch in den zin van communaal, noch in dien van individueel bezit, zal worden uitgeoefend, maar daaromtrent hunne municipale vrijheid moet gelaten worden."

Over meer aanhangige zaken is bovendien van gedachten gewisseld, maar men meende »dat het niet in 's lands belang kan zijn om. nu die zaken nog loopende zijn, daarover in discussie te treden". Omtrent de genoemde beginselen echter is de Regeering zeker van de adhaesie van den Gouverneur-Generaal, zooals hij het is van de hare en van den uit Indië geroepen Minister van Koloniën.

»Een program van regeeringsbeleid" — mocht de heer Fransen van de Putte wel zeggen — »waaruit volkomen homogeneïteit blijkt, is op 3600 mijlen per telegraaf tot stand gekomen. Inderdaad, ik maak er den Minister mijn compliment over."

Maar, »is dat nu een program van regeeringsbeleid? veeleer niet een program eener groote kiesvereeniging, dat zoodanig is ingekleed dat ieder het kan onderteekenen?" »Wie wil niet bezuinigen, wie wil geen versterking van middelen zoowel hier als in Indië? Wie heeft ooit, met uitzondering van een enkel lid der Kamer, opheffing verlangd van de Gouvernements-koffiecultuur, en dan nog niet eens oogenblikkelijk? Heeft de heer Van Rees, in de andere Kamer sprekende over de conversie, iets anders gewild dan dat er een verordening zou komen, zonder pressie hoegenaamd op de Indische bevolking in den eenen of anderen zin?"

En wat antwoordt de Minister hierop?

»Of die punten nu conservatief of liberaal moeten genoemd worden, laat ik in het midden. Ik qualificeer niets; maar ik kan niet toegeven dat die punten niets beduiden.

»Het eerste punt — het streven naar krachtige bezuiniging en verbetering der middelen in Indië om het equilibre te herstellen — ik erken, het is in eenigszins algemeene termen vervat. Maar had de Minister van Koloniën ad interim hier nu de Indische begrooting moeten doorloopen om in bijzonderheden aan te toonen waar bezuiniging moet worden aangebracht? De waarde van de aanneming van dat beginsel ligt in de toepassing, maar dat het geen waarde zou hebben, volgt daaruit in 't minste niet.

»Het tweede punt — de handhaving der Gouvernements-koffiecultuur — is, volgens den geachten spreker, geen quaestie; er is geen mensch die daartegen opkomt. Maar herinnert de geachte spreker zich niet de geschiedenis der laatste 25 jaren? Eere, wien eere toekomt. De heer Van de Putte zelf heeft als Minister er zich nooit in willen begeven en heeft weerstand geboden aan zijne politieke vrienden, voor zoover zij hem wilden nopen de Gouvernements-koffiecultuur los te laten. Maar het is er verre vandaan, dat dit vasthouden een criterium zou geweest zijn van de politieke partij waartoe de geachte spreker en ook de heer van Van Rees wenschten gerekend te worden. Van den heer Van Rees is nooit iets in dien zin gebleken. Maar ik herinner mij dat reeds 24 jaren geleden de heer Van Hoëvell, de groote coryphee der nieuwere koloniale politiek, meetings hield in Felix Meritis te Amsterdam, eene toen geheel ongewone zaak, en dat hij in de krachtigste bewoordingen en met eene reeks van betoogen te velde trok tegen de Gouvernements-koffie- en suikercultuur, daarbij gelegenheid gevende tot tegenspraak, wat tot een levendig debat leidde. Ik herinner dat na dien tijd geheele boekdeelen zijn geschreven, ten betooge dat de Gouvernements-koffiecultuur wel degelijk moest worden losgelaten. Ik herinner dat die zaak thans nog vele voorstanders vindt, zelfs in onzen gedrukten financiëelen toestand, nu een zoo aanzienlijk deel der Indische inkomsten uit die cultuur verkregen wordt.

»Ik meen dus dat men het gewicht van dit onderwerp, als deel van een program voor een nieuwen Gouverneur-Generaal en voor een nieuwen Minister van Koloniën, niet zoo verbazend licht en onbeduidend mag tellen als de geachte afgevaardigde deed, toen hij zeide dat zich daarmede iedereen zoude kunnen vereenigen.

»Het derde punt, het niet uitoefenen van pressie op de inlandsche bevolking, ten aanzien van het veranderen van haar grondbezit in de richting van communaal dan wel individueel bezit. Is dit een punt van zijdelingsch belang, waaromtrent ieder zich op het eerste *abord* homogeen kan verklaren? Dan ware het zeer te verwonderen dat juist wegens dat onderwerp een Gouverneur-Generaal, in het einde van 1874, en een Minister van Koloniën, de heer Van Goltstein, nu bijna twee jaren geleden, zijn afgetreden."

De heer Fransen van den Putte repliceerde hierop aanstonds en wel volgenderwijze: »Het zoogenaamd koloniaal ministeriëel program. Daaromtrent ben ik niet van gevoelen veranderd. Dat een enkel lid, niet met verantwoordelijkheid beladen, spreekt als van eene utopie over de oplossing der Gouvernements-koffiecultuur, bewijst naar mijn inzien niets.

»In beginsel is de Gouvernements-koffiecultuur moeielijk te verdedigen, maar niemand, die verstandig is, zal daaraan raken, omdat het niet mogelijk is op dit oogenblik een belasting uit te denken, die in de verste verte opbrengt wat de koffiecultuur oplevert, en niet *veel meer* lasten op de bevolking zou leggen.

»Wat het derde punt betreft, constateer ik dat de heer Van Rees, toen hij van den voorzitterszetel in de andere Kamer opstond en

den Minister Van Goltstein bestreed, en toen ik in deze Kamer verscheidene malen over hetzelfde onderwerp gesproken heb, wij altijd in de eerste plaats op den voorgrond gesteld hebben, dat aan de bevolking geenerlei pressie moest worden opgelegd, maar dat het recht der bevolking om tot de conversie van communaal in individueel bezit over te gaan, moest geregeld worden bij algemeene verordening; daarover en daarover alleen liep de quaestie. Alleen wanneer die verordening onder zijn bestuur wegbleef, zou de nieuwe Gouverneur-Generaal ontrouw worden aan zijne beginselen".

Dusver de debatten in de Eerste Kamer, deels ter toelichting, deels ter bestrijding van het koloniaal regeeringsprogram.

Welken indruk zullen zij maken? Zal men den Minister van Binnenlandsche Zaken, zooals de heer Van de Putte zeide, zijn program present geven? »Dat zal iedereen doen". Maar zeker niet zonder ernstig protest. In gelijken zin als die afgevaardigde uit Zuid-Holland reeds deed, toen hij sprak: »De tijden zijn verre weg, waarop Thorbecke door eigen partijgenooten werd geïnterpelleerd en gecritiseerd, omdat een zijner ambtgenooten, een specialiteit in oorlogszaken, *misschien* zitting had gehad in een antirevolutionaire kiesvereeniging. Hier echter, waar het gewichtige zaken geldt, zaken die 's lands belang raken, te moeten zien, dat deze Minister, die twintig jaren lang tegen onze beginselen strijd heeft gevoerd, al dat verschil als met één penseelstreek uitwischt, dat gaat mij te ver. Ik behoor nog tot de gearriëreerde politici, *die beginselloosheid niet tot beginsel verheffen.*

»En, welken indruk — wij hebben het aan de dagbladen van verschillende richting reeds gezien — zal een dergelijke handeling maken bij het volk? Zal dat er toe leiden om eerbied te hebben voor de hoogste regeeringskringen? Het aanbieden van een eerbiedig adres om algemeen stemrecht is niet zoo gevaarlijk als een dergelijke handeling, en daarvoor helpen geen bedekt opgestelde politiemachten of barricaden van weesmeisjes.

»Wat zal men daarvan in Indië zeggen, dat de ambtgenoot, nog voor weinig maanden solidair verantwoordelijk met den heer Van Bloemen Waanders, de benoeming contrasigneert van den heer Van Rees? Wat zullen onze oude en trouwe, maar intelligente hoofden van eene dergelijk politiek denken? Ik denk, dat de woorden, door den heer Keuchenius eens een der regenten van de Preanger in den mond gelegd, daarbij ver op den achtergrond staan."

Maar aan een krachtig protest pare zich tevens een woord ter bestrijding van de onbestemdheid van het program zelf, van den weinigen ernst, waarmee het koloniaal vraagstuk werd behandeld. Of zou men inderdaad meenen dat het van hoogen ernst getuigt zoovele ingrijpende koloniale vraagstukken, waarbij 's lands belang zoo zeer betrokken is, telegrafisch te behandelen? En ligt het wellicht ook aan den telegraaf, dat het program zoo onbestemd is, slechts algemeene volzinnen bevat, die het hart der koloniale kwestie niet raken.

Bezuiniging. Reeds werd gevraagd: wie wil haar niet? Maar is

de toepassing van dat beginsel — waarop de Minister vooral doelt — wel mogelijk met 't oog op de nooden en behoeften in Indië? mogelijk, waar onlangs nog in de Tweede Kamer herinnerd werd aan het woord van den heer Van Rees zelven: »men mag het zich niet ontveinzen dat op den weg der voorziening van verschillende dringende Indische behoeften nog slechts eerste stappen gezet zijn, en dat de uitgaven daarvoor nog zullen toenemen"?

Verbetering der middelen in Indië. Eilieve, langs welken weg? Met of zonder handhaving van het door rede en zedelijkheid beide te veroordeelen beginsel, dat thans nog de grondslag der financiëele verhouding tusschen moederland en kolonie is? Moet het herstel van het evenwicht weder worden gezocht in vermeerdering van belastingen? Maar drukt dan niet de fiscaliteit reeds loodzwaar op de kolonie?

Handhaving van de Gouvernements-koffiecultuur. Zeker, maar zonder eenige reserve? Zonder de oplossing van de gedwongen cultuur voor te bereiden? Zonder indachtig te zijn dat een schatkist, die afhankelijk is van weer en marktprijs, elk jaar aan groote gevaren blootstaat? Zonder ten spoedigste en met kracht de hand te slaan aan de lang verwaarloosde oeconomische ontwikkeling van de kolonie, ten einde daardoor ons een zuiverder en minder wisselvallige bron van inkomsten te verzekeren? Zonder zich ernstig rekenschap te geven van de gevaren, die de baten der Gouvernements-koffiecultuur bedreigen, tengevolge van Brazilië's mededinging vooral? Zonder, eindelijk, zich ernstig af te vragen, hoe onder den tegenwoordigen gang van zaken ooit de duidelijke wil van het regeeringsreglement zal worden bereikt?

En — om nu bij het derde punt in het program, de conversie, niet verder stil te staan — gaat het aan alleen in het medegedeelde het zwaartepunt te vinden onzer koloniale politiek?

Het verwondert ons dan ook niet, dat o. a. de heer Mr. S. Van Houten dezer dagen in n°. 6 van zijne »Staatkundige brieven" schreef: »Men werpe mij niet tegen, dat de Regeering door de benoeming van den heer Van Rees tot Gouverneur-Generaal in het Indisch beheer reeds den goeden weg heeft ingeslagen. Ik heb mij er aanvankelijk ook mede gevleid, maar de verklaringen van den heer Heemskerk in de Eerste Kamer moeten helaas doen vreezen, dat de heer Van Rees het kwaad niet in zijn oorsprong zal aantasten, en den grond voor eene betere toekomst niet leggen zal. Ik hoop dat ik mij bedrieg, maar vind alle reden tot bezorgdheid."

Ter rechtvaardiging dier bezorgdheid en ter richtige waardeering van 's Ministers verklaring resumeert de Groninger Afgevaardigde vervolgens kortelijk het koloniaal vraagstuk, waarna hij aldus vervolgt:

»Het is duidelijk, dat de heer Heemskerk bedoelt, dat de heer Van Rees *aan den agrarischen toestand niet raken zal.* Gaat echter de heer Van Rees met dit voornemen naar Indië, dan wordt de natie dupe, want *wordt de agrarische toestand niet verbeterd, dan blijft Indië voor Nederland duurzaam een lastpost.* Geene zuinigheid en

geene circulaires over de koffie kunnen dit verhoeden, en aan de mogelijkheid van aanzienlijke versterking der overige middelen gelooft de Regeering blijkbaar zelve niet. Rijzing van den koffieprijs zou tijdelijk weder den precairen toestand kunnen verbloemen, maar de waarheid niet wegnemen, dat *zonder sterke ontwikkeling zijner hulpbronnen* Indië de lasten van zijn staatsbestuur op den tegenwoornigen voet niet dragen kan."

KOLONIALE POLITIEK

Aan het slot van een »boetpredikatie" over »den aanstaanden Indischen landvoogd en den geest van het stiefmoederland", opgenomen in »de Amsterdammer, Dagblad voor Nederland" van 9 Febr. jl., herinnert de schrijver, de heer S. E. W. Roorda van Eysinga, aan het volgend woord van Mignet omtrent het bestuur der Engelschen in de Vereenigde Staten:

»Le revenu pour le trésor public, le gain pour la nation, la grandeur pour l'Etat, qui résultaient du prospère developpement des colonies, l'Angleterre les compromit par une orgueilleuse avidité et un téméraire esprit de domination."

Is er geen oorzaak met den schrijver er bij te voegen: »Wie zich aan anderen spiegelt, spiegelt zich zacht"?

EENE WAARSCHUWING.

In het jaarverslag van den Inspector van het Rijnsche Zendinggenootschap, Dr. Fabri, te vinden in het IV^{de} stuk van den XIV^{den} jaargang van het te Amsterdam bij Höveker & Zoon verschijnende Tijdschrift: *de Rijnsche Zending*, leest men op pag. 199:

»De Mohammedanen van Zuid-Oostelijk Borneo, die wel nimmer met hart en ziel zich onderwerpen zullen aan de Nederlandsche regeering, worden niet moede telkens nieuwe complotten te smeden, zoo als het afgeloopen jaar ons weer geleerd heeft. De voorvallen in Egypte waren het voornamelijk, die onder den vorm van leugenachtige berichten over groote zegepralen der Mohammedanen op de Christenen, de gemoederen deden ontvlammen, en tot onzinnige bedenkselen aanleiding gaven, om het gehate juk van de Nederlanders zich van de schouders te schudden.

Een opstand kon ook allicht weer zeer bedenkelijk worden voor de Zending, maar het Nederlandsche gouvernement is thans zeer op zijne hoede, en dank zij den telegraaf en de stoombooten, beter in staat dan vroeger, om elke oproerige beweging snel en afdoende te onderdrukken."

Uit het jongste Koloniaal Verslag blijkt ook, dat door spoedig

genomen maatregelen de woelingen tot de steden benoorden Moeara Teweh beperkt bleven, en dat de kwaadgezinden, die een poging tot opruiing in het district Amandit van de afdeeling Amoertai beproefden, geen steun bij de bevolking vonden.

Er blijkt ook uit dat verslag dat de ijver voor den Islam toenam, en deze zich onder de Dajaks gestadig uitbreidde, terwijl de evangelisatie door de zendelingen van het boven vermelde genootschap slechts luttel vorderingen maakte.

DE EXPLOITATIE VAN DE OMBILIËN-STEENKOLENVELDEN.

Reeds jaren achtereen is er van een exploitatie der Ombiliënsteenkolenvelden sprake. Aan aanvragen om concessie tot dat doel ontbrak het niet, evenmin aan ernstige overwegingen der aangeboden ontwerpen van de zijde der Regeering. Verder kwam het dusver niet, dan dat er lijvige rapporten uitgebracht en nu en dan belangrijke adviezen medegedeeld werden. Zoo ook in het Indisch Genootschap in zijne vergadering van den 12en Februari jl.

De heer J. L. Cluyssenaer, die door de Regeering belast was met het onderzoek der streek en in een paar rapporten zijne plannen omtrent de ontginning heeft geopenbaard, had zijn meening in de volgende drie stellingen medegedeeld: 1°. Ter voorziening in de behoefte aan goede stoomkolen in den Indischen Archipel is ontginning der Ombiliën-kolenvelden wenschelijk. 2°. De aanleg van een spoorweg van de Brandewijnsbaai naar het Ombiliën-terrein en de ontginning der mijn zijn finantieel alleszins mogelijk. Hoewel de onderneming na enkele jaren zeer loonend zal zijn, is ondersteuning van staatswege aanvankelijk noodig. 3°. De economische toestand van Sumatra's Westkust, de behoefte der Boven- en Benedenlanden aan betere transportmiddelen en de directe en indirecte voordeelen welke spoorwegaanleg en mijnontginning den Staat zullen opleveren, wettigen volkomen het verleenen van geldelijken steun van staatswege.

Deze stellingen — zoo luidt het verslag in »Het Vaderland" van 14 Febr. jl. — lichtte de heer Cluyssenaer zeer uitvoerig en met verwijzing naar een aantal topografische kaarten en grafische voorstellingen toe. Het Solbidoerienveld — dat hij alleen op 't oog had, bevatte 93 millioen ton kolen, waarvan 47 millioen te ontginnen door een horizontalen gang; die kolen waren van de uitstekendste qualiteit. Indië had behoefte aan eigen kolenproductie; door Gouvernement en groote ondernemingen worden jaarlijks 190 000 ton, meest Engelsche, verbruikt, die *ƒ* 30,90 per ton ter reede van Batavia kosten. Een eventueele belemmering der vaart tusschen Engeland en Indië zou thans plotseling in het kolengebruik een groote stagnatie kunnen veroorzaken. Ook naar verschillende andere havens zouden de Ombiliënkolen loonend kunnen worden uitgevoerd. Maar aan de ontginning moest gepaard gaan een spoorwegcommunicatie westwaarts van de Bovenlanden naar de kust en wel langs Solok,

het meer van Singkara, Padangpantjang naar de Brandewijnsbaai, welke spoorweg, geschikt voor afvoer van 100000 ton 's jaars, is te bouwen voor 11 millioen, terwijl de exploitatiekosten op 5 ton worden geraamd. De spoorwegbouw en mijnontginning moesten in één hand zijn en zich aansluiten aan de stoomvlootonderneming, noodig om de kolen uit de havens te vervoeren. Een kapitaal van 15 millioen zou dus voor de op te richten maatschappij noodig zijn. Staatshulp was daarom noodig, omdat de ontginning in de eerste drie, vier jaren niet dadelijk 100000 ton zou kunnen opleveren en dat tijdperk dus een van magere jaren zou zijn. Men zou derhalve duur geld moeten koopen en nu was het de plicht van 't gouvernement door rentegarantie het kapitaal aan te moedigen deel te nemen. Gerechtvaardigd was die Staatshulp in alle opzichten zoowel met 't oog op de uiterst vruchtbare, dichtbevolkte streken, als om de besparing, die de verbeterde communicatie van de kust met de Bovenlanden zou opleveren. Thans kostte Sumatra's Westkust weinig aan 't Gouvernement, geen millioen 's jaars, terwijl de opbrengst in 15 jaren 111½ millioen was geweest of gemiddeld 7¼ millioen per jaar. Het Gouv. mocht dus voor de ontwikkeling van die gewesten wat doen en als — gelijk hij berekende — door de onderneming het Gouv. f 420000 per jaar vast kon besparen, dan kon het wel 3½ millioen aan concessionarissen tegemoet komen, te meer omdat de aan te leggen haven in de Brandewijnsbaai het Gouvernement slechts zal kosten 4½ millioen, dus een geringe jaarlijksche annuïteit.

Aan het hierop gevolgd debat namen een aantal sprekers deel, namelijk de heeren Quarles van Ufford, Zeverijn, Verwey, Veth, Fennema, Godon, Van Eijk en Van Heumen, die schier allen Sumatra bezochten en onderzochten en sedert jaren de ontginning der steenkolenmijnen hadden voorgestaan.

Een afvoerweg naar de Oostkust werd als onmogelijk geconstateerd door den heer Robidé van der Aa, naar aanleiding van het debat, en hij deed dit opzettelijk, opdat het Gouvernement zich niet zou kunnen verschuilen achter die Oostelijke richting om voor de Westelijke geen concessie te geven. Bij allen stond vast dat het Gouvernement op ergerlijke wijze draalt met concessie te geven en dat een rentegarantie van 4 pCt., ja van 3½ pCt. sedert lang reeds de zaak zou hebben doen tot stand komen. Op overlegging en publiceering van alle rapporten en stukken omtrent deze zaak werd door den heer Cluyssenaer zeer aangedrongen, en hij spoorde de heeren, die daartoe op de Regeering kracht konden uitoefenen, aan om die publicatie te bewerken. Algemeen werd het nut der onderneming erkend, ook met het oog op de toekomst. Toch bestond er in onderscheidene opzichten verschil van meening. De heer Van Heumen b. v. meende, dat mijnontginning en spoorwegaanleg niet in één hand moesten zijn, juist in 't belang van beide. Ook wilde hij voor de mijnontginning verschillende concessies uitgeven, wat de heer Cluyssenaer en de heer Fennema zeer sterk bestreden. Voorts wilde de heer Veth — nu eenmaal het Gouvernement rentegarantie

weigerde — op eenvoudige wijze op kleine schaal beginnen door bouw van een spoorweg Padang—Padangpantjang en door het vervoeren van de kolen zonder spoorweg, maar door middel van een transportkabel naar Padang. De financiëele vooruitzichten waren den heer Zeverijn niet recht duidelijk en over de qualiteit der Ombiliënkolen waren hij en de heer Van Heumen het nog niet geheel eens, daar de laatste proeven ze achterstelden bij de Engelsche. Een en ander werd door den heer Cluyssenaer weersproken met beroep op officiëele rapporten, proeven van deskundigen. De rentabiliteit zou in de eerste jaren misschien 3 pCt. zijn, maar later zou de opbrengst wel 14 à 15 pCt. kunnen worden. Ook de heer Godon opperde twijfel of het arbeidsloon wel· hoog genoeg was geraamd, daar het z. i. moeilijk zou vallen arbeiders te krijgen, terwijl de heer Van Eijk zich tegen Staatshulp voor den spoorwegaanleg verklaarde. De heer Cluyssenaer verzekerde echter dat er nooit geklaagd was over moeilijkheid om arbeiders te krijgen, zelfs niet in de diepste wildernis van Sumatra en dat zonder rentegarantie geen Nederlandsch kapitaal zou te verkrijgen zijn.

De inleider verklaarde zich bereid bij het verslag der discussie te voegen het door hem aangehaalde verslag der Padangsche Kamer van Koophandel, en verschillende détails betreffende de kosten der onderneming, zooals die door hem zijn berekend, waarop de heer Verwey, daartegen natuurlijk geen bezwaar makende, echter meende te moeten opmerken, dat de berekeningen van den heer Cluyssenaer niet in debat waren geweest en, zoo zij 't geweest waren, door hem zouden zijn bestreden.

De Voorzitter, baron Van Dedem, sloot de vergadering met een woord van dank en met het uitspreken van de hoop, dat de schoone slaapster op Sumatra, met kostbare zwarte diamanten getooid, zou worden gewekt en ons zou vergoeden wat wij in Noordelijk Sumatra hebben doorstaan.

CONTRACTEN MET INLANDSCHE VORSTEN.

Ter voldoening aan art. 44, tweede lid van het Reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië werden onlangs weder aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangeboden een zestal met inlandsche vorsten in den Oost-Indischen Archipel gesloten contracten of daarmede gelijk te stellen stukken. Zij bevatten, evenals de daarbij behoorende nota's van toelichting, wederom een aantal historische, geo- en ethnografische bijzonderheden, waaraan wij gaarne hier een plaats verleenen.

Troemon.

Den 29sten April 1874 en 5 October 1882 werden door den radja van Troemon verklaringen afgelegd, waarbij de verhouding van dat landschap tot het Indisch Gouvernement is geregeld, terwijl den 10en Maart 1883 een akte werd gepasseerd, betreffende den afstand aan het Gouvernement van de inkomsten uit opium in Troemon.

Het kustlandschap Troemon, hetwelk sedert 1881 ressorteert onder het gebied van het Gouvernement Sumatra's Westkust, werd vóór dien tijd gerekend onder de onderhoorigheden van Atjeh, doch stond reeds sedert vele jaren met het Gouvernement van Nederlandsch-Indië in eene bijzondere betrekking.

De bevolking, wier gestalsterkte is geschat op 1000 à 3000 zielen, bestaat grootendeels uit lieden afkomstig van Marassa (Groot Atjeh).

De geschiedenis van het landschap begint met het tijdstip dat zich Datoe si Roeijong en zijn broeder hadji Lebei Dapha, afkomstig uit Soesoe (westkust van Atjeh), aldaar vestigden. Laatstgenoemde bracht door zijn rijkdom veel bij tot de opkomst van Troemon, en waagde het ten slotte zich onafhankelijk van Atjeh te verklaren en een eigen vlag aan te nemen. Met den zoon en opvolger van hadji Lebei Dapha, radja Boedjang genaamd, werd in 1830 door den Gouverneur van Sumatra's Westkust een tractaat van handel en vriendschap gesloten, hetwelk in 1840 onder den tegenwoordigen radja — den oudsten zoon van radja Boedjang — door eene nadere overeenkomst van vrede en vriendschap werd gevolgd.

Deze overeenkomsten zijn echter door de Indische Regeering niet bekrachtigd. [1])

De goede gezindheid van Troemon, welks hoofd sedert 1850 een onderstand van *f* 200 's maands uit 's lands kas geniet, bleek ook bij herhaling na het uitbreken van den oorlog met Atjeh. Toen in 1874 de Atjehsche kustlandschappen werden uitgenoodigd om het Nederlandsch oppergezag te erkennen, trad ook de radja van Troemon tot die erkenning toe. De daarop betrekking hebbende verklaring werd afgenomen door den Gouverneur van Sumatra's Westkust, die ook de akte van erkenning aan den radja uitreikte. In overeenstemming met den duidelijk gebleken wensch van het bestuur in Troemon werd dit landschap in 1881 (*Indisch Staatsblad* n°. 72) bij het Gouvernement van Sumatra's Westkust ingelijfd.

Sedert is de verhouding van Troemon tot het Indisch Gouvernement opnieuw geregeld door eene verklaring, den 5en October 1882 te Padang gepasseerd. Zoowel de verklaring van 1874 met de daarbij behoorende akte van erkenning, als die van 1882, worden aan de Kamer overgelegd. Uit eene vergelijking van beide stukken blijkt dat de bepalingen nopens de bevoegdheid van het Gouvernement om de in- en uitvoerrechten in Troemon tegen schadeloosstelling over te nemen, de gouvernementspachten aldaar in te voeren en er etablissementen op te richten, alsmede die betreffende de aanwijzing van de gouvernementsonderdanen, de gevallen waarin inboorlingen voor de gouvernementsrechtbanken terecht staan, de toelating van vreemdelingen, de uitgifte van grond, de regeling van het strandrecht en de bestuursopvolging, in de vroegere verklaring niet voorkwamen. Ofschoon de radja in 1874 zich verbonden had tot het uitsluitend

[1]) Zie de »Nota over de betrekkingen tusschen Nederland en Atjeh van 1824 tot 1873", blz. 10 en 14.

voeren van de Nederlandsche vlag aan boord van zijne schepen, heeft de Indische Regeering gemeend geen bezwaar te moeten maken tegen de inwilliging van zijn verzoek om bovendien persoonlijk een eigen vlag te mogen voeren, waaromtrent in art. 1 van de verklaring van 1882 het noodige is bepaald.

Aangezien het wenschelijk voorkwam dat het recht om uit het opiummiddel in Troemon voordeel te trekken bij het Gouvernement berustte, is, met gebruikmaking van de in art. 7 van de verklaring toegekende bevoegdheid, dit recht van het inlandsch bestuur overgenomen tegen eene schadeloosstelling van *f* 9000 's jaars. De daarop betrekking hebbende verklaring wordt mede overgelegd. Het uitsluitend recht tot den invoer van opium in Troemon is nu in de pacht van het opiummiddel ter Westkust van Sumatra begrepen.

Djambi.

Het contract met Djambi dagteekent van 2 Mei 1882 en strekt tot vervanging van vroegere overeenkomsten; tegelijkertijd werden akten gepasseerd van erkenning en bevestiging van het nieuw opgetreden landsbestuur in Djambi. Djambi — zoo heet het in de Nota van toelichting — grenst ten noorden aan Indragiri en de Kwantanstreek, ten westen aan de Padangsche Bovenlanden, de Padangsche Benedenlanden (regentschap Indrapoera) en Benkoelen, ten zuiden aan de gouvernementslanden der residentie Palembang (tot welk gewest het administratief behoort) en ten oosten aan de zee. Bij deze opgaaf zijn de grenzen van Djambi zeer ruim genomen, namelijk in dien zin dat ook de landschappen Korintji, Soengei Tenang, Serampei, Batang-Asei en Limoen daarbinnen vallen.

Omtrent de uitgestrektheid en de bevolking van Djambi kunnen geen betrouwbare cijfers worden verstrekt. Naar raming zou het 1218 □ geographische mijlen beslaan en de schatting van de bevolking loopt uiteen tusschen 76000 en 155000 zielen.

Evenals vroeger de Palembangsche sultans, beweren ook de Djambische van Javaanschen oorsprong te zijn. Omtrent de vroegere geschiedenis van Djambi is echter niets met zekerheid bekend. In 1616 vestigde de Oost-Indische Compagnie er een kantoor, nadat zij reeds vroeger handelsbetrekkingen in die streek had aangeknoopt. In 1687 trad de Compagnie er gewapend op, en wel, luidens inlandsche berichten, met het doel om den sultan Agong Sri Inglaga, die het eerst den sultanstitel voerde, te ondersteunen tegen den radja van Djohor, die een inval in Djambi had gedaan. In 1690 werd de genoemde sultan gevangen genomen en naar Batavia gevoerd, op grond dat hij verdacht werd de hand te hebben gehad in den moord, gepleegd op het opperhoofd Sybrandt Zwart. De zoon des sultans, Kiaij Gedeh, nam nu, gesteund door de Compagnie, het bewind in handen, doch de onlusten, welke spoedig daarop over de bestuursopvolging plaats grepen, noopte de Compagnie omstreeks 1696 Djambi te verlaten. Sedert werden wel weder de betrekkingen hervat, en de Compagnie verkreeg zelfs omstreeks 1707 het recht om te Moeara Kompeh eene sterkte te bouwen, doch in 1724, onder den sultan Achmad Zamoedin

ontstonden er weder oneenigheden, welke opnieuw tot het verlaten van de vestiging leidden, en tot 1833 hield nu alle aanraking met Djambi op.

Sultan Achmad Zamoedin werd opgevolgd door Machmoed Bawadidin, ook wel genaamd Mas'oed Badioedin, en deze door zijn broeder Machmoed Maidin, wiens bestuur zich kenmerkte door hevige onlusten in de benedenlanden van Djambi. De zoon van laatstgenoemde, in de geschiedenis bekend als sultan Mohamad Fachroe'd'din, deed in 1833 een inval in het Palembangsche, doch de tegen hem ondernomen krijgsverrichtingen noopten hem om zich in zijn gebied terug te trekken, en hadden ten gevolge dat nog in hetzelfde jaar door den luitenant-kolonel Michiels een verdrag werd gesloten, waarbij de de sultan zich en zijn rijk onder de onmiddellijke bescherming en het oppergezag stelde van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, hetwelk zijnerzijds op zich nam den sultan in zijne rechten te handhaven. Verder werd daarbij o. a. bepaald dat het Gouvernement in het bezit zou blijven van het fort en het bezette terrein bij Moearah Kompeh en de bevoegheid zou hebben om, zoo noodig, meer vaste punten te bezetten.

Dit verdrag werd in het volgend jaar goedgekeurd bij eene nadere overeenkomst, welke door tusschenkomst van den resident van Palembang tot stand kwam, en waarbij het recht tot heffing van in- en uitvoerrechten in Djambi werd overgedragen op het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, hetwelk daarentegen aan den sultan en den pangeran ratoe een inkomen van *f* 8000 's jaars verzekerde. Voorts kwamen in het contract o. a. bepalingen voor nopens de vestiging van een gouvernementsambtenaar aan de Moeara Kompeh of elders, ten einde den sultan in bestuurszaken van raad te dienen, — nopens het tegengaan van den slavenhandel, de aanmoediging van de cultuur van producten, inzonderheid van peper, en de uitlevering van muitelingen of misdadigers aan het Gouvernement, dat wederkeerig de verplichting op zich nam om vluchtelingen uit Djambi uit te leveren.

Sultan Fachroe'd'din overleed in 1841 en had tot opvolger zijn broeder sultan Abdul Rachman, die onmachtig bleek om zijn gezag te handhaven, zoodat van de naleving van het contract van 1834 weinig werd bespeurd. In 1855 trad als sultan op Batoe Tsafioe'd'din, beter bekend onder den naam van sultan Taha, de zoon van den in 1851 overleden bestuurder. De onwillige houding door hem jegens het Gouvernement aangenomen en zijne ongezindheid om mede te werken tot eene herziening van het contract van 1834, waren aanleiding dat in 1858 eene expeditie tegen hem werd afgezonden, ten gevolge waarvan hij van het bestuur vervallen werd verklaard. De oom van den afgezetten sultan werd nu tot sultan verheven onder den titel van sultan Ratoe Achmad Nazar Oedin. De zoon van wijlen sultan Abdul Rachman, die als pangeran ratoe de aangewezen opvolger in het bestuur was, had zich namelijk ongenegen getoond om de sultanswaardigheid te aanvaarden.

Van den veranderden stand van zaken in Djambi werd nu gebruik

gemaakt om den 2[den] November 1858 met het rijksbestuur van Djambi een nieuw contract te sluiten, bij art. 1 waarvan de sultan verklaarde zijn rijk slechts in leen van het Gouvernement te bezitten [1]).

Overigens regelde dit contract uitvoeriger dan de beide vorige overeenkomsten de verhouding van Djambi tot het Gouvernement. Tengevolge van de gebeurtenissen van 1858 werd te Djambi een fort gebouwd en een politiek agent gevestigd.

De verdreven sultan bleef zich ophouden in de bovenlanden en wist zich een aanhang te verschaffen tengevolge waarvan het door het Gouvernement ingestelde bestuur aldaar weinig invloed had. Omtrent de verdere gebeurtenissen in Djambi, meer bepaald omtrent de houding van den ex-sultan tegenover het Gouvernement aangegenomen, is in de Koloniale Verslagen van de laatste jaren het noodige vermeld. (Zie o. a. de Verslagen van 1880, blz. 12, van 1881, blz. 13, en van 1882 blz. 12). Genoeg zij het hier aan te teekenen dat de ongeregelde toestanden in Djambi bij herhaling spanning en onrust veroorzaakten, en de pogingen, meermalen onzerzijds aangewend om Taha er toe te brengen, dat hij zich aan het Nederlandsch gezag onderwierp, tot dusver vruchteloos zijn gebleven.

Het contract van 1858 werd in den loop des tijds aangevuld en gewijzigd: in 1873 door een suppletoir contract betreffende de strandvonderij en het verleenen van bijstand aan in nood verkeerende schepen en aan schipbreukelingen [2]), in 1876 door eene overeenkomst nopens de berechting, door van Regeeringswege aangestelde rechters van misdrijven in Djambi tegen het Gouvernement of deszelfs onderdanen gepleegd [3]), terwijl laatstelijk in 1880 het opiummonopolie in Djambi, tegen eene schadeloosstelling van *f* 4000 's jaars, aan het Gouvernement is afgestaan. [4]).

In Juli 1881 overleed sultan Ratoe Achmad Nazar Oedin, en nadat het bestuur korten tijd door een commissie van rijksgrooten was waargenomen, trad de pangeran ratoe, die in 1858 zich ongezind had getoond om het bewind in handen te nemen, als sultan op, onder den titel van Ratoe Mohamad Mahil'din bin sultan Abdoel Rachman Nazar'ldin, terwijl tot pangeran ratoe (eventueele opvolger) is verheven een halve broeder van den afgezetten sultan Taha. In verband met de betrekkingen welke tusschen den nieuwen sultan en laatstgenoemde bestaan (twee van zijne zoons zijn gehuwd met dochters van Taha), wordt de hoop gekoesterd dat de plaats gehad hebbende bestuursverwisseling eene verandering ten goede in de Djambische zaken zal ten gevolge hebben.

Bij gelegenheid van de installatie van het nieuwe bestuur is het contract van 1858 vervangen door een ander, dat echter slechts op enkele punten afwijkt van het vroegere, aangevuld met den inhoud

---

[1]) Gedrukte stukken der Tweede Kamer, Zitting 1859—1860, LV, n°. 13.
[2]) Gedrukte stukken der Tweede Kamer, Zitting 1874—1875, 71, n°. 4.
[3]) Gedrukte stukken der Tweede Kamer, Zitting 1876—1877, 101 n°. 7.
[4]) Gedrukte stukken der Tweede Kamer, Zitting 1881—1882, 100, n°. 2.

van de boven aangehaalde suppletoire overeenkomsten. In den tegenwoordigen stand van zaken in Djambi is het namelijk niet wenschelijk voorgekomen ingrijpende veranderingen in de contractueele verhouding tusschen dat landschap en het Gouvernement te brengen.

De aanvullingen en wijzigingen, welke het oude contract heeft ondergaan, zijn in hoofdzaak de volgende: In art. 11, laatste alinea is aan het Gouvernement het recht voorbehouden tot exploitatie van de steenkolen en verdere delfstoffen die in Djambi mochten gevonden worden. De in de contracten van den lateren tijd gebruikelijke bepaling nopens de toelating van handelaren, heeft thans eene plaats gevonden in de 2de en 3de alinea van art. 16. Ten aanzien van art. 19, betreffende de uitlevering, valt op te merken dat van Regeeringswege uitdrukkelijk is verklaard dat uitlevering aan het bestuur van Djambi alleen kan plaats grijpen voor misdrijven, welke volgens de wetten van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement strafbaar zijn. Bij art. 32, 3de alinea, is de schadeloosstelling voor den afstand der in- en uitvoerrechten, die in 1858 reeds op *f* 10000 was gebracht, in verband met de aanzienlijke vermeerdering daarvan in de laatste jaren en in overeenstemming met de ter zake gedane toezegging, verhoogd tot *f* 12000 's jaars. Eindelijk is in art. 35 eene bepaling opgenomen, strekkende om te bewerken dat de sultan op gezette tijden met 's Gouvernements vertegenwoordiger te Djambi in aanraking moet komen.

De akten, waarbij de nieuw opgetreden sultan en pangeran ratoe door het Gouvernement in hunne waardigheid zijn erkend en bevestigd, zijn bij het contract overgelegd.

Poeloe Lawan.

Reeds vroeger is overgelegd het contract, waarbij voor het eerst de betrekkingen werden geregeld tusschen het Nederlandsch-Indisch Gouvernement en Poeloe Lawan, een kustlandschap ter oostkust Sumatra gelegen aan de Kampar rivier [1]). Van de bij art. 18 van dat contract door het Gouvernement bedongen bevoegdheid, om tegen schadeloosstelling de in Poeloe Lawan werkende belastingen over te nemen, is gebruik gemaakt wat betreft de in- en uitvoerrechten, de opiumpacht en eenige kleine middelen. De daaromtrent tusschen den resident van Sumatra's Oostkust en den tongkoe besar gevoerde onderhandelingen, leidden reeds in December 1881 tot eene verklaring, waarbij die inlandsche bestuurder zich verbond om de bovenbedoelde rechten en pachten aan het Gouvernement over te doen tegen eene jaarlijksche schadeloosstelling van *f* 10000 voor de in- en uitvoerrechten en van *f* 500 voor de pachten.

Op den grondslag van deze verklaring is in October 1882 de nieuwe overeenkomst in 5 artikelen gesloten, waarbij de afstand van de bovengenoemde inkomsten definitief is geregeld. Blijkens art. 1 van die overeenkomst zijn in den afstand van de verpachter middelen begrepen: de opiumpacht, het uitsluitend recht tot verkoop van arak en andere sterke dranken, de belasting op

[1]) Gedrukte stukken der Tweede Kamer, Zitting 1882—1883, 40, No. 4.

het houden van dobbelspelen en de belasting op de houtzagerijen. Art. 2 behelst de verbintenis van den radja om in overleg met het Gouvernement het aandeel vast te stellen, dat aan de landsgrooten van Poeloe Lawan zal worden toegekend. Art. 3 handelt over het recht van het Gouvernement om de overgenomen belastingen door andere te vervangen. Art. 4 over de verplichting van het inlandsch bestuur om het Gouvernement bij de inning der belastingen behulpzaam te zijn, terwijl eindelijk art. 5 aan het Gouvernement de bevoegdheid schenkt om op de toegekende schadeloosstelling per maand *f* 500 te korten tot terugbetaling van eene som van *f* 5000, aan den tongkoe besar in der tijd ter leen verstrekt.

(Wordt vervolgd.)

HONGERTYPHUS OP JAVA?

Ons werd van betrouwbare zijde inzage verleend van een bericht, aldus luidende: »De voorspelde nieuwe ramp op Java *is* er. In Banjoemas en Bagelen hongertyphus. 140.000 zieken! Geen hulp...... Maak ramp overal in uwen kring bekend. Wijs op de schandelijke geheimhouding!"

Onder reserve maken wij van dit bericht hier melding en wachten gaarne nadere gegevens en inlichtingen af.

Correspondentie [1]).

DE »TEKORTEN" OP DE INDISCHE BEGROOTING.

Na twee derde gedeelten van den glibberigen weg, die van dwang naar vrijheid leidt, te hebben afgelegd, zijn wij in den modder blijven steken. Wij zien uit naar een krachtige hand, om ons weder op een schoon effen pad te brengen. Sommigen willen liever maar weer terug, evenals de Israëliten, onder Mozes, in de woestijn, en verkiezen hun slavernij in Egypte boven ellende, ontbering en inspanning, om het beloofde land Kanaän te bereiken. Doch de groote man, Mozes, wist van geen terugkeeren, en zijn volk plukte later de vruchten van zijn genie. Het beloofde land werd hun deel. Onze nationale leus is altijd geweest »voorwaarts". Waarom terug te blikken, waarom te talmen? Nooit terug, altijd vooruit, maar met voorzichtigheid en beleid.

In ons koloniaal rijk heerscht verdeeldheid van belangen, waaraan een einde moet komen.

Twee vijandige stroomen, gedurig in botsing, n.l. dwang-cultuur en heerendiensten aan de ééne, vrije arbeid aan de andere zijde, houden het water woelig, ondermijnen de boorden, en veroorzaken ondiepten, die het schip van staat meer en meer in zijn geregelde vaart belemmeren en ten laatste zullen doen kantelen. Er moet één stroom zijn, éénig en alleen, van af den oorsprong van dwang en barbarisme, naar de monding van vrijheid en beschaving.

Vrije arbeid zij de leus, vrije arbeid overal; weg met onbetaalden en ongenoegzaam betaalden gedwongen arbeid, weg met heerendiensten en willekeur, weg met onderdrukking van het eene volk door het andere. Het is kwaad, en alle kwaad straft zich zelf.

Gedwongen, onbetaalde arbeid geeft wrange vruchten. Breng eens in cijfers, zoo dat mogelijk is, de waarde aan tijd, aan grond, aan krachten, die jaarlijks verspild wordt, alleen bij de Gouvernement's koffie-cultuur op Java. 't Is waar, dit systeem brengt nog groote saldo's in de staatskas, maar 't geschiedt ten koste van de welvaart en van het belastbaar vermogen van het Javaansche volk.

---

[1]) Ten overvloede worde herinnerd dat plaatsing van een ingezonden stuk niet insluit algeheele instemming met den inzender. Zoo ook hier, waar, bij instemming op sommige punten, in andere opzichten, met name o.a. de wijze waarop de schrijver de Gouvernements-koffiecultuur door particuliere cultuur in vrijen arbeid wil vervangen, verschil van inzicht bestaat. REDACTIE.

Zoo de Javaan zijn koffie aan den meestbiedende mocht verkoopen, zou hij nu *f* 35 voor één picol van 125 Amst.-pd. kunnen bedingen. Van die som zou den Staat van rechtswege toekomen één vijfde voor landrente, en één vijfde voor belasting in arbeid, volgens de adat; te zamen dus *f* 14, en zou dan *f* 21 het zuiver rendement zijn, dat den Javaan toekwam. Bij het tegenwoordig systeem ontvangt hij slechts *f* 14 per picol. Natuurlijk, dat hij van dit systeem een afkeer heeft, wat toe zal nemen, naar mate hij beter begrip krijgt van de voordeelen van den vrijen arbeid. Die nieuwe begrippen beginnen al vrij wel onder het Javaansche volk door te dringen.

Maar de Javaan is zorgeloos en heeft weinig behoeften, doch voor de bevrediging van die behoeften werkt hij zeer goed, zonder dwang. Sparen kent hij niet, maar ook de gelegenheid daartoe ontbreekt hem. Postspaarbanken en betere bescherming van den roerenden eigendom kunnen den Javaan tot spaarzaamheid en kapitaalvorming aansporen. Deze karaktertrekken in aanmerking genomen, zoude het onstaatkundig zijn, om aan het Javaansche volk de vrije beschikking te geven over de bestaande koffietuinen en over de vruchten, daarvan te oogsten. Verpachten van die tuinen is de aangewezen weg, terwijl de Inlander de vrije beschikking bekomt over den koffie-aanplant op zijne erven.

Er wordt beweerd, dat de, op hoog gezag, aangelegde koffietuinen niet door de Regeering kunnen worden verpacht, dewijl zij het eigendom zijn van de bevolking; maar met die quasi-eigenaren is wel in overleg te treden.

Opdat de Staat geen nadeel lijde, doch, zoo mogelijk, grooter voordeelen bekome, zou de grondslag van een dergelijke verpachting moeten zijn, dat de pachter als minimum-pachtschat betaalt één vijfde van de waarde van het verkregen product; en de nu cultuurplichtige bevolking, tot vergoeding der bekomen vrijstelling van arbeid, een belasting in geld, gelijkstaande aan het gemiddeld aantal dagen, die zij nu om niet werkt in de Staats-koffietuinen, vermenigvuldigd met de helft van een gewoon dagloon. Om die belasting in geld te kunnen opbrengen, blijft die bevolking werken in diezelfde tuinen, doch onder toezicht en voor rekening van den pachter, vrijwillig, zonder inmenging van het Bestuur, en tegen een loon, gegrond op vraag en aanbod.

Ik durf in volle vertrouwen de meening uiten, dat Java, mits gelijktijdig alle heerendiensten in geld afkoopbaar worden gesteld, na verloop van eenige jaren, dan 3 millioen picols koffie zal produceeren, in plaats van nu 1 millioen, en dat de kwaliteit oneindig fraaier zal zijn. Met het tegenwoordige systeem is geen vermeerdering van productie en geen verbetering van kwaliteit te verwachten.

Ik ken de productieve kracht van den bodem, van het klimaat en van de bevolking van Java; ruim twintig jaren is schrijver dezes bij de cultures op Java werkzaam geweest.

De landbouw op Java is nagenoeg de eenige bron van inkomsten voor den Indischen Staat; het succes, daarmede verkregen, is niet

voldoende, want er is reeds eenige jaren achtereen een te kort, in plaats van winst. Dit ligt aan het beleid, niet aan land of volk; het beleid bij de Gouvernementscultures deugt niet en kan ook nooit goed worden. Daarom, ga voort op den weg der vrijmaking, dien gij reeds zoover hebt afgelegd.

Weder voordeelen voor Nederland! driemaal zooveel koffie in de schepen en aan de Nederlandsche markt! ontginningen van woeste gronden in Indië op groote schaal, niet meer belemmerd door een voos cultuurstelsel en heerendiensten. Nederlandsche kapitalen vinden daarbij voordeelige plaatsing, en de producten, door die kapitalen te voorschijn geroepen, worden naar Nederland verscheept en aan de markt gebracht.

Ziet de vrije-arbeid dividenden van Déli!

Ziet, na de vrijwording van de suikerriet-cultuur, de vermeerdering der productie van 40 tot 120 picols per bouw!

Ziet de waarden en de winsten der noten-perken op Banda; zij zijn toegenomen na de opheffing van het monopolie!

De ondergang van de vrije-tabakscultuur werpt, helaas, eene sombere schaduw op zooveel licht; maar ware die industrie gedreven kunnen worden onder bescherming van practische wetten op den huur en verhuur van den grond van inlanders aan niet-inlanders, en het strafbaarstellen van het willekeurig verbreken van werk-overeenkomsten, dan zouden de zaken anders zijn geloopen.

Ook heeft de Deli-tabak de Java-tabak, aan de markt in Europa, geducht in waarde doen dalen, en de verhoogde invoerrechten op tabak in Duitschland bracht het hare daartoe bij.

Treedt op Java volledig vrije-arbeid geheel in de plaats van cultuur- en heerendiensten, dan zal het aan kapitaal niet ontbreken, en de Javaan genoeg kunnen verdienen, om belasting in geld op te brengen. De Javaan zal wel werken en belasting betalen; men vreeze daarvoor niet, zoo de betaling dier belastingen in termijnen wordt verdeeld, en er geene consideratie wordt gebruikt met luiaards en verkwisters.

De kroon op het werk zal zijn een voortdurende inkrimping van het aantal wettige verkoopplaatsen van opium, om het gebruik te beperken.

Wat zien wij, aan het einde der 19de eeuw, in Nederland en Nederlandsch-Indië? Dat de belangrijkste staats-inkomsten voortvloeien uit dwangarbeid en belasting op volksondeugden.

Het wordt meer dan tijd, dat onder de Nederlandsche vlag een ieder vrij de vruchten geniete van zijn arbeid, en dat het gebruik van sterken drank en opium meer en meer binnen engere grenzen worde beperkt.

Jenever en opium, zij verstompen en verzwakken de hersenen van het volk, dat physiek en moreel achteruitgaat. Wat de Staat aan inkomsten verliest, door bevordering van het welzijn van de levenden, laat de dooden dat vergoeden: verhoog de successie-rechten.

EEN INDISCH OUDGAST.

Koloniale Literatuur.

CRITISCHE OVERZICHTEN.

Koloniale geldverspillingen en roekeloos regeeringsbeleid. Overdenkingen van een belastingbetalend patriot. Amsterdam, J. H. de Bussy, 1884. 8°.

»Het is een treurig verschijnsel, dat boeken over Atjeh veelal met aarzeling ter hand worden genomen, omdat men vreest, alweer met twistgeschrijf en personenstrijd bezig gehouden te zullen worden" . . . .

Aldus schreef de redacteur van de *Militaire Gids*, in zijn eerste aflevering dezes jaars (blz. 59).

De schrijver van de brochure, welke wij thans hebben aan te kondigen, is blijkbaar van een ander gevoelen. Naar zijne meening moet men, waar 's lands belang dat schijnt te vorderen, er niet tegen opzien ook de personen aan te tasten, welke den gewraakten toestand in het leven hebben geroepen.

Ook deze meening heeft recht van bestaan. Doch wat wij niet kunnen begrijpen is, dat de schrijver, zoo heftig tegen een aantal staatslieden van hoogeren en lageren rang te velde trekkende, zich hult in den sluier der anonymiteit, niet inziende, dat hij dan onmogelijk kan rekenen op bijval van het Nederlandsch publiek, dat allicht zal gelooven aan partijdigheid, aan scheeve voorstelling, aan personenstrijd zonder hooger doel.

Wij betreuren dat vooral, omdat wij weten, wie de schrijver is: iemand, die langen tijd met onderscheiding heeft gediend in het Indische leger; wiens ridderlijke gevoelens door niemand zijner bekenden verdacht worden[1]); die de personen slechts bespreekt omdat hij dat in het algemeen belang noodig acht, en die op een volkomen onafhankelijk standpunt staat. Wij zijn ten volle zeker, dat zijn heftigheid slechts het gevolg is van innige overtuiging en dat geene onedele drijfveeren zijn pen hebben bestuurd.

Maar waarom dan die anonymiteit? Uit te ver gedreven nederigheid wellicht; doch dan moeten wij als onze meening uitspreken,

---

[1]) Hij geeft hiervan trouwens blijk door zijne aanteekeningen op blz. 13 en 102.

dat zoodanige nederigheid niet meer op haar plaats is zoodra men, op de wijze als thans geschiedt, voor het publiek optreedt.

In zijn brochure geeft de schrijver blijk van groote belezenheid: telkens dringt hij er op aan, dat wij de voorbeelden, door hem uit de geschiedenis verzameld, niet zullen veronachtzamen. Die voorbeelden zijn goed gekozen en alleszins de overweging waard, maar zij maken het dengene, die zich tot taak stelt in weinige regelen de brochure aan te kondigen, moeilijk hiervan een geregeld overzicht te geven. Het lezen zou aangenamer geweest zijn, indien de schrijver zijn werk in eenige hoofdstukken had afgedeeld; nu is de lectuur vermoeiend, omdat hij alles wat hem voor den geest kwam, in één adem heeft uitgesproken. »Ik heb het zwak, helaas! van digressiën en om mijn hoofdpersoon telkens te verlaten, ten einde ook andere hooge personages eenige belangstelling te wijden", — aldus lezen wij op blz. 53. Daardoor is het noodig, de brochure tweemaal te lezen of onder het lezen aanteekeningen te maken, wil men den draad der redeneering niet spoedig verliezen.

Voor ons doel is het voldoende, op enkele hoofdpunten der brochure te wijzen.

»Koloniale geldverspillingen", meest in verband met Atjeh. Onder deze rubriek worden gerangschikt de reizen der Gouverneurs-Generaal Van Lansberge en 's Jacob naar genoemd gewest; de heen- en terugzending van troepen; de tallooze, veel geld kostende soldaten, aan de vredespolitiek ten offer gebracht; de stelselloosheid, die den Atjeh-oorlog heeft beheerscht; de pradjoerits en andere militaire fantaisiën van den civielen Gouverneur; de eindelooze voorbereidingen voor het »normaal civiel bestuur", dit bestuur-zelf enz. enz.

»Roekeloos regeeringsbeleid", — eveneens grootendeels met het oog op Atjeh. Hiermede wordt in hoofdzaak bedoeld de ontijdige invoering en de handhaving van het civiel element in het bestuur over ons gebied op Noord-Sumatra; doch de schrijver vergeet niet, er op te wijzen, dat, reeds van het ontstaan van den Atjeh-oorlog af, het regeeringsbeleid meermalen onvoldoende is geweest of slechte resultaten heeft opgeleverd.

In beide opzichten zal ieder, die onbevangen oordeelt, den schrijver veelal gelijk moeten geven. Er heeft, ten opzichte van Atjeh, inderdaad een *fatum* op ons gerust. Doch men geve niet altijd in de eerste plaats de schuld aan de *personen*, die toch ook wel eens met goede bedoelingen bezield zullen zijn geweest; de *omstandigheden* hebben meermalen in het Atjeh-drama een hoofdrol gespeeld!

De Generaal Pel b. v. voorspelde in 1875 dat, wanneer zijn plan werd uitgevoerd, de Atjeh-zaak waarschijnlijk ten goede zoude zijn beëindigd; en toen dat programma, in het begin van 1877, geheel voltooid was, had het allen schijn dat de voorspelling bewaarheid zoude worden. In dat jaar bleef het in Groot-Atjeh voortdurend vrij rustig. Kan men het nu den Gouverneur-Generaal van Lansberge euvel duiden dat hij, te goeder trouw meenende dat de zaak in Groot-Atjeh beëindigd was, zich derwaarts begaf om verdere rege-

lingen voor de toekomst te bespreken? Het vertrouwen, dat hij in den Generaal Pel had gesteld, en de omstandigheden die zich in 1877 voordeden, wettigden o. i. voldoende zijn optimistische meening, die eerst in Juni 1878 door de feiten werd gelogenstraft.

Tegenover de groote kosten, welke de Atjeh-oorlog jaarlijks eischt, zijn de door den schrijver aangehaalde geldverspillingen voor een belangrijk deel niet van beteekenis. De geldverspilling is, dunkt ons, minder te zoeken in geïsoleerde feiten; of men al eens, voor een onnoodige reis, voor onverdiende gratificatiën of andere zaken uit 's lands schatkist put, is wel verkeerd, maar maakt deze niet arm. Het is het *stelsel*, de *Atjeh-oorlog in zijn geheel*, waarin men de schuld onzer berooide geldmiddelen moet zoeken; het gemis aan consequentie. Men is met Atjeh aan den bouw begonnen, voordat men een vertrouwbare raming der kosten had gemaakt, en die bouw is later schrikkelijk tegengevallen; men heeft toen — te laat — willen bezuinigen, maar op een wijze waardoor het geheele gebouw dreigde in te storten.

Doch »alle vergelijkingen zijn kreupelgangers van geboorte" heeft Busken Huet ergens gezegd. Wij zullen er ons dus niet langer mede ophouden en ons bepalen tot de opmerking, dat de wijze, waarop in Atjeh de oorlog is gevoerd, niet evenredig was met onze militaire en finantiëele krachten. Die oorlog kostte ons in 4 jaren tijds, volgens de mededeeling van den Minister Alting Mees, circa 100 millioen gulden; later zijn de kosten veel verminderd, zoowel door vermindering van strijdkrachten en koelies, als door het beruchte »hongerbesluit" van Januari 1878 en verdere bezuinigingen — doch zij bedragen nu toch nog een 10 millioen gulden 's jaars.

Hiermede is — *en passant* — de tegenstrijdigheid tusschen evengenoemden Minister en een zijner opvolgers, waarop de schrijver (blz. 42) wijst, opgehelderd. Een *juiste* raming van hetgeen de oorlog kost is overigens niet te maken, daar men onmogelijk alle factoren in rekening kan brengen. Welk gedeelte — om maar één voorbeeld te noemen — van de jaarlijks betaalde pensioenen komt voor rekening van Atjeh? Niemand kan dit zeggen!

Doch, hoe dit ook zij, de kosten van Atjeh zijn te groot, en er is nog geen vooruitzicht op belangrijke verlaging, wanneer men ten minste onze staatkundige belangen in den Archipel niet in de waagschaal wil stellen. We zijn nu eens in 't schuitje en moeten meevaren.

Aan wie de schuld?

De schrijver heeft vermeend, deze vraag te moeten beantwoorden; vele personen moeten het daarbij ontgelden.

Wij zien van die beantwoording het groote nut niet in; zij kan zelfs verkeerde indrukken te weeg brengen, wanneer zij niet *volledig* is. En op volledigheid kunnen de mededeelingen van den schrijver geen aanspraak maken; hij heeft slechts hier en daar een greep gedaan.

Zoo wijst hij b.v. op het gevecht van 16 April 1874; maar is het niet nemen van *revanche*, hoe men dat overigens moge beoor-

deelen, te vergelijken b.v. met onze vestiging in den Kraton, op eenige kilometers afstand maar zonder goed verzekerde gemeenschap met de zee, waartoe de Generaal van Swieten op grond van staatkundige overwegingen overging; of met het hooghartig afwijzen, in 1874 en 1875, der voorstellen van Habib Abdoer Rahman, door de Indische Regeering, of met zoovele andere gebeurtenissen van vroeger en later tijd?

De vervanging van den militairen gouverneur door een civiel ambtenaar, in 1881, was een groote misgreep; wij gelooven dat het oordeel daarover vrij eenstemmig is. De schrijver bespreekt de eerste twee jaren van het civiel bestuur tamelijk uitvoerig; en wat hij mededeelt, zal het evenvermelde oordeel stellig nog bevestigen. Hij wijst daarbij, niet ten onrechte, op de geschiedenis der Fransche vestiging in Algerië.

Wij meenen ons tot het vorenstaande te kunnen bepalen. Wij oordeelen gunstig over des schrijvers pennevrucht, omdat wij weten dat zij met een goede bedoeling geschreven is; omdat zij haar oorsprong vindt, niet in onedelen hartstocht, maar in vaderlandsliefde.

Echter vragen wij nog een oogenblik de aandacht voor een »persoonlijk feit". De schrijver heeft herhaaldelijk het eerste deel onzer »Beschrijving van den Atjeh-oorlog" aangehaald; hij spreekt hierover in 't algemeen op een wijze, waarvoor wij zeer erkentelijk zijn, maar verwijt ons, dat wij vrees hebben getoond, onze meening duidelijk uit te spreken over het krijgsbeleid van den Generaal Van Swieten (blz. 144).

Vrees getoond, — waarom zouden wij dat doen? Er is toch waarlijk thans geen *moed* meer toe noodig, om te zeggen wat reeds zoo dikwijls door anderen — hetzij dan ten rechte of ten onrechte — gezegd werd! Hadden *wij* moeten optreden om de sedert 1874 tusschen de Generaals Van Swieten en Knoop hangende kwestie uit te maken, of de tweede expeditie *gelukt*, *half gelukt* of *mislukt* was? (blz. 145).

Wij waren, bij de beschrijving der tweede expeditie, van een ander gevoelen. Wij meenden dat er al *veel te veel* geschreven was over het krijgsbeleid van Generaal Van Swieten, en vonden daarin aanleiding, ons te bepalen tot een uiteenzetting der feiten [1]) en der verschillende zienswijzen. Wij wilden alle persoonlijke aanvallen, *tegen wien ook*, vermijden, om geen nieuwe brandstof bijeen te brengen voor het thans gelukkig eenigszins uitgedoofde vuur van den hartstocht. Indien ons boek aanleiding had gegeven tot een nieuwe polemiek, dan zouden wij betreuren, het geschreven te hebben.

---

[1]) Zonder de *minste* fantaisie. Dit aan het adres van een in 't algemeen welwillend recensent in het Indisch Militair Tijdschrift, 1883, II, blz. 502. Wat door ons op blz. 262 geschreven, doch door hem gewraakt werd, staat nagenoeg letterlijk — alleen met eenige stijlwijziging — in het door den Staf der tweede expeditie samengesteld „Algemeen verslag". Dat het niet in *andere* boeken voorkomt, kunnen *wij* niet helpen!

Zij, die onze »Beschrijving van den Atjeh-oorlog" lezen, zullen daaruit, naar wij vertrouwen, voldoende lessen voor oorlogvoering kunnen putten, ook zonder de voorlichting van den ondergeteekende, aan wien geen plaats toekomt onder de »erkende sommiteiten op het gebied van militair-historische critiek".

Wij laten, volgens den schrijver, het oordeel over het krijgsbeleid en den afloop der tweede expeditie uit *voorzichtigheid* aan den lezer over. (blz. 149) Inderdaad was dit in de gegeven omstandigheden het voorzichtigst; niet met het oog op onze persoonlijke belangen — ons plan stond reeds lang vast, het leger te verlaten en ook in elk ander opzicht staan onze belangen geheel buiten de zaak —, maar met het oog op den reeds gevoerden pennestrijd. Indien wij ooit een handeling van den Generaal Van Swieten betreurd hebben, dan is het dat deze zich geroepen heeft geacht, het werk van den Kapitein Borel te beantwoorden, en daardoor weder andere geschriften uitlokte.

Dat wij er niet tegen opzien, fouten aan te toonen — echter, bij voorkeur, niet heftig maar zacht — meenen wij meermalen, zoowel in voordrachten als geschriften, te hebben bewezen. Wij willen gaarne medewerken tot *verbetering*, maar zien geen nut in *verbittering*.

E. B. KIELSTRA.

Een kwart eeuw tusschen de keerkringen. — Naar den Equator. — Met een voorspel »van pastoor soldaat", door M. T. H. Perelaer, gep. hoofdofficier van het Nederlandsch-Indische leger enz. Rotterdam, Uitgevers-maatschappij »Elsevier". 1884. 8°.

Wanneer wij in dezen winter zoo telkens hooren van het groot aantal »werkeloozen" of ambachtslieden zonder werk, en dan vernemen dat zij, in ons vergaderend en pratend, maar niet altijd handelend Nederland, vergaderingen beleggen om hun betreurenswaardigen toestand te bespreken; zich naar den burgemeester begeven om dezen werk te vragen, en voor een goed deel, in min of meer bedekten vorm, voorloopig van liefdadigheid leven, — dan hebben wij, aan den eenen kant, achting voor de lieden, die, ook in benarde omstandigheden, voorstanders blijven van orde en wet. Hun Nederlandsch karakter maakt hen, over 't algemeen, te degelijk om naar de verleidelijke taal van enkele revolutionnaire raddraaiers te luisteren, en zij verdienen daarom dat de meer door het lot begunstigden hen, waar mogelijk, helpen en steunen.

Maar aan den anderen kant vragen wij ons wel eens af, of die werkeloozen niet verplicht zouden zijn, in de eerste plaats zelven de handen uit de mouw te steken ten einde, op meer duurzame wijze

dan thans geschiedt, verbetering in hun toestand te brengen; in het algemeen is het toch regel, dat de mensch voor zich-zelven moet zorgen en eerst als hij daartoe geheel in de onmogelijkheid is, de hulp van anderen moet inroepen. Waarom, vragen wij dan, gaan b. v. de jeugdige, sterke, ongehuwde mannen niet liever als soldaat naar Indië, dan dat zij telken jare worstelen met honger en gebrek?

Dezer dagen hadden wij toevallig de gelegenheid om dit onderwerp ter sprake te brengen met de betrekkingen van een jongman, die weer »op straat" stond. Wij wezen er op, dat de militair in Indië geen honger en geen koude kent; hoe hij dààr in de gelegenheid is, zich te onderscheiden en werkelijk soldaat te zijn in plaats van boodschapper of kindermeisje, zooals helaas in het vaderland naar al te zeer het geval is; wij verklaarden, dat de eenigszins ontwikkelde jongeling, bij een goed gedrag, zeker kon zijn binnen betrekkelijk korten tijd korporaal en sergeant te worden, omdat er bij het Indisch leger, voor het kader der inlandsche compagniën ook, veel onderofficieren noodig zijn. Wij deelden mede, dat de Indische soldaat, na zes jaren verblijf in Indië, weder naar Nederland kan terugkeeren en, zich op nieuw voor den dienst verbindende, na nog zes jaren dienst reeds recht heeft op een levenslang pensioen van *f* 200 als soldaat, *f* 220 als korporaal en *f* 260 als sergeant. Bij 20-jarigen dienst zouden deze pensioenen tot *f* 320, *f* 380 en *f* 420 stijgen.

Nog andere voordeelen werden door ons opgesomd, — maar er werd niet naar geluisterd. »Neen, mijnheer, daarvoor is onze jongen toch nog te goed; o neen, dat nooit, daar onder die wilden en verscheurende dieren; de menschen zullen hem hier ook wel niet laten verhongeren" .....

Wij waren volkomen uitgepraat. Bespiegelingen over de voor- en nadeelen van den Indischen militairen dienst konden verder veilig achterwege blijven, want het was maar al te duidelijk: in het oog van hen, tegen wie wij gesproken hadden, was de positie van »koloniaal" alleen begeerlijk voor het ergerlijkste uitvaagsel der maatschappij. »Die is goed, weet u, voor dieven en moordenaars, die blij »zijn dat ze ver weg kunnen komen; maar onze jongen is toch een »fatsoenlijke jongen, neen, die hoort daar niet bij."

En nu kan men, tegenover deze vastgewortelde overtuiging, wijzen op de vooral in Den Haag zoo talrijke voorbeelden van personen die als soldaat naar Indië gingen en thans, als gepensioneerde hoofdofficieren of in andere betrekkingen een eervolle positie innemen; men kan praten wat men wil, — men brengt die overtuiging niet aan 't wankelen. Het is treurig maar waar, — in den regel is het gaan naar »den Oost", als soldaat, een uiterste, een daad van wanhoop.

Het is inderdaad meer dan treurig dat ons volk, na een koloniaal bezit van 2 à 3 eeuwen, nog zoo weinig van Indië weet, nog zoo geheel Indië van het moederland afscheidt; en zelfs onder de meer ontwikkelde standen is kennis van Indië nog vaak geheel onvoldoende. Nog onlangs hoorden wij van officieren — die dan toch veel kennissen en vrienden tijdelijk of blijvend bij het Indische leger telden

— dat zij de miliciens te goed achtten voor »koloniaal", en hen, uit medelijden, steeds afraadden dezen weg in te slaan!

O, wij zijn niet blind voor de schaduwzijden van den Indischen militairen dienst in de lagere rangen; de mindere militairen hebben weinig gelegenheid tot gepaste uitspanning; hunne conversatie buiten de kazerne is zeer beperkt, zij nemen een min of meer geïsoleerde positie in de Indische maatschappij in. Maar die schaduwen zijn niet zoo donker, dat zij de lichtpunten verduisteren. Vraag het aan den fatsoenlijken, oppassenden militair, zelfs aan den eenvoudigen soldaat, hoe het hem in Indië bevalt; hij is tevreden met zijn lot, en stelt de aanhoudende zorg zijner chefs voor zijn belangen — een zorg, die zeker in weinig legers zóó wordt aangetroffen, — op hoogen prijs. En het bewijs vindt men in het groot aantal van hen die, wanneer hun verband geëindigd is, zich weder reëngageeren; volgens het laatste Koloniaal Verslag werden in 1882:

met gagement (pensioen) ontslagen 859 Europ. militairen;
gepasporteerd (zonder pens.) » 740 » »
gereëngageerd . . . . 1666 » » , waarvan 60 voor één, 515 voor twee, 70 voor vier en 1021 voor zes jaren.

Onder hen, die hun diensttijd hebben volbracht, blijven dus meer dan twee-derden dadelijk doordienen; maar de verhouding wordt nog betrekkelijk gunstiger wanneer men bedenkt dat er onder de gepasporteerden een aantal zijn die, na in Nederland teruggekeerd te zijn, zich weldra op nieuw voor den Indischen dienst verbinden.

Wij zijn er van overtuigd, dat, wanneer men niet te strijden had met vooroordeelen, maar wanneer de toestand van den Indischen soldaat bij het volk in Nederland *naar waarheid* bekend was, wanneer dit volk *nauwkeurig* kon oordeelen over de voor- en nadeelen van den Indischen militairen dienst, het Indische leger nooit gebrek zou hebben aan *Nederlandsche soldaten van energie en goed gedrag*, voor wie een onbezorgde toekomst open ligt. Men zou dan niet meer, voor het behoud onzer bezittingen, zijn toevlucht behoeven te nemen tot vreemdelingen, vaak van verdacht allooi, maar daarentegen veel minder nijpende armoede onder de mindere standen in het Vaderland zien.

Dat derhalve ieder, die daartoe in de gelegenheid is, er toe medewerke om aan het vooroordeel, dat bij het Hollandsche volk bestaat tegen het Indische leger, den kop in te drukken en juiste begrippen omtrent de *grandeurs et servitudes dans l'armée des Indes Orientales Neerlandaises* te verspreiden. . . . .

Hier ontmoeten wij den heer Perelaer, die met zijn nieuwe pennevrucht, waarvan wij het eerste gedeelte thans aankondigen, dit doel beoogt. Hij wil ons, blijkens de voorrede, geven »een aanschouwelijk beeld van wat het leven in Nederlandsch-Indië den krijgsman aanbiedt" in de hoop dat zij, die leeken zijn op koloniaal gebied, zullen worden aangespoord, »om met onze zoo schoone koloniën meer bekend te raken".

Een dergelijk boek is noodig en nuttig, en de schrijver, die den

slag heeft van prettig vertellen, die bovendien onpartijdig genoeg is om zoowel het goede te roemen als het slechte te wraken, heeft dan ook met zijn werk, althans voor zoover daarover thans te oordeelen is, inderdaad een verdienstelijken arbeid verricht.

Wij lazen »Naar den Equator" met ingenomenheid, omdat wij het doel waardeerden, en die ingenomenheid is ook door of na de lezing niet geweken; de beschrijving, hoe twee jongelieden besloten soldaat te worden en de reis (nog op de ouderwetsche wijze, om de Kaap) naar Indië maakten, is werkelijk interessant. Ieder, die eenigermate in dezelfde omstandigheden heeft verkeerd, zal zeggen dat de schrijver een buitengewone gave van opmerken aan den dag legt; van alles wat men leest, is men overtuigd dat het *waar* is, of althans waar *kon zijn*. Zoodanige boeken moeten meer indruk maken dan fraaie schilderingen, waarvan dat niet gezegd kan worden.

Wij veroorlooven ons echter eene kleine opmerking. Het boek van den heer Perelaer zouden wij voornamelijk in handen wenschen te zien van het *volk*, van de *massa;* hoewel ook de lezers van de hoogere standen het niet onbevredigd uit de handen zullen leggen, beschouwen wij het in de eerste plaats als een *volksboek*. Als zoodanig is het, door de opsomming van een aantal botanische, ichthyologische en maritieme bijzonderheden, wel wat geleerd; het is ook voor dat doel wat uitgebreid en duur, maar dit is minder bezwarend, daar het, door het volk, meest uit bibliotheken gelezen zal worden. De individuën koopen zulke boeken, al zijn ze goedkoop en niet uitgebreid, toch niet; de koopers zijn, in hoofdzaak, leesgezelschappen en bibliotheken.

Doch ieder heeft, ten opzichte van hetgeen al of niet in een boek dient opgenomen te worden, zijn eigen denkbeelden, en ook voor de opvatting des schrijvers is ontegenzeggelijk veel te zeggen.

Zulks is ook het geval met hetgeen, aan het einde van het deel, door aanteekeningen moet worden toegelicht. Naar onze meening is de schrijver soms wat heel volledig in zijn ophelderingen. Wie b. v. (aant. 71) niet weet wat »Jan in den zak" is, zou dat gevoegelijk in een keukenboek kunnen nazien.

Soortgelijke opmerkingen zou men meer kunnen maken, maar waartoe? Doen zij iets af tot de waarde van het boek? Immers neen! Liever keeren wij dus tot de beschrijving van den heer Perelaer terug om daaruit nog een en ander te releveeren dat betrekking heeft op de algemeene strekking, op het Indische soldatenleven.

Bij herhaling (blz. 68, blz. 90) wijst de schrijver er op, dat, naar het vooroordeel van zoovelen in Nederland, »*hij, die vader en moeder vermoord heeft, nog te goed is om naar den Oost te gaan*". Dat dit vooroordeel inderdaad bestaat, hebben wij zelven ondervonden; moge »Een kwart eeuw tusschen de keerkringen" er, ook in de nog te verwachten deelen, krachtig toe medewerken om dat vooroordeel te verdrijven! Dan alleen reeds zal de heer P. een zeer verdienstelijken arbeid hebben verricht.

Hij wijst ook — zij het zijdelings — op de oorzaken, die wellicht

tot de vestiging van dit vooroordeel hebben medegewerkt, zooals b.v.:

....»Toen de moeder haar kind in de afzichtelijke grauwe pij gewikkeld zag, die den al te weidschen naam van kapotjas droeg, barstte zij in snikken uit. »Als een galeislaaf!" kreet zij, en wrong zich de handen".... (blz. 90).

Kan men krachtiger aan een regeering verkondigen, dat de eerste maatregel, die genomen moet worden om het Indische leger in het oog der Hollandsche natie te releveeren, moet zijn een nette, ja sierlijke kleeding? Een kleeding die eer het symbool kan wezen van *hoop* dan van *wanhoop*; die den voorbijganger vertolkt dat hij, die haar draagt, vol illusiën een nieuwe toekomst tegentreedt.

Maar wij zijn nu sedert dertig jaar aan 't tobben over een nieuw hoofddeksel voor den Indischen soldaat, en een nette kleeding is te duur!

Uitvoerig staat de schrijver stil — en wij willen voor eenige oogenblikken zijn voorbeeld volgen — bij de toestanden van het koloniaal werfdepôt te Harderwijk, zooals die omstreeks 30 jaren geleden feitelijk waren. Men zal daaruit kunnen ontwaren, dat ook die toestanden er toe zullen hebben medegewerkt, om de gevoelens van verachting voor al wat met Indië in verband staat, bij het Nederlandsche volk aan te kweeken.

Wij willen gaarne aannemen, dat het koloniaal werfdepôt thans niet meer de slechte reputatie verdient welke het zich in vroeger jaren heeft weten te verwerven. Wij hopen van harte, dat er thans geene onderadjudanten en sergeanten-majoor zullen zijn, bij wie voor geld alles mogelijk was; geene sergeanten-majoor, die, door onvolledige opmaking der engagementsacte, zich-zelven met het handgeld verrijkten en daardoor de toekomst van menigeen op de ergerlijkste wijze verwoestten; geene juffrouwen Ebstein, die, wanneer zij goed betaald werden, de macht bezaten om korporaals tot sergeant te verheffen.....

Het is om van te walgen, wanneer men hier leest — wat wij trouwens ook vroeger wel meermalen uit vertrouwbare bronnen vernamen — hoe het koloniaal werfdepôt in vroegere jaren inderdaad was *een poel van ongerechtigheid*. Wij hebben geen reden te vooronderstellen dat zulks ook thans nog het geval zou zijn; wij vertrouwen gaarne het tegendeel, maar onder de oud-gedienden, en onder het volk dat met hen in aanraking komt, leeft de herinnering voort. Dit alleen is reeds voldoende, dunkt ons, om geheel met het verleden te breken; den naam van koloniaal werfdepôt en van Harderwijk als beginpunt voor den militairen dienst geheel uit te wisschen, en liever tot hetzelfde doel, een *Indische brigade*, *met Indische officieren en kader*, te Breda, 's Gravenhage, Utrecht of Amsterdam op te richten.

Harderwijk heeft een slechten naam:

.... »des avonds moesten de gegradueerden zwaren patrouilledienst verrichten om de wezens, die daar in dit Zuiderzeestadje te zamen gebracht waren, in toom te houden. Daarbij moesten dan, vooral

na het avondappel, wanneer aan de patrouilles het wachtwoord gegeven was, dat verscheidene manschappen ontbraken, de afzichtelijkste holen binnengedrongen worden om de rampzaligen uit den jeneverwalm of, erger nog, uit de armen der priesteressen van de walgelijkste ontucht te sleuren. Tooneelen hadden dan plaats, waarbij de menschheid zich het gelaat sluieren moest" . . . (blz. 87.)

Is het te verwonderen, dat Harderwijk, zoowel bij het Indische leger als bij het Nederlandsche volk, in een *slechten* reuk staat?

Het is een feit, dat de Nederlandsche Regeering niet genoeg doet om te toonen, dat haar het Indische leger te harte gaat. Wij bedoelen nu niet dat zij voor dat leger niet genoeg geld over heeft; wij willen thans niet spreken over de onvoldoende organisatie, of over zoovele andere werkelijk bestaande behoeften, waarin niet voorzien wordt, omdat daarmede belangrijke sommen gemoeid zouden zijn. Wat de gewezen Indische militairen betreft, is zij de laatste jaren stellig vrijgevig geweest; vooral door de nieuwe pensioensregeling heeft zij getoond, voor de individuen behoorlijk te willen zorgen. Maar, zoo geld al een machtige factor is, het is niet de eenige. Wil men den Indischen krijgsdienst populair maken in Nederland, dan is het b. v. noodig, dat men óók notitie neemt van hen, die, na bloed en leven voor de handhaving van ons gezag in Indië te hebben veil gehad, in het vaderland terugkeeren. Nu is het opvallend dat zij hier »met stille trom aankomen, terwijl de detachementen, die naar Indië vertrekken, met volle muziek uitgeleide gedaan worden. Het is alsof men de dankbaarheid zoover drijft, dat men zich over hunne bewezen diensten schaamt." (blz. 89.)

Het is onze bedoeling niet, den romantischen draad op te nemen, die door des schrijvers werk loopt. Het laat zich aangenaam lezen; het verhaal is eenvoudig en natuurlijk. Hopen wij, dat de heer Perelaer, in de drie nog te verwachten afdeelingen van zijn nieuwen arbeid, er evengoed als tot dusverre in slaagt, zijne lezers te boeien en tegelijkertijd — wat van ons standpunt van hooger belang is — de gelegenheid vindt om juiste begrippen te helpen verkondigen omtrent den militairen dienst in Indië. En als hij dan het geluk heeft, dat de machthebbenden worden opgewekt om verbeteringen aan te brengen waar zij mogelijk zijn, en dat het Nederlandsche volk ons leger in Indië meer leert waardeeren, — dan zal hij met zelfvoldoening op »Een kwart eeuw tusschen de keerkringen" terugzien.

E. B. Kielstra.

Ile de Sumatra. — Chez les Atchés. — Lohong, par Brau de Saint-Pol Lias. Avec cartes et illustrations d'après des photopraphies prises par l'auteur. — Paris, Librairie Plon. 1884. 8°.

Langs het noordelijk gedeelte van Atjeh's westkust strekken zich eenige landschappen uit, die geographisch niet tot Groot-Atjeh behooren, maar in staatkundigen zin daarbij gerekend werden zoolang de in 1879 overleden Toekoe Lampasej, het hoofd der IV Moekims, in naam ook over die landschappen het oppergezag voerde.

Zij zijn bekend als »de zuidelijke nederzettingen"; de meest nabij Groot-Atjeh gelegene zijn Lepon en Loöng.

Toen Toekoe Lampasej zich, na de verovering van den kraton, aan ons gezag onderwierp, werd dit voorbeeld bijna onmiddellijk door de hoofden van deze beide landschappen gevolgd. Wegens de ligging van deze in de nabijheid van het oorlogstooneel was het echter bedenkelijk, de onderwerping aan te nemen en dientengevolge de blokkade op te heffen; het duurde alzoo tot 1876; voor dat van onze zijde verdere stappen gedaan werden om ons gezag in de zuidelijke nederzettingen te doen erkennen.

Daartoe vertrok, den 11en Februari van dat jaar, de contrôleur 1e kl. R. W. Tadema met het stoomschip *Deli* derwaarts, vergezeld van Toekoe Lampasej en den kedjoeroean van Loöng, welke laatste ons zeer genegen was, maar weinig invloed op zijn ondergeschikte hoofden en bevolking had. Dezen werden door de oorlogspartij van Groot-Atjeh tegen ons opgezet en beschouwden daardoor, gedeeltelijk althans, den kedjoeroean als een verrader der nationale zaak.

Bij het bezoek van den contrôleur werd hij aanvankelijk goed ontvangen; maar toen hij naar boord wilde terugkeeren, stormden een tiental Atjehers, met donderbussen gewapend, op hem aan onder aanvoering van het kamponghoofd van Petoeloet. Zij beschoten de sloep, waarin de contrôleur nog tijdig werd opgenomen en uit welke hun vuur door de matrozen beantwoord werd.

Ter bestraffing wierp de marine eenige granaten in genoemde kampong; maar daar de toestand in Groot-Atjeh destijds niet gedoogde troepen naar Loöng te zenden, bleven de zaken hier overigens in statu quo. Weldra verliet de kedjoeroean, wiens gezag nu in 't geheel niet meer geëerbiedigd werd, zijn land en hield hij verblijf bij Toekoe Lampasej; den 19en Mei 1876 legde hij den eed van trouw aan ons bestuur af.

Loöng werd intusschen meer en meer de verzamelplaats van personen die ons vijandig waren en daarom uit de onderworpen gedeelten van Groot-Atjeh uitweken. Zij deden, wanneer de gelegenheid gunstig was, invallen in de IV Moekims, beroofden daar de kampongs of verontrustten onze patrouilles; de oprichting van een post te Kroeng Raba, in Juli 1876, maakte hieraan slechts gedeeltelijk een einde.

In April 1877 werd door een drietal gewapende prauwen, waar-

van een van Loöng, een openlijke daad van zeeroof gepleegd op een onder Engelsche vlag varend handelsvaartuig. Die handeling eischte bestraffing, en men ging er daarom thans toe over, troepen naar Loöng te zenden om de bevolking aldaar tot een betere gezindheid te dwingen.

Die troepen, aangevoerd door den majoor F. W. Meijer en krachtig door de zeemacht gesteund, slaagden er in, den 17[en] April onder het vuur der versterkingen te landen en zich van deze meester te maken. De bentings werden geslecht, de zes schuldige kampongs in de asch gelegd, en weldra verklaarden de hoofden, zich te willen onderwerpen.

Inderdaad was thans het gezag van den kedjoeroean hersteld, en de geest van verzet bleek geheel verdwenen te zijn, toen een halfjaar later de contrôleur W. H. De Jong deze streek bezocht. Deze, door geen enkel soldaat vergezeld, begaf zich tot drie uren ver binnen 's lands in Loöng en werd op zijn weg overal eerbiedig ontvangen.

Om de bevolking gelegenheid te geven hare koffie- en peperaangelegenheden uit te breiden, werd haar, tegen het einde van 1877, een geldelijk voorschot van *f* 2500 verleend, dat later tot *f* 10.000 is vermeerderd.

In de eerste helft van 1878 was nog een paar malen onze hulp noodig om de in Loöng verblijfhoudende vijandige elementen te verdrijven, doch na dien tijd vielen geene ongeregeldheden meer voor. In het Koloniaal Verslag van 1879 wordt gezegd dat dit landschap voor de toekomst veel belooft en voor groote ontwikkeling vatbaar is »met het oog op den nijveren geest van hoofden en bevolking, die, bij de bijzondere productiviteit van den grond, belangrijke resultaten kan te weeg brengen. De koffiecultuur is er, met de hulp van het Gouvernement (in den vorm van geldelijke voorschotten) reeds belangrijk uitgebreid en verdringt er de minder voordeel gevende pepercultuur. De bodem schijnt ook tin op te leveren[1])".

Wanneer wij nu nog vermelden dat het gezag over Lepon in April 1879 voorloopig aan den kedjoeroean van Loöng werd opgedragen en deze later (1881) tot hoeloebalang (districtshoofd) van de afdeeling »zuidelijke nederzettingen" is aangewezen, vermeenen wij genoeg gezegd te hebben om den lezer eenigermate bekend te maken met de geschiedenis der laatste jaren en met de verhouding tot ons gezag van de streek, die de heer Brau de Saint-Pol Lias, blijkens zijn thans gepubliceerd reisverhaal, in December 1880 en Januari 1881 bezocht [2]).

In een uitvoerige voorrede bespreekt de schrijver het nut, verbonden aan koloniale ondernemingen of aan het bezit van koloniën —

[1]) De vruchtbaarheid van den grond en zijn geschiktheid voor de koffiecultuur zijn later in twijfel getrokken (zie verslag van den controleur J. Van Wijk in de Jav. Ct. n°. 24 van 1881).

[2]) Op blz. 39 wordt gesproken van October, op blz. 55 van September. Blijkbaar — zie o. a. blz. 70, en ook uit andere mededeelingen is het duidelijk — zijn dit schrijffouten.

zooals van zelf spreekt, speciaal van een Fransch standpunt. Indien wij ons niet vergissen, werd hij door een maatschappij uitgezonden om in vreemde landen een verkenning te maken, en de plaatsen op te sporen waar met voordeel landbouw- of mijnondernemingen zouden kunnen worden gevestigd. Hoe dit zij; dat hij voor zoodanige verkenning een geschikt persoon was, blijkt o.a. ook uit het thans aangekondigd werk; in korten tijd zag hij veel en goed. En zij, die hem in Atjeh gekend hebben, altijd opgeruimd en onvermoeid, zullen hem zeker de geschiktheid als *explorateur* niet ontzeggen.

In het eerste hoofdstuk geeft de heer de Saint-Pol Lias een zeer oppervlakkig overzicht van den oorlog met Atjeh. Op nauwkeurigheid kan dat overzicht geen aanspraak maken; zij, die wat dieper in de Atjeh-quaestie zijn doorgedrongen, zullen er integendeel vele onjuistheden in vinden.

Des te meer is de schrijver te vertrouwen, waar hij mededeelt wat hij persoonlijk heeft gezien en ondervonden. In de eerste plaats treft ons zijn schets van den toenmaligen Gouverneur van Atjeh, den Generaal Van der Heijden (blz. 8 en 9); te vergeefs zal men daarin zoeken naar eenigen letterkundige tooi; wat de schrijver daar mededeelt. is inderdaad zijn op ondervinding gegronde overtuiging. Evenzoo is de schildering over 't algemeen juist van den toestand, waarin de kraton en omgeving ten tijde van zijn verblijf verkeerden. (blz. 14—23).

Na deze aanteekeningen, die een inleiding vormen voor het eigenlijke reisverhaal naar Loöng, volgen zeer belangrijke mededeelingen omtrent land en volk; de zeden, gebruiken, gewoonten en levenswijze der bewoners worden op interessante wijze geschetst en aan allen, die daarin belang stellen, kunnen wij de lezing van het werk van den schrijver gerust aanbevelen.

Het zou ons te ver voeren, indien wij, door enkele aanhalingen, wilden trachten den verhaaltrant des schrijvers terug te geven; wij zouden trouwens moeilijk een keuze kunnen doen en slechts een onvolkomen beeld van zijn arbeid leveren. Liever willen wij daarom hier en daar een greep doen, waar hij, in zijn eigen beschouwingen of in zijn gesprekken met de inlandsche hoofden, de staatkundige zijde van het Atjeh-vraagstuk aanroert.

Zoo schetst hij (blz. 64) sommige grooten uit den tijd van het Sultanaat. »Zij hebben den tegenwoordigen toestand, waarbij zij hun positie verloren, niet willen erkennen, doch zij gevoelen dat hij hun te machtig is en doen geen verwijten meer aan hen, die zich bij het nieuwe bestuur hebben aangesloten..... Blijkbaar zijn zij ontwapend en verlangen zij slechts verder met rust te worden gelaten. Maar anderen, wellicht met Panglima Polim, het hoofd der XXII Moekims als aanvoerder, spannen nog te Pedir samen met een jeugdigen zoon van den laatsten Sultan, die zonder twijfel door de vroegere vorstinnen wordt opgevoed in gevoelens van trots en van wederstand tegen het *fait accompli*. Dààr vooral moet de staatkunde der Nederlanders werkzaam zijn, en misschien zou deze thans, in de persoon van dat door de inlanders vereerde kind, hare nuttigste zegepraal kunnen vinden."

Elders (blz. 126) geeft hij verslag van een, met den kedjoeroean van Loöng gevoerd gesprek. Deze verhaalt de moeielijke tijden, die hij in de eerste jaren van den Atjeh-oorlog heeft doorleefd, en laat daarop volgen: »Thans (in 1880) is alles in orde, en alles zal verder goed gaan wanneer de Hollanders geene overijlde maatregelen nemen en eenige jaren tijd gunnen om de gemoederen tot kalmte te brengen. Natuurlijk kan ik de gedachten mijner onderhoorigen niet beheerschen; ik kan hen niet dwingen om dadelijk het Nederlandsche bestuur genegen te zijn, terwijl ik alle moeite gehad heb om hen te beletten, daartegen gewapenderhand op te treden. De tegenwoordigheid van soldaten of ambtenaren in dit land zou mij thans stellig nog in groote moeilijkheden brengen. Ik verheug mij zeer dat Mijnheer, die een vriend der Hollanders is, van plan is zich hier te vestigen; dit heeft geen enkel bezwaar, integendeel, ieder verlangt dat, en toen de adsistent-resident mij vroeg of ik voor uw leven kon instaan, heb ik zonder aarzelen ja gezegd. Ik waag er niets mee, door mij verantwoordelijk te stellen voor uwe veiligheid en voor die der Franschen die u zullen vergezellen; uwe onderneming is op het oogenblik het beste voor mijn land geschikt."

Deze woorden van een ons zeer genegen hoofd verdienen voorzeker de aandacht. Zij geven ons o. a. de redenen aan, waarom wij van onze vestigingen langs de kust, zooals te Malaboeh en te Samalanga. tot dusverre zoo weinig pleizier beleefd hebben, en zij toonen tevens, dat, ook naar de meening van het hoofd van Loöng, overhaasting in Atjeh nadeelig is. De heer Brau de Saint-Pol Lias, die de zienswijze van dat hoofd geheel deelt, voegt er bij dat, uit den aard der zaak, de overwinning van een trotsch en oorlogzuchtig volk, zooals de Atjehers, een gevoel van haat tegen de nieuwe meesters moet opwekken, dat slechts door den tijd kan verdwijnen; en hij is overtuigd dat de Franschen, thans een onderneming in Loöng vestigend, evenzeer de Hollandsche belangen als die der Atjehers zouden bevorderen. Het komt ons voor, dat hiervoor inderdaad veel te zeggen is, en dat vreemdelingen, de pas onderworpen streken in cultuur brengende, zeer geschikte tusschenpersonen kunnen zijn om de klove tusschen Hollanders en Atjehers te helpen dempen.

Een andere maal (blz. 144) heeft de schrijver een gesprek met een oud man, die hem, na gezegd te hebben dat allen zeer ingenomen waren met een onderneming der Franschen, vroeg of het waar was, dat de Hollanders hun land zouden nemen. Hij antwoordde, dat het verstandig was, zich in het onvermijdelijke te schikken..... »Bij verzet, verliezen de Atjehers goed en bloed en maken zij zich-zelven ongelukkig. De Hollanders zijn zeer rijk en machtig; zij hebben vele oorlogsschepen en wapenen; wanneer hunne soldaten worden gedood, zenden zij andere; doch de Atjehers, die sterven, worden niet vervangen. Men moet overigens niet denken, dat de Compagnie het geheele land wil bezetten; wanneer de oorlog geëindigd is, zal zij belasting heffen en overal de rust met hare politie handhaven; zij zal wegen en havens aanleggen zooals te Olehleh, en dan kunnen vele Franschen, Engelschen en andere vreemdelingen komen om

met de Atjehers te handelen..... Zie Java; dit land is niet vol soldaten, maar men vindt er lieden van alle natiën, die er werken en handel drijven, naast de Hollanders."

Kan, door dergelijke beschouwingen, van een neutrale zijde komende, geen invloed ten goede worden uitgeoefend? Zal men den Franschman daarin niet eerder gelooven dan den Hollander? Wij gelooven het wel!

Ten einde voor onze aankondiging niet te veel ruimte van de *Indische Gids* te vragen, moeten wij onzen lust bedwingen om nog meer uittreksels te geven. Wij eindigen daarom met de mededeeling, dat het werk geïllustreerd is met een 15-tal houtsneden naar photographiën, door den schrijver tijdens zijn verblijf in Atjeh vervaardigd, en voorzien is van een schetskaartje van het door hem in Loöng opgenomen terrein. Wij beschouwen het inderdaad als een aanwinst op het gebied van land- en volkenkunde.

E. B. Kielstra.

NIEUWE UITGAVEN.

IN NEDERLAND EN NEDERLANDSCH-INDIË.

Almanak (Javaansche) voor 1884. (Een-en-dertigste jaargang). Samarang, G. C. T. van Dorp & C°. 1884. 8o.

Almanak atawa rinting andau bulan akan njelo 1884. Bandjermasin, Rob. Henneman & C°. 1883. 8°.

Bahwa inilah soerat atoeran aken mandjalanken hoekoem dalam residensie Borneo bahgian sebelah barat. Batawi, pada pertjitakan Goewernemen. 1883. 8°.

Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging voor het jaar 1883. Deel XXIV. Utrecht, Kemink & Zoon. 1883. 8°.

Boekoe liatkok hikaijat Radjah negrie Tjinah, djaman Seetjioe poenja kada-an salinnan bahasa melaijoe oleh Lauw Boen Tjiang. Betawi, W. Bruining & C°. 1883. 8o.

Boekoe tjerita di negri Tjina merk Goan Tiauw, tjerita Ouw Pe tjoa dan Khouw Han Boen. Tersalin dari Boekoe Tjina. Jang terkarang oleh Lim Ho Hien. N°. 2. Betawi, W. Bruining & C°. 1883. 8°.

Brill (E. J.), Catalogue périodique de Livres orientaux N°. 3. Leide, 1884. 8o.

Brons Middel (R.) lan Mas Sastrå Wardåjå, Hiki lajang hetoengan kanggo hing pamoelangan Djawå. Djilidan kapisan. Batavia, Landsdrukkerij. 1881. 8°.

Burg (Dr. C. L. Van der), De geneesheer in Nederlandsch-Indië. 1e deel: Land, klimaat en bewoners; hygiène; de uitoefening der geneeskundige praktijk. 2e verb. en verm. druk. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1883. 8°. (X en 447 blz.) ƒ 6.50.

Buys Ballot (Dr.), Klimatologie van onze koloniën en aardmagnetisme. Leiden, E. J. Brill. 1883. 8°.

Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië. IVe volgreeks. VIIIe deel, 1e stuk. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1884. 8°. (44 en 122 blz.) f 2.00.

Curiositeiten van het Protectionisme. Overgedrukt uit de Nieuwe Rotterdamsche Courant. Rotterdam, Nijgh & Van Ditmar. 1884. 8°. (72 blz.) f 0.40.

Gelder (W. Van), Boekoe itoengan noe kalima pikeun moerid-moerid pangkat kadoewa di iskola Soenda. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8°.

Harmsen (L K.), Bahwa ini kitab akan dibatjai, oentoek anak-anak jang baharoe mengerti membatja. Bahagian jang kadoea. Tjetakan jang kadoea kalinja. Betawi, pertjetakan Goewernemen. 1881. 8°.

Ibn-Wâdhih qui dicitur **Al. Ja'Qubî**, historiae. Pars prior historiam ante-Islamicam continens. Edidit indicesque adjecit M. Th. Houtsma. Pars altera historiam Islamicam continens. Edidit M. Th. Houtsma. Lugduni Batavorum, E. J. Brill. 1883. 8°.

Joest (Dr. **Wilhelm**), Das Holontalo. Glossar und grammatische Skizze. Ein beitrag zur Kenntniss der Sprachen von Celebes. Berlin, A. Asher & C°. 1883. 8°. f 3.90.

Mas Raga Atmadja, Lajang panggrendhå. Practische taaloefeningen voor eerstbeginnenden. Batavia, Landsdrukkerij. 1881. 8°.

Mas Ngabehi Krama Prawira, te Madioen, Vijf en twintig vertellingen. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8°.

Matthes (Dr. B. F.), Makassaarsche Chrestomathie. Oorspronkelijke Makassaarsche geschriften, in proza en poëzy uitgegeven, van aanteekeningen voorzien en ten deele vertaald. 2e uitgave, voor rekening van het Nederlandsch Gouvernement. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1884. 8°. (VIII, 443 en 256 blz.) f 7.50.

Minhadj at-tâlibîn. Le guide des zélés croyants. Manuel de jurisprudence Musulmane selon le rite de Châfi'î. Texte Arabe, publié par ordre du Gouvernement avec traduction et annotations par L. W. C. Van den Berg. Vol. II. Batavia, Imprimerie du Gouvernement. ('s-Gravenhage, Mart. Nijhoff.) 1883. 8°. (X et 498 p.) f 9.00.

Museum (Koloniaal), afd.: Voortbrengselen van de groote cultuur in Nederlandsch Oost-Indië. N°. 6 (Specerijën, door K. W. Van Gorkom.) Haarlem, de Erven Loosjes. 1884. 8°. (48 blz.) f 0.25 — N°. 7. (Tabak, door K. W. Van Gorkom). Haarlem, de Erven Loosjes. 1884. 8°. (56 blz. met tabellen) f 0.40.

Programma der lessen aan het Gymnasium Willem III. Vier en twintigste schooljaar. Afdeeling: Taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Afdeeling: Hoogere Burgerschool. Zeventiende cursus, 1883—1884. Batavia, G. Kolff & C°. 1883. 8°. 2 dln.

Sunderman (H.), Soera-Zekola-si-fofõna chõ Nono-Niha. Eerste schoolboekje voor den Niasser. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8°.

Tjerita dahoeloe kala di benoea negri Tjina. Tersalin dari tjeritaän boekoe Samkok, terkarang oleh Correspondent Hindia Nederland XX. Bahagiän jang pertama. Betawi, H. M. Van Dorp & C°. 1883. 8°.

Woelang Rèh, Tèko-werdi en Soeloek, 3 zedekundige werkjes in één bundel vereenigd. Samarang, G. C. T. Van Dorp. 1884. 8°.

Woord (Een) over de belastingvoorstellen door een Oud-lid van de Staten-Generaal. Amsterdam, C. M. Van Gogh. 1884. 8°. (24 blz. met uitsl. tabel.) f 0.40.

IN HET BUITENLAND.

Brau de Saint-Pol Lias, Ile de Sumatra. Chez les Atchés. — Lohong. — Paris, E. Plon, Nourrit & C°. 1884. 8° avec gravures et cartes. fr. 4.

Cotteau (Edmond), Un touriste dans l'extrême Orient, Japon, Chine, Indo-Chine et Tonkin (4 Août 1881—24 Janvier 1882). Contenant 38 gravures et 3 cartes. Paris, Hachette et Cie. 1884. 8°.

Dehn (Paul), Deutschland und Orient in ihren wirthschaftspolitischen Beziehungen. I Theil: Nach der Orient! Donauwärts. — Die Orientbahnen. — Zur See. Munchen und Leipzig, G. Franz. 1884. 4°.

Fallot (Ernest), Histoire de la colonie Française au Sénégal. Avec une carte de l'Afrique occidentale, par Stanford. Paris, Challamel Ainé. 1884. 8°.

Der Hitopadescha. Alt-indische Märchen und Sprüche. Aus dem Sanskrit übersetzt von J. Schoenberg. Wien, Carl Konegen. 1884. 8°. *f* 1.60.

Goldziher (Dr. Ignaz), Die Zâhiriten. Ihr Lehrsystem und ihre Geschichte. Beitrag zur Geschichte der Muhammedanischen Theologie. Leipzig, Otto Schulze. 1884. 8°. *f* 7.80.

Leitner (G. W.), History of Indigenous education in the Punjab since annexation and in 1882. Calcutta, printed by the superintendent of Government printing, India. 1883. folio. *f* 60.

Pantschatantra. Ein alter Indisches Lehrbuch der lebensklugheit in Erzählungen und Sprüchen. Aus dem Sanskrit neu übersetzt von Ludwig Fritze. Leipzig, Otto Schulze. 1884. 8°. *f* 3.90.

Schweiger-Lerchenfeld (Amand von), Het Oosten geschetst. Met 216 platen en 12 plattegronden. Rotterdam, Nijgh & van Ditmar. 1884. 8°. (808 en 45 blz.). *f* 13.50.

Piassetsky (P.), Voyage à travers la Mongolie et la Chine. Traduit du Russe avec l'autorisation de l'auteur par Aug. Kuscinski et contenant 90 gravures d'après les croquis de l'auteur et une carte. Paris, Hachette et Cie. 1883. 8°.

Seydel (Rudolf), Die Buddha-legende und das Leben Jesu nach den Evangelien. Erneute Prüfung ihres gegenseitigen Verhältnisses. Leipzig, 1884. 8°. *f* 1.30.

Ujfalvy (Karl Eugen von), Aus dem westlichen Himalaja. Erlebnisse und Forschungen. Mit Abbildungen nach Zeichnungen von B. Schmidt und 5 Karten. Leipzig, F. A. Brockhaus. 1884. 8°.

Wetenschap en Industrie.

OOSTERSCHE SPREEKWOORDEN.

Door het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië werd onlangs de volgende circulaire verspreid:

» *Gentlemen*,

» In the last session of the fifth section of the Congress of Orientalists, held at Leyden in Holland in September last, the subject of the best mode of preserving and publishing the Proverbial Literature and Folk Lore of the East was brought before the members by the Reverend Js. Long, a Member of the Royal Asiatic Society, formerly Clergyman at Calcutta, now residing in Londen.

At his proposal the following resolution was passed:

»That the collection, interpretation and publication of the proverbial literature, songs and folk lore of the East is urgent at the present time, when Oriental society is in a transition state.

» This Proverbial literature, handed down from remote ages through the memory of the people, elucidates in many points the social conditions, feelings, and opinions of the masses, besides throwing light in various questions of philology, archaeology, and history.

» The rescuing from oblivion of those Eastern traditions can best be carried out by a Committee drawing up a circular on the above basis, to be transmitted to learned Societies in Holland, England, France and Russia, in order that they may refer them in the East to Oriental societies, schoolmasters, editors of newspapers and periodicals and Christian missionaries."

As the resolution was passed at a Congress held in Holland, it seems but rational, such a Congress not being a permanent body, that one of the Dutch learned societies should give effect to it.

The Royal Colonial Institute of the Hague has therefore resolved to carry out the plan with respect to the Dutch colonies in the East by forwarding the above resolution, with a request that replies be sent to the Batavian Society of Arts and Sciences at Batavia. They hope you may be able to take similar action regarding the Eastern colonies or possessions of your country.

The Colonial Institute of the Hague does nothing but transmit the above resolution to the different learned societies, who they think might give effect to it, leaving it to these to do that in the manner they will think best.

Though Spain and Portugal were not mentioned in the resolution, the Institute thought that the learned societies in these countries ought also to receive this circular.

They beg to add as their opinion that the replies to this circular ought in each of the above mentioned countries or their colonies to be sent to but one of the learned societies, who should collect and publish them, mand that many of the Eastern Proverbs might perhaps be classified under the following list of special heads:

Aboriginal Tribes,
Agricultural Classes,
Age and Youth,
Anger and Hate,
Animals, Birds and Fishes,
Classes in Society,
Clergy and Sects,
Commerce,
Co-operation,
Courage,
Covetousness and Money,
Change of Customs,
Death and Life,
Doctors and Medecine,
Envy and Hatred,
Family Relations and Home,
Festivals and Holy-Days,
Gluttony and Drunkenness,
Government and Government Officials,
Gratitude,
Health,
Hope and Faith,
Ignorance and Knowledge,
Industry,
Language, Archaisms,
Landlord and Peasant,
Law, Lawyers and Justice,
Love and Mariage,
Master and Servant,
Moderation and Temperance,
Monks and Ascetics,
Parents,
Persons and Places,
Plants and Trees,
Professions and Trades,
Prudence,
Purity,
Punctuality and Opportunity,
Races, Tribes and Castes,
Times and Seasons,
Tongues and Dialects,
Village Systems,
Weather Wisdom,
Wit,
Women.

The Royal Institute for the Philology, Geography and Ethnology of Netherlands India.

H. Kern, *President.*
T. C. L. Wijnmalen, *Secretary.*"

Terwijl wij gaarne deze circulaire aan de aandacht van belangstellenden aanbevelen, zij hier nog herinnerd aan de voordracht door den heer J. Long zelven op het Orientalisten-congres gehouden, getiteld: »On the importance and best mode of making a collection of oriental proverbs (with their interpretation) in the foreign settlements and dependencies of the Dutch, English, French and Russian Governments", bereids gedrukt, in het „Journal of the National Indian Association", terwijl zij eveneens zal voorkomen

in de handelingen van het congres zelf. Meer bepaald voor Engeland doet reeds "The Folk Lore Society", wat voor het geheele Oosten wenschelijk wordt geacht.

HANDEL EN SCHEEPVAART VAN NEDERLANDSCH-INDIË OP DE HAVEN VAN MARSEILLE.

Sedert Marseille een geregeld station voor de schepen van de Maatschappij »Nederland" en de »Rotterdamsche Lloyd" is geworden, heeft de vaart onder de Nederlandsche vlag een aanmerkelijke uitbreiding genomen. Het aantal schepen, dat in 1881 26 met 21134 ton bedroeg, klom in 1882 tot 80 met 136248 ton, of in meer juisten zin, kwamen 29 schepen, metende 43984 ton, gezamenlijk 80 maal deze haven binnen. Van Nederland kwamen 42 schepen, waaronder 1 zeilschip, terwijl naar Nederland vertrokken 41 stoomschepen onder Nederlandsche vlag. Van de Nederlandsche koloniën (Java) kwamen 35 Nederlandsche stoomschepen, terwijl 36 Marseille verlieten met bestemming naar Java. Geene schepen onder vreemde vlag namen deel aan de vaart tusschen Nederland en Marseille. Daarentegen kwamen 25 vreemde schepen, metende 32242 ton (21 stoom- en 4 zeilschepen) met volle lading, voornamelijk uit suiker bestaande, van Java binnen.

Het débouché van dit product nam weder aanmerkelijk toe; dat van de andere artikelen van de Nederlandsche koloniën bleef nagenoeg stationair.

De algemeene aanvoer was als volgt samengesteld (komende van Java):

circa 180000	kanaster suiker,	360	balen huiden,
25000	balen koffie,	218	kisten stroohoeden,
10500	» peper,	216	pakken kassia,
639	kisten indigo,	221	kisten paarlemoer,
12000	blokken tin,	21	kisten sigaren, enz.
3300	kisten gom-damar,		

De Java-koffie (aanvoer 1,344,366 Ned. Pd.) vond doorgaans goeden aftrek, speciaal de »bon ordinaire". De suiker gaf bevredigende resultaten. Vooral leverde Java daarvan een groote hoeveelheid (47339825 Ned. Pd.), ten deele rechtstreeks door de raffinaderijen aangevoerd. De overige rietsuiker (circa 40000000 Ned. Pd.) was voornamenlijk afkomstig van Guadeloupe, Martinique, Réunion en Egypte. In peper waren de transactiën ook vrij levendig.

Van den koffieaanvoer, die in 1882 slechts 20795798 Ned. Pd., circa 5500000 Ned. Pd. minder dan in 1881, bedroeg, werd het grootste gedeelte, en wel 11625726 Ned. Pd. weder van Brazilië betrokken, hoewel de prijzen te Marseille, in verhouding tot de noteering van Rio, dikwijls te laag stonden.

Schetsen uit de Geschiedenis der Vestiging en Uitbreiding van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië,

DOOR

R. VAN ECK.

In 1885 zal het *driehonderd* jaar geleden zijn, dat Filips II, sedert een vijftal jaren tevens Koning van Portugal, de eerste Nederlandsche koopvaarders in de haven van Lissabon in beslag liet nemen en daarmede, geheel tegen zijn bedoeling, onze in het strijden en lijden geharde voorvaderen op den gelukkigen inval bracht om op eigen gelegenheid de koloniale waren, waarvan ons vaderland een hoofdmarkt vormde, uit het verre Indië te gaan halen. Tien jaren later — men schreef den 2[den] April 1595 — zag Texel reeds de eerste O. I. vloot onder zeil gaan, — wel geen trotsche armada, een onbeduidend hoopje zelfs vergeleken bij de 400 vaartuigen in Lissabon's haven geconfisceerd, maar toch een vloot, groot in de verwachting waarmede het gansche land deze baanbrekers gadesloeg en groot ook door haar bemanning, die, uit alle rangen en standen bijeengebracht, vast besloten was om, desnoods met opoffering van goed en — bloed, de Nederlandsche vlag op gindsche oosterstranden te gaan planten. Ruim twee jaren later keerde een gedeelte van deze uitgezonden pioniers in het vaderland terug, om den volke het heuchlijk bericht te brengen, dat de baan werkelijk gebroken was, en het rijke Oosten ook voor Nederland den toegang tot zijne schatkameren geopend had.

Thans schrijven wij **1884**, en zoo zachtkens aan begint 't dus tijd te worden, dat Holland zijn koloniale jubilé's gaat vieren en door de feestelijke herdenking van wat de vaderen voor zichzelven en voor ons gedaan hebben, het bewijs levere, dat wij nog niet geheel en al het »akelig, misselijk nageslacht", nog lang niet het »verbasterd nakroost der krachtige figuren" van weleer geworden zijn, waarvoor

dichters en niet-dichters ons gescholden hebben. En dat bewijs, wij twijfelen er niet aan, zal gegeven worden. Immers, waar reeds een *Jan Pieterszoon Koen* zijn standbeeld heeft, en Gouda de beeltenis van een *De Houtman* in steen bezit; waar op verschillende plaatsen en door verschillende personen de bestoven rijksarchieven en particuliere boekerijen met zorg en ijver worden doorzocht om, zoo mogelijk, tot de laatste bladzijde van de geschiedenis der Oost-Indische Compagnie aan 't licht te brengen, en van alle kanten gezocht wordt naar het beeld, dat ons het Indië van weleer zal te aanschouwen geven, — daar zou men al zeer zwartgallig gestemd moeten zijn om te kunnen gelooven, dat data als b. v. de 2e April 1895 anders dan met gejubel en gezang door Nederland zullen worden begroet. Natuurlijk zullen 't niet enkel feesttonen zijn, die zich laten hooren. Naast den tot lof gestemden jubilé-zanger zal de boetprediker staan, om er ons op te wijzen hoe die mannen van weleer, onze minderen in wetenschap en beschaving, in humaniteit misschien, in menig opzicht onze leermeesters konden zijn. Maar, zouden wij daarom van het herinneringsfeest afzien? Een dwaas die het durft voorstellen! Neen, wij zullen ook den boetprediker in onze feestzaal toelaten en, als de beurt tot spreken aan hem komt, met aandacht luisteren naar wat hij ons hards en bitters te zeggen heeft. Een volk, dat zijn verleden eert en de strengste van al zijn leermeesters — wij bedoelen de geschiedenis — met vrijmoedige zedigheid en zedige vrijmoedigheid in de oogen ziet, is geen verloren volk. Meer dan iets anders kan die terugblik in het verleden er toe medewerken om het verstorvene weer op te wekken, en aan te wakkeren wat daar edels en krachtigs in de natie is overgebleven. . . . .

. . . .

Uit dit oogpunt beschouwd kunnen de naderende herinneringsfeesten dus werkelijk een zegen voor Nederland worden. Een eerste voorwaarde daartoe is echter dat de feestviering algemeen zij en het gansche volk daaraan deelneemt. In den Staat »tusschen den Dollart en de Schelde" moet groot en klein, rijk en arm, voornaam en gering opstaan om, in den goeden zin van het woord, roof te gaan plegen aan de historie, en zich vast voornemen winste te doen voor de toekomst met wat het heden en het verleden ons te leeren geven. Blijkt 't dan misschien ook dat onze voorvaderen niet altijd de »krachtige figuren" en »dappere helden" waren, gelijk zij ons door sommigen, ontevreden met den tegenwoordigen stand van zaken, worden afgeschilderd, het blijve verre van ons met negentiende-

eeuwsche voornaamheid op hen neer te zien. Veeleer willen wij trachten het vele goede dat hen bezielde en hen tot zoo grootsche daden in staat stelde, over te nemen, om dan met nieuwen moed en gelouterde kracht aan de voltooiing van den ons overgeleverden arbeid werkzaam te zijn. Dan worden, het kan niet anders, de aanstaande jubilé-feesten het begin van een nieuw koloniaal leven dat, meer dan spoorwegnetten, onderwijswetten en wat ons verder bezig houdt, het bewijs kan leveren hoe het oude vuur bij ons nog niet is uitgedoofd en onder ons nog altijd de elementen aanwezig zijn, die Nederland in staat stellen zijn van de vaderen geërfden roem te handhaven van de tweede koloniale mogendheid te zijn!

Zullen wij nu echter het werk der grondleggers van het Nederlandsch gezag in den Maleischen Archipel, gelijk dat van hunne opvolgers, op gepaste wijze herdenken, dan is 't — ieder zal ons dit toestemmen — vóor alles noodig, dat wij behoorlijk op de hoogte zijn van het terrein, waarop zij hebben gearbeid en de feiten kennen, die de eene bezitting voor, de andere na, als kostbare parels aan Neêrland's kroon kwamen hechten. En zoo is dan de vraag aan de beurt of men onder ons met de geschiedenis van N.-Indië werkelijk zoo algemeen vertrouwd mag heeten, dat op de aanstaande feesten de daden onzer vaderen als een waar memorandum opengeslagen voor ons zullen liggen en niet slechts de enkele Indische specialiteiten, maar geheel het volk, of althans de kern der natie, zich op den zegeweg onzer moedige voorvaders als op bekend terrein bewegen zal?..... Helaas, Nederland zou op het oogenblik grooter zijn, meer geacht en gevierd bij zijne naburen, zoo daar eenige aanleiding bestond om deze vraag toestemmend te beantwoorden. Als wij ons nu echter ook niet aan de Hollandsche eerlijkheid zullen bezondigen, dan moet een onbewimpeld »neen" volgen. Van alle beschuldigingen die klagers en betweters der Hollandsche natie naar het hoofd geworpen hebben, is zeker geen meer gemotiveerd dan deze dat — om de woorden van een dier klagers over te nemen — »de kennis aangaande onze bezittingen in de Oost, onder de kern »van het Nederlandsche volk, zich tot een minimum bepaalt. Bij »wie men billijkerwijs beter kan verwachten, komt men tot de treu»rige ervaring, dat zij al vrij zonderlinge, om niet te zeggen olie»domme, begrippen aankleven omtrent aardrijkskunde, ligging, »topografische beschrijving, staatkundige verdeeling, bestuur, maat»schappelijke toestanden, zeden en gewoonten in de gewesten, die »een zoo gewichtige apanage vormen van de Nederlandsche vorsten»kroon". En met de kennis van de eigenlijke geschiedenis is het

zeker nog treuriger gesteld. Slechts een enkele, die daarvan ernstige studie heeft gemaakt of nog maakt. De groote meerderheid ten onzent weet echter niets of bitter weinig van de wijze, waarop het Nederlandsch gezag in gindsche verre streken gevestigd is geworden en kent ook van de latere historie weinig meer dan enkele namen en data, waarvan men dikwijls nog moeite genoeg zal hebben om ze behoorlijk in hun verband te plaatsen. Dat het aan gelegenheid ontbreekt om ons op de hoogte te stellen, kan niet als verontschuldiging worden bijgebracht. Immers, wat er ook van ons moge worden gezegd en hoezeer wij ons ook tegenover Indië aan plichtverzuim mogen hebben schuldig gemaakt, dit moet van Nederland worden getuigd, dat het eene koloniale literatuur bezit, zoo groot, zoo uitgebreid als dit bij mogelijkheid maar kan worden verlangd. Vooral in de laatste jaren is het aantal werken over Indië enorm toegenomen en daaronder komen ook verscheidene voor, die speciaal handelen over de geschiedenis van de vestiging en uitbreiding van ons gezag in het land van den Orang-oetan en den Paradijsvogel. De oorzaak onzer onbekendheid met Indië moet dus elders worden gezocht. Zij zit in het volk, dat nog met den ouden smaak zijn »Java-koffie" drinkt, met nieuwe voorliefde zijn »Deli-tabak" rookt en, als van ouds, zijn »koloniale waren" verkoopt, maar — het kalm aanziet dat het koloniale leven er bij ons uitgaat. In de plaats van de vroegere belangstelling is een zekere oostersche apathie getreden, die mooi op weg is om ons voor goed ongevoelig te maken voor alles wat onze rijke bezittingen — geen koloniën, maar door moed en beleid veroverde bezittingen! — aan gene zijde van den Oceaan aanbelangt. Nog is 't zoover niet gekomen. Nog marcheeren wij, en 't is dus ook nog tijd om halt te maken, te overleggen en — om te keeren. Voor het eerste bieden de aanstaande herinneringsfeesten een kostelijke gelegenheid aan. Het laatste zal alleen mogelijk zijn, als het Nederlandsche volk zijn historie-bladen opslaat en zich nog eenmaal inleeft in den tijd, toen juist onze werkzaamheid naar buiten het kleine vaderland, tot verbazing van gansch Euroop, zoo groot, ja wereldberoemd gemaakt heeft!

Zeiden wij boven dat onder de tallooze boeken over Indië ook enkelen in 't bijzonder aan de geschiedenis zijn gewijd, ontkennen mogen wij niet, dat niet alles even geschikt is om door iedereen gelezen te worden. Voor het groote publiek, waarvan toch de belangstelling eigenlijk moet uitgaan, is de keus zelfs zeer gering. 't Is dus zaak in deze leemte te voorzien en door de uitgave van meer beknopte en vooral meer populaire geschriften den toegang

tot de schatkameren van de Neerlandsch-Indische geschiedenis voor een ieder open te stellen. Hoewel wij gaarne erkennen dat anderen meer dan wij daartoe bevoegd zijn, willen wij toch ook een poging in deze richting wagen, door het leveren van een reeks »Schetsen van de geschiedenis der vestiging en uitbreiding van het Nederlandsch gezag in den Maleischen Archipel", waaraan door de Redactie een plaats in de Indische Gids is afgestaan, doch die later, zoo 't namelijk blijken mocht dat zij in den smaak vallen, ook afzonderlijk zullen worden uitgegeven.

INLEIDING.

INDIË, ZOOALS HET WAS VÓÓR EN TIJDENS HET OPTREDEN DER NEDERLANDERS.

Om de geschiedenis van de vestiging der Nederlanders in den Maleischen Archipel goed te begrijpen en zich een juiste voorstelling van de feiten te kunnen vormen, is 't een dringend vereischte, dat men althans eenige notie heeft van den politieken en socialen toestand der landen en rijken, waar in 't laatst der zestiende eeuw de Hollandsche Prinsenvlag voor het eerst haar banen kwam ontplooien. Omtrent de alleroudste historie van ons Indië verkeeren wij nog altijd in 't onzekere, en 't lijdt geen twijfel dat deze voor ons wel immer een groot vraagteeken blijven zal. Alleen zooveel is bekend geworden dat, lang vóór de komst der meer beschaafde Westerlingen, dit prachtig tropenland zijn poorten voor vreemde handelaren geopend had. Inzonderheid zijn het de *Arabieren* en *Chineezen* geweest, die al vroeg met hunne schepen dezen achterhoek van Azië bezochten en met de bevolking vooral der meest westelijk gelegen eilanden handelsbetrekkingen aanknoopten. Bij beide volken zijn van die reizen gedenkschriften opgesteld, waarvan het echter te bejammeren is, dat zij, bij al hunne belangrijkheid, zoo weinig licht verspreiden over de toenmalige maatschappelijke en huiselijke toestanden der inboorlingen. Waar de schrijvers deze onderwerpen nog ter sprake brengen, zijn hunne opmerkingen dikwijls zoo onbestemd, dat 't in den regel moeielijk is zich van 't geheel een klare voorstelling te maken. Bovendien komen bij hen soms de eilanden uit onzen Archipel onder namen voor, die niet altijd even gemakkelijk weer zijn thuis te brengen. Eerst sedert het optreden der veroveraars uit het verre westen is er eenige meerdere klaar-

heid gekomen over den feitelijken toestand van den Maleischen Archipel, en zijn toenmalige en latere schrijvers, door combinatie van schriftelijke en mondelinge berichten als anderszins, er in geslaagd een, betrekkelijk, volledig beeld te geven van de geschiedenis van Indië gedurende de laatste twee of drie eeuwen, die aan de komst der Nederlanders voorafgingen. Het waren de eeuwen, waarin onze tegenwoordige bezittingen het schouwtooneel vormden van den grooten worstelstrijd tusschen het *Hindoeïsme* en den *Islam*, welke strijd, feitelijk reeds in de elfde eeuw aangevangen, kan gezegd worden omstreeks 1480, dat is met den val van het eertijds zoo machtige rijk van Madjapait, een einde genomen te hebben. Op dat tijdstip was de zege van het Mohamedanisme in den Archipel een voldongen feit geworden en konden Portugeezen en Spanjaarden en na hen de Nederlanders met de Engelschen er getuigen van zijn, hoe deze godsdienst zich toen reeds langzaam maar zeker van de verschillende deelen van Insulinde meester maakte. Hoewel niet met juistheid te zeggen, zoo meent men toch op goede gronden te mogen aannemen, dat de *Hindoe's*, — oorspronkelijk als handelaren uit Vóór-Indië, meer bepaaldelijk van *Kalinga* op de kust van Koromandel naar Sumatra en Java overgekomen — reeds in den aanvang onzer jaartelling hun beschavenden invloed op de toen nog grootendeels in den natuurstaat levende inboorlingen uitoefenden. Van daar tot in 1480 is een lange tijd en 't behoeft ons dan ook niet te bevreemden, dat het Hindoeïsme, waarvan het eiland *Bali* thans nog de ruïne vertoont, een groote omwenteling in het bestaan der inheemsche stammen en hun onderlinge verhouding heeft te weeg gebracht. Zijn invloed was zoo krachtig en zoo algemeen, dat nu nog, niet slechts op de beide zoo evengenoemde eilanden, maar ook elders in den Archipel, tot ver in de Molukken, de sporen daarvan meer of minder duidelijk zijn waar te nemen. Men houde echter in 't oog, dat, waar hier van inlandsche stammen gesproken wordt — Java alleen uitgezonderd, dat, om zoo te zeggen, in zijn geheel door de Hindoe's bewerkt is — bijna uitsluitend de kustbevolking bedoeld is, die, uit den aard der zaak, meer onder het bereik der vreemdelingen lag, gelijk dan ook trouwens later de invloed van Arabieren, Portugeezen, Nederlanders, enz., zich eveneens hoofdzakelijk bij dat gedeelte van Insulinde's bewoners bepaalde. Daar naast bewogen en bewegen zich echter nog tal van Polynesiërs, die tot op den huidigen dag van alle aanraking met vreemdelingen uitgesloten zijn geweest en ons in meerdere of mindere mate het beeld vertoonen, van wat de meer beschaafde Maleiers, Javanen, Mangkasaren, Boegineezen, Bali-

neezen, enz. eertijds waren. Met geen ander volk van Indië hebben de Hindoe's zich echter zoo vermengd als met de oudste bewoners van Java, gelijk dan ook nergens in den Archipel een stam is aan te wijzen die, niet slechts in zijn maatschappelijke toestanden, zijn godsdienstige begrippen, in 't algemeen zijn zeden en gewoonten, maar ook wat het karakter, ja zelfs de type aangaat, grooter verandering in den loop der tijden heeft ondergaan. En in vele opzichten kan hier de verandering ook verbetering worden genoemd. Een onzer meest gevierde schrijvers over Indië, de indioloog bij uitnemendheid, Professor *Veth*, tracht ons in zijn met goud bekroond werk »Java" [1]), een overzicht te geven van al het goede en schoone dat de Javanen aan hunne Hindoesche overheerschers hebben te danken gehad. Die lijst is echter zeker nog verre van volledig. Het verwondert ons dan ook niet, als wij eerlang diezelfde onbeschaafde, half wilde bewoners van Neerland's kostbaarste bezitting als een krachtig, fier en ondernemend Hindoesch-Javaansch ras uit den smeltkroes zien te voorschijn treden. En als straks de Portugeezen in Azië verschijnen, dan vinden zij overal waar zij komen die zelfde Javanen op hunnen weg — zoowel te *Malakka* als op het ver verwijderde *Ternate* — en kunnen zij schier geen plaats in den Archipel aandoen, waar deze volkstam niet vóor hen zijn invloed op eenigerlei wijze heeft doen gelden. Als men den tegenwoordigen bewoner van Java gadeslaat, gelijk hij daar deemoedig in het stof der voeten van zijn blanken overheerscher neerhurkt, is 't moeielijk te gelooven, dat zijne voorvaderen, nauwelijks drie honderd jaren geleden, den toon aangaven op de voornaamste eilanden van den Archipel, en met hunne talrijke vloten de Indische wateren doorkruisten, om den roem van hun naam wijd en zijd te verspreiden. Sic transit gloria mundi! Zoo is ook in N.-Indië veel heerlijkheid voorbijgegaan!

Naast de Hindoe-Javanen, gelijk wij hen met recht genoemd hebben, waren ook de meer beschaafde Maleiers uit hun eigenlijk vaderland, Sumatra, ter verovering uitgetogen, en hebben ook zij, eerst alleen en later in vereeniging met de onder hen gevestigde Arabieren, niet weinig er toe bijgedragen om de staatkundige en maatschappelijke gedaante van Indië te veranderen. Te oordeelen naar het weinige dat van die eerste Maleische immigratie is bekend geworden, moet de *Riouw-Lingga-Archipel* en later *Borneo* het hoofdtooneel hunner werkzaamheid geweest zijn. Maar ook

[1]) »Java", Geografisch, Ethnologisch, Historisch, door P. J. Veth, hoogleeraar te Leiden, Deel II, blz. 181.

nog verder oostwaarts, op Celebes en in de Molukken, deden zij zich met kracht gelden. Elders [1]) in ditzelfde tijdschrift hebben wij er op gewezen, hoe juist die verspreiding van de Sumatraansche Maleiers over de verschillende deelen van den Archipel en hun bemachtiging van den kusthandel oorzaak is geweest, dat de *bahasa Melajoe* of het »Maleisch" zich de eereplaats onder de Indische talen heeft weten te verwerven. Bovendien moet 't waarschijnlijk eveneens aan deze Maleische kolonisten geweten worden, dat vele eilanden in de »Groote Oost", gelijk onze vaderen later de Molukken noemden, bevolkt zijn geworden, terwijl op andere de oorspronkelijke bewoners, *Alfoeren* of *Papoe's*, naar de binnenlanden werden teruggedrongen. Nu moge 't waar zijn dat bij de komst der Europeanen de kracht der Hindoe-Javanen reeds gebroken was en ook de energie der hier bedoelde Maleiers met de uit hen voortgesproten heldenfamilie's zeer aan 't afnemen was, wij kunnen toch veilig aannemen, dat beide stammen genoeg ondernemingsgeest hadden overgehouden om hun gezag in den Archipel nog eenigen tijd te handhaven en uit te breiden. Aan alle verdere veroveringszucht werd echter een einde gemaakt door de *Portugeezen*, wier optreden de inlandsche vorsten op zelfbehoud bedacht deed zijn en aan de eendrachtige samenwerking van gelijkgezinde stammen of familie's allerlei hinderpalen in den weg legde. Straks hopen wij in groote trekken aan te toonen op welke wijze en door welke middelen deze onze voorgangers in Indië een voornaam gedeelte onzer tegenwoordige bezittingen aan zich onderworpen hebben. Vooraf wenschen wij echter een kort overzicht te geven van den staatkundigen toestand in de verschillende deelen van den Archipel en de onderlinge verhouding der stammen, voor zoover dezen later ook in de geschiedenis der vestiging van het Nederlandsch gezag daar ginds een rol gespeeld hebben.

Wij beginnen met

JAVA,

het land dat bestemd was om de kostbaarste parel te zijn in de kroon van Insulinde's Keizer, gelijk het door zijne onuitputtelijke rijkdommen eens, naar sommiger meening, de kurk worden moest waarop Nederland drijven zou. Aanvankelijk scheen het dat de

[1]) Zie onze schetsen »Ras- en stamverdeeling der Inlandsche bevolking in Nederl. Oost-Indië" en »De Talen van Indië" in het Aprilnummer 1882 en Januari-nummer 1883.

werkzaamheid der Westerlingen zich hoofdzakelijk tot de meer oostelijk gelegen deelen van den Archipel, ter plaatse waar de kruidnagelen groeien, zou bepalen. Het kon echter wel niet anders of ook Java moest, door zijn ligging vlak aan den ingang van deze rijke gewesten en evenzoo ook door zijn geschiedenis, al spoedig de bijzondere aandacht der nieuwe veroveraars tot zich trekken. Men bevond zich hier echter tegenover een eiland dat, om verschillende redenen, veel moeielijker te naderen en lang niet zoo gemakkelijk te nemen viel als, bijvoorbeeld, de kleine door brooze banden met elkander verbonden Moluksche eilanden. Hoe toch stonden de zaken op Java geschapen? Boven wezen wij er reeds met een enkel woord op, hoe de macht der Hindoe's, die zich eeuwen lang in den Archipel had staande gehouden, eindelijk bezweken was voor den invloed der Mohamedanen, van wie de geschiedenis ons meldt, dat zij, na vooraf behoorlijk het terrein bewerkt te hebben, omstreeks het begin der vijftiende eeuw zich tot den strijd om de alleenheerschappij begonnen aan te gorden. De van alle zijden Java binnengedrongen Moslemsche zendelingen, meest mannen met groote kennis toegerust en moedig van aard, achtten thans den tijd gekomen om den heiligen oorlog te gaan prediken, die niet mocht eindigen zoolang niet geheel *Madjapait* en *Padjadjaran* — aldus waren de beide rijken geheeten waarin zich de macht der Hindoe's gesplitst had — aan de voeten van den Profeet gebracht waren. Aan hulp van binnen ontbrak 't hun daarbij niet. Terwijl toch aan de eene zijde het Hindoeïsme aan inwendige kwalen leed, die het, ook zonder een krachtigen stoot van buiten, vroeg of laat, onvermijdelijk den teringdood zouden hebben doen sterven, vonden de Mohamedaansche aanvoerders aan den anderen kant een zeer gewaardeerden steun bij vele invloedrijke Hindoe-Javanen, die het, om welke reden dan ook, oorbaar achtten de partij der vreemdelingen te kiezen. Verwonderen doet 't ons dan ook niet, als wij reeds omstreeks 1443 — volgens anderen eerst eenige jaren later — het zwakkere Padjadjaran in West-Java voor den aanval zien bezwijken. Meer weerstand bood Madjapait, doch nog had de 15e eeuw haar loop niet volbracht, of ook dit rijk had zijn rol op het wereldtooneel uitgespeeld. Volgens het algemeen aangenomen gevoelen schreef men 1478, toen de Mohamedaansche legers de hoofdstad omsingelden, en als straks dood en verderf dit centrum van het Hindoeïsme binnentreden en de vlammen zich van zijn paleizen meester maken, dan is 't met de macht der *Bra Widjaja's*, gelijk de Keizers zich betitelden, voor goed gedaan. Wel beproeft een kleine schaar van getrouwen nog te redden wat te red-

den was; wel houden zij zich nog eenige jaren in de buurt staande, maar dra zien zij zich ook van daar verdreven en schiet hun ten langen leste niets anders over, dan zich naar Java's uitersten oosthoek en van daar eindelijk naar *Bali* — onder Madjapait's vazalstaten de eenige, die aan de traditie getrouw gebleven was en is — terug te trekken. Van dezen laatsten strijd tusschen Hindoeïsme en Mohamedanisme op Java waren de Portugeezen getuigen. De Nederlanders echter kwamen juist nog vroeg genoeg in Indië om den laatsten Hindoe-Javaan Straat Balambangan (Bali) te zien oversteken en te vernemen hoe het Hindoeïsme — om hier de woorden van een ander over te nemen — »afgemat van het vruchteloos worstelen tegen den Mohamedaanschen invloed, rust ging zoeken in den »schoot der helden" (Bali-Angka), zooals Bali in oostersche dichter·taal genoemd wordt."

Op de puinhoopen van het verwoeste Madjapait en Padjadjaran verrezen nu achtereenvolgens verschillende Mohamedaansche rijken, waaronder aanvankelijk *Demak* het voornaamste was. Verder had men *Padjang*, *Kadiri*, *Gresik* (Grissee), *Djapara*, *Tjeribon*, *Djakarta* en *Banten* (Bantam), de drie laatsten in West-Java. Aan het hoofd van eerstgenoemd rijk stond een zekere *Radèn Patah*, afkomstig van Palembang, van wien ook, naar de kronieken melden, de eerste aanval tegen Madjapait was uitgegaan. Den voorrang onder de nieuw opgetreden vorsten dankte hij echter hoofdzakelijk aan de omstandigheid, dat 't hem gelukt was zich van de Regalia der Bra Widjaja's meester te maken en deze, in de oogen van een Javaan dubbel kostbare, kleinoodiën naar zijn toenmalige woonplaats *Bintårå* — sedert in *Demak* herdoopt — over te brengen.

Zooals boven is aangeteekend, wordt door sommigen de val van Padjadjaran eenige jaren later gesteld. Volgens Prof. Veth in zijn reeds aangehaald »Java", viel de hoofdstad eerst A° 1481 in 's vijands handen. De ziel van den opstand was hier een zekere *Hasanoe 'd-dîn*, die, oorspronkelijk als prediker van den Islam opgetreden, zich aan het hoofd van groote scharen van *Bantammers* geplaatst had om aan het rijk der kafirs of heidenen een einde te maken. Uit dezen tijd dagteekent de opkomst van *Banten* als zelfstandig rijk, dat weldra zeer in aanzien toenam en straks ook de Lampongsche districten op Sumatra aan zich onderwierp, ja zijn invloed tot in Palembang en Djambi gelden deed. Eerst in 1638 trad hier echter de eerste Sultan op. In zijn aanval tegen Padjadjaran werd Hasanoe 'd-dîn ondersteund door den priestervorst van *Tjeribon*, maar vooral door *Radèn Patah* van Demak, welke laatste waarschijnlijk ook de tegenwoordige

Soenda-landen als een onderhoorigheid van Madjapait beschouwde, die hem met dit rijk ten erfdeel gevallen was. Hierin moet dan ook de reden gezocht worden, waarom de latere beheerschers van eigenlijk Java over het op de puinhoopen van Padjadjaran gestichte Banten langen tijd souvereiniteitsrechten hebben doen gelden.

Lang zou de overheersching van Radèn Patah's geslacht intusschen niet duren. Nauwelijks toch was de derde vorst van de nieuwe dynastie, nl. Sultan *Tranggana*, omstreeks 1546 overleden, of het oppergezag van Java ging over in handen van een van Demak's vasallen, den adipati van *Padjang*, wiens familie op haar beurt even spoedig de plaats moest ruimen aan *Kjai Gedé Mataram*, oorspronkelijk een onbeduidend inlandsch hoofd, doch die door de Voorzienigheid bestemd was de grondlegger te worden van een Javaansch rijk, dat eerlang zijn gezag, niet slechts over het grootste gedeelte van Java, maar ook over Madoera zou uitstrekken. Wij bedoelen het bij elken Nederlandschen lezer welbekende *Mataram*, dat onder de opvolgers van Kjai Gedé Mataram, *Soetå Widjåjå* (Sénåpati, A°. 1575—1601), *Sédå Krapjàk* (A°. 1601—13) en *Sultan Ageng* of *Praboe Panditå Tjåkrå Koesoemå* (A°. 1614—45) zijn hoogsten bloei bereikte, om dan onder *Amangkoe Rat I* (A°. 1645—77), *Amangkoe Rat II* (A°. 1677—1703), *Amangkoe Rat III* (A°. 1703—1708), *Amangkoe Rat IV* (A°. 1719—27) en *Pakoe Boewånå II* (A°. 1727—49) langzaam in kracht af te nemen, totdat het in 1755, van zijn schoonste provinciën door de O. I. Compagnie beroofd, zich in de beide rijken *Djokjokarta* en *Soerakarta* splitste, waarvan ons op het oogenblik de zoogenaamde *Vorstenlanden* de treurige resten vertoonen.

SUMATRA.

Dezelfde staatkundige verwarring die Java ten laatste, betrekkelijk, zoo gemakkelijk in handen der Westerlingen deed vallen, heerschte bij den aanvang der 16ᵉ eeuw op *Sumatra*. Hier lagen op de westkust *Menangkabau* en *Indrapoera;* in het zuiden de reeds genoemde *Lampongsche-districten* met het grootendeels gejavaniseerde *Palembang;* — op de oostkust de rijken *Siak*, *Indragiri*, *Djambi* en *Kampar* en, eindelijk, in het noorden *Pasei* en *Pedir*. Tot de onderhoorigheden van laatstgenoemd rijk behoorde het landschap *Atjeh*, dat zich echter juist in dezen tijd daarvan wist los te maken en sedert als onafhankelijk gewest zijn groote rol op het staatkundig tooneel van Sumatra gespeeld heeft. In al de opgenoemde landen had de Islam, althans in naam, den ouden godsdienst, het Polynesisch heidendom, verdrongen. Uitgezonderd waren alleen de

zoogenaamde Onafhankelijke *Batak-landen*, die hoogstwaarschijnlijk ook aanvallen van Mohamedaansche naburen hebben te verduren gehad, maar hun staatkundige en religieuse onafhankelijkheid wisten te bewaren, gelijk zij dan ook tot op den huidigen dag zelfs tegenover ons vrij gebleven zijn.

Over den invloed dien de Maleiers van Sumatra in den Riouw-Archipel en op Borneo hebben uitgeoefend, is boven reeds met een enkel woord besproken. Bedoelde groep vormde een bezitting van den Maleischen vorst van *Djohor* op Malaka, terwijl op Borneo's kusten tal van meer of min zelfstandige staten ontstaan waren, waaronder vooral *Broenei* of *Borneo Proper*, *Landak*, *Bandjarmasin*, *Pasir* en *Koetei* moeten worden genoemd. Hoewel de Islam hier zeker reeds bij de komst der Portugeezen in Indië bekend was, is deze godsdienst er eerst in de tweede helft der zestiende eeuw algemeen aangenomen. Op de Zuidkust hadden zich, behalve Maleiers, ook nog tal van andere oostersche vreemdelingen, en daaronder vooral *Javanen*, neergezet. De binnenlanden werden bewoond door de *Dajaks*, die zich daar in de bosschen en wildernissen hadden teruggetrokken om zich aan den druk der meer beschaafde overheerschers te onttrekken en aan de bovenoevers der rivieren hun treurig bestaan voort te slepen.

Kort na zijn verschijning op Borneo deed de Islam zijn intrede op

CELEBES,

waar zich, uit een of meer volksstammen, gedeeltelijk ook onder vreemden invloed, tal van afzonderlijke staatjes hadden gevormd, met enkelen waarvan de Portugeezen vóór ons betrekkingen hebben aangeknoopt. Op het zuidelijk schiereiland werd de toon aangegeven door *Mangkasar* of *Goa*, dat in zijn lateren strijd met de Compagnie een Mataram in 't klein geworden is. Verder had men hier *Boné*, *Tanette*, *Mandar*, *Kajéli*, enz. Laatstgenoemd rijk grensde en grenst aan Centraal-Celebes, het land der *To-radja*, dat voor en na terra incognita voor de Westerlingen geweest is. Met het overig gedeelte van Celebes zijn de Europeanen eerst in later tijd wat meer bekend geworden. Buiten Sumatra en Java, in de onmiddellijke nabijheid van Malaka gelegen, trok aanvankelijk geen der andere Soenda-eilanden de bijzondere aandacht en bemoeide men er zich al mede, dan was het omdat zij, om zoo te zeggen, vlak in den weg lagen. De groote trek was naar de

MOLUKKEN

of, gelijk de Portugeezen het noemde, *Archipelago di san Lazaro*, het vaderland der *Specerijen*, waarnaar een gedeelte, n.l. de *Ternataansche*

groep, ook wel *Specerij-eilanden* genoemd zijn geworden. Oorspronkelijk werd ook de naam *Molukken* alleen daarop toegepast, doch later heeft men dien uitgebreid tot de meer westelijk en zuidelijk gelegen eilanden, zooals *Amboina*, *Ceram*, *Boeroe*, *Banda*, enz. enz. Van de Ternataansche groep is *Almaheira* (Halamaheira) of *Djaïlolo* het grootste. De politiek heeft echter gewild dat niet hier, maar op het kleine, in veel opzichten onbeduidende *Ternate* (verbastering van Tahinate) het hoofdbedrijf van het later op te voeren Indo-Europeesch drama zou worden afgespeeld.

Het is gansch niet gemakkelijk uit te maken hoe deze eilanden, die een zoo belangrijk deel van den »gordel van smaragd" onzer dichters uitmaken, het eerst bevolkt zijn geworden. Naar veler meening hebben de hier woonachtige *Alfoeren*, — een onbeschaafde tak van het Maleische ras, die we boven reeds als *To-radja* leerden kennen — zich aanvankelijk uitsluitend op de eilanden *Almaheira*, *Boeroe* en *Ceram* neergezet. Eerst veel later zouden zij zich ook over de andere eilanden hebben verspreid, hetzij vermengd met *Papoe's*, hetzij in vereeniging met kolonisten uit andere deelen van den Archipel. Op vele plaatsen hebben deze laatsten, waaronder voornamelijk de boven besproken *Maleiers*, zeker wel de meerderheid uitgemaakt. In elk geval vormden zij het meer beschaafde gedeelte der bevolking, dat zich gemakkelijk van de kustlanden en daardoor van den handel kon meester maken. Later voegden zich ook *Arabieren* bij hen, die ook wel door handelsbelangen naar gindsche streken getrokken werden, maar, trouw aan hun roeping als volgelingen van den Profeet, geen gelegenheid lieten voorbij gaan om de leer van de Halve Maan ook in de Molukken bekend te maken. Hieraan is 't dan ook toe te schrijven dat de Islam hier reeds was ingevoerd, toen Borneo en Celebes nog heidensch waren. Mogen wij de berichten dienaangaande gelooven, dan zou Ternate ook in dit opzicht het voorbeeld gegeven hebben. De kronieken verhalen van een zekeren Sultan van dit rijk, *Zeynalabidin* genaamd, die opzettelijk een reis naar het destijds in dubbele mate vermaarde *Gresik* op Java moet hebben gedaan, om zich in de nieuwe leer te laten onderwijzen. Onder zijn zoon en opvolger *Bajang Oellah*, gelijk hij gewoonlijk genoemd wordt, deden de Portugeezen hun intrede in de Molukken.

En hoe was 't nu hier op politiek terrein gesteld? Natuurlijk ook al weer een echte warwinkel, die ons in onze middeneeuwsche toestanden doet terugdenken, en aan de meer beschaafde vreemdelingen maar al te veel gelegenheid aanbood om het divide et impera tot hun voordeel toe te passen. In lang vervlogen tijden schijnen de vorsten van *Djaïlolo* de opperheerschappij in deze streken

bezeten te hebben. De vestiging van Maleiers, Javanen en Arabieren — men spreekt zelfs van *Chineezen* — op *Ternate*, *Tidore* en *Batjan* was echter oorzaak, dat deze eilanden snel in bloei toenamen en zich eindelijk sterk genoeg gevoelden om hunne eigene vorsten te kiezen en aan *Djaïlolo* de gehoorzaamheid op te zeggen. Wij kunnen ons voorstellen, dat de Sultan van dit rijk het van zijn plicht achtte om tegen de rebellen op te trekken en zoo moet zich dan in deze buurt een langdurige strijd ontsponnen hebben, die ten langen leste ten nadeele van Almaheira uitviel. De nederlaag van den voormaligen opperheer was zoo volkomen, dat hij zijn geheele rijk verloor, dat nu onder Ternate en Tidore verdeeld werd, terwijl zijn familie, waarvan nu nog afstammelingen op het eiland moeten leven, tot den rang van gewone burgers terugkeerde. Eenmaal aan het bestuur trachtte de drie nieuwe Sultans, van wie de legende verhaalt dat zij ieder uit een afzonderlijk ei van een en dezelfde draak zijn voortgekomen, hun gezag ook over de meer westelijk gelegen eilanden uit te breiden. Het best slaagden hierin de vorsten van Ternate, wier gebied zich bij de komst der Nederlanders in den Archipel tot aan Celebes, en verder over Ambon, Ceram, enz. uitstrekte. Op laatstgenoemd eiland had ook Tidore de hand gelegd, hoewel dit rijk anders meer naar den kant van N. Guinea op verovering was uitgegaan. Alleen *Batjan* schijnt de zelfde kleine, onbeduidende staat gebleven te zijn, die het voor en na geweest is.

Van de geschiedenis der *Kleine Soenda-eilanden* vóór 1500 is weinig bekend geworden. Een uitzondering maakt alleen *Bali*, dat door zijn verleden en ook door zijn ligging in de onmiddellijke nabijheid van Java, al vroeg de aandacht der Westerlingen tot zich trok. In den eersten tijd van het optreden der Portugeezen en zelfs nog veel later, stond het eiland dat, zooals wij bereids vernamen, de laatste toevlucht der Hindoe-Javanen is geweest, nog altijd in drukke betrekking met Oost-Java, meer bepaaldelijk met *Balambangan*, gelijk deze buurt toen naar het daar gevestigde rijk genoemd werd. Het aan Bali grenzende eiland *Lombok* of, zooals het eigenlijk heet, *Sasak* is eerst onder het Nederlandsch bestuur een onderhoorigheid van Bali geworden. Vroeger had het zijn eigen vorsten, die met de bevolking op de meer oostelijk gelegen eilanden in betrekking stonden en, naar 't schijnt, naar die zijde een tijd lang hun invloed hebben geldend gemaakt.

Het bovenstaande zal, vertrouwen wij, voldoende zijn, om den lezer een klein idée te geven van de staatkundige huishouding der Insulaners, in den tijd toen de Westersche handelaren, die tot dus-

verre hunne Indische waren over land ontvangen hadden, op hun eigen vaartuigen den tocht naar het verre Oosten gingen aanvaarden. Hoe de Portugeezen het eerst in 1486, dus slechts een paar jaar na den val van Madjapait, onder *Bartholomeus Dias* de Kaap de Goede Hoop omzeilden; hoe zij onder *Vasco de Gama* in 1498 te *Calicoet* aankwamen en, ondanks den heftigen tegenstand van Arabische kooplieden, zich daar op de kust van Malabar wisten staande te houden, om in 1510 op *Goa*, de »Koningin van Orienten", hun eerste sterkte te bouwen, kan hier niet in 't breede besproken worden. Ook gaan wij met stilzwijgen hunne verdere verrichtingen in Azië voorbij, voor zoover dezen niet direct op onze tegenwoordige bezittingen in den Archipel betrekking hebben. Alleen brengen wij in herinnering, hoe onze voorloopers in Indië reeds in 1511, onder hun verstandigen en dapperen onderkoning Alfonso d'Albuquerque *Malakka* veroverden en zich daardoor van een punt meester maakten, dat bijzonder gunstig voor den Aziatischen handel gelegen was. Hier hadden zij ruimschoots gelegenheid om met inboorlingen uit alle hoeken van dit werelddeel kennis te maken en nergens konden zij beter de gezanten ontvangen, die hun door tal van inlandsche vorsten, bevreesd voor hun macht of vereerd door hun vriendschap, werden toegezonden. Ook *Java* en *Sumatra* kwamen hier hun opwachting maken en wij kunnen 't ons begrijpen, dat Albuquerque, die thans zeker niet voor het eerst van de landen »di bawah angin" (beneden-winds-landen) hoorde spreken, niet veel aanmoediging behoefde om zijne vaartuigen ook naar deze zijde uit te zenden. Nog in hetzelfde jaar 1511 vertrokken reeds de drie eerste schepen naar Java, met verdere bestemming naar de *Molukken*, waar de schatten lagen, waarom 't ook den Portugeezen in de eerste plaats te doen was. Na een kort oponthoud te *Gresik* zette de kleine vloot koers naar den »Archipel van den heiligen Lazarus". Het hoofddoel schijnt Ternate geweest te zijn, doch tengevolge van een zeeramp landde de voornaamste aanvoerder, *Francisco Serrano*, met zijn gevolg op het noordelijk schiereiland van Ambon, *Hitoe* genaamd, waar men zich voorloopig vestigde. Was alzoo de voorgenomen tocht naar Ternate aanvankelijk mislukt, door een zonderlingen loop van omstandigheden zou de Sultan van dit rijk gedwongen worden om zijne latere vijanden in hun tijdelijke verblijfplaats op te zoeken en hun den toegang tot zijne staten gemakkelijk te maken. In die dagen nl. waren Ternate en Tidore in een oorlog met elkander gewikkeld, die, naar het schijnt, tot geen goed einde kon worden gebracht. Beide partijen waren aan elkander gewaagd en de een

wilde niet voor den ander bukken. Zoo moet de kamp met afwisselend geluk eenigen tijd hebben voortgeduurd, toen op eenmaal de mare tot de »Specerij-eilanden" doordrong, dat op Hitoe vreemdelingen waren gearriveerd, behoorende tot het volk, van welks onweerstaanbare macht men vroeger reeds had hooren gewagen. Ziedaar een schoone gelegenheid om eindelijk den tegenstander onder den voet te brengen! Bijna op denzelfden dag laten de Sultans van Ternate en Tidore hunne korra-korra's (inlandsche vaartuigen) in gereedheid brengen en weldra gaan van beide eilanden de gezanten onder zeil, die in last hebben om de blanke vreemdelingen tot hulp in den strijd uit te noodigen. Het zal er nu maar van afhangen, wiens vloot het eerst de kust van Hitoe bereikt. De prijs is aan *Ternate* — maar 't in een prijs, die dit land duur zal komen te staan. Het door den Sultan aangeboden recht om in zijn land een sterkte te bouwen en zich van den alleenhandel in kruidnagelen te verzekeren, was nog een onbeduidend iets, bij wat de Portugeezen, nadat zij eenmaal in Ternate gevestigd waren, eigenmachtig zich hebben toegeeigend. Het boven zijn hoofd hangend onweer zou waarschijnlijk nog eer over den argloozen Sultan zijn losgebarsten, ware Serrano bij machte geweest om de gevraagde hulp terstond te verleenen. Er moest echter eerst om versterking naar den Onderkoning worden geschreven, en zoo duurde het tot 1521 alvorens een grootere scheepsmacht, ditmaal onder bevel van de gebroeders *de Britto*, naar de Molukken werd uitgezonden. Intusschen waren in dat zelfde jaar eenige *Spanjaarden*, tochtgenooten van *Magelhaen* — welke beroemde zeevaarder o. a. de Philippijnsche eilanden voor zijn vorst gewonnen had — op *Tidore* aangekomen. die hier, men begrijpt om welke reden vooral, met open armen door de bevolking ontvangen werden. De nog altoos voortdurende strijd tusschen de beide Sultans werd nu ook op de vertegenwoordigers der twee Europeesche naties overgebracht, en 't laat zich onder die omstandigheden begrijpen, dat de vestiging der Portugeezen, ook al bleken zij de sterksten te zijn en al gelukte 't hun aanvankelijk de Spanjaarden van Tidore te verdrijven, niet zoo gemakkelijk ging als zij zich dat misschien hadden voorgesteld. Toch bereikte zij ten laatste hun doel en zeker had hun in de Molukken, waar zij ten overvloede hoofdzakelijk handels-koloniën op het oog hadden, een andere en betere toekomst gewacht, waren hunne aanvoerders steeds met beleid en voorzichtigheid te werk gegaan. Onverstandiger en onhandiger kolonisten heeft men echter zelden gezien. Reeds in 1525 begon hun pas gevestigde invloed af te nemen, toen, zooals De Jonge in zijn belangrijk

»werk [1]) opmerkt, »sedert de aankomst van *Garsias Henriques* als »kapitein van de Molukken, een tijdperk volgde, waarin de Portu»geesche opperhoofden elkander onderling, hetzij openlijk als vijanden »behandelen, hetzij op bedekte wijze benadeelden, — een tijdperk, »waarin de onderdrukking der inboorlingen, de beleediging van de »godsdienstige begrippen der Muzelmannen, hoe langer hoe ondragelij»ker werd. Er was dan ook rust noch vrede, de eene oorlog volgde »op den andere, terwijl tusschen de bedrijven door de Kastilianen poog»den hun gezag in deze gewesten te vermeerderen." De laatsten kregen in 1529 versterking uit Spanje, welks vorst drie schepen opzettelijk ter hunner bescherming had uitgezonden, en alhoewel nu slechts één vaartuig de reis naar Tidore gelukkig mocht volbrengen, zoo was dit voor de erg in 't nauw gebrachte Spanjaarden toch nog altijd een heele uitkomst. Veel sympathie genoten zij anders ook al niet bij de Tidoreezen. Algemeen begon een diepe haat jegens de blanke vreemdelingen in de harten der inboorlingen post te vatten. Vooral den Ternatanen berouwde het zeer hen met zooveel welwillendheid binnen hun gebied ontvangen te hebben, en zeker is in die dagen door menigen inlander het uur vervloekt, waarop de eerste steenen voor de Portugeesche sterkte werden aangedragen. Ten langen leste raakte het geduld der bevolking uitgeput; van alle zijden riep men om wraak, totdat eindelijk aan de verachte onderdrukkers een »Moluksche Vesper" werd bereid, zoo bloedig, dat zeer zeker nu reeds aan hun invloed in de Molukken voor goed een einde zou zijn gemaakt, waren de inlandsche vorsten op hun beurt wat wijzer geweest en hadden zij niet door onderlinge twisten als anderszins hun eigen kracht gebroken. »Om deze en dergelijke oneerlijke stukken meer" zegt *Valentijn*, »werden de gemoederen tegen hen zoo onverzoenlijk »verbitterd, dat alle moluksche koningen een eenparig besluit namen »om de Portugeezen gelijkelijk uit te roeien. Te dien einde zonden »zij niet alleen gezanten over en weder en maakten met de Terna»tanen, die al lang daarnaar gehaakt hadden, eene algemeene zamen»zwering tegen hen, maar zij wisten ook de papoesche koningen »mede daartoe over te halen, om al de Portugeezen, die nu »wijd en zijd verstrooid waren, aan hun aller rechtvaardige »wraak op te offeren. Zij vonden dan voor hen allen het zeker»ste, hen vooreerst, gelijk meermalen gedaan was, allen toevoer »en mondkost, om hen daardoor uit te hongeren, af te snijden.

1). Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge »De opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië", Deel II, blz. 177.

»Indien dit nu al niet gelukken wilde, namen zij zich, als een tweede »middel, voor al de vruchtboomen om te houwen, en met al het »hunne de negorij te verlaten, opdat, dewijl zij die door hen doodelijk »gehate natie niet door geweld van wapenen verdrijven konden, zij »hen door deze twee middelen mochten noodzaken het land, dat zoo »verwoest en waar gebrek aan alles was, van zelf te ruimen. Dit »zoo beraamd zijnde, werd de oorlog eerst door de bewoners van »Ternate begonnen. Nadat zij, zoo behendig mogelijk, al hun goederen »geborgen hadden, om toch den vijand niet den minsten buit over »te laten, vertrokken zij gezamenlijk vóór het aanbreken van den »dag uit de negorij, of het opene vlek van Ternate. D'Ataido — de »Portugeesche bevelhebber — had dit zoo ras niet vernomen, of hij »liet hen vervolgen en met de minnelijkste beden en beloften ver»zoeken, dat hun beliefde wederom te komen; maar al zijn vleierijen »en smeekingen waren te vergeefs. Van al de Ternatanen was er »niemand dan koning Haïr met weinige grooten en eenigen van de »geringste soort, bij hen gebleven. Zij begaven zich eerst naar de »zeeplaatsen, die het verst van de hoofdvesting lagen, en toen de »Portugeezen met vaartuigen hen daar kwamen bespringen, namen »zij de vlucht naar afgelegen bosschen en ontoegankelijke klippen. »Van daar kwamen zij nu en dan uit hunne schuilhoeken en over»vielen de waterhalers en houthakkers, die de Portugeezen om drink»water en brandhout uitzonden. En opdat d'Ataido wel ten volle »vaststellen mocht, dat zij niet in den zin hadden vrede met hem »te maken, ontzagen zij zich ook niet hun eigen negorij, of 't vlek »Ternate, met veel schoone portugeesche huizen, die daarin waren, »aan alle kanten in den lichten brand te steken en daardoor alles »tot den grond toe te doen afbranden; 't geen bij een schielijken en »onverwachten inval, zoo gezwind toeging, dat er gansch geen blus»schen aan was, te meer, dewijl zij dat op een tijd, dat het zeer »sterk waaide, in 't werk stelden. Bijna op denzelfden tijd kwamen »ook al de andere misnoegden, met hunne verbondene volkeren in »de wapenen en overvielen de Portugeezen aldaar, die van geen »kwaad de minste gedachte hadden, zoo schielijk en met zoo groote »macht, dat zij niet in staat waren hen te wederstaan. Op de kust »van *Moro*, op 't noordelijkst gedeelte van Gilolo of Halamahara »gelegen, richtten de inlanders een schrikkelijk bloedbad aan. Onder »anderen bleef daar ook *Simon Vaz*, een voornaam priester, die daar »gesteld was om hen in de Roomsch Catholyke leer, daar nog niet »lang geplant, meer en meer te versterken, en hoewel Franciscus »Alvarez er het leven niet liet, zoo kwam hij nogthans niet dan

»doodelijk gewond uit hunne handen, en had werk dat hij te nauwer-»nood met een prauwtje of vaartuigje in Ternate aanlandde"........

De hier door Valentijn beschreven moord op de Portugeezen, die werkelijk door hen de »Moluksche Vesper" werd genoemd, had plaats in 1536. Eerst toen de nood op het hoogst was, kreeg de bezetting in het van alle zijden ingesloten fort op Ternate eenige versterking uit Malaka, waardoor de kommandant *Tristan d'Ataido* in staat werd gesteld zich staande te houden tot aan de komst van den nieuwen landvoogd, *Antonio Galvano*, wien 't een tijdlang gelukte de gemoederen iets gunstiger jegens de Portugeezen te stemmen. »Zijne gansche regeering door", zoo lezen wij van hem, »gaf hij blijken van bijzondere godvruchtigheid en van voortzetting van den godsdienst" maar ook »van minnelijkheid en rechtvaardigheid in het behandelen van de menschelijke zaken." Zijn optreden maakte op de inlanders zulk een gunstigen indruk, dat verschillende Moluksche koningen zich met het verzoek tot den koning van Portugal richtten, om Galvano »zijn geheele leven" aan het bestuur te laten. Ongelukkig echter was de regeering van Indië niet in de beste handen en zoo kwam het dat Galvano reeds in 1540 vervangen werd door *Georgiò de Castro*, »wiens bestuur", gelijk de heer De Jonge schrijft, »niets was dan eene aaneenschakeling van misslagen, onvoorzichtige en willekeurige daden, die den val van Portugals gezag in die gewesten voor goed hebben voorbereid". De rij der nieuwe Portugeesche gruwelen werd geopend met den verraderlijken moord op den bovengenoemden Ternataanschen koning *Haïr*, wiens lijk, volgens Valentijn, »in stukken gehakt en ingezouten werd." Wat wonder dat diens zoon en opvolger, *Baab Ullah*, bij zijn troonsbestijging met een duren eed zwoer niet te zullen rusten, zoo lang nog een enkele blanke vreemdeling in zijne staten zou zijn overgebleven. Het baatte dan ook den Portugeezen niet dat zij zich verbonden den moordenaar van koning Haïr aan de Ternatanen over te leveren. Baab Ullah, wiens Arabische naam »Poorte Gods" beteekent en wiens haat jegens de vreemdelingen slechts geëvenaard werd door zijn afkeer van alles wat met den Islam in strijd was, wilde van geen vergelijk weten. De strijd op leven en dood brak op nieuw los en al hielden de Portugeezen ook lang vol, op den duur waren zij te zwak om hun positie tegen den steeds moediger wordenden vijand te handhaven. In 1572 zien wij hen dan ook, met achterlating van al wat zij bezaten, de wijk nemen naar *Tidore*, welks sultan nog altijd een geheimen wrok jegens Ternate voedde en, waarschijnlijk alleen om die reden, aan de vluchtelingen

een schuilplaats aanbood. Wel bevonden zich in die dagen nog altijd de Spanjaarden op Tidore, doch hun aantal schijnt te gering geweest te zijn om iets van belang tegen hunne rivalen uit te richten.

Zooals men denken kan, lieten de Portugeezen niets onbeproefd om de verloren stellingen op Ternate te herwinnen. Sultan Baab Ullah was hun echter te sterk af. Door zijn krachtig optreden dwong hij hen niet slechts tot werkeloosheid, maar zij moesten 't ook lijdelijk aanzien, hoe hij met zijn sterk bemande vloten op overwinning uittoog, eiland op eiland aan zijne bezittingen trok en zelfs met den toen, naar 't schijnt, nog heidenschen koning van Goa (Mangkasar) een verbond van vriendschap sloot.

De kans der Portugeezen nam een eenigszins gunstiger keer na 1580, in welk jaar de vereeniging van Portugal met Spanje plaats vond en nieuwe versterking uit het vaderland kwam opdagen. Ook thans groeven zij echter hun eigen graf, door de verraderlijke gevangenneming van den »koning der 72 eilanden" — gelijk Baab Ullah zich na zijn veroveringstocht betitelde — wiens lijk straks, als de vorst op zijn gedwongen reis naar Goa, de residentie van den onderkoning, den laatsten adem uitblaast, eveneens »in stukken gehakt en ingezouten" werd. Thans is elke weg tot verzoening afgesneden en moeten Portugeezen en Kastilianen het zichzelven wijten, dat *Said Berkat*, de nieuwe Sultan van Ternate, gelijk ook de andere vorsten in de Molukken, den toegang tot hunne staten wagenwijd openzetten voor de — *Nederlanders*, die tegen het einde der zestiende eeuw in Indië verschijnen om den vijand des vaderlands ook op dit terrein het hoofd te bieden. Het hielp den tegenstander weinig dat hij de onzen bij de inboorlingen voor »Vlaamsche zeeroovers" uitmaakte: hij had zich zoo algemeen gehaat gemaakt, dat erger dan zeeroovers den vorsten en volken welkom zou zijn geweest, zoo men hen slechts verloste van overheerschers, van wie ook in de toekomst niets dan kwaad, oneer en schande te verwachten was.

Tot dusverre spraken wij alleen over der Portugeezen werkzaamheid in den Ternataanschen Archipel. Zij hebben zich echter ook elders in de Molukken doen gelden. Zoo o.a. op *Ambon*, waar, gelijk wij zagen, in 1520 de vlootvoogd Serrano tegen zijn bedoeling aanlandde, welke omstandigheid echter ten gevolge had dat de Portugeezen zich ook op Hitoe voor goed vestigden. Aanvankelijk waren zij hier vrij voorspoedig. Het duurde echter niet lang of zij gaven den vreedzamen inboorlingen gelijke reden tot ontevredenheid, die weldra zoo hoog steeg, dat de geheele bevolking openlijk tegen de

vreemdelingen optrad en hen dwong om hun hoofdmacht van Hitoe naar het andere schiereiland nabij den zoogenaamden »Rooden berg", over te brengen. Onder het bestuur van *Diego Lopez d'Azevedo* werd daar later de sterkte »Victoria" gebouwd, en slaagden de Portugeezen er in zich hier een duurzame stelling te verzekeren, van waar zij met de omliggende eilanden, en evenzoo met *Banda*, betrekkingen aanknoopten en onderhielden. Op laatstgenoemd eiland, dat in 1511 het eerst door hen ontdekt was, schijnen zij nimmer een vaste neerzetting te hebben gehad. Alleen waren hier voortdurend Portugeesche kooplieden gevestigd, die van tijd tot tijd bezocht werden, wat trouwens voor hun veiligheid zeer noodig was, daar zij zich bij de inwoners alles behalve bemind wisten te maken. Men verhaalt zelfs, dat op een goeden dag de Bandaneezen als eén man tegen de onder hen gevestigde Portugeezen zijn opgestaan en allen òf vermoord òf van de eilanden verdreven hebben. Sedert zou het jaren geduurd hebben, voor zich weer blanke kooplieden in deze buurt kwamen vestigen.

Hoewel, gelijk wij reeds te kennen gaven, het hoofddoel van Portugeezen en Spanjaarden de *handel* was en alles er op aangelegd werd om zich van het specerij-monopolie meester te maken, zoo werd onder de hand toch ook geen moeite gespaard — uit welk beginsel dan ook — om de heidensche of »moorsche" (mohamedaansche) inboorlingen tot het Christendom te bekeeren. Vooral onder den reeds genoemden landvoogd *Galvano* schijnen tal van priesters en monniken op verschillende plaatsen in en buiten de Molukken met dat doel werkzaam te zijn geweest. Omstreeks het jaar 1546 verscheen hier zelfs de bekende »Apostel van Indië", *Franciscus Xaverius*, aan wiens hooggeroemden ijver het gelukte honderden van inlanders, en daaronder ook, naar men verhaalt, de Koningin van Ternate benevens den jeugdigen Sultan van Batjan, door den doop in den schoot der Katholieke kerk op te nemen. Uit dezen zelfden tijd dagteekent de invoering van het Christendom op *Noord-Celebes* en op de *Sangir*-eilanden. Werd hierdoor het aanzien der Portugeezen aan de eene zijde verhoogd, aan den anderen kant moest de werkzaamheid dezer zendelingen het misnoegen opwekken der goedgeloovige Islamieten, en 't lijdt dan ook geen twijfel dat godsdiensthaat voor een deel den diep gewortelden afkeer jegens de vreemdelingen uit het verre Westen heeft in 't leven geroepen.

Volgens een bericht bij Valentijn zouden de Portugeezen tijdens het bestuur van Antonius Galvano ook te *Mangkasar* zijn geweest en moeten zij hier later een vast kantoor hebben gehad. Groot schijnt

hun invloed hier echter niet geweest te zijn en heeft die waarschijnlijk geheel opgehouden, toen, gelijk wij zagen, hun doodsvijand Baab Ullah, omstreeks 1580, zijn verbond met den vorst van Goa aanging. Van weinig meer belang waren hunne betrekkingen met *Borneo*, welk eiland het eerst in 1527 door hen bezocht werd en waar sedert alleen van tijd tot tijd Portugeesche vaartuigen kwamen om handel te drijven. Gelukkiger zijn zij geweest op *Timor* en eenige omliggende eilanden. In deze buurt ligt op het oogenblik nog hun laatste bezitting, een armzalige plek gronds, doch die in al haar onbeduidendheid toch nog een schitterend bewijs is van de uitgebreide macht die de Portugeezen zich in korten tijd, ondanks alles, verworven hebben, — een levend getuigenis van de positie, die onze voorgangers in den Archipel waarschijnlijk zouden hebben ingenomen, waren hunne handelingen tegenover de inlanders door een betere staatkunde geregeld geweest!

Ten slotte nog een enkel woord over de meer westelijke deelen van Insulinde. Met

JAVA

waren de Portugeezen reeds vóór de verovering van Malaka door d'Albuquerque eenigszins bekend, en wel door de berichten van een hunner schrijvers, *Duarte Barbosa*, die op genoemd schiereiland eenigen tijd onder de aldaar gevestigde Javaansche kolonisten verkeerd had. Zooals wij echter zagen, schijnen de nieuwe wereldveroveraars geen aanleiding gevonden te hebben om zich in 't bijzonden met de meer nabij gelegen eilanden bezig te houden. Het zwaartepunt hunner macht zou elders in den Archipel liggen. Alleen werden door de naar de Molukken stevenende vaartuigen geregeld een paar der voornaamste havens van Java aangedaan, waartoe in die dagen *Djapara*, *Toeban*, maar vooral het boven herhaaldelijk genoemde *Gresik* behoorde. Bij gelegenheid van een bezoek door Antonio de Britto aan laatstgemelde handelsplaats gebracht, staken eenige zijner schepelingen ter verkenning naar *Madoera* over, welk pleziertochtje hun echter slecht bekwam. De inlanders ontvingen hen zoo onvriendelijk, dat zij blijde mochten zijn er het leven te hebben afgebracht. Later kregen de Portugeezen het ook met de inwoners van Gresik te kwaad, zoodat men het raadzaam oordeelde in 't vervolg liever in een andere haven water en andere levensmiddelen op te koopen. De vriendelijkste ontvangst genoot men nog te *Panaroekan* en in *Balambangan* op Oost-Java, dat destijds nog, gelijk de lezer zich herinnert, in handen der Hindoe-Javanen was. In eerstgenoemde

plaats schijnen de Portugeezen een tijdlang een vaste neerzetting te hebben gehad. Zelfs moet hier toen een gemeente van inlandsche christenen bestaan hebben, en was 't vooral van hier uit, dat onze voorloopers in den Archipel hunne vruchtelooze pogingen aanwendden om met het eiland *Bali* blijvende betrekkingen aan te knoopen. Aan de later verschenen Nederlanders vertelden de inlanders, dat de Portugeezen »erg op het bezit van het eiland vlamden", maar dat zij het niet konden winnen »door de menigte van volk, die er op zijn".

Van ongeveer gelijken aard waren de betrekkingen die de Portugeezen aanknoopten met West-Java, meer bepaaldelijk met *Banten*, destijds, zooals wij gehoord hebben, een voornaam rijk, welks groote aantrekkelijkheid voor handelaren in zijn uitgebreide peperkultuur gelegen was. In het jaar 1522 werd de Portugees *Enrique Leme* uitgezonden om te trachten met den vorst van Banten, of, gelijk 't toen heette, van *Soenda* een verdrag te sluiten. De uitkomst overtrof de verwachting. Hoewel de vorst weinig reden had om erg met deze vreemdelingen ingenomen te zijn, gaf hij hun toch verlof in zijn land een sterkte te bouwen en zooveel peper op te koopen als zij mochten verlangen. Door een samenloop van omstandigheden kon echter aan het voorgenomen plan, wat het daarstellen van een fort aangaat, geen gevolg worden gegeven. Alleen had men dit gewonnen, dat Portugeesche kooplieden zich zonder veel gevaar in dit gedeelte van Java met der woon konden neerzetten. Aan enkelen van dezen schijnt 't ook gelukt te zijn zich eenigen invloed op de inlandsche hoofden te verschaffen, gelijk o. a. gebleken is, toen onze eerste Oost-Indie-vaarders Banten aandeden en daar al dadelijk met sommige vertegenwoordigers van den vijand des vaderlands kennis maakten.

Dat *Sumatra*, zoo dicht bij Malaka gelegen, niet aan de aandacht der Portugeezen kon ontsnappen, spreekt van zelf. Vooral hadden zij gelegenheid kennis aan te knoopen met de noordkust, waar, gelijk gezegd is, *Pedir* tot de voornaamste rijken behoorde. In 1521 maakten de veroveraars van Malaka zich ook meester van *Pasei*, waar zij begonnen met een flinke sterkte te bouwen. Lang zouden zij echter niet in het rustig bezit van dit rijk blijven. Juist in dezen tijd was *Atjeh* begonnen het hoofd op te steken, en opende zijn stedehouder *Radja Ibrahim* de rij zijner veroveringen met de onderwerping van de provincie *Daja*, om dan zijn leenheer, den vorst van Pedir, den oorlog aan te doen. Na ook dit rijk bemachtigd te hebben, keerden de Atjehneezen de wapenen tegen het door de Portugeezen bezette

Pasei, en hoe dapper dezen ook de inboorlingen ter zijde stonden, alle tegenstand bleek nutteloos te zijn. Zegevierend trok de vijand het land binnen en noodzaakte eindelijk de Portugeezen om, met achterlating van al hunne bezittingen en tal van dooden, de wijk naar hunne schepen te nemen. Van dit oogenblik dagteekent de haat tusschen Atjehneezen en Portugeezen, die feitelijk nooit opgehouden en herhaaldelijk tot wederzijdsche vijandelijkheden heeft aanleiding gegeven. In 1537, en later in 1547, ging Atjeh zelfs zoo ver van zijn vijand in diens sterke stelling op Malaka aan te vallen, en verbond dit rijk zich onder *Mantsoer Schah*, die in 1567 aan de regeering kwam, met andere Indische stammen tot een algemeenen verdelgingsoorlog tegen de gehate vreemdelingen. Telken male gelukte 't den Portugeezen echter den aanval af te slaan. Eerst onder het bestuur van *Alaoe'd-în Riàjat Schah*, iemand van geringe afkomst, die zich echter door allerlei intriges omstreeks 1588 tot de vorstelijke waardigheid wist te verheffen, schijnt er een wapenstilstand tusschen beide partijen tot stand gekomen te zijn. Althans, toen in 1599 de Nederlanders in Atjeh verschenen, vonden zij ook daar enkele Portugeezen, die als vrienden onder de inboorlingen verkeerden. Om den lezer een denkbeeld te geven van de positie door Atjeh in dezen tijd ingenomen, willen wij hier even afschrijven wat Prof. Veth in zijn »Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland" [1]) op blz. 69 daarvan heeft opgeteekend. »Het rijk van Atchin", dus lezen wij, »had toen (onder A. R. Schah) het toppunt van zijn bloei »bereikt, en de grootste vorsten van het oosten zochten zijne vriend- »en bondgenootschap. Het despotiek gezag van den vorst vond een »tegenwicht in den invloed der Orang-kaja's of edelen, die ons »beschreven worden als zeer vermogend en wonende in versterkte »huizen, omringd door tal van volgelingen, en dikwijls vrijelijk den »teugel vierende aan hunnen trots en woeste hartstochten. De han- »del der hoofdstad was zeer belangrijk en overtrof dien van alle »andere steden van het oosten. Alle kooplieden der Oostersche gewesten, »van Arabië tot Japan, werden er wel ontvangen en door de matige »rechten aangelokt, en zelfs de Portugeezen, ofschoon onder de vorige »vorsten steeds aangerand en geplunderd, waren bij de verschijning »onzer landgenooten in grooten getale te Atchin aanwezig."

En hiermede besluiten wij ook ons kort overzicht van de geschiedenis der Portugeesche werkzaamheid in den Maleischen Archipel,

---

[1]) Uitgegeven in 1873 te Leiden bij Gualt. Kolff.

een geschiedenis wier droevig einde het schitterend begin moest worden van Neêrland's glorie in gindsche Ooster-landen

»Die, als met saamgevlochten handen,
Zich slingren over d' Oceaan,
En met hun bosch- en kruidwaranden,
In 't bochtig kronklen van hun stranden,
De zee een krans om 't voorhoofd slaan."

Deze woorden van den Nederlandschen dichter werden ons daar juist in herinnering gebracht bij het opslaan van »Neerlands Heldenfeiten in Oost-Indië" [1]), een zeer lezenswaard boek, eveneens handelende over de Geschiedenis van het Neerlandsch gezag in den Maleischen Archipel. Op blz. 23 van het eerste deel schetst de schrijver ons in korte trekken, maar zeer naar waarheid, de eigenlijke oorzaak, die den val van het Portugeesch en Spaansch gezag over de eilanden heeft ten gevolge gehad. »Waar", zoo laat hij zich hooren, »noch »het fanatisme of het zwaard van den Mohammedaan, noch het kracht- »dadig verzet van den inlander de macht der Portugeezen hadden »kunnen verzwakken, was eigen verbastering de klip waarop hun »zedelijk overwicht stootte en te gronde ging. Geen Nuno de Cunha »of Pedro de Mascarenhas, geen Joâa de Castro of Luiz d' Ataida, »waren in staat om het geschokt gezag geheel te herstellen en het »wankelend gebouw voor instorten te behoeden. Zelfs de leer en de »prediking van een Xaverius vermochten niet den invloed der Chris- »telijke leer te doen zegevieren. En toen ook Portugal voor Spanje »moest bukken en die kroon met al hare schatten en handelsbetrek- »kingen op Philips overging, was de laatste veerkracht weldra ver- »dwenen. Die onderwerping was dan ook niet geschikt om het reeds »gedaalde prestige, eertijds aan der Portugeezen naam verbonden, »in eere te houden en deed Portugals zon in 't Oosten al meer en »meer tanen. Het eenmaal zoo krachtig eenhoofdig bestuur werd »door het willekeurig gedrag van verscheidene stedehouders verlamd, »zeevaart en handel kwijnden, de Casa da India verloor schip op »schip, en de ware koopmansgeest werd door gouddorst en onedel winstbejag verdrongen."

De geschiedenis is daar om ons te onderwijzen! Zijn de grondvesters van het Nederlandsch gezag in Indië bij haar ter schole gegaan? Wij hopen den lezer door de nu volgende Schetsen in de gelegenheid te stellen zelf het antwoord op deze vraag te geven.

---

[1]) In *drie* deelen, bewerkt naar »Les fastes militaires des Indes Orientales" van A. J. A. Gerlach, en uitgegeven in 1876 bij Gebr. Belinfante te 's Hage.

In Dienst.

EERSTE HOOFDSTUK.

EEN BUITENPARTIJ.

> Er bestaat echte liefde, evenals er echte spoken bestaan; iedereen spreekt er van; weinigen hebben het gezien.
>
> LA ROCHEFOUCAULD.

Op een helderen dag, omstreeks twee jaren geleden, stond het deftige rijtuig der familie Aston onder het met hooge zuilen prijkende portiek van het huis »Aston Royal" te wachten.

De paarden waren groot, fraai en wel verzorgd; en op de paneelen der zware oudmodische *barouche* zag men in schitterende kleuren de schildhouders, de dubbele kroon en het groote wapenschild met de tallooze kwartieren van het huis Aston, hun groote allianties en hun (voormaligen) grooten trots vermeldende. De bejaarde koetsier met zijn hoogrood gezicht was het beeld van degelijke fatsoenlijkheid. Murray, de oude bottelier, en twee lakkeien in livrei en gepoederd haar, slenterden in de nabijheid van het rijtuig.

Binnen de groote, wijdopenstaande huisdeur stond ook een groepje lieve, goudharige jonge meisjes in gala-kleeding; het waren eenige der »mooie Astons", zooals men haar in Daleshire noemde; een van haar, eene slanke maagd in wit neteldoek gekleed, wier buitengewoon tengere gestalte en gracieuse houding zeer voordeelig uitkwamen in de nauwsluitende kleeding der hedendaagsche mode, keek eenigszins misnoegd op haar horloge:

»Moeder zal nooit komen; en wij zullen al de goede dansers misloopen!" riep zij uit.

Pas had Ella dit gezegd, toen »moeder", Mevrouw Adeline Aston, eene vrouw van middelbaren leeftijd en aristocratisch voorkomen, haastig in den gang verscheen. Deze gang, breed, hoog, met eikenhouten beschot en vloer, was behangen met schilderijen, portretten van dames met hoogopstaande kragen en ridders in wapenrusting, — portretten der voorouders van de Astons. Het was een oude, in de geschiedenis bekende familie, en een der oudste van Daleshire.

»Het spijt me zóó, liefjes, dat ik u heb laten wachten; maar ik denk toch wel, dat wij op den juisten tijd zullen aankomen. Het costuum dat »Tucker en Prim" hadden gezonden kon ik heusch niet dragen; het zat veel te strak en nauw voor mijn leeftijd. Er is mij veel aan gelegen er op het kasteel Scrope heel goed uit te zien, en nu vond ik dat dát costuum volstrekt niet naar behooren was, dus heb ik dit aangetrokken.

»U ziet er zeer goed uit, moederlief", antwoordde een der meisjes, »maar dat doet u altijd."

Daarna gingen de moeder en de drie jongste zusters, Matty, Alice en Jeanne, in de barouchet zitten, terwijl Calonne, een oude heksachtige fransche kamenier, en Patty, een blozend landmeisje, parasols, sjerpen, mantels en doeken aangaven; een der lakkeien ging op den bok zitten, en het rijtuig rolde vlug weg langs de aloude olmenlaan.

Een aardige kleine ponyfaeton, met een uitstekend wel bijeenkomend paar kleine grijze ponies bespannen, werd nu voor de deur gebracht — dit was Ella Aston's bijzonder eigendom; zij sprong er in, door haar oudere zuster, Verona, gevolgd.

»Ik hoop dat de grauwtjes al afgereden zijn, Ella", zeî de oudere en meer beschroomde zuster.

»Lieve Ona, laat ons liever hopen dat zij het niet zijn; dan zullen we, in minder dan geen tijd, op het kasteel Scrope zijn!"

En Ella, die een paardenkenster en zeer bedreven amazone was, nam met meesterlijke vlugheid de teugels ter hand.

Vier van de meisjes Aston gingen reeds »uit"; kleine Jeanne stond juist op de grens tusschen de schoolkamer en het »uitgaan", en was nog geen volle zeventien; Matty en Alice waren achttien en negentien jaren oud.

In de oogen der jongere zusters was Verona »heel oud"; zij was vijf en twintig. Ella twintig.

Wij behoeven niet te zeggen, dat de wereld Lady Adeline Aston, die twaalf kinderen had, waarbij vijf meisjes die reeds in de wereld kwamen, beklaagde; nochtans waren de meisjes Aston zeer gezien in het graafschap Daleshire, en zij werden altijd »mooi en lief" genoemd.

Zij waren eigenlijk niet allen mooi; ze waren lang en tenger, met fijne, ouderwetsche roode en witte kleurtjes, opgeruimde, lachende gezichtjes en natuurlijke, goedhartige manieren, — bekoorlijke, gracieuse manieren, geboren uit vroegtijdig verkeer in goede gezelschappen, en nog meer uit zachtzinnige, eenvoudige karakters.

In iedere talrijke familie is ééne schoonheid; Ella was de erkende schoonheid van deze familie.

Terwijl het rijtuig voortspoedde, werd het volgende gesprek gevoerd tussschen Mevrouw Aston en hare jongere dochters; zij hadden nauwelijks het hek van het portiershuis bereikt, of zij begon:

»Lieve hemel! Het is zeer zonderling! Waarlijk, 't is vreemd! Wie zou het gedacht hebben! 't Is waarlijk zeer ergerlijk! Allerbuitengewoonst! Wonderbaar! Zóó vreemd! Verbazend! Verwonderlijk!"

»Wat is er gebeurd, Moeder?" vroegen de meisjes.

In den laatsten tijd had Mevrouw Aston's fijn gevormd, smal gelaat een uitdrukking van bezorgdheid gedragen. Toch waren hare dochters verwonderd over hare in 't oog vallende ontsteltenis, want zij kenden haar gewoonlijk als de meest terughoudende en minst praatzieke van alle dames van middelbaren leeftijd.

»Ik heb gehoord, dat wij op het kasteel George Bellasyne zullen ontmoeten!"

»Wel, en wat zou dat, Moeder?" vroeg kleine Jeanne.

»Het spreekt van zelf, dat gij het niet begrijpt, kind. Ik wenschte, dat hij maar niet teruggekomen was. 't Is al te vervelend. Wie zou dat gedacht hebben!"

»Die arme man! Waarom mag hij niet terugkomen?" vroeg Matty. »Ik dacht dat hij zoo 'n oude vriend van u was!"

»Ja kind, dat is waar; maar het lijkt zoo iets buitengewoons voor ons, die hem kenden, toen hij bijna nog een jongen was!"

»Denkt gij, dat hij te Scrope zal zijn, na dat alles, Moeder?" vroeg Alice.

»Natuurlijk; hij zal er zeker zijn. Lady Hailborough zeide het. Hij is een bloedverwant van Lord en Lady Scrope, dus zal hij zeker komen. 't Is vijf jaren geleden, — het lijkt pas gisteren, — toen ik hoorde dat hij weggegaan was"; zeî Mevrouw Aston klagend. »Men zegt, dat hij den titel van Lord Bellasyne zal erven en dat er een proces zal komen. De hemel mag weten wie dát zou gedacht hebben, want George was altijd zoo arm als de mieren. De heele zaak is boven alle beschrijving ergerlijk!"

Deze onthullingen waren voor de drie jonge meisjes in de familie-

koets van weinig belang; hadden de oudere zusters in 't ponyrijtuig die gehoord, zij zouden die bemerking niet metzooveel onverschilligheid hebben opgenomen.

De Astons reden door naar 't kasteel Scrope, langs landwegen en veldpaden in vollen, weelderigen zomerdos. Vérheen strekten welbebouwde landerijen zich uit, velden vol gouden boekweit en haver, weiden met rijk groen gras en bloeiende klaver bedekt; nu over een langzamen stroom, door overhangende wilgen beschaduwd, dan door een dorp met ver uitéen staande huisjes; daarna rolde het rijtuig vlug langs een kerk met een toren uit den tijd der Noormannen en met eeuwenoud klimop begroeid, en een kerkhof met lange rijen nederige graven waar de voorouders der dorpelingen sliepen; en nu ging het weer voorbij een windige open gemeenteweide, tot eindelijk negen mijlen afgelegd waren en zij door het gewoonlijk doodsche stadje Mudford ratelden, dat thans vol leven was door een aantal fraaie rijtuigen; daarna reden zij het hek in, en toen was het doel van hun langen rid, Lady Scrope's buitenpartij, bereikt.

»Ik zou wel willen weten, liefjes", zeî Mevrouw Aston, »of kolonel George Bellasyne hier werkelijk is! Gij zult hem zeker herkennen, meisjes; hij is een hoofd grooter dan al de anderen, en zeer mooi, met donkere oogen, die u, als 't ware, door en dóórzien. — Wat een vroolijk tooneel! En wat zijn er veel menschen!"

De barouchet der Astons reed op naar de deur van 't kasteel; verscheidene heeren snelden toe om de dames behulpzaam te zijn bij het uitstappen. De gezichten der meisjes helderden op toen zij den knappen, breedgeschouderden sir Rupert Hyde en andere heeren die zij kenden, begroetten. Een bontgekleede menigte wandelde op het terras heen en weer; er wapperden kleurige vlaggen in de tuinen en er was een korps muziekanten die dansmuziek speelden. 't Was een levendig, aardig tooneel; schitterende kleuren, opwekkende muziek en heldere zonneschijn die 't geheele park overstroomde.

De meisjes Aston zagen er allerliefst uit in haar witte kleedjes met korte lijfjes, nauwe rokken en groote Gainsborough hoeden, het weer in 't leven geroepen costuum onzer grootmoeders. Hier buiten in den zonneschijn, zagen haar frissche, blozende gezichtjes er nog liever uit dan elders.

Zij zochten haar weg door de fraai gekleede menigte, vele menschen groetend, want zij kenden iedereen, met wie het de moeite waard was bekend te zijn. Weldra bereikten zij de plaats waar de gastheer en gastvrouw stonden, die zij met de vereischte plichtplegingen groetten.

Lady Scrope was een klein oud dametje met wit haar en een waardige houding; naast haar zag men de lange, statige Lady Hailborough, hare getrouwde dochter, en Lady Belinda, de nog ongehuwde. Deze dames bewogen zich in de hooge Londensche wereld, en werden door den Daleshireschen landadel aangezien met een gemengd gevoel van ontzag en afkeuring, als geheimzinnige incarnaties van de mode en de moderne lichtzinnigheid.

De jonge dames Aston bogen en gaven de hand met verhoogde kleur en de bekoorlijke beschroomdheid der jeugd; daarna gingen zij verder, door verlangend wachtende »cavaliers" meegetroond naar den dans in de groote voorzaal, waarbij Jeanne onder sir Rupert's geleide bleef.

Mevrouw Aston bleef achter, om met de »groote lui" te spreken. Zij was vervuld van stillen trots en voldoening, omdat zij op gemeenzamen voet omging met »verreweg de grootste lui" van Daleshire, hoewel die trots gemengd was met zwijgende afkeuring van de veelbesproken Scrope'sche moderne loszinnigheid.

Laat ons een kijkje nemen bij de dansers in de groote zaal van 't kasteel Scrope, een hoog gewelfd modern vertrek met prachtvollen eiken vloer, donker, glanzig gepolijst. Zij waren daar juist aan de nieuwe figuur van den vroolijkste aller landelijke dansen, »de Zweedsche dans".

Het was Jeanne Aston's beurt om te dansen. Zij figureerde en neeg voor den jongen sir Rupert Hyde; vlug en licht bewoog zij zich op de maat der muziek. Zij was zich met fierheid bewust, dat haar frisch wit mousselinen kleedje boven alle kritiek was, en haar fijne bleekrose linten schenen den wedstrijd te willen aangaan met haar landelijk frisschen tint en lief kinderlijk gezichtje.

Terwijl Jeanne Aston en sir Rupert een boog vormden met hun armen, waaronder de vele vroolijke paren moesten doorgaan, naderde een lange man van middelbaren leeftijd en hoffelijk voorkomen, die zijn doordringenden blik vestigde op Jeanne's gelukkig gezichtje en hare fijne meisjesgestalte.

't Was niet de blik van bewondering die gewoonlijk op een gracieus jong meisje gevestigd wordt, noch de goedkeurende blik dien de schoonheid der Astons gewoonlijk te voorschijn riep bij 't sterke geslacht. Bellasyne's blik was scherp, onderzoekend, en misschien zelfs kritisch beoordeelend.

Hunne oogen ontmoetten elkaar; Jeanne had kinderlijke, lachende blauwe oogen; de zijne waren helder, doordringend en — wereld moede; over de teedere blanke huid van het meisje verspreidde zich

een prachtige blos; haar hals, ooren en zelfs haar slapen deelden in dezen rozerooden gloed.

Jeanne ergerde zich heimelijk er over dat zij zoo'n vreeselijke kleur kreeg, en noemde zich zelve »jongejuffrouwachtig" en bespottelijk. »Die heer", dacht zij, »is kolonel George Bellasyne, van wien Moeder sprak, maar waarom staart hij mij zoo vreemd aan? Hij is wel zeer onbeleefd." Maar Bellasyne verdween plotseling in de menigte, en Jeanne voelde zich zeer verlicht, want, gelijk de meeste menschen, was zij niet zeer op haar gemak onder den scherpen blik van Bellasyne's beteekenisvolle, doch mooie en bijzonder heldere, doorborende oogen.

Hij zocht zijn weg door een openslaand raam en stapte op het terras dat het kasteel Scrope omgaf. Hier was het vol heeren en dames die rondwandelden, en groepjes vroolijk koutende menschen. Hij sloeg elk gelaat in de menigte nauwkeurig gade, tot zijne oogen eindelijk op Ella en Verona Aston vielen,

Terstond voegde hij zich bij haar. De mooie gracieuse Ella stak hem haar fijn handje toe en scheen blijde te zijn hem te zien,

»Welkom thuis, kolonel Bellasyne; het doet ons zooveel genoegen u weer te zien", zeide zij met ongedwongen vriendelijkheid, terwijl Verona bleek en zwijgend, uitwendig kalm bleef, doch, vol vrees dat zij het haar overweldigend gevoel zou verraden, hare oogen niet durfde opslaan naar Bellasyne's mannelijk schoon gelaat.

»Mejuffrouw Aston, zijt gij geëngageerd voor de volgende quadrille? — Mag ik het genoegen hebben?"

Hij bood Verona den arm aan en zij verwijderden zich te zamen, niet naar de volle danszaal, maar langs eenige trappen het terras af, door een belommerde laan die naar een heldere, rustige rivier leidde, welker oevers met varens en struiken omzoomd waren, en over welker donkere, stroomende wateren de boomen een verwulfsel vormden. Er stond een tuinbank op deze koele, afgezonderde plek en daar zette het paar zich neer.

»Verona!"

»George!"

Hare stem trilde door ingehouden ontroering en er waren vreugdetranen in hare oogen. 't Was vijf jaren geleden sinds ze elkaar het laatst hadden gezien; want zij leden onder een van die langdurige, hartbrekende engagementen, wachtende op de gunst der fortuin, — en de fortuin bleef hen vijandig; 't was een engagement, dat Verona's familie te nauwernood wilde erkennen, daar zij haar huwelijk met kolonel Bellasyne, »een Indisch officier", eenvoudig als onmo-

gelijk beschouwden, omdat hij geen middelen bezat (niets — dan zijn tractement); en bovendien wilden zij hun oudste, misschien hun meest beminde kind niet toestaan hen en Engeland te verlaten.

»Een oogenblik heb ik waarlijk een uwer jongere zusters voor u aangezien", zeide Bellasyne, »de verloopen jaren ten eenenmale vergetende. Tien jaren geleden, toen ik voor het eerst met u danste te Scrope, zaagt ge er juist zoo uit, glimlachtet gij juist zoo als dat kind, Verona! Wat is er sedert veel gebeurd!"

Zijn oogen schitterden en straalden van verrukking over het wederzien der geliefde.

Acht jaren van wachten, hopen, werken en bidden waren over Verona's hoofd gegaan. Toen hij haar verliet, was zij nog bijna een kind, en thans was zij eene vrouw. Acht jaren geleden had »Squire" Aston, George Bellasyne's aanzoek met enkele korte, onbeleefde woorden afgewezen. Verona's ouders hadden een onberedeneerden tegenzin in hem. Zij weigerden hun toestemming, op grond dat zij de idée niet konden verdragen, dat hun oudste kind, destijds in den eersten bloei harer jeugd en schoonheid, een man zonder fortuin zoude trouwen, en naar een ver land heentrekken. Gewone menschen hebben evenwel altijd een afkeer van degenen, die zij niet kunnen begrijpen. Bellasyne's leven, inzichten, levensdoel en streven waren ver boven de hunne verheven. Gedurende de lange jaren wachtens, maanden van onzekerheid en afmattende ongerustheid, werd Verona's angstig hart geen oogenblik verwarmd door de sympathie der haren; doch de liefde, die bij haar sterke, zichzelf beheerschende natuur geen verlichting vond in woorden, was de hoofddrijfveer haars levens geworden. Acht jaren geleden had Verona haar verpletterende smart en wanhoop weggesloten achter de slagboomen van terughoudendheid en zwijgen, waarachter zij zich gewoonlijk verschanste. Sedert had zij een tweeledig bestaan geleid; haar lichamelijk leven werd meest in Daleshire gesleten, doch haar hart en geest waren ver weg, Al haar denken en hopen was op Bellasyne gevestigd; jaar op jaar volgde zij in den geest zijn veelbewogen, avontuurlijke loopbaan in andere landen. Zijn wekelijksche brieven, haar brieven aan hem, zijn toevallige bezoeken aan Engeland, schenen, wanneer zij er op terugzag, als de loopsteenen in den eentonigen stroom haars levens, en maakten het voornaamste belang en genoegen er van uit.

Haar gewone leven was arbeidzaam en practisch; zij was de oudste zuster, de tweede moeder van een groot gezin.

Was Decie's pop gebroken, of Carlo's paard lam, vielen Ella's

minnarijtjes tegen, of waren Jeanne's duitsche werkwoorden haar te moeilijk, of had »Stumpy" zich in den vinger gesneden, dan wendde het heele huis Aston zich tot Verona om bereidwillige hulp, vriendelijke woorden en wijzen raad te ontvangen. En Verona's liefdadigheid beperkte zich niet tot den huiselijken kring. Bejaarde zieken, jongen van jaren die in moeilijkheid waren, de zoon die »onder dienst" wilde gaan, de dochter die hare betrekking kwijt was, werden met zachte woorden getroost, en ook met krachtige hulp ondersteund door »de jonge dame" van Aston Royal. Als zij in Londen was, waren de bewoners van meer dan één klein bedompt kamertje in Westminster welbekend met hare lange, slanke gestalte en zachte stem.

De frissche kleur had thans Verona's wangen verlaten; zij had nu een zacht, bleek gelaat, vol verheven gedachten en edele ingevingen. Misschien waren de geestesschoonheden niet zichtbaar voor iedereen, want menigeen in Daleshire noemde Verona, de »leelijke", noemde haar »stil" en »moeielijk om te leeren kennen".

»Ja, George, wij zijn beide ouder, treuriger en misschien wijzer dan wij toen waren", sprak zij. »Ik hoop, dat gij weer volkomen hersteld zijt. Hoe is 't met uwe wond?"

»'t Was niets, 't was maar een schram; en mijn aanval van Pesjawer koorts ben ik ook al te boven gekomen. Ik was er midden in, in Turkije, maar de buskruitlucht genas mij."

Daarna vervielen zij in een langdurig verliefd gesprek, dat hoe belangrijk ook voor hen, derden niet amuseeren zou. De plek waar zij zaten, was te afgelegen om druk bezocht te worden, en zoo bleven zij den heelen middag ongestoord, tot de schuin door de boomen vallende zonnestralen hen waarschuwden, dat het tijd was terug te keeren.

»Zoo gij maar te Aston Royal wildet komen logeeren", zei Verona.

»Dat zal ik doen, als ik gevraagd word", antwoordde hij, »in ieder geval zal ik in de nabijheid zijn, want Rupert Hyde heeft mij uitgenoodigd op zijn jachthuis om veldhoenders te schieten — zooals 't dan mag uitvallen in dit gedeelte der wereld."

»Heerlijk! dan kunt ge ons bijna dagelijks bezoeken. Die goeie »Pater" zal blijde zijn u te zien, en moeder ook; 't is maar dat zij vooroordeelen heeft."

»Ik zal dikwijls komen, Verona; ge weet, dat geen andere uitnoodigingen mij van u zouden kunnen verwijderd houden."

Zij hadden het terras weer bereikt. Drie uren waren omgevlogen, en er bleven nog slechts weinig menschen, daar de meeste gasten reeds vertrokken waren.

Op het terras kwam hen een kleine jonge man tegemoet; hij zag er niet onaardig uit, maar zijn onbeduidend gelaat droeg op dit oogenblik een onmiskenbare uitdrukking van ergernis en verwarring. Hij zag Verona's innig gelukkig gezicht verwonderd — en dat van haar cavalier, — die hem vreemd was — met kwalijk verholen misnoegen aan.

»Waar zijt gij, in den naam van al wat lief is, den heelen namiddag toch geweest, juffrouw Aston? Ik heb overal naar u gezocht, om de dansen die ge mij beloofd hadt, maar nergens vond ik u. Het was al te onvriendelijk mij en alles te vergeten!"

»Ik heb het niet vergeten, Lord Rockingham, maar ik moet u misgeloopen hebben; er was wezenlijk zulk een menigte, dat ik de helft van mijn bekenden niet gezien heb. En bovendien was het zoo - warm; daarom ben ik naar den oever van de rivier gegaan."

Daar Rockingham evenwel toonde vast besloten te zijn hun tête-à-tête te storen, wist Verona er niets anders op dan de heeren aan elkander voor te stellen.

»Kolonel Bellasyne — Lord Rockingham", zeide zij. »Een zeer oud vriend van ons, die pas uit den oorlog teruggekeerd is."

Rockingham boog en keek alsof hij wenschte, dat die *beau sabreur* maar weggebleven ware.

En nu kwam Mevrouw Aston, die haar jong volkje bijeenzamelde, en Bellasyne zeer wellevend maar met weinig hartelijkheid toesprak.

Bellasyne, Rockingham, sir Rupert Hyde en eenige andere »notabelen" van Daleshire, deden de alom beminde dames Aston uitgeleide en hielpen haar in haar rijtuigen. Zij reden weg in dezelfde orde als zij gekomen waren, allen buitengewoon vroolijk den langen tocht in den helderen, warmen zomeravond aanvaardende.

»Wat een zegen voor Daleshire zijn die Scrope's toch!" zei Ella. »Wat zouden wij zonder hen beginnen! Zij verzinnen altijd iets nieuws. Nu wil Lady Hailborough een liefhebberij-tooneelvoorstelling tot stand brengen en zij heeft mij gevraagd mee te spelen. Wat zal dàt prettig zijn!"

»'t Was een allerprettigste partij", zeide Verona, »nooit heb ik mij beter vermaakt."

Toen zij onder de witte kolonnade van Aston Royal's portiek stilhielden, steeg juist een zwaarlijvig heer van een even zwaarlijvig paard.

»Zegen mij! Zijt ge daar al, meisjes!" riep Squire Aston, met luide hartelijke stem. »Nu ik wil er op wedden, dat ge drie uren

lang, aanhoudend gedanst hebt, en ge ziet er uit, zoo frisch als rozen!"

De oude heer hielp de dames uitstappen en vroeg zijn vrouw of zij niet zeer vermoeid was.

»Ik laat me hangen als mijn meisjes niet de liefste meisjes zijn, die daar waren! En ik ben zoó blij, dat jelui zoo veel genoegen hebt gehad!" zeî hij gulhartig lachend.

»Lieve, dwaze oude heer!" sprak Matty, haar fijn rose wangetje tegen het ronde, roode gezicht haars vaders drukkend: — 't was een goedig gezicht, met een onderkin, en 't zag er gezond en opgeruimd uit. — »Wij hadden u zoo gaarne daar gehad; ik zou zóó dolgaarne eens met u gedanst hebben!"

»Zeker! Zeker! Maar de oudjes moeten thuis blijven; vooral degenen die 's morgens vroeg op moeten zijn. De grijze merrie heeft een veulen gekregen; 't gelijkt op zijn moeder en belooft een flink dier te worden."

»Dat veulen komt mij toe", zeide Ella. »Carlo heeft het laatste gehad, het bruine...."

Squire Aston was boven den middelbaren leeftijd, en had een figuur als — een burgemeester; hij was gezet en zag er wel doorvoed uit, even als zijn eigen runderen. Gewoonlijk droeg hij een rooden jas en broek en rijlaarzen. Hij was een liefhebber van paarden en van de jacht, en de *Aston Royal Hounds* (jachthonden) waarvan hij opperjagermeester was, waren beroemd in het heele graafschap.

De familie zette zich aan den avondmaaltijd in de oude eetzaal, die met schilderijen behangen was. Elke zijde der lange tafel was bezet met gelukkige gezichten. Al die jeugdige tongen waren ontboeid en praatten vroolijk over de buitenpartij en goedhartig en vriendelijk over alles, want de Astons zeiden nooit onaangename dingen; maar misschien was Verona's gezicht het gelukkigste van den heelen blijden kring, ofschoon zij geen enkel woord zeide van de zaak, die al hare gedachten in beslag nam.

TWEEDE HOOFDSTUK.

»Laat u nooit in met een ongelukkige plaats of een ongelukkigen mensch. Ik heb vele zeer knappe menschen gekend, die geen schoenen aan hun voeten hadden.”

ROTHSCHILD.

Twee jagers lagen op een grasrijk plekje, op den top van een heuvel in Daleshire, naast een jagersontbijt uitgestrekt. Op eenigen afstand van hen waren hun bedienden, de honden en de dogcart waarin zij terug wilden keeren. Een tafelkleed was op den grond gespreid en een knecht was bezig een flesch Champagne te ontkurken. De jagers waren Lord Rockingham en Rupert Hyde; George Bellasyne had van de partij moeten zijn, maar hij had zich verontschuldigd.

»Champagne, den hemel zij dank! en 't ontbijt, verkwiklijk gezicht!”

Na een langen teug van den Chateau d'Aï, zag Rockingham er een weinig minder vermoeid uit dan te voren.

»'t Was een zeer goede jacht, Hyde”, zeide hij met wellevendheid tot zijn gastheer.

»Niet kwaad voor deze streek”, antwoordde Hyde.

»Gij zijt hier op de plaats, »»alwaar uw schomm'lend wiegje stond” en zoo voort; maar mijn gestel kan niet tegen die bergen”, vervolgde Rockingham.

»Er is in 't leven niets half zoo heerlijk, als jagen en vechten”, zei Hyde, die uitgestrekte landerijen bezat en officier bij de garde was.

»Mijn idée is, dat er niets half zoo heerlijk is in 't leven dan »*faire l'amour*” en geldwinnen”, zei Rockingham lachend. »Alles bijeen genomen, vind ik jagen vervelend. Wandelingen van twintig mijlen over afgronden die u in levensgevaar brengen, om een schot luk of raak op een mythischen vogel te doen, — dat is een dwaling; overigens, wat dat betreft, bijna alles is een dwaling.”

Men dient te weten, dat, sedert Lady Scrope's buitenpartij, zeker iemand geen zeer plezierigen tijd had doorgebracht, en die iemand was Lord Rockingham. Hij leed onder een hevigen aanval van

jaloesie. Dagelijks verwachtte hij een uitnoodiging van Aston Royal, en die uitnoodiging kwam maar niet.

»Zij weten dat ik hier ben", redeneerde hij, »zij moeten mij dus vragen."

De groote dag van twaalf Augustus (opening der jacht) was gekomen en voorbij gegaan zonder hem troost te brengen; en nu zou »die kerel" Bellasyne bij Hyde komen logeeren, en Rockingham was niet voornemens hem te ontmoeten.

»Kijk eens hier, Rupert", begon de kleine lord weer, »gij weet of behoort alles te weten omtrent Daleshire."

»Welke feiten vraagt ge? — Ik heb een hekel aan feiten, omdat die altijd onwaar zijn", zei de jonge officier.

»Nu, Rupert, koning van alle goede kerels, *mon cher*, ik heb gezegd, dat ik tien dagen bij u zou blijven, maar ik heb bitter berouw over mijn onbedachte belofte! Ik moet naar de beschaafde wereld terugkeeren!"

»Dat is al te erg! Gij moogt nog niet vertrekken", zei Rupert, en zijn vroolijke, luide jongensstem klonk hartelijk en gul.

Maar door Lord Rockingham's brein togen herinneringen aan Aston Royal, aan een welingericht landhuis, schoone vrouwen, causeries tête à tête op zachte, lage stoelen, zoete nietigheden in fijne, rooskleurige oortjes gefluisterd, — en dat alles waren dingen, die veel meer in zijn smaak vielen, dan het leven dat hij in de laatste dagen had geleid: twintig mijls wandelingen onder stofregen en Schotschen mist.

»Mijn waarde Rupert, — passeer den mosterd eens, alsjeblieft; — 't was niet de liefde voor u of uwe in haver gekleede — of met haver gevoede — hoe noemde zeker iemand de Hooglanders ook weer? — die mij naar deze wildernis lokte. In een romantischen toren op den top van een heuvel — ('k wou, dat het niet op den top was, en ik wou ook, dat er nog een weinig van dat geloof bestond, dat bergen verzette — ik heb een hekel aan 't beklimmen van heuvelen) — in een toren, dan, op den top van een heuvel, woont de jonkvrouw die mijn hart gevangen houdt!"

»Alsof ge nog iets van uw hart over hadt gehouden!" lachte Hyde.

»Beschadigd, ontredderd, *criblé de coups* als het is, is er nog genoeg van overgebleven, om mij door en door onlekker te maken. 't Is erg vervelend, verliefd te zijn; en liefde is als de mazelen; hoe ouder ge zijt als ge ze krijgt, hoe erger het is."

»En wie is het?" — vroeg Rupert, met de gewone levendige belangstelling in de liefdesgeschiedenissen onzer naasten.

»Dàt zou ik u niet kunnen vertellen; 't zou te veel zijn voor mijn gevoel! — Maar zeg me eens, wie er al zoo op 't kasteel Scrope logeeren? Aardige lui?"

»Ze hebben altijd aardige lui te Scrope", verklaarde Hyde, »en ze spreken er van een tooneelvoorstelling te geven."

»Lieve hemel! Dat is vreeselijk vervelend! Ze zullen gaan kibbelen, ze zullen mij dwingen mee te spelen of als »*souffleur*" te fungeeren. Dan is er ook heel geen kwestie van, dat ik dáár zal gaan logeeren. Ik ga liever naar Aston Royal. Het noodlot wil het. »Verlos ons van het kwade en leid ons niet in verzoeking" — zooals ge weet."

Deze twee jagers waren menschen van zeer verschillende type. Rupert Hyde was blond en lang, en welgebouwd; hij had een frissche kleur, fleurig rose en wit, als de tint van een jong meisje, oprechte, vroolijke oogen en den onmisbaren gebogen neus van een aristocraat. Hij had evenwel niet de traditioneele vierkante kin van een held; het gebrek van zijn gelaat was een vrij groote mond en een terugwijkende kin, doch dit werd bijna verborgen door zijn langen, zijdeachtigen knevel. Alles bijeengenomen had hij een aangenaam en vriendelijk voorkomen.

Rockingham was niet mooi, maar toch vonden enkelen hem »allerliefst" — »alleraardigst". Zijn manieren jegens dames waren eerbiedig en hij stond bij de meesten zeer in de gunst; onder mannen was zijn gedrag gewoonlijk vroolijk en luchthartig, ofschoon hij stijf en teughoudend genoeg kon zijn als hij het verkoos. Hij bezat een talisman in zijn beminlijken glimlach, en een zeer aangenaam luidende stem. Doch wij noch de wereld behoeven zijn redelijke of verstandelijke hoedanigheden kritisch te overwegen; hij was de gelukkige bezitter van veertig duizend pond (sterling) 's jaars!

Maar laat ons tot onze jagers terugkeeren.

Toen de kleine lord den naam »Aston Royal" had genoemd, riep de jonge Hyde opgewonden uit:

»Dan is het een van de meisjes Aston op wie ge verliefd zijt! Nu begrijp ik alles! Lieve meisjes, ontzettend prettig, ontzettend mooi!" vervolgde Hyde met goedaardige welbespraaktheid. »Natuurlijk is het Ella; iedereen in Daleshire dweept met Ella; zij is de roem van ons graafschap!"

»Ella!" riep de kleine graaf uit. »Beste kerel, praat me niet van Ella. Blauwe oogen en goudblond haar, met zulk een *teint* (en bij Jupiter, geheel haar *eigen* »*teint*") laten mij koud. Evenmin is het

Matty, Alice, noch Jeanne; duizend weekjes hebben 't mij ook niet aangedaan. 't Is de donkere — Verona — de zwartoogige Peri uit het Paradijs!"

»Nonsens!" viel de jonge Hyde in; »gij schertst. 't Is onmogelijk! zij is *de* leelijke; zij kan niet in uw smaak vallen."

»Mijn smaak valt op al wat lief is."

»Over den smaak valt niet te redeneeren. Maar dit is iets, dat ik niet begrijp, indien gij het ernstig meent. Het spreekt van zelf, dat zij lief is; dat zijn al de Astons; maar zij is de oudste, stil en »huisbakken", en ze »gaat uit" sinds jaren en jaren. Het laatste meisje in de wereld, dat ik zou gedacht hebben, dat jij bewondert. Ze is bepaald leelijk!"

»Verona leelijk! Lieve hemel! Rupert, zij heeft zulk een lief klein kopje, zoo'n aardig figuurtje, zulk prachtvol bruin haar, en oogwimpers — een half el lang, en een bezielde uitdrukking in haar gelaat die vijftig andere schoonheden waard is. Verona heeft iets *je ne sais quoi* in zich. Ik kan niet in hare nabijheid te komen, of ik word dagen lang vervolgd door de herinnering aan een bleeke vrouw met een zachte stem."

»Ik hou' wel van een beetje »romaneskheid", zei Rupert. »Waarom gooit ge u zelve dan niet weg? Immers — »Barkis is klaar?" Gravenkroontjes worden zelfs in Daleshire gewaardeerd, hoewel wij zulke wilden zijn."

»Wat dat aangaat", hernam de kleine lord een weinig kregelig, »welopgevoede meisjes weigeren nooit een voordeelig aanzoek. Het huwelijk is zulk een klip! De vrouwen winnen en de mannen verliezen er alles bij. »Ce que femme veut, Dieu veut." Ik denk, dat het zal eindigen — even als een roman in drie deelen, — met een huwelijk en »God zegen' jelui, lieve kinderen", enzoovoort. Je kunt een meisje spoedig genoeg er toe krijgen met u te trouwen, maar of zij naderhand veel om u geven zal, dát is de vraag."

»De Aston's zijn mijn oudste en beste vrienden", zei Rupert Hyde. »Zoo ge Mejuffrouw Aston zoo goed kendet, als ik haar ken, zoudt ge haar uitsluiten van alle algemeene beschuldigingen tegen *mercenaire* vrouwen. Men gaat beter denken over de menschelijke natuur, als men eene vrouw kent, zoo rein van harte, zoo liefdadig en onbaatzuchtig als Verona Aston is. Haar goede werken zijn in den heelen omtrek bekend."

»Zoover ik weet, geloof ik niet aan onbaatzuchtigheid. Wij zijn allen zelfzuchtig, en weldadigheid is eenvoudig de ijdelheid om een

goed hart ten toon te spreiden. De menschen denken er voor beloond te worden, in deze wereld of hiernamaals."

»Het zou mij leed doen, als ik er zoo over dacht", betuigde Rupert.

»Zeg eens, Rupert, wie is die Bellasyne? Waarom houden de Astons zich met hem op? En waarom was hij te Scrope? Waar komt hij van daan? Waarom heb ik nooit te voren van hem gehoord? Wie is hij?"

»Lieve hemel, Rockingham! Wat een verbazende zucht naar onderricht bezit ge! Wélonderricht te willen zijn is een zeer loffelijke eerzucht, vooral, wanneer het de zaken uws naasten geldt. Praatjes zijn de vloek van dit land. Ik kan niet door Mudford rijden, of al de oude dames verzinnen de schandelijkste geschiedenissen over mij, maar nu spreekt het heele land van niemand dan Bellasyne, waarvoor ik de Voorzienigheid dank! Hoeveel — en wat waarheid — wat verzonnen is in de zaak, weet ik niet", vervolgde Rupert, »maar zij zeggen, dat hij den titel van Lord Bellasyne, die tegenwoordig onbeheerd is, zal aannemen, en er zal een groot rechtsgeding komen en Bellasyne zal de helft van het graafschap in bezit krijgen. De Bellasyne's verloren het door een valsch testament, of door een testament, dat men voor valsch aanzag. Ik voor mij hoop, dat het waar is, omdat George een zeer goede kerel is. 't Zal merkwaardig zijn, als hij de heele bezitting en den titel terug krijgt.

»Zeer merkwaardig, inderdaad", zeide Lord Rockingham, »en wie zal de advokaten betalen!"

»O, dat weet ik niet: Bellasyne niet, want hij bezit geen rooden cent. Maar ik dacht nog aan iets anders, dat merkwaardig is. Hebt ge nooit gehoord van den Vloek van Bellasyne!"

»Neen; maar als die vent vervloekt is, zal ik 't mij niet aantrekken."

»Hij is *de* Bellasyne van »Bellasyne's House"; hij is gedecoreerd (heeft het Victoriakruis) en telt reeds vele dienstjaren. Toen hij dienst nam, was hij bij het Turksche contingent in de Krim; daarna was hij bij den opstand in Indië. Hij was bij den Chineeschen oorlog, in Abyssinië, Umbeyla en andere grensoorlogen in Indië, en daarna in Ashantee. Men zegt dat hij onlangs — en in 't geheim — bij de Turken diende. Hij zou het misschien te kwaad gekregen hebben, had men het, officieel, ontdekt; men zegt ook, dat hij als vrijwilliger gediend heeft in den Italiaanschen vrijheidsoorlog, en aan de zijde der Zuidelijken in Amerika. George Bellasyne bezit een gave om boven water te komen, altijd en overal waar er gevochten wordt. Ik wenschte, dat ik maar half zoo gelukkig was als hij!"

»Hij is een verwaand beest!" zei Rockingham, door ijverzucht tot grove woorden gebracht.

»Misschien", zei Rupert; »maar knappe lui hebben de gewoonte om onwetende domkoppen als wij zijn te verachten. Hij is een kapitale schutter; dat zoudt ge gezien hebben, was hij van daag gekomen."

»Maar waarom neemt hij die tooneelkoningenhouding aan, alsof hij »Hamlet prins van Denemarken" was, minus deszelfs tegenspoeden, denk ik!"

»O, hij is ontzettend arm en heeft geen vrienden!"

»Waarom bemoeit ge u met hem! Ik vind hem een bijzonder onaangenamen kerel, Hyde. Ik heb hem op die buitenpartij te Scrope ontmoet. Ik zag hem aan voor een van die nijdige radikalen, die men tegenwoordig hier en daar ziet. Hij was verscheidene keeren zeer onbeleefd; een van die kerels die je aankijken alsof ze zeggen willen: »ik wil tegen jou niet beleefd zijn, omdat je een graaf ben" — weet je wel?"

»Hij is een neef van mij."

»O! Dan vraag ik u excuus", zei Rockingham lachend; »had ik dát geweten, dan zou ik niet met zulk een beminlijke openhartigheid gesproken hebben."

»Ik bid u, maak geen excuses; hij is maar een »aangetrouwde" neef in een zeer verwijderden graad. Hij behoort tot een zeer goede — hoewel zeer verarmde en ongelukkige familie."

En nu begon Rupert een lange geslachtslijst op te noemen, wel twintig familienamen, waarvan de een al beroemder was dan de ander, en met allen was Bellasyne vermaagschapt.

»Ja, ja, »het bloed kruipt, waar het niet stroomen kan", zeggen ze wel eens. Die Bellasyne zou in mijn achting zeer hoog rijzen, bezat hij de zedelijke hoedanigheid van uw bloedverwant te zijn, Hyde; maar gij hebt het niet bewezen met uw geslachtslijst."

»Luister eens hoe 't in elkaar zit" vervolgde Rupert; »eene van de Elliots trouwde met een van de Comyns, en zoo zou hij mijn neef zijn in den derden graad. En zijn grootmoeder..."

»Om 's hemelswil, begin niet op nieuw, Hyde; ik zal het verrassende feit, dat hij met u verwant is, zonder verder bewijs aannemen. Maar waarom is die familie ongelukkig? Werd zijn vader gehangen en liep zijn moeder weg met den stalknecht?"

»Hebt ge dan nooit gehoord van den »vloek van Bellasyne"? 't Is zeer vreemd, omdat het uitkwam."

»Nooit van gehoord", verzekerde Rockingham.

»Een bewijs dat ge een vreemdeling zijt in Daleshire. Er bestaat een zonderlinge geschiedenis over de Bellasyne's; 't is nonsens, dat spreekt van zelf, maar 't is zeer geheimzinnig."

»Ga je gang dan, Rupert", zei Rockingham, een sigaar opstekend; »en laat ons die vloek- en spookgeschiedenis eens hooren. 't Is hier juist de rechte plaats, om een geheimzinnige spookhistorie te hooren vertellen."

Rupert zond de drijvers en de honden naar huis en begon zijn verhaal:

»Je weet, dat wij hier in Daleshire zeer bijgeloovig zijn; natuurlijk zal een verlichte, ongeloovige stedeling als gij, er niets van willen aannemen; maar al de arme lieden hier in den omtrek gelooven stijf en sterk, dat er iets spookachtigs is aan de Bellasyne's."

»Ik ben zeer bereid om aan te nemen, dat er iets »akeligs" is aan hem. Op het eerste gezicht had ik een tegenzin in hem, en dat is iets ongewoons bij mij. Mijn eigen onfeilbare opmerkingsgave oordeelde dat hij dàt was. Hij heeft zoo 'n sluipmoordenaarsgezicht. Maar vertel nu de oude overlevering."

»'t Is een lange historie. Steek nog eens op. Luister nu en houd uw zakdoek gereed als ik aan het aandoenlijke begin. Dit is de legende: Ge weet dat er in vroeger tijden een groote vriendschap bestond tusschen Frankrijk en Daleshire; misschien weet ge 't ook niet, daar ge de Muze der geschiedenis niet zijt en ook geen examen hebt afgelegd om uw titel te krijgen."

»Heerlijk idée! maar daar zullen we ook wel toe komen, want het ligt in den geest des tijds!"

»Omtrent drie honderd jaar geleden was er een Bellasyne in de Schotsche garde, die aan 't Fransche hof was en maakte er zijn fortuin. Deze Bellasyne trouwde een rijke Fransche dame, Gabrielle de Rohan, en Gabrielle nam in haar gevolg uit Frankrijk een Italiaanschen waarzegger mee, die het zeer ver had gebracht in de »zwarte kunst". Deze Bellasyne bouwde een huis, dat nog bestaat, en, wat niet zoo zeer tot zijn lof was, hij werd verliefd op een mooi dorpsmeisje, bekend onder den naam: »de bloem der vallei".

»Bellasyne nam alle voorzorgen om te beletten, dat deze intrigue aan zijne vrouw, die zeer jaloersch was, zou ter oore komen; doch zij ontdekte de heele zaak, door de hulp van den waarzegger en zijn tooverkunst. Dagelijks liet hij haar in een kristallen *globe* het doen van Bellasyne en zijn geliefde zien."

»Lady Bellasyne was een zeer driftige vrouw en werd woedend.

Geholpen door den waarzegger en zijn »zwarte kunst" — zooals zij zeggen, — of misschien door vergif, gelukte het haar de »bloem der vallei" te dooden. Bellasyne ontdekte, dat zij zijn liefje door tooverkunst had gedood. In een aanval van dolle woede, doorstak hij zijne vrouw en wierp haar lijk door 't venster in de kasteelgracht. Men houdt het er voor, dat het in de kamer, waarin dit gebeurde, nog spookt en er zijn nog bloedvlekken op den gepolijsten eiken vloer. Nu en dan wordt de schim eener schoone vrouw gezien, en dit is altijd een waarschuwing van dreigenden dood of onheil voor de Bellasyne's."

»Na dit treurtooneel verliet Lord Bellasyne Engeland. Hij had een afkeer gekregen van zijn nieuw huis. Doch eer hij naar Frankrijk terugkeerde, verbrandde hij den waarzegger als straf voor zijn tooverkunst, onder een eikenboom in het park. Gefolterd door de vlammen, voorspelde de waarzegger, dat Lord Bellasyne hem zoude ontmoeten eer het jaar voorbij was, en hij vervloekte het geheele ras van zijn vervolger."

»Kort daarop werd Lord Bellasyne gedood; dit gedeelte der voorspelling kwam dus uit. De vloek van den toovenaar luidde als volgt: ik heb dien gezien, lange jaren geleden met zwarte letters op oud perkament geschreven: »Het ras van Bellasyne zal voor eeuwig een bandeloos ras van bloed en strijd zijn; zij zullen sterven in den bloei hunner jeugd, door lood, door staal, door de woede der wateren, door bloedig geweld. Hun gebeente zal in ongewijden grond liggen: zij zullen omdolen in verre landen, en niet meer in hun vaderland terugkeeren. Zij zullen naam en faam verliezen. Hun kasteel zal door vuur vernield worden, hun land en rijkdom in vreemde handen komen. Zij zullen rampspoedig zijn in hun liefde en vervloekt in hun haat. Hun linkerhand zal de rechter afhouwen."

»En, *au bout du compte*, was niemand er daarom te erger aan toe, niet waar?"

»Neen; in den heelen omtrek weet iedereen, dat nooit sedert onheugelijken tijd een Bellasyne in zijn bed gestorven is. Zij sterven altijd jong en komen ontijdig aan hun einde. Wat echter het gezegde aangaat, dat zij een »gebroed van bloed en strijd" zullen zijn, dat zou op meer dan een der oude Schotsche families van de oude grenslijn toepasselijk zijn, behalve op de Bellasyne's. In aloude tijden waren de grensbewoners altoos bandeloos en oproerig. In 1715 waren de Bellasyne's hoofdleiders der Jakobieten. Een was aanvoerder van den opstand in Daleshire, die zoo velen onzer oude families te gronde richtte. Deze Bellasyne ontkwam te nauwernood

den dood door onthoofding. Daarna voegde hij zich bij dat treurige, nagemaakte hof te Saint-Germain. Wederom, bij het oproer in 1745 verscheen er een destijds levende Bellasyne in Daleshire. In de laatste honderd jaren waren zij soldaten en zeelieden geweest, en zeer flinke, dappere kerels ook, — want zij verloren alles, land en titels — bij de Rebellie en kregen het niet terug, zooals andere familiën. Zij trokken naar de Oost; een Bellasyne reed naast Clive en Wellington, en hielp het Indische rijk gronden. Andere mannen maakten naam en fortuin in Indië, maar *zij* waren de geweerdragers door wier krachten de anderen zich verhieven. Zij waren bij de wildste en onmogelijkste avonturen en ondernemingen, die hen na drie geslachten, zoo arm en berooid lieten als ooit, doch met een onbevlekten naam."

»Geslacht op geslacht zulk een avontuurlijk leven leidende, is het niet te verwonderen, dat zij meerendeels een gewelddadigen dood stierven", bemerkte Rockingham. »Toch was het slechts een toeval. Tallooze andere familiën, die niet vervloekt waren, verloren hun kasteelen, titels en landerijen door Jakobietische trouw. Zij voegden zich bij de verliezende partij, en toen kochten rijke Londensche burgers en trouwgebleven Whigs, die zich bij de overwinnende partij gevoegd hadden, hun bezittingen. Ik ben zeer blij", zei de fonkelnieuwe pair, »dat mijn grootvader uitstekend bier maakte, en, den hemel zij dank, werd niemand ziek en vervloekte hem. Ik ben volkomen getroost over het feit, dat ik niet afstam van Noormandische krijgslieden en Ossiaansche voorvaderen, doch een ordentlijk stamboompje van handeldrijvende voorouders heb."

Hij lachte ietwat bitter, want ondanks al zijn voorgewende onverschilligheid, hoorde Rockingham niet gaarne van de geschiedenis zijner familie.

»Ik kan mij maar niet ontslaan van zeker bijgeloovig gevoel omtrent Bellasyne", zeide Rupert; »ik zou niet gaarne deel hebben aan iets wat hij onderneemt. Hij zou zeker allerongelukkigst of wonderbaarlijk gelukkig zijn."

»Waarom »wonderbaarlijk gelukkig"?"

»Ik heb u het einde van den vloek van den toovenaar nog niet verteld. Plotseling, te midden der vlammen, riep hij uit: »Wie zijn deze? Ik zie den laatsten van uw ras, Bellasyne. Hij draagt een zijden kleed, met vele kleuren geborduurd; om zijn hals zijn parelsnoeren, in zijn hand een zwaard met gouden gevest, met smaragden bezet. Hij is een groot, machtig heer. Voor elken duimbreed gronds, dien zij thans bezitten, zullen zij een morgen lands

hebben; voor iederen zilveren groot, een zilveren kroon; voor iederen wapenknecht een heel leger, voor elken ruiter een heelen troep ruiterij; zijn stam zal talrijk zijn als de bladeren van het bosch, en zijn gewapende volgelingen zullen zijn gelijk de regendroppelen. Het teeken zijner geboorte zal zijn — een kind in de sneeuw geboren!"

»Doch toen flikkerden de vlammen op, en met een kreet, zoo ontzettend, dat de omstanders verschrikt vloden, viel het lichaam des toovenaars in de gloeiende kolen, en 't vuur en de rook verborgen alles voor het gezicht. Welnu, de vader van den armen Bellasyne, een officier bij het 204e van de Infanterie, werd vermoord bij een der bloedbaden, onder de Engelschen aangericht, ten tijde onzer tegenspoeden in Afghanistan. Zijne moeder werd gevangen genomen, doch wist naderhand te ontsnappen, en hij werd geboren onder een sneeuwstorm tusschen de bergen van Indië. Tot zoover zijn de profetieën van den waarzegger bewaarheid. Doch er zoude zeer zeker bovennatuurlijke hulp noodig zijn voor Bellasyne, om zijn landen, zijn rijkdom en zijn onderdanen terug te krijgen, want hij bezit letterlijk geen stuiver ter wereld, behalve zijn tractement, en dat is gering genoeg."

»Dat lijkt niet naar parelen en een zwaard met gouden gevest", zeide Rockingham.

»Dat is misschien maar beeldspraak, omdat een edelman in die dagen in zijde en juweelen gekleed ging, en zijn aanzien afhing van het aantal zijner gewapende volgelingen. Maar het zal zeer zeker een wonderbare omwenteling van het rad der fortuin zijn, indien Bellasyne ooit in staat gesteld wordt de grootheid der familie te herstellen."

»'t Is toch eigenlijk niet de weg der fortuin, bij een Indisch linieregement te staan; onze landverdedigers worden niet ruim beloond!" hernam Rupert. »Maar gij moet hem tijd gunnen. Natuurlijk wensch ik, dat *hij* de gelukkige Bellasyne zal zijn, want ik houd van hem. Zoo gij terug gaat in de geschiedenis, zult ge bevinden, dat al onze oudste titels van krijgslieden afstammen. Wat dat aangaat, waren de voorouders van bijna alle hedendaagsche troonbekleeders in Europa niets meer dan voorspoedige »*soldats de fortune*".

»O ja! Maar »*l'époque de la grande épée est passée*". Als Bellasyne gelukkig is, mag hij het bevel over een regiment en vijf honderd pond 's jaars krijgen. Daarmee zal hij half Daleshire niet kunnen terugkoopen. 't Is inderdaad zeer troostrijk te vernemen, dat die kerel sedert drie honderd jaar vervloekt is; daardoor wordt het

volstrekt onnoodig het zelf te doen. Ik voelde een neiging om ook te vloeken en te zweren tegen die verwenschte koele onbeschaamdheid, dat *air* van kalme meerderheid te vervloeken — die manier waarop hij mij, in den geest, woog en te licht bevond."

»Het spijt me, dat gij een afkeer hebt gekregen van Bellasyne, die arme kerel. Ik heb het er altijd voor gehouden, dat hij een groot man zou worden, als hem een kans werd gegund. Men weet nooit of die menschen zeer knap of zeer dwaas zijn."

»Gekheid! *Ik* ben zeer ongelukkig op dit oogenblik — veel meer dan Bellasyne. Ik ben werkelijk verliefd."

»Dat zijt ge immers altijd, niet waar? Ik wou, dat ik de helft van uw kwaal kon overnemen."

»Ja, ik ben het altijd", zei de kleine »pair" lachend. »Ik kwam naar Daleshire opzettelijk om naar Aston Royal te gaan; maar nu, al was 't om mijn leven te redden, kan ik geen moed bijeenschrapen om er heen te gaan."

»Either he fears his fate too much,
Or his desert is small.
Who fears to put it to the touch
To have or lose it all."

»'t Is een leelijk geval; die vrees is een slecht teeken", zei Rupert lachend.

»Er kon geen slechter teeken zijn, mijn waarde; het belet mij te slapen, en Verona gaat mij geen oogenblik uit de gedachten."

(*Wordt vervolgd.*)

De staatkundige en economische toestand van het eiland Saleijer,

DOOR

H. E. D. ENGELHARD.

Kontrôleur 1e klasse.

Tusschen de zuidoostelijkste punt van Zuid-Celebes — Oedjong Bira of Oedjong *Lassowa* — en het eiland Flores of Mangaraë liggen tal van eilanden, administratief behoorende tot het gewest Celebes en Onderhoorigheden. Gelegen tusschen ongeveer 119° 50′ en 121° 30′ O.L. zoomede 5° 36′ en 7° 25′ Z. B., vormen zij gezamenlijk de afdeeling Saleijer, welke naam ontleend is aan het hoofdeiland. De meest belangrijke dier eilanden zijn *P.e Pasi* of *Varkenseiland,* aan de westkust van Saleijer tegenover het etablissement; *Tambalongang, Poelasi* en *Kajoewadi,* zoomede *Bonerate, Kalaoe* of *Lambégo* en de *Tana Djampeija*-groep.

Het hoofdeiland is van den vasten wal gescheiden door Straat Saleijer welke van *Oedjong Lassowa* tot de tegenover liggende punt circa één geogr. mijl of 7.420 meter breed is [1]).

Gelegen nagenoeg in de richting van den meridiaan bedraagt de lengte circa 55 paal of 80 kilometer, de grootste breedte bijna 9 paal of 13 kilometer en de oppervlakte ongeveer 280 □ paal of 635 □ kilometer.

Over de gansche lengte loopt van het noorden naar het zuiden, onder verschillende benamingen, een bergketen, die de waterscheiding vormt van oost- en westkust, en waarvan de uitloopers, voornamelijk aan de oostzijde, zeer steil dikwijls loodrecht in zee eindigen. Beduidende strandvlakten worden aan die zijde dan ook niet aangetroffen. Aan de westkust daarentegen wel, daar het

---

[1]) Notizia su Selajor e isole adiacenti del Prof. P. J. Veth. Uitgave van *Guido Cora* te Turijn.

gebergte over het algemeen zeer zacht glooiende afloopt. Hooge toppen ziet men evenmin; de hoogste is de *Bontana Haroe* in het midden des eilands, die volgens mijne opmetingen eene hoogte bereikt van ruim 1700 meters.

Rivieren en beekjes worden in menigte aangetroffen, voornamelijk aan de westkust doch allen zonder eenige noemenswaardige beteekenis; de belangrijkste is nog de *Tamanroija*.

De zee, aan de oostkust des eilands zeer diep, — men zegt zelfs onpeilbaar, — vertoont langs de gansche westkust zeer fraaie plant- en koraalwoekeringen tot op eenige tientallen meters van de kust. Hetzelfde ziet men ook aan de noord- en oostkust der Djampeija-groep en Kalaoe of Lambégo, terwijl de zuidkusten dier eilanden daarentegen eene zeer groote diepte verraden. De overige bovengenoemde eilanden zijn omgeven door vrij uitgestrekte koraalbanken.

Uitgezonderd te Pamatata, vindt men aan de oostkust nergens veilige ankerplaatsen; aan de westkust daarentegen eene menigte, waarvan de kampong Padang ongetwijfeld de aanzienlijkste is.

De wateren welke deze afdeeling omringen, zijn zeer vischrijk, voornamelijk gedurende de kentering der moessons en verschaffen dan een goed bestaan vooral aan de strandkampongs.

Groote bosschen zijn nergens meer in deze afdeeling aanwezig dan alleen op den top van den *Bontona Haroe*, zoomede op *Lambégo* en de *Djampeija*-groep. Echter zijn de strandmoerassen op deze eilanden zoomede Pasi begroeid met aanzienlijke rhizophoren.

De bodem van het hoofdeiland is met een enkele uitzondering bepaald vruchtbaar te noemen. Van de westkust het binnenland d. i. het gebergte ingaande, vindt men eerst een strook zandgrond, daarna een meer vruchtbaren doch zeer steenachtigen kleigrond, vervolgens een uitstekende zwarte teelaarde.

Saleijer heeft den naam zeer ongezond te zijn wegens de inheemsche koortsen, wat echter zeer overdreven is. Doorgaans gedurende de kenteringen heerschende, in het voorjaar meer dan in het najaar, hetgeen zij, naar 't schijnt, met vele eilanden in de Molukken gemeen hebben, dragen zij volstrekt geen kwaadaardig karakter.

Roofdieren worden in deze gansche afdeeling niet gevonden, tenzij men daartoe de muskusrat en de boschkat zoude willen brengen, die beiden hun voedsel onder het pluimgedierte trachten te vinden. Wilde varkens ziet men alleen op *Saleijer* en *Kalaoe* of *Lambégo* en herten voornamelijk op *Saleijer* en de *Djampeija*-groep. Apen zijn onbekend, behalve een zeer kleine grijze

soort van nachtaap die uitsluitend in de strandboschen nabij de kampong *Padang* leeft.

Onder de insekten, vooral coleoptera, vindt men tal van nieuwe tot heden onbekende species. De lagunen en kreken van alle eilanden dezer afdeeling zijn ruim bevolkt met krokodillen, terwijl haaien voornamelijk de wateren ten noorden en ten zuiden van Saleijer onveilig maken.

De bevolking dezer gansche afdeeling bedraagt, volgens een telling in 1880 ruim 66000 zielen, waarvan 2500 voor de eilanden *Tambalongang, Poelasi* en *Kajoewadi*; 6600 voor *Bonerate, Lambĕgo* en de *Djampeija*-eilanden en ruim 57000 voor het hoofdeiland. Op dit laatste draagt zij nog vrij duidelijk den stempel der verschillende kolonisatiën, zoowel als der heerschappijen, waaronder zij gebukt ging. Hoewel de afstammelingen der Javanen, Bonieren, Makassaren, Boetonneezen, Kalaoeërs, Ternatanen, Maleijers en Europeanen in den loop der tijden zich natuurlijk met elkander hebben vermengd, bespeurt men nog een vrij groot verschil zoowel in het voorkomen als in de taal, zeden, gewoonten en gebruiken van de bevolking der noorder- met die der zuiderlandschappen.

Over het algemeen is het een zeer rustig en bescheiden, tevens opgewekt en zachtmoedig volk, althans oneindig meer dan zijne overwalsche buren, maar vooral zeer nijver en spaarzaam.

De gebruiken der Saleijereezen bij huwelijk, geboorte en overlijden komen in hoofdzaak overeen met die der Makassaren, zooals die reeds uitvoerig door den heer Dr. B. F. Matthes beschreven zijn, zoodat wij ze met stilzwijgen kunnen voorbijgaan.

Ofschoon de inboorling dezer gewesten over het algemeen zeer weinig begrip van muziek heeft, munten de Saleijereezen toch daarin gunstig uit. Ik heb hier meer de zangen der zoogenaamde *pakarena's* op 't oog, minder de muziek-instrumenten, die in hoofdzaak niet veel verschillen van die der Makassaren, doch die zij met meer geestdrift weten te bespelen. De *pakarena's* zelven, waarvoor dit land van oudsher eene reputatie heeft, zijn de huwbare dochters der aanzienlijksten uit den lande, welke van jongst af in zang en dans worden onderwezen. Andere uitsluitend aan Saleijer eigene vermakelijkheden, zijn de *pakarena badili* en het *mantja*, terwijl harddraverijen, vooral bij het inlandsche nieuwjaar, zeer gezocht zijn. De Saleijerees is echter een slecht ruiter in vergelijk met zijne overwalsche buren, zoodat wilde hertenjachten, zooals die ginds plaats grijpen, hier volstrekt niet in zwang zijn.

Ofschoon de wijze om woningen te bouwen verschilt van die der Makassaren en Bonieren, is het hier de plaats niet daaromtrent in détails te treden. Het eenige karakteristieke daarvan is de *tambieng* of bordes, dat aan geen enkele woning, zelfs de geringste en armoedigste, mag ontbreken, evenmin als inwendig de typisch Saleijereesche matras, omgeven door een gordijn, hangende aan de zoldering.

De opvoeding der kinderen, ook der meisjes, is over 't algemeen vrij liberaal, althans voor een inboorling dezer gewesten, die steeds als zoo wantrouwend wordt afgeschilderd. Zelden ziet men dat de huwbare meisjes, bij bezoek van vreemdelingen, vooral Europeanen, in kamer of zolder verborgen worden, alsof haar een dreigend gevaar ducht. Integendeel trachten velen hen in goed gezelschap, ook van Europeanen te brengen; hetgeen natuurlijk meer geldt van de aanzienlijken dan van de minderen.

De taal is hard, vaak scherp, hetgeen zij gemeen heeft met die der meeste zeevarende volken. De doorgaans zangerige toon, waarop zij gesproken wordt, doet haar zeer veel daarvan verliezen. Overigens is duidelijk aan haar te bespeuren, uit welke bestanddeelen zij bestaat. Een eigen literatuur bezit zij evenmin als een letterschrift, welk laatste ontleend is aan de Makassaarsche.

De kleederdracht der Saleijereezen, verschillend van die der overige volken van dit gewest, bestaat in een lange wijde broek van witte of gekleurde stof, een overhemd van eigen of Europeesch maaksel en een wit katoenen buis aan den hals gesloten met fraaie gouden of zilveren knoopen. Bij plechtige gelegenheden trekt men hierover nog een buis aan van donker blauw laken, satijn of eenig andere kostbare stof, met goud geborduurden kraag en mouwen en geheel open van voren. Als hoofddeksel gebruikt men bij voorkeur een *songko*, zijnde een kapje zeer fijn en kunstig gevlochten, hetzij van paardenhaar dan wel van het blad van den tallapalm. Bovendien dragen de geestelijken een slendang of sjaal los over de schouders geslagen. De kris wordt gedragen, even als overal elders in dit gewest, zoo ook de kain, doch het gebruik van paopao of gordeltasch is ten eenenmale onbekend.

De hoofdbestaanmiddelen zijn handel en landbouw en industrie.

De Saleijereezen, een handeldrijvend volk bij uitnemendheid, zijn aan te merken als de vrachtvaarders van dit gewest; met hunne vaartuigen toch doorkruisen zij den ganschen archipel van Singapoera tot Nieuw-Guinea. Wijders vervullen zij voor Makasser en het overige Gouvernementsgebied dezelfde diensten als de Madoereezen voor Oost-Java.

De Saleijereesche handelsvloot bestond in 1879 uit 425 vaartuigen, ongerekend de zeer talrijke kleine, waarmede men handel langs de westkust drijft, maar ook niet schroomt naar Bonerate of Mangaraë over te steken.

De uitvoer bestaat voor een groot deel uit de opbrengst van het land zelf, als: klappers, olie, lijnwaden, maïs, kamiri, katoen, kapok, gedroogde visch, schelpen, bingkoedoe, pinang en aardewerk.

Daarentegen wordt ingevoerd: hoofdzakelijk rijst, Europeesche lijnwaden, ijzerwaren, aardewerk en koperen munt.

Landhandel zooals men dien op den overwal vindt, bestaat op Saleijer niet.

De landbouw verkeert nog in een zeer primitieven toestand, evenals nagenoeg overal in deze gewesten. De rijstkultuur op natte velden is onbekend; op droge gronden langs berghellingen, alleen in enkele landschappen en de Tana Djampeija-eilanden. De voornaamste voedingsgewassen zijn: maïs, gierst (*battang*) en garst (*batara todjing*) en *bito* of *bitowang*. Van de aardvruchten dienen genoemd de *bingko* of *bingkowang*; de *katéla-poön* of *cassave*, de *katjang-goreng* of *katjang-tjina* en eindelijk de arrowroot (*katjoenda.*)

Als kultuurgewassen komen in aanmerking klappers in zeer uitgestrekte aanplantingen, verder koffie, sinaasappelen, bingkoedoe, katoen, kapok, sirih, pinang en bamboe.

Onder de inheemsche industrie neemt de weverij eene eerste plaats in, want daarin heeft men het inderdaad tot eene bewonderenswaardige hoogte gebracht. De lijnwaden worden meestal geweven van eigen gesponnen garens van zelf gekultiveerde katoen; soms ook van Europeesche garens. De fijnere soorten worden uitgevoerd naar Makassar, Java en Sumatra's Westkust, de grovere naar de Molukken, de Kei- en Aroe-Archipel, enz.

Eene andere weverij, ten dienste van de zeevaart, is die van inlandsch zeildoek of *karoro*, waartoe men de bladeren van den *koeal* palm bezigt.

Andere industriën zijn nog: de oliebereiding uit klappers; de pottenbakkerij; de goud-, zilver- en ijzersmederij; de kalkbranderij; de zoutfabriekatie en de mandenmakerij van gekleurde en ongekleurde biezen. Eindelijk brengen de prauwtimmerwerven, zoomede de visscherijen van visch, tripang, agar agar, schelpdieren, enz., zeer veel welvaart onder de bevolking.

De marktplaatsen of passars, allen aan de westkust, zijn twee voor de noorderlandschappen, een ter hoofdplaats en een voor de zuiderlandschappen, terwijl die te Bonerate dient voor dat eiland en de daarbij gelegene plaatsen.

Met het bovenstaande acht ik de afdeeling Saleijer in 't algemeen en het hoofdeiland meer bijzonder kortelijk en voldoende geschetst te hebben, terwijl ik mij voorbehoud elders meer uitvoerig daarop terug te komen. Het meegedeelde zij voldoende om het terrein te doen kennen, waarop wij ons bewegen willen, waar wij ons voorstellen achtereenvolgens te behandelen:

A. 1. De staatkundige verdeeling en toestand.
   2. De politie en justitie.

B. De economische toestand.
   1. Slavernij en pandelingschap.
   2. Rechten der bevolking op de onbebouwde gronden.
   3. Landbouw en veeteelt.
   4. Communicatiemiddelen.
   5. Handels- en scheepvaartbeweging.
   6. Muntcirculatie en inkomsten van het Gouvernement.

Bij de bespreking van een en ander gelieve men echter in 't oog te houden dat Saleijer, een onderdeel zijnde van een groot geheel, dit laatste onmogelijk daarvan kan buitengesloten worden.

I.

De afdeeling Saleijer is verdeeld in twee onderafdeelingen, namenlijk Saleijer en Bonerate. De eerste bevat elf districten, in volgorde van noord naar zuid, geheeten *Tanete*, *Batamata*, *Boeki*, *Boneija Benteng* (hoofdplaats) *Bontobangoen*, *Balaboelo*, *Laijolo* en *Barang Barang*. Uitgezonderd de hoofdplaats die door een hoofd met den titel van glarang bestuurd wordt, staan allen onder een hoofd met den titel van regent of *opoe*. Wijders staan de drie eilanden *Bahoeloewang*, *Tambalongang* en *Poelasi* vereenigd, zoomede het eiland *Kajoewadi* onder een hoofd met den titel van glarang, welke evenals die van Benteng rechtstreeks ondergeschikt zijn aan het Europeesch bestuur.

In de onderafdeeling Bonerate zijn zes negorijhoofden met den titel van glarang gesteld over de eilanden *Bonerate* en *Kalaoe*, terwijl een dergelijk hoofd met den titel van poengawa aangesteld is over den Tana Djampeija-eilanden.

Het Europeesch bestuur wordt uitgeoefend door een kontroleur die zijn bevelen onmiddellijk ontvangt van den Gouverneur, hoofd van gewestelijk bestuur te Makassar, en bijgestaan wordt door den posthouder te Bonerate. Het inlandsche bestuur wordt uitgeoefend door regenten, daarin bijgestaan door onderregenten of *opoe lolo*, glarangs of negorijhoofden over meerdere kampongs, kapala's kampong

en taoe toa's of oudsten der kampong. Tusschen den opoe lolo en de glarangs worden in de regentschappen *Bontobangoen, Boeki, Batamata, Boneija* en *Balaboelo* negorijhoofden aangetroffen met den titel van poengawa, terwijl in de drie laatstgenoemden zoomede in *Laijolo* nog een hoofd bestaat met den titel van *baligaoe* in rang ongeveer overeenkomende met *opoe lolo.* Dit laatste beteekent letterlijk *jonge vorst,* terwijl *baligaoe,* eene samentrekking der woorden *bali* en *gaoe,* zooveel beduidt als *vervanger van den geen die handelt,* dus van den vorst. Feitelijk zijn alzoo die beide woorden synoniem, doch na verloop van tijd en wegens gebrekkige kennis van taal en volk heeft een begripsverwarring plaats gehad, tengevolge waarvan in sommige regentschappen twee personen onder verschillende titels met denzelfden werkkring werden belast.

Gaandeweg is echter het gezag van den *baligaoe* door het Europeesche bestuur teruggedrongen, om plaats te maken voor dat van den *opoe lolo,* zoodat tegenwoordig de eerste vrij wel gelijk staat met een poengawa. Zijne rechten op het regentschap heeft hij behouden, terwijl een poengawa die mist.

Wenschelijk zoude het daarom zijn, indien een van beide functiën, hetzij die van opoe lolo dan wel van baligaoe, langzamerhand werd opgeheven.

Vroeger bestonden nog meerdere regentschappen als *Onto,* sedert ingelijfd bij *Batamata; Maré Maré* en *Gantarang,* beiden gevoegd bij Boneija; *Tabang* eertijds genaamd *Opa Opa* en *Poetabangoen,* beiden thans een onderdeel van Bontobangoen; *Bontoboroso* geannexeerd bij *Laijolo* en eindelijk de glarangschappen *Pangiliang* en *Boea boea* ter hoofdplaats vereenigd tot een glarangschap *Benteng.*

Omtrent den oorsprong van het Saleijereesche volk meldt een oud handschrift dat de eerste vorstin afkomstig was uit Loehoe en eene afstammeling van *Sawerie gadieng ri Latjoedioe.* Deze persoon is dezelfde als de *Tjemårå gadieng* der Javanen, die op het einde der 12e eeuw uit het rijk van *Djengolo* (Soerabaja) week, zoodat men hier te denken heeft aan eene Javaansche kolonisatie. Daar nu *Loehoe* algemeen door de verschillende volken van dit gewest als het stamland van *Sawerie gadieng* wordt beschouwd, zijn vorsten en hoofden er op gesteld hunne afkomst van hem te kunnen aantoonen. Van daar de zoogenaamde overheersching van *Loehoe,* die plaats moest maken voor die van *Boné.* In 1512 werd Saleijer door *Tomaparisi kalona* aan Makassar cijnsbaar gemaakt, waaronder het bleef tot het omwentelingsjaar 1667, toen het, krachtens art. 17 van het Bangaaisch contract, aan Ternate verviel.

Dat de Ternataansche overheersching, hoe kort zij duurde, evenzeer haren stempel op de nakomelingschap heeft gedrukt, is toe te schrijven, behalve aan het huwelijk van Amir Hamza met de Saleijereesche vrouw *Daeng Madjannang*, ook aan het Ternataansche garnizoen onder den kapitein *Toeloeboe* en de vermenging der heerendienstplichtigen met de vrouwen des lands gedurende hun verblijf op Ternate.

Ook vergete men de nakomelingschap niet der talrijke Tobelloreesche en Galelareesche zeeroovers, die, in onderwerping komende, vergunning ontvingen zich in deze afdeeling te vestigen; o. a. te *Sangkoeloe koeloe* en de naburige grot *Batoe Mabaloe*, beiden aan de westkust, waar zich de kapiteins *Toboengkoe* en *Massir* ophielden; zoomede die der vreemde oosterlingen voornamelijk Maleijers en Chineezen.

Al deze verschillende bestanddeelen, door huwelijken met elkander vermengd, hebben het aanzijn gegeven aan een volk, dat in uiterlijk voorkomen, spraak, zeden en gewoonten geheel afwijkt van al de overige volken op Zuid-Celebes.

Toch bestaat er een groot verschil tusschen het volk der noorder- en zuider-landschappen, grootendeels als een gevolg eener emigratie uit *Kalaoe* of *Lambégo*, dat eertijds zwaar bevolkt moet zijn geweest.

Voor wien dat onderscheid vreemd moge klinken, herinner ik slechts aan de zeer weinige overeenkomst die er bestaat tusschen een Zeeuw en een Fries of een Brabantschen en een Noord-Hollandschen of Groningschen boer.

Dit volk nu als een geheel beschouwd, is arbeidzaam en spaarzaam bij het gierige af, weshalve het niets liever wenscht dan een geregelden ongestoorden gang van zaken, zooals ik ook elders hoop aan te toonen bij eene uitvoerige behandeling zijner geschiedenis. Van de vroegste tijden gewend aan vreemde overheersching, heeft het bij ondervinding en, helaas, met veel schade, geleerd, dat geene beter is dan de Europeesche.

Hieraan, zoomede aan zijn primitief zoo heterogene bestanddeelen, is het wellicht toe te schrijven, dat de vredelievende Saleijereezen bij de overige hooghartige, koppige en ongebonden volken van Zuid-Celebes in groote minachting staan. Dank echter aan die deugden, vindt het Gouvernement op Saleijer zijn besten steun voor zijn gezag in deze gewesten. Het volk, zacht, meegaand en leidzaam van aard, heeft slechts een verlicht en humaan bestuur noodig om tot bloei en welvaart te geraken. De O. I. C. reeds verlangde van den Sultan van Ternate, dat hij op Saleijer zoude plaatsen

»geschict volck en goede sachtmoedige officieren, die 't volck niet overlasten", [1]) en dat de Gouverneur minstens ééns per jaar dat eiland zonde bezoeken, omdat het volk zeer daarop gesteld was.

Wat de bevolking der eilanden *Bonerate* en *Kalaoe* betreft, zij komt mij voor erg ruw, lomp en weinig beschaafd te zijn. Sedert ongeveer twintig jaren eerst onder Gouvernements gezag, was de geest van hoofden en bevolking — vooral der eersten — langen tijd nog niet bizonder naar wensch, maar daarentegen zeer Bonisch gezind, dank aan de langdurige ongestoorde overheersching van dat rijk. Hierin kwam een gunstige verandering na de tuchtiging van het hoofdeiland Bonerate in 1874, tengevolge waarvan het toenmalige inlandsche hoofd *Daeng Ta-Edi* de vlucht nam naar Mangaraë. Dank aan de beleidvolle handelingen van den toenmaligen posthouder *F. W. A. Oosthoek*, is het Nederlandsche gezag op die eilanden als goed gevestigd te beschouwen en zijn geene rustverstoringen meer te duchten [2]).

De Tana Djampeija-eilanden zijn voor het oogenblik nog zeer schaarsch bevolkt, maar niet twijfelachtig is het, dat zij een zeer goede toekomst tegemoetgaan. De bevolking, grootendeels nog eene vlottende, bestaat uit Makassaren, lieden van Bonerate en *Tobadjos* of *Toridjènë's*, die zich bezig houden met het vervaardigen van prauwen, dan wel met den landbouw of de vischvangst en in 't belang hunner bestaanmiddelen een grooten afkeer hebben van wanorde en onrust.

Van alle hoofden in dit gewest zijn ontegenzeggelijk die van Saleijer de beste, d. w. z. de meest geschikte voor den werkkring waartoe zij geroepen zijn, daarbij zeer voorkomend, beschaafd en voldoende ontwikkeld. Dat dit laatste niet overdreven is, daarvan kan het testament tot bewijs strekken, dat reeds in 1730 door den toenmaligen regent van Gantarang te Makassar gemaakt werd, ten overstaan van den sekretaris *Jacob Wognum*; hetgeen inderdaad een zeer exceptioneel feit mag heeten, zelfs in den tegenwoordigen tijd.

Nagenoeg alle hoofden, zoo regenten, onderregenten als poengawa's en glarangs, lezen en schrijven de landstaal en het Makassaarsch, terwijl alle regenten en verreweg de meeste onderregenten de Maleische taal spreken, hetgeen volstrekt niet kan gezegd worden van hunne overwalsche collega's.

Wat hunne verhouding tot het Gouvernement aangaat, ik meen dat de titel van inlandsch vorst beter voor hen zou passen dan die van regent of districtshoofd of welke andere naam ook.

---

1) **Notitiën van Speelman.**

2) **Eenigen tijd later teruggekomen, stierf hij kort daarop te Bonerate.**

Zoowel regenten als mindere hoofden, allen worden gekozen buiten eenige bemoeienis van het Europeesch bestuur. Hoewel in dezen zeer veel afhangt van het beleid en de persoonlijkheid der besturende ambtenaren, heeft die abnormale toestand toch reeds tot veel moeielijkheden aanleiding gegeven en zal het in de toekomst nog meer doen.

Voor Saleijer was dit o. a. het geval bij de verkiezing van den voormaligen regent van Tanete *Baso Daeng Rimakka*, later bij die zijns zoons, den tegenwoordigen regent *Soempikang Daeng Badji* en eindelijk in 1880 bij den regent van Batamata *Bontona Daeng Salatang*. De reden ligt eenvoudig hierin, dat er geene bepaling bestaat, regelende de verkiezing der inlandsche hoofden in dit gewest, ja zelfs dat niet eens bekend is, wie de kiesgerechtigden zijn. Zoo bijv. werden *Lapintjara*, regent van Tjamba en *Baso Daeng Patinri*, regent van Bankala, uitsluitend door de hoofden gekozen; *Djimpoeng Daeng Palalo*, regent van Tanralili door de gansche bevolking, evenals die van *Bontain*, *Boneija* en *Batamata*; bij deze laatsten namen zelfs kinderen van circa 12 jaren en onvrije lieden aan de verkiezing deel. Eindelijk nog werd de bovengenoemde tegenwoordige regent van Tanete door de hoofden en notabelen verkozen en die van Bira door het uitvoerend bewind in het inlandsche bestuur [1]) vermeerderd met de hoofden der verschillende glarangschappen. Er heerscht alzoo eene groote verscheidenheid in de wijze van verkiezing der hoofden in dit gewest, ja zelfs in eene afdeeling.

Wel is waar worden bij elke verkiezing twee candidaten gesteld, maar even waar is het, dat nagenoeg altijd een van beiden bloot als figurant dient om te voldoen aan den eisch van onpartijdigheid.

De benoeming van regent geschiedt door de regeering op voordracht van het hoofd van gewestelijk bestuur, dat op zijne beurt de onderregenten en negorijhoofden benoemt, die der mindere hoofden aan het hoofd der afdeeling overlatende.

Daar het bestuur zich bij de verkiezing het recht van veto niet dan hoogst zeldzaam voorbehoudt, ziet men vaak het zonderlinge verschijnsel, dat personen tot het regentschap worden geroepen en benoemd, wier inborst en particuliere belangen soms geheel in strijd zijn met die van het Gouvernement.

Als een schitterend voorbeeld kan o. a. dienen hetgeen in Octo-

---

[1]) Dit bestaat uit een poewa lolo, een poenralle, een amana djamboe, een karaengtowa, een galla bira, een lembang lohé, een lembang kéké en een poendódó.

ber 1880 bij de verkiezing van den regent van Batamata voorviel, toen de energieke en kundige onderregent *Bara Daeng Marappoeng* het veld moest ruimen aan een versuft, aan hasardspel verslaafd individu, een vriend der zeer talrijke fanatieke hadjis, wier speelbal hij was. Zij, de zwakke zijde van het Gouvernement kennende, dreigden met rustverstoring en verhuizing, weshalve hun wil geschiedde.

De traktementen der regenten op Saleijer bedragen voor:

Tanete	*f* 75.—	's maands.
Batamata	» 95.—	»
Boeki	» 50.—	»
Boneija.	» 100.—	»
Benteng	» 60.—	»
Bontobangoen	» 125.—	»
Balaboelo	» 50.—	»
Laijolo	» 80.—	»
Barang-Barang	» 30.—	»

terwijl de onderregenten en zelfstandige glarangs op de eilanden ook der onderafdeeling Bonerate geen bezoldiging uit 's lands kas genieten. Ook hebben de regenten nog het vruchtgebruik van eenige apanage-gronden, als tuinen, vischvijvers en dergelijken, terwijl enkelen zelfs een ambtelijke of ornamentswoning bezitten. De eersten worden echter doorgaans beschouwd als erfstukken, als een gevolg der omstandigheid, dat dikwerf de zoon of eenig ander zeer nauw bloedverwant van den regent, tot diens opvolger wordt gekozen en benoemd. Hoewel die apanagevelden op last van wijlen den Gouverneur *J. A. Bakkers* zijn beschreven, doch helaas niet opgemeten, spruiten toch nog telkens moeielijkheden daaromtrent voort, om reden de bezitter, wegens geldgebrek of andere redenen, ze eenvoudig verpand heeft.

Verder hebben zij de beschikking, buiten eenige contrôle van het Europeesch bestuur, over de werkkrachten der inlandsche bevolking, waarin, zooals te begrijpen, hunne voornaamste inkomsten bestaan. Ook wordt door eenigen hunner onder den naam van *soesoeng romang*, een belasting geheven op het inzamelen van boschproducten, terwijl anderen onder den naam van *soesoeng pasara* of *èlé pasara* hetzelfde doen op de zitplaatsen op de inlandsche markten. Hiervan is uitgezonderd de markt ter hoofdplaats, waar zij in 1878 werd afgeschaft, terwijl te Bonerate de opbrengst daarvan gelijkelijk onder alle negorijhoofden wordt verdeeld.

Dit zijn allen de bekende en geoorloofde inkomsten, waarbij nog

gevoegd moeten worden die voortspruiten uit de hun toegekende bevoegdheid tot rechtspraak en die bestaan in het opleggen van geldboeten. Wel behooren deze in 's lands kas gestort te worden, doch de contrôle daarop ontbreekt ten eenenmale.

Uitgezonderd deze laatsten, zoomede het gebruik eener ambtelijke woning, zijn de bovenvermelde inkomsten, naar evenredigheid van hun rang ook het deel der mindere hoofden.

Daar nu het heffen van belasting onder welken vorm ook, het opleggen van geldboeten en de onbeperkte beschikking over de werkkrachten der bevolking uitsluitend vorstelijke prerogatieven zijn, blijkt het dat de hoofden, meer speciaal de opperhoofden natuurlijk, feitelijk niets anders zijn dan vorstjes, aan wien een traktement is toegelegd om hun belang eenigermate aan dat van het Gouvernement te binden.

Voor een deel vindt men dezen toestand terug in de na de jongste Bonische expeditie gecreëerde afdeeling Ooster-Districten; in de overige afdeelingen van dit gewest is hij zelfs nog meer geprononceerd, zooals uit de volgende opgaven blijkt.

NAMEN DER			Traktement 's maands.	Schadeloosstelling voor den afstand der topbanen en het recht tot den verkoop van opium.	
AFDEELINGEN.	ONDER-AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.			
NOORDER DISTRICTEN.	Segéri	Mandallé		f 16	66^5
		Segeri		„ 16	66^5
		Marang		„ 16	66^5
	Pankadjéné	Pankadjéné		„ 58	33
		Labakkang		„ 66	66^5
	Maros	Maros		„ 83	33
		Tanralili		„ 33	33
		Toerikalé		„ 33	33
		Bontoa		„ 33	33
		Tangkoeroe		„ 33	33
		Ri Raija	nihil	nihil	
		Ri Laoet		„ 33	33
	Berg-Regentschappen.	Tjamba		„ 8	33
		Tjinrana		„ 20	83^5
		Balotjie		„ 16	66^5
		Malawa		„ 16	66^5
		Laya	nihil	nihil	

NAMEN DER			Traktement 's maands.		Schadeloosstelling voor den afstand der top-banen en het recht tot den verkoop van opium.	
AFDEELINGEN.	ONDER-AFDEELINGEN.	REGENTSCHAPPEN.				
ZUIDER DISTRICTEN.	Takalar	Galésong			f 41	66^{5}
		Polombangking			„ 41	66^{5}
		T opi Djawa			„ 20	83^{5}
		Lingkes	nihil		nihil	
		Lakatong	nihil		nihil	
		Pappa	nihil		nihil	
		Takalar	nihil		nihil	
		Sanraboné	nihil		nihil	
	Bangkala	Bangkala regent	f 75	—	„ —	—
		Bangkala onderreg.	„ 25	—	„ —	—
	Binamoe	Binamoe regent	„ 75	—	„ —	—
		Binamoe onderreg.	„ 25	—	„ —	—
	Bontain	Bon. regent	„ —	—	„ 50	—
		tain. Tompoboeloe.	„ —	—	„ 25	—
OOSTER DISTRICTEN.	Boeloekomba	Gantarang	„ —	—	„ 50	—
		Boeloekomba toa	„ 50	—	„ —	—
		Oedjong lohé	„ —	—	„ 33	33
	Bikéroe	Boeloe Boeloe reg.	„ 80	—	„ —	—
		Boeloe Boeloe o-reg.	„ 30	—	„ —	—
		Manimpahooi	„ 30	—	„ —	—
		Manipi	„ 50	—	„ —	—
	Balangnipa	Boeloe Boeloe reg.	„ 100	—	„ —	—
		Boeloe Boeloe o-reg.	„ 35	—	„ —	—
		Lamatti regent	„ 125	—	„ —	—
		Lamatti onderreg.	„ 35	—	„ —	—
		Tondong	„ 50	—	„ —	—
	Kadjang	Kadjang regent	„ 75	—	„ —	—
		Kadjang onderreg.	„ 25	—	„ —	—
		Bira regent	nihil			
		Bira onderregent	nihil			
		Djodjolo	„ 10	—	„ —	—

Door het uitkeeren eener schadeloosstelling worden feitelijk hunne rechten als vorst erkend, hetgeen nog duidelijker blijkt ten aanzien van hen die volstrekt geen traktement noch schadeloosstelling ontvangen, maar geheel in 't genot hunner inkomsten gelaten zijn, d. w. z. het recht om naar goedvinden belastingen, onder welken vorm ook, te heffen. Dat de verschillende verpachte middelen in die regentschappen geen recht van bestaan mogen bezitten, is duidelijk; niettemin worden zij toch verpacht, hetgeen elk jaar tot zeer vele moeielijkheden aanleiding geeft, zooals bijv. in het regentschap Bira. Bovendien springt het terstond in 't oog, dat de schadeloos

gestelde regenten, vooral in de Noorder-Districten, erg stiefmoederlijk bedeeld zijn in vergelijk met hunne toch niet ruim bezoldigde collega's; hetgeen eenerzijds niet bevorderlijk is om hen aan het Gouvernement te binden, terwijl anderzijds zulks ten nadeele hunner onderhoorigen strekt. Gerechtvaardigd was dan ook de vraag van eenige woelzieke hoofden uit de Noorder-Districten waarom het Gouvernement toch onderscheid maakte tusschen de verschillende regenten in dit gewest, ja zelfs in éene afdeeling. Geschiedde die vraag naar aanleiding eener verstrekking van de Nederlandsche driekleur aan slechts weinige inlandsche hoofden in de verschillende afdeelingen: tevens kon zij dienen tot herinnering aan hetgeen de O.-I. C. reeds den 25 October 1686 schreef, nam.: »Om »alle die vorsten die met vele jalousie tegen malkanderen zijn »ingenomen en ieder zijn bijzondere interesse heeft, in orde te »houden, vereischt een zeer voorzichtige en rechtvaardige con»duite enz."

Geen wonder dan ook dat de bevolking en mindere hoofden hen ook als vorst beschouwen en met »radja" betitelen. Zij zelven beschouwen zich, naar gelang van omstandigheden, dan eens als »radja" dan weer als landsdienaar. Kan misschien aan dien tweeslachtigen toestand niet voor een deel de reputatie der Makassaren toegeschreven worden van een lastig en onhandelbaar volk te zijn?

In 1864 en 1865 werden bij Stblad n°. 12 en 75 eene instructie en een reglement op de rangen, titels, onderscheidingsteekenen en eerbewijzen der inlandsche hoofden in dit gewest vastgesteld; maar men wachtte zich wel daaraan een te groote beteekenis te geven. Inderdaad hechten de hoofden over het algemeen weinig waarde aan die voorgeschreven staatsie, het allerminst aan de op Java zoozeer op prijs gestelde pajong; hoewel, het moet erkend worden, die op Saleijer hierop werkelijk eene gunstige uitzondering maken. Wat hunne instructie aangaat, het goede, dat zij bevat, wordt door het gemis aan contrôle, hoe gering ook, ten eenenmale nutteloos.

Het bovenstaande kortelijk samenvattende, kan men de verhouding der inlandsche hoofden — regenten — op Saleijer, zoowel als die van dit gansche gewest, tot het Gouvernement, het best vergelijken met vorstjes onder zijne heerschappij.

Het gehalte der Saleijereesche hoofden steekt evenzeer gunstig af bij dat hunner ambtgenooten van den vasten wal. Vooral is het *Oemara Daeng Matjora*, regent van *Bontobangoen*, die hierin een waardig voorbeeld geeft, dat wel met een enkel woord mag besproken worden.

Gedurende zijn vijftienjarig bestuur is de bevolking van het regentschap alleen van 1872 tot 1880 vermeerderd van 12428 tot 17148 zielen, of circa 38 pCt. en zulks als een gevolg van de zeer aanzienlijke immigratiën zoowel van den vasten wal als van de overige regentschappen op het eiland zelf. Aan hem dankt de aanzienlijke handelsplaats *Padang* haar opkomst en bloei, in die mate dat zij thans als het brandpunt van den handel dezer gansche afdeeling moet beschouwd worden.

Aan hem ook is de Boegineesche kolonie te *Tilè Tilè* (westkust) zoo niet hare stichting, althans haar welvaart verschuldigd.

Wat het administratieve gedeelte van zijn werkkring aangaat, door hem worden registers aangehouden waarin kampongsgewijs al de bezittingen zijner onderhoorigen beschreven zijn, als: tuinen, vruchtboomen, bamboestoelen, vischvijvers, kleine vaartuigen, vee, enz. enz. en waarin elke week, op de vergadering met de onderhoofden, de plaats gehad hebbende mutatiën worden aangeteekend.

Dat mag misschien iemand, bekend met den gang van zaken op Java, doen glimlachen; voor dit gewest is iets dergelijks bizonder exceptioneel.

Het gebruik van sterken drank zoomede de zucht voor hasardspelen en hanengevechten, elders vrij algemeen, is bij de hoogere hoofden niet in zwang; velen zelfs hebben daarvan een afkeer, terwijl opium-gebruik ten eenenmale onbekend is.

Ofschoon verreweg de meeste hoofden, meer dan op den vasten wal, blijk geven getrouwer te zijn in de vervulling hunner godsdienstplichten, kan van hen toch volstrekt niet gezegd worden dat zij fanatiek zijn. Eene uitzondering hierop maakt die van het regentschap Batamata waar de hoofdkampong *Bara Batamata* aan de westkust het brandpunt is der hadjis van gansch Saleijer. Beschouwt men die individuen overal elders doorgaans als personen die bij een uiterlijk vroomen levenswandel zich veel opofferingen en ontberingen ter wille van den godsdienst getroost hebben; niet alzoo in dat regentschap, waar zij in zekeren reuk van heiligheid staan, die zij natuurlijk niet nalaten aan te kweeken en te onderhouden. Onder het zeer zwakke maar langdurige bestuur van den vorigen regent *Daeng Gassing* aldaar gevestigd, hebben zij zich langzamerhand een invloed weten te verwerven, voornamelijk op het inlandsche bestuur, die zich ook in de naburige regentschappen begint te doen gevoelen. Dat hij reeds overwegend is bleek bij de verkiezing van een regent in 1880, zooals wij boven gezien hebben.

Dat die hadjis geenszins vrij zijn van fanatisme, meen ik hieruit

te mogen opmaken, dat mij eenigen tijd na het bekend worden van den moord te Djeddah, gepleegd op den Groot Sherif van Mekka, genaamd *Abdoellah ibn Mohamed ibn Aoen*, te Batamata als de vurige wensch der hadjis werd medegedeeld, dat de oud Sjerif *Abdoel Mothalib* in zijne plaats mocht worden benoemd, want hij was zoo vroom en braaf en ondersteunde zoo gaarne de pelgrims met zijne schatten.

Men weet dat de laatste bekend staat als bizonder fanatiek en ook dat hij sedert weer Sjerif van Mekka geworden is.

Is het waar wat prof. P. J. Veth van de Arabieren en hadjis zegt, namelijk »dat zij zijn het gevaarlijkste element in de inlandsche maatschappij en de grootste vijanden van het Nederlandsch gezag", dan zal men in de naaste toekomst in die ver van den bestuurszetel verwijderde regentschappen met hen rekening behooren te houden.

Uitgezonderd de regent van Boneija, die wegens den aanleg van een weg van zeer twijfelachtig nut, begiftigd is met den stok met gouden knop, versierd met 's Rijks wapen, bezit geen der overigen een zichtbaar blijk van 's Gouvernements tevredenheid.

Behalve als belooning van verdienste zou dit uit een politiek oogpunt zeer wenschelijk zijn, met het oog op enkele individuen onder het volk, die van hunne decoratie een schromelijk misbruik maken.

Tot voor zeer korten tijd bestond dit zichtbaar blijk in een lans of kris met gouden beslag of eenig ander wapen, ook wel in den boven vermelden stok met gouden knop, later in de medaille voor burgerlijke verdiensten.

Het verdient wel eenige overweging of het aangaat, dat inlandsche soldaten, matrozen en dergelijke menschen uit de heffe des volks, zonder de minste ontwikkeling of opvoeding, behooren versierd te worden met de Mil. Willemsorde of de medaille van den Ned. Leeuw, terwijl inlandsche hoofden, personen van geboorte en inderdaad groote verdiensten voor land en volk, eenvoudig met een moordtuig of eenig onbeduidend borstversiersel afgescheept worden. Politieke overwegingen buiten beschouwing gelaten, meen ik, dat verscheidene inlandsche hoofden — regenten als men wil — oneindig meer verdiensten bezitten tegenover het Gouvernement, dan eenig vorst in dit gewest versierd met het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw.

Te Boneraté is de verhouding der hoofden — d. w. z. der glarangs, want een regent bestaat er niet zooals wij zagen, — tot de bevolking eenigszins anders als op Saleijer. Onder de Bonische heer-

schappij en nog lang daarna waren die negorijhoofden — *wati* — met geen gezag hoegenaamd bekleed, maar slechts boodschappers — *Soero's* — van den *Bonto*, d. i. regent of vorst en diens afstammelingen. Een voorbeeld uit velen: In 1874 werd door zekeren *Daeng Malewo* — familielid van den laatsten regent *Daeng Ta Edi*, — een besnijdenisfeest gegeven, bij welke gelegenheid de glarangs de bovenbedoelde diensten van soero's niet alleen verrichtten, maar ook de materialen aanbrachten ten behoeve der draagstoelen voor de jonge meisjes, belast met het afhalen der »karoengtigi"; meer nog die draagstoelen zelf droegen. Sedert de vestiging van den posthouder *F. W. A. Oosthoek* aldaar werd dit gebruik afgeschaft en de hoofden op het standpunt gesteld, dat zij tegenover de bevolking behooren in te nemen.

Trekken wij thans een paralel tusschen de ontvangst, welke den besturenden ambtenaar te Saleijer en op den vasten wal te beurt valt bij het afleggen van een officieel bezoek bij den regent of eenig ander notabele des lands.

Beschouwt men hem op vele plaatsen ginds als een noodzakelijk kwaad, dat slechts geduld wordt zoolang hij hoofden en anakaraengs goedgunstig is, hier eert en huldigt men hem als den hoogsten vertegenwoordiger van het Ned. Ind. Gouvernement.

Ontwaart men ginds ter nauwernood een of meer onderhoofden, geestelijken of familiebetrekkingen van den regent, en dan nog vaak in de vuilste en walgelijkste kleeding; hier staan alle hoofden, geestelijken, aanzienlijken en tal van ingezetenen van het regentschap 's Gouvernements-vertegenwoordiger eerbiedig op te wachten en wordt hem, onder het donderen van het geschut en het spelen der inlandsche muziek, bij het betreden der rijk met vlaggen en gekleurd doek versierde woning, een hartelijk welkom geheeten door de vrouw des huizes met hare dochters en naaste vrouwelijke bloedverwanten.

Wacht hem ginds dikwijls niets dan een eenvoudig legmatje met een paar kussens als zit- tevens slaapplaats, zoomede een stoel en tafel met gebroken of bamboe pooten, staande in een vertrek, uiterst slecht verlicht door enkele kandjolis of inlandsche kaarsen, hier vindt hij gemakkelijke tot rusten noodigende zit- en slaapplaatsen en doorgaans een vrij goed onderhouden Europeesch ameublement, staande in een door petroleumlampen goed verlicht vertrek.

Biedt men hem ginds, na een afmattenden tocht, zelfs tegen veel geld nauwelijks een teug water tot lafenis of een handvol rijst; hier discht men hem de smakelijkste gerechten op, daarbij soms tamelijk goede dranken en altijd lekker gebak.

Het onderscheid is nog al groot, niet waar, tusschen de gindsche volken en die op Saleijer. Misschien meent men, dat ik schromelijk overdrijf. Welnu, zie hier een paar voorbeelden uit velen.

Bij een officieel bezoek, in 1874 den regent van Malawa *Aroe ri Awang* [1]) gebracht, was noch hij noch een zijner ondergeschikten ter plaatse van samenkomst aanwezig. Bij die gelegenheid was het, dat men den ambtenaar een teug water weigerde en een weinig rijst zelfs tegen veel geld niet wilde verkoopen.

Een andermaal — het was medio 1876 — wilde zekere *Daeng Pareo*, neef des regents van Balotjie en woonachtig in de landstreek *Minggi*, geen nachtverblijf verschaffen en rijst slechts tegen *f* 1.— het katti.

Bij een andere gelegenheid was wijlen de regent van Sanraboni in 1876 niet eens voorzien van een stoel, tafel of eenig ander daar naar gelijkend meubel, zoodat de besturende ambtenaar zich van een inlandsche trom (ganrang) als tabouret moest bedienen.

Bovendien zal een ieder, die eenigen tijd in deze gewesten heeft vertoefd, moeten erkennen, dat het huisraad van bijna alle regenten en aanzienlijken op den vasten wal, — zeer enkelen slechts uitgezonderd — inderdaad erg primitief is.

Met het bovenstaande heb ik geenszins getracht een smet te werpen op alle hoofden in dit gewest zonder uitzondering. Integendeel, ieder die getuige geweest is van de ontvangst van 's Gouvernementsvertegenwoordigers bij de regenten van *Oost Boeloe Boeloe Galèsong, Labakkang* en *Mandallè* kan bevestigen, dat zij niet te vergeefs pogingen aanwenden om de Saleijereesche hoofden te evenaren. Ook onder de anakaraengs, zoo Makassaarsche als Boegineesche, worden zeer beschaafde, weldenkende en inderdaad brave lieden aangetroffen.

Hier is het ook de plaats om te spreken over de inlandsche ambtenaren op Saleijer, bestaande in een djaksa of inlandsche officier van justitie, een dokter djawa, een vaccinateur en een inlandsche onderwijzer.

Wat de eerste betreft, daarover zal later onder de afdeeling »Politie en Justitie" gesproken worden.

Van Makassar, via Takalar, Bontain en Boeloekomba naar Balangnipa, zijnde een afstand van circa 150 paal, vindt men geen geneesheer dan alleen een militaire, behoorende tot het onbeduidende garnizoen op laatstgenoemde plaats. Wegens de zeer

[1]) Hij en *Lapintjara* regent van Tjamba, de laatste vóor zijne verbanning naar Ambal (Bagelen), waren beiden de hoofden van het verzet der onderafdeeling Bergregentschappen.

gebrekkige communicatie van Saleijer met den vasten wal is het wel niet mogelijk steeds van Balangnipa geneeskundige hulp te ontbieden en te verkrijgen. Een dokter djawa, een kundig maar vooral praktisch en handig persoon, is op Saleijer volstrekt niet misplaatst tot het verleenen der eerste hulp in dringende gevallen. Jammer echter, dat men, naar 't schijnt, bij voorkeur hier vreemdelingen plaatst, die de inlandsche taal volstrekt niet machtig, het vertrouwen der bevolking in geenen deele genieten, weshalve deze in handen valt van inlandsche geneeskundigen of *sanro's*.

Ook treft men ter hoofdplaats enkele personen die indertijd, tijdens de aanwezigheid van een militairen geneesheer, handig van de gelegenheid hebben gebruik gemaakt om zich eenige kennis van geneesmiddelen en de behandeling van zieken eigen te maken. Hiermede toegerust, vermeerderd met de kennis van eenige inlandsche geneeskrachtige kruiden en het ontbrekende aangevuld met de onfeilbare werking van talismans en wapenen, waaraan een wonderbaarlijke kracht wordt toegeschreven, valt het zulk een bedrieger gemakkelijk zich een overwegenden invloed op het licht- en bijgeloovige volk te verzekeren.

Grappig, indien het niet zoo treurig ware, tevens zeer handig zijn dikwijls de redenen door zulk een individu aangevoerd, indien iemand onder de werking zijner onfeilbare middelen bezwijkt. Het heet dan dat het middel door hem zelf of minstens in zijne tegenwoordigheid had behooren toegediend te worden, meer nog, dat het klaarblijkelijk de geopenbaarde wil van Toean Allah was, dat de lijder sterven moest en daartegen was hij met zijne wetenschap niet opgewassen — en dergelijke redeneeringen meer.

Onder die omstandigheden behoeft de betrekking van dokter djawa volstrekt geene sinécure te zijn, zooals zij inderdaad is.

Niet dat men de door hem aangewende middelen versmaadt of zijne behandeling afkeurt, geenszins, tenzij door eenige bergbewoners.

Men geeft echter de voorkeur aan die eens bedriegers, niet alleen omdat hij een landzaat is, maar misschien ook omdat zijne middelen gewijd zijn door het mistieke.

Wat de betrekking van vaccinateur aangaat, zij is op Saleijer volstrekt niet misplaatst, om reden men na de laatste pokkenepidemie het heilzame der vaccine heeft geleerd in te zien. Jammer dat ook in dit opzicht deze afdeeling ten achter wordt gesteld bij de overigen in dit gewest. Telt men ginds in elke afdeeling vier vaccinateurs, in de afdeeling Ooster-Districten bovendien nog een geneesheer, belast met het opzicht daarover, hier treft men slechts

één dergelijk inlandsch ambtenaar aan voor de gansche afdeeling.

Is de praktijk alzoo voor een persoon veel te drukkend, zij heeft nog dit bezwaar, dat bij het uitsterven der vaccinestof uiterst moeielijk versche van elders kan verkregen worden, want eene vaccinatie met lymphe in goed gesloten capillaire buisjes mislukt nagenoeg altijd.

Dies wordt dan ook uitsluitend op het hoofdeiland gevaccineerd, en nimmer op de omliggende eilanden, zoomede de onder-afdeeling Bonerate. Een verdeeling in drie of vier vaccinedistricten is voor deze afdeeling daarom zeer wenschelijk en noodzakelijk, te meer omdat de bevolking te Bonerate onder de Bonische heerschappij — naar men mij verzekerde — reeds min of meer aan die kunstbewerking gewend is geraakt. Immers werd toen somwijlen iemand met vaccine stof, afkomstig van Bontain of Boeloekomba, naar het hoofdeiland gezonden, waar de vaccinatie verplichtend was tegen betaling van één gulden voor elk individu.

Eindelijk het inlandsche onderwijs. De eerste pogingen om dit op te beuren uit den toestand van verval, waarin het verkeerde, dateeren van 1864, toen de kontroleur *L. H. A. Nagel* ter hoofdplaats een school oprichtte voor zonen van inlandsche hoofden, die vrij goed en geregeld bezocht werd. Deze pogingen stonden helaas geheel op zich zelf en vonden, naar 't schijnt, te Makassar geen steun. Althans na het vertrek van haren stichter verliep zij geheel.

Sedert werd van overheidswege weinig of niets meer in het belang van het inlandsche onderwijs gedaan, tot 1879, toen uitvoering gegeven werd aan het Gouvernements-besluit, waarbij, als tijdelijke maatregel, iemand belast werd met het geven van onderwijs aan kinderen, die zulks verlangden. Terstond boden zich een dertigtal aan, allen afkomstig van de hoofdplaats en de naburige regentschappen Bontobangoen en Boneija, enkelen zelfs van het meer verwijderde Ballaboelo. Voor de ingezetenen der overige regentschappen was en is nog het onderwijs ter hoofdplaats met te veel geldelijke offers verbonden, omreden de ouders hunne kinderen dan zouden moeten besteden.

Wel daalde het evengenoemde cijfer langzamerhand, maar het handhaafde zich steeds op een twintigtal, hetgeen inderdaad een zeer goed begin mocht heeten. De behoefte aan behoorlijk onderwijs bleek alzoo zeer dringend te zijn.

Niet alleen waren het de zonen van hoofden en aanzienlijken, die aan het onderwijs deelnamen, ook de minder gegoeden, vooral ter hoofdplaats, grepen de gelegenheid gretig aan om hunne zonen

kosteloos in het lezen en schrijven der landstaal zoomede het rekenen te doen onderrichten en zoo mogelijk ook in het spreken en schrijven der maleische taal.

Tegelijkertijd werd ter hoofdplaats, ten huize van het negorijhoofd *Djamaloeng Daeng-Mapata*, door diens vrouw, dagelijks een cursus voor meisjes geopend, voor het onderwijs in de landstalen, zoomede het maleisch, waaraan door zeven tot negen leerlingen werd deelgenomen.

In trouwe, het kan niet genoeg herhaald worden, dat het Saleijereesche volk in zeer vele opzichten ten voorbeeld aan zijne overwalsche naburen kan gesteld worden. Waar in het gansche gewest kan men op zulke resultaten bogen in zake het inlandsche onderwijs, als hier? Zelfs niet eens te Balangnipa (afd. Ooster Distrikten) waar de beschaafde en zeer begaafde oud-regentes van Oost Boeloe Boeloe in 1878 zoo loffelijk voorging, niet alleen door de jongens bij zich aan huis en in hare tegenwoordigheid te laten onderwijzen maar ook en vooral door zelve kleine stukjes te schrijven ten dienste van dat onderwijs.

Waarlijk dat is een betere, lofwaardiger behartiging der belangen van de aan hunne zorg toevertrouwde bevolking, dan door middel van lans en kris, vooral in handen van despotieke vorstjes zooals er helaas nog zoovelen onder de regenten aan te wijzen zijn.

Wegens de groote deelneming, welke het inlandsche onderwijs te Saleijer te beurt viel, baarde het inderdaad eenige bevreemding, dat de groothandelaren te Batamata, die, naar men meenen zoude, daarbij het grootste belang hadden, daarvan nagenoeg geen notitie namen. Bij onderzoek bleek, dat men er de voorkeur aan gaf de kinderen — zoo jongens als meisjes, — te Singapoer dan wel te Mekka, te doen opvoeden en onderwijzen.

Onder deze omstandigheden ligt het voor de hand, dat een inlandsche onderwijzer op Saleijer zeer op zijne plaats is. Zelfs ware het wenschelijk daar nog twee te benoemen, met *Batamata* en *Balaboelo* als standplaatsen.

Het onderwijs, dat voortkomt uit den boezem der bevolking, is inderdaad treurig, evenals overal elders in het gewest. Gegeven door de geestelijkheid, bepaalt het zich hoofdzakelijk tot het lezen en schrijven der landstaal, hoogstens nog van het Makassaarsch, meestal voorafgegaan, doch soms ook gevolgd door een cursus in den Qoran, bestaande in het van buiten leeren van enkele Soera's en het prevelen van gebeden, waarvan de leermeester zelf, zoo van het een als van het ander, hoegenaamd niets begrijpt.

De geschiedenis van het land, zich bepalende hoofdzakelijk tot die van het regentschap zijner inwoning of afkomst, leert men gewoonlijk bij mondelinge overlevering, d. w. z. van oude lieden die haar, liefst des avonds, onder accompagnement van een inlandsche viool — *keso keso* — eentonig zangerig opdreunen. Dit heet *sinrili;* wordt zij eenvoudig voorgelezen, dan noemt men dat *lelakoeng*.

Die oude lieden nu, meestal behoorende tot de familie van den regent, zijn doorgaans ook in het bezit van verschillende handschriften, welke bewaard worden, minder als erfstukken dan wel als ornamenten, als heiligdommen.

Nimmer wordt dan ook een dergelijk geschrift aan anderen afgestaan, het allerminst aan Europeanen, vreezende men daardoor *poepoeroe sorokaoe* te worden, d. w. z. zich zelf en zijn gansche familie tot het verste nageslacht ten verderve te brengen.

Hieruit is het te verklaren, dat nog betrekkelijk zoo weinig met zekerheid bekend is omtrent de oudste geschiedenis dezer gewesten. Immers bij ontdekking van het bestaan van eenig handschrift heet het steeds, dat het verbrand is. Slechts de meer verlichten onder de hoofden denken er eenigszins anders over en van hen zijn soms ook wel dergelijke documenten, zoo al niet machtig te worden, dan toch ten minste ter inzage te bekomen.

Ontegenzeggelijk zal het inlandsche onderwijs, zooals dat tegenwoordig van Gouvernementswege gegeven wordt, in dezen toestand een zeer gunstige verandering brengen. Of het bijgeloof geheel zal kunnen worden uitgeroeid, valt echter te betwijfelen; van het thans levende geslacht is daarvan zeker niet veel heil te verwachten. Niettemin moet erkend worden, dat enkele Saleijereesche hoofden zich in dit opzicht gunstig onderscheiden.

Daar nu de maleische taal met latijnsche karakters, waarin de meeste persproducten geschreven worden, nog onbekend is aan hoofden en bevolking, komen geene andere dergelijke documenten voor als Qorans en verschillende soorten van talismans, meest ingevoerd van Singapoer, waaronder dikwerf zeer fraaie en kostbare exemplaren.

Gevoegelijk kan hier met een enkel woord gesproken worden over het gehalte der te Saleijer aanwezige afstammelingen van Europeanen, hoofdzakelijk bestaande in het personeel ten kantore van den kontrôleur, nam.: twee kollekteurs, een klerk en een tolk met hunne respectievelijke huishoudingen en familiebetrekkingen zoomede eenige bejaarde vrouwen ter hoofdplaats.

Ofschoon hun gehalte in vergelijk met vroegere jaren veel ver-

beterd is, blijft toch nog het gezegde van den zendeling *W. M. Donselaar* een waarheid, dat deze afstammelingen in schromelijke onkunde en zedelijke verwildering voortleven". [1]) Behalve wegens de onmogelijkheid waarin zij verkeeren, om hun kinderen behoorlijk school- en godsdienstonderwijs te doen geven, is zulks ook aan te merken als een gevolg van de verregaande onverschilligheid, gepaard aan het totaal gemis aan discipline, dat men sedert verscheidene tientallen van jaren in het bestuur van Saleijer heeft laten voortwoekeren.

Te Bonerate zijn de posthouder en zijn gezin de eenige Europeanen.

Wat de tolken betreft, uitgezonderd te Bonerate, waar een inlander dat ambt bekleedt, wordt algemeen in dit gewest het beginsel gehuldigd, daarvoor de afstammelingen van Europeanen te bezigen. Met zeer enkele uitzonderingen laat hun gehalte veel te wenschen over en die te Saleijer maakt daarop geen onderscheid.

Geen behoorlijke opleiding genoten hebbende voor den werkkring, die hen wacht; zonder de minste kennis noch van de Nederlandsche taal, die zij dikwijls niet eens spreken kunnen, noch van de inlandsche talen; daarbij niet beëedigd en gebrekkig opgevoed, moeten zij geacht worden in geenen deele berekend te zijn voor de taak hun opgelegd.

Wat nu te verwachten van de rechtspraak, van den invloed van het Europeesche bestuur op en zijne verhouding tegenover hoofden en bevolking, waar van dergelijke personen moet gebruik gemaakt worden, zelfs aan het hoofdbureau van het gewestelijk bestuur?

Geen wonder dat de tolken en zij die als zoodanig dienst doen, doorgaans een zeer overwegenden invloed op hoofden en bevolking uitoefenen, die niet altijd ten gunste van het Gouvernement wordt aangewend.

Een dringend vereischte is het daarom, dat de ambtenaren bij het Binn. Bestuur in dit gewest, zoo al geen studie der beide voornaamste inlandsche talen gemaakt hebbende, minstens ze voldoende machtig zijn om zich daarin schriftelijk en mondeling uit te drukken en anderen te verstaan. Tevens moet echter erkend worden, dat zulks bijna onmogelijk is wegens de voortdurende overplaatsingen, waaraan zij bloot staan.

Wenschelijk ware het daarom, indien een inrichting onder toezicht van den hoogst bekwamen Dr. B. F. Matthes, tot opleiding van tolken, hetzij in Nederland of in Indië, tot stand kwam, even

[1]) Mededeelingen Ned. Zendeling-Genootschap. 1e Dl. IV stuk jaarg. 1857.

als zulks voor de Chineesche en Javaansche talen het geval is. Een tolk werkzaam bij de hoofdbureaux te Batavia zou dan zeker niet misplaatst zijn.

De betrekkingen van Sekretaris van Inlandsche zaken en van Reizend ambtenaar, zouden dan evenzeer door personen kunnen worden vervuld, die vooraf dienst gedaan hadden als beëedigd tolk, eerst in een der afdeelingen, daarna op het Gewestelijk bureau; en alzoo geacht konden worden geheel op de hoogte te zijn van het binnenlandsch bestuur. Hierdoor zou de kans op bevordering voor hen tevens ontzaggelijk toenemen.

De volken van dit gewest hebben den naam van zeer lastig en onhandelbaar te zijn, doch heeft men zich wel eens rekenschap gegeven omtrent het aandeel, dat de gebruikte tusschenpersonen daaraan hadden, ten einde zich bijv. als onmisbaar te doen beschouwen?

Ook het Saleijereesche volk staat in een zeer kwaden reuk, maar heeft men wel eens onderzocht welke personen ter hoofdplaats belang er bij hadden om die slechte reputatie in 't leven te roepen en steeds levendig te houden?

Wat betreft de ambtenaren, er wordt veel geklaagd over hunne bitter weinige medewerking op wetenschappelijk gebied en meer speciaal heeft men dan hierbij de kontrôleurs op 't oog. Deze klacht, die overigens vrij algemeen voor alle klassen van Europeesche ingezetenen in Indië geldt, is helaas maar al te waar voor de ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur in dit gewest. De werkzaamheden van kontrôleur in de binnenlanden zijn in den regel niet van dien aard, dat hij zich niet met nog het een of ander zou kunnen onledig houden. Wat mag dan wel de reden van dat verschijnsel zijn?

Verreweg de meeste ambtenaren komen in Indië op een leeftijd, dat zij nauw aan de kinderschoenen ontwassen en van den ouderlijken band bevrijd, weinig of niets van de wereld kennen of gezien hebben.

Na misschien slechts luttele maanden op een der hoofdplaatsen vertoefd te hebben, worden zij ras in de binnenlanden als aspirant-kontrôleur geplaatst om, soms reeds spoedig, hetzij als kontrôleur dan wel als waarnemend in eene afdeeling op te treden, d. w. z. zelfstandig handelende. Dikwerf de eenige Europeaan ter plaatse, verlaten van ouders, vriend en maag, zit hij geheel aan zich zelf overgelaten met geen anderen raadsman dan zijn geweten en geen anderen wegwijzer dan zijn oordeel. Bevelen gevende aan een of

meer inlandsche hoofden en nagenoeg buiten alle kontrôle van zijn chef, acht hij zich vaak een vorst over zijne onderhoorigen. Zelfbedwang als 't gevolg der kontrôle van het eene beschaafde individu op het andere, kent hij niet en leert hij niet dan zeer moeilijk en met veel schade en schande: kortom, hij verwildert.

Dat zelfbedwang nu is juist de groote klip, waarop dikwijls de meeste ambtenaren van Binn. Best. stooten bij het innemen eener positie, waarbij zij meer rechtstreeks met een Europeesch publiek in aanraking komen.

Daarbij ondervindt de jonge ambtenaar maar al te dikwijls, dat er chefs gevonden worden die uit gemakzucht of om andere redenen, de voorkeur geven, niet om hem met waardigheid en kalmte te recht te wijzen en zijne pogingen te steunen, maar hem op de grofste en vuilaardigste manier te bejegenen en bij den geringsten misstap hetzij justicieel dan wel administratief te doen straffen.

Onder de klimmende behoeften van zijn gezin dikwijls gebukt, met een toekomst die hem, vooral in de tegenwoordige omstandigheden van slechte promotie weinig toelacht, zijne illusiën vernietigd ziende en nog niet geleerd hebbende zijne ziel in lijdzaamheid te bezitten, wordt de jonge man baloorig en de eenzaamheid brengt verder het hare er toe bij om hem in den toestand te brengen, die op den duur eindigen moet met zijn moreelen ondergang. Gelukkig hij, die onder dergelijke omstandigheden de kracht bezit het hoofd boven te houden niet alleen, maar zelfs tracht het nog fier op te steken.

Niet dat het boven beschrevene het lot is van elk ambtenaar bij het Binn. Bestuur; verre van daar. Evenwel biedt de Indische dienst in 't algemeen zooveel wederwaardigheden, meerendeels het gevolg der zeer subjectieve zienswijze van het hoofd van bestuur, dat men weldra totaal gedésillusionneerd, in het ambtelijk gareel loopt als een slaaf in den tredmolen. Verre van mij hiermede een smet te werpen op de betrekking van ambtenaar bij het Binn. Bestuur; zij is en blijft ontegenzeggelijk de schoonste, welke men zich in Indië kan verschaffen en staat buiten alle verdachtmaking.

Het zijn die speldenprikken nu, gepaard aan het afmattende klimaat en het buitengewoon eentonige leven van den ambtenaar in de binnenlanden, voornamelijk op de buitenbezittingen, die oorzaken zijn van zijne trapsgewijze moreele verwildering. Op groote plaatsen als Batavia herkent men dan ook terstond dergelijke personen aan hun spreken, kleeding en manieren.

Voeg hierbij, dat er bestuurshoofden gevonden worden, die, onbekend met het leven in de binnenlanden, het onnoodig achten hunne ondergeschikte ambtenaren uit hun geestdoodend leven op te wekken tot edeler streven; integendeel zich niet ontzien zelfs pogingen in dien geest van enkelen te verkleinen, erger nog zich met hunne verkregen resultaten te verrijken ter opluistering van eigen naam; waarlijk het verwijt van uiterst geringe medewerking is dan grootendeels onverdiend.

Het hier gezegde geldt meer speciaal de kontrôleurs, minder de ass.-residenten, wier werkzaamheden hen vaak — niet altijd — te veel bindt aan de schrijftafel, dan dat zij nog tijd en lust zouden hebben voor eigen studie. Ook de Europeesche omgeving op hunne standplaatsen is doorgaans beduidend genoeg dat er, met eenigen goeden wil, eene aangename en gezellige samenleving kan ontstaan.

Het veld van onderzoek en studie op het veelzijdig wetenschappelijk gebied is in Indië nog zeer uitgestrekt en ligt, vooral wat dit gewest aangaat, nog vrij wel braak.

Aan u jongelieden, kontrôleurs bij het Binnenlandsch Bestuur om dat veld te ontginnen. Men noemt u vaak de pionniers der beschaving; welnu toont u dien naam waardig.

Laat u niet afschrikken, noch door valsche schaamte, noch door de wederwaardigheden van den dienst, noch door de bekrompen baatzucht van enkele bestuurshoofden, om de natuur te onderzoeken; geeft niet toe aan gemakzucht door u, achter sofistische en andere redeneeringen wegschuilende, aan studie en degelijken arbeid te onttrekken. Geen betere afleiding in de eenzaamheid der binnenlanden, tevens geen waardiger middel tot handhaving van uw standpunt van Europeaan, tevens bestuurshoofd, dan onderzoek en studie.

Bedenkt dat over een eeuw niet gevraagd zal worden: wie zijt gij, maar wat hebt gij, wat hebben de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur voor hun aandeel bijgedragen tot vermeerdering der kennis van het gewest, waarin zij waren geplaatst? Vraagt niet naar het resultaat van uw streven, indachtig aan het gezegde van den grooten wijsgeer: indien men alles naar de gevolgen wilde beoordeelen, niets op de wereld zou tot stand zijn gekomen.

't Is treurig, maar helaas al te waar, dat deze wijze les juist hier in Indië dikwerf geheel in den wind wordt geslagen.

De toekomst van Sumatra's Westkust,

DOOR

E. B. KIELSTRA.

Spoorwegaanleg en kolenmijnontginning ter Sumatra's Westkust. Adres van de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Padang aan Z.E. den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië. — Padang, R. EDWARDS VAN MUIJEN, 1883. 8°.

In de vorige aflevering van de *Indische Gids* (blz. 441) werd met een enkel woord melding gemaakt van de hoogst belangrijke voordracht, door den heer Cluysenaer, den 12[en] Februari jl. in het Indisch Genootschap over de ontginning van het Ombilien-kolenveld en den daarmede in verband staanden spoorweg-aanleg ter westkust van Sumatra gehouden. Zij, die in de gelegenheid waren die voordracht bij te wonen, kwamen stellig tot de overtuiging — zoo zij deze niet reeds vroeger bezaten — dat spoorwegaanleg en kolenexploitatie van veel belang zijn voor den Staat, maar een levensquaestie mogen heeten voor het schoone landschap, dat, vroeger zoovele jaren het tooneel van den strijd tegen de Padries, thans rustig en betrekkelijk welvarend is, doch zonder betere gemeenschapsmiddelen met de kust nooit dien bloei zal bereiken waarvoor de natuur het bestemd heeft.

Na het uitnemend betoog des heeren Cluysenaer zouden wij het niet wagen, hetzelfde onderwerp thans weder ter sprake te brengen, ware het niet dat wij sedert de gelegenheid hadden gehad kennis te maken met het in hoofde dezes vermeld adres. Wij meenden, dat een ruimere bekendmaking daarvan zou kunnen zijn in het belang der zaak; dat het algemeen belang door een bespreking van dat adres slechts zou kunnen worden gebaat. Vandaar deze regelen.

De Kamer van Koophandel en Nijverheid te Padang vestigde

er reeds in haar verslag van 1881 de aandacht op »dat Sumatra's Westkust zeer weinig wordt gezocht tot vruchtbaarmaking van kapitaal en dat handel en industrie slechts met moeite enkele schreden voorwaarts doen op den weg der ontwikkeling"; doch »dat hetzelfde gewest met reuzenschreden zou kunnen vooruitgaan, indien de Regeering maar ernstig ter harte nam het groote belang waarop zoo dikwijls hare aandacht werd gevestigd: de ontginning der Ombilien-kolenvelden, in verband met spoorwegafvoer naar de Westkust...... Dit is zeker: wil men het eenige middel aangrijpen om Sumatra's Westkust te ontwikkelen en dus ook meer en meer in staat te stellen bij te dragen in de algemeene kosten der huishouding van den Staat", dan wachte men met de bedoelde ontginning en aanleg niet langer. »Dat daarvoor in den beginne direct of indirect groote uitgaven vereischt zullen worden, is buiten kijf, maar dat die uitgaven dan ook later weder ruime baten zullen opleveren is ook bijna even zeker."

»Zooals de handelstoestanden nu nog zijn, is er voor de Ombilienkolenvelden en hun afvoer-spoorweg een schoone toekomst denkbaar, maar wat nu nog is, kan snel veranderen. China, dat volgens de laatste geologische onderzoekingen eveneens rijk aan steenkolen moet zijn, vertoont teekenen van leven, die wij niet onverschillig mogen aanzien, omdat een ontginning der kolenlagen in China, wanneer de Ombilien-kolenvelden nog braak liggen, hoogst waarschijnlijk iedere voordeelige exploitatie dezer laatsten onmogelijk zou maken. Het is daarom meer dan tijd, dat de reeds zoolang geleden gevonden schatten worden benut en nuttig gemaakt en dat de Staat, vermag hij het zelf niet te doen, daartoe aan de particulieren, die het willen beproeven, een krachtigen steun aanbiede.".... »Vooral is te zorgen dat het verlangen naar een mogelijk onbereikbaar *beter* het voor de hand liggende *goede* niet doe te loor gaan."

Op de in 1881 ingediende concessie-aanvragen, waarbij rentegarantie van den Staat verlangd werd, antwoordde de Regeering echter in Mei 1883, »dat zij in de tegenwoordige financiëele omstandigheden geen vrijheid kon vinden om, waar voor zoovele zaken van dringender aard hoogst aanzienlijke uitgaven moeten gedaan worden, zich opofferingen te getroosten ten behoeve van spoorweg-aanleg en kolenontginning op Sumatra".

Het komt ons voor, dat de Regeering, indien zij beter de behoefte gevoelde welke aan deze beide zaken bestaat, zoodanig antwoord niet zoude hebben gegeven. Onzes inziens moet een staatsman niet leven bij den dag, maar moet hij geene tijdelijke uitgaven

schromen, indien hij de zekerheid voorziet, daarmede een geheele landstreek tot een hoogeren trap van ontwikkeling te brengen, zoodat de gedane uitgaven binnen weinige jaren met goede rente kunnen worden terugbetaald. Dan is er geen sprake meer van »het doen van opofferingen", maar van een wijze aanwending van 's Lands geldmiddelen of van 's Lands crediet.

Intusschen schijnt er thans kans te bestaan, dat ook zonder »opofferingen" van de zijde van den Staat met de exploitatie der zoo rijke kolenmijnen en met de verbetering van het transportstelsel op Sumatra's Westkust begonnen wordt. Volgens het Koloniaal verslag van 1883 toch is, in October van dat jaar, concessie verzocht zonder eenige staatshulp. »Op dien voet heeft zich de Regeering tot onderhandeling over de voorwaarden eener eventueele concessie bereid verklaard."

Men zal dan — het is met zekerheid te voorspellen — slechts met vreemd kapitaal kunnen slagen, en de vreemdeling zal in de eerste plaats de vruchten plukken van de kortzichtige staatsmanswijsheid in Nederland.

Het is inderdaad bevreemdend. De Nederlandsch-Indische spoorwegmaatschappij bloeit; zij heeft sinds langen tijd de staatsgarantie niet meer noodig en betaalt de vroeger genoten voorschotten flink terug, zoodat zij vermoedelijk over 5 jaren geen schuld aan den Staat meer hebben zal. Van een verkoop der Staatsbanen in Oost-Java, zeide de voorgaande Minister van Koloniën, kan geen sprake zijn: dat zou zijn het slachten van de kip met de gouden eieren. Uit die twee voorwaarden blijkt waarlijk wel, dat spoorwegen door de goed bevolkte deelen van Java alle redenen van bestaan hebben. En zouden zij dat dan niet hebben in de even sterk, zoo niet sterker bevolkte Padangsche Bovenlanden, waar zooveel grootere behoefte bestaat aan goede afvoerwegen naar de kust; waar bovendien het Ombilien-kolenveld den spoorweg voeden zal, waar dit kolenveld zelf een bron van rijkdom is?

Wij zouden kunnen vragen, *welke* behoeften in Indië »van dringender aard" zijn. Maar ook de Regeering zou daarop geen antwoord kunnen geven, omdat het niet doenlijk is, ongelijksoortige grootheden te vergelijken. En zoolang de staathuishoudkundigen eenstemmig van gevoelen zijn dat voor productieve uitgaven zonder bezwaar kan worden geleend; zoolang het crediet van den Nederlandschen Staat niet geschokt is, — zoolang is dergelijke vergelijking ook onnoodig, en dient op Sumatra, evengoed als op Java, de hand aan 't werk te worden geslagen om den vooruitgang des

lands te bevorderen. De hoogere uitgaven zullen ruimschoots worden opgewogen door de hoogere inkomsten.

Doch zelfs indien zulks niet het geval ware, — dan moet niet uit het oog worden verloren, van hoe overwegend groot belang het is, dat wij in onze uitgestrekte koloniën steeds steenkolen van uitmuntende hoedanigheid beschikbaar hebben. Het gebruik van die brandstof neemt daar jaarlijks toe: voor de weinige spoorwegen, die thans op Java in exploitatie zijn, worden reeds per jaar 12000 ton kolen gebezigd; voor de oorlogs- en koopvaardijvloot en voor industriëele ondernemingen is de behoefte natuurlijk veel grooter. In 't geheel wordt de behoefte onzer koloniën thans op 150- à 160000 ton geraamd; binnen weinige jaren zal dit cijfer nog belangrijk stijgen. De kolen worden thans grootendeels van Engeland, en overigens van Australië aangevoerd; deze aanvoeren zouden, in onrustige tijden, lichtelijk groote belemmeringen ondervinden. Om niet geheel van het buitenland afhankelijk te zijn, hebben wij sinds een lange reeks van jaren op betrekkelijk kleine schaal kolenmijnen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo ontgonnen; deze ontginning, ofschoon door dwangarbeiders uitgevoerd, heeft echter steeds belangrijk verlies opgeleverd en is van lieverlede ingekrompen. De marine keurt de kolen van de mijn Oranje-Nassau (de eenige thans nog, tot cc. 8000 ton 's jaars geëxploiteerde) ten eenenmale af.

Daarentegen zouden wij, bij exploitatie der Ombilien-kolen, geheel van het buitenland onafhankelijk wezen. Bij de nog in 1882 genomen proeven is gebleken, dat die kolen, ook voor verbruik in stoomketels met hoogen druk, als uitmuntende soorten zijn aan te merken. Zij hebben zelfs verschillende voordeelen boven de beste Cardiff-kolen, en de commissie van proefneming aan boord van de *Padang* was van meening, dat, bij gelijke prijzen, de beproefde Ombilien-kolen aan boord der stoomschepen in Indië *boven* de Cardiff-kolen te verkiezen zouden zijn.

Het is waar — hetzelfde is ook het geval met de Sambalioen-kolen; deze schijnen in hoedanigheid ongeveer met de Ombilien-kolen gelijk te staan. Maar wij meenen dat de exploitatie van deze laatsten de voorkeur verdient, omdat men dan niet-alleen steenkolen verkrijgt, maar ook een schoone en vruchtbare landstreek een nieuwe toekomst opent.

Men zegt dat een hooggeplaatst staatsdienaar in Indië, met wien

over de exploitatie van het Ombilien-kolenveld gesproken werd, ten antwoord gaf: laat de steenkolen daar maar liggen, ze liggen er goed. Of het verhaal waar is, weten wij niet en doet ook minder ter zake. Maar het is een feit, meenen wij, dat velen van oordeel zijn dat wij evengoed in de volgende eeuw tot de ontginning van het kolenveld kunnen overgaan. En dat is o. i. een groote dwaling. Het is voor Sumatra's Westkust niet onverschillig, of men dat land nog geruimen tijd van den wereldhandel nagenoeg afsluit; maar ook de ontginning onzer kolenmijnen kan niet wachten. Evenals wij *te laat* kwamen toen wij, op het voorbeeld van Singapore, Riouw en Makassar tot vrijhavens verklaarden, zoo zou het ook mogelijk zijn dat wij *te laat* komen met onze steenkolen. De Australische kolen nemen jaar op jaar in productie toe en dreigen thans reeds in onzen Archipel ernstige concurrenten te worden, maar voorloopig laat hare hoedanigheid te wenschen over. Wanneer eenmaal de rijke Chineesche kolenlagen goed ontgonnen worden, wanneer de vreemde schepen in staat zijn zich te Hongkong, Singapore, Point de Galle van goede Chineesche kolen te voorzien, — dan hebben onze Ombilien-kolen een goed deel van hare waarde verloren en dienen zij wellicht alleen voor de spoorwegen en stoombooten in Nederlandsch-Indië. De voordeelen, waarop wij thans nog kunnen rekenen, zullen ons dan ontglipt zijn. »Te lang reeds", zegt de Padangsche Kamer van Koophandel, »liggen deze steenkolen onontgonnen, en, zoo niet eindelijk de hand aan het werk wordt geslagen, is de vrees niet hersenschimmig dat, door ontginning van steenkool-afzettingen op naburig vreemd grondgebied, wel eens de juiste ure tot ontsluiting van den schat onherroepelijk konde zijn voorbijgesneld."

Het Ombilien-kolenveld werd in 1868 ontdekt; uitmuntende opnemingen van het terrein hadden plaats, ontwerpen voor exploitatie en afvoer werden gemaakt, maar feitelijk zijn we thans nog niet verder. Het eenvoudig gedenkteeken, door de vrienden en vereerders van den man, die de aanwezigheid der rijke schatten aan de oevers der Ombilien-rivier aantoonde, — de mijningenieur W. H. de Greve — ter zijner nagedachtenis opgericht, staat te Padang, op het plein vóór het bureau van het gewestelijk bestuur »als eene stomme, doch welsprekende aanklacht tegen het Nederlandsche volk, dat, door zijn gebrek aan geestkracht, eene ontdekking van zooveel gewicht zoolang onvruchtbaar kon doen blijven".

De Kamer van Koophandel bespreekt in haar adres in de eerste

plaats den tegenwoordig bestaanden toestand van het transportstelsel op Sumatra's Westkust. De Regeering heeft sedert jaren erkend dat dit stelsel verbetering behoefde; zulks blijkt uit de opdrachten, indertijd aan De Greve en later (1873) aan Cluysenaer gegeven.

Het is waar, dat de wegen zich doorgaans in goeden staat bevinden en dat door den aanleg van den nieuwen weg van Padang naar Solok de afstand van de hoofdplaats tot het zuidelijke deel der Bovenlanden belangrijk is verkort; maar toch is de toestand van het transportwezen ten eenemale onvoldoende voor de ontwikkeling van het hiervoor zoo vatbare land.

Om deze meening te staven, wijst de Kamer op:

1°. het zeer bezwarende onderhoud der wegen;

2°. de zeer beperkte en kostbare gelegenheid tot vervoer van personen en van de brievenpost, waarvoor een veel toezicht en arbeidende paarden- en karrendienst moet worden in stand gehouden;

3°. de even dure als gebrekkige opvoer van gouvernementsgoederen, die daarbij zoo langzaam gaat dat, volgens het aannemingscontract, voor het overbrengen der goederen van Padang naar Fort de Kock (cc. 90 kilometers), 35 dagen zijn toegestaan;

4° de onmogelijkheid van het vervoer van eenigszins omvangrijke of zware voorwerpen, waardoor de hulpbronnen des lands vaak ongebruikt moeten blijven;

5°. de uit een staatkundig, maar vooral uit een krijgskundig oogpunt zoo gebrekkige gelegenheid tot troepenbeweging, zoodat voor den sub 3° genoemden afstand niet minder dan vijf marschdagen noodig zijn;

6°. de geheel onvoldoende middelen tot ziekenvervoer uit de kuststreken naar het gezonde bergland; het vervoer van zware zieken, voor wie die overbrenging de eenige kans is tot levensbehoud, is nu dikwijls onmogelijk of juist doodelijk;

7°. de langzame en kostbare afvoer van de gouvernementskoffie met daaraan verbonden eischen van toezicht en toch veelvuldige gelegenheid tot diefstal en fraude.

De Europeesche en inlandsche bevolking deelt natuurlijk in ruime mate in de sub 1, 2, 3, 4 en 6 opgesomde nadeelen. Bovendien wordt, door de menigvuldig voorkomende en aanhoudende regens en daaruit volgende overstroomingen of aardstortingen in de bergstreken het verkeer nu hier, dan daar vaak dagen lang gestremd.

Even onvoldoende als het vervoer te land is het verkeer tusschen Padang en de reede: het lossen en laden geschiedt uitsluitend met lichters, ondervindt veel tijdverlies omdat het geheel afhan-

kelijk is van wind en getij en is hoogst kostbaar; bij slecht weder loopt de veiligheid van personen en goederen meermalen gevaar.

Hoezeer zou die toestand veranderen, indien de Boven- en Benedenlanden waren verbonden door een spoorweg, die nabij Padang, in de Brandewijnsbaai, aan een uitmuntende haven eindigde!

De mogelijkheid daarvan is afdoende in de rapporten van den heer Cluysenaer bewezen; en terecht wijst de Kamer van Koophandel er op, dat ook omtrent de mogelijkheid uit een geldelijk oogpunt geen twijfel kan bestaan. Algemeen is men het eens (en ook de heer Cluysenaer zelf deelt, meenen wij, die meening) dat de gemaakte berekeningen zeer ruim zijn, en dat de spoorweg binnen de geraamde financiëele grenzen zal kunnen worden gebouwd. Men denke o. a. aan de prijzen van spoorstaven, locomotieven enz. thans, in vergelijking met 1875 of 1876, toen de heer Cluysenaer zijn begrooting maakte!

Het is niet zonder belang, na te gaan welke voordeelen voor den Staat verbonden zouden zijn aan den spoorwegbouw op Sumatra's Westkust; directe geldelijke voordeelen n. l., welke de Staat thans door de gebrekkige transportmiddelen moet derven. De Kamer van Koophandel heeft die voordeelen, voor zoover de beschikbare gegevens daartoe de gelegenheid aanboden, nauwkeurig berekend en komt tot de volgende opsomming:

Besparing op het transport van gouvernementskoffie (naar gelang der te volgen richting) *f* 167.000 of	*f* 145.000
» op het vervoer van gouvernementsambtenaren en goederen van en naar de Padangsche reede	» 33.000
» idem idem van zout	» 7.000
» idem idem van koffie	» 15.000
» op het vervoer van gouvernementsgoederen van Padang naar de bovenlanden	» 7.500
» op idem van landsdienaren, vooral zieken .	» 16.500
» op het brievenvervoer naar Padang Pandjang en Fort de Kock	» 12.000
» op onderhoud van wegen en bruggen *(memorie)*	
Intrekking van het Gouvernements zoutpakhuis te Priaman	» 8.000
Mogelijkheid tot concentratie van het bestuur en van de troepenmacht in de gezonde Bovenlanden. (*memorie*)	
Inkomsten der haveninrichting in de Brandewijnsbaai (ankerage-gelden, enz.)	» 10.000
Te zamen	*f* 254.000

Transport . . . *f* 254.000

De exploitatie der kolenmijnen wordt bovendien geraamd, tot de volgende voordeelen te zullen leiden:

Besparing op de voor Marine en Staatsspoorwegen benoodigde kolen	*f* 225.000
» op het vervoer van kolen naar de marine-depôts	» 80.000
Opheffing der mijnontginning op Borneo	» 20.000
Inkrimping of intrekking van marine-depôts.	» 25.000
Totaal der besparingen . . .	*f* 604.000

Hieruit volgt, dat de rentelast van het kapitaal, benoodigd voor spoorweg- en havenbouw, voor een goed deel onmiddellijk door de directe voordeelen zou worden opgewogen.

Doch het ligt voor de hand, dat een spoorweg, die een rijk en dicht bevolkte landstreek zooals de Padangsche Bovenlanden met de zee verbindt, van grooten invloed zal zijn op de ontwikkeling des lands en daarmede de bronnen van inkomsten voor den Staat zal doen toenemen.

Zoo toont de Kamer van Koophandel aan, dat tengevolge van den spoorweg, nieuwe Europeesche landbouw-ondernemingen zullen verrijzen, die elk gemiddeld per jaar, aan erfpacht, verponding, patentbelasting, uitvoerrecht van het product enz., circa *f* 10.000 in 's Lands schatkist zullen doen vloeien. De bosschen ten zuidoosten van Padang, welke door den spoorweg zullen worden doorsneden, bevatten een onuitputtelijke hoeveelheid en verscheidenheid van bruikbare houtsoorten, waarvan thans, wegens gemis aan gelegenheid tot vervoer, geen partij wordt getrokken; minerale voortbrengselen, zooals steen, kalk en zwavel, kunnen eerst wanneer de spoorweg er is, worden geëxploiteerd; op enkele plaatsen komen ijzerertsen van rijk gehalte voor.

En dan het prachtige marmer, dat in de omstreken van Fort de Kock gevonden wordt. Schrijver dezes heeft in 1881, als eerstaanwezend genie-officier van Sumatra's Westkust, dienaangaande een onderzoek ingesteld. Bij Kamang, op 8 paal afstands van Fort de Kock, en met deze plaats door een voldoenden weg verbonden, treft men uitgebreide marmergroeven aan, die uitmuntend gelegen zijn voor ontginning: eene in de onmiddellijke nabijheid stroomende rivier kan de beweegkracht voor de machineriën leveren, en het brandhout, dat noodig is om van den afval uitmuntende kalk te branden, is in overvloed beschikbaar; men heeft het slechts te kappen. Voegen wij nog daarbij, dat het arbeidsloon in

de Padangsche Bovenlanden niet hoog is, en dat het marmer van Kamang veel harder is dan het Europeesche, zoodat het in onverslijtbaarheid met den Escozijnschen steen kan wedijveren, — dan ligt het wel voor de hand, dat zelfs nu reeds, voor de plaatselijke behoefte te Padang Pandjang en Fort de Kock, een exploitatie op kleine schaal wellicht loonend zou zijn, maar dat de ontginning zich zeker niet lang zou laten wachten indien het vervoer naar Padang en vandaar naar andere Indische havens mogelijk was.

Eindelijk spreekt de Kamer van Koophandel nog van de verschillende voortbrengselen van inlandschen landbouw, die, bij een goede gemeenschap met de zee voor uitvoer in aanmerking zouden kunnen komen, en daaronder in de eerste plaats rijst. Thans worden op Java jaarlijks honderdduizenden pikols van dit voedsel uit naburig vreemd grondgebied getrokken; wanneer eens de spoorweg bestaat, zal Sumatra's Westkust volkomen in de behoefte aan rijst op onze andere eilanden kunnen voorzien. Alleen daardoor zouden landbouw en handel, en dus de welvaart van dit gewest een hooge vlucht kunnen nemen.

Bij voltooiïng van den spoorweg zullen de thans voor de transporten gebezigde trekdieren grootendeels aan handel, landbouw en veeteelt worden teruggegeven.

De Kamer van Koophandel en Nijverheid te Padang wijst ten slotte op de hoogere beteekenis, die onze koloniën zullen erlangen, wanneer het wereldverkeer zal kunnen gebruik maken van *onze* uitgebreide depôts van uitmuntende stoomkolen. De gewijzigde verhoudingen tusschen zeil- en stoomschepen maken den aanvoer van Engelsche kolen langzaam maar zeker zeer kostbaar, en meer en meer ontstaat er behoefte aan kolen die tegen billijken prijs in of nabij Indië kunnen worden geleverd. In die behoefte kunnen *wij* thans voorzien, maar wanneer eenmaal Australië en China zich van den kolenhandel hebben meester gemaakt, dan is hij niet meer naar onze bezittingen te leiden; dan is het getij verloopen en onze oppermacht in deze niet meer te heroveren.

»Aan de dapperen behoort de wereld! Het geldt hier een edele wedstrijd, wie het eerst gereed zal zijn om in de steeds aanwassende eigene en vreemde behoeften te voorzien. Er moet onverwijld gehandeld worden *thans*, nu de ure daar is; welhaast is zij voorbijgesneld. Drale daarom de Nederlandsche Regeering niet langer, maar sla zij aanstonds en krachtig de hand áan het grootsche werk dat, eenmaal voltooid, een bron kan worden van onmetelijke ont-

wikkeling van ons schoon Insulinde en tot onsterfelijken roem van den Nederlandschen naam"..... »Hier ligt een groot arbeidsveld reeds te lang braak, en aan de onmiddellijke ontginbaarmaking van dezen akker knoopen zich oneindig groote belangen voor Indië en Nederland vast."

Is de Kamer van Koophandel te optimistisch in hare beschouwingen? Wij gelooven het niet! Ieder, die de Padangsche Bovenlanden uit aanschouwing kent, weet, dat geen land ter wereld grootere behoefte kan hebben aan spoorwegen, om, bij de schatten die de grond bevat, de vruchtbaarheid van den bodem en het gezegende klimaat, tot hooge ontwikkeling te worden gebracht en geheel te worden wat zij nu reeds in sommige opzichten zijn: *het schoonste en rijkste gewest van Nederlandsch-Indië.*

Cijfers en feiten uit het Koloniaal Verslag van 1883.

Evenals in de vorige jaargangen van dit tijdschrift wenscht de Redactie ook thans de belangrijkste »cijfers en feiten" uit het laatste Koloniaal Verslag aan te teekenen, zich daarbij over 't algemeen van kritiek onthoudende. Was zij wegens plaatsgebrek verplicht, de opneming der officiëele gegevens tot heden uit te stellen, — zij meent ze niet achterwege te mogen laten; zoowel omdat de traditie van de *Indische Gids* zulks verbiedt, als — en wel vooral — omdat de Koloniale Verslagen nog steeds weinig bekend, en sommige van vroegere jaren zelfs in 't geheel niet meer te bekomen zijn.

GRONDGEBIED. Verscheidene onafhankelijke Battaksche landschappen in de streken, grenzende aan het gouvernement Sumatra's Westkust, gingen, hunne onderlinge oorlogen moede, er toe over om zich onder de Nederlandsche souvereiniteit te stellen. Aan verzoeken om invoering van ons rechtstreeksch bestuur werd echter geen gevolg gegeven vóórdat een plaatselijk onderzoek omtrent de toestanden in het in te lijven gebied ingesteld en gebleken was dat hoofden en bevolking zich bewust waren van de plichten, die later op hen zouden rusten.

In 1882 werden geannexeerd: de reeds in een vorig verslag genoemde landschappen Boetar en Loeboe Siregar, bestaande uit 106 kampongs met 3700 zielen, aan de noorder-, en het landschap Hoeta Djoeloe (4 kampongs met 1250 zielen) aan de westergrens van Silindong. Van meer belang was de uitbreiding van ons gezag in den aanvang van 1883, toen een 16-tal landschappen, ten noorden van de beide eerstgenoemde gelegen en zich tot aan den zuidelijken oever van het Toba-meer uitstrekkende, aan ons gebied werden gehecht. Zij tellen naar schatting een gezamenlijke bevolking

van 14- à 15000 zielen, verdeeld over 388 kampongs, en zullen, onder een afzonderlijken contrôleur gesteld, de onderafdeeling Toba vormen; bij deze onderafdeeling worden ook de voorloopig bij Silindong gevoegde landschappen Boetar en Loeboe Siregar ingedeeld. Aan den oostelijken grens van het nieuwe gebied, aan de Si Maré-Maré-rivier, wordt de militaire post Toba gevestigd die, met 2 officieren en 75 man bezet, dienen moet om de rust te verzekeren, het bestuur te ondersteunen en de onafhankelijke naburen gezag in te boezemen.

De voornaamste der in 1883 ingelijfde landschappen zijn Baligé — 183 kampongs met ruim 6000 inwoners — en Lintoeng ni Hoeta — 70 kampongs met 3250 zielen —; de overigen tellen tusschen 2 en 18 kampongs, waarvan het aantal bewoners tusschen 150 en 900 uiteenloopt.

De geographische ligging van Batavia beoosten Greenwich, tot dusverre op 106° 48′ 7″ 5 O. L. bepaald, is thans volgens reeds in 1871 en 1872 aangevangen waarnemingen nader op 106° 48′ 25″ 5 O. L. vastgesteld.

BEVOLKING. De totale bevolking van Java en Madoera — hieronder niet begrepen het personeel van leger en vloot — nam in 1881 van 19.794.505 tot 20.088.613 zielen, d. i. met 1.48 pCt. toe. Vermindering — ten gevolge van epidemisch heerschende kootsen en cholera — werd geconstateerd in Bantam, Batavia, Krawang, Semarang, Japara en Probolinggo; in alle overige residentiën vermeerdering, die echter niet altijd het gevolg is van werkelijke toeneming van het zielental, maar ook — o. a. voor Madoera, waar de opgaven van 810.135 tot 959.538 klommen — van juistere gegevens.

Het aantal Europeanen, Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen bedroeg respectievelijk 33740, 206961, 10771 en 2557. De bevolking der drie hoofdplaatsen Batavia, Semarang en Soerabaja was achtervolgend 92497, 60582 en 119592.

Van de Buitenbezittingen, welker totaal-oppervlakte op 27.820.9 vierk. geogr. mijlen wordt geschat, zijn de opgaven meerendeels onvolledig of geheel globaal. Het totaal der bevolking is gesteld op 6.310.678 zielen, doch daaronder is o. a. de geheele niet-Christenbevolking van Timor niet gerekend.

Het is niet zonder belang, na te gaan hoe de Europeesche en daarmede gelijkgestelde bevolking in Indië verdeeld is naargelang van het geboorteland.

Afkomstig waren:	uit Nederland	6796
	» Groot-Brittannië	202
	» België	115
	» Frankrijk	202
	» Spanje	7
	» Portugal	2
	» Zweden en Noorwegen	12
	» Denemarken	30
	» Duitschland	639
	» Zwitserland	97
	» Italië	29
	» Oostenrijk-Hongarije	39
	» Rusland	18
	» Eur. Turkije	5
	» Donau vorstend. en Montenegro	1
	» Griekenland	6
	totaal uit Europa	8200
	uit Ned.-Indië	33089
	» Armenië	65
	» Perzië	22
	» overig Azië	107
	totaal uit Azië	33283
	uit Afrika	161
	» Amerika	25
	» Australië	4

Hieruit blijkt dat, onder de eigenlijk gezegde Europeanen, circa $^{6}/_{7}$ Nederlanders zijn en in totaal het aantal vreemdelingen niet belangrijk kan worden genoemd.

De werkkring der Europeanen en daarmede gelijk gestelden is als volgt te splitsen:

In diënst van het Gouvernement (ambtenaren en beambten)	5418
Benoemd door het Gouvernement of toegelaten, zonder bezoldiging (geneeskundigen, notarissen, zendelingen enz.)	368
Handelaren	1601
Nijverheids-ondernemers (fabriekanten met inlandsche handwerkslieden)	799
Ambachts- en handwerkslieden	312
Landbouw-industriëelen, administrateurs en geëmployeerden	3334
Gepensioneerde landsdienaren	1591
Verdere personen, niet onder bovengenoemde rubrieken begrepen	640

Geen stand is derhalve door de Europeanen zoo goed vertegenwoordigd als die der ambtenaren.

Omtrent de inlanders en vreemde Oosterlingen is de statistiek slechts eenigszins volledig voor zoover Java en Madoera betreft. De rubrieken, die hier onze aandacht trekken, zijn o. a.

bezoldigde hoofden van rang	5301	inlanders	19	vreemde Oosterl.;	
niet-bezoldigde » » »	269	»	194	» »	
erkende geestelijken . . .	28341	»	54	» »	
kampong- of dessa-hoofden	64327	»	328	» »	
hadjis	46996	»	109	» »	
pachters en onderpachters van 's lands middelen. .	523	»	2134	» »	(allen Chineezen)
eigenaars of huurders van landbouw-ondernemingen	—	»	13	» »	» »
pradjoerits	3561	»	—	» »	

Omtrent de Buitenbezittingen kan alleen met voldoende nauwkeurigheid worden opgegeven het aantal hadjis (totaal 24421 inlanders en 112 vreemde oosterlingen) en dat der pachters en onderpachters van 's lands middelen (52 inlanders en 542 Chineezen).

Christenen vond men op Java en Madoera — onder de niet-Europeesche bevolking — slechts 8761, n. l. 8600 inlanders, 160 Chineezen en 1 Moor. In de Buitenbezittingen waren er in totaal 209.692, waarvan 208.774 inlanders, 757 Chineezen en 161 Mooren. De meeste Christenen werden gevonden in de Minahassa (116.943) in Amboina (53.721), op Timor (30.184) en in Tapanoeli (6548).

BETREKKINGEN MET HET BUITENLAND. De Britsche autoriteiten in de Straits-Settlements vernieuwden periodiek het verbod tot uitvoer van wapens en buskruit naar onze bezittingen. Er was reden om te gelooven dat de verbodsbepalingen dikwijls werden ontdoken, door Siameesche havens op te geven als bestemmingsplaats voor het in werkelijkheid naar Nederlandsch-Indië bestemde kruit; om dienaangaande contrôle te kunnen uitoefenen werd door den Gouverneur des Straits, op verzoek van de Siameesche Regeering, bepaald dat de vergunningen tot uitvoer van buskruit naar Siam voortaan aan den consul van dit rijk te Singapore ter mede-onderteekening zullen worden voorgelegd.

In het belang der Pinangsche handelaren, die aan Atjehers voorschotten hadden verstrekt op te leveren peper, werden, bij de tijdelijke sluiting van Atjehs noordkust voor allen in- en uitvoer, verzachtende bepalingen voorgeschreven.

De »British North-Borneo Company" maakte in 1882 een aan-

vang met de uitoefening van hare bestuurstaak over het noordoostelijk gedeelte van Borneo; op de plek waar ons kustgebied eindigt — de rotspunt Batoe Tinagat — werd in Augustus van dat jaar een ver uit zee zichtbare grenspaal, voorzien van het Nederlandsche wapen, opgesteld. Met het oog op de aanrakingen, die wij met het bestuur der Britsche Maatschappij kunnen hebben, is in December 1882 besloten aan de Tawau-rivier een controleur te plaatsen; het maritiem station in de St. Lucia-baai blijft voorloopig gehandhaafd, en de voortdurende aanwezigheid van een oorlogsbodem bleek nog geenszins overbodig tot wering van zee- en menschenroof in de Berouwsche wateren.

Eenige overeenkomsten, met vreemde mogendheden gesloten, werden in het Indisch Staatsblad opgenomen en kregen alzoo verbindende kracht, n. l. die met Duitschland tot wederkeerige bescherming van handels- en fabrieksmerken, die met Servië over de wederkeerige handelsbejegening en de consulaire vertegenwoordiging, en het handels- en scheepvaartverdrag met Rumenië. Met Rusland is in 1883 een overeenkomst gesloten over de toelating in de Nederlandsche koloniën van consulaire ambtenaren van dat rijk.

Engeland was vroeger op Sumatra consulair vertegenwoordigd te Padang; doch in 1882 wees de Britsche regeering den voor genoemd eiland aangewezen consul de Atjehsche havenplaats Olehleh tot standplaats aan. De Turksche regeering maakte van hare bevoegdheid tot aanstelling van consulaire ambtenaren in onze koloniën gebruikt door de aanwijzing van een Turksch ambtenaar tot consul-generaal te Batavia.

STAATKUNDIGE TOESTANDEN IN VERSCHILLENDE GEWESTEN. Op Java en Madoera kwamen geene pogingen tot verstoring van de politieke orde voor, »tenzij men als zoodanig mocht willen aanmerken eene demonstratie, in April 1883 in Djokjokarta voorgevallen door toedoen van een paar leden der sultansfamilie, n.l. van de ratoe Kedaton, weduwe van den in 1855 overleden sultan, en van haren zoon pangeran Soeriëng Ngalogo, vroeger raden mas Mohamad geheeten". Deze zijn, met eenige volgelingen, naar Menado verbannen.

Het bestuur bleef bij voortduring werkzaam tegen mogelijke overbrenging naar Java of andere onzer bezittingen van de panislamitische woelingen, die, vooral in den laatsten tijd, in de Hedjaz haar brandpunt vonden.

Op Madoera overleed in Augustus 1882 de eenige nog overge-

bleven panembahan, die van Bangkalan; dientengevolge ging het inlandsch zelfbestuur zijne geheele opheffing te gemoet, en werd in Bangkalan, evenals reeds in 1879 in Soemanap, het inlandsch bestuur voorloopig door den resident in handen genomen. De voorbereidende maatregelen om beide regentschappen, zooals in 1858 met Pamakassan geschiedde, onder ons rechtstreeksch bestuur te brengen, waren in den aanvang van 1883 nagenoeg afgeloopen; de invoering der nieuwe regelingen werd voor Soemanap op 1 November 1883, voor Bangkalan — in verband met agrarische toestanden — op 1 November 1885 bepaald.

Verscheidene inlandsche ambtenaren en hoofden op Java maakten zich verdienstelijk en ontvingen daarvoor belooningen; »daarentegen maakten ook vele hooger of lager geplaatsten, tot het inlandsch bestuur behoorende, zich schuldig aan plichtverzuim of ongeoorloofde handelingen, waarvoor zij ontslagen en eenigen zelfs strafrechterlijk vervolgd moesten werden."

»De veiligheid van personen en goederen leverde in de meeste gewesten weinig stof tot klagen op". In Rembang wordt de toestand als minder gunstig afgeschilderd. In de residentiën Batavia en Bezoeki werden goede uitkomsten verkregen van eene betere regeling der dessa- en kampongpatrouilles, zoomede van eene ter hoofdplaats Batavia op kleine schaal georganiseerde straatpolitie. In Soerakarta hadden, in 1882, zes ketjoepartijen plaats, waarvan de daders, lieden uit Djokjokarta, meest gevat werden, benevens 2 kajok- en 11 begalpartijen (roof op den publieken weg). Verder had men in Djokjokarta 14, Kadoe 5 en Bagelen 1 ketjoe-partij; in Soerabaja 6 gevallen van roof op den publieken weg. Veediefstallen namen toe in de Preanger, Pasoeroean, Kadoe, Madioen en op Madoera, doch kwamen minder voor in Bantam, Batavia, Rembang, Probolinggo en Bezoeki. Moedwillige brandstichtingen in tabaksloodsen of suikerriet-aanplantingen van Europeesche landbouwondernemers waren het talrijkst in Probolinggo en Rembang; zij kwamen, in vergelijking met 1881, weinig voor in Banjoemas en Bezoeki. In Straat Madoera waren gevallen van zeeroof op kleine inlandsche vaartuigen niet zeldzaam.

Atjeh. In den loop van 1882 kregen de vijandelijke aanvallen, die zich in den laatsten tijd tot strooptochten van slechtgezind volk bepaald hadden, een eenigszins ernstiger karakter; en van lieverlede bleek het meer actief optreden der vijandelijke benden in de bovenstreken der XXII Moekims het begin te zijn van eene grootere machtsontwikkeling der nog niet in onderwerping geko-

men hoofden die, onder de leus van den heiligen oorlog te voeren tegen de ongeloovigen, zich nauwer hadden aaneengesloten en de verschillende kleinere benden met een gedeelte der bevolking van de XXII Moekims tot gezamenlijk verzet hadden weten te vereenigen. Veel droeg daartoe bij dat het 1300ste jaar der Arabische jaartelling algemeen door de Mohammedanen als een tijdvak van beroering werd aangemerkt, terwijl door de inlandsche priesters, en ook van Mekka uit, de meening werd verspreid dat in dit jaar aan de heerschappij der ongeloovigen een einde zou komen. Onder die omstandigheden werd de stoutmoedigheid der vijandelijke benden aanmerkelijk grooter.

Verschillende aanvallen werden door de militaire macht afgeslagen. Den 4en en 7en Augustus vielen de vijandelijke benden onze transporten en patrouilles hevig aan en leden wij betrekkelijk gevoelige verliezen; de schout Van der Zijl verloor in de nabijheid van Toengkoep het leven »toen hij met zijne pradjoerits, en gesteund door eene militaire patrouille, eene vijandelijke bende moest opsporen".

Van toen af werd besloten, met meer kracht tegen de kwaadwilligen op te treden en door het herhaaldelijk uitzenden van sterke patrouilles te trachten, verdere aanvallen te voorkomen of, zoo noodig, de benden op te zoeken en rusteloos te vervolgen. Zoodoende zou ook zooveel mogelijk worden tegengegaan dat de hoofden van het verzet zich invloed en aanhang onder de goedgezinde bevolking verwierven. Talrijke botsingen hadden sedert dien tijd tusschen onze troepen en grootere of kleinere Atjehsche benden plaats.

Lepong bleek een broeinest van kwaadwilligen te zijn, bij welke de bevolking zich aansloot. Deze moekim werd daarom eene boete van 2000 dollars opgelegd; toen zij niet betaald werd, werd eene tuchtiging gelast. Het oorlogsschip *Makassar* beschoot in het laatst van November 1882 verschillende kampongs, en eene landingsdivisie stak, zonder tegenstand te ondervinden, de woningen der voornaamste hoofden in brand. In het begin van 1883 werd eene nieuwe tuchtiging met eene sterke colonne en drie oorlogsschepen ondernomen.

In de 3 laatste maanden van 1882 was de toestand in Groot-Atjeh »merkbaar gunstiger"; in Mei 1883 werd de krijgsmacht aldaar echter met een bataljon infanterie versterkt.

Van de zijde van sommige hoofden ondervond het bestuur goede medewerking; verscheidene organiseerden bevolkingspatrouilles. Toe-

koe Moeda Daoed van Selimoen verwachtte veel van het doen aanleggen van pepertuinen, om aan de rondzwervende, van huis en goed beroofde lieden weder een middel van bestaan te verschaffen en aldus eene gevestigde, voor orde en rust gestemde bevolking te vormen. Om die denkbeelden te Kroeng Raja in toepassing te brengen, werd hem een voorschot van 3000 dollars verleend.

Het inlandsch bestuur werd zooveel mogelijk naar de Atjehsche adat ingericht; de terugkeer van de door den oorlog verspreide bevolking naar hare kampongs hield aan. Het wegennet in Groot-Atjeh naderde zijne voltooiing; de groote transportweg van Kota Radja tot Glé Kambing en de weg van Anagaloeng naar Toengkoep kwamen gereed; te Lambaroe en Anagaloeng werden over de Atjehrivier ijzeren bruggen gelegd.

In de Onderhoorigheden hield de spanning tegen ons gezag aan; de vijandig gezinde Imam Longbatta bezocht alle staatjes ter Noord- en Oostkust en zamelde gelden in voor den heiligen strijd. Daar de noordkust steeds in de behoefte aan munitie, leeftocht, opium en strijders voorzag, werd zij in Augustus 1882 voor allen in- en uitvoer gesloten; de schepen zouden alleen te Olehleh, Segli, Samalangan en Telok Semawé onder strenge visitatie worden toegelaten.

Samalangan was in de laatste maanden van 1882 het tooneel van aanhoudende gevechten. De radja van Pasangan, welk »heerschzuchtig hoofd niets minder beoogde dan in de plaats van het ineengestorte sultanaat van Atjeh een nieuw rijk van Pasangan te stichten", poogde zich van de geheele Pasei-streek meester te maken doch werd tot rede gebracht door de blokkade van zijn rijk en doordien wij steun verleenden aan zijne tegenstanders.

In 1882 werd voor het eerst de hassil door alle kuststaatjes opgebracht.

Op de westkust werd de rust herhaaldelijk verstoord door aanvallen der vijandelijke partij op onze versterking en de passar te Malaboeh. De radja van Tenom Pango was de ziel van het verzet en verschafte geld, opium en munitie, en in November 1882 bleek het noodig de geheele streek van Boeboen tot Ketapan Pasir voor allen in- en uitvoer te sluiten.

In Midden Sumatra wordt eene politiek gevolgd, waarbij bescherming van handelaren en welwillendheid tegenover de onafhankelijke volksstammen op den voorgrond staan, maar uitbreiding van ons rechtstreeksch gezag in die streken over 't algemeen eer vermeden dan verhaast wordt.

In de Singkelsche bovenlanden — de landschappen aan de

Simpang Kiri en de Simpang Kanan —, die niet onder geregeld bestuur staan, bleef de wanordelijke toestand voortduren. Ook in de binnenlanden van Baros en meer oostwaarts, in de streek tusschen Silindong en den zuidelijke oever van het Tobameer, komt aan het gedurig strijdvoeren schier geen einde; meer en meer schijnen hoofden en bevolking de nadeelen van dien onrustigen staat van zaken in te zien en, uit zich-zelven onmachtig om de onderlinge grieven tot oplossing te brengen, zich gemeenzaam te maken met het denkbeeld, dat alleen aansluiting bij het Gouvernement tot vrede en rust kan leiden.

Tegenover de woelige Battaksche stammen in de landstreken, die aan de residentie Sumatra's Oostkust grenzen, moet steeds de grootste omzichtigheid worden betracht ten einde conflicten te vermijden. Op de landbouw-ondernemingen aan de grenzen van Deli werden in toenemende mate Battaks uit de onafhankelijke streken in dienst genomen, waarvan op den duur een gunstige invloed verwacht wordt op onze verhouding tot de stammen waartoe die lieden behooren.

In de Kwantan-districten rezen klachten over het daar ondervonden nadeel onzer tegen Indragiri toegepaste dwangmiddelen, o. a. wegens de steeds stijgende duurte van het zout; men wenschte bij de autoriteiten, die de mondingen der Indragiri-rivier voor den in- en uitvoer gesloten hielden, aan te dringen op verandering van den toestand, die de lieden van Kwantan den last deed dragen van eens anders schuld.

Ter Westkust van Sumatra bleef bestendig een goede geest jegens het bestuur heerschen en viel over het algemeen ook niet te klagen over de openbare veiligheid. In den weinig geordenden staat van zaken op Nias kwam geene verbetering; in 1882 was het daar echter betrekkelijk rustig. Onvoorzichtigheid wordt als de oorzaak genoemd van twee groote branden, een te Padang die eene schade van twee, en een op den passar te Fort te Kock, die een nadeel van drie tonnen gouds aanrichtte.

Het christendom maakte vorderingen in Silindong (5638 Christenen op ult. 1882, tegen 4729 een jaar te voren). De zendelingen van het Barmensche genootschap laten zich aan hunne gemeenten veel gelegen liggen en staan ook bij andersdenkenden in hooge achting; zij brengen veel bij tot bevordering der beschaving door aan het onderwijs in den godsdienst ook dat in lezen, schrijven en rekenen te verbinden.

De verhouding tot het Atjehsche landschap Troemon, sedert 1881

administratief tot Sumatra's Westkust behoorende, werd beter geregeld; in het begin van 1883 is daar de opiumpacht ingevoerd.

In Benkoelen viel over den toestand van rust en orde niet te klagen; een opgewonden Pasoemaher trachtte in December 1882 de gemoederen in de afdeeling Ommelanden op te ruien, doch aan die onbeduidende poging werd spoedig een einde gemaakt.

In de Lampongsche districten openbaarde de goede geest der bevolking zich door den bevredigenden staat der openbare veiligheid en door het gewillig nakomen der bevelen van het bestuur. Godsdienstige bewegingen hadden niet plaats.

In Palembang heerscht een fanatieke geest onder het grootste deel der bevolking van de hoofdplaats, maar zij gaf sedert de gebeurtenissen van Augustus 1881 geene aanleiding tot rustverstoring. Bij voortduring neemt, vooral onder het Arabisch element, het getal ijveraars voor de streng Mohammedaansche richting, en daarmede het getal godsdienstleeraren, ter hoofdplaats toe. Tegenover hen, die naar de binnenlanden hun dweepzieken geloofsijver zoeken over te brengen, legt het bestuur bijzondere waakzaamheid aan den dag, opdat de daar doorgaans heerschende rustige stemming zooveel doenlijk bewaard blijve. In de binnenlandsche afdeelingen, met uitzondering van Pasoemah en Lebong, is bijna geen doesson meer zonder missigit of langgar.

Ook in de goedgezinde streken is de bevolking, door hare lichtgeloovigheid, gemakkelijk tot slechte plannen over te halen; dit bleek nog in den aanvang van 1883 toen een persoon, — een gewezen dwangarbeider, — werd gearresteerd, die zich bovennatuurlijke krachten toeschreef en de wederverschijning van een vroeger berucht opstandeling, Tiang Alam, had aangekondigd. In Ampat Lawang en Pasoemah hadden velen, zoowel hoofden als minderen, hunne medewerking toegezegd voor de omverwerping van ons gezag door eene overrompeling der militaire posten en de vermoording van alle in de binnenlanden aanwezige Europeanen. Verscheidene personen werden gevat en een voorraad blanke en andere wapens werd in beslag genomen.

Het nieuwe bestuur in Djambi legde herhaaldelijk het streven aan den dag naar eene oprechtere aansluiting bij het Gouvernement dan waarvan de in 1881 overleden dubbelhartige sultan had blijk gegeven; tevens schijnt door de bedoelde bestuursverandering eene groote schrede voorwaarts te zijn gedaan op den weg der verzoening van de aan ons gezag vijandig gebleven hoofden; de resident meent zich te mogen vleien dat de pogingen, voor de onderwer-

ping van den ex-sultan Taha in het werk gesteld, wel zullen slagen. De onderhandelingen, met het tegenwoordig Djambisch bestuur aangeknoopt tot de sluiting van een nieuw contract ter regeling van de verhouding tot het Gouvernement, hadden een gewenscht verloop.

Op Sumatra's Oostkust neemt de orde toe, maar laat de veiligheid toch nog hier en daar te wenschen over. Het patrouilleeren der politie, in Tamiang gesteund door militairen, had het goede gevolg, dat de roofzuchtige benden (Chineezen en Atjehers) afgeschrikt werden en uiteengingen; sommige boosdoeners werden gevat en in Tamiang werden er drie neergeschoten. Eenige op zich-zelf staande moorden werden bedreven, en bij sommige schuurbranden op de Europeesche landbouwondernemingen moest aan boos opzet van de zijde der Battaksche koelies worden gedacht.

Eene zaak van veel belang voor de verdere ontwikkeling van Deli is het vooruitzicht op een stoom-spoorweg, waartoe de Delimaatschappij concessie verkreeg.

De hoofden der Tamiangsche landschappen bleven, ondanks den invloed van de Atjehsche oorlogspartij, trouw aan ons bestuur, maar wilden zich blijkbaar de hoofden dier partij toch ook niet tot vijanden maken.

In het Lingga-Riouwsche rijk mocht de stand van zaken op politiek gebied zeer bevredigend worden genoemd; de goede orde onder de inheemsche bevolking werd nergens gestoord en over haren geest tegenover het Europeesch bestuur viel niet te klagen. Gevallen van zee- en strandroof, waarvan in de eerste maanden van 1882 nog nu en dan gehoord werd, kwamen in den laatsten tijd niet meer voor. Een nauwlettend toezicht op de geheime genootschappen onder de Chineezen blijft voortdurend noodig.

In Indragiri legde de bovolking, ondanks de nadeelen die de wering van allen in- en uitvoer over zee haar berokkende, geenerlei vijandelijke gezindheid jegens het Gouvernement aan den dag; maar de soetan liet zich door dien dwangmaatregel niet van zijn lijdelijk verzet afbrengen. De zwakke vorst scheen geen weerstand te durven bieden aan de invloeden, die op hem werden uitgeoefend van de zijde der talrijke vorstelijke afstammelingen, die hier reeds van ouds een ontevreden en voor de rust en orde schadelijk element vormen. Onder deze behoort ook de vroeger genoemde Said Begab, op wiens uitlevering het Gouvernement steeds vruchteloos bleef aandringen.

Deze onruststoker, die zich tot dusver in de binnenlanden had

schuil gehouden, vertoonde zich in het laatst van 1882 in de benedenstreken van Indragiri; hij zette daar de bevolking aan om naar het binnenland te verhuizen, en ontzag zich niet om het door ons aan de hoede van den radja moeda toevertrouwde gouvernements-etablissement te Ringat te schenden en te berooven. Des soetans machteloosheid tegenover de tuchtelooze vorstentelgen maakte ten laatste ook de eigenlijke rijksgrooten van den soetan afkeerig, zoodat zij zich niet meer met hem in aanraking stelden.

Van eene voortzetting der maritieme maatregelen tegen Indragiri scheen voor eene verandering in des soetans houding weinig te hopen, en met het oog op de bovenvermelde klachten van Kwantan achtte de Indische Regeering den tijd gekomen om de oplossing der moeielijkheden op andere wijze te beproeven, n.l. door het bestuur te doen streven naar samenwerking met de goedgezinde rijksgrooten en bevolking tegen den soetan en diens opruiende omgeving; hiertoe zou zich de contrôleur weder te Ringat vestigen zoodra het établissement in voldoenden staat van tegenweer zou zijn gebracht. Omstreeks half Maart 1883 heeft de contrôleur zijne standplaats betrokken met eene vrij sterke politiemacht; voorloopig is een oorlogsschip te Ringat gestationneerd. Bedoelde ambtenaar heeft in last, den soetan, zoolang deze uit eigen beweging geen toenadering betoont, geheel aan zijn lot over te laten en hem dus ook niet meer in zijn rang te erkennen.

Op Banka gedraagt de bevolking zich rustig; de welvaart is er over 't algemeen niet groot, maar schier nergens wordt armoede geleden.

Omtrent Billiton wordt niets bijzonders aangeteekend.

In de Westerafdeeling van Borneo was de verhouding der vorsten en grooten tegen het Europeesch bestuur over 't algemeen goed; doch met betrekking tot de twisten en sneltochten onder de Dajaksche stammen was de toestand in 1882 niet gunstiger dan vroeger. In Augustus 1882 hadden twee kampongs in de Ambalou Lebojan een aanval te doorstaan van eene 3- à 4000 man sterke bende van Batang Loepars, zoowel uit Serawak als uit ons gebied. Ter bescherming der bevolking werden troepen gezonden uit Sintang en uit Nanga Badou, doch deze konden niet verhinderen dat de Dajaks van de Ambalou Lebojan groote schade leden; door de groote overmacht werden zij gedwongen verdere geweldddadigheden af te koopen tegen een schatting van 960 dollars, waarvan 360 dadelijk werden betaald. Bij het Serawaksch bestuur zouden stappen worden gedaan tot verkrijging van vergoeding voor de

aangerichte schade; tusschen de Ambalou Lebojan-Dajaks en de Batang Loepars uit ons gebied, die zich bij hunne Serawaksche stamgenooten hadden aangesloten, is later eene verzoening tot stand gekomen.

In de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo was de politieke toestand bevredigend, met uitzondering alleen van de Boven-Doesson; de woelingen, die zich daar openbaarden, bleven door spoedige militaire maatregelen beperkt tot de streken benoorden Moeara Teweh, waar eene tijdelijke versterking werd opgericht. In de Boven-Doesson had Goesti Mohamad Leman, zoon van den bekenden Antassari, zich als sultan van Bandjarmasin opgeworpen; daar zijne zendelingen ook elders aanhang trachtten te verwerven, was alom bijzondere waakzaamheid noodig. Ook de onder de Mohammedaansche bevolking heerschende opgewektheid, waarop de haar niet onbekend gebleven gebeurtenissen in Egypte van invloed waren, maakte voorzichtigheid tot plicht.

Met de benden in de Boven-Doesson hadden herhaaldelijk schermutselingen plaats, waarbij zij nu en dan gevoelige verliezen leden. In September 1882 drong eene bende, die blijkbaar met de opstandelingen in betrekking stond, het district Amandit der afdeeling Amoenthay binnen; doch zij vond geen steun bij de bevolking en, afgeschrikt door de onzerzijds te Kendangan genomen voorzorgsmaatregelen, ging zij weldra uiteen. Verscheidene lieden, tot dezen troep behoord hebbende, werden achtereenvolgens gevat.

In de laatste maanden van 1882 werd de bezetting van Barabei, Kendangan en Rantau tot eene hoogere sterkte opgevoerd en de controleursvestiging te Tandjong door een tijdelijken militairen post beschermd. Het linkerhalf 1e bataljon infanterie bleef, ook met het oog hierop, nog in het gewest gestationneerd.

Onze verhouding met de leenrijken, zoowel met Kotta Waringin als met die op de Oostkust, bleef naar wensch. Onder het zwakke bestuur van den bejaarden sultan van Pasir dreigde dit rijk tot volslagen regeeringloosheid te vervallen.

Op Celebes was, in 's Gouvernements rechtstreeksch gebied, de politieke toestand over 1882 zeer gunstig te noemen; rustverstoring viel nergens voor. Kraeng Bonto Bonto en schier al zijne familieleden sloten zich meer en meer bij het bestuur aan, doch zijn broeder, Kraeng Oedjong, ging nog steeds voort met moeielijkheden te maken door oude zaken op te rakelen; hij heeft zich thans in Goa gevestigd, en mag zonder vergunning van het bestuur niet meer het gouvernementsgebied betreden.

In Boni, Tanette en de overige inlandsche staatjes bleef de rust bewaard, ofschoon de langdurige verkiezingsstrijd over de troonsvervulling in Sidenreng, waar in Mei 1882 de vorst was overleden, zoowel in den Adja Tapparang-bond, waarvan Sidenreng het hoofd is, als in de Wadjosche staten, veler gemoederen in beweging bracht. De nieuw gekozen vorst is Soemanga Roekka, de oudste wettige zoon van den overledene; door zijne verheffing zouden de belangen van het Gouvernement het meest worden gediend, en ontegenzeggelijk is door zijne optreding aan het hoofd van den Adja Tapparang-bond het streven van Wadjo, om zich buiten zijne grenzen te doen gelden, zeer gebreideld.

Uitgezonderd de Wadjosche vorsten, die zich in afwachting van den afloop der Sidenrangsche troonsopvolging teruggetrokken hielden, kan van de verschillende inlandsche vorsten op Celebes gezegd worden dat hunne verhouding tot het Gouvernement niets te wenschen overliet; vooral was dit het geval met de bestuurders van Boni en Goa, die zich meer en meer bij ons gezag aansluiten.

In Menado bleef de staatkundige toestand ook gedurende 1882 zeer bevredigend. Op de Sangi- en Talaut-eilanden werd voor het eerst een gouvernementsvertegenwoordiger (contrôleur) geplaatst. In Gorontalo en de landschappen aan de bocht van Tomini bleef de inwendige toestand minder gunstig; onze aanrakingen met de leenstaatjes ten westen van de Minahassa, langs de noordkust van Celebes, bleven van vriendschappelijken aard.

Op Amboina en de nabij gelegen Oeliasser-eilanden kon de algemeene stand van zaken vrij gunstig worden genoemd; zoowel hier als op de overige tot dit gewest behoorende eilanden was de politieke toestand over 't algemeen bevredigend en liet de goede verstandhouding met hoofden en bevolking slechts weinig te wenschen over. In eenige afgelegen onderhoorigheden werden in 1882 posthouders geplaatst; hunne indienststelling werkte nuttig.

In Ternate vielen geene belangrijke feiten van politieken aard voor; rust en tevredenheid werden nergens verstoord en de goede verstandhouding met de sultans van Ternate, Tidor en Batjan bleef gehandhaafd. Te Batjan ontstond in Februari 1883 bij het doen van saluutschoten een brand, die het fort en al wat zich daarin bevond vernielde. De »Batjan-maatschappij" trad in 1882 ook op het gebied van den landbouw handelend op door een begin te maken met de exploitatie van het haar afgestane terrein.

Op Timor waren oneenigheden tusschen landschappen onderling of tusschen strand- en bergvolken weder niet zeldzaam, doch

er hadden geen gebeurtenissen plaats die een nadeeligen invloed hadden op 's Gouvernements belangen.

In den ongunstigen toestand van Larantoeka (Floris) kwam in den loop van 1882 een gunstige ommekeer, zoodat de civiele gezaghebber te Posto er toe kon overgaan (Juli 1882) om de derwaarts gedetacheerde gewapende politiemacht, de verstrekte geweren enz. naar Koepang terug te zenden. Sedert zijn echter weder door het bergvolk af en toe kleine ongeregeldheden gepleegd, zoodat tot geruststelling van de leden der Roomsch-Katholieke missie in Larantoeka de stationneering van eene gewapende boot voorloopig gehandhaafd bleef.

De in Bali en Lombok met 1 Juli 1882 ingevoerde nieuwe orde van zaken ondervond geene bijzondere moeielijkheden; de resident, die kort na zijn optreden een groot gedeelte van Boeleleng en Djembrana doorreisde, vond overal de bevolking welvarend en tevreden.

GEZONDHEIDSTOESTAND EN GEZONDHEIDSMAATREGELEN. De opgaven omtrent de in 1882 voorgekomen koortsen, cholera en pokken zijn hoogst onvolledig en kunnen slechts dienen om daaruit eenige globale gevolgtrekkingen af te leiden.

De koorts-epidemie op Java, waarvan reeds in de tweede helft van 1881 vermindering viel op te merken, bleef over 't algemeen in 1882 afnemen: in 1881 had men op Java en Madoera ruim een half millioen (547.000) koortslijders, in 1882 slechts ongeveer de helft (254,754). In verhouding tot het zielental kwamen de meeste ziektegevallen voor in Bezoeki en Cheribon, waar 5.4 en 4.7 pCt. van de geheele bevolking werd aangetast. In het 1ste kwartaal 1883 bleef de verhouding even bevredigend. De sterfte onder de koortslijders op Java en Madoera was gemiddeld 13.62 pCt. van de aangetasten, tegen 13.71 in 1881. — In 't geheel stierven 34698 dezer zieken.

Alleen in Cheribon waren nog buitengewone maatregelen noodig ter bestrijding van de koortsepidemie in de afdeeling Madjalengka; hier werden in Mei 1882 vier inlandsche gecommitteerden tijdelijk in dienst gesteld voor de toediening van medicijnen aan de lijders.

De cholera heerschte in 1882, hetzij epidemisch, hetzij sporadisch, in alle gewesten in Nederlandsch-Indië, behalve Menado, Ternate, Amboina en Timor. Zij verspreidde zich dus meer, maar hare intensiteit werd geringer; het grootst aantal lijders in eene maand (April 1882) bedroeg 14716, tegen 34327 in November 1881,

en na April werd eene voortdurende vermindering in het cijfer der aangetasten waargenomen; het daalde in de 3 eerste maanden van 1883 tot 390, 1077 en 288. Ook in het sterftecijfer kwam eene gunstige verandering; in April 1882 bedroeg het 10055, in Januari Februari en Maart 1883 nog slechts 314, 217 en 212. In het geheele jaar 1882 stierven op Java en Madoera 43591, in de Buitenbezittingen 16001 choleralijders.

Omtrent de buitengewone voorzieningen, in 1882 noodig geacht om aan de cholera-epidemie het hoofd te bieden, wordt alleen vermeld dat zooveel noodig van ontsmettingsmiddelen werd gebruik gemaakt en dat op enkele plaatsen tijdelijke hospitalen of loodsen - werden opgericht, waarbij het vereischte personeel werd in dienst gesteld.

Pokken werden in verscheidene gewesten waargenomen; over 1882 en de twee eerste maanden van 1883 had men 7130 lijders en 605 overledenen aan deze ziekte; in slechts enkele gewesten nam zij een epidemisch karakter aan.

Omtrent den gezondheidstoestand bij het leger worden de volgende opgaven verstrekt:

Java en Madoera: [1])						
sterkte	8699,	behandeld	22.945,	overleden	239	Europeanen.
»	7082,	»	15.093,	»	199	niet-Europeanen.
Atjeh en Onderhoorigheden:						
sterkte	3036,	behandeld	10.603,	overleden	98	Europeanen.
»	2787,	»	9916,	»	122	niet-Europeanen.
Overige Buitenbezittingen:						
sterkte	3614,	behandeld	8046,	overleden	79	Europeanen.
»	4833,	»	11848,	»	109	niet-Europeanen,
	totaal	behandeld	78451,	overleden	936	militairen, of 3,11

pCt. der sterkte.

In 1882 overleden 269 militairen aan cholera, d. i. 29 pCt. der sterfte.

Betreffende de oorlogsmarine worden de uitkomsten over het laatst bekende jaar (1881) als volgt medegedeeld:

Gemiddelde sterkte:	2447	Europeanen	en	1243	inlanders.
Aantal behandelden:	4276	»	»	1806	»
Totaal overledenen:	42	»	»	45	»

Het totaal sterftecijfer bedroeg alzoo 2,36 pCt. der gemiddelde sterkte.

[1]) Hieronder begrepen Benkoelen en Billiton.

Onder de Europeesche gevangenen was de gezondheidstoestand gunstig, maar onder de inlandsche was het aantal ziekte- en sterftegevallen weder aanzienlijk, vooral te Batavia, Soerabaja en Padang, waar men hoofdzakelijk te doen had met dwangarbeiders, wier gestel in Atjeh veel geleden had. De naar Batavia geëvacueerden, die meerendeels in het stadsverband moesten worden opgenomen, ondervonden bovendien de gevolgen van de ongezonde ligging dier inrichting. Inzonderheid was het de berri-berri, die onder de gevangenen schier overal offers eischte, ook op plaatsen zooals Probolinggo, waar de ziekte te voren onbekend was. Voornamelijk echter werden in West-Java, tijdens de aldaar in de eerste helft van 1882 bij afwisseling voorgekomen cholera- en koorts-epidemiën, velen door die ziekte aangetast. Overigens kwamen het meest voor dysenterie en andere buikaandoeningen, pokken, huidziekten en beenzweren. De sterfte bedroeg in 1881 — het laatste jaar waarvan de opgaven bekend zijn — 3484 dwangarbeiders, waaronder 399 in Atjeh, en 830 preventief gevangenen.

Omtrent den toestand in de burgerlijke zieken-inrichtingen wordt opgegeven, dat in 1882:

in het stadsverband te Batavia werden verpleegd 6129 dwangarbeiders, waarvan 984 werden geëvacueerd en 1060 overleden; van de »andere verpleegden" (2221) overleden 557;

in het stadsverband te Semarang waren 2572 verpleegden, waarvan 181 werden geëvacueerd en 488 stierven;

in dat te Soerabaja waren 4424 lijders, waarvan 409 stierven;

in het Chineesch hospitaal te Batavia werden behandeld 541 personen en hiervan overleden 146 en in dat te Semarang, op 141 lijders, 31 overleden.

Bij den geneeskundigen dienst van het leger, die volgens de formatie 184 officieren van gezondheid en 43 apothekers moet tellen, ontbraken aan het einde van 1882 niet minder dan 49 geneesheeren en 11 apothekers (tegen resp. 34 en 8 op ult. 1881); en het incompleet zou nog belangrijk grooter zijn, indien men niet 13 vreemdelingen en 2 Nederlanders als tijdelijk officier van gezondheid (d. i. voor vijf jaren) had aangesteld. »Men mag verwachten in de aanvulling van het korps officieren van gezondheid beter te zullen slagen dan tot dusver, nu de positie dezer officieren zeer aanzienlijk verbeterd is"; »ook de positie der militaire apothekers werd merkbaar gunstiger".

De burgerlijke geneeskundige dienst werd, behalve op de drie hoofdplaatsen van Java, waar stadsgeneesheeren in vaste betrekking

werkzaam zijn, waargenomen door 36 burgergeneesheeren, benevens 1 bij het marine-etablissement te Soerabaja. Verder waren op Java 15 en op de Buitenbezittingen 39 officieren van gezondheid belast met de waarneming van den civielen geneeskundigen dienst en het opzicht over de vaccine.

Het aantal der uitsluitend particuliere praktijk uitoefenende geneesheeren daalde tot 31; particuliere apothekers waren er 28, benevens 2 stadsapothekers.

Met inbegrip van de 6 stadsvroedvrouwen te Batavia, Semarang en Soerabaja, werd de verloskundige praktijk bij het einde van 1882 uitgeoefend door 16 Europeesche vroedvrouwen, waarvan 8 te Batavia, 2 te Soerabaja en de overige te Buitenzorg, Semarang, Djokjokarta, Soerakarta, Pasoeroean en Bezoeki; op de Buitenbezittingen zijn geene aanwezig.

Inlandsche geneeskundigen (doctors djawa) waren er 96, waarvan 58 op Java en Madoera, 38 op de Buitenbezittingen; in opleiding aan de school te Weltevreden waren 56 leerlingen, waarvan 26 in de voorbereidende afdeeling (lager onderwijs). Het getal inlandsche vroedvrouwen (dat langzaam maar geleidelijk afneemt sedert de school voor de opleiding dezer personen gesloten is) bedroeg, op ult. December 1882, nog 83.

In het belang van de volksgezondheid werden op verschillende plaatsen in Bantam, op het eiland Onrust, te Tandjong Priok, te Tagal enz. artesische putten aangevangen of voltooid. Het op laatst genoemde plaats verkregen water bevatte te veel vaste stoffen om als drinkwater te kunnen dienen, doch zal, na verbetering der goten, veel dienst doen als spoelwater.

Het — zooals reeds vroeger vermeld — samengesteld handboek over de gezondheidsleer ten behoeve van inlanders zal, na nog eenige wijzigingen te hebben ondergaan, in het Soendaasch, Javaansch en Maleisch vertaald en daarna uitgegeven worden.

Het getal vaccinatiën bedroeg in 1882 — voor zoover de ontvangen opgaven doen zien — 584863 op Java, 106024 op de Buitenbezittingen; het aantal revaccinatiën 632270 en 36547. Van de vaccinatiën en revaccinatiën slaagden bijna 68 pCt. Bij voortduring wordt het mislukken van vele inentingen in de eerste plaats toegeschreven aan zorgeloosheid en onverschilligheid der ouders; verder aan achteloosheid der vaccinateurs, gebruik van minder goede lymphe, onvatbaarheid van het individu, intercurreerende ziekten, regenachtig weder en slechte voeding der kinderen.

Met de uit Nederland ontvangen animale en gehumaniseerde lymphe werden vrij gunstige uitkomsten verkregen; de te Malang voortgezette proef-inentingen op kalveren met uit Europa aangevoerde geprepareerde lymphe slaagden echter niet.

In het geheel waren er, bij het einde van 1882, 372 vaccinateurs en élève-vaccinateurs in dienst. De berichten omtrent den voortgang der vaccine in de Balische vorstenrijken luidden nog niet veel gunstiger. Ten aanzien van de bevolking der in den laatsten tijd onder geregeld bestuur gebrachte Battaksche landschappen op Sumatra koestert men van het slagen der vaccine goede verwachting; over 't algemeen schijnen de Battaks de heilzame gevolgen daarvan in te zien.

De krankzinnigenverpleging in Indië trad een nieuw tijdperk in door de opening, op 1 Juli 1882, van het nieuwe krankzinnigengesticht te Buitenzorg. Al dadelijk werden de patienten, 45 inlanders en 21 Chineezen, uit het te Batavia bestaande hulpgesticht derwaarts overgebracht; in Januari volgden nog 58, waaronder 24 Europeanen, uit de hulpgestichten te Semarang en Soerabaja. Buiten de enceinte van het eigenlijke gesticht, doch in de onmiddellijke omgeving, zijn eenige gebouwtjes van eenvoudige constructie opgericht, welke met den daarbij behoorenden veestapel eene landbouwkolonie uitmaken; deze is bestemd om rustige en niet-gevaarlijke inlandsche patienten met tuin- en landbouw-arbeid bezig te houden. Het personeel bestond op ult. December, bij 93 patienten, uit: 2 geneesheeren, 1 huismeester, 1 opzichter van de mannen-afdeeling met 1 adsistent, tevens opzichter van de landbouwkolonie, 1 opzichteres van de vrouwen-afdeeling, 1 machinist tevens smidsbaas, 2 klerken, 15 Europeesche mannelijke, 4 Europeesche vrouwelijke, 40 inlandsche mannelijke en 10 inlandsche vrouwelijke bedienden. Het aantal patienten bedroeg 15 December 1882: 52 mannen en 38 vrouwen.

In het geheel werden in 1882 te Buitenzorg en in de hulpgestichten opgenomen 124 lijders, terwijl 86 als hersteld, overleden of om andere redenen afgevoerd werden. De bevolking der krankzinnigen gestichten steeg alzoo in den loop des jaars van 275 tot 313; onder deze laatsten 125 Europeanen, 3 Afrikanen, 165 inlanders en 20 vreemde Oosterlingen; 98 lijders behoorden tot de vrouwelijke kunne.

Omtrent de veepest in West-Java wordt gemeld, dat de verliezen aan buffels en runderen, die in de drie voorgaande jaren

79737, 93119 en 50587 beesten bedroegen, in 1882 tot 2182 beesten daalden. Aan het einde van 1882 werden geene gevallen meer waargenomen.

Men begon dan ook de hoop te koesteren dat de ziekte voor goed overwonnen was, toen zij plotseling (21 Mei 1883) weder in de afdeeling Meester Cornelis (residentie Batavia) uitbrak onder een weinige dagen te voren uit Bagelen aangevoerde kudde van ruim 200 beesten. Na genoemden datum kwamen ziektegevallen voor, zoowel in eenige andere kampongs van die afdeeling als in de residentie Krawang, waar de kudde gedurende het transport 11 dagen lang in uitgeputten staat vertoefd had en, volgens het rapport eener commissie van onderzoek, naar alle waarschijnlijkheid toen reeds veepest in zachten vorm heerschte, zonder dat dit echter, door de weinige offers die zij eischte, de aandacht getrokken had. Van 21 Mei tot 21 Juni werden 1052 beesten door overlijden of afmaken verloren.

De gunstige toestand in het laatst van 1882 gaf der Indische Regeering aanleiding van lieverlede hare voorzorgsmaatregelen in te krimpen; in November werd de veelooze streek in Cheribon en de Preanger Regentschappen opgeheven en de militaire bewaking ingetrokken; in die streek zou alleen vee van de oostelijke zijde mogen worden ingevoerd. En in December werden de afsluitingsliniën door Java op zijn smalst geheel opgeheven. Later werd, behoudens de noodige contrôle, het vervoer van vee in de vijf westelijke residentiën weder vrijgelaten.

Ter bevordering van eenheid en samenwerking in de te treffen voorzieningen tot het bedwingen van de weder uitgebroken veepest werd, in Juni 1883, de algemeene leiding dier zaken opgedragen aan den resident der Preanger Regentschappen, met den titel van gouvernements-commissaris in zake veepest. Deze nam verscheidene beschikkingen ten opzichte van het kralen, registreeren en brandmerken van vee.

Ten einde een afdoend politietoezicht mogelijk te maken op het slachten van vee werden, in navolging van hetgeen in 't begin van 1882 reeds voor de hoofdplaats Batavia was geschied, gelden beschikbaar gesteld voor de oprichting van eene tijdelijke algemeene slachtplaats te Buitenzorg en te Meester Cornelis.

De uitloving van premiën voor den invoer van vee leverde in 1882 niet veel resultaten op: in 't geheel werd *f* 1950.— betaald als premie voor den invoer van 166 beesten.

De twee vacatures onder de veeartsen werden in 1882 aangevuld;

van de vijf tijdelijke veeartsen die bovendien dienst deden, verlieten 4 den dienst en werd de dienstverbintenis van den 5[en] tot December 1883 verlengd. In het laatst van 1882 werden weder 3 andere deskundigen als tijdelijke veearten voor den tijd van één jaar ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld. Het aantal inlandsche veeartsen klom tot tien.

De bestrijding van de veepest heeft den Staat gekost: in 1879 *f* 2.940.337, in 1880 *f* 4.112.540, in 1881 (volgens verbeterde opgaven) *f* 4.474.664 en in 1882 (voorloopige opgaaf) *f* 1.961.879; alzoo te zamen ongeveer 13⅓ millioen guldens. De uitgaaf over 1882 is te splitsen als volgt:

Schadeloosstelling voor onteigend vee, stallen enz.	*f*	296 862.
Ontsmetting en afmaking	»	54 522.
Paggers en veelooze streken	»	553 739.
Bewaking der cordons door militairen	»	646 355.
Tractementen en reiskosten der tijdelijke veeartsen	»	62 975.
Id. van besturende en andere ambtenaren	»	112 715.
Daggelden en reiskosten van gecommitteerden . .	»	84 030.
Inlandsch politie-personeel, bewakers enz. . . .	»	136 635.
Drukwerk en andere kleine uitgaven	»	2 232.
Huur van vaartuigen voor strandbewaking . . .	»	903.
Bouw van algemeene slachtplaatsen	»	10 911.

RECHTSWEZEN. Onder de bijlagen van het Koloniaal Verslag voor 1883 wordt aangetroffen een kaart, die een overzicht geeft van de rechterlijke inrichting van Ned.-Indië, met eene door den heer Mr. T. H. der Kinderen (lid in den Raad van Ned.-Indië, gouvernementscommissaris voor de reorganisatie van het rechtswezen in de bezittingen buiten Java en Madoera) vervaardigde *beschrijving* voor zooveel betreft de rechtsbedeeling in naam des Konings, en eene *toelichting* nopens de streken waar de bevolking geheel of gedeeltelijk in het genot van hare eigen rechtspleging gelaten is. Deze stukken zullen, naar wij vernemen, afzonderlijk worden uitgegeven.

Na de uitbreiding, die het Hoog Gerechtshof onderging, is de vroegere achterstand geheel bijgewerkt en blijkt de organisatie voldoende om »behoudens onvoorziene omstandigheden" aan alle werkzaamheden het hoofd te bieden.

»Eene in Nederland ontworpen regeling, strekkende om eene betere verhouding tusschen de tractementen van verschillende rechterlijke ambtenaren in het leven te roepen en daardoor de aanleiding tot

de voortdurende overplaatsingen van de leden der rechterlijke macht zooveel mogelijk weg te nemen, werd door de geraadpleegde Indische autoriteiten algemeen afgekeurd".

Te Djember (residentie Bezoeki) werd een landraad opgericht, met denzelfden rechtskundigen voorzitter en met denzelfden griffier als bij den landraad te Bondowosso.

Zoolang de quaestie van het zelfbestuur der vorsten van Bangkalan en Soemanap niet was opgelost, achtte men den tijd nog niet gekomen om het rechtswezen onder de inlandsche bevolking aldaar geheel in overeenstemming te brengen met de voor Java geldende regelen. Nu dat bezwaar vervallen was, bestond er alle aanleiding om voor geheel Madoera — voor Pamakassan was dergelijke regeling ook nog niet getroffen — de bepalingen toepasselijk te verklaren die voor Java gelden ten aanzien van de districts- en de regentschapsgerechten; daartoe is bij Kon. Besluit van Januari 1883 wijziging gebracht in artt. 77 en 81 van het reglement op de rechterlijke organisatie.

Nadat de bezwaren tegen de regeling van het rechtswezen in de Westerafdeeling van Borneo waren opgeheven, is de nieuwe regeling afgekondigd, met bepaling dat zij 1° Juli 1883 in werking zou treden.

Op Celebes, en ook in de residentiën Timor, Amboina, Menado en Ternate werden de nieuwe reglementen op het rechtswezen ingevoerd.

Omtrent de laatstelijk bij het gouvernement Sumatra's Westkust ingelijfde landschappen werd bepaald, dat het reglement op het rechtswezen voorloopig aldaar niet toepasselijk zou zijn; verder werden eenige regelingen gemaakt ten aanzien van de niet tot de inheemsche bevolking behoorende inlanders en daarmede gelijkgestelden in die landschappen.

Voor zoover een oordeel kon worden geveld over de werking van het reglement op het rechtswezen in Atjeh en Onderhoorigheden, luidde dat oordeel gunstig; het was duidelijk »dat over het algemeen regelmaat en rechtszekerheid den vroegeren toestand van willekeur en ordeloosheid vervangen hadden".

Omtrent de uitkomsten van het onderzoek, door de Indische Regeering bevolen aangaande de werking van art. 328ª van het Strafwetboek voor inlanders, is nog geen bericht ontvangen. Ten aanzien van dit onderwerp zijn bij den Gouverneur-Generaal onderscheidene adressen ingekomen, o. a. van de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia, waarin gewezen werd op het onvol-

doende der bestaande strafbepaling en met aandrang aan de Regeering werd verzocht om, òf door herstel van het ingetrokken art. 2, n°. 27 van het politie-strafreglement voor inlanders, òf op andere wijze aan de ondervonden bezwaren te gemoet te komen. De Gouverneur-Generaal wenschte dienaangaande eene afwachtende houding aan te nemen, ten einde desgeraden voorstellen te doen tot wijziging, wanneer de bewuste klachten zich mochten herhalen en de gegrondheid daarvan zou zijn aangetoond; doch bij het Departement van Koloniën kwamen de aangevoerde bedenkingen gewichtig genoeg voor om met de Indische Regeering in gedachtenwisseling te treden over eene zoodanige wijziging van genoemd art. 328ᵃ, dat het opzettelijk verbreken van dienst- en werkovereenkomsten van de zijde van den werknemer ook in andere gevallen zou strafbaar gesteld worden dan wanneer overeenkomstig dat artikel, het oogmerk om zich wederrechtelijk te bevoordeelen, reeds bestaan heeft tijdens het ontvangen van het voorschot.

Naar de werking der bepalingen van 1880 omtrent de verhouding tusschen ondernemers en werklieden ter Oostkust van Sumatra is een onderzoek ingesteld; in afwachting daarvan wordt een in gelijken geest ontworpen regeling voor de Banda-eilanden in advies gehouden en is een voorstel van gelijke strekking van den resident van Ternate aan dezen ter nadere toelichting teruggezonden.

Vijftien vereenigingen werden als rechtspersoon erkend; voor elf naamlooze vennootschappen in Indië werd in 1882 de bewilliging der Regeering op de akte van oprichting verkregen, terwijl vier maatschappijen, wier werkkring zich tot Nederlandsch-Indië uitstrekt, in Nederland de Koninklijke bewilliging op hare akten van oprichting erlangden.

Drie-en-dertig inlanders, op een na allen Christenen, werden op hun verzoek met Europeanen gelijkgesteld wat rechten, lasten en verplichtingen betreft; 3 verzoeken werden afgewezen, omdat de betrokken personen niet geacht konden worden, voor goed in de Europeesche maatschappij te hebben plaats genomen.

De voorstellen om den vreemden oosterling, die handel drijft, de verplichting op te leggen tot aanhouding van zijne handelsboeken in het Maleisch met Latijnsche karakters of in de Nederlandsche taal, werden in handen gesteld van den adviseur-honorair voor Chineesche zaken W. P. Groeneveldt en van den adviseur voor oostersche talen en het Mohammedaansch recht, Mr. L. W. C. Van den Berg. In verband met de door deze heeren ontwikkelde bedenkingen werd den directeur van justitie opgedragen, na te gaan

op welke andere wijze aan de bezwaren van den handel kan worden tegemoetgekomen.

Na zich aan de Europeesche wetgeving betreffende het burgerlijk en handelsrecht te hebben onderworpen, traden, in 1882, 77 inlanders — waarvan 42 Christenen — met Europeanen in het huwelijk.

Op aanvraag van onze zijde werden in 1882 door het bestuur van de Straits Settlements uitgeleverd een van misbruik van vertrouwen beschuldigd Maleier en twee gedeserteerde inlandsche schepelingen van de militaire marine; door tusschenkomst van den consul-generaal van Singapore werd van den Maharadja van Djohor de uitlevering verkregen van een Chinees, die van poging tot moord was beschuldigd. Van onze zijde werden ter beschikking van de justitie te Singapore gesteld twee gedeserteerde politieoppassers en 4 van Manilla afkomstige gedeserteerde Spaansche schepelingen.

Gratie of remissie van straf werd in 1882 verleend aan 35 personen (waaronder 2 Europeesche militairen), veroordeeld tot de doodstraf; aan 17 Europeanen, veroordeeld tot tuchthuisstraf; aan 65 Europeanen, veroordeeld tot kruiwagenstraf; aan 49 Europeanen en 1 inlander, veroordeeld tot detentie; aan 52 Europeanen, veroordeeld tot gevangenis; aan 33 Chineezen en 733 inlanders, veroordeeld tot dwangarbeid; aan 36 Europeanen, 6 Chineezen en 22 inlanders, veroordeeld tot geldboete; aan 3 Europeanen, 5 Chineezen en 11 inlanders, veroordeeld tot verbeurdverklaring, en 1 inlander, veroordeeld tot bannissement. Aan 81 ter dood veroordeelden — waaronder 2 Europeesche en 3 inlandsche militairen — werd gratie geweigerd.

Op Java kwamen 10, op de Buitenbezittingen 9 nieuwe gevangenissen tot stand; 7 waren nog in aanbouw, terwijl de bouw gelast is van 8 gevangenissen en 8 districtsgevangenissen. Andere werden uitgebreid. Op verschillende plaatsen liet de toestand der verblijven voor gevangenen nog te wenschen over. Gemis aan voldoende ruimte gaf hier en daar aanleiding om van hulpgebouwen gebruik te maken; verder konden niet altijd de verschillende categoriën van gevangenen worden afgezonderd en moesten eenigen hunner tijdelijk naar eene naburige gevangenis worden overgebracht. Op vele plaatsen bleven nog gevangenissen ontbreken.

Aan het einde van 1881 had men in de gevangenissen 22658 veroordeelden, 8179 preventief gevangenen en 117 gegijzelden. De 30837 gevangenen waren verdeeld in 808 Europeanen (w. o. 8 vrouwen), 28284 inlanders (w. o. 1704 vrouwen) en 1745 vreemde oosterlingen (w. o. 48 vrouwen).

Van de veroordeelden, die zich op 1 Januari 1881 op de aangewezen strafplaatsen bevonden, werden er in den loop van dat jaar 150585 wegens afloop van hun straftijd ontslagen, terwijl 157463 nieuwe veroordeelden op hunne strafplaats aankwamen; onder deze waren 12009 dwangarbeiders en 144812 politioneel gestraften. Door overlijden werden 3484 personen afgevoerd, waaronder 399 in Atjeh overleden dwangarbeiders. Het aantal burgerpersonen, in 1881 in preventieve hechtenis genomen, bedroeg 75951, waaronder 5752 vrouwen; daarentegen werden 76757 lieden uit de sterktestaten afgevoerd: 830 wegens overlijden, 49743 wegens ten uitvoerlegging van de opgelegde straf, 25799 wegens ontslag van rechtsvervolging en 385 ontvluchten.

Omtrent de voeding van de gevangenen werden veel minder klachten vernomen dan in vorige jaren; op de levering der bedongen hoeveelheden en hoedanigheid werd streng toezicht gehouden. De kleeding der inlandsche gevangenen werd uitbesteed en bleek voldoende, doch in 't vervolg zullen de grondstoffen uit Nederlaud ontboden en de confectie daarvan in Indië aanbesteed of in de centrale gevangenis voor Europeanen te Semarang verricht worden.

De tot ten-arbeid-stelling veroordeelden werden hoofdzakelijk benuttigd om de gevangenissen en de erven der gouvernementsgebouwen schoon te houden. »Het gebrekkig toezicht op de werkzaamheden dezer politioneel gestraften in aanmerking nemende en lettende op hunne traagheid, dikwijls een gevolg van onthouding van opium, kan men zeggen dat van hun arbeid over 't algemeen op bevredigende wijze partij werd getrokken".

Voor de gevangenen in het civiel en militair gevangenhuis te Weltevreden is het nog niet gelukt werk te vinden. In overweging is een voorstel om hen bezig te houden met schrijfwerk en het innaaien en omplakken van schoolboeken voor het inlandsch onderwijs.

Van alle kanten werden weer klachten vernomen over het personeel bij de gevangenissen. De mutatiën tengevolge van ongeschiktheid, oneerlijkheid, nalatigheid of onachtzaamheid waren talrijk, doch het gehalte verbeterde door de nieuwe aanstellingen weinig; vooral de inlandsche mandoers lieten veel te wenschen over. Algemeen wordt de ongunstige toestand toegeschreven aan de geringe bezoldiging, waarvoor tegenwoordig moeielijk geschikte en eerlijke personen te vinden zijn, omdat zij minder bedraagt dan hetgeen in vele streken als arbeidsloon wordt betaald, en niet in evenredigheid staat tot de verantwoordelijkheid van het gevangenispersoneel en tot de

van hen gevorderde diensten. Ook schijnen betrekkingen bij het gevangeniswezen door den inlander niet als eervol te worden beschouwd, althans hier en daar viel het ook niet gemakkelijk, geschikte cipiers te verkrijgen. Op een paar plaatsen was men gedwongen hoogere bezoldigingen uit te loven, hetgeen het gewenschte gevolg had.

De voorbereidende maatregelen voor het invoeren van het nieuwe stelsel van dwangarbeid zijn in zooverre gevorderd, dat krachtig wordt voortgewerkt aan den bouw van het depôt te Semarang, zoomede aan de verbouwing van de gevangenis te Soerabaja tot depôt en van de citadel Prins Hendrik aldaar tot centrale strafinrichting voor mannen. Voor het te Batavia op te richten depôt zou een terrein te Pegansaän voor hoogstens *f* 47.000 worden aangekocht; voor de oprichting van de centrale strafgevangenis voor vrouwen is nog geen plaats aangewezen kunnen worden. Met het ontwerpen der voorschriften, die ter toepassing van het nieuwe stelsel moeten uitgevaardigd worden, »wordt voortgegaan".

In 1882 werd vergunning tot vestiging in Nederlandsch-Indië verleend aan 198 Europeanen, 4681 Chineezen, 414 Arabieren en 235 andere vreemde oosterlingen; aan 1 Arabier en 1 Chineesche vrouw, die geoordeeld werden geen genoegzame middelen van bestaan te hebben noch die door werkzaamheid te kunnen verkrijgen, werd de vergunning geweigerd. Een wederrechtelijk reeds gedurende jaren in Indië gevestigd Chinees werd zij niet verleend, omdat hij vroeger wegens overtreding van het opiumpachtreglement was veroordeeld en nog als opium-smokkelaar bekend stond.

Aan 4 Europeanen en »eenige" Chineezen en Arabieren waren toelatingskaarten geweigerd omdat zij geene middelen van bestaan hadden. Vier inlanders werden, als gevaarlijk voor de openbare rust en orde, naar bepaalde gedeelten van Nederlandsch-Indië gerelegeerd; twee Arabieren werden, krachtens art. 45 R.-R., uit Nederlandsch-Indië verwijderd.

Wegens drukpersdelicten zijn twee veroordeelingen uitgesproken, beide door den raad van justitie te Semarang. Naar aanleiding van eenige artikelen in het Bataviaasch Handelsblad, welke volgens het oordeel van den Gouverneur-Generaal gevaar voor de rust en orde konden opleveren, werd de hoofdredacteur Mr. J. A. Haakman in September 1882 door den Landvoogd persoonlijk gewaarschuwd voor de gevolgen, die eene voortzetting van dergelijk geschrijf zou kunnen teweeg brengen.

Het ligt in de bedoeling om, nu ons rechtstreeksch gezag in Boeleleng (Bali) is ingevoerd, over te gaan tot de definitieve vrijmaking der aldaar nog aanwezige slaven; hiertoe werd reeds in 1877 een voorbereidende maatregel getroffen. De bepalingen betreffende de afschaffing der slavernij ter Sumatra's Westkust zijn »vooralsnog" niet van toepassing op de nieuwe onderafdeeling Toba.

In de onder 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur staande streken wordt, voor zooveel bekend, het verbod tegen het nemen van pandelingen over het algemeen behoorlijk nageleefd; wettig komt het pandelingschap nog voor in de onderafdeeling Silindong (Sumatra's Westkust) en ter Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo.

PERSOONLIJKE DIENSTEN OP JAVA EN MADOERA. Ter verzekering van een behoorlijken aanslag in het hoofdgeld, dat sedert 1 Juli 1882 geheven wordt als aequivalent voor de afschaffing van sommige heerendiensten in de gouvernementslanden op Java en Madoera, werd de wijze geregeld waarop de voor den aanslag noodige opneming van het aantal heerendienstplichtigen jaarlijks moet plaats hebben; de aanslagen worden door den resident vastgesteld.

Voor de tweede helft van 1882 heeft de opneming plaats gehad op 1 Juli; de geheele aanslag in het hoofdgeld (*f* 0.50 voor elken heerendienstplichtige) beliep over bedoeld halfjaar *f* 1.162.776. De daaruit gedane uitgaven zijn te splitsen als volgt:

Collecteloon (8 pCt.)	*f* 93.022,08
Oprichten, herstellen en onderhouden van gevangenissen, pasangrahans en passantenhuizen	» 14.949,48
Bewaken van 's lands pakhuizen	» 13.025.—
Bedienen van niet verpachte overvaarten	» 486.—
Schadeloosstelling aan inlandsche hoofden voor het gemis van pantjèns	» 511.305.—
Overbrengen van brieven	» 54.324,56
Leveren van gras voor de paarden der binnenlandsche posterijen	» 70.671,97
Vervoer van gouv. reizigers en goederen (globaal bedrag)	» 32.500.—
Te zamen	*f* 790.284.09,

zoodat het voordeelig verschil bedroeg *f* 372.491,91.

Met uitzondering van de schadeloosstellingen voor het gemis van pantjèns kunnen de bovengenoemde uitgaven echter voor 't vervolg niet als voldoende voor de behoeften van een half jaar aangemerkt worden. De getroffen regelingen waren allen nog zeer

voorloopig, en de definitieve zullen ongetwijfeld tot hoogere uitgaven leiden; het voordeelig verschil zal dus in volgende jaren veel minder bedragen, maar blijft toch nog belangrijk genoeg om er op andere wijze in 't belang der heerendienstplichtigen partij van te trekken. Hoe dit geschieden zal, maakt nog een punt van overweging uit. Voor de bewaking van 's lands pakhuizen en het vervoer van dienstbrieven zijn reeds definitieve regelingen getroffen; voor het laatste is een districtspost in het leven geroepen.

De bijzondere diensten beliepen, in 1881, 17.492.924; in het eerste halfjaar 1882 8.529.534, in het tweede halfjaar 4.328.737, te zamen 12.858.271 dagdiensten. Voor algemeene diensten werden gepraesteerd: in 1881, 18.351.804; in het eerste halfjaar 1882, 7.977.154, in het tweede halfjaar 8.054.419, te zamen 16.031.573 dagdiensten. Het totaal bedroeg dus in 1881, 35.844.728, d. i. 33.18 pCt., en in 1882, 28.889.844, d. i. 28.85 van het aantal, dat volgens de verordeningen hoogstens had mogen gevorderd worden. In de totalen van beide jaren zijn de diensten begrepen die voor de beteugeling van de veepest gevorderd zijn.

Ook in 1882 moest, ten einde de diensten niet al te ongelijkmatig op de bevolking te laten drukken, in sommige gevallen worden afgeweken van den regel, dat de heerendienstplichtigen zooveel mogelijk in het district, waarin zij wonen, worden te werk gesteld. Ook thans kon ongelijkmatige druk niet overal worden voorkomen. In de afdeeling Panaroekan van de residentie Bezoeki, waar ten behoeve van het bandjirkanaal vele diensten van de bevolking gevergd waren, vond weder, hoewel in mindere mate dan in 1881, eenig volksverloop plaats. De cholera-epidemie deed de werkzaamheden aan dat kanaal eenigen tijd staken; toen, bij de invoering van het hoofdgeld, het aantal heerendienstplichtigen op nieuw werd opgenomen, bleek het belangrijk minder te zijn dan in 1881, zoodat fondsen moesten worden toegestaan om het werk, voor zoover het niet in heerendienst kon geschieden, in vrijen arbeid te voltooien. Aan het onderhoud van den grooten weg van Banjoewangi naar Badjoelmati, dat weder vele diensten van de bevolking vorderde, werden gedeeltelijk veroordeelden te werk gesteld. In de afdeeling Sidhoardjo (Soerabaja) moesten voor het herstellen van den dijk in de Porrong-rivier heerendienstplichtigen van verre afstanden opkomen; ditzelfde deed zich voor bij den stuwdam in de Konto-rivier te Srindjing (Kediri) waardoor zelfs heerendienstplichtigen, die op 20 palen afstands van het werk woonden, moesten worden opgeroepen. Het herstellen van de door bandjirs beschadigde dijken der Brantas-

rivier vorderde ook vele diensten, waarbij echter eene tegemoetkoming van *f* 0.25 daags werd uitgekeerd.

Afkoop van heerendiensten komt, ten aanzien van bijzondere diensten, in bijna alle gewesten voor; in Kadoe, Rembang, Kediri en Pekalongan heeft afkoop van alle diensten plaats. In Bantam, Tagal, Pekalongan, Pasoeroean, Kadoe en Madioen werden op nieuw pogingen in het werk gesteld om de gegevens omtrent het aantal der vereischte heerendiensten aan eene betere contrôle te onderwerpen.

Omtrent de persoonlijke diensten op de Buitenbezittingen vinden wij o. a. het volgende vermeld.

In November 1881 werden, bij wijze van proef, regelingen van de heerendiensten in de Padangsche boven- en benedenlanden ingevoerd, die gunstige uitkomsten opleverden; orde en regelmaat in het verrichten van persoonlijke diensten en vermindering van ongelijken druk waren er de gevolgen van. In Mei 1883 is de gouverneur van Sumatra's Westkust gemachtigd, eene soortgelijke regeling ook in de residentie Tapanoeli als proef in werking te brengen.

Het totaal van de gevorderde dagdiensten in dit gouvernement bedroeg in 1881: 2111211, in 1882: 1784861; jaarlijks werden dus van enkele heerendienstplichtigen gevorderd 7 à 8 dagdiensten in 1882, tegen 9 à 10 in het jaar te voren.

In de residentie Benkoelen werden 20 à 21 dagdiensten van elken heerendienstplichtige geëischt, n.l. 697673 in 1881, en 638858 in 1882. De heerendiensten worden hier »weinig drukkend genoemd".

In Palembang komen de heerendienstplichtigen slechts 10 dagen 's jaars op; de koeliediensten ten bate van de pasirah's worden hoe langer hoe meer afgekocht.

Op Banka moesten herhaaldelijk strafbepalingen worden toegepast wegens nalatigheid in het praesteeren der heerendiensten.

In de Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo werden gemiddeld 8 dagdiensten per dienstplichtige geëischt.

Op Celebes werden de weinig drukkende heerendiensten zonder stoornis verricht.

In de Minahassa werd in 1881 eene nieuwe regeling van de persoonlijke diensten ingevoerd, waardoor regel en orde in de plaats traden van de vroegere wanorde en willekeur.

Voor de onder ons rechtstreeksch bestuur staande afdeelingen Boeleleng en Djembrana der residentie Bali en Lombok werden,

in den aanvang van 1883, voorloopige regelingen omtrent de te verrichten heerendiensten getroffen.

LANDELIJKE INKOMSTEN. Op Java en Madoera bedroeg de aanslag van de landrente in de gouvernementslanden ƒ 19489512,63 in 1882, tegen ƒ 19422205,44^{5} in 1881; het werkelijk te heffen bedrag, na aftrek van afschrijvingen en vrijstellingen, was respectievelijk ƒ 18025052,07 en ƒ 17966458.70^{5}. Over 't algemeen werd in 1882 weinig verandering in den aanslag gebracht, vooral omdat toch in 1883 de uitkomsten bekend zouden worden van de door de Regeering bevolen uitvoerige onderzoekingen omtrent de uitgestrektheid en de opbrengst der bouwgronden. Het achterstallige bedrag aan landrente verschilde weinig met dat van vorige jaren (op ult°. December 1882 ƒ 319320); als gewoonlijk kwam het achterstallige grootendeels in de eerste maanden van het nieuwe jaar binnen. De meeste achterstand vond plaats in de residentiën Bantam en Bezoeki.

De landrente wordt gezegd nergens een storenden invloed op de welvaart der bevolking uit te oefenen.

De belasting op de vischvijvers beliep ƒ 316518, nagenoeg hetzelfde bedrag als in 1881.

De pachtsommen voor de vogelnestgrotten bedroegen in de laatste 5 jaren (1878—1882) ƒ 199671,34, ƒ 152203,35, ƒ 149634,86, ƒ 158574,80 en ƒ 161910,58.

De landelijke inkomsten in het gouvernement van Celebes en onderhoorigheden — vertiening der padi- en suikerrietvelden en der zoutpannen, tesangheffing, koffiebelasting in sommige bergstreken en belasting op bamboeleveringen — bedroegen in 1880, 1881 en 1882 achtervolgend ƒ 267382,31, ƒ 301703,41^{5} en ƒ 238879,91^{5}.

AGRARISCHE AANGELEGENHEDEN. In verschillende dessa's in Pasoeroean en Banjoemas werd de periodieke verdeeling der communale gronden vervangen door de toekenning van vaste aandeelen; slechts drie dessa's in Tagal gingen tot conversie van gemeentelijk in erfelijk individueel bezit over.

Gedurende 1882 werd van de gelegenheid, den inlandschen grondbezitter aangeboden om zijn erfelijk individueel gebruiksrecht te vervangen door eigendom, slechts een beperkt gebruik gemaakt: het aantal aanvragen bedroeg 72, over eene uitgestrektheid van ruim 1232 bouws. Het totaal der sedert 1872 ingediende aanvragen beliep nu 1299, over 11682 bouws.

Bij het eind van 1882 vond men agrarischen eigendom in 15 gewesten; de gezamenlijke oppervlakte der onder dien titel bezeten gronden beliep toen — aannemende dat al de verkrijgers hun eigendom hadden doen inschrijven — 2647 bouws.

Als een gevolg van de trapsgewijze inkrimping der op hoog gezag voor de suikercultuur bestemde velden neemt, van de zijde der suikerfabrikanten, het huren van gronden van de bevolking toe. Door inlanders aan niet-inlanders werden verhuurd: 13771 bouws in 1880, 23445 bouws in 1881 en 29406 bouws in 1882; in elk der genoemde drie jaren werden daarvan voor de suikercultuur bestemd 9423, 14041 en 22324 bouws; deze opgaven zijn echter vermoedelijk niet volledig. Het gebruik wint n.l. meer en meer veld om de overeenkomsten niet ter registratie aan te bieden, hoewel zij dan rechtsgeldigheid missen. In 1878 werd van de verhuurde oppervlakte 58 pCt. ter registratie aangeboden; in de volgende jaren daalde deze verhouding tot 43, 28, 14 en ruim 7½ pCt.

Klachten over niet-nakoming van contracten betreffende huur en verhuur van grond werden in 1882 alleen vernomen ten aanzien van eenige niet-geregistreerde overeenkomsten in Rembang.

In dit jaar werden aan 11528 personen vergunningen verleend tot ontginning, over een totaal van 11000 bouws. In sommige gewesten blijft voortdurende aansporing met strenge contrôle van de zijde der Europeesche ambtenaren een dringend vereischte; medewerking van de dessahoofden blijft tot de uitzonderingen behooren, en in vele gevallen zijn deze lieden direct of indirect mede schuldig aan de onwettige ontginningen, die ook in het jaar 1882 weder in grooten getale geconstateerd werden.

Het aantal in erfpacht aangevraagde perceelen, tot uitgifte waarvan de Indische Regeering zich in het afgeloopen jaar bereid verklaarde, beliep 85, terwijl er 88 geweigerd werden. Van de 85 perceelen werden 79 toegezegd en 6 afgestaan. Van de vóór 1882 aangevraagde en toegezegde perceelen werden nog 80 afgestaan, en bovendien 5 ingevolge aanbieding in erfpacht. De onder de werking der agrarische wetgeving in de verschillende gewesten van Java in erfpacht uitgegeven woeste gronden besloegen op 31 December 1882 eene uitgestrektheid van 147288 bouws, verdeeld over 518 perceelen, waarvan de meeste (146) in de Preanger Regentschappen, (82) in kediri en (75) in Pasoeroean. Bovendien waren er nog 36 perceelen (10594 bouws) afgestaan maar nog niet ingeschreven, en 123 perceelen (47659) bouws toegezegd maar nog niet afgestaan.

De in 1882 te heffen canon bedroeg in 't geheel *f* 90200; dit bedrag zal in 1888 voor de bij het eind van 1882 ingeschreven perceelen ongeveer *f* 624.000 beloopen. Aan hoofdgeld voor de op deze gronden gevestigde arbeiders was over 1882 verschuldigd *f* 60660; de tijdige betaling liet wel wat te wenschen over.

Op Sumatra's Westkust waren, aan het eind van 1882, 21 ondernemingen (11004 bouws); op de Oostkust 1 (528 bouws).

ONDERWIJS. In October 1882 werd eene hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes te Batavia geopend; het personeel bestaat uit een directrice, 3 leeraressen, en verder voor het onderwijs in de kennis der natuur, de wiskunde en het teekenen uit leeraren van het gymnasium Willem III. Overigens bleef het aantal inrichtingen voor openbaar middelbaar onderwijs in Indië onveranderd.

De uitgaven voor de gebouwen (*f* 14900) niet medegerekend, bedroegen de uitgaven voor dat onderwijs in 1882 *f* 432285, de ontvangsten wegens schoolgelden *f* 57458; deze laatsten zijn in vergelijk met 1881, toen zij *f* 66627 beliepen, gedaald tengevolge van eene vermindering van het schoolgeld voor de drie laagste klassen der hoogere burgerscholen.

De leeraren aan de hoogere burgerschool te Batavia waren dikwijls ongesteld, en onder hen hadden vele mutatiën plaats; een en ander werkte storend op het onderwijs.

Het aantal leerlingen bedroeg bij het begin van den cursus 1882/83: te Batavia 187, te Semarang 82, te Soerabaja 90.

Behalve door de te Batavia ingeschreven Chineesche leerlingen (in 1881/82 2 en in 1882/83 1), werd aan het openbaar middelbaar onderwijs niet door inlanders of vreemde oosterlingen deel genomen; de Chinees, die in 1882 de hoogere burgerschool verliet, was niet in het eind-examen geslaagd; de ander schoot bij het overgangs-examen tot het 2e studiejaar te kort en bleef dus ook in het nieuwe cursusjaar de lessen van het 1e studiejaar volgen. Een zijner landgenooten, die mede te Batavia de lessen wenschte te volgen, voldeed niet aan de eischen van het toelatingsexamen. Vermits de Gouverneur-Generaal van oordeel was, dat, wanneer zich voor 't vervolg een grooter aantal vreemde oosterlingen voor de hoogere burgerscholen aanmeldde, men hen om financiëele en andere redenen zou moeten afwijzen, heeft hij, ten einde bij tijds teleurstellingen te voorkomen, de proefneming met de toelating van dergelijke leerlingen doen staken. Derhalve werd bepaald

dat voortaan geen vreemde oosterlingen meer als leerlingen zouden worden toegelaten, doch dat zij, die de lessen reeds volgden, den geheelen cursus zouden mogen volbrengen [1]).

De berichten omtrent gedrag en ijver der leerlingen waren over 't algemeen wederom alleszins bevredigend.

Aan de hoogere burgerschool voor meisjes was het aantal leerlingen, op ult. December 1882, 44, waaronder 5 toehoorderessen voor enkele vakken. IJver en gedrag waren bevredigend.

Aan de burgeravondschool te Soerabaja waren op bovengenoemden datum 52 leerlingen aanwezig; de lessen werden over het algemeen zeer geregeld bezocht.

Bij het einde van 1882 waren er — voor het openbaar lager onderwijs van Europeanen — 102 gemengde en 20 meisjesscholen aanwezig, tegen 99 en 16 het jaar te voren. Twee gemengde scholen zouden nog weldra geopend worden, terwijl in Mei 1883 tot de oprichting van 6 gemengde en 2 meisjesscholen besloten is. Het getal bijzondere scholen daalde tot 17, te zamen met 1761 leerlingen. Op de openbare scholen vond men 9201 leerlingen; in 't geheel waren er in Indië 970 kinderen van Europeesche afkomst tusschen de 6 en 14 jaar oud, die geen onderwijs genoten. Onder de leerlingen der openbare scholen waren 565 inlanders en 287 vreemde oosterlingen; onder die der bijzondere scholen 36 niet-Europeanen.

Van de scholieren van het openbaar lager onderwijs waren er 45,6 pCt. die geen schoolgeld betaalden, en 51.4 pCt. die in de laagste der drie schoolklassen zaten; er behoorden 58,3 pCt. tot het mannelijk geslacht.

Het onderwijzend personeel bij de Europeesche lagere scholen

---

[1]) Op historische gronden kan men aannemen dat de vrees voor overbevolking van de hoogere burgerscholen door Chineezen, voorloopig althans, geene reden van bestaan had. In 1877 werd voor het eerst één leerling van deze natie toegelaten; in 1878 volgde een tweede. Beide behoorden, volgens het verslag van 1880, tot de »uitstekendste leerlingen". In 1879 en 1880 werden geene nieuwe Chineesche leerlingen toegelaten, maar vertrok een der beide aanwezigen naar Nederland met het plan, te Utrecht in de rechten te gaan studeeren. In 1881 werd een nieuwe leerling aangenomen, in 1882 geene. Het hoogste aantal Chineezen die tegelijk de school te Batavia (te Semarang en te Soerabaja hebben zich nog nooit Chineezen aangemeld) bezochten, is dus *twee* geweest; toen het bovenbedoelde besluit genomen werd, was er op alle hoogere burgerscholen in Indië te zamen slechts één leerling, die tot de »vreemde oosterlingen" behoorde. Het voornaamste motief volgens den vorigen Minister van Koloniën — het financieële — kon alzoo dezen onstaatkundigen maatregel waarlijk niet wettigen!

bestond uit 222 mannen en 114 vrouwen, onder welke 22 (6 mannelijke en 16 vrouwelijke) kweekelingen.

In den minder gunstigen toestand van het onderwijs, voor zooveel die het gevolg was van de vele mutatiën en het veelvuldig aanvragen van verlof, kwam geene verbetering. Het schoolverzuim was gemiddeld 23 dagen per leerling.

De uitgaven van het openbaar lager onderwijs bedroegen volgens voorloopige opgaven *f* 1.486.373, terwijl aan schoolgelden *f* 170.131 ontvangen werd. Het totaal der kosten beliep alzoo *f* 1.316.242.

De gymnastiekscholen waren als in vorige jaren 3 in getal; die te Semarang telde 77, die te Soerakarta 69 en die te Djokjokarta 77 leerlingen. Eene particuliere teekencursus te Pasoeroean werd bezocht door 21 leerlingen; te Semarang werd eene avondschool opgericht, die aan het einde des jaars 12 leerlingen telde.

Voorbereidend onderwijs werd te Batavia gegeven door de Vereeniging tot het verschaffen van zoodanig onderwijs aan minvermogenden (78 jongens en 67 meisjes) en door de zusters Ursulinen (72 jongens en 81 meisjes). De Fröbelschool der vrijmetselaarsloge te Semarang had 47 jongens en 33 meisjes; te dezer plaatse werd voorts voorbereidend onderwijs verstrekt aan 20 jongens en 11 meisjes in de weeshuisscholen, en aan 25 jongens en 40 meisjes door de zusters Franciscanen. De 2 Fröbelscholen te Soerabaja (onderdeelen van particuliere scholen voor meergevorderden) telden te zamen 126 leerlingen. De in 1881 te Magelang geopende bewaarschool werd weder gesloten, daarentegen werd eene Fröbelschool te Neira op Banda opgericht.

De lessen aan de gouvernementsnormaalschool te Batavia werden aan het eind van 1882 gevolgd door 5 onderwijzers en 11 onderwijzeressen.

In dat jaar zijn 51 personen geëxamineerd; hiervan slaagden er 30, waaronder 15 die eene acte als hulponderwijzeres erlangden, 5 als hoofdonderwijzer, 3 als onderwijzeres in de Fransche taal, 2 als onderwijzer in die taal en 1 als hoofdonderwijzeres, 1 als onderwijzer in de Duitsche taal, 1 voor de landbouwkunde, 1 voor de gymnastiek en 1 als onderwijzeres in het teekenen.

Aan de particuliere normaalschool te Batavia tot opleiding van onderwijzeressen bij het voorbereidend onderwijs, werd in 1882 een examen afgenomen en aan 6 meisjes een diploma uitgereikt. »Bij gemis aan nieuwe leerlingen en wegens den geringen aanleg der 8 overgeblevenen" werd de opleidingsklasse in April 1883 tijdelijk

gesloten, nadat in Augustus 1882 een verzoek om subsidie van *f* 4000 's jaars door de Regeering was afgewezen.

Voorstellen betreffende eene nieuwe regeling van het toezicht op het inlandsch onderwijs zijn nog niet van de Indische Regeering ontvangen. Voorstellen omtrent eene herziening van het onderwijs aan de kweekscholen en wijziging in het leerplan op de gewone inlandsche scholen zijn »in overweging".

Aan de 9 kweekscholen waren als onderwijzers 30 Europeanen en 2 inlanders verbonden; voorts waren 18 inlanders in dienst als onderwijzers voor de talen en 3 voor het teekenen. Het examen ter verkrijging van een definitieve benoeming tot Europeesch onderwijzer aan eene kweekschool werd in 1882 met gunstig gevolg afgelegd door 2 onderwijzers voor het Javaansch, 1 voor het Makassaarsch, 1 voor het Battaksch, 1 voor de landbouwkunde en 1 voor de landmeetkunde.

De kweekscholen — waarvan die te Bandong, Magelang en Probolinggo elk 100, die te Padang Sidempoean 25 en die te Fort de Kock, Bandjermasin, Makassar, Tondano en Amboina elk 50 leerlingen kunnen bevatten — waren evenals het vorige jaar nagenoeg geheel bezet; bij het eindexamen slaagden 48 kweekelingen, tegen 33 en 57 in de beide voorafgaande jaren. De kennis der geëxamineerden werd voldoende genoemd te Fort de Kock, goed en vrij goed te Magelang, tamelijk voldoende te Bandong. Te Bandjermasin moest veel toegevendheid worden gebruikt, ofschoon de candidaten reeds 7 jaren aan de kweekschool aldaar hadden doorgebracht.

Over het algemeen blijft de beoefening van de Nederlandsche taal aan de kweekscholen met veel moeite gepaard gaan; het denkbeeld is zelfs geopperd, om het onderwijs in die taal niet langer verplichtend te stellen.

Ter aflegging van het examen voor onderwijzer en hulponderwijzer volgens de lichtere programma's dan voor het eindexamen der kweekscholen bepaald, meldden zich 314 candidaten aan, waarvan 65, dus ruim 20 pCt. slaagden.

Het getal van drie inlanders, die bij den heer Hekker te Amsterdam worden opgeleid voor de betrekking van inlandsch onderwijzer aan eene kweekschool of aan eene school voor kinderen van inlandsche hoofden, onderging in 1882 geene verandering. Omtrent hun ijver, vorderingen, gedrag en gezondheid wordt gunstig bericht. Nopens de zes vroeger (in 1879, 1880 en 1882) naar Indië teruggekeerde kweekelingen wordt gemeld dat Si Hamsah in Mei 1883 daar het

examen voor hulponderwijzer met goed gevolg heeft afgelegd; dat Mas Ardi Sasmita in dat examen niet slaagde en nu voor goed als onderwijzer bij eene gewone inlandsche school werd geplaatst en dat de 4 overigen, die hier te lande aan het hulponderwijzersexamen hadden voldaan, aan de kweekscholen te Magelang en te Tondano werkzaam waren.

De »scholen voor kinderen van inlandsche hoofden en andere aanzienlijke inlanders" te Bandong, Magelang, Probolinggo en Tondano hadden, aan het eind van 1882, 32, 59, 59 en 32 leerlingen; het eindexamen werd met goed gevolg afgelegd door 6 kweekelingen van Magelang, 2 van Probolinggo en 1 te Tondano. Een voorstel tot gewijzigde inrichting dezer scholen is ingediend.

De in 1881 geopende particuliere meisjes kost- en dagschool te Tomohon in de Minahassa verkeerde in bloeienden toestand; er waren 23 kost- en 9 dagleerlingen.

De school te Magelang voor Amboneesche soldatenkinderen telde 28 jongens en 10 meisjes; de Depoksche school 117 jongens en 63 meisjes, en de Ambonsche burgerschool 272 leerlingen, waaronder 18 Europeanen, 6 vreemde Oosterlingen, 73 kinderen van »inlandsche burgers" en 175 eigenlijke inlanders.

Het getal openbare inlandsche scholen bedroeg, op het einde van 1882, op Java en Madoera 193, en in de Buitenbezittingen 319; onder deze laatste zijn begrepen 33 scholen in de Minahassa, welke de vroegere zendingsscholen hebben vervangen. Het onderwijzend personeel bestond uit 1241 inlanders (582 op Java en Madoera en 659 op de Buitenbezittingen). Omtrent het aantal leerlingen loopen de opgaven slechts over 1881 voor Java en Madoera (26527, waaronder 61 meisjes) en over 1880 voor de Buitenbezittingen; deze opgaven (16603 voor 216 scholen) zijn echter nog onvolledig.

De uitgaven voor het openbaar inlandsch onderwijs bedroegen:

	1881	1882
Tractementen, leermiddelen enz.	*f* 1.073,534	*f* 1.049,060
Gebouwen en huishuur . . .	» 192,580	» 185,496
Te zamen	*f* 1.266,114	*f* 1.234,556
Ontvangen schoolgelden . . .	» 69.491	» 69,978
Blijft ten laste van den lande .	*f* 1.196,623	*f* 1.164,578.

De opgaven voor 1882 zijn »voorloopig".

In 1882 werden 80 particuliere inlandsche scholen door subsi diën — totaal *f* 15,225 — gesteund.

EEREDIENST. Er ontbraken 7 predikanten (met verlof afwezig), zoodat een der standplaatsen te Batavia, een te Amboina en die te Fort de Kock, Pontianak, Bandjermasin en Ternate vacant waren en slechts een predikant ter beschikking was van het kerkbestuur. De vacature te Bandjermasin werd in 't begin van 1883 aangevuld; daarentegen zijn toen nog 3 vacatures ontstaan, 2 door buitenlandsch verlof en 1 door overlijden.

Een hulpprediker der 1ste klasse (te Depok) en 19 hulppredikers 2de klasse waren in functie. Het aantal inlanders, door hen voor het kerkelijk leeraarsambt opgeleid, bedroeg 47; in den loop des jaars werden 11 tot kerkelijk leeraar aangesteld. Aan het seminarium voor inlandsche hulpzendelingen te Depok voltooiden 4 leerlingen hunne opleiding (1 Depokker en 3 Dajaks); er waren in 't geheel 30 kweekelingen.

Vier zendelingen, allen van het Rijnsche genootschap te Barmen, werden toegelaten.

Aan het eind van 1882 waren er 26 Roomsch-Katholieke geestelijken, waarvan 19 uit 's lands kas worden bezoldigd.

Ter voorkoming van moeielijkheden is door den Gouverneur-Generaal voorgeschreven, dat ieder inlandsch Christen in de residentiën Menado, Amboina en Ternate, die zijn kerkgenootschap wil verlaten om in een ander te treden, daarvan kennis moet geven, in tegenwoordigheid van twee getuigen, aan den geestelijke van zijn kerkgenootschap, met verklaring dat hij dit geheel doet uit eigen beweging en zonder aanzoek van eenig kerkgenootschap. Van die verklaring wordt hem een schriftelijk bewijs uitgereikt, zonder hetwelk hij niet in een ander kerkgenootschap mag worden opgenomen.

De Regeering verleende vergunning om van Roomsch-Katholieke zijde een aanvang te doen maken met het bekeeringswerk der heidensche bevolking van Midden-Timor (landschappen Fialarang en Djeniloe); in beginsel verklaarde zij voorts geen bezwaar te hebben tegen de vestiging van een Katholieken zendingspost in het oostelijk deel van Zuid-Celebes, aan de Kendaribaai, mits de zendelingen zich niet naar het binnenland begeven.

In 1882 vertrokken naar Mekka 4450 bedevaartgangers (2465 van Java en Madoera en 1985 van de Buitenbezittingen), en keerden 3398 vandaar terug (2037 van Java en Madoera en 1361 van de Buitenbezittingen). Bij den consul te Djeddah meldden zich 4302 personen aan, onder welke 138 zonder en 60 met een te Singapore, Penang of Bangkok afgegeven pas.

Van de gelegenheid, om de reis met Nederlandsche stoomschepen te doen, maakten in 1882 nog slechts weinigen gebruik (160, waarvan 17 met retourbiljetten), vermoedelijk omdat die gelegenheid nog weinig bekend was; in 1883 is zij beter bekend geworden, en vervoerden onze stoomschepen 1455 bedevaartgangers met 183 kinderen, onder welke 152 volwassenen en 9 kinderen met retourbiljetten.

Het aantal Mohammedaansche godsdienstscholen bedroeg — voor zoover na te gaan — op Java en Madoera 10488, met 161839 leerlingen; op Sumatra's Westkust 1917 met 24710 leerlingen; ter Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 144 met 1842 leerlingen.

De SPAARBANKEN te Batavia, Semarang, Soerabaja, Padang en Makassar hadden te zamen onder hare berusting: op 1 Jan. 1882 *f* 6 169 847.25[5], op ult[o] Dec. van dat jaar *f* 6 754 715.70[5], met een reservefonds resp. van *f* 344 409.78[5] en *f* 385 562.13[5]. Men had op laatstgenoemden datum:

te Batavia	2525	inleggers met	*f* 1 420 537.35[5]	kapitaal en	*f* 103 600.—	reservefonds.
» Samarang	3501	» »	» 2 621 226.70[5]	» »	» 198 874.71[5]	»
» Soerabaja	2433	» »	» 2 431 870.76[5]	» »	» 72 180.21	»
» Padang	252	» »	» 159 374.—	» »	» 3 925.49	»
» Makassar	142	» »	» 121 706.88	» »	» 6 981.74	»

SPOORWEGEN. Van de lijn Soerakarta-Blitar-Sidoardjo was het gedeelte Madioen-Sidoardjo van de hoofdlijn, en Kertosono-Kediri van de zijlijn in exploitatie; in Juni en Juli 1883 zijn nog in exploitatie gekomen het vak Kediri-Toeloeng Agoeng van de zijlijn (ruim 30 k.M.) en Madioen-Paron (26 k.M.) van de hoofdlijn. In 't geheel zijn thans 337,234 k.M. van dezen spoorweg in gebruik en ruim 105 k.M. in aanleg (van Paron naar Soerakarta en van Toeloeng Agoeng naar Blitar.)

Van de lijn Pasoeroean-Probolinggo (40,810 k.M.) zijn de ontwerpen vastgesteld en de onteigeningen afgeloopen; op 31 Mei 1883 was de baan over eene lengte van 7,5 k.M. gereed.

Van den spoorweg Buitenzorg-Tjitjalengka was sedert Maart 1882 het gedeelte Buitenzorg-Soekaboemi in exploitatie; in Mei 1883 is ook het vak Soekaboemi-Tjiandjoer, lang 38,655 k.M., in gebruik gesteld. In het geheel zijn thans 95,762 k.M. in exploitatie en omstreeks 87 k.M. in aanleg.

In 1882 waren van de Oosterlijnen in exploitatie: in het 1[e] halfjaar 234.254 k.M., in het 2[e] halfjaar 281.187 k.M.; aldus gemiddeld 257.913 k.M.; de gemiddelde exploitatielengte was in 1878

(gedurende $7^{1}/_{2}$ maand) 68,610, in 1879 98,947, in 1880 119,025, in 1881 191,693 k. M.

De uitkomsten der exploitatie waren:

	Ontvangsten.	Exploitatie-kosten.	Winst.	Winst over het geheele jaar.
	(per dag-kilometer).			
1878 . . .	*f* 16,54	*f* 8,21[5]	*f* 8,32[5]	*f* 130.782.19[5]
1879 . . .	» 21,48	» 10,28	» 11,20	» 404,531.84
1880 . . .	» 20,95	» 12,—	» 8,95	» 389,973.95
1881 . . .	» 21,19	» 10,29[5]	» 10,89[5]	» 762,460.99
1882 . . .	» 19,64	» 9,23	» 10,41	» 979,786.57

Het totaal reizigers (1.259.883) bedroeg gemiddeld 116 per trein; hiervan 0.38 pCt. in de 1[e], 3.52 pCt. in de 2[e] en 96.10 pCt. in de 3[e] klasse; in de opbrengst droegen de 3 klassen resp. bij 2.44 pCt., 14.12 pCt. en 83.44 pCt.

Op de ontvangsten oefenden hooge waterstanden in Juni en Juli 1882 in de Brantas-rivier nadeeligen invloed uit, daar twee kunstwerken in den spoorweg bezweken en een gedeelte der baan onder water werd gezet.

Het steenkolenverbruik beliep 5683,634 ton.

Van de Westerlijnen waren in 1882 gemiddeld 50,123 k. M. in exploitatie. De uitkomsten waren per dag-kilometer: ontvangsten *f* 14.13[5], exploitatie-kosten *f* 9.59, winst *f* 4.54; de winst over het geheele jaar was dus *f* 83.130.07.

Het totaal reizigers was 211.852; per trein gemiddeld 130. Hiervan reisden resp. 0.44, 3.24 en 96.32 pCt. in de 1[e], 2[e] en 3[e] klasse; in de opbrengst deelden de drie klassen voor 3.02, 12.79 en 84.19 pCt.

Tengevolge van zware en aanhoudende regens kwamen in het baanvak Buitenzorg-Tjitjoeroek beschadigingen voor. Aan steenkolen werden 965,7 ton gebruikt.

Het vervoer met de Westerlijnen was, in verhouding met dat der Oosterlijnen, over 't algemeen nog gering, doch na de opening van den spoorweg tot Tjiandjoer wordt daarin geleidelijk verbetering verwacht.

De spoorweg van Olehleh naar Kota Radja (Atjeh) bracht in 1882 *f* 47,332 op, terwijl de exploitatiekosten *f* 46,754.47 bedroegen. (Onder de ontvangsten is echter vermoedelijk niet gerekend op de vervoerde gouvernementsgoederen en die van aannemers, aan welke vrij transport per spoor is verleend). In hoever men gevorderd is met de uitvoering van het plan om dit lijntje tot Glékambing door te trekken en als stoomtramweg te exploiteeren, was nog niet gebleken; wel is gebleken van een in Indië opgevat plan om met

de doortrekking niet verder te gaan dan Anagaloëng, en om de trambaan, althans tusschen Kota Radja en Lambaroe, boven het hoogst bekend bandjirpeil aan te leggen, wat een aanzienlijk grondverzet en den aanleg van kostbare ijzeren bruggen zou noodig maken.

Omtrent den particulieren spoorweg Semarang-Vorstenlanden blijkt, dat de bruto-ontvangsten in 1882 waren *f* 3 142 194,61⁵; de uitgaven *f* 1 076 485,38, de winst *f* 2 065 709,23⁵, tegen *f* 2 034 006,75⁵ in het vorige jaar. Per dag-kilometer was de ontvangst *f* 42,40, de uitgaaf *f* 14,52, de winst *f* 27.88. Over deze lijn werden 4191 ton steenkolen verbruikt.

Op de lijn Batavia-Buitenzorg namen de ontvangsten weder belangrijk toe: deze bedroegen *f* 770 301,87, de uitgaven *f* 301 805,59, de winst alzoo *f* 468 496,28. Per dag-kilometer was de ontvangst *f* 36,38, de uitgaaf *f* 14,25, de winst *f* 22.13. Het verbruik van steenkolen beliep 1266 ton.

Voor één spoorweg op Java werd eene concessie definitief verleend en aanvaard, n.l. van de hoofdplaats Tagal naar Balapoelang, met een zijtak van Bandjaran naar Pangka.

De aanvragen betreffende den aanleg van spoor- en stoomtramwegen ter Sumatra's Westkust en de ontginning van het Ombilienkolenveld zijn weder met een vermeerderd. Op vorige concessieaanvragen is geantwoord dat de Regeering (in Nederland) »in de tegenwoordige financieele omstandigheden geen vrijheid kan vinden om, waar voor zoovele zaken van dringender aard hoogst aanzienlijke uitgaven moesten gedaan worden, zich opofferingen te getroosten ten behoeve van spoorwegaanleg en kolenontginning op Sumatra".

Aan de Deli-maatschappij is eene definitieve concessie verleend voor een spoorweg van de ankerplaats Belawan over Medan naar Deli Toewa, met een zijtak van Medan naar Timbang-Langkat in het landschap Deli. Deze spoorweg moet in Juli 1887 voltooid zijn.

Omtrent de Financiën moeten wij ons tot enkele cijfers en aanteekeningen bepalen.

De voorziening der Indische kassen voor den dienst van 1883 had, behalve door aanvoer van *f* 200.000 aan zilveren pasmunt, uitsluitend plaats door wisseltrekking, omdat »aan eene aanvraag om uitzending van zilveren specie wegens den ongunstigen toestand van 's Rijks schatkist geen gevolg kon worden gegeven". Men verkreeg van 15 Dec. 1882 tot 25 Juli 1883 in 't geheel *f* 20.759.028 Ind. Ct., tegen den gemiddelden koers van 101,193 pCt.; in het vorige jaar bedroeg de gemiddelde koers 100,84 pCt.

De verpachtingen van het opium-debiet leverden voor 1883 voor Java en Madoera een totaal-pachtsom van *f* 10,476.744; bovendien wordt gerekend op een winst van *f* 2.844.162 op de verstrekte opium. Het aantal aanhalingen bedroeg in 1881 7280, tot een totaal van 11767,676 kattis; in 1882 5714, tot een totaal van 9428,957 kattis, alles herleid tot ruwe opium. »Men is het er in Indië over eens dat de sluikhandel, ondanks het ter zee langs de noordkust van Midden-Java uitgeoefend toezicht, een grooten omvang heeft genomen."

In de 4 gewesten: Sumatra's Westkust, Benkoelen, Palembang en Zuider en Oosterafdeeling van Borneo, is de opiumpacht in hoofdzaak geregeld als op Java. De opbrengst wordt voor 1883 aldaar geraamd op *f* 471.000 als pachtsom en *f* 244.908 als winst op de te verstrekken opium.

Voor de overige Buitenbezittingen, voor zoover daar opiumpacht bestaat, wordt gerekend op eene pachtsom van *f* 1 881 512.

De Indische schatkist trekt dus in één jaar uit den opiumhandel een inkomst van bijna 16 millioen gulden!

De pacht van de pandhuizen beliep voor 1883, op Java en Madoera, *f* 763 228, en op enkele Buitenbezittingen — waar zij is ingevoerd en niet tegelijk met andere middelen verpacht is — *f* 62368.

De verdere verpachte middelen werden geraamd in 1883 *f* 3451 352,50 te zullen opbrengen.

Omtrent de in- en uitvoerrechten wordt vermeld dat nieuwe bepalingen zijn vastgesteld, waarbij vooral naar vereenvoudiging van formaliteiten werd gestreefd, en dat de havens van Tagal, Pekalongan, Probolinggo en Tandjong Pandan (Billiton) voor den algemeenen invoer werden opgesteld. De opbrengst der rechten beliep in totaal *f* 9 394 888, meer dan eenig jaar te voren.

De accijnzen (op inlandsch gedistilleerd en tabak) werden op nieuw geregeld; zij leverden in 1882 *f* 123 702 en *f* 146 978 op.

De personeele belasting gaf in dat jaar *f* 732 925; het patentrecht *f* 671 159, en de verponding, benevens de belasting op de specerijperken der Banda-eilanden *f* 1 541 726.

Aan bedrijfsbelasting vloeide in 's lands kas *f* 2 548 342, tegen *f* 2 651 621 in 1881; de daling was vrij belangrijk in West-Java ten gevolge van de rampen — vooral de veeziekte — welke in de laatste jaren de bevolking teisterden; in Midden- en Oost-Java was de achteruitgang der tabakscultuur met de daaruit voortspruitende mindere welvaart der bevolking oorzaak van den lageren aanslag.

De belasting op paarden en rijtuigen daalde van *f* 212 772 op *f* 203 804.

Aan zegel-, vendu-, overschrijvings- en successierechten werd in 1882 ontvangen *f* 1 966 741, tegen *f* 2 071 541 in het voorgaande jaar.

De voorgenomen herziening van de zegelbelasting is in Indië nog in behandeling. Tot de plannen van belastingherziening behoort ook dat om een successierecht in te voeren, waaraan de erfenissen en legaten in de rechte lijn mede onderworpen zijn.

De exploitatie van 's lands bosschen op Java wordt berekend, in 1882 te hebben opgebracht onzuiver *f* 1 204 783, zuiver (echter zonder de kosten van de boschpolitie) *f* 717 374. Deze cijfers zijn echter als minima te beschouwen, vermits de waarde der in eigen beheer voor 's lands dienst gekapte houtwerken berekend is volgens de tariefsprijzen, die veel lager zijn dan de marktwaarde, en niet in rekening wordt gebracht het vele hout, dat door en ten behoeve van den dienst der Staatsspoorwegen in het tracé der in aanleg zijnde lijnen gekapt is.

Moet — in 't bijzonder wat betreft de exploitatie — voor Nederlandsch-Indië aan het stelsel van Staats-spoorwegen worden vastgehouden?

In het November-nummer van de *Indische Gids* komt een bijdrage voor van den heer K., getiteld: »*Moet voor Nederlandsch-Indië aan het stelsel van Staats-spoorwegen worden vastgehouden?*

De heer K., vermoedelijk een Ingenieur van den dienst der Staats-spoorwegen op *Java* en wel, zooals moet worden begrepen uit hetgeen hij mededeelt, werkzaam op het hoofdbureau van den dienst, is blijkbaar in zoo verre niet goed op de hoogte van het door hem behandelde onderwerp, dat hij herhaaldelijk toont, de intieme geschiedenis der zaak niet te kennen en van spoorweg-oeconomie en spoorweg-exploitatie slechts oppervlakkige kennis te bezitten, zonder praktische ervaring en ondervinding.

Zijn overigens goed geschreven en in andere opzichten gansch niet onbelangrijke bijdrage zoude een ernstige weerlegging minder noodig maken, indien niet juist de onderdeelen, waarin de schrijver het meest te kort schiet — met name de kracht van het partikulier initiatief en de eischen der exploitatie — in den bestaanden stand van zaken, de Indische spoorweg-kwestie geheel beheerschten en het er dus vooral op aankomt te voorkomen, dat daaromtrent verkeerde voorstellingen zich vormen. Zijn onvoldoende kennis van de geschiedenis der zaak verraadt de heer K. al dadelijk in het begin van zijn geschrift, want, in strijd met hetgeen hij beweert, hebben zich wel degelijk teekenen voorgedaan die konden doen verwachten, dat na voltooiing van de eerste lijnen van de Nederlandsch-Indische spoorweg-maatschappij, nog meer spoorwegen door particulieren zouden worden tot stand gebracht. Meer dan een aanvraag is daarvoor gedaan.

Vele aanvragers stelden te hooge eischen, doch waarom?

Niet alleen, omdat de Regeering voor den Staat verscheiden voordeelen verlangde zonder zelve iets te willen bijdragen, maar ook omdat zij verlangde in één concessie samen te vatten al de spoorwegen die de zoogenaamde stamlijn vormen. Voor gedeelten van die lijn daarentegen, zijn verscheidene, althans als grondslag voor verdere onderhandelingen niet onaannemelijke aanbiedingen gedaan.

Onder anderen door de reeds genoemde Ned. Ind. spoorweg-maatschappij:

1°. in 1873, tot aanleg van lijnen van Solo naar Madioen en van Djokjo naar Bagelen;

2°. in 1874, tot aanleg van de spoorwegen in Midden- en Oost-Java;

3°. in 1875, voor het aanleggen der spoorwegen in Midden-Java, en

4°. in 1877, voor het aanleggen van de lijnen, van Solo naar Madioen en van Djokjo in de richting van Tjilatjap.

Met welk resultaat?

Op de eerste aanbieding is, voor zoo veel bekend, nimmer beschikt; op de tweede kwam ten antwoord, dat concessiën met staatshulp voorshands niet werden verleend; de derde leidde na vele onderhandelingen tot vier overeenkomsten met de Regeering, die daarna door een opvolgend Ministerie afgekeurd en vervolgens door de Tweede Kamer verworpen werden, terwijl de vierde, waarbij geen staatshulp was gevraagd, werd beantwoord met de eenvoudige kennisgeving dat in het verzoek der Maatschappij niet kon worden getreden.

Ook andere aanbiedingen van particulieren hadden een gelijksoortig lot; zoo moest b. v. in 1874 door den aanvrager van eene concessie zonder garantie, voor de lijn Soerabaja-Passoeroen-Malang, na onderhandeling met de Regeering in Indië, van die onderneming worden afgezien, omdat hem veel te bezwarende, onaanneembare voorwaarden werden gesteld.

De ware geschiedenis is dan ook deze.

De nieuwste mode was destijds Staatsspoorwegen. Op Java wilde men daarom ook Staatsspoorwegen hebben en legde mitsdien, veelal zonder nadenken en soms zonder moedwil, aan concessie-aanvragers allerlei moeielijkheden in den weg, evenals men thans, nu de mode zich weder begint te verklaren voor particuliere spoorwegen, op Java zal doen wat men reeds op vele andere plaatsen doet of tracht te doen, dat is de Staatsspoorwegen verkoopen of althans de exploitatie in handen geven van particulieren.

Veel jaren zullen er wel niet meer verloopen of alle lijnen op

Java zijn, ten minste wat de exploitatie betreft, onder het beheer van particulieren en de tegenwoordige bestuurders der Staatslijnen doen al hun best om dit te verhaasten. Gelukkig, want èn de Staat èn het publiek zullen er beter bij varen.

De curieuse politieke beschouwingen van den heer K. onbesproken latende, vestig ik daarentegen meer in 't bijzonder de aandacht op zijn nog vreemder wijze van schatten van het aantal kilometers spoorweg, dat *Java* noodig heeft.

Hij gaat daarbij uit van het denkbeeld, dat de behoefte evenredig is aan de oppervlakte en aan de hoeveelheid landbouwproducten die daarop kunnen worden geteeld, en zoo wordt alles met een regeltje van drieën afgedaan.

Want, zoo redeneert de heer K., Java kan in verhouding meer voortbrengen dan Nederland, omdat het vruchtbaarder is. Java is viermaal grooter dan Nederland, Nederland heeft 2000 kilom. spoorweg, ergo moet Java minstens 4 × 2000 = 8000 kilom. spoorweg hebben. C'est simple comme bonjour.

Ongelukkig is de zaak echter niet zoo heel eenvoudig, daar de verkeersbehoeften in beide landen hemelsbreed verschillen.

In Nederland bestaan de spoorwegen slechts voor een zeer klein gedeelte van het vervoer van landbouw-producten in 't eigen land geteeld, maar bijna geheel van het vervoer van en voor fabrieken, mijnen, enz., en vooral van het transito-vervoer tusschen de zeehavens en Duitschland, België, enz.

Zoo bedroeg b. v. in 1882 het goederenvervoer van de Nederlandsche Staatsspoorwegen 3.182,003 tonnen en daarvan werden 1.673.931 tonnen of meer dan de helft aan de grenzen in- en uitgevoerd, bijna geheel met bestemming om het land slechts door te trekken, terwijl de rest van de vervoerde ruim 3 millioen tonnen nog voor het grootste gedeelte van en naar fabrieken werd vervoerd.

Op *Java* is de toestand geheel anders en in het geheel niet te vergelijken met die in de landen van Europa en zelfs niet met de toestanden in landen op het vasteland in andere werelddeelen gelegen.

Java is een zeer lang en smal eiland, waarvan de eene lange zijde als het ware geheel reede is, waar schepen bijna overal kunnen ankeren, laden en lossen; waar de bevolking hoofdzakelijk leeft van één voedingsmiddel (rijst), dat zij bijna overal in genoegzame hoeveelheid zelve teelt en waarvan dus alleen de hier en daar niet voor plaatselijke consumptie benoodigde kleine overschotten worden vervoerd, gedeeltelijk naar enkele andere plaatsen op het eiland,

waar tijdelijk of door bijzondere omstandigheden geregeld, het hoofdvoedingsmiddel niet in voldoende hoeveelheid is of wordt geteeld, en verder voor uitvoer naar de kust.

Noch transito-vervoer, noch vervoer van groote hoeveelheden voedingsmiddelen of grondstoffen, zooals de mijnen leveren of groote fabrieken noodig hebben en verwerkt weder verzenden, komen op Java te pas. Daar is alleen behoefte aan vervoer van de betrekkelijk geringe hoeveelheid consumptiemiddelen die de bewoners niet zelve produceeren, en van de nog geringer hoeveelheden van overproductie of tekortkomsten van het hoofdvoedingsmiddel en van enkele, speciaal voor de Europeesche markt geteeld wordende — waardige — doch voor spoorwegverkeer geen groot vervoerruimte vorderende landbouwproductiën.

En aan die behoefte en aan hetgeen vereischt wordt voor het personenverkeer wordt ruim voldaan door één stoomlijn in de richting van de lengte van het eiland met eenige zijtakken voor af- en aanvoer van en naar de kust, welke laatsten daarbij in den regel veel lichter gebouwd kunnen worden dan de eerste.

Ik wil daarmede niet zeggen, dat de 8000 k. m. van den heer K. niet te gebruiken, niet wenschelijk zouden zijn; elke verbetering in de middelen van vervoer is dit. Ik beweer alleen dat aan de werkelijke behoefte niet veel minder zal zijn voldaan, waarbij ik opmerk, dat elke spoorweg, waaraan geen behoefte is, geen levensvatbaarheid kan hebben, ja wat meer is misschien de levensvatbaarheid aan andere lijnen ontneemt of deze tot duurder vervoer verplicht.

Intusschen, aannemende dat *Java* aan veel meer spoorwegen behoefte heeft, wat is dan door de Regeering gedaan om die behoefte te bevredigen?

Na lang aarzelen is eindelijk aan particulieren één concessie verleend en daarna aan dezelfde ondernemers nog een tweede. Die eerste concessie met geheel onvoldoende rentegarantie, was ook in vele andere opzichten niet goed De Volksvertegenwoordiger, die haar als Minister van Koloniën had verleend, erkende in de Tweede Kamer zelfs ruiterlijk, dat hij daarin niet minder dan 6 fouten had gemaakt of niet voorkomen; een ander Kamerlid noemde de concessie »niet wel overwogen, niet goed doordacht en verklaarde dat de groote en *onvoorziene* moeielijkheden die bij den aanleg van den eersten spoorweg op Java zijn ondervonden, »*uitsluitend het gevolg waren der concessie*", enz.

Die moeielijkheden en de gevolgen daarvan kunnen dus den heer K. het recht niet geven te beweren, dat »particulieren nog

het bewijs niet hebben geleverd, dat zij iets van beteekenis op spoorweggebied kunnen daarstellen".

Die bewering wordt dan ook door de geschiedenis weersproken, want de eerste 261 kilom. spoorweg zijn door particulieren aangelegd; particulieren hebben dus den weg gewezen, de vele vooroordeelen tegen spoorwegen op Java, de eerste en grootste moeielijkheden overwonnen en het bewijs geleverd, dat spoorwegen aldaar nuttig, noodig en rentegevend kunnen zijn.

Beteekent dit reeds veel, er is nog meer, want door diezelfde particulieren had de Regeering kunnen krijgen spoorwegen in de Preanger, in Oost- en in Midden-Java, in één woord al de lijnen die nu door den Staat gebouwd zijn of worden. Allen, zonder meer uit te geven dan een voorschot van eenige — zooals nu blijkt — weinige millioenen voor rente-garantie, en het aan de ondernemers gedurende 90 jaren in bruikleen laten van deze lijnen, die daarna vrij en onbezwaard aan den Staat zouden zijn vervallen.

De Regeering heeft dit echter niet gewild. Nadat particulieren het bewijs hadden geleverd dat de uitvoering van groote spoorwegwerken op Java zeer goed mogelijk is, en toen de particuliere lijnen ook goede renten begonnen te geven, zou zij zelve spoorwegen aanleggen en alle aanbiedingen van particulieren, waaronder meer dan één die goede grondslagen bevatte voor verdere onderhandelingen, werden afgewezen of zoo bezwarende voorwaarden in den weg gelegd, dat de voorstellers er wel van moesten afzien.

Geen wonder dat particulieren niets méér hebben uitgericht.

En heeft de Regeering nu zooveel meer en beter gedaan, heeft zij iets zoo bizonder groots verricht en is door hare, het particulier initiatief ter zijde schuivende, bemoeienis op eenigszins afdoende wijze in de erkende behoefte voorzien?

Ook hierop geven de feiten een ontkennend antwoord.

Gebruik makende van de door de particuliere ondernemers op Java opgedane ondervinding en van het in dezen dienst geoefende personeel, heeft de Regeering de zaak wel flink en op breeden grondslag aangevat en zullen in 1884 door haar 666 K. M. spoorweg zijn gebouwd, doch dit is niet meer dan ongeveer $2^1/_2$ maal de lengte van de eerste door particulieren gebouwde lijnen, en niet veel meer dan ruim de helft van de spoorwegen die de Regeering uitdrukkelijk heeft gezegd zelf te zullen bouwen. Derhalve niet zoo wonder veel, en toch, met die 666 K. M. schijnen hare krachten reeds uitgeput. Zij heeft althans reeds verklaard, op den tot dus ver gevolgden voet niet te kunnen voortgaan en, ook voor de lijnen

die zij eerst zelf zoude bouwen, thans weder concessiën te willen verleenen. Daarbij schijnt er ook reeds ernstig sprake van te zijn, om den Staats-aanleg geheel te staken en aangevangen werk dus half voltooid te laten.

Of de Regeering tot dit uiterste zal besluiten, moge nog twijfelachtig zijn, zeker is het dat zij thans de hulp van particulieren wél wil aannemen; de vraag is echter hoe?

Omdat de spoorwegen uitgaande van de drie hoofdplaatsen van Java winsten geven, meent de Regeering dat alle of althans vele anderen dit ook zullen doen en wil zij dus geen financiëelen steun verleenen. Dit echter niet alleen, zij wil concessiën toestaan, maar zóo, dat geen soliede kapitalist er geld voor kan geven.

Elke concessie moet bevatten twee hoofdbepalingen, *vooreerst* de beschrijving van den te maken weg en wat verder gebouwd moet worden, zóódat men goed wete en kan nagaan wat wordt verlangd, wat moet worden uitgegeven, en *ten tweede* de tarieven van vervoer, opdat men een vaste basis hebben voor de inkomsten.

In de concessiën zooals men die in Indië thans geeft of wil geven, wordt de eerste bepaling zoo wat doch zeer onvolledig gevonden, maar de tweede ontbreekt geheel, want er wordt niets meer van gezegd dan, »de tarieven worden door den Gouverneur-Generaal vastgesteld", dan wel, hetgeen op hetzelfde neerkomt, »de tarieven zijn aan de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal onderworpen". Ook in de vroeger verleende concessiën was diezelfde bepaling opgenomen, doch waren tevens voor de voornaamste vervoeren maxima-prijzen vastgesteld, en bovendien toen waren er nog geen spoorwegen, die door den Staat werden geëxploiteerd, waarvan de bestuurders beweren het beter te weten en, belast als zij tevens zijn met het toezicht op de particuliere lijnen, ook verlangen dat anderen dat alleen betere volgen.

Wie, die geld voordeelig en zeker wil uitzetten, zal dwaas genoeg zijn het toe te vertouwen aan een onderneming, die aldus afhangt van de willekeur van veelal zelfgenoegzame ambtenaren, die bovendien als exploitanten van de Staatsbanen min of meer concurrenten zijn, en soms handelen alsof de voor *alle* spoorwegdiensten vastgestelde bepalingen voor *hun* dienst niet geldend zijn.

Neemt men daarbij nog in aanmerking dat — ben ik niet geheel verkeerd onderricht — onlangs opgestelde concessiën weder nieuwe bepalingen inhouden, waardoor de concessionaris ook in alle andere opzichten geheel is overgeleverd aan het goeddunken der regeeringsambtenaren, dan is het waarlijk niet vreemd dat concessionarissen

vóor de uitvoering van dergelijke ondernemingen geen geld kunnen krijgen, althans in Nederland. Zoo het in Engeland op billijke voorwaarden wordt verkregen, dan is het waarschijnlijk om politieke redenen en laat ik, even als de heer K., het aan anderen over daaromtrent een oordeel uit te spreken.

Uit het bovenstaande blijkt afdoende, dat het niet aan gebrek aan ondernemingsgeest is te wijten, dat particulieren in de laatste jaren op Java niets van beteekenis op het gebied van spoorwegen hebben tot stand gebracht, en dus ook de ongegrondheid van het daarop steunende beweren van den heer K., »dat het oogenblik om van staatsaanleg af te zien nog niet is gekomen."

Hij ziet daarbij bovendien geheel over het hoofd, dat de Staat in plaats van zelf te bouwen, zou kunnen beproeven, de particulieren aan te moedigen door het verleenen van finantiëelen steun; daardoor heeft hij wel particulieren gevonden, die energie genoeg hadden om den eersten spoorweg op Java te bouwen, om, zooals men zegt, »de kastanjes uit het vuur te halen", om zich aan alle, destijds nog onbekende en slechts gedeeltelijk voorziene moeielijkheden van technischen, finantiëelen en niet het minst van politieken aard te wagen en deze te overwinnen. En zou men ze op dien voet dan nu niet kunnen krijgen, nu er geen enkel niet te voorzien bezwaar van belang meer te overwinnen is? In overvloed, mits de Regeering niet te veel verlangt, niet b. v. dat de particulieren de onvoordeelige lijnen aanleggen, terwijl de Staat de voordeelige voor zich behoudt; niet dat zij te veel in eens ondernemen; niet dat zij er zich aan onderwerpen, om voor den Staat voor niets of veel verminderde prijzen, voor den ondernemer lastige en kostbare diensten te verrichten, en vooral mits men aan den concessionaris een vaste basis voor zijne inkomsten verzekere, een behoorlijke vrijheid van handelen late en hem niet afhankelijk maakt van telkens afwisselende besturen en ambtenaren.

De Staat zoude, zoo gaat de schrijver voort, alleen den arbeid mogen staken, indien de verkregen uitkomsten onbevredigend waren en niet aan de billijke verwachtingen beantwoorden, en hij tracht nu te bewijzen dat op Java Staatsaanleg niet duur is en Staatsexploitatie goede resultaten heeft gehad, om daaruit te besluiten dat men met beiden moet voortgaan.

De gronden voor zijn bewijs, dat de aanleg van de Staatsspoorwegen op Java zeer goedkoop is, komen intusschen weinig juist voor, want zelfs in absoluten zin vergelijkt hij daartoe de kosten

van aanleg met die der Nederlandsche spoorwegen, terwijl hij zelfs ergens anders zegt, dat de laatstgenoemde veel meer capaciteit hebben en aan geheel andere eischen moeten voldoen dan de eerste.

Juister zoude eene vergelijking zijn met de spoorwegen van gelijke of nagenoeg gelijke spoorwijdte, die overal, in alle werelddeelen zijn gebouwd en van 30 tot 60 duizend gulden per kilometer hebben gekost, tegen *f* 57000.— à *f* 64000.— op Java in gunstig terrein, en ± *f* 100000.— à *f* 104000 in het Preanger-bergland.

Absoluut zijn dus de spoorwegen op Java, zelfs de goedkoopste, nog duur en dat was ook wel te verwachten.

Om verder te bewijzen dat de Staat op Java niet duurder bouwt dan particulieren, tracht de heer K. een Staatsspoorweg te vinden die te vergelijken is met den particulieren spoorweg Batavia—Buitenzorg en meent, dat de lijn Passaroean—Probolinggo daartoe het best kan dienen. Nu is de uitkomst van zijn vergelijking dat — zonder de kosten voor het verkrijgen en overmaken van geld — de particuliere lijn heeft gekost ± *f* 52300.— en de Staatslijn zal kosten ± *f* 57000.— per kilometer, waaromtrent hij dan weder opmerkt dat, bij de ongelijkheid en ongelijksoortigheid der vergeleken zaken, deze vergelijking geen absolute waarde heeft en onzeker blijft.

Dit is volkomen juist: vergelijken op die manier geeft niets; men moet op andere wijze trachten tot een besluit te komen. Ik durf b. v. gerust zeggen, dat in Nederland de Staat veel duurder bouwt dan particulieren, omdat deze zeker geen inrichtingen voor goederenvervoer zouden maken als te Vlissingen, Rotterdam en Amsterdam; geen monumentaal station zouden bouwen als dat te Amsterdam, geen gedeeltelijk of geheel ongebruikt blijvende stations als te Rotterdam en Utrecht enz., enz. Overigens toegevende dat de Staat even goedkoop *kan* bouwen als particulieren, doet hij dit in den regel niet, omdat hij de spoorwegen doorgaans ook wil inrichten voor de behoeften die komen kunnen, zelfs eerst na zeer lang tijdsverloop en misschien nooit; omdat de Staatsingenieurs, over ruimte van kapitaal beschikkende, veelal toegeven aan (te veel) kunstzin en vooral trachten alles zeer sterk en duurzaam te bouwen, vergetende dat de eigenlijke ingenieurskunst bij dergelijke industrieele ondernemingen daarin bestaat, om te weten het een zoowel als het andere tot het noodige te beperken en om er slechts voor te zorgen, dat alles aan het oogmerk voldoet zonder meer; omdat de Staatsbanen gebouwd worden door ingenieurs, die geen exploitanten zijn en dientengevolge niet genoeg letten op het ge-

bruik dat van het gebouwde moet worden gemaakt; eindelijk omdat de administratieve omslag uit den aard der verantwoording grooter is, en hunne verantwoordelijkheid tegenover de zonder voldoende zaakkennis dikwijls eenzijdig oordeelende hoogere regeeringspersonen, de ingenieurs er van zelve toe noopt, voorzichtigheidshalve eer te veel dan te weinig te doen.

In hoeverre deze gewone fouten van Staats-aanleg ook bij den Staatsspoorwegbouw op Java begaan zijn, vermag ik niet beoordeelen. Over het algemeen komt het mij evenwel voor, dat men tot dusverre overdaad vrij wel heeft weten te vermijden en niet te duur heeft gebouwd. Zal men dat echter volhouden of kunnen volhouden? Dat betwijfel ik, dewijl er nu reeds feiten bestaan die er op wijzen, dat dit op Java evenmin gelukken zal, als het overal elders gelukt is.

Uit de cijfers te bewijzen dat Staatsexploitatie op Java onvoordeeliger is dan exploitatie door particulieren, is ook niet doenlijk, dit ben ik met den schrijver eens; maar niet moeielijk valt het te bewijzen, door eenvoudige aanhaling van vele gezegden van den heer K., dat dit het geval moet zijn, omdat de Staatsexploitatie op Java thans op een geheel verkeerden grondslag is geregeld.

De heer K. zegt om te beginnen, dat hij vast overtuigd is, dat men op Oost-Java *unaniem* (hij onderstreept) de Staatsexploitatie goed vindt.

Nu heeft evenwel de groote tevredenheid van een der twee handelende partijen — in gevallen als deze — vrij algemeen de beteekenis, dat de partij waarover de andere zoo erg tevreden is, hare zaken slecht drijft of dat men haar voor vrij onnoozel houdt.

Dit maakt de beteekenis van deze unanieme goedkeuring reeds twijfelachtig, maar als men nu verder nog verneemt, dat die zoo bijzonder tevredenen geen andere personen zijn, dan de groote Europeesche landbouwondernemers, speciaal de suikerfabriekanten, en de Kamer van Koophandel te Soerabaja, dat zijn de zeer weinige Europeesche belanghebbenden die door de destijds nieuwe exploitatie-politiek der Regeering bijzonder zouden worden bevoordeeld, terwijl het duidelijk is dat door die politiek de Inlandsche kleinhandel, dus de belangen van de zooveel grootere massa der Inlandsche bevolking (die zich niet kan doen hooren) noodwendig moeten worden benadeeld, dan toont dit aan, dat men, wel verre van beter te exploiteeren dan particulieren, nu reeds is vervallen in een der groote en gewone fouten van Staatsexploitatie, een fout die overal nadeelig werkt maar op Java veel meer dan elders belet,

dat *algemeene* ontwikkeling door de spoorwegen wordt bevorderd en verkregen, de fout die het gevolg daarvan is, dat een Regeering niet bestand is tegen den aandrang van de machthebbenden tot bevoordeelen van hen en hunne cliënten.

Lees de parlementaire verslagen van België om te vernemen, hoeveel daar gedaan wordt om deze en gene invloedrijke personen te believen, en wees zeker, dat er nog veel meer gebeurt dan daaruit blijkt, omdat deze onthullingen alleen gedaan worden wanneer men zelf iets verlangt. Veel erger is dat nog op Java, omdat er geen orgaan is dat dergelijke onthullingen doet. Vraag b. v. aan de ambtenaren van de Nederl.-Ind. Spoorweg-maatschappij, hoe moeielijk het reeds voor hen is, geen notitie te nemen van den aandrang van degenen met wie zij dagelijks omgaan, die zij telkens ontmoeten, in de societeit, aan een diner, de speeltafel enz., en die dan ook telkens weder op de zaak terugkomen, en hoe die spoorwegambtenaren daarom hunne directie in Nederland danken dat deze de tariefregeling op zich nam.

Heeft de heer K. bovendien ook wel eens getracht te weten te komen, hoe de Chineesche en Inlandsche kleinhandelaar en landbouwer er over denken? Het is juist omdat ik zeker ben, waarvoor blijkens het gezegde op bl. 619 de heer K. niet vreest, dat in Indië aan onbehoorlijken en ongemotiveerden aandrang tot verlaging van tarieven door de regeeringsambtenaren — en ik bedoel daarmede niet slechts de ondergeschikten, noch alleen die van den spoorwegdienst — geen weerstand zal kunnen worden geboden, dat ik de Staatsexploitatie afkeur. Ik ken te goed de macht van dien aandrang van de bevoorrechte weinigen, waar de minder gezegenden hun stem niet kunnen doen hooren.

De schrijver noemt spoorwegexploitatie een monopolie en hij beveelt zelfs het monopolie van Staatsexploitatie aan om dat van particulieren te beheerschen.

Maar veroordeelt hij daarmede de Staatsexploitatie niet geheel? Hij zelf herinnert er aan, hoe vooral op Java monopoliën kunnen tieren en waren het niet juist Staatsmonopoliën die dat deden? Een particulier monopolie wordt ten minste gecontrôleerd, wordt beperkt door de Regeering, maar waar kan Staatsexploitatie, door niets belemmerd noch gecontrôleerd, niet toe leiden.

Hoe kan de Staat weerstand bieden aan de verleiding, om het monopolie te misbruiken wanneer 's lands kas schraal voorzien is, als aangedrongen wordt op meer inkomsten om een te kort te dekken, of de Gouverneur-Generaal geplaatst wordt tusschen het

alternatief om, òf op de uitgaven te bezuinigen, b. v. door vermindering van ambtenaren of van hunne bezoldigingen, òf de inkomsten te vermeerderen, terwijl dit laatste zoo gemakkelijk is of schijnt, door met een pennestreek de spoorweg-tarieven wat te verhoogen.

Zelfs de aandrang van de bevoorrechten zal dan moeten wijken voor den nood van de schatkist en den aandrang van de Regeerders in Nederland.

En wat zal men dan ondervinden? De vervoerders of gebruikers van de spoorwegen, die hunne zaken berekend hebben naar de lage tarieven, zullen daaronder zooveel meer lijden en misschien te gronde gaan.

Verhooging van tarieven toch is overal in Europa gebleken (om nu even als de schrijver ook eens een beroep te doen op Europa) veel meer kwaad te doen dan zelfs een hoog tarief.

En dat dit gevaar niet denkbeeldig is, blijkt afdoende daaruit, dat op de eerste zeer groote verlaging van den vrachtprijs voor suiker reeds een verhooging is gevolgd; wijders uit hetgeen de Minister van Koloniën heeft gezegd in het laatste Koloniaal Verslag, en uit hetgeen ook door den heer K. telkens wordt vooropgezet.

Het doel ook van den Staat is geld verdienen, veel geld verdienen.

De Minister noemt de Staatsexploitatie »*de hen met de gouden eieren, de bron van inkomsten voor het budget der toekomst*". In het Koloniaal Verslag, blz. 134, wordt speciaal vermeld, dat de uit Indië voorgestelde wijziging van het tarief geen nadeeligen invloed op de inkomsten zal hebben, en dat bij het toestaan van een proef met het nieuwe tarief is bedongen, dat de weg tot het weder verhoogen der tarieven open moet blijven, *om daartoe over te gaan wanneer geen behoorlijke winst* voor den Staat wordt verkregen.

En de heer K. geeft wel eenige zinnen ten beste, dat de Staat tevreden moet zijn met de rente van de vastgelegde kapitalen, maar hij spreekt op bijna alle bladzijden van de Staatsspoorwegen, alsof zij voor den Staat het middel moeten worden om geld te maken, en vervoer aan anderen te ontnemen; over worstelen tegen concurrentie; over toename van vervoer over groote afstanden waardoor de spoorweg meer winst zal geven, enz.; hij zegt zelfs met zekere verrukking, dat de Oosterlijnen wel 10% winst kunnen afwerpen.

Hoe kan nu iemand die, waar het Staatsspoorwegen aangaat, zoo over niets anders dan winst denkt en spreekt, de particuliere spoor-

wegen verwijten dat het uitsluitend instrumenten zijn om geld te verdienen?

Volgens zijne voorstelling zijn de Staatsspoorwegen dat evenzeer, met dit onderscheid evenwel, dat de particulier ronduit bekent dat hij zooveel geld wil verdienen *als hij kan en de Staat toelaat*, en de staatsspoorwegman beweert, slechts zekere niet meer dan behoorlijke winsten te willen genieten. Wat zijn echter behoorlijke winsten? Al naar de regeeringsinzichten zich wijzigen en de behoeften van het budget het vorderen, kunnen dit 4% en 10% zijn. En juist het staatsmonopolie zal uitwerken, dat die winst willekeurig kan worden bepaald, omdat wanneer alles er eenmaal geheel op is ingericht om per spoor te vervoeren, men zich wel aan elke verhooging van vrachtprijs moet onderwerpen.

Naar mijne overtuiging is daarom exploitatie van de spoorwegen op Java in handen van den Staat zóó gevaarlijk, dat het belang van allen, niet het minst van hen die nu tijdelijk tot de bevoorrechten behooren, vordert dat zij zoo spoedig mogelijk overga in handen van particulieren.

Een groote fout, waarin de ambtenaren van den staatsspoorwegdienst op Java in den laatsten tijd zijn vervallen, is bovendien de pretentie van alles beter te doen en beter te weten. Dit is een gebrek dat vele gouvernementsinstellingen aankleeft, o. a. in den regel ook de staatsexploitatiën in Europa, waaraan het wel voornamelijk te wijten is, dat de Staat daar overal duurder en slechter exploiteert dan particulieren.

Op Java gaat het ook reeds zoo: men zal alles beter doen, laat meer treinen loopen, geeft mooiere rijtuigen, meer snelheid dan noodig is; nu zelfs zal men betere tarieven geven! De heer K. zegt het: de tarieven van de particuliere spoorwegen zijn slecht, de staatsexploitant zal betere maken; hij zal een logisch tarief geven en dan eerst zal het goed gaan. Waaruit blijkt echter dat de particuliere tarieven slecht zijn? Geen enkel bewijs daarvan wordt door den schrijver aangevoerd!

Met dat zoo slechte tarief zijn intusschen prachtige uitkomsten verkregen, niet alleen door de particulieren, maar ook door de Staatsspoorwegen; want let wel, de winsten van deze laatsten waarop de schrijver met recht wijst als buitengewoon, zijn behaald met toepassing van de grondslagen van dat slechte tarief, en waar de winst buitengewoon is, moet noodwendig ook het vervoer zeer groot zijn, zoodat niet ontkend kan worden dat het slechte tarief

algemeen, zoowel voor de exploitanten als voor het publiek, zeer goed heeft gewerkt.

Waarom dan van stelsel veranderd? Omdat, zegt de heer K., het niet is het logische tarief dat op een in Europa algemeen als juist erkend beginsel is gebaseerd. Maar is dit beginsel wel zoo juist en heeft het dan zulke goede uitkomsten gegeven? Bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen alhier, waar het wordt toegepast, nauwelijks $1^1/_2$ pCt. winst voor het kapitaal.

Het is bijna ongelooflijk hoe men er toe komen kan, een door langdurige ondervinding onder gelijke omstandigheden goed bevonden tariefstelsel te verlaten voor een ander, omdat dit — zooals men beweert — meer logisch is en derhalve betere uitkomsten moet geven, terwijl de elders verkregen ondervinding het omgekeerde aantoont.

En was het nog maar zooals de schrijver beweert, doch ook hierin dwaalt hij.

Het is waar, eenigen tijd geleden werd gezegd, dat iedere vervoerder moest betalen in evenredigheid van hetgeen voor hem wordt uitgegeven, en in theorie is dit volmaakt juist en terecht in Europa als zoodanig erkend. Men zou daarom eischen van den vervoerder een vaste som, een vast recht, voor de manipulatiën onafhankelijk van het overbrengen van de plaats van verzending naar die van bestemming, en een andere som evenredig aan den afstand van die twee plaatsen, dit laatste op grond dat de trein, eens in beweging, voor elke eenheid van den afgelegden weg evenveel uitgaven vorderde.

Maar toen men tot de toepassing zou komen, viel de theorie in het water. Deze toch eischte, dat geen onderscheid gemaakt werd tusschen de soort van goederen, en nu bleek het dat dit, zou de spoorweg kunnen bestaan, onmogelijk was, omdat vele goederen, in 't bijzonder grondstoffen, dan zeker met veel te hooge vrachtprijzen zouden moeten worden belast. De theorie eischte wijders, dat het vaste recht voor alle goederen gelijk zou zijn en ook dit was niet vol te houden.

Nog meer, de concurrentie tusschen de havens en de daarheen leidende spoorwegen, in verschillende landen en ten deele ook in hetzelfde land, noodzaakte, om de goederen die over groote afstanden moeten worden vervoerd (het transito-verkeer) zeer goedkoop te bevrachten, en nu was het met het theoretische beginsel geheel en al gedaan; men eischte voor het eigenlijke vervoer niet meer een aan den afstand evenredig loon, dat is voor elke kilometer of

andere eenheid evenveel, maar een loon dat per eenheid verminderde, naarmate het aantal eenheden, 't welk de goederen moesten doorloopen, grooter werd, zoodat men voor de grootere afstanden nu ook minder liet betalen, dan den ondernemer volgens het theoretische beginsel van loon naar werk toekwam.

En zoo is het door den schrijver als logisch aangeprezen stelsel het meest onlogische geworden dat bestaat. Dat het in Europa aangehouden of aangenomen is, geschiedde om ten minste van het oude zooveel te behouden als men met eenigen schijn van recht behouden kon.

Die spoorwegen namelijk, welke hoofdzakelijk bestaan van den handel tusschen de zeehavens en het binnen- of buitenland (transito-verkeer), of speciaal gebouwd zijn om een bepaalde haven zeker voordeel boven anderen te verschaffen, voeren onderling voortdurend een strijd op leven en dood; zij zijn dikwijls het middel geworden in plaats van het doel. Zoo heeft b. v., om Antwerpen als haven den voorrang te doen krijgen boven Hâvre, Rotterdam enz., de Belgische Staat de tarieven voor goederenvervoer tusschen die haven en Duitschland en het overige Midden-Europa, zoo uiterst goedkoop gesteld, dat werkelijk Antwerpen veel tot zich trok, en waren dientengevolge de spoorwegen tusschen genoemde landen en andere concurreerende havens, wel verplicht, voor hunne haven dat voorbeeld te volgen.

Had men nu daarbij het oude stelsel, het zoogenaamde kilometer-tarief aangehouden, dan zou men ook het vervoer over korten afstand tegen hetzelfde lage vrachtloon hebben moeten berekenen, en om dit te ontgaan kwamen kostelijk te pas de differentiëele tarieven en de tarieven met een vast recht, elk afzonderlijk of beiden vereenigd. Men stelde de eenheidsprijzen dan zoo, dat de vervoerders over korte afstanden *evenveel* betaalden als vroeger, maar de vervoerders over grooten afstand, zij die de keuze hadden tusschen meerdere havens, zeer weinig.

Op die wijze gelukte het b. v. aan de Exploitatie-maatschappij van Staatsspoorwegen in 1882, voor het binnenverkeer (het vervoer op kleine afstanden) op het zuidernet nog 2.84 cent, en op de lijn Luik—Limburg zelfs 4.26 cent, per ton kilometer aan vrachtloon te behouden, terwijl zij genoodzaakt was voor het buitenlandsch verkeer met 1.61 en 2.10 cent tevreden te zijn.

Het is dus alleen de *internationale* wedstrijd, die dit stelsel van tarieven nog doet voortbestaan, en daar natuurlijk op Java voor den Staat van geen bevoorrechting van de eene haven boven de

andere sprake kan zijn [1]), kan dat stelsel daar ook géen recht van bestaan hebben.

Tegen de schijnbare billijkheid van het zoogenaamde vaste recht, voor manipulatiën enz., die onafhankelijk zijn van het eigenlijk vervoer, moet bovendien worden aangevoerd, dat de meeste van die manipulatiën niet zijn in het voordeel van het goed, noch in het belang van degenen, die het laten vervoeren, en dat zij bij eene andere inrichting van den spoorwegdienst zouden kunnen worden vermeden. Wel zou die dienst daardoor algemeen kostbaarder worden en is het daarom goed dat hij niet zoo wordt geregeld, doch deze overweging moet er toe leiden, om de uitgaven voor die manipulatiën enz. te beschouwen, als behoorende tot de algemeene kosten voor beheer enz. enz., welke kosten ponds-pondsgewijze over alle betalingen worden verdeeld en daartoe in de eenheidsprijzen voor de berekening der vrachten worden begrepen, zooals bij het oude, eenvoudige kilometerstelsel geschiedt.

Het doel van het nieuwe tarief der Staatsspoorwegen op Java is, om zóóveel meer vervoer te verkrijgen, dat de winst vermeerdert. Of dat doel bereikt zal worden, is echter aan zeer gegronden twijfel onderhevig, en wel in de eerste plaats door de wijze van toepassing.

Hier in Europa liet men bij de invoering van dit stelsel de vervoerders over korte afstanden even veel betalen als vroeger en de overige vervoerders minder, d. i. men getroostte zich aanvankelijk eenige vermindering van inkomsten. In Indië wil men echter van den aanvang af de oude inkomsten behouden, en is men daarom genoodzaakt, de mindere ontvangst voor de goederen, die over groote afstanden worden vervoerd, te dekken door van de goederen die over korte afstanden worden vervoerd, hooger vrachtloon te heffen dan vroeger. Zoo betaalden de 1ste klasse goederen, over b. v. 25 kilometers vervoerd, vroeger 16 centen per ton kilometer, nu 17 centen enz. Over korter afstanden is dit verschil nog grooter.

Het gevolg hiervan zal zijn, dat veel van hetgeen over betrekkelijk korte afstanden moet worden vervoerd en bij het oude tarief nog van den spoorweg gebruik kon maken, bij het nieuwe tarief daaraan zal ontvallen. In plaats van, zooals het doel is, veel meer

[1]) Uit de mededeeling, — ten bewijze dat het nieuwe tarief reeds nu goed werkt — dat koffie vroeger naar Passaroean vervoerd, nu over een langer gedeelte van den Staatsspoorweg naar Soerabaja gaat, zou men moeten opmaken dat tot de taak der SS. behoort, laatstgenoemde haven boven de eerste te bevoordeelen.

vervoer tot den spoorweg te trekken, zal men alzoo — althans zeker in den beginne — vervoer verliezen, en is het niet onwaarschijnlijk, dat dit het geval zal blijven, zoolang het nieuwe tarief voor korte afstanden hooger blijft dan het oude en de vervoerders eenig middel zien om hun goed, zonder gebruik te maken van den spoorweg, zijne bestemming te doen bereiken. Spreekt het bijv. niet van zelf, dat er veel kans bestaat, dat de koffie van de Lawang in plaats van naar Seragen te gaan op den Staatsspoorweg, om daarover naar Solo te worden vervoerd, tengevolge van de invoering voor dit traject van het nieuwe hoogere tarief, op de karren die ze aanbrengen zal geladen blijven tot *Solo*, vanwaar de lagere spoorwegvracht naar Samarang begint? En is het niet evenzeer te verwachten, dat de thee die te Tjitjoeroek op den spoorweg kwam met voordeel op de karren zal worden doorgezonden naar Buitenzorg, om niet te betalen de dure vracht van 17 centen per ton-kilometer voor dit traject op den Staatsspoorweg, en alleen gebruik te maken van de lage vracht der Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij, tusschen Buitenzorg en Batavia, van 12 centen per ton-kilometer?

Zoo zal zelfs een deel van de door het nieuwe tarief bevoordeelden (de groote landbouwers) getroffen worden, maar veel erger is het voor den kleinen landbouwer, den kleinen handelaar of in 't algemeen de Inlanders, wier belangen men altijd zegt te willen bevorderen, doch meestal nog zoo weinig bevorderd heeft en aan wie ook nu weder, door het nieuwe tarief, het gebruik van den Staatsspoorweg voor het vervoeren hunner producten en goederen veel bezwarender, ten deele zelfs zoo goed als onmogelijk wordt gemaakt, want alles wat over minder dan ongeveer 30 kilometers wordt vervoerd, — en daartoe behoort voorzeker bijna al het vervoer voor de Inlandsche bevolking — betaalt nu meer dan vroeger.

Dit is zeker een overwegend gebrek van het nieuwe tariefstelsel voor het goederenverkeer. Het beweert de algemeene welvaart te bevorderen en het komt alleen ten bate van een deel van de groote landbouwers, van de groote vervoerders. Is dit billijk? is het zelfs in eenig opzicht noodig? Ik geloof het niet, want de ondervinding heeft geleerd, dat in koloniën en de keerkringslanden die groote landbouwondernemingen overal ontstaan, zoodra er een spoorweg is en niettegenstaande een hoog of, zooals de heer K. het noemt, *te* hoog tarief.

Dit wordt ook bevestigd door de mededeeling van den schrijver, dat nabij de nieuwe Staatslijnen reeds vele landbouwondernemingen

zich vestigen, hetgeen dus geschiedt niettegenstaande het tot nu toe in werking zijnde voor groote afstanden hoogere tarief.

Zoo ik meen, wordt dan ook aan den invloed der vrachtloonen op de ontwikkeling van de industrie te veel waarde toegekend, althans voor Indië. Als er gesproken wordt van het drukkende van hooge vrachten, zal men altijd in rekening zien brengen de geheele vracht, alsof die ooit geheel kon verdwijnen, terwijl het toch slechts een gedeelte en zelfs betrekkelijk klein gedeelte is dat bij vermindering verdwijnt. Als men bijv. van de vracht van Djokjo naar Semarang, à *f* 1.52 per picol voor goederen der eerste klasse, spreekt van drukkend, dan is dat misschien waar, maar zal men dan zeggen dat door die vracht te verminderen tot *f* 1.22, zooals zij volgens het nieuwe Staatsspoorwegtarief zou worden, de druk is opgeheven?

Op grond van al het daartegen door mij aangevoerde is het te vreezen, dat door de invoering van het nieuwe tariefstelsel op de Staatsspoorwegen op Java, het goederenvervoer misschien later in hoeveelheid wat zal vermeerderen, maar in opbrengst veel zal verminderen. Volgens het Koloniaal Verslag was de opbrengst van het vrachtgoederenvervoer, met het oude tarief, in 1881 11,76 cent per ton-kilometer, in 1882 toen contracten voor verminderd vrachtloon werden gesloten, reeds gedaald tot 8,69 cent; en dit zal waarschijnlijk nog verminderen, als zij die in dat jaar voor korte afstanden nog van het oude tarief konden gebruik maken, gedwongen worden volgens het nieuwe tarief of meer te betalen óf niet per spoorweg te laten vervoeren. De heer K. heeft zeker nooit nagegaan wat eene vermindering als bovengenoemd beteekent.

Uit de verslagen der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij had hij toch kunnen zien, dat eene vermindering van 3 centen per ton. kilometer op de lijn Batavia-Buitenzorg, waar het goederenvervoer betrekkelijk gering is, in 1882 eene vermindering van 1.9 pCt. winst zou gegeven hebben en dat, om na die vermindering weder gelijke winst als vroeger te behalen, het goederenvervoer minstens met de helft zou moeten zijn toegenomen, eene toename die hij zelf wel niet mogelijk zal achten.

Niet minder dan de opbrengst van het goederenvervoer zal die van het personenvervoer tegenvallen. De groote vermindering van het tarief voor de reizigers 1ᵉ en 2ᵉ klasse beoogt:

1°. het overgaan van de nu in eene lagere klasse reizende naar eene hoogere, en

2°. spoedige toename van het aantal reizenden te bevorderen.

Het eerste zal wel blijken een illusie te zijn, omdat de reizigers van de hoogere klassen in het algemeen de klasse, welke zij kiezen, minder laten afhangen van den prijs, dan van het gezelschap waaraan zij de voorkeur geven. In allen geval zullen degenen, die nu in de 3e klasse reizen, wel niet in de 2e overgaan, terwijl, al gingen alle reizigers 2e klasse over in de eerste, de spoorweg er niet bij zou winnen, daar hij dan even als vroeger toch slechts 6 centen per reiziger-kilometer zou ontvangen.

En waarom is de vrachtprijs voor de 3e klasse — die der inlanders — niet algemeen verminderd?

Is dit niet wederom bevoordeeling van de hoogere, de machthebbende klassen, ten laste, althans met uitsluiting, van de lagere? Men vergete het toch niet, dat de belangen en de reizen van de Inlandsche bevolking zich maar zelden verder uitstrekken dan 50 K. M., boven welke afstanden voor den 3e kl. reiziger eerst eenige verlaging is toegestaan. Alleen bedienden die met hunne heeren reizen en reizende kooplieden, die hunne waren medevoeren, reizen verder.

Het aantal reizigers zal sterk toenemen, is het tweede motief. Ik twijfel er aan, omdat het reizen voor genoegen in Indië nog uitzondering is, en ik ben zeker, dat in geen geval de toename van het aantal goed zal maken de winstdervingen door de groote vermindering der vrachtprijzen voor de 1e en 2e klasse reizigers van het nieuwe tarief, want daartoe zoude het getal reizigers in de 1e en 2e met twee derden van het tegenwoordige getal moeten toenemen en dat acht ik onmogelijk door het zeer kleine aantal personen op Java dat van die klasse gebruik kan maken. Daarbij moet men in het oog houden, dat deze vermeerdering niet verward moet worden met de natuurlijke toename die, naarmate er meer spoorwegen aansluiten en de zaken vermeerderen, toch zou plaats hebben, al was het tarief niet verminderd. Het is de moeielijkheid om te bepalen, wat aan de eene en wat aan de andere oorzaak is toe te schrijven, die het nemen van de proef waarvan het Koloniaal Verslag spreekt, onmogelijk maakt, nu bovendien de spoorwegen waarop die proef wordt genomen, nog niet voor de helft waren voltooid, toen de proef begon.

De heer K. begaat in zijn geheele bespreking van de tarieven een groote fout. Hij stelt het voor en gelooft ook, dat het oude tarief is een hoog tarief en het nieuwe een laag, en dat, om het oude te verlagen, tevens een ander stelsel noodig is, een tarief met een vast recht. Zoo zegt hij, dat de oorzaak waarom met de

Staatsspoor niet meer vervoerd wordt, is het te hooge tarief en dit verbeteren zal, als men een vast recht invoert; dat het ontbreken van een vast recht te nadeeliger werkt, naarmate over grooteren afstand wordt vervoerd — (ik zou eer het tegendeel gelooven) enz.

Wat echter het vaste recht met hoogere of lagere tarieven te maken heeft, begrijp ik niet, en wat vreemder is, de heer K. weet het ook niet; hij verwart het blijkbaar met een ander stelsel, met een differentiëel tarief. Doch zelfs dit heeft met meer of minder vrachtloon niets te maken. Alleen als men met behoud van het stelsel, het oude tariet geheel of gedeeltelijk verlaagt, vervoert men zeker goedkooper, dit is duidelijk. Men heeft dit b. v. gedaan op de particuliere lijn Batavia—Buitenzorg, door de 1e klasse goederen eerst tegen 16, daarna tegen 14, nu voor 12 centen de tonkilometer te vervoeren, zoodat men tarieven heeft verminderd zonder van stelsel te veranderen.

Heb ik door het vorenstaande kunnen overtuigen, dat Staatsexploitatie op Java verkeerd is, dan moet dit ook de overtuiging geven, dat men haar zoo spoedig mogelijk in particuliere handen moet doen overgaan.

De Staat zal daarbij niet, zooals de schrijver meent, geldelijk nadeel lijden, maar integendeel groot en meer stabiel voordeel.

Ten slotte nog een enkel woord over het allerlaatste argument van den heer K. voor het behoud van Staats-exploitatie. Als, zegt hij, de exploitatie overging aan particulieren, zoo zoude een zeer groot personeel noodig zijn voor het Staats-toezicht op die particuliere lijnen. Hoe nu? Denkt hij dan de lijnen door Staats-ambtenaren geëxploiteerd, zonder toezicht te laten? De ambtenaren van den Staat en van particulieren zijn toch dezelfde soort van menschen, zeer dikwijls zelfs dezelfde personen die nu eens in dienst zijn bij den eenen, dan bij den anderen; die zich voornamenlijk bemoeien met het gedeelte van den dienst 'twelk hun is toevertrouwd en met niets meer; die alleen indirect maar geheel op dezelfde wijze (door premiën enz.) worden beheerscht door lust tot winstbejag van hunne chefs, hetzij deze heeten directeuren van een particulieren spoorweg, inspecteur of inspecteur-generaal van Staatsspoorwegen. En dat drijven om winst te behalen is even groot bij den eenen chef als bij den anderen.

Het geheele geschrift van den heer K., de uitlatingen van den Minister en alles toonen aan, dat de chefs der Staatsexploitatie daarin niet achterstaan bij den meest gretigen directeur.

Afgescheiden van alle andere overwegingen is het reeds daarom noodzakelijk, dat ook op Staatsexploitatie een toezicht zij en wel een toezicht, staande geheel buiten den invloed van de exploiteerende chefs, dat daarom zelfs niet kan behooren tot hetzelfde departement, of althans niet tot dezelfde afdeeling van het budget, als die chefs.

Het toezicht op de exploitatie behoeft daarom niet te bestaan uit een groot aantal, uit veelzijdig, practisch en theoretisch ontwikkelde technische personen, zooals de schrijver meent.

Veel werk geeft het niet; het aantal ambtenaren behoeft dus niet groot te wezen. De chef moet zijn een voldoend ontwikkeld man, om te kunnen beoordeelen wat hem op technisch gebied wordt voorgelegd, even als een chef van de exploitatie.

De daarop volgende onmiddellijk toezichthebbenden over een geheel net moeten de kennis hebben van een goeden stationschef, die den dienst en de eischen der exploitatie kent en den beteren of slechteren toestand van materieel, gebouwen, weg, enz. weet te beoordeelen, terwijl voor toezicht op het onderhoud, d. i. het nagaan of alles gehouden wordt in den toestand waarin het was, waarlijk geen dure technici noodig zijn. Waar een bekwaam technicus bij uitzondering wel eens noodig is, b. v. voor toezicht op groote herstellingen, voor het speciaal en periodiek onderzoek van de stoomwerktuigen, staan der Regeering overigens ten dienste de ingenieurs van burgerlijke openbare werken en van het stoomwezen, en kan van deze daartoe op gelijke wijze gebruik worden gemaakt als het in andere landen geschiedt.

Alleen wanneer de spoorwegen zeer uitgebreid worden en daardoor de taak voor genoemde ambtenaren te groot zoude zijn, zou men voor een en ander één, hoogstens twee personen afzonderlijk kunnen aanstellen, even als men ook in de behoefte aan toezicht op het aanleggen van nieuwe lijnen, naar omstandigheden, op de een of andere wijs tijdelijk zal moeten en kunnen voorzien, al hetgeen ook voor de schatkist zoo bezwarend niet zal zijn.

Hoe dit ook zij, uit den aard der zaak zal het toezicht op de exploitatie, of het Staats- dan wel particuliere spoorwegen zijn, nagenoeg op dezelfde wijs gehouden moeten worden, en dus voor de eene wel niet noemenswaardig meer of minder kosten dan voor de andere. Is er verschil, dan zal dit vrij zeker nog zijn in het voordeel der particuliere spoorwegen, omdat het bij deze slechts geldt aanvulling van het toezicht dat door de ondernemers in hun eigen belang toch ook reeds wordt gehouden. X.

Varia.

INDIË EN HET VERSLAG DER STAATSCOMMISSIE TER GRONDWETSHERZIENING.

Reeds in den vorigen jaargang van dit tijdschrift (I^e^ dl., blz. 877) werd de aandacht gevestigd op de komende grondwetsherziening en ons koloniaal bestuur en de hoop uitgedrukt, dat er bij de Commissie van grondwetsherziening ernstig sprake moge zijn van eene verandering of bestendiging der grondwettelijke bepalingen omtrent de koloniën. »Van den ernst der verschillende talentvolle leden, waaruit die Commissie is samengesteld," — zoo schreven wij — »is het te verwachten, dat zij eens consult houden over Indië's verhouding tot Nederland, over de vraag of de koloniale belangen bij de tegenwoordige regeling wel behoorlijk behartigd worden, of de bestaande toestand, waartoe de staatswetten aanleiding geven, al dan niet een vicieuse is te achten."

Het Verslag der Staatscommissie is dezer dagen verschenen en alom verkrijgbaar gesteld. Beantwoordt het aan veler gespannen verwachting, ook met betrekking tot Indië's belangen? Bedriegen wij ons niet geheel, dan zal de lezing er van eene diepgevoelde teleurstelling wekken. Omtrent Indië is de Commissie zeer sober geweest. Slechts twee punten roert zij aan.

Vooreerst wil de Commissie een einde zien gemaakt aan de dusver bestaande fictie van eenheid van Rijk. In haar ontwerp stelt zij voor het zooveel besproken art. 1 der oude Grondwet aldus te lezen: »Het grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden bestaat uit het Rijk in Europa en zijne koloniën en bezittingen in andere werelddeelen." En de toelichting dezer verandering luidt: »Zeggende dat het Koninkrijk in Europa bestaat uit de (hier) opgenoemde provinciën, doet art. 1 der Grondwet het voorkomen alsof ook de koloniën en bezittingen in andere werelddeelen deelen van het Koninkrijk zijn."

Dit strookt niet met vele andere artikelen der Grondwet, waar gewaagd wordt van de koloniën en bezittingen van het Rijk of van den Staat. Indien de koloniën deel zijn van het Rijk dat bezit, kunnen zij niet tevens bezittingen van het Rijk zijn. Ter wegneming van dit bezwaar is de redactie gewijzigd. De hoofdstrekking

van het artikel is om in den aanhef der Grondwet het gebied van het Koninkrijk te omschrijven. Overigens wordt door de voorgestelde redactie gelijkstelling van moederland en koloniën uitgesloten. De koloniën zijn inderdaad bezittingen van het moederland en aan hare ingezetenen behoeven geenszins dezelfde staatkundige rechten toegekend te worden als aan de ingezetenen van het Rijk in Europa."

Aan de bespreking der artikelen 59 en 60 onzer tegenwoordige Grondwet, die, gelijk bekend, in het bijzonder over de koloniën handelen, schijnt de Commissie zich niet gewaagd te hebben; zij zijn geheel onveranderd gelaten in de artt. 63 en 64 van het ontwerp. Men schijnt het niet eens noodig gekeurd te hebben het onveranderd behoud dier artt. te motiveeren, zich uit te spreken over het vraagstuk van de inmenging der volksvertegenwoordiging, over de zoo onbestemde uitdrukking in art. 59, die, gelijk toch bekend is, meer dan eens aanleiding tot hevigen strijd in en buiten de Kamer heeft gegeven.

Alleen met betrekking tot de defensie van Indië wordt een nieuw art. 188 voorgesteld, luidende: »er is eene voldoende krijgsmacht ter bescherming van de koloniën en bezittingen in andere werelddeelen." Het wordt aldus toegelicht: »De Grondwet zegt in art. 178 dat er eene toereikende zee- en landmacht onderhouden moet worden om te dienen in of *buiten Europa*. In verband met de wijziging van dit artikel scheen een afzonderlijke bepaling omtrent de verdediging der koloniën wenschelijk. Hoe de daartoe noodige krijgsmacht zal worden verkregen en zijn ingericht, wordt in dit artikel niet beslist."

Ziedaar het weinige, dat de Grondwetscommissie ons omtrent Indië in haar Verslag te lezen geeft. De zes afzonderlijke adviezen, die daarbij gevoegd zijn, bevatten, met uitzondering van dat des heeren Van Nispen, zelfs geen enkel woord over Indië. Maar het is ook alleen de zorg voor de financiën van het moederland, die dezen afgevaardigde uit Nijmegen tot spreken bewoog. Voor hem ligt een der bezwaren daarin, dat de Grondwet omtrent de financiën »weinig afdoende bepalingen" bevat, »bijna geen hoofdbeginselen" aangeeft. »Een punt onder anderen", zoo schrijft hij in zijn advis aan den Koning, »dat niettegenstaande de verkregen ondervinding volstrekt is voorbijgegaan, is de betrekking tusschen de financiën van het Rijk in Europa en die van zijne koloniën en bezittingen in andere werelddeelen. En toch ontvangt Nederland sedert jaren niet eens de zeer aanzienlijke uitschotten terug, die het jaarlijks doet voor zijn rijke bezittingen in Azië. Dat is officiëel geconstateerd bij minstens drie wetsontwerpen, aangeboden aan de Staten-Generaal. Bovendien draagt Indië sedert jaren geenerlei aandeel in den rentelast van Nederland, waarin het vroeger omstreeks tien millioen bijdroeg en zeker meer bijdragen moest, zoolang ten minste de staatsschuld is de schuld van den geheelen Staat.

»Omtrent deze en andere hoofdpunten heeft de ondergeteekende in de zitting van 3 Augustus een althans eenigermate geformuleerd voorstel gedaan: doch vruchteloos".

Deze laatste zinsneê zal velen met ons pijnlijk aandoen en voedsel geven aan de meening, dat men geen ernstige poging wil doen om het gewichtig vraagstuk der financiëele verhouding van Nederland en Indië tot oplossing te brengen, 't zij door eene kernachtige bestrijding van het stelsel des heeren Van Nispen, hetzij door eene andere regeling voor te dragen, die in overeenstemming is met de beginselen van recht en gerechtigheid.

CONTRACTEN MET INLANDSCHE VORSTEN.

(Vervolg van blz. 449.*)*

Sanggouw, Tajan en Soehaid.

De landschappen Sanggouw, Tajan en Soehaid, behoorende tot de residentie Westerafdeelng van Borneo, zijn allen gelegen aan de Kapoeas-rivier. Sanggouw wordt begrensd door Meliouw, Tajan en Landak ten westen, Sambas ten noorden, Serawak ten noordoosten, Sintang en Sekadouw ten oosten en Meliouw en Sekadouw ten zuiden. Tajan door Pontianak en Landak ten westen, Landak en Sanggouw ten noorden, Sangouw ten oosten en Meliouw ten zuiden. Soehaid ten westen en ten zuiden door het gouvernementsgrondgebied, bewoond door de Sebroeang en Rembai Dajaks, en het gebied der Empanang-rivier, dat tot Salimbouw behoort, ten noorden door het gouvernementsgrondgebied bewoond door de Batang Loepars, en ten oosten door Salimbouw.

De eerste contractueele aanrakingen van het Indisch Gouvernement met Sanggouw en Tajan dateeren van 1822, en die met Soehaid van 1847. De toen gesloten contracten hielden o. a. in de erkenning van Nederlands souvereiniteit, terwijl in die van 1822 bepalingen voorkwamen nopens den afstand van een deel der landsinkomsten aan het Gouvernement. Verder werden nog in 1828 met Tajan en in 1832 en 1847 met Sanggouw overeenkomsten aangegaan, waarbij, wat Sanggouw aangaat, onder meer het bedrag van de heffing werd bepaald, welke door het inlandsch bestuur zou mogen gevorderd worden van beladen vaartuigen die de Kapoeas opvoeren.

In 1855 sloot de gouvernements-commissaris Prins met de drie landschappen overeenkomsten, welke tot voor korten tijd gegolden hebben. In hoofdzaak hielden die overeenkomsten in: het verbod om tol te heffen op de Kapoeas-rivier of hare zijtakken, de bepaling dat, met uitzondering van de landrente en de hassilbelasting der Dajaksche stammen, alle overige inkomsten aan het Gouvernement zouden behooren, — de verplichting om de gouvernements-monopoliën te beschermen, het beginsel dat het recht tot uitoefening van justitie en politie bij het Gouvernement zou berusten, met dien verstande dat de berechting van kleine justitie- en politie-zaken, voor zoover de inlandsche bevolking daarbij betrokken was, buiten de hoofdplaats aan het inlandsch bestuur werd overgelaten. Voorts kwamen er nog eenige bedingen

in voor nopens de toelating van vreemdelingen, de bevordering van nuttige ondernemingen, het verbod van koppensnellen, de medewerking tot afschaffing van slavernij en slavenhandel, enz.

In 1860 werd het contract met Sanggouw aangevuld met eene regeling betreffende de bestuursopvolging, op den voet van de bijzondere daaromtrent in dat landschap bestaande instellingen.

Reeds sedert eenigen tijd is het Gouvernement er op bedacht geweest om ook ten aanzien van de hierbedoelde landschappen van de Westerafdeeling van Borneo, over te gaan tot de herziening van de contractueele verhouding tot het Gouvernement, ten einde die met de eischen van den tegenwoordigen tijd in overeenstemming te brengen, en de tegenwoordige bestuurders van Sanggouw, Tajan en Soehaid hebben dan ook bij de door hen afgelegde akten van verband, uitdrukkelijk hunne medewerking daartoe beloofd. (De bedoelde akten zijn, evenals de akten van bevestiging, indertijd aan de Tweede Kamer medegedeeld [1]). De ter zake gevoerde onderhandelingen hebben geleid tot het sluiten van nagenoeg gelijkluidende contracten.

Verschillende punten, waarover in de overeenkomsten van 1855 werd gezwegen, hebben thans regeling gevonden, zooals de voorziening in het bestuur bij minderjarigheid van den tot opvolger aangewezen persoon, de afstand van grond aan Europeanen en aan andere oostersche of westersche vreemdelingen, de uitgifte van grond ten behoeve van mijnontginningen, de omschrijving van de belastingen waarvan de heffing aan het inlandsch bestuur is gelaten, de op het inlandsche bestuur rustende verplichting om te waken tegen rivierroof en om hulp te verleenen aan in nood verkeerende schepen en schipbreukelingen, en de verbintenis om het volksonderwijs en de vaccine te bevorderen. De bepalingen betreffende de justitie en politie komen overeen met hetgeen daaromtrent reeds elders in de residentie Westerafdeeling van Borneo is vastgesteld, in verband met het nieuwe reglement op het rechtswezen in dat gewest (*Indisch Staatsblad* 1883 n°. 59).

Wat de belastingen betreft in geld, in natura of in arbeid, welke rusten op de bevolking van Sanggouw, daaromtrent wordt bij art. 14 van het contract eene opgave gevoegd.

Omtrent de verplichtiugen van personen, behoorende tot de familie van den radja, en van den stand der vrije negorie-bewoners wordt het volgende bepaald:

1°. Wanneer aan den radja een titel verleend wordt, moeten allen de wang-soegoe opbrengen.

Deze heffing bedraagt per huisgezin:

f 16 voor personen van de familie van den radja met den titel van pangeran;

(1. Gedrukte stukken der Tweede Kamer,
Zitting 1878—1879, 71, n°. 5;
» 1880—1881, 87, n°. 4; en
» 1881—1882, 100, n°. 8.
In de daarbij gevoegde nota's van toelichting zijn reeds bijzonderheden omtrent de landschappen Sanggouw, Tajan en Soehaid medegedeeld.

f 8 voor die met dien van raden;
f 3 of f 4 voor hen die oudsten van huizen zijn, naar mate van hun aandeel in de hadzil;
f 2 voor andere leden dier familie;
f 4 voor de hoofden der negorie-bevolking;
f 1 voor de negorie-bevolking;
f 1 voor de hoofden der orang-boemie;
f 0,50 voor de orang-boemie;
f 0.50 voor pas vrij geworden personen;
f 1 voor de Dajaksche hoofden;
f 0.50 voor de andere Dajaks.

2°. Als een nieuwe radja optreedt, moeten de leden zijner familie en de vrije negorie-bewoners de kotta-perdalaman en het huis bouwen, en indien zij niet zelf wenschen te werken, zal het werk tegen betaling geschieden en het arbeidsloon worden opgebracht ponds pondsgewijze, in overeenstemming met ieders rang en stand, op den voet van de heffing van de wang-soegoe.

Evenzoo moeten zij, ingeval de misdjid moet worden hersteld of vernieuwd, daaraan werken of het arbeidsloon opbrengen.

3°. Wanneer de radja zich eene ratoe (vrouw van den bloede) uit een ander land kiest, zullen de leden zijner familie en de vrije negorie-bewoners haar halen en tevens de pemangkat pantatrija opbrengen. Hoeveel die bedraagt, wordt niet bepaald, maar is overgelaten aan hun oordeel.

4°. Wanneer de radja naar een ander landschap op reis gaat, wordt hij door dezelfde personen vergezeld, met hunne eigen vaartuigen en op eigen kosten.

Hetzelfde heeft plaats ingeval de radja ten oorlog of voor zijn genoegen op reis gaat, terwijl de achterblijvenden gedurende zijne afwezigheid de wacht houden binnen de perdalaman.

5°. Indien de radja komt te overlijden, maken de leden zijner familie en de vrije negorie-bewoners een grafteeken van drie stel planken, twee paaltjes en een kleine balei boven het graf, omgeven met een hek, en indien dit werk tegen betaling geschiedt, dan wordt het loon ponds pondsgewijze opgebracht, in overeenstemming met ieders rang en stand op den voet van de heffing van de wang soegoe.

6°. Als de orang-negorie verhuisd zijn naar een ander rijk, zonder erfgenamen achter te laten, vallen hunne erven en huizen benevens hunne vruchtboomen aan den radja.

Indien, in de gevallen sub 3 en 4 bedoeld, de orang-negorie niet wenschen de vaartuigen van hunne hoofden te roeien, betalen zij tot vergoeding van onkosten f 10 per huisgezin.

De verplichtingen der orang-boemie zijn:

7°. Wanneer een nieuwe radja optreedt, helpen zij bij de feestelijkheden, betalen de wang-soegoe, zooals reeds is opgegeven sub 1°., en helpen de vrije lieden die aan de kotta perdalaman en het huis van den radja werken.

8°. Als de radja ten oorlog of voor eigen genoegen op reis gaat,

waarheen ook, moeten zij zijn vaartuig roeien of pagaaien en tevens moeten zij, wanneer de radja afgezanten afvaardigt of brieven afzendt, deze overvoeren.

9°. Bijaldien de radja ziek wordt of moeilijkheden op de hoofdplaats ontstaan, dan staan zij voor de bewaking van de perdalaman in, totdat de zaak is afgeloopen.

Indien er strijd op de hoofdplaats zelve ontstaat, moeten zij allen te gelijk opkomen; in andere gevallen komen de verschillende kampongs om de beurt op.

10°. Wanneer er oorlog met een ander rijk ontstaat, moeten zij de versterkingen — namelijk de balei-pandjang en koeboe's — maken.

11°. Bijaldien de radja mocht komen te overlijden, maken zij eene houten bedekking boven het graf en houden zij gedurende zeven dagen de wacht.

12°. Indien zij wenschen ontslagen te worden van de werkzaamheden, bedoeld sub 7, 8, 9, 10 en 11 van deze opgave, moeten zij betalen f 200 (tweehonderd gulden) per huisgezin of f 75 (vijf-en-zeventig gulden) per persoon.

Omtrent de verplichtingen der Dajaks:

13°. Wanneer een nieuwe radja optreedt, moeten zij de wangsoegoe opbrengen zooals reeds sub 1°. is opgegeven, en tevens leveren zij de houtwerken voor de kotta perdalaman, het huis, de vaartuigen en het graf van den radja, en verder voor den misdjid en den weg in de hoofd-negorie, terwijl zij ook medewerken aan het huis en den weg hierboven bedoeld.

Echter kan niet aan elken stam gelast worden om alle soorten van bovenbedoeld werk te verrichten, maar heeft elke stam zijn bepaald aandeel zooals hieronder is vermeld.

De Dajaks van Krossik en Djoentie leveren zoeits, prahoe djeloers, planken en paaltjes voor het grafteeken; die van Pandoeh: atap, boomschors en stutten voor den weg; die van Pengkodau, Mapar en van Sibiau: vloerplanken en stutten voor den weg; die van Riboen, Darat: stutten voor den weg, terwijl zij tevens daaraan werken; die van Rambong en Borang: prauwen, pagaaien, soebang, alang en atap; tevens moeten zij deze afwerken en medehelpen aan het afwerken en opstellen van de kotta; die van Tokang leveren planken en atap; die van Dosan: planken en atap en zij werken tevens aan den weg; die van Mojan: planken, atap en zij werken mede aan den weg; die van Samie en Salajang: prauwen en planken voor den weg; die van Tingin werken mede aan den weg; die van Eng-Kopay leveren prauwen en planken; die van Boentie: bamboe rojan, ook werken zij mede aan den weg; die van Riboen Tipioer leveren stijlen en werken tevens aan den weg; die van Koeala-Kembajan: rottan; die van Galih: prauwen, bamboe-broenei en de vlaggelijn; die van Empoejoeh, Soeroeh en Sekadjang: prauwen en rottan sigah; die van Raut en Blatak helpen werken aan het huis en halen de lichtere houtwerken; ook halen zij het oude huis om en leveren riemen, atap en boomschors; die van Entakie en

Pridjie leveren atap in de kotta en helpen ook deze en het huis bouwen en het oude huis afbreken; die van Toenjie leveren dakpannen, boomschors en de zeilen voor de balei en verwijderen het vuil van onder het huis; die van Kojak: alangs, serapongs, galongs, soebangs, prauwen en planken voor den weg, en zij werken deze houtwerken af; die van Kedoekoel: alangs, galangs, stijlen, rottan, wildhout, boomen voor het vlothuis, de opgang en matten; die van Djeroepit leveren matten, kadjang, atap, rottan, wildhout, zoeits, de trappen en klassoh en zij helpen aan den weg werken; die van Djangkang leveren alangs, soebang, stijlen en rottan.

Wat aangaat de prauwen, die door de Dajaks geleverd worden, wordt nog medegedeeld dat de radja die niet mag verkoopen, maar dat die zijn voor eigen gebruik of dat hij ze ten gebruike kan afstaan aan zijne mantries; en eerst wannner zij slecht worden, kan hij eischen dat zij er nieuwe voor in de plaats geven.

Bijaldien de Dajaks de bovenbedoelde houtwerken niet kunnen leveren, en zij geen uitstel vragen, moeten zij voldoende geld opbrengen om hun eigen aandeel te koopen.

14°. Als de radja op reis gaat naar beneden, dan moeten de Dajaks van Krossok zijn keukenprauw roeien, en als hij naar boven gaat, de Dajaks van Raut en Blatak.

Wanneer de radja brieven of boodschappen zendt, of zijne hoofden afvaardigt naar eene plaats binnen het landschap, dan moeten de Dajaks deze vervoeren met inachtneming van de aloude adat.

15°. Alle Dajaks betalen aan den radja hadzil, ten bedrage van f 4 per huisgezin 's jaars, met uitzondering van de zoogenaamde klamboe sakit.

Wat die f 4 aangaat, die kunnen de Dajaks opbrengen in geld of geldswaardige producten, als padie, rijst, was, getah enz.

16°. Wat aangaat de Dajaks van Bindang en Biding en die van Koepoeh, op hen is de bovenstaande regeling niet toepasselijk, want op hen rusten afzonderlijke verplichtingen.

De eersten zijn diensten verschuldigd aan de afstammelingen van wijlen pangeran Pakoe en raden Mas, waarvan Panembahan Hadji Soleman Pakoe Negara de oudste is; de laatsten aan de afstammelingen van wijlen sultan Mohamad Alie, waarvan Pangeran Hadjie Mohamad Alie Mangkoe Negara de oudste is.

De werkzaamheden die de Dajaks Bindang en Biding moeten verrichten, zijn deze:

Indien de rechthebbenden een huis wenschen te bouwen in de negorie, dan halen zij het hout en verrichten het werk, terwijl hun gedurende dien tijd eten verstrekt wordt. Echter mogen de rechthebbenden hun geen werk opdragen zonder verlof van den radja, en deze stelt vast wat zij werken zullen, hoeveel mannen er zullen opkomen en welke bouwmaterialen zullen gebruikt worden.

Deze Dajaks maken ook groote djeloers (sampans), waarvan de afmetingen niet bepaald zijn, — ten gebruike van de rechthebbenden, die oudsten van huizen zijn en die daaraan behoefte hebben.

Deze djeloers mogen niet verkocht worden, maar worden gebruikt

totdat ze versleten zijn, en degeen die ze verkoopt verliest voor zich en zijne afstammelingen zijn recht en kan geen andere vragen.

Wat aangaat de benoodigdheden voor de huizen, die de Dajaks moeten leveren, deze zijn zoeits, galangs toetoep tiang, alangs, kasans, serapongs, bangkans en djirodjaks.

Wanneer de rechthebbenden, hunne broeders of zusters of hunne kinderen of kleinkinderen willen laten bouwen, dan geven zij dezen Dajaks een kom zout per pintoe, en dezen geven daarvoor terug een gantang rijst per pintoe; indien zij geen rijst hebben, dan wordt daarvoor iets anders in de plaats gegeven ter waarde van één gantang rijst. Hetzelfde heeft plaats als de rechthebbenden een kind krijgen of bij de besnijdenis of ingeval van overlijden.

In geen der bovenstaande gevallen kunnen de rechthebbenden zelf hun recht uitoefenen, maar zij geven aan den oudste van hun huis—namelijk Panembahan Hadjie Soleman Pakoe Negara — kennis en deze geeft last aan de Dajaks.

Ingeval er rijstgebrek bij deze Dajaks heerscht, moeten de rechthebbenden hun wang-soegoe geven om hen bij te staan, en dit wordt niet als schuld gerekend. Ook ingeval deze Dajaks door brand bezocht of door den vijand aangevallen worden, moeten alle rechthebbenden hen naar behooren helpen.

Wanneer deze Dajaks aan de bovenbedoelde verplichtingen niet meer kunnen of willen voldoen, moeten zij in de plaats daarvan drie rijksdaalders hadzil per huisgezin jaarlijks opbrengen, hetzij in geld, hetzij in geldswaardige goederen.

De verplichtingen van de Dajaks van Kroepoeh zijn deze:

Indien de oudste der rechthebbenden, namelijk Pangeran Hadjie Mohamad Alie Mangkoe Negara, op reis gaat, moeten zij hem vergezellen en krijgen zij daarvoor den kost maar geen loon.

De oudste der rechthebbenden geeft hun jaarlijks één gantang zout per huisgezin, en de zes overigen twee gantangs zout aan allen; zijnde de waarde van één gantang zout vijf gantangs rijst.

Indien de bovenbedoelde oudste der rechthebbenden een zijner familieleden gelast op reis te gaan, dan moeten die Dajaks medegaan en krijgen zij betaling 20 duiten per dag en per hoofd benevens den kost.

Indien één der zes andere rechthebbenden met spoed op reis moet, moeten twee of drie Dajaks hem vergezellen en drie dagen nadat zij op de plaats van bestemming aangekomen zijn, moeten zij dien Dajaks verlof geven om terug te keeren, en ingeval zij hen langer aanhouden, moeten zij hun betaling geven, namelijk één kwartgulden per dag, benevens den kost en voorraad voor de terugreis.

De Dajaks komen met hun tienen op gedurende elf dagen, indien zij van den pangeran voornoemd, en gedurende zes dagen, indien zij van een der zes rechthebbenden een der volgende werkzaamheden moeten verrichten, als: het bouwen van een huis, het halen van de materialen uit het bosch, het behulpzaam zijn in gevallen die spoed vereischen, zooals bevelen in dienstzaken en ingeval van overlijden.

Indien de bedoelde zes rechthebbenden een besnijdenisfeest geven

of een kind krijgen, of komen te overlijden of huwen, geven zij aan die Dajaks een kom zout per familie ter waarde van één gantang rijst.

In geen der bovenstaande gevallen kunnen de rechthebbenden zelf hun recht uitoefenen, maar geven zij aan den oudste van hun huis — namelijk Pangeran Hadjie Mohamad Alie Mangkoe Negara — daarvan kennis, en deze geeft last aan de Dajaks.

Wanneer deze Dajaks aan de bovengenoemde verplichtingen niet meer kunnen of willen voldoen, moeten zij in de plaats daarvan drie rijksdaalders hadzil per huisgezin jaarlijks opbrengen, hetzij in geld, hetzij in geldwaardige goederen.

Omtrent de verplichtingen, die op alle inwoners van het rijk, onverschillig van welken stand, rusten:

17°. Iedereen, wie het ook zijn moge, die binnen het landschap Sanggouw rottan, getah, kajoe, bliau, kajoe marbau of kajoe tekem verzamelt, niet voor eigen gebruik, maar om daarmede handel te drijven, moet daarvan $^1/_{10}$ als hadzil aan den radja opbrengen.

18°. Iedereen, die binnen het landschap Sanggouw goud of diamanten zoekt en geen pacht aan den pachter van het Gouvernement betaalt, moet vooraf f 1 hadzil per maand betalen, en bijaldien hij zulks niet wenscht te doen, moet hij $^1/_{10}$ afstaan van alles wat hij vindt.

NB. De bovenstaande regeling der belastingen bestaat sedert het jaar 1877 en de opgave is gesteld in overeenstemming met den radja en de mantries en mindere hoofden zoowel der Maleische als der Dajaksche bevolking.

Ook omtrent de belastingen, welke door den panembahan en de mantries van Tajan van de Dajaksche bevolking mogen geheven worden, zijn bepalingen gemaakt; zij zijn:

a. Eene directe belasting in natura ten bedrage van 20 gantangs padie 's jaars per huisgezin.

In plaats van 20 gantangs padie kunnen 10 gantangs rijst gegeven worden

Ook wordt toegelaten dat genoemde belasting in geld wordt afgedaan, hetgeen dan niet meer dan f 1 (één gulden) per huisgezin 's jaars mag bedragen;

b. Eene jaarlijksche belasting bekend onder den naam van »serah", waarvan de opbrengst dienen moet tot onderhoud van gehuwde familieleden van den panembahan van Tajan. Zij wordt omschreven als volgt:

Ieder Dajaksch gezin zal bij wijze van serah (gedwongen handel), ten behoeve van de gehuwde familieden, hoogstens 30 gantangs rijst per jaar moeten opbrengen.

De panembahan van Tajan zal voor zoover hij dit noodig acht, aan ieder gehuwd lid zijner familie een bepaald oord of eene bepaalde streek aanwijzen, binnen welk gebied zoodanige persoon de opbrengst van bovengenoemde belasting zal mogen innen, onder verplichting echter dat de aan den belastingschuldige als serah te geven goederen of handelsartikelen, vertegenwoordigen zullen een vierde der waarde van de op te brengen belasting.

De panembahan van Tajan:

1°. bepaalt, met inachtneming van het gestelde maximum, hoeveel ieder Dajaksch gezin 's jaars aan deze belasting zal moeten opbrengen;

2°. heeft het recht één of meer Dajaksche gezinnen van deze belasting geheel of gedeeltelijk vrij te stellen;

3°. heeft het recht aan den inner dezer belasting geheel of gedeeltelijk het verder innen te ontzeggen. Tevens wordt hier bepaald dat nooit meer dan één lid uit de familie van den panembahan te gelijk van dezelfde streek deze belasting zal mogen innen.

c. Eene jaarlijksche belasting, eveneens bekend onder den naam van serah en die omschreven wordt als volgt:

Ieder Dajaksch gezin moet ééns in het jaar aan den panembahan één Mexicaanschen dollar, en aan ieder der pangerans (mantries) één gulden betalen, doch zij ontvangen hiervoor in de plaats terug òf handelswaren òf kleedingstukken òf andere artikelen, vertegenwoordigende minstens de helft der waarde van de door den belastingschuldige opgebrachte belasting.

d. Eene buitengewone belasting, bekend onder den naam van »poepoe", waarvan drie soorten:

1°. De poepoe matie.

a. Sterft de panembahan of een der pangerans (mantries), dan betaalt ieder Dajaksch gezin f 1 (één gulden) en één kip.

b. Sterft een der kinderen, broeders of zusters van den panembahan, dan betaalt ieder Dajaksch gezin f 0.50 (vijftig centen) en één kip.

Eveneens zal ieder Dajaksch gezin deze belasting moeten opbrengen, zoo een zuster, broeder of kind der pangerans sterft, mits deze pangeran onder den panembahan gezag voert in een bepaalde streek.

2°. De poepoe bekerdja.

Wanneer de panembahan eenig feest viert, betaalt ieder Dajaksch gezin één gantang bras ketan, één gantang rijst, een pakje suiker en één kip.

Bij gemis van alle bovenstaande artikelen betaalt de belastingschuldige slechts f 0.25 (vijf-en-twintig centen), een en ander tot een maximum van driemaal per jaar.

3°. De poepoe poeassa.

Tijdens de Mohammedaansche vasten, betaalt ieder Dajaksch gezin één gantang rijst, één gantang bras ketan, een pakje suiker en één kip.

Bij gemis van alle bovenstaande artikelen betaalt de belastingschuldige slechts f 0.25 (vijf-en-twintig centen). Zij, die wegens onvermogen of wegens andere geldige redenen, ter beoordeeling van den panembahan, aan de poepoe-belasting niet kunnen voldoen, worden hiervan vrijgesteld.

e. Eene belasting in arbeid (heerendiensten), die echter niet meer mag bedragen dan twaalf dagen 's jaars.

De belastingen, welke door den panembahan van Tajan en de mantries van de Maleische bevolking in het landschap Tajan mogen geheven worden, zijn:

a. Eene buitengewone belasting bekend onder den naam van poepoe, die omschreven wordt als volgt:

1°. Indien de kinderen of kleinkinderen van den panembahan in het huwelijk treden, moet ieder gehuwd Maleisch paar aan den panembahan twee waskaarsen opbrengen, samen zwaar minstens een halve kattie.

2°. Indien de kinderen of kleinkinderen van den panembahan voor het eerst beginnen te loopen, moet ieder gehuwd Maleisch paar hem twee schotels gebak en twee als bij n°. 1 bedoelde waskaarsen leveren.

Zoo de panembahan eenig feest viert, kan hij aan één of meer kampongs het leveren van de benoodigde gele rijst en patjar opleggen.

Ieder inwoner van die kampong is, zoo hij daartoe in staat is, verplicht het zijne voor de opgelegde levering bij te dragen.

b. Eene heffing van 10 % (tien percent) der ingezamelde boschproducten, en zulks van elken inzamelaar, de Tajan Dajaks alleen uitgezonderd.

c. Eene heffing per jaar van f 0.50 (vijftig centen) voor elke 2500 vierkante vademen gronds, die binnen het landschap Tajan gebruikt wordt voor den aanleg van tuinen of de veeteelt.

Voor het eerste jaar dat de grond in gebruik is, is geen belasting verschuldigd, en de Dajaks van Tajan zijn van deze belasting vrijgesteld.

Vreemdelingen, zoowel Maleiers als vreemdelingen, die niet direct onder 's Gouvernements gezag staan, zijn verplicht al de hiervoren voor de Maleiers omschreven belastingen te betalen.

d. Heerendiensten, die echter niet meer mogen bedragen dan acht dagen 's jaars, de reis er onder gerekend.

De panembahan en zijne mantries, apanagehouders of wie ook, mogen van 's Gouvernements directe onderdanen geen andere dan de sub *b* (bedoelde belasting) van 10 % (tien percent) op de boschproducten heffen.

De belastingen, in geld, in natura of in arbeid, welke rusten op de bevolking van het landschap Soehaid, zijn de volgende:

Verplichtingen van personen, behoorende tot de familie van den radja, en van den stand der vrije negorie-bewoners:

1°. Bij het optreden van een nieuwen radja moeten de leden zijner familie en de vrije negorie-bewoners de pesalin opbrengen. De hoegrootheid dezer opbrengst wordt door de gezamenlijke mantries van het landschap, in overeenstemming met den nieuwen radja, bepaald. Zij moeten verder de kotta perdaleman en het huis bouwen. Indien zij zelf niet wenschen te werken, geschiedt dat tegen betaling, pondspondsgewijze, in overeenstemming met ieders rang en stand, naar de hoegrootheid en den aard van het te verrichten werk, varieerende bijv. tusschen *f* 0.50 tot *f* 15 per huisgezin.

Hetzelfde heeft plaats bij herstelling of vernieuwing der mesdjid. Zeer kleine herstellingen bekostigt de radja zelf.

2°. Wanneer de radja zich eene vrouw van den bloede (ratoe) uit een ander landschap kiest, zullen de leden zijner familie en de vrije negorie-bevolking haar afhalen en tevens de zoogenaamde peliat oedjong opbrengen. Hoeveel die bedraagt is overgelaten aan hun oordeel..

3°. Wanneer de radja op reis gaat, hetzij naar een ander landschap hetzij ten oorlog, voor dienstzaken of voor zijn bijzonder genoegen, vergezellen hem, desgeëischt, diezelfde personen met hun eigen vaartuigen en op eigen kosten, terwijl de achterblijvenden gedurende zijne afwezigheid de wacht houden binnen de perdaleman.

Wenscht men in dit geval, zoowel als in dat bedoeld bij artikel 2, de vaartuigen zelf niet te roeien, dan wordt eene betaling van *f* 1 tot *f* 3 per persoon opgebracht, al naar den duur der reis.

4°. Indien de radja komt te overlijden, maken de leden zijner familie en de vrije negorie-bewoners een grafteeken en daarboven een kleine balei, omgeven door een hek. Geschiedt dit werk tegen betaling, dan gaat dat ook pondspondsgewijze op den voet van artikel 1.

5°. Wanneer een negorie-bewoner verhuisd is naar een ander landschap, zonder erfgenamen achter te laten, vervallen zijne erven, huizen en vruchtboomen aan den radja.

Verplichtingen der orang boemie.

6°. De orang boemie zijn verplicht tot medehulp bij het roeien der vaartuigen bij reizen van den radja. Zij brengen en halen afgezanten en brieven, welke in het belang van het landschap reizen of gewisseld worden. Zij zijn verplicht tot betaling der pesalin op dezelfde wijze als bepaald is bij artikel 1.

7°. Zij bewaken den dalem bij ziekte van den radja of bij het ontstaan van andere moeilijkheden op de hoofdplaats, en zijn verplicht bij groote feesten hout te halen, rijst te stampen en verder alle werkzaamheden te verrichten, welke gedurende het feest in billijkheid van hen geëischt worden.

Indien op de hoofdplaats zelf strijd ontstaat, komen zij allen te gelijk op, in andere gevallen de verschillende kampongs om de beurt.

8°. Wanneer er oorlog ontstaat met een ander landschap, moeten zij de versterkingen, bijv. de koeboe's en de balei pandjang, oprichten.

9°. Bij overlijden van den radja moeten zij een houten bedekking boven het graf maken en daarbij gedurende zeven dagen de wacht houden.

10°. De orang boemie kunnen de op hen rustende verplichtingen afkoopen tegen betaling van:

voor eene geheele familie . . . . . . *f* 200.
» een persoon. . . . . » 50.

Verplichtingen der Dajaks.

11°. Wanneer een nieuwe radja optreedt, moeten zij eveneens de pesalin opbrengen en verder:

a. de serah poepoe, zijnde de verplichte ruiling ééns per jaar van 10 gantangs rijst tegen 1 gantang zout; 20 gantangs padie tegen ontvangst van 1 vadem wit katoen of 1 stuk staal van 2 span lengte, alles per jaar en per huisgezin. Bij afkoop betalen zij 's jaars *f* 2 zonder meer.

Zij zijn verder verplicht, bij den bouw van de kotta perdaleman, de mesdjid en het huis van den radja, de materialen kosteloos te leveren; en

. de pepinta: het leveren bij huwelijken en andere feesten in de

vorstelijke familie van 1 gantang rijst, 1 kip en 1 kribang of 1 laboe per huisgezin.

Dajaks van het Salimbouwsche of andere streken, die zich tijdelijk binnen het landschap vestigen, betalen, behalve de gewone jaarlijksche belasting der Dajaks, bovendien nog *f* 1 per jaar en per ladang als huur.

Algemeene bepalingen.

12°. Iedereen, zonder uitzondering, die binnen het landschap rottan, getah en timmerhout verzamelt, niet voor eigen gebruik maar om daarmede handel te drijven, moet daarvan $^1/_{10}$ in geld of in natura aan den radja uitkeeren.

Sambalioeng.

Den 10^en Maart 1881 overleed sultan Mohamed Adil Djalal Oedin van Sambalioeng (residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo), met wien in 1878 een nieuw contract werd aangegaan [1]). Ingevolge het bepaalde bij artikel 5 van dat contract, is de jongere broeder van den overleden sultan, die reeds vroeger als bestuursopvolger was aangewezen, aan het hoofd der zaken in Sambalioeng opgetreden, onder den titel van Mohamad Chalipat'oellah Bajan Oedin, bij welke gelegenheid de gebruikelijke akten van verband en van bevestiging zijn gepasseerd.

Taroena.

Taroena is een van de leenstaatjes op de Sangi-eilanden, welke ten noorden van de residentie Menado gelegen zijn en onder het gebied dier residentie ressorteeren.

De bevolking van het eiland Groot-Sangi, waarop, behalve Taroena, ook de landschappen Tagoelandang, Manganitoe en Taboekan zijn gelegen, wordt op 45,000 zielen geraamd. De schaarsch bevolkte Talaut-eilanden staan onder het oppergezag der Sangische radja's.

Reeds de Oost-Indische Compagnie had betrekkingen met die radja's aangeknoopt, en sedert is hunne verhouding tot het Nederlandschindisch Gouvernement herhaaldelijk bij contracten geregeld. De overeenkomst, welke in 1828 met Taroena werd gesloten, hield onder anderen de erkenning in van de oppermacht van het Gouvernement, en van zijne bevoegdheid om de radja's en de landsgrooten aan te stellen en af te zetten. De Indische Regeering is er op bedacht om de vigeerende contracten met de Sangi-eilanden te herzien op den voet van een daarvoor vastgesteld model contract.

In Taroena werd in 1878 een nieuwe radja benoemd in de plaats van den reeds in 1875 overleden bestuurder. Nadat die benoeming door de Indische Regeering was goedgekeurd, zijn op den 31^en December 1880 de gebruikelijke akten van verband en van bevestiging gepasseerd.

---

[1]) Gedrukte stukken der Tweede Kamer, zitting 1879—1880; 86 n°. 19. In de nota van toelichting op dat contract zijn nopens het landschap Sambalioeng eenige bijzonderheden medegedeeld.

Koloniale Literatuur.

CRITISCHE OVERZICHTEN.

Das Holontalo. Glossar und grammatische Skizze. Ein Beitrag zur Kenntniss der Sprachen von Celebes von Dr. Wilhelm Joest. Berlin, A. Asher & Co. 1883. 8o.

De Holontalosche taal behoort uit een palaeontologisch-linguistisch oogpunt tot de drie hoofddialecten van Celebes en wordt thans door ongeveer honderdduizend zielen gesproken. Behalve in het landschap van dien naam wordt dit dialect ook in de naburige rijken van Bintaoena, Bolaängitam, Koidipan, Boeool, Moeton, Tomini en Ampibaboe voorts tot aan de grenzen van Kaïli verstaan. Evenals de meeste Indonesische dialecten is het Holontalosch tot dusverre nog niet wetenschappelijk beschreven. Het hierboven aangehaald werkje is derhalve eene eerste proeve. Enkele Nederlandsch-Indische ambtenaren die daarvan werk maakten, volgden slechts eene meer practische richting, namelijk om door de beoefening der taal met de inboorlingen meer vertrouwelijk te kunnen omgaan, hunne zeden en gewoonten te begrijpen, hunne nooden en behoeften te leeren kennen: een en ander dat tot het voeren van een goed en vruchtdragend bestuur als eene eerste vereischte moet worden aangemerkt. Zonder kennis van de volkstaal, hoe gering ook, kan een bestuurder het vertrouwen des volks nimmer verwerven. Onder die ambtenaren behooren de Heeren B. J. N. Roskott, die in het Holontalosch dialect zich volkomen wist uit te drukken, en E. J. Jellesma, die het tevens meer wetenschappelijk beoefende. Eenige jaren geleden toonde laatstgenoemde mij een door hem vervaardigd grammatisch ontwerp van het Holontalosch, vergezeld van een tamelijk uitgebreide woordenlijst, beide in vele opzichten voldoende om een goed overzicht van het dialect te verkrijgen. Ik raadde hem aan zijn werk aan het Bataviasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen ter publiceering aan te bieden, doch wat daarvan het resultaat was, is mij niet bekend. Vergis ik mij niet, dan zijn het deze aanteekeningen die de schr. in het Hoogduitsch bewerkte en onder den hierboven geschreven titel uitgaf.

Omtrent de grammaticale behandeling van het Holontalosch in

dit werk zal ik niet in bijzonderheden treden, omdat ik de methode voor eene proeve alleszins practisch vind, zoo zelfs dat ik eene dusdanige bewerking van de door mij gemaakte linguistische aanteekeningen van talen en dialecten van noord- en centraal-Celebes, van Timor en Onderhoorigheden, zoomede van de Moluksche eilanden wenschelijk acht. Van de in het werk hier en daar voorkomende fouten zal ik tevens geen verwijt maken, omdat ik in aanmerking neem, dat de schrijver slechts zeer kort in de gelegenheid is geweest het door hem behandeld dialect te beoefenen. De wijze van spelling, om duidelijkheid te bevorderen eenigszins op notenschrift gelijkende, had de schrijver echter meer consequent moeten doorvoeren. Op p. 7 schrijft hij b-il-ulo, (bilulo) »bepflantz werden;" evenzoo had hij op 11 b-il-ohi (bilohi) »sieh", grondwoord ohi, moeten schrijven en niet biloh-i. Vervolgens op p. 55 matilua-lio, hem vatten, en niet matilual-io; matilolo-lio en niet matilolol-io, hem verslinden. Op p. 71 staat Jahu-ente, »blau"; dit moet zijn iahu-ente, letterlijk: in indigo, ente, gedoopt, en zoo meer. Voor den eersten beoefenaar der taal zou het ook wenschelijker geweest zijn, wanneer de schrijver den Holontaloschen tekst meer woordelijk vertaald had; bijv. p. 29 ta lo-hutu kaini bo-tie, »welche machte diese Kleider"; het laatste woord moet zijn lijnwaad; Kleider is pakeani; walilio moleto beteekent niet »dessen Herkunft", maar wel, wiens karakter of gemoedsstemming slecht is, wali beteekent als volgeling medegaan, vid wali-ali de volgelingen van den adel, dus adellijken van minderen rang; to-nu lo-la tunu, p. 57, moet zijn datgene waarop gewezen wordt, is niet »da wo eintritt Strafe", etc. In den »Wörterverzeichniss" komen woorden voor die minder juist vertaald waren als biloli, geen »schulden", maar prijs; hele, geen »Krebs", maar garnaal; mongambu, geen »zusammen", maar zich vereenigen; potilahu geen »Flasche" (aus Kürbiss und dergl.) maar vierkante flesch, verbasterd van het Mol. maleisch woord pelesko of plesko; tinawa »geen Schiesspulver" maar geweer, van het Mol. maleisch woord sinapan; het woord Schiesspulver heet unemotinawa, het werkmiddel, medicijn van het geweer; kalatati, papier, wordt ook uitgesproken als talakasi.

Afgescheiden van het hiervoren medegedeelde, waardeer ik als een eerste proeve de uitgave van de door den schr. bijeengebrachte aanteekeningen zeer. Op het gebied der Indonesische talen en dialecten valt nog veel te doen en in het eerste decennium zal men wel geene doorwrochte werken daarover onder de oogen krijgen, vooral omdat de lust daartoe uiterst gering is. De aangewezen fouten zijn van weinig beteekenis voor hen, die het Holontalosch ter plaatse alwaar het gesproken wordt, willen bestudeeren.

Februari 1884. J. G. F. Riedel.

De geschiedenis van Radja Sech Maradam. Gedrukt bij W. Eekhout te Macassar. 1851. (147 bl. in 8°.)

De geschiedenis van Inra Poetra. Gedrukt bij J. Benjaminsz te Macassar. 1882. (196 bl. in 8°.)

Macassaarsche zangstukjes. Snelpersdrukkerij W. Eekhout, Macassar. 1883. (76 bl. in 8°.)

Sedert mijn' terugkeer van Makassar, waar ik op verlangen van het Nederlandsch Gouvernement eene kweekschool tot vorming van inlandsche onderwijzers opgericht had, verschenen er aldaar achtereenvolgens drie Makassaarsche werkjes, twee in proza en één in poëzie, door inlanders uitgegeven. En hierover wensch ik thans met een enkel woord te spreken.

Het eerste heeft tot opschrift »de geschiedenis van Radja Sehe Maradam". De naam des schrijvers, of laat mij liever zeggen: des uitgevers, staat niet op den titel vermeld, doch, zoo ik wel ingelicht ben, is het zekere Intje Sitoewa, een te Makassar geboren Maleier, aan wien wij de uitgave van dit uit het Maleisch in het Makassaarsch overgebracht handschrift te danken hebben. Een gedeelte van den Maleischen tekst werd door dr. J. J. De Hollander in diens Handl. bij de beoefening der Maleische taal- en letterkunde opgenomen. Men vergel. 4[de] druk, bl. 151 t/m 180. Van de Makassaarsche vertaling vindt men verscheidene handschriften onder de inlanders van Zuid-Celebes. Hiervan werden twee exemplaren opgenomen in de kostbare door mij voor het Nederlandsch Bijbelgenootschap bijeengebrachte verzameling van Makassaarsche en Boegineesche handschriften. Men vergel. mijn »Kort verslag aangaande alle mij in »Europa bekende Makassaarsche en Boegineesche handschriften N°. 11 »en 12". Later ontving ik nog een derde exemplaar, hetwelk zeker niet minder is; maar in weerwil daarvan, achtte ik het toch niet raadzaam, om het uit te geven. Het romantisch gedeelte van het verhaal was, ofschoon wel wat al te opgesmukt, misschien niet geheel ongeschikt daarvoor; maar het heirleger van theologische spitsvindigheden, welke ook door den inlander maar al te dikwerf niet begrepen, en daardoor slecht weergegeven worden, maakte mijns inziens eene uitgave daarvan minder wenschelijk. Had ik echter een handschrift kunnen machtig worden, dat me in alle opzichten voldeed; zoo zou ik gemeend hebben, er eene menigte aanteekeningen tot opheldering bij te moeten voegen. Ziedaar de reden, waarom ik liever gezien had, dat mijn Makassaarsche vriend een ander handschrift voor den druk gekozen had. Bovendien ware het in het belang der zaak geweest, dat hij de hulp van den een of anderen met het Makassaarsch grondig bekenden Europeaan, die tegenwoordig wel te Makassar te vinden is, ingeroepen had. De inlander van Zuid-Celebes is vooral sedert de oprichting dier kweekschool zeer in kennis vooruitgegaan, doch is nog niet zoover ontwikkeld, dat hij dergelijk werk geheel alleen naar behooren verrichten kan. Hij meent, dat het voldoende is, wanneer hij den tekst van een handschrift eenvoudig

ter perse brengt. Of er fouten in het handschrift, ja soms gansche zinnen weggelaten, zijn, en of de woorden al dan niet behoorlijk gescheiden zijn, zoo ook, of hij overal den zin der woorden al dan niet begrijpt; dit komt er bij hem niet op aan. Hij laat slechts drukken, wat en zoo als hij het in zijn handschrift vindt. Dat hij ook geen behoorlijk gebruik maakt van het eenig leesteeken, dat in het Makassaarsch en Boegineesch onze leesteekens van *komma*, *punt*, enz. vervangt, is daarom vooral vreemd, dewijl de woorden, waarmede dit teeken in beide talen aangeduid wordt, letterlijk een' scheiding te kennen geven. (Men vergel. het Mak. *pasimbang* en het Boeg. *patjawang* of *pasawang.)* Deze onachtzaamheid is daarom vooral te bejammeren, dewijl zij zeer ten nadeele van de duidelijkheid strekt.

Ik hoop alzoo, dat mijn' Europeesche vrienden te Makassar in het vervolg aan Intje Sitoewa en andere inlanders van Zuid-Celebes te kennen zullen geven, dat zij steeds bereid zijn, om hun bij dergelijken arbeid ter zijde te staan; want ik weet bij ervaring, dat zij die hulp volgaarne zullen aannemen; en dan is er van hen nog menig aardig Makassaarsch en Boegineesch leesboekje te wachten. Ik verwijs slechts naar het tijdens mijn laatst verblijf te Makassar door den inderdaad vrij kundigen Intje Nanggong geschreven werkje, ten titel voerende »Makassaarsch verhaal van I-Koekang, in 1879 gedrukt bij J. Van den Dungen Bille."

De inhoud van de door Intje Sitoewa uitgegeven' »geschiedenis van Sehe Maradāng" komt hierop neder.

Er was eens in vroeger dagen een wijze, die een menigte leerlingen had. Toen op zekeren dag één van die leerlingen bij het onderwijs gemist werd, bleek het later, dat hij zich had laten afleiden door den aanblik van een paar schapen, die NB. boven in een boom aan het vechten waren. En naar aanleiding hiervan deed toen de wijze het verhaal van Radja Sehe Maradāng, waarin o. a. van *twee vechtende schapen* gesproken wordt.

Op het titelblad van het boek heet de held van de geschiedenis *Radja Sech Maradam;* doch dit is ten eenenmale fout. De Makassaar spreekt gewoonlijk, gelijk ook in dit boek, van *Sehe* of *Saĕhoe Maradāng.* Dit *Sehe* of *Saĕhoe* is eene verbastering van het Arab. *Sjaich, een oud en bejaard man*, v. d. eeretitel voor een *hoofd*, of ook voor *geleerde en wijze mannen.* De Maleische titel *Sjaich Mărdān* is ontstaan uit het Perz. *sjāh-i mărdān*, lett. *de koning der mannen.* Deze Sehe Maradāng is een zoon van den vorst van het rijk Dāroe-l-ᶜhasanāti (of volgens de Mal. handschriften Dāroe-l-ᶜhoestān), met name Bakaroema Dati widjaya (volgens de Mal. handschriften Bikrama ditja djāja, verbastering van: Vikramaditija radja). Hij ontvangt reeds vroegtijdig onderwijs in de wijsbegeerte van een' zeer kundigen Brahmān uit het land Dāroe-l-qiyām. Als deze naar zijn land terug wil keeren, doet hij hem uitgeleide; doch vervolgens op de jacht gaande, weet hij den terugweg niet meer te vinden, en komt al ronddolende ten slotte aan een paleis, waarin zich eene prinses, met name Koemāla Raäna Dewi bevindt, die door een reus ('t Mak. *orasasa*, = het Mal. raqsāsa) geroofd is, en daar gevangen gehouden wordt. De jeugdige

schoone wordt op hem verliefd, en wil hem dus gaarne bij zich behouden; doch, nadat zij hem in een papegaai veranderd heeft, vliegt hij van haar weg, en begeeft zich naar het rijk Dāroe-l-'hiyām, alwaar hij zich door des Konings dochter, Sitti Dewi laat vangen, en met haar gemeenschap onderhoudt. Wanneer zij daarop zwanger wordt, en de vorst den vogel, dien hij als de oorzaak hiervan beschouwt, dooden wil, komt gelukkig de Brahmān, die vroegere leermeester van Sehe Maradāng, tusschen beide; en als de Koning nu vernomen heeft, wie die vogel eigenlijk is, geeft hij hem volgaarne zijne dochter tot vrouw.

Sehe Maradāng herkrijgt zijn' vorige gedaante, en het huwelijksfeest wordt op luisterrijke wijze gevierd. Kort daarna verlaat Sehe Maradāng ook deze prinses, en zet zijn tocht voort onder den naam van Indara Djaya.

Nu bezoekt hij eerst Sehe Salāmoe-d-din en daarna Sehe Loqmān al-'hakim. En nadat hij van beide wijzen godsdienstig onderwijs ontvangen heeft, komt hij aan een berg, op welks top eene moskee staat. In deze moskee heeft hij eene ontmoeting met hemelsche wezens, die hier hunne gebeden komen verrichten, en ontvangt nog nader onderwijs in de Mohammedaansche godsdienstleer. Als hij vervolgens in dien tempel eenigen tijd vertoefd, en van een' engel, die hem insgelijks godsdienstig onderwijs geeft, op Gods bevel een viertal *djin's* (soort van geesten) bekomen heeft, om hem, ingeval van nood, bovennatuurlijke hulp te verleenen, trekt hij al wederom verder voort; en nu redt hij, met behulp van die 4 djin's zekeren vorst A'hmed Maoelānā met echtgenoote en dochter, alsmede de gansche bevolking des lands, uit de macht van twee vreeselijke alles verwoestende goerōeda's, eene soort van groote fabelachtige vogels. Tot belooning daarvoor krijgt hij die dochter, met name Poetiri Tjindara Sari, tot vrouw. Nadat hij met haar menig gesprek over den godsdienst gehouden heeft, zien wij hem met behulp van een goerōeda door de lucht naar het land Dāroe-l-qiyām, waar Indara Alam den schepter voert, heenen vliegen. Die vorst heeft een beeldschoone dochter, met name Djoelōesoe-l-'āsjiqin. Zij heeft een menigte minnaars, doch zij is helaas! stom, en ieder minnaar, die niet in staat is, haar te doen spreken, wordt in den kerker geworpen. Dit is reeds het treurig lot van 39 prinsen, die allen vergeefsche pogingen hebben aangewend, wanneer op eens Indara Djaya verschijnt, en er door zijn bovennatuurlijke macht terstond in slaagt, om haar den mond te openen. Er heeft alzoo een luisterrijk huwelijksfeest plaats, en hij blijft wederom niet in gebreke, zijne echtgenoote in den godsdienst te onderwijzen.

Na verloop van eenigen tijd, besluit hij, met haar en zijn ouden leermeester den Brahmān de terugreize naar zijn ouders te ondernemen. Die reis is echter niet zonder bezwaren. Eerst wordt hij onderweg door die 39 prinsen, welke door den vorst van Dāroe-l-qiyām in hechtenis genomen, en later op zijn eigen verzoek ontslagen zijn, aangevallen, verliefd als zij nog steeds zijn op de prinses Djoelōesoe-l-'āsjiqin; doch zij zijn natuurlijk niet bestand tegen de

toovermiddelen van Indara Djaya, en worden dus spoedig overwonnen. Slimmer is voor hem een ander ongeval. Op zekeren dag ziet de vorstin prachtige vruchten in een hemelhoogen boom hangen, en verlangt die dringend van haar gemaal. Hij besluit daarom, om zijne ziel in het lichaam van een aap te doen overgaan, ten einde met gemak in dien hoogen boom te kunnen klimmen. Doch nauwelijks is zijn lichaam zonder ziel, of de oude leermeester de Brahmān, die ook reeds lang een goed oog op de vorstin had, laat *zijn* ziel in dat lichaam van Indara Djaya overgaan, en begint haar met alle macht zijn hof te maken. Doch de vrouw blijft haar man getrouw, en neemt daarom de volgende list te baat. Zij laat twee schapen komen, en stelt den Brahmān voor, om ieder één van die schapen als het zijne te beschouwen, en ze vervolgens met elkander te laten vechten. Als nu haar schaap, dat zij opzettelijk heeft laten uithongeren, eindelijk dood neervalt, is zij kwansuis wanhopig, en zegt, dat zij niets meer van hem weten wil, tenzij hij *zijne* ziel in het lichaam van dat doode schaap doe overgaan, en alzoo het beest in het leven terugroepe. Hij geeft hieraan gehoor; en nauwelijks is zijn ziel in het lichaam van het schaap, of de ziel van Indara Djaya keert uit het lichaam van den aap in haar eigen lichaam terug. En hiermede eindigt dan de geschiedenis van de schapen, die aanleiding tot het gansche verhaal van Sehe Maradāng gegeven heeft.

Indara Djaya keert eindelijk na al die wederwaardigheden in zijn vaderland terug, en neemt het bestuur van zijn vader over, terwijl hij van nu af aan wederom den naam van Sehe Maradāng draagt.

Weldra laat hij ook zijn tweede echtgenoote, te weten: Tjindara Sari met haren vader tot hem overkomen. En zoo schijnt het aanvankelijk, dat hij van nu af aan een kalm leven zal kunnen lijden. Maar het is slechts schijn; want er is een vorst, met name Indara Lalana, de zoon van Poetara Alam, die, alom van die schoone Djoelōesoe-l-'āsjiqin hoorende spreken, hem door middel van de wapenen tracht te dwingen, om afstand te doen van zijne gade. En o wee! de bovennatuurlijke hulpmiddelen van dien Indara Lalana gaan den zijnen verre te boven. Hij is dan ook op het punt, om te bezwijken, als gelukkig Indara Dewa, een zoon van zijn' eerste echtgenoote Sitti Dewi, die, vol verlangen om zijn vader te leeren kennen, hem was komen opzoeken, tusschen beide treedt. Deze is machtiger dan Indara Lalana, en slaagt er weldra in, hem de wapenen te doen nederleggen, waarop de vrede gesloten wordt.

Als kort daarop de moeder van Indara Dewa naar Dāroe-l-ʿhasanāti overkomt, heeft Sehe Maradāng zijne drie echtgenooten alle aan zijne zijde, en vindt in dien zoon een waren steun bij het klimmen zijner jaren.

Indara Dewa sluit vervolgens een huwelijk met een zuster van zijn vroegeren vijand Indara Lalana. En wanneer er later een vorst, met name Dere Kala is, die het rijk van Dāroe-l-ʿhasanāti met het zijne verbinden wil, is Indara Lalana eigenlijk de man, die Dere

Kala bestrijdt, terwijl Indara Dewa heimelijk diens vrouwen bezoekt, en haar zoo weet te bekoren, dat zij, niet vermoedende dat hij de vijand van haar man is, zich laten verleiden, om hem met al hare hofdames te volgen. En dien ganschen stoet stopt hij NB. in een klein doosje voor reukwerk, bekend onder den Maleischen naam van *tjămboel.* Na afloop van den oorlog, worden die dames onder Indara Lalana en verscheidene andere prinsen verdeeld.

Ten slotte wordt alleen nog vermeld, dat Sehe Maradăng, zoo ingenomen als hij is met dien zoon Indara Dewa, de regeering des rijks op hem doet overgaan.

En hiermede eindigt het verhaal van Radja Sehe Maradăng. Dat het niet bijzonder in den smaak van een Europeesch publiek zou vallen, is zeker boven allen twijfel verheven; maar ik meen bovendien, dat er menig Makassaarsch stuk te vinden is, dat ook den inlander nog beter bevallen zal dan dit.

Wat de vele daarin voorkomende godsdienstige redeneeringen betreft, die dikwerf alles behalve duidelijk zijn; hiervoor verwijs ik liever naar de mededeelingen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap Deel V, st. 1, bl. 91 t/m 98, waar de zakelijke inhoud hiervan voor een groot gedeelte zeer beknopt en juist is weergegeven door den verdienstelijken en helaas reeds overleden zendeling W. M. Donselaar.

—

Ik ga thans over tot de beschouwing van het tweede hierboven vermelde Makassaarsche boekwerk, te weten »de geschiedenis van »Indara Poetara, gedrukt bij J. Benjaminsz, te Macasser 1882."

Ook dit verhaal is eene vertaling uit het Maleisch. En ook hiervan vindt men in de verzameling van Makassaarsche en Boegineesche handschriften van het Nederlandsch Bijbelgenootschap een exemplaar onder No. 13, alsmede een Boegineesche vertaling onder No. 94.

Wie de uitgever van het Makassaarsch handschrift is, heb ik tot dusverre niet vernomen; alleenlijk wist men mij te zeggen, dat het een inlander is.

Van diepzinnige godsdienstige bespiegelingen is in dit stuk volstrekt geen sprake. Het is enkel en alleen eene soort van romantisch verhaal, dat, evenals het vorige, van het begin tot het einde allerlei toovergeschiedenissen bevat. De aanmerkingen, die ik op het eerste stuk maakte, zijn ook hier grootendeels van toepassing. Dit geldt vooral de wijze, waarop de tekst van het handschrift afgedrukt is. Deze laat zeer veel te wenschen over. Zoo vindt men NB. bl. 134, r. 17 t/m bl. 135, r. 18 tweemaal achter elkander afgedrukt. Ook eindigt het gansche verhaal geheel in het midden van het stuk, zooals niet alleen uit het HS. van het NB. No. 13, maar ook uit het verband zelf ten duidelijkste blijkt.

Was het voorts in het eerste werkje te bejammeren, dat de Maleische pantons en Arabische aanhalingen niet met de Arabische letter, maar in Makassaarsch schrift waren weergegeven, daar ieder lettergreep in het Makassaarsch op een klinker of een niet te schrijven neusletter eindigt; nog meer moeielijkheid veroorzaakt

zulks in een geschrift als dat van Indara Poetara, waarin men een bijna ontelbare menigte van Maleische pantons aantreft. Zoo de uitgever ze niet in het Makassaarsch konde of wilde vertalen, had hij ten minste beter gedaan, ze in Maleisch schrift over te brengen, en daarvoor desnoods de hulp van een kundig Maleier in te roepen.

Daar dit verhaal, voor zoover ik weet, nog nooit in eenige taal in zijn geheel is uitgegeven, laat ik ook daarvan hieronder een korte inhoudsopgave volgen, te meer, omdat daaruit blijken kan, hoe het door den uitgever gevolgde handschrift (want ik wil hopen, dat de fout in de eerste plaats aan het handschrift te wijten zij) in het midden van het verhaal eindigt.

—

Radja Bakarama Basapang (in de Mal. Hss.: Bakărma Poespa), koning van Masata-poeri (Mal. Hss. Samanta-poera), heeft een zoon met name Indara Poetara. Wanneer dit kind den ouderdom van zeven jaren bereikt heeft, geeft zijn vader een feest. Bij die gelegenheid bieden de goudsmeden een gouden pauw ten geschenke aan; en als het kind daarmede speelt, vliegt de pauw er op eens mee weg, en brengt het naar het land van Radja Sahasiyang (Mal. Hss. Sjāh Sijan), in de woning van een oude bloemenverkoopster, met name Nene Kabayang (Mall. Hss. Nēneq Kabājan), die het jongetje tot kind aanneemt. De rijksbestierder van het land schept ook veel behagen in het kind, en neemt het dagelijks meê naar het hof van koning Sahasiyang.

Als de Koning op zekeren dag gaat jagen, en een hertebeest schiet, loopt het jong van dit beest gedurig al treurende om het lijk. En dit brengt den vorst op het denkbeeld, dat het toch een groot voorrecht voor hem zoude zijn, om een kind te hebben, hetwelk zoo aan hem gehecht was, als dat jong aan zijn ouders. Hij betreurt het daarom zeer, dat zijne echtgenoote nog maar steeds kinderloos blijft. Hij laat dus door het gansche land onderzoeken, of er ook iemand is, die een middel weet om hem dat geluk te verschaffen. En zie! daar vertelt de rijksbespieder hem, dat hij in zijn jeugd van zijn grootvader vernomen heeft, dat er zeker vorst Barama Satti (Mal. Hss. Bărma Săqti) is, welke zoodanig middel bezit; maar nu is het een groot bezwaar om dien vorst te bereiken, niet alleen vanwege den afstand, maar ook omdat de daartoe af te leggen weg vol wilde beesten en booze geesten is. Als er dienten-gevolge niemand te vinden is, die daartoe moed gevoelt, biedt zich tot verbazing van een ieder op eens de jeugdige Indara Poetara aan, om dien tocht te ondernemen.

Nog niet lang is hij onderweg, als hij boven op den berg Indarakila een orasasa ('t Mal. raqsāsa), eene soort van boozen geest of reus, ontmoet, die telkens de gedaante van een schoone maagd aanneemt, maar hij weerstaat de verzoeking en doodt het gedrocht.

Eenigen tijd later komt hij aan een plaats, waar de vorst der geloovige djin's (eene soort van geesten), met name Nabatorasa (Mal. Hss. Nābat roēma sjāh) in oorlog is met den vorst der ongeloovige

djin's, te weten: Tamoro Djalise. Als die strijd geruimen tijd geduurd heeft, zonder dat één van beide partijen de zegepraal behaalt, komt Indara Poetara tusschen beide en doodt Tamoro-Djalise.

Nabatorasa is daarvoor zeer erkentelijk en introduceert hem bij zijn vader (Radja ʿTahier Djōhan sjāh), die hem uit dankbaarheid zijne dochter Djanjdjama Raäna Dewi (Mal. Hss. Djamdjamā Rătna Dēwi) tot vrouw aanbiedt.

Na voltrekking van het huwelijk wordt de reis voortgezet. En thans heeft hij weldra eene ontmoeting met een pari ('t Mal. pari, een soort van *engel* of *goeden geest*), van wien hij een *goeliga* of *bezoarsteen* ontvangt, waarmede hij allerlei bovennatuurlijke dingen verrichten kan. Daarvan bedient hij zich dan ook om de prinses Toewang Poetiri Koemala Raäna Sari (Mal. Hss. Koemāla Rătna Sări), als deze met hare hofdames bezig is, om in een soort van wonderzee (Tāsiq Samoēdărā) een bad te nemen, zoo te verblinden, dat hij geheel ongemerkt hare kleeren wegpakt.

Die dame is natuurlijk, wanneer zij uit het bad komt, wanhopig, vooral wanneer zij den jongeling in het gezicht krijgt. En hij blijft hardnekkig weigeren, om haar de kleêren terug te geven, mits zij hem belove, om hem een' *koemala*, ook alweder een soort van *wondersteen*, die zich boven in het dak van haar paleis bevindt ten geschenke te geven. Ofschoon hij zich verder met den eeretitel van *broeder* te vreden stelle, vindt haar minnaar Radja Dewa Lela Mangorona (Mal. Hss. Lela Mangărna) die gemeenzaamheid met een vreemd man toch maar alles behalve aardig. Ook haar vader Bahatarasa (Mal. Hss. Baʿhdhar sjāh) keurt zulks ten sterkste af. Doch Indara Poetara's bovennatuurlijke middelen komen hem te hulp en zoo wordt de zaak in der minne geschikt; zoodat hij zelfs een zeer welkome gast is bij het huwelijk van Dewa Lela Mangorona met Toewang Poetiri Koemala Raäna Sari.

Wanneer hij op zekeren dag met Radja Dewa Lela Mangorona op de jacht is, en hij evenmin als zijn vriend eenig wild te zien krijgt, legt hij zich, alleen in een bosch achtergebleven, onder een' boom te slapen. Nu vindt hem daar de djin Tamoro Moga (M. Hss. Tamor Bōēka), de vader van den door hem gedooden djin Tamoro Djalise. Deze is, gelijk zich denken laat, woedend op den moordenaar van zijn zoon, en vliegt daarom met hem weg naar de zee van Kolodjong ('t Mal. *Qoelzoem*, de *Roode zee*). Doch Indara Poetara ontwaakt, en houwt zijn' vijand den hals af, die daarop met hem naar beneden stort.

Nadat hij vervolgens weder allerlei vreemde ontmoetingen gehad heeft, als met een pratende oester, met een visch, uit welks graten duizenden van lachende visschen voortkomen, enz. enz., komt hij eindelijk aan de zee genaamd Baʿhroe-l-'āsjiqin (de zee der minnaars). Ofschoon daar bijna alle schepen vergaan, weet hij toch met behulp van zijne toovermiddelen een eiland in het midden dier zee te bereiken. Op dat eiland woont eene prinses, die door 2 prinsen vervolgd wordt, terwijl alle drie gedurig van gedaante veranderen. Nu eens worden het vogels, dan eens viervoetige beesten,

als: leeuwen en tijgers, dan eens weder bloemen. Als hij dit schouwspel eenigen tijd bijgewoond heeft, ontwaart hij aan het strand 4 vrouwen, en bij nader onderzoek blijkt het hem, dat dit hofdames van die prinses zijn. Van haar verneemt hij, dat de vader van de prinses haar hand aan twee prinsen te gelijk toegezegd heeft, en dat beide haar dus als bruid beschouwen. Hij biedt daarom zijn' bovennatuurlijke hulp aan, die door de ouders van de prinses met gretigheid aangenomen wordt. Hij gaat daarop met de jonge prinses naar een put, en laat haar daarin op den bodem kijken. Nu zou men verwachten, dat zij slechts haar schaduw te zien kreeg, maar neen, het is in werkelijkheid volkomen haar evenbeeld, zoodat dus beide minnaars thans ieder een bruid hebben.

Nadat hij dit wonder verricht heeft, zet hij den tocht naar Barama Satti opnieuw voort. Hij komt aan een groote schatkamer vol van allerlei kostbare goederen, en doodt daarin eene slang (gen. *mandoed*), wier kop eene soort van steen (gen. boedi djaharong, 't Mal. boedi zahr) bevat, welke hem ook alweder een bovennatuurlijke macht verleent, en hem alzoo in staat stelt, om groote wonderen te verrichten. Het duurt niet lang, of hij wordt in de gelegenheid gesteld hiervan gebruik te maken. Weldra toch komt hij aan een paleis, dat Radja Poesoepandeng (M. Hss. Poespa pandej) voor zijne dochter Tjindara Lele Noeri Lele (M. Hss. Tjindra Lela Noer Lela) heeft laten bouwen. De trappen van dat gebouw bestaan enkel uit bijzonder scherpe zwaarden, zoodat reeds 39 prinsen, die om de hand van de vorstin kwamen vragen, op jammerlijke wijze omgekomen zijn. Doch die trappen zijn voor Indara Poetara geen bezwaar. Hij klimt zonder het minste letsel tot boven in het paleis, en roept zelfs met behulp van dien wondersteen al de 39 vorsten in het leven terug. Na eenigen tijd bij Radja Poesoepandeng en diens dochter vertoefd te hebben, begeeft hij zich naar het land van Raënong (Mal. Hss. Rainoen). Daar regeert een machtig vorst, genaamd Radja Gohara Hoesaïnong (Mal. Hss. Gora ʿHoesain), die een beeldschoone dochter heeft, met name Poetiri Lela Mandoerana (Mal. Hss. Poetri Taliel Mandoe rātna). Deze laat hij wonen in een prachtig paleis, en bewaken door een groote macht. De pauw, welke indertijd Indara Poetara weggevoerd heeft, komt boven dat paleis aanvliegen, en laat zich door de prinses vangen. De pauw zingt mooie liederen, en vertelt haar, dat er een zekere Indara Poetara is, wiens weergade in schoonheid en beminnelijkheid tevergeefs gezocht wordt.

Een sterrewichelaar wordt daarop geraadpleegd. Van hem verneemt men, dat hij stellig tot haar zal komen. En nu duurt het niet lang, of daar verschijnt Indara Poetara op een soort van vliegend paard, genaamd Djanggi-Garadang (Mal. Hs. Djanggi Gardān) in het land, en zet zich vervolgens neder bij een' vijver, waar Dewa Maliki Edehaba (Mal. Hs. Mālik Idshāb) bezig is, zijn schapen en ossen te weiden. Als Indara Poetara daarmede een langdurig onderhoud heeft, trekt zulks de aandacht van de jeugdige vorstin, wier paleis daar in de nabijheid staat. Zij zendt er terstond iemand op

af, om te onderzoeken, of dit nu de zoozeer gewenschte Indara Poetara is. En zoo komt deze al spoedig boven in het paleis, om daar zeer intieme betrekking met de jeugdige schoone aan te knoopen. Als Radja Gohara Hoesaïnong dit verneemt, is hij woedend, en laat hij zijn machtige troepen tegen Indara Poetara optrekken; doch tevergeefs, zij zijn niet bestand tegen al de toovermiddelen van den minnaar.

En hiermede eindigt op eens het gansche boek, dus geheel midden in de geschiedenis. Hoeveel er nog aan ontbreekt, kan men zien uit bovengemeld Hs. van het NB. No. 13, dat 722 bl. f°. bevat, en waar op bl. 396 het het verhaal aldus voortgezet wordt:

Wanneer de vorst eindelijk tot inzicht komt, dat het in zijn eigen belang is, om te zien, dat hij op goeden voet gerake met Indara Poetara; wordt de vrede gesloten, en nu verwerft de verbintenis van het jonge paar de goedkeuring des vaders, zoodat Indara Poetara thans voor den tweeden keer in den echt treedt.

Vervolgens gaat het verhaal over naar het land Samanta Baranta, en in dat land is een hol, waarin zich een orasasa, genaamd Gohara Akkasa ophoudt, die iederen nacht de allervreeselijkste verwoesting aanricht. De vorst van het rijk roept op aanraden van een sterrewichelaar de hulp van Indara Poetara in. En zoo begeeft deze zich van Raënong naar het land Samanta Baranta, om dien orasasa te dooden.

Vervolgens ontdekt hij bij dat hol een grooten vijver. En wanneer hij hierin een bad neemt, verdwijnt hij op eens in de diepte, en ontwaart daar een prachtig paleis, bewoond door een ouden man, die hem tot zoon aanneemt, en hem als zoodanig eene soort van wonderboog ten geschenke geeft. Als hij vervolgens weder bovenkomt, is de vorst niet weinig verbaasd op het hooren van hetgeen hem wedervaren is, en biedt hem niet alleen zijne dochter Poetiri Mangindari sari boelang (Mal. Hss. Sàri boelan) tot vrouw aan, maar stelt hem ook voor, om hem in de regeering te vervangen.

Het eerste voorstel neemt hij volgaarne aan, zoodat hij thans voor den derden keer in het huwelijk treedt; het tweede meent hij echter van de hand te moeten wijzen, dewijl hij steeds bij zijn voornemen blijft, om overeenkomstig het verlangen van Radja Sahasiyang de hulp van Barama Satti in te roepen. Hij zet daarom, na afloop van de bruiloft, de zoo moeielijke reis voort; en nadat hij nu nog een paar avontuurlijke ontmoetingen gehad heeft, bereikt hij eindelijk te midden van een' vijver met gouden omheining in een prachtig paleis den bovennatuurlijken Barama Satti. Van dezen bekomt hij dan ook het zoo zeer verlangde in een *tonjdjong-* of *Nelumbium speciosum*-bloem bestaande middel, en bovendien een *goeliga*, of *bezoarsteen* als tegengif voor het geval, dat men die tonjdjong-bloem soms mocht vergiftigen.

Nadat hij vervolgens, op raad van Barama Satti, zijne oogen een poos gesloten, en gedurende dien tijd aan Nene Kabayang gedacht heeft, opent hij zijne oogen, en nu bevindt hij zich weder in de woning dier oude vrouw.

Van daär gaat hij spoedig naar koning Sahasiyang, om hem de tonjdjong-bloem te overhandigen, die men eerst koken, daarna aan de vorstin te eten moet geven. En wanneer nu de naijverige mantri's, eene soort van raadsheeren, die tonjdjong-bloem inmiddels vergiftigen, maakt Indara Poetara, dit bespeurende, van den bezoarsteen gebruik; en zoo beantwoordt het middel ten volle aan de verwachting; want de vorstin wordt weldra zwanger, en bevalt op den gezetten tijd van eene prinses, aan wie de naam gegeven wordt van Toewang Poetiri Mangindari Sahariboenga.

Thans zou men verwachten, dat de vorst Sahasiyang hem met weldaden overladen had; doch het tegendeel is het geval. De bovenvermelde naijverige mantri's weten te bewerken, dat de koning hem van ongeoorloofd verkeer met twee hofdames verdenkt; en zoo wordt hij met die twee dames op een vlot gezet en in zee gelaten.

Als dit vlot uit elkander gaat, daalt Indara Poetara wederom in de diepte neder, en komt zoodoende in een onderzeesche stad, waar zekere Dewa Pari Lakaporoba haar verblijf houdt, en hem als bewijs harer genegenheid eene soort van kleedingstuk schenkt, hetwelk hem of haar, die het aantrekt, van een erge ziekte genezen zal.

Met dit kleedingstuk komt hij weder boven, en behoudt daarmede het leven van het jonge prinsesje Poetiri Mangindari Sahariboenga, dat doodelijk krank, en als 't ware den dood nabij was.

Zijn de ouders thans wederom zeer ingenomen met Indara Poetara, en aarzelen zij aanvankelijk geenszins, om hem als aanstaanden schoonzoon te beschouwen; zoo zou die hope ook thans weder verijdeld zijn, indien hij niet met behulp van zijn' bovennatuurlijke middelen al de pogingen dier naijverige mantri's verijdeld had.

Tot drie keeren toe vermoorden zij op verraderlijke wijze Indara Poetara; doch telkens komen zijne drie echtgenooten hem te hulp, en roepen hem in het leven terug, door hem met zijn' eigen' wondersteen (boedi djaharong) te wrijven.

Eindelijk worden die mantri's door den vorst duchtig gekastijd, en houden zij zich dan ook verder stil; zoodat het huwelijk van Indara Poetara met Poetiri Mangindari Sahariboenga op prachtvolle wijze voltrokken wordt.

Na verloop van eenigen tijd besluit Indara Poetara naar Masatapoeri terug te keeren. En zoo verschijnt hij ten slotte in gezelschap van deze jeugdige gemalin en de drie oudere echtgenooten voor Radja Bakarama Basapang, die, evenals zijne gemalin, niet weinig verblijd is, den geliefden en toekomstigen troonopvolger na zoo langdurige scheiding terug te zien. En hiermede eindigt het verhaal van Indara Poetara, zooals dit in HS. NB. N°. 13 voorkomt.

—

Het derde door mij aan het hoofd dezes vermelde stuk is van geheel anderen aard, dan de twee voorafgaande. Ook is het niet eenvoudig het een of ander handschrift, hetwelk men hier of daar gevonden, en slechts door den druk bekend gemaakt heeft. Het is een boek met Makassaarsche zangstukjes, volgens den Makassaarschen titel samengesteld door den Chinees Baba Li Eng Taë, en door boven-

vermelden Intje Nanggong nagezien en vermeerderd. Die Makassaarsche zangstukjes bestaan alle in kelong's, of verzen van 4 regels, waarvan de twee eerste en de laatste 8 lettergrepen met den klemtoon op de vóór-laatste, de derde 5 lettergrepen, insgelijks met den klemtoon op de vóórlaatste, bevatten.

Dewijl die kelong's bepaald bestemd zijn, om gezongen te worden, vindt men in het begin van het boek eene menigte te Makassar gebruikelijke zangwijzen. Aan het slot van het werkje zijn ook nog eenige Maleische panton's toegevoegd, bij gelegenheid van bruiloft, en aanstelling van een' Kapitein of Hoofd der Chineezen te zingen.

De schrijvers hebben zelve geen te hooge gedachte van hun werk; en wat me vooral getroffen heeft, is, dat zij de Makassaarsche kelong's zooverre beneden de Maleische panton's stellen, dat zij NB. 8 Mak. kelong's met 1 stoel, en 4 Mal. panton's met 1 groote tafel vergelijken (vergel. N°. 379); want ik moet bekennen, dat ik met die panton's nooit bijzonder ingenomen ben geweest. Ik durf dan ook den lezer met zekere vrijmoedigheid verwijzen naar de Hollandsche vertaling van eenige Makassaarsche kelong's, voorkomende in mijn »Makassaarsche Chrestomathie", en in de »Proeven van Makassaarsche »en Boegineesche poëzie, uitgegeven vanwege het Koninklijk Instituut »voor de taal-, land- en volkenkunde van N.-Ind., ter gelegenheid »van het 6de internat. Congres der Oriëntalisten te Leiden". Ook in dit werk van den Chinees Baba Li Eng Taë en van Injtje Nanggong zal men zeker wel niet overal, maar toch ook hier en daar eens een kelong ontdekken, die niet zoo geheel verwerpelijk is.

In het begin van het boek vindt men achtereenvolgens een hulde toegebracht aan den koning van Holland en den gouverneur van Celebes en onderhoorigheden, aan den Raad van Justitie en de landraden aldaar, aan den koning van het nabij Makasser gelegen rijk van Gôwa met den kroonprins en de rijksgrooten van dat land. Deze kelong's bevatten zeker weinig poëtische gedachten. Vervolgens krijgt men allerlei soorten van kelong's, o. a. een kelong om bij de aanstelling van een' nieuwen kapitein of hoofd der Chineezen te Makasser te zingen, die zeker ook allesbehalve poëtisch is, doch vooral ook zoogenaamde kelong's van de *toe-panrita's*, d. i. *geleerden* en *godsdienstleeraars* en een menigte kêlong's van erotischen aard, die stellig verreweg de voorkeur verdienen.

Ik laat hieronder een' Hollandsche vertaling van eenige dezer kelong's volgen:

N°. 43. Hij houdt zich in waarheid aan de adat's of gewoonten des lands. En daarin vindt hij een ankertouw, dat niet breekt, een ankertouw, dat niet vruchteloos weerstand biedt, ofschoon de wind van den Westmoesson met kracht daartegen aankome.

N°. 44. Indien hij zich vasthoudt aan de adats, is hij te vergelijken met een huis, welks palen niet vermolmd zijn, en welks dak niet lekt.

N°. 51. Van wien is dat huis, hetwelk daar gebouwd is in het land der gelukkigen?

Het is de woning, zoo zegt men, van een man, die getrouw bewaart, wat hem onder geheimhouding is meegedeeld.

N°. 52. De palen van dat huis dragen den naam van een *brave inborst*. De *goede werken* staan geschreven op de dwarsleggers en vloerbalkjes (palangga-lompo en tjádi). En een *standvastig geloof* is de middenpaal dier woning.

N°. 53. *Waarheid* is de naam van den boven- en onderdrempel van den wand (batorang). *Rechtvaardigheid* woont op de leggers die dienen tot formeering van den zolder (padongko's). En een *goede orde* (atôrang) dient tot het aanbrengen van den nok.

N°. 54. De spanten (kelo's) van dat huis heeten *voegzaamheid;* terwijl het woord *aalmoezen* geschreven staat op de gordingen van het dak (lilikang). En van *verdiensten* heeft men, zooals het heet, het dak gemaakt.

N°. 55. De voorgevel bestaat in het *verlangen* (naar Allah). In de in de stijlen aangebrachte dwarsleggertjes (bate-bate) huizen de *middelen tot afwering van rampen en wederwaardigheden* (pitjoeroe). En van een' menigte van *gebeden* heeft men gemaakt de gespleten bamboezen boven op het dak (rakka-rakka).

N°. 56. *Lijdzaamheid* en *geduld* wonen op de bindrotting, die dient tot bevestiging van den vloer aan de vloerbalkjes (panjdjaling). *Waakzaamheid* houdt de wacht op de treden van de trap. En *goede woorden* zijn bestendig aan de vensters.

N°. 57. *Nederigheid* houdt haar verblijf op de leuningen van de trap. De poort is de toegang tot *gepaste woorden*. En wanneer men zich op de zitplaats achter aan het huis nedervlijt, geniet men zooveel als een *verwelkoming*.

N°. 58. Een preekgestoelte in de woning is een teeken van *vereering*. Het vóórgebouwtje is het zinnebeeld van *grooten schroom*. En op de plaats waar de vorst nederzit, om recht te spreken (padjadjarang) heerscht *groote voorkomendheid* bij het ontvangen der gasten.

N°. 99. Ga toch niet varen met een soppe (soort van visschersvaartuig) zonder roer. Wil uw leven niet roekeloos in de waagschaal stellen.

N°. 107. Een goede inborst is zijn kapitaal; en goede werken besteedt hij, om mee handel te gaan drijven. Wanneer het Noodlot het aldus beschikt heeft, zal hij met een volgeladen schip huiswaarts keeren.

N°. 242. Er klopt een zacht windje bij mij aan het venster, om mij een boodschap te brengen, om mij iets mede te deelen, waarnaar ik niet had gevraagd. (NB. ziet op eene liefdesverklaring.)

N°. 243. Ik vertrouw niet op den wind gedurende de kentering der moesson's. Dat is een wind, die niet bestendig, een wind, die niet te vertrouwen is. (Zin: ik gevoel geene genegenheid voor den minnaar.)

N°. 244. Daar blaast een heftige wind uit verwijderde streken, en daalt van het gebergte op mij neder, om mij over het gansche lichaam te doen rillen van de koude. (Zin: ik huiver van dien vreemden minnaar.)

N°. 245. Ik heb het altoos wel gezegd: daar zal een wind, en

wel een heftige wind, komen opzetten, om mij te verpletteren. En die wind zal dan mijne wenschen geheel verijdelen. (Zin: ik heb het wel voorzien, dat mijne hoop verijdeld zou worden.)

N°. 246. Er is donder en bliksem vooraf gegaan. Ik heb het toen terstond wel gezegd, dat er geen twijfel aan was, of er zou een hevige regenbui komen. (Vergel. N°. 245.)

N°. 247. Ik heb reeds lang verwacht de donkere wolken van den westmoesson. Ik heb gerekend op het geklots der golven aan mijn inschepingsplaats. (Verg. N°. 245 en 246.)

N°. 248. Daar ankert een vaartuig op de hoogte van Panakkoekang. (NB. hier bedoeld de hoek van Panakkoekang, bij Makassar, en gezinspeeld op de beteekenis van *panakkoekang*, te weten: *sterk verlangende.*) En dat vaartuig heet *Tjinna birāhi*, d. i. *verlangen* en *innig liefhebben.* (NB. Deze kelong doelt op de weerkeerige genegenheid van minnaar en beminde.)

N°. 344. (Ik word algemeen door de minnaars met minachting bejegend.) Alleen geringe en zeer algemeene struiken als de poyópoyó (de Sida acuta) of de laloepang (de Urena lobata L.) laken en bespotten mij niet. Een eenvoudige leleri-plant (de Ipomoea pescaprœ L.) is misschien nog de eenige, die zich over mij ontfermt.

N°. 361. Wees maar in ruime mate lijdzaam en geduldig. En houd u terdege vast (aan het geloof). Alle schepsels van Allah verhuizen (zonder onderscheid) eenmaal naar gindsche gewesten.

N°. 488. Wees toch niet roekeloos, maar vaar in het huwelijksbootje volgens de voorschriften van het werk Maoetoe-l-anbijāï. Bedenk vooral, dat gij een vaartuig hebt van *was*, en dat de zee, die gij bevaart, eene zee van *vuur* is.

N°. 546. Elke bloem van uw haarvlecht beschouw ik als een talisman. En hoeveel andere bloemen er ook voor mij voorbij mogen gaan, (ik acht ze niet, en) ik zie daarin niets anders dan middelen om den hartstocht in mijn binnenste te dooden.

N°. 547. Dan pas zal mijn langdurige genegenheid voor u verflauwen (lett. veranderen), indien de 7 hemelen in malkander storten, en de hooge berg van Bantaëng invalt.

N°. 594. Wil de geringen dezer Aarde niet met minachting behandelen, en wacht u, om de armen te belasteren. Hier op Aarde is het slechts hun tijdelijk verblijf (en hier namaals staan zij volkomen met u gelijk).

N°. 595. Let op de bloemen des velds, neemt tot voorbeeld de bloementrossen van lontar- en andere boomen. Ook zij vallen af, wanneer haar tijd daar is.

—

En hiermede eindig ik mijne mededeeling van eenige in het boekje voorkomende kelong's, waaruit men eenigermate den inhoud en strekking daarvan zal kunnen opmaken.

Jammer, dat insgelijks van dit werkje, evenals van de beide prozastukken de Maleische tekst met Makassaarsche letters gedrukt is. Ook laat de correctie van den druk veel te wenschen over. Er komen daarin wel meer dan een dertig drukfouten, en daaronder

enkele zeer zin-storende, voor. Ook zijn sommige verzen tweemaal afgedrukt. Men vergel. bij voorbeeld N°. 196 met N°. 195, alsmede N°. 298 en 299 met N°. 296 en 297.

Ik hoop dus, dat ook deze schrijvers, wanneer zij de Makassaarsche of Boegineesche literatuur wederom met eenig geschrift verrijken mochten, hierbij de hulp van den een of anderen deskundige te Makassar zullen inroepen. [1]) B. F. M.

[1]) Tengevolge van het ontbreken der geaccenteerde letterteekens, terwijl met den aanmaak te veel tijd zou zijn verloren gegaan, zijn een aantal dj's, tj's, nj's, ī's, enz. in dit stuk niet met het daarbij behoorende teeken gedrukt kunnen worden. Dit gemis is dus geenszins te wijten aan den geëerden schrijver van dit artikel.
REDACTIE.

NIEUWE UITGAVEN.

IN NEDERLAND EN NEDERLANDSCH-INDIË.

Almanak voor Nederlandsch-Indië voor 1884. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8°. *f* 1.00.

Almanak (Regeerings-) voor Nederlandsch-Indië voor het jaar 1884. Eerste gedeelte: Grondgebied, Bevolking en Inrichting van het Bestuur van Nederlandsch-Indië. Tweede gedeelte: Kalender en Personalia. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8°. *f* 4.00. (Met de »Naamlijst" *f* 5.00).

Berg (Mr. N. P. Van den), Vroegere berichten omtrent Krakatau. De uitbarsting van 1680. Batavia, W. Bruining & Co. 1884. 8°.

Bijblad op het Staatsblad van Nederlandsch-Indië, onder redactie van E. C. Baron Sweerts de Landas Wijborgh en J. C. Jonker. Deel XXI. Afl. 1—2. N°s. 3874—3908. Batavia, Ogilvie & C°. 1884. 8°.

Dornseiffen (Dr. I.), Atlas voor Nederlandsch-Oost- en West-Indië. 3e druk. Amsterdam, Seyffardt. 1884. Folio. Afl. 1, bevattende kaart 5, 9 en 18.

Heynen, Pz. (F.), De kerk van O. L. Vrouwe ten Berg te Malakka. (Overgedrukt uit de Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied). XVI Jaarg. Deel XXI. Utrecht, P. W. Van de Weijer. 1884. 8°.

Jaarboekje (Staatkundig en staathuishoudkundig) voor 1883. Uitgegeven door de Vereeniging voor de statistiek in Nederland. Vijf-en-dertigste jaargang. (6e serie, tiende jaargang.) Amsterdam, Johannes Müller. 1884 8°.
(Hierin een statistisch overzicht van Ned. O. en W.-Indië, door dr. T. C. L. Wijnmalen.)

Kielstra (E. B.), Beschrijving van den Atjeh-oorlog met gebruikmaking der officiëele bronnen, door het Departement van koloniën daartoe afgestaan. 's-Gravenhage, Gebroeders Van Cleef. 1884. 8°. Afl. 7/8.

Kolff & Witkamp, Algemeene Staat van koffie, thee, rijst en specerijen. 1874—1883. Rotterdam, M. Wijt & Zonen. 1884. Folio. 1 blad.

Louter (Mr. J. De), Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië. Derde herziene uitgaaf. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1884. 8°.

Maatschappij (Nederlandsch-Indische levensverzekering en lijfrente-). Almanak voor het jaar 1884. Vier-en-twintigste jaargang. Batavia, W. Bruinings & C°. 1884. 16°.

Moore (Mr. W. C. J. Van der), Insulindische Brieven over de herziening van het Reg. Reglement van 1854. Soerabaja, Donker & Co. 1882. 8°.

Naamlijst der Europeesche inwoners in Nederlandsch-Indië. Batavia, Lands. drukkerij. 1883. 8°. *f* 2.00.

Naam- en Ranglijst der officieren bij de land- en zeemacht in Nederlandsch-Indië. 1884. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8°. *f* 1.00.

Neuhaus (F. W.), Korte handleiding tot desinfecteeren bij besmettelijke ziekten. Naar het Hoogduitsch bewerkt. Batavia, Visser & Co. 1884. 8°. *f* 0.50.

Perelaer (M. T. H.) De spoliatie (Wederrechtelijke toeëigening) gepleegd door de Nederlandsch-Indische Regeering ten opzichte van het particulier landbezit op Java. Rotterdam, Jacs. G. Robbers. 1884. 8°.

Poensen (C.), Javaansche liederen. Voor rekening van het Nederlandsch Zendelinggenootschap. Rotterdam, M. Wijt & Zonen. 1883. 8°.

Riesz (C. H. F.), De particuliere landerijen en het eigendomsrecht op den grond. Batavia, G. Kolff & Co. 1884. 8°.

Spoorwegaanleg en kolenmijnontginning ter Sumatra's Westkust. Adres van de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Padang aan Z.E. den Gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië. Padang, R. Edwards van Muyen. 1883. 8°.

Sammlungen des Geologischen Reichs-Museums in Leiden. I. Beiträge zur Geologie Ost-Asiens und Australiens. Mit Unterstützung des Niederländischen Ministeriums der Colonien herausgegeben von K. Martin und A. Wichmann. Band III. Martin, Palaeontologische Ergebnisse von Tiefbohrungen auf Java. 2tes und 3tes Heft: Gasteropoda. Leiden, E. J. Brill. 1884. 8o.

Tijdschrift van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, Afdeeling Nederlandsch-Indië. 1882—1883. Batavia, W. Bruining & Co. .1883. 4o.

Verslag omtrent den Gouvernements post- en telegraafdienst in Nederlandsch-Indië over het jaar 1882. Batavia, G. Kolff & Co. 1883. 8°.

Verzameling van de afstandwijzers, tarievenklassificatie der vrachtgoederen, toelichtingen voor de toepassing der tarieven voor het vervoer op de Staatsspoorwegen op Java en het doen van aankondigingen op de stations en halten. Soerabaja, E. Fuhri & Co. 1884. 8°. *f* 0.60

IN HET BUITENLAND.

Baldwin (J. H.), The large and small game of Bengal and the North-Western Provinces of India. Second edition. London, Kegan, Paul, French & Co. 1883.4°. *f* 6.90.

Carte du Tonkin publiée avec l'autorisation de Mr. le Ministre de la Marine et des Colonies par Mr. A. Gouin, Lieutenant de Vaisseau d'après les travaux de M.M. les Ingénieurs Hydrographes de la Marine, les Officiers de Vaisseaux, les Missionnaires des Missions Étrangères et de M.M. J. L. Dutreuil de Rhins, J. Dupuis, Romanet du Caillaud, Mullart, Lieutt. d'Infanterie de Marine, Villeroi et d'après les cartes Annamites. Paris, Chalamel Ainé. 1884. 1 blad folio, schaal van 1 : 55000.

Contes Arabes. Histoire des dix vizirs (Bakhtiar-Nameh) traduite et annotée par René Basset. Paris, Ernest Leroux. 1883. 18°. *f* 2.75.
(Vol VII de la »Collection de contes et de chansons populaires.")

Contes Indiens. Les Trente-deux Récits de Trône (Batris-Sinhasan) ou les merveilleux exploits de Vikramaditya traduits du Bengali et augmentés d'une étude et d'un index par Léon Feer. Paris, Ernest Leroux. 1883. 18°. *f* 2.75.
(Vol VI de la »Collection de contes et de chansons populaires.")

Finsch (Dr. O.), Anthropologische Ergebnisse einer Reise in der Südsee und dem Malayischen Archipel in den Jahren 1879—1882. Beschreibender Catalog der auf dieser Reise gesammelten Gesichtsmasken von Völkertypen, herausgegeben mit Unterstützung der Berliner anthropologischen Gesellschaft. Mit einem Vorwort

von Prof. Rud. Virchow. Mit 26 physiognomischen Aufnahmen auf 6 lithographischen Tafeln, 18 Umrissen von Füssen und Händen und 60 Körpermessungen. Berlin, A. Asher & Co. 1884. 8°.

Friederici (Ch.), Bibliotheca Orientalis oder eine vollständige Liste der im Jahre 1883 in Deutschland, Frankreich, England und den Colonien erschienenen Bücher, Broschuren, Zeitschriften, etc. uber die Sprachen, Religionen, Antiquitäten, Literaturen und Geschichte des Ostens. 8. Jahrgang. Leipzig, etc. Otto Schulze. 1884. 8°.

Norman (C. B.), Tonkin or France in the far East. With Maps. London, Chapman & Hall. 1884. 8°. ƒ 9.10.

Report on the census of British India taken on the 17th February 1881. London, Eyze and Spottiswoode. 1883. 3dln. folio.

Wetenschap en Industrie.

PLANTKUILEN IN KOFFIETUINEN.

DOOR

G. W. COUPERUS.

Bij het aanleggen van gouvernements- en particuliere koffie-aanplantingen worden op Java in de laatste jaren menigmaal kuilen gemaakt, welke 1 à $1^1/_2$ Rijnlandsche voet in het kubiek of nog grooter zijn en waarin de ongeveer $^1/_2$ voet hooge koffieboompjes, voorzien van eene aan hunne wortels zijnde kluit aarde, ter grootte van eene vuist, geplant worden.

Zij die de plantkuilen laten maken, beweren dat daarin de geplante koffieboompjes beter groeien dan in gronden, waar geene plantkuilen zijn en dat deze daarom gemaakt *moeten* worden.

Op het eerste gedeelte van die bewering valt hoegenaamd niets te zeggen; want daar de grond in die kuilen, althans in den beginne, altijd *los* is, — tenzij men daarin meer aarde heeft gedaan dan men er uitgegraven en daarna vastgestampt heeft — en somtijds ook *beter* dan de omringende grond, — namelijk wanneer de uitgegraven aarde door vruchtbaarder vervangen of wel wanneer de eerste, door vermenging met mest, vergane blâren of anderszins verbeterd is, — zoo is het zeer natuurlijk dat de uit de kweek- of zaadbeddingen genomen zaailingen in de plantkuilen flink zullen groeien.

Plantkuilen zijn evenwel *geheel onnoodig* in gronden, welke van nature los of mul zijn, namelijk wanneer de bodem uit een rijke *humus*laag bestaat of in 't geval dat hij samengesteld is uit klei, vermengd met veel *humus* en eene aanzienlijke hoeveelheid zand, verweerde lavabrokjes en puimsteen; zooals de bodem van vele vulkanische terreinen, begroeid met groote bosschen, of zware *glagah*, *honjĕ*, *pisang's*, enz. In dergelijke mulle, vochthoudende en tevens vruchtbare gronden, welke, bij eene voldoende diepte of dikte der bovenlaag, eene hoogteligging van ± 3000 voeten boven de zeeoppervlakte, een goeden stand ten opzichte van de zon en eene behoorlijke beschutting tegen ruk- of valwinden, de beste koffiegronden op Java zijn en waarin de wortels der pas geplante zaailingen met gemak kunnen dringen, is het *bepaald overbodig* om plantkuilen te maken.

Daar kan men zeer goed volstaan met gaten te laten graven, welke

zoo groot zijn, dat daarin de wortels der zaailingen voldoende ruimte hebben, terwijl de zijwortels natuurlijkerwijze verspreid en de penwortels recht naar beneden gericht zijn.

Gronden, welke los en vruchtbaar zijn, behooren, wil men er vele jaren groote oogsten van trekken, in dien staat gehouden te worden; en dit is alléén mogelijk door het volgende stipt in practijk te brengen.

Men laat ze, zoodra ze door het vele loopen der koffiepluksters vast beginnen te worden, *diep*, d. w. z. *minstens* één voet diep, omwerken, hetgeen zeer dienstig is voor het gemakkelijk indringen van lucht, dauw en regenwater; voor het met wortel en al uithalen van het daarop groeiende onkruid, zelfs al heeft dit diepgaande en ver verspreidende wortels, zooals *glagah*, *alangalang*, *loempiangan*, en eindelijk voor het verjagen, vangen en verdelgen van het voor de koffiecultuur schadelijke en voor den mensch min of meer gevaarlijke gedierte, zooals: krekels (gasir), veenmollen (andjieng tanah), elgeslingen of larven van torren, veldmuizen, slangen, schorpioenen, duizendpooten, wespen, enz. enz. Men zuiver de gronden behoorlijk van het onkruid, dat zich daarop ten koste van de koffieboomen ontwikkelt en voorkomt zooveel mogelijk dat het zaad voorbrengt.

Het uitgehaalde en spoedig stervende onkruid worde gebruikt als bemesting, opdat het gedeeltelijk aan den grond teruggeve wat het daaruit gehaald heeft, en men spreide het rondom de koffieboomen, waar het tot rotting overgaande, den grond bij droogte vochtig houdt en ten allen tijde van lieverlede *humus* wordt.

Nog beter is het tot *groene bemesting* aan te wenden door het rondom de wortels der koffieboomen in den grond te werken, maar doe dit niet met onkruid dat, na uitgehaald te zijn, geneigd is om, vooral bij regenachtig weêr, spoedig uit zijne wortels opnieuw op te schieten, zooals: b. v. *alangalang*, *loempiangan*, *glagah*, enz.

Men verwijdere zulk onkruid uit de tuinen en legge het hoopsgewijs op de tuinwegen om het te drogen of tot rotting over te laten gaan, waarna het als meststof in de koffietuinen gebezigd kan worden. Zooveel mogelijk wordeafspoeling van aarde op hellende terreinen, voorkomen ten einde vermagering van den grond tegen te gaan en men make daarom op zacht hellende gronden tusschen de rijen der koffieboomen, de noodige kuilen, waarin de door het regenwater meêgevoerde aarde en *humus* bezinken zullen en zoodoende in de tuinen gehouden worden.

Men plant de koffieboomen op meer hellende terreinen op *goedgemaakte* terrassen, d. w. z. op zulke, waarvan de te beplanten vlakken *waterpas* en de glooiingen iets schuinscher zijn dan het *natuurlijk talud* van den grond, waarin ze gemaakt zijn, ten einde afbrokkeling dier glooiingen te voorkomen.

Bemest de koffietuinen behoorlijk, en wel na elken oogst, en wanneer deze groot of overvloedig is geweest, ga dan over tot eene flinke bemesting, want veel uit den grond te willen halen zonder hem jaarlijks en voldoende te bemesten is geen land-, nòch tuinbouw, maar bepaalde *roofbouw*, waardoor op den duur zelfs de vruchtbaarste gronden moeten vermageren.

Eene oordeelkundige bemesting is het beste middel om vruchtbare

gronden, niettegenstaande deze groote oogsten opleveren, tegen vermagering of uitputting te behoeden, hetgeen niet moeielijk uit te voeren is; maar om slechte of vermagerde gronden vruchtbaar te maken is doorgaans *veel* tijd en *veel* geld noodig.

Vruchtbare gronden, welke steeds behoorlijk bemest worden en niet afspoelen, kunnen gedurende vele jaren groote oogsten afwerpen, want hunne geschiktheid om koffie op te brengen, zal slechts langzaam afnemen.

Gronden waarin de koffieboomen, om flink te kunnen groeien, in min of meer groote plantkuilen *moeten* geplant worden, zooals b. v. *vaste*, dus voor water weinig doordringbare, kleigronden, deugen geenszins voor koffiecultuur, want op zulke gronden hebben die boomen òf een betrekkelijk kort leven òf eene middelmatige vruchtbaarheid. Maakt men in een bodem, welke uit vaste klei bestaat, kuilen en worden hierin koffieboompjes geplant, dan bespeurt men zeer dikwijls dat deze na een korteren of langeren tijd gele blâren krijgen, kwijnen en eindelijk sterven.

Dit alles geschiedt zelfs meermalen, indien de kuilen met vruchtbare, losse aarde gevuld zijn. De redenen van het een en het andere zijn de volgende.

Daar het in de kuilen gekomen regenwater, door de dicht- of vastheid van den grond, niet spoedig daarin kan dringen, blijft het min of meer lang daarin verzameld; vooral nadat zich op den bodem eene slib- of slijklaag heeft neêrgezet, houdt het de aarde, waarin de wortels zich moeten ontwikkelen, *te vochtig* en maakt die zelfs *drassig*, waardoor ze verzuurt, zoodat de wortels hierdoor ziekelijk worden.

Het gevolg hiervan is dat de koffieboomen zich slecht voeden, aan het kwijnen gaan en eindelijk sterven; want al zijn het vrij taaie planten, die vochtigheid verlangen en in voor haar geschikte gronden veel kunnen verdragen, zoo neemt zulks niet weg dat ze niet bestand zijn om lang of dikwijls in stilstaand water of drassigheid te staan.

Wordt de uit de kuilen gegraven aarde, zonder dat ze met mest, vergane blâren of anderszins vermengd wordt, daarin teruggebracht, zooals dikwijls gebeurt, dan herkrijgt ze, door de regens en door hare eigene zwaarte, van lieverlede en vrij spoedig hare oorspronkelijke dichtheid en deze is niet bevorderlijk voor den groei der koffieboomen, die een mullen grond verlangen.

Worden in een grintlaag, waarin het regenwater makkelijk dringt, plantkuilen gemaakt en met vruchtbare, losse aarde gevuld, dan zullen de daarin geplante zaailingen, zoolang ze genoeg voedsel uit die aarde kunnen trekken, flink groeien; maar nadat hare wortels zich zoo ontwikkeld hebben, dat de einden tegen den harden, omringenden grond stuiten, zullen ze beginnen te kwijnen.

De wortels toch, niet in den laatstbedoelden grond kunnende dringen, zullen voortgaan zich in de vruchtbare, losse aarde te ontwikkelen, om hierin, als waren ze in een pot, dicht bij elkaâr te groeien en zijn niet in staat om de koffieboomen voldoende van voedsel te voorzien.

Deze verschijnselen doen zich ook voor bij koffieboomen, geplant in vruchtbare, losse aarde, waarmeê kuilen, gemaakt in vaste klei-, leem- of mergel- (*tjadas-*, *wadas-*) gronden, gevuld zijn; want hunne wortels zullen meer in die goede aarde blijven groeien dan wel voedsel gaan halen uit den omringenden grond, welke voor den groei der koffiegronden weinig of niet geschikt is.

Zijn plantkuilen in geschikte koffiegronden *totaal overbodig*, zoo doen ze weinig of geen nut in vaste klei-, leem-, mergel- en grintgronden. In dergelijke gronden groote, diepe plantkuilen makende en deze met vruchtbare, mulle aarde vullende, kan men hierin zeer goed koffieboomen planten en zullen deze groote oogsten kunnen opleveren, maar iemand, die, nadat hij voor de koffiecultuur ongeschikte gronden daarvoor geschikt gemaakt heeft, daarop koffie-aanplantingen gaat aanleggen, is reeds half geruïneerd voordat hij met dat werk begint. Is het gebiedend noodzakelijk dat de landman de natuur behulpzaam is in het behouden der vruchtbaarheid zijner gronden, hij zou zeer dwaas handelen, indien hij de natuur dwingen wil, want in den regel geschiedt dit niet straffeloos.

HET STOKEN MET NATTE AMPAS,

DOOR

H. & F. VAN HEUMEN.

Nu de aandacht van verschillende zijden gevestigd is op het stoken met natte ampas in den zoogenaamden Fours Marie, Godillot of Bubsche-oven, zal het misschien niet te onpas komen, eenige mededeelingen te doen aangaande onze bevinding met eene Hauptsche inrichting.

Wij vinden daartoe te meer aanleiding, omdat wij meenen dat de vrij uiteenloopende resultaten, welke bovengenoemde stookhaarden op verschillende fabrieken gaven, gereedelijk verklaard kunnen worden uit de hieronder volgende beschouwingen en directe proeven.

Ons werd door den heer I. Millard opgedragen inlichtingen in te winnen over eene door den heer Haupt geconstrueerde stookinrichting.

Deze inrichting had hoofdzakelijk ten doel om een grooter effect van brandstof en stoomketel te verkrijgen bij het stoken met steenkolen; de uitvinder beweerde echter daarbij, dat zijn stookhaard tevens zeer geschikt was tot verstoken van slechte en vochtige brandstoffen, zooals bruinkool en run, zoodat zelfs bruinkool met 50 % watergehalte in den vuurhaard nog zeer bruikbaar was.

De ter plaatse gewonnen inlichtingen en opgedane bevinding deden vermoeden dat de inrichting ook geschikt zou kunnen zijn voor het

stoken met ampas, en zelfs dat ongedroogde ampas direct uit den molen in den haard zou kunnen verstookt worden.

Naar aanleiding daarvan werd aanvankelijk eene proefinrichting voor een kleinen ketel van 18 M^2, daarna eene eenigszins gewijzigde voor een ketel van 66 M^2 oppervlak, uitgezonden en beproefd.

Hoewel nu deze beproeving in vele opzichten geen ongunstige uitkomst gaf, vestigde zich toch de overtuiging, dat het stoken met geheel ongedroogde ampas zeer te ontraden is, en de inrichting ook overigens niet onbelangrijke punten van bezwaar aanbood.

De stookhaarden werden daarom door ons geheel omgeconstrueerd en voldoen nu aan het meer beperkte doel, dat daarmede beoogd wordt, zeer goed.

Theoretische beschouwing over de verbranding van droge en van natte ampas.

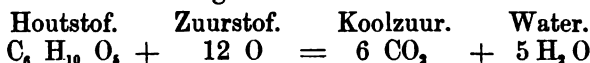
Om zich eenigszins zuiver rekenschap te kunnen geven van de practisch verkregen uitkomsten is het wenschelijk van te voren na te gaan de feitelijke warmte, welke ontwikkeld kan worden bij de verbranding van droge en natte ampas, en welke hoeveelheid daarvan nuttig gebruikt zal kunnen worden.

De brandbare stoffen, waaruit ampas bestaat, zijn bijna geheel houtvezel en suiker. De chemische samenstelling daarvan komt geheel overeen met die van hout, en zal dus approximatief de theoretische brandwaarde gelijk gesteld kunnen worden.

De samenstelling van geheel droge ampas kan alzoo gesteld worden op $C_6 H_{10} O_5$. Het aschgehalte ad 3 % wordt voorloopig buiten rekening gelaten.

Bij volkomen verbranding met zuurstof ontstaat:

Houtstof.		Zuurstof.		Koolzuur.		Water.

$$C_6 H_{10} O_5 + 12\,O = 6\,CO_2 + 5\,H_2O$$

dus bij C = 12, H = 1 en O = 16 gewichtsdeelen ontstaan:
1 kg. houtstof + 1.185 kg. zuurstof = 1.63 kg. koolzuur + 0.555 kg. water.

Voor de verbranding van 1 kg. houtstof noodig zijnde 1.185 kg. zuurstof, komt in de verbrandingsproducten tevens de stikstof die de zuurstof vergezelt, en wel per 23.5 gewichtsdeel zuurstof 76.5 gewichtsdeel stikstof.

Bij de 1.185 kg. zuurstof komt dus 3.857 kg. stikstof.

Voor volkomen verbranding is in de practijk echter noodig dat de dubbele hoeveelheid lucht toegevoerd wordt, die theoretisch noodig zou zijn, zoodat benoodigd is eene additionele hoeveelheid lucht van 1.185 + 3.857 = 5.042 kg.

De verbrandingsgassen uit één kilogram houtstof bestaan dus uit 1.63 kg. koolzuur; 0.555 kg. water; 3.857 kg. stikstof en 5.042 kg. lucht. De spec. warmte van die gassen bedraagt:

Spec. warmte van Koolzuur = 0.2164.
» » » Waterdamp = 0.4750.
» » » Stikstof = 0.2438.
» » » Lucht = 0.23751.

De hoeveelheid warmte om die verbrandingsproducten één graad Celsius in temperatuur te doen rijzen zal dan zijn:

			Spec. warmte		Calorien.
1.63	kg.	Koolzuur	× 0.2164	=	0.3527.
0.555	»	Water	× 0.4750	=	0.2636.
3.857	»	Stikstof	× 0.2438	=	0.9403.
5.042	»	Lucht	× 0.23751	=	1.1977.
				totaal	2.7543.

Bevat de brandstof water, dan zal de hoeveelheid warmte, om de verbrandingsproducten 1° C. te doen stijgen, grooter worden. Is het water gehalte bijv. 50 %, bestaat dus de brandstof, bijv. uit 1 kg. droge houtstof en 1 kg. water, dan is toe te voegen de specifieke warmte van de waterdamp ad 0.475.

De benoodigde warmte om de verbrandingsproducten van houtstof met 50 % water 1° C. te doen stijgen is dus:

1 kg.	droge houtstof.	2.7543.
1 kg.	water	0.4750.
2 kg.	brandstof vorderen calorien	3.2293.

Daar geheel droog hout ongeveer 3500 calorien bij de verbranding ontwikkelt, zal men ditzelfde getal ook kunnen aannemen voor de geheel droge houtstof uit de ampas. Bevat de ampas echter 50 % water, dan zal van dit getal moeten afgetrokken worden de latente warmte, benoodigd om het water in den gasvorm te doen overgaan. Deze latente warmte bedraagt ongeveer 540 calorien, en zullen dus de bovenbedoelde 2 kg. brandstof bevattende 50 % water, slechts kunnen ontwikkelen 3500—540 = 2960 calorien.

Bij vuurhaarden van stoomketels ontwijken de rookgassen in den regel met een temperatuur van circa 300° C. in den schoorsteen. De feitelijk ontwikkelde warmte moet dus verminderd worden met de in de rookgassen ontwijkende warmte, om te komen tot de beschikbare warmte voor stoomvorming.

Er blijft dus over voor:

1 kg. droge brandstof 3500—300 × 2.7543 = 2674 calorien.
2 kg. natte brandstof à
50 % water . . . 2960—300 × 3.2293 = 2000 Calorien.

Om nu stoom te verkrijgen van 2³/₄ atm. moet het water in den stoomketel verwarmd worden tot 130° C. en om 1 kgr. water van 0° C. tot stoom van 130° C. te brengen zijn noodig:

$Q = 606.5 + 0.305 \times 130 = 646.15$ calorien.

Daar echter het water, waarmede de ketel gevoed wordt, reeds eene temperatuur heeft van 30° tot 50° C., kan gesteld worden dat voor de vorming van 1 kg. stoom noodig zijn circa 600 calorien.

Daarna zou kunnen ontwikkelen:

1 kg. droge brandstof . . . . . 2674 : 600 = 4.46 kg. stoom.
2 » natte brandstof à 50 % water 2000 : 600 = 3.33 kg. stoom.

Past men geheel dezelfde berekening toe op de verbranding en mogelijke stoomontwikkeling van steenkolen, dan blijkt dat goede

steenkolen zouden kunnen ontwikkelen 10.3 kg. stoom. Het practisch effect is echter zelden meer dan 7.5 kg. stoom per kg. steenkool, zoodat een verlies plaats grijpt van circa 30% op het berekende effect.

Dit practisch verlies zal vrij wel evenredig moeten zijn aan de hoeveelheid gassen, die zich bij de verbranding vormen, en daar bij de verbranding van houtstof zich ongeveer half zooveel verbrandingsproducten vormen als bij de verbranding van een gelijk gewicht aan steenkool, zal men dit practische verlies voor houtstof kunnen stellen op 15%.

De boven gevonden cijfers reduceeren zich dus tot:

1 kg. droge houtstof geeft $4.46 - {}^{15}/_{100} \times 4.46 = 3.79$ kg. stoom.
2 » natte brandstof
à 50% water geeft $3.33 - {}^{15}/_{100} \times 4.46 = 2.66$ » »

Per kilogram brandstof onder bijberekening van 3% asch wordt dan het effect:

1 kg. droge houtstof geeft $3.79 : (1 + 0.03) = 3.68$ kg. stoom.
1 » natte »
à 50% water geeft $2.66 : (2 + 0.03) = 1.31$ » »

De gemiddelde verbrandingstemperatuur van de brandstof in den haard zal men vinden, door de totaal ontwikkelde warmte te deelen door de warmte, benoodigd om de uit de verbranding ontstane producten 1° C. te doen rijzen.

Boven vonden wij voor die waarden:

Voor droge houtstof 3500 caloriën, en voor natte à 50% water 2960 caloriën, en voor de warmte noodig tot verhooging van 1° C. van de verbrandingsgassen 2.7543 resp. 3.2293 caloriën.

De gemiddelde temperatuur in den vuurhaard wordt dus:

droge Houtstof $3500 : 2.7543 = 1270°$ C.
Houtstof met 50% water $2960 : 3.2293 = 910°$ C.

Nu zal het verdampingsvermogen van den stoomketel vrij wel evenredig zijn aan het temperatuurverschil binnen en buiten den ketel.

De temperatuur buiten den ketel bedraagt gemiddeld $\frac{T + 300}{2}$ zijnde T de temperatuur van verbranding en 300° C. de temperatuur van de in den schoorsteen ontwijkende gassen.

De temperatuur binnen den ketel bedraagt 130° C. bij $2^3/_4$ atm. Het gemiddeld verschil wordt dus:

$$\frac{T + 300}{2} - 130 = \frac{T + 40}{2}$$

en wordt dus

bij droge houtstof het temperatuurverschil $\frac{1270 + 40}{2} = 655°$ C.

» houtstof à 50% water » » $\frac{910 + 40}{2} = 475°$ C.

De stoomproductie evenredig zijnde aan dit verschil in tempera-

tuur, en het benoodigde oppervlak van den stoomketel dus daaraan omgekeerd evenredig, wordt

	de stoomproductie	benoodigd keteloppervlak
bij droge houtstof	1.04	0.96
» houtstof à 50% water	0.75	1.33

(Houtstof à 10% watergehalte als éénheid aangenomen, zie nevens gevoegde tabel).

Op de boven omschreven wijze berekenende de verschillende waarde voor houtstof à 0, 10, 20, 30, 40, 50 en 60% watergehalte verkrijgt men de cijfers die hieronder tabellarisch zijn samengevoegd.

	A.	B.	C.	D.	E.	F.	G.	H.	I.	K.	L.	M.	N.
Nummer der Volgorde.	Houtstof bevattende proc. water.	Hoeveelheid brandstof, bevattende 1 kilogram houtstof.	Aantal caloriën om de verbrandingsgassen 1° C. te doen rijzen.	Ontwikkelde caloriën.	Beschikbare caloriën wanneer de vuurgassen met 300° C. ontwijken.	Mogelijke ontwikkeling van stoom in kilogr.	Stoomvorming in kilogr. onder bijberekening van 15 % verlies.	Relatieve verhouding van de stoomvorming, brandstof met 10 % water als éénheid gesteld.	1 kilogr. brandstof met 3 % asch vormt kilogr. stoom.	Gemiddelde verbrandingstemperatuur.	Temperatuursverschil binnen en buiten den ketel gelijk $\frac{T + 40}{2}$	Stoomproductie van den ketel; houtstof met 10 % water als éénheid.	Betrekkelijk benoodigd stoomketeloppervlak; brandstof met 10 % water als éénheid.
1	0 %	1	2.7543	3500	2674	4.46	3.79	104	3.68	1270	655	1.04	0.96
2	10 %	$1\frac{1}{9}$	2.8071	3440	2598	4.33	3.66	100	3.21	1220	630	1	1
3	20 %	$1\frac{1}{4}$	2.8730	3365	2503	4.17	3.52	96.2	2.75	1170	605	0.96	1.04
4	30 %	$1\frac{3}{7}$	2.9579	3269	2382	3.97	3.30	90.2	2.26	1106	573	0.91	1.10
5	40 %	$1\frac{2}{3}$	3.0710	3140	2219	3.69	3.02	82.2	1.78	1020	530	0.84	1.20
6	50 %	2	3.2293	2960	2000	3.33	2.66	72.6	1.31	910	475	0.75	1.33
7	60 %	$2\frac{1}{2}$	3.4668	2690	1650	2.75	2.08	56.8	0.81	770	405	0.65	1.54
8	goede steenkool.	1	5.2901	7760	6180	10.3	—	—	7.5	1470	755	1.20	0.84

De samenstelling van het suikerriet zal men gemiddeld kunnen aannemen, als te bevatten circa 10 % houtvezel en 90 % sap, terwijl het vaste stofgehalte van het sap gemiddeld 20 % bedragen zal.

Bij 65 %, 67½ % en 70 % sapextractie met den molen, wordt dan de samenstelling van de ampas.

Sapgewinning		65 %	67.5 %	70 %
Ampas	Water	20 %	18. %	16 %
	Suikerstof	5 %	4.5 %	4 %
	Houtvezel	10 %	10. %	10 %
		100	100	100

De Ampas bevat dus p. 100 deelen 57 % water 55 % water 53 % water.

In het algemeen zal dus ampas direct uit den molen een effectief watergehalte bezitten van 50 % à 60 %.

Hout- en vezelstoffen kunnen niet volkomen gedroogd worden door de inwerking van zon en wind alleen. De laatste procenten water varieerende tusschen 5 en 15 % kunnen alleen verwijderd worden door voortgezet verhitten op 100° C.

Daar nu de gewone ampas door de daarin bevatte suikerstoffen min of meer hygroscopisch is, zal de aan de zon gedroogde ampas zeker nog circa 10 % vochtigheid behouden.

Deze brandstof nu als normaal beschouwende en als éénheid aannemende, ziet men uit de kolom H, dat, zoolang het watergehalte slechts 20 à 30 % bedraagt, het verlies in effect tot stoomvorming nog zoo aanzienlijk niet is, maar dat ampas met 50 a 60 % watergehalte, dat is direct uit den molen, reeds een verlies kan geven van circa 30 à 45 % [1]).

Evenzoo ziet men uit de kolom N, dat het verlies in effect van den stoomketel betrekkelijk gering blijft, zoolang het watergehalte van de brandstof blijft binnen de grenzen van 20 tot 30 %; dat echter voor het gebruik van natte ampas versch uit den molen een vermeerderd keteloppervlak zal kunnen benoodigd zijn van 33 tot 54 %.

Beproeving van de stookhaarden.

De boven ontwikkelde beschouwingen zouden a priori tot de overtuiging kunnen voeren, dat het voortdurend stoken met ongedroogde ampas niet aan te raden is.

---

[1]) Sommigen willen beweren, dat, wegens de ontleding van de waterdamp uit de natte brandstof in den vuurhaard, vrije waterstof ontstaat, die door de ontwikkelde warmte bij de opvolgende verbranding het calorisch effect van natte brandstof zou doen vermeerderen. Deze onderstelling is echter geheel onjuist. Nog daargelaten dat het zeer de vraag is of eene zoodanige ontleding noemenswaardig plaats vindt bij de temperatuur die in de gewone vuurhaarden heerscht, moet niet uit het oog verloren worden, dat voor de ontleding van de waterdamp eene even groote hoeveelheid warmte gebonden wordt, als bij de opvolgende verbinding van de vrije waterstof met zuurstof vrij komt. Theoretisch is dus het verlies in warmte even groot als de winst, — maar daar de ontstane vrije waterstof voor een deel onverbrand met de vuurgassen in den schoorsteen zal ontwijken, moet de ontleding van de waterdamp, zoo deze werkelijk plaats grijpt, practisch verlies in warmte geven.

De te Langsee genomen proeven hadden dan ook minder ten doel eene inrichting te vinden tot voortdurend gebruik van ampas direct uit den molen, dan wel een stookhaard te verkrijgen, waarin zoo noodig onvolkomen gedroogde ampas kon verstookt worden, en zoo mogelijk bij voorkomend geval ook de geheel ongedroogde ampas kon worden verbruikt.

Er deedt zich n.l. daar de eigenaardigheid voor, dat wegens de ligging en de beperkte uitgebreidheid van het ampasplein, alleen bij aanhoudend fraai weder de ampas goed kon gedroogd worden, maar ook dikwijls de ampas half gedroogd binnenkwam, en bij eenigszins regenachtig weder voor een groot deel nat opgeschuurd moest worden.

Daar de plaatselijke gesteldheid vele bezwaren in den weg legde tegen een verleggen en vergrooten van het ampasterrein, was het zeer gewenscht de onvolkomen gedroogde ampas met succes onder de ketels te kunnen gebruiken, en tevens de opgeschuurde ampas, die soms in de loodsen lag te broeien en te verrotten, direct te kunnen verstoken.

Te oordeelen naar de met de Hauptsche inrichting in Europa verkregen resultaten schenen deze eischen alleszins bereikbaar, en op grond van bovenvermelde motieven, werd besloten het systeem te beproeven.

De daarvoor aangewezen ketel was cylindrisch, had 2 binnenvuurgangen en totaal 18 M^2. verwarmend oppervlak.

De constructie van den vuurhaard was ongeveer als volgt:

De haardkamer was geheel vóór den ketel aangebracht, en bestond uit een langwerpig rechthoekige ruimte, van boven gesloten door een booggewelf, en in het front door een gegoten ijzeren plaat voorzien met stookdeuren, aschkolkdeuren en een luchtschuif. Omstreeks op $^1/_3$ der hoogte van de geheele kamer was een schuin rooster van horizontale platen geplaatst en tusschen het rooster en het topgewelf nog een met verscheidene openingen doorbroken boog. — Beneden in den aschkolk mondde een Körting injector uit. — De geheele ruimte, die met het vuur in aanraking komt, was bekleed met vuurvasten steen.

Door het rooster en den doorbroken boog was de geheele haardkamer dus in drie deelen gescheiden.

De benedenste afdeeling, de aschkolk, was aan vier zijden door metselwerk afgesloten; in het front door de gegoten ijzeren plaat met de deuren, zoodat alleen door het rooster in den top vrije communicatie met de middenkamer ontstond.

Deze middenkamer was aan drie zijden afgesloten, — beneden was het rooster, in het front de met vuurvasten steen bekleede ijzeren plaat voorzien van stookdeuren, en boven de vermelde doorbroken boog. In den boog waren verticale spleten, waardoor gemeenschap ontstond tusschen de midden- en bovenkamer, buitendien waren in den boog uitgespaard horizontale kanalen, die gemeenschap hadden met de luchtschuif aan de frontplaat.

De bovenkamer was aan vier zijden afgesloten, had door de sple-

ten van den doorbroken boog gemeenschap met de middenkamer, terwijl de achterzijde uitmondde in de vuurgangen van den ketel.

Ter zijde en aan het front van de haardkamer waren kijkglazen aangebracht, met het doel om de werking van den haard te kunnen nagaan.

De middenkamer diende voor het inbrengen van de brandstof. Door middel van den injector werd lucht ingeblazen in den aschkolk. Daardoor ontstond op het rooster eene gedeeltelijke verbranding. De verbrandingsproducten benevens de zich vormende gassen uit de brandstof ontweken door de spleten van den branderboog, naar de bovenkamer; tevens trad door de kanalen in den boog lucht toe, waardoor in de bovenkamer het mengsel van gas en lucht tot verbranding kwam.

Principieel had alzoo de inrichting ten doel, door onvolkomen verbranding van de brandstof een gasmengsel te doen ontstaan, dat na vermenging met lucht tot volkomen verbranding gebracht kon worden.

Na opmetseling werd een zestal dagen met klein vuur gestookt, en daarna met de inrichting verschillende proeven genomen ter bepaling van de stoomproductie van den stoomketel en van de verbruikte brandstof.

De verbruikte hoeveelheid voedingwater werd bepaald door telkens het aantal centimeters water op te nemen, dat uit een nevens de machine geplaatsten waterbak door de machinepomp in den ketel werd gepompt.

De voeding geschiedde bijna voortdurend.

De verbruikte ampas werd direct gewogen.

Zoodra de afgewogen quantiteit ampas opgebruikt was, werd het water in den waterbak opgenomen, en tevens het hoogteverschil in het peilglas. De waterinhoud van te voren bepaald zijnde, kon daaruit direct de verbruikte hoeveelheid water, en de stoomontwikkeling bepaald worden.

De stoom, in den ketel ontwikkeld, werd gebruikt tot het drijven van een stoommachine die 8 centrifuges in beweging bracht, benevens de voedingpomp.

In den rookgang naar den schoorsteen was een gat geboord, waardoor een thermometer kon neergelaten worden in de naar den schoorsteen ontwijkende gassen.

De eerste proef duurde 24 uur. Er werd gestookt met droge ampas, de stoomdruk varieerde van 35 tot 45 pond.

De waterverdamping per uur en per M² was . . . 18.3 Liter.
1 kg. ampas verdampte water . . . . 2.8 »
de temperatuur in den rookgang werd opgenomen op 300° C. tot 310° C.

De tweede proef duurde 19 uur. Er werd gestookt met droge ampas, de stoomdruk varieerde van 35 tot 45 pond.

De waterverdamping per uur en per M² was . . . 18.4 Liter.
Het ampasverbruik werd niet opgenomen.
De temperatuur in den rookgang bedroeg van 280° C. tot 300° C.

De derde proef duurde 21 uur. Er werd gestookt met droge ampas. De stoomdruk varieerde van 35 tot 45 pond.

De waterverdamping per uur en per M² was . . . 17.7 Liter.
1 kg. ampas verdampte water . . . . 2.9 »
De temperatuur in den rookgang bedroeg 300° C.

Tot het behouden van genoegzamen stoomdruk behoefde niet overmatig, maar toch geregeld goed doorgestookt te worden.

De gebruikte ampas was luchtdroog en grootendeels van vrij goede qualiteit. Het vullen van den vuurhaard met ampas ging geregeld door, met eene pauze van 3 tot 5 minuten tusschen iedere vulling.

Bij het begin van iedere nieuwe vulling en een paar minuten nadat de stookschuiven gesloten waren, vertoonde zich de vlam in het achterkijkglas (aan de achterzijde van den ketel tegenover de binnen vuurgang geplaatst) steeds fel wit. Bij het einde van iedere vulling werd de vlam donkerrood en bij het sluiten van de stookschuif werd het in de vuurgang totaal donker.

Weldra kwam dan de witte vlam echter weer te voorschijn, eerst breed, lang en fel, daarna successievelijk kleiner en eiler wordende, tot bij eene nieuwe vulling de vlam weer toenam. In het zijkijkglas vertoonde zich alleen eene nuanceering van rooder, witter en blauwer vlam. Met het vullen en bij het sluiten van de stookschuif rookte de schoorsteen aanvankelijk vrij sterk. Het rooken van de schoorsteen verminderde, nadat de trekking gematigd werd door het register van den schoorsteen meer te sluiten, daarentegen de luchtklep van den gesloten boog meer te openen. Verder, door na iedere vulling de stookschuiven niet geheel te sluiten, zoodat door deze ook eenige lucht toetrad. Het mocht echter niet geheel gelukken het rooken van den schoorsteen en het uitgaan van de vlam tegen het einde van iedere vulling te voorkomen.

Ter vergelijking van de verkregen resultaten werden dezelfde proeven genomen met de groote stoomketels.

De 4 ketels waren alle Gallowayketels van vrij wel gelijke constructie; drie stuks hadden een oppervlak van 66 M², de 4de van 70 M².

De laatste was indertijd bij het opstellen door ons voorzien van een voorhaard met schuin rooster, eene inrichting die eenige punten van overeenkomst had met den boven beschreven Hauptschen stookhaard; de drie andere ketels hadden een gewoon onderliggend horizontaal rooster.

De bepaling van het verbruikte water geschiedde op analoge wijze als boven omschreven. De voeding geschiedde echter niet voortdurend. De ampas werd direct gewogen. Het met den stoom verrichte werk bestond in afkoken van stroop, en het drijven van de lucht- en waterpomp.

Eerst werd beproefd de ketel à 70 M² met voorhaard.

Deze ketel was schoon gemaakt, en de asch uit de rookgangen verwijderd; 's nachts was het vuur aangelegd, en 's morgens werd met de proef begonnen.

Door het wegblazen van een kaoutchouck schijf tusschen de flensen van de stoompijpen, ontstond gedurende de proef een vrij belangrijk stoomverlies. Er werden verkregen 4 kooksels stroop. De ketel moest gedurende de proef stevig gestookt worden, echter zonder forceering. Bij het begin der proef was de stoomdruk 1$^3/_4$, bij het einde 2 atm. en varieerde gedurende de proef van 2 tot 3 atm. Er werd gestookt met droge ampas van vrij goede qualiteit. De proef duurde 8$^1/_2$ uur.

Het resultaat was:

Waterverdamping per uur en per M² 23 Liters.
1 kg. ampas verdampte water . . . . 2.8 »

Daarna werd beproefd de ketel van 66 M² met onderliggend rooster.

Deze en de daarneven liggende waren eenige dagen vroeger reeds schoon gemaakt, en sedert dien vrij geregeld dagelijks in werking geweest.

Daar van te voren betwijfeld werd of een enkele ketel voor zich alleen hetzelfde werk zou kunnen verrichten als de bovenbedoelde van 70 M² was de voorzorg gebruikt om twee ketels op te stoken.

Het te verrichten werk was weder stroopkoken. De flens, welke den voorgaanden dag lekte, was omwoeld geworden, zoodat geen stoom meer ontsnapte.

Het bleek weldra, dat inderdaad een enkele ketel niet in staat was het vereischte werk te verrichten, zoodat de tweede mede aangesteld, en de beide ketels dus te zamen beproefd werden. Met de twee ketels te zamen kon zeer gemakkelijk stoom gehouden worden, met matig stoken, zoodat de beproeving niet geschiedde op vol vermogen. Er werden verkregen drie kooksels stroop.

De stoomdruk varieerde van 2 tot 3 atm. De gebruikte droge ampas was van vrij goede qualiteit. De proef duurde 6$^3/_4$ uur en gaf tot resultaat voor ieder der beide ketels:

Waterverdamping per uur en per M² 10.3 Liter.
1 kg. ampas verdampte water . . . 2.1 »

Eenigen tijd daarna werd de Galloway ketel à 70 M² met voorhaard nogmaals beproefd onder ongeveer gelijke omstandigheden als de eerste maal, behalve dat de stoomleiding niet lekte. Weder werden 4 kooksels stroop gekookt.

De stoomdruk bleef vrij constant gedurende de geheele proef op 2$^3/_4$ atm. Het stoken geschiedde zonder forceering. De gebruikte ampas was droog en goed.

De proef duurde 7$^1/_2$ uur, en gaf tot resultaat:

Waterverdamping per uur en per M² 21.9 Liter.
1 kg. ampas verdampte water . . . 2.86 »

Intusschen werd de Hauptsche stookinrichting beproefd met natte ampas.

Daar het riet reeds vermalen was voordat de vuurhaard in werking kon worden gesteld, was eene zekere hoeveelheid ampas direct uit den molen onder een afdak opgeschuurd, had daar ongeveer een

maand gelegen en had vrij sterk gebroed; aan de kanten en boven op was zij vrij droog en wit, in het midden van de hoop echter zwart en zeer nat.

Hiervan werd een mengsel gemaakt naar schatting ongeveer gelijk aan ampas versch uit den molen. Eenige kranjangs daarvan in de zon gedroogd verloren 33 % aan gewicht. Luchtdrooge ampas op 10 % watergehalte stellende bevatte deze ampas dus circa 40 % water.

De waterbepaling geschiedde op dezelfde wijze als boven vermeld en de ampas werd direct gewogen. Even als vroeger diende de ontwikkelde stoom tot drijven van machine, pomp en centrifuges.

De verschijnselen van de verbranding in den vuurhaard vertoonden zich nu geheel anders dan bij het stoken met drooge ampas. De vlam was kleiner en lichter gekleurd; bleef echter gedurende het stoken, ook bij iedere nieuwe vulling, het zelfde aanzien behouden. De schoorsteen rookte niet.

Gedurende het stoken ging echter de stoomdruk bij beide proeven voortdurend achteruit, niettegenstaande van de 8 centrifuges successievelijk 4 tot 6 werden afgesteld, en bleef ten slotte tusschen 15 à 12 pond varieeren. Er vormde zich op het rooster veel samenpakkende asch, zoodat na 6 uur stoken, de asch van het rooster reeds moest uitgehaald worden.

De eerste proef duurde $8^3/_4$ uur; de stoomdruk daalde geleidelijk van 35 op 15 à 12 pond; het resultaat was verder:

Waterverdamping per uur en per M² 14 Liter.
1 kg. ampas verdampte water . . . 2.6 »

De temperatuur in den rookgang werd opgenomen van 250° à 260° C.

De tweede proef duurde 5 uur; de stoomdruk was aanvankelijk 35 pond en daalde eveneens af tot 15 à 12 pond.

De verdamping per uur en per M² bedroeg 16 Liter.
1 kg. natte ampas verdampte water . . . 2.5 »

De temperatuur in den rookgang variëerde van 260° tot 270° C.

Het moeielijk stoken in den oven, de aanmerkelijke aschvorming en het slechte stoomhouden werden aanvankelijk toegeschreven aan den aard van het stookmateriaal. De verbroeide ampas pakte sterk zamen in den oven, verstopte het rooster en verhinderde daardoor eene genoegzame gasontwikkeling en verbranding.

Het bleek echter nader dat nog eene andere oorzaak medewerkte en wel dat de injector niet in orde was.

Nadat deze uit elkander genomen en schoon gemaakt was, werden de proeven voortgezet.

De bij deze proef gebruikte brandstof was een mengsel van kunstmatig nat gemaakte droge ampas, vermengd met een deel van de vroeger vermelde verbroeide ampas.

741 kg. goede drooge ampas werden begoten met 256 kg. water en daarna doorgewerkt, zoodat het water goed was ingedrongen.

Bij de verkregen hoeveelheid werden gevoegd 968 kg. verbroeide ampas, welke naar het gevoel en uitzien met de kunstmatig verkregen natte ampas overeenkwam.

Luchtdroge ampas, als vermeld, altijd nog circa 10 % water inhoudende, had men dus hier ampas met circa 30 % watergehalte.

De ketel werkte onder dezelfde omstandigheden als vroeger. Het bleek echter dat nu vrij gemakkelijk stoom te houden was, onder volle werking van de acht centrifuges.

De zichtbare vlam door de kijkglazen had minder omvang en was minder fel dan bij het stoken met droge ampas; maar was daarentegen meer gelijkmatig en gaf minder verschil in kleur dan vroeger opgemerkt.

De stoomdruk bleef vrij constant op 40 pond.

De proef duurde $10^3/_4$ uur.

De waterverdamping bedroeg per uur en M^2 18.6 Liter.

1 kg. ampas verdampte water 1.83 »

Naderhand werd nogmaals een drietal proeven genomen, waarbij het brandmateriaal geheel uit kunstmatig nat gemaakte ampas bestond.

Goede droge ampas werd vermengd met zooveel water, dat een brandstof ontstond met circa 40 %, 35 % en 30 % water.

De verschijnselen bij de verbranding waren bij alle drie de proeven onderling niet veel verschillend en ook niet met hetgeen waargenomen werd bij de voorgaande proef. Alleen was de vlam in omvang en kleur geringer bij gebruik van ampas met 40 % en 35 % watergehalte, dan bij het materiaal met 30 % water.

Bij de drie proeven werd hetzelfde werk verricht, maar bij de eerste en tweede ging de stoom onder het werken langzaam maar geleidelijk achteruit, terwijl activeering van het vuur den druk niet vermocht op te voeren. Bij de derde proef daarentegen daalde de druk eveneens aanvankelijk een weinig, maar herstelde zich weldra en hield zich verder zonder geforceerd stoken op 40 pond en daarboven.

De eerste proef met ampas à 40 % watergehalte duurde 6 uren. De stoomdruk aanvankelijk 40 pond, daalde geleidelijk en was bij het einde van de proef 19 pond.

De waterverdamping per uur en per M^2. werd berekend op 16.5 Liter.

1 kg. natte ampas (à 40 %) verdampte . . . . . . 2.04 »

De tweede proef met ampas à 35 % watergehalte duurde 3 uur; de stoomdruk was aanvankelijk 40 pond, maar daalde geleidelijk en was bij het einde der proef 23 pond.

De waterverdamping per uur en per M^2 werd berekend op 17.7 Liter.

evenzoo de waterverdamping per 1 kg. ampas (à 35 %) op 2.2 »

De derde proef met ampas à 30 % watergehalte duurde 12 uur, de stoomdruk aanvankelijk 42 pond, daalde eerst tot 30 pond; maar rees spoedig tot 40 pond en daarboven gedurende de proef.

De waterverdamping per uur en per M^2 werd berekend op 20.77 Liter.

en evenzoo de verdamping per 1 kg. ampas (à 30 %) op 2.28 »

De verschillende met de kleine stookinrichting genomen proeven, alzoo klaarblijkelijk vrij gunstige resultaten gevende, werd besloten om voor de volgende campagne een der Galloway ketels à 66 M^2 eveneens van een dergelijken Hauptschen vuurhaard te voorzien.

De verkregen resultaten gaven tevens eenigen grond om te onder-

stellen, dat niet alleen de temperatuur van de vlam, maar ook de hoeveelheid per éénheid van tijd verstookte brandstof op het stoomproduceerend vermogen van de ketels invloed zou hebben.

Op grond daarvan werd de stookruimte van de nieuwe inrichting betrekkelijk belangrijk grooter genomen dan van de eerste.

Er werd vermoed dat, door de mogelijkheid om in den grooteren oven belangrijk meer materiaal te verbranden, en door de effectief meerdere brandwaarde van versche ampas tegenover de vroeger gebruikte verbroeide, de nieuwe inrichting veroorloven zou in voorkomende gevallen versche ampas uit den molen te kunnen verstoken, zonder dat het effect van den ketel buiten verhouding afnam, en zonder dat overigens aan het stoken met droge of halfdroge ampas gepraejudicieerd werd.

Deze verwachting werd echter teleurgesteld.

Daar de betreffende stoomketel wegens zijn stand tusschen de andere ketels in, moeielijk afzonderlijk kon gestookt worden, buitendien wegens een gebrek aan de voedingleiding ook de waterbepaling bezwaarlijk ging terwijl de maaltijd in vollen gang was, konden proeven ter bepaling van de stoomproductie moeilijk genomen worden. Het bleek echter genoegzaam uit de geheele verhouding van den stoomketel in geregelden gang tegenover de andere ketels, dat ten opzichte van het stoken met natte ampas geene betere resultaten bereikt werden dan met de eerste kleine stookinrichting, en dat dus de vergrooting van de stookruimte op de stoomproductie geen invloed had gehad.

De met deze nieuwe inrichting opgedane ervaring vestigde de overtuiging, dat het stoken met versche ampas uit den molen het effect van den stoomketel steeds zal verminderen, in die mate als vermeld in de vroeger opgestelde theorie, en daar buitendien de groote stookruimte voor het verstoken van deze natte ampas in allen gevalle noodig, andere vrij overwegende nadeelen met zich bracht, meenden de betrokken belanghebbenden zich van verdere bemoeiingen te moeten onthouden, om eene stookwijze toe te passen, die volgens hen wel is waar in enkele gevallen nuttig kon zijn, maar voor voortdurend gebruik, hoe dan ook, principieel zeker is af te keuren.

Op grond daarvan werd de laatstbedoelde stookhaard, onder benuttiging van hetgeen de proeven aangetoond hadden doelmatig te zijn, door ons omgeconstrueerd tot eene inrichting, geschikt om daarin te verbruiken behalve droge ampas, hout, rietbladeren en steenkolen, ook half droge ampas, met een watergehalte van 20 à 30 %.

Met eene zoodanige inrichting werden nader ook de nevenliggende ketels van 66 M^2 voorzien. Deze inrichtingen voldoen nu zeer goed voor het doel dat daarmede beoogd wordt. Een enkele daarmede verrichte proefname is nog opgeteekend in de hieronder volgende tabel sub. XIII.

Tot beter overzicht zijn de resultaten van de verschillende bovenvermelde beproevingen hieronder tabellarisch samengevoegd.

	A.	B.	C.	D.	E.	F.	G.	H.	I.	
Volgnummer van de proeven.	SOORT KETEL.	SOORT VUURHAARD.	Stoomdruk in atm. of Engelsche ponden bij begin en einde proef.	Duur van de proef in uren.	Verdamping per uur en per M². in liters.	Verdamping per kilogr. brandstof in liters.	AARD VAN DE BRANDSTOF.	VERRICHT WERK MET DEN ONTWIKKELDEN STOOM.	Temperatuur in den rookgang.	OPMERKINGEN.
I	Galloway à 70 M².	voorhaard en	$1^3/_4$ à 3 atm.	$8^1/_2$	23.34	2.80	Droge Ampas.	4 kooksels stroop.	—	Ketel en rookgangen waren juist
II	» » 70 »	hellend rooster.	$2^1/_2$ à $2^3/_4$ atm.	$7^1/_2$	21.9	2.86	» »	4 kooksels stroop.	—	schoongemaakt vóór de proef.
III	» » 66 »	onderliggend horizontaal rooster.	2 à 2 atm.	$6^3/_4$	10.3	2.10	» »	3 kooksels stroop.	—	Ketel eenige dagen vóór de proef in werking geweest.
IV	Cilindrische ketel		35 ℔ à 45 ℔	$23^1/_2$	18.3	2.80	» »	gedreven wer-	300 à 310	De opvolgende proeven werden
V	met twee binnen-		35 ℔ à 45 ℔	$19^1/_2$	18.4	—	» »	den machine	280 à 300	met korte tusschenpoozen in
VI	vuurgangen.		35 ℔ à 45 ℔	21	17.7	2.90	» »	en 8 centrifuges	300	een drietal dagen genomen.
VII	Totaal verwar-	Hauptsche	35 ℔ à 15 à 12 ℔	$8^3/_4$	14	2.60	Natte Ampas.	gedreven werden	250 à 260	De proeven met natte ampas werden genomen tusschen de gewone sto-
VIII	mend oppervlak	stookhaard.	35 ℔ à 15 à 12 ℔	5	16	2.50	à 40 °/₀ water.	8 à 2 centrifuges	260 à 270	king met droge ampas; injector vermoedelijk defect.
IX	ca. 18 M².		35 ℔ à 40 ℔	$10^3/_4$	18.6	1.83	Natte Ampas. à ca. 30 °/₀ water.	gedreven	—	Ketel en vuurgangen schoon gemaakt en injector in orde gebracht
X			40 ℔ à 19 ℔	6	16.5	2.04	Natte Ampas. à ca. 40 °/₀ water.	werden	—	Ketel doorgaand beproefd in een tweetal dagen; voor en na de
XI			40 ℔ à 23 ℔	3	17.7	2.20	Natte Ampas. à ca. 35 °/₀ water.	machine en	—	beide eerste proeven ketel tel-
XII	» »		42 ℔ à 40 ℔	12	20.77	2.28	Natte Ampas. à ca. 30 °/₀ water.	8 centrifuges.	—	kens op druk gebracht met droge ampas.
XIII	Galloway à 66 M².	Nieuwe vuurhaard.	$1^3/_4$ à 2 atm.	10	21.25	2.73	Droge Ampas.	—	—	Ketel en vuurg^en schoon gemaakt, schoorsteen trok aanv^lijk slecht.

Critiek van de proeven.

Ten opzichte van de genomen proeven valt aanstonds op te merken dat zij slechts een betrekkelijke waarde kunnen hebben. Het is bijna ondoenlijk met juistheid ten allen tijde zoodanige proeven te nemen, tenzij men er geheel op ingericht is, en voor de te beproeven stoomketels geheel afgescheiden voedingsmiddelen voor water en afgescheiden ruimten voor de brandstof bezit.

Op de fabriek waar de proeven genomen werden, waren de voor het nemen van nauwkeurige proeven benoodigde middelen natuurlijk niet aanwezig. Daar nu de te beproeven ketels in twee afdeelingen met andere ketels gekoppeld te zamen lagen, was het gedurende den maaltijd bezwaarlijk de noodige afscheiding van voedingwater en brandstof te verkrijgen. Dit bezwaar trad vooral op den voorgrond bij de groote Galloway ketels, en was oorzaak dat de proeven bij deze niet anders genomen konden worden, dan na den maaltijd.

Hierdoor waren de Galloway ketels niet in volle werking, zoodat na iederen stilstand, afkoeling van het metselwerk ontstond; ook werd de trek van den schoorsteen geïnfluenceerd wegens het niet in werking zijn van de overige ketels.

Een andere bron van onnauwkeurigheid is daarin gelegen, dat met den geproduceerden stoom een zeker gegeven werk werd verricht, nl. stroopkoken en het drijven van centrifuges. Meer stoom dan voor dit werk noodig was behoefde niet ontwikkeld te worden, en werden de ketels dus vanzelf zoodanig gestookt, dat juist de gevorderde hoeveelheid stoom en niet meer geleverd werd.

Het is best mogelijk, dat bij de sub. I, II, III, IV, V, VI, VII en XIII vermelde proeven, de ketels meer stoom zouden gegeven hebben, indien dit gevorderd ware. Bij de sub III bedoelde proef is dit zeker het geval. De beproeving ten opzichte van het vermogen van den ketel constateerde dan ook alleen dat de ketels à 66 M^2. met onderliggend horizontaal rooster, ieder voor zich bij lange na niet bij machte waren om hetzelfde werk te verrichten waartoe de ketel à 70 M^2. met voorhaard wel in staat was. Dat echter het werkelijk vermogen tot stoomproductie van de ketels à 66 M^2. meer dan 10.3 liter per uur en per M^2. bedroeg is wel aan te nemen.[1])

Eindelijk kan de na den maaltijd overgehouden en opgeschuurde ampas, in den regel vermengd met restanten van vroeger verbroeide en onwaardige ampas, niet als normale brandstof beschouwd worden.

Een en ander doet vermoeden dat de verkregen cijfers van stoomproductie van de ketels en de brandstof, bij het gebruik van droge ampas waarschijnlijk als te laag moeten aangemerkt worden.

Wat aangaat het stoken met natte ampas, moet in de eerste plaats opgemerkt worden, dat om dezelfde reden als boven ten op-

[1]) Nader bleek het, dat ook de wijze van inmetseling dezer ketels te wenschen overliet, zoodat dit op de stoomproductie niet zonder invloed zal zijn geweest.

zichte der stoomproductie vermeld, bij de proeven sub VII, VIII X en XI genoegzame stoomdruk in den ketel had kunnen behouden worden, indien men het te verrichten werk evenredig verminderd had.

Verder moet in het oog gehouden worden, dat bij die proeven waar het niet gelukte den stoomdruk constant te houden, en deze geregeld terug liep, telkens vóór de proeven sub VII, VIII, X en XII de ketel geruimen tijd met droge ampas gestookt was geweest of zooals bij de proef XI toch van te voren de stoomdruk met droge ampas op 40 pond werd gebracht.

Het metselwerk kon daardoor steeds eene zekere hoeveelheid warmte opnemen, overeenkomende met de temperatuur der gassen van droge ampas, welke warmte noodzakelijk weder voor een deel werd opgenomen door de verbrandingsgassen van lagere temperatuur der natte ampas.

Ook werd door het dalen van den stoomdruk een zekere hoeveelheid stoom ontwikkeld, en daardoor warmte aan het water in den stoomketel ontnomen, welke niet afkomstig was van de verbrande ampas.

Verder moet opgemerkt worden dat, hoe geringer bij een zelfden ketel de stoomproductie is, dus hoe matiger gestookt wordt, des te meer effect van de brandstof verkregen zal worden; niet alleen wegens het betrekkelijk grootere oppervlak dat de ketel daardoor verkrijgt, maar ook omdat de verbrandingsgassen dan bij lagere temperatuur in den schoorsteen kunnen ontwijken.

Daar nu de proeven met natte ampas vooral wat betreft proef VII, VIII, X en XI, vrij kort duurden, zullen bovengenoemde invloeden niet onbelangrijk zijn geweest, en de gevonden waarden daardoor zeker te hoog zijn.

Gevolgtrekkingen uit de proeven.

De directe gevolgtrekkingen uit de proeven moeten dan ook beperkt blijven tot het volgende:

ten 1ste. Het effect van de Galloway stoomketels van 70 M^2 en 66 M^2 voorzien met voorhaard en hellend rooster of van den nader gewijzigden stookhaard varieert van 21 tot 24 liter water per uur en per M^2; en van 2.75 tot 2,90 Liter water per kg. droge ampas, bij flink maar niet geforceerd stoken.

ten 2de. Het effect van de Galloway ketels à 66 M^2, met onderliggend horizontaal rooster was aanmerkelijk geringer, dan bij de boven onder 1 genoemde stoomketels, zoowel wat aangaat de stoomproductie van de ketels als van de ampas; speciaal ook wat het laatste betreft nog daarom, omdat bij het zeer matige stoken gedurende de proef, het effect evenredig hooger had moeten zijn.

ten 3de. Het effect van den ketel van 18 M^2 voorzien met Hauptschen vuurhaard was 18 à 19 Liter water per kg. droge ampas, bij flink niet geforceerd stoken.

ten 4de. Bij dezelfde inrichting als boven onder 3 bedoeld, zal het effect van den ketel ongeveer 1.80 à 2, Liter water bedragen hebben per 1 kg. ampas bevattende tot circa 30 % water, terwijl het stoom-

produceerend vermogen van den ketel voldoende bleef bij gebruik van brandstof met dit watergehalte.

ten 5de. Bij stoken met ampas bevattende meer dan 30 % watergehalte nam het stoomproduceerend vermogen van den ketel sterk af.

ten 6[de]. Verder bleek uit de opgedane ervaringen met een betrekkelijk vergrooten vuurhaard dat het verminderde effect van stoomproductie van den ketel, bij stoken met natte ampas, hoofdzakelijk te wijten is aan de lagere temperatuur van de vuurgassen.

Hoewel nu de verkregen resultaten uit de proeven alleen vrij groote zekerheid geven tot de juistheid van bovenvermelde gevolgtrekkingen, zoo geven zij toch ook aanleiding tot het vermoeden dat onder omstandigheden het practisch te bereiken effect van de ampas door een matig watergehalte niet bijzonder zal worden benadeeld.

Immers vergelijkt men de verkregen resultaten bij de proeven VII tot XII met de vroeger gevonden overeenkomstige theoretische waarden voor dezelfde brandstof, (zie tabel blz. 656 kolom I) dan blijkt dat bij alle proeven toch doorgaand een vrij hoog effect bereikt werd ten opzichte van het verdampte water per éénheid van brandstof; terwijl de voor de droge (à 10 % water te stellen) ampas verkregen practische waarden eigenlijk veel meer van de theoretische verschillen.

Nu zijn wel is waar om vroeger vermelde redenen de voor de natte brandstof gevonden waarden zeer waarschijnlijk te hoog, en de voor de droge brandstof gevonden waarden te laag, echter blijft toch het vermoeden gewettigd, dat in werkelijkheid bij de verbranding van vochtige ampas gemakkelijker het theoretisch effect zal kunnen bereikt worden dan bij de verbranding van droge ampas.

Indien dit zoo is, dan vindt dit gereedelijk zijn verklaring daarin, dat bij stoken met goede droge ampas, de ontwikkeling van de gassen te snel plaats grijpt en deze gedeeltelijk onverbrand in den schoorsteen komen, terwijl ook de zeer lichte fijne ampas half verkoold gedeeltelijk medegesleept zal kunnen worden.

Minder droge ampas pakt daarentegen samen, geeft meer weerstand aan de ontwikkeling van de gassen en vervliegt niet zoo snel.

Een feit is het, dat bij stoken met goed droge ampas, het rooken van den schoorsteen niet altijd voorkomen kan worden, en de vlam bij iedere vulling sterk in kleur varieert, terwijl bij stoken met natte ampas de schoorsteen weinig of geen rook uitstoot en de vlam veel gelijkmatiger is.

Het is daarom zeer wel mogelijk dat wegens de meer volkomen verbranding van vochtige ampas, vergeleken met droge, voor een groot deel het verlies gecompenseerd wordt dat ontstaat uit het watergehalte; en alzoo practisch het stoomvormend vermogen van ampas zegge met 15 à 25 % watergehalte, niet veel verschillen zal met goede drooge ampas.

Wij meenen dan ook dat in eene met het oog hierop goed geconstrueerde stookinrichting, ampas tot een maximum van effectief 30 %

watergehalte nog zonder aanmerkelijke schade in effect zal mogen verstookt worden.

Nadeelen verbonden aan het stoken met natte ampas direct uit den molen.

De sterke afname in effect van den stoomketel bij het stoken met geheel ongedroogde natte ampas is een zeer groot bezwaar verbonden aan deze stookwijze, er traden echter nog andere niet minder gewichtige bedenkingen op den voorgrond.

Het bleek n.l. dat hoe dan ook, de stookhaard voor natte ampas een veel grooter inhoud moet hebben, dan voor droge ampas noodig is. Zijn de afmetingen van den stookhaard nu passend genomen voor het stoken met natte ampas, dan heeft dit velerlei bezwaren ten gevolge.

Ten opzichte van het stoken met droge ampas in zooverre, dat bij eenige onachtzaamheid de hitte in den oven te groot wordt, en daardoor het metselwerk en het rooster verslakt.

Verder wordt een zoodanige vorm van oven vrij wel onbruikbaar voor andere brandstoffen zoo als hout, steenkolen, en onder omstandigheden ook voor rietbladeren.

Daar men bij voortdurend stoken met geheel ongedroogde ampas, ongetwijfeld ampas te kort zal komen voor het volledig verwerken van het sap — en buitendien geene natte ampas meer disponibel is voor het verwerken van de naproducten na afloop van den maaltijd, zal in alle gevallen eene aanmerkelijke hoeveelheid keteloppervlak met andere vuurhaarden aanwezig moeten zijn en eischt dus het stoken met versche ampas uit den molen niet alleen op zich zelf een aanzienlijke vermeerdering van het keteloppervlak, maar buitendien nogmaals wegens de onbruikbaarheid van den vuurhaard voor andere brandstof.

Eindelijk geeft de vereischte groote inhoud van den vuurhaard aanleiding dat deze eigenlijk meer een soort gasgenerator wordt, en de ketels dus met gas gestookt worden.

Op zich zelf genomen is dit niet af te keuren, maar de wijze waarop het systeem hier toepassing vindt, is vrij gevaarlijk, daar het gevormde mengsel van gas en lucht zeer gemakkelijk explodeeren kan, en de daar tegen te treffen voorzorgsmaatregelen moeielijk voor iederen ketel afzonderlijk kunnen aangewend worden, en ook vrij kostbaar zouden zijn.

Hetzij nu de geheel ongedroogde natte ampas verstookt wordt in een Hauptsche inrichting, in een four Godillot, in een four Marie, of in een Bubschen oven, de bovenvermelde bezwaren blijven bestaan; bij alle zal ondervonden worden:

1°. Dat het effect van de disponibele brandstof afneemt.

2°. Dat het effect van den stoomketel afneemt.

3°. Dat de capaciteit van den vuurhaard zeer groot moet zijn en daardoor:

a. De vuurhaard vrij wel onbruikbaar wordt voor andere brandstof dan ampas.

b. Groot gevaar voor explosie ontstaat.

GERING FEITELIJK NUT VAN HET STOKEN MET AMPAS DIRECT UIT DEN MOLEN.

Wij meenen dat het gering feitelijk nut hetwelk het stoken met natte ampas direct uit den molen oplevert, niet kan opwegen tegen de bovenvermelde bezwaren.

Immers de werkelijke voordeelen daarvan bepalen zich tot:

1°. Besparing van koelieloonen.

2°. Besparing van de benoodigde ruimte voor ampasterrein.

3°. De mogelijkheid om de ampas direct te verbruiken, wanneer deze bij regenachtig weder niet gedroogd kan worden.

Het eerste voordeel is in geld uitgedrukt zoo buitengewoon belangrijk niet. Gebruikt men op een middelmatig groote fabriek voor het ampasplein alleen, een 40-tal koelies, is het gemiddelde dagloon *f* 0.35 en het aantal werkdagen 120 dagen, dan bedraagt de geheele besparing uit dien hoofde nog slechts *f* 1680,— waarbij dan nog in het oog dient gehouden te worden, dat besparing aan arbeid op het ampasveld door andere zeer eenvoudige middelen zeer wel mogelijk is.

Voor de meeste fabrieken is eene besparing aan ruimte van het ampasterrein eigenlijk in het geheel niet in rekening te brengen, daar de ruimte toch aanwezig is, en voorshands wel voor geene doeleinden die geld opbrengen zal kunnen gebruikt worden.

Wat nu aangaat het derde punt, merken wij op dat het wel hoogst zelden zal voorkomen dat den geheelen maaltijd door, last ondervonden wordt met het drogen van den ampas.

Goed ingerichte fabrieken van voldoend vermogen om eenigszins snel af te werken, kunnen in den regel rekenen op minstens $^1/_2$ à $^1/_3$ van den geheelen maaltijd op goed droog weer.

Gedurende den overigen tijd is het zelden voortdurend zoo regenachtig, dat de zon niet dagelijks gedurende eenige uren aan den hemel verschijnt, zoodat men in staat is de ampas ten minste grootendeels droog binnen te krijgen.

Slechts zelden komt het voor dat het eenige dagen achter elkander sterk bewolkt is of voortdurend regent in den oostmoesson, en geschiedt dit werkelijk, houden de regens feitelijk gedurende betrekkelijk geruimen tijd aan, dan verdient het toch overweging om de fabriek eenigen tijd te stoppen en beter weêr af te wachten, daar de toestand van de wegen zich dan verzet tegen de belangrijke riettransporten.

Alleen dus voor de enkele dagen dat de ampas in het geheel niet gedroogd kan worden, heeft het stoken van ampas direct uit den molen bepaald practisch nut. Dit nut is ook dan echter nog slechts betrekkelijk, want de ampas uit den molen kan ook opgeschuurd worden en naderhand gedroogd — wel is waar verliest de ampas

dan in waarde door het broeien — maar dit verlies in waarde zal zeker niet veel meer zijn, dan het verlies in effect bij stoken van de geheel ongedroogde ampas.

Daar het nu niet te betwijfelen valt, dat bij het voortdurend stoken met ampas versch uit den molen het effect van de brandstof zeer afneemt of omgekeerd dat bij het verstoken van droge of grootendeels gedroogde ampas in goede vuurhaarden een aanmerkelijk minder gebruik van brandstof zal te bereiken zijn, dan bij stoken met natte ampas; en buitendien de eventueele besparing aan koelieloonen zeker zal wegvallen tegen de kosten voor rente, amortisatie en onderhoud van het meerdere benoodigde keteloppervlak, meenen wij dat het voortdurend stoken met bedoelde natte ampas misschien wel gemakkelijk, maar zoowel tegenwoordig als toekomstig nooit pecuniair voordeelig zal kunnen zijn.

Meest nuttig gebruik van de brandstof.

Wij zeggen speciaal toekomstig, omdat het onzes inziens meer het doel zal moeten zijn, om te trachten het grootst mogelijke nuttig effect te verkrijgen uit de brandstof die ten dienste staat; een streven dat, voortgaande in de richting van het stoken met ampas van 45 à 55 % watergehalte, nooit te bereiken zal zijn.

Wij vestigen er nogmaals de aandacht op dat klaarblijkelijk de brandstof in den vuurhaard met hellend rooster, in den Hauptschen vuurhaard en in de laatst gewijzigde inrichting (proeven I II IV V VI en XIII) aanmerkelijk meer effect gaf dan in den vuurhaard met onderliggend horizontaal rooster (proef III), en dit te meer, omdat bij de beproeving der laatste inrichting de omstandigheden veel gunstiger waren, zoowel omdat deze vuurhaard reeds eenigen tijd in werking was, als omdat slechts zeer matig behoefde gestookt te worden.

Niettegenstaande deze veel gunstiger uitkomsten van de nieuwe vuurhaarden, bleef toch het gemiddelde effect (zijnde ongeveer 2.81 Liter water per kg. ampas) nog 10 à 12 % beneden het cijfer van 3.21 dat blijkens de tabel blz. 656 kolom I te verkrijgen zou moeten zijn.

Nu zullen verschillen van 10 à 15 % in effect in den regel meer afhangen van de stookwijze, dan van de stookinrichting of ketel.

Bij een steenkolenvuur heeft de stoker zelf door zijne wijze van voeding van het vuur op zoodanige verschillen het meeste invloed. Maar bij een materiaal als ampas dat toch voortdurend moet toegevoerd worden, zal zoodra aan deze voorwaarde van voortdurende voeding slechts voldaan wordt, het effect verder grootendeels afhangen van den min of meer doelmatigen toevoer van de lucht, en dus in het bijzonder gelet moeten worden op plaatsing en reguleering van het register en de luchtschuiven.

Nu zal men de beste wijze van luchttoevoer alleen proefondervindelijk kunnen bepalen; en om zulke beproevingen practisch mogelijk te maken, één of twee stoomketels daartoe bijzonder moeten

inrichten, door het aanbrengen van een toestel voor het meten van het verbruikte voedingswater, en door de ampasruimte voor de ketels zoodanig in te richten, dat de telkens gebruikte hoeveelheid ampas iederen keer opgenomen kan worden.

Gaat men op deze of dergelijke wijze rationeel te werk, dan zal zeker weldra de meest economische stookwijze gevonden worden, en een veel hooger effect kunnen bereikt worden met de onder proef I, II en XIII vermelde stookhaarden dan de proeven nu aantoonden.

Verder valt het niet te ontkennen dat zoowel de Hauptsche stookinrichting, als de fours Godillot, Marie, en Bubsche oven op een zeer rationeel principe berusten, alleen is de uitvoering en speciaal het doel dat met de drie laatste beoogd wordt, onzes inziens minder gelukkig gekozen.

Zooals vroeger reeds opgemerkt, beoogen al deze stookinrichtingen eigenlijk, uit de brandstof gassen te doen ontwikkelen, en deze naderhand onder de ketels te verbranden — het zijn dus à fond gasgenerators.

Nu is hoogst waarschijnlijk dat juist de droge ampas, wegens zijn losse structuur en gemakkelijke ontleedbaarheid, in het bijzonder geschikt is om tot gasvorming te worden gebruikt; en is het ook best mogelijk dat eene zoodanige wijze van verbranding meer effect geeft, omdat bij toepassing van den gasgenerator weinig te vreezen is, dat een deel der ontwikkelde gassen onverbrand in den schoorsteen komen, en een deel van de lichte ampas half verkoold door de vuurgassen wordt medegesleept.

Wenscht men echter een zoodanigen gasgenerator met succes te gebruiken, dan behoort het systeem in al zijn consequenties doorgevoerd te worden — en dien ten gevolge voor al de stoomketels te zamen één of twee gasgenerators met de daarbij behoorende inrichtingen op eene afgezonderde plaats opgesteld — en de ontwikkelde gassen door bijzondere pijpleidingen naar ieder van de ketels afzonderlijk gevoerd te worden.

Wordt het systeem op deze wijze toegepast, dan is men tevens in staat om de stoomketels ieder voor zich een stookhaard te geven geschikt voor andere brandstof; het gevaar voor explosies wordt vermeden, en eindelijk kan men dan ook in voorkomende gevallen de natte ampas verbruiken, zonder het stoomvermogen van de geheele ketelinrichting te praejudiceeren.

Mocht het blijken dat zoodanige gasgenerators werkelijk toch merkbaar meer effect geven van de ampas dan haarden die aan iederen ketel afzonderlijk zijn aangebracht, dan zal het zeker overweging verdienen het systeem toe te passen; hoewel van te voren zij opgemerkt dat de kosten van inrichting niet onaanzienlijk zijn.

Welke inrichtingen men echter gebruikt om de brandstof te verbranden, steeds wordt een aanzienlijk verlies aan effect geleden door de warmte, die met de vuurgassen in den schoorsteen ontwijkt.

Bij goede stoomontwikkeling van den ketel bereikt de temperatuur van die gassen in den regel circa 300° C.

Intusschen is voor een goeden trek van den schoorsteen niet veel meer dan 150° C. à 200° C. noodig. Dit verschil van 100° C. à 150° C. kan benut worden om het voedingwater voor te warmen, hetgeen dan ook in vele gevallen gedaan wordt door gebruik te maken van voorwarmers.

Een van de beste toestellen van dien aard is zeker de »Greensche economiser". Met dit toestel wordt veelvuldig in Europa bereikt dat het voedingwater verhit wordt tot 100° à 110° C.

Voor de Javasuikerfabrieken zal echter, dunkt ons, dit en alle dergelijke toestellen voorshands niet veel nut hebben, omdat een goed ingerichte fabriek uit haar verdamp-apparaten eene genoegzame hoeveelheid water van 70° C. à 80° C. verkrijgt om daarmede de stoomketels te voeden, en de enkele graden meerdere verwarming de kosten van den voorwarmer niet dekken kunnen.

De warmte uit de vuurgassen zal echter toch op eene andere wijze zeer nuttig te gebruiken zijn:

In de onderstaande tabel is opgeteekend voor brandstof van 0 % tot 60 % watergehalte:

Kolom A. de hoeveelheid warmte die bij 300° C. van de rookgassen in den schoorsteen ontwijkt (per éénheid van droge brandstof met de daarbij behoorende hoeveelheid water).

Kolom B. de hoeveelheid warmte, noodig om het watergehalte van de brandstof te verdampen.

Kolom C. de hoeveelheid disponibele warmte in de rookgassen tot droging van de natte brandstof, in de onderstelling dat de rookgassen ten slotte op een temperatuur van 50° C. ontwijken.

Kolom D. de hoeveelheid warmte, noodig om ampas van 55 % watergehalte te brengen op een watergehalte van 0 %, 10 %, 20 % en 30 %.

			A.	B.	C.	D.
Volgnummer.	Ampas met procenten water.	Hoeveelheid brandstof, bevattende 1 Kg. houtstof.	Calorien warmte aanwezig in de vuurgassen bij 300° C.	Noodige warmte ter verdamping van het water uit de ampas.	Af te geven warmte van de vuurgassen indien deze ontwijken bij 50° C.	Warmte noodig om de ampas met 55 % water te brengen op 0 %, 10 %, 20 % en 30 %.
1	0 %	1	826	0	688	750
2	10 %	$1^1/_9$	842	66	702	684
3	20 %	$1^1/_4$	862	150	718	600
4	30 %	$1^3/_7$	887	267	739	483
5	40 %	$1^2/_3$	921	400	768	—
6	50 %	2	968	600	807	—
7	55 %	$2^2/_9$	—	750	—	—
8	60 %	$2^1/_2$	1040	900	866	—

Neemt men ampas à 55 % watergehalte als normaal aan, dan heeft $2^1/_2$ kg. daarvan, om geheel te drogen 750 warmte éénheden noodig. Uit kolom C. en D. blijkt nu sub 1 dat de disponibele warmte uit de vuurgassen afkomstig van 1 kg. drooge brandstof niet voldoende is om die brandstof van 55 % watergehalte geheel te droogen.

De vuurgassen van brandstof ad 10 % water bevatten echter voldoende warmte, om de natte brandstof ad 55 % watergehalte te brengen op 10 % vochtigheid en de vuurgassen van brandstof met 20 à 30 % watergehalte meer dan voldoende warmte om de natte ampas ad 55 % te brengen op 20 % en 30 %.

Daaruit volgt dat de in den schoorsteen ontwijkende vuurgassen van 10 tot 30 % watergehalte voortdurend in staat zouden zijn, om de natte ampas te brengen tot hetzelfde gehalte.

Daar nu de aan de lucht gedroogde ampas zelden minder dan 10 % water zal bevatten en het uit de proeven gebleken is dat ampas met eenigszins meerder watergehalte in doelmatige stookinrich-

tingen niet veel in effect afneemt, komt het ons voor, dat het wel de aandacht verdient om te trachten, de in de vuurgassen nu verloren gaande warmte te gebruiken, om de ampas geheel of ten minste gedeeltelijk te drogen, te meer daar eene daarvoor dienende inrichting niet moeielijk te construeeren is.

Besluit.

Het in deze bladzijden behandelde samenvattende, meenen wij omtrent het stoken met droge en natte ampas tot de volgende conclusies te kunnen komen:

Dat in geen geval het stoken met natte ampas à 40 tot 60 % watergehalte voordeelig kan zijn, noch worden.

Dat in vele gevallen een watergehalte van 10 tot 20 % practisch niet schadelijk zal zijn.

Dat het wenschelijk is de vuurhaarden zoo in te richten, dat daarin zoo noodig gebruikt kan worden half gedroogde ampas tot circa 30 % watergehalte, onder dien verstande evenwel, dat zij daardoor niet ongeschikt of minder geschikt worden voor het stoken met andere brandstof dan ampas.

Dat het streven moet zijn het effect van de ampas te verhoogen door toepassing van meer doeltreffende vuurhaarden of stookinrichtingen dan de nu gebruikelijke, en door proefondervindelijke bepaling van de beste stookwijze daarmede.

Eindelijk dat het bijzonder overweging verdient om te trachten de nu in de vuurgassen verloren gaande warmte te gebruiken tot het drogen van de ampas.

Delft, 1884.

Krakatau—Nieuw-Guinea,

DOOR

P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA.

Nog steeds gaat men met belangstelling na, op welken afstand in den Indischen Archipel en naburige landen de geweldige uitbarsting van den Krakatau op 26 en 27 Augustus 1883 rechtstreeks is waargenomen, en hoe de door die ontzettende natuurramp in den dampkring verspreide stofdeeltjes tot in de verst verwijderde deelen van onzen aardbol eigenaardige atmosferische verschijnsels te weeg brachten. Elke nieuwe mededeeling te dezen aanzien is van belang, mits men voorzichtigheidshalve telkens overwege, of hetgeen men aan den Krakatau toeschrijft, ook het gevolg eener andere vulkanische uitbarsting kan zijn. Vooral door de zorgvuldige nasporingen van den Engelschen natuurkundige Lockyer, die den loop van dit merkwaardige verschijnsel eerst westwaarts over het zuiderhalfrond en daarna noordwaarts tot op onze breedte gevolgd heeft, is het nagenoeg zeker, dat het met zoo buitengewone kleurenpracht schitterende avondrood, hetgeen eenigen tijd na zonsondergang van 26 tot 29 November, zoo hier te lande als in Frankrijk en Engeland, algemeen de aandacht trok, de weerschijn was der door den Krakatau uitgebraakte en in den dampkring opgenomen vulkanische stofdeeltjes. Eveneens is het chemisch onderzocht, dat de tallooze witte vlekken, die de felle regenvlagen gedurende den storm van 12 December op onze naar het zuidwesten gekeerde vensterruiten achterlieten, zoodat deze na enkele uren nagenoeg ondoorzichtbaar werden, de neerslag waren van door het regenwater uit de lucht opgeloste vulkanische asch. Gedurende de maand Januari heeft men herhaaldelijk dat eigenaardige avondrood waargenomen, hoe wel lang zoo schitterend niet als in het laatst van November. Ook bij den storm van 22 Januari zaten de ramen weer vol witte vlekjes, maar in veel geringer mate dan

in December. Juist omdat deze beide laatste verschijnsels zich Januari met zooveel mindere intensiteit vertoonden dan in November en December, houd ik die nog voor ver verwijderde nawerkingen der vreeselijke uitbarsting van den Krakatau. Een ingezonden stuk in het *Dagblad* van 31 Januari brengt de atmosferische verschijnsels dier maand in verband met een uitbarsting, die op IJsland zou hebben plaats gehad. Alvorens dit vermoeden voor waar aan te nemen, zal echter moeten worden uitgemaakt, dat in den laatsten tijd de Hekla of een der vele andere IJslandsche vulkanen eene erupties van grooten omvang gehad heeft, terwijl de uitbarstingen van herhaaldelijk werkende vulkanen, zooals de Vesuvius en Etna, nooit zulk een kracht ontwikkelen, als die van vuurbergen, die evenals de Krakatau een eeuw of langer in rust verkeerden.

Wenden wij ons van de late nawerkingen dezer groote vulkanische uitbarsting, tot die welke rechtstreeks tijdens de eruptie in Neerlandsch-Indië zijn waargenomen. Het is bekend, dat de Indische Regeering een bijzonder bevoegd deskundige, den heer R. D. M. Verbeek, belast heeft met de taak, alles te dien aanzien te verzamelen. Behalve de terreinveranderingen op de eilanden en langs de stranden van Straat Soenda, komt daarvoor in aanmerking het onderzoek, tot waar de eigenlijke aschregen op Java, Sumatra en andere Soenda-Eilanden is neergevallen. Ook verdient het de aandacht, dat de knal der ontploffingen van den Krakatau op zoo buitengewoon grooten afstand gehoord werd. Sedert geruimen tijd was dit bekend van Atjeh — dus op een verschil van ruim elf breedtegraden — waar het geluid zoo krachtig was, dat men wederzijds op den eenen post vermoedde, dat er op den andere hevig gevochten werd. Uit een particulier schrijven weet ik, dat de ontploffing ook gehoord is in het binnenland van Borneo bij de steenkolenmijn Pengaron, terwijl de Indische bladen zulks meldden van Celebes en Ternate. Thans kan ik er nog bijvoegen, dat dit hoogst waarschijnlijk ook het geval was te Dorei op de Noordkust van Nieuw-Guinea, welke plaats meer dan achtentwintig lengtegraden en vijf breedtegraden van Krakatau verwijderd is. Toen toch de resident van Ternate, D. F. Van Braam Morris, den 29[en] Augustus te Dorei aankwam, vernam hij van de daar woonachtige zendelingen, dat zij een paar dagen te voren een herhaald geluid als kanongebulder gehoord hadden. Daar men op dat oogenblik te Dorei geheel onbekend was met de natuurramp, die in Straat Soenda had plaats gehad, dacht men allereerst aan een vulkanische uitbarsting

ergens op Nieuw-Guinea. In geheel Nederlandsch Nieuw-Guinea is tot dusver niets van een werkenden vulkaan bekend, en al is het binnenland van dit uitgestrekt gebied, zoo groot als Noord-en Midden-Italië, nagenoeg onbekend, de kusten zijn vooral in den laatsten tijd te herhaaldelijk bezocht, om met voldoende zekerheid te kunnen beweren, dat daar geen vuurbergen zijn. Eerst op een tiental graden beoosten Dorei, nog voorbij de oostergrens van Nederlandsch Nieuw-Guinea, de meridiaan van 141° O. L., begint bij Kaap de la Torre (144° 31′) een reeks vulkanische eilanden, die eerst oostwaarts langs de noordkust van Nieuw-Guinea loopt, waarna deze rij van deels voortdurend werkzame vuurbergen zich over de noordkust van Nieuw-Britannië voortzet. Dit laatste werd eerst voor een paar jaar bekend door den Engelschen reiziger Wilfred Powell, wiens belangrijke onderzoekingen over het geheel onbekende Nieuw-Britannië zulk een verrassend licht verspreidden. Mogelijk is het natuurlijk, dat eene eruptie van een dier vulkanen te Dorei gehoord is, maar dan moet het eerst blijken, dat daar werkelijk gelijktijdig men den Krakatau zulk een uitbarsting van belangrijken aard heeft plaats gehad. Dezelfde opmerking geldt den meer bekenden en zooveel naderbij gelegen vulkaan op het eiland Groot-Sangi benoorden Menado. Uit de Indische mailberichten zag ik, dat die vuurberg in den laatsten tijd gewerkt heeft, maar het bleek daaruit niet, dat die uitbarsting ook op 26 Augustus plaats had, veelmin dat die in hevigheid de zoo beruchte van Maart 1856 evenaardde. Voorshands is er dus de meeste grond, om met den resident van Ternate aan te nemen, dat de ontbranding van den Krakatau te Dorei gehoord is. Juist omdat dit nu nog niet met volslagen zekerheid kan worden uitgemaakt, scheen het mij van belang, er hier de aandacht op te vestigen.

Bovenstaand bericht ontleende ik aan het reisjournaal van den heer van Braam Morris, waarvan ik inzage verkreeg door de welwillendheid van Z. Ex. den minister van koloniën. Ten vervolge op mijn in 1879 verschenen groote werk over Nederlandsch Nieuw-Guinea bewerkte ik voor de *Bijdragen van het Indisch Instituut* (feestgave aan het Orientalistencongres) de wetenschappelijke resultaten der in de jaren 1879 tot 1882 van regeeringswege derwaarts gezonden reistochten. Juist omdat deze bezoeken op elke plaats van het zoo uitgestrekte Nieuw-Guinea bijna altijd van korten duur zijn, gaat onze kennis dier streken slechts stuks- en broksgewijze vooruit. Tot een goed overzicht en betere onder-

linge vergelijking van op deze expedities voor land- en volkenkunde verkregen werd, is het wenschelijk, de uitvoerige bespreking der journalen uit te stellen, totdat men er eenige bij elkaar heeft. Door de nu in Augustus en September volbrachte dienstreis naar Nieuw-Guinea's Noordkust werd echter niet alleen onze detail kennis van enkele punten aldaar vermeerderd, maar licht verschaft, dat uit een meer algemeen aardrijkskundig oogpunt van gewicht is. Daar er nog een half jaar verloopt, eer in het aanstaande *Koloniaal Verslag* een beknopt verslag dezer reis wordt opgenomen, acht ik het niet te onpas, er nu reeds de aandacht op te vestigen van hen, die in zulke zaken belang stellen.

In de laatste vier jaar heeft de handel van Ternate op Nieuw-Guinea's Noordkust een belangrijke vlucht genomen. Verschillende firma's, waaronder die der heeren Bruyn en Van Renesse van Duivenbode de voornaamste zijn, hebben zelfs vaste agentschappen en nederzettingen gevestigd in die verafgelegen streken. Zulke handelsinrichtingen vindt men thans niet slechts te Dorei en Ansoes op Jappen, het grootste eiland der Geelvinkbaai, maar reeds op het beoosten die uitgestrekte golf liggende eiland Jamma of Jamna. Behalve vogelhuiden en andere boschproducten wordt te Ansoes vooral damar of gom-kopal, op Jamma daarentegen kopra ingezameld en opgekocht. De klapperboomen, die dit laatste product voortbrengen, groeien echter niet op het kleine eiland Jamma, maar aan de tot dusver op geen enkele kaart aangegeven rivier Wiriwaai. Hoezeer Jamma reeds twee eeuw geleden door onzen beroemden Tasman beschreven is en de Engelsche zeekapitein sir Edward Belcher er voor veertig jaar op zijne reis om de wereld korten tijd vertoefde, werd dit eiland nu voor het eerst door een Nederlandsch ambtenaar bezocht. De heer Morris nam het hoofd van Jamma, die op eene reis naar Ternate Maleisch geleerd had, als tolk mede en onderzocht daarop het mondingsgebied van den Wiriwaai en behalve den hoofdmond, ook dien van een westelijken zijtak, de Wiriwaai, die naar eene vrij groote en dicht bevolkte lagune geleidde. Deze Papoes behooren tot den stam Bonga, welke naam tot dusver op de kaarten ten onrechte aan een der voor de kust van Tabi liggende eilandjes gegeven werd. Daar deze dienstreis niet op een oorlogschip, maar evenals die van den vorigen resident van Ternate Jhr. Boreel in 1882 op het voor de gouvernements marine ingehuurde stoomschip *Sing Tjin* plaats had, wordt er in het journaal geen enkele breedte- of lengte-bepaling opgegeven. Waar men dus op de bestaande

kaarten dit interessante stroomgebied moet plaatsen, is bezwaarlijk met zekerheid te bepalen. Het waarschijnlijkste dunkt mij, in het wes elijk gedeelte der Walckenaersbaai nabij Kaap Fo.

Nadat de heer Morris nog de reeds uit Van der Crabs reis in 1871 bekende kampong Mawes in de Walckenaersbaai had aangedaan, bezocht hij voor het eerst van regeeringswege de oostwaarts op die golf volgende Matterer-baai. Daar knoopte men betrekkingen aan met de bevolking van twee kampongs en nam, daar het hoofd van Jamma hier bekend was, een tweetal tolken voor de verdere reis mede Zoodoende kon men thans de bewoners der Sadipibaai behoorlijk verstaan en met zekerheid de namen hunner kampongs opteekenen, wat den controleur van Oldenborgh onmolijk was, daar hij bij zijn bezoek in 1881 geene tolken voor deze streek had kunnen bekomen. De bevolking van Sadipi heeft bijna geen verkeer met de buitenwereld behalve met Jamma. De taal dezer Papoes verschilt van die der Humboldtbaai, maar is toch daaraan verwant, waarom men ook van hier een tolk medenam. De Humboldtbaai, die juist op den noordoosthoek van Nederlandsch-Indië ligt, is bij de aardrijkskundigen algemeen bekend door de uitvoerige beschrijving, die de commissie op het stoomschip *Etna* gegeven heeft, toen deze golf in 1858 het eerst door Europeanen werd bezocht en opgenomen. Sedert is de Humboldtbaai driemaal, in 1871, 1875 en 1881, door Nederlandsche expedities en even dikwijls door Engelschen bezocht, maar bij al deze gelegenheden werd het verkeer met de inboorlingen zeer belemmerd, daar men elkander hoe genaamd niet verstond. Thans was dit mogelijk, hoezeer de vragen van den resident door het hoofd van Jamma aan den Papoe der Sadipibaai en door dezen aan de bewoners der Humboldtbaai moesten vertolkt worden. Nu bleek het dan ook, dat de namen der kampongs geheel anders luidden, dan men daarvoor bij de vorige bezoeken had aangenomen. Tevens kwam men te weten, waar de hier tot driemaal bij Kaap Bonpland, den oosthoek der baai, geplaatste Nederlandsche wapenborden gebleven waren. Daar dit deel der baai onbewoond is, waren zij telkens weggeroofd door meer oostwaarts huizende vijandelijke Papoes. Zekerheidshalve werd de nieuwe wapenpaal dan ook nu opgericht op een eilandje aan den ingang der binnenbaai, al kon dit merkteeken van het Nederlandsche gezag op die plaats niet gezien worden door de op zee voorbij varende schepen.

Het belangrijkste resultaat dezer reis van den heer Morris is ongetwijfeld, dat het hem op den terugtocht gelukte, door loodingen

met de sloep een geschikte vaargeul te vinden, waardoor men het stoomschip over de baar binnen een der monden van de groote rivier Amberno of Rochussen kon brengen. Men weet, dat de heeren Van der Crab en Coorengel in 1871 en 1872 tevergeefs naar zulk een vaarwater gezocht hebben, hetgeen de poort zou zijn, waardoor men van het noorden in het onbekende binnenland van Nieuw-Guinea kan doordringen, evenals dit in 1875 en beide volgende jaren aan den Italiaanschen reiziger d'Albertis van de tegenovergestelde zuidkust op de Fly-Rivier gelukt is. Ongelukkig belette de opstekende wind en de holle zee den heer Morris, tegen den fellen stroom in zijne aanvankelijk zoo goed geslaagde poging voort te zetten. Nu het echter gebleken is, dat de mond van den Amberno onmiddellijk beoosten Kaap d'Urville door stoomschepen van acht voet diepgang kan bevaren worden, is het zeer wenschelijk, dat een onzer verdienstelijke zeeofficiers belast worde met het onderzoek, hoever deze blijkens de massa van het in zee stroomende zoetwater geweldige rivier voor zeeschepen bevaarbaar is, en dat de voor zulk eene expeditie bestemde oorlogstoomboot verzeld zij van een stoombarkas.

Wij meenen hierop te meer te mogen aandringen, omdat het Aardrijkskundig Genootschap te Londen zijn machtigen steun heeft toegezegd aan den heer Wilfred Powell voor een grooten onderzoekingstocht naar Nieuw-Guinea's Noordkust. Daar deze onvermoeide reiziger, behalve zijne hierboven reeds vermelde ontdekkingen in Nieuw-Britannië, in de jaren 1875 en 1876, 1877—1878 en 1879 verschillende plaatsen langs de uitgestrekte zuid-, oost- en noordkusten van Nieuw-Guinea bezocht heeft, onderanderen in de Nederlandsche westerhelft de Humboldtbaai en de delta der Amberno-Rivier, is hij de aangewezen man, om zulk een expeditie te leiden. Zijn plan is te scheep zoo ver mogelijk op die rivier door te dringen en dan te trachten, van daar in oostelijke richting de Astrolabebaai te bereiken. Bedenkt men, dat kapitein Armit en de vermaarde voetreiziger Morrison nog zeer onlangs tevergeefs gepoogd hebben, op het betrekkelijk smalle zuidoostelijk deel van Nieuw-Guinea van de zuid- tot de noordkust door te dringen, dan mag men aannemen, dat het Powell veel minder nog gelukken zal, de uitgestrekte, door hem beraamde landreis te volbrengen. Daarentegen is het volstrekt niet onwaarschijnlijk dat hij er in slaagt, het geheel onbekende stroomgebied van den Amberno op te nemen.

Eerlijk gezegd zou het ons nationaal gevoel kwetsen, dat de eer van zulk eene belangrijke aardrijkskundige ontdekking binnen

de voor Nederlandsch-Indië aangenomen grenzen aan vreemden te beurt viel. Hoogstwaarschijnlijk heeft men in Indië op grond der bevindingen van den heer Morris reeds het onderzoek der Amberno-Rivier aan een onzer oorlogschepen opgedragen. Mocht dit nog niet geschied zijn, laat ons dan de hoop koesteren, dat de uit een staatkundig oogpunt meer onmiddellijk noodzakelijke verrichtingen onzer marine in de wateren van Atjeh en Oost- Borneo spoedig de gelegenheid geven, een onzer oorlogbodems voor dezen ontdekkingstocht af te zonderen, opdat een vreemde vlag niet het werk verrichte, dat uit den aard der zaak tot de taak der regeering van Nederlandsch-Indië behoort.

's-Gravenhage, 15 Maart 1884.

Madagascar.

EENE SCHETS

DOOR

J. F. L. SCHNEIDER.

II.

Madagascar is, volgens zijn geologische gesteldheid, in verband met zijne metorologische verschijnselen, niet het fabelachtig vruchtbare land, waarvoor het door schrijvers uit vroeger tijd gehouden werd. Niettemin bezit het eiland een rijke flora, in de eerste plaats vertegenwoordigd door den reeds besproken woudgordel en bovendien door de wouden, die de hellingen der bergen van de Noordoost- en Oostkusten tot aan hare toppen, 6000 voet boven het zeeoppervlak, bedekken. Daar het verschil in hoogte een overeenkomstig verschil in temperatuur teweegbrengt, worden hier dus niet alleen de eigenlijk tropische gewassen gevonden, maar bovendien vele die tot de flora der gematigde luchtstreek behooren. Een rijke verscheidenheid van heesters en boomen, veeltijds door lianen omstrengeld en aan elkander verbonden, vormen er dikwijls bijna ondoordringbare wildernissen. Onder deze woudboomen zijn er vele, die kolossale afmetingen bereiken en verschillende soorten, die kostbaar timmerhout opleveren. De palmen zijn hier vooral in de vruchtbare gedeelten van het westen, door een aantal soorten vertegenwoordigd. In de lage streken van de Oostkust groeit o. a. de sagopalm, waaruit de inboorlingen echter geen sago bereiden, en de kokospalm, die, hoewel oorspronkelijk hier niet t'huis behoorende, zich over het gansche eiland verspreid heeft. Een wegens zijn groote nuttigheid merkwaardige palm, is de rofia-palm *Sagus ruffia*. Hij komt zoowel op de West- als op de Oostkust voor en groeit er behalve aan 't zeestrand, op vochtige plaatsen, in de vlakten en in 't gebergte; in de hoogste streken wordt deze boom echter niet of zeldzaam gevonden. De rofia is een fraaie boom, die van dertig tot vijftig voet hoog wordt. Zijne blad-

ribben, die onderaan meer dan een armdikte meten en tot twintig voet lang zijn, zijn licht en daarbij sterk genoeg om als daksparren, vloerbalken, ladderboomen, draagstokken, enz., gebruikt worden. De vederbladeren leveren den rofia- of rafia-vezel, waarvan de vrouwen des lands verschillende sterke weefsels vervaardigen, die niet alleen voor de slaven en mingegoeden dienen, maar waarvan de fijnere met katoen gemengde soorten ook door de gegoede klassen gedragen worden; verder wordt er een grof weefsel, rubàna genaamd, van gemaakt, dat in de havens der Oostkust een belangrijk artikel van uitvoer is. De rofia-vezel wordt in de laatste jaren ook naar Europa uitgevoerd en dient hier tot fabricatie van papier, het aanbinden van bloemen, enz. De palmiet van de rofia is een zeer aangename spijs. In het gat dat door het uithakken van dezen ontstaat, verzamelt zich een groote hoeveelheid zoet sap, dat, gegist, een aangenamen palmwijn oplevert.

De landstrook, die op de Oostkust tusschen de lagunen en de zee gelegen, zich met afwisselende breedte verscheiden honderd mijlen ver uitstrekt, vertoont een plantengroei, verschillend van dien in 't meer landwaarts gelegen gedeelte. Het met welig gras bedekte strand ontleent hier vooral zijn eigenaardig karakter aan de vele soorten van pandanus (vacòa) eenige strychnossoorten en casuarinen (filào), die hier den boventoon voeren. Bovendien valt er o. a. nog een buxusachtig boomgewas op te merken, dat zeer dicht en laag langs den grond groeiende, met zijn kruipend loof groote oppervlakten bedekt. Verder vindt men er nog een paar soorten *Barringtonia*, *Hibiscus*, *Aleurites* enz.

Onder de hier voorkomende *Strychnoideae*, vallen nog bijzonder te vermelden een boom die door de inboorlingen vòavòntaka [1]) genaamd wordt, en de *Tanghinia venenifera*. Eerstgenoemde boom bereikt de hoogte van een kleinen appelboom en draagt vruchten, die in vorm en grootte op een cricket-bal gelijken en rijp zijnde een gele kleur hebben. De harde dikke schil der vrucht omsluit een zacht vruchtvleesch, waarin een aantal zwarte zaden liggen; dit vruchtvleesch, dat een grauwgele kleur heeft, is van een aangenaam zuren smaak en zeer verfrisschend. De *Tanghinia*, in 't Malgassisch tangèna genoemd, die zoo groot wordt als een kersenboom, gelijkt met zijn glanzig groen loof wel wat op een paardekastanje. Deze boom speelt, zooals we later zien zullen, een akelige rol in de geschiede-

---

[1]) Met de benaming vòa vòntaka door Libree opgegeven, wordt zeker wel de vrucht (vòa) der vontàka bedoeld.

nis van de zeden en gebruiken der volken van Madagascar. Behalve in 't Zuiden, alwaar de kale duinenreeks geen noemenswaardigen plantengroei herbergt, zijn de kusten overigens in den regel begroeid. Nergens echter prijken ze met eene vegetatie, zoo welig als die van de oostelijke helft des eilands.

Evenals in de meeste tropische gewesten is ook op de oostkust de bamboe een in 't oog vallend vertegenwoordiger van zijne familie. Langs de oevers der beken komt hij in alleenstaande boschjes of stoelen verstrooid voor. Aan den voet der heuvels en bergen, waar de bosschen, die de hellingen bedekken door de vlakte begrensd worden, vormt het zachte groen van zijn gebladerte een schoon contrast met de sombere tinten van het achtergelegene donkere woud. Op verschillende plaatsen, volgens Audebert o. a. in de streek ten noorden langs de baai van Antongil en in het land der Tanàla, bevinden zich groote oppervlakten, die enkel met bamboe bedekt zijn. Behalve tot verschillende huiselijke doeleinden wordt de bamboe door de inboorlingen gebruikt tot bouwmateriaal, draagstokken, vlotten, enz.

Op de Westzijde des eilands komt de baobab of apenbroodboom *Adansonia Madagariensis* nogal veelvuldig voor, ook in 't Noorden wordt deze boom gevonden. Verder behooren nog tot de kenmerkende gewassen van deze streken behalve de tamarinde, die veel in de valleien der rivieren groeit, een aantal euphorbias die met de voorgaande en eenige mimosa's, hier en daar eenige afwisseling brengen in de eentonige grasvlakten.

De vlakten van het Zuiden zijn dikwijls van nagenoeg allen plantengroei verstoken; zij bieden somtijds zelfs geen groeiplaats aan voor de weinige eischende nopal *Cactus opuntia*. In deze onherbergzame streken is de vrucht van de nopal (Eng. priskly pear) het voornaamste voedsel van sommige daar wonende stammen.

De groote grasvlakten van het Westen, alsmede de grasvelden der Oostkust leveren overvloedige weiden voor de talrijke kudden hoornvee, die meestal in de noorder helft van het eiland voorkomen en voor zoover ze niet verwilderd losloopen, gewoonlijk aan de bewoners van het centraalplateau toebehooren.

Verscheidene der bijna overal voorkomende grassoorten leveren een onuitputtelijk materiaal voor de vervaardiging van verschillende huishoudelijke benoodigdheden. Mooie stroomatten, dikwijls in sierlijke patronen gevlochten, zijn een belangrijk onderdeel van het huisraad der Malgassische woningen in Imérina in en de aangrenzende landschappen, alwaar het volk genoeg zaam ontwikkeld is, om zich niet meer tevreden te stellen met een hut van klei en de naakte aarde

als vloer. De matten worden in de eerste plaats als vloerbedekking gebruikt, dikwijls zijn er ook de wanden der woningen mee behangen. Verder ligt er steeds in elk huis een hoop opgerolde matten gereed, om er den bezoeker een te kunnen uitspreiden. Behalve matten worden ook hoeden van velerlei vorm uit gras gevlochten; terwijl in Betsileoland een stroomat de eenige kleeding der armere bevolking uitmaakt. Evenzoo op de Zuidoostkust en in nog menig ander gewest. In sommige dezer gewesten bedient men zich van kleine vierkante matjes als etensborden. Op vele plaatsen dienen verschillende grassoorten als dakbedekking en in de boomlooze streken van het centraalplateau wordt het bovendien nog als brandstof gebruikt.

In de poelen van moerassige streken groeit eene papyrussoort, de zòzòro, die in 't koudere klimaat een voet of zes hoog wordt, maar in de warme oorden meer dan 't dubbel dier hoogte bereikt. De plant heeft een driekanten harden stengel die van binnen mergachtig is; zijne vlakken hebben eene breedte van vier tot vijf centimeter. De zòzòro wordt gebruikt voor wanden, deuren, vensters en verdere onderdeelen van een huis; soms maakt men er ook vlotten van. Het merg of de pit van zòzòro is zeer geschikt tot het vullen van kussens en matrassen.

Na nog even de rijke verscheidenheid van varens en lycopodiums vermeld te hebben die in ravijnen en wouden den bodem sieren, moeten we deze vluchtige en onvolledige schets van de wild of vrij groeiende gewassen eindigen, en de heerlijkheden der bloemenwereld voorbij gaan, daar de grenzen van dit opstel verdere uitweiding hierover niet toelaten.

Onder de voedingsplanten bekleedt de rijst de eerste en voornaamste plaats. De bewoners van het centrum besteden dan ook aan de cultuur van dit hoofdgewas veel tijd en arbeid, en leggen bij de verschillende daartoe vereischte werkzaamheden zooals de bereiding van den grond, de waterverdeeling voor de besproeiing der velden, enz., veel vernuft en groote vaardigheid aan den dag. De Hova hebben het in deze cultuur ver gebracht, zij worden er echter door de Betsiléo in overtroffen.

De stammen die in de bosschen wonen, gaan in den regel met den rijstbouw eenvoudiger te werk; zij kappen een stuk bosch, verbranden het hout voor zoover 't branden wil en zaaien daarna op den aldus eenvoudig toebereiden bodem de rijst uit. Eene soort van gierst, ampèmby genaamd, en mais worden ook hier en daar verbouwd, proeven genomen met de cultuur van tarwe, zijn tot heden niet geslaagd.

Van de overige voedingsplanten die behalve de rijst gekweekt

worden, volgt de màngahàro de gewone maniok .of cassave, in belangrijkheid waarschijnlijk 't eerst op deze. Verder verbouwt men nog bataten, verschillende soorten van arum, boonen, tomaten, aardnoten, uien, enz.; terwijl de inboorlingen de bladeren van een aantal kleinere gewassen als groente nuttigen.

In de warme streken leveren de bosschen vele in 't wild groeiende planten waarvan de zetmeelhoudende wortels als voedsel gebruikt worden. Zoo komt aan de oevers der rivieren van de Oostkust een reusachtige arum, vìa genaamd, in groote hoeveelheden voor. De plant wordt tot 12 voet hoog, hare wortels en vruchten zijn eetbaar.

De binnenlanden leveren een keur van boomvruchten op, waaronder er verscheidene zijn die eerst sedert weinige jaren zijn ingevoerd. De citrussoorten worden vertegenwoordigd door oranjeappels, citroenen en limoenen. Van laatstgenoemde komt in de warmere streken eene varieteit overvloedig in 't wild groeiende voor. Tot de heerlijkste vruchten van Madagascar behoort in de eerste plaats de mangga. De manggaboom is een fraaie en groote boom die vooral op de Noordwestkust bijzonder groot wordt. Behalve de reeds genoemde vruchten levert het land nog perzikken, guaven, ananas, moerbeien, granaatappels, druiven, Kaapsche kruisbessen, enz. Bananen of pisangs zijn er in overvloed en in verschillende soorten. In sommige streken vervaardigt men uit de vezels van den stengel dezer laatste zeer fraaie weefsels. Verder levert de wildernis nog een groote verscheidenheid van bessen en andere vruchten, die door de inboorlingen zeer gezocht zijn, maar voor Europeesche verhemelten niets aantrekkelijks hebben.

Behalve de rijst waarvan reeds meer of minder belangrijke hoeveelheden worden uitgevoerd, zijn er nog eenige cultuurgewassen, die waarschijnlijk op den duur belangrijke uitvoerproducten zullen opleveren, namelijk koffie, suikerriet en tabak. In 't grootste gedeelte van Madagascar wordt de koffie met vrucht gekweekt. Langs de rivieroevers van de Oostkust werden in de laatste jaren groote koffieaanplantingen gedaan, zij zijn meestal in handen en het eigendom van creoolsche handelaren. Deze lieden huwen met vrouwen uit het land en verzekeren zich op deze wijze het recht op grondbezit en de bevoegdheid tot het houden van slaven.

Ook het suikerriet groeit hier zeer weelderig, vooral in de warme en vochtige streken zooals o. a. in het landschap Sihànaka, alwaar het een hoogte van veertien tot zestien voet bereikt. Het wordt voor een groot deel groen als versnapering gebruikt, namelijk uitgekauwd. In de centrale landschappen maakt men er een ruwe suiker uit. Het voornaamste doeleinde waartoe het suikerriet aanwending vindt, is de

bereiding van toàka, een ruwen spiritus. Hoewel het stoken van spiritus door de regeering te Imérina streng verboden is, wordt hij toch in de meeste dorpen van de Oostkust gemaakt.

Tabak wordt ook in groote hoeveelheden door de Malgassen verbouwd; hoewel ze tot voor korten tijd geleden niet door hen gerookt werd. Zij gebruiken ze in den vorm van snuif, die niet zooals bij ons in den neus wordt aangebracht, maar door een vlugge handbeweging in den mond geworpen en gedurende eenige minuten onder de tong wordt gehouden.

Verder dienen nog vermeld te worden hennip en katoen, het eerste voor grove en het andere voor fijne geweven stoffen; de hennip wordt ook door minder ordelijke lieden in stilte gerookt, de wet echter laat dit gebruik niet toe.

Behalve de indigo, aìka, die gecultiveerd wordt en op den duur een belangrijk handelsartikel kan worden, bezitten de Malgassen nog een aantal plantaardige kleurstoffen, waaronder de orseille. Deze lichen is een der weinige producten van de onvruchtbare streken van het Zuiden, alwaar ze in groote hoeveelheid voorkomt op de schors van de doornachtige struikgewassen die de armelijke vegetatie van die oorden kenmerken.

De inboorlingen bezitten een aantal planten waaraan ze geneeskrachtige eigenschappen toeschrijven, onder anderen ricinus, aloe, cardamon, enz. Eveneens beschikken ze over een overvloed van specerijen, hoewel ze er niet zooveel gebruik van maken als vele andere bewoners van tropische landen. De voornaamste zijn capsicum of zoogenaamde spaansche peper, gember, curcuma, enz. In de warmste gedeelten van het eiland komt bovendien eene specerij voor van een boom ràvintsàra genaamd, d. i. kostelijk blad, *Agathoptyllum aromaticum*, welks bladeren, vruchten en bast gezegd worden de eigenschappen van muskaatnoten, kruidnagelen en kaneel in zich te vereenigen.

De ethnographie van Madagascar geeft op de vraag naar de afkomst zijner bewoners nog geen afdoend antwoord; de verschillende schrijvers verkondigen daaromtrent zeer uiteenloopende en tegenstrijdige meeningen. Zoo spreekt de een van een oorspronkelijk ras van Malgassen, terwijl een ander in de daarmee bedoelde donkergekleurde en kroesharige individuen, de door vreemd bloed gewijzigde nakomelingen van Afrikaansch ras meent te herkennen, hoewel 't eigenlijke negertype op Madagascar ontbreekt; een derde daarentegen oppert de veronderstelling dat de geheele bevolking van Madagascar van Malayo-polynesischen oorsprong, en dus ten nauwste verwant zou wezen aan de

bewoners van onzen Indischen Archipel. En hoewel de meeste schrijvers, althans die van lateren tijd aannemen, dat in een nog betrekkelijk recent tijdperk een zuiver Maleische bevolking zich zijne plaats op het eiland veroverd heeft, meenen hiertegen anderen weer ernstige bedenkingen te vinden in de lastige vraag, op welke wijze een zoo talrijke bevolking, die voor zoover men na kan gaan, slechts over vrij primitieve vaartuigen te beschikken had, den grooten afstand heeft kunnen afleggen die Madagascar scheidt van de kusten van Azië of zijner oostelijk gelegen eilanden.

Ten opzichte van lichaamsbouw, huidskleur, haartooi en gelaatsuitdrukking loopen de stammen in hunne verscheidenheden zeer uiteen. De kustbewoners, uitgezonderd die van een groot gedeelte der Oostkust, vertoonen de verschillende schakeeringen van een donkere huidkleur, die tusschen donkerbruin en bijna zwart liggen, terwijl het meer of minder sterk gekroesde haar bij sommigen aan den haargroei van Afrikaansche rassen herinnert. Daarbij schijnen zij over 't algemeen van meer ontwikkelde gestalte te wezen dan hunne lichtkleurige broeders. De lichtere huidkleur der bewoners van de Oostkust en van het noordelijk centrum zooals de Hova, Betsimisàraka en de met hen verwante stammen, komt in vele gevallen overeen met den tint der bewoners van Zuid-Europa. Hun haar is niet gekroesd; de Hova bijv. hebben lang en sluik zwart haar. Hoewel hun lichaamsbouw minder gespierd en niet zoo ontwikkeld is als die der donkere rassen, blijven de mannen toch in den regel slechts een weinig beneden het gemiddelde der bewoners van Engeland, zooals Sibree zegt; de lengte der vrouwen is wat minder.

Ofschoon verschillende stammen in 't algemeen zich van elkaâr onderscheiden door verschillende huidkleur, zoo is deze toch voor de individuen niet altoos kenmerkend. Onder de lichtkleurige sluikharige Hova o. a. treft men kroesharige personen aan wier tint niet voor die der donkerste onder de donkere of zwartachtige stammen onderdoet. Bovendien vindt men blanke personen met kroeshaar, en donkere die lang zwart haar hebben.

De voornaamste volkstammen zijn: de Sakalàva langs de Westkust en de Noord- en Noordoostkust tot aan de baai van Antongil. Verder de Oostkust in zuidwaartsche richting volgende, komt men in het land der Betsimisàraka, der Antaimoera, Antaisàka, en van nog eenige kleinere stammen. Aan de Zuidkust wonen van 't Oosten af gerekend, de Antanòssy, Antandroeis, Tsinembàlala en Mahafàla. In het centrum van 't Noorden af: de Antankàrana, Antànkay, Hova met de Antsihànaka ten Noordoosten en de Bezànoezànoe ten Oosten

tusschen het land der Hova en dat der Betsimisàraka. Zuidelijk van de Hova de Betsiléo en Ibàra en ten Oosten van deze laatsten in de wouden van het oostelijk gebergte de Tanàla of Antanàla.

De benaming stam is eenigermate conventioneel. Zij kan namelijk uithoofde van de overeenkomst in voorkomen en geaardheid van sommige stammen onderling, geen uitsluitend ethnologische beteekenis hebben, maar sluit meer het begrip in zich van een volk dat gedurende een langere of kortere periode onder zijn eigen hoofden een afzonderlijk geheel uitmaakte. Daarentegen leven de van de Hova onafhankelijke stammen niet onder een enkel opperhoofd, maar zijn weer onderverdeeld in een aantal kleinere staatjes, ieder onder een eigen zelfstandig opperhoofd, wier gebied zich somwijlen tot een enkel dorp bepaalt.

De schattingen over het totaal der bevolking loopen zeer uiteer. Ellis in zijn History of Madagascar die voor vijf-en-veertig jaar geleden het licht zag, komt tot het getal van 4.450.000; een ander stelt 5.400.000, terwijl Mullens in zijn Twelve months in Madagascar (London 1875) niet hooger komt dan 2.500.000. Grandidier daarentegen meent te moeten aannemen dat het cijfer van de gezamenlijke bevolking niet beneden de 4.000.000 komt.

Madagascar is waarschijnlijk reeds sedert overoude tijden bezocht door vreemdelingen van verschillende naties, die er handel kwamen drijven en zich dikwijls tijdelijk in het land vestigden, terwijl anderen voorgoed er hunne woonplaats kozen.

Zijn de overleveringen en schrifturen dienaangaande juist, dan moeten reeds 1200 jaar geleden Arabieren zich gevestigd hebben in het landschap Màtitànana op de Zuidwestkust alsook op het noordelijk gelegen eiland St. Marie, bezuiden de baai van Antongil. Te Ambòhipéno aan de monding van de Matitànana rivier, worden nog lieden gevonden die zich afstammelingen van Abraham noemen en beweren Joden te zijn. Zij onderscheiden zich evenwel in geen enkel opzicht van de overige bevolking. Daar het waarschijnlijk alleen mannen waren die in deze afgelegen oorden een nieuw vaderland zochten, is het verklaarbaar dat de vreemde invloed ten gevolge van de opeenvolgende huwelijken met vrouwen uit het land, voor het uiterlijk althans, verloren is gegaan. In de taal van deze streken is daarentegen de belangrijke invloed van het Arabisch zeer merkbaar. Naar sommige schrijvers beweren, zouden bij eenige stammen van het binnenland de regeerende families van Arabischen oorsprong wezen, eene bewering echter die door anderen sterk in twijfel wordt getrokken. Ook in de verschillende kustplaatsen van de westkust

zijn de Arabieren sterk vertegenwoordigd. Zij schijnen zich daar echter minder met de bevolking te hebben vermengd, daar het hier zelden voorkomt dat een Arabier eene inlandsche vrouw trouwt, tenzij het eene rijke erfgename of eene vrouw van hoogen rang mocht zijn. Behalve de Arabieren hebben Indiërs, Perzen en Swaheli van de nabij gelegen kust van Afrika eeuwenlang op deze kusten handel gedreven, zoodat volgens Hildebrandt [1]) de taal op een deel der Noordwestkust gedeeltelijk Swaheli is. Ook hebben de voornaamste havens en handelsplaatsen hier meer het aanzien van Indische of Arabische dan van Malgassische steden. De uitgebreide slavenhandel die gedurende honderden jaren Afrikaansche slaven naar het eiland voerde, heeft er natuurlijk toe moeten leiden dat het Afrikaansch element er in vrij hooge mate vertegenwoordigd is.

Ook het Europeesch element heeft zich hier in een later tijdperk sterk doen gelden. Inzonderheid of wellicht uitsluitend was dit het geval op de Oostkust. Hier hebben, gedurende een tijdvak van meer dan eene eeuw, vrijbuiters van verschillende Europeesche nationaliteiten vrijplaatsen gevonden. In de eerste jaren der zeventiende eeuw tot in 't begin der achttiende eeuw, hebben die heeren in deze streken met succes hunne zaken gedreven. Deze vrijplaatsen waren niet slechts tijdelijke vestigingen. Ellis in zijn History of Madagascar een ander schrijver citeerende, verhaalt onder anderen van een Fransch vrijbuiter, die in verbinding met andere rooverkapiteins, op de Noordoostkust eene kolonie stichtte. Zij bouwden eene stad, behoorlijk door een fort verdedigd en hadden zelfs een gouvernementshuis, alwaar de wetten gemaakt en uitgevaardigd werden, die het welzijn van de jeugdige kolonie in stand houden en bevorderen moesten; daarbij hadden ze een groote uitgestrektheid land, dat behoorlijk gecultiveerd werd. Van hier uit zonden ze hunne schepen op roof uit, die dikwijls met rijken buit terugkeerden. De velerlei relatiën, die de kolonisten met de inlanders aanknoopten, de kunsten waarin deze door hen onderwezen werden, het regelmatig bestuur der kolonie en de dagelijksche omgang van het volk met de kolonisten, moesten zonder twijfel belangrijken invloed op de omwonende bevolking uitoefenen.

In 1721 werd aan de macht der zeeroovers een einde gemaakt, door het gezamenlijk optreden van verschillende zee-mogendheden, die verontrust werden door de gevoelige verliezen, die de handel door hunne stoute rooverijen leed. Na de volkomen nederlaag der roovers, waarbij

[1]) Zeitschr. der Gesellsch. f. Erdkunde. Bd. 15. Heft 2.

al hunne schepen vernield werden, waren de borden verhangen. De roovers, die met de inboorlingen vriendschappelijken omgang gepleegd en eerlijken handel gedreven hadden, werden nu hunne ergste vijanden, door verraad en arglist maakten zij zich meester van hun vroegere vrienden, om ze als slaven te verkoopen aan degenen, die nog kort geleden hun hardnekkige vervolgers waren, maar die hun nu het hof maakten om in 't bezit van deze kostbare waar te geraken.

Uit een staatkundig oogpunt beschouwd, is Madagascar in twee deelen verdeeld. Het eene gedeelte omvat het rijk der Hova met de aan dezen onderworpen of schatplichtige stammen; het beslaat omstreeks de helft van de oppervlake des eilands, dat tevens het vruchtbaarste en meest bevolkte gedeelte is en omstreeks zeven achtste van de gezamenlijke bevolking bevat. De andere helft bestaat uit het gebied der onafhankelijke stammen.

Het eigenlijke land der Hova is het landschap Imérina. Gelegen in het vruchtbaarste gedeelte van het centraal plateau, strekt het zich daarover uit van van de ooster- tot de westergrens, waarvan de grootste onderlinge afstand 90 Eng. mijlen is; terwijl de afstand van de zuider- naar de noordergrens 110 mijlen bedraagt. Het aantal inwoners wordt geschat op omstreeks een millioen. De geheele uitgestrektheid van omstreeks 9000 à 10 000 vierk. Eng. mijl. die het land omvat is niet overal even vruchtbaar en volkrijk. De grensstreken namelijk, vooral die in 't Noorden zijn dun bevolkt. Hier vindt men op de uitgestrekte oppervlakte die met onvruchtbare heide en roode kleiheuvels bedekt is, hier en daar slechts enkele kleine dorpen of huizengroepen verstrooid liggen, in kleine tusschen de heuvels gevormde valleien, alwaar de bewoners tegen den wind beschut, tevens vruchtbaren bouwgrond vinden. In het midden van het zuidelijk gedeelte des lands ligt de hoofdstad Antananàrivo op 18° 55′ 50″ Z.br. en op 47° 40′ O.l.[1]) dus op een afstand van 198 Eng. mijl. van het Oosterstrand. Het land is hier over een oppervlakte van ongeveer 1250 □ Eng. mijlen, te midden waarvan de hoofdstad met hare 80 000 inwoners ligt, sterk bevolkt, terwijl de dorpen der welvarende bevolking dicht aan elkander langs de uitgestrekte rijstvelden zijn gelegen. De grond is er overal met zorg gecultiveerd, zoodat hij den bewoners overvloedige oogsten oplevert en het geheel den belangstellenden beschouwer een behaaglijken aanblik biedt.

[1]) Deze lengtebepaling is van Mullens. Volgens Cameron is de O.L. 47° 48′ 40″ en volgens Grandidier's kaart zou ze 47° 32 wezen. Zie proceed. roy. geogr. Society March 1875

De groote vlakte van Imérina wordt overvloedig van water voorzien door de tallooze bergstroomen die op het oostelijk gebergte en in de vulkanische streek in het Zuiden ontspringen. In velerlei wendingen zich tusschen de heuvels door eenen weg banende, daarbij telkens weer in hunnen loop gestuit om de op hunnen weg gelegen rijstvelden te besproeien, storten ze zich eindelijk achtereenvolgens in de Ikioepa, die hunne wateren naar zee voert.

De heuvels, waarop de oude steden van Imérina gebouwd waren, zijn veeltijds door schoone oude boomen bekroond en leveren een aangenaam contrast met de roode kleiheuvels en barre graniet- en bazaltkoppen van het centraal-plateau. De mooiste en schilderachtigste van deze oude steden is Ambòhimànga. Op ongeveer twaalf mijlen ten Noorden van de hoofdstad, ligt zij op eenen heuvel, die zich nagenoeg vierhonderd voet boven de omringende vlakte verheft en van onder tot boven met hout begroeîd is. Ambòhimànga is de oude koningstad, en is tegenwoordig nog de geliefkoosde residentie. De koningin Ranovàlona ligt hier begraven en in deze omstandigheid ligt waarschijnlijk de verklaring, waarom geen Europeanen in de stad worden toegelaten. Naar 't gevoelen der Hova zou, wanneer een zendeling daar preekte, de oude koningin, in den letterlijken zin des woords zich in haar graf omkeeren. Niettemin zijn er kerken en scholen. Haar aantal inwoners is ongeveer 5000. Onder deze oude steden behooren onder anderen nog het vier mijlen ten oosten van Ambòhimànga gelegen Ambòhidrabiby, verder Ambàtovòry, tien mijl ten oosten van de hoofdstad, met eene in en omwonende bevolking van twaalf duizend zielen.

De hoofdstad Antananàrivo is gebouwd langs de hellingen van eenen lang gestrekten heuvel. Het spreekt vanzelf dat men zich van een dergelijke stad geen voorstelling behoeft te maken naar de eischen die men aan eene Europeesche stad stelt. De huizen die meestal van hout of van in de zon gedroogde steenen zijn opgetrokken en met stroo of gedroogde bladeren gedekt zijn, staan zonder eenige regelmaat verspreid in grootere of kleinere groepen al naar mate de ongelijke bodem zulks toelaat. Aangelegde straten zijn er niet, smalle en dikwijls zeer steile voetpaden op vele plaatsen door rotsblokken versperd, maken het verkeer althans voor Europeanen niet gemakkelijk; vooral wanneer ze bovendien nog door de sterke regens uitgespoeld zijn.

De terrasvormige bouw der stad wordt bekroond door de gebouwen der vorstelijke familie. Deze gebouwen zijn zeer groot, zij hebben twee tot drie verdiepingen, elk met eene veranda omgeven, en

zijn door reusachtige spitse daken gedekt. Het plein waarop deze verblijven staan, is door eene heining omgeven. In de nabijheid staan de huizen van de hooge waardigheidsbekleeders des rijks, van minder omvang maar in denzelfden stijl opgetrokken.

Eenige groote kerken en huizen van Europeesch model met bliksemafleiders voorzien, verleenen aan 't geheel uit de verte gezien, een eenigszins beschaafd uiterlijk.

Ten Noordwesten van de stad op een heuvel gelegen, bevindt zich de groote marktplaats. Vrijdags wordt er markt gehouden, vandaar de benaming voor de markt zelf zòma of vrijdag. Iederen vrijdag stroomt het volk er in grooten getale samen; men schat, dat er alsdan wel dertig duizend buitenlieden de stad bezoeken, en de Regeering maakt van deze gelegenheid gebruik, om hare wetten en verordeningen door afkondiging aan het volk bekend te doen maken. Daar in Antanànarivo evenmin als elders winkels zijn, zoo wordt op deze markten alles te koop geboden wat door de dagelijksche levensbehoeften vereischt wordt. Men vindt er runder-, schapen- en varkensvleesch, allerlei gevogelte, eieren, gebraden sprinkhanen en engerlingen, rijst, groenten en specerijen, boonen, aardappelen, bataten, maniok, maïs, meloenen, pisang, ananas, oranjeappels, mooie perziken, druiven en andere vruchten. Het is evenwel alleen op de hoofdplaatsen, dat zulk een overvloed van levensmiddelen wordt aangebracht. Op het land is dikwijls het noodzakelijkste niet verkrijgbaar. De prijzen der levensmiddelen zijn te Antanànarivo zeer laag, daar alles wat in de omstreken geproduceerd wordt, daar aan de markt wordt gebracht, omdat gebrek aan goede communicatie-wegen en transportmiddelen het vervoer op verre afstanden belemmeren.

Als merkwaardigheid vinde hier de opgaaf der prijzen van eenige artikelen eene plaats, zooals ze door Audebert worden opgegeven in zijne meergenoemde Beiträge.

Een vette os koopt men voor den prijs van vier en half tot zes gulden, een vet schaap voor omstreeks vijftig cents en voor een varken betaalt men een gulden tachtig tot twee gulden vijftig cents. De prijzen van het gevogelte zijn hiermee in overeenstemming; voor zes tot twaalf cent kan men een kip koopen, een eendvogel kost niet meer dan achttien cent, terwijl de hoogste prijs voor een gans of kalkoen acht en dertig cent bedraagt. Rijst, boonen of aardappelen worden per honderd pond met negentig cent tot een gulden twintig betaald, terwijl versche vruchten in groote hoeveelheid voor de waarde van enkele centen weggegeven worden.

Behalve levensmiddelen wordt nog allerlei ter markt gebracht;

brandhout, bouwmaterialen als: hout, planken, allerhande dakbedekkingen, ijzerwerk, enz.; werktuigen voor den veldarbeid, handwerkersgereedschappen, aardewerk, stroohoeden, geweven stoffen van rafia, katoen en zijde, in een woord alles wat in het dagelijksch leven voorkomt. Tusschen al die drukte bewegen zich ambtenaren der regeering, die op alles het oog houden en van iederen verkoop eene belasting van 10 percent der waarde ten behoeve van de koningin heffen.

Van den hoofdzetel der Hova loopen verschillende wegen naar de kustplaatsen die tot hun gebied behooren. De naastbijgelegen voornaamste haven is voor Imérina het op de Oostkust gelegen Tamatàve, de hoofdplaats van het land der afhankelijke Betsimisàraka. Deze plaats is de voornaamste haven- en handelsplaats van de kust, en is bijzonder gunstig gelegen voor den handel met Mauritius en Bourbon.

De weg van Antananàrivo naar Tamatàve loopt over het ten zuiden van deze plaats gelegen Andovoerante en van hier langs het strand naar Tamatàve. De stad is gebouwd op een lange in zee uitstekende zandstrook, die het strand verbindt met een op eenigen afstand liggend koraalrif. Eene opening in het rif geeft aan de schepen een vrij gemakkelijken toegang tot de daarachter gelegen haven, beter gezegd reede van Tamatave. Haar aantal inwoners is vermoedelijk omstreeks 5000. Zij is langwerpig vierkant gebouwd en hare straten loopen evenwijdig met den oever. De woningen der inboorlingen zijn over 't algemeen onaanzienlijk. In de hoofdstraat, die in de nabijheid van het strand ligt, bevinden zich de huizen van de Europeesche handelaren en consuls; zij zijn meerendeels door fraaie tuinen omringd en zien er over 't algemeen goed uit. Ten noorden van de stad ligt het fort, dat uit een dubbelen wal bestaat, die met palissadeeringen en poorten voorzien is. Binnen deze enceinte houdt het garnizoen verblijf en staan de woningen van den Hova-gouverneur en die van zijne ambtenaren en der officieren van het garnizoen. Het verdedigend vermogen der plaats is van weinig beteekenis tegen een aanval van een goed uitgeruste strijdmacht. Jaren lang bepaalde de handel zich bijna alleen tot den uitvoer van levend vee naar Mauritius; in de laatste jaren is er nog de handel in huiden, bijenwas, elastieke gom, talk, oliezaden en eenige andere artikelen bijgekomen; dientengevolge hebben de zaken belangrijke uitbreidingen ondergaan. Mauritius is nog steeds de hoofdstapelplaats der hier uitgevoerde producten; een deel er van wordt echter ook direct naar Engeland en Amerika verscheept.

Wegen in onze beteekenis van het woord, bestaan er op Madagascar niet. Voertuigen op wielen zou men er dus vergeefs zoeken, verondersteld dat de Malgassen het nut daarvan reeds hadden leeren inzien. De inboorlingen zijn gewoon groote afstanden te voet af te leggen, en de lieden die in dienst van het Gouvernement brieven en orders naar ver verwijderde plaatsen te bezorgen hebben, leggen daarbij merkwaardige proeven aan den dag van spoed en volharding. De weg van Antananàrivo naar Tamatàve, een afstand van omstreeks twee honderd Eng. mijlen, wordt door hen somtijds in vier dagen afgelegd. Op een wel aangelegden en effen weg zou dit niets bijzonders wezen, maar wel als men weet dat het hobbelige pad loopt over rotsige heuvels, langs lange modderige en glibberige hellingen, door snelle stroomen zonder bruggen, dichte wouden en diepe moerassen, door welke men onmogelijk zich met snelheid bewegen kan.

Het transport van personen en goederen gaat dus grootendeels op de schouders van menschen. Het nationale voertuig is de filanjàna of tàkon, zooals het elders op de kust heet. Het bestaat uit een paar lichte draagboomen van taai hout, die omstreeks zeven voet lang en onderling verbonden zijn met ijzeren dwarsstangen; hierop is een ijzeren geraamte aangebracht dat met een lederen kussen bekleed en van een rugleuning voorzien, tot zitplaats dient. Bovendien wordt er dikwijls nog een stuk hout tot steun voor de voeten aan toegevoegd benevens lederen zakken aan de zijden en van achteren, om kleine benoodigdheden in mee te voeren. Voor de dames bestaat de filanjàna gewoonlijk uit een langwerpige mand van gevlochten schapenvel, bevestigd aan een paar draagboomen van de lichte en sterke middenrib van de bladeren van den rafia-palm. Voor lange reizen wordt de filanjàna nog overdekt met een ijzeren geraamte dat met gaas overtrokken, als muskietennet dienen moet. Deze palanquins worden door vier sterke mannen gedragen. Duurt de reis langer dan een uur, dan heeft men twee man bovendien noodig, en voor een dagreis niet minder dan acht dragers. Zij loopen op een eenigszins gunstig pad op een kort drafje, waarbij ze ieder oogenblik den draagboom van den eenen schouder op den andere brengen, echter zonder dat dit hinderlijk is, terwijl ze gaandeweg elkaar aflossen.

Een gewone dagreis duurt zes tot zeven uur, de dragers kunnen het evenwel zonder te veel inspanning nog wel een uur of twee langer volhouden en velen onder hen, kunnen dat werkje, gedurende eene reis van twee, drie tot vier maanden toe, onafgebroken dagelijks voortzetten.

De Malgassen, althans in de centrale landschappen, zijn zeer gastvrij,

maar hunne woning en tafel bieden weinig, dat aan ook slechts zeer matige eischen van een Europeaan beantwoordt; zoodat men op reis gaande genoodzaakt is niet alleen bed en levensmiddelen, maar zelfs een tent mee te nemen, daar het dikwijls voorkomen kan, dat men op een halteplaats zelfs geen woning aantreft. Hoewel het loon voor ieder drager niet hoog is, wordt het reizen toch zeer kostbaar wegens het groote aantal lieden, die voor het transport noodig zijn.

De dragers van goederen bevestigen hunne vrachten aan de beide einden van een draagstok, dien zij op den schouder torschen. Zij worden door de dragers der filanjàna eenigermate als hunne minderen aangezien, wijl van laatstgenoemden meer behendigheid en vlugheid geëischt worden.

De Malgassen bedienen zich echter ook van rijdieren. Dikwijls ziet men ossen met afgekorte hoorns en staart, gezadeld en getoomd. In hunne korten schuifelenden gang, loopen deze dieren dikwijls even snel als een paard in een handgalop. In de laatste jaren werden in Imérina veel paarden ingevoerd, meestal Pegu-ponies, die zeer geschikt zijn als bergpaarden. Vooral na 1876 is het paardrijden bijzonder in zwang gekomen. De koningin gaf in dit jaar 't bevel dat elk officier van zekeren rang, die dienst deed in het escorte van de koningin, bereden moest wezen.

Volgens eene Hova-legende komt aan een hunner koningen uit den ouden tijd de eer toe van de invoering der kanos. Die welke op de rivieren en meren gebruikt worden, zijn vervaardigd uit een enkelen boomstam. Zij worden met pagaaien voortbewogen en bestuurd.

Voor het oversteken der rivieren van de Zuidoostkust, bedient men zich nog veel van een zeer primitief vlot zàhitra genaamd. Het is samengesteld uit een aantal bamboezen, die slechts aan één eind aan elkaar bevestigd zijn, zoodat ze zich waaiervormig uitspreiden kunnen, en aldus voor den vreemdeling een alles behalve veilig en gemakkelijk vervoermiddel opleveren. Wanneer een vorstelijk personnage eene breede rivier zal overtrekken, dan wordt daartoe, volgens oud gebruik, een vlot vervaardigd van de zòzòro, papyrus. In de lagunen en rivier-mondingen, zoowel als voor 't verkeer met de vreemde schepen voor de kusten, worden booten gebruikt, die doelmatig gebouwd en uit planken samengesteld zijn. Merkwaardig is het dat hiertoe geen bout of spijker gebruikt wordt, maar dat de planken, door middel van touw verbonden worden.

De Hova staan tegenwoordig aan het hoofd der stammen of volken

van Madagascar, zij zijn het meest gevorderd in verstandelijke ontwikkeling, verlichting en beschaving, en zijn in de kunst van regeeren de andere stammen ver vooruit. Zij bezitten het talent van heerschen omdat zij de kunst van gehoorzamen verstaan. Gehoorzaamheid aan het gezag, organiseerend talent en eenheid van handelen hebben hun, door energieke vorsten geregeerd, de domineerende positie verschaft die ze thans innemen.

Voor nog geen honderd jaar geleden was het tegenwoordige volk der Hova evenals de overige stammen van het eiland, verdeeld in een aantal kleine staatjes, die ieder onder een eigen opperhoofd stonden en voortdurend onderling krijg voerden. Onderworpen aan en onderdrukt door hunne naburen van het Westen de Sakalàva, werden ze door dezen steeds met groote minachting bejegend. De afschuw voor de Hova was zoo groot, dat wanneer zij om handel te drijven in de dorpen van de naburige stammen kwamen, aan hen door de bewoners niet op de gewone wijze gastvrijheid verleend werd. Het was hun niet geoorloofd de woning van een Sakalàva binnen te treden, daarentegen had men op een afgezonderde plaats, afzonderlijke huizen waar ze gehuisvest en door afzonderlijke slaven bediend werden. Had een Hova toevallig een kleedingstuk of een stuk huisraad aangeraakt, dan werd het door zorgvuldige wassching weer gereinigd. De Sakalàva gaven hun den bijnaam van ambòa làmbo, hond varken.

In het laatst van de vorige eeuw kwamen de verschillende staatjes van Imérina onder het gezag van Andrianimpòina, die bovendien eenige omliggende stammen aan zijn rijk toevoegde. Zijn zoon Radàma I die van 1810 tot 1828 regeerde, zette met vaste hand het door zijn vader aangevangen werk voort. Hij onderwierp de naburige stammen van Imàmo en Vonizongo, alsmede de Betsiléo in het Zuiden en de Antsihànaka ten noorden van zijn rijk gelegen. Vervolgens deed hij met goed gevolg den vroegeren overheerschers van zijn volk, de Sakalàva, den oorlog aan en maakte zich meester van eenige belangrijke punten in hun gebied. In dezen oorlog had zijn leger zware verliezen geleden, zoodat hij genoodzaakt was, den aanval gedurende eenigen tijd te staken. Middelerwijl politiek aan oorlogsbeleid parende, huwde hij de dochter van den vorst der zuidwestelijken Sakalàva en haalde dezen over, om het oppergezag der Hova te erkennen. Tevens had Radàma een verbond gesloten met de Engelschen, die destijds de bezitters van Mauritius waren geworden. Een der voornaamste voorwaarden van dit verbond was de afschaffing van den slavenhandel naar buiten het eiland. De Engelschen verschaften hem daarvoor vuurwapens en ammunitie en maakten door

de invoering van eene organisatie en geregelde oefeningen van zijn troepen een geregeld en betrekkelijk sterk leger. Aldus de macht zijner vijanden gebroken hebbende en door vreemde hulp gesteund, gelukte het hem de Sakalàva achtereenvolgens te onderwerpen, zoodat hij in 1824 hun gansche rijk aan de Hova schatplichtig gemaakt had. Sedert dien tijd maakten Radàma en zijne opvolgers aanspraak op de opperheerschappij over geheel Madagascar.

Na Radàma's dood hebben zijne opvolgers zijn veroveringen voortgezet, waarbij ze dikwijls met de grootste wreedheid te werk gingen.

Het rijk der Hova strekt zich langs de Oostkust uit van Vohémare in 't Noorden tot aan Farafàngana, dat is, tot omstreeks den 23ⁿ graad Z. br. Aan den Zuidwesthoek houden de Hova nog het gewezen fort Dauphin bezet, een geïsoleerde post in het onafhankelijke land der Antanossi. Niet overal in dit oostelijk gedeelte des eilands doet hun gezag zich met denzelfden nadruk gelden. In de nabijheid van hunnen hoofdzetel zelfs liggen nog landstreken van belangrijken omvang, welker bewoners feitelijk onafhankelijk zijn, terwijl die der kustdistricten in cijnsbaarheid leven; onder anderen is dit het geval met de binnenlanden der baai van Antongil. Daar de Hova te recht zich liever niet wagen aan de kwade kansen van den oorlog in deze ongenaakbare en met koortsverwekkende miasma's bezwangerde oorden, vergenoegen ze zich wijselijk met een nominaal gezag.

Aan de Westkust reikt hun gebied tot omstreeks 22° Z. br. en in het binnenland waarschijnlijk niet veel verder dan den 23ⁿ breedtegraad. Maar behalve de hieromtrent aan de kust wonende Antimenen en de Antiboeeni ten noordoosten van het Bemaràhagebergte, staan alleen de kustplaatsen onder hun rechtstreeksch bestuur. De meeste van de in vroeger jaren onderworpen Sakalàva stammen zijn later met goed gevolg tegen de Hova in opstand gekomen en hebben het juk van onderwerping geheel afgeschud, of zijn alleen in zekere mate aan de overheerschers schatplichtig gebleven. In de voornaamste kustplaatsen hebben de Hova garnizoenen liggen, die aldaar in forten verblijf houden en wier taak voornamelijk bestaat in het innen der gebruikelijke belastingen van de bevolking en der in- en uitvoerrechten van vreemde handelaren. Behalve deze garnizoenen, onderhouden de Hova op vele plaatsen militaire posten langs hunne grenzen en langs hunne communicatiewegen, die door onafhankelijk gebied voeren.

Sedert het jaar 1818 en gedurende de regeering van Radàma I, waren Engelsche missionarissen regelmatig werkzaam in Imérina.

Van den aanvang af beredeneerd en oordeelkundig te werk gaande, hebben ze, gesteund door den invloed der Britsche agenten, een grooten invloed ten goede uitgeoefend op de bevolking, waarmee ze voortdurend in aanraking waren. Ze gaven het volk een alphabet (het Italiaansche) en leerden den Malgassen hunne taal in schrift te brengen, door de invoering der drukpers verschaften ze zich voorts een belangrijk hulpmiddel voor de verbreiding van het onderwijs. Bovendien onderwezen de zendelingen hun nieuwe beschermelingen in allerlei kunsten en nuttige handwerken, welk onderwijs bij de Hova in vruchtbare aarde viel, van ouds toch waren de mannen bekwame smeden en bezaten de vrouwen groote vaardigheid in het weven.

Onder de regeering van koningin Rànovàlona I, die als opvolgster van Radama tot in het jaar 1861 haren van bloed druipenden scepter over Madagascar zwaaide, werd de prediking van het christendom verboden. De zendelingen en de overige Europeanen werden verdreven, daarbij werden de inlandsche christenen op gruwelijke wijze vervolgd en in massa's vermoord en werd tevens de oude afgodendienst met al zijn akeligen nasleep weder in eere hersteld. De in dien tijd gevoerde kuiperijen van Franschen en Engelschen die ten doel hadden in troebel water te visschen of het verloren terrein, al ware 't ook door wapengeweld te herwinnen, waren niet geschikt om in den wanhopigen toestand verbetering te brengen, veel minder nog om bij de inboorlingen het prestige van hunne voormalige leermeesters te verhoogen. Na den dood van Ranovàlona kwam haar zoon Radàma II op den troon. Deze was een goed mensch, maar had een zwak karakter, en daar hij Europeeschgezinde neigingen aan den dag legde, vond de oude hofpartij daarin aanleiding hem, toen hij een jaar aan de regeering geweest was, door middel van vergif uit den weg te ruimen. Zijne vrouw Rasohérina volgde hem op. Tijdens de regeering van deze vorstin, die in 1868 overleed, kreeg de Europeeschgezinde partij van lieverlede weder de overhand, en onder haar vreedzaam bestuur togen de Europeanen, in de eerste plaats de zendelingen, weer naar Madagascar. Zij werd opgevolgd door koningin Ranovàlona II die met haren eersten minister Rainiliarivàrony getrouwd is, en tot heden nog op den troon der Hova zit. Dat het beschavingswerk door Radàma I begonnen, wel gedurende eene lange reeks van jaren kon worden tegengehouden, zooals dit door Ranovàlona geschiedde, maar niet ongedaan worden gemaakt, is op een treffende wijze uit den verderen gang van zaken gebleken. Weinige jaren van verademing waren toereikend om de gevoelens van het volk zoover te brengen, dat de koningin en haar hof in

1869 tot den protestantschen godsdienst konden overgaan. Hiermede had de oude godsdienst opgehouden invloed op de bestuurszaken uit te oefenen, terwijl de officieele afgoden ten vure gedoemd werden. Aldus ontslagen van de banden waarin een zelfzuchtig en kortzichtig priesterdom het gekluisterd had, kon het Hova-volk ongestoord de zegeningen der beschaving genieten, die hun door de Engelsche missie in ruime mate werden toegedeeld. 't Zij de verbreiding van christendom en beschaving de beweegredenen waren, 't zij, wat wel waarschijnlijker is, dat deze slechts de middelen waren die op den duur de bedoelingen der politiek zouden helpen verwezenlijken, zoo bewijst toch de wijze waarop de Engelsche zendelingen hunne taak hebben opgevat, evenzeer voor hunnen practischen zin als voor hunne toewijding. Verstandelijke ontwikkeling en technische vaardigheid die tot materiëele welvaart lijden, moesten de bodem worden waarop hunne leeringen zouden gedijen.

In hoever het Christendom bij deze pas bekeerde heidenen wortel heeft geschoten, valt moeielijk te beoordeelen; dat de overschoone voorstellingen hier over, met de werkelijkheid niets te maken hebben, mag men gerust aannemen. Men kan toch ook moeilijk verwachten dat een geheel volk in weinige jaren totaal afstand zou doen van zijne aloude gewoonten en instellingen, van zijne veelwijverij die zijn familieleven en maatschappelijk systeem beheerscht, van het heimelijk ontzag voor de macht van de goden der vaderen; dat het op eenmaal ontslagen zou wezen van den invloed van een eeuwen lang en diepgeworteld bijgeloof. Dit is echter zeker, dat de voorbereidende werkzaamheden der zendelingen een grooten en heilzamen invloed uitgeoefend hebben; zij hebben de Hova leeren arbeiden en met de invoering van dezen onmisbaren factor, het volk voorgoed op den weg van verlichting en beschaving geleid.

(Wordt vervolgd.)

Transcendentale voorstellingen der Chineezen,

DOOR

MAX VON FABER.

Wordt de Chinees door slechts weinigen begrepen en juist beoordeeld, de meesten dergenen, die van meening zijn hem van nabij gadegeslagen te hebben, doen hem door hun oordeel onrecht aan. Hoe is het dan mogelijk, dat zij, die, hetzij uit onbekendheid met de Chineesche taal, hetzij uit gemakzucht, afgaan op hetgeen, wel is waar te goedertrouw, evenwel niet meer dan gephantaseerd is, juist en rechtvaardig over hem zouden denken?

Vrij algemeen wordt hij beschouwd als een ongodsdienstig mensch, op wiens verstokt materialisme tot nog toe geen belangrijke indruk te maken is geweest door Buddhisme noch Christendom; als heiden en beeldendienaar.

Beeldendienaar nu is de Chinees even weinig als de Roomsch-Katholieke Christen en de meening, dat hij een heiden is, zal blijken zeer vatbaar te zijn voor wijziging, wanneer men meer vertrouwd is geworden met Chineesche cosmogonische en psychologische voorstellingen en tot het besef komt, dat het woord *goden* het equivalent niet is voor het Chineesche woord *sin* [1]). De Chinees is echter geen Christen en dit is het eigenlijk, wat men hem euvel duidt, vergetende het woord van den apostel Paulus [2]):

»Maar zoo iemand den geest van Christus niet heeft, die komt »hem niet toe".

Met deze opvatting van het Christendom, zou de eerste steen nog op den Chinees geworpen moeten worden om zijn godsdienst.

Men velt een hard oordeel over hem, dewijl men den eenig redelijken maatstaf om tot een waar inzicht in de mate van ontwikkeling en zuiverheid der verschillende godsdiensten te geraken, hem niet aanlegt; dewijl men verzuimt te onderzoeken, hoeveel hij wel

te kort komt in vrijwillige overgave van zich zelf aan het Opperwezen, uit bewustzijn van zijn éénheid met dat Opperwezen. Waar toch het gevoel van afhankelijkheid van hoogere machten door een in even groote mate ontwikkeld bewustzijn van zelfstandigheid in evenwicht wordt gehouden, dáár zijn de voorstellingen van de hoogere machten en van 's menschen betrekking tot deze, dáár is de religie het zuiverst.

Met dezen maatstaf, dien wij in de zuivere Christelijke leer vinden, in de hand, zal het niet moeielijk zijn de innerlijke waarde van de religie der Chineezen te apprécieeren, moge hun eeredienst dan ook sommigen toeschijnen een groot volk onwaardig te zijn.

De Chinees heeft wel een godsdienst; hem ontbreekt echter een godsdienstleer. Zijne godsdienstige voorstellingen heeft hij nooit gegoten in vaste dogmatische vormen en deze omstandigheid is wellicht oorzaak geweest, dat zij niet geheel zuiver bewaard gebleven, maar in den loop der tijden, bij het minder ontwikkelde gedeelte van het volk, door Taoïstische en Buddhistische bazelarijen verontreinigd zijn.

Zoekt men dus tevergeefs naar eenig belijdenisschrift als richtsnoer om tot kennis van de religie en van den eeredienst der Chineezen te geraken, de aloude Chineesche klassieken kunnen ons genoegzaam voorlichten en van deze meer speciaal de *Siang-Si* [3]), de *Si-Kiïng* [4]), de *Lé-Ki* [5]) en de *Iïk-Kiïng* [6]).

De religieusiteit, die uit den Siang-Si en uit den Si-Kiïng spreekt, levert het bewijs voor de hooge ethische ontwikkeling, voor de ontwikkelde godsdienstige richting al in den grijzen vóórtijd onder de Chineezen. Wijst eerstgenoemd werk meer op de ontwikkelde religieusiteit van de hoogstgeplaatsten in den lande, de liederen van den Si-Kiïng zijn de uitdrukking van eene vrij algemeen onder het volk bestaande ontwikkelde geestesrichting.

Dat de godsdienst der Chineezen in het vóórhistorische tijdvak natuurdienst is geweest, is meer dan waarschijnlijk; doch moge zijn oorspronkelijke godsdienst al natuurdienst geweest zijn, de Chinees staat sedert den aanvang van zijn historisch tijdvak — en zijne historische bescheiden reiken verder achteruit dan die van eenig ander volk der oudheid — ten stelligste verre daarboven. Reeds in overoude tijden had de Chinees zich eene voorstelling gevormd van de grondoorzaak van alle zijn.

Volgens zijne cosmogonie was het heelal, in den beginne, eene blaas of cel, waarin eene gasvormig bajert, *guoan-K'i* [7]) genaamd, zich bevond. Deze grondcel heet *t'aai-Kiïk* [8]), d. i. *het aanbegin.*

Het guoan-K'i was eene innige vermenging van tweeërlei gassoorten, van welke de eene soort *iang* [9]), d. i. *levendmakend; met bewustheid levend en handelend; actief; mannelijk; licht* en de andere *im* [10]), d. i. *bewusteloos levend; passief; vrouwelijk; duister* was.

De *t'aai Kiik* (Het aanbegin) wordt op nevensgaande wijze voorgesteld als een onontwikkelde kiemblaas, waarin het roode het *iang*-beginsel en het zwarte het *im*-beginsel is. Het groote roode veld heet *t'aai-iang* [11]) en het groote zwarte veld heet *t'aai-im* [12]). Het roode oog in het zwarte veld heet *sio-iang* [13]) en duidt het aanwezig zijn van het *iang* in het *im* aan; het zwarte oog in het roode veld heet *sio-im* [14]) en duidt het aanwezig zijn van het *im* in het *iang* aan; eene wijze om de alomtegenwoordigheid van het *iang* in het *im* en van het *im* in het *iang*: de tweeëénheid van het *guoan-K'i* graphisch voor te stellen.

In den loop der tijden kwam in dezen bajert eene scheiding tot stand. Het *im*-beginsel verdichtte zich, sloeg neder en vormde de Aarde en het *iang*-beginsel zweefde daarboven als Hemel. Hemel en Aarde, *de twee gedaanten*, ontstonden uit het Aanbegin [15]). Het *iang*-beginsel bevond zich, als Hemel, verheven boven het *im*-beginsel, dat, als Aarde, eene nederige plaats innam.

Het werkzame en de pracht des Hemels concentreerde zich en vormde de Zon, de Maan en de Sterren [16]).

De Zon is de levensvatbaarheid opwekkende kracht, de essence, van den *t'aai-iang*. Zij heerscht over het leven, kweekt zegen en goedertierenheid en is het beeld van der menschen vorst [17a]).

De Maan is de essence van den *t'aai-im*. Zij vergezelt de Zon en is daarom het beeld van 's vorsten levensgezellin [17b]).

De Chinees stelt zich dus de Zon als een mannelijk en de Maan als een vrouwelijk wezen voor; dit houde men in het oog, wanneer het Nederlandsch taaleigen het gebruik van het vrouwelijk geslacht eischt bij het spreken van de Zon.

De levenwekkende kracht der Zon verspreidde zich en vormde sterren [18]).

De levenskracht der Aarde belichaamde zich en werd bergen en stroomen [19]).

Hieruit volgt alzoo: oorspronkelijk was het heelal eene éénheid van geest en stof, die beide *in* en *met* elkander leefden, doch, bij den

aanvang van het scheppingswerk, zich van elkander scheidden en van toen af optreden als tweeéénheid, bestaande uit twee met elkander in volkomen harmonie levende grootheden, *T'iën* [20]) (Hemel) en *Té* [21]) (Aarde) genaamd, van welke T'iën boven de Aarde zweeft, dus daarboven verheven en bovenstoffelijk is, terwijl de Aarde onder T'iën zich bevindt en dus, met betrekking tot T'iën, eene ondergeschikte plaats inneemt.

Het schrijfteeken voor *T'iën* is samengesteld uit twee teekens, van welke het eerste: [22]) *één; gansch, geheel; in waarheid, waarlijk* en (als verkorting van *té it* [23]) een overtreffende trap, terwijl het tweede [24]) *groot* beteekent, zoodat de beteekenis er van is: *de waarlijk groote, de grootste,* of *de eenig groote.*

T'iën woont hoog en bestuurt hetgeen beneden is [25]); hij woont hoog en hoort hetgeen laag beneden is [26]). Hij is zeer helder van verstand (zeer schrander) [27]); Hij is onveranderlijk [28]); Hij heeft alle menschen voortgebracht [29]); Hij is onpartijdig (kent geen voorliefde voor den een boven den ander, kent geen particularisme), slechts de deugd staat Hij bij [30]). Eerbiedig Hem! Eerbiedig Hem! T'iën is helder van verstand; Zijne bevelen (opdrachten) zijn niet gemakkelijk te behouden. Zeg niet: Hij is hoog daarboven (en ziet ons niet). Hij daalt in de aangelegenheden neder en stijgt daaruit opwaarts (Hij is om en bij ons); dagelijks ziet Hij naar deze wereld [31]).

Zijn stelregel is het den deugdzame te zegenen en onheilen te zenden den ontuchtigen [32]). Slechts T'iën is goedertieren jegens het volk [33]). Slechts T'iën beschermt het volk in het verborgen en helpt het in zijne beroepen (in zijne middelen van bestaan) [34]). Hij is de vader der lichten [35]).

Bovenstaande aanhalingen, welke nog met tal van andere vermeerderd kunnen worden, zijn bewijzen genoeg, dat de *T'iën* der Chineezen is een geestelijk wezen, dat groot is *par excellence*, een persoonlijke God, die boven de wereld verheven en van deze onderscheiden is; die met zelfbewustheid leeft en vóór al het geschapene bestond. Hij is de schepper, onderhouder en regeerder van het heelal, onveranderlijk, volmaakt van verstand, alziende, alwetend, alomtegenwoordig, almachtig, rechtvaardig, de straffer van het kwade en de belooner van het goede. Hij is de goedertierene vader van alle menschen en kent geen particularisme. Liefde [36]), goedheid, is Zijn karakteristieke eigenschap. Poëtisch gesproken is de donder Zijn ontzag inboezemende majesteit en de regen Zijn zegen [37]), doch de bliksem is niet Zijn wapen. Hij is geen strijdvoerende God als

Indra, of Wodan. Hij heeft geen behagen in den dood van den mensch, maar in zijn leven.

Nergens toch is eenig spoor te vinden, dat de Chinees ooit van meening is geweest dat T'iën, als een hem toekomend recht, menschenoffers eischt; dus ook geen offers van de eerstgeborenen, geen spoor van iets, dat op een Molochdienst gelijkt en ook geen besnijdenis. T'iën is niet haatdragend en wraakgierig. Hij houdt er geen hel op na om zijne onverstandige kinderen, die uit zwakheid, uit gebrek aan geestkracht, door gemis aan goede leiding in hunne jeugd, dus door schuld van hunne voogden, of door eenen onvolmaakten aanleg, gedurende eene spanne tijds, welke Hij hun te leven had gegeven, van Zijne wegen zijn afgeweken, daarin voor eeuwig te doen boeten.

Gelooven sommigen onder de Chineezen al aan de door eene afschuwelijke, zelfkwellende phantasie uitgebroede Taoïstische hel, nooit is de gansche natie oneerbiedig genoeg geweest om te gelooven, dat haar T'iën moreel minder hoog zoude staan dan de mensch, door zoo barbaarsch te zijn als geen mensch ooit zijn kan; want dat zulk een tyran geen gedrocht, maar een mensch zoude zijn, gelooft zij niet.

Door eenen reinen levenswandel, door reinheid van harte, door liefde jegens zijne naasten, door goedheid maakt de mensch zich Zijne gunst en bescherming waardig. Hij duldt geen ontucht, dus ook niets dat overeenkomt met den Mylitta dienst der Babyloniërs.

Zijn titels zijn *Siang-té* [38]), d. i. Opperste Opperheer, *Hang-Siang-té* [39]), i. Groote Opperste Opperheer, en ook eenvoudig *té* [40]), d. i. Opperheer, of Heer [41]), waar deze verkorting geen misverstand kan veroorzaken.

Zeer waarschijnlijk is het, dat de Chineezen in het vóór historische tijdperk den zinnelijk waarneembaren hemel geïdentificeerd hebben met het begrip van God; dat T'iën in dien tijd de naam was voor een hemel, die tevens God was; die tijd is echter al lang voorbij; de T'iën als materieele hemel, tevens Godheid, heeft zich al lang gesplitst in een *T'iën* die een geestelijk God is en een *t'iën*, den materieelen hemel.

Dat weinig ontwikkelden onder de Chineezen den zinnelijk waarneembaren hemel met den bovenomschreven Hemel hebben geidentificeerd, ten gevolge van beider onderlinge overeenstemming in vele punten (hoogte, enz.) kan geen verwondering baren. En dat zulk een begripsverwarring wel eens heeft plaats gehad, daarvoor zijn onmiskenbare bewijzen te vinden in die oden van het odenboek [1]),

waarin aan het Opperwezen de naam *Groene hemel* wordt gegeven, zooals in Boek II. 6: »Groene hemel! Groene hemel! Zie die hoogmoedigen en heb erbarmen met die zwoegenden" [42]). De uitdrukking hier wedergegeven door *Groene Hemel*, dewijl daarmede het Opperwezen wordt aangeroepen, beteekent eigenlijk *het groene* [43]) *jaargetijde*, daar zij eene poëtische benaming is voor de lente [44]), als het plantenrijk in jeugdig groenen dosch verschijnt. Het gebezigde schrijfteeken, dat uitgesproken wordt *t'iën* en ook *hemel* beteekent, heeft in deze benaming de beteekenis van *jaargetijde*. Door de uitdrukking te bezigen ter aanduiding van het hemelgewelf, heeft de dichter uit het volk getoond, dat hij niet bijzonder t'huis was in de boeketaal van zijn land; is het dan te verwonderen dat hij niet t'huis was in de juiste godsdienstige begrippen van zijne natie? In zijne onwetendheid heeft hij eene dubbele fout begaan, waar hij wellicht dacht zich al heel poëtisch uitgedrukt te hebben. Dergelijke verwarringen kunnen niet als bewijzen bijgebracht worden, dat voor den Chinees, gelijk Julius Happel [45]) zegt, »Ciel et Dieu Suprême »sont demeurés des idées de même portée."

Maigrot, bisschop en apostolisch vicaris besliste in 1693, dat T'iën niets meer dan de zinnelijk waarneembare hemel beteekende. De vaders Jezuïeten, die zich met deze uitspraak niet konden vereenigen, wendden zich in 1699 tot den keizer van China om inlichtingen en deze antwoordde in 1700 dat T'iën de ware God beteekent [46]). Men bleef echter kibbelen en de verbreiders der Christelijke leer in China behelpen zich: de Protestanten met Siang-té en de Roomsch Catholieken met *T'iën-tjoe*. De eerste dezer titels is eene echt-Chineesche samenstelling; de tweede eene door de Roomsch-Catholieke priesters gefabriceerde, welke dit vóór heeft boven de eerste, dat er uit blijkt dat de R. Catholieke T'iën niet erkennen als Opperwezen, doch slechts als materieelen, zichtbaren hemel, weshalve zij ook consequent geen gebruik maken van Siang-té. De Protestanten willen evenmin T'iën erkennen als den eenig waren God, doch bezigen evenwel, ter aanduiding van dien God, den titel dien de Chinees eenig en alleen aan T'iën toekent, waaronder hij alleen T'iën verstaat, dus, volgens de Christelijke godsdienstleeraars in China, alleen den materieelen hemel; zoodoende kennen zij aan den eenig waren God den titel toe van hetgeen in hun oog alleen de materieele hemel is.

Té (de Aarde), geschapen uit het stof, uit de materie met en in welke de geest had geleefd, is geen dood agregaat van atomen, doch is bedeeld met levenskracht, met een vegetatief levensbeginsel, dat zich zetelde in de bergen, heuvels en stroomen. Zij is de vertegen-

woordigster van het stof en heeft geen geestelijke eigenschappen. Stof is de materie, waaruit de Hemel alles heeft voortgebracht en dit stof wordt geleverd door de Aarde, die al het voortgebrachte draagt en van voedsel uit haar lichaam voorziet. Van hier de spreekwijze dat de Hemel de vader en de Aarde de moeder is van al hetgeen op de wereld bestaat. Dikwijls wordt Té (de Aarde) in één adem genoemd na T'iën (de Hemel) en deze samenstelling wordt dan door Europeanen ten onrechte letterlijk vertaald door *Hemel en Aarde*. Hierdoor heeft zich een dwaalbegrip vastgeworteld, dat, gelijk alle onkruid, niet dan met groote moeite uit te roeien zal zijn.

Hemel en Aarde zijn eene tweeëénheid; de beteekenis van de samenstelling *T'iën-Té* is dus bepaald enkelvoudig. Gelijk van den vorst gezegd wordt, dat hij vader en moeder is van het volk [47]), zoo ook wordt de Hemel vader en moeder genoemd [48]) en evenzoo wordt de samenstelling *T'ien-Té* (Hemel en Aarde) gebezigd voor het opperwezen, dus enkelvoudig. Confucius zeide: »de bedoeling met het brengen van offers aan den Hemel en aan de Aarde is om God te dienen (aan het Opperwezen dankbaarheid te toonen en Hem hulde te bewijzen" [49]). De vertaling van de samenstelling *T'ien-Té* (Hemel en Aarde) behoort dus, wil zij juist zijn, geen tweevoud, maar eene éénheid voor den geest te roepen en kan geen anderen zijn dan: *Liefderijke Schepper en onderhouder van het heelal.*

Blijkbaar is dit aan dr. Otto Pfleiderer onbekend geweest en is hij door eene letterlijke en daarom verkeerde vertaling van de samenstelling *T'iën-Té* misleid geworden en in den waan gebracht: »dat »dezelfde geestelijke eigenschappen, die aan den Hemel worden toe»gekend, ook het deel zijn van de Aarde, zooals dan ook de bestendigheid, de orde en de rust den mensch worden aanbevolen als »deugden van hemel en aarde beide [50])" en voorts, dat Hemel en Aarde »de allesomvattende algemeene goden [51])" der Chineezen zijn.

Handlangers van T'iën zijn de *Sin*. De *Soat-Boen* zegt: »De voortbrengende, scheppende kracht (of essence) van den Hemel is de *Sin* [52]). Het teeken, waarmede de Chinees dit woord voorstelt, bestaat uit twee samenstellende deelen; het eerste [53]) dier deelen beteekent: *ter bezichtiging en* (zoo noodig) *ter kennisname uitstallen*, of *tentoonstellen*, *tentoonhangen*, terwijl het tweede [54]) de beteekenis heeft van *uitstrekken, ontrollen*. Beide schrijfteekens zijn dus synoniem; zij roepen echter voor ons geestelijk oog verschillende beelden te voorschijn; het eerste: het beeld van in rust hangende of staande dingen die vertoond (te aanschouwen gegeven) worden en het tweede: eene vertooning van

uitgestrekt en open, ontrold en uitgespreid ter nederliggende zaken. De beteekenissen dezer beide synoniemen, bij elkander gevoegd, worden in het algemeen wedergegeven door de woorden: *vertoonen*, *te aanschouwen geven*, *openbaren*. Als substantief, heeft bovenbedoeld Chineesch schrijfteeken dus, overeenkomstig zijne samenstellende deelen, de beteekenis van: *de vertoonende*, *de te aanschouwen gevende*, *de voorstellende*, d. i. de door zelfbewust werken zich openbarende redelijke geest, of levende ziel. Deze geest of ziel is van Hemelschen (Goddelijken) oorsprong [54]). De Chineesche definitie doet denken aan den *genius* der Romeinen [55]). De *Sin* der Chineezen is dan ook — gebonden aan een individu, of niet — een genius, een beschermgeest van Hemelsche natuur.

In de eerste plaats waren Zon, Maan en Sterren *Sin* [17 en 18]), die de *t'iën-Sin*, [56]), d. i. *hemelsgeniussen*, of ook wel de *biing-Sin* [57]), d. i. *lichtgeesten* genoemd worden.

De Zon werd oudtijds niet beschouwd als stoffelijk lichaam, maar als deel van T'iën. Zij was de aanschouwelijke heerlijkheid van T'iën de aanschouwelijke levenwekkende, levenonderhoudende en zegenverspreidende goedertierenheid van den Allergrootste; de aanschouwelijke liefde Gods, welke zich betoont aan alles en aan een ieder, zonder eenige uitzondering en onpartijdig.

Aan deze Hemelsche liefde en goedertierenheid, welke zich dagelijks aan hem openbaarde, voelde het dankbaar gemoed van den alouden Chinees zich gedrongen dankoffers te brengen, evenals aan de Maan, haar helpster. De latere betere kennis van hetgeen de Zon, de Maan en de Sterren zijn, heeft natuurlijk geleid tot wijziging van de in vroeger tijden, waarschijnlijk ook door het volk aan die hemellichamen als aan spranken van den Goddelijken geest betoonde vereering. Gebruiken, nu nog in zwang, welke op eene Zonsvereering wijzen, van welke het volk nu echter de oorspronkelijke beteekenis niet meer kent, worden niet meer in acht genomen ter eere der Zon, doch slechts in navolging van hetgeen de voorgeslachten deden, of wel ter eere van T'iën (zie blz. 27, regel 11 van beneden). Alleen door, of namens, het hoofd van den Staat, wordt nu nog aan de hemellichamen hulde der dankbaarheid gebracht.

De aan een individu gebonden *Sin*, deze op den hoogsten trap van ontwikkeling staande, volmaaktste geest, welke aan sommige menschen is medegedeeld geworden (zie blz. 15 regel 1 van beneden, verlaat zijn stoffelijk omhulsel, als dit afsterft, doch blijft voortbestaan en blijft, onder den naam van *Sin-biing* [58]), met de bescherming belast, welke hij bij zijne inwoning in het stoffelijk lichaam tot

taak had. In de eerste plaats blijft aan hem de bescherming toevertrouwd van de nakomelingen van het individu, waarin hij op Aarde geleefd heeft, voorts van den stand der maatschappij, van de gilde, van het bedrijf of het beroep, of van de plaats voor welke hij, gedurende zijn verblijf in een aardsch omhulsel, zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt.

De Chinees ziet in de *Sin* wezens met beperkte macht, die Tʻiën, den Heer, terzijde staan als helpers.

Gelijk men op Aarde zich niet dadelijk met allerlei maatschappelijke aangelegenheden tot het hoofd van den Staat wendt, maar zich vervoegen moet tot de door dat hoofd aangestelde waardigheidsbekleeders, als men hulp en bescherming in maatschappelijke zaken behoeft, evenzoo is het niet voegzaam zich met allerlei zaken dadelijk tot Tʻiën te vervoegen, maar behoort men zich te wenden tot den betrokken *Sin*, hetzij rechtstreeks, hetzij door tusschenkomst van eenen anderen *Sin*.

De Chinees acht zich dus wel van die *Sin* afhankelijk, bewijst hun daarom eer en bidt wel tot hen om hulp, doch beschouwt hen niet als goden; weleens acht hij zelfs hunne macht zóó gering te zijn, dat hij meent zelf door tooverij en bezweringen meer invloed te kunnen uitoefenen op de natuur, om zijn wil te doen geschieden; terwijl de ambtenaren, als stedehouders des Keizers, tot heil van de aan hunne hoede toevertrouwde landskinderen, de hulp van eenigen *Sin* inroepende, wel eens meenen dien *Sin* tot zijnen plicht te mogen en te kunnen brengen, door hem, nedergedaald in zijn beeld, eenige straf op te leggen, wanneer hij liefdeloos het oog gesloten blijft houden voor de ellende van het volk en het oor voor de gebeden om aan die ellende een einde te maken.

De *tʻiën-Sin*, of *biïng-Sin* worden, evenals Tʻiën, plastisch noch graphisch voorgesteld ter vereering; de anderen *Sin* wel. Als beschermers van eenig bedrijf, wordt hun gewoonlijk eenig attribuut toegevoegd, aanduidende in welke richting zij zich als menschen verdienstelijk hebben gemaakt jegens hunne medemenschen. Zoo ziet men bijvoorb.: *Sin-lang* [69]), die den menschen (Chineezen) in de hooge oudheid het eerst de heilzame en nadeelige eigenschappen der voortbrengselen van het plantenrijk leerde kennen als schutspatroon der geneeskundigen en apothekers, voorgesteld knagende en proevende aan een tak met bladeren en aldus de eigenschap er van onderzoekende.

De *tʻiën-Sin* worden, evenals Tʻiën en Té (Hemel en Aarde) onder den blooten hemel vereerd; de beschermgeesten (Sin-biïng) in tempels en in de woonhuizen.

De eeredienst is publiek en privaat en bestaat uit het aanbieden van offers, het verrichten van ceremoniën en het voorlezen of uitspreken van gebeden.

De publieke eeredienst heeft plaats ten behoeve van het volk:

a. door den vorst en door zijne ambtenaren op daartoe vastgestelde dagen op permanente altaren onder den blooten hemel, of in tempels en heeft de strekking, gelijk de Tjioe-gui [60]) zegt, het volk, door het voorbeeld daartoe te geven, te leeren zijnen vorst te dienen;

b. door één, of meer Buddhistische, of Taoïstische priesters, in eenig buitengewoon geval, bijvoorb.: tijdens, of na epidemieën, enz. in een tijdelijk gebouw van bamboe, gedekt met matten, of ander licht dekkingsmateriaal, opgeslagen in de straat of wijk, door welker bewoners voor bijdragen tot bekostiging van de plechtigheid is ingeschreven geworden.

De openbare vereering van T'iën heeft plaats ten behoeve van het gansche volk, door den Keizer. In aloude tijden had deze vereering plaats door het aanbieden van een offerande op een eenvoudig altaar, opgericht onder den blooten hemel op een der vijf in het Noord-Oostelijk deel van China gelegen bergen, welke bekend zijn onder den naam van *guô-guaak* [61]). Sedert c. vierduizend jaar echter, wordt T'iën vereerd op den dag van het wintersolstitium op een verheven, rond en permanent altaar, staande onder den blooten hemel in het zuidelijk gedeelte van de hoofdstad des Rijks.

Behalve aan T'iën, brengt de vorst eerbiedig offeranden aan de Aarde, op een vierkant altaar, ten Noorden, even buiten de hoofdstad, op den dag van het zomersolstitium; verder aan de Zon in den ochtend van den dag van de Lente-dag- en nachtsevening, buiten de Oosterpoort en aan de Maan in den avond van den dag van de Herfst-dag- en nachtsevening buiten de Westerpoort; voorts aan zijne voorouders.

Door de hoogwaardigheidsbekleeders in de hoofdstad van het Rijk wordt, namens den Keizer, hulde gebracht aan de nagedachtenis van de groote wetgevers en voorbeelden van deugd en van wijsheid, zooals: de vijf keizers: [62]) Oe̱i-té [63]), Tj'oan-Hiok [64]), Té-K'ok [65]), Gui-aauw-té [66]) en Soen-té [67]), voorts aan de drie koningen [68]): Hè-I [69]), Siang-T'ong [70]) en Tjioe-Boe-ong [71]); aan de wijzen, verlichten en braven uit den ouden tijd, die zich verdienstelijk hebben gemaakt jegens het volk; alle deze worden uit dankbaarheid herdacht en vereerd.

In hoedanigheid van beschermgeesten, of handlangers van T'iën in het bestuur van het heelal, werd oudtijds alleen aan de door T'iën over de natuur geplaatste bestuurders der vijf elementen [72]), viz., metaal, hout, water, vuur en grond, eer bewezen; zij zijn:

1. Kaai [73]), zoon van keizer Siaauw-Ho [74]). Hij bekleedde in het rijk het ambt van djiok-sioe [75]), zooveel als directeur-generaal der magazijnen en werd, na zijnen dood, met dien ambtstitel aangesteld tot en, toen die titel al lang in de ambtelijke hierarchie op aarde niet meer bestond en bij het volk in vergetelheid was geraakt, met dien ambtsnaam als eigen naam, vereerd als genius, of beschermgeest (*sin*) van het element Metaal, van den Herfst en van het Westen, de streek waar de Zon ondergaat, de streek van den vóóravond, dus ook van den vóóravond van het jaar, d. i. van den Herfst, als de oogst rijp is, afgesneden, of afgeplukt en in de magazijnen opgeslagen wordt; als jacht gemaakt wordt op de wilde dieren en als de bekrachtigde doodvonnissen aan misdadigers, die niet onverwijld ter dood gebracht behoefden te worden, voltrokken worden. Het Westen is dus de streek van den dood en van het Metaal, (wapens met welke de dood gegeven wordt).

Aangezien nu de lucht in den herfst, alsmede staal, of gepolijst ijzer, nevelkleurig en grauw blauw zijn, evenals de kleur van den dood, zoo zijn grauw wit en grauw blauw rouwkleuren, kleuren van het Westen, van de na den dood des menschen op Aarde blijvende schim [76]), voorts — in Chineesche oogen — de kleur der Westerlingen, die daarom dan ook, wellicht uit schrik en angst, *koei* (Cantonsch: *kwai*) genoemd werden, bij welken naam zij zich nu nog wel en dan meestal als scheldnaam, hooren noemen door Chineezen in hunne onderlinge gesprekken.

Later, toen de titel *djiok sioe* sedert lang eigennaam was geworden, werd aan den bovenbesproken genius van het Metaal, door de Taoïsten den titel *Kim-t'iën-piïk-te* [77]), d. i. *Witte opperheer van den metaalhemel* gegeven.

2. Tiong [78]), eveneens zoon van keizer Siaauw-Ho, bekleedde hij zijn leven het ambt van *Kô-bong* [79]) en werd na zijnen dood vereerd als genius van het element Hout, van al hetgeen tot het plantenrijk behoort en van het Oosten. Evenals de genius van het Metaal, bleven Tiong en de vier volgende beschermgeesten als zoodanig hunne aardsche titels behouden, welke later hunne namen werden.

Als heer van het Oosten, van de streek waar de Zon opkomt en dan de dag begint; van de streek van de herleving der natuur, van de lente, als al wat tot het plantenrijk behoort herleeft en zich in het groen steekt, wordt hij door de Taoïsten *Bak-t'iën-tj'üng-té* [80]), d. i. *Groene Opperheer van den houthemel* genoemd.

3. Sioe [81]) en Hi [82]), mede zonen van keizer Siaauw-Ho, waren hoofdambtenaren, belast met het opzicht en het bestuur over de

wateren in het rijk met den titel van *guoan-bîng* [83]). Na hunnen dood werden zij vereerd als beschermgeesten van het element Water, van het Noorden en van den Winter. De Taoïsten geven hun den titel van *Soei-tiik-siîng-koen* [84]), d. i. *Vorsten van de planeet Mercurius.*

4. Lé [85]), zoon van keizer Tj'oan-Hiok [64]), was *tjiok-iong* [86]) en werd na zijnen dood vereerd als genius van het Vuur, van het Zuiden en van den Zomer. Hij wordt ook genoemd *Hooi-sin-ia* [87]), d. i. *Genius van het Vuur* en door de Taoïsten *Hooi-tiîk-siing-koen* [88]), d. i. *Vorst van de planeet Mars.*

5. Kô-Liong [89]), zoon van den *kiong-kong* [90]), d. i. directeur, of minister, van openbare werken, was *hô-t'ô* [91]) d. i. bestuurder van den grond, of zooveel als minister van binnenlandsche zaken van keizer *Oei* [63]). Na zijnen dood werd hij vereerd als genius van den grond, van het land, met den titel dien hij bij zijn leven voerde, of ook met dien van *Sia* [92]); voorts is hij bekend als *t'ó-té-kong* [93]), en ook *t'aai-piîk-kong* [94]). Na dezen vijfden beschermgeest behoort genoemd te worden:

6. K'i [95]), uit het stamhuis der Tjioe [96]) vorsten, die *tjiîk* [97]), d. i. minister van landbouw was van de keizers Guiaauw [66]) en Soen [67]) en na zijnen dood vereerd werd als beschermgeest van de granen, met den titel dien hij bij zijn leven voerde.

Vermits, volgens Chineesche begrippen, een land dat geen graan voortbrengt, geen menschen kan onderhouden, zoodat granen voor een land onmisbaar zijn en granen niet wassen kunnen zonder grond, zoodat grond onmisbaar is voor de granen en dus land en granen elkander niet missen kunnen, daarom worden de beschermgeesten van den grond en van de granen steeds te zamen genoemd. In de klassieke werken van China wordt dikwijls alleen gesproken van den beschermgeest van den grond; hoewel de beschermgeest van de granen dan niet uitdrukkelijk er bij genoemd wordt, zoo wordt deze dan toch er bij begrepen.

Als concessie aan het godsdienstig gevoel der landskinderen, die geheel vrij zijn in hun geloof, eene concessie dus aan de vrijheid van denkwijze, worden tegenwoordig ook Taoïstische beschermheiligen opgenomen onder het aantal van die, waaraan de hoofden van bestuur over gewesten, afdeelingen en onderafdeelingen verplicht zijn op voorgeschreven dagen, door aanbieding van de voorgeschreven offeranden, ambtshalve hulde te bewijzen. Vaste sommen worden voor deze offeranden door het Rijk te goed gedaan en de offers, het aantal knielingen, enz., en de af te lezen gebeden, zijn voorgeschreven.

Geen Buddhistische goden, geen goden van andere godsdiensten

worden door den Staat erkend en vereerd; alleen T'iën is God in China; andere goden heeft de aanhanger van den alouden landsgodsdienst niet voor het aangezicht van T'iën. De Regeering acht zich zelfs verplicht het volk te waarschuwen tegen ketterij, moge menig een harer leden al in privé dikwijls zelf die ketterijen aanhangen welke hij ambtshalve afkeurt.

De staatsofferanden worden onderscheiden in de groote, — de middelsoort — en de kleine offeranden.

Tot de aanbieding dezer offeranden, moeten de Keizer en de ambtenaren zich voorbereiden door zich gedurende eenigen tijd te onthouden van vleeschspijzen, van allerlei alliumsoorten, van omgang met vrouwen, van feest-vieren en van het verkeer met zieken en rouwdragenden; voorts door lichaamsreiniging en verwisseling van kleederen.

Bij de aanbieding moeten de ambtenaren gekleed zijn in ambtsgala; de Keizer heeft een hemelsblauw gewaad aan bij het aanbieden van offeranden aan T'iën en een geel gewaad als hij offert aan Té (de Aarde). Het gebed wordt bij de aanbieding van het offer voorgelezen en daarna verbrand.

Het ceremonieel wordt door den ter zijde zich bevindenden Ceremoniemeester gecommandeerd.

De offeraar plaatst zich voor het altaar met het gelaat naar het beeld, of naar de tablet en wordt bij zijne verrichtingen bediend door één of twee ceremoniebedienden. Zijn er twee, dan begint een hunner reuk of offerstokjes te ontsteken en die den offeraar aan te bieden. Is er slechts een offerbediende aanwezig, dan doet deze alleen hetgeen de twee gezamenlijk doen. De offeraar neemt de hem aangeboden brandende reukstokjes aan en maakt er een door den ceremoniemeester gecommandeerd aantal buigingen à la Chinoise mede, waarna hij ze afgeeft aan den (of aan den tweeden) offerbediende, die ze in het offervat in de asch steekt; daarop knielt de offeraar, op commando, neder en buigt, eveneens op commando, met het bovenlijf, zooveel maal als gecommandeerd wordt, zóó diep, dat hij met het voorhoofd den grond raakt, terwijl hij zich op de handen steunt, waarna hij, op commando, opstaat. Deze knieling en zelfvernedering in het stof hebben zooveel achtereenvolgende keeren plaats als gecommandeerd wordt, totdat het verschuldigde aantal gebracht is. Het deemoedigste en hoogste eerbewijs is dat der drie knielingen en negen aanrakingen van den grond met het voorhoofd, als wanneer bij elke knieling de grond achtereenvolgens driemaal met het voorhoofd wordt aangeraakt.

De privaat-eeredienst wordt verricht door den huisvader en door zijne huisgenooten.

De privaat vereering van T'iën (zie blz. 27 regel 9 van beneden) door een persoon, of door een huisgezin, heeft plaats: door velen dagelijks, doch door een ieder op den 1sten en 15den van elke Chineesche maand eu bestaat dan meestal eenig en alleen in het ontsteken van de zoogenaamde lantaren des Hemels, in de vóórzaal, dan wel in de vóórgallerij hangende en in het ontsteken en met eenige buigingen aanbieden van offerstokjes, 's ochtends vroeg en dikwijls ook met het vallen van den avond bij de hoofddeur; voorts op den Nieuwjaarsdag.

Wat de vereering van beschermgeesten betreft: in de vóórzaal van nagenoeg elke Chineesche woning, staat tegenover den hoofdingang een altaar met een beeld van den beschermgeest van het huisgezin en van het beroep, dat de bewoner van het huis uitoefent, er op, of wel met eene afbeelding van dien geest er boven aan den muur, of aan den wand bevestigd. Vóór het beeld of afbeeldsel, staan een offerpot van porselein, gevuld met asch, waarin de geofferd wordende reukstokjes gestoken worden en een ander van brons, op drie pooten, staande op een keurig gebeeldhouwd voetstuk van ebben- of rozenhout, ter opname van geglommen kolen, om daarop welriekende hout- en harssoorten te branden. Ter weerszijden van het beeld staat op het altaar een groote, min of meer versierde roode kaars; soms ook een ronde uit bijeengevoegde kleine stukken gekleurd en spiegelglas vervaardigde holle spiegel met een brandend nachtlichtje er voor. Verder staan op het altaar vazen met kunstbloemen en schotels met kunstvruchten.

De offers, zoowel bij den publieken, als bij den privaat-eeredienst, bestaan uit maaltijden van toebereide plantaardige en toebereide, of rauwe, dierlijke spiezen en uit drank; voorts uit reukwerken, door het verbranden van welriekende hout- en harssoorten, of van zoogenaamde offer- of reukstokjes. Deze worden vervaardigd van klei en zaagsel van welriekende houtsoorten, met of zonder bijvoeging van geurige harssoorten, of specerijen.

De Chinees bedoelt met het offer geen bestorming van den hemel; het moet niet dienen om er eenige macht, of eenigen invloed door uit te oefenen over de bovennatuurlijke wezens, om hen gunstig te stemmen, hen als het ware om te koopen, of te dwingen: het is ook niet alleen de feitelijke erkenning van afhankelijkheid; door het offer betoont hij hulde en dankbaarheid. De gevoelens van afhankelijkheid en vrijheid komen hierin bij hem in harmonie met elkander te voorschijn.

De mensch is een werktuig [98]), samengesteld uit bloed, vleesch, beenderen, enz., dat gedaante [99]) of gestalte heeft en lichaam [100]) genoemd wordt. Overal in dat lichaam is eene kracht, of een levend beginsel aanwezig, de *k'i* [101]) genaamd, waaronder speciaal de *im-k'i* [102]) verstaan wordt, zijnde het vegetatieve levensbeginsel, of, wil men het zoo noemen, de bewusteloos werkende levenskracht.

In dat levende lichaam huist de *p'iïk* [103]), volgens de samenstellende deelen van het schrijfteeken: *de witte geest, de witte schim*, een fijn, gentile, etherisch lichaam, dat, zonder bewustheid van eigen werkzaamheid, onwillekeurig werkzaam is in de verrichtingen van de zintuigen, voornamelijk in die van het gezicht en van het gehoor; dat het individu doet leven met zinnelijke bewustheid, doch niet met zelfbewustheid.

Verwant met het stof, blijft de *p'iïk*, na het afsterven van het aardsche lichaam, in de nabijheid van dat lichaam en woont, na de begrafenis van het lichaam, als *djin koei* [104]) d. i. menschelijke schim, in het graf. Kortheidshalve wordt deze menschelijke schim ook *koei* [105]) genoemd, doch is dan wel te onderscheiden van die den mensch meestal vijandige phantomen, aan welke de Chinees datgene wijt wat de Westerling gewoonlijk aan schadelijke boom- en boschuitwasemingen en aan miasmen toeschrijft, want ook de Aarde, de planten en de dieren hebben zulk een etherisch lichaam als de *p'iïk* der menschen in zich wonen. Van de Aarde heet dat lichaam *ki* [106]) of *té-ki*, van de planten *moaïh* [107]) en van de dieren *p'iïk*, evenals van den mensch.

Na het afsterven van hun aardsch lichaam, worden de *moaïh* en de *p'iïk* der dieren *koei* [105]) geheeten. De *moaïh* en hun *koei* worden geacht den mensch vijandig te zijn en evenzoo de *koei* of *djin-koei* der menschen die zonder nakomelingen gestorven zijn.

Voorts is den mensch een *hoen* [108]) toebedeeld, doch niet aan een ieder in even ruime mate. Deze *hoen*, volgens de samenstelling van het karakter: *de sprekende geest, of schim*, datgene in den mensch en in het dier dat in woorden, in klanken, of in tonen, zijne gewaarwordingen, of aandoeningen uitdrukt, openbaart zich bij het dier door gevoel, of gewaarwording, door erkennen zonder bewustzijn, door het uitdrukken van dit erkennen in klanken, of tonen, en wordt *kaak-sin* [109]) genoemd. Bij den mensch is de *hoen* meer ontwikkeld dan bij het dier en heet *liïng-hoen* [110]) of *sin-hoen* [111]). Hij is de met redelijk denkvermogen begaafde geest, de geest welke door de rede, of spraak, denkt en zijne gedachten daardoor kenbaar maakt, de grond van 's menschen hoogere vermogens.

De *hoen* die van nature op den hoogsten trap van volkomenheid staat, heet *sin* (zie blz. 8). Niet een ieder is bedeeld met een *sin;* de beleefdheid, de eerbied voor zijne ouders en meerderen hebben evenwel het gebruik doen ontstaan van *sin* te bezigen, waar, juistheidshalve, *hoen*, of *lïng-hoen*, gebezigd moest worden. Volgens sommigen heeft de *hoen*, of *sin*, de hersens, doch volgens het meer populaire geloof het hart tot zetel.

De *hoen* erlangt de mensch eerst bij zijne geboorte; hij vaart, na het afsterven van het lichaam, naar den hemel, waar de *sin*, of ontwikkelde *lïng-hoen*, als helper van T'iën in het bestuur van het heelal optreedt, terwijl hij bovendien, evenals elke *hoen*, belast blijft met de bescherming der nakomelingen van het individu waarin hij op Aarde geleefd heeft. Een natuurlijk gevolg van deze zienswijze is geweest de dienst der voorouders, welke een dienst van dankbaarheid en eerbied is. Gelijk de Hemel alles heeft voortgebracht en uit liefde doet leven, voor de instandhouding van het leven zorgt, terwijl de Aarde al hare kinderen draagt en van voedsel uit haar lichaam voorziet, zoo doen vader en moeder in het huisgezin; daar zijn zij dus de beelddragers van Hemel en Aarde.

Door de liefde en zorg van zijne ouders die over dood en graf heenreiken te erkennen en door dankbaar zich te betoonen voor die liefde en zorg, erkent de mensch de liefde en zorg van zijnen Schepper en toont hij zich dankbaar jegens Hem. Vrome liefde voor en algeheele toewijding aan zijne ouders, zoowel bij hun leven, als na hun verscheiden, is dus een van 's menschen hoofdplichten.

Door middel van den *p'ïïk*, of beter: van den *djin-koei*, het subtiel, etherisch lichaam, blijft de afgestorvene, d. i. zijn *hoen*, of *sin*, in betrekking met de achtergeblevenen op Aarde en neemt dan kennis van de voortzetting van de zorg besteed aan den overledene tijdens zijn aardsche leven.

Wordt het graf als de eigenlijke verblijfplaats van den *p'ïïk*, of *djin-koei* beschouwd, staande de begrafenis van het lijk wordt bij het graf een tablet, gemeenlijk van hout, gewijd als zetel voor den *hoen*, of *sin*, in de woning van den oudsten zoon van den overledene, of in die van zijnen stamvoortzetter, dan wel in den voorouderlijken tempel.

Dit tablet, of zieletafeltje, door den Chinees *sin-tji* [112]) of *sin-oei* [113]) genoemd, wordt, na de begrafenis van het lijk, mede teruggevoerd en is dan in huis, of in den voorouderlijken tempel, de tijdelijke zetel van den overledene, als zijne ziel in gemeenschap treedt met zijne in het leven achtergebleven familiebetrekkingen, om deel te nemen aan het lief en leed der zijnen, om kennis te nemen van de

gebrachte offers, in het kort: om deel te nemen aan de gemeenschapsoefeningen der levenden.

Het offeren aan de voorouders sluit het offeridée buiten. Het is te beschouwen als de voortzetting van de zorg, besteed aan de overledene gedurende zijn aardsche leven, met de overtuiging dat de ziel uit den hemel dan in haar subtiel etherisch lichaam zich bevindt en kennis neemt van die zorg, zonder het bijdenkbeeld, dat van het aangebodene iets door haar genuttigd wordt.

De *koei (djin-koei)* welke zetelt in het graf dat niet onderhouden wordt, de *koei* van hem die door wilde dieren verscheurd en verslonden is geworden en dus rondwaart, de *koei* om wien niemand zich bekommert, met wien niemand gemeenschap oefent, deze alle moeten zich ongelukkig gevoelen, gelijk de door een ieder dood verklaarden in de maatschappij der levenden.

Geen wonder dus dat de Chinees zoo groote waarde hecht aan afstammelingen en wel van mannelijk oir, dewijl deze zijn geslacht voortplanten en daardoor hem voor een eenzaam en verlaten eeuwig leven bewaren. Zoo groot acht de Chinees dit ongeluk te zijn, dat hij, tot deernis gedreven met hen die door zulk een hard lot getroffen zijn geworden, tracht dit lot eenigszins te verzachten door zelf en ook gerepresenteerd door zijne overheden, een bepaald aantal malen 'sjaars, gemeenschap met hen te houden en belangstelling hun te toonen, door aan hen te offeren. Geen wonder dat het hem niet onverschillig is waar zijn aardsche lichaam begraven wordt, dat grafschennis hem een gruwel is, dat bij het graf vroolijke familie réuniën gehouden worden, wanneer het gemoed bekomen is van den schrik welke, bij de indrukwekkende verschijning van den onverbiddelijken dood, zijn verstand geparalyseerd en zijne overtuiging verblind had; wanneer dat verstand en die overtuiging zich weder hebben doen gelden boven droefheid en rouw.

De gemeenschapsoefeningen der levenden met de dooden te beschouwen als afgodsdienst, gaat niet aan; daarom wordt den Chinees ten onrechte overtreding van het eerste en tweede gebod ten laste gelegd, terwijl men zich schuldig maakt aan dwang tot overtreding van het vijfde gebod, door van hem te eischen, dat hij die gemeenschapsoefeningen, dat in eere houden van zijne voorouders achterwege zal laten, wanneer hij tot het Christendom wil worden toegelaten. Is het dan vreemd dat zoo weinigen onder de Chineezen het Christendom omhelzen?

De mensch is het voortreffelijkste van alle schepselen. [114]) Door zijn lichaam, door zijn vegetatief levensbeginsel en door zijn *p'ŭk*

behoort hij tot het stof; door zijn *sin-hoen* is hij verwant met God. [°°])

De keizer van China is in zijn rijk wat de Zon in de natuur is. Aan den hemel zijn geen twee zonnen, in het rijk geen twee keizers. [115]) Gelijk de Zon de Maan tot helpster heeft, heeft de keizer de keizerin.

De keizer erlangt zijne waardigheid van T'iën [116]); hij is de stedehouder Gods op aarde (in China) en wordt daarom *T'iën-tjoe* [117]) d. i. Zoon des Hemels genoemd. Hij regeert in naam van T'iën en is verplicht zulks te doen, niet willekeurig, maar in den geest van T'iën, overeenkomstig de *T'iën-li* [118]), d. i. met (regel) des Hemels. Blijft de vorst getrouw aan de wet Gods, dan zullen zijne onderdanen die wet en de wetten des lands, welke op haar gegrond zijn, eerbiedig houden; deugd en vrede in het rijk zijn daarvan het gevolg en een iegelijk in het rijk zal de geneugten des levens deelachtig worden. Handelt hij willekeurig en niet overeenkomstig de wet Gods, bewandelt hij den *T'iën-to* [119]) d. i. den weg Gods niet, schikt hij zich niet naar de zedelijke wereldorde, waarin de wil Gods is nedergelegd, toont hij geen hart te hebben voor het volk en dus een onwaardig vertegenwoordiger van T'iën te zijn, dan ontneemt Deze hem zijn mandaat, na lankmoedig hem gewaarschuwd te hebben en laat door politieke revolutiën, of door een zegevierenden buitenlandschen vijand hem van den troon stooten.

De keizer heeft, even als T'iën, aan hem ondergeschikte stedehouders en deze hebben weder hunne handlangers, en zoo is de Staat het beeld, of het afschijnsel van het bestuur in de natuur.

Wat de keizer en de keizerin voor het volk zijn, zijn vader en moeder in het huisgezin voor hunne kinderen. Zijn de keizer en de keizerin de door T'iën aangestelde beschermers en zorgdragers van het volk, vader en moeder zijn de door T'iën aangestelde beschermers en zorgdragers hunner kinderen. Evenzoo is de *sin-hoen* de door T'iën aan het individu toegevoegde beschermer,

Alles in het heelal is daar tot geluk en is van elkander afhankelijk tot bevordering van elkanders geluk, en aangezien nu de individüen alleen dan aardsch geluk kunnen genieten, wanneer in den staat orde en vrede heerschen, zoo is het, van den hoogst geplaatsten tot den geringsten sterveling, een ieders belang en een ieders plicht, met alle kracht welke in hem is, er naar te streven dien vrede en die orde te bevorderen.

De mensch is niet *per se* zedelijk goed, maar hij is toegerust met zedelijk gevoel, met den aanleg tot het goede. [120]) Deze aanleg tot het goede, waarmede de mensch door T'iën is toegerust, sluimert

in hem en moet opgewekt worden; de plicht der ouders, opvoeders en onderwijzers is het dit te doen. Door goede leeringen en goede voorbeelden en door hem zooveel mogelijk verre te houden van slechte voorbeelden door anderen te geven, behooren zij de in hem zijnde kiem der deugd aan te kweeken tot een macht, die op later leeftijd hem zijn bestemming om tot heil te strekken van zijne medemenschen doet bereiken. Hun plicht is het dus, hem zich zelf te leeren kennen, zijn gevoel van eigenwaarde levendig te maken, hem te leeren zich zijner Hemelsche afkomst waardig te gedragen en hem daartoe de kracht te schenken, door hem in het goede te oefenen en hem verre te houden van het slechte, door, op dien aanleg tot het goede bouwende, geen ruimte in hem te laten, waarin, door zelftoegevendheid, door vadzigheid in het aanbinden van den kamp tot zelfverdediging tegen hunne invloeden, de zinnen heerschappij zouden kunnen erlangen.

—

Dus geen bergen en boomen of steenen houdt de Chinees voor goddelijke wezens; hij bewijst hun geen goddelijke eer en zijn godsdienst kan niet verontreinigd geacht worden door zijne denkbeelden aangaande de Aarde, de Zon, de Maan, de Sterren en de geesten der afgestorvenen. Deze toch zijn, evenals hij zelf, wel is waar van Goddelijken oorsprong, doch, ook even als hij zelf en de eindige wezens, van T'iën afhankelijk. Het zijn openbaringen van een hoogste macht, goddelijke krachten die buiten de natuur liggen, even als haar oorsprong T'iën; zij staan echter onder de heerschappij van T'iën en dienen hem. Ook niet het leven der natuur is zijn godheid. Hij ziet in de natuur niet een oppermachtige heerscheresse, aan wie hij machteloos is overgegeven; ook gevoelt hij zich niet weerloos overgegeven aan een blind noodlot, maar afhankelijk van een boven en buiten alles staanden en alles beheerschenden, redelijken, liefderijken God; van een positief bovennatuurlijke macht, die hij *T'iën* noemt. Het bewustzijn van T'iën's werkzaamheid, niet alleen in de natuurlijk zinnelijke, maar ook en bovenal in de zedelijke wereld, was al in de hooge oudheid bij den Chinees ontwaakt. Van daar dan ook dat zijn godsdienst zich boven het eindige verheft, het volbrengen van het goede als plicht, de volmaking als einddoel en T'iën zelf als voorbeeld ter navolging stelt.

Wordt het: »Wees volmaakt, gelijk uw Vader in den hemel volmaakt is", of het »Blijf u zelf getrouw" hem niet met evenveel woorden toegeroepen, het absoluut zedelijk ideaal, door den Chinees na te jagen, is: zijn aard, die Goddelijk en dus oorspronkelijk goed

is, niet te doen verstikken, maar zich zedelijk te ontwikkelen en zich zelf aldus getrouw te blijven.

Hij is gehouden den T'iën-to (weg Gods) te bewandelen en overeenkomstig de T'iën-li (wet Gods) te leven.

Bij al zijne handelingen behoort hij den Hemel tot voorbeeld te nemen.

»Vol, doch niet overvloeiend; rijk voorzien en niet hoogmoedig »(en uit hoogmoed losbandig); werken en niet stoffen op verdiensten, »is 's Hemels weg." [121])

De Heer verbiedt hem aan zijne driften en neigingen, aan zijnen waan, aan zijne laatdunkendheid den vrijen teugel te vieren. [122])

Die niet handelt overeenkomstig het voorbeeld hem door den Hemel gegeven; die trots den in de natuur en door het in den mensch geplant gevoel voor hetgeen in alle omstandigheden betamelijk is geopenbaarden wil des Hemels handelt, is in strijd met den Hemel; hij zal niet alleen niet slagen, maar zelfs in ongelegenheid, in gevaar zal hij komen en geen der beschermgeesten *(sin)* zal de hem door den Hemel toegezonden wordende onheilen in zegeningen kunnen verkeeren; geen hunner zal hem kunnen wedergeven hetgeen hem door den Hemel ontnomen wordt; van geen hunner zal hij met gunstig gevolg vrijstelling kunnen afsmeeken van de straffen, welke hem wachten, want die tegen den Hemel zondigt heeft niemand tot wien hij bidden kan. [123])

Is hij afhankelijk van T'iën en verplicht Diens weg te bewandelen, hij wordt daardoor nog geen willooze slaaf van T'iën. Als mensch toch is hij, boven alles op Aarde, begiftigd met een *lüng-hoen (sin-hoen)* of *sin*, die een sprankje van het goddelijke, de met zelfbewustheid levende ziel, of geest, is. Zijn ziel, of geest, datgene in hem dat hem mensch doet zijn, een deel van T'iën zijnde, zoo is de weg van T'iën ook *zijn* weg en de wet van T'iën ook *zijn* wet. Door den weg van T'iën te volgen, volgt hij dus *zijn* eigen weg en door te leven overeenkomstig de wet van T'iën, leeft hij dus, evenals T'iën, overeenkomstig zijn eigen wet. Door T'iën te dienen en aldus het bewustzijn van zijne afhankelijkheid van T'iën te toonen, voldoet hij aan zijn eigen wil; zijne vrijheid vindt hij in zijne afhankelijkheid van T'iën; de overgave van zich zelf aan het Opperwezen geschiedt uit bewustzijn van zijn éénheid met dat Opperwezen en is dus geheel vrijwillig.

Hij is de bewerker van zijn eigen geluk, of ongeluk. Naar gelang hij braaf of slecht is, wordt hij door T'iën beloond of gestraft. [124 en 125])
Zijn afhankelijkheid gaat dus op in vrijheid en zijn vrijheid in

afhankelijkheid; vrijheid en afhankelijkheid komen in zijn godsdienstig bewustzijn tot volle recht, vormen er een harmonisch geheel en gaan op in eene absolute eenheid. Met T'iën is hij één; hij is niet willooze slaaf, maar kind van T'iën.

Zijn ziel, of geest, een deel van T'iën zijnde, is dus onsterfelijk; gaat echter, na het aardsch omhulsel verlaten te hebben, niet op in T'iën, maar blijft met zelfbewuste individualiteit voortbestaan en, door middel van een gentiler en fijner lichaam op Aarde, in betrekking met deze wereld.

Het bestaan dezer overtuiging doet den dood te niet en blijkt uit het Odenboek, waar de zielen van drie vorsten gezegd worden in den hemel te zijn [126]), waar voorts gezegd wordt dat (de ziel van) Boen-ong, opstijgende en nederdalende (van de Aarde naar den hemel en omgekeerd) zich om en bij den oppersten Opperheer beweegt. [127])

Onbegrijpelijk is daarom de gewone opvatting der Europeanen van de vraag welke in den *Hè-loen* [128]) opgeteekend staat als gedaan door Koei-Lô aan Confucius en het antwoord van dezen. Volgens deze opvatting, deed Koei-Lô eene vraag naar hetgeen der ziel, of den geest, wacht, na het aardsch omhulsel afgelegd te hebben en was het antwoord van Confucius: »Wij kennen het leven nog niet; hoe zouden wij dan iets weten van hetgeen ons na den dood wacht?" Hieruit wordt dan de gevolgtrekking gemaakt dat Confucius niet geloofde aan een leven hiernamaals. Dat deze gevolgtrekking onlogisch is, springt in het oog. Eene verklaring toch dat men van het een of ander niets afweet, sluit de bewering nog niet in zich dat men aan het bestaan van dat een of ander niet gelooft. Confucius was veel te doorkneed in de literatuur van zijn land en veel te rechtzinnig Chinees om niet bekend te zijn met de algemeene overtuiging omtrent de onsterfelijkheid der ziel en die overtuiging niet te deelen. Uit volle overtuiging zoude hij den vrager verwezen hebben naar de volkstradities, als hij de vraag had opgevat als hebbende de strekking om zijn gevoelen te vernemen of er een leven aan gene zijde van het graf bestaat. De vraag luidt echter: »Ik »ben zoo vrij u naar den dood te vragen", waarop het antwoord van Confucius luidde: »Wij weten nog niets van de intrede in »het leven (dus van het begin van het leven); hoe zouden wij dan »iets van den dood (van het einde van het leven) weten?" Hieruit blijkt dat Confucius de vraag opvatte als hebbende de strekking om iets — eene philosophische verklaring — te vernemen omtrent de geheimzinnige scheiding van ziel (of geest) en lichaam,

welke *dood* genoemd wordt en niet als eene vraag naar het al dan niet blijven voortleven van de ziel (of geest) na den dood van het aardsche lichaam. Misschien meende de vrager ook wel dat Confucius hem eenige voorstelling kon geven van het toekomende leven en moet het antwoord aangenomen worden te beteekenen: »Wij »weten niets (van de naaste toekomst) van het leven; hoe zullen »wij dan weten *hoe* het na den dood zal zijn?"

Zoo volkomen is het geloof van den Chinees aan een voortbestaan der ziel met zelfbewuste individualiteit, na den dood van het aardsche lichaam, dat hij er nooit over geredekaveld, nooit angst voor het tegendeel geopenbaard heeft; het is voor hem iets natuurlijks, iets dat als het ware van zelf spreekt, zoodat het nooit bij hem opgekomen is moeite te doen om het te bewijzen. Zijn vertrouwen dat T'iĕn, van Wien zijne ziel afstamt, het goed zal maken met die ziel is zóó groot, dat het nooit bij hem is opgekomen er om te bidden; dat hij nooit getracht heeft nieuwsgierig een blik te slaan in het toekomende leven; dat hij nooit de onnoodige moeite heeft gedaan zich een voorstelling te maken van het *hoe* van dat leven. Omtrent dat *hoe* weet hij dan ook niets te zeggen; hij veronderstelt alleen dat het in den grond niet grootelijks verschillen zal van het *hoe* van het aardsche leven; dat het onderscheid alleen daarin bestaat, dat in dit leven alles substantieel en daarom betrekkelijk kolossaal is in vergelijking van den staat waarin alles in het toekomende leven zich bevindt, waar alles subtiel, etherisch, fijn, als het ware de essence slechts is van de aardsche dingen, weshalve hij dan ook uit zorg voor het welzijn der zielen van zijne afgestorvene betrekkingen, teneinde te voldoen aan een behoefte van zijn liefhebbend hart, aan zijne dooden zaken, welke zij tijdens hun leven op aarde het meest gebruikten, medegeeft in het graf en hen huizen, dienaars, enz., van papier, door verbranding nazendt. In de hooge oudheid schijnt het niet vreemd geweest te zijn aan de overledenen menschen als dienaren en dienaressen mede te geven in het graf. Nu en dan is zulks nog zelfs in lateren tijd geschied. Gewoonte is het echter in den historischen tijd niet meer geweest. Duidelijk is het dat aan dit medegeven van dienaren en dienaressen, van papieren woningen enz., geen offeridée ten grondslag ligt en het alleen uit vrome kinderlijke liefde geschiedt.

Denkbeelden omtrent een einde der wereld, omtrent eene opstanding en omtrent een wereldgericht, zijn in den alouden landsgodsdienst der Chineezen niet te vinden. Ook kent die godsdienst geen boos beginsel dat, tegenover en buiten God om, zelfstandig optreedt

en werkt, gelijk de duivel, of Satan, der Joden en Christenen, gelijk Angramainju, of Ahriman, van den Zarathustrischen godsdienst der Iraniers.

De aloude landsgodsdienst der Chineezen is niet in tegenspraak met zich zelf, gelijk het Buddhisme, dat een zich afkeeren van het zichtbare en eindige predikt en tevens menschlievendheid, ja, liefde voor al het geschapene, zonder te gevoelen dat hij, die geen medemenschen heeft voor wien het geschapene niet bestaat, onmogelijk menschlievendheid, liefde voor het geschapene kan oefenen.

Die godsdienst noemt het niet, gelijk het Buddhisme, verdienstelijk hen te onderhouden die goed vinden den hun door hunnen Schepper gegeven tijd en de hun gegeven krachten te verspillen aan een godsdienst van bespiegelingen, in stede van dien tijd en die krachten nuttig te besteden aan een werkdadigen godsdienst, door vervulling van zijne maatschappelijke plichten; noemt het niet verdienstelijk zijne natuur geweld aan te doen en door het celibaat het door de gansche Schepping verkondigd wordende: »Gaat heen en »vermenigvuldigt u" te weerstreven.

Doch waar schiet geen onkruid op? Waar dringt het ongedierte niet in?

Een dom bijgeloof, waar vond en vindt men het niet? Door aanrakingen met westelijke naburen waren, in de 6de eeuw vóór Christus, leerbegrippen in China gedrongen, die, door de behoefte aan opbeuring uit het zedelijk verval, dat in China bestond, daar dreigden de aloude Chineesche godsdienstige voorstellingen te verstikken. Dat zij bewaard bleven, heeft het Chineesche volk te danken aan Confucius.

Confucius (550—477 v. Chr.) is niet de stichter geweest van een nieuwe leer; hij heeft geen vorm van godsvereering, of eeredienst, in het leven geroepen; het woord Confucianisme is niet de naam van een godsdienst door Confucius gesticht, maar van die gezonde, aloude Chineesche godsdienstige begrippen en opvattingen en van de aloude Chineesche ethica, boven geschetst, tot welker bewaring Confucius machtig veel gedaan heeft, zonder ze tot een samenhangend geheel te vereenigen.

Met alle kracht welke in hem was bestreed hij het verval van zijn tijd, zoowel op zedelijk als op staatkundig gebied. Zijne antwoorden op de vragen van de grooten en ontwikkelden, omtrent de plichten van den mensch als individu en als lid der maatschappij tegenover zich zelf en tegenover zijne medemenschen, tastten, zonder

aanzien des persoons, het kwaad van zijn tijd, de zedelijke verbastering aan. Deze antwoorden werden door zijne discipelen opgeteekend en later vereenigd in den Taai-Haak [129]) Tiong-Jong [130]) en Loen-Gui [131]) de drie eerste der zoogenaamde Vier Boeken [132]) en hebben, met de door Confucius bijéénverzamelde, geordende, geschifte en bezorgde zoogenaamde Vijf Klassieken [133]) zijnde de Siang-Si [3]) Si-Kiïng [4]) Lé-ki [5]) Jik-Kiïng [6]) en Tj'oen-Tj'ioe [134]) onmiskenbaar grooten invloed uitgeoefend om het volk te bewaren voor latere algeheele ontaarding door het Taoïsme en het Buddhisme.

Zijne bovengenoemde werken en de door zijne discipelen uit zijn mond opgeteekende lessen zijn, door den in den Chinees levenden eerbied voor het voorgeslacht en door de hem aangeboren liefde tot de studie, de hoeksteenen van het Chineesche onderwijs geworden en hebben den Chinees zijn eigenaardig nationaal stempel doen behouden, door alle tijden heen, ondanks overheersching, of inwoning in den vreemde, ondanks Buddhisme, Mahomedanisme en Christendom. En tot hoeksteen van het Chineesche onderwijs hebben zij kunnen worden, dewijl zij niets bevatten dat vreemd is, ook geen persoonlijke gedachten of gevoelens van Confucius, of van dezen of genen, maar de nationale ondervinding van om en bij de twintig eeuwen, het geestelijk en staatsburgerlijk leven, het hartebloed der geheele natie. Zij hebben het zedelijk gevoel der natie wakker gehouden en ontwikkeld, even als haar verstand, en hebben daardoor de beginselen eener wijze regeerkunde ingang doen vinden, hetgeen aan Confucius gedurende zijn leven mislukt is. Deze beginselen hebben op hun beurt het Chineesche examenstelsel in het leven geroepen (c. 600 n. Chr.), waardoor de meest ontwikkelde geesten, zij die de meeste waarborgen aanbieden voor kennis en doorkneedheid in de nationale geschiedenis en in het nationale leven, tot bestuurders worden gekozen.

De kinderlijke liefde en eerbied voor de ouders — want de eer en het aanzien der kinderen strekken hunne ouders tot eer en stralen op deze terug — en de persoonlijke eerzucht, door staatsmanswijsheid in het gareel gespannen, hebben den ijver tot de studie tot een verbazingwekkenden graad aangevuurd, als gevolg waarvan China trotsch kan zijn op een groote schaar van mannen, genieën op verschillend gebied, wier literarische producten reusachtige monnmenten zijn van geleerdheid, scherpzinnigheid en wijsheid.

Zoo is Confucius tot op den huidigen dag de bron des heils geweest voor China, volkomen gerechtigd tot de hulde der dank-

baarheid der Chineesche natie, door welke hij niet als godheid, maar als de groote leermeester, als de baanbreker der letteren wordt vereerd.

Westerlingen hebben hem verweten de oorzaak te zijn geweest van een athéistischen geest waardoor de geletterde stand welke, gelijk boven vermeld is, aan hem zijn ontstaan te danken heeft, bezield zoude zijn, en door zijne leerstellingen den grondslag te hebben gelegd voor »*de spreekwoordelijke ongodsdienstigheid van den Chinees*" [135]). Kan zulk een verwijt met recht naar het hoofd geslingerd worden van den man die leerde: »Zoo gij tegen den Hemel »zondigt, hebt gij niemand tot wien gij bidden kunt", en kan een volk ongodsdienstig zijn dat de vermelde les als met de moedermelk inzuigt?

Een tijdgenoot van Confucius die ook veel invloed, doch onwillens een verderfelijken invloed heeft uitgeoefend in China, is Laocius, of Lao-tsĕ, [136]) geweest, geboren omstreeks het jaar 603 vóór Christus en hoog bejaard gestorven. Het aan hem toegeschreven werk, de to-tiïk-kiïng [137]) (of tao-teh-king, volgens de uitspraak in het mandarijnsch) wordt verschillend beoordeeld. Samuel Johnson [138]) een lofrede er op houdend, zegt onder anderen van dit werk dat — »a piece of sainthood as fascinating as it is transcendental — has »spoken like an oracle to each reader in his own tongue" en verder: »Nothing like this book exists in Chinese literature; nothing so far »as yet known, so lofty, so vital, so restful at the roots of strength; »in structure as wonderful as in spirit" en eindelijk op blz. 867: »The Tao-te-king is water from unseen wells, life from original »fountains".

Geen sinoloog die zich met ernst op de studie van genoemd werk heeft geworpen, heeft ooit zoóveel voldoening gehad van de moeite door hem besteed om het te begrijpen, dat hij ook maar het vierde gedeelte van al het schoons dat Johnson er van verhaalt er in heeft kunnen vinden, en nog bij zeer veel toekomende beoefenaars van de Chineesche taal en letterkunde zal Johnson's gevoelen omtrent den to-tiïk-kiïng op tegenspraak stuiten. Het is niet te loochenen dat er veel schoone, echt Christelijke leeringen in voorkomen; zij zijn echter onder paradoxen als begraven.

Moge de to-tiïk-kiïng ook een dieperen, geestelijken zin in zich bevatten, deze is voor weinigen vindbaar. Dikwijls grenst het aan het onmogelijke den to-tiïk-kiïng zonder een willekeurige uitlegging — de woorden in hunne gewone beteekenissen nemende, dus zonder

met de woorden te goochelen — zóó te vertalen dat men eene gezonden, logischen zin krijgt. De meeste volgelingen van Laocius' leer vatten den to-tiïk-kiïng, waarin die leer vervat is, letterlijk op en werden in het woud en in het gebergte peinzende kluizenaars, waar, gelijk hunne geestverwanten rondstrooiden, velen hunner door onthouding en meditatie onsterfelijk werden.

Zulke onsterfelijken heeten *siën* [139]) en zijn natuurlijk niets meer dan producten der fantaisie; hun wordt geen hulde, of eer, bewezen.

Is het Buddhisme, gelijk bekend is, eene variëteit van het Brahmanisme en het Buddhisme in China eene secteleer, Laocius' leer, zooals die werd opgevat en beoefend door hare volgers, het zoogenaamde Taoïsme, is eene Chineesche variëteit van die secteleer, zonder hare verwantschap daarmede te willen erkennen; een mengsel van den alouden landsgodsdienst en van sectarisch Buddhisme; een onecht kind dat zijne vreemde moeder niet kennen wil, zich uitgeeft voor een echt kind des huizes, maar door trekken en kleur een buitenlandsche, Indische afkomst verraadt.

De Taoïsten gaan niet zoo ver als de Buddhisten dat zij een niet-begeeren-te-bestaan prediken, maar toch keeren zij zich, gelijk de Buddhisten, van de wereld af. De leer van Laocius, zooals zij werd opgevat, predikt geestelijke zelfmoord door contemplative ascese, door een terugkeer tot den kindschen tijd der volkeren en hield de geestelijke ontwikkeling harer volgelingen tegen.

Zij werd, zoo zij het niet van den beginne af was, van den mensch, die zich niet schikken kan in de levensverhoudingen waarin hij door het Opperwezen geplaatst is, het streven om de banden, hem door het Opperwezen aangelegd en die hij niet wil verdragen, losser te maken, of te verscheuren; het streven van den geest die meent zijne afhankelijkheid van het Opperwezen, zoo niet geheel te kunnen afschudden, dan toch zooveel mogelijk illusoir te kunnen maken. De vrijheid treedt bij den Taoïst, zonder door het zedelijk gevoel bestuurd en beperkt te zijn, op den voorgrond. Zijn streven naar onafhankelijkheid deed hem zoeken naar het levenselixer, dat hem de onsterfelijkheid moest geven, en deed hem zoeken naar het geheim om goud te maken: hij werd alchemist. Uit den stand der hemellichamen gaf hij voor voorspellingen te kunnen doen: hij werd sterrenwichelaar.

Hij bezwoer den wind door dollemansfratsen; gaf voor ziekten te genezen, betooveringen te verbreken, tegen ziekten en betooveringen te beveiligen, onkwetsbaar in den strijd te maken, kwel-

geesten en schadelijk ongedierte te bezweren en in toom te houden, alles door middel van strooken papier, voorzien van door hem daarop getrokken cabalistische figuren: hij is dus toovenaar. Deze strooken papier vinden onder de dom bijgeloovige menigte grage koopers en brengen hem meer op dan zijne alchemie gedaan heeft.

Geheel in overeenstemming met zijn bovenomschreven karakter zijn de symbolen op zijn priestergewaad. Daarop vertoont hij ons het beeld van den t'aai-kiïk [8]) omgeven door de aloude acht waarzeggingsdiagrammen, [140]) te midden van voorstellingen van sterrebeelden. Deze symbolen teekenen hem niet als natuurpriester [141]), maar stempelen hem tot astroloog, waarzegger, toovenaar, duivelbanner. De t'aai-kiïk toch, omgeven door de acht waarzeggingsdiagrammen, wordt als middel tot afwering van kwelgeesten en schadelijke invloeden, veel aangebracht boven huisingangen, of op de deurvleugels, en in deze beteekenis komt dit figuur ook voor op het priestergewaad van den Taoïst en in den verguld houten knop zijner van zwart paardehaar gevlochten muts. Deze knop, welke een half geopende lotusbloem voorstelt, verraadt de affiniteit van het Taoïsme met het Buddhisme, van welke leer de lotusbloem een symbool is.

Het aloude Chineesche geloof aan een Opperwezen, T'iën geheeten en aan beschermgeesten (*sin*, of *sin bïïng* [58]) wordt door het Taoïsme niet alleen niet aangetast; het bouwt er zelfs op voort. Het redeneerde den alouden T'iën niet weg, maar zweeg hem dood en nam eenen T'iën-kong [142]) (spreektaal: T'i-kong) d. i. *Hemelheer* of *Heer Hemel* aan, aan wien het T'iën's titel van *Hong-siang-té* [143]) met bijvoeging van het attribuut *guiok* [144]), d. i. *edele*, als pasklaar toekende. Van dezen T'iën-kong (T'i-kong), of *Guiok-Hong-siang-té*, d. i. *Edele Groote Opperheer* verhaalt de Taoïst nagenoeg dezelfde legende als de Buddhist van zijn Buddha. Hij is de zonnegod, wiens incarnatie de uit eene maagd geboren eerste Taoïstische paus uit het geslacht Tio [145]) is geweest. Door den titel misleid, denkt de Chinees, ja, denkt zelfs menigéén die zich uitgeeft voor Taoïstischen priester, dat hij den klassieken T'iën voor zich heeft, als hij aan den T'iën-kong (T'i-kong) offert, of tot hem bidt.

Dit bedrog, gepleegd door usurpatie van titels, heeft dus, wel is waar, den klassieken T'iën niet kunnen onttroonen en uit de harten der groote massa van het volk bannen, het heeft echter van Hem een karikatuur gemaakt. De grootsche, heerlijke T'iën is er door vernederd. Hij heeft als T'iën-kong (T'i-kong) — gelijk de beschermgeesten, zijn ondergeschikten — een menschelijken geslachts- en vóórnaam en zijns gelijken. Tal van Taoïstische beschermheiligen

voeren met hem den titel *te*[40]), terwijl afbeeldingen van hem gemaakt en boven huisaltaren worden aangebracht.

In zijn tempels verraadt het Taoïsme wederom zijn verwantschap met het Buddhisme door zijn trits, welke de Saam-Tjiïng, d. i. *de drie Reinen* heet; deze trits bestaat uit:

1. *T'aai-Siang-Lo Koen*[147]), of Laocius, de stichter der secte;

2. *Guoan-Si-T'iën-Tjoen*[148]) of *Poan-Kô*[149]), de Ur-mensch, die hemel en Aarde uit den chaos beitelde;

3. *T'ong-T'iën-Kaauw-tjoc*[150]) d. i. *De Wereldleeraar*; wie hiermede bedoeld wordt is duister.

Taoïsten en Buddhisten hebben dan ook steeds wonderwel in harmonie met elkander geleefd. Kwam de eene secte in het nauw, de andere trad op als haar voorspraak en bewerkte hare wederaanneming in genade door de Regeering.

Tegen het bedrog van het verachtelijke Taoïsme heeft het Confucianisme een zwaarderen strijd te bestaan dan tegen het Buddhisme dat door zijn ziekelijke wanhoop weinig, maar door een rustelooze verspreiding van ethische geschriften[151]) in groote verscheidenheid, een gunstigen invloed op de deugden van het volk uitoefent.

Het Buddhisme werd in het jaar 66 na Christus in China gebracht. Zijne verbreiding begon eerst in de 3de eeuw onzer jaartelling en maakte zóó langzaam vorderingen, dat tot heden toe China, of maar eenig gedeelte er van, niet gezegd kan worden Buddhistisch te zijn.

Buddhistische zedelessen worden wel door velen opgevolgd, de overgroote meerderheid oordeelt echter de begrippen van den alouden landsgodsdienst, in de aloude klassieken door Confucius bewaard, toch redelijker dan de afgetrokken redeneeringen omtrent het ongeziene, dan dat zij, uit volle overtuiging van de grootere waarde van het Buddhisme, deze leer zoude omhelzen. Onder de vrouwen telt zij in China de ijverigste volgelingen. Buddhisten zijn in China eigenlijk alleen de monniken of priesters en de nonnen, die meest in voor beide sexen afzonderlijke kloosters bijéénwonen. Zij worden als onorderlijke ledigloopers, als bedriegers en afzetters met een zekere minachting beschouwd, overigens verdraagzaam getolereerd. Op hunne inteekeningslijsten wordt steeds ingeteekend en in sterfhuizen van rijken worden hunne diensten veelal ingeroepen, doch meer om veel geld te verkwisten en alzoo vertoon te maken dan uit geloof aan het doeltreffende dier diensten.

—

Men verwijt den Chinees ongodsdienstigheid. Godsdienstige geestdrift, godsdienstige dweeperij mist hij; zijne ziel dorst niet naar God, gelijk een hert schreeuwt naar de waterstroomen; hij hongert en dorst niet naar de gerechtigheid en nooit heeft hij getracht zijne godsdienstige voorstellingen aan anderen mede te deelen, veel minder op te dringen; het ontbreekt hem aan religieuse innigheid; bij voorkeur houdt hij zich bezig met het practische leven. Is hij daarom ongodsdienstig? Is niet de invloed van de godsdienstige voorstellingen op de maatschappelijke instellingen en gebruiken en op de denkwijze van een volk, de juiste maatstaf ter beoordeeling van zijn godsdienstigheid? Immers ja. Welnu, dan doet men het Chineesche volk onrecht aan, niet alleen door het ongodsdienstig te noemen, maar zelfs wanneer men het, met betrekking tot zijne godsdienstigheid, niet een der eerste plaatsen onder de volkeren aanwijst. Het gansche gebouw toch zijner staatsinrichting en wetgeving, zijner zeden en gewoonten en gebruiken rust op de »vijf verhoudingen" [152]) of de »vijf banden", zijnde:

1. de band tusschen den vorst en zijne onderdanen;
2. die tusschen den man en zijne vrouw;
3. die tusschen vader (en moeder) en zoon (hunne kinderen);
4. tusschen broeders (en zusters) onderling;
5. tusschen vrienden.

Gevoegelijk zouden zij de »vijf pilaren" van de Chineesche maatschappij genoemd kunnen worden; zij hebben den weg Gods [119]) tot grondslag en zijn opgetrokken overeenkomstig de wet Gods [118]).

Kan de wijze waarop een volk zich in betrekking stelt met zijn Opperwezen, kan zijn eeredienst niet als hoofdbewijs, veel minder als eenigst bewijs gelden voor zijne godsdienstigheid; uit de meer of minder getrouwe waarneming van de openbare, of huiselijke godsdienstige verrichtingen en de meer of minder getrouwe opvolging van de gebruikelijke godsdienstige ceremoniën spreekt toch ook zijn godsdienstig gevoel; en is het dan te ontkennen, dat een diep gewortelde religieusiteit spreekt, bij voorbeeld uit het ontsteken en offeren van reukstokjes bij de hoofddeur, 's ochtends vroeg en dikwijls ook met het vallen van den avond, door velen dagelijks en door een ieder op den 1sten en 15den dag van elke Chineesche maand; uit het tempelwaarts trekken op nieuwjaarsmorgen; uit het medenemen bij vertrek uit China en het toezenden aan vrienden en familiebetrekkingen in het buitenland van asch uit het offervat van den tempel en uit het op de borst dragen van die asch even als

uit het bewijs van ontzag voor het Opperwezen en Zijn helpers, de *sin*, dat men vinden kan in het *ké-tjoa* [153])?

Wil men onverschilligheid voor godsdienstige zaken er in zien, dat hij met zijne tempels zoo vrijzinnig te werk gaat? De Chinees beschouwt zijn tempel niet als de woonplaats van den beschermgeest, wiens beeld daarin staat, want dan zouden van dien geest evenveel maal honderdduizend exemplaren bestaan als er tempels en huisaltaren voor hem opgericht zijn; neen, die geest wordt bij elke godsdienstoefening uitgenoodigd in het beeld, zijn tijdelijken zetel, plaats te nemen en is dus dàn alleen in den tempel tegenwoordig. Is hij er niet, dan is de tempel gelijk aan elk ander gebouw en wel een publiek gebouw. Waar blijft dan het oneerbiedige, de heiligschennis, als reizigers, met of zonder vee, daar een schuilplaats zoeken tegen een opkomend onweder, of er hun nachtkwartier opslaan?

Dat Buddhisme en Christendom geen belangrijken invloed op het gemoed van de Chineesche natie hebben uitgeoefend, de reden er van moet niet gezocht worden in verstokt materialisme; bij den Chinees toch heeft al van oudsher een zuiverder voorstelling van de Godheid post gevat dan het Buddhisme hem geven kan, terwijl de Christenen, door sektegeest en nederzien op hetgeen zij niet genoegzaam kennen en dus niet naar waarde schatten kunnen, den waren weg gemist hebben om den Chinees te overtuigen dat de zuivere leer van onzen Christus, zooals wij die in de vier Evangeliën, ontbloot van alle dogmatische sofisterijen vinden, den mensch tot eene hoogere godsdienstige ontwikkeling voert dan tot nog toe eenige andere leer ter wereld heeft kunnen doen.

Hierbij moet in rekening gebracht worden het gevoel van eigenwaarde dat, sterk ontwikkeld door de ondervinding gedurende meer dan vijfdehalf duizend jaar tot op eerst betrekkelijk korten tijd geleden opgedaan: dat geen volk ter wereld een hooger standpunt heeft bereikt dan hij, hem met weinig geestdrift heeft kunnen bezielen om het oude goede voor het nieuwe op te geven.

Met zijne gedachten loopt de Chinees niet vluchtig over de zaken heen; hij denkt diep en overlegt rijpelijk en blijft dan vasthouden aan hetgeen hij eenmaal als waar, als juist, heeft erkend; geen wantrouwen in zich zelf slingert hem dan heen en weder en doet hem opnieuw en nogmaals en andermaal de zaak bezien en bepeinzen. Deze eigenschap, gevoegd bij de ondervinding dat geen volk hem overtrof: was er meer noodig om hem een machtig zelfvertrouwen te schenken? Voor hem bestaat geen *mâjâ* (illusie, schijn, misleiding, begoocheling) gelijk voor den Ariër, die door zijn rus-

teloos zoekenden geest in alles, zelfs in de meest alledaagsche zaken, *mâjâ* ontdekt, waardoor hij dan weder opgezweept wordt om de waarheid te vinden en, door invloeden van klimaat als van anderen aard, in het Westen door werkdadigheid meer harmonisch zich heeft ontwikkeld en dien hoogen trap van beschaving heeft bereikt waarop hij thans staat, en in het Oosten, in het Gangesland, door droomerig peinzen en door bespiegelingen, een kolossale zelfkweller, een wanhopige is geworden.

Door het gemis van deze Arische eigenschap is de Chinees in ontwikkeling zóó langzaam toegenomen dat zijne kunsten en wetenschappen, vergeleken bij die der Westerlingen, een stationair karakter vertoonen. Voor hem bestaat stabiliteit; voor den Westerling niets dan *mâjâ*, en dus ook hierin, evenals in zooveel andere opzichten, is hij de tegenovergestelde pool van den Westerling. Is hij daarom te beklagen? De Ariër die hierop een antwoord weet, gedenke *mâjâ*, alvorens dat antwoord uit te spreken. De Chinees beklaagt zich niet en bedriegt zich niet, want voor hem bestaat geen *mâjâ*. Rustig gaat hij zijn weg, zonder zich te bekreunen om hetgeen andere volken van hem denken; niet met zelfgenoegzame opgeblazenheid, doch dewijl hij er wel dagwerk aan zoude hebben, als hij zich de moeite wilde geven alle scheeve voorstellingen, welke men zich van hem maakt en de onrechtvaardige oordeelvellingen daaruit spruitende, te bestrijden. Vooral door den Westerling, zijn tegenovergestelde pool, wordt hij bijna doorgaande, verkeerd beoordeeld.

De Westerling die de Chineesche taal niet kent, niet goed t'huis is in de Chineesche literatuur en niet geheel Chinees is geworden in zijn denken, spinne met zijn westerschen geest geen gevolgtrekkingen uit Chineesche praemissen, want een groot toeval zoude het zijn als zijn gedachtengang overeenkwam met dien van een Chinees.

Onbekend met de taal, moet hij zich verlaten op vertalingen, welker waarde hij niet beoordeelen kan en die veeltijds veel te wenschen overlaten; onbekend met aangenomen beginsels, faktoren, op welke de Chinees let, over het hoofd ziende, geraakt hij op een dwaalspoor; zijne conclusiën zullen in strijd zijn met die van den Chinees; verkeerde oordeelvellingen worden geboren, of, zoo zij bereids bestaan, bestendigd, en het Chineesche volk blijft het slechtst begrepen volk der aarde.

Batavia, April 1883.

AANTEEKENINGEN.

Men houde in het oog, dat de transcriptie der Chineesche woorden in bovenstaand opstel is geschied in het dialekt van *Tjiang-tjioe* (漳 州) der provincie *Hok-kiĕn* (福 建).

1) 神. 2) Romeinen VIII: 9[b]. 3) 尙書. 4) 詩經. 5) 禮記. 6) 易經. 7) 元氣, d. i.: Het oorspronkelijke gas, of: de oorspronkelijke damp (of adem). 8) 太極. 9) 陽. 10) 陰. 11) 太陽, d. i.: Het groote *iang*. 12) 太陰, d. i.: Het groote *im*. 13) 小陽, d. i.: Het kleine *iang*. 14) 小陰, d. i.: Het kleine *im*. 15) 易繫辭。太極是生兩儀. 16) 說文。天之精華凝結而爲日月星辰. 17) 天文志. *a* 日爲太陽之精主生養恩德人君之象也. *b* 月乃太陰之精以之配日女后之象也. 18) 春秋說題辭。日之精散而爲星. 19) 說文。地之靈氣融結而爲山川河嶽. 20) 天. 21) 地. 22) 一. 23) 第一. 24) 大. 25) 白虎通。天居高理下. 26) 宋世家。天處高而聽卑. 27) 詩大雅。昊天孔昭. 28) Id. 昊天不忒. 29) Id. 天生烝民. 30) 蔡仲之命。皇天無親惟德是輔. 31) 詩周頌。敬之敬之天維顯思命不易哉無曰高高在上陟降厥士日監在茲. 32) 湯誥。天道福善禍淫. 33) 書泰誓。惟天惠民. 34) 書洪範。惟天陰騭下民相協厥居. 35) Zie 16) en vergelijk hierbij Jac. X: 17.

36) 仁. 37) 趙汝楳易註。雷者天之威雨者天之澤. 38) 上帝. 39) 皇上帝; zie voorts 書湯誥 en 詩小雅。有皇上帝伊誰云憎. 40) 帝. 41) Vergelijk hierbij Exod. VI: 2; XX: 2. 42) 詩小雅。蒼天蒼天視彼驕人矜彼勞人. 43) 蒼 is het teeken voor de zachte, frissche, groene kleur van het jonge gras en van de jonge blaadjes met welke de lente zich tooit. 44) 爾雅。春爲蒼天. 45) Revue de l'histoire des Religions, tome IV N°. 6, p. 258. 46) S. Wells Williams, The Middle Kingdom, Vol. II, p. 309 & 310. 47) 書泰誓。元后作民父母. 48) 詩小雅。悠悠昊天曰父母且. 49) 中庸。郊社之禮所以事上帝. 50) Dr. Otto Pfleiderer, Geschiedenis van den godsdienst; vertaling van H. A. Gillot. Dl. I, bl. 207. 51) Id. 52) 神者天之陽精. 53) 示. 54) 申. 55) Zoude er geen etymologische verwantschap bestaan tusschen het Latijnsche woord re*li*gio en het Chineesche 禮 *li* en tusschen het Latijnsche *genius* en het Chineesche 神 *sin*, of (Mandarijnsch) *sjin*? 56) 天神. 57) 明神. 58) 神明. 59) 神農. 60) 周語. 61) 五嶽. 62) 五帝. 63) 黃帝. 64) 顓頊. 65) 帝嚳. 66) 帝堯. 67) 舜帝. 68) 三王. 69) 夏禹. 70) 商湯. 71) 周武王. 72) 五行即金木水火土也. 73) 該. 74) 少昊 (2597 v. Chr.). 75) 蓐收. 76) 鬼 *koei* (Cantonsch: *kwai*) door de Europeanen steeds ten onrechte vertaald door *duivel*. Zie bl. 15. 77) 金天白帝. 78) 重. 79) 勾芒. 80) 木天青帝. 81) 脩. 82) 熙. 83) 元冥 of ook 玄冥. 84) 水德星君. 85) 黎. 86) 祝融. 87) 火神爺. 88) 火德星君. 89) 句龍. 90) 共工. 91) 后土. 92) 社. 93) 土地公. 94) 大伯公. 95) 棄. 96) 周. 97) 稷. 98) 器. 99) 形. 100) 身. 101) 氣. 102) 陰氣. 103) 魄. 104) 人鬼. 105) 鬼. 106) 祇 of 地祇. 107) 魁 of 魅. 108) 聦. 109) 覺神. 110) 靈魂 111) 神魂. 112) 神

主. 113) 神位. 114) 書泰誓上。惟人萬物之靈. 115) 禮。天無二日土無二王. 116) 書泰誓上。天佑下民作之君作之師. 117) 天子. 118) 天理. 119) 天道. 120) 書湯誥。惟皇上帝降衷於下民. 121) 越語下。天道盈而不溢盛而不驕勞而不矜其功. 122) Id 淫佚之事上帝之禁也. 123) 論語。獲罪於天無所禱也. 124) 蔡仲之命。皇天無親惟德是輔. 125) 湯誥。天道福善禍淫. 126) 詩大雅。三后在天. 127) Id. 文王在上於昭於天又文王陟降在帝左右. 128) 下論卷三。敢問死曰未知生焉知死. 129) 大學. 130) 中庸. 131) 論語. 132) 四書. 133) 五經. 134) 春秋. 135) Dr. Legge en J. J. M. de Groot in zijn Jaarlijksche feesten en gebruiken der Emoy-Chineezen, dl. II, bl. 545. 136) 老子. 137) 道德經. 138) Oriental Religions. China. 139) 仙. 140) 八卦. 141) J. J. M. de Groot, Jaarlijksche feesten en gebruiken der Emoy-Chineezen, dl. I, bl. 46. 142) 天公. 143) 皇上帝. 144) 玉. 145) 張. 146) 三清 147) 太上老君. 148) 原始天尊. 149) 盤古. 150) 通天教主. 151) 勸世文. 152) 五倫. 153) 解誓 *ké-tjoa*, d. i. eenen eed losmaken, daarvan ontheffen. Als men bijv. bij huiselijke oneenigheden, in toorn ontstoken, zweert: zijne vrouw, zijnen zoon, of één of meer zijner kinderen niet langer als zoodanig te zullen erkennen, als men, wanneer de toorn zich gelegd heeft, berouw of spijt daarover gevoelt, dan verleent een vriend, of een mannelijk verwant, zijn tusschenkomst bij de Godheid, om bij Haar den eed ongedaan te maken. Hij verklaart haar, dat de eed gedaan is in arren moede; dat de persoon, die den eed gedaan heeft, berouw er over gevoelt, het onbetamelijke er van inziet en smeekt, dat dezelve door Haar als ongedaan moge worden beschouwd. Hij smeekt der Godheid de zonde, gedaan door het doen van dien eed te willen vergeven en den eed niet te willen gedenken. Daarop heeft de volgende symbolische handeling plaats: met vijfkleurig-, of met geel offerpapier, dus met papier

dat alleen aan *T'iën* en aan de beschermgeesten (*Sin-bûng*) wordt geofferd, wischt hij den te zuiveren persoon den mond af en offert de zonde, met welke die mond bezoedeld was, der Godheid, door het papier, waarop de zondesmet geacht wordt symbolisch te zijn overgegaan, in brand te steken, op eene zeef, onder voortdurend schudden te doen verbranden, en de asch, door de mazen van de zeef heen, in den wind weg te schudden. Door het door de zeef schudden van die asch, wordt de daarop klevende eed zinnebeeldig aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen, terwijl door het verstuiven van de asch, zinnebeeldig blijkt, dat de eed niets reëels bevatte; dat de persoon, die hem deed, geen voor iemand nadeelige bedoelingen er mede heeft gehad, dat dezelve zonder boos opzet, alleen in drift gedaan en dus van geen beteekenis is. Dit ontheffen van eenen eed kan dus alleen plaats hebben als de eed in drift, zonder voorbedachten rade, is uitgesproken en niet bekrachtigd werd door eenige symbolische handeling in overeenstemming met de uitgesprokene zelfvervloeking.

April 1883. M. v. F.

M[R]. L. W. C. VAN DEN BERG'S

BEOEFENING VAN

HET MOHAMMEDAANSCHE RECHT

DOOR

DR. C. SNOUCK HURGRONJE.

II.

„... ad hunc usque diem nemo, quod sciam,
„sibi proposuit, jus Mohammedanum in artem
„redigere."
VAN DEN BERG, Acad. Proefschr. pag. I.

In het eerste gedeelte onzer critiek [1]) bespraken wij van den Berg's behandeling van de „grondslagen of beginselen der plichtenleer" en van de voornaamste plichten der geloovigen jegens Allah; ons rest dus de bespreking van datgene, wat hij over het eigenlijke Recht ten beste geeft, de beoordeeling zijner behandeling van het tweede hoofddeel van den *fiqh*, dat de *verhouding der menschen onderling* regelt.

---

1) Zie Ind. Gids, Februari 1884, blz. 363—434. Door omstandigheden buiten toedoen des schrijvers moest de druk van dat artikel zoo snel plaats vinden, dat eenige storende drukfouten eerst hier verbeterd kunnen worden:
Blz. 366. zoo *zoo recente*, lees: *zoo recente*.
„ 870. de exorbitanten, lees: den ex.
„ 380. tradieverzamelingen, lees: traditieverzamelingen.
„ 387. *noot. catagorieën*, lees: *categorieën*.
„ 393. *onder het onder het bereik*, lees: *onder het bereik*.
„ 399. van minarets voor, lees: van minarets voorzien.
„ 414. hebben hier des schrijvers phantasie, lees: heeft enz.
„ 426. *welke wen in zijn huis heeft*, lees: *welke men* enz.
„ 428. *noot* 2. le haute position, lees: la haute position.
„ 431. voorschritten, lees: voorschriften.
„ 433. treedt bij hem natuurlijk op den achtergrond, lees: treedt bij hen enz.

Ieder die bedenkt, dat wij met onze vroegere opmerkingen nog niet het ¼ van de „Beginselen" doorgestrompeld zijn, zal ons dankbaar wezen voor de verzekering, dat de grootte van dit vervolg niet naar den „regel van drieën", maar naar de billijke eischen van den beoordeelden schrijver en van een oordeelkundig publiek berekend zal zijn. Tot een streng afkeurend oordeel zal geen lezer van hetgeen wij reeds gaven, ons onbevoegd verklaren; maar de schrijver, die indertijd een proefschrift over het koopcontract en daarmêe verwante contracten naar het Moh. recht schreef, zou recht hebben tot ergernis, wanneer wij de bladzijden, aan die onderwerpen in zijn handboek gewijd, stilzwijgend voorbij gingen. Hoewel dus die onderwerpen van het handboek slechts een zeer klein gedeelte in beslag nemen; hoewel zij inderdaad slechts bij eene veel vollediger behandeling van den fiqh belangstelling zouden kunnen wekken en de medegedeelde bepalingen voor de geheele Mohammedaansche wereld uiterst weinig, voor Indië in het geheel geen belang hebben, zullen wij dienaangaande een weinig uitvoeriger moeten zijn, dan de zaak op zichzelve wel schijnt te rechtvaardigen. Maar daar wij bovenal schrijven voor lezers, die in den „Islam in O.-Indië" belangstellen, zullen wij overigens een en ander mededeelen uit onze aanteekeningen over die onderwerpen, die voor de O. Indische geloovigen iets beteekenen. Wij mogen erbij voegen, dat juist diezelfde zaken ook uit een algemeener oogpunt de meeste aandacht verdienen.

Ons zooveel mogelijk bekortende en ons voorbehoudende, op sommige onderwerpen in een ander verband te gelegener tijd terug te komen, doorloopen wij dus achtereenvolgens enkele hoofdstukken van elk der *vier* nog niet besproken *Deelen* van v. d. B.'s „*Beginselen*", welke resp. *Over de rechtshandelingen*, *Over het personen- en familierecht*, *Over het strafrecht* en *Over het staatsrecht* handelen.

De rechtshandelingen. „Heb ik tot hiertoe de Arabische rechts„geleerden, behoudens enkele uitweidingen, op den voet *kunnen vol„gen* [1]), nu ik op het gebied van het vermogensrecht treed, is zulks „niet meer doenlijk. Het volslagen gebrek toch aan systematische „behandeling maakt hunne werken ten eene (*sic*) male onverstaanbaar, „indien men niet, vooraf toegerust met Europeesche rechtsbegrippen, „*in elke der door hen behandelde casuspositiën de rechtsverhoudingen ont„leedt*, *en op die wijze de door hen gevolgde beginselen vaststelt* [2]). Daar „zulk eene voorafgaande studie van het Europeesche recht bij de

1) Ik cursiveer, om allen denkbaren nadruk te geven aan het woord: *kunnen*; wij moeten natuurlijk op gezag des schrijvers aannemen, dat hij in staat zou zijn geweest, de bedoelde Arab. schrijvers te volgen; dat hij dit niet heeft gedaan, toont het eerste deel van deze onze studie op elke bladzijde aan.

2) Ik cursiveer.

„meerderheid dergenen, voor wie dit werk bestemd is, niet kan on-„dersteld worden, *en men bovendien zich niet zelden de lezing van een „groot aantal casuspositiën moet getroosten, om tot de vaststelling van een „enkelen rechtsregel te geraken* [1]), terwijl andere rechtsregelen slechts ter-„loops worden aangestipt, en dus licht over het hoofd worden ge-„zien, zoo is het mij wenschelijk voorgekomen het vermogensrecht „min of meer in den vorm over te gieten, waarin men eenmaal ge-„woon is het bij ons behandeld te vinden.” Aldus van den Berg [2]) ter inleiding. Wel zijn die regelen erop aangelegd, den lezer een diepen indruk te geven van den door v. d. B. verrichten reuzenarbeid. Arabische fiqhboeken reproduceeren is vervelend, maar, mits men een behoorlijken commentaar gebruike, gemakkelijk; daarentegen in elke casuspositie de rechtsverhouding ontleden en zoo beginselen vaststellen, waarbij men zich de lezing van vele casuspositiën [3]) moet getroosten om tot de vaststelling van een enkelen rechtsregel te geraken.... wie is tot zoo groote dingen bekwaam? De lezer stelle zich gerust; de geheele beschouwing is onjuist en v. d. Berg heeft haar dan ook wel uitgesproken, maar er niet naar gehandeld.

Nogmaals zij hier herinnerd, dat de *Fiqh*, hoewel gewoonlijk in Europa „Mohammedaansch *Recht*” genoemd, van hetgeen wij onder Recht verstaan, in wezen onderscheiden is. Niet alleen door zijn inhoud; niet alleen omdat de Fiqh ook de verhouding van *God* en mensch regelt; maar ook en vooral door de grondslagen, waarop de Fiqh, de Plichtenleer berust. De *plichten* van den geloovige in hun geheelen omvang, zooals zij middellijk of onmiddellijk *alle door Allah* hem zijn *voorgeschreven*, worden in de fiqhboeken in hoofdzaak steeds in dezelfde volgorde behandeld. Hunne eenheid, hun samenhang vinden al die voorschriften dus in *de Godheid, niet* in door den mensch begrepen *beginselen*. Aan het hoofd van elk hoofdstuk van den Fiqh zou men dan ook eene of meer Qorānplaatsen of Overleveringen (of beide) kunnen stellen, die als de tekst van de preek te beschouwen zijn. Niet alleen *de beginselen* zijn *direct van God gegeven*, neen ook *de toepassing in bijzonderheden* is in tallooze gevallen door Allahs eigen ondubbelzinnig woord geregeld. Wij kunnen verder gaan: voor ons, niet-Mohammedanen, is de verklaring en aanvulling van Allahs woorden door Mohammeds sonnat slechts ten deele een *nieuw* wetgevend element, daar de Profeet ons als auteur van den Qorān geldt. Beide, *Qorān* en *Sonnat*, hoofdbronnen van den Fiqh, hebben dit gemeen,

---

1) Ik cursiveer. 2) Bladz. 73.

3) In zijne dissertatie zeide v. d. B. (blz. VII) nog stouter, dat vaak „ex *decem foliis* vix una juris regula expiscari possit”; over het geheel zijn de hier besproken hoofdstukken zoowel als de Inleiding tot de „Beginselen” eenvoudig onveranderde reproductiën van den inhoud van dat proefschrift.

dat zij beslissingen bevatten over gevallen, die zich in Mohammeds leeftijd voordeden en waarin deze zich dikwijls door zijn godsdienstig gevoel, vaker nog vooral in den lateren tijd door den drang der wisselende omstandigheden liet leiden. Van daar velerlei tegenstrijdigheden, waarvan wij den oorsprong deels in de omstandigheden des tijds, deels in Mohammeds veelszins raadselachtige persoonlijkheid vinden..., die echter voor de geloovigen hare hoogere eenheid vinden in Allahs heilige, ondoorgrondelijke willekeur. Dat déze contracten geoorloofd, géne verboden, déze geldig, géne ongeldig zijn, heeft evenzeer als de ritueele voorschriften zijn grond in dien voor menschelijke ontleedkunde ontoegankelijken Wil Gods. Wie derhalve „vooral toegerust met Europeesche rechtsbegrippen" hier door ontleding rechtsbeginselen wilde gaan vaststellen, zou een even ijdel werk verrichten als hij, die het *metrum* van een goed geschreven stuk *proza* bepalen of de gedachte van den *Faust* in de abstruse vormen eener wijsgeerige school verklaren wilde.

Er is echter een zeker beperkt gebied, waarop *naar dienzelfden goddelijken wil*, onder behoorlijke controle en naar zekere vaste regelen, het menschelijk verstand werkzaam mag wezen. Geleerden, die aan zekere eischen voldoen wat geloof en kennis betreft, mogen met behulp van eene zeer primitieve analogistische methode Allahs wetten toepassen en nader uitwerken. Zij mogen in zekere gevallen bepalen, wat in hunne terminologie de oorzaak (عِلَّة) eener wet heet, om zoodoende hare al- of niet-toepasselijkheid op andere dan in de heilige teksten zelve genoemde dingen te leeren kennen. Men wachte zich voor de hieruit maar al te vaak gemaakte verkeerde gevolgtrekkingen; het is er verre van daan dat de Moh. geleerden zich het recht zouden toekennen naar de *oorzaak* eener goddelijke wet *in onzen zin*, naar haar beginsel onderzoek te doen. Een voorbeeld zal dit ophelderen. In gezaghebbende teksten wordt *woeker* [1]) uitdrukkelijk verboden ten opzichte van goud, zilver, tarwe, gerst, dadels, rozijnen en zout. Terwijl nu de Ẕāhirieten [2]) angstvallig aan de letter blijven hangen en het verbod alléén op deze 7 soorten toepassen, zien de andere scholen in de genoemde soorten slechts voorbeelden, *species* van een of meer *genera*, die aan het woekerverbod onderworpen zijn. Daar echter alleen de species genoemd zijn, kan men verschillend oordeelen over het genus, waarvan zij als voorbeelden gelden, kan men het soortelijk verschil op meer dan eene wijze bepalen. De één

1) Men vergel. over deze vraag Bâdjoerî I: 583 vv.; Sjarh al-Wiqâja, pag. 290 v.; Sja'rânî, Mîzân II: 86—7.
2) In zijne reeds meermalen aangehaalde studie: „Die Ẕâhiriten" heeft Dr. Goldziher ook deze questie besproken, blz. 41 v.

(bv. de Ḥanafieten) ziet in de 7 soorten onderdeelen van het genus der *voorwerpen, wier grootte door maat en gewicht bepaald wordt;* de ander (bv. de Sjafiʿieten) die der *levensmiddelen en der edele metalen* enz. In dezelfde mate als deze bepaling, verschilt ook de meening der scholen omtrent de toepasselijkheid der woekerwet. De geestelijke werkzaamheid, waardoor naar het beste weten der geleerden wordt vastgesteld welk genus de Wetgever door de in zulk een geval genoemde species heeft willen aanduiden, heet in de terminologie der wetgeleerden: het opsporen van de *ʿillat*, letterlijk: van de oorzaak. Men ziet, dat hierbij geen sprake is van de navorsching der *beweegredenen*, die Allah tot het geven van bepaalde voorschriften hebben geleid [1]); alleen de bepaling van het gebied, waarover zich eene wet uitstrekt, is het doel van dien *taʿlīl* (nasporing der ʿillat).

Ten overvloede vertaal ik hier eene bewijsplaats uit vele, eene uitspraak van een modern Sjafiʿitisch schrijver, die aan de „analogie" steeds eene groote plaats toekent. Juist naar aanleiding van den *woeker* spreekt hij als volgt [2]): „Het woekerverbod is eene *goddelijke, voor* „*menschelijke navorsching ontoegankelijke* [3]) wet, *welker beteekenis onbegrij-* „*pelijk* is; d. w. z. met betrekking tot de genera (welke in gewijde „teksten bedoeld worden), zoodat men het verbod niet door qijâs „ook buiten de genera der *edele metalen en levensmiddelen* op een derde „genus zou mogen toepassen. Wat echter de enkele (in de teksten „genoemde) soorten aangaat, voor de toepasselijkheid van het „woord *woeker* daarop kan men eenen zin vinden, waardoor het „verbod met behulp van den qijâs ook op andere soorten toepasselijk „worden kan [4]), die denzelfden zin hebben (wij zouden zeggen: die „binnen hetzelfde genus liggen). Daarom leest men wel: „Voeg daarbij „„(bij de 7 genoemde soorten) wat denzelfden zin heeft." Hieruit volgt „de onjuistheid der meening, dat men op *voor den mensch ondoorgron-* „*delijke goddelijke* [3]) wetten geen qijâs zou mogen toepassen." Niets kan beter dan deze uitspraak van den Sjaich al-Azhar onze bedoe-

1) Immers, wanneer *ons* op de vraag: „welke is de oorzaak, waarom woeker ten opzichte van tarwe en gerst verboden is?" door den een geantwoord werd: „omdat zij tot het genus der levensmiddelen", door den ander: „omdat zij tot de meet- of weegbare zaken behooren", zoo zouden wij zeggen: ge hebt die vraag niet begrepen en alleen gezegd, *als hoedanig* die zaken aan het woekerverbod onderworpen zijn. De Moh. faqieh vindt echter in dit antwoord de (voor menschelijk onderzoek naspeurlijke en voor wetsafleiding bruikbare) oorzaak voldoende aangeduid.

2) Bâdjoeri I: 584—5.

3) تَعَبُّدِىّ.

4) D. i. wij kunnen met ons verstand begrijpen, dat zekere wijze van handel drijven met gerst en tarwe *woeker* heet, omdat gerst en tarwe *levensmiddelen* zijn. Waarom echter die handel met levensmiddelen verboden, met andere koopwaren daarentegen geoorloofd is, dat weten wij niet. Het berust op Allahs ondoorgrondelijken wil:

„Erforscht nicht sein will Allah, nur andächtig verehrt."

ling — en tevens de onjuistheid van van den Berg's begrip van het „Mohammedaansche recht" — aantoonen. Met opzet koos ik mijn voorbeeld uit het hoofdstuk, dat in v. d. B.'s dissertatie werd behandeld; maar op elk ander gebied geldt het in dezelfde of meerdere mate: de Wet is تعبّدى, de mensch heeft haar, met al hare tegenstrijdigheden en zonderlinge bepalingen, zonder critiek als onnaspeurlijke wijsheid aan te nemen. Wie dus door ontleding rechtsbeginselen en rechtsregelen wil vaststellen, doet een uit zijn aard vruchteloos werk; in plaats van te ontleden breekt hij een geheel in stukken en verbaast zich daarna over het „gebrek aan systema" .... van zijn eigen maaksel, daar hij het geheim van den samenhang der goddelijke wetten niet begreep. Toegerust met Europeesche rechtsbegrippen, vergeet hij, dat voor ons RECHT in het Arabisch zelfs geen woord bestaat, dat alle voorschriften, die het menschelijke leven beheerschen moeten, in den Islām een door geene beginselen gebonden Wil tot uitgangspunt hebben; *niet toegerust* daarentegen *met de noodige* juiste *begrippen omtrent de historische ontwikkeling van een godsdienst*, wordt hij niet gewaar, dat zijne dwaze conclusiën uit zijne eigene dwaze praemissen in plaats van uit het gebrek aan systeem bij de door hem bestudeerde rechtsgeleerden voortkomen.

Op het zeer beperkte gebied, waarbinnen naar Allahs eigen wil de menschelijke rede wetgevenden arbeid verrichten of althans nieuwe toepassingen deduceeren mag, gelden natuurlijk zekere regels. De rechtsscholen hebben elk hare eigenaardige opvatting van de wijze, waarop de *Qijās* mag worden toegepast en van de andere, zeer beperkte, op menschelijk *inzicht* berustende deductiemiddelen. Om *deze* regels te leeren kennen behoeft men zich echter nooit „de lezing van een groot aantal casusposities te getroosten" noch op zijn eigen houtje „rechtsbeginselen vast te stellen." De Mohamm. rechtsgeleerden lichten ons immers dienaangaande opzettelijk in de Oeçoel-werken zoo nauwkeurig mogelijk in; ja ten overvloede wordt in elken eenigszins uitvoerigen commentaar op een Rechtsboek, bij iedere „afgeleide" beslissing de methode aangegeven en gerechtvaardigd, waarnaar zij afgeleid werd. Dit is zóó bekend, dat wij wel moeten onderstellen, dat v. d. B. niet deze regels en beginselen bedoeld kan hebben.

Men zal mij zeggen: hoe kunt gij daarover in twijfel zijn? Blijft gij niet te lang bij de inleidende woorden staan en blijkt niet uit de toepassing zelve, welke soort van beginselen v. d. B. ten koste van zooveel inspanning heeft meenen te vinden: de eerst besprokene, *die niet bestaan* of de laatstgenoemde, *die* men niet met moeite vinden kan, daar zij *voor de hand liggen?* Mijn antwoord is: dit blijkt nergens. In alle andere hoofdstukken behalve de uit zijn proefschrift geëxcerpeerde, is, evenals in de vroeger behandelde gedeelten, op hoogst

gebrekkige wijze de inhoud van Europeesche bronnen en (gewoonlijk vertaalde) Arab. werken gecompileerd. Maar ook over de „contracten" geeft onze schrijver (hoewel lang niet altijd juist en nooit bijzonder systematisch) eenvoudig weer, wat men in alle Arab. handboeken der plichtenleer gemakkelijk vinden kan. Wat is het dan, dat met zoo grooten ophef door hem werd aangekondigd? Een paar algemeene opmerkingen (blz. 76 v.) over *Verbintenissen*; welke hem, die niet ten eenenmale vreemdeling is in ons eigen *burgerlijk wetboek* niets nieuws leeren; verder hier en daar, met name in het hoofdstuk over de contracten, eene overtollige dito, welke ter verklaring van de Mohamm. instellingen niets afdoet. Met minstens evenveel recht had hij ter inleiding van het hoofdstuk over den *djihâd* (heiligen oorlog) eenige opmerkingen over ons Oorlogsrecht — ter inleiding van het Moh. Staatsrecht een en ander over ons Staatsrecht kunnen geven; maar ter zake zoude het eene zoo weinig dienen als het andere. Alléén uit zichzelf, of beter: uit hare geschiedenis kan de Mohamm. plichtenleer verklaard worden; ophelderende vergelijkingen zou men desnoods aan het Kanonieke Recht, maar met meer voordeel aan het dusgenaamde Mozaïsch-talmudische recht kunnen ontleenen; zelden of nooit echter aan „Europeesche rechtsbegrippen", al schaadt natuurlijk eenige bekendheid met laatstgenoemde den beoefenaar van den Fiqh geenszins. Veel meer zal hem echter baten, ja tot recht verstand van de te bewerken stof is hem onontbeerlijk die juiste blik op de geschiedenis van een wereldgodsdienst, welks afwezigheid van den Berg ook hier weer zoo deerlijk deed falen. Dat men de, trouwens ook door Moh. wetgeleerden niet altijd *geheel* in dezelfde volgorde en naar dezelfde indeeling behandelde, onderwerpen voor een Europeesch publiek eenigszins anders dan zij, op elkaar laat volgen of met elkaar in samenhang brengt, spreekt van zelf en behoeft niet opzettelijk te worden aangekondigd. Meer dan dit heeft van den Berg dan ook niet beproefd; eigenlijk heeft hij zelfs alleen bij de contractenleer zich voor die dood eenvoudige bewerking eenige moeite gegeven. Gelukt is hem dit pogen echter ook in dit hoofdstuk niet. Fouten, die wij voor een gedeelte aanstonds zullen aanwijzen; gebrek aan vermogen om het belangrijke van het onbelangrijke te onderscheiden en de ware strekking en de gangbare toepassing van vele bepalingen te verstaan; leemten van allerlei aard, die men in een *proefschrift* gaarne verontschuldigt, ontsieren hier ten derden male dát hoofdstuk van een Handboek, waarvan de schrijver eene geheel bijzondere studie heet te hebben gemaakt. De meeste fouten zouden alweder vanzelf verbeterd zijn geworden, wanneer v. d. B. de Mohammedaansche auteurs na zijn leertijd nog eens zorgvuldig had gelezen; hij zou keer op keer ontdekt hebben dat de onduidelijkheid,

die hij hun verwijt, slechts in het denkvermogen van den beginner schuilt en bij voortgezette belangstellende studie allengs verdwijnt. Vervelend zijn die wetgeleerde boeken zeker; onduidelijk zijn de uitvoerige werken der *faqiehs* nooit. Ze zijn berekend naar het middelmatige verstand van de duizenden Mohamm. studenten van allerlei natiën; ze zondigen dikwijls door herhaling of overdreven angst voor dubbelzinnigheid — onverstaanbaar zijn ze alleen voor hem, die geen Arabisch verstaat.

Nu het vaststaat, dat van den Berg's onjuiste beschouwing van het „Moh. Recht" in zijn geheel eene onjuiste *waardeering* ook van het onderwerp zijner speciale studiën met zich bracht, laten wij van onze aanteekeningen op zijne behandeling van de „verbintenissen", speciaal van het *baiᶜ*-contract zooveel volgen als noodig is om te bewijzen, dat hij ook in de détails van zijn onderwerp verre van tehuis is.

Blz. 80, *Noot* 2 als aanteekening op het woord *ᶜaqd* = overeenkomst: „Men vindt in het Arabisch ook dikwijls de woorden 'ahd „en dsimmat voor overeenkomst gebruikt, ofschoon beiden eigenlijk „de akte, of liever den concreeten vorm der overeenkomst aandui-den." Onjuist. De faqiehs geven voor het hier bedoelde begrip steeds *ᶜaqd* en geven dan ook van *ᶜahd* = *d̲immat* eene geheel andere definitie [1]).

Blz. 81 worden onder de personen, die niet de bevoegdheid hebben om over hunne goederen te beschikken, genoemd sub „2° krank-„zinnigen (madjnoen), *onnoozelen* (*safieh*) en verkwisters (mobadsdsir „mäloh). Zij staan onder een curator (walī), *doch komen niet van „rechtswege in den toestand van ḥadjr, maar alleen krachtens eene uit-„spraak van den qādhī*". Hier wordt *safieh* onjuist gedefiniëerd: Sjāfiᶜī bepaalde dit uitdrukkelijk als mobad̲d̲ir maloho [2]), *verkwister*, en de faqiehs stellen het dan ook terecht tegenover *rasjied*, d. i. iemand die orde in zijne zaken inachtneemt. Verder leeren de Sjafiᶜieten juist dat de krankzinnige *wel degelijk van rechtswege* onder curatele staat en zij passen ditzelfde toe op den safieh, als deze dadelijk bij het bereiken van den volwassen leeftijd zijne losbandige geaardheid openbaart [3]). Ook worden beide bij herstel of beterschap zonder bemoeiing van den rechter van de curatele ontslagen.

---

1) Bādjoerī I: 580.

2) Van den Berg gebruikt hier en in dergelijke gevallen den vulgairen vorm malo*h* (ᶜano*h*, lo*h* enz.); daarentegen weer zonder den minsten grond voor deze inconsequentie steeds den classieken vorm *bihi*. Zie het Register passim. Voor de definitie zie o. a. Bādjoerī I: 619 en Sjarh̲ al-Wiqāja, pag. 450—1, waar tevens blijkt, dat volgens Aboe H̲anīfa de *safieh niet* onder curatele gesteld moet worden.

3) Bādjoerī I: 621: والمجنون ويثبت الحجر عليه بلا ضرب قاض وانفك بلا فك قاض الخ. De in dit verband telkens voorkomende kunsttermen *dharb* = „onder curatele stellen" (van den rechter gezegd) en *fakk* = „daarvan ontslaan" ontbreken in het Register, dat vooral over deze onderwerpen zooveel onnuts bevat.

Bls. 82, *sub* 3⁰. „Uit den boedel (van hem, die in staat van kenne„lijk onvermogen of faillissement verkeert) *mag* gedurende de likwi„datie, aan den persoon en het huisgezin van den failliet eenig levens„onderhoud worden verstrekt." Neen; de failliet is, wat zijn levensonderhoud enz. en dat der zijnen betreft, zijn eigen boven alle anderen bevoorrechte schuldeischer. Vóórdat er van afrekening sprake is *moet* hem en den zijnen voldoende voeding, kleeding, dekking enz. gegeven worden. Men *moet* verder b. v. den geleerde zijne boeken laten, tenzij er genoeg openbare bibliotheken in zijne woonplaats zijn; den soldaat zijne wapenen en zijn paard. Alwat van dergelijke benoodigdheden niet in den boedel wordt gevonden, moet in de eerste plaats daaruit gekocht worden en schieten de eigen middelen van den failliet hierbij te kort, dan moet de schatkist bijspringen [1]).

Bls. 83 komen als zesde categorie van hen „die de bevoegdheid „missen om *over hunne goederen* te beschikken" de kāfirs voor, omdat „zij .... „in een Mohammedaanschen staat geen grondeigendom mo„gen hebben, geene woeste gronden ontginnen, geen Koran, of geene „geloovige slaven bezitten enz."! Dat zij derhalve die vrije beschikking „ten aanzien van sommige rechtshandelingen" missen, is even waar als dat de vrijheid der geloovigen door andere voorschriften beperkt wordt; maar *hun goed* betreft die beperking niet. Wel behoorden hier „afvallige Mohammedanen" genoemd te zijn, daar hun de beschikking over *al* het hunne, en pandgevers, daar hun de beschikking over hun verpand *eigendom* tijdelijk of voor goed verboden is.

Bls. 85 wordt in het algemeen over de voorschriften betreffende *den vorm* der hier besprokene rechtshandelingen gehandeld. Onjuiste generalisatie bevat de uitspraak dat „de Sjafi'ieten zelfs verbieden dat „die te-kennen-gave (van den wil) door teekens geschiede, anders dan „in het geval van onmogelijkheid om de zaak met woorden af te „doen." Nawawī keurde den op de gewone wijze, zonder eenigen vorm, alleen door het „oversteken" gesloten koop geldig, voor zooverre de menschen gewoon zijn dien als geldig te beschouwen [2]); en zelfs zij, die hem hierin niet volgen en dus zulk een „oversteken" steeds van beide zijden herroepelijk achten, daar geene rechten erdoor overgedragen worden, voegen daarbij, dat men echter wegens aldus

1) Dit alles veel uitvoeriger Bādjoerī I: 623 ويقدّم المفلس على الغرماء بمؤنته ومؤنة عياله ومؤن تجهيزه وتجهيزهم ويترك له ولهم الخ. Vg. ook I: 627.

2) Bādjoerī I: 579: واختار النووى وجماعة صحة البيع بها [بالمعاطاة] فى كل ما يعدّه الناس بيعا لان المدار فيه على رضى المتعاقدين ولم يثبت اشتراط لفظ فيرجع فيه الى العرف الخ.

verkregen zaken in de andere wereld niet ter verantwoording geroepen zal worden, daar van beide kanten te goeder trouw gehandeld is [1]).

Niet geheel juist is het dat „slechts bij twee rechtshandelingen *een „bepaalde vorm* is voorgeschreven, namelijk bij het salam-contract en „bij het huwelijk." Bij alle contracten geldt de vorm (صيغة) als een der onmisbare bestanddeelen (zuilen); *nauwkeurig* bepaald is die vorm echter nergens, zoo min bij de hier genoemde twee als bij de overige. Wel achten velen bij het salam- en huwelijks-, maar *ook bij het kitābatcontract* [2]) het gebruiken van één bepaald *woord*, dat duidelijk het huwelijk, den salam, de kitābat aanduidt, noodig; algemeen is de opinie echter niet en met name omtrent het salam-contract loochent een beroemd Sjafi'itisch faqieh de noodzakelijkheid.

Bladz. 87 vinden wij onder de zaken, die geen voorwerp eener (wettige) overeenkomst kunnen uitmaken, sub 5⁰ en 6⁰ zulke genoemd, die tezamen slechts ééne categorie vormen, daar (5⁰) de onreine zaken begrepen worden onder die (6⁰), *welke* den mensch *van geen nut zijn* [3]). Wilde men met van den Berg de vertaling der hier gecursiveerde woorden in het Arabisch als een kunstterm van het Moh. Recht beschouwen, dan ware inderdaad het gebied der rechtsterminologie oneindig. Werkelijk gaat onze schrijver dan ook zoover om de Arabische woorden voor *drinken* (sjirb) en *wijn* (chamr) in zijn zoo uiterst onvolledig termenregister [4]) op te nemen omdat .... in het Moh. Strafrecht op *wijndrinken* eene straf gesteld is!! Maar voor de „*nutteloose zaken*" heeft hij bovendien een onjuisten term: *ghair manfa'at*, dat niets beteekent en òf door: *mā lā manfa'at fīhi* of door: *ghair montafa' bihi* vervangen óf, beter, als zelf een „nutteloos ding" met zooveel anders verwijderd behoorde te worden. Niet onaardig is het op te merken, dat de beroemde Bādjoerī de vraag te berde brengt of ook *tabak* tot die nuttelooze zaken behoort. Hij sluit zich noch

1) Bādjoerī, t. a. p.

2) Bādjoerī I: 599 ولذلك قال الماوردى ليس لنا عقد يتوقف على لفظ مخصوص الّا ثلاثة السلم والكتابة والنكاح, waarop hij laat volgen, dat Ibn Qāsim en velen met hem bij het salam-contract de te bezigen woorden geheel onverschillig achten. Van den Berg heeft hier uitsluitend gewicht gehecht aan (of: uitsluitend gekend) de woorden van Sjarbīnī, die hem bij het bewerken zijner dissertatie bekend werden (zie aldaar, blz. 122) maar die hij niet volkomen heeft verstaan.

3) Uitzonderingen (onreine zaken, die soms nuttig kunnen zijn) doen hierbij niets ter zake, daar men die óók in de 6e categorie zelve aantreft (bijv. „boeken van ongeloovigen", lees: „boeken, die van ongeloof getuigen").

4) Men zie blz. 189 en het Register op شرب en خمر. Tot dezelfde soort van quasi-kunsttermen behooren de, blz. 125 en in het Register vermelde, Arab. woorden voor *balkon* en *deur*, die de eer der vermelding te danken hebben aan het feit, dat zij bij de bespreking der „rechten en verplichtingen tusschen de eigenaars van naburige erven" als voorbeelden voorkomen!

bij hen aan, die den tabak onvoorwaardelijk afkeuren, noch bij hen, die het gebruik daarvan „geoorloofd" verklaren; in het algemeen acht hij het rooken afkeurenswaardig (*makroeh*), maar neemt gevallen aan, waarin het noodzakelijk, en ook, waarin het verboden zijn kan [1]. De Sjaich al-Azhar bewandelt dus een middenweg, maar in het bespreken van dergelijke vragen is de invloed der Wahhabieten niet te miskennen.

Volgens v. d. B. (*blz.* 87, *noot* 1) zouden onreine zaken, die eenig „nut hebben, alleen volgens Aboe H̱anīfat het voorwerp van eene geldige „overeenkomst kunnen uitmaken." Deze beperking is onjuist. Vooreerst achten de Sjafiᶜieten den verkoop van onreine zaken volkomen geldig, als zij niet *om zichzelve*, maar als bestanddeelen of aanhangsels van iets anders, dat rein is, verhandeld worden [2]. Maar ook ten opzichte van volstrekt onreine zaken is het verbod voor de Sjafiᶜieten niets dan een vorm. Verkoop (بيع) is overdracht van eigendom; daar eene onreine zaak in den Islām geen voorwerp van eigendom zijn kan, is zij geen voorwerp van een *koop*contract. Dat is duidelijk. Maar ongelooide huiden, goede jachthonden, mest en zooveel onreins meer acht de Sjafiᶜiet toch niet geheel verwerpelijk. De geloovige kan dan ook volgens hem op zulke zaken ... nu ja, geen *eigendomsrecht* (ملك), maar toch eene practisch hiermede geheel gelijkstaande *bijzondere aanspraak* (اختصاص) hebben; men kan die zaken weliswaar niet *verkoopen*, maar toch voor geld *van zijne aanspraak* daarop *afzien* ten behoeve van een ander; welke handeling dan geen „overdracht van eigendom", maar „het laten vallen van een recht" (اسقاط الحق) of „het aftrekken van de hand" (... نقل اليد عن) genoemd wordt [3]. Dit alles weet v. d. B. niet, terwijl deze onderwerpen het speciaalste deel zijner specialiteit uitmaken.

---

1) Bādj. I: 582 ولا بيع ما لا منفعة فيه قيل منه الدخان المعروف لانه لا منفعة فيه بل يحرم استعماله لانّ فيه ضررًا كبيرًا وهذا ضعيف وكذا القول بانه مباح والمعتمد انه مكروه بل قد يعتريه الوجوب كما اذا يعلم الضرر بتركه وحينئذ فبيعه صحيح وقد تعتريه الحرمة كما اذا يشتريه بما يحتاجه لنفقة عياله او تيقن ضرره. Vgl. ook I : 621—2, waar onder *geldverkwisting* (تبذير) ook genoemd wordt „het doen van afkeurenswaardige zaken, die „geld kosten, bijv. als men daarvoor tabak rookt enz."

2) Bādjoerī I: 578—9; men verkoope ze dus niet استقلالًا, maar تبعًا للطاهر bijv. aardewerk, een huis, bij welks bouw onrein materiaal gebruikt is, enz.

3) Dit alles uitvoeriger Bādjoerī I: 582, vgl. 630. Onder genoemde rubriek wordt ook het in Mohamm. landen, gelijk men weet, zoo algemeene koopen van ambten, dat streng verboden is, binnengesmokkeld. Men *verkoopt* ze niet, maar „trekt zijne hand ervan af" voor zekere geldsom.

Wij hebben zoo, naar aanleiding van de „Verbintenissen in het algemeen" onwillekeurig reeds veel besproken, dat tevens in het bijzonder tot de bij van den Berg, *blz.* 88 *vv.* behandelde *bai*ᶜ-contracten behoort, waarmede wij ons nu willen bezighouden. Nadat v. d. B. het begrip *bai*ᶜ op zijne wijze gedefiniëerd heeft, merkt hij op, dat weliswaar *bai*ᶜ in specialen zin dikwijls *verkoop* beteekent, maar dat „uit de hier gegevene difinitie volgt", dat ook *ruil*, *geldwisselen*, *dading*, *huur*, *koop met levering op tijd*, *verbruikleen* en *huwelijk* eronder verstaan moeten worden. Wij hebben echter het Moh. recht niet te maken, maar te leeren. Sommige faqiehs geven van *bai*ᶜ inderdaad eene eenigszins ruime definitie, en verstaan er dan ook *sommige* van de hier genoemde contracten onder. Anderen, bepaaldelijk de voor ons belangrijkste Sjafiᶜitische schrijvers, definiëeren het woord met meer beperking en beschouwen dan de andere contracten als met den baiᶜ verwant, maar niet als eene soort daarvan. Twee zaken behoorden echter zeker in de definitie te zijn opgenomen, daar de Moh. geleerden die *slechts in excerpten*, met paedagogisch doel vervaardigd, weglaten, die allen echter voor de begripsbepaling onmisbaar achten. Vooreerst is *bai*ᶜ niet slechts overdracht van *eigendom*, maar ook van een *recht* (حقّ) [1]) tegen een aequivalent; bv. het recht om op iemands muur zaken te mogen neerleggen, zijn privaten weg te mogen gebruiken enz. zijn voorwerpen van een wettig baiᶜ-contract. Daarbij merk ik op, dat de meeste Sjafiᶜitische auteurs in de definitie van *bai*ᶜ ook de woorden: „*voor altijd*" (علي التأبيد) opnemen; d. w. z. hetzij eigendomsoverdracht of overdracht van benuttiging, die slechts voor een bepaalden tijd geschiedt, is geen *bai*ᶜ. De auteurs voegen er dan ook zelven aan toe, dat deze additie ten doel heeft, andere overeenkomsten, bijv. *huur*, van baiᶜ te onderscheiden [2]). Op zichzelf doet het er natuurlijk weinig toe of men, met sommige Moh. autoriteiten alle overeenkomsten „die *mutatis mutandis* door dezelfde regelen beheerscht worden" als de baiᶜ, verschillende *soorten* dan wel verschillende *verwanten* van den *bai*ᶜ noemt; mits men vooruit wete, welke methode een bepaald auteur verkiest. Maar men meene niet, dat de Moh. geleerden die definitiën verwaarloozen of verward geven; in de afgoderij der definitie geven zij niets toe aan onze juristen, die de koloniale

1) Vooral als men, met v. d. B., huur en dgg. onder *bai*ᶜ wil verstaan mag de bijvoeging: „... of overdracht van een geoorloofd gebruik (منفعة)" niet vergeten worden. Men zie over dit en het hierna volgende vooral Badjoeri I: 576—7.

2) Vgl. behalve het boven aangehaalde Badj. I: 638 ثم ان قدّروا مدّة فهو اجارة والّا فهو بيع. Ook de verbruikleen wordt uitdrukkelijk van den *bai*ᶜ uitgesloten Badj. I: 577.

kwalen immers willen genezen door ellenlange betoogen aangaande de begrippen *Moederland en Kolonie* of *Het Rijk en Zijne Bezittingen.* Al die vermeende verwarring en onduidelijkheid is alleen in het hoofd van onkundige lezers der Arab. geschriften aanwezig.

Verder voegen de Moh. auteurs bij de *bai*ᶜ-definitie steeds de woorden: „met toelating der wet" (باذن شرعي of bijv. منفعة مباحة), òf zij rechtvaardigen de weglating daarvan door de opmerking, dat zij met *eigendoms*-overdracht bedoelen: overdracht van eigendom, dat der Moh. Wet als *rechtmatig* geldt. Hieraan hechten zij zooveel waarde, omdat *bai*ᶜ in den Qorān uitdrukkelijk geoorloofd is verklaard. Zeker moet de *huwelijksovereenkomst* uit het door v. d. B. genoemde aantal *bai*ᶜ-contracten verwijderd worden, vooral naar *van den Bergs eigen definitie.* „Het huwelijk", zeggen ons de Mohamm. schrijvers, „is een „contract, dat het *geoorloofd maken* van het huwelijksgenot ten doel „heeft, met de woorden voor uithuwelijken (انكاح) of trouwen (تزويج) „of derzelver vertaling. De vrucht van het contract is het geoorloofd-„maken (اباحة), niet het *eigendom* naar de juiste opvatting. Er is na-„melijk verschil over de opvatting v. h. huwelijk als een contract van „geoorloofd-maken of van eigendomsoverdracht, maar de eerstge-„noemde voorstelling is de aangenomene, hetwelk o. a. blijkt uit het „feit, dat een gehuwd man, die zweert, dat hij geen eigendom heeft, „niet meineedig is" [1]). Het blijkt ook nog uit andere zaken. De vrouw, die bij haren man gebreken ontdekt, die hem verhinderen zijnen plicht als echtgenoot te volbrengen, kan ontbinding (فسخ) van het huwelijk eischen; evenzeer, wanneer haar man haar niet overeenkomstig haren stand onderhoudt. Zij is slechts naar de meening van weinige Moh. geleerden zelve voorwerp van de overeenkomst; sommigen verklaren man en vrouw beiden voor het voorwerp (maᶜqoed ᶜalaihi), waarover zij met elkaar contracteeren; anderen de beschikking over haar lichaam tot één bepaald doel. Men ziet, dat van eene rangschikking des huwelijks onder den *bai*ᶜ geen sprake mag zijn [2]).

Had dus de *nikāḥ*, naar van den Bergs eigen bepaling, hier niet vermeld moeten worden, wel degelijk behoorde de *kitābat*, door hem

1) Badjoeri II: 150 vv., waar de vraag zeer in het breede van alle zijden onderzocht wordt.

2) Zelfs het aequivalent (ʿ*iwadh*), dat bij den baiʿ een onmisbaar vereischte is, geldt bij het huwelijk *niet* als zoodanig. Eene huwelijksovereenkomst zonder *mahr* is geldig (Badj II: 199); ook zeggen vele geleerden, dat men den mahr, waar die gegeven wordt, *niet* als ʿiwadh heeft te beschouwen, maar als een geschenk van Allah, dat van de zijde des mans komt, omdat deze meestal أكثر كسبا is (ald. II: 197). Bij de bepaling der grootte van den mahr wordt voorzeker aan een ʿiwadh nooit gedacht.

blz. 172 behandeld, hier ter sprake te komen. Dit contract tusschen den meester en zijn slaaf wordt, evenzeer als de andere door v. d. Berg genoemde, in Moh. rechtsboeken — wel niet onder den baiᶜ gerangschikt, maar — met het koopcontract vergeleken [1]).

Karakteristiek is het weder dat, terwijl in dit hoofdstuk veel meer (wezenlijke of gewaande) technische termen vermeld worden dan in eenig ander, de termen voor: eigendomsoverdracht (*tamliek*) en toeeigening (*tamallok*) [2]), die in de definitie eene zoo groote rol spelen, ontbreken. Terloops wordt elders in ons boek (blz. 117) het woord *tamliek* met de verkeerde vertaling: toeeigening opgegeven en ook in het Register wordt men alléén naar die foutieve mededeeling verwezen.

Nu toch van kunsttermen sprake is, vermeld ik in het voorbijgaan, dat voor den, *blz.* 92 genoemden chijār al-sjarṭ ook de namen: خ' التشهّي, خ' التروّي en خ' الارادة en voor den chijār al-ᶜaib (blz. 93) ook die van خ' النقيصة in gebruik zijn.

Na de onjuiste algemeene beschouwingen en gebrekkige definitiën volgt nu de bespreking van eenige bijzonderheden aangaande het *baiᶜ*-contract en zijne naaste verwanten. Dit alles is geëxcerpeerd uit v. d. B.'s dissertatie, die gelijk bekend is, te Leiden onder goede leiding werd bewerkt en zich terecht, in tegenspraak met de inleiding, tot het „relata referre", tot het vertalen van de Arab. autoriteiten bepaalt; waarbij echter al te willekeurig de bepalingen nú eens naar de eene, dán weer naar de andere rechtsschool worden medegedeeld. Ofschoon men op elke bladzijde bemerken kan dat den schrijver de juiste blik op het geheel, op den samenhang ontbreekt, kan men dan ook zeggen, dat slechts deze bladzijden van al te grove fouten redelijk vrij zijn. Jammer, dat dit alleen van een voor den Islām in het algemeen en voor O. Indië in het bijzonder zoo weinig belangrijk gedeelte geldt!

Zeer dikwijls wordt omtrent vragen, die in een handboek als dit liever onbesproken moesten blijven, ééne meening uit meerdere gangbare genoemd, alsof zij de eenige ware. En dan is v. d. B. vaak in de keuze (of, waarschijnlijker, in de toevallige kennismaking met die ééne opvatting) minder gelukkig. De *dading* (çolḥ), waarvan de Schr. met de *excerpten* slechts 2 soorten onderscheidt, terwijl de uitvoeriger werken er 4 noemen [3]), heet (*blz.* 95) „uit een godsdienstig

1) Bādjoerī I: 599.
2) Bijv. Bādjoerī I: 579. Evenzoo zoekt men hier en in het geheele handboek vergeefs den Arab. term voor *koopen: sjirā'* (شراء) of *isjtirā'* (اشتراء), welke ook in v. d. B.'s dissertatie ontbreekt. De تمليك heeft plaats 1° bij onroerende goederen door ontruiming = تخلية, 2° bij roerende door نقل = feitelijke overgave (Bādj. I: 613); ook deze termen ontbreken.
3) Bādj. I: 631.

oogpunt zeer aanbevolen". Daarbij wordt eene Qorānplaats (IV : 127) aangehaald, waar çolh̲ in een geheel anderen zin voorkomt en die op het herstel der goede verstandhouding tusschen echtgenooten betrekking heeft. Bādjoerī zegt van de *dading*[1]: „Het is eene van de (eigen„lijk) *verboden* zaken, die (bij wijze van concessie door Allah) *toegela„ten* worden; anderen beweren, dat zij aanbevelenswaardig is enz."

De naam *rabb al-māl* (*blz.* 98) voor den geldschieter in het salam- of salaf-contract[2]) is lang niet zoo gebruikelijk als de hier ontbrekende: *rabb al-salam.*

Waar v. d. B. op zulke schoolgeschillen over détails wijst als dat omtrent de plaats der levering bij het salamcontract (*blz.* 99) tusschen Sjāfiʿī en Aboe H̲anīfa, behoorde daarbij vermeld te zijn, dat de meening van Sjāfiʿī door de „2 leerlingen" van A. H̲an. gedeeld wordt[3]), waardoor het geschilpunt alle beteekenis verliest; immers de meening der genoemde leerlingen *tezamen* weegt in de H̲anaf. school tegen die des meesters op.

Zegt v. d. B. (*blz.* 100) dat de chijār al-sjarṭ bij het salam-contract verboden is, hij had hetzelfde omtrent den chijār al-roʾjat erbij moeten voegen[3]).

Bladz. 100—101 komt terloops, naar aanleiding van den „verbruikleen" de beteekenis van het *woekerverbod* ter sprake, nadat dit in de inleiding (*blz.* 74) onjuist beschreven was als „het *streng doorgevoerde „verbod* om, niet alleen bij goud en zilver, doch ook bij *andere ver„vangbare zaken* interessen te bedingen." Strikt genomen behandelt v. d. B. nu slechts ééne der verschillende soorten van woeker, die de Moh. geleerden gewoonlijk noemen, t. w. de *woeker bij verbruikleen* (ربا القرض)[4]) en daarbij vergeet hij 2 zaken: 1° dat de beperking tot *edele metalen en eetwaren* (Sjāfiʿī) of *weeg- en meetbare zaken* (A. H̲ānīfa) juist alléén de andere door hem niet vermelde soorten van woeker betreft[5]), ten opzichte waarvan de door hem vermelde eene uitzondering vormt; 2° dat, niet slechts in de practijk, maar ook naar de theorie der wetgeleerden het verbod ten slotte niet dan zuiver formeele waarde behoudt. Immers op de definitie van deze woekersoort laat Bādjoerī volgen: „maar hij is naar onze (Sjāfiʿit.) opvatting niet ver-

---

1) Bādj. I : 629 وهو رخصة من المحظورات وقيل اصل مندوب اليه الخ.

2) *Salam* werd het contract in Hidjāz, *salaf* in ʿIrāq genoemd; Bādjoerī I : 598—9.

3) Sjarh̲ al-Wiqāja, pag. 299.

4) Zie over deze en andere soorten Bādjoerī I : 583—4.

5) Bādjoerī : ولا يختصّ [ربا القرض] بالرباويّات بل يجرى فى غيرها كالعروض والحيوانات ومنه الغاروقة المعروفة الخ.

„boden, tenzij wanneer hij in het contract [1]) uitdrukkelijk bedongen „is." Il y a des accommodements, en deze zijn gewichtiger dan bepalingen, welke men nooit heeft nageleefd. Elders zegt dezelfde geleerde: „Wanneer geen formeel contract gesloten wordt, wanneer men door „moᶜâṭât (oversteken) verkoopt, zooals dit in onzen tijd vrij algemeen „geschiedt, dan geldt het overtreden van dit verbod niet als woeker, „en is het, hoewel verboden, in mindere mate verboden dan de woe„ker zelf."

Ook mag wel de aandacht hierop gevestigd worden, dat het „meer ontvangen dan men gegeven heeft" ook bij zaken, die aan het woekerverbod onderworpen zijn, niet *de waarde* maar alleen *de hoeveelheid* betreft, zoodat men met zaken of waren van verschillende soort zooveel „woeker" kan drijven als men wil. En deze vrijheid geeft nu aan de juristen, die ook in het Oosten veelal de letter meer dan den geest vereeren, het middel om ook den verboden woeker door een achterdeurtje weder binnen te halen. „Het middel hiervoor is, „dat men iemand geld geeft voor de eene of andere koopwaar [2]), „welke deze dan later voor meer geld terugkoopt; bijv. als men „iemand voor eene waar een tiental van zekere muntstukken geeft en „hem dit later voor 15 terugverkoopt, valt deze handeling buiten de „woekerwet." Aldus Bādjoerī. Bedenkt men hierbij, dat deze Wet, gelijk alle goddelijke wetten, voor het menschelijk verstand onnaspeurlijk is, m. a. w. voor den geloovige geen logischen grond heeft, dan begrijpt men, dat hetgeen bij ons wetsontduiking zou heeten, bij den Mohammedaan als een geoorloofd gebruik maken van een door Allah zelf gegeven middel geldt. Hun geweten blijft daarbij zuiverder dan dat van een Europeesch rechtsgeleerde, die uit eene wet zoekt te halen, wat eigenlijk niet erin ligt; men kan ook zeker zijn, dat men anders zulke middelen in geen handboek van den fiqh aangeprezen zou vinden.

Hetzelfde wat wij hier opmerken: de onwaarde der mededeeling van bepalingen, die v. d. B. uit rechtsgeleerde werken heeft overgenomen, *zonder den noodigen commentaar* (gelijk wij dien boven omtrent een paar onderwerpen gaven) geldt nu eigenlijk van de geheele leer van het *baiᶜ-contract.* Wij stipten reeds even aan, dat Nawawī en velen met hem in bedekte bewoordingen dit geheele contract overbodig en de daarmeê strijdige, algemeen gebruikelijke wijze van handeldrijven geldig verklaarden. Inderdaad heeft men nooit zich de minste moeite gegeven om bedoelde leer in de praktijk te doen gel-

1) Hiermede wordt een contract naar de strenge eischen der Wet bedoeld, waaraan, gelijk wij zien zullen, nagenoeg nooit voldaan wordt.
2) Dus geldschieterij in den vorm van een fictief koopcontract.

den. Dit behoeft ons niet te verwonderen; in de eerste 30 jaren van het bestaan van den Islām, toen de *school* als zoodanig nog niet bestond, toen de „gezellen van Mohammed", die later als de grondleggers van de *plichtenleer* zouden gelden, nog den grootsten invloed oefenden op den werkelijken gang der zaken, toen bestond er nog weinig gevaar voor het doordringen van al te onpractische opvattingen der Wet. De opkomst der Omajjaden bracht hierin verandering; de school werd zelfstandig, maar had in de Raadzaal der chaliefen weinig onmiddellijk gezag meer. Wel leerden de chaliefen door ervaring dat zij, hoe weinig godsdienstig ook gezind, verstandig handelden door de school niet al te zeer te ergeren, daar deze, als de maat overliep, van haren invloed op de massa tegen het bestaande gezag een gevaarlijk gebruik kon maken. Wel zag de school, na ondervonden schade en schande in, dat zij met de „machthebbers", zoolang het eenigszins ging, op een goeden voet moest blijven. Maar hoewel beiden in menig opzicht elkander voortdurend noodig hadden, zij leefden elk zijn eigen leven. *De school,* niet zoo vaak als te voren door de practijk aan de werkelijke toestanden herinnerd, *kon* ongestoord hare *plichtenleer in idealen zin afwerken*, omdat de administratieve en rechtsprekende machten toch eenmaal de aanpassing dier leer aan de practijk als hare eigen taak beschouwden. De idealen der faqiehs zouden niet altijd de onze zijn. Op het gebied van het staatsrecht hebben zij met bewonderenswaardige stoutheid, levende onder de meest despotische regeeringen, steeds aan hunne leerlingen verkondigd dat den vorst meer plichten opgelegd dan rechten toegekend zijn; de „misbruiken" van hunnen tijd geeselden zij zonder aanzien des persoons in bewoordingen, die de taal der vrije, Europeesche pers niets toegeven in oprechtheid; en zoo is er meer. Maar behalve door deze edele aspiratiën, onderscheidden zich de geloovige geleerden ook door een echt-rabbijnschen zin voor zekere dialectiek, voor het uitpluizen van woorden, het deduceeren eener oneindige reeks van nieuwe bepalingen; en deze lust voerde in sommige hoofdstukken van den *fiqh* tot resultaten, die ons evenveel weerzin of walging inboezemen als de leer van het „imāmaat" ons eerbied afdwingt. Zoo is het ook in de *leer der contracten* gegaan. Maar terwijl de arme faqiehs steeds nieuwe kostelijke *deductiën en casuspositiën* maakten, gingen de geloovige kooplieden voort *geld* te maken zonder zich in hunnen handel in het minst aan de leer van het bai^c-contract te storen. De school, die het *in dezen* slechts om dialectisch genot te doen was geweest, zag dan ook al spoedig de practische onbruikbaarheid van geheel haar fijne weefsel in; en zonder teekenen van smart te geven, rafelde zij het werk uiteen, welks samenstelling haar zoo aangenaam had bezig gehouden. Wij merkten boven reeds op, hoe zij, om niet alle kooplieden als

zondaars of ketters te moeten brandmerken, de geheele woekerwet krachteloos maakte; hoe zij het eerst door haar ten einde toe ontwikkelde verbod van verkoop van onreine enz. zaken van alle practische beteekenis beroofde. Merkwaardig is de uitspraak van Bādjoerī, die hij laat volgen op de mededeeling der boven aangehaalde uitspraak van Nawawī omtrent de geldigheid van verkoop door „oversteken" (معاطاة of تعاطي)[1] alleen, dus de overbodigheid van het koopcontract voor den gewonen handel; zij luidt aldus[2]: „Er zijn er, die[3] „de toelating van deze practijk (het „oversteken") beperken tot zaken „van geringe waarde, als een brood en dergelijke; het betaamt ons „echter dezulken als gezaghebbend te beschouwen, die de practijk (in „het algemeen) geoorloofd achten, om het gevaar van zondigen te „ontgaan[4]; want zeer dikwijls kan men er moeielijk buiten blijven — „er is geene kracht noch macht dan bij Allah! — zóózeer, dat wanneer iemand, dien Allah bijzonder nabij is (een „fijne", zouden wij „zeggen), eens een koopcontract in den vorm wil sluiten, de menschen „hem voor den gek houden." Reeds *Ghazzālī*, die in de 11e eeuw onzer jaartelling schreef, spreekt over deze vraag in denzelfden geest en vindt in de zooeven medegedeelde opinie van A. Ḫanīfa (het „oversteken" is bij zaken van geringe waarde geoorloofd) een gevaar, daar men de bepaling, hoe gering die waarde wel zijn mag, aan de „Gewoonte" moet overlaten en men algemeen alle zaken als gering genoeg pleegt te beschouwen om het baiᶜ-contract onnoodig te maken. „De Gewoonte," zegt hij, „heeft dit nu eenmaal zoo meêgebracht; „dit behoort tot de betreurenswaardige zaken, die voor genezing onvatbaar zijn"[5]. Maar nu komt de practijk aan het woord. Wat zou

---

1) Dit woord, dat de wijze aanduidt, waarop *feitelijk*, en, naar wij zagen, met goedvinden van geachte gezaghebbers, nagenoeg alle Mohamm. koopen gesloten worden, vindt men noch in v. d. Berg's Handboek noch in zijne dissertatie. De uitspraak van Nawawī zie boven, bladz. 745.

2) Bādj. I : 579: وخصص بعضهم جوازه بالمحقرات كرغيف عيش ونحوه وينبغى تقليد القائل بالجواز للخروج من الاثم فانه ممّا ابتلى به كثيرا ولا حول ولا قوة الا بالله حتى اذا اراد من وفقه الله تعالى ايقاع صيغة اتخذه الناس سخرية.

3) Waarschijnlijk zijn hier Ḫanafieten bedoeld. In den Sjarḫ al-Wiqāja, pag. 261 wordt het eenvoudige „oversteken" als een geldige vorm van *bai*ᶜ genoemd voor meer en minder kostbare zaken (فى النفيس والخسيس).

4) Een zeer gewone raad van de geleerden aan de leeken, die volgens den Islām slechts door hunne gezaghebbende uitspraak weten kunnen, wat geoorloofd, wat verboden is: neemt voorzichtigheidshalve hem tot leidsman, die den gemakkelijksten weg wijst. De leek is dan voor Allah verantwoord; terwijl hij, bij het aannemen der strengere leer, al te veel kans heeft om tal van zonden voor zijne rekening te krijgen.

5) Iḫjā II : 51.

het ons baten, zoo gaat hij verder, of wij nu al van heden af naar de eischen der Wet koopcontracten gingen sluiten? Geen enkel zou toch geldig worden. Immers alle verkoopers zijn van hunne waar op de gewone, onwettige wijze eigenaars geworden en in elk denkbaar geval blijft dus de onzekerheid, of zij terecht over het voorwerp van het contract (het „maʿqoed ʿalaihi") beschikken. Wij kunnen ons hiermede troosten, dat zonder twijfel reeds in Mohammeds tijd diens „gezellen" door moʿātāt plachten te koopen. Alleen als bijzonder vroom man (ورع متدين) houde men zich dus in twijfelachtige gevallen aan de eischen van de Wet in dezen; voor den gewonen koopman is het goed dit bij bijzonder kostbare zaken te doen [1]).

Van den Berg zegt in een ander hoofdstuk van de „Beginselen" (blz. 141) dat „het Mohammedaansche vermogensrecht bij de belijders „van den Islām in den Archipel weinig wordt opgevolgd maar *daar„voor* meerendeels *hun gewoonterecht* (*ʿādat*) *is in de plaats getreden* (sic) [2]). Wij hebben gezien, dat hetgeen de Schr. hier van O. Indië poogt te zeggen, evenzeer andere moslimsche landen geldt. Niet slechts nu, daar bijna overal de Europeesche invloed de Mohammedaansche rechtsinstellingen heeft aangetast; neen, in de 11e eeuw, toen van zulk eene werking geen sprake kon zijn, moest de vroomste geleerde wanhopen aan de mogelijkheid, dat het ooit wezenlijk gelden zoude. Wij zien hier een nieuw bewijs van hetgeen ik vroeger aantoonde [3]) ten opzichte van het erfrecht en het staatsrecht: ook in den Islām maakt men onderscheid tusschen een terrein, dat voor den godsdienst van wezenlijk belang is en een ander, dat, als minder onder de heerschappij der individuën staande, voor het religieuze leven bijkomstig wordt geacht. Al is nu dit hoofdstuk van den Fiqh voor de kennis van den Islām zoowel als van de practijk in O. Indië onbelangrijk, des te meer diensten bewees het ons als toetssteen voor van den Berg's methode van werken. Hier, waar hij slechts in het kort had weer te geven hetgeen hij voor meer dan 15 jaren onder toezicht van deskundigen bewerkte, gelukte het hem *de détails* iets meer overeenkomstig de bronnen weer te geven dan elders. Hier had hij althans éénmaal de moeite moeten nemen van de aangehaalde Arab. bronnen ook wezenlijk *te lezen;* het resultaat is, dat hij in die details niet meer, *maar ook niet minder* fouten begaat dan vóór 15 jaren. Zijne algemeene beschouwingen, gegrond op eene principiëel verkeerde opvatting van

---

1) Dit alles leest men Iḥjā II: 52 uitvoeriger.

2) Dus het Moh. recht schijnt dan volgens van den Berg in dezen vroeger wèl geheerscht te hebben, maar het gewoonterecht (dat zich gedurende dien tijd schuilhield?) kwam het later verdringen.

3) Men zie mijne brochure: *„De beteekenis van den Islām voor zijne belijders in Oost-Indië"*, bladz. 22, 25 vv.

het „Moh. Recht", vervalschten zijne methode. Van de historie, die alleen dit alles in zijn samenhang doet begrijpen, weet hij niet; van de practische toepassing der wetten, die uit haren aard en krachtens haren oorsprong slechts als idealen der school beteekenis hebben, heeft hij niet gehoord, ofschoon de uitvoeriger werken der wetgeleerden zelven ons dienaangaande inlichten [1]). Soms had deze onkunde zelfs op zijne classificatie en uiteenzetting van détails verkeerden invloed, daar zij hem ertoe verleidde om wetten, aan wier tot stand komen geene logica part of deel had, naar zijne Europeesch-juridische logica af te ronden en te „verbeteren.". Maar van een juist inzicht in het geheel en in de beteekenis van dit stukje Fiqh voor den Islām of voor diens belijders kon natuurlijk niets komen.

Wij hebben thans, geloof ik, het recht, onze opmerkingen aangaande het vervolg, dat altijd dezelfde gebreken maar zelden dezelfde deugden als dit hoofdstuk vertoont, aanmerkelijk te bekorten.

„Over andere overeenkomsten" dan de *baiᶜ* en dezelfs verwanten wordt *blz.* 101 *vv.* gehandeld. Het daar besproken *pand* noemen de Moh. geleerden *rahn djoᶜlī* [2]) (جعلي) in onderscheiding van het pand *krachtens de Wet* (شرعي); b.v. iemands geheele nalatenschap wordt in laatstvermelden zin pand genoemd voor zijne schulden. Ook valt op te merken, dat men geen *pand* mag geven voor eene *bepaalde* geleende *zaak* (عين), bijv. voor een geleend boek. Toch gebeurt dit laatste dikwijls en de uitvlucht, die de rechtsgeleerden voor zulke gevallen aan de hand doen, is alweder, dat men het met een anderen naam noeme, of althans bedenke, dat zulk een pand een *rahn* is in zijne taalkundige beteekenis (لغوي), niet in den wettelijken zin (شرعي).

Blz. 104, *noot* 1 meent v. d. B. dat de naam *ḥawālat*, dien de Arabieren in Indië aan gewone wissels geven, elders niet in gebruik is omdat hij dien in Bocthor's Dictionnaire niet vond. In Hartmann's Arabischen „Sprachführer" en elders kan hij zich overtuigen, dat het woord ook elders in dien zin gebruikt wordt.

---

1) Eéne zaak wil ik nog aanstippen, die zeer karakteristiek is voor den handel naar de Moh. leer, en waarvan v. d. B. noch in zijne dissertatie noch elders gewag maakt. De misleiding van den kooper door den verkooper omtrent den aard eener bepaalde verkochte zaak, welke de verkooper had kunnen onderzoeken, geldt den geleerden niet als verboden. Ontdekt de kooper zijne dwaling, heeft hij bijv. op de verzekering van den verkooper vertrouwende, *glas voor edelgesteente* gekocht, zoo heeft hij geen recht vernietiging van den koop te eischen „*daar hij zelf tekort gekomen* „*is door geen onderzoek in te stellen*". Hier geldt dus geen chijār al-ʿaib (keuze wegens verborgen gebreken (Bādj. I: 593, 643, 660). Zulke misleiding heet *ghabn* (غبن); slechts wanneer een onderzoek niet wel mogelijk is, wordt goede trouw in zulke zaken geëischt. Misleiding in zúlke gevallen heet bij de juristen steeds: *ongeoorloofde* afzetterij (الغبن الفاحش). De waarheid: „*elk is een dief in zijne nering*" is dus in de moslimsche Wet wel tot haar recht gekomen!

2) Bādjoerī I: 613 e. a. p.

Blz. 105. De *borg* heet niet *kāfil*, maar: *kafīel* (كفيل); de persoon, voor wie men borg is, heet *makfoel* of *makfoel bihi* of *bibadanihi* of *binafsihi*; ten onrechte wordt de tweede dezer benamingen door v. d. B. speciaal op de „verplichting" toegepast [1]). Dat men „zelfs buiten iemands weten of toestemming" borg voor hem zou kunnen blijven, weerspreken de Sjafiʿieten uitdrukkelijk [2]). Het behoorde òf niet vermeld òf ook verklaard te zijn waarom „een borgtocht, die de persoon van den schuldenaar betreft" ongeoorloofd is „ten aanzien van menschen, „die een misdrijf hebben begaan, waarop eene bepaalde straf staat, „welke niet door de beleedigde partij kan worden kwijtgescholden". Niemand, die dit leest (zeker ook de schrijver zelf niet) zal denken, dat dit berust op het humane beginsel van het Moh. strafrecht, dat iedereen *verplicht is* zijnen broeder te bewaren voor het ondergaan van door hem verdiende straffen, als ten minste geene belangen van anderen erbij betrokken zijn [3]). Voor de zekerheid, dat hij die straf zal ondergaan, mag men dáárom geen borg blijven. Voor „maatschap of vennootschap" acht men de Arab. vormen *sjarikat* en *sjarkat* beter dan de eenige, door v. d. B. opgenomene: *sjirkat*.

Blz. 106. „volgens Sjāfiʿī moet de inleg van elk (vennoot) bestaan „in gemunt geld of andere vervangbare zaken." Deze bijzonderheid moest òf verzwegen òf erbij gevoegd zijn, dat niet slechts de practijk zich aan die beperking niet heeft gestoord, maar dat zelfs Sjafiiʿitische wetgeleerden middelen [4]) aan de hand doen om aan de letter der Wet getrouw, toch vennootschap aan te gaan, met *niet-vervangbare* zaken als inleg. Deze laatstgenoemde soort van zaken, welke van den Berg (*blz.* 111 en elders) met den naam *qīmī* aanduidt, heet bij de geleerden der verschillende scholen gewoonlijk *motaqawwim* (متقوّم) [5]). Beter dan *wikālat* is voor: „lastgeving" de vorm: *wakālat* [6]); de „enkele weinige daden", die men niet aan een ander kan opdragen, zijn *de godsdienstige verrichtingen*, *die men alleen met zijn lichaam verricht* [7]). Daar

---

1) Dit geldt alleen den term *madhmoen bihi*, hetwelk in den aard der zaak ligt.
2) Bādjoerī I: 648.
3) Bādjoerī I: 649 وكذلك [يعنى يصح الكفالة] ببدن من عليه حق الله مالىّ بخلاف من عليه عقوبة للّه لانا مأمورون بسترها والسعى فى اسقاطها ما امكن. Wij komen later hierop terug.
4) Zulke „middelen", die, gelijk wij boven, bladz. 752 reeds opmerkten, door Moh. wetgeleerden met een gerust geweten gezocht en aanbevolen kunnen worden, noemt men technisch *ḫīla*. meerv. *ḫijal*, eigenl: *listen*. Bādjoerī I: 652 beschrijft eene der voor de bedoelde soort van vennootschap te gebruiken *ḫīla's*.
5) Bādjoerī I: 644, 652; Sjarḫ al-Wiqāja, pag. 277 e. a. p.
6) Bādjoerī I: 655.
7) Bādj. I: 657—8, De ḫadj is hieronder niet begrepen, daar behalve het lichaam ook de beurs van den geloovige daarbij in aanmerking komt.

v. d. B. in dit gedeelte van zijn werk („over de contracten" handelende) de Arabische termen voor de zoogenaamde „zuilen" van een contract pleegt aan te geven, behoorde hier voor het „iets", dat de gemachtigde moet verrichten ook de benaming: *mowakkal fīhi* te zijn vermeld.

Wij laten thans een aantal fouten in détails en zulke, die van gebrek aan inzicht in het geheel getuigen, zoowel in dit als in het volgende hoofdstuk („over zaken en zakelijke rechten") rusten, om slechts over de met het oog op O. Indië moest belangrijke „*waqfs*" in den „*vierden titel*" van laatstgemeld hoofdstuk (*blz.* 126 *vv.*) een 'en ander aan te teekenen, daar dit onderwerp buitengewoon slordig is behandeld. Terwijl v. d. B. bij die rechtshandelingen, welke hij in zijne academisch proefschrift behandeld had, gewoonlijk de Arabische termen voor de onmisbare bestanddeelen der handeling vermeldde, noemt hij die bij den waqf deels niet, deels onvolledig. Wij vernemen bijv. niet, dat *waqf* eigenlijk de *rechtshandeling* beteekent en slechts overdrachtelijk voor het *voorwerp* dier handeling gebruikt wordt, welk voorwerp eigenlijk *mawqoef* [1]) heet; evenmin dat de „persoon of instelling, ten wier behoeve de waqf is gemaakt" *mawqoef* *ᶜalaihi* wordt genoemd en dat nevens *waqf* onder meer ook de termen *ḫabs* en *tasbiel* zeer gebruikelijk zijn. [2])

„De eigendom (milk) der zaak wordt dan geacht bij Allah te zijn" (*blz.* 126); dat is slechts ééne van drie over deze questie gangbare meeningen; zij wordt door de „beide leerlingen" van Aboe Ḫanīfa en door sommige Sjafiᶜieten voorgestaan, door A. Ḫan. zelf en andere Sjafiᶜieten weersproken [3]). A. Ḫan. en sommige Sjafiᶜieten redeneeren aldus: Allah is in laatster instantie eigenaar van de waqfs zooals hij dit van de geheele schepping is, maar *niet anders*. Al hetgeen met het tot waqf gemaakte goed geschiedt, heeft echter zijn oorsprong in de wilsverklaring van den *waqf-maker*, die dus een door zijn eigen vrijen wil beperkt eigendomsrecht blijft uitoefenen. Anderen letten vooral op de voordeelen des eigendoms, die, zij het ook door de Wet beperkt, aan den *mawqoef* *ᶜalaihi*, den begunstigde ten goede komen; zij beschouwen om die reden dezen (hetzij een persoon of eene corporatie) als eigenaar. Zij meenen voor die opvatting steun te vinden in de bepaling van den Sjafiᶜitischen fiqh, dat men geen waqf ten bate van zichzelf mag maken; immers de grond, dien de geleerden voor dit

1) Wel geeft van den Berg dezen term, *blz.* 86 en in het Register in eene andere, veel minder belangrijke en zeer weinig technische beteekenis.

2) Ook de term *taḫriem* komt voor.

3) Zie hierover Sjarḫ al-Wiqāja, pag. 259, waar A. Ḫan.'s meening aldus wordt weergegeven: الوقف هو حبس العين على ملك الواقف; vooral ook de uitvoerige bespreking der strijdvraag bij Bādjoerī II: 70—1 en in Sjīrāzī's Tanbieh, ed. Juynboll, pag. 164.

verbod aanvoeren is juist, dat „*eigendomsoverdracht* van iemand *aán* „*zichzelf* eene schepping is van iets dat reeds bestaat, dus iets onmo„gelijks," waarbij zij stilzwijgende onderstellen, dat waqf overdracht is van *eigendom*. Ook bevestigt hen daarin die andere bepaling, dat men ten behoeve van een slaaf geen waqf kan maken „omdat een onvrije *geen eigendom* kan hebben". Daar echter beide beschouwingen moeielijkheden medebrengen, welke den aandachtigen lezer van zelf zullen opvallen, geven de andere bovengenoemde autoriteiten aan de vrij vage uitspraak: „Allah is eigenaar," welke eigenlijk niet veel anders dan eene negatie in zich sluit en de zaak in het midden laat, de voorkeur.

„Elke gespecificeerde zaak" kan men waqf maken (*blz.* 126). Ja, mits zij door den mensch tot geoorloofde doeleinden gebruikt kan worden. Duidelijker dan de omschrijving: „welke niet door het ge„bruik te niet gaat [1]) of aanzienlijk in waarde vermindert" is de verklaring, die Moh. geleerden hiervan geven: „welke voorwerp zou „kunnen zijn van een huurcontract."

Onjuist is de mededeeling, dat volgens Sjāfiʿī „deze rechtshandeling „voldongen wordt door de wilsverklaring van hem, die tot waqf „maakt" (*blz.* 127). Bij Bādjoerī [2]) had van den Berg uitvoerig en *in zijne eigene Minhādj-uitgave* [2]) kort, maar duidelijk het tegendeel kunnen lezen. Waar eene bepaalde persoon als *mawqoef ʿalaihi* is aangeduid, wordt de aanname zijnerzijds als eene *voorwaarde der geldigheid* van den waqf genoemd; is de waqf ten bate eener categorie van personen (bijv. de armen, de geloovigen), dan is de aanname *onmogelijk* en dus onnoodig. „Volgens Aboe Hanīfat is echter daartoe eene „feitelijke in-bezit-name door den begunstigde noodig, ofschoon velen „zijner leerlingen de tegenovergestelde meening aankleven" (*blz.* 127). A. Ḫan. heeft zich dienaangaande in het geheel niet uitgelaten en *kon* dit, wegens zijne opvatting van den *waqf* als blijvend eigendom van den *waqf-maker* niet doen. Hij houdt zóó consequent aan die opvatting vast, dat een waqf volgens hem ook altijd herroepen kan worden; m. a. w. zoolang de waqf-maker leeft, kan zijn eigendom volgens A. Ḫan. geen eigenlijk waqf zijn [3]). Op de vraag, of iemands eigendom na zijn dood onvervreemdbaar waqf kan worden, deelen

---

1) „*Te niet gaat*" is ook niet juist; immers goud en zilver mag men geen waqf maken, omdat men daarvan slechts als ruilmiddel gebruik maken kan; maar als men goud en zilver uitgeeft, gaan ze toch niet te niet?

2) Bādjoerī II: 70, 73, 75; Minhādj II: 184—5.

3) Sommigen kennen aan A. Ḫ. de meening toe, dat het *geschenk* (gelijk hij den waqf noemde) eerst geldig werd, wanneer (niet „de begunstigde", maar) *de Overheid* zich dienaangaande had uitgesproken. Maar, zooals men beneden zien zal, hechtte men in de Ḫanaf. school zelve aan A. Ḫan.'s meening over deze vragen weinig of geen gewicht.

de leerlingen van A. Ḫan. op zijn gezag beide mogelijke antwoorden mede; het spreekt van zelf dat, in geval van negatie, volgens A. Ḫan. in het geheel geen waqf bestaan mag, eene conclusie, die de Ḫanafitische geleerden dan ook uitdrukkelijk formuleeren [1]). Van zijne beide çâhibs (met het hoogste gezag bekleede leerlingen) oordeelt Aboe Joesof de eenzijdige wilsverklaring voldoende, Mohammed daarentegen acht de aanname in dezelfde omstandigheden vereischt als de Sjafiʿieten. Niet slechts Sjâfiʿî (aldus v. d. B.) maar ook gezaghebbende Ḫanafieten (bijv. Mohammed) nemen geen onderscheid tusschen roerende en onroerende goederen als voorwerpen van waqfmaking aan. Zouden zulke staaltjes voldoende zijn om van den Berg te overtuigen, dat hij door mij zonder eenig argument *„gebrek aan rechtskunde"* te verwijten aan een met vuur spelend kind gelijk werd?

Ook de overige bepalingen zijn deels onjuist, altijd onvolledig medegedeeld. *Blz.* 127 somt v. d. B. de voorwaarden op, waaraan „de met een waqf begunstigde moet voldoen." Hij had behooren te zeggen, dat de eerste persoon of categorie, aan welke een bepaald waqf ten goede komt, *moet bestaan* op het oogenblik der making; terwijl verder den waqf-maker wel de grootste vrijheid is gelaten in de bepaling eener reeks van personen of categorieën, die elkander in het genot zullen opvolgen, maar dat vele autoriteiten als voorwaarde stellen, dat die *reeks zonder einde* of, zooals zij het uitdrukken: „niet „afgesneden" zij. De geleerden, die in het vaststellen eener *eindige* reeks (bijv. A. of B. en diens nakomelingen) geen bezwaar zien tegen de geldigheid van den waqf, leeren verder dat, wanneer de wenschen des waqf-makers zijn vervuld, het waqf tot zijne naaste bloedverwanten (onverschillig in de mannelijke of de vrouwelijke lijn) terugkeert [2]).

Ofschoon van den Berg's woorden tot eene andere opvatting der zaak aanleiding geven, is eene waqfmaking, die eerst met den dood des makers in werking treedt, geldig [3]); ook leveren andere tijdsbepalingen, waar het waqfs voor specifiek *vrome* doeleinden betreft (bijv. eene moskee en dgg.), geen bezwaar op. Het waqf, dat na iemands dood in werking treedt, mag zich, overeenkomstig de leer van het testament, slechts tot $^1/_3$ van zijn vermogen uitstrekken [4]).

---

1) De gegevens omtrent de in de Ḫanafitische school gangbare opiniën in dezen vindt men glashelder uiteengezet Sjarḫ al-Wiqâja, pag. 259 vv., Hidâja II: 448 vv. Sommigen van A. Ḫan.'s leerlingen keuren in scherpe bewoordingen de opvatting des imâms af en zeggen bijv. انقطع خاطره فلم يتمكّن من تفريع مسائل الوقف (Hidâja II: 449). Vergel. ook Sjaʿrânî, Mîzân II: 124.

2) Bâdjoerî II: 73—4.

3) In de vorige uitgave had v. d. B. dit laten doorschemeren in de woorden, dat „men zich het genot der zaak gedurende zijn leven mag voorbehouden"; tot de „verbeteringen" van den derden druk behoort de schrapping van deze juiste opgave.

4) Bâdjoerî II: 70, 75.

Door Mohammedanen met beperkte middelen worden zeer vaak Qorāns en studieboeken ten behoeve van moskeeën en inrichtingen van onderwijs waqf gemaakt; zij geven dan gewoonlijk hiervan getuigenis door eene inscriptie in het boek zelf. Daarbij verzuimen zij maar al te dikwijls, gelijk Bādjoerī [1]) opmerkt, den juisten vorm in acht te nemen. Vergetende, dat de Wet nauwkeurige opgave der bestemming van den waqf eischt, schrijven zij meestal eenvoudig: „Ik, A. B. maak dezen Qorān of dit boek tot waqf om Allahs wil" met bijvoegingen als: „ik stel N. N. tot bestuurder aan" of verwenschingen tegen ieder, die het boek vervreemden zal. Strikt genomen zijn zulke waqfs ongeldig. Ik vermeld dit te liever, omdat mij meer dan één te Atjeh buitgemaakt boek onder de oogen kwam (thans in de Leidsche boekerij bewaard), dat met zulk eene, volgens den Fiqh onvoldoende, inscriptie prijkte.

„De bepalingen van een waqf-maker gelden als eene Wet van God" [2]), in zóó sterke bewoordingen drukken de geloovigen hunnen eerbied voor deze instelling uit. Ook hier heeft de school wel het ideaal bewaard, maar niet vermocht het tot werkelijkheid te maken. Bitter klagen de faqiehs over de „*slechte qādhī's*", die sommige dubbelzinnige bepalingen gebruiken om „*de meeste waqfs der geloovigen te verijdelen en „die handelen*, *zooals* (iedereen weet, dat) *zij handelen*" [3]). Ook uit de Europeesche litteratuur is het bekend genoeg, aan welk wanbeheer de waqf's bijv. in Egypte en Turkije onderworpen zijn. De leer van den Fiqh is echter door de verrotting der administratie niet besmet. Alles, bestemming en beheer van de waqf-zaak, moet naar den wil des waqf-makers plaats hebben. De eenige voorwaarde, die men hem stelt, is dat zijne bepalingen niet in strijd zijn met de Wet, *niets ongeoorloofds* behelzen; zoo zou men bijv. geene wapenen ten behoeve van straatroovers, geene huizen ten behoeve van anderen dan Mohammedaanschen eeredienst waqf mogen maken. Van den Berg's uitspraak (*blz.* 128): „Dit doel mag echter niet alleen niet ongeoorloofd zijn, maar moet bovendien eene aan Allah welgevallige strekking hebben" wordt door de Moh. autoriteiten ondubbelzinnig weersproken. Het waqf-maken is, zeggen zij, *op zichzelf* eene *Gode welgevallige* daad [4]). Het doel mag niet *verboden* (حرام , محظور) zijn; maar

---

1) II : 70.

2) شرط الواقف كنصّ الشارع Bādjoerī II : 76.

3) وقد شاهدنا فى الاستبدال من الفساد ما لا يعدّ ولا يحصى فان ظَلَمَة القضاة جعلوه حيلة الى ابطال اكثر اوقاف المسلمين وفعلوا ما فعلوا. Sjarḫ al-Wiqāja, pag. 260.

4) Men zie Bādjoerī II : 69 – 70, 74 e. a. p.

eene religieuze daad (قُرْبة) blijft de waqf „ook al blijkt uit deszelfs „bestemming geenszins het streven naar zulk een daad, bijv. al maakt „men iets waqf ten bate van rijken". Sterker nog: zelfs een kāfir kan een volgens den Fiqh geldigen waqf maken, zelfs ten bate eener moskee en zelfs al ontbreekt hem het geloof, dat dit eene godsdienstige daad is [1]).

De Moh. geleerden halen steeds gaarne bij de behandeling eener instelling van den Islām de Qorānplaatsen en overleveringen aan, waarop die berust of heet te berusten. Al zijn zij ook volkomen verantwoord met een beroep op den „Consensus" der geloovigen [2]), liefst bewijzen zij toch (of maken zichzelven wijs), dat Allah of zijn gezant ook op onmiddellijke wijze hunnen wil aangaande zulk een onderwerp te kennen hebben gegeven. Van den Berg, die bij sommige instellingen (met name het bai^c-contract) Qorānplaatsen mededeelt, die daarmeê in weinig of geen verband staan, verzuimt hier naar Qor. III: 86 te verwijzen, dat met eenige overleveringen, die men naar aanleiding van die openbaring verhaald vindt, als grondslag van de waqf-instelling dient.

Blz. 129 *vv.* bespreekt v. d. B. het *erfrecht.* Daar hij eene (zij het ook geheel mislukte) poging doet om dit hoodstuk van den Fiqh historisch te verklaren, had hij in *noot* 1 ten minste ook naar Qor. IV: 37, VIII: 73, II: 176 en XXXIII: 6 moeten verwijzen. Maar het zou er weinig toe doen, daar de geschiedkundige gegevens niet uit de bronnen geput, maar uit des schrijvers duim gezogen zijn. Dat bij „de heidensche Arabieren" *niet* „alleen de mannelijke bloedverwanten" erfden, had v. d. B. reeds kortelijk in mijn opstel in de Bijdr. v. h. Instituut [3]) aangetoond kunnen zien; de onjuistheid der voorstelling van het Oud-arabische familierecht, waarop zijne beschouwing berust, vindt hij nu uitvoeriger in de voortreffelijke studie van G. A. WILKEN over dit onderwerp bewezen [4]). Andere opstellen van dezen schrijver kunnen v. d. B. leeren, dat het agnaten-erfrecht niet bij „*de* Semieten en *de* Romeinen", maar bij de meeste volken *in een zeker stadium van ontwikkeling der maatschappij* geldt. V. d. B. heeft

---

1) Bādjoerī II: 71.

2) Bādjoerī laat dit beroep op den Consensus (*Idjmā*ᶜ) nooit weg, al heeft hij ondubbelzinnige openbaringen of overleveringen te zijner beschikking; hij toont daardoor zich volkomen bewust te zijn van de waarheid, dat men ook den inhoud en de strekking dier gewijde geschriften slechts door middel van eene onfeilbare macht kan leeren kennen. Zijne inleidingen tot de behandeling eener instelling bevatten dan ook steeds deze woorden: والاصل فيه قبل الاجماع en dan Qorānplaatsen en traditiën, als hij die vinden kan. En van den Berg meent na 15jarige studie (?) den Islām te kunnen begrijpen en tevens den *Idjmā*ᶜ, waarop hij berust, te mogen ignoreeren!

3) Vierde volgreeks, Deel VI, blz. 390 vv.

4) In de Januari-aflevering dezes jaars van den Indischen Gids.

zeker in Mohammeds hart gelezen dat hij „het onbillijk vond ... dat „zelfs, bij gebreke van dien, de nalatenschap als onbeheerd aan den „stam of *den staat* (sic) [1]) moest vervallen!"

Ook de andere inleidende opmerkingen zijn slechts als getuigenissen van onwetendheid merkwaardig. Bijv. *blz.* 130 noemt de Schr. het onbillijk „dat zij (eene dochter) recht zou hebben op dezelfde fractie „(½), wanneer iemand b. v. eene dochter en zes zoons nalaat"; eene opvatting, die nooit in eenig deel der Moh. wereld gehuldigd, noch door Moh. zelf bedoeld is [2]).

Het erfrecht noemt v. d. B. „het *ingewikkeldste* deel van het Moh. „recht" (*blz.* 129), hij spreekt van „berekeningen" (*blz.* 131), die *„duizelingwekkend* worden van *verwardheid*" en in wier uitkomsten *„onmogelijke* breuken" overkomen. Ons blijkt hieruit alleen, dat de Schr. zeer onderhevig is aan duizelingen en zeer weinig tehuis in het erfrecht, welks voorschriften hij natuurlijk slechts uit een fiqh-boek had na te schrijven. Had hij zich tot dit laatste slechts bepaald en de methode der Moh. geleerden, zonder daarop zijne duizelingwekkende critiek te oefenen, nagevolgd! Maar hij heeft de enkele bepalingen als een spel kaarten dooreengeschud en zoo den leerling het overzicht bemoeielijkt. Men kan toch wel begrijpen, dat de leerwijze der Mohammedanen, gedurende tal van eeuwen gevolgd om duizenden met het erfrecht bekend te maken, wier hoofden dikwijls niet sterker zijn dan dat des schrijvers, *practische* voordeelen zal opleveren, die iemand eerst na zorgvuldige studie door betere zou kunnen vervangen. Als men dan van die methode afwijkt, moet deze vrijheid ten minste door resultaten gerechtvaardigd zijn, die den leerling de zaak duidelijker maken en waarbij niet de schrijver zelf al dadelijk duizelig wordt. Inderdaad kan men opmerken, dat *geen leerling* uit de verwarde, onsamenhangende en den grondslag van een juist inzicht ontberende gegevens van v. d. B. wijs wordt; terwijl ieder leerling, die naar de methode van Ibn Qāsim of diens commentator Bādjoerī het erfrecht leert, zich spoedig redelijk daarin tehuis gevoelt. Het is dan ook een onbegonnen werk des schrijvers zelf-gemaakten warwinkel in orde te brengen; ik deel slechts zooveel mede als noodig is om mijne onbeperkte afkeuring van dit hoofdstuk te rechtvaardigen.

Dat v. d. B. van *het geheel* niets begrijpt, blijkt uit zijne uitspraken

---

1) Welken „staat" zou Moh. hierbij wel op het oog gehad hebben? Een, die nog geboren moest worden? Of die staat, waarvan v. d B. naar onbekende bronnen medede[e]lt (blz. 1), dat „*de Semietische volken*" zich dien „nooit ander hebben kunnen „voorstellen dan als eene theocratie"? Men denke bijv. aan de voormohammedaansche Arabieren!

2) Integendeel: Qor. IV : 12 verkondigt niet slechts een met die opvatting strijdig „beginsel", maar lost het door v. d. B. gestelde geval uitdrukkelijk aldus op: waar kinderen hunne ouders beërven krijgt elk zoon de dubbele portie eener dochter!

(*blz.* 132) dat „in de meeste gevallen, volgens de wet, meer portiën „kunnen worden gevorderd, dan er deelen in zijn geheel zijn" en (*blz.* 133) dat de „verwarring duizelingwekkend" wordt „door de samenkomst met andere erven, de zoogenaamde 'acabât". Immers juist die ᶜacabât maken de zaak *gewoonlijk* eenvoudig; juist zij maken, dat er in de *meest voorkomende* gevallen van vastgestelde, en later pondspondsgewijze te verminderen, Qorânische portiën geen sprake is of dat deze althans eene zeer ondergeschikte rol spelen en hoegenaamd geene moeielijkheid geven. Het feit, dat „Oosterlingen onroerende goederen, soms geslachten lang, pro indiviso bezitten" en de verdeeling hierdoor later ingewikkeld wordt, heeft natuurlijk niets met het Mohammedaansche erfrecht te maken. De gegevens omtrent „uitsluiting" [1]) zijn hoogst gebrekkig (*blz.* 132 en 133). V. d. B. schijnt niet bemerkt te hebben, dat zijne uitspraak, *blz.* 133 dat „de nederdalende linie de opgaande en deze weder de zijdlinie uitsluit" in strijd is met zijne vertaling van den *Minhâdj* II : 228—9: „le *fils du fils* et le frère „consanguin le sont (= sont exclus) en outre par le frère germain". Deze vertaling is echter weer geheel verkeerd [2]) en het eerstbedoelde gegeven tamelijk goed nageschreven. *Tamelijk* goed; immers de uitzondering, dat de grootvader de broeders *niet* uitsluit, wordt door v. d. B. eerst later op eene verkeerde plaats en onjuist beschreven (*blz.* 136, *sub* 5⁰), terwijl de eigenaardige leer, dat de grootvader eene volle zuster tot ᶜaçabat kan maken, geheel ontbreekt.

Hiermeê hangt verder samen dat hij de *akdarijjat* (*blz.* 135) verkeerd beschrijft. Immers *„de regelmatige verdeeling"* zou volgens Sjâfiᶜî" *niet* zijn „in reden van $^1/_2$, $^1/_3$, $^1/_2$, $^1/_6$", — maar, gelijk v. d. B. zoowel uit zijn Minhâdj [3]), als uit Bâdjoerî [4]) had kunnen leeren: $^1/_2$, $^1/_3$ en resp. $^1/_3$ en $^2/_3$ van de rest.

Ook de andere „merkwaardige gevallen" (men noemt ze: المسائل الملقّبة) worden niet juist beschreven en in het geheel niet verklaard.

---

1) Hadjb (*blz.* 132, *noot* 2) beteekent niet alleen uitsluiting, maar ook verwijzing naar een minder aandeel. Zoo wordt b. v. de moeder van den overledene (die anders $\frac{1}{3}$ ontvangt) docr deszelfs kinderen of zoonskinderen naar het $\frac{1}{6}$ verwezen (محجوبة).

2) Er staat namelijk: والاخ لابوين يحجبه الاب والابن وابن الابن ولاب يحجبه هاولاء واخ لابوين. Ten onrechte heeft v. d. B. achter الاب een punt gedacht, dat achter وابن الابن thuis behoort.

3) Minhâdj II : 242: „En de grootvader, die met zusters samenkomt, is ten haren „opzichte *als een broeder* (dat is dus het regelmatige), *zoodat haar geene fardhportie „wordt toegekend als zij met hem samenkomen, behalve in de akdarijjat* enz."

4) II : 128: (Zij krijgen hare Qorânische portie) „behalve wanneer een man haar „tot 'acabats maakt; deze kracht heeft nl. haar broeder *en evenzoo haar grootvader ; „deze treedt in de plaats van een broeder en maakt haar dus tot açabats.*

*N*º. 2 heeft ook de namen van الحَجَرِيَّة en اليَمِّيَّة[1]); zij werd aldus geregeld omdat de toepassing van het gewone erfrecht de onbillijkheid zoude meebrengen, dat kinderen *van dezelfde moeder* als de overledene wèl zouden erven, kinderen van dez. moeder *en denzelfden vader* daarentegen uitgesloten zouden zijn. Evenzeer komt de akdarijjat te gemoet aan de (naar de gangbare verklaring der Qorānplaats omtrent den vader, die men ook op den grootvader toepast) onbillijke uitkomst, dat de grootvader minder dan $^1/_6$ zou bekomen. Wij zouden meer en zelfs veel beroemder gevallen kunnen noemen dan de 5 bij van den Berg vermelde[2]); wij zouden, gelijk wij het kortelijk voor de eerste 2 deden, ook voor de andere, *op goede autoriteit*, verstandiger verklaringen kunnen geven dan van den Berg's onnoozele fraze (*blz.* 133): „En alsof door dit alles de zaak *nog niet verward genoeg* gemaakt was, „hebben de rechtsgeleerden bovendien *eenige onregelmatige gevallen uit-* „*gedacht*" ! ! Maar wij laten dit na, daar eene andere plaats verkieselijker is om de *regels* van het Moh. erfrecht uiteen te zetten, en de *verwardheid* van v. d. B.'s dusgenaamd overzicht meer dan voldoende is aangetoond. Verscheidene belangrijke kunsttermen ontbreken ook hier. Ik noem slechts قرابة = *bloedverwantschap*, als eene der voornaamste „oorzaken van erfenis" genoemd[3]); جهة = *linie* (terwijl de term voor *graad* toevallig wèl voorkomt); onjuist zijn de benamingen (*blz.* 134): „ʿacabāt bi nafsih, bi ghairih en maʿa ghairih"; lees: *bi-anfosihim* (of bilnafsi), *bighairihinna* (of bilghairi), *maʿa ghairihinna* (of maʿa'lghairi). Onjuist is ook de herhaaldelijk voorkomende vorm „dzoe'l-arhām", lees *ḏawoe'l-arḥām* enz. *Blz.* 131 *noot* 1 heet ten onrechte Qor. II : 241 „ingetrokken bij Qor. IV : 14." Het is bij Qor.

1) Die namen draagt het geval, omdat de aldus benadeelde *volle broeders*, vóórdat Omar de onbillijkheid uit den weg geruimd had, tot den Chalief zeiden; هَبْ اباناَ حجرا ملقى في اليمّ, om aldus hunne ergernis lucht te geven over het feit, dat de anders zoo belangrijke verwantschap door den vader hun hier *een beletsel* werd om te erven (Bādjoerī II: 123.)

2) Ibn Challikān III: 175 citeert eene verhandeling over het erfrecht, waarin 14 „merkwaardige gevallen" (مسائل ملقبة) voorkwamen. Veel belangrijker dan de gansch niet merkwaardige dīnārijjat (v. d. B. nº 4) zijn bijv. de beide „*schitterende*", „*zeldzame*" of „door ʿOmar opgeloste" questiën (الغريبتان, العمريّتان, الغرّاوان), waarvoor ik kortheidshalve naar Bādjoerī II : 126 verwijs.

3) Ook de termen رِقّ = *slavernij* en حُرِّيَّة = *vrijheid*, die in den fiqh veel voorkomen en hier resp. als verhindering en als voorwaarde voor iemands optreden als erfgenaam gelden, zoekt men in het handboek vergeefs. *Blz* 133, *noot* 4 „in *safal*" in pl. v. *safala* enz.

II : 234 ingetrokken, zooals Baidhāwī o. a. uitvoerig mededeelt. Er is daar van *geen erfrecht*, maar van te verstrekken onderhoud in den weduwrouwtijd sprake. Deze *ʿiddat* nu, welke eerst een jaar lang duren moest, werd later op 4 maanden en 10 dagen bepaald. De term *takmilat* (تكملة), die in den vorigen druk *verkeerd verklaard* werd in den tekst (*blz.* 119), *verkeerd gespeld* in het Register en waarvoor naar eene *verkeerde bladzijde* (107) werd verwezen, is nu zonder eenige reden geheel weggelaten. Of liever, de reden ligt voor de hand: v. d. B. heeft zijne fouten ontdekt, maar ze niet weten te verbeteren. Het verveelt mij, dit cacographisch stuk verder te corrigeeren, ofschoon ook omtrent de leer van het testament genoeg op te merken zou zijn.

HET PERSONEN- EN FAMILIERECHT volgt, als *Derde deel*, op de „Rechtshandelingen." Wij zullen de beschikbare plaats vooral wijden aan eenige opmerkingen over het eerste hoofdstuk hiervan: *Het huwelijk*. Immers terwijl elk ander deel van de „plichtenleer" (voor zoover die de verhouding der menschen onderling regelt) òf slechts voor zekere klassen (bijv. ambtenaren) van belang is òf buiten innigen samenhang met het godsdienstige leven blijft en dus door de meesten als indifferent wordt beschouwd, heeft het familierecht in het algemeen en het huwelijksrecht in het bijzonder op het individueele leven van ieder geloovige min of meer invloed. Niet, alsof men daarom nu hem, die met de fiqhbepalingen in dezen gebrekkig of niet bekend is, een slecht moslim zou mogen noemen — voorwaar, dan zouden er weinige goede moslims zijn! —, maar algemeen acht men een huwelijk slechts dán geldig in de Mohammedaansche wereld, wanneer men de noodige waarborgen heeft, dat aan de eischen der Wet is voldaan. Vandaar dan ook, dat, terwijl geen ander deel van het dusgenoemde „Recht" als maatstaf kan dienen om den invloed te bepalen, welken de Islām in een of ander land oefent, men het huwelijksrecht wél eenigermate als zoodanig kan gebruiken. Het is daarom treffend, dat juist het huwelijksrecht onder de O. Indische Mohammedanen zoomin slechter als beter wordt nageleefd dan in de meeste andere aan den Islām onderworpen landen. Gaarne zouden wij dan ook v. d. B. de bespreking van bepalingen omtrent contracten, welke weinige Mohammedanen kennen en die nagenoeg niemand naleeft [1]), geschonken hebben, als hij ons in plaats daarvan eene vollediger behandeling

1) Reeds in ons eerste gedeelte (blz. 382) wezen wij er op, dat in de 11e eeuw Ghazzālī zelfs met *geloovige* rechtsgeleerden den spot dreef, omdat zij hun kostbaren tijd aan die imaginaire contracten besteedden.

van dit zoo gewichtige onderwerp had gegeven. Niet slechts deed hij dit laatste niet; maar hetgeen hij gaf, wemelt alweer van averechtsche voorstellingen en grove fouten.

Blz. 143 lezen wij omtrent het huwelijk bij de oude Arabieren een dergelijk uit de lucht gegrepen verhaal als hetgeen wij boven omtrent het erfrecht leerden kennen. Vroeger kwam ik reeds tegen de ongegronde meening op, als zoude de vrouw in het oude Arabië eene onzelfstandige positie bekleed hebben, als ware zij daar eenvoudig „het voorwerp eener overeenkomst", waarbij men „van haar vader „of hare agnaten, het recht kocht om zijne aanstaande vrouw te gebruiken" (aldus v. d. B.); thans is de onrijpheid dezer vrucht van sommiger verbeelding door Wilkens studie afdoende aangetoond. Maar waartoe stilgestaan bij de mededeelingen omtrent het leven der oude Arabieren van een schrijver, die keer op keer toont, na 15-jarige studie zelf het eenvoudige Arabisch der fiqh-boeken nog niet te kennen? Wij spreken hier over den *fiqh* en kunnen dus als betrekkelijk onverschillig de vraag laten rusten of de Mohammedaansche juristen hunne *opvatting van het huwelijk als een koopcontract* aan de oude Arabieren of van elders ontleend hebben. Belangrijker is het, te weten of zij deze opvatting werkelijk voordragen, of zij inderdaad, zooals v. d. B. het noemt „nog steeds aan het begrip van koop vasthouden". Reeds boven merkten wij op, dat dit geenszins het geval is; wordt ook in een enkel formeel opzicht het huwelijkscontract wel met een bai^c^ *vergeleken* (niet gelijk gesteld), de vrouw zelve geldt, zij het ook slechts door bemiddeling van den walī, als *partij*. Omtrent het *voorwerp* van de overeenkomst hebben de geleerden voornamelijk twee meeningen: 1° dit is de *vrouw zelve*, d. w. z. zooals men er uitdrukkelijk bijvoegt: sexueele omgang met haar [1]); 2° het zijn de *beide echtgenooten*, natuurlijk met dezelfde omschrijving. Daar men echter algemeen erkent, dat van beide zijden, zij het ook niet in gelijke mate, tegenover *rechten* als gevolg der overeenkomst ook *plichten* staan, acht men het genoemde verschil bijkomstig [2]). Men ziet aan de formuleering van het tweede geval, dat de moslims geen bezwaar zien in het te gelijker tijd voorwerp en partij zijn van dezelfde persoon.

---

1) Bādjoerī II : 150 vv. wordt de vraag uitvoerig besproken; het voorwerp heet: الزوجة اى بضعها على الراجح وقيل المعقود عليه كل من الزوجين الخ.

2) فالخلاف لفظى d. i. „het is dus slechts een woordenstrijd" heet het bij Bādjoerī, t. a. p. Hij acht dan ook van de twee meeningen: 1° het huwelijk is een contract met het doel om iets *wettelijk geoorloofd* te maken (عقد اباحة) en 2° om een eigendom te verkrijgen (عقد تمليك), alleen de eerste juist. Maar zelfs voor hen, die de tweede meening aannemen, is niet *de vrouw* voorwerp van den eigendom, maar zeker genot. Vgl. ook Sjarḫ al-Wiqāja, pag. 116.

Dat de vrouw inderdaad partij is, blijkt ten overvloede uit verschillende voorwaarden zoowel als gevolgen van het huwelijkscontract. Wel verre van de vrouw in het huwelijk als eigendom des mans te beschouwen, worden de juristen niet moede het te herhalen dat *„eigendomsrecht en huwelijk onvereenigbare zaken zijn"*; deze waarheid is zóó bekend, dat zij zelfs bij v. d. B. (*blz.* 146) [1]) voorkomt, al vergeet de Schr. telkens de gevolgen van dezen regel.

De physieke meerderheid des mans heeft wel in het Moh. recht evenzeer als, ja veel sterker dan in het onze zich op het gebied des huwelijks doen gelden; maar de vrouw kan toch op grond van zekere gebreken bij den man *nietigverklaring* van het contract *eischen* (v. d. B., blz. 147); zij kan, als de man zekere plichten niet nakomt, onder zekere controle *zelve de ontbinding* (فسخ) des huwelijks *voltrekken* [2]). De huwelijksgift (mahr), door v. d. B. ten onrechte als een koopprijs opgevat, komt niet den ouders of bloedverwanten der vrouw, maar haar zelve ten goede. Welke voorstelling de Arabieren in Mohammeds tijd met den mahr verbonden, weet v. d. B. evenmin als hij van de meeningen *„der* Semieten" of *„der* Oostersche volken" in andere opzichten juist verslag geeft. Zeker heerschte dienaangaande meer dan ééne opvatting in Arabië; waarschijnlijk was de oorspronkelijke beteekenis der huwelijksgift (die gelijk v. d. B. uit *Wilken's* studiën kan zien, volstrekt niet die van een *koopprijs* behoeft te zijn) al even weinig ten tijde des Profeets bekend als de oorsprong van zoo menig oud gebruik der Arabieren. De weinige gegevens, die de Qorâncommentaren aangaande zulke zaken uit den „tijd der onwetendheid" geven getuigen van even weinig belangstelling in de kennis van dien tijd en even groot gemis aan juist inzicht in andere maatschappelijke toestanden als de algemeen-ethnographische opmerkingen van v. d. B. Deze schrijver, die zich niet ontziet de Mohammedaansche juristen te verbeteren (?) en van verwardheid te beschuldigen, als hij hen niet verstaat, gelooft nu weer aan het gezag hunner gegevens over toestanden, die men alleen door zorgvuldige studie der *Oudarabische poëzie en der overlevering* kan leeren kennen, maar waarvoor de godgeleerden van den Islâm eene te diepe verachting hebben, om zich erin te verdiepen. Uit die toestanden, welke ons eerst langzamerhand bekend worden, het Moh. recht te willen verklaren, dat is naar een donker vertrek gaan om goed te kunnen zien. Zonder één lucifer in dit donkere vertrek der Arabische oudheid licht te willen maken, is een

1) „Men kan namelijk niet te gelijk eigenaar en echtgenoot zijn."

2) Deze belangrijke soort van echtscheiding, bij welker behandeling de theoretische opvatting der verhouding tusschen man en vrouw beter dan ergens elders in het licht treedt, wordt door v. d. B., *blz.* 155, geheel verkeerd behandeld.

ijdel pogen; daarom doet v. d. B. beter met daarbuiten te blijven. De questie van den oorsprong daarlatend, hebben wij te constateeren, dat de mahr in het Moh. recht eene gave *aan de vrouw* is. Ja zelfs in de Qorānplaats (IV: 28), waar naar de geloofwaardigste autoriteiten sprake is van de *motᶜa*, terwijl anderen het daar gezegde op de huwelijksgift (*mahr*) toepassen, geldt de vrouw als *partij*, hetgeen zij van den man ontvangt (*motᶜa* of *mahr*) als een tusschen beiden overeengekomen loon; en dit alles spreekt van zelf, wordt ondersteld en niet als nieuwigheid ingevoerd.

Vele rechtsgeleerden beschouwden den *mahr* volstrekt niet als eene noodzakelijke voorwaarde voor een geldig huwelijk, doch als eene sonnat. Naar aanleiding hiervan zegt Bādjoerī [1]): „*De huwelijksgift is* „*geene zuil* (d. i. geen onmisbaar bestanddeel) *bij het huwelijkscontract* „*gelijk de prijs dit bij het baiᶜ-contract is, zoodat de bepaling daarvan* „*noodzakelijk zoude wezen. Het doel toch van een huwelijkscontract is zeker* „*genot en al hetgeen daarmêe samenhangt; dit genot vereischt slechts de* „*aanwezigheid van de beide echtgenooten; déze zijn dus de zuilen* (van het „contract), *en niet de huwelijksgift. Bij den baiᶜ daarentegen is het van* „*weerszijden geven eener zaak* (*moᶜāwadhat*) *doel en dus het aequivalent* „*eene zuil van het contract.*"

Men ziet ook al dadelijk aan de *waarde* [2]) van den mahr, zooals die door sommige juristen wordt bepaald (de Sjafiᶜieten willen van geene bepaling van een maximum of minimum weten), dat het denkbeeld van een aequivalent *voor de vrouw* of, zooals van den Berg het zoo keurig uitdrukt, voor *het recht om haar te gebruiken* geheel op den achtergrond treedt. Wel heeft men voor de definitie van den *mahr* gewoonlijk het woord *ᶜiwadh* = aequivalent gebruikt; maar bij het antwoord, dat de juristen geven op de vraag: „voor welke zaak is de mahr een aequivalent?", komt het weder onmiskenbaar uit, dat zij de vrouw niet als voorwerp, wel als partij van het contract beschouwen. Bādjoerī [3]) bijv. geeft als grond, waarom juist *de man* een aequivalent moet geven voor het genot, dat toch ook der vrouw ten deel valt „dat de man bij den coïtus meer geniet dan de vrouw"; bovendien is hij bereid, als men die verklaring te gezocht vindt, om het geheele denkbeeld van *aequivalent* te laten varen en den mahr te definieeren als eene „gave van Allah", welke Allah van den man aan de vrouw en niet omgekeerd laat geven, omdat de man gewoonlijk kostwinner is en over meer middelen beschikt [4]). Wel zeggen de fa-

1) II: 199.
2) Deze gift mag bijv. hierin bestaan dat men aan zijne echtgenoote den Qorān leert of haar een anderen dergelijken dienst bewijst; Bādjoerī II: 205—6.
3) II: 197.
4) Zulke zaken gelden natuurlijk bij v. d. B., „toegerust met Europeesche rechtsbegrippen" als hij is, voor bewijzen van „gebrek aan systema" bij de Moh. wetgeleer-

qiehs somtijds, onwetenschappelijk generaliseerend, dat in den Tijd der Onwetendheid de walī's den mahr voor zich behielden; zij vergeten daarbij, dat *uit de gewijde traditie zelve* ons meer dan een huwelijksvorm bekend is, waarbij de walī's geenerlei bemoeienis hadden [1]). Maar wannéér zij dit vermelden, geschiedt het natuurlijk met afkeuring en met de bewustheid, dat de Islām lijnrecht tegenover zulke beschouwingen staat. Terloops zij aangeteekend, dat Bādjoerī van die huwelijksgift ten bate der bloedverwanten o. a. zegt: „daar„van bestaan ook nu nog in sommige Mohammedaansche landen „sporen" [2]). Men weet, dat dit ook van den O. Indischen Archipel geldt.

Onze slotsom is deze: 1°. Vóór Mohammed verkeerde de Arab. maatschappij lang niet overal in hetzelfde stadium van ontwikkeling, ook niet ten aanzien van *het gezin* en de opvatting *des huwelijks*. Nog zijn ons, in weerwil van den geringen omvang der documenten aangaande dien tijd en de vervalsching, waaraan zij blootgesteld waren, zeer uiteenloopende, op verschillende grondslagen berustende huwelijksvormen, ook uit Mohammeds omgeving, bekend.

2°. Tot deze verschillende vormen behoorde zeker ook een, waarbij eene huwelijksgift, met den naam *mahr* (als in den Islām) aangeduid, te pas kwam. Gelijk men weet, heerscht bij de ethnographen omtrent de oorspronkelijke beteekenis van dit algemeen aangetroffen gebruik verschil van meening; zeker is het, dat bij de volken, die de huwelijksgift in practijk brengen, in verschillende stadiën hunner ontwikkeling ook de beschouwing dier gift zich wijzigt (bijlegging van door het huwelijk ontstaan geschil, koopprijs, oud gebruik zonder gevoelde beteekenis). Hoe men zich dit in Arabië ten tijde van Mohammed dacht, weten wij niet; zelfs niet of de mahr niet reeds bij vele stammen een versteend gebruik mocht heeten.

3°. Mohammed heeft het huwelijksrecht volstrekt niet naar één vast beginsel geregeld; uit de twisten, na zijn dood over de dusgenaamde motʿa ontstaan en uit de geschiedenis dezer instelling blijkt zelfs, dat hij essentieele zaken geheel ongeregeld heeft gelaten en hoogst waarschijnlijk zeer verschillende huwelijksvormen naast elkander liet bestaan. Reeds spoedig na den dood des Profeets werd regeling van dezen grondslag der maatschappij een dringende eisch. Welke invloeden zich bij die regeling, bij die uitwerking van het ééne en dood-

---

den. Hem echter, die de grondslagen van de Moh. Wet kent, doen zij zich als natuurlijke gevolgen van den oorsprong dier Wet voor.

1) Kortheidshalve zij hiervoor weder naar *Wilken*'s boven aangehaalde studie verwezen.

2) Bādj. II: 197. Ook Minhādj II: 381 vindt men bepalingen, tegen dergelijke gewoonten gericht.

zwijging van het andere gegeven beginsel het meest deden gelden, is ons in bijzonderheden niet bekend; ook niet bijv. of het uitsluitend *Arabische* denkbeelden omtrent den mahr waren, die aan de Mohammedaansche opvatting der huwelijksgift zekere richting gaven. Zeker was in de Oud-Arabische maatschappij de vrouw een vrij wat meer beteekenende factor, dan de harembewoonster der Mohammedaansche samenleving, en is de positie der vrouw in den Islām achteruitgegaan. Te merkwaardiger is het daarom, dat de instelling van den *mahr*, die zich zoo licht ertoe zou leenen om van de vrouw eene *zaak* te maken, zich zóó heeft ontwikkeld dat hare *persoon*, haar *partij*-zijn bij het contract steeds op den voorgrond treedt. Hun, die aan den mahr in den Islām zijn eigenaardigen vorm gaven, moet dus elk denkbeeld van koopprijs vreemd zijn geweest; daar in de ontwikkeling van den *Islām* zelven de gegevens ontbraken om zich van zulk eene beschouwing, had die bestaan, te emancipeeren; theorie en practijk van het Mohammedanisme hebben zich veeleer in omgekeerde richting bewogen.

Van de andere bewijzen voor de zelfstandige positie der vrouw in het huwelijkscontract en tegen de gelijkstelling van huwelijk en *bai*ᶜ noem ik nog de vrije beschikking, die de vrouw gedurende het huwelijk over hare goederen bezit. Zij mag die wegschenken, verkoopen enz., terwijl de man verplicht is uit *zijne* middelen in hare voornaamste levensbehoeften overeenkomstig haren stand te voorzien [1]).

Genoeg, dunkt mij, om den lezer eenig denkbeeld te geven van het huwelijk naar de Moh. Wet en.... van v. d. B.'s studiën dienaangaande.

Te algemeen is weer de uitspraak (*blz.* 144) aangaande de onvoorwaardelijke afkeuring van het celibaat „in Mohammedaansche, of liever „in bijna alle Oostersche landen" en daardoor niet volledig de mededeeling van hetgeen „de rechtsgeleerden dan ook hebben aangenomen." Als iemand geene behoefte gevoelt aan het huwelijk, achten velen het afkeurenswaardig; als hij er door in armoede zou geraken, evenzeer, tenzij het voor de bewaring zijner kuischheid onvermijdelijk geacht wordt [2]). De door v. d. B. (*blz.* 144, *noot* 1) genoemde Qorānplaatsen spreken dan ook van bevordering des huwelijks slechts in bijzondere gevallen; terwijl Qor. IV: 30 hem had kunnen leeren, dat reeds in het heilige Boek het afwachten van betere tijden den behoeftige wordt aangeprezen boven het sluiten van een huwelijk met eene slavin.

---

1) Bādjoerī II: 321 geeft als regel in dezen, dat de zaken, welke de man aan zijne vrouw *in eigendom* moet geven, zich naar *zijnen* stand regelen (dus bijv. levensmiddelen); daarentegen hetgeen hij haar *ten gebruike* moet afstaan, overeenkomstig *haren stand* moet zijn (bijv. woning, slaven enz.). Dit alles wordt t. a. p. uitvoerig uitgewerkt.

2) Bādjoerī II: 154. Ook Minhādj II: 312 leest men hetzelfde zelfs vrij uitvoerig!

Nu op *blz.* 144 van het huwelijk van *kinderen* en *krankzinnigen* gewag wordt gemaakt, behoorde daarbij ook de bevoegdheid van *safieh's* d. i. verkwisters, om met goedkeuring hunner walī's te kunnen huwen, te zijn vermeld. Dezen en slaven, van welke laatsten v. d. B. elders (*blz.* 158) *ten onrechte* [1]) zegt, dat hunne meesters hen tot een huwelijk kunnen dwingen, moeten daaraan hunne goedkeuring geven; kinderen en krankzinnigen niet.

Eenige andere onjuistheden voorbijgaande [2]), wijs ik erop, dat de ambtenaar, die bij gebreke van natuurlijke ʿacabāt, als walī eener vrouw optreedt om haar uit te huwelijken, door de Wetgeleerden niet met den naam van qādhī (v. d. B., *blz.* 144) maar van *ḥākim* wordt betiteld [3]). Wat is een ḥākim? Bij v. d. B. komt het woord tweemaal voor (zie het Register) in den zin van *scheidsrechter*, eens met de bijvoeging, dat ook het Javaansch aan *kakim* dien zin hecht. Hij is dus geheel vergeten, dat hij in zijne „*Mohammedaansche geestelijkheid enz*". [4]), in overeenstemming met Winter en met Roorda's Jav. Woordenboek, gezegd had, dat men op Java dien naam geeft aan den geestelijke, die als walī-uithuwelijker van een meisje optreedt; terwijl hij blijkbaar nooit heeft geweten, dat zijne explicatie van ḥākim als arbiter door de Moh. wetboeken wordt gelogenstraft. Arbiters, die in sommige gevallen naar den Islām tot bewerkers van eene minnelijke schikking (bijv. tusschen man en vrouw) of tot beslechters van een geschil benoemd kunnen worden, noemt men *ḥakam* (حكم) of *mohakkam* (محكّم), niet ḥākim.

Het helpt ons weinig of wij al weten, dat ḥākim en qādhī participia zijn met ongeveer dezelfde beteekenis van *beslisser*, daar in de Moh. wetgeleerdheid het *verba valent usu* in volle mate geldt. Wat zien wij dan in de Wetboeken? Wanneer, gelijk sommige gevallen hiertoe licht aanleiding geven, twee bij eene pandgeving betrokken personen het over de bewaring van het pand oneens zijn, zoo moet (niet een scheidsrechter, maar) *de ḥākim* een te goeder naam bekend (ʿ*adl*) bewaarder aanstellen [5]); wanneer iemand van de openbare straat een gebruik maakt, dat anderen hinderlijk is, zoo mogen niet dezen,

1) Bādjoerī II: 255, waar ook het overige hier besprokene behandeld wordt, leert uitdrukkelijk: لانّ السيّد ليس له اجبار عبده على النكاح فلا يزوّجه الّا بعد بلوغه ورضاه به d. i.: „Omdat het den heer *niet toekomt* zijnen slaaf tot een „huwelijk te dwingen; hij mag hem niet uithuwelijken, tenzij hij volwassen is en erin „toestemt."

2) Het onjuiste *'ādil* i. p. v. *'adl* (*blz.* 144, *noot* 3) en de verkeerde verklaring van *mosjrik* (*blz.* 145, *noot* 6) kwamen in het eerste gedeelte van dit opstel ter sprake.

3) Bādjoerī II: 169, 177 e. a. p.

4) Blz. 15 van het Overdruk, eerste uitgaaf.

5) Bādjoerī I: 613.

maar moet de *de ḥākim* daaraan een einde maken [1]); wanneer iemand voor een ander borg gebleven is en ter bestemder tijd en plaats zijnen plicht als borg vervullen wil, maar de belanghebbende dit van hem niet wil aannemen noch hem van zijne verplichting ontslaan, zoo moet de borg zich naar *den ḥākim* begeven, om zijne bereidwilligheid te toonen en zoo ontslagen te worden [2]); een gemachtigde, die te goeder trouw voor zijnen lastgever handelt, is voor vergissingen en dgg. niet wettelijk aansprakelijk, daar goede trouw ondersteld wordt; maar handelt hij onverantwoordelijk onvoorzichtig (bijv. door de koopwaar uit de hand te geven, alsvorens den prijs te hebben ontvangen), dan komt de schade op hem neer — tenzij hij door het bevel van *den ḥākim* genoodzaakt werd, aldus te handelen [3]). Men ziet, dat in vele van deze gevallen (en ik zou tal van andere voorbeelden kunnen aanhalen) de ḥākim niet de qādhī is. Daartegenover staan andere, waarin eene *beslissing van den rechter* genoemd wordt: een ḥokm van den *ḥākim* [4]). De verklaring is eenvoudig. De ḥākim is in de kunsttaal van den *fiqh* de *Handhaver der wet*, hetzij door woord of daad, *de Overheid* [5]). De qādhī is dus altijd ḥākim maar niet omgekeerd; soms is de ḥākim eene hoogere autoriteit, bijv. de stadhouder eener provincie of de vorst des lands, die zich tegenover den qādhī de beslissing van sommige rechtszaken, bijv. capitale of zulke, die met de openbare orde samenhangen, heeft voorbehouden. Soms is hij een ambtenaar die, naast den qādhī, een ander deel dier hoogere autoriteit vertegenwoordigt, bijv. hoofd van politie, administrateur van waqfs (eene functie, die meestal, maar niet noodzakelijk, met het qādhīschap vereenigd is) enz. Ook kan het zijn, dat hij gedelegeerde van den qādhī zelven is voor sommige, gewoonlijk of altijd aan dezen opgedragene, werkzaamheden. Het zou zich dus reeds laten rechtvaardigen, wanneer men den ambtenaar, belast met het optreden als walī in het boven gestelde geval, met het beheer van verlaten goederen, met de voogdij over kinderen wier bloedverwanten ver verwijderd zijn en dgl. *niet* met den naam van qādhī, maar met dien van ḥākim bestempelde,

---

1) Bādj. I:636.
2) Bādj. I:650.
3) Bādj. I:659.
4) Bādj. II:5 enz, enz.
5) Van daar, dat men in plaats van *ḥākim* ook wel *solṭān* gebruikt vindt, bijv. in den Minhādj; van den Berg heeft dit geheel ten onrechte door „le Sultan" vertaald; *Overheid* is het juiste woord. „Le Sultan" is in den fiqh eene onbekende grootheid; alleen worden in uitvoerige fiqh-boeken „de sultans van dezen tijd" meermalen als toonbeelden van ongerechtigheid in het voorbijgaan onder handen genomen. Het is toch waarlijk bekend genoeg, dat zoowel in Nawawī's tijd als vroeger en later slechts sommige Moh. vorsten den sultanstitel droegen en Nawawī zulken niet speciaal bedoelen kon! Dat de „Overheid" ook in Nawawī's tijd in dezen gewoonlijk door den qādhī vertegenwoordigd werd, blijkt *zijdelings* uit Minhādj II:330. Echter bedenke men, dat niet om die reden die „overheid" t. a. p. eenvoudig met den titel van qādhi wordt aangeduid, maar ter wille eener bepaalde casuspositie. *Ḥākim* en *solṭān* worden dooreen gebruikt Bādjoerī II:169.

omdat de hoogere autoriteit zich die zaken *kan* voorbehouden en zij niet per se aan den *rechter* zijn opgedragen. Maar zóó streng is het spraakgebruik niet altijd; den administrateur van zaken, die als regel overal en altijd aan den rechter zijn opgedragen, duidt men zonder schroom als qādhī aan; zoo bijv. een controleur der waqf-administratie. De functie van ambtelijk walī is echter zeer vaak aan speciaal daarvoor aangestelde ambtenaren, niet-qādhī's, opgedragen, gelijk ook andere zaken die met het familierecht samen hangen; en wel om de eenvoudige reden, dat familieverhoudingen *overal* geregeld moeten worden, ook op plaatsen, die te klein zijn om een afzonderlijk qādhīschap uit te maken. Het gebruik wil, dat zulke personen gewoonlijk onder toezicht van den qādhī staan, waaronder hunne woonplaats ressorteert. Daarom noemt men dan ook de daarmêe belaste personen, die wel somtijds, maar niet noodzakelijk qādhī's zijn, ja zelfs niet noodwendig onder toezicht der qādhī's staan, in de wetboeken altijd met den meer omvattenden naam van *hākim*. Het spraakgebruik op Java laat zich hieruit verklaren, dat de panghoeloe's, die met het ambt van moskee-imām sommige functien van den qādhī vereenigen (in ons eerste gedeelte werd dit in het breede besproken) als walī-uithuwelijker eene taak verrichten, die niet aan den qādhī behoeft te zijn opgedragen. Deze onderscheiding, ofschoon in uitvoerige wetboeken duidelijk in acht genomen, heb ik in geen Europeesch werk uiteengezet gevonden. Zij is echter niet mijne vinding, maar die der *faqiehs*; zoodat v. d. Berg, die nu al 15 jaren lang met de handen in den schoot de meeningen van „geleerden van naam" over de belangrijkste punten van zijn „studievak" zit af te wachten, haar wellicht zonder „benefice van inventaris" kan aanvaarden.

Dat de „qādhī" in zoodanige gevallen optreedt als „vertegenwoordigende den souverein" is een overtollig toevoegsel; dit kan men bij al zijne ambtelijke werkzaamheden opmerken, hetzij die *altijd* of (zooals allerlei toezicht en administratie) *dikwijls* deel van zijn werkkring uitmaken.

Blz. 145, *noot* 2. „Bloedverwantschap heet in het Arabisch nisbat". Neen, zij heet *qarābat* [1]) en *nasab* (niet: nisbat) komt in dit verband wel voor, maar beteekent: afstamming, het behooren tot een geslacht.

Blz. 146, reg. 12 moet men i. p. v. „een vrij *persoon*" lezen: een vrij *moslim*. Verder is het niet „afkeurenswaardig", maar bepaald ongeoorloofd [2]), als men eene vrije vrouw heeft, daarenboven eene slavin te huwen.

Terwijl ook hier weer allerlei Arabische woorden opgenomen wer-

1) Zie boven, blz. 765.
2) Badjoerī II: 158—9. Zulk een huwelijk is *nietig*.

den, die men niet als kunsttermen kan beschouwen, geschiedde dit niet met de benaming van die walī's (nl. de vader en grootvader), die eene maagd zonder hare toestemming (*blz.* 146) mogen uithuwelijken; zij heeten als zoodanig dwingende (*modjbir*) wali's en hunne handeling *idjbār*. Ook vergeet v. d. B. te vermelden, dat deze *idjbār* alleen mag plaats vinden in het belang van het meisje, daar hij slechts dienen moet om haren natuurlijken schroom te overwinnen [1]); ook, dat de geheele bepaling veel van hare beteekenis verliest door eene uitzondering, die het meisje zelf altijd bewerken kan. Wanneer zij *thajjib* is, d. w. z. haren maagdom, *onverschillig hoe*, verloren heeft, dan mag men haar *niet* dwingen; en dat zij in dien toestand verkeert, *moet* men op *hare eigen verklaring*, zonder eenige verdere navraag omtrent de oorzaak [2]), aannemen. Telkens mist men in ons handboek zulke voor de beteekenis der voorschriften zoo belangrijke gegevens. Bovendien deugt v. d. B.'s verklaring van *thajjib* (*blz.* 147) door „eene vrouw, die reeds eenmaal *gehuwd* geweest is" niet; de wetgeleerden verklaren uitdrukkelijk, dat dit niets tot de zaak doet [3]) en geven voor man en vrouw, „die reeds eenmaal gehuwd geweest zijn", den term *moḫçan*, resp. *moḫçana*, welken v. d. B. (*blz.* 189) NB! door *fatsoenlijk* vertaalt [4]). In het algemeen valt verder, trouwens niet alleen in dit gedeelte van ons handboek, op te merken dat v. d. B. telkens in noten naar Qorānplaatsen verwijst, die òf met de behandelde zaak niets te maken hebben òf waaraan zij hoogstens door eene gedwongen verklaring wel eens wordt vastgeknoopt, zonder dat dit voor óns in het minst ter opheldering dient.

Ter afwisseling van mijne foutenlijst wil ik uit de vele door de geleerden in het hoofdstuk over het huwelijk meegedeelde anecdoten in het kort ééne vermelden, die dienen moet om te bewijzen, dat het geoorloofde *viertal vrouwen* met 's menschen natuur volkomen in overeenstemming is [5]). In Mozes' wet, zoo redeneert men, werd alleen aan de wenschen der mannen te gemoet gekomen, daar zij zoovele vrouwen mochten nemen als hun goed dacht; trouwens, zij hadden recht op eenige vergoeding voor de rampen, die hun geslacht van Farao te

---

1) Het is *sonnat* ook de toestemming der jonge maagd te vragen en *makroeh* (afkeurenswaardig) dit na te laten. Eene minderjarige mag *ook naar A. Hanīfa* en diens leerlingen zonder hare toestemming uitgehuwelijkt worden (Sjarh al-Wiqāja, pag. 122); dit vermeldt v. d. B. niet. Trouwens zijne gegevens omtrent de verschilpunten der Hanafit. en Sjafi'it. scholen zijn èn door grove fouten èn door schromelijke onvolledigheid geheel zonder waarde.

2) Bādjoeri II : 180 vv.

3) Bādjoeri II : 181. Zij behoeft zelfs niet door coïtus hare بكارة verloren te hebben.

4) Daarbij bemerkte de Schr. niet eens, dat op *blz.* 188, waar hij eene andere bladzijde van zijne bron naschreef, de goede verklaring van moḫçan gegeven wordt in de woorden: „een vrij Muzulman, die reeds in een wettig huwelijk den coïtus heeft uitgeoefend."!

5) Men leest haar o. a. Bādjoeri II : 155.

verduren had, die immers alle zonen in Israël wilde uitroeien. Jezus' wet gaf der vrouw hare hoogste begeerte, zoodat geene gezellinnen hare natuurlijke jaloerschheid prikkelden. Ofschoon die wet natuurlijk evenals de vorige van Allah is, mag men toch wel eenigen samenhang vinden tusschen die begunstiging der schoone sekse en het feit, dat Jezus zonder vader uit eene vrouw geboren werd. Eerst Mohammeds wet geeft beiden geslachten in gelijke mate het hunne; immers het viertal vrouwen is als geknipt voor de 4 temperamenten des mans, die met elkaar in evenwicht behooren te zijn! Of de vrouw dan geen 4 temperamenten in evenwicht te houden heeft, vermeldt men niet.

Over den *mahr* (*blz.* 147 *vv.*) spraken wij boven reeds. De Schr. heeft verzuimd eene wijze van overeenkomst betreffende den mahr te noemen, die in het Sjafiʿitisch recht altijd voorkomt en met den naam *tafwiedh* (تفويض) [1]) wordt aangeduid. Deze term, die in het algemeen „iets aan een ander overlaten" beteekent en in dien zin ook in andere deelen van den fiqh voorkomt [2]), wil hier zeggen, dat de vrouw de bepaling van den mahr aan den echtgenoot of aan eene later tusschen hem en haar persoonlijk te sluiten overeenkomst overlaat. De walī moet dan de bespreking van den mahr weigeren of erover zwijgen. De vrouw, die *mofawwidhat* of *mofawwadhat* heet, kan nu vóór den dochoel (door v. d. B., gelijk wij reeds opmerkten, ten onrechte zonder meer door „coïtus" vertaald) de bepaling (فرض) van den man eischen en sommigen meenen, dat zij dan met die bepaling tevreden moet zijn. Van dit alles en meer, wat ermede samenhangt, vindt men in ons handboek niets [3]). Evenmin wordt vermeld dat een qādhī (liever: ḥākim), indien hij tot bepaling van den mahr geroepen wordt (v. d. B., *blz.* 148), slechts eene huwelijksgift in contanten van de munt des lands mag vaststellen.

Een kluchtigen indruk maakt, wanneer men de boven door ons omtrent het wezen des Mohamm. huwelijks medegedeelde gegevens kent, v. d. B.'s naïeve verzekering (*blz.* 148), dat „het bewustzijn, „dat men *zijne vrouw van hare bloedverwanten koopt*, *volstrekt niet meer* „*bij het gros der bevolking* levendig is!"

Blz. 148. „De mahr wordt veelal, indien hij ten minste mosammā „is, spoedig na de overeenkomst en vóór de voltrekking des huwelijks „betaald". Bij de Sjafiʿieten is het niet vereischt, maar wél eene *son-*

1) Bādjoeri II : 201, zoowel als in den Minhādj, ed. v. d. Berg, II : 384 wordt dit uitvoerig behandeld. Vgl. nog Sjaʿrānī, Mīzān II : 146.

2) Sjarḫ al-Wiqāja, pag. 146 e. a. p.

3) Men zal aanstonds zien, dat dit te meer van slordigheid getuigt, omdat v. d. B. andere bepalingen, die alléén in geval van *tafwiedh* toepassing vinden, wel vermeldt; natuurlijk zonder die te begrijpen.

nat, dat men vóór den dochoel *iets* van de huwelijksgift aan de bruid ter hand stelt; men heeft dit tot sonnat verheven, omdat sommige scholen het wādjib achten, dus naar het in lateren tijd geldende beginsel, dat men zooveel doenlijk den *chilāf* (verschil der scholen) vermijden moet [1]). Hetgeen „veelal" geschiedt, is in verschillende landen verschillend. Soms laat men de mahr-questie geheel rusten, totdat de dood van een der echtelieden (en *niet* van „den bruidegom" alleen, zooals v. d. B. aanteekent) de afdoening noodzakelijk maakt. In Egypte en ook elders heerscht het gebruik, $^{2}/_{3}$ van den mahr of de helft dadelijk te betalen [2]) en de rest tot eventueele scheiding of dood te laten staan. Men verhaalt weer eene anecdote om den oorsprong van dit gebruik te verklaren. Toen Adam en Eva geschapen waren, wilde Adam, door Eva's schoonheid bekoord, haar als zijne echtgenoote naderen. Maar Allah zeide: „Halt, Adam! eerst uw mahr!" — „Waarin zal die bestaan, o Heer?" — „Daarin, dat ge in éénen „ademtocht 1000 (anderen: 100) maal de çalāt over Mohammed uit„spreekt." — Adam begon, maar bracht het volgens sommigen slechts tot de helft, volgens anderen tot $^{2}/_{3}$ van het verlangde aantal zegenspreuken. „Goed", zeide Allah, „dit beschouw ik als het vooruit ge„geven deel van den mahr, de rest blijve als verplichting tot later op „u rusten." Van daar het gebruik der geloovigen .... volgens de wetgeleerden.

Blz. 149 zegt v. d. B. dat de man, ook wanneer de mahr niet vooruit bepaald is, vóór den coïtus van het huwelijk kan afzien; maar terwijl hij in geval van bepaling van den mahr, de helft hiervan zou schuldig zijn, treedt nu de *mot'at*, een geschenk, hiervoor in de plaats *„daar het dan moeielijk is te bepalen, hoeveel de helft van den „mahr bedraagt"*. Is het mijn „gebrek aan rechtskunde", dat deze logica voor mij ongenietbaar maakt? Let wel: als in het onderstelde geval de man *na* den coïtus zijne vrouw wegzendt, is hij haar den vollen mahr schuldig en *dien kan men*, al is hij niet bepaald, *zeer wel* in overeenstemming met den stand der vrouw, naar vaste regelen,

1) In de rechtsboeken, die in den lateren tijd steeds meer *unionistisch* worden wat de „verschilpunten" betreft, vindt men dikwijls als motief voor eene sonnat (en zoo ook in ons geval, Bādjoerī II: 199) يسنّ خروجا من خلاف من اوجبه d. i. „onze school beveelt dit als eene sonnat aan, om buiten geschil te blijven met an„dere, die het wādjib (vereischt) achten." Vergelijk nog de uitspraak van Sja'rānī, Mīzān I: 43 وقد انعقد الاجماع على انّ الاولى للشخص مراعاة الخروج من الخلاف فى كل عبادة أتاها.

2) Bādjoerī II: 199 وهو الاغلب المتعارف بيننا الآن فى هذه الازمان.

vaststellen. Maar moeielijk vindt van den Berg het, dien *mahr al-mithl* door 2 te deelen, en daarom in dit geval een „geschenk"! De wetgeleerden van den Islam vinden die deeling zeer wel uitvoerbaar en weten dan ook in zoo'n geval niet van een motᶜat, maar wel in twee andere, die v. d. B. niet vermeldt.

Vooreerst in het bovengenoemde, door v. d. B. veronachtzaamde, geval van *tafwiedh.* Immers dan is niet slechts de mahr *niet bepaald*, maar ook aangenomen, dat men *geen mahr al-mithl* als maatstaf zou nemen. Heeft dus de man zijne plannen dienaangaande nog niet gevestigd, dan treedt de motᶜat in de plaats van den halven mahr. Ten tweede is het sonnat, aan de door talâq verstooten vrouw *boven den mahr*, waarop zij recht heeft, nog eene motᶜat te geven [1]).

Blz. 149, *noot* 4 [2]). „Het is namelijk geoorloofd bij het huwelijks-„contract alle voorwaarden te stellen of bedingen te stipuleeren (*sic*), „mits die niet strijden met den aard van het huwelijk of de openbare „orde". Neen, *geen enkel beding*, dat niet in het huwelijkscontract van zelf gegeven is, mag gemaakt worden. Doet men dit bij de sluiting van een huwelijkscontract toch, dan is het geheele huwelijkscontract ongeldig, zoo de bedoelde voorwaarden met den aard des huwelijks enz. strijden. Zijn zij hiermêe niet bepaald in strijd, dan geldt het huwelijk, maar *de voorwaarden zijn nietig.* Dit alles had v. d. B. in elk rechtsboek kunnen lezen, wat meer is: in zijn Minhâdj heeft hij het op twee plaatsen in het Arabisch en in het Fransch neergeschreven, blijkbaar zonder het te verstaan [3]).

In mijn artikel in de Bijdr. v. h. Instituut (1882) wees ik erop, dat het toezicht van een ambtenaar op het sluiten van Moh. huwelijken niet alleen, zooals men gewoonlijk beweert, in Indië, maar ook elders in Moh. landen wordt aangetroffen. Van den Berg zegt nu: „In N. Indië en *vermoedelijk* ook wel in andere Mohammedaansche „landen, geschiedt zulks in tegenwoordigheid van een geestelijke."

Dit is onjuist in twee opzichten. In „andere Moh. landen" heeft de *geestelijke* gewoonlijk met zulke zaken geenerlei bemoeienis; daar pleegt de imâm alleen voorganger in de godsdienstoefening te zijn. Maar toezicht, hetzij van den qâdhî of van mindere aan hem vaak ondergeschikte ambtenaren, is algemeen. Wie Lane gelezen heeft (laat staan wie hem als „rechtsbron" heeft gebruikt), behoeft zich in dezen niet tot vermoedens te bepalen. Immers hij vermeldt uitdruk-

1) Bâdjoerî II : 206—7, vgl. 202; Minhâdj II: 394—5, waar van den Berg wel weer onjuist vertaald heeft, maar toch, zelfs uit zijne vertaling, het hier bedoelde duidelijk blijkt.

2) Vgl. *blz.* 155, *noot* 2, waar v. d. B. ook van *huwelijksche voorwaarden* spreekt. Dus weer geen lapsus calami!

3) Minhâdj II: 318 en 382—3. Beide plaatsen zijn ondubbelzinnig; toch heeft v. d. B. de tweede, door zijne vooropgevatte meening misleid, onjuist vertaald.

kelijk, dat elk dorp zijn *faqieh* heeft, met bedoeld toezicht belast [1]). Bādjoerī, de Egyptische wetgeleerde, bevestigt dit [2]). Over Arabië en andere landen van den Islām werd in het eerste deel van dit opstel gehandeld. Men acht zulk toezicht noodig tot handhaving van de moslimsche instellingen, maar ook ter bevordering der rechtszekerheid van belanghebbenden. Immers onbekendheid met de geldende voorschriften, welk gebrek onze schrijvers gewoonlijk als een privilegie voor Maleiers en Javanen vindiceeren, is algemeen; en fouten in den vorm zouden hier aan het geheele familieleven de zoo noodige vastheid ontnemen. Is de vrouw, die zich in den echt verbinden wil, wel daartoe gerechtigd, d. i. maagd of weduwe of wettig gescheiden en is in dit laatste geval hare ʿiddat voorbij? Heeft de man niet reeds 4 vrouwen? Al deze en dergelijke vragen moeten beantwoord zijn, zal een huwelijkscontract gelden. Amien al-Madanī deelde mij dan ook mede, dat in alle hem bekende landen elk dorp, resp. elke wijk, in dit opzicht onder toezicht van een ambtenaar staat, die, alvorens een huwelijk te voltrekken, zich van al die zaken op de hoogte stelt, zelfs, des vereischt, door correspondentie met de qādhī's van andere landen of gewesten. Er is nog meer. De getuigen moeten vrij en te goeder naam bekend (*ʿadl*) zijn, hetwelk v. d. B. niet vermeldt, ofschoon dit van hen in hoogere mate geldt dan van den walī, aangaande welken hij dit vereischte (*blz.* 144) wél noemt [3]). Omtrent de getuigen, als hoedanig immers dikwijls dezelfde personen kunnen optreden, kan men zich licht zekerheid verschaffen. Voor den walī neemt men bijv. in Egypte [4]) geregeld en ook op Java wel eens de voorzorg, hem vóór het contract „te bekeeren", waardoor hij, fāsiq zijnde (en hoevelen zijn dit niet?), althans tot den rang van niet-fāsiq bevorderd en dus tot het sluiten van een wettig contract in staat gesteld wordt. Deze „bekeering" bewerkstelligt de faqieh. Verder [5]): zoowel bij de huwelijksaanvraag (*chiṭbat;* ontbreekt bij v. d. B.) en het antwoord daarop, als bij de sluiting van het eigenlijke contract achten de wetgeleerden het verkieselijk dat van beide zijden telkens

---

1) Manners and Customs, 5th edition, I: 203.

2) Bādj. II: 169, 178 e. a. p.

3) De walī behoeft slechts op het oogenblik der sluiting van het contract *niet-fāsiq* te zijn, terwijl men van de getuigen eischt, dat zij een geruimen tijd (مدّة), minstens een jaar, als *ʿadl* bekend waren. Bādj. II: 169.

4) Bādj. II: 169 ولذلك تَجِدُ الفقيه يتوِّب الولىّ فى حال العقد ثم يعقد فحيث صحّت توبته صحّ عقده.

5) Vgl. voor het hier volgende Bādj. II: 178 en Minhādj II: 316.

een korte *chotbat*[1]) wordt uitgesproken. Maar de voornaamste dezer chotbats, die men liefst niet achterwege moet laten, *is die van den walī* bij de contract-sluiting. Daar de walī hiertoe meestal niet in staat is, acht men het voldoende, wanneer de *faqieh* (of hoe die ambtenaar elders ook heete) het voor hem doet[2]). Van dit alles bij v. d. B. niets, dan dat in Indië de geestelijke „iets uit den Koran „voorleest of een gebed doet!"

Gelijk bij *alle* contracten, is ook bij het huwelijk de opeenvolging van *aanbod* en *aanname* vereischt. Met welk van beiden men begint[3]) en in welke taal men beiden uitspreekt, is geheel onverschillig; dit had v. d. B. wel mogen vermelden. De *bepaalde* vorm, waarvan hij (*blz.* 149) gewaagt, wordt dan ook onjuist door hem beschreven; daar het eenige *bepaalde*, waardoor dit contract zich van sommige andere onderscheidt, hierin bestaat, dat men het onderwerp ondubbelzinnig, dus met een woord dat *huwen* beteekent, moet noemen. Ook hiervoor heeft meergemelde ambtenaar te zorgen, die dan ook veelal aan partijen aanbod en aanname voorzegt. Ofschoon nu naar de theorie een huwelijk, in tegenwoordigheid van twee getuigen[4]) overeenkomstig de wet gesloten, geldig is, beschouwt men gewoonlijk voor alle gevallen de hulp van den ambtenaar onmisbaar.

De dagen na het sluiten van het contract worden volgens v. d. B. (*blz.* 149) doorgebracht met „bruiloftsmaaltijden, *bezoeken ens.*", eene phrase waarmee hij, naar wij reeds weten, zich gaarne van de beschrijving van feesten afmaakt. Wij verwijten hem niet, dat hij (*blz.* 150) slechts terloops gewag maakt van de gewoonten en plechtigheden, die (*niet speciaal* in Nederlandsch-Indië, maar ook elders) „uit vóór-islamietischen tijd dagteekenen". Maar in elk handboek van het „Moh. Recht" moet de hier doodgezwegene *walīma* vermeld worden, die reeds boven naar aanleiding van de doodenmalen ter sprake kwam[5]). Is bij allerlei blijde en droevige gebeurtenissen eene walīma, een maaltijd, sonnat, bij geene gelegenheid dringt men hierop zóózeer aan als

1) D. i. eene toespraak, bevattende lofprijzingen aan Allah, eene zegenspreuk over den Profeet en liefst ook vrome vermaningen.

2) Bādj. II: 178 وتحصل السنة بالخطبة قبل العقد ولو من الاجنبى كالفقيه الذى يعقد العقد. Bādjoerī klaagt elders (II: 285) over de domheid van de faqiehs in sommige streken, waardoor zij vele ongeldige huwelijken sluiten.

3) Zie o. a. Minhādj II: 318.

4) Dit tweetal is een minimum; men acht meer getuigen zéér wenschelijk: ويسنّ حضور جمع من اهل الخير والدين زيادة على الشاهدين.

5) Bādjoerī II: 208 vv., Minhādj II: 397—400 vindt men dit alles; uit Tjondro Negoro's „Aanteekeningen" op het Eerste Deel van prof. Veth's „Java", blz. 21, vindt men van de „sidĕkah *walīmah*" en hare practijk op Java melding gemaakt.

bij een huwelijk. Sommige geleerden achten het dan zelfs *verplicht* (wādjib) en de meesten achten hem, die tot zulk een maaltijd genoodigd wordt, *verplicht*, tenzij hij eene geldige verontschuldiging heeft, daaraan gevolg te geven. Men kan meer dan ééne bruilofts-walīma geven; maar de aanleiding tot de verplichte walīma acht men de sluiting van het contract en vooral de eerste samenkomst (dochoel) der jonggehuwden; wegens beide oorzaken kan men met éénen maaltijd volstaan. Deze heet *walīmat al-ᶜors* of *al-ᶜoros* en wordt in de fiqh-boeken nauwkeurig geregeld.

De „rechten en verplichtingen der echtgenooten onderling" (*blz.* 150 *vv.*) worden evenmin als het voorgaande met de vereischte nauwkeurigheid behandeld. Zoo is bijv. *nosjoez* niet alleen „halstarrige ongehoorzaamheid" der vrouw, maar opzettelijke te kortkoming in genoemde plichten van eene der beide zijden; op den man wordt het woord reeds in den Qorān [1]) en ook later door de wetgeleerden [2]) toegepast.

Zoo is de „verplichting tot onderhoud" gedurende de ᶜiddat aṯ-ṯalāq niet „*onverkort*"; is de ṯalāq herroepelijk, dan vervallen reeds sommige rechten der vrouw [3]); is hij onherroepelijk, dan heeft de vrouw gedurende de ᶜiddat slechts aanspraak op *woning*, waarbij alléén in geval van zwangerschap ook voeding komt. Dit laatste geldt, zelfs zonder de exceptie van zwangerschap, voor den weduwrouwtijd [4]).

Zoo „moet men" *niet* „elke zijner vrouwen regelmatig bezoeken" [5]), maar heeft slechts elke van haar, zoo men er meer dan eene heeft, recht op evenveel bezoeken als hare gezellinnen. Deze *verdeeling* der gunsten van den echtgenoot heet *qasm*, wat v. d. B. niet vermeldt. Onjuist is het ook dat elke vrouw „eenmaal in de maand recht" op den coïtus zou hebben; dit recht heeft zij volgens de Sjafiᶜieten in het geheel niet [6]). De door v. d. B. vermelde voorrechten eener pas gehuwde vrouw (*blz.* 151) worden door Aboe Ḥanīfa niet erkend: dīt had hij, die zoo vaak ten onpas en onjuist de verschillen der scholen weergeeft, welker namen op den titel van zijne „Beginselen" prijken, moeten vermelden [6]).

---

1) IV : 127. 2) Bādjoerī II : 215—6. 3) De zoogenaamde آلة التنظيف.

4) Dit alles vindt men o. a. Bādjoerī II : 290 vv.

5) Badj. II : 216; gelijk de meeste verbeteringen had v. d. B. ook deze uit zijn Minhādj (II : 401) kunnen leeren. Het blijkt weer uit v. d. B.'s vertaling van die plaats, welk een slechten invloed zijne volslagen onbekendheid met de kunsttaal (in casu: de benamingen der verschillende categorieën van handelingen) van het Recht heeft gehad. Er staat: „Wanneer de man zijne (hetzij ééne of meerdere) vrouwen „alle links laat liggen, wordt hij (naar de Wet) niet schuldig; maar *mostaḥabb* (aan-„bevolen) is het, dat hij haar niet geheel verwaarlooze." Dit laatste vertaalt v. d. B.: „La faculté cependant accordée au mari de faire lit à part, *ne lui donne point le droit* „de négliger ses épouses, car ce serait alors un acte blâmable." Men vergel. nog Sjaᶜrānī, Mīzān II : 149, die als Sjāfiᶜī's leer vermeldt: „dat het verwaarloozen zijner „vrije vrouw, hoewel *makroeh* (afkeurenswaardig), toch *djāʾiz* (geoorloofd) is.

6) Sjaᶜrānī, Mīzān, t. a. p.

De „thihâr en 'ilâ'' zijn niet „althans bij de Mohammedanen van den Archipel.... *in onbruik geraakt*" (*blz.* 152) maar buiten Arabië nergens in gebruik geweest. Het zijn Oudarabische, door Mohammed afgeschafte, gewoonten, welker behandeling in den fiqh reeds in de 11e eeuw door Ghazzâlî met recht werd bespot als eene geheel onpractische liefhebberij. Aan den thihâr" is dan ook door Mohammed niet alleen „het gevolg ontnomen", dat het huwelijk erdoor ontbonden werd, maar de geheele handeling is *harâm* verklaard [1]) en wordt tot de hoofdzonden gerekend [2]). Vandaar de zware kaffârat, die daarop gesteld is en welke v. d. B. ten onrechte (*blz.* 152, *noot* 3) met die voor den ilâ gelijk stelt. Wij beloofden, toen wij de onjuistheden van v. d. B.'s behandeling der kaffârat bij de vasten aanwezen, op dit door hem geheel verknoeide onderwerp te zullen terugkomen. Het zou een beknopt handboek *niet* als fout aangerekend kunnen worden, wanneer het ons de détails der kaffârats had bespaard; maar v. d. B. behandelt nu eenmaal bij voorkeur zulke ondergeschikte zaken *verkeerd* en gunt haar de plaats, die aan belangrijker onderwerpen toekwam. Wij geven hier nu in het kort de behandeling der kaffârats, zooals de Moh. geleerden die geven; door vergelijking der plaatsen, waarnaar v. d. B.'s register verwijst, ziet men zijne fouten van zelf. Onder den naam *kaffârat* vatten de faqiehs wel eens samen [3]) de boetedoeningen, ter verzoening van misdrijven door Allah opgelegd, *en* de vergoedingen (eigenl. *fidjats*) wegens verzuimen of toegebracht nadeel. In den beperkten zin (waarbij de fidjats uitgesloten zijn) verdeelt men de kaffârats in de volgende soorten:

1°. *Kaffârat az-zihâr*, d. i. de verzoening voor het uitspreken van de zoo even vermelde, Oudarabische, door den Islâm afgeschafte, echtscheiding. Zij staat gelijk met 2°. de *kaffârat voor den coïtus in Ramadhân*, welke v. d. B. blz. 58 beschreef en ten onrechte op alle andere overtredingen der vastenwet toepaste. 3°. *kaffârat al-qatl* d. i. wegens opzettelijken doodslag, wanneer de rechthebbende de bloedwraak kwijtscheldt. Zij onderscheidt zich van de beide voorgaande (waarmêe v. d. B. haar gelijkstelt [4])) doordien de voldoening door uitdeeling van levensmiddelen hierbij ongeoorloofd is. 4°. *de kaffârat al-jamien* d. i. wegens eenen eed *bij de Godheid*, ter bevestiging eener *onware* bewering [5]) of ter versterking van een voornemen, dat

1) Qor. LVIII: 2. 2) Bâdjoerî II: 268.

3) Bâdjoerî II: 267, waar het geheele onderwerp uitvoerig wordt behandeld. Die ruimere opvatting ligt bijv. ook ten grondslag bij Sjîrâzî, Tanbieh, ed. Juynboll, blz. 75.

4) De gelijkstelling is slechts de opinie van sommige juristen, welke Sjîrâzî, pag. 284, vermeldt, maar waarvan Bâdjoerî zegt, dat zij door de meesten verworpen wordt.

5) Een valsche eed, die op eene verleden gebeurtenis betrekking heeft, heet اليمين الغَمُوس (Bâdjoerî II: 391 e. a. p., Sjîrâzî, pag. 239), hetwelk v. d. B. niet vermeldt.

de eedzweerder *niet* volbrengt. Men heeft voor deze kaffārat eerst de keus tusschen vrijlating van een geloovigen slaaf, spijs- of kleederenuitdeeling aan 10 armen; eerst als men tot geene dezer drie zaken in staat is, mag men ze door eene driedaagsche vasten vervangen.

De *'īlā* nu is, geheel anders dan de ẕihār, eenvoudig eene bijzondere soort van eed; zijne kaffārat is dus *niet* (v. d. B. *blz.* 152, *noot* 3) aan die van den ẕihār, maar aan die der jamien gelijk [1]. Zij onderscheidt zich van die andere daarenboven, doordien de man, als hij zijne vrouw na den īlā verstoot, *niets*, als hij dit na den (immers *verboden*) ẕihār doet, *toch de volle kaffārat* schuldig is. V. d. B. verzuimt op te merken, dat de īlā wel voor een „bepaalden tijd" maar dan *voor meer dan* 4 *maanden* [2]) kan uitgesproken worden; zweert de echtgenoot onthouding voor een korter tijdsverloop, ja herhaalt hij zulke eeden telkens na afloop daarvan, zoo is dit *geen īlā* en de vrouw kan hem niet vervolgen. „Voorschriften, hoe fatsoenlijke (*sic*) „mannen en vrouwen zich behooren te gedragen, zijn in den Koran „velen te vinden" (*blz.* 152) [3]). Dus niet, hoe „onfatsoenlijke" lieden zich gedragen moeten? Het gaat ons overigens (dit vergeet v. d. B. telkens en het bewijst te meer zijne onbekendheid met de „Grond- „beginselen der Wet") in een handboek, dat zich buiten de historische vragen houdt, niets aan, wat men in den Qorān, wat in de Overlevering vindt, hoe een of ander imām over eene questie dacht; maar allééen, welke voorschriften in eene bepaalde school nog van kracht zijn. Tot het weinige, dat v. d. B. nu van die voorschriften mededeelt, behoort (*blz.* 152, *noot* 4) het verbod aan vrouwen om zich ongesluierd aan mannen, met wie het huwelijk haar niet wegens bloedverwantschap verboden is, te vertoonen. Hij vergeet daarbij de belangrijke exceptie, die men wél mag opmerken, dat hij, die neiging gevoelt om bij nadere kennismaking een huwelijk met eene vrouw aan te gaan, haar niet alleen *mag* zien, maar dat zulk eene samenkomst zelfs *sonnat* heet [4]). Men heeft hiertoe noch het verlof van haren walī noch dat van haarzelve noodig, daar het verlof van den Wetgever voldoende is; men mag haar met zijn bezoek verrassen, opdat zij zich niet voor de gelegenheid bijzonder tooien kunne; men mag zijn bezoek meer dan eens herhalen, als men het noodig

---

1) Zie ten overvloede Bādjoerī II: 262. 2) Bādjoerī II: 260.

3) Die *fatsoenlijkheid* zit v. d. B. in de pen, naar het schijnt. *Blz.* 182 vertaalt hij ten onrechte *moḥçan* door „fatsoenlijk" en *blz.* 161 zegt hij dat „elk *fatsoendelijk* „(*sic*) Mohammedaan een geslachtsnaam voert"; *blz.* 199 heet het, dat voor den Heer aller Geloovigen „eene *bepaalde mate van fatsoen* (!) en eene bepaalde mate van ken- „nis nergens zijn vastgesteld".

4) Bādjoerī II: 164—5 zeer uitvoerig; maar men vindt de hoofdzaak ook Minhādj II: 313!

vindt, enz. Onjuist is het dus ook, als v. d. B. (*blz.* 154) zegt, dat „de afzondering, waarin de vrouwen worden gehouden vóór het „huwelijk, oorzaak is, dat eene kennismaking tusschen de echtge- „nooten nagenoeg onmogelijk wordt". Immers, hoe waar deze opmerking moge zijn als beschrijving van den toestand in *vele* (lang niet *alle* [1])) Moh. landen — met het Recht heeft zij niets te maken, zooals men ziet en zooals v. d. B. had moeten aanteekenen.

De lezer zal mij, hoop ik, thans gelooven als ik mededeel, dat ook de volgende bladzijden over het „Huwelijk" en deszelfs „Gevol- „gen" en de andere hoofdstukken van het familie-recht van grove fouten wemelen. Met name de in de eerste plaats volgende „wijzen van echtscheiding" worden hoogst onvolledig, sommige (bijv. de *fasch*) *geheel* foutief behandeld. De verbetering dier fouten zou echter te veel ruimte in beslag nemen, dan dat ik die *thans* zou mogen laten volgen. Verder mist men overal den juisten blik op het geheel, die tot recht begrip en waardeering van de bijzonderheden leidt; overal ziet men, dat de auteur zich niet eens rekenschap van zijne taak heeft gegeven. Vooral de definitie, die, naar ik wel eens hoorde, de sterke zijde van een „fatsoendelijk" jurist behoort te zijn, voldoet bijna geregeld zelfs niet aan de matigste eischen. Soms worden ronduit verboden of afgekeurde gewoonten als „door den Profeet opgelegde verplichting" gekenschetst. Zoo *blz.* 161—2 [2]) het laten staan van twee haarlokken op het hoofd van een kind, als het geschoren wordt; eene practijk, die weliswaar zeer verbreid, maar in de rechtsboeken uitdrukkelijk *makroeh* verklaard wordt [3]). In een tot dusver geheel onbekend licht verschijnt ons Mohammed, waar v. d. B. (*blz.* 162) van hem zegt, dat hij aan de besnijdenis „volstrekt niet de beteekenis van eene gods- „dienstige wijding, zooals de doop der Christenen, wilde geven, *maar „haar meer beschouwde als eene oude instelling der Semietische volken*, „*welke alleen haren oorsprong in redenen van hygiëne had!*" De biografen van Mohammed kunnen met deze ontdekking hun voordeel doen; het behoeft geen betoog, dat het feit der werkzaamheid des Profeets op historisch en hygienisch gebied de heerschende voorstelling van zijn geheele karakter grondig wijzigen moet.

In het hoofdstuk over „*de Slavernij*" wordt niet eens de aandacht gevestigd op belangrijke waarheid, dat, naarmate de idealen van den Islām hare vervulling nabij zouden komen, deze instelling in beteekenis zou moeten afnemen, om eindelijk geheel te verdwijnen. Immers

---

1) Ook in dit opzicht is v. d. B. kennismaking met den toestand in „andere Moh. landen", waarvan hij (*blz.* 154) spreekt, aan te raden. Hij zal dan zien, dat hij ook hier weer eene speciaal Nederlandsch-Indische afwijking te veel geconstateerd heeft.

2) „De Profeet heeft *der* (*sic* in deze en de vorige uitgave) ouders de verplichting „opgelegd enz."

3) Bijv. Sjīrāzī, Tanbieh, pag. 3.

nieuwe slaven zouden op den duur alléén door geboorte uit slavenouders kunnen ontstaan [1]), als de bekeering of onderwerping aller volken den heiligen oorlog onmogelijk gemaakt zou hebben. Het aantal der van hunne vrijheid beroofden zou vervolgens steeds afnemen, wanneer de geloovigen overeenkomstig de Wet sommige overtredingen door vrijlating goedmaakten, of zich de verdienste van dit goede, zeer aangeprezen werk wilden verwerven; terwijl een deel der zakât voor loskooping van slaven moet worden besteed.

OVER HET STRAFRECHT handelt het *Vierde deel.* Hier wil ik mij ertoe bepalen, de totale onjuistheid aan te toonen van v. d. B.'s beschouwing van *het Mohammedaansche strafrecht in zijn geheel* en tevens aan te wijzen, hoe men tot het recht verstand van dit deel der Wet geraken kan.

„Het strafrecht is eene van die instellingen van den Islâm, welke het „meest indruisen tegen de beginselen door de *Europeesche wetgevers* daar„omtrent, vooral *in de latere tijden*, gehuldigd. Niet alleen dat *de wreed„heid, waartoe dat strafrecht aanleiding geeft*, onvereenigbaar is met „alle moderne beginselen van humaniteit, en als zoodanig bij uitne„mendheid te huis behoort in eene lang vervlogen eeuw [2]); maar *„men zoekt ook te vergeefs naar de grondslagen, waarvan de Profeet moet „zijn uitgegaan, evenzeer als naar het doel, dat hij zich heeft voorgesteld.*" [3])

Om met het laatste te beginnen: Mohammed heeft zich, zooals ieder weet, nooit voor criminalist uitgegeven, maar voor gezant der Godheid. Zelfs als zoodanig heeft hij het niet zijne taak geacht, een nieuw strafrecht in te voeren of het oude volledig te hervormen. Gelijk op zoo menig ander gebied, schafte hij ook hier slechts in zooverre de in zijne omgeving heerschende gebruiken af of regelde ze, als zij hem met den godsdienst of met de eischen van het oogenblik in strijd schenen. Daarbij noodzaakten hem de omstandigheden om op sommige zaken, die eerst door de Wet van Allah als misdrijven gebrandmerkt waren, met goddelijk of profetisch gezag straffen te bepalen. Zoomin hier als op eenig ander terrein werd Mohammed gedreven òf door lust in wettenmakerij òf ook maar door het bewustzijn, tot regeling der menschelijke zaken voor alle tijden geroepen te zijn. Voor het eerste was het in de 7e eeuw in Arabië de tijd niet; voor het tweede was de Profeet te weinig verstandelijk

---

1) Daarbij onthoude men, dat deze slavenkinderen voor een groot deel, immers zoovelen als hunne heeren tot vaders hebben, per se na den dood hunner heeren vrij worden.

2) De aandacht der lezers wordt bijzonder op deze en dergelijke proeven van kermistableaux-uitleggers-stijl gevestigd.

3) Van den Berg, *blz.* 177.

ontwikkeld. In de strafrechtelijke bepalingen, die van hem afkomstig zijn, hebben wij dus maatregelen die wij òf, als moslims, van een ondoorgrondelijken God, òf, als niet-moslims, van een *feilbaar, met de theorie van het Strafrecht der* 19e *eeuw nog niet bekend mensch* hebben af te leiden. Nu is het bij een gewoon mensch reeds zeer moeielijk „de grondslagen" te bepalen, waarvan „hij moet zijn uitgegaan" bij zijne handelingen; dubbel is dit het geval bij zoo zeldzame, raadselachtige personen als die in zichzelven gezanten van den Hemel meenen te zien. Dat men daarnaar vaak „vergeefs zoekt", ligt waarlijk voor de hand; in zulke gevallen is het zoeken naar systematische grondslagen of naar één steeds voor oogen gehouden doel zelfs *a priori* vruchteloos te noemen. Geen *systeem* verklaart ons den samenhang der verschillende woorden en daden van een godsdienststichter; voor zoover die zich laat verklaren, kan de *historie* en zij alleen ons daarbij van dienst zijn. Wat leert nu de historie in dezen? Om het kort te resumeeren: de oude Arabieren (althans een belangrijk deel van dat volk) waren ten tijde van Mohammed in die periode van maatschappelijke ontwikkeling, waarin *een door* ongeschreven *gewoontewetten* min of meer *geregeld wraakrecht* heerscht; eene periode, die, gelijk men weet, alle bekende volkeren doorloopen of doorloopen hebben [1]. „Oog om oog, tand om tand" is daarbij hoofdbeginsel; terwijl de uitoefening in de praktijk niet alleen gelijken tred houdt met de algemeene beschaving, maar ook zeer innig samenhangt met plaatselijke toestanden, als overmacht van éénen stam over den anderen enz. Mohammed zou *waarlijk* zijne wijsheid niet in Arabië, maar in den Hemel opgedaan moeten hebben, om in de 7de eeuw ook maar een oogenblik aan afschaffing van dit geheele wraakrecht te denken. Maar tot de regeling daarvan, vooral tot wegneming der voor de eenheid van den Islâm zoo schadelijke gevolgen, gelijk het ontstaan en eeuwenlang voortduren van stamveeten, daartoe deed hij eenige stappen. Het wraakrecht werd onder controle gesteld en als wij de Overlevering mogen gelooven, heeft Mohammed (maar *zeker* heeft de Islâm) alle van vóór den Islâm dagteekenende bloedschuld als bij decreet voor uitgewischt verklaard [2]. Hier begrijpen wij dus, *historisch*, „grondslagen en doel."

De Islâm bracht echter in de wereldbeschouwing der Arabieren een voor de meesten hunner geheel nieuw element: naast de wetten, die aan eeuwenheugende gewoonte hare onschendbaarheid ontleenden,

---

1) Men zie hierover ook *Wilken's* belangrijke verhandeling: „*Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras*" in het Feestnummer der Bijdragen van het koninklijk Instituut, 1883.

2) Men vindt dit op tal van plaatsen, maar vooral in de overleveringen omtrent Mohammeds „Redevoering na de Verovering van Mekka" en zijne „Afscheidsrede" opgeteekend.

kwamen voor hen nieuwe, van buiten, of liever van boven gegevene. De middelen ter handhaving der wetten, die op de Gewoonte (Sonnat of ʿÂdat der vaderen) berustten, werden door dezelfde Gewoonte gegeven; het sprak van zelf, dat de nieuwe Wetgever, dat Allah voor de handhaving *zijner* wetten zorg droeg [1]). Ziedaar in het kort den oorsprong der „bepaalde staffen" (*ḥodoed*) aangeduid. Zonder voor alsnog over den aard dezer straffen een oordeel uit te spreken, constateeren wij, dat sommige daarvan een nieuw getuigenis afleggen van den invloed des Jodendoms op de inzettingen van Mohammed: steeniging, in een enkel geval, en verder vooral geeseling; waarbij zelfs het aantal slagen aan den Joodschen oorsprong doet denken. Het kan ons niet verwonderen dat van dezelfde zijde als vele nieuwe wetten, ook vele nieuwe straffen kwamen.

Bij Mohammeds onverholen uitgesproken weerzin tegen het maken van al te veel bepalingen, is het evenzeer natuurlijk, dat menigmaal in den Qorân of door den Profeet eene handeling als strafwaardig afgekeurd werd, zonder dat daarop eene bepaalde straf werd gesteld. Het is niet onwaarschijnlijk, dat reeds destijds in voorkomende gevallen naar omstandigheden door den Godsgezant op eigen gezag recht gedaan werd. Althans kende men later aan zijne opvolgers en aan de rechters, hunne gedelegeerden, dat recht van „arbitraire correctie" (*taʿzier*) toe. Zoo ziet men, dat de verklaring der grondslagen, niet „waarvan de Profeet moet zijn *uitgegaan*" maar: *waarop* door hem is *gebouwd*, toch niet geheel voor ons verborgen behoeven te blijven; zelfs een deel van het gebouw zien wij hem als het ware optrekken. Alleen missen wij hier, gelijk overal waar de Profeet aan het bouwen is, het vaste plan, dat systematici hem zoo gaarne zouden willen opdringen. „Het doel, dat hij zich heeft voorgesteld" is dan ook niet met één woord aan te duiden: zoo goed mogelijk voorzien in behoeften, die zich dikwijls geheel onverwacht deden gevoelen; zoo goed mogelijk de telkens zich voordoende moeielijkheden oplossen, die door den Godsgezant niet waren voorzien; orde bewaren en gezag handhaven zonder een zweem van strafrechtelijke theorie, dat was ongeveer, n'en déplaise aan onze juristen, het doel van den godsdienststichter van Mekka.

Het gebouw werd door Mohammed in verre van voltooiden staat achtergelaten; wij zagen reeds, dat zelfs geen vast plan zich in den gemaakten aanvang openbaarde. De grondslagen waren gelegd; hetgeen daarop gebouwd was, moest onaangetast blijven, maar veel

1 Hiermêe wil ik natuurlijk niet beweerd hebben, dat niet sommige der misdrijven, waarop de Islâm straffen „bepaalt", ook reeds in het oude Arabië als zoodanig beschouwd en gestraft werden. Zelfs is het zeer wel mogelijk, dat enkele dier straffen door den Islâm slechts werden gewijzigd.

bleef overigens aan de inzichten van latere bouwmeesters overgelaten. In een paar eeuwen was het werk geschied; gelijk van de andere deelen van den *fiqh* kan men ook van het strafrecht zeggen, dat het in dien tijd zoo afgewerkt en zoo gesystematiseerd werd, als het ooit worden zou. Na dien tijd aanschouwde men met verbazing en heiligen schroom het werk des voorgeslachts; men verklaarde, werkte uit, paste toe, maar men achtte zich niet gerechtigd iets nieuws eraan toe te voegen of eenige wijziging aan te brengen.

Eigenlijk hebben we in een handboek als v. d. B.'s „Beginselen" alléén met dat voltooide werk te maken. Wellicht, zal men zeggen, wellicht heeft dan ook v. d. B. vooral dat Mohammedaansche strafrecht, *zooals het zich ontwikkeld heeft*, bij zijne beoordeeling op het oog. Het zou kunnen zijn, dat hier slechts op nieuw zijne onbekendheid met de historie hem parten speelde; hij vergeet misschien weer, dat *de Islâm* niet het werk van één mensch, van Mohammed, maar van eenige geslachten is. Men zal echter toegeven, dat ook in dit geval het zoeken naar „de grondslagen, waarvan"... men is uitgegaan, naar „het doel, dat"... men zich heeft voorgesteld, even zonderling blijft. Hierop is ten volle toepasselijk, hetgeen ik naar aanleiding van v. d. B.'s inleidende beschouwingen over *de Rechtshandelingen* zeide. De Mohammedaansche Wet, historisch gesproken door de samenwerking van vele moeielijk nauwkeurig te schatten factoren tot stand gekomen, heeft zich aan hare volgers steeds voorgedaan als boven menschelijke wijsheid verre verheven; en in zóó verre zagen dezen volkomen juist, als de menschelijke logica of systematiek aan dat werk weinig deel gehad heeft. Waar deze logica echter werkte, daar deed zij het voor aller oog en is hare werkzaamheid ook voor ons, dank den Moh. geleerden, nog zonder moeite waar te nemen.

Het door den Schr. tegen het Moh. Strafrecht uitgesproken verwijt van gebrek aan systeem is dus weder slechts inkleeding; in wezen komt het neer op zijn eigen gebrek aan historischen zin en kennis der feiten. Den laatsten zweem van twijfel dienaangaande ontneemt hij ons zelf, waar hij Mohammed, na hem vroeger als hygïenist en beoefenaar der Semitische oudheidkunde ons voorgesteld te hebben, nu aldus in het Strafrecht examineert en laat druipen: „Sommige straffen toch zouden ons in den waan brengen, *dat hij als den rechtsgrond en het oogmerk der straffen beschouwde* den misdadiger het door „dezen bedreven kwaad te vergelden, en op die wijze *het evenwicht „in de zedelijke wereldorde te herstellen;* anderen kunnen hare reden van „bestaan alleen daarin vinden, dat zij door hare zwaarte den misda- „diger afschrikken van het plegen der misdaad, en bij weder anderen „schijnt het denbeeld van herstel van het door de beleedigde partij

„ondervonden nadeel te hebben voorgezeten. *Ik zal dan ook geene „poging wagen om het strafrecht in een systematisch geheel over te brengen*... enz." [1]).

Waarlijk, ik zou van de onbeleefde onderstelling moeten uitgaan, dat mijnen lezers het verschil tusschen een vlijtig student in de rechten en den stichter van een wereldgodsdienst onbekend was, om aan de dwaasheid van zulke uitspraken meer woorden te verspillen.

Had de Schr. intusschen ook elders die „poging" tot systematiseering maar „niet gewaagd" en dan zijne bronnen iets nauwkeuriger gelezen dan hij gedaan heeft, hoe dankbaar zou de wetenschap hem kunnen zijn! En van de leer der contracten, waaraan hij al zijne systematische werkzaamheid heeft ten koste gelegd, geldt toch in nog hooger mate hetgeen hij hier ten aanzien van het Strafrecht opmerkt: „Ik meen hiertoe zooveel te eerder gerechtigd te zijn, omdat *dit deel „van het Mohammedaansche recht voor de Nederlanders*, althans in den „tegenwoordigen tijd, bijna alle praktisch belang verloren heeft" [2]).

Wij gebruiken deze gelegenheid om op te merken, dat de moslimsche geleerden, toen het strafrecht eenmaal als een afgesloten geheel een voorwerp van studie uitmaakte, toch ook de beteekenis en het doel der straffen wel degelijk hebben besproken, al gewagen de door v. d. B. gebruikte excerpten daarvan niet. Altijd blijft dit voorop staan: het geheele Strafrecht is *Gods Wet*, dus niet aangelegd naar menschelijke logica noch toegankelijk voor menschelijke critiek. Waar wij geen doel of samenhang zien.... *sit pro ratione voluntas divina!* Maar behalve de uiterste rechterzijde (de Ẓāhirieten en hunne geestverwanten) achten de geleerden een bescheiden navorschen van de bedoeling der goddelijke wetten, *immers voor zoover Allah zelf als het ware den weg daartoe ons wijst*, niet bepaald ongeoorloofd. Wil Allah, zoo vraagden zij, dat door die straffen ons *debet* in zijn grootboek worde aangezuiverd; moeten zij het evenwicht herstellen, zijn zij جوابر? Of is tusschen Allah — die niets van stervelingen noodig heeft — en ons, zijne schepselen, elk denkbeeld van eene rekening uitgesloten, en zijn de straffen ter afschrikking van het kwade ingesteld, zijn zij زواجر? Het eene zoowel als het andere antwoord vond zijne voorstanders; bij beiden is door de goddelijke afkomst van het voorwerp des onderzoeks volkomen consequentie natuurlijk uitgesloten, of, zooals de geloovige zegt: het volkomen verstaan van Gods wegen is voor menschelijk denken niet weggelegd. Bādjoerī [3]) helt over tot eene opvatting, die het midden houdt tusschen de twee aan-

1) V. d. Berg, *blz.* 177—8.
2) *Blz.* 178.
3) Bādj. II:382; vgl. ook Māwardī, ed. Enger, pag. 378—9.

gehaalde: voor de geloovige, den moslim, zoo oordeelt hij, zuiveren de straffen als het ware de rekening aan[1]); voor den ongeloovige, die bij Allah niets dan *debets* hebben kan, dienen zij slechts als middelen van afschrikking. Hier zoowel als elders hebben de geloovige geleerden echter een te juist besef van den aard eener *goddelijke Wet*, om aan zulke theoretische beschouwingen veel waarde toe te kennen. Voor hen is Allahs ondoorgrondelijke wil, voor ons de wel naspeurlijke, maar niet aan een juridisch systeem gebonden geschiedenis de summa ratio!

Erger nog dan het verwijt van gebrek aan systeem is echter dat van eene wreedheid, die in eene „lang vervlogen eeuw" thuis behoorende, volgens v. d. B. in het Moh. Recht zichzelve als het ware overleeft. Wat is van die vreëselijke beschuldiging waar?

Dat bedoeld strafrecht niet geregeld is naar de „beginselen door de „Europeesche wetgevers daaromtrent, *vooral in de latere tijden*, ge„huldigd" zal, na onze korte historische herinnering, niemand verbazen dan hem, die meende dat Mohammed als denker zijnen tijd 12½ eeuw vooruit was. Is het echter niet alleen gebrek aan samenhang en systeem, dat het werk van den dweeper onderscheidt van de juridische kunstgewrochten onzer eeuw? Kenmerkt niet alleen onbeholpenheid, maar vooral onmenschelijkheid, het strafrecht van den Islām? Het zou ons, den tijd van deszelfs ontstaan in aanmerking genomen, niet kunnen verwonderen, als in deze beschuldiging eenige waarheid lag; vooral als wij bedenken, hoever men destijds ook in Europa van onze begrippen van „humaniteit" verwijderd was. Maar *de beschuldiging is ten eenenmale valsch;* laat ons dit kortelijk aangaande de drie bestanddeelen van het strafrecht mogen aantoonen.

De *qiçāç* (wraakrecht) is in den Islām onder strenge controle geplaatst; slechts *bij gebleken opzet* om iemand te dooden of te verwonden, is de qādhī bevoegd de beleedigde partij tot wraakneming binnen nauwkeurig omschreven grenzen te machtigen. Daarbij bestaan echter nog een aantal zeer humane uitzonderingen. Waar geen opzet geconstateerd is, mag alleen eene boete worden opgelegd. *In alle gevallen* kent de Wet der beleedigde partij niet alleen het recht toe, maar *beveelt haar aan*, òf van de wedervergelding geheel af te zien òf zich met den bloedprijs tevreden te stellen. Men ziet, zelfs in het ergste geval is deze wet aan wreedheid niet schuldig.

De bepaalde straffen (*hodoed*), waarop wel v. d. B.'s beschuldiging vooral betrokken zal moeten worden, zijn volgens den fiqh deels zulke,

1) Wel te verstaan, omdat Allahs genade deze afrekening gunstig wil aannemen; op zichzelf is natuurlijk *niets* in staat, een misdrijf bij Allah uit te wisschen.

waarbij het recht van Allah (haqq Allah) deels zulke, waarbij het recht van menschen (haqq al-âdamî) betrokken is.

Tot laatstgenoemde soort behoort alléén de straf (van geeseling) wegens valsche beschuldiging van ontucht. Deze straf kan alleen worden worden opgelegd, wanneer de aanklacht door overeenstemmend getuigenis van twee volwassen, vrije, te goeder naam bekende geloovigen bewezen is; *zij kan* echter *door de beleedigde partij worden kwijt gescholden*. Alle andere bepaalde straffen zijn *haqq Allah*, zelfs die wegens diefstal. Men zou kunnen opmerken, dat hierbij toch ook haqq al-âdamî, immers het recht van den bestolene betrokken is; dit recht geldt echter volgens den Islâm alléén het gestolen goed, dat teruggegeven — niet de straf, die geleden moet worden. Bij de valsche beschuldiging van ontucht wordt daarentegen de eer van den beleedigde door bedoelde straf hersteld. Nu geldt verder omtrent alle bepaalde straffen, die *haqq Allah* zijn, eene reeks van bepalingen, die v. d. B. niet vermeldt en die juist voor de waardeering van het strafrecht de hoogste beteekenis hebben [1]). Aan eenige Qorânplaatsen en overleveringen ontleent men de overtuiging, dat Allah zijne verhouding tot de menschen wil gronden op toegevendheid (مسامحة) en mildheid zijnerzijds; dat Hij ongaarne verklikkers ziet, ja van zijne dienaren eischt, dat zij elkanders gebreken zullen bedekken [2]). Daarom is hij, die van een misdrijf, waarop eene „bepaalde straf" staat, wordt aangeklaagd, volkomen gerechtigd zijne schuld te loochenen of zelfs de gedane bekentenis te herroepen [3]); ja men acht dit voor hem eene *sonnat*, eene door God aanbevolen handelwijze. Niemand is dan ook geroepen in zulk een geding tegen den aangeklaagde te getuigen; wat meer is, de qâdhî is verplicht, hem de ontkenning zijner schuld, resp. herroeping zijner bekentenis, als in den mond te geven. Zoo verkrijgt de zondaar gelegenheid om zich te bekeeren en niemand lijdt daarbij schade, want Allah heeft voor zijne eer de strafoefening niet noodig. Heeft iemand zich aan ontucht schuldig verklaard, zoo moet de qâdhî hem vragen voorhouden als deze: „Wist gij wel, dat „het ontucht was, wat gij deedt?" (onbewust zondigen is niet strafbaar). „Vergistet gij u wellicht en meendet gij, dat de vrouw in questie „de uwe of uwe slavin was?" enz. Door het verlangde antwoord op die vragen te geven, maakt de aangeklaagde zich vrij van straf. Daar

1) Al hetgeen hier over dit onderwerp wordt aangeteekend, zoowel de bepalingen als de motiveering daarvan, is hoofdzakelijk ontleend aan Bâdjoerî II: 4 vv.

2) Mohammed zeide: انّ الله ستير يحبّ من عباده الستيرين.

3) Mohammed zeide: من اتى من هذه القاذورات شيئا فليستتر بستر الله تعالى فانه من ابدى لنا صفحته اقمنا عليه الحدّ.

verder het getuigenbewijs, naar de eischen der Wet, zeer moeielijk te leveren is, en opzet of afwezigheid van vergissing bijna onbewijsbaar zijn, begrijpt ieder wat, naar den geest der wet zelve, hieruit volgt. Terloops zij hier aangeteekend, dat uit de zooeven besproken vraag van den qādhī omtrent de „vergissing" duidelijk blijkt, wat met den in de wetboeken zoo dikwijls voorkomenden term: *„coïtus bij vergissing"* (وطئ شبهة) wordt bedoeld. Dit is eenvoudig eene rechtsgeleerd euphemisme voor ontucht (زنى), waardoor men de gevolgen van dit misdrijf voor daaruit geboren kinderen en dergelijke regelen kan, zonder het feit als misdrijf te qualificeeren en zoo de ouders met de bepaalde straf te treffen.

Bij aanklacht wegens diefstal en daarop gevolgde bekentenis, behoort een goed qādhī ongeveer aldus te spreken: „Was hetgeen gij „wegnaamt wel op de wijze bewaard, die de Wet of gewoonte voor „dergelijke zaken noodig oordeelt?" Is die bewaring namelijk niet met de eischen der wet in overeenstemming, dan kan men de wegneming niet als *diefstal* qualificeeren; de wegnemer is dan wel tot teruggave verplicht, maar niet strafschuldig. Getuigen zijn gehouden hunne hulp te verleenen, om te constateeren, wiens eigendom het voorwerp is — dit is ḥaqq al-ādamī — maar het is hun moreele plicht, de straf zoo mogelijk van den delinquent af te wenden. Daarom mag men ook *geen borg blijven* voor zulk een recht van Allah, daar men zoodoende zou medewerken om den zondaar de straf te doen ondergaan; en dit is ongeoorloofd „want ons is bevolen die (zonden) te be„dekken en zoo krachtig mogelijk de afwending der straf van den „zondaar te bevorderen" [1]). Zoo zullen dus, naar de Wet, de gevallen van strafoefening wegens ontucht en wijndrinken tot de zeldzaamheden behooren; ook die wegens diefstal en wegens valsche beschuldiging van overspel zijn, als de Wet nauwlettend wordt toegepast, gemakkelijk te ontgaan en vooral de eerstgenoemde zal even zeldzaam zijn als de vorige, wanneer de bestolenen, die hun eigendom terug verkregen hebben, overeenkomstig de aanbeveling der Wet „zich be„ijveren om de *bepaalde straf* te doen vervallen".

De bepalingen ter bestraffing van straatroof zijn bij v. d. B. (*blz.* 191) ten eenen male verkeerd opgegeven. Zoo heet het dat „hij, die „alleen gemoord heeft, *wordt opgehangen of onthoofd*, en hij, die ge„stolen en gemoord heeft, *op dezelfde wijze ter dood gebracht of ge„kruisigd*". [2]) Daarentegen luidt de Wet, dat door straatroovers begane

1) Bādjoerī I: 649 بخلاف من عليه عقوبة لله لانا مامورون بسترها والسعي في اسقاطها ما امكن.

2) Voor de verbetering van deze verzonnen strafbepalingen vergel. Bādjoerī II: 411 vv.

doodslag geheel *naar de regelen van het wraakrecht* wordt behandeld; alléén met dit onderscheid, dat hun de straf niet mag worden kwijtgescholden, daar het een ḥaqq Allah is [1]). Van ophangen is in den Islām nooit sprake, tenzij als wraakoefening. Wat v. d. B. hier door „*kruisigen*" vertaalt, is iets geheel anders: het *na de voltrekking van het vonnis* gedurende eenige (gewoonlijk drie) dagen smadelijk ten toon stellen van het lijk des gevonnisten, hetzij aan een hout, op een steen of dergelijk. In plaats van: „op dezelfde wijze ter dood gebracht of gekruisigd", leze men dus: „naar de regelen van het wraakrecht ter „dood gebracht en daarna tot afschrikking van anderen smadelijk ten „toon gesteld." Om nu echter de toepassing dezer strafwet billijk te beoordeelen, moet men iets meer weten. De uitspraak: „Heeft iemand „zich bij zulk eene bende aangesloten, doch verlaat hij haar vrijwillig, „voordat eenig misdrijf door haar gepleegd is, zoo is hij niet straf„baar" bevat eene uitlegging van het daarbij aangehaalde Qorānvers V: 38, welke alleen door den faqieh van den Berg wordt voorgestaan en... dit gezag is voor den Islām te zwak. De Qorāncommentaren [2]) en de rechtsboeken [3]) expliceeren die plaats, ook historisch juister aldus: wie zich als „straatroover" heeft schuldig gemaakt aan een of meer der misdrijven, die tot den straatroof behooren, maar zich bekeert vóórdat men hem in handen heeft kunnen krijgen, is van *de straf van Allah* (ḥaqq Allah, ḥadd) bevrijd. Dat wil zeggen: afkapping van handen of voeten kan in het geheel niet op hem worden toegepast, evenmin als gevangenisstraf; wat het wraakrecht aangaat, dit blijft gelden, voor zoover de beleedigde partij daarvan niet wil afzien. Maar het ḥaqq Allah, dat anders zou gelden, namelijk het verbod van kwijtschelding der wraak is vervallen; ja zelfs geldt deze nu als zeer wenschelijk. De straf der afkapping van handen en voeten zoowel als de taʿzier (waaronder gevangenisstraf) kan ook in het ongunstigste geval door den rechter, als hij dit nuttig oordeelt, onbepaald worden uitgesteld, d. i. feitelijk: niet voltrokken [4]).

De strafbepalingen tegen afval van den Islām, welke v. d. B. (*bls.* 191) onder de rubriek *ḥodoed* behandelt, worden door achtbare autoriteiten *niet* daartoe gerekend [5]) daar immers de afvallige, na vruchtelooze pogingen om hem te bekeeren, *als kāfir* [6]) wordt ter dood ge-

1) Als regel geldt namelijk, dat men zooveel mogelijk moet vermijden, iemand wegens ḥaqq Allah te straffen, maar *is* hij veroordeeld, dan is kwijtschelding onmogelijk. Daarentegen moet de rechter in gevallen, waarbij „recht der menschen" betrokken is, zoo gestreng mogelijk te werk gaan, maar dan is na de veroordeeling kwijtschelding aanbevolen.

2) Zie Baidhāwī t. p.

3) Bādjoerī II: 415.

4) Bādjoerī II: 412.

5) Bādjoerī II: 432.

6) De onbekeerlijke renegaat is namelijk kāfir; kāfirs, die nooit den Islām beleden hebben, heeten in tegenstelling van den afvallige (mortadd): *kāfir açlī* (كافر اصلى, Bādjoerī II: 443, 445, 637 e. a. p.), welke benaming v. d. B. niet geeft.

bracht. Zij, die deze opinie voorstaan (want ook de door v. d. B. gevolgde heeft hare aanhangers) trekken hieruit de conclusie, dat men hem niet dadelijk nadat hij gebleken is onbekeerlijk renegaat te zijn, behoeft te dooden; evenzeer als Allah wel in het algemeen bevolen heeft, de kāfirs overal te bestrijden, maar hiervoor gelukkigerwijze geen tijd heeft bepaald. Nemen wij echter, om v. d. B. te believen, eens het ongunstigste geval: het doodvonnis moet, als zijnde een voor uitstel onvatbare „bepaalde straf", dadelijk aan den renegaat voltrokken worden. Dan blijven toch alle geleerden het erover eens, dat men, alvorens het vonnis uit te spreken, wel overtuigd moet wezen, dat men met een onbekeerlijk loochenaar of bespotter van den Islām, waarin hij werd opgevoed, te doen heeft. Pogingen tot bekeering moeten eerst vruchteloos gebleken zijn; volgens sommigen moet men drie dagen, volgens anderen drie onbepaalde tijdperken daaraan besteden [1]). Maar wat voor eene bekeering is het, waarmede de rechter (gesteld al, dat hij erin gemoeid ware) zich tevreden moet stellen? Eene verandering van zin, eene bekeering des harten? Wij weten immers, dat nergens de Islām aan schepselen de bevoegdheid toekent, over iets anders dan het uiterlijke te oordeelen. Hoort dan ook, wat de wetboeken leeren [2]): „En wanneer hij (de afvallige) zich bekeerd „heeft, moet men hem met rust laten, *ook al komt zijn afval bij her-„haling voor, ja zelfs al is hij zendieq, dat wil zeggen: iemand die schijn-„baar moslim en heimelijk kāfir is of ook, die zich bij geene der andere „gezindten heeft aangesloten*; immers daarom heet het in den Qorān: „„als zij zich laten gezeggen, wordt hun hetgeen voorafgegaan is, „„vergeven (Qor. VIII: 39)"". M. a. w. als de wet nauwgezet wordt toegepast, heeft slechts *die* renegaat, die het martelaarschap zoekt, dit te vreezen [3]). En zelfs dan wordt hem geen brandstapel opgericht, geene pijniging van welken aard ook aangedaan. Men moet hem dooden [4]) „door onthoofding, en wel door een zwaard of dergelijk „instrument, niet door verbranding en dergelijke, bijv. verdrinking; „immers uit de gewijde overlevering: „„als gij een doodvonnis vol-„„trekt, kiest een zachten dood"", leeren wij, dat *alle soorten van „marteldood* [5]) als worgen, empaleeren, villen enz. *harām* (*streng verbo-„den*) zijn. — De eerste, die den marteldood heeft ingevoerd, is Sultan „Baibars, naar men zegt; hij is dan ook schuldig aan de sedert al-„dus uitgevoerde vonnissen tot op den Dag der Opstanding!"

1) Dit alles uitvoerig Bādjoerī II: 428 vv. 2) Bādjoerī II: 432.

3) Ik bespreek hier slechts die détails, die tot billijke beoordeeling van het Strafrecht in zijn geheel belangrijk bijdragen. Men zal intusschen aan zoo'n enkel staaltje opmerken, hoe slordig, v. d. B. ook hier weer gelezen en nageschreven heeft.

4) Bādjoerī II: 432.

5) القتل بالهيئة.

We hebben nu de bepaalde straffen zoowel als het wraakrecht onpartijdig bekeken. Waar schuilt de wreedheid, die „bij uitnemendheid thuis behoort in eene lang vervlogen eeuw"? Een geregeld, scherp gecontroleerd *jus talionis*, dat bij verzachting der zeden nooit zal, immers nooit *moet* worden uitgeoefend. Eenige weinige bepaalde straffen; de meeste hiervan, gesteld op misdrijven *jegens de Godheid*, behooren volgens de Wet zelve zelden of nooit te worden toegepast, en alleen als schrik inboezemende ultima remedia te worden beschouwd. Zelfs de rechter moet hiertoe zijdelings, maar krachtig medewerken. De oppervlakkigste bekeering behoedt in sommige gevallen zelfs den reeds veroordeelde. *Al die straffen*, de qiçâç en de ḥodoed, zullen, naar de bedoeling der Wetgevers, in een ordelijken staat ongeveer de rol vervullen, welke in ons Nederlandsch strafrecht de doodstraf vervulde in de laatste jaren vóór hare afschaffing.

Blijft nog de *arbitraire correctie* (ta^czier). Is daarin soms aan de individueele willekeur van den rechter een heillooze invloed toegekend? Geenszins. Waar de rechter op eene in de wet verboden verklaarde handeling geene straf vindt vastgesteld, daar mag hij naar eigen goedvinden eene straf opleggen ter verbetering van den overtreder. Maar hij heeft te zorgen, dat die steeds beneden de *geringste lijfstraf* blijft, welke onder de bepaalde straffen voorkomt [1]). Geene zwaardere lijfstraf dus dan die van 39 geeselslagen. In plaats van deze mag hij ook gevangenisstraf, verwijdering uit eene bepaalde woonplaats of smadelijke bejegening (als zwartmaken van het gezicht, tentoonstellen enz.) vooral als het erop aankomt, een waarschuwend voorbeeld te stellen, opleggen. Vindt de rechter het echter beter, geene straf op te leggen, zoo is hij hiertoe in alle gevallen, waar ta^czier toegepast zoude kunnen worden, bevoegd.

Nog eens: waar is de „wreedheid" uit de „lang vervlogen eeuw"? Wij geven het zoeken niet op, ofschoon wij alle straffen nu kennen en noch in haren aard noch vooral in hare voorgeschreven toepassing eenige aanleiding tot die beschuldiging vonden.

Schuilt de barbaarschheid misschien in de methode van onderzoek naar de schuld? Worden beschuldigden of getuigen volgens de Wet in pijnlijk verhoor genomen? Het zou ons niet verwonderen, als wij bedenken hoe *oud* het Mohammedaansch strafrecht reeds is en in hoe betrekkelijk „kort verleden eeuw" in geheel Europa de pijnbank nog als een natuurlijk middel gold, om achter de waarheid te komen. Toch is hier de Islâm het Westen in humaniteit vooruit geweest. In alle rechtsboeken kan men vinden dat *bekentenis* zoowel als getuigenis slechts geldig zijn, indien zij *zonder dwang* zijn afgelegd. Hoort

---

1) Zie Sjirâzi, blz. 411; veel uitvoeriger Badjoeri II: 390 vv.

nu, hoe uitvoeriger werken dit expliceeren[1]: „Onder bekentenis, „onder dwang afgelegd, verstaat men dat bijv. iemand eene aan„klacht wordt voorgehouden, waarop hij schuld *ontkent*, en dat hij daarna „gegeeseld zou worden om hem tot *bekentenis* te brengen. Bekent hij in „zulk een geval, *dan is dit ongeldig*. Iets anders is het, wanneer hij op „de hem gedane vraag *zwijgt* en noch een bevestigend noch een ontken„nend antwoord geeft. Wordt hij in zulk een geval gegeeseld om hem „tot mededeeling der waarheid te nopen *en ontkent hij schuld, dan moet „men hem verder niet lastig vallen;* bekent hij in dit geval, dan geldt „zijne bekentenis, want hiertoe werd hij niet gedwongen enz." En iets verder: „hetgeen men echter in dezen tijd ziet doen door de *tyrannieke „magistraten* (ولاة الجور), die een van diefstal, moord en dgg. ver„dachten laten geeselen opdat hij de waarheid *bekenne*, waarmede „zij dan bedoelen, dat hij zich aan het hem ten laste gelegde schul„dig verklare, terwijl zij zich niet met antwoorden als: „ik heb het „„niet weg- genomen" en dergelijke te vreden stellen, — dat is *verbo„den dwang*; om het even, of de beschuldigde *gedurende* of *na* eene „dergelijke geeseling bekent. Immers ook in het laatste geval weet hij, „dat hem anders eene tweede geeseling wacht enz."

Leges sine moribus vanae! Al de humane strafwetten, welker inhoud en strekking wij kortelijk uiteengezet hebben, verhinderden de Mohammedaansche vorsten, stadhouders en rechters niet, om met de grootste willekeur misbruik van hunne feitelijke macht te maken. Boven waarheid en recht stond bijna overal, ook vóór den tijd van Sultan Baibars, de groote sultan *Bachsjiesj*, d. i. *Mammon*, in aanzien. Onwettig geweld werd door goddelooze omkooperij in deze of gene richting gestuurd. Alleen in de school werd het zuivere Recht, zooals het door Allah verordineerd was, bewaard; en men had daar steeds de stoutmoedige oprechtheid om de vorsten, die macht boven recht stelden, tyrannen te noemen; de politiehoofden, die ware of vermeende vergrijpen met lichamelijke verminkingen van allerlei aard plachten te straffen, als dienaars der ongerechtigheid te brandmerken; de omkoopbare rechters, die door pijnlijk verhoor den beschuldigden bekentenissen ontlokten, zelven voor de rechtbank der waarheid te roepen en te vonnissen, i. é. w. aan de vaak afschuwelijke practijk ter beschaming een verheven ideaal voor te houden.

Wij hebben in de bovenstaande regelen het Mohammedaansche strafrecht zelf, in weerwil van het verbod van marteling, ter wille

1) Bādjoerī II: 6 vv. Zelfs Māwardī (ed. Enger. pag. 377), die meer dan de echte faqiehs de eischen der Wet naar de wenschen der heerschers plooit, leert: فان ضُرِبَ ليُقِرّ لم يكن لاقراره تحت الضرب حكم.

van deszelfs lichtzinnigen aanklager, aan een pijnlijk verhoor onderworpen. *Gelukkig voor van den Berg, dat op deze valsche beschuldiging niet, gelijk op die van ontucht*, 80 *geeselslagen als „bepaalde straf" zijn gesteld!* Dubbel gelukkig voor hem, dat ook *„gebrek aan rechtskunde"* geen strafbaar verzuim is!

Ware in plaats van billijke critiek van het geheel, het opzoeken van de meest wonde plekken in v. d. B.'s werk mijn doel geweest, dan zou ik het *Vijfde Deel*, (*blz.* 195 *vv.*) handelende OVER HET STAATSRECHT hiertoe hebben uitgekozen. Nergens wemelt in ons handboek elke bladzijde zoozeer van grove fouten, onjuiste beschouwingen, elkander onderling opheffende bepalingen, als in deze laatste hoofdstukken. Dat ik slechts weinig uit dit vele mededeel, geschiedt vooral met het oog op den reeds grooten omvang dezer critiek; maar ik verklaar mij uitdrukkelijk bereid om, ingeval v. d. B. zich hierdoor onbillijk behandeld vindt, een afzonderlijk opstel aan dit gedeelte te wijden. Men kan reeds uit de door den schrijver zelf (*blz.* 197 [1]) geconstateerde noodzakelijkheid van „historische toelichting" bevroeden, wat hiervan terecht moet komen bij zijne onbekendheid met gewichtige feiten en zijn herhaaldelijk bewezen gebrek aan historischen zin. Maar ook de geldende bepalingen geeft de Schr. zóó verward en onjuist, dat men tot de overtuiging moet geraken, dat hij alleen Dozy en von Kremer vluchtig gelezen en eene slechte vertaling van een Arabisch rechtsboek slordig heeft geëxcerpeerd.

Eene historische verklaring is bij dit onderwerp niet minder, maar ook *niet meer* noodig dan bij eenig ander onderdeel van den fiqh; de geschiedenis, de niet vooruit te bepalen loop der dingen heeft op elk deel van het systeem even grooten invloed geoefend. Maar in het Staatsrecht was dit meer dan elders een invloed, die *buiten* en soms *tegenover* de school van den Islâm stond. Dát is het verschil, hetwelk v. d. B. maar half gezien, onjuist beschreven en in het geheel niet verklaard heeft.

De *eerste dertig jaren* van den Islâm golden lateren geslachten als de gulden tijd; de toenmalige toestanden als classiek model voor alle eeuwen. De voornaamste reden, waarom de publieke opinie der geloovigen, dat wil hier zeggen: der geleerden onder hen, aldus oordeelde, is hierin gelegen, dat destijds de vrome kenners en beoefenaars van den godsdienst een overwegenden invloed op den gang der zaken oefenden. In dien gelukkigen tijd had men geene vorsten, die heerschten per fas et nefas — noch eene school, die met omzichtig-

---

1) Ook *blz.* 201: „Daar het Mohammedaansche staatsrecht *bij uitnemendheid een „historisch karakter* draagt enz."

heid mocht leeren, wat recht is; men kende slechts opvolgers van Gods gezant, die op aartsvaderlijke wijze, onder raadpleging met de wijze „gezellen van Mohammed" de leiding van den jongen staat op zich namen. Dat strijd en oneenigheid toen ook bestonden, naijver en kleingeestigheid ook te Medina niet ontbraken, vergat men later gaarne, gelijk men eene lichte pijn vergeet als men plotseling door eene zware ramp wordt getroffen. De Omajjaden, de vroegere doodvijanden van den Islâm, wisten het gezag met geweld aan de „vromen" te ontrukken; natuurlijk niet zonder strijd. Onderling steeds minder eensgezind, waren deze „vromen" al spoedig verdeeld in partijen, die elk onder hare (ook veelal verre van onbaatzuchtige) hoofden de goddelooze Omajjadenpartij bestreden. Deze toonde zich echter op het slagveld zoowel als in het staatkundige spoedig de meesteres van al hare tegenstanders: list en geweld van wapenen deden Sjîʿieten, Charidjieten, Zobairieten en andere godsdienstige rebellen zwichten. Ofschoon sommige dier partijen bleven voortbestaan en vaak genoeg beroeringen teweeg wisten te brengen, was bij de meerderheid der geloovigen spoedig de overtuiging gevestigd, dat men den ongelijken strijd moest opgeven. De besten zagen ook terecht in dat, afgezien zelfs van kwade kansen, de reinheid des geloofs door zulken strijd bezoedeld werd. Er kwam tusschen de *beheerschers* en de *vertegenwoordigers* der geloovigen een verdrag tot stand, waarvan geen ander document bestaat dan de ijzeren wet der noodzakelijkheid en dat juist daarom geene doode letter is gebleven. De vorsten van den Islâm mochten voortaan Omajjaden of ʿAbbasieden heeten, te Damascus of te Bagdad troonen, libertijnen en geweldenaars of (bij hooge uitzondering) godsdienstige heerschers zijn — zij hadden van de school geene aansporing tot rebellie te vreezen, als zij binnen zekere, tamelijk wijde grenzen bleven. Zij het ook onder protest en met de bijvoeging: „omdat wij niet anders kunnen" (للضرورة), de geleerden predikten voortaan gehoorzaamheid aan de bestaande machten, mits deze geloovig *heetten*. Maar tegenover deze gewichtige concessie stond een minstens even gewichtig privilege ten bate van de „geleerden der gemeente". Gedoemd tot lijdelijke aanschouwing van hetgeen *gebeurde*, beroofd van onmiddellijk toezicht op de daden der regeering, waren en bleven zij alleen bevoegd om te leeren, wat *gebeuren moest*. Even ongaarne als zij zelven hun dadelijken invloed opgaven, even ongaarne, maar door dezelfde noodzakelijkheid gedrongen, deden de chaliefen van alle recht tot wetgeving afstand.

De scheiding der machten was lang niet altijd zoo scherp noch zoo eenvoudig, als onze ruwe schets bij oppervlakkige lezing zou kunnen doen denken. Er waren ten allen tijde geleerden, die, aangetrokken door den luister der paleizen en het goud der vorsten, de heilige we-

tenschap pasklaar maakten voor de machthebbenden. Ook had men aan de hoven wel eens individuen en zelfs partijen, die onder den invloed der meer onafhankelijke theologen stonden. *Volstrekt* vrij in hare bewegingen was de regeering dan ook nooit; *geheel* onbesmet van de onreinheid der wereld bleef de leer evenmin. Maar de geschiedenis wijst ons toch op elke bladzijde de gevolgen van het gesloten verdrag aan. Willekeur van chaliefen en andere vorsten, ongerechtigheid van ambtenaren zien wij voortwoekeren vaak zonder den schijn zelfs van wettelijkheid te bewaren; men ontziet, zooveel noodig, de invloedrijke leeraars der Wet, maar men leeft de Wet niet na. Aan de andere zijde de zelfstandige school, wier stoute uitspraken zonder aanzien des persoons wij hiervan meermalen gelegenheid hadden te bewonderen. De verhouding was dan ook soms, ja eigenlijk voortdurend, vrij gespannen. Menig geleerde moest zijne weigering om maatregelen van de Overheid goed te keuren, of zijne openlijke afkeuring daarvan met geeseling of erger straffen boeten.

Eigenaardig openbaart zich die gewapende vrede in de voorschriften omtrent de gedragslijn, die de ware geloovige jegens de „vorsten der wereld" heeft in acht te nemen; deze vindt men in alle uitvoerige rechtsboeken, ethische en mystieke handleidingen enz. De geleerden raden altijd, wanneer het eenigszins mogelijk is, buiten alle aanraking met de wereldsche overheden te blijven. De beroemde Sjaʿrânî [1]) deelt met voldoening mede, dat hij gedurende een langen tijd van ernstige voorbereiding eener gewichtige godgeleerde studie o. a. „zelfs de schaduw van de woningen der heerschers vermeed." Toen een sultan eene straat, die een zijner paleizen van de hoogeschool scheidde, had laten overdekken, nam de geleerde steeds een omweg om niet onder die goddelooze „schaduw" in en uit de hoogeschool te moeten gaan. „En evenzoo", vervolgt hij, „deed ik met alle gebouwen der tyran- „nen en euvelmoedigen, emiers en hunne trawanten enz."

Maar der vorsten bevel moet men gehoorzamen, als dit geene goddelooze daad vereischt; zoo kan men dus gedwongen worden, voor hen te verschijnen. Men gedrage zich dan echter als een waardig moslim! Bâdjoerî [2]) zegt ergens, dat het geoorloofd en goed is *den geleerden* de hand te kussen uit eerbied voor de wetenschap; hij voegt erbij, dat men dergelijke eer nooit mag bewijzen aan wereldsche grootheid, rijkdom *en macht*. „Het is *sonnat*", zoo vervolgt hij, „op te staan „voor voortreffelijke menschen, om hen te eeren, niet om ijdel vertoon te maken; ook mag men zulke eer niet aan anderen dan voor- „treffelijken bewijzen. Voor hen *sta men niet op*, dan uit noodzakelijk- „heid of dwang. In geen geval mag men echter *buigen* (ركوع), welke

1) Mizân I: 25. 2) Badj. II: 159—160.

„buiging een voornaam bestanddeel der *çalât* uitmaakt), zooals dat „*voor emiers* en dergelijken wel geschiedt. Dit is *harâm* (verboden), „*zelfs al doet men het in reinen toestand en met zijn gelaat naar de qibla* [1]). „Zoo leert Ibn Hadjar, en een ander geleerde heeft hierover een af„zonderlijk werk geschreven." In Ghazzâli's Ihjâ [2]) vinden wij uitspraken van dezelfde strekking als de aangehaalde bij honderdtallen.

Geene ontmoeting der beide, dertig jaren na den dood van Mohammed gescheiden machten, was zoo gevaarlijk, geen onderwerp leidde met zoo onvermijdelijke noodwendigheid tot botsing als het Staatsrecht. In elk ander deel van den fiqh moesten wel de verschillende instellingen der regeering en hare wijze van toepassing der Wet de revue der heilige wetenschap passeeren; maar nergens stond, gelijk hier, haar *recht van bestaan* zelf aan de critiek der theologen bloot.

De regeering kon de boven bedenking verheven bevoegdheid der geleerden tot wetsontwikkeling niet aantasten; de geleerden van hunne zijde liepen echter, bij al te groote beginselvastheid, hier gevaar hunne concessie aan de wereldsche macht te vergeten en daarmede de voorwaarde van het tusschen haar en hen gesloten verdrag onvervuld te laten. Het stellen van algemeene eischen was gemakkelijk; deze werden ontleend aan de geïdealiseerde voorstelling, welke men zich van den *gouden tijd* vormde. Dat de latere vorsten, die den vromen hun deel aan het feitelijk gezag ontnamen, geene *ware* opvolgers van Mohammed waren, sprak men eerlijk, maar behoedzaam uit, door alleen de eerste 4 chaliefen الخلفاء الراشدون d. i. de *goede* chaliefen te noemen. Aan den tijd hunner regeering moesten dus op staatsrechtelijk, *gelijk op ieder ander gebied*, de wetsbepalingen voor altijd ontleend worden. In dien tijd en kort daarna ontstonden de overleveringen [3]), die met eenige weinig zeggende Qorânplaatsen [4]), den

---

1) Men leest hier tusschen de regels, met welke *reservatio mentalis* de brave theologen zich wel eens uit de moeielijkheid redden. Voor den vorst buigende, maar met het gelaat naar Mekka en in ritueel reinen toestand, paaien zij hun geweten met de overweging, dat het eerbewijs naar hunne intentie Allah geldt.

2) I:61 heet het bijv. een plicht van den godvruchtigen geleerde: „dat hij zich „verre houde van de Sultans en in het geheel hunne woning niet betrede, zoolang „hij eene uitvlucht vinden kan; ja, dat hij zorge, elke ontmoeting met hen te ver„mijden, *ook al komen zij tot hem*, want de wereld is vol verleiding en haar bestuur „is in de handen der Sultans. Wie met hen in aanraking komt, wordt zoo licht ver„leid, hunne tevredenheid en welwillendheid te zoeken, terwijl zij toch tyrannen zijn „en het elken vrome betamen zou, hun gedrag af te keuren en het hun bang om het „hart te maken, door het openbaren van (zijn oordeel over) hunne ongerechtigheid „enz. enz.". Verder worden overleveringen aangehaald als deze: „In de hel is eene „afdeeling bestemd voor de Qorân-opzeggers, *die de vorsten bezoeken!*" Ja Mohammed zou reeds gezegd hebben: „*Wie een Sultan bezoekt, geraakt in verzoeking!*"

3) Op *stellige bepalingen* (zie v. d. B.'s bewering, *blz.* 201) berust dus het Moh. staatsrecht evenzeer, als elk ander deel van den fiqh. Dat deze grootendeels geheel ten onrechte aan Mohammed worden toegeschreven, geldt van de meeste andere onderdeelen evenzeer. al ligt het daar voor den oppervlakkigen beschouwer niet altijd zoo voor de hand.

4) Qor. IV:62 e. a. p.

grondslag van het staatsrecht zouden uitmaken. *Vroom, rechtvaardig en in alle deelen voor hunne taak geschikt* — zoo dacht zich het latere geslacht dat viertal en zoo behoorde de opvolger van Allahs gezant te wezen. De beschrijving en uitwerking in bijzonderheden van die eigenschappen vormt dan ook de kern van hetgeen de fiqh-boeken aangaande de vereischten van den vorst mededeelen. Alle eigenschappen van een goed *qādhī*, vereenigd met die van een goed *veldheer* maken ongeveer die van een goed chalief uit [1]).

De eerste vier chaliefen zorgden voor de behoorlijke naleving van Allah's wetten op elk gebied; de uitwerking hiervan levert den faqiehs hun hoofdstuk: *plichten* van den imām. Dat de imām tot zekeren Arabischen stam of familie moest behooren, stond niet van den aanvang af vast. Immers anders zouden de twisten na Mohammeds dood tusschen Mekkanen en Medinensers en later die met de Sjiʿieten en Charidjieten onmogelijk zijn geweest. Eerst na eerstbedoelden strijd stond het vast, *dat er één imām zou zijn*, die de Wet Gods zou handhaven. Tegenover den eisch der Sjiʿieten handhaafde de Islām de rechten van *anderen dan Mohammeds afstammelingen* op deze waardigheid. Door de Charidjietenbeweging leerde hij de noodzakelijkheid *eener heerschende klasse* boven de groote menigte nog duidelijker dan vroeger inzien; liever de man der keuze eener bezadigde aristocratie dan de creatuur eener stemming van Jan en alle man!

Zijn het de latere Charidjieten, die den Profeet de woorden in den mond gelegd hebben [2]): „Hoort en gehoorzaamt, al is een Abessynier „(andd.: een Abessyniesch slaaf), wiens handen en voeten afgehouwen „zijn, over u gesteld"? Zeker is het merkwaardig dat zij in later tijd, hoewel in strijd met de leer van de meerderheid, gewoonlijk als echt beschouwd en te dien einde min of meer „verklaard" worden. Meer overeenkomstig hare oorspronkelijke beteekenis bleef men de uitspraak: „De imāms komen uit den stam Qoraisj", eveneens aan Mohammed toegeschreven, opvatten. Wel waren er, lang voordat er nog aan een Turkenchalifaat gedacht werd, die deze meening niet deelden en het chalifaat, dat op de „overeenstemming" (Idjmāʿ) der gemeente berustte, ook alleen aan die overeenstemming gebonden wilden zien, zonder meer beperking [3]). De heerschende meening echter was en

1) Behalve in de fiqh-boeken en speciale werken als dat van Māwardī, vindt men die bepalingen ook in werken over de Geloofsleer; zeer nauwkeurig bijv. in de *Mawāqif* van ʿAdhadoe'ddien, pag. 301 vv.

2) Bādjoerī II: 422, Mawāqif, l. c. enz.

3) Zie bijv. *Spitta*, Zur Geschichte Abu'l-Ḥasan al-Ašʿarī's, S. 69. Deze schrijver gaat echter te ver, door een onverbrekelijk verband aan te nemen tusschen de meening: de instelling van het chalifaat berust op eene uitdrukkelijke uitspraak (naçç) van den Profeet, en de leer: de imām moet uit Qoraisj zijn. Men kan zeer wel eerstgenoemde meening verwerpen en toch, krachtens den Idjmāʿ, het chalifaat tot de Qoraisjieten beperken.

bleef even ver van de democratische neigingen der Charidjieten als van de legitimistische der Sji'ieten verwijderd: niet alleen de familie van 'Alī, noch ook Jan en alle man, maar de stam, waartoe Mohammeds familie behoorde en die aan den Islām zulke groote diensten had bewezen, van nature boven andere stammen en natiën bevoorrecht. Daardoor was tevens de grens zoo ruim genomen, dat men nooit behoefde te vreezen in strijd te geraken met de eischen, die de leer den chalief stelde. In den geheelen stam Qoraisj zou men altijd wel een goed heer der geloovigen vinden. Deze gang der ontwikkeling bracht vanzelf mede, dat de Sji'ieten zoowel als de Charidjieten voortaan als sekten ieder hun eigen imām of imāms hadden. Nog in onzen tijd staat het Charidjitische rijk van Masqat onder zijn imām [1]. De imām der Sji'ieten [2]) daarentegen is op aarde onzichtbaar geworden, om tegen den Dag der Opstanding weer te verschijnen en de verdorven menschheid door herstel van orde en recht op de groote dingen, die dan komen, voor te bereiden.

Dit alles, breeder uitgewerkt, zou men bij v. d. B. verwachten; maar in plaats daarvan geeft hij verwarde en onsamenhangende herinneringen van zeer oppervlakkige lezing van von Kremer en Dozy. Telkens vergeet hij zelfs, waarover hij eigenlijk spreekt. Zoo zegt hij van den imām (*blz.* 196), dat hij moet zijn gesproten uit de „Qoraisjieten, *en liefst zelfs van hem* (den Profeet) of van *zijne familieleden afstammen*", een eisch, dien geen rechtzinnig auteur onderschrijven zou.

Blz. 200, waar blijkens den samenhang altijd nog van den imām sprake is, heet het dat „bijna alle Mohammedaansche vorsten [3]) dan „ook steeds getracht hebben, zij het door gefingeerde stamboomen, „hun geslacht van den stichter van den godsdienst af te leiden, of „ten minste daarmêe in verband te brengen"; een verzinsel, dat van *geen chalief* geldt. Op dezelfde bladzijde wordt over lichamelijke ver-

---

1) Dit vermeldt v. d. B. (*blz.* 197, *noot* 1), blijkbaar zonder iets van de *Charidjitische* beteekenis te vatten, als eene merkwaardige titulatuur van dien vorst.

2) Een geheel nieuw licht valt op het ontstaan der Sji'a door v. d. B.'s zinrijke woorden (*blz.* 198): „De Perzen nu, die, ofschoon den Islām hebbende aangenomen, „toch in dien nuchteren godsdienst geene voldoening vonden voor hun gemoed, dat „veeleer op het mysticisme en de theosophie gericht was, *vonden in den dood van 'Alī en „zijne zonen eene aanleiding om aan deze neiging bot te vieren*, EN GAVEN ALDUS AAN „DE SEKTE DER SJI'IETEN HET ONTSTAAN". Hocus pocus pas; die niet en ziet is blind! Iets hooger wordt *Perzië* in parenthese door *'Irāq* verklaard! Fraai is ook *blz.* 199 *noot* 2: „*De* (*sic*) *Mahdī zou men eenigszins met den Messias der Christenen „kunnen gelijkstellen*"!

3) Hier heeft den schrijver eene verwarde herinnering voor den geest gezweefd aangaande sommige ondergeschikte vorsten, maar in den samenhang kan hij alleen de chaliefen bedoelen, zooals uit het vervolg (*blz.* 200, reg. 4 v. o.) duidelijk blijkt. 'Alī en de Abbasieden alleen waren (zonder gefingeerde stamboomen) met den Profeet verwant. Maar eenig meerder recht op het chalifaat gaf dit hun slechts in de oogen van afwijkende richtingen.

eischten allerlei gebazeld, met het waardige slot: „Evenmin (kan imām „worden) iemand *die, wat zijne ledematen betreft, in houding, gang of „manieren belemmerd is*". Die gewoonte van valsche stamboomen te maken, vindt, naar v. d. B. goedgunstig oordeelt, „gedeeltelijk hare „rechtvaardiging daarin, dat men op die wijze beter gewaarborgd is „tegen het opstaan van pretendenten naar den troon, daar bijna alle „gevaarlijke politieke beroeringen.... òf door quasi-afstammelingen „van den Profeet, òf ten hunnen behoeve zijn ondernomen". Een fraai middel om.... kinderen bang te maken, dat zeker doel zou treffen, als die pretendenten even naïef waren als onze schrijver!

Ofschoon v. d. B. zijne Europeesche zegslieden zelfs niet vluchtig kon naschrijven, zonder iets op te teekenen aangaande de 4 chaliefen van den gouden tijd, hebben deze eminente opvolgers van Mohammed, de *eenigen*, tegen wièr rechtmatigheid de rechtzinnige leer geene bedenking heeft, zóó weinig indruk op hem gemaakt, dat hij (*blz.* 196), hen geheel ignoreerende, schrijft: „Zulke beheerschers der geloovigen, „zulke middelpunten (*sic*) van den Islām waren de chaliefen, die ge„durende de 6 eerste eeuwen na den Profeet *te Damascus en later te „Baghdād* geregeerd hebben". Van de patriarchale regeering te Medina, het model voor alle tijden.... bij vergissing geen woord! Het is eigenlijk tijd verspillen, naar de *belangrijkste* fouten te zoeken in zulk een stuk, waar *elke fraze* van onkunde getuigt, Eéne noot wil ik nog bespreken, omdat daarin van Oost-Indië sprake is.

Naar aanleiding van in den tekst vermelde speciaal in den Indischen Archipel „geusurpeerde vorstentitels", heet het *blz.* 197, *noot* 3: „Ik „heb in het bijzonder het oog op de titels: soesoehoenan of ingkang „sinoehoen, die aan menschenvergoding doet (*sic*) denken, en dus eene „der grofste ketterijen daarstelt (*sic*), welke een geloovig Muzulman „zich kan voorstellen; panåtågåmå d. i. regelaar van den godsdienst, „mede een titel, welke zelfs voor den chalief van Baghdād [1]) te hoog „zou zijn, daar de godsdienst van den Profeet door geen sterveling „ter wereld meer geregeld behoeft te worden; chalifat Allah d. i. ste„dehouder Gods. Een paar vorsten op Borneo noemen zich chalifat „al-mo'minīn; hetgeen naar het Arabische taaleigen, moeielijk iets an„ders beteekenen kan dan: opvolger of stedehouder der Muzulmannen, „eene uitdrukking van allen zin ontbloot." Deze opmerkingen klinken zeker zeer voornaam; *geene enkele* daarvan *houdt* echter *steek!* Vooreerst hebben de latere chaliefen en, in navolging van hen, vele

---

1) Ook karakteristiek! Iemand, die van de Mohamm. geschiedenis slechts flauwe herinneringen uit een schoolboek en de 1001 Nacht heeft, ligt de uitdrukking „chalief van Baghdād" op de lippen, wanneer van het Oosten sprake is. Welk verband bestaat er echter voor dengene, die den Islām bestudeert, tusschen het chalifaat en eene der steden, waar het eenigen tijd gevestigd was?

Mohammedaansche vorsten, titels aangenomen, die zeer verre afwijken van den eenvoud der eerste „sjaichs" of „opvolgers van den Godsgezant"; titels die voor het Javaansche *soesoehoenan* in geenen deele onderdoen. „Regelaar van den godsdienst" zou zelfs voor den chalief te hoog geacht zijn? Heeft v. d. B. dan nooit gehoord van de tallooze bijnamen, met *dien* (godsdienst) samengesteld, gedragen door beroemde geloovige vorsten en geleerden: *Mo^cizzoe-ddien* d. i. Versterker van den godsdienst, *Mohjioe-ddien* d. i. Levendmaker van den godsdienst — alsof de godsdienst zwak of dood ware, zou v. d. B. zeggen! Niet onze eigenwijsheid, maar de consensus der Mohammedaansche kerk heeft over de gepastheid van zulke titels te oordeelen. Chalīfat Allah heet in den Qorān Adam, en wel, naar de beste uitleggers, als *mensch*, vader der menschen, niet krachtens eene bijzondere waardigheid. Besloot de Godheid naar Genesis den mensch naar haar beeld te scheppen — naar den Qorān zeide Allah tot de engelen: ik wil eenen *plaatsbekleeder* van mij op aarde stellen. En de engelen verbazen zich, dat Allah hiertoe *een zondig wezen* heeft uitverkoren. Chalīfat Allah is dan ook geenszins een alleen in Indië voorkomende vorstentitel; volgens Höst [1]) noemden zich alle sultans van Maroko met dien naam. Wat v. d. B.'s opmerking over de uitdrukking: stedehouder der muzulmannen (chalīfat al-mo'minīn) betreft, welk verstandig man, die het: *„verba valent usu"* kent, zal daaraan aanstoot nemen? Welk Hollander in het bijzonder herinnert zich niet de gelijksoortige overdracht in ons: *stadhouder van Holland en Zeeland?* Alleen een wijsneuzige schoolknaap, die zooeven gehoord heeft wat *stadhouder* eigenlijk beteekent, zal hier met ophef spreken van: „eene uitdrukking, van allen zin ontbloot".

Een gewichtig punt, waaromtrent v. d. B. alweer de bronnen niet geraadpleegd en de Europeesche auteurs slecht nageschreven heeft, lieten wij nog onbesproken. Wie stelt den imām aan? Ook hier raadpleegt men den (weder zeer geïdealiseerden) toestand van de eerste 30 jaren na Mohammeds dood. Immers hetgeen toen, vóór de scheuringen en partijschappen, gebeurd is, draagt het zegel der goedkeuring van den *consensus der onfeilbare gemeente*. Deze consensus eischte nooit eene algemeene verkiezing, noch van *alle leden der gemeente*, noch zelfs (zooals de Charidjieten dit later wel wilden) van *alle ware geloovigen*. In sommige gevallen stelde men zich met de uitspraak van den chalief zelven, die eenen opvolger benoemde, tevreden. Men moest dus aannemen, dat dit ook later kon geschieden [2]).

---

1) Nachrichten von Marókos und Fes, S. 167.

2) De geleerden nemen dit inderdaad meestal aan, maar met twee gewichtige, door v. d. B. niet vermelde beperkingen: 1° de chalief mag *niet zijn eigen zoon* aanwijzen;

Meer was het voorgekomen, dat een grooter of kleiner aantal invloedrijke geloovigen de keuze deden en hunnen wil met goed gevolg aan de rest der gemeente oplegden als wet. Dezen waren dus door de gemeente, zooals het later technisch heet, beschouwd als *„de tot binden en losmaken bevoegden"* (اهل العقد والحل [1]). De school had derhalve te beslissen, wie in latere, minder geregelde tijden, deze bevoegden zouden zijn. Eene zeer moeielijke beslissing! Op elk ander gebied toch beschouwden *de geleerden*, sedert de scheiding van Regeering en school, *zichzelven* als de erfgenamen der invloedrijke omgeving van de eerste 4 chaliefen te Medina. Zij bepaalden immers, waarin de onfeilbare gemeente overeenstemde [2]). Ook tot de keuze van Mohammeds opvolgers konden zij, naar hun hart sprekende, geene aristocratie dan die der Heilige Wetenschap ten volle gerechtigd verklaren. Inderdaad, wanneer men in algemeene fiqh-boeken of speciale werken als Māwardī's staatsrecht [3]), de *vereischten* opgesomd vindt, waaraan die „kiezers" [4]) moeten voldoen, dan ziet men duidelijk, dat alleen de *ʿOelamā* (geleerden) daaraan beantwoorden. Eene strenge toepassing dezer bepalingen zou er dus toe leiden, dat de geleerden alle pogingen in het werk moesten stellen, om hun kiesrecht uit te oefenen, daar zij anders voor eventueel wanbeheer verantwoordelijk waren. Maar zulk een optreden moest onvermijdelijk leiden tot dat conflict met de wereldsche macht, dat juist blijkens de lessen van de eerste jaren na Mohammeds dood tot elken prijs vermeden behoorde te worden. Wilde de school geen strijd op leven en dood aanvaarden, dan moest zij *hier* eenig water in haren wijn doen. Dit geschiedde door middel van de volgende redeneering: De vervulling van de taak der vroegere „gezaghebbers" te Medina door de „geleerden" van den Islām brengt geene zwarigheid mede, zoolang men zich op wet-

---

2° hij moet een aan de eischen der Wet voldoend chalief zijn, (Bādjoerī II: 422 بشرط ان يكون اهلا للامامة حينئذ) wiens hoogste doel het welzijn der gemeente is. Geheel onjuist zijn v. d. B.'s mededeelingen *blz.* 201. Zoowel het hier voorkomende: door *het volk* verkozen" als het daarmêe strijdige (blz. 202): „eene „keuze, gedaan door *al de voorname geloovigen* ter plaatse, waar de vorige vorst over„leed" zijn uit des schrijvers hoofdbron, d. i. zijn duim, gezogen.

1) Niet slechts deze, maar nagenoeg alle belangrijke termen, die met dit onderwerp samenhangen, ontbreken bij v. d. B. Soms is toevallig een Perzisch-Turksch woord in dit hoofdstuk verdwaald, als *firmān* (*blz.* 203, *noot* 7), dat in Arab. rechtsboeken nooit voorkomt. Een vorstelijk bevel heet daar eenvoudig: *amr* (أمر).

2) Zij noemen zich dan ook meermalen, als er van het vaststellen van den Idjmāʿ sprake is, met dezelfde benaming: „de bevoegden tot binden en losmaken". Zie bijv. Bādjoerī II: 550.

3) In Māwardī's boek vindt men intusschen lang niet altijd de meening der strengere wetgeleerden; dit hangt samen met de bestemming van het boek en met den tijd, waarin het werd geschreven; misschien ook met de omstandigheden des auteurs en zijne afhankelijkheid van vorstengunst.

4) Zóó (اهل الاختيار) worden zij ook genoemd.

gevend gebied beweegt. Immers het voornaamste staat vast en voor het onbesliste bestaat *geen periculum in mora*. Maar hoe zal men, als het hoofd van den staat gevallen is, met den noodigen spoed de meening van die „bevoegde kiezers" in alle landen inwinnen? [1]). Men behelpt zich met de gewaagde onderstelling, dat gewoonlijk de tot oordeelen in dezen meest bevoegden zich wel ter hoofdplaatse zullen bevinden; zoo vergoelijkt men den loop, dien de zaak in den regel nam, dat namelijk de invloedrijke omgeving der vorsten over de opvolging besliste. Men verzuimde echter niet eraan toe te voegen, dat dit kiesrecht dezen „kiezers der hoofdstad" *niet krachtens de Wet*, *maar naar de Gewoonte* toekwam [2]).

Al deze concessiën, hoe belangrijk ook, waren nog onvoldoende. om de school zonder rebellie eene eerlijke positie tegenover het Gezag te verschaffen. Zelfs al achtte men zich gerechtigd met het oog op de nog grootere ellende der anarchie, van de aan den chalief gestelde eischen zéér veel te laten vallen en zich met het „mogelijke" te vreden te stellen als het „wenschelijke" niet te krijgen was — het hielp alles niets. Eeuwen reeds vóórdat het Chalifaat een buit der Turkenvorsten werd, voldeed nagenoeg geen chalief ook aan de matigste eischen, die men hem stellen kon. Nooit waren zij, die de chaliefen aanstelden, waarlijk „bevoegden tot binden en losmaken" zelfs in den zooeven genoemden, locaal beperkten zin. Ook de mindere vorsten, die (gewoonlijk louter voor den vorm) den chalief erkenden en hun gezag kwanswijs van het zijne afleidden, waren onwettig aangesteld en hunne wijze van regeering met geest en letter der voorschriften van den Islām in onverholen strijd. Hier bleef den wetgeleerden niets anders over dan, getrouw aan het ideaal, hun afkeurend oordeel over dien toestand zonder terughouding uit te spreken, maar tevens, gedachtig aan de gevoelige lessen der eerste eeuw, berusting te prediken, zoolang die mogelijk was. Hoe ver men daarin ging, kan blijken uit het volgende, dat hoofdzakelijk aan Bādjoerī is ontleend [3]): „Ook kan een MOSLIM van invloed het imāmaat ver-

1) Men begrijpt, dat dit bezwaar „pour le besoin de la cause" zoo gewichtig gemaakt wordt. Had men den geleerden den hier bedoelden invloed gegund, zij zouden wel middelen gevonden hebben om zich te doen vertegenwoordigen!

2) Zelfs bij Māwardī, p. 5: وانما صار من يحضر ببلد الامام متوليًا لعقد الامامة عُرفًا لا شرعًا لسبوق علمهم بموته ولان من يصلح للخلافة فى الاغلب موجودون فى بلده.

3) II:422. Van den Berg geeft over dit alles eene noot, die, daar zij niets verklaart en ook haar inhoud niet verklaard wordt, al hetgeen hij in den tekst zegt over boord werpt, nl. (*blz.* 202, *noot* 2): „De meeste juristen erkennen ook de verkrijging der soevereiniteit door het recht van den sterkste (bijv. van een Christen-

„meesteren, al is hij er onbevoegd toe, bijv. een minderjarige, *eene* „*vrouw* [1]), iemand van slecht gedrag (fâsiq), een onwetende. Het imâ-„maat van zulk een kan men dulden, *om de orde onder de geloovigen* „*te bewaren*; zijne besluiten kunnen *wegens den drang der noodzakelijk-„heid* uitgevoerd worden; echter niet, als hij ongeloovig is enz." En verder heet het, dat men de rechtvaardigheid niet als eene *voorwaarde* tot het imâmaat mag beschouwen; daar gehoorzaamheid aan een vorst, al is hij tyranniek, voorgeschreven blijft, zoolang zijne bevelen niet met de Wet in strijd geraken [2]). Van erkenning is geen sprake; onrechtmatig achten alle „juristen" die heerschappij — gelijk de vervolgde christenen de Romeinsche keizers als dienaren van Satan beschouwden, maar zoolang het kon, getrouwe onderdanen bleven. Voor de Hel zijn die „heeren der geloovigen" bestemd, maar rebellie tegen hen is ongeoorloofd. Anarchie is voor de geheele gemeente de grootst denkbare ramp: beter verheerd dan verknecht! [3]). Vrij kunnen nu de geleerden in hun onderwijs en in hunne boeken, met de Wet in de hand, schelden tegen „de tyrannen van onzen tijd", even vrij als de gevangene van het Vaticaan de vorsten van Europa over den hekel mag halen. Zoolang het dulden der tyrannie binnen vrij ruime grenzen door hen wordt voorgeschreven als Gode welgevallig, moeten de vorsten der wereld hen laten begaan.

Niet altijd was intusschen het geweten der vromen volkomen gerust over hun goed recht, om zulk een lijdelijke houding aan te nemen. Was het niet eigenlijk luiheid, kleingeloovigheid, wanneer zij zich niet ten strijde gordden tegen de goddelooze geweldenaars? Men gevoelde zich nauwelijks verantwoord zonder eene uitdrukkelijke verklaring van den Profeet; diensvolgens legde men die den voorzienigen Godsgezant in den mond. Reeds elders wees ik er op, dat men in de tijden der Omajjaden een scherp afkeurend oordeel over die cha-

„vorst?). Hij, die op deze wijze zich zelf feitelijk tot de hoogste waardigheid heeft „verheven, behoeft echter niet (*sic*) aan bovengestelde persoonlijke vereischten te vol-„doen". Ontleend waarschijnlijk aan eene bron, waar zij in een juisten samenhang eenen goeden zin opleverde, geeft deze frase in den samenhang bij v. d. B. louter onzin en opheffing van al het vroeger gezegde. Maar hij vergeet die noot onmiddellijk daarna, om, *blz.* 204—5, als afwijkingen van den Islâm zaken op te sommen, die volgens die aanteekening geheel in den haak zijn.

1) Dus had v. d. B. de vrouwenregeeringen niet (blz. 204—5) zonder meer weder als eene speciaal O. Indische afwijking mogen vermelden. Te minder, daar in Atjeh de regeering der soltanes samenvalt met den hoogsten bloei van den Islâm in dat bij uitnemendheid moslimsche rijk. Dat men in Turkije bijv. geene soltanes heeft, is een *gevolg van de zeden, niet van de Wet.*

2) فتجب طاعة الامام ولو جائرا فيما لا يخالف الشرع من امر او نهى.

3) Het heet dan ook altijd, dat men die heerschappij moet dulden, omdat er voor de gemeente eene مصلحة in ligt, of لانّ المقصود اتحاد الكلمة, of لينتظم شمل المسلمين, of للضرورة enz.

liefenfamilie op naam van Mohammed in omloop bracht. Na dertig jaren van welzijn onder de leiding mijner opvolgers (de *gouden tijd* was dus nauwkeurig voorspeld!), zoo zou hij gezegd hebben, zal de heerschappij aan een tyranniek (letterlijk: bijtend, عَضُوض) koning ten deel vallen. Ook in andere overleveringen liet men Mohammed het toekomstige wanbeheer voorzeggen; in enkele daarvan schrijft hij meteen aan zijne „vromen" voor, hoe zij zich dan te gedragen zullen hebben! „Over ulieden", zoo laat men hem spreken [1]), „zullen heer-„schers komen, over wier daden gij deels uwe afkeuring, deels uwe „goedkeuring zult uitspreken; die ze (openlijk) afkeuren, zijn van alle „verantwoordelijkheid ontslagen; die ze verkeerd achten, worden nog „behouden, maar wie ermede tevreden is en hen volgt, hem verwij-„dert Allah! — TOEN WERD ER TOT MOHAMMED GEZEGD: MOE-„TEN WIJ DEZULKEN DAN NIET BESTRIJDEN? HIJ ANTWOORDDE: „ZOOLANG ZIJ DE ÇALĀT DOEN, NIET". Met andere woorden: Mohammed zelf keurt de practijk der ware vertegenwoordigers van den Islām, dat zij lijdelijk berusten in de geweldenarij der dwingelanden, zoolang dezen nog in naam geloovig zijn, uitdrukkelijk goed.

Het bovenstaande, hoe vluchtig ook, is genoeg om het Mohamm. staatsrecht te begrijpen. Ieder, die den Islām eenigszins kent, kan daarna bijna zoo goed als de geloovige geleerden, de eischen, aan de kiezers en aan de gekozen vorsten gesteld, uitwerken. Waar twee meeningen over eene bijzonderheid mogelijk zijn, bestaan zij gewoonlijk ook. Maar dat alles boezemt ons minder belangstelling in, hoewel we er gaarne een minder foutief overzicht van bezaten, dan v. d. B. ons aanbiedt. Het merkwaardige is, historisch de verhouding van de Heilige Wetenschap en de Regeering, van den Islām en de wereldsche macht, te bestudeeren en haar te zien uitloopen op een gewapenden vrede, welks voorwaarden onder den titel „het Imāmaat" in de fiqhboeken zijn opgenomen. Op elk ander gebied, óók waar de werkkring der hoogste ambtenaren wordt beschreven, stelt de fiqh zich niet te vreden voordat het ideaal der school is bereikt of ten minste voor oogen gehouden wordt. Zonder genade geeselen de faqiehs degenen, voor wie dat ideaal niet schijnt te bestaan en betwisten de rechtmatigheid hunner handelingen. De hoogste macht echter en hetgeen middellijk of onmiddellijk van haar uitgaat is wel aan dezelfde onverbiddelijke critiek onderworpen, maar moet, om grooter rampen te ontgaan, geduld worden. Voor elken verjaagden tyran komt een boozer dwingeland in de plaats; dat had men uit de geschiedenis geleerd.

Men beschuldige de Mohammedaansche wetgeleerden van kleingees-

1) Zie Iḥjā I: 61.

tigheid en onnoozelheid — die zijn ook elders van geregelde bemoeiing met wetsontwikkeling en toepassing het gevolg; niet alleen in „lang vervlogen eeuwen" zouden rechtsgeleerden soms met succes bij de „kinderkens" ter schole kunnen gaan! — maar men zij zoo billijk om te erkennen, dat in de gehoorzalen van den Islâm nog andere idealen werden vereerd dan dat der casuïstiek. Slechts onwetenschappelijk vooroordeel of onbekendheid met de werkzaamheid der *faqiehs* bijv. op straf- en staatsrechtelijk gebied, zooals wij die boven ontwikkelden, kan hun de hulde weigeren, welke onomkoopbare trouw aan een ideaal verdient.

Nog eene enkele bijzonderheid zij hier aangestipt, welke v. d. B., in navolging van andere Europeesche schrijvers, ten onrechte als een eisch der Mohamm. Wet voorstelt. *Blz.* 203 heet het dat „elken Vrijdag zijn (des imâms) naam in de chotbat moet worden vermeld, en „om zegen voor hem en zijne regeering worden gebeden". In eene noot worden dan nog de „afwijkingen" ten deze in verschillende Mohamm. landen vermeld. Zonder hier de geschiedenis van deze vermelding der vorsten in de chotbat te behandelen, willen wij toch herinneren, dat zij in de eerste, klassieke jaren van den Islâm stellig niet plaats had en dat eerst later, toen oogendienaars deze eer aan de grooten der aarde gingen bewijzen, daaraan langzamerhand vooral uit een staatkundig oogpunt groot gewicht werd gehecht. Immers waar het gewoonte was geworden, den vorst des lands in de Vrijdagstoespraak te vermelden, daar wekte de verzwijging van zijnen naam achterdocht tegen de predikers niet alleen, maar tegen de stadhouders of andere overheidspersonen, onder wier bevelen zij stonden. Er zijn dan ook inderdaad enkele faqiehs, die aan de practijk de concessie deden van deze vermelding (*niet verplicht*, maar) eene sonnat, eene aanbevolen handelwijze te noemen. Maar onder de wezenlijke bestanddeelen van de Vrijdagschotbat wordt zij *nooit vermeld;* in beknopte handboeken vindt men onder de *fardh*-zaken van de chotbat slechts een *gebed* (doʿâ) *voor het heil der geloovigen* [1]). Daaronder zou men dus desnoods een gebed voor den heer der geloovigen of zijne vertegenwoordigers kunnen begrijpen; maar in de sedert eeuwen bestaande omstandigheden, daar eigenlijk *erkende* imâms en stadhouders niet bestaan en slechts *gedulde* tyrannen hunne plaats innemen, zou de oprechtheid toch onder die opvatting leiden. Hoort dan ook, hoe een gezaghebbend faqieh [2]) de meening van dezulken,

1) Sjîrâzî, Ibn Qâsim enz. De door v. d. B. uitgegeven Minhâdj (I: 171—2) acht zelfs dit geheele gebed niet strikt noodzakelijk!

2) Bâdjoerî I: 372. De aangehaalde woorden dienen als commentaar op de vermelding der fardh-zaken van de Vrijdagspreek, speciaal op de woorden: „*en een gebed voor het heil der geloovigen.*" Men ziet, dat ook de door Bâdjoerî bestreden meening slechts van een *sonnat* spreekt.

die de machtigen der aarde te zeer ontzien, verwerpt: „Het gebed „voor een bepaalden vorst [1]) is geene sonnat, zooals het in den com„mentaar op den Manhadj heet; integendeel de eigen uitspraak van „Sjāfiʿī houdt in, dat het *makroeh* (afkeurenswaardig) is. Immers hij „zegt: „In deze choṭbat mag hij (de chaṭieb) voor niemand met name „„bidden; zoo dit geschiedt, acht ik het afkeurenswaardig enz." En iets verder: „Wel is het sonnat voor *de imāms en de overheden* (ولاة) „der geloovigen in het algemeen te bidden om voorspoed en Allahs „hulp in het goede en tot het handhaven der gerechtigheid en dergelijke."

Trouwens als men de bestaande verhoudingen historisch begrepen heeft, vloeit dit alles eigenlijk uit den aard der zaak voort.

Van de door onzen schrijver in dit eerste hoofdstuk van het Staatsrecht begane grove fouten heb ik hiermede nauwelijks de kleine helft opgesomd; ik meende door eene kenschetsende bloemlezing, gepaard met eene behandeling van enkele belangrijke hoofdzaken, den meesten lezers een grooteren dienst te bewijzen.

Het hoofdstuk over de *Rechtspraak* is even oppervlakkig, even vol onjuistheden [2]), even gedachteloos uit heterogene bronnen gecompileerd, even onmethodisch in het vermelden nu eens der opvatting van déze, dan van géne school zonder eenig verband, als het voorgaande.

Hetzelfde geldt van dat over het *Krijgswezen*, waar een in andere deelen van ons werk ongekende overvloed van Qorānplaatsen aan den voet der bladzijden zijn aangehaald, die *grootendeels* volstrekt niet bevatten, wat in den tekst door v. d. B. daaruit wordt afgeleid. Hoogst waarschijnlijk heeft hij ook hier een zijner Europeesche zegslieden zonder oordeel nageschreven. Ofschoon het naslaan der geciteerde openbaringen onverschillig van welke noot den lezer zou kunnen overtuigen, wil ik een tweetal voorbeelden ter staving bijbrengen.

Blz. 228 leert ons de schrijver dat de geloovigen, om heiligen oorlog te voeren, de machtiging van den imām noodig hebben, uitgezonderd alleen het geval, dat zij als grensbewoners zich tegen de aanvallen van ongeloovigen hebben te verdedigen; hiervoor wordt verwezen (in *noot* 4) naar Qorān IX: 124 en XXII: 40. Wat leeren nu deze openbaringen? De laatstgenoemde is de vroegst geopenbaarde der

1) السلطان بعينه.

2) Slechts een paar mogen hier plaats vinden. *Blz.* 206, evenals vroeger (*blz.* 198) *Perzië* in parenthese door *ʿIrāq* vertaald; dus weer geen lapsus calami! *Blz.* 207 „*moet*" de rechter „*zoo mogelijk* (sic) een graad van juridische autoriteit bezitten, EN „de Arabische taal machtig zijn"; alsof het eerste zonder het laatste mogelijk ware. Ald. *noot* 1 de grove Arab. taalfout (ten derden male begaan) çāhib al-*moth̲ālam*, i. p. v. *math̲alim*; welke fout een waardig pendant vindt *blz.* 208, waar een vrijgelatene *maʿtoeq* heet in p. v. *ʿatieq* of *moʿtaq* enz.

twee; zij werd, zooals niet alleen de historische critiek leert, maar *gelijk ook de Mohamm. commentatoren zeer goed weten* [1], in het jaar 2 van de Hidjra bekend gemaakt. Tot nog toe had Allah zijnen geloovigen tegenover alle leed, ja mishandeling, die hun van ongeloovigen werden aangedaan, *lijdzaamheid* bevolen. Thans, nu zij te Medina een centrum, een toevluchtsoord gevonden hebben, wordt hun *verdediging*, zelfs aggressieve verdediging, *toegestaan* (nog niet bevolen). „Hun, „die onrecht te lijden hebben, is het vechten toegestaan; — Allah is „machtig om hen te helpen! — hun, die uit hunne woningen onrecht„matig verdreven zijn, alleen omdat zij zeggen: Allah is onze heer! enz." Van vechten zonder of met autorisatie is hier geen sprake; wel wordt hier aan de met den Profeet te Medina wonende Mekkanen verlof gegeven strooptochten tegen hunne vroegere stadgenooten te organiseeren, totdat zij weder in hunne rechten zullen zijn hersteld. Dit Qorânvers, waarin de eerste stap gezet wordt op den weg der aggressie, gaat nog uit van later door den Islâm geheel verlaten beginselen en heeft dus, ook naar de meening der Mohammedanen, voor de praktijk geene beteekenis meer. Tusschen deze openbaring en Soera IX: 124 liggen de veelbewogen jaren, waarin allengs en zonder plotselinge wijziging van beschouwing, de beperkte defensieve krijg tot een offensieven oorlog aller Mohammedanen tegen alle *vijanden van den Islâm* is geworden en waarin deze tot de verovering van Mekka heeft geleid. In bedoeld vers wordt den geloovigen aanbevolen, de kâfirs, bepaaldelijk de in hunne buurt wonenden (volstrekt *niet alleen ter zelfverdediging*) te bestrijden. Men ziet, dat van speciale machtiging of niet-machtiging van den imâm of van verdediging tegen aanvallen geen woord gerept wordt. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat bij dit onderwerp eene historische toelichting (desnoods op ééne bladzijde te geven) minstens even noodzakelijk is als bij het Staatsrecht. Had v. d. B. het geweten, hij had dan ook kunnen aanteekenen, dat het beginsel van bestrijding der ongeloovigen *om hen tot het geloof te brengen* in den Qorân nog nergens wordt uitgesproken. Zelfs de laatste en meest krasse openbaringen over dit onderwerp, welke men vooral in Soera IX vindt, vatten den strijd nog altijd op als tegen de vijanden van den Islâm gericht, tegen hen, die hunne slechte gezindheid of ontrouw aan gesloten verdragen geopenbaard hebben of van wie men dat alles met recht verwachten kan. In de praktijk kwam dit in de laatste twee jaren van Mohammeds leven weliswaar op eene algemeene bestrijding der kâfirs neer; toen hem de macht gegeven was, vond hij wel „een stok, als hij eenen hond wilde slaan" en was hij al te spoedig gereed met verdenking van ontrouw tegen-

1) Zie bijv. Baidhâwî t. p.; vgl. ook *Nöldeke*, Geschichte der Qorâns, S. 160.

over hen, die hij wenschte te onderwerpen. Maar belangrijk blijft het, dat hij zelfs op het toppunt zijner macht niet zóó met zijn verleden brak, om als motief voor het: „bestrijdt de kâfirs waar gij ze vindt", aan te geven: *„omdat zij kâfirs zijn"*; dat hij ter rechtvaardiging van de uitbreiding zijner aanvallende werkzaamheid steeds hunne (wezenlijke of ondersteld) ondeugden noodig meende te hebben.

Den laatsten stap, dien de Profeet nog niet waagde, deed echter de Islâm spoedig na zijnen dood.

Bls. 229 vindt men een ander voorbeeld van aanhaling van Qorânplaatsen voor zaken, die zij, ook naar de meening der geloovigen, niet bewijzen. „Zij, die tegen de ongeloovigen sneuvelen, worden als „martelaars (sjahîd) voor de zaak van de (*sic*) Islâm beschouwd, en „terstond de genietingen van het Paradijs deelachtig." Hiervoor verwijst *noot* 5 naar negen Qorânplaatsen. De ongerijmdste verwijzing daarvan is wel die naar Qor. XLII: 7, welk vers, vóór de vlucht en dus voordat er van heiligen oorlog of martelaren eenige sprake was, geopenbaard, aldus luidt: „Zij (de ongeloovigen) kiezen zich heeren „buiten Allah; Allah is de Heer, hij maakt de dooden levend en is „machtig tot alle dingen!" En nu denke men hier niet aan ééne, toevallige vergissing, want zulke voorbeelden treft men op *elke bladzijde* aan. In de andere aangehaalde verzen worden inderdaad de strijders, die in den oorlog tegen de vijanden van den Islâm sneuvelen, gelukkig geprezen. Soms in zéér algemeene termen, geenszins onderscheiden van die, waarin het geluk van allerlei andere vromen dikwijls in den Qorân beschreven wordt. Eene enkele maal gebruikt Allah daarbij de uitdrukking: „noemt die gevallenen geene dooden; zij leven bij „Allah". Vele geloovige uitleggers zien hierin eenvoudig de verzekering, dat de gesneuvelden zonder twijfel zalig zullen worden; op dezelfde wijze als de Qorânische beschrijving der ellende, die Farao en zijne trawanten lijden, hoewel in den tegenwoordigen tijd sprekende [1]), door diezelfden op den tijd na de Opstanding wordt toegepast. Anderen, die evenzeer aan de eindbeslissing op den Oordeelsdag vasthouden, willen toch in die woorden aangeduid zien dat de *geesten* (ارواح [2]) dier martelaren reeds bij anticipatie de vreugde genieten, die hen in het Paradijs wacht. Deze opvatting is natuurlijk ontstaan onder den invloed der hooge waardeering van den *djihâd* (h. oorlog) in de eerste eeuw van den Islâm. Toen werd niets verzuimd om in de oogen van velen het lot van den *sjahied* begeerlijk te maken; maar

1) Qor. XL: 49.
2) Zie Qor. III: 163—5 en Baidhâwî t. p. Sommige geleerden beschouwen die *geesten*, (wel te onderscheiden van de *zielen*) als onpersoonlijk. Anderen, *steunende op eene overlevering*, als persoonlijk en dus in staat om, op de hier ondersteld wijze, te genieten of te lijden.

men moest daartoe zijne toevlucht nemen tot het vervaardigen van overleveringen, die wel eens *naar aanleiding van* eene dezer Qorân-plaatsen worden verhaald. Die verzen zelve leeren dienaangaande niets; Mohammed gaf nooit zóó nauwkeurige beloften. De voorstelling, als zouden de martelaars zelve reeds vóór de opstanding in het Paradijs vertoeven, is een louter populair denkbeeld; gelijk ook onder Christelijke volken met name in de eschatologie tal van denkbeelden verbreid zijn, welke met de leer geheel strijden.

Het laatste hoofdstuk geeft *over de Ambtenaren en het bestuur van den staat* allerlei, hoofdzakelijk aan Mâwardî (en vooral door bemiddeling van von Kremer) ontleende wijsheid, die niets met het Mohammedaansche Recht te maken heeft. De chaliefen hebben in den loop der eeuwen allerlei staatsinstellingen van aan den Islâm onderworpen volken overgenomen, die men echter nooit als bestanddeelen van het Recht is gaan beschouwen. De verschillende Mohammedaansche staten gingen, wat hunne inwendige inrichting betreft, bovendien verschillende wegen, al treft men bij verscheidenheid ook veel overeenkomst aan. Deze overeenkomst ligt natuurlijk evenzeer voor de hand als de gelijkvormige inrichting van andere staten, die ongeveer op denzelfden trap van ontwikkeling staan; dat men veelal ambten met dezelfde namen aangeduid vindt, volgt van zelf uit het algemeene gebruik van ééne officieele taal. Dit alles valt echter geheel buiten de controle van den fiqh. Nu heeft in de 5de eeuw der Hidjra de geleerde Mâwardî, naar het schijnt voor het eerst, al die hoofdstukken van den fiqh, die met het staatsbestuur in eenig verband staan, tot één geheel vereenigd. Om zijne compilatie tot eene eenigermate volledige handleiding, tot een spiegel der vorsten en ambtenaren te maken, moest hij daarin ook veel opnemen, waarover zijne fiqh-boeken zwegen; de plichten en functiën van ambtenaren uiteenzetten, die men in Mohammedaansche staten aantrof, ook al waren zij door den Islâm niet verordend. Daarbij gaat hij natuurlijk uit van den hem bekenden staat, d. i. van het Chaliefenrijk, toen dit zijn hoogsten bloei reeds lang achter zich had. Hij volgt nu bij dit alles de methode der faqiehs, d. i. hij idealiseert, en omschrijft de vereischten en functiën van elk ambt met eene nauwkeurigheid, die zich om de werkelijkheid weinig bekreunt. Waziers verdeelt hij in twee klassen of soorten naar de min of meer beperkte volmacht, die zij genieten; terwijl in werkelijkheid de invloed der bekleeders van dit (volstrekt niet „Mohammedaansche") ambt van hunne hoedanigheden en de gunst der tijden afhing. En zoo is het ook met Mâwardî's overige indeelingen en bepalingen: de methode van den fiqh past hij voor een deel op andere zaken toe. De resultaten, waartoe de *faqiehs* door die methode *op hun gebied* geraken, hoe weinig prac-

tisch zij ook meestal mogen zijn, hebben voor ons dit eigenaardige, dat zij ons *het ideaal der geleerde vertegenwoordigers van den Islâm* leeren kennen. Mâwardi's uiteenzettingen zijn echter, voor zooverre zij niet reeds in fiqh-boeken te vinden waren, aan de onschuldige, geheel persoonlijke liefhebberij van dien geleerde hun ontstaan verschuldigd. Wel verkondigt hij natuurlijk meeningen, die in de 5e eeuw der Hidjra in zekere kringen gangbaar en aan de Overheid niet onaangenaam waren — maar den Islâm of het dusgenaamde „Mohammedaansche Recht" vertegenwoordigt hij in die zaken niet; hij is hoogstens een merkwaardig type uit de Mohammedaansche wereld. Men kan uit Mâwardi's handboek de werkelijke inrichting van geen enkelen Mohammedaanschen staat leeren kennen; terwijl zijne leer geen officieel karakter heeft, zijn ideaal niet dat van den Islâm is.

„Weinig uit veel", zooals Syrische auteurs plegen te zeggen als zij vrij uitvoerig zijn geweest, „weinig uit veel" van hetgeen op van den Berg's handboek valt aan te merken, heb ik thans medegedeeld. Toch voor menigen lezer zeker reeds meer dan genoeg; de billijkheid maakte eene zekere uitvoerigheid noodzakelijk, en v. d. B. had wel eene practische les noodig in de wijze, hoe men het recht verkrijgt, iemand van onwetendheid te beschuldigen. Dit onaangename werk, waartoe v. d. B. mij dwong, leverde een bij uitstek treurig resultaat. „*Tot heden toe heeft niemand, zoover ik weet, getracht het Mohammedaansche recht wetenschappelijk te behandelen*"; met deze woorden, die ik aan het hoofd van dit opstel plaatste, leidde van den Berg vóór meer dan 15 jaren zijn academisch proefschrift in. Die woorden bevatten eene belofte, op welker vervulling de dissertatie zelve kon doen hopen. Wel stond dat geschrift, aan streng wetenschappelijke eischen getoetst, niet zoo hoog als men door vergelijking met andere juridische dissertatiën (onder welke, zooals men weet, cacographieën de meeste ruimte innemen) zou kunnen denken. Wij wezen boven op fouten in détails, maar ook, wat erger is, op een principiëel onjuist begrip van het Mohammedaansche recht. Maar het was een begin; de voorgangers waren weinige en onzekerheid van methode neemt men hem, die zijne studiën pas voltooide, niet bijzonder kwalijk. Had v. d. B. zich daarna de geringe moeite getroost van *één enkel* uitvoerig Sjafi'itisch fiqh-boek met oordeel te lezen, dit zou voldoende zijn geweest om hem een handboek te doen schrijven, dat wezenlijke, blijvende verdiensten had. De verklaring der wetten zou altijd vermoedelijk een zwak punt van onzen schrijver gebleven zijn. Evenals de dogmatische godgeleerde bij de verklaring van een of anderen gods-

dienst licht geneigd is, alles goed- of kwaadschiks in de ongeschikte vormen zijner theologie te persen en wat niet in zijn schema past, te ignoreeren — zoo wordt een jurist allicht door den verkeerden naam: „Mohammedaansch *recht*" aan het dwalen gebracht en gaat dan aan het ontleden en construeeren en ....

„Was man nicht construiren kann,
„das sieht man als ein Falsum an!"

wordt dan zoo gemakkelijk zijn stelregel. Het „Mohammedaansch recht", evenmin als het vroeger dusgenaamde Mozaïsch recht [1]) voor „juridische" systematiseering naar de wijze onzer juristen vatbaar, is eene *plichtenleer* in den omvangrijksten zin dezes woords en omvat het leven der geloovigen in al zijne uitingen. Het berust op zuiver godsdienstigen grondslag en heeft dus veel *goddelijks*, zooals de geloovigen het noemen — veel *individueel willekeurigs*, zooals wij het zouden uitdrukken. Het heeft, voor zoover die willekeur al te weinig op de wisseling der tijden gerekend had, een aanpassingsproces ondergaan, eenen tijd van wording, van ontwikkeling doorleefd en laat zich diensvolgens zoowel in hoofd- als bijzaken slechts door de geschiedenis verklaren. Daarom moeten onze dogmatische juristen zich geene vergeefsche moeite geven. Wanneer eenmaal wellicht ook ten onzent sommigen zich zullen aangorden om het recht waarlijk historisch te beoefenen en de oude rechtstoestanden ethnographisch, in samenhang met de wordende maatschappij, wetenschappelijk te verklaren, dan zal het tijd worden ook den Fiqh in den cyclus der rechtswetenschap zijne plaats aan te wijzen. Maar voor ontleding van rechtsverhoudingen naar het schema van ons burgerlijk wetboek, voor beoordeeling naar den maatstaf van dogmatische theoriëen, daarvoor is het organisme van den Fiqh te fijn en te ongelijksoortig met die vergeleken zaken. Wie over het ontstaan van het animisme van Dajaks en Bataks het oordeel van den Paus als gezaghebbend beschouwt — hij vrage van onze dogmatische juristen eene waardeering en verklaring van de moslimsche Plichtenleer!

Van den Berg zou dus, voor de verklaring en waardeering, meer geschiedenis hebben moeten leeren dan wij, bij zijn gebrek aan historischen zin, van hem konden verwachten. Eene zuiver „wetenschappelijke behandeling" zou, in het gestelde geval, zijn Handboek wel niet gegeven, maar toch wezenlijk voorbereid hebben. Is het nog noodig, na kennismaking met het samenraapsel van heterogene gegevens en verzinsels, dat hij ten derden male in het licht zond, —

1) Aan eene gelukkige inconsequentie van onzen wetgever dankt men het, dat niet ook dit „Mozaïsch recht" bij de nieuwe Wet op het Hooger Onderwijs naar de juridische faculteit is verhuisd.

met de onware oordeelvellingen, die hij daarbij ten beste gaf, ons eindresultaat te formuleeren? Op de verloopen 15 jaren terugziende moeten wij v. d. B.'s woorden met eene kleine wijziging op hemzelven toepassend, zeggen: „Van den Berg heeft tot hiertoe geene enkele „poging gedaan om het Mohammedaansch Recht wetenschappelijk te „behandelen". Het weinige, dat in dien tijd tot beter verstand van zijn vak geleverd is, ging buiten hem om en hij nam zelfs de moeite niet zich hiervan op de hoogte te stellen; alleen spitste hij de ooren, of hij, links of rechts, ook een „geleerde van naam" over nieuwe resultaten zijn oordeel hoorde uitspreken. En wanneer onderzoekingen van een of ander vakgenoot dreigden, hem uit zijne tropische *Rust* te wekken, zocht hij zijne toevlucht in het uitspreken van onbewezen en onbewijsbare beschuldigingen, waaraan hijzelf niet geloofde, maar welke hij zijnen lezers hoopte wijs te maken; aldus toonende, dat hij op maatschappelijk zoomin als op wetenschappelijk gebied het recht der waarheid erkende. Het is onze taak niet van den Berg tot trouwer plichtvervulling op wetenschappelijk gebied aan te sporen; hem, wien het aan wetenschappelijken ernst en belangstellende toewijding ontbreekt, zal men bovendien evenmin tot een onderzoeker maken als een voor indrukken onvatbaar wezen tot dichter opleiden. Maar ééne zaak hoop ik toch, dat ook hij uit deze critiek zal leeren, namelijk: voorzichtigheid. Wanneer het waarlijk niet verbazende feit zich eens mocht herhalen, dat een ander door arbeid vindt wat v. d. B. in zijne rust verborgen bleef; dan zal hij na het door ons geschrevene wellicht *noch zijne eigene onbevoegdheid* om over de waarde dier vondsten te oordeelen, *noch de omstandigheid, dat het oordeel van anderen hem eerst laat bereikt*, merkwaardig genoeg vinden, om het publiek van die alleen zijn persoon betreffende bijzonderheden per mailbrief te verwittigen.

Blz. 744,	reg. 27	*staat:*	maloho, *lees:* mālaho.
„ 748,	„ 7	„	: difinitie, *lees:* definitie.
„ 756,	noot 1	„	: g̲habn, *lees:* ghabn.
„ 757,	reg. 22	„	: Sjafii'itische, *lees:* Sjafi'itische.
„ 758,	„ 8	„	: moest belangrijke, *lees:* meest belangrijke.
„ 762,	„ 19	„	: hoodstuk, *lees:* hoofdstuk.
„ 763,	„ 13	„	: overkomen, *lees:* voorkomen.
„ 763,	noot 1	„	: nooit ander, *lees:* nooit anders.
„ 767,	reg. 15	„	: studie zelf, *lees:* studie zelfs.
„ 788,	„ 43	„	: denbeeld, *lees:* denkbeeld.
„ 790,	„ 1	„	: de geloovige, *lees:* den geloovige.

De staatkundige en economische toestand van het eiland Saleijer,

DOOR

H. E. D. ENGELHARD.
Kontrôleur 1e klasse.

II.

Politie en Justitie.

Oudtijds had men in de verschillende regentschappen, zoo in civiele als crimineele zaken, eene afzonderlijke rechtspraak voor den adel en de aanzienlijken — *ana patolla* en *daeng's* — en de geringere lieden — *tao samara*. De eerste werd uitgeoefend door den *baligaoe* als 's vorsten vertegenwoordiger — in de officiëele stukken van het begin onzer vestiging de *tweede stem* genoemd — van wiens uitspraken hooger beroep bij den vorst zelf was; terwijl die over de *tao samara* onmiddellijk bij den laatste berustte.

Volgens welke voorschriften recht werd gedaan, is mij niet duidelijk geworden, maar zeer vermoedelijk krachtens die vervat in de »Rappang", welke toen algemeen in de vorstenlanden gebruikelijk was en tegenwoordig nog is.

Bij artikel 17 van het Bongaaische traktaat dd. 18 November 1667 geraakte Saleijer onder de Ternataansche heerschappij, welke duurde tot April 1670, toen met het oog op den terugkeer van sultan *Mandar sjah* naar zijn land, de vaandrig *Laurens Vosch* of *Vos* met het fluitschip *de Mees* naar Saleijer werd gezonden om het Ternataansche garnizoen onder kapitein *Toeloeboe* af te halen, en tevens het Nederlandsche onder sergeant *Jacob Roelofsen* over te brengen.

Hoe nu de rechtspleging der Ternatanen gedurende die drie jaren geweest is, daaromtrent is mij niets bekend geworden. Uit het feit dat hunne heerschappij zich bizonder kenmerkte door verre-

gaande willekeur en geweld, waarvan een opstand o. m. het gevolg was, zooals wij uit de geschiedenis weten, mag afgeleid worden, dat de rechtspraak, zoo zij al bestond, zich tot een minimum bepaalde.

De O. I. C. zelf beschouwde echter den afstand van dat eiland aan Ternate als niet duurzaam, want reeds den 1[en] December 1667 schreef de grondlegger van ons gezag in deze gewesten, sprekende van de Saleijereezen: »zullende om de verafgelegenheid van Ternate, dat eilant wel meest onder 's Compagnies bewind mogen blijven." Voor zijn vertrek naar Batavia op het einde van 1669, slaagde hij er dan ook in om, dank zij het beleid en de bekwaamheid van den Ternataanschen Commissaris *Maijüde* — later secretaris van Batavia — met de Saleijereesche vorsten een contract te sluiten, dat den 24 October 1669 »heijliglick bezworen" werd.

Dit contract, den 16 October 1675 hernieuwd, met dien verstande dat slechts de artikelen, die op den sultan van Ternate betrekking hadden, vervielen, maakt den grondslag uit van ons gezag op dit eiland.

Feitelijk alzoo reeds van Ternate onafhankelijk, duurde het nog tot 1683 eer die toestand door den sultan van dat rijk officieel erkend werd.

Zooals te begrijpen is, komen in bovenbedoeld contract weinig bepalingen voor die op de inlandsche rechtspleging betrekking hebben, daar het niet op den weg der O. I. C. lag zich met het zelfbestuur der hoofden in te laten. Zie hier wat bepaald is.

Art. 5 verzekert aan de hoofden het behoud van hun eigen rechtspleging, nam.:

»De coninghen van Saleyer sullen nu voortaan besitten gelyck altoos te voren »op 't eyland van Saleyer bezeten hebben, hare eygen negorijen, thuynen, landen, »velden, jurisdictie etc., sonder dat den een den anderen daarin komt te verkorten »of te benadeelen, enz."

Bij art. 19 behoudt de Comp[ie]. de rechtspraak over hare eigen onderdanen aan zich, luidende dit als volgt:

»Soo der eenig verschil tusschen de coninghen en nederlanders voorvalt, ofte »de coninghen dan wel ymant haarer onderdanen daarvan eenige overlast geschiet, »dan hebben se aan de Heer president op Macassar bekent te maken, die daar in »versien en de schuldige na behoren sal straffen".

Art. 21 waarborgt de inwendige veiligheid als volgt:

»Soo ymant van de Saleyerse coninghen contrarie desen en sijnen gedanen eed »yets quame bij der hand te nemen d' E. Comp[ie] te willen afvallen, die sullen »de vordere coninghen in 't gemeen gesamentlijkerhand als een vijant van 't ge-

»meene beste aantasten en vermeesteren en aan handen van d' E. $Comp_{ie}$ over-»leveren, om daarmede nevens sijnen aanhang naer vereijsch van saken gehandeld »te worden."

Eindelijk legt art. 22 den grondslag tot den grooten landraad, bedoeld bij § IX van Stbl. 1824 N°. 31 *a*, nam.:

»Ook sullen de coninghen van Saleijer eens jaars, wanneer 't haer best gelegen »comt, uijt midden van haar drie coninghen herwaars aan desen kastele afsenden, »om aan den heer president alhier rapport van den Saleijersen staat te doen en »naar verrigting van sulx, sal dezelve vrijstaen wederom ten eersten naar hun »land te mogen vertrekken."

Hoewel in het contract niet vermeld, strekte 's Compagnie's invloed zich toch uit over de inlandsche rechtspraak, dank zij den steun, hoe gering ook, dien zij verschaft had tegen het schandelijk wangedrag der Ternatanen. Ten blijke hiervan kan o. a. het vonnis dienen, dat gedurende het kortstondig bestuur van den luitenant *Gilbert Bisson* op Saleijer tegen zekeren *Pagang*, bijgenaamd de Hollander, geslagen werd. Die persoon, een slaaf van den vorst van Gantarang, had zich zeer handig en sluw eerst tot vorst van Kadièng, later tot waarnemend vorst van Opa Opa weten te verheffen. Wegens zijne schandelijke buitensporigheden, later gevolgd door den moord op zekeren *Batti*, werd hij gearresteerd en ter dood veroordeeld.

De gezamenlijke vorsten van Saleijer dienden daarop een rekest om gratie in, dat aan den president te Makassar werd opgezonden, daarbij voornamelijk als motief opgevende, dat »de Comp^ie^ niet »daarbij (d. i. zijne euveldaden) geïnteresseerd is, dan alleen, dat »zij die voor haar heer erkennen, die zij daarover te meer ver-»plicht sullen blijven." Het verzoek werd van de hand gewezen en het eerste doodvonnis te Saleijer den 27^en^ Maart 1676 voltrokken.

Staan wij thans een oogenblik stil bij den Raad van Justitie te Makassar, zijn wording en enkele fundamenteele bepalingen.

In de notitiën van Speelman lezen wij daaromtrent het navolgende:

»De commandeur Dankart van der Straten [1]) overleden zijnde, »heb ik tot commandeur van het rotterdamsche ressort aangesteld »den ondercoopman Jan van Opijnen onder den titel van opper-»hoofd commandant, voorts de capitein Jan France [2]) als hoofd »zowel van de swarte als nederlantsche militie, wezende insge-»lijx tot assistentie tot raden ordinaris toegevoegd de ondercoop-

---

[1]) Valentijn spreekt in zijn Beschrijving van Makassar van *Danker* van der Straten.

[2]) In sommige officiëele stukken Jan Fransz of Jan Fransz van Holstijn geheeten.

»man Johannes Mulder, de luitenant Pieter Schaffert en Nicolaas »Ploëne, welke eerste ook bediend de fiskaalsplaatse bij provisie."

Makassar werd ten dien tijde en nog lang daarna beschouwd als een »barrière voor de twee voornaamste plaatsen, die de Compie »in 't oosten bezit, te weten Amboina en Banda, uit welker geu»rige vruchten zij genoegzaam haar bestaan moet vinden". Daar Makassar tevens de hoofdstapelplaats was van 's Compie's aanzienlijken lijnwaadhandel, zoowel in de Molukken als op Bandjermassin en Borneo's Oostkust, welke beide laatste landstreken administratief tot dit gewest behoorden, kon de werkkring van den toenmaligen Raad van Justitie aldaar ontegenzeggelijk als een der meest uitgebreide in den Archipel beschouwd worden, hoofdzakelijk wegens den ontzaggelijken sluikhandel waaraan de vrije burgers in dit gewest en in de Molukken zoowel als de Compie's dienaren zich schuldig maakten, om niet te spreken van hare concurrenten, de Engelschen en andere Europeesche natiën, waarmede zoo minmogelijk »morsgesprek" moest gehouden worden. Van de volken in dat gewest namen hoofdzakelijk met de Bonieren, Boetonneezen en Biraneezen, de Saleijereezen, begunstigd door de ligging van hun land, ruimschoots aan den sluikhandel deel.

De werkzaamheden van bovenbedoeld rechtscollege konden dus in hoofdzaak nergens anders op gericht wezen, dan om dien handel zooveel mogelijk te fnuiken. Luidens de brieven van 5 September 1670 en 15 Mei 1671 mocht hij alleen recht doen volgens »de order en de plakkaten"; maar daaronder schijnt er niet één geweest te zijn, voorschrijvende welke waarde moest gehecht worden aan de getuigenissen van »Mooren en Heidenen". Dientengevolge werden dikwerf vele personen, beschuldigd van het drijven van sluikhandel, vrijgesproken of niet vervolgd, natuurlijk zeer ten nadeele der Compagnie, vooral omdat hare bedienden gewoon waren met dergelijke lieden »hare zaken en vuile handelingen meest te ver»richten, 't zij op derzelver naam of bij participatie, inlating of »anderzins" zoodat zij des te stoutmoediger werden.

Daarom achtten Bewindhebbers het terecht zeer noodzakelijk de waarde en rechtsgeldigheid der getuigenissen van »Mooren en Heidenen" te doen onderzoeken en tevens in hoever de rechter daarop acht zou kunnen en mogen slaan, indien zij werden gegeven door »eerlijke lieden ter goeder naam en faam staande", niet omdat het zijn »Mooren en Heidenen, want onder dezelve worden alzoo wel »vrome en deugdzame als onder de Christenen gevonden; ook is »het een universeel gevoelen van alle menschen, geloovige en onge-

»loovige, dat men geene valsche getuigenissen mag geven en waar »om hier te lande bij den rechter ook recht wordt gedaan op ge- »tuigenissen van Joden tegen Christenen; maar zooveel het menschen »zijn en zulx hare menschelijke passiën, voorts zucht of aversie mogen »hebben tot of van den persoon of personen voor tegen dewelke »de getuigenissen leggen en 't welk aan het nauwkeurig onderzoek »en bescheidenheid van den rechter moet worden gereserveerd »gelaten en vooral wanneer daarneffens zoude mogen concurreeren »inditiën, presumtiën of andere adminiculen, strekkende of tot »corroboratie of tot verzwakking van zoodanige getuigenissen".

Na ingewonnen advies en consideratie van practiseerende rechtsgeleerden werd bij schrijven dd. 19 December 1691 het plakkaat van Generaal en Raden dd. 21 Mei 1690, voor den Raad van Justitie te Batavia vastgesteld, ook van toepassing verklaard op alle »moorsche en heidensche landen daar wij sterktens en comptoiren »hebben", en voorgeschreven, dat in dusdanig geval de hoofden dier volken moeten gehoord worden of de getuigen wel te goeder naam en faam bekend staan. Dit beginsel is tot den huidigen dag bij onze inlandsche rechtspleging bewaard gebleven.

Talrijk waren de voorschriften, allen de strekking hebbende om den sluikhandel met de Specerijeilanden te weren. Ging dit op zich zelf reeds met zeer vele bezwaren gepaard, bijna onmogelijk werd het wegens de schromelijke wijze waarop door 's Comp[ies] dienaren, van de hoogsten tot de laagsten, daarmede de hand gelicht werd, hetgeen bij herhaling tot ernstige ontevredenheidsbetuigingen aanleiding gaf. Daarbij maakten zij zich schuldig aan schandelijke knevelarijen, die gevaarlijke expeditiën noodzakelijk maakten en zware lasten veroorzaakten.

Uit dien hoofde was het dan ook een vereischte niet alleen den Raad van Justitie te Makassar, maar vooral den Officier van Justitie — »fiskaal independent" betiteld — een onafhankelijk standpunt te doen innemen.

Bij schrijven dd. 21 Juli 1693 ontving hij derhalve de instructie voor alle fiskaals independent dd. 30 Maart 1688 nader geamplieerd; den 9[en] October 1697 gevolgd door een voorschrift regelende de verdeeling der door hem verrichte confiscatiën. Deze bepaling bleef van kracht tot 31 December 1746, toen zij vervangen werd door een andere betreffende de prijs- en buitgelden, vergezeld van den last om op den Raad van Justitie te Batavia te appelleeren, indien de eisch tot confiscatie van vaartuigen zonder gegronde redenen werd ontzegd.

Naar aanleiding van een plaats gegrepen incident, schreven Bewindhebbers dd. 22 Augustus 1705, dat de Generaal en Raden niet bevoegd waren tot het dependent stellen van onzen independent »fiskaal onder een kommissaris, èn nog minder van een substituut »fiskaal buiten nominatie van den Gouverneur en Raad te vorderen" en dd. 23 Juli 1706, dat zij niet bevoegd waren »tot het opont-»bieden van een independent fiskaal, veel min om denzelve voor »zaken hare functie betreffende, ter jurisdictie van den Raad van »Justitie te stellen."

Wat zijn persoon betrof was de fiskaal independent, luidens een brief dd. 22 Juli 1705, evenals zijne overige collega's en andere Comp[ie's] dienaren »aan de jurisdictie van den rechter in Indië subject".

Ook ontbrak het niet aan pogingen om inmenging van het administratief gezag in de rechterlijke macht zooveel mogelijk tegen te gaan, waartoe het vonnis van zekeren Daeng Maroepa aanleiding gaf die, wegens moord en brandstichting tot de doodstraf veroordeeld, van het hoofd van gewestelijk bestuur op eigen gezag gratie ontving, zonder dat zelfs de daarop betrekking hebbende stukken, vergezeld van consideratie en advies, opgezonden waren. Den 26[sten] November 1687 werd hem door Bewindhebbers de bevoegdheid daartoe ontnomen en toegekend uitsluitend aan den Generaal en Raden te Batavia. Dit recht werd den 23[ste] Juli 1701 ten aanzien van het verleenen van remissie van straf uitgestrekt over alle hoofden van bestuur op de Buitenbezittingen, terwijl het den 21[sten] Juni van het volgende jaar voor dit gewest ook werd uitgebreid op de veroordeelden wegens diefstal.

Als een merkwaardige bijdrage voor de rechtspleging dier dagen kan o. a. het vonnis dienen, den 10[den] October 1720 door den Raad van Justitie geslagen tegen den sergeant *Joan Andreas Bruinink* als opperhoofd van Maros, die veroordeeld werd om wegens »het froudeeren van 's Comp[ies] tienden, van ambt, kwaliteit en gagie »gedeporteerd, op de gerechtsplaats aan den paal gebonden, streng-»gelijk gegeeseld en voor acht jaren in den ketting geklonken te »worden met condemnatie van kosten en mises van 't proces boven »de amende van 3000 rijksdaalders".

Waren Bewindhebbers reeds in 1693 van oordeel, dat zij bij de aanstelling van militairen tot opperhoofd hoogst zelden gebaat werden, dit geval droeg zeker in geen geringe mate bij om te bevelen dat te Maros, de rijstschuur van dit gewest, steeds als opperhoofd moest geplaatst zijn »een der bekwaamste, landkundigste en best »gehumeurste dienaren van de penne, hetzij ondercoopman of

»boekhouder, kunnende de militaire manschap aldaar onder des-
»zelfs gezag gecommandeerd worden door een vaendrig of sergiant".

Bij het steeds toenemen van 's Comp[ies] gezag in deze gewesten, was het hoog noodig het vrij wel despotieke gezag der opperhoofden in de binnenlanden te breidelen. Dies werd een instructie vastgesteld voor den onderkoopman *Willem Deefhout*, als resident naar Bontain, mitsgaders de verdere residenten te *Maros*, *Saleijer* en *Bima* en gearresteerd »in Raad van politie ten casteele Rot-»terdam tot Macassar den eersten April 1755 door den WelEdelen »Achtbaren Heer *Jan Dirk van Clootwijk*, gouverneur en directeur »ter custe Celebes benevens den Raad" [1]).

Dat zij volstrekt niet overbodig was, kan blijken uit deze overweging: »Dewijl verscheidene van UEds. voorzaten zich hebben »weten meester te maken van eene despotieke macht over den »inlander en daardoor een weg geopend hebben om ongestraft »dengene, waarover zij gesteld waren, niet alleen te plukken, maar »ook op eene onbetamelijke wijze te mishandelen en daardoor in »haar uit te blusschen alle genegenheid die zij voor d' Ed. Comp[ie] »mochten hebben, tot merkelijke schade en vermindering der inkomsten »en opwekking der ingekankerde haat, die zij toch van nature aan »d' Ed. Comp[ie] behouden, zoo heeft het Hun Hoog Edelheden goed»gedacht om voorschreven redenen, als ook tot preventie van al »zulke onheilen als door zoodanige onredelijke gedoenten zouden »kunnen ontstaan, den loop daarvan te stremmen en UEd. te voor»zien van deze instructie, waarnaar UEd. zich stiptelijk zal hebben »te gedragen op poene van ten rigoureusten te zullen worden ge»corrigeerd, ingevalle UEd. mochten goedvinden de poincten daarbij »vervat, te overtreden, alzoo dezelven moeten dienen tot een regnl »en richtsnoer in den aanstaande."

Deze instructie nu is te beschouwen als de grondwet voor de gouvernementslanden in dit gewest. Zij is tweeledig: acht artikelen zijn gewijd aan de plichten van den resident als 's Comp[ie's] vertegenwoordiger, terwijl de 88 overigen voorschriften bevatten bij de rechtspraak in acht te nemen.

Wat nu het eerste gedeelte betreft, artikel 5 daarvan schrijft voor, dat de rechtspraak zal geschieden in het openbaar, in volle vergadering — van wie staat er niet bij, maar vermoedelijk van de hoofden — en volgens 's lands wetten.

---

[1]) Opgenomen in: Het recht in Ned.-Indië, 4e jaargang n°. 8. De Makassaarsche vertaling opgenomen in de Chrestomatie van Dr. B. F. Matthes.

Een afschrift van het origineel is in mijn bezit.

Bij artikel 6 wordt de rechtspraak ter politierol ingesteld; het maximum — 25 rijksdaalders — der op te leggen geldboeten bepaald en de verantwoording dier gelden geregeld.

Misschien was hierop ook van toepassing het gebruik op Saleijer om officiëele stukken, inlanders betreffende, door de hoofden mede te doen onderteekenen.

Eindelijk wordt bij artikel 7 uit de inlandsche rechtspraak overgenomen het beginsel eener afzonderlijke rechtspleging voor de hoofden en aanzienlijken, die te Makassar moesten terecht staan; hetgeen tot den huidigen dag is gehandhaafd.

Karakteristiek is inderdaad de inhoud van artikel 8, nam.: »Dewijl onder den naem van inlandsche wetten al veel knevelarijen »en afpersingen sijn ingeslopen tot sooverre men sich niet ontsien »heeft, de luiden, die onvermogend waren aan de onversadelijke »geldzucht van den resident te voldoen, in de ijzers te slaen en »voor slaef te vercoopen, alsoo de ondervinding geleerd heeft, dat »soodanighe bedienden het middel wel wisten te vinden om de inland»sche hoofden te débaucheren om de voorschreven wetten te »draaijen naer sijn sinnelijkheyt en soo als best met zijn interest »overeenkomt, invoege aan verscheidene vorige residenten is komen te »blijken, soo is goed gevonden, dat van die wetten sal worden ge»maakt een compendium soodanigh deselve tegen de maatschappij »bij de hoven van Boni en Goa van aloude tijden in gebruik sijn »geweest en nog zijn en hieronder woordelijk worden ter neder »gesteld, dierhalve enz. enz."

Men ziet, dat de toenmalige Gouverneur volstrekt niet schroomde het kind bij den waren naam te noemen.

Wellicht meent men, dat bedoeld compendium, vervat in de 88 artikelen, uitsluitend berust op de verzameling wetten en voorschriften — *Rappang* — bij genoemde hoven in gebruik: dit is onjuist.

Wél is waar treft men daarin eenige artikelen aan, geheel overeenkomende met de voorschriften uit de *Rappang*, zooals art. 3 over geldboeten, art. 7 over 't toebrengen van kwetsuren, art. 8 en 9 over diefte (= diefstal), art. 13 t/m 17 over doodslag en meer anderen, maar daarnevens ook eenige, bijv. art. 23 en 27, die niet vrij gebleven zijn van westerschen invloed.

Opmerkelijk is hetgeen in die instructie te lezen staat omtrent het afleggen van den eed. Art. 1 luidt nam.: »De resident sal »gehouden sijn dengene die den eed sal moeten doen, te vragen of »hij wel weet, dat er een God is, een koning aller koningen, een »koning die onsterfelijk is, indien hij zulx bekent en zegt te geloo-

»ven, soo sal hij hem mogen permitteeren den eed te doen en »*alle* soorten van woorden of spreukwijzen buiten deze worden voor »geen eed gehouden."

Art, 2.: »De eed geschiedt met driemaal de regterhand op den »Alkoran te leggen."

De woorden van het eerste gedeelte van art. 1 daargelaten, geloof ik dat deze wijze van eedzweren beter is, dan de tegenwoordig algemeen gebruikelijke, volgens welke op eene terechtzitting, vaak bij herhaling, gansche hoofdstukken uit den Qoran worden gepreveld zonder dat iemand er iets van begrijpt, jazelfs zonder dat daarin een tittel of jota omtrent den eed voorkomt, om ten slotte toch te eindigen met driemaal de hand op het heilige boek te leggen.

Men hechte echter geen al te groote beteekenis aan den Qoranischen eed der volken van dit gewest, de goeden natuurlijk niet te na gesproken. In de Gouvernementslanden op den vasten wal staan zij nog op een te lagen trap van beschaving en ontwikkeling om in leugen en bedrog geene ondeugden te zien. Moge het Makassaarsche spreekwoord: »het ei der leugen is op Saleijer gelegd en te Kadjang (afd. Ooster Districten) uitgebroeid" niet uit jalouzie voortspruiten, maar eenige waarheid bevatten; zeker is het dat op dit eiland zelden mindere hoofden worden aangetroffen, die evenals eenige opperhoofden ginds, hunne ondergeschikten voorgaan, ik zou bijna zeggen africhten op leugentaal. Ten huize van een regent van zulk gehalte vond ik o. a. een papegaai, die in nabootsing van herhaaldelijk opgevangen geluiden, voortdurend riep: taëna, taëna. Men weet, dat dit woord in 't algemeen een ontkenning beteekent.

Die persoon was het ook, die beklaagden en getuigen voor het magistraatsgerecht of den landraad aanzette tot ontkennen.

Wat nu te verwachten van den verplichten eed, zelfs voor de getuigen voor het regentschapsgerecht krachtens de nieuwe regeling van het rechtswezen in dit gewest (Stbl. 1882 N°. 22)? Veel verbetering in den huidigen toestand zeker niet, bij de uiterst geringe middelen en ondersteuning der hoofden om meineed te ontdekken, althans niet om de waarde van den eed in het oog der bevolking te verhoogen.

Zoo ook heeft men, in navolging van andere gewesten in den Archipel, beproefd een communale verantwoordelijkheid voor gestolen goederen in 't leven te roepen en een rechtsgebouw op te richten waar in 't openbaar recht moest worden gedaan. Men leest nam. in art. 12: »Een gestolen buffel door eene negerij geslagt wordende

»en sulx door den eigenaar kunnende bewezen worden, worden »de geheele negerij volken gecondemneerd om den gestolen buffel »te voldoen, te weten als zij lieden den dief niet willen bekend »maken en heeft sulx plaats zoowel bij meerder getal als bij één" en art. 14:

»Wanneer door kwestie een vrij persoon zijns gelijken om het »leven brengt en op de daad wordt geattrappeerd, soo wordt »hij van de vrienden van den gedoode mede om het leven »gebragt, doch de vlugt nemende bij een opperhoofd of ten rech- »tershuis van een negerij, is hij gehouden te voldoen eene boete »enz. enz."

Die »rechtshuizen" nu kwamen nimmer tot stand, tenzij men als zoodanig de ornamentswoningen der hoofden wil aanmerken, hetgeen zeer waarschijnlijk is, terwijl van de communale verantwoordelijkheid slechts die der hoofden behouden bleef in art. 8 hunner instructie (Stbl. 1864 n°. 12).

Verder bestaat de bovenbedoelde instructie uit onderwerpen, die men tegenwoordig zou rangschikken onder reglementen en keuren van politie: het burgerlijke wetboek, het strafwetboek, het wetboek van koophandel, salarissen voor rechters, procureurs en geneesheeren, slavernij, veeprijzen, sara zaken, d. w. z. die behoorende tot de kennisname der geestelijke rechtbanken en enkele voorschriften van huishoudelijken aard.

De artikelen, handelende over al deze onderwerpen, volgen elkander op in de meest wonderlijke volgorde, zoodat het geheel een kaleidoskoop oplevert zoo grillig als men zich die bij mogelijkheid kan voorstellen.

Onder de straffen is de bloedwraak alleen nog vergund, indien een vrij persoon op heeterdaad betrapt wordt op den moord van een vrij persoon. Verder staat de doodstraf op: diefstal op heeterdaad betrapt; moord op een vorst of notabele; amok maken; medeplichtigheid aan overspel op heeterdaad betrapt; moord, vergiftiging of poging daartoe door een overspelige vrouw op haar wettigen echtgenoot gepleegd en eindelijk het heulen met 's Comp[ies] vijanden, speciaal Boné. Nog werd diefstal, indien de dief onvermogend was het gestolene te restitueeren, gestraft met het verlies van vrijheid, d. w. z. de dief werd slaaf van den bestolene.

Overigens was het opleggen van geldboeten of schadeloosstelling zoo afzonderlijk als beiden te zamen, schering en inslag, waarbij opmerking verdient, dat vele geldboeten ten voordeele van den rechter kwamen.

Eindelijk wensch ik de aandacht te vestigen op de 2e alinea van art. 85, volgens welke het den regenten vrij stond »op hunne negerij »zijnde om de geschillen van hunne onderdanen zelf af te maken, »zonder dat ze door den resident daarin mogen verhinderd worden. Alzoo erkenning van het regentschapsgerecht, dat volgens art. 86 niet gebonden was aan deze instructie, hebbende 's Compies regenten »onder haar mede wetten, waarna zij haar reguleren".

Het blijkt dus dat de inlandsche rechtspraak toenmaals inderdaad bestond en tevens voldoende werd geacht om in de behoefte der bevolking te voorzien, niet alleen op den vasten wal van dit gewest, waar de maatschappelijke toestanden zooveel te wenschen overlaten, maar ook op Saleijer, waar reeds bij art. 5 van het tractaat van 25 October 1669 den hoofden hunne eigene jurisdictie werd verzekerd, zooals wij zagen.

Hiermede is dus in strijd hetgeen de heer *P. J. Kooreman* schrijft over »den feitelijken toestand in het gouvernements-gebied van »Celebes en Onderhoorigheden" [1]: »Velen waren de meening toegedaan, dat dit Staatsblad (1880 n°. 190) aan het ontwerp-reglement was ontleend en de opheffing der regents- en kampongsraden en de wettiging van het bestaande te danken was aan de overwegingen:

»1°. dat de regents- en kampongsraden nimmer hadden bestaan;

»2°. dat het regeeringsbeginsel om kleine civiele en overtredings»zaken aan de rechtspraak der hoofden over te laten feitelijk nim»mer werd toegepast omdat de bevolking blijkbaar daaraan geen »behoefte had;

»3°. dat de hoofden, zoowel regenten als kampongshoofden, op »te laag peil van beschaving stonden om van hen voldoende be»kendheid te kunnen vorderen met de algemeene verordeningen en »keuren, naar welke zij moesten rechtspreken".

Wat dit laatste betreft, bij de uiterst geringe pogingen, welke tot voor zeer korten tijd werden aangewend om het inlandsche onderwijs op te beuren, te bevorderen, en alzoo langzaam maar zeker met den adat d. i. het gewoonterecht te breken, kan het volstrekt geen verwondering baren, dat allerwegen in dit gewest, hier minder daar meer, de rechtspraak geschiedt volgens dien adat, vooral bij gemis aan eenige bepaling, die zulks verbood.

Overigens generaliseert de schrijver te veel door te spreken over »de gouvernementslanden op Celebes", waaronder ook Saleijer be-

---

[1]) Indische Gids, April 1883, bladz. 490.

hoort, doch waar mijn collega nimmer gediend heeft, dus de toestanden niet kent [1]).

Eindelijk bepaalt art. 87 der instructie van 1755, dat geschillen tusschen de regenten onderling kunnen onderworpen worden aan de uitspraken des residents, indien men ze niet in der minne kan bijleggen.

Met opzet heb ik eenigszins verwijld bij deze instructie van 1755 omdat zij, naar 't mij voorkomt, niet alleen den grondslag uitmaakt voor de latere wetgeving in dit gewest, ik bedoel de regeling van politie en justitie bij Stbl. 1824 n°. 31[a], en de daarop gebouwde reorganisatie van het rechtswezen bij Stbl. 1882 n°. 22, maar ook omdat de daarin vervatte bepalingen zoodanig in de inlandsche huishouding zijn doorgedrongen, dat zij in vele opzichten tegenwoordig nog als leiddraad bij de eigen rechtspraak der hoofden dienen.

Ook meen ik, dat buiten haar zeer veel der inlandsche zeden, gewoonten en gebruiken raadselachtig moet voorkomen.

Het evenbedoelde reglement van 1824 beheerschte tot voor korten tijd in hoofdzaak de voorschriften betreffende de veiligheid van personen en goederen in dit gewest.

Eene ontleding der daarin voorkomende bepalingen is overbodig, nu de ongenoegzaamheid daarvan tot handhaving eener behoorlijke politie en justitie geacht werden te zijn gebleken en zij reeds door anderen zijn vervangen.

Wat deze laatsten betreft, ik ben niet meer in de gelegenheid geweest hunne werking op Saleijer na te gaan. Het is echter volstrekt niet voorbarig te zeggen, dat het nog lang, zeer lang zelfs zal duren voordat hoofden en bevolking daaraan zullen gewoon zijn geraakt. Ongeacht de zeer gebrekkige middelen van contrôle, zijn vele der nieuwe voorschriften bij de tegenwoordige maatschappelijke ontwikkeling van hoofden en bevolking, gepaard aan de verhouding der eersten tegenover het Gouvernement, ten eenenmale onuitvoerbaar, vooral in de ver van den bestuurszetel verwijderde regentschappen, zoodat een geheele verwarring te voorzien is. Liever zullen zij zich dan houden aan de oude voorschriften der instructie van 1755, hetgeen hun trouwens bij geen enkele bepaling verboden is.

Eerst bij een krachtige ontwikkeling van het inlandsch onderwijs kan van de invoering van Stbl. 1882 n°. 22 voor het tweede of

[1]) Mijne ervaring opgedaan gedurende een ruim 10-jarig verblijf in de N.-Z.- en Ooster-districten van dit gewest, heeft mij geleërd, dat veel van hetgeen mijn collega schrijft, juist is. Zijn boven aangehaald werk verdient dan ook de aandacht van allen, die belang stellen in de toestanden van dit gewest.

derde geslacht eenig heil verwacht worden, althans indien daarbij streng vastgehouden wordt aan het beginsel om geene hoofden, zoo hoogere als lagere te benoemen, die niet een cursus aan de plaatselijk inlandsche school doorloopen hebben.

De heer Kooreman meent dat de Ind. regeering bij de invoering van Stbl. 1882 n°. 22 te weinig rekening heeft gehouden met de oorspronkelijke of *gaoekang*stichtingen, die het haar nog niet gelukt is te vernietigen trots de officiëele verloochening. Mijn collega voegt er bij dat de *gaoekang* beschouwd wordt als »den stichter »en bestuurder van de gemeente. Die laatste kwaliteit maakte een »tusschenpersoon noodzakelijk voor het overbrengen van den wil »van den *gaoekang* aan de gemeenteleden. Ook die taak rustte op »den bewaker; hem werden de bevelen en uitspraken door den »*gaoekang* ingegeven en hij was met de uitvoering belast. De bewaker »was dus ook het wereldlijke hoofd van de gemeente maar ont- »leende zijn gezag — en dit moet vooral niet uit het oog worden »verloren — aan den *gaoekang*". [1]) Tevens leert hij, dat die *gaoekang* »is een steen, een stuk hout, een vrucht, een stuk doek, soms een »wapen, een schild van bizonderen vorm of kleur, in een woord »een vreemd voorwerp, dat op een geheimzinnige manier gevonden »werd. [2]) en vereerd als »een geest". [3])

Nu is het toch, dunkt mij, wat veel gevergd van de Ind. Regeering om rekening te moeten houden met den geest, die in het een of ander voorwerp is gevaren. Hoe lezenswaardig de opstellen van mijn collega zijn, vooral voor hen die belangstellen in de toestanden van dit gewest, meen ik, dat hij ten dezen te weinig acht geeft op de geschiedenis, maar te veel den teugel viert aan zijne fantasie. Ook blijft hij in gebreke de bronnen te noemen waaruit hij zijne onderstellingen geput heeft.

Gedurende mijn ruim tienjarig verblijf in dit gewest hebben die zoogenaamde *gaoekang*stichtingen in de verschillende afdeelingen, ook mijne aandacht getrokken, maar ik meen daaraan een gansch ander, volstrekt geen gewichtig karakter te moeten toeschrijven. Het is hier de plaats niet daarover uit te wijden; in mijn opstel over »de Doodengrotten van Zuid-Celebes" zal daarop meer uitvoerig de aandacht gevestigd worden. [4])

---

[1]) »Ind. Gids" Febr. 1883, bladz. 179.

[2]) Als boven bladz. 178.

[3]) Als boven bladz. 182.

[4]) Dit opstel zal weldra verschijnen in de Bijdragen van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van N. I.

Krachtens de reorganisatie van het rechtswezen wordt thans, zoo in het civiele als crimineele, over den inlander rechtgesproken door de regentschapsgerechten, de magistraten, de landraden, de residentie gerechten en den Raad van Justitie te Makassar.

De uitoefening der politie berust bij de inlandsche hoofden, onder toezicht en contrôle van den kontrôleur en den posthouder te Bonerate, daarin bijgestaan hier door een djaksa of inlandschen officier van justitie met acht oppassers, ginds door een korps gewapende politiedienaren, sterk 16 man, gedetacheerd van het hoofdeiland.

Tot uitoefening van eenige politiemacht en toezicht op de reede voor het etablissement en in de wateren dezer afdeeling wordt nog van tijd tot tijd een gewapende boot van Makassar gestationneerd, bemand met 16 koppen en bewapend met even zooveel gladloopsgeweren, twee lila's en een drieponder op cirkelaffuit. Ook mag niet vergeten worden, dat eene strenge contrôle van het havenkantoor op de in- en uitgeklaarde vaartuigen zeer veel kan bijdragen tot handhaving eener goede politie, zoo te land als ter zee. Jammer dat zij sints jaren in zulke slechte tevens daartoe onbekwame handen berust, hetgeen bij den zeer aanzienlijken zeehandel der Saleijereezen inderdaad een der grootste belemmeringen der politie oplevert.

Immers het feit, dat een klerk, een individu van Saleijer geboortig, wiens opvoeding en verstandelijke ontwikkeling met elkaar gelijken tred houden, maar wiens moreel zeer veel te wenschen overlaat, in afwijking van overal elders in dit gewest, tevens havenmeester en scheepsmeter en als zoodanig rechtstreeks aan den Directeur van Finantiën ondergeschikt is, roept een gedwongen, tweeslachtigen toestand in het leven, die elk bestuur, dat niet met zijn bekrompen inzichten strookt, belemmert. Wegens de voortdurende afwisseling van bestuurshoofden, die niet zelden, wegens zijn lijdelijke tegenwerking, na een betrekkelijk kort verblijf werden overgeplaatst, heeft hij een overwegenden invloed op hoofden en bevolking gekregen, die niet anders dan schadelijk terugwerkt op de handhaving eener behoorlijke politie. Want vele misdadigers, streng achtervolgd, nemen eenvoudig de wijk naar den vasten wal, inzonderheid naar Tana Beroe, Boeloekomba en Bontain, om na eenige jaren, wanneer zij meenen dat hun zaak vergeten is, weer naar hunne woonplaatsen terug te keeren. Ditzelfde geldt evenzeer van hen, die op den overwal opgespoord, op Saleijer een tijdelijk verblijf komen zoeken en bijna altijd ook vinden.

Vergelijken wij nu hiermede het personeel, dat in de overige afdeelingen van dit gewest, Makassar zelf uitgezonderd, met de uitoefening der politie is belast.

AFDEELING.	Aantal zielen.[1])	Personeel belast met de uitoefening der politie	Andere middelen daartoe dienstbaar.
Noorder Districten.	91444	1 Ass.-Resid. 3 kontroleurs, 1 djaksa, 1 korps gewap. politie sterk 25 man.	Een garnizoen te Segerie bestaande uit 2 off. en 75 man[2])
Zuider Districten.	101755	1 Ass.-Resid. 3 kontroleurs, 3 djaksa's, 3 korpsen gewap. politie elk 16 man sterk.	
Ooster Districten.	91313	1 Ass.-Resid. 3 kontroleurs, 2 djaksa's.	Een garnizoen te Balangnipa bestaande uit 2 off. en 75 m.

De garnizoenen van de afdeelingen Noorder- en Ooster districten zijn hierbij gevoegd, om reden zij eventueel aan de versterking der politie kunnen en behooren dienstbaar gemaakt te worden. De gebeurtenissen tegen kraeng Bonto Bonto, het afloopen van het etablissement te *Bikeroc* (afd. O. D.) tijdens het bestuur van den kontrôleur van *Braam Morris*, tegenwoordig resident van Tapanoeli, de moord op Hadji Abdoel Gani, regent van Oost Boeloe Boeloe (afd. O. D.), allen van den jongsten tijd, zijn daar om zulks te staven. De djaksa's — fiskaal geheeten — werden vroeger bij voorkeur gekozen uit de naaste familieleden van den glarang *Boea Boea*, met welke gewoonte eerst voor korten tijd is gebroken. Om welke reden zulks geschiedde, is mij onbekend gebleven; doch ongetwijfeld zal de roep van ongezondheid, die steeds van Saleijer uitging, het hare er toe bijgedragen hebben, dat zich elders geene liefhebbers voor die betrekking voordeden. Doch er is nog iets; zal een djaksa op Saleijer tevens aan zijn roeping van goed politieman voldoen, dan is het een dringend vereischte, dat hij de taal — de Saleijereesche vooral — volkomen machtig is, d. w. z. zich

[1]) Deze opgaven zijn de officiëele over het jaar 1880; — die over de laatste jaren geven voor de O. D. een veel hooger cijfer aan. Het cijfer voor de N. D. komt mij echter te gering voor ten minste als mijn geheugen mij niet bedriegt.

[2]) Het garnizoen te Pankadjene (N. D.) blijft buiten beschouwing, zijnde slechts tijdelijk wegens mogelijke gebeurtenissen in verband met den in onderwerping gekomen opstandeling kraeng Bonto Bonto.

daarin zoo mondeling als schriftelijk duidelijk kan uitdrukken; ja zelfs, dat hij zich verstaanbaar kan maken in die gesproken op Zuid-Saleijer en op de eilanden *Bonerate* en *Kalaoe*. Daar geen dezer talen evenmin als de Saleijereesche buiten deze afdeeling, ergens op den vasten wal gesproken, nog veel minder beoefend wordt, lag het voor de hand, dat men in de keuze van een djaksa steeds zeer beperkt was.

Evenwel moet die toestand langzamerhand verbeteren ten gevolge der oprichting eener inlandsche school ter hoofdplaats.

De functie van djaksa op Saleijer is toch volstrekt geen sinecure, zooals aanstonds, bij de bespreking der landraadzaken, blijken zal.

Kunnen zijne collega's in de overige afdeelingen van dit gewest zich al niet verheugen in een benijdenswaardige, minstens gunstige finantieële positie in verhouding tot hun werkkring, die te Saleijer althans het minste van allen. De navolgende cijfers kunnen hiervan een duidelijk overzicht geven.

NAMEN DER Afdeelingen	Aantal Djaksa's	Verhouding v/h aantal djaksa's tot de bevolking	Standplaatsen der djaksa's.	Traktement 's maands.		Andere wettige inkomsten.
Noorder Districten.	1	1 : 91444	Maros.	125	—	Het vruchtgebruik van eenige Gouv. padivelden in de onderafd.: Marcs en Segerie geschat op pl. m. *f* 600 's jaars.
Zuider Districten.	3	1 : 46415	Takalar	50	—	Het vruchtgebruik der Gouv. vischvijver *Paria laoe* geschat op pl. m. *f* 600 's jaars
		1 : 25105	Djeneponto	50	—	nihil
		1 : 30235	Bontain	125	—	nihil
Ooster Districten.	2	1 : 22616	Boeloekomba	75	—	nihil
		1 : 68697	Balangnipa	125	—	Een ornaments woning in de kampong Balangnipa eertijds vóór onze vestiging aldaar toebehoorende aan Aroe Patimpé van Boni.
Saleijer	1	1 : 66200	Benteng	75	—	nihil

Men verlieze hierbij niet uit het oog, dat de djaksa's bij de uitoefening hunner functie in de verschillende onderafdeelingen een grooten steun in de kontrôleurs vinden, die op Saleijer wordt gemist.

Ook in dit opzicht blijkt alzoo deze afdeeling ten achter gesteld te worden bij de overigen in het gewest; vooral bij de Zuider-Districten.

Een enkele uitzondering daargelaten, die den naam van flink politieman een eeretitel acht, is het overigens niet te verwonderen, dat de djaksa's in dit gewest, die van Saleijer in geenen deele uitgesloten, zich doorgaans meer bevlijtigen om bij hoofden en bevolking bekend te staan als goed, behulpzaam en hulpvaardig. Men begrijpt wat zulks in een inlandsche maatschappij voor een officier van justitie beteekent, in wiens werkkring het ligt crimineel te zijn.

Ook de oppassers — de politie- zoowel als de justitiedienaren — zijn van een zeer slecht gehalte, waartoe niet weinig bijdraagt het besluit van 23 April 1874 opgenomen in Stbl. n°. 119[a], dat zij, even als de inlandsche hoofden, door het hoofd van het gewestelijk bestuur moeten worden aangesteld, zonder dat zulks vergezeld ging van eenige strafbepaling voor kleine vergrijpen of overtredingen. Dientengevolge zijn de besturende ambtenaren in de binnenlanden nagenoeg geheel afhankelijk van sujetten, die men vaak nood gedwongen in dienst heeft genomen. Om eventueele beslommeringen, vooral echter om noodelooze correspondentie te voorkomen, geschiedt het dan ook niet zelden, dat oppassers in dienst worden genomen onder denzelfden naam als de ontslagene; meer nog echter, dat van het ontslag van den een en het optreden van den ander eenvoudig geen melding wordt gemaakt. Dat het een en ander in voorkomende gevallen, bijv. arrestatie, tot zeer ernstige moeilijkheden kan aanleiding geven, behoeft wel niet te worden aangetoond.

Wat het korps gewapende politiedienaren te *Bonerate* aangaat, het bestaat uit een inlandsch sergeant-instructeur op een tractement van *f* 15.— 's maands, 3 korporaals elk op *f* 12.— 's maands en 12 minderen elk op *f* 10.— 's maands. Een kazerne, zooals die elders op den vasten wal bestaat, schijnt voor hen onnoodig geacht te worden, weshalve zij elk in een afzonderlijk huisje of hutje in de kampong ter hoofdplaats bij elkander wonen.

Overigens geldt van hen precies hetzelfde als van hunne collega's elders in dit gewest, namelijk dat ieder ambtenaar, die een dergelijk korps onder zijne bevelen heeft gehad, vrij wel overtuigd is van zijne nutteloosheid.

De diensten, die zij presteeren, bestaande in het betrekken der wacht voor de gevangenis en de woning van het bestuurshoofd, zoomede het begeleiden van transporten van geld of gevangenen, zijn zoo luttel, dat zij, zonder eenige overdrijving, als nutteloos te beschouwen zijn: althans volstrekt niet in verhouding staan tot de groote kosten aan hun onderhoud verbonden.

Meerendeels aangeworven uit lieden behoorende tot den laagsten trap, zoo niet het uitschot der inlandsche maatschappij, menschen te lui om met handenarbeid in hun onderhoud te voorzien, daarbij veelal verslaafd aan het gebruik van sterken drank (saguweer of ballo) en dobbelspel, personen van zeer verdachte reputatie: alle dergelijke individuen vinden in het uniform van gewapenden politiedienaar — soldaat zooals zij zich en door anderen laten noemen — een overschoone vermomming om, meestal ongehinderd, hun vroegere levenswijze in de kampong voort te zetten.

Voeg daarbij dat zij slechts voor drie, vroeger voor twee jaren worden aangenomen tegen handgeld, en onder geen discipline staan, hoe gering ook, dan is het begrijpelijk, dat hoofden en bevolking geen bijster groot ontzag voor dergelijke korpsen kunnen koesteren; zelfs het tegendeel. Wel is waar is in 1876 bij Stbl. N°. 21 een reglement van orde en tucht vastgesteld, doch bij het totaal gemis aan een geschikt en vertrouwbaar kader is het ten eenenmale onbruikbaar.

Ook hunne bewapening is buitengewoon gebrekkig, bestaande deze, behalve in het gewone kapmes — infanterie-model, — uit de zeer oude kavaleriekarabijn, waarbij de laadstok aan een riem om den hals gedragen wordt.

Excercitiën en schietoefeningen worden zelden of nimmer gehouden, voornamelijk omdat de daarvoor vereischte kennis van den sergeant-instructeur zelf niet verder reikt dan die zijner ondergeschikten. Hoogstens bestaan de eerste in eenige handgrepen ontleend aan het oude exercitiereglement der mineurs en sappeurs. Grappig zijn dan ook dikwijls de commando's door zulk een politiedienaar uitgegild.

Daarom is dan ook hun weerstandsvermogen van volstrekt geene beteekenis, waarvan enkele feiten de meest overtuigende bewijzen kunnen geven.

Toen in 1879 een amokmaker, gewapend met kapmes, de Gouv.[ts] woning te *Bontain* binnendrong en den assistent-resident verwondde, namen alle wachthebbende oppassers en gewapende politiedienaren de vlucht met medeneming hunner wapenen.

Weinige maanden later hield het gansche korps gewapende politie aldaar op circa 50 passen afstand zonder eenig resultaat een geweervuur op een individu, dat hetzelfde had getracht te doen op den waarn.d assistent-resident.

In November 1880 hield mede het gansche korps van 16 man te Djeneponto een geweervuur op vijf personen, die zich gewapenderhand tegen hunne arrestatie verzetten, doch wederom met denzelfden uitslag.

Eindelijk — en dit is wel het meest sprekende feit, — was een dergelijk korps te Takalar in de maand Mei van het jaar 1881 niet bij machte den moordenaar *Garoembang* in de onmiddellijke nabijheid van het etablissement te arresteeren, doch moest daarvoor de Gouverneur van dit gewest met gevolg, bestaande in den kommies op het inlandsch bureau en een aspirant-tolk, met een oorlogsstoomer zelf komen, vergezeld van den majoor gewestelijken militairen kommandant, twee officieren en 45 man, terwijl onze bondgenoot, de vorst van *Goa*, met een klein legertje mede in aantocht was.

Deze voorbeelden zouden nog met tal van anderen, ook uit de onderafdeeling *Bonerate*, kunnen aangevuld worden, doch waartoe? Het bovenstaande is, meen ik, ruim voldoende om het negatieve nut der gewapende politie, waaraan jaarlijks zulke aanzienlijke sommen worden ten koste gelegd, te doen inzien, althans zooals tegenwoordig hare inrichting is.

Waarlijk, zoo ergens in den Archipel, dan vermag in dit gewest de persoonlijkheid der besturende ambtenaren vaak nog zeer veel goeds tot stand brengen, ook op het gebied van politie en justitie.

In waarheid, mijn ondervinding heeft mij geleerd, dat het woord van wijlen den zeer bekwamen en energieken djaksa *Gongo Daeng Mananring* zeer veel waarheid bevatte, toen hij zeide, bij een arrestatie liever vergezeld te zijn van één Europeaan dan van tien korpsen gew. politie.

Met deze uiterst gebrekkige middelen moet nu de politie te land gehandhaafd en de veiligheid van personen en goederen verzekerd worden. Neemt men daarbij in aanmerking, dat, met uitzondering der regenten, niemand der overige hoofden eenige bezoldiging uit 's lands kas geniet, zoodat niets hen aan het Gouvernement bindt dan hun titel alleen, dan ligt het voor de hand, dat van het meerendeel der gepleegde misdrijven de daders heeten onbekend te zijn. Daar nu de eigen rechtspraak der hoofden niet verboden is, en diefstal bijv., volgens de instructie van 1755 — zooals wij gezien hebben — gestraft wordt met geldboete en schadeloosstelling,

is het duidelijk, waarom de meeste misdrijven onbekend zijn en ook zullen blijven.

Hoe schadelijk ook voor een behoorlijke rechtsbedeeling, moet toch erkend worden, dat zoolang de positie der inlandsche hoofden — vorstjes — tot het Gouvernement niet beter geregeld is en de regentschapsgerechten onder geene betere contrôle staan, het in de hoogste mate onbillijk, maar vooral onstaatkundig zou zijn, de daaraan verbonden voordeelen den belanghebbenden zonder eenige restitutie te ontnemen.

Vooral is het echter de justitieele politie, welke onder dien toestand lijdt. Want het is niet te loochenen, dat de regenten met hunne talrijke familie de voorkeur er aan geven, hunne overtredingen, zoo mogelijk ook misdrijven, zoo al niet te verzwijgen, althans eigenmachtig af te doen — hetgeen in casu vrij wel synoniem is — liever dan ze aan het bestuur bekend te maken.

Een ander beletsel voor de behoorlijke uitoefening der politie ligt in het zeer verspreid wonen van een deel der bevolking in hare tuinen. Wel is waar vindt men allerwege, zoo langs de kusten als in het gebergte, zeer aanzienlijke kampongs, doch velen verkiezen liever het verblijf in hunne tuinen. Het zijn vooral de minder goedgezinden, zij die trachten de belasting of wel het presteeren van heerendiensten te ontduiken en belang hebben bij een minder goede politie, die zich bij voorkeur met der woon aldaar vestigen, voorgevende ze tegen diefstal of beschadiging van den oogst te willen bewaken; doch feitelijk om ongestoord en zeer dikwijls ongestraft hunne ongerechtigheden bot te vieren, hetzij onder het rijkelijk gebruik van saguweer, door het houden van hasardspelen en hanengevechten, hetzij met het stelen, meer nog met het helen van gestolen vee en goederen.

Voornamelijk geschiedt dit op vrij uitgebreide schaal in de regentschappen Tanete, Batamata, Boeki en het ingelijfde landschap Maré Maré. Wat dit laatste betreft, werd getracht daaraan een einde te maken door het te annexeeren bij het regentschap *Boneija*, onder den flinken regent Tjekelé Daeng Mangoentoengi.

Het hier gezegde geldt ook in groote mate voor de omliggende eilanden, ook der onderafdeeling *Bonerate*. De middelen tot uitoefening der politie berusten daar uitsluitend in handen der negorijhoofden, buiten alle contrôle van het bestuur. Wegens de uiterst gebrekkige communicatie blijven dan ook de aldaar gepleegde overtredingen en misdrijven doorgaans ten eenenmale onbekend.

Wat hierboven gezegd is van de korpsen gewapende politie-

dienaren, geldt evenzeer van de gewapende booten, vroeger kruisbooten geheeten, met dit onderscheid, dat de opvarenden slechts bij den dag worden aangenomen. Voor het doel waartoe zij in het leven geroepen werden, nam. het beteugelen der zeerooverij en het handhaven der politie ter zee, voldoen zij volstrekt niet. Immers zijn de rooversprauwen, licht gebouwd en zwaar bemand, bij het geringste briesje de gewapende booten veel te vlug af. Wenschelijk ware het daarom die booten van eenig stoomvermogen te voorzien, dan wel tot dat einde stoombarkassen aan te wenden. Ofschoon voor het doel voldoend bewapend, laat hare slagvaardigheid nog zeer veel te wenschen over, wegens het totaal gebrek aan discipline bij de opvarenden en de groote onbekendheid in de behandeling der vuurwapenen.

De gezagvoerders — djoeragan — begrijpen dit en trachten — ook deels uit gemakzucht — daarin te voorzien, door zooveel mogelijk hunne familieleden en goede vrienden als opvarenden te doen engageeren. Ten bewijze dat ik ten deze volstrekt niet overdrijf, kan het feit dienen, dat in November 1875 gebeurd is, toen de kampong *Appa-Tana* — zuidelijkste punt van het regentschap *Barang-Barang* — door ééne zeerooversprauw met een achttal *kingkingdjangangs* [1]) werd afgeloopen. De gewapende boot terstond ter assistentie gezonden, — in plaats van koers te zetten om den noord en vervolgens naar *Binongko* of den *Tijger*-archipel — gaf er de voorkeur aan om de zuid te stevenen, eenige dagen onder *Bahoeloewang* te blijven ankeren en daarna terug te keeren, voorgevende de reis te hebben moeten staken wegens gebrek aan vivres naar 't heette. Later bleek, dat de zeeroovers geruimen tijd vertoefd hadden op de *Latondo* eilanden, behoorende tot het glarangschap *Kajoewadi*.

Wellicht meent men, dat eene verschijning van zeeroovers op de eilanden dezer afdeeling geene zeldzaamheid is. Het tegendeel is het geval, sints de eilanden, behoorende tot de onderafdeeling Bone-

[1]) Hieronder verstaat men uitsluitend de groote overdekte sampangs met vlerken bij de zeeroovers in gebruik; op de laatsten zijn dikwijls nog bamboe zitplaatsen — dégo dégo of balé balé — aangebracht om te roeien. Deze vaartuigen hebben zeer veel gelijkenis met die, waarin de *To Badjo's* verblijf houden. Elke zeerooversprauw telt eenige *kingkingdjangang's* die haar steeds vergezellen, elk onder een eigen aanvoerder; daarbij zijn zij doorgaans zwaar bemand en bewapend. Deze kleine vaartuigen doen den aanval, terwijl het hoofdvaartuig, als hun réduit, steeds op een veilige plaats geankerd blijft. Alleen in volle zee worden zij soms achter het hoofdvaartuig vastgebonden, nadat de bemanning met haar buit daarin is overgegaan. Soms ook blijven zij in de onmiddellijke nabijheid van hun réduit mee zeilen.

rate, na de eerste Bonische expeditie aan het Gouv^t. gebied zijn geannexeerd, ten gevolge waarvan kort daarop de tuchtiging en uitroeiing der zeerooverskoloniën in de *Laboeang Pamajang* — Tana Djampeya groep — plaats had. Nagenoeg ter zelfder tijd kwamen een 40tal Tobelloreesche zeeschuimers te Saleijer in onderwerping, aan wie — op last van het hoofd van gewestelijk bestuur, — het eiland *Tambalongang* tot verblijfplaats werd aangewezen. Onder hen bevond zich zekere Kapitan Noeh of Noehoeng, die vriendschapsbetrekkingen aanknoopte met den aldaar woonachtigen inlander Bourbon Daeng Sitaba en later in 1875 de hoofdaanvoerder was van bovenbedoelden strooptocht.

Vóór de invoering van Stbl. 1882 n°. 22 werd over inlanders en met hen gelijkgestelden in zake van misdrijf recht gesproken door den landraad en het omgaande gerecht, de eerste met een rechtsgeleerde, het laatste met het bestuurshoofd als voorzitter. Krachtens art. 7 van Stbl. 1864 n°. 27^e en art. 71 van Stbl. 1824 n°. 31^e behoorden »de voornaamste en bekwaamste inlandsche hoofden" en »de regenten" tot de leden daarvan. Het schijnt dat die woorden als synoniem werden beschouwd, want zonder uitzondering werden altijd de regenten de bekwaamsten geacht en tot leden benoemd.

Uitgezonderd de flinke en zeer bekwame regenten van *Bontobangoen* en *Boneija* en den onderregent van *Batamata*, laat hunne waarde als inlandsche leden nog zeer veel te wenschen over. Het schijnt, dat velen niet kunnen of willen begrijpen, dat hunne roeping voornamelijk bestaat om den rechter in te lichten omtrent lokale toestanden en andere détails, waarvan de kennis — den Europeeschen rechter uit den aard onbekend — toch onontbeerlijk is voor een juiste beoordeeling van het gepleegde feit.

Hieraan is het toe te schrijven, dat zeer enkele malen personen te zwaar gestraft, menigvuldiger echter totaal vrijgesproken worden. Vermoedelijk is dit ook de reden, dat de vonnissen der inlandsche rechtbanken zoo bizonder weinig indruk maken op de bevolking en buitendien dikwijls voor haar het karakter dragen van partijdigheid.

Gedurende mijn langdurig verblijf in de verschillende afdeelingen van dit gewest ben ik bij herhaling getuige geweest, dat inlandsche leden de terechtzitting als eene overschoone gelegenheid aangrepen om hun siesta te nemen, terwijl anderen bijv. in de afd. Oosterdistricten, de eenvoudigste vraag hun door den rechter gedaan, soms ter bekoming van inlichtingen, als een andere Don de Vargas, steeds beantwoordden met »hangen".

Terecht heeft men dan ook begrepen de bovenaangehaalde artikelen bij het nieuwe reglement niet te moeten overnemen, waar in art. 17 alleen »de voornaamste en bekwaamste inlanders" als leden worden aangewezen.

Wat de werkzaamheden bij den landraad betreft, de navolgende cijfers, loopende van September 1878 tot Februari 1881, kunnen daarvan eenigermate een denkbeeld geven. Hoewel niet volkomen juist, komen zij de waarheid toch vrij wel nabij. Ik heb daarvoor mijn geheugen moeten te hulp roepen, bij gebrek aan de officieele cijfers, die men mij »zonder last van hooger hand" meende niet te mogen verstrekken. Datzelfde geldt voor het omgaande gerecht, zoodat het mij niet mogelijk is daaromtrent eenige gegevens te verschaffen.

JAAR.	AANTAL	
	Zaken.	Beklaagden.
1878	6	10
1879	21	49
1880	8	18

Wat te voorzien was, gebeurde bij de invoering der nieuwe rechterlijke organisatie, nam. een zeer aanzienlijke vermeerdering van het aantal zaken. De reden hiervan moet gezocht worden in de talrijke veelal onbeduidende kwestiën, dikwijls een gevolg van onderlinge oneenigheden en waarbij het hoofdzakelijk aankomt een weg te vinden in het doolhof van intriges eu leugens, weshalve zij eenvoudig door het Europeesche bestuur, in overleg met de inlandsche hoofden dan wel voor het magistraatsgerecht werden afgedaan ter besparing van tijd voor de overige zeer menigvuldige werkzaamheden. Ditzelfde gold ook voor de civiele zaken, waarvan, gedurende hetzelfde tijdvak, geen enkele voor den landraad werd gebracht, doch allen in der minne werden beslist tot genoegen, maar vooral in het belang van beide partijen, die daaraan ook de voorkeur gaven boven de oneindige procedures, waarbij men dikwijls van zeer kostbare zaakwaarnemers moest gebruik maken.

Want nog volkomen is heden ten dage, zoo op Saleijer als in het overige van dit gewest, van toepassing, hetgeen bovengenoemde luitenant *Gilbert Bisson* onder ultimo Februari 1676 van de Saleijereezen schreef: »Hun twisten onder malkanderen, die ik liever »soude willen voeden als vernietigen, komen noyt aan den dag »dan by gelegentheyt d'EComp[ie] geen ondienst maar veeleer dienst »uyt scheppen kan. 't Is haer bijna onmoglyck met malkanderen »eendrachtigh te leven, dat oock onnoodig is, want schoon sy allen »vuyl geweest syn, nogtans de een vrij meer als de ander, tgeen »sy elkanderen somtyts verwijten".

Opmerkelijk is het, dat de meeste misdrijven, zoo voor den.landraad

als het omgaande gerecht, althans gedurende het bovenbedoelde tijdvak 1878/80, gepleegd werden door jonge mannen tusschen de 18 en 30 jaren. Ook hebben de gepleegde moorden en verwondingen deze eigenaardigheid, dat zij veelal, in tegenstelling met die op den vasten wal, gepleegd werden met snij- of kapwerktuigen, bijv. klewang, parang, minder met badik en golo [1]), zelden met steekwerktuigen als krissen en lanzen. Ook de typisch Makassaarsche gewoonte — vooral geen Boegineesche — om den gehaten persoon uit den weg te ruimen door hem, liefst des nachts, van onder zijne woning met lans of kris te doorsteken, behoort tot de groote zeldzaamheden.

Van de misdrijven tegen den eigendom, zijn de diefstallen van vee — zoo paarden als buffels en geiten — de meest voorkomende, gepaard gaande met het slachten van het gestolene. Mag een enkele maal een wraakoefening hieraan ten grondslag liggen, menigvuldiger is het geval, vooral in tijden van schaarschte van visch, dat menigeen niet bestand blijkt te zijn tegen de verleiding om zich aan een stuk paarden- of buffelvleesch te goed te doen, met de geringe kans van ontdekking.

Dikwerf gebeurt het ook, dat een of meer paarden neergelegd worden in den tuin waarin zij zijn binnengedrongen om te grazen. Dit komt mij zeer vergeefelijk voor, als men in aanmerking neemt, dat het den landbouwer, den geringen man, met opoffering van veel tijd, geduld en moeite, soms ook van geld, gelukt is zijn tuin te ompaggeren en te beplanten en daarna de hoop van hem en zijn gansch gezin in een nacht ziet verwoesten, terwijl de eigenaren van paarden — doorgaans welgestelde lieden — voldoende voor hunne hakkeneien meenen gezorgd te hebben, door ze, zonder het minste opzicht, vrij te laten losloopen om hun voedsel te zoeken.

De magistratuur berust uitsluitend in handen van het hoofd van bestuur tot afdoening van kleine vergrijpen en overtredingen in kort geding, ten einde indruk te maken door de straffen onmiddellijk op het gepleegde feit te doen volgen. Het belang der beklaagden gebiedt daarom ten dringendste, dat zij zoo conscientieus mogelijk worde uitgeoefend, te meer daar het niet zelden gebeurt, dat men het hoofd van bestuur tracht te wikkelen in vuile intriges en machinatiën ten einde onschuldigen gestraft te krijgen.

---

[1]) Dit is een uitsluitend Saleijereesch wapen. Het is 't best te vergelijken met een kris, voorzien van een handvat, zoodanig dat het als snijwerktuig kan dienst doen.

Trouwens men heeft over het algemeen een zeer wonderlijk denkbeeld van rechtspraak en van het magistraatsgerecht in 't bizonder. Het schijnt, dat de hoofden, de minderen vooral, zich zeer moeilijk een rechter kunnen voorstellen, die geheel buiten partijen staat en recht doet zonder aanzien des persoons.

Als men nu op Saleijer, waar de hoofden over het algemeen op een veel hoogeren trap van beschaving en ontwikkeling staan dan die op den vasten wal, dergelijke denkbeelden bezit, hoe is dan de toestand ginds.

Vóór de in werking treding van Stbl. 1880 n°. 179 sprak de posthouder te Bonerate ook recht als magistraat, hetgeen toen heeft opgehouden, daar men verzuimd had hem die bevoegdheid te verleenen. Dientengevolge moesten bij de meest onbeduidende overtredingen, beklaagden en getuigen naar Saleijer worden opgezonden, hetgeen volstrekt niet in het belang eener behoorlijke rechtsbedeeling was en het Gouvernement bovendien op zeer groote onkosten bracht. Bij Stbl. 1882 n°. 22 is gelukkig in deze schromelijke leemte voorzien.

In verband met het behandelde onderwerp staat het gevangeniswezen. Na de gevangenis te Makassar is ongetwijfeld die te Saleijer de grootste in dit gewest, hetgeen daaraan is toe te schrijven, dat vóór het tot stand komen van den maildienst in 1877, de gevangentransporten steeds geschiedden met handelsvaartuigen, weshalve met de opzending vaak verscheidene maanden moest worden gewacht.

Het gebouw is ingericht voor 150 personen; bovendien bevinden zich daarin nog lokalen voor het verplegen van zieken. Het is van steen opgetrokken, daarbij ruim, luchtig en zeer goed aan het doel beantwoordende.

Een inlandsche cipier is, onder contrôle van den djaksa en het hoofd van bestuur, belast met het toezicht, daarin bijgestaan des daags door een politiedienaar, des nachts door gewapende heerendienstplichtigen.

Te Bonerate bevindt zich een klein gebouwtje van tijdelijke materialen ten behoeve der arrestanten. Aangezien voor de oprichting en het onderhoud nimmer fondsen zijn toegestaan, werd daarvoor van de diensten der gewapende politiedienaren en eventueel gestraften partij getrokken. Onder toezicht en contrôle van den posthouder is de bewaking toevertrouwd aan het detachement gewapende politie.

Bij art. 5 al. 2 van Stbl. 1882 n°. 22 wordt aan de regenten de bevoegdheid toegekend gevangenisstraf op te leggen voor den tijd van

zes dagen. Maar is dit voorschrift werkelijk uitvoerbaar vooral in de ver van den bestuurszetel verwijderde regentschappen, of worden de regenten in het gunstigste geval niet genoodzaakt òf straffen op te leggen, die krachtens art. 6 voor hooger beroep vatbaar zijn, òf vast te houden aan de oude regeling van 1755. In het eerste geval is het regentschapsgerecht geheel illusoir. Liever zal de regent zich bepalen tot het laatste, dan door het opleggen van straffen waarvan geen hooger beroep bestaat, eene hem vijandige partij in 't leven te roepen. Of zal men, de kolossale uitgaven onbesproken gelaten, het durven wagen, overal in de binnenlanden kleine gevangenissen ter beschikking en onder de hoede van het inlandsche hoofd van bestuur te stellen, daarbij een beroep doende op zijn rechtschapenheid? Een ieder, eenigszins bekend met de toestanden in dit gewest, kan begrijpen welke waarde daaraan behoort gehecht te worden. Feitelijk brengt dus het nieuwe reglement op het rechtswezen voor den inlander zeer weinig verandering in den alouden toestand.

Het Ombilien-kolenveld op Sumatra's Westkust.

»Voorwaar neen, de Chineezen verdienen zulke miskenning niet!" schreven wij eenige jaren geleden in het »Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië", op de vraag, of het gerechtvaardigd was, dat men ons Nederlanders in den vreemde nog dikwerf de Chineezen van Europa noemde. Wij toonden in dat artikel aan, welke schatten aan steenkool het Hemelsche Rijk in zijn bodem verborg, en wij opperden daarbij de vrees, dat de Chineesche kolenschepen reeds op de reede van Batavia zouden liggen, eer Nederland er toe zou zijn overgegaan om het Ombilien-kolenveld in ontginning te brengen.

Naar aanleiding van het tractaat met Groot-Brittannië van 24 Maart 1872 betreffende Sumatra en den afstand van onze bezittingen op de Goudkust, zeide de Minister van Bosse in de Tweede Kamer, dat hij grooter verwachtingen koesterde van de ontginning der zwarte diamanten op Sumatra dan van die van het goud op de kust van Afrika.

Maar op de Goudkust zijn, sedert zij in Engelsche handen is overgegaan, een aantal Engelsche en Fransche maatschappijen aan de ontginning van het goud gegaan, en op Sumatra's Westkust moet nog steeds de eerste steenkoolontginner komen opdagen.

De eerste tegen wil en dank door de Engelschen eenige jaren geleden in China binnengesmokkelde spoorweg, de lijn van Woosoeng, moest, kort na hare voltooiing, op last van het Chineesche Gouvernement, weder opgebroken worden. Maar »les idées marchent", vooral in China, en men is daar sedert niet alleen met behulp van een Europeesch deskundig personeel werkelijk tot de steenkoolontginning overgegaan, maar nu onlangs konden wij vernemen, dat aan Prins Sjoen, een neef des Keizers van China, concessie is verleend tot den aanleg van een spoorweg om de westelijke steenkooldistricten met Peking te verbinden.

Hadden wij gelijk, toen wij voorspelden, dat de Chineesche kolenschepen eerder op de reede van Batavia zouden aankomen dan die van Sumatra?

Maar nog van andere zijde dreigt gevaar. De Fransche expeditie naar Tongkin houdt sedert eenigen tijd de aandacht der geheele beschaafde wereld bezig. De eigenlijke oorzaak tot die expeditie moet gezocht worden in het feit, dat Frankrijk het land in bezit wenscht te nemen om de ontginning van zijn delfstoffelijken rijkdom dienstbaar te maken aan de ontwikkeling der Fransche nijverheid. De mijn-ingenieurs Edmund Fuchs en E. Saladin hebben op last van het Fransche Gouvernement in die streken gedurende de jaren 1881 en 1882 een geologisch en mijnbouwkundig onderzoek ingesteld. De voornaamste resultaten mogen hieronder vermeld worden.

Omstreeks denzelfden tijd, dat op Sumatra het Ombilien-kolenveld ontdekt werd, vonden de Chineezen steenkool bij de baai van Hâ-Long en op verschillende andere punten van de oostkust van Tongkin. Eenige oppervlakkige proefnemingen, om ze te ontginnen, en de kolen ten behoeve der Chineesche kanonneerbooten te gebruiken, vielen niet zeer bevredigend uit. Verschillende werklieden werden door tijgers verscheurd en de aangelegde graverijen werden weder verlaten, met uitzondering van een plaats bij de baai van Hon-Gac, die gedurende de wintermaanden regelmatig ontgonnen wordt. Toen de aandacht der Fransche marine-officieren daarop gevestigd werd, had er in 1879 een onderzoek plaats, en werd, als gevolg van dat onderzoek, de Jauréguiberry-mijn ontdekt. Dit feit, gevoegd bij de rapporten van den chargé d'affaires over de goudmijnen van Annam, Laos en Tongkin, terwijl men wist, dat bij de regeering van Tongkin verschillende aanzoeken om concessie waren ingekomen, en dat een Chineesche maatschappij reeds concessie voor de ontginning van een kolenmijn in Annam verkregen had, deed het Fransche gouvernement besluiten, een nader onderzoek in het werk te stellen.

De eenige begaanbare weg naar Hué, de hoofdstad van Annam, gaat van de baai van Chou-May uit, omdat gedurende tien maanden van het jaar een zandbank de schepen verhindert om de rivier, waaraan Hué ligt, binnen te loopen. De geheimzinnige versterking, die den koning Tu-Duc tot verblijfplaats diende, werd in de vorige eeuw door den kolonel Olivier aangelegd. Aan Europeanen is de toegang verboden.

De twee mijn-ingenieurs werden door den Franschen chargé d'affaires aan 's konings minister voorgesteld, en werd van deze

gelegenheid gebruik gemaakt om ook het ultimatum van den Gouverneur van Cochin-China voor te lezen. Frankrijk bood daarbij den koning zijne hulp aan om de Zwartvlaggen van de Roode Rivier te verdrijven en stelde het tijdstip vast, waarna het zich, in geval van weigering van de zijde der Annamitische regeering, het recht toekende om de uit het verdrag van 1874 voortvloeiende verplichting na te komen, en de Roode Rivier voor het vrije verkeer van alle natiën te openen.

Door veelvuldige monsters die zij van de inboorlingen verkregen en verzamelden, moesten de heeren Fuchs en Saladin tot de overtuiging komen, dat kopererts in die streken algemeen verspreid is, ofschoon het hun niet gelukte de vindplaatsen zelve te bereiken. Te vergeefs ook was hunne poging om de antimonium-mijnen, dicht bij de Chineesche grens, te bezoeken. De vergunning daartoe werd hun door de Zwartvlaggen geweigerd. Evenmin was het hun vergund een bezoek te brengen aan het graniet-district, waarin de belangrijke tinerts-depôts van Laos en Yoen gevonden worden. Volgens de Zwartvlaggen bedraagt de hoeveelheid tin, die thans jaarlijks naar Ha-Noi wordt afgevoerd, slechts 1000 ton, tegen 3000 à 4000 ton vóór het jaar 1874.

De goudhoudende berggruisafzettingen van Indo-China werden reeds eeuwen geleden door de inboorlingen bewerkt. Het verwasschen van het zand in de groote rivieren en hare nevenarmen geschiedt op zeer primitieve wijze en het verkregen goud vormt een groot gedeelte van de schatting, die aan de verschillende vorsten opgebracht moet worden. Door proeven is aangetoond, dat het zand van de Me-Kong in doorsnede een gehalte van 15 tot 25 gram goud per ton bevat. De reizigers waren niet in de gelegenheid overal het juiste goudgehalte te bepalen, maar bij de genomen proeven, in het Mi-Duc-district, konden zij bij iedere wassching de aanwezigheid van het goud waarnemen. Het terrein bestond uit zandsteen en schiefers, waarschijnlijk devonisch, die met goudhoudende kwartsaders doortrokken waren. De monsters kwarts uit de aders gebroken, gaven een gehalte van 45 gram goud per ton en de verzamelde rolsteenen 30 gram per ton.

Het steenkoolterrein van Tongkin vormt een onafgebroken strook van omstreeks 100 kilometer lengte parallel met de kust. Van het noordelijk gedeelte is weinig bekend. De onderzoekingen bepaalden zich tot het zuidelijk gedeelte. De kool is van betere kwaliteit dan de Australische of Japansche en even deugdelijk als de Fransche. In het jaar 1880 werden te Singapore, Saigon, Shanghai en

Hongkong meer dan 500 000 ton Engelsche en Australische steenkool van de hand gezet. Fuchs en Saladin berekenen, dat op deze plaatsen gemakkelijk jaarlijks 100 000 ton Tongkinsche steenkool zou kunnen worden verhandeld, welke hoeveelheid gedurende de eerste tien jaren jaarlijks van de dicht aan de kust gelegen mijnen, zonder het aanleggen van kostbare mijnputten, kan worden verkregen.

Na hun onderzoek in Annam geëindigd te hebben, sloten zij zich aan bij een gezantschap aan den koning van Cambodja en bezochten de ijzererts-depôts van Ph'nom Deck. Zij vonden magneet-, rood-, bruin- en spaatijzersteen in groote hoeveelheid met geen of een uiterst gering zwavel en phosphorusgehalte, en berekenen, dat hier, zonder het afdiepen van mijnputten, gemakkelijk een hoeveelheid van 6—7 000 000 ton ijzererts van 50—55 % gehalte kan worden ontgonnen. De omliggende bergstreek, die nog meer dergelijke ijzererts-depôts moet bevatten, konden zij niet nader onderzoeken. Een te Saigon op te richten staalfabriek met hoogovens zou gemakkelijk 20 000 ton staal per jaar kunnen produceeren en van de hand zetten.

Frankrijk heeft er geen gras over laten groeien. Zoo spoedig het zich bewust was, welke schatten daar te ontginnen vielen, was ook het besluit genomen het land in bezit te nemen, en dienovereenkomstig werd gehandeld.

Landen als Engeland en Frankrijk beseffen, welk machtige hefboom de ontginning van delfstoffen door de particuliere industrie is, niet alleen voor de algemeene ontwikkeling van de kolonie zelve, maar ook vooral voor de ontwikkeling van een verhoogden nijverheidsdrang in het moederland zelf.

Toen Oostenrijk eenige jaren geleden tengevolge van het tractaat van Berlijn bezit nam van Bosnië en de Herzegowina, was een van de eerste maatregelen door de Oostenrijksche regeering genomen, het afkondigen van een speciaal voor deze landstreken geldende mijnwet, die op vrijgevige voorwaarden de particuliere industrie uitnoodigde zich aan de ontginning van de in het land aanwezige delfstoffen te begeven. Zoolang het land onder Turksche heerschappij stond, was daaraan niet te denken.

In 1878 werd het land in bezit genomen, en reeds in 1880 verscheen de bedoelde mijnwet, een der meest verlichten die ooit ontworpen werd, terwijl men een commissie van gouvernements mijningenieurs benoemde om den mineralen rijkdom van het land op te nemen. Hun rapport werd spoedig bekend gemaakt. De onder-

nemingsgeest van kapitalisten werd aangewakkerd en personen, die zich bereid verklaarden hun kapitaal in deze ondernemingen te steken, zooveel doenlijk in de hand gewerkt. Het Keizerlijk huis ging voor door zelf een goed voorbeeld te geven.

Bij de inbezitneming vond men er slechts voet- en drijfpaden, en nauwelijks was het land 5 jaren door Oostenrijk bezet en bestuurd, of men had 67 harde wegen ter lengte van 2458 kilometer aangelegd, en was men met den bouw van verschillende spoorwegen begonnen. Men had er 69 post- en telegraafkantoren opgericht en een telegraafnet van 3000 kilometer lengte gespannen. Stoomfabrieken, zaagmolens, ververijen en steenbakkerijen verrezen als uit den grond, terwijl verschillende mijnbouwmaatschappijen gevormd werden en hare werkzaamheden begonnen.

Zoolang men zich aan zich zelven spiegelt, spiegelt men zich goed. Het kan daarom slechts heilzaam werken zich eens aan anderen te spiegelen.

Zouden, indien Sumatra een Engelsche of Fransche, een Oostenrijksche of zelfs Chineesche bezitting was, en men er tijdens de opening van het Suez-kanaal steenkoolbeddingen ontdekt had van ontzaglijke waarde, deze steenkolen 15 jaren later nog rustig in den schoot der aarde bedolven liggen?

Het antwoord daarop kan onzes inziens niet twijfelachtig zijn.

PADANG.

Varia.

EEN NEVELACHTIGE POLITIEK.

Merkwaardig was in menig opzicht de zitting van de Tweede Kamer op den 29sten Maart l.l.; ook ter beoordeeling van de koloniale staatkunde, door het kabinet-Heemskerk-Sprenger van Eijk te volgen, levert zij eene belangrijke bijdrage.

Waar de heer Van Kerkwijk aan de Regeering eene vraag richtte over het vermoedelijk tijdstip van indiening van voorstellen tot grondwetsherziening, herinnerde die Afgevaardigde hoe het kabinet herhaaldelijk blijk gaf van eene weifelende en wankelende houding. »Beginselen", zeide hij, — »denkt slechts om de koloniale beginselen —, werden door het Ministerie bij zijn optreden vooropgezet, en wij hebben gezien, dat zij thans beginselen belijdt, lijnrecht staande tegenover die, welke het Ministerie bij zijn optreden beleed".

In het antwoord, dat de Minister Heemskerk hierop gaf, werd die verandering eenvoudig ontkend. »Dat de Regeering in koloniale beginselen zou zijn veranderd", zoo liet onze Premier zich uit, »*dat neem ik de vrijheid eenvoudig te ontkennen*; ik ga zelfs verder en beweer dat de geachte Afgevaardigde niet het recht heeft hier die stelling voorop te zetten, tenzij eerst aan onzen ambtgenoot van koloniën de gelegenheid zij gegeven om hier zijne beginselen te uiten."

Het kon wel niet anders of deze bewering, alsof de Regeering vast op hare koloniale beginselen is blijven staan, moest velen, en den interpellant in de eerste plaats, uitermate verrassen. Terecht doet hij dan ook in zijne repliek »een beroep op het gezond verstand van het Nederlandsche volk", dat zeker wel geen ander oordeel zal vellen, dan dat er hier op het punt der koloniale politiek een vreemd spel wordt gespeeld; het zal, dunkt ons, gaarne onderschrijven wat de heer Van Kerkwijk den Minister toevoegde: »Toen wij hier zagen komen als Minister van Koloniën den heer Van Bloemen Waanders, wisten wij *welke koloniale politiek door de Regeering zou worden gevolgd. Of denkt men dat de heer Waanders niet eerlijk en braaf genoeg was om zijne beginselen te handhaven, en dat hij die beginselen eenvoudig vaarwel zou zeggen om aan de groene tafel te zitten?* Neen, de heer Waanders moge zijne begrooting ongelukkig verdedigd hebben, maar hij is een braaf en eerlijk man. En wat

hebben wij gezien? Nauwelijks was de heer Waanders ontslagen of hij wordt vervangen door den heer Sprenger van Eyk ...... De banierdrager van de liberale koloniale politiek, de heer Van Rees, is als onderkoning naar Insulinde vertrokken, en zijn evenknie, de heer Sprenger van Eyk, heeft plaats genomen aan de groene tafel als Minister van Koloniën. *Mag men van die mannen verwachten dat zij hun schoon verleden en de beginselen, die zij steeds hebben voorgestaan, over boord zullen werpen en overgaan tot de politiek, die zij altijd bestreden hebben, tot de politiek, die door den heer Waanders wordt vertegenwoordigd?* Neen, Mijne Heeren", zoo vervolgde de Zierikzeesche Afgevaardigde met eenigen nadruk, »wij allen hebben den heer Van Rees gekend, en niemand onzer zal denken dat hij op meer dan zestigjarigen leeftijd zijne beginselen, waarvoor hij zijn gansche leven heeft gestreden, over boord zal werpen en in Indië iets anders zal verkondigen dan hij steeds gedaan heeft; daarvoor is hij te eerlijk. En de heer Van Rees was een te groot politiek vriend van den heer Sprenger van Eyk, dan dat ik zou durven zeggen dat de heer van Eyk zijne beginselen op zijde zal zetten om rustig aan de groene tafel te kunnen blijven zitten."

Wil men weten hoe de heer Heemskerk denkt over de koloniale beginselen van den heer Van Rees en van den heer Sprenger van Eyk, de heer Van Kerkwijk wees terecht op *De praktijk onzer Grondwet*, door Mr. J. Heemskerk Azn., lid van den Raad van State, in 1881 uitgegeven bij J. L. Beijers te Utrecht. Daarin leest men op blz. 202 van het 2de deel:

»Het duurde eenige jaren vóórdat eene zoogenaamde koloniale oppositie zich deed gelden en veld won, wier einddoel of althans wier onvermijdelijke einduitkomst moest zijn: 1°. de baten van Indië geheel aan het moederland te onttrekken (dat is het programma Van Rees); 2°. den handel op Indië en het bedrijf in Indië voor vreemdelingen open te stellen, met dat gevolg dat dezen daarin grooter aandeel bekwamen dan landgenooten, en zonder reciprociteit van handelsvoordeelen; 3°. den band tusschen het moederland en de wingewesten los te maken." Op deze wijze kenschetste het oud lid van den Raad van State Heemskerk het streven der koloniale politiek, waarvan de heer Van Rees gedurende meer dan 40 jaren met eere de banierdrager was."

Juist door dit beroep op den heer Heemskerk zelven kon de heer Van Kerkwijk niet krachtiger opkomen tegen het verwijt, hem door den minister Heemskerk gedaan, als zou hij »onjuist hebben geoordeeld, dat de Regeering geweifeld en gewankeld heeft". En van die weifelende staatkunde gaf zij wederom blijk door de benoeming tot lid van den Raad van State, van den heer Hartsen, »op koloniaal gebied streng conservatief."

De Minister Heemskerk wilde liefst zich niet verder in het koloniaal debat begeven, daar hij meende dat men weldra met den Minister van Koloniën zelven in gedachtenwisseling kon treden, of wel — om met den heer Keuchenius te spreken — »omdat de Minister zich wenscht te verschuilen achter zijnen ambtgenoot voor koloniën".

Terecht noemde de heer Keuchenius dit »zeer inconstitutioneel". »Wij hebben toch niet te vragen wat de nieuwe Minister van Koloniën in zijn schild voert en welke de beginselen zijn die deze nader zal ontwikkelen. Maar wij, reeds kennende de beginselen die de Minister van Binnenlandsche Zaken, het hoofd van het kabinet, steeds heeft aangekleefd op koloniaal gebied, hebben het recht daaraan te toetsen en daarnaar te beoordeelen, zoowel de verkiezing van den heer Sprenger van Eyk als Minister van Koloniën als de benoeming van den heer Van Rees tot Gouverneur-Generaal."

Inderdaad, het verwondert ons dat de Regeering er niet meer prijs op schijnt te stellen den nevel, die er ten aanzien van hare koloniale politiek hangt, hoe eer hoe liever te doen verdwijnen; en tevens is het een betreurenswaard verschijnsel, dat ook de Kamer zelve, die anders, blijkens de interpellatie-Bergsma in zake de aanbesteding van den tuin van het Rijks-Museum te Amsterdam, er niet tegen opziet onverwijld verklaringen uit te lokken, thans waar het zulk een *gewichtig landsbelang* geldt als het beheer van Insulinde tot dusver eene afwachtende houding heeft aangenomen. »Het Nederlandsche volk", zeide de heer Keuchenius, »kan zich nauwelijks verklaren, hoe zijne Vertegenwoordiging, prijs stellende op de handhaving van beginselen, en bedacht op de behartiging van 's volks rechten en belangen, het stilzwijgend kan aanzien, dat de Regeering, met het doel alleen om staande te blijven, zich naar alle zijden buigt, de meest verrassende en tegenstrijdige maatregelen neemt en den schijn op zich laadt van alle beginselen van staatsbestuur te hebben over boord geworpen of verloochend".

Jammer dat de heer Keuchenius zelf, dus sprekend, geene vrijheid heeft kunnen vinden om de daad bij het woord te voegen en een votum van de Kamer uit te lokken met betrekking tot hetgeen zij van dit Ministerie ondervonden en beleefd heeft, en wel in deze door hem medegedeelde bewoordingen: »De Kamer, oordeelende, dat het gebrek van beginselen en van karakter, hetwelk de handelingen van dit Ministerie bepaaldelijk die met betrekking tot de benoeming van de beide laatste Ministers van Koloniën en van den Gouverneur-Generaal, kenmerken, verderfelijk is voor onze constitutioneele instellingen en schadelijk voor het land, gaat over tot de orde van den dag". In kortere woorden, om zooveel mogelijk getrouw te blijven aan de redactie van de motie van het jaar 1866: »De Kamer, afkeurende de gedragslijn van dit kabinet met betrekking tot het *optreden* van den Minister van Koloniën, gaat over tot de orde van den dag".

Aan den lauwerkrans van 1866 zou dan een nieuwe zijn toegevoegd; maar bovenal — wat voor den antirevolutionair de hoogste eerzucht moet zijn — de banier der politieke moraliteit zou waardig zijn ontplooid.

W.

EEN BEHARTIGINGSWAARDIGE WENK.

In de jongste April-aflevering van *De Tijdspiegel* wordt onder den titel: »Eene bladzijde uit de Indische krijgsgeschiedenis" een critisch overzicht gegeven van het veelszins belangrijke werk des heeren H. F. Meyer: »Atjeh, van 26 December 1875 tot 4 September 1876". Daarin komt o. a. het volgende voor:

»Veel van hetgeen land- en zeemacht in Nederlandsch-Indië hebben verricht, is tot dusver onvoldoende bekend; onze Indische krijgsgeschiedenis is nog zeer onvolledig. En niet het minst is zulks het geval met betrekking tot de belangrijke gebeurtenissen, die sedert 1873 voorvielen in het noorden van Sumatra."

»Aldus zegt de heer E. B. Kielstra in de voorrede van zijne »Beschrijving van den Atjeh-oorlog", waarvan tot heden het eerste deel verscheen. Zijne opmerking is ontegenzeggelijk juist. Om ons te bepalen tot de XIX[de] eeuw, — waar vindt men een eenigszins volledig verhaal van de krijgsbedrijven in het Palembangsche, op Celebes, op de westkust van Borneo, en zelfs op de westkust van Sumatra? Het bekende werk van den heer H. M. Lange is, terecht, zeer geroemd, en zoo volledig als het door de verzameling van gegevens, buiten de archieven om, wezen kon; maar eene aaneengeschakelde geschiedenis, waarin men den oorlog tegen de Padries van dag tot dag volgen kan, geeft het *niet*.

»Van de expeditiën der latere jaren, vooral die in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en tegen Boni, zijn vollediger werken verschenen; vollediger, omdat het Departement van Koloniën de archieven ter beschikking der schrijvers — de heeren W. A. van Rees en M. T. H. Perelaer — stelde. En ook de heer Kielstra heeft in het Indisch Militair Tijdschrift door het opnemen van beschrijvingen der expeditie tegen de Pasoemahlanden en op Ceram in 1866, tegen Bali in 1868, tegen Deli in 1872 en verschillende anderen, er het zijne toe bijgebracht om de bestaande leemte te helpen aanvullen.

»Niettegenstaande dit alles ligt het veld der Indische krijgsgeschiedenis nog grootendeels braak. De Java-oorlog vond een degelijken verhaler in den tegenwoordigen Minister van Oorlog, — maar ook deze bleef onvolledig omdat de archieven niet te zijner beschikking stonden, en nog altijd wachten wij op eene *goede*, zoowel staatkundige als militaire, beschrijving van dien oorlog.

»Het komt ons voor, dat door de bestendiging van dien toestand onrecht wordt gedaan aan het leger, dat, veelal onder zeer moeielijke omstandigheden, zoo onverdroten voortgaat in de Nederlandsche koloniën meer dan zijn plicht te doen. Jaarlijks vinden we in een »Jaarboek van het mijnwezen" nauwkeurig verhaald, wat door de Indische mijn-ingenieurs wordt verricht; een »Jaarboek van de Kon. Ned. Zeemacht" deelt ons alle wetenswaardige bijzonderheden mede omtrent de handelingen der marine; talrijke verslagen over onderwijs, statistiek, openbare werken enz. enz. zien van Regeeringswege het licht. Zelfs de provinciën en de voornaamste steden verkondigen jaarlijks in een lijvig boekdeel alle bijzonderheden van het bestuur, — maar

wie wat weten wil omtrent de handelingen van het Indisch leger, moet zich grootendeels tevreden stellen met de uit den aard der zaak hoogst oppervlakkige mededeelingen dienaangaande in de koloniale verslagen.

»Wij betreuren dit, ook omdat het onbekende niet bemind kan zijn. Wat zou eene, uit alle beschikbare — officiëele en particuliere — bronnen samengestelde, zoo volledig mogelijke *geschiedenis van het Indische leger* niet nuttig zijn om dit meer populair te doen zijn in Nederland; wat zou zij bovendien niet van groot belang wezen voor allen, die zich aan militaire studiën moeten wijden. Er is gedurende den Atjeh-oorlog veelvuldig geklaagd, dat men de lessen der geschiedenis miskende en daardoor grove fouten maakte; ons dunkt, dat de Indische officieren dan recht hebben om tot de Regeering te zeggen: Geef ons die geschiedenis, opdat wij daaruit de lessen kunnen trekken die zij bevat en niet langer fouten behoeven te maken uit onwetendheid!

»En wanneer wij nagaan, dat de meeste oorlogen of expeditiën in Indië — wij meenen dat deze opmerking afkomstig is van den oud-minister Fransen van de Putte — ontstaan zijn door fouten van de besturende ambtenaren, dan ligt het voor de hand, dat eene breed opgezette krijgsgeschiedenis, waarin ook de staatkundige toestanden en de aanleidingen der onlusten naar behooren worden medegedeeld, niet alleen voor de officieren, maar ook voor de ambtenaren in Indië van het hoogste belang zoude wezen.

»De Regeering verzamele derhalve de officiëele bescheiden, die thans bij het Departement van Koloniën, de algemeene secretarie te Batavia en het Indische legerbestuur verspreid zijn, voor zoover zij op de verrichtingen van het Indische leger betrekking hebben; zij late deze door eene bevoegde hand bewerken en geve aldus van lieverlede eene volledige krijgsgeschiedenis van Nederlandsch-Indië in het licht. Zij zal een hoogst nuttig werk doen, en het Indische leger zal haar dankbaar zijn".

Behoeft het nog betoog, dat wij den hier gegeven wenk alleszins ondersteunen en de opvolging er van ten zeerste zouden toejuichen? Zou het wellicht zelfs niet op den weg van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, te 's Gravenhage gevestigd, liggen in deze het initiatief te nemen en der Regeering de noodige voorstellen te doen om hetzij de aangewezen taak zelve te vervullen, hetzij hare machtiging te vragen zijnerzijds daartoe de hand aan het werk te slaan? Het Instituut zou dan ongetwijfeld een hoogst nuttig werk doen, zeker dankbaarder taak vervullen, dan waar het in het vorige jaar eene serie van vragen uitgaf, waarvan, blijkens de reeds vroeger opgedane ervaring, slechts enkelen door bevoegden zullen worden beantwoord.

HET KOLFF-FONDS.

Toen Gualtherus Kolff op den 29sten April 1881 plotseling door den dood werd weggenomen, kwam onder zijne vrienden het denkbeeld ter sprake, om te zijner eere een monument op te richten, doch toen over dit plan op eene den 12den November in dat jaar te Leiden gehouden bijeenkomst werd beraadslaagd, begreep men de nagedachtenis van hem, die van uiterlijke praal een beslisten afkeer had, veel beter en waardiger te zullen gedenken door het stichten van een fonds met de bestemming om daarmede het stille maar nuttige werk, dat hij op veelzijdige wijze verrichtte, voort te zetten, en in zijn geest te blijven handelen.

Tot dit laatste werd dan ook met algemeene instemming besloten en een voorloopig, sedert definitief geconstitueerd bestuur benoemd, bestaande uit de heeren H. J. Bool, G. P. de Neve, A. W. Sijthoff en F. van Ketwich. Van de statuten der vereeniging, die later, bij Koninklijk besluit van 23 December 1882 n°. 28, zijn bekrachtigd, luidt artikel één: »De Vereeniging tot instandhouding van het Kolff-fonds is gevestigd te Leiden, en heeft ten doel Indische familiën, die hulp behoeven, met raad en daad bij te staan, voor de opvoeding en het onderwijs der kinderen van afwezige ouders zorg te dragen, voor de laatsten, zoo noodig, geldelijk beheer te voeren, en weduwen en weezen, waar mogelijk, hulp te verschaffen." Artikel 2 luidt: »Leden dezer Vereeniging zijn allen die haar door bijdragen steunen."

Blijkens het eerste jaarverslag, dat den 13den Februari 1883 is verschenen, waren ontvangen:

In Nederland:	aan bijdragen in eens. .	ƒ	870.—
	» jaarlijksche bijdragen	»	168.—
In Nederl.-Indië:	» bijdragen in eens. .	»	810.—
	» jaarlijksche bijdragen	»	447.50
	Te zamen	ƒ	2295,50

Het tweede jaarverslag, van den 8sten Februari 1884, vermeldt:

aan bijdragen in eens	ƒ	20.—
» » jaarlijks	»	198.—
Totaal	ƒ	218.—

Daar het rapport van den vertegenwoordiger van de Vereeniging in Nederlandsch-Indië, Mr. N. P. van den Berg, nog niet was ingekomen, kon van de bijdragen daar ontvangen geen opgaaf worden gedaan.

In het eerste jaarverslag werd aan den heer Van den Berg, die, destijds in Nederland vertoevende, tot de oprichting der Vereeniging persoonlijk heeft meegewerkt, zoomede aan den heer G. de Wijs, toen nog adjudant van den Legercommandant, thans met verlof hier te lande, dank betuigd voor hunne pogingen om het doel der Vereeniging te bevorderen.

Deze leed een zeer groot verlies in het voorgaande jaar door het overlijden van den Generaal de Neve, die door zijne talrijke relatiën

en het vertrouwen dat hij genoot, bij uitnemendheid geschikt was om als bestuurslid te fungeeren, en het deed met voorbeeldige toewijding. De namen der andere bestuurders boezemen evenzeer alle vertrouwen in, en het doel, dat de Vereeniging nastreeft, moet ongetwijfeld sympathie wekken bij allen die deel hebben uitgemaakt van de Indische maatschappij of het nog doen. En toch! het cijfer der bijdragen is bedroevend laag, en dientengevolge blijft de werkkring des Bestuurs binnen zeer enge grenzen beperkt. Ik kan hiervoor geen andere reden vinden dan dat de zaak niet genoegzaam bekend is, noch de wijze waarop het geld besteed wordt.

In het eerste jaarverslag wordt daaromtrent medegedeeld, dat aan twee weduwen en twee oud-O. I. ambtenaren hulp werd verleend door verstrekking van een geldelijk voorschot onder borgstelling. Als beginsel heeft het bestuur aangenomen, zoo min mogelijk aalmoezen te geven, maar waarborgen te eischen, dat de ter leen verstrekte gelden worden teruggegeven, ten einde daarmee later weder anderen te kunnen helpen. Dit neemt echter niet weg, dat het leenen, dat de Vereeniging doet, toch een wezelijke hulp is, omdat zij de terugbetaling zoo gemakkelijk mogelijk maakt.

Uit het tweede jaarverslag blijkt dan ook, dat van de uitgeleende gelden, tot een totaal bedrag van *f* 2779,38, slechts 527,50 in 1883 was afbetaald. Behalve aan de in het eerste verslag genoemde personen was aan een derde weduwe van een O. I. ambtenaar hulp verleend.

Sedert de oprichting heeft slechts één familie de zorg voor huisvesting en toezicht op de opvoeding en het onderwijs harer kinderen aan het Bestuur opgedragen. De oudste dier kinderen deed met uitmuntend gevolg examen voor de Militaire Akademie; zijn jongere broeder volgt te Leiden met goeden uitslag de lessen der Hoogere Burgerschool; het derde geniet lager onderwijs en is met zijn broeder in huis bij een leeraar der Hoogere Burgerschool, onder wiens toezicht zij werken en bij wien zij aangenaam huiselijk verkeer hebben.

Nog wordt in het jongste verslag vermeld, dat het Bestuur, in voldoening aan het verzoek van een ambtenaar, die zich in Indië bevindt, de toelage, die zijn in de medicijnen studeerende zoon van regeeringswege ontvangt, voor dezen beheert.

Het spreekt van zelf dat de persoonlijke bemoeienis der bestuursleden bij de keuze van hen die het vaderlijk toezicht en de moederlijke zorg, welke de kinderen moeten ontberen, zooveel mogelijk vergoeden zullen, een zaak is van het uiterste gewicht voor Indische ouders. Zoo velen hunner hebben op dat punt een bittere en dure ervaring verkregen. Breidt zich de werkkring der Vereeniging uit, dan zal voor het persoonlijk toezicht op plaatsen buiten Leiden en voor andere gevallen, waarin elders gehandeld zal moeten worden, de aanstelling van vertegenwoordigers in zulke plaatsen noodzakelijk worden.

Intusschen heeft het Bestuur, blijkens het eerste jaarverslag, een lijst aangelegd van personen, die hebben aangeboden zich met de huisvesting en opvoeding van kinderen te belasten, van wie men,

na bekomen informatiën, met eenige zekerheid kan verwachten, dat zij hunne taak met toewijding zullen vervullen.

Ten bewijze hoezeer er behoefte bestaat aan een instelling als deze, vermeld ik een geval, dat zich onlangs heeft voorgedaan. In de maand Januari dezes jaars overleed te Amsterdam een hier te lande met verlof vertoevend Indisch ambtenaar, nalatende eene weduwe met twee zeer jonge kinderen, benevens eenige schulden, welke zij onmogelijk uit het haar competeerende verlofstractement van haren man kon voldoen. Een mijner vrienden, oud-resident, onder wien die ambtenaar had gediend, trok zich haar lot aan, en toen hij vernam, dat zich in de nalatenschap bevond een bewijs van een door den overledene vóór zijn vertrek van Java te Batavia bij de Indische Escomptomaatschappij gedeponeerde som gelds, beproefde hij daarop een storting te krijgen ten behoeve der weduwe bij den agent dier Maatschappij te Amsterdam, de Twentsche Bank; doch de directie van deze Bank verklaarde daartoe zonder advies van de Escomptomaatschappij, en zonder de zekerheid, dat die gelden aan de weduwe mochten worden uitbetaald, niet te kunnen overgaan. De gemachtigde van de Indische Weeskamer, de firma Hoboken, werd daarop door hem geraadpleegd, doch ook deze verklaarde niet gemachtigd te zijn tot handelen, veelmin tot uitbetaling van gelden, terwijl zij bovendien niet in relatie stond tot de Escomptomaatschappij. De nood drong, want de lijkbezorger dreigde met executie, toen gelukkig hulp werd verleend door het Bestuur van het Kolff-fonds. De weduwe is daarop weder naar Indië vertrokken.

Haar overleden echtgenoot behoorde tot de klasse van ambtenaren die in Neerlandsch-Indië geboren en opgevoed, gebruik maken van het recht, dat hun door de bepalingen op de verloven verleend wordt, om na vijftienjarigen dienst of wegens ziekte met verlof naar Nederland te gaan, en dan eerst met het vaderland kennis maken, gewoonlijk met veel teleurstelling en tegenspoed, zoodat het de vraag is, of die voor de geboren Europeanen onmisbare vergunning voor de zoodanigen een weldaad kan gerekend worden, terwijl een verblijf in een herstellingsoord ginds, mits voor langer tijd, dan thans bij de bestaande bepalingen wordt toegestaan, vermoedelijk voor hun gezondheidstoestand even goede resultaten zou opleveren.

Daar de bepalingen op het toekennen van verlof naar Nederland ook in andere opzichten, tevens met het oog op de belangen der schatkist, herziening behoeven, is het te verwachten dat de nieuw benoemde Gouverneur-Generaal die herziening ter hand nemen, en dan zeker ook een wijziging dier bepalingen in het wezenlijk belang van de ambtenaren der zoo even bedoelde kategorie tot een punt van overweging maken zal.

Van den heer Van Rees mogen wij ook eerlang te gemoet zien de afdoening der hangende quaestiën, waartoe het arrest van den Hoogen Raad der Nederlanden van den 6den April 1882 aanleiding heeft gegeven. Daarbij is beslist, dat een in Nederlandsch Indië geboren minderjarige ophoudt tot de ingezetenen van Nederlandsch Indië te behooren, zoodra hij geraakt onder de voogdij van een in Nederland

wonenden voogd, en dientengevolge de Indische Weeskamer in zoodanig geval niet meer de toeziende voogdij uitoefent, die bij het Nederlandsch Burgerlijk wetboek niet bekend is. Reeds in het Koloniaal verslag van het jaar 1882 is meegedeeld dat de Indische Regeering was uitgenoodigd om te overwegen, welke wijzigingen in het Indisch Burgerlijk wetboek en de instructie voor de Weeskamers het gevolg moeten zijn van het vermelde arrest. Blijkens het Koloniaal verslag van 1883 was aan die uitnoodiging toen nog niet voldaan.

Geldt het hierbij weezen, in wier belang de dadelijke benoeming van een voogd na hunne aankomst in Nederland of na het afsterven hunner ouders wenschelijk en noodig is, evenzeer vereischt het belang van minderjarige kinderen eener weduwe de onmiddellijke aanstelling van een toezienden voogd, zoodra die weduwe zich hier te lande voor goed vestigt. De Weeskamer toch kan alleen de geldelijke belangen behartigen van hare pupillen en omtrent hunne moreele belangen kan ook de firma Hoboken toch niet anders dan een neutraal standpunt blijven innemen. Uit ervaring weet ik dat de kantonrechters in Nederland, als familieleden of belangstellenden de benoeming eens toezienden voogds vragen, ten volle bereid zijn tot handelen, doch het behoort rechtens te geschieden, zoodra het uitgemaakt is, dat weduwen en minderjarigen hun domicilie definitief in Nederland gevestigd hebben.

Het geval kan zich evenwel voordoen, dat het voortduren van de voogdij der Indische Weeskamer voor de minderjarigen wenschelijk is, in dier voege, dat de gelden welke zij voor hen administreert, onder haar beheer blijven, omdat de plaatsing daarvan nergens voordeeliger en — dank zij het zorgvuldig en thans ook door wettelijke voorschriften voldoende gewaarborgd beheer dier Kamers — met volkomen zekerheid kan geschieden.

De benoeming van een toezienden voogd hier te lande is vooral dan hoog noodig, wanneer de weduwen behooren tot de klasse van ingezetenen, waarvan ik hierboven gewaagde, waaronder velen niet in staat zijn behoorlijk voor de belangen harer kinderen te waken.

Gebeurt het dat er geen familiebetrekkingen worden aangetroffen bereid en geschikt de voogdij te aanvaarden, — de ondervinding leert dat zulks bij indische familiën al licht gebeuren kan, daar zij hier te lande dikwerf maar enkele en soms vervreemde betrekkingen hebben —, dan is zeker het Bestuur van het Kolff-fonds aangewezen om het ambt van weeskamer te vervullen. Om dit echter te kunnen doen, zonder vrees van verplichtingen op zich te nemen, die het niet naar eisch zou kunnen nakomen, moet het over ruimer middelen kunnen beschikken. Moge deze regelen velen bewegen daartoe mee te werken!

Apeldoorn, April 1884

MR. W. B. BERGSMA.

TANDJONG-PRIOK IN HET KONINKLIJK INSTITUUT VAN INGENIEURS.

Gedurende den afgeloopen winter is in drie achtereenvolgende vergaderingen van het Instituut van Ingenieurs (die van 13 November, 12 Februari en 8 April) een onderwerp ter sprake gebracht dat de belangen van Indië en zijne bewoners raakt. Eenige mededeeling aangaande de discussiën over Tandjong-Priok in deze drie vergaderingen wordt daarom voor de Indische lezers van belang geacht. Daar de tijd ontbreekt reeds in de Mei-aflevering een uit voerig resumé uit de Notulen te geven kan slechts kort het voornaamste worden aangestipt.

In het jaar 1883 verschenen verschillende geschriften die waarschuwden tegen het verleenen der gevraagde concessie tot exploitatie der haven, zoolang de accessoires nog verkeeren in den tegenwoordigen toestand. Hoezeer de concessieaanvrage reeds in October 1883 was afgewezen, achtte de heer De Gelder, medeaanvrager der concessie, het in zijn belang zijne zienswijze over deze havenwerken en hun tegenwoordigen toestand mede te deelen. Een verhandeling over de *daarstelling* van het werk werd wel door den heer De Gelder toegezegd, en heeft zelfs op het convocatiebiljet der tweede vergadering gestaan, maar is achterwege gebleven. Zijn mededeelingen betroffen voornamelijk den tegenwoordigen stand en de tegenwoordige bruikbaarheid van het werk en vonden van de zijde der heeren Verburgh en Post de meest stellige en afdoende bestrijding, gestaafd met bewijzen, becijveringen, regeeringsverslagen en stukken voor een deel van den heer De Gelder zelven afkomstig.

Zoo, onderanderen, voerde de heer De Gelder, niettegenstaande de terechtwijzing die hij dienaangaande in April 1883 reeds had ontvangen, opnieuw aan dat het Goenoeng Sahari bandjir kanaal overbodig was geworden, sedert het scheepvaartkanaal van Batavia naar Priok was gegraven; maar de heer Verburgh bewees dat dit bandjir kanaal onmisbaar is en een geheel andere streek heeft te beschermen dan door den heer De G. werd voorgesteld.

Zoo beweerde de heer De G. dat de bandjirstroom, die door het scheepvaartkanaal loopt, een heilzame is, nuttig tot ververssching van het water in de haven, en verzweeg de aanslibbing der haven; maar de heer Verburgh toonde uit regeeringsverslagen en gegevens van den heer De G. zelven aan dat het grootste gedeelte van het slibhoudende Tjiliwongwater naar de haven stroomt, en becijferde de hoeveelheid slib die in een normalen Westmousson naar de haven wordt gevoerd, op 200 000 kub. meter. (de ingenieur der havenwerken A. P. Melchior berekent de hoeveelheid Tjiliwongwater die thans het scheepvaartkanaal volgt, op $^4/_5$ van het quantum dat door de rivier afgevoerd wordt en zou dus tot een grooter bedrag van slibbezinking komen. Bovendien, het regeeringsverslag over de havenwerken gedurende September 1883, Javasche Courant 22 October 1883, spreekt van »de plaats te Priok waar de Tjiliwong in de haven valt". Oprechter kan het niet. Dit is dan ook het hardste vonnis dat tot nog toe over het scheep-

vaartkanaal is geveld, wanneer men bedenkt, dat de haven zoo ver van Batavia verwijderd is aangelegd, juist om haar vrij te houden van de Tjiliwong en haar slib. En dit vonnis is van te meer belang dewijl het een zelfbeschuldiging bevat; immers deze regeeringsverslagen worden door het havenpersoneel zelven geredigeerd.)

Zoo achtte de heer De G. de bewering dat een 7 à 8 mijls stroom door het scheepvaartkanaal zoude loopen absurd en wederlegging van dit »praatje" in een ingenieursvergadering overbodig, terwijl de heer V. met berekeningen bewees dat die snelheid hier en daar op het kanaal weinig van deze absurditeit verschilt. Voorts toonde de heer V. aan, dat de heer De G. geen recht heeft om die stroomsnelheid een »praatje" te noemen, dewijl hij zelf in Februari 1883 die snelheid schatte op 9 mijl, toen hij, ten einde het scheepvaartkanaal voor totalen ondergang te behoeden, in zijn wanhoop een voorstel deed tot opening der sluis van het oude havenkanaal; (een voorstel dat, ware het ingewilligd en het onzinnige er van niet tijdig aangetoond, de gemeenschap van de stad met de reede voor goed zou hebben bedorven). De heer V. toonde voorts op de kaart het kanaalgedeelte waar een kaapstander noodig is, om de prauwen tegen den fellen stroom op te trekken.

De heer De G. wenschte de verwijdering van een opzettelijk gemaakte dorpel in het G. Sahari-kanaal en de heer V. bewees ten duidelijkste, dat na eventueele opruiming van de gemaakte dorpel, de thans reeds hevige stroom op een groot deel van het kanaal nog in hevigheid zou toenemen.

De heer De G. had de afsluiting van het kanaal met een sluis »de vermoording der haven" genoemd, en de heer Verburgh legde brieven en rapporten over van handelaren, reeders, experts, — en las ze voor, — waarin met nadruk op afsluizing werd aangedrongen.

Het gemak en de lichtvaardigheid, waarmede de heer De G. feiten improviseert en anderen ontkent, maakten het onmogelijk de discussiën tot de zuiver technische zaken te bepalen, en onvermijdelijk aangelegenheden te behandelen, die, — de heer De G. zelf was er de oorzaak van, — op hem een zonderling licht wierpen.

Dit kort resumé laat niet toe alle behandelde punten te bespreken of zelfs op te sommen. Genoeg zij het hen die belang in deze zaak stellen er opmerkzaam op te maken dat een aandachtige lezing der Notulen van deze vergaderingen aanbeveling verdient. Enkele dier punten kunnen toch bezwaarlijk worden voorbijgegaan.

Zoo b. v. had de heer De G. een commissie geïmproviseerd, die te beoordeelen zou gehad hebben, of het G. Sahari-bandjir-kanaal na de uitvoering van het scheepvaartkanaal nog reden van bestaan zou hebben, en de heer V. toonde uitvoerig aan dat zoodanige commissie nimmer bestaan had of benoemd was geweest.

Zoo legde de heer De G. een commissie, bestaande uit de heeren Schram, Van Haastert en Verburgh, verdeeldheid van meening in den mond en zotternijen waardoor deze heeren in een belagchelijk daglicht werden gesteld, terwijl de heer Verburgh uit stukken bewees, dat het gevoelen dezer commissie eenstemmig was geweest en haar

rapport voorlas dat van geheel anderen aard bleek te zijn dan in de vergadering van 13 November door den heer De Gelder aan de leden was voorgesteld.

Zoo had ook de heer De G. zich beklaagd nimmer inzage te hebben gehad van het ontwerp van het G. Sahari-bandjir-kanaal en daarover niet te zijn geraadpleegd, en de heer V. las een brief voor van den heer De G., dd. Juli 1877, waarin deze verklaart zich met het hem ter inzage gezonden ontwerp van het G. Sahari-kanaal in hoofdzaak te vereenigen.

Verschillende personen, onvoorbereid op een zoo ongeëvenaarde luchthartigheid ten opzichte van de waarheid, zijn daarvan dan ook het slachtoffer geworden. Een der leden die de fantasie des heeren De G. in de vergadering van 13 November bijwoonde, had den indruk gekregen, dat het G. Sahari-bandjir-kanaal niet of anders zou zijn daargesteld wanneer er, zooals hij meende, in plaats van persoonlijke veete, samenwerking had bestaan tusschen het personeel van de havenwerken en dat der overige waterstaatswerken.

Gelukkig was de heer Verburgh in December uit Indië terug gekeerd, en toonde in de Februari-vergadering, uit de stukken van den heer De G. zelven, het onware van diens voorstelling aan. Hij bewees hoe de heer De G., wanneer hem dit voor zijn eigen belang gewenscht voorkwam, zich niet ontzag een geheel onverdienden blaam te werpen op het corps, waartoe hij de eer heeft gehad te behooren. De heer Verburgh wischte de aangewreven klad in een oogwenk weg.

En vooral in de vergadering van April heeft de heer V. nadruk gelegd op de hebbelijkheid van den heer De G., om zijn auditorium te misleiden door, in stede van een wetenschappelijk debat en op goede gronden berustende weerlegging van gemaakte bedenkingen, en wellicht juist om deze te ontgaan, bij voorbaat reeds en tot vervelens toe te schermen met de woorden: »mijn tegenstanders", »mijn aanvallers", »mijn bestrijders" enz. en de minste weerspraak of meeningverschil te doen voorkomen als een gevolg van »persoonlijke veete".

Na talrijke voorbeelden daarvan te hebben opgesomd was de conclusie: »*De heer De Gelder is dus zelf de eenige aanvaller; niemand* »*heeft hem aangevallen. Bestreden, ja! bestreden is de heer De G., en het* »*mag noodzakelijk genoemd worden, daarmede voort te gaan, zoo lang* »*hij, in welke betrekking ook geplaatst, aanleiding blijft geven, dat de* »*Regeering en het publiek omtrent werken, waarbij Batavia zoo over*»*wegend belang heeft, onjuist worden ingelicht.*"

De heer V. wees er bij herhaling op hoe onvoorzichtig het zou zijn aan de beweringen des heeren De G. waarde te hechten. Tal van personen toch laten zich lichtelijk bij hunne beoordeeling verleiden tot de meest voor de hand liggende verklaring, die echter meermalen slechts schijnbaar en niet de ware is. Bij zijne mededeeling van 13 November werden de leden onder meer vermoeid met tal van maleische, hun onbekende, plaatsnamen en het eenige dat bij bleef, de totaal indruk, was dat de heer De G. een soort belaagde onschuld moest zijn omringd door een leger van »aanvallers". De heer

De Bordes kwam blijkbaar onder dien indruk. Zijn gemoedelijk karakter en aangeboren ridderlijkheid geboden hem, onder dien indruk van het oogenblik, voor den belaagd schijnenden heer De G. een lans te breken.

Na de voordracht namelijk van den heer De G., die een aaneenschakeling van onnauwkeurigheden bevatte, waarin hij bij herhaling met zich zelven in tegenspraak was, en die bezaaid was met klaagliederen over »aanvallers, tegenstanders" enz., verklaarde de heer Post zich ongezind om met den heer De G. in debat te treden. Hij achtte het voorzeker verkieselijker, wanneer de leden der vergadering uit zich zelven, liever dan door hem, tot de overtuiging zouden komen hoezeer de mededeelingen des heeren De G. onbetrouwbaar zijn. Daartoe was slechts tijd noodig, tot dat de notulen gedrukt en à tête reposée konden worden gelezen. Het Instituut van Ingenieurs is toch niet te vergelijken met het, in een verloren oogenblik kranten lezend, Bataviaasch publiek, dat argeloos aanneemt wat de heer De G. alzoo ten beste geeft. Ten einde de leden in hunne zelfstandige beoordeeling te gemoet te komen, had de heer P. enkele geschriften, zoowel van den heer De G. zelven als van anderen ter beschikking van de leden gesteld.

Er bestond intusschen blijkbaar nog een andere reden, waarom de heer P ongenegen was tot debat met den heer De G. Bij eenig wetenschappelijk debat toch wordt stilzwijgend bekendheid verondersteld met de wel bewezen gronden waarop die wetenschap berust. Het debat zelve kan slechts loopen over een verschil in opvatting omtrent de toepassing. Maar de heer P. wist dat bekendheid met de gronden der ingenieurswetenschap bij den heer De G. ontbrak; hij wist hoe luttel de technische waarde van den heer De G. woog. Hij kende vermoedelijk het gebeurde met de sluisdeur te Pekalongan, met de bruggen Bandaran en Goemelèn in Banjoemas. Hij kende zeker het zonderlinge stuk van den heer De G. over fundeeringen op zandgrond (Inst. v. Ingrs. Afdeeling N.-I. 1882—1883). Maar de vergadering was met deze »technische ketterijen", — het woord is van den heer De Gelder, — onbekend. Een opsomming er van zou als een poging kunnen beschouwd zijn om te grieven. De heer Post bepaalde er zich dus toe, ten einde de onmogelijkheid van debat toe te lichten. een paar uitspraken van den heer De G. over het afvoervermogen van rivieren en kanalen, en die heenwezen op volslagen onbekendheid met de allereerste gronden der ingenieurswetenschap, aan de vergadering mede te deelen. Die uitspraken waren pas onlangs door den heer De G. in druk verspreid, en het drukwerk waarin ze voorkwamen was ter vergadering aanwezig. De leden konden alzoo het medegedeelde contrôleeren. Hoezeer de heer Post zich opzettelijk onthield van eenig commentaar, of van eenig eigen oordeel over die uitspraken, en de beoordeeling er van geheel aan de aanwezige ingenieurs overliet meende toch de heer De Bordes, dat die mededeeling van De G.'s denkbeelden over afvoervermogen niet zoozeer geschiedde in het belang der vergadering, dan wel uit »persoonlijke veete", en bejammerde het dat het Instituut daartoe werd gebruikt.

Een gevolg van deze vergissing was dat in December in een der Bataviasche bladen een verminkt, onvolledig en onwaar verslag van de vergadering van 13 November verscheen, waarbij den heer De Bordes woorden zijn in den mond gelegd, die hem zouden doen verbazen wanneer hij ze las. Bovendien kreeg de heer De Bordes van den heer De G. de netelige opdracht om in de vergadering van 12 Februari aan de leden wat cijfers mede te deelen van stroomsnelheden in het scheepvaartkanaal gedurende de *droge* maanden. Ook was den heer De Bordes door den heer de G. verzocht om aan de leden mede te deelen — en dit was niet van belang ontbloot — dat hij, (de heer De G.) de verantwoordelijkheid van het scheepvaartkanaal (dat jaren lang door hem zijn troetelkind genoemd werd en den 13[den] Nov. door hem nog werd verdedigd) niet wenschte te dragen, dewijl het door den heer Waldorp ontworpen was.

Die laatste mededeeling geeft veel te denken, wanneer men in aanmerking neemt dat ditzelfde kanaal in de November-vergadering door den heer De G. »*onberispelijk*" werd genoemd, en deze plotselinge ommekeer plaats had, vóór dat de heer V. nog een woord over dat kanaal had gesproken en alleen onder den invloed van diens naam als spreker op het convocatie-billet der vergadering.

Maar de heer Post protesteerde en zette uiteen waarom die afwerping der aansprakelijkheid van dit gebrekkig werk niet kon worden aanvaard. Hij wees er op dat de heer Waldorp als Nederlandsch Ingenieur gewend was aan een inschurende kust, beschermd door een duinenrij; aan lange rivieren met een in Nederland betrekkelijk flauw verhang, en dat een kort verblijf te Batavia van nauwelijks vier maanden ontoereikend is om het karakter, zoowel van de noordkust van Java, als van de aldaar uitmondende rivieren te bestudeeren; dewijl toch zoowel die kust, een aangroeiende, als de korte, sterk hellende, en buitengewoon slibrijke rivieren ten eenen male verschillen van die in Nederland. Hij wees er op dat de heer Waldorp gedurende de maanden van zijn verblijf, onmogelijk kennis heeft kunnen maken met het verschil bandjirs. Dat de heer Waldorp alzoo had aangegeven wat hem het beste voorkwam, maar dat de heer De G. zich niet achter onbekendheid met deze natuurtoestanden mocht verschuilen.

Maar bovendien; gedurende de jaren dat het scheepvaartkanaal in uitvoering was en nog door een dam van de rivier was afgesloten, hadden velen de onheilen voorzien die plaats zouden grijpen na opening van het kanaal. Waarom de heer De G. alleen niet? En de heer Post toonde nog aan dat reeds in 1877 door den hoofdingenieur Schram tegen dit open kanaal was gewaarschuwd en toen reeds was aangetoond dat »een geheel van de rivieren afgescheiden kanaal met al den aankleve van dien, onvermijdelijk was".

De heer Verburgh wees er onder meer op, en zeer zeker niet uit persoonlijke veete maar in het waarachtig publiek belang, dat het scheepvaartkanaal nog *niet* voltooid is, en wat er aan ontbreekt, zij het dan ook dat de heer De Gelder reeds in 1882 met veel ophef dit kanaal als voltooid heeft verklaard.

De slotsom in de laatste vergadering van April, gesteund en bewezen door al het voorafgaande, was: »*De ongerijmde conclusiën* »*waartoe men, de uitspraken van den heer De G. aannemende, zoude* »*geraken, wijzen reeds op de totale onwaarde zijner beweringen.*"

Bij die uitspraak heeft het Instituut van Ingenieurs — zijn meest bevoegde vierschaar noemt de heer De G. deze vergadering elders — bij die einduitspraak heeft het Instituut van Ingenieurs zich neergelegd.

Correspondentie.

BRIEF VAN DEN HEER MR. H. BAKKER OVER MINAHASSA-TOESTANDEN.

Mijnheer de Redacteur!

Onder het opschrift »Minahassa-toestanden", schreef de heer J. N. Wiersma in het Julinummer 1883 van de »Indische Gids" [1]) over *willekeurige daden*, die in den loop van 't jaar 1882 als onder zijne oogen plaats vonden.

Onder die daden van willekeur noemt schrijver ook het feit, dat door den magistraat in de afdeeling Belang eigendunkelijk een zaak werd berecht, die bij het districtsgerecht tehuis behoorde.

Dit nu is geheel onjuist. De zaak, waarvan sprake is, behoorde in geen geval bij een districtsgerecht tehuis. Alleen gebrek aan bekendheid met de bevoegdheid der verschillende rechterlijke colleges in dit gewest kan tot zulk een ongegronde beschuldiging aanleiding gegeven hebben.

Dat de schrijver aan dit euvel mank gaat, blijkt dan ook duidelijk uit hetgeen hij, in bedoeld stuk, daaromtrent tot voorlichting van de *oningewijden* mededeelt.

Volgens schrijver berechten de districtsgerechten alhier alle politiezaken in het district van aanklachten beneden de ƒ 50 en van overtredingen beneden de ƒ 15 gulden boete. Wenschelijk ware het zeker geweest die oningewijden mede te verklaren, wat zij hebben te verstaan onder aanklachten beneden de ƒ 50.

Volgens het hier vigeerend Reglement op het Rechtswezen (Ind. Stbl. 1882 n°. 27) oordeelen echter de districtsgerechten in eersten aanleg alleen over burgerlijke vorderingen ingesteld door inlanders of met dezen gelijkgestelde personen tegen eigenlijk gezegde inlanders (onderhoorigen der negorijen) wanneer de waarde in geschil niet meer dan ƒ 50 bedraagt en over alle klachten tegen eigenlijk gezegde inlanders ter zake van overtredingen van wettelijke bepalingen, waarop is gesteld een geldboete, niet te boven gaande de som van ƒ 15 of een gevangenisstraf voor den tijd van één tot zes dagen.

Van alle andere burgerlijke vorderingen, ingesteld tegen eigenlijk

---

[1]) Reeds maanden geleden ontving ik, als lid van een hier bestaand leesgezelschap, een portefeuille waarin die aflevering zich had behooren te bevinden, maar zich niet bevond. Dientengevolge heb ik eerst nu met bedoeld stuk kennis gemaakt.

gezegde inlanders neemt de Landraad te Menado in eersten aanleg kennis.

Overtredingen door eigenlijk gezegde inlanders begaan, waarop geen zwaardere straf is gesteld dan een geldboete van *f* 100, ten arbeidstelling aan de publieke werken voor den kost zonder loon van drie maanden of gevangenisstraf van acht dagen, worden, voor zooverre zij niet, krachtens de bovenomschreven bevoegdheid, behooren tot de kennisname van de districtsgerechten, door de Magistraten berecht. Voor alle andere overtredingen en alle misdrijven door inlanders begaan, behooren zij voor den Landraad ter hoofdplaats terecht te staan.

De rechtsmacht der districtshoofden is dus zeer beperkt. [1])

Het klinkt derhalve zonderling, dat een zoodanig hoofd, bij indiening eener klacht als waarvan de heer W. gewaagt, er zelfs aan kon denken dat dit een zaak betrof, tot zijne competentie als rechter behoorende.

Immers, was hier al geen misdrijf, dan was er toch zeker een overtreding gepleegd, waartegen een zwaardere straf dan *f* 15 boete of gevangenisstraf van 6 dagen was bedreigd.

De Hoekoem Besar had derhalve niets anders behooren te doen dan de inlichtingen, hem omtrent die zaak verstrekt, schriftelijk aan den Magistraat mede te deelen (art. 241 Ind. Stbl. 1882 n°. 27).

Hij deed dit niet, maar trachtte de zaak voor het districtsgerecht te behandelen. Eerst toen hem bleek dat de verdachte niet voor het districtsgerecht zou verschijnen, rapporteerde hij het geval aan den Controleur (Magistraat). Al weder een bewijs van 's mans onbekendheid met de bepalingen op het Rechtswezen, daar toch, bij niet verschijning van een behoorlijk opgeroepen beklaagde, het districtsgerecht diens zaak buiten zijn tegenwoordigheid behoort af te doen. (art. 295 Ind. Stbl. 1882 n°. 27)

Door bijzondere omstandigheden is deze zaak derhalve ter kennis van den Magistraat gekomen, die haar *zeer terecht*, als zijnde eene overtreding strafbaar gesteld bij art. 230 van het Strafwetboek voor Inlanders in Ned. Indië, als politierechter afdeed. De Magistraat heeft, zoo het juist is wat omtrent het opleggen eener geldboete te betalen aan de gelaedeerde partij wordt medegedeeld, een zonderling vonnis geveld en de zaak ten onrechte buiten tegenwoordigheid van het districtshoofd afgedaan; maar geheel ten onrechte wordt hem ten laste gelegd dat hij eigendunkelijk een zaak berechtte, niet tot zijne competentie behoorende. Hij was tot het behandelen dier zaak niet alleen bevoegd, maar zelfs verplicht.

Door zulk een daad kan bezwaarlijk, zooals de heer Wiersma meent, iemands zin voor 't recht totaal verloren gaan om onder te gaan in willekeur.

Menado, Januari 1884. MR. H. BAKKER.

---

[1]) Ten onrechte verkeert de heer W. in de meening, dat het districtsgerecht uit verschillende leden bestaat (zie art. 4 Ind. Stbl. 1882 n°. 27).

Koloniale Literatuur.

CRITISCHE OVERZICHTEN.

Handboek voor onderofficieren en korporaals der infanterie van het Nederlandsch-Indische leger, door D. Brakel, kapitein der infanterie N. O. I. L. Tweede, verbeterde en vermeerderde druk. Arnhem, K. van de Zande. 1884. 8°. *f* 1.90.

In het Februari-nommer van den vorigen jaargang van dit tijdschrift werd de eerste druk van dit handboek aangekondigd. Dat er thans reeds eèn tweede druk van verscheen, pleit wel voor de behoefte aan zoodanig werkje voor het infanterie-kader van onze overzeesche krijgsmacht.

In zijn voorbericht voor den tweeden druk zegt de schrijver, dat dankbaar van de door recensenten gemaakte opmerkingen is gebruik gemaakt. Tot ons leedwezen moeten wij echter verklaren, hiervan weinig te hebben bespeurd; behoudens enkele geringe wijzigingen zou de zeer juiste critiek, over den 1sten druk in *de Indische Gids* uitgesproken, thans letterlijk herhaald kunnen worden.

Dit ontneemt ons den lust, opnieuw aan het recenseeren te gaan. Maar toch moeten wij verklaren dat het ons leed doet, dat de heer Brakel niet meer gewicht heeft gehecht aan de vroeger gemaakte opmerkingen. Indien hij dat wèl had gedaan, zou hij werkelijk een *verbeterden* druk hebben kunnen leveren; nu is de tweede druk in hoofdzaak een *bijgewerkte.*

Wanneer het des schrijvers wensch is, dat zijn boekje op den duur onmisbaar is en niet alleen verkocht wordt »bij gebrek aan beter", dan zal het noodig zijn, dat hij:

1°. den stijl nauwkeurig herziet,

2°. alle naschrijverij uit niet met de Indische toestanden overeenkomende voorschriften vermijdt, en

3°. de hoofdstukken, waarvan hij-zelf onvoldoende kennis heeft, zooals over de gezondheidsleer en den pionnierdienst, laat samenstellen door een deskundige. Zonder twijfel zullen wel een bekwaam geneesheer en een geheel met den dienst der genietroepen bekend officier genegen zijn, hem de behulpzame hand te bieden.

Beschrijving van den Atjeh-oorlog. Met gebruikmaking der officieele bronnen, door het Departement van Koloniën daartoe afgestaan, samengesteld door E. B. Kielstra. Eerste deel. Met tien terreinschetsen. 's Gravenhage, Gebr. van Cleef. 1883. gr. 8o.

In het nommer van September 1883 van *de Indische Gids* kondigden wij de beide eerste afleveringen van dit werk aan. Sedert is niet alleen het Eerste deel compleet verschenen, doch zagen ook reeds twee afleveringen van het Tweede deel het licht.

De aankondiging van deze laatste wenschen wij uit te stellen tot dat het deel geheel in ons bezit is, doch met een korte bespreking van het Eerste deel mogen wij niet langer toeven.

De schrijver wenscht zijn werk te doen strekken »ter gedachtenis aan de officieren en mindere militairen van land- en zeemacht, die in den strijd tegen Atjeh het leven hebben gelaten". Een werk, waarin omstandig de daden van leger en vloot bij een oorlog worden verhaald, is een monument voor hen, die daaraan deel namen. Dit hebben ook de wakkere uitgevers begrepen, toen zij op keurige wijze eene afbeelding van het Atjeh-monument op den band van het werk plaatsten; zij symboliseerden daarmede de gedachte, die aan de uitgaaf ten grondslag diende.

Doch genoeg over het uiterlijk van het werk, dat in alle opzichten het bewijs levert, dat de uitgevers geene kosten hebben gespaard om ons een waardig gedenkteeken van de handelingen van leger en vloot te leveren. Ongetwijfeld verdienen zij, dat hunne goede zorgen waardering en belooning vinden.

Vroeger bespraken wij, gelijk gezegd, het eerste gedeelte der »Beschrijving van den Atjeh-oorlog", en wel tot aan het einde der eerste expeditie. De daarop volgende hoofdstukken beschrijven tot in bijzonderheden de verdere gebeurtenissen, tot aan het einde der tweede expeditie; de verschillende gevechten worden door goed uitgevoerde terreinschetsen opgehelderd, en aan het slot van het Eerste deel worden ons een aantal officiëele bescheiden medegedeeld, die kunnen dienen om een juist inzicht omtrent de militaire en staatkundige gebeurtenissen te verkrijgen.

In het negende hoofdstuk (blz. 162—173) worden de verrichtingen der zeemacht gedurende het tijdvak tusschen de 1e en 2e expeditie verhaald.

Het volgend hoofdstuk (blz. 174—182) deelt mede, welke voorbereidende maatregelen voor de tweede expeditie genomen werden. Wij zien daaruit, welke pogingen werden aangewend om het Indische leger te versterken; die pogingen werden echter niet met voldoenden uitslag bekroond. »Gedeeltelijk werd in de behoefte voorzien door twee compagniën mariniers (tijdelijk) bij het Indische leger in te deelen. Voor de toekomst — laat de schrijver hierop volgen — zou dat leger slechts tijdig aanvulling kunnen erlangen door de oprichting eener »Indische Brigade", waartoe de Minister van Kolo-

niën het voorstel deed. De uitvoering van dit denkbeeld, overhaast door de Volksvertegenwoordiging goedgekeurd, is echter later gebleken zooveel bezwaren te ontmoeten dat daarvan, tot dusver althans, nog niets gekomen is. Blijkbaar had men over het hoofd gezien, dat hetzelfde doel beter en doelmatiger te bereiken zou zijn door uitbreiding van het korps mariniers".

Inderdaad moet het verwondering baren, dat van dit korps niet meer partij wordt getrokken. Ook thans nog zijn in Atjeh vele soldaten noodig, die het Indische leger, bij den vrij treurigen toestand waarin het schijnt te verkeeren, niet in voldoende hoeveelheid kan geven. Waarom, meenen wij te mogen vragen, worden thans niet weder, zooals in 1873, eenige honderden mariniers tijdelijk bij het Indische leger ingelijfd?

In dit hoofdstuk vernemen wij verder, op welke wijze getracht werd, onze kennis van land en volk van Atjeh te vermeerderen; de door verschillende zendelingen of, wil men, spionnen, verstrekte gegevens werden verzameld aan het te Batavia opgerichte »bureau voor de krijgstoerustingen", waarvan de generaal Verspyck het hoofd en de kapitein Van Daalen de ziel was.

Reeds uit het tiende hoofdstuk zien wij, hoezeer de schrijver er naar gestreefd heeft, zich geheel buiten den partijstrijd te plaatsen, die, helaas! naar aanleiding der tweede expeditie is gevoerd en waarbij twee hoogst verdienstelijke aanvoerders, beide dragers van een schitterenden naam, hebben getracht elkanders reputatie af te breken. Tot dezen onzaligen strijd wilde de majoor Kielstra geene nieuwe bouwstoffen leveren, en ons komt het voor dat hij daarmede zoowel aan die generaals en hunne aanhangers als aan het Indische leger een dienst heeft bewezen.

»Daar de Regeering bij de nieuwe expeditie het staatkundig en militair gezag in ééne hand wenschte te vereenigen", zoo lezen wij, werd de gepensioneerde luitenant-generaal Van Swieten in activiteit hersteld en tot »militair opperbevelhebber en civiel regeeringscommissaris van Atjeh" benoemd. »De Regeering was van oordeel dat de generaal Van Swieten, die als gouverneur van Sumatra's Westkust eene belangrijke civiele, en als commandant van het Indische leger de hoogste militaire betrekking in de koloniën vervuld had, die van Bali en Boni gunstige herinneringen als veldheer had achtergelaten, meer dan iemand anders voor die gewichtige betrekking geschikt was." En van den generaal-majoor Verspyck, die tot tweeden bevelhebber werd benoemd en den generaal Van Swieten zoo noodig moest vervangen, wordt gezegd dat hij zich »zoowel ter Westkust van Borneo als later, in zijne betrekking van resident en militaire commandant ter Zuider- en Ooster afdeeling van Borneo, als civiel bestuurder en als militair aanvoerder van de gunstigste zijde had doen kennen".

Op een onpartijdiger en, in de gegeven omstandigheden beter, standpunt had, naar het ons voorkomt, de schrijver zich niet kunnen stellen.

Het elfde hoofdstuk (blz. 183—190) behandelt de »samenstelling

der landmacht voor de tweede expeditie in het algemeen". Wij vinden daarin o. a. ook de organisatie van den veldpostdienst en die van het aan den Regeeringscommissaris toegevoegd civiel personeel vermeld; en, aan het slot, de volgende eenvoudige lofspraak op den heer Von Bültzingslöwen, gedelegeerde van het Roode Kruis: »Hoe deze zich van zijne moeielijke taak heeft gekweten, is algemeen bekend. Z. M. de Koning beloonde hem met het ridderkruis der Militaire Willemsorde, en het Indische leger eert hem als den dapperen vertegenwoordiger van ware menschenmin".

In het twaalfde hoofdstuk (blz. 191—210) worden de verschillende onderdeelen der landmacht meer in bijzonderheden besproken. Die bijzonderheden zijn ongetwijfeld van belang, vooral voor den militairen lezer, doch eigenen zich minder tot bespreking onzerzijds; alleen willen wij de aandacht vestigen op hetgeen de schrijver zegt omtrent het gebruik van stormladders en omtrent de overvulling der transportschepen.

Aangaande het eerste lezen wij: »Op grond der bij de eerste expeditie opgedane ondervinding werden bij elke compagnie drie dubbele stormladders ingedeeld en de manschappen hiermede geoefend. Wij veroorloven ons hierbij de opmerking, dat het gebruik van stormladders uit den aard der zaak betrekkelijk zelden voorkomt, en het onder alle omstandigheden medevoeren daarvan dientengevolge, naar ons inzien, niet rationeel mocht heeten. Nadat de indruk der wederwaardigheden bij de eerste expeditie verdwenen was, is het mededragen van stormladders bij de compagniën dan ook vrij spoedig weder in onbruik geraakt".

En omtrent de transportschepen (blz. 205): »Doch men ging verder in de bezuiniging dan met de eischen der hygiène overeen te brengen was; de schepen waren tijdens de reis naar Atjeh over 't algemeen overvuld, en dat dit van zeer nadeeligen invloed is geweest op den gezondheidstoestand, die bij het vertrek der troepen toch al door de cholera werd bedreigd, is een feit..."

Nog vinde hier een plaats de volgende opmerking (blz. 206): »Meer dan ooit is toen — bij de tweede expeditie — de noodzakelijkheid gebleken van een behoorlijk georganiseerd koeliekorps, waarbij opzichtvoerend personeel, mandoers en dwangarbeiders met elkander bekend zijn".

We zijn thans tien jaar verder, doch, voor zoover bekend, is voor de vervulling van deze behoefte nog geen stap gedaan.

Het dertiende hoofdstuk (blz. 211—221) bespreekt het operatieplan, het vertrek der (tweede) expeditie en het verblijf ter reede van Atjeh. Wij slaan daarbij een blik op den treurigen toestand der op het eiland Nassi ontscheepte troepen (blz. 218); die ontscheping, »met goede bedoelingen bevolen, had slechts teleurstelling gebaard".

Bij de verpleging der choleralijders op Poeloe Nassi werden daden van groote zelfopoffering gepleegd: »eene inlandsche vrouw paste, geheel vrijwillig, achtervolgend *veertien* choleralijders op, en bezweek toen zelve aan die ziekte".

In de volgende hoofdstukken (XIV—XXIV) worden de staatkundige en militaire gebeurtenissen tijdens de tweede expeditie in bijzonderheden verhaald. Uit den aard der zaak kunnen wij in deze aankondiging den schrijver daarin niet volgen, en moeten wij er ons toe bepalen, slechts hier en daar de aandacht op enkele zinsneden te vestigen.

Aan den geneeskundigen dienst, die een zware taak te vervullen had, wordt welverdiende lof geschonken (blz. 251):... »in het algemeen kan wel gezegd worden dat de geneeskundige dienst *alles* heeft gedaan wat in haar vermogen was om de zieken naar behooren te verplegen en de uitbreiding der ziekte te voorkomen. Zij, die aan het strand van Atjeh met zooveel zorg zijn verpleegd geworden, herdenken daarbij met dankbaarheid den man, die de ziel was van den geneeskundigen dienst aldaar, den dirigeerenden officier van gezondheid T. J. Jorritsma; met de hem toegevoegde geneesheeren wedijverde deze ijverige en voortreffelijke man, zooals de opperbevelhebber hem noemde, in toewijding".

Uit de daarbij gevoegde noot is af te leiden dat de heer Kielstra zelf heeft behoord onder de cholera-lijders, die met zooveel zorg werden verpleegd. Is dit juist, dan heeft zijne getuigenis, als op ondervinding gegrond, des te grootere waarde.

Het gevecht van Lemboe op 25 December en de bekende vaandel-episode zijn op blz. 254 en vlg. verhaald. Daarbij treedt van zelf de schitterende figuur van den kapitein Van Daalen op den voorgrond. Van dezen officier wordt ook elders — o. a. op blz. 305 en 306 — melding gemaakt op een wijze, die de gevolgtrekking wettigt dat de schrijver, ofschoon zich van lofspraak onthoudende, Van Daalen's handelingen met voorliefde heeft beschreven. Lofspraak was dan ook onnoodig, want de beschrijving der daden van dien man was voldoende om zijne »uitstekendheid als aanvoerder en zijn heldengeest" — woorden van den generaal Knoop — te doen uitkomen. Het Indische leger, zegt deze generaal in »de Militaire Gids" van Maart 1884, blijft hem herdenken en hoogachten; is de Willemsorde, die hoogste onderscheiding van den Nederlandschen krijgsman, hem niet ten deel gevallen, allen erkennen dat hij die ten volle heeft verdiend, en dàt is de hoofdzaak. De zinspreuk der Mérodes: »*plus d'honneur que d'honneurs*" kan hij met volle recht op zich-zelven toepassen, en daarop mag hij roem dragen.

Wanneer zal de Nederlandsche Regeering besluiten, het aan Van Daalen gepleegd onrecht te herstellen en hem nog de onderscheiding toekennen die hij, meer dan één ander, naar de algemeene overtuiging in Atjeh heeft verdiend?

Op blz. 261 vermeldt de schrijver de bijzonderheid, dat, na het hevig gevecht van Lemboe, de hoogst vermoeide Amboneesche soldaten, hoe uitgelaten ook over de behaalde overwinning, in het bivak terugkeerden, hunne wapens schoonmaakten en zich daarna op eene open ruimte onder de klapperboomen vereenigden om, door het zingen van psalmen en gezangen, het Kerstfeest te vieren. »Dit — zoo lezen wij in het dagboek van een ooggetuige — was treffend en dwong

aller eerbied af: het geheele bivak kwam naar deze plechtigheid luisteren, en er werd niet één teeken van bespotting gehoord".

Dergelijke aanteekeningen verhoogen voor ons de waarde van des schrijvers werk, omdat zij ons een blik doen slaan in den aard der troepen, waarover wij in Indië te beschikken hebben. De Amboneesche soldaten, met hunne bekende militaire waarde en hunne gemoedelijke vroomheid, doen ons terugdenken aan de vervlogen tijden van Neêrland's grootheid ter zee.

Ter loops merken wij op, dat de schrijver het dagboek van een ooggetuige heeft aangehaald. Daaruit blijkt, dat hij ook van andere dan de officiëele gegevens heeft gebruik gemaakt. In de voorrede wordt dit trouwens ook gezegd: zooals te verwachten was, heeft de schrijver zijne stof uit alle beschikbare bronnen geput.

Uit het gebeurde op 9 Januari (blz. 295) is af te leiden dat men ook toen nog niet juist wist waar de Kraton lag. Hieruit volgt, naar onze meening, dat men de aanvoerders der eerste expeditie er ten onrechte een verwijt van heeft gemaakt, dat zij met de plaatselijke toestanden zoo weinig bekend zijn geweest.

Het medegedeelde op blz. 298 doet zien, dat, na de verovering van de missigit, niet dadelijk het plan is gevormd om den Kraton door omtrekking te nemen. Dat denkbeeld is eerst opgekomen nadat Toekoe Nek den 11[en] Januari den raad had gegeven, zich meester te maken van den zuidwestelijk van den Kraton gelegen Taman en de onzen daarna (19 Januari) den weg naar Longbatta gewezen had. Zelfs op laatstgenoemden datum hield de genie zich nog onledig met den aanleg van loopgraven tegenover het westerfront van den Kraton.

Het weder met kracht uitbreken van de cholera onder de troepen in de 2[e] helft van Januari 1874 — na aankomst der versterking van Padang — geeft den schrijver op blz. 323 aanleiding tot de bespreking der vraag, waaraan zulks was toe te schrijven, en hij waagt hiertoe een o. i. zeer aanneembare vooronderstelling, opdat in de toekomst nog meer voorzichtigheid betracht worde: »In de eerste dagen van onze vestiging op Poeloe Nassi is daar door de transportschepen dikwijls drinkwater gehaald, en wel, zooals ons door ooggetuigen is verzekerd, om zoo te zeggen in de onmiddellijke nabijheid der choleralijders. Dit is ook geschied door het bovenbedoelde transportschip" (dat de troepen van Padang naar Atjeh had overgebracht) »Het is daarom, naar het ons voorkomt, niet gewaagd om aan te nemen dat enkele — wellicht slechts een — waterleggers geïnfecteerd zijn geweest, en daardoor de kiem der cholera bewaard is gebleven".

Het XXIe en XXIIIe hoofdstuk behandelen uitvoerig de staatkundige gebeurtenissen na den val van den Kraton. Zij geven ons een duidelijk inzicht in de handelingen en plannen van den generaal van Swieten, en doen zien dat inderdaad voor diens daden goede motieven zijn aan te voeren. Dat die daden niet tot een goed einde hebben geleid, schijnt ons toe, in de eerste plaats te wijten te zijn aan het o. i. *ontijdig* vertrek van dien veldheer van het oorlogsterrein en diens vervanging door den kolonel Pel, die eene geheel andere zienswijze was toegedaan.

Opmerking verdient wat wij op blz. 355 lezen: »De opperbevelhebber heeft het later betreurd, dat hij in het toezeggen der gelden te voorzichtig geweest is. Inderdaad gelooven wij, vooral na den loop dien de oorlog later genomen heeft, dat *omkooping der hoofden* een uitstekend middel geweest ware om den tegenstand bij dezen, althans bij velen hunner, te overwinnen".

Het bekende échec-Romswinckel wordt o. a. in het laatste hoofdstuk (XXIV) verhaald. Men heeft aan dien tegenspoed — in den oorlog is de kans altijd wisselvallig — naar onze meening een te groot gewicht gehecht. De vragen, of de kolonel Pel den opperbevelhebber wel voldoende heeft ingelicht, of de opperbevelhebber de briefjes van kapitein Vervloet wel ontvangen had enz., zijn van belang voor de personen, doch niet voor de krijgsgeschiedenis, en de schrijver heeft o. i. wel gedaan, zich te bepalen tot de beschrijving van het gevecht en van de daarna door den generaal Van Swieten genomen beslissing; op die wijze werd het *fond* der zaak niet met nutteloze personenquaestiën vermengd.

Aan het slot van dit hoofdstuk treffen wij een opgaaf aan van het aantal militairen, gedurende de tweede expeditie overleden, gewond of geëvacueerd. Daaruit blijkt, dat het troepencijfer, dat gedurende dien veldtocht geheel of gedeeltelijk te Atjeh is aanwezig geweest, 385 officieren en 7889 minderen heeft bedragen.

Hiervan zijn gesneuveld of aan hunne

wonden overleden.	14	officieren	en	134	minderen.
overleden	14	»	»	890	»
gewond	65	»	»	699	»
geëvacueerd wegens ziekte of verwonding	52	»	»	1181	»

»Van het linkerhalf 3e, het linkerhalf 9e, en het linkerhalf 14e bataljon bedroeg het cijfer der gewonden nagenoeg een vierde van de sterkte." Dit bewijst wel, dat er gedurende den veldtocht van generaal Van Swieten goed gevochten is!

In een »Besluit" zegt de majoor Kielstra, dat hij zich heeft bepaald tot een zoo onpartijdig mogelijk overzicht van den loop der tweede expeditie, vooral omdat hij niet wilde »mededoen aan het afbreken van duur verworven reputatiën"; daarvoor »hebben de aanvoerders der tweede expeditie, zoowel in Atjeh als elders, te veel diensten aan Koning en Vaderland bewezen". Bij het zoo betreurenswaardig karakter, dat de verhouding tusschen die aanvoerders heeft aangenomen, is deze wijze van behandeling, naar het ons voorkomt, wel de verstandigste geweest. De heer Kielstra heeft haar zelf trouwens nog nader verdedigd in dit tijdschrift (blz. 456 van het Maartn°. van 1884).

Met de lofspraak op de wijze, waarop het Nederlandsch-Indisch leger gedurende de tweede expeditie tegen Atjeh zich heeft gedragen (blz. 380) zal ongetwijfeld ieder instemmen: »Hoe de gelederen ook werden gedund door vreeselijke ziekten, hoe velen ook vielen door 's vijands lood, steeds bleef de geest onder onze troepen uitmuntend;

bij alle gevechten moesten de aanvoerders van hen getuigen, dat zij hadden gewedijverd in zelfopoffering en dapperheid. Nederlanders zoowel als vreemdelingen, Europeanen zoowel als inlanders, streden als helden, en leverden bij vernieuwing het bewijs, dat het Nederlandsch-Indische leger voor geen ander leger ter wereld onderdoet in zelfverloochening, plichtsbetrachting en heldenmoed".

Aan het slot van het Eerste deel worden een aantal belangrijke — gedeeltelijk reeds bekende — officiëele bescheiden onder de »Bijlagen" medegedeeld. Wij treffen daaronder aan: het Londensch tractaat van 1824, het Atjeh-tractaat van 1857, het Siak-tractaat van 1858 en het Sumatra-tractaat van 1871; de instructie voor den heer F. N. Nieuwenhuijzen, Gouvernements-commissaris bij de eerste expeditie tegen Atjeh; de briefwisseling tusschen dezen en den Sultan gevoerd; het oorlogsmanifest; de »taktische aanbevelingen en wenken voor den tweeden veldtocht tegen Atjeh"; de instructie van den generaal Van Swieten; de door dezen veldheer uitgevaardigde »nota voor de brigade- en korpscommandanten; de door hem uitgevaardigde proclamatiën en de aan den Sultan gezonden brieven, eene uitvoerige beschrijving van den Kraton, zooals die in 1874 was, enz.

Onder Bijlage XXXIII treffen wij den brief aan van den generaal Van Swieten aan den Radja van Troemon, en daarin de 4e alinea: »Ik verzeker mijn vriend, dat dit niet onbeloond zal blijven, en dat zijn naam groot zal worden onder de radja's van Sumatra". Wij vestigen hierop de aandacht, want tot ons diep leedwezen moeten wij er bijvoegen, dat de Nederlandsche Regeering tot dusverre die toezegging van haren Regeeringscommissaris nog niet heeft vervuld.

—

Hiermede meenen wij onze aankondiging te kunnen eindigen. Eene critiek van den geleverden arbeid aan meer bevoegden overlatende, wenschen wij nog slechts te wijzen op het oordeel van den heer P. J. C. Robidé van der Aa, door dezen uitgesproken in de vergadering van het Indisch Genootschap van 7 November 1883. Deze bracht den majoor Kielstra een woord van hulde »voor het zoo buitengewoon verdienstelijk geschrift, waarmede hij de Nederlandsche letterkunde verrijkt heeft: zijne beschrijving van den Atjeh-oorlog, waarvan thans het eerste deel is voltooid...... Daarom moet het ieder rechtgeaard Nederlander genoegen doen, dat de heer Kielstra ons een geschrift leverde waarin, met onthouding van persoonlijke critiek, de feiten zoo duidelijk zijn uiteengezet, dat ieder nu zelf omtrent den loop van den Atjeh-oorlog een op juiste gegevens gegrond oordeel kan vellen".

En de voorzitter van genoemd genootschap, de heer Mr. W. K. Baron van Dedem, getuigde dat de heer Kielstra »door zijn verdienstelijk werk over Atjeh niet-alleen den waarborg heeft gegeven van degelijkheid, maar ook getoond heeft een volkomen onpartijdig standpunt te kunnen innemen".

Met de aanhaling van beider woorden meenen wij genoeg te heb-

ben gezegd tot aanbeveling van een werk, dat niet onverschillig mag zijn aan allen, die belangstellen in de handhaving, uitbreiding en bevestiging van ons gezag in Indië.

W.

De Atjeh-quaestie in het Indisch Genootschap. Overdruk uit het Indisch Militair Tijdschrift n°. 2 van 1884. Uitgave van G. Kolff & C°.

In mijne voordracht over de Atjeh-quaestie (Ind. Gids van December 1883) uitte ik den wensch dat mijne beschouwingen, bestreden wordende, aanleiding zouden geven tot vruchtbare discussiën.

Ik meende er mij daarom over te moeten verheugen, dat zij door den heer H. A. A. N(iclou) werden besproken in het Indisch Militair Tijdschrift. Doch, — ik mag het niet ontkennen — des te grooter was mijne teleurstelling, toen ik het in hoofde dezes genoemde opstel gelezen had.

Daar heb ik nu in mijne voordracht er telkens, op grond der ondervinding, op gewezen dat *elke overhaasting nadeelig is;* deze les liep, zooals de heer Robidé van der Aa zeide, als een doorloopende draad door mijne verhandeling. En wat geschiedt? De heer Niclou wacht mijn voordracht zelfs niet af om mij te bestrijden; zoodra hij eenige »onderling nog al verschillende" overzichten van die voordracht uit de dagbladen gelezen had, greep hij naar zijn pen, voor een goed gedeelte om te weerleggen hetgeen ik òf niet, òf anders gezegd had.

Men zal mij toestemmen, dat op deze wijze een discussie vrij onvruchtbaar wordt. Wilde ik de ongegrondheid aantoonen van verscheidene der bezwaren van den heer N., dan zou ik een aantal volzinnen uit mijne voordracht moeten overschrijven, — natuurlijk tot verveling der lezers, die haar reeds eenmaal onder de oogen hebben gehad. Wanneer de heer N. mijne voordracht en ook het reeds verschenen gedeelte mijner »Beschrijving van den Atjeh-oorlog" eens kalm naleest, zal hij daarin veel opgehelderd vinden wat hem nu duister was, o. a. waarom ik den oorlog (*bij hetgeen men in* 1873 *wist of vreezen moest)* wel gerechtvaardigd achtte en waarom ik zeide dat wij voor dien oorlog niet gereed waren.

Gedane zaken nemen geen keer, en daarom helpt napleiten weinig. Wat zou er gebeurd zijn, vraagt de heer N., als wij beter op de hoogte waren geweest...... Is dat niet een bewijs dat wij tot den oorlog niet genoeg voorbereid, dat wij daarvoor niet gereed waren? Dat wij soldaten genoeg beschikbaar hadden voor eene overzeesche expeditie, — dit is nooit ontkend; doch indien de marine niet in zoo *treurigen* toestand verkeerd had (woorden van den Gouverneur-Generaal Loudon), was de geheele expeditie der landmacht vermoedelijk onnoodig geweest; en indien wij »niet zoo geheel onbekend waren

geweest met het terrein, waarop oorlog moest worden gevoerd en met den vijand dien wij tegenover ons zouden vinden", indien onze troepen behoorlijk bewapend waren geweest, dan hadden onze kansen toch zeker gunstiger gestaan?

Wat ik — naar de meening des heeren N. — zou gezegd hebben over de proclamatie van den generaal Van Swieten van 12 Februari 1874, geeft aanleiding tot eenige bladzijden druks, die ongeveer geheel achterwege hadden kunnen blijven wanneer mijne voordracht eerst gelezen was. Ik heb die proclamatie niet afgekeurd; integendeel, ik heb gezegd dat voor hare uitvaardiging goede redenen waren; ik toonde die redenen aan en voegde er bij: *natuurlijk, en dat is ook uit andere omstandigheden duidelijk* (hierbij dacht ik zoowel aan de latere handelingen als aan de latere proclamatiën van den generaal Van Swieten) *dacht de generaal er niet aan, dadelijk en feitelijk te besturen.*

Wanneer nu de heer N. meent, tegen mij, den handschoen voor den generaal v. S. te moeten opnemen, — dan vecht hij toch inderdaad tegen windmolens! Ik heb waarlijk den generaal Van Swieten niet verantwoordelijk gesteld voor de later uit zijne woorden getrokken gevolgtrekkingen, toen ik op het boven aangehaalde liet volgen dat ik, *in het licht der latere gebeurtenissen*, de uitvaardiging der proclamatie meende te moeten betreuren omdat de voorstanders der agressieve politiek zich, al was het tegen de bedoeling des generaals, op diens proclamatie konden beroepen.

Dit is niet geschied, meent de heer N, en om zulks aan te toonen haalt hij eenige dagblad-artikelen en brochures aan, waarvan de schrijvers zich niet op de proclamatie hebben beroepen, maar hun eigen oordeel uitspraken. Is dat nu een bewijs? Ik zoude daartegenover kunnen aanhalen, wat de generaal Meijer, die chef van den staf bij generaal Pel is geweest, schrijft op blz. XV en XVI zijner inleiding; wat de »belangstellende patriot" schreef op blz. 184 en 185 zijner brochure over koloniale geldverspillingen, op een artikel in »Het Vaderland" van 11 Oct. 1883, enz.

Doch dergelijk geschrijf zou ons weinig verder brengen. Liever trek ik mijne gevolgtrekkingen uit de *feiten;* verscheidene, die mij bekend, maar van minder belang waren, heb ik verzwegen, maar één heb ik aangehaald: de geschiedenis der onderhandelingen met den Habib. Daaruit blijkt wel, dat de Indische Regeering de aanvaarding onzer souvereiniteit over Groot-Atjeh als ernstig gemeend beschouwde en niets wilde doen wat aan die souvereiniteit een minder krachtig karakter kon geven.

De heer N. geeft ons geen fraai beeld van den generaal Pel; volgens hem zou deze veldheer geen weerstand hebben kunnen bieden aan den drang tot verlaten van het stelsel van den generaal van Swieten, door »een regen van geschriften en dagbladartikelen" uitgeoefend. Hij heeft, dit nederschrijvende, te goeder trouw dezelfde fout begaan als zij, die eenige jaren geleden vermeenden dat generaal Pel gedurende zijn verblijf te Batavia in 1875 was »omgepraat geworden".

Zij hebben, dit schrijvende, den generaal Pel niet gekend en kenden de geschiedenis niet voldoende nauwkeurig. Ik ben, voor de samenstelling mijner beschrijving van den Atjeh-oorlog, verplicht geweest, zoowel de officiëele bronnen te bestudeeren als, langs particulieren weg, verdere gegevens te verzamelen; en op grond van wat ik nu weet, durf ik als mijne volle overtuiging verklaren, dat generaal Pel volstrekt de man niet was om zich te laten ompraten of, door brochures of couranten-artikelen, van de eens aangenomen gedragslijn af te wijken. Het is geen geheim meer, dat de generaal reeds vóór het einde der tweede expeditie, aan zijne vertrouwden te kennen gaf, de inzichten van generaal van Swieten niet te deelen; en toen hij-zelf het bevel had aanvaard, deed hij wat *hij* noodig achtte. Het achterlaadgeschut kwam terug, de troepenmacht werd successievelijk uitgebreid, vele posten werden opgericht, enz. De Indische Regeering en het legerbestuur lieten hem zijn gang gaan; en wanneer de heer N. dit ontkent of betwijfelt, dan bewijst dit slechts dat hij niet achter de schermen heeft gezien. Zij, die hiertoe wel in de gelegenheid zijn geweest, weten dat men te Batavia nu en dan, maar zonder succes, aanmerkingen op Pel's stelsel maakte en inlichtingen vroeg, doch door deze, zooals men het noemt, met een kluitje in 't riet werd gestuurd. En wel verre van »omgepraat" te worden, heeft hij in 1875 tijdens zijn verblijf op Java, legerbestuur en Regeering voor zijne verdere plannen weten te winnen.

De heer N. meent dat men in het laatst van 1874 in de hooge regeeringskringen te Batavia »waarschijnlijk in de toekomst zag", toen men met nadruk aandrong op de terugzending van een gedeelte der troepenmacht. Och neen, aan de toekomst van Atjeh werd niet bijzonder gedacht; maar alleen aan de onmogelijkheid, dat het Indische leger in staat zou zijn steeds zooveel soldaten voor Atjeh te geven. Op blz. 75 van het Tweede deel mijner »Beschrijving van den Atjeh-oorlog" kan de heer N. dit gedétailleerd nalezen. Men was — dit is althans mijn indruk — wel genegen alles te doen wat generaal Pel verlangde, maar vreesde alleen voor te groote uitputting onzer legermacht.

De heer N. is vindingrijk in onderstellingen. De Indische Regeering wilde zich niet inlaten met »dien geslepen intrigant" (den Habib), en eischte volledige onderwerping in plaats van onderhandelingen. Dat komt, meent de heer N., omdat er toen reeds zooveel gesproken en geschreven was over de rijksdaalders van generaal van Swieten en over het gemak waarmede Atjeh met geweld kon worden ten onder gebracht, dat de Regeering wel moest terugdeinzen voor het aanwenden van het argument »irrésistible". Wat een zwakke Regeering — zou men zeggen — die, terwijl zoowel generaal Pel als legerbestuur de zaken op Atjeh vrij zwaar blijven inzien, de aangeboden middelen om tot een vergelijk te komen afwijst op grond van courantenpraatjes en vlugschriften! Doch ik ben zeker, dat die meening des heeren N. volstrekt *allen grond* mist. De zaak was eenvoudig dat de Regeering, in de eerste plaats, den Habib *niet vertrouwde*, en, in de tweede plaats, geen heil zag in de herstelling

van het Sultanaat. Dit kan men nu, in 1884 oordeelende, wel bejammeren, maar het is, naar mijne meening, niet geoorloofd naast deze motieven nog andere, van zwakheid getuigende, uit te denken.

De heer N. hecht *veel te veel* waarde aan dagblad-correspondentiën en brochures. Hij dicht aan deze een gezag toe dat zij niet kunnen bezitten; verzamelt ze trouw, verwijt mij dat ik niet alle Indische dagbladen bijhoud, en begrijpt de verklaringen van bekende personen niet, wanneer ze niet kloppen met hetgeen in de courant door een of ander anonymus geschreven is.

Wanneer ik mededeel wat ik zelf gezien heb gedurende mijn verblijf in Atjeh in 1880 en 1881, dan word ik onthaald op eene serie aanhalingen uit een dagblad, waarin destijds, naar men zeide, een bediende uit een toko op Gedah geregeld correspondentiën schreef. In Atjeh lazen wij die correspondentiën trouw, en we vermaakten er ons mede omdat ze altijd het bewijs leverden dat de schrijver — daargelaten nu wie hij was — wel een beetje, zooals een liefhebber van spreekwoorden zeide »de haan had hooren kraaien, maar nooit recht wist waar de klepel hing [1])". Wanneer de legercommandant, generaal Boumeester, na plaatselijke aanschouwing, iets verklaart, wordt gevraagd hoe dat klopt met de mededeelingen van een anonymus in de Sumatra-courant. Wanneer ik spreek van »zekere patrouille-order van 1881", dan wordt gezegd dat ik zeker nooit geïnformeerd heb »hoe dat stuk in de wereld is gekomen". Wat de Heer N. daarmede bedoelt, begrijp ik niet goed; maar dit is zeker, dat ik van die patrouille-order meer weet dan hij; niet alleen ken ik de daarover gevoerde correspondentie, maar toen zij gevoerd werd logeerde ik te Atjeh bij den kolonel Haus, en men kan wel begrijpen dat ik de quaestie toen lang en breed met dezen hoofdofficier besproken heb.

De heer N., alle berichten vergaderende en door *zijn* bril lezende, mist evenwel die algemeene kennis der Atjehsche toestanden, die noodig is om tot onpartijdig oordeelen in staat te zijn; eene algemeene kennis, die slechts te verkrijgen is door plaatselijke waarneming en door nauwkeurige, onbevooroordeelde bestudeering der geschiedenis.

Zulks blijkt o. a. uit hetgeen hij, op gezag van den gepensioneerden kolonel Diepenbroek, mededeelt over Toekoe Lampasej, die ons voorwaarts dringen zou hebben afgekeurd, terwijl deze, N. B., de herstelling van zijn gezag in de IV Moekims geheel aan ons »voorwaarts dringen" te danken had!

Nog sterker blijkt dat uit zijne afkeuring der linie van étapenposten in de XXII Moekims. Ik heb in mijne voordracht gezegd, dat die posten noodig waren om »bij verder verzet, in den kortstmogelijken tijd te kunnen komen waar wij wezen moesten". »Arm leger", zegt nu de heer N. »is het zoover met u gekomen, dat gij niet zoudt kunnen terugkeeren waar gij eens geweest zijt, zonder

[1]) Dezelfde liefhebber zei ook: »Als het kalf gedronken heeft, dempt men de put", en »Veel honden is des jagers dood". Hij bleef, evenals bedoelde correspondent, aan klanken hangen zonder den zin te vatten.

van afstand tot afstand op een weg van een paar uur lang versterkte punten aan te treffen waar gij rust kunt houden?" Hij schijnt de posten dus te beschouwen als een soort van herbergen, en vergeten te zijn dat de generaal Van der Heyden, in *Juli* 1878 van Lambaroe oprukkende, door regens, door de zorg voor aanvoer van munitie en voeding en door 's vijands tegenstand zoozeer werd opgehouden, dat men eerst in *Maart* 1879 Indrapoeri kon bereiken. Nu wordt de weg van Lambaroe naar Indrapoeri door de étapenposten bewaakt en kunnen wij steeds dien afstand in enkele uren afleggen. Wanneer men in 1879 die posten niet had opgericht en eenvoudig weer teruggetrokken was, dan had men wellicht in 1880 weer van voren af aan kunnen beginnen en denzelfden veldtocht weder kunnen herhalen. Hoe dom, zou men dan terecht gezegd hebben, om niet te behouden wat men eens veroverd had!

Dat de heer N. niet voldoende op de hoogte is der Atjehsche toestanden om daarover mede te spreken — hij duide het mij niet ten kwade indien ik ronduit mijne meening zeg — is na te gaan uit hetgeen hij zegt over het in 1880 zoo uitgebreid gebruik van Atjehsche koelies. Mijn voorganger was, evenzeer als ik, een tegenstander van het zoo kostbare koeliekorps, maar hij kon er niet buiten omdat hij niet op andere wijze in de behoefte aan werkkrachten kon voorzien. De eerste maanden van mijn verblijf op Atjeh (na 1 Februari 1880) kwam daarin, hoeveel moeite ik er ook voor deed, weinig verandering, maar langzamerhand werd de toestand beter en eindelijk kon, in October 1880, het koeliekorps worden ontbeerd. Ik maak uit deze geschiedenis op, dat de pacificatie vorderingen maakte; de Atjehers, in 1879 en in 't begin van 1880 nog nagenoeg geheel onwillig om bij ons te komen werken, kwamen tegen het einde des jaars in voldoenden getale op, zoodat ik zelfs 1200 kon krijgen toen ik ze noodig had.

Dat beteekent niets, zegt de heer N.; uit mijn verhaal blijkt slechts dat het koeliekorps reeds vroeger had kunnen worden ontbeerd; want.... in een dagbladartikel van *Mei* 1881 wordt gezegd dat men voor geld zooveel Atjehers kan krijgen als men wil. De aanhaling van het dagbladartikel was vrij onnoodig, want wat daarin verhaald werd was, zooals uit het boven medegedeelde blijkt, sedert het laatst van 1880 bekend. Doch dat het koeliekorps vroeger had kunnen worden ontbeerd, dat spreek ik *pertinent* tegen. Mijn voorganger deed, ik ben daarvan overtuigd, evenveel moeite als ik om Atjehsche koelies te krijgen, doch had weinig succes; de Atjehers wilden nog niet.

»Leerde men niet, toen de nood dwong, roeien met de riemen welke men had", vraagt de heer N. Maar er is geen nood geweest! Ik dankte de koelies af van het koeliekorps, naarmate ik ze missen kon; de overgang had zeer geleidelijk plaats, en wanneer geene Atjehsche koelies hadden willen werken bij de genie, dan zou het koeliekorps, hoe kostbaar dan ook, behouden zijn gebleven of — als er genoeg dwangarbeiders beschikbaar waren geweest — door dezen vervangen zijn.

»Behalve dat, hadden de Atjehers niet zelf belang bij het herstel der beschadigde wegen en dijken", vraagt de heer N. verder. Ik antwoord: ja, omdat zij er een daggeld aan verdienden, maar anders niet. Wat konden hun de dijken van onze établissementen, de wegen nabij en tusschen deze, ja zelfs de spoorbaan schelen? Immers niets! En met zijne vraag bewijst de heer N. alweder zijne totale onbekendheid met de plaatselijke toestanden.

Hetzelfde is het geval met de onderstelling, dat de wachthuizen te Tonga, Lamprit enz. zijn opgeheven, om de kans te ontloopen van op een goeden dag het lot te ondergaan van de bezetting van het blokhuis bij Passar Bakarion. Als de schrijver dit blokhuis en de evenbedoelde wachthuizen gezien had, zou hij zijne onderstelling niet hebben uitgesproken.

Met het bovenstaande meen ik genoeg gezegd te hebben om mijne conclusie te wettigen, dat de critiek des heeren N. den oppervlakkigen lezer op een dwaalspoor kan brengen, maar niet geschikt is om den weg te helpen aanwijzen die voortaan ten opzichte van Atjeh dient bewandeld te worden. Ik geef gaarne mijne opinie omtrent de Atjeh-quaestie voor beter, — maar, alvorens van dwaling overtuigd te zijn, wacht ik betere argumenten af dan dezulke die, zonder voldoende kennis van plaatselijke toestanden en van de geschiedenis, door *anonymi* in dagblad-artikelen worden geleverd. Uit dit arsenaal kan men voor elke opinie wapens verzamelen, maar aan den hiermede te voeren strijd wensch ik niet mede te doen.

E. B. KIELSTRA.

NIEUWE UITGAVEN

IN NEDERLAND EN NEDERLANDSCH-INDIË.

Balen (J. Hendrik van), De verovering van Jacatra en de stichting van Batavia door Jan Pietersz. Coen. (Dl. X van de Nederlanders in Oost en West, te water en te land). Amsterdam, Jan Leendertz. 1884. 8°. (172 blz. met 4 platen). Ingen. *f* 1.60, geb. *f* 1.90.

Bode (J. de), Nieuwe handleiding om de Maleische taal door zelfonderricht spoedig te leeren lezen, schrijven en spreken. Volgens de spelling van H. Von de Wall. Met twee gelithographeerde schrijfvoorbeelden. Amsterdam, P. N. Van Kampen & Zoon. 1884. 8°.

Eeden (F. W. van), De Koloniën op de Internationale Tentoonstelling te Amsterdam in 1883. Haarlem, De Erven Loosjes. 1884. 8°. (VIII en 110 blz.) *f* 1.00.

Groot (J. J. M. de), Buddhist Masses for the dead at Amoy. Reprinted from »vol. II des Travaux de la 6e session du Congrès international des Orientalistes à Leide". Leyde, E. J. Brill. 1884. 8°.

Handelskaart van Nederlandsch-Indië met aanwijzingen en statistische gegevens. Leiden, E. J. Brill. 1884. 8°. (49 blz. met 1 uitslaande kaart). *f* 0.75.

Hoe worden onze maritieme middelen in Nederlandsch-Indië door Regeering en Vertegenwoordiging besproken bij de behandeling der Staatsbegrooting over het dienstjaar 1884? 's Gravenhage, Gebr. Belinfante. 1884. 8°. (54 blz.) *f* 0.40.

Jaarboekje der Indologische Vereeniging voor het jaar 1884. Delft, A. Fels. 1884. 8°. *f* 1.25.

Oost-Indië (Nederlandsch) en het Nederlandsche Zendelinggenootschap. Toelichting tot de Gedachtenisplaat, uitgegeven bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan des Genootschaps. Derde stukje. Derde gedeelte. De Ambonsche eilanden, van 1800—1817. Rotterdam, M. Wyt en Zonen. 1884. 8°.

Obreen (A. L. H.), Algerië. Voordracht gehouden te Amsterdam den 12en Juli 1883. Leiden, E. J. Brill. 1884. 8°. (28 blz.) *f* 0.50.

Post- en Maillijst voor Semarang en omstreken. Semarang, P. Abr. Jansz. 1884. 4°. *f* 1.00 per drie maanden.

Verbeek (R. D. M.), Topographische en geologische beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8°.

Verslag van het Centraal Comité voor de Noodlijdenden door de Uitbarsting van Krakatau. Batavia, G. Kolff & Co. 1884. 8°. *f* 0.25; franco per post *f* 0.35.

IN HET BUITENLAND.

Courret (Ch.), A l'Est et à l'Ouest dans l'Océan Indien. Paris, A. Marescq. 1884. 8°. (avec une carte et douce dessins). fr. 5.

Edkins (Joseph), Religion in China. Containing a Brief Account of the Three Religions of the Chinese. (Trübner's Oriental Series). 3rd edition. London, Trübner. 1884. 8°. (pp. 276.) 7 s. 6 d.

Jooris (Joseph), Aperçu politique et économique sur les colonies Néerlandaises aux Indes Orientales. Bruxelles, C. Muquardt. Amsterdam, Feikama & Cie. 1884. 8°. *f* 1.40.

Lyall (Alfred C.), Asiatic studies religious and social. London, John Murray. 1884. 8°.

Matrone (La) du Pays de Soung. Les deux Jumelles (Contes chinois) avec une préface par E. Legrand. Paris, A. Lahure. 1884. 8°. *f* 13,75.

Muir (J.). Original Sanskrit Texts on the Origin and the History of the People of India. vol. 5. 3rd ed. London, Trübner. 1884. 8°. (pp. 470).

Seeley (J. R.), The expansion of England. Two courses of lectures. Leipzig, B. Tauchnitz. 1884. 8°.

Selections from the minutes and other official writings of the honourable Mountstuart Elphinstone, Governor of Bombay. With an introductory Memoir. Edited by George W. Forrest. London, Richard Bentley and Son. 1884. 8°.

Seydel (R.), Buddha und Christus. Breslau, S. Schottlaender. 1884. 8°.

Sinnett (A. P.), Esoteric Buddhisme. 3rd ed. London, Trübner. 1884. 8°. (pp. 226) 7 s. 6 d.

Titcomb (J. H.), Short chapters on Buddhism. Past and Present. London, Religious Tract Society. 1884. 8°. ƒ 1.95.

Wetenschap en Industrie.

BRAZILIË- EN JAVA-KOFFIE.

Wij hebben voor ons liggen het werk: »Le Brésil à l'Exposition Internationale d'Amsterdam, 1883" en vonden daarin nog al veel belangwekkends voor hen die bij de koffie belang hebben.

Aangezien niet iedereen in het bezit van dat werk is, dat te Lissabon werd uitgegeven, hebben wij gemeend velen er een dienst mede te bewijzen, door 't een en ander daaruit aan te teekenen, wat ons voorkwam nog al belangwekkend te zijn voor de koffieplanters en handelaren op Java.

De heer E. Lemos, Commissaire Délégué de la section Brésilienne à l'Exposition Internationale d'Amsterdam, 1883, zegt daarin het volgende:

»De koffiecultuur in Brazilië wordt gedreven in de provinciën Rio, Minas, St. Paulo, Espirito Santo, Bahia en Ceará.

Die provinciën hebben eene uitgestrektheid van 1½ millioen □ kilometers waarvan $^1/_{30}$ deel door de koffiecultuur wordt ingenomen.

In geheel Brazilië wordt de uitgestrektheid der gronden, voor den aanplant van koffie geschikt, op 2 millioen □ kilometers geschat.

De bevolking van Brazilië bedraagt bijna 10 millioen zielen en hare uitgestrektheid ruim $8^1/_4$ millioen □ kilometers, of 1,2 zielen per □ kilometer.

In de 5 bovengenoemde provinciën, die koffie planten, is de verhouding eenigszins beter, want haar zielental in verhouding tot hare uitgestrektheid in □ kilometers staat als 3 tot 1. $^1/_3$ der bevolking woont echter in de groote steden, zoodat voor het platteland slechts 2 zielen per □ kilometer overblijven.

De aanplantingen van koffie bevatten ongeveer een *milliard* heesters, waarvan 400 millioen kilo koffie of 7000000 picols worden geoogst.

Dat geeft dus op 1 kilometer = 20000 boomen, herleid in bouws van 500 □ roeden = 125 bouw, of 160 id. per bouw = 50 □ meters voor 1 boom!!

Later spreekt de heer Lemos van 918 boomen per hectare, wat er iets beter naar gelijkt: dan krijgt men 11 □ meters voor 1 boom, terwijl Java voor 1 boom gemiddeld niet meer dan 4 □ meters toestaat.

Wij veronderstellen dus, dat het *eerste* cijfer van 50000 □ kilometers, voor de koffiecultuur in de 5 koffieplantende provinciën *in gebruik*, minder juist is, en dat zulks zal moeten zijn, dat in die provinciën zooveel gronden aanwezig zijn *geschikt* voor die cultuur.

In ieder geval toch wordt door den grooten voorraad van gronden in Brazilië veel ruimer geplant, dan op Java; in Brazilië plant men op 1 bouw dus niet meer dan ± 750 boomen, terwijl op Java tot 2000 boomen per bouw geplant worden. Aanplant koffie in Brazilië dus = aanplant Liberia-koffie op Java. Meermalen heeft zich de vraag voorgedaan of het niet veel voordeeliger zou zijn, even goed in productie, als in werkkrachten en onderhoud om, 1°. minder aan te planten op 1 bouw, 2°. de aanplantingen niet zoo uitgebreid te maken. Het eerste zal gunstig werken op grooter product, het tweede op beter onderhoud, nauwkeuriger opzicht bij den pluk, zorgzamer bewerking van gronden, betere afwerking van het product, dus meer waarde hebbende koffie!

Wat de werkkrachten aangaat, waarover Brazilië te beschikken heeft, is het minder gunstig gesteld.

Toch als men den heer Van Rijckevorsel in zijne artikelen over Brazilië gelooven mag, dan had dat land 15 jaren geleden nog 1200000 slaven, terwijl het nu nog maar over 1000000 slaven te beschikken heeft. De van elders ingevoerde werkkrachten bedroegen niet meer dan het $^1/_{10}$ gedeelte van de verloren slaven.

Nemen wij nu aan dat duizend millioen boomen door een millioen slaven onderhouden moeten worden, dan heeft iedere slaaf duizend boomen voor zijn rekening, en dat er duizend millioen boomen moeten zijn is waar, want de productie is 7 millioen picols of $^7/_{10}$ kattie = ± ½ kilo per boom, terwijl Java op geen grooter cijfer dan $^1/_3$ kattie per boom bogen kan. In Brazilië wordt zeer veel door de planters en het Gouvernement gedaan voor verbetering en veredeling van het gewas, en om de kosten van productie en afvoer tot een minimum terug te brengen.

De belangrijke prijsvermindering der koffie gaf daartoe aanleiding.

De heer Lemos zegt daaromtrent: »De planters zagen hun belang in onderlinge besprekingen, waartoe in 't leven is geroepen een vaste dag 's jaars om te Rio de Janeiro bijeen te komen.

Honderden planters vereenigen zich daar, ieder monsters medebrengende van de verschillende door hem gekweekte koffieboonen.

Het Gouvernement achtte die vereenigingen zoo belangrijk, dat de Landbouw-minister daarbij tegenwoordig was.

Het Gouvernement deed alles wat maar in zijn vermogen was, om de planters tegemoet te komen, en werd daarin door de directiën van verschillende particuliere spoorweg-maatschappijen nagevolgd.

Brazilië heeft ongeveer 4000 kilometers spoorweg, voor het meerendeel in de koffieproduceerende districten, voor het grootste gedeelte Staats-eigendom.

Beginnende 1 Jan. 1883 werden de spoorvrachten voor afvoer van koffie verminderd voor een afstand van 100 kilometer met 10%,

voor afstanden van 100 tot 300 kilom. met 15 $^0/_0$ en boven de 300 kilometer met 25 $^0/_0$."

In Brazilië begrijpt men dus dat de koffieproductie dáár eene levensvraag is; voor Java niet minder; en wat doet het Gouvernement dáár in het belang der zaak?

Wij gaan voort met extraheeren uit het Journal do Commercio de Rio Janeiro van 9 Januari 1883, waarin opgenomen is het verslag over eenige types van vertoonde koffiesoorten op de plantersvergadering aldaar gehouden:

»De monsters zijn niet expresselijk vervaardigd, dus mooi gemaakt, maar voetstoots genomen uit den aanwezigen voorraad.

Twee monsters, geëxposeerd onder de benaming van Café Amarello de Botucatú door Mr. F. C. Ribeiro Guimaraës, het eene afkomstig van de plantage Paulicéa à Pirassununga, provincie St. Paulo, het andere geëxposeerd onder de benaming van Café Bourbon, afkomstig van de plantage van Mr. le Vicomte de Arcozello te Vassouras, Provincie Rio Janeiro, waren vooral der aandacht overwaard. De benaming van Café Bourbon is verkeerd, want *deze* koffie is gecroiseerd product van de gewone Braziliëkoffie en die van Yemen (moka), na de uitspraak van den eminenten botanist Dr. Luiz Barreto.

Deze buitengewone koffie bevat twee soorten van koffieboonen, een natuurwonder, toegeschreven aan de kruising van twee rassen. Hij is in 1871 ontdekt in de bosschen van Botucatu en onderworpen aan een chemische analyse, gemaakt in het Conservatoire des arts et métiers te Parijs door Dr. Péligot, onder de directie van generaal Achille Morin, waarbij is bevonden, dat ze een grooten rijkdom caféine bevat, en als behoorende tot die koffiesoorten uitmuntende in: arome-actif, bijzonder geschikt om vermengd te worden met andere minder sterke types. Mr. B. Domingues de Castro te St. Paulo heeft een monster geëxposeerd dat alle hoedanigheden bezit van aroma en uiterlijk aanzien van gewone Aden-koffie. In deze variëteit is dit monster waardig om genoemd te worden. Wij kunnen geen onderscheid zien tusschen deze koffie en de fameuse koffie van Kusma-Djebi Aden en de bergen van Beit el Takir, evenmin als wij onderscheid bespeuren tusschen deze variëteit en de koffie van Aden in Europa, aangevoerd onder de benaming van *Mokka.*

Al deze koffiesoorten worden echter nog overtroffen door de Maragogipe, geteeld door den Vicomte de Jaguary, en die buiten concurrentie geëxposeerd is.

De buitengewone grootte dezer boonen, hare schoone kleur (groenblauw) en uitmuntende fijne aroma schijnen aan deze koffie die zoo zeer bevoorrecht is, niet alleen de eerste plaats onder de Braziliëkoffie's te verzekeren, maar ook, naar 't oordeel van kenners, onder alle koffiesoorten van den aardbol. Men verzekert ons dat de smaak heerlijk is. Zij is geproefd door vele bevoegde beoordeelaars.

De ontdekking van deze prachtige variëteit is van zeer jongen datum.

De heer Chrisogono J. Fernandes, die ze gevonden heeft op zeer wilde struiken in de maagdelijke wouden van Maragogipe, Prov. Bahia, plantte er op zijne plantage eenige plantjes van, die hij opkweekte; hij heeft er slechts een klein monster van kunnen inzenden in 1875. Dit monster is bij toeval vermengd geraakt met een ander monster, maar de Vicomte de Jaguary heeft toch de grootte der boonen opgemerkt, waarvan hij zich zaad heeft weten te verschaffen voor zijn particulieren aanplant en voor l'Imperial Institut Flumuneuse d'agriculture, waarvan hij voorzitter was.

Van het zaad door dien exposant ingezonden en toevertrouwd aan de modelhoeve van het Instituut, heeft men vrij aanzienlijke hoeveelheden geoogst, die aan het etablissement veroorloofden, om in weinige jaren dertig duizend plantjes uit te deelen, buiten en behalve een groote hoeveelheid zaad.

De modelhoeve bezit veel van deze koffieboomen en een groote pépinière (kweekbedding) om voortdurend te kunnen uitdeelen. De Vicomte bezit reeds een aanplant van 6000 boomen en 120 duizend plantjes en heeft buitendien veel aan anderen medegedeeld; de Baron de Mesquita bezit op zijne plantage Paraîzo 1000 boomen en 100 duizend plantjes in zijne pépinières. Hij heeft het zich ten plicht gesteld, deze buitengewone soort zooveel mogelijk te verspreiden. Dr. Ch. Glas, directeur van de modelhoeve en bekwaam botanist, denkt dat deze koffie door hare bijzondere groeikracht en ontwikkeling, door de groote boon, door haar gewicht, regelmatigheid, aroma en smaak, zoo ook door hare bijzondere productiviteit. bestemd is om een der eerste plaatsen, misschien wel de eerste plaats in te nemen onder de meest gezochte koffiesoorten op alle wereldmarkten."

—

Wij zullen onze aanteekeningen besluiten met eenige cijfers, die ons belangrijk genoeg voorkomen om onder de algemeene aandacht te worden gebracht.

De koffieoogsten, voor zooverre die met eenige zekerheid te bepalen zijn, bedroegen in totaal over alle koffie-uitvoerende landen in

1880/81	9 719 000	picols.
1881/82	10 239 000	»
1882/83	11 094 000	»

tegen 1½ millioen picols in 1832 en 5 millioen in 1855, terwijl de getaxeerde oogst voor 1883/84, aan het cijfer van 1882/83 nog al belangrijk inferieur blijft. Brazilië, dat in 1882/83 6½ millioen picols aan de verschillende markten bracht, gelooft in 1883/84 niet meer dan 5½ mill. picols te zullen leveren, terwijl Java, dat 1366000 picols produceerde, in 1883/84 daaraan ongeveer gelijk zal blijven.

Het land der toekomst voor het verbruik van koffie is Noord-Amerika.

In	1878	was	het	verbruik	14	millioen	kilo.
»	1879	»	»	»	18	»	»
»	1880	»	»	»	17	»	»
»	1881	»	»	»	19	»	»

Het verbruik in '82 is nog niet officiëel bekend, maar mag gerust op 20 millioen kilo gesteld worden, en wanneer men de jaarlijksche groote toename van bevolking daar in aanmerking neemt, dan is het niet gewaagd, te stellen dat:

1883	noodig	zal	hebben	22	millioen	kilo,
1884	»	»	»	24	»	»
1885	»	»	»	26	»	»
1886	»	»	»	29	»	»
1887	»	»	»	33	»	»
1888	»	»	»	36	»	»

hetwelk gelijk is aan het tegenwoordige productiecijfer van Brazilië!

Wij houden de stelling voor goed verdedigbaar, dat Brazilië, in verband tot zijne afnemende werkkrachten, zijn hoogste productiecijfer bereikt heeft en eerder verminderen zal dan vermeerderen.

Evenzoo houden wij 't voor onbetwistbaar, dat bij het overal zoo sterk bestreden wordend verbruik, beter gezegd misbruik van sterken drank, het gebruik van koffie daarvoor hoe langer hoe meer zal in de plaats treden. Daarom zeggen wij den heer Lemos gaarne na: »il faut accroitre les débouchés plûtot que de restreindre la production".

De groote wanverhouding, die er bestaat tusschen het koffieverbruik in de verschillende Europeesche staten als ook in de Noord-Amerikaansche republiek, is ook een groot bewijs dat nog op verre na het maximum van verbruik niet bereikt is. Een meer uniforme belastingdruk op de koffie zou al zeer spoedig een grootere behoefte daaraan doen gevoelen.

In Nederland bestaat de grootste consumptie tegen de geringste belasting; daarop volgt België, dan Noord-Amerika, Zwitserland, Duitschland, Oostenrijk en eindelijk Frankrijk.

De hieronder volgende cijfers zullen het bovenstaande duidelijk maken:

Holland	verbruikt	8,12	kilo	per	ziel,
België	»	5,40	»	»	»
Noord-Amerika	»	3,50	»	»	»
Zwitserland	»	3,60	»	»	»
Duitschland	»	2,45	»	»	»
Oostenrijk	»	1,05	»	»	»
Frankrijk	»	1,46	»	»	»

Juist bij het schrijven van dit artikel lezen wij in een onzer bladen, dat in het Braziliaansch dagblad »Correïo Paulistano St. Paulo" een lezenswaard artikel voorkomt over de Java- en Brazilië-koffie-cultuur en handel.

Deze courant niet in ons bezit zijnde, kunnen wij daaruit niets overnemen, hetgeen wij anders gaarne deden, omdat er over dit belangrijk onderwerp — eene levensvraag voor Java — niet genoeg kan geschreven worden, en in onze taal openbaar gemaakt alles wat daarvan in de koffieproduceerende landen gezegd wordt.

Wij hebben daarom gemeend er op te moeten wijzen, opdat anderen, ons voetspoor volgende, en die in het bezit van dat dag-

blad zijn, daarvan òf translaten leveren (in Indische of Hollandsche tijdschriften — geen couranten — omdat deze meer verloren gaan, tijdschriften daarentegen meer behouden blijven), òf extracten geven kunnen.

Delft, Maart 1884.

HET NUT VAN DE ALANG-ALANG.

De *alang-alang (Imperata arundinacea* of *Saccharum Koenigii)* is een grassoort, welke op Java en de naburige eilanden, voornamelijk op sommige terreinen, van het heete zeestrand tot zeer hoog in het gebergte en zoowel op de schraalste als op de vruchtbaarste gronden groeit.

De bewering, door verscheidene personen geuit, dat de gronden, welke geheel of grootendeels met *alang-alang* begroeid zijn, niet voor de cultuur van koffie of thee deugen, is dan ook zeer verkeerd.

Het verschil in de groeiwijze en het voorkomen van de op slechten of vruchtbaren bodem groeiende *alang-alang* is echter hemelsbreed. Groeit dit gras op een schralen grond, welke bijv. uit vaste, roode klei bestaat, ijl en spichtig en heeft het hierop eene geelachtige kleur en eene hoogte van één à hoogstens één en halven Rijnlandschen voet, zoo groeit het op vette of *humus*rijke terreinen dicht in één, heeft het eene bepaald groene kleur en bereikt het eene hoogte van ongeveer 4 Rijnlandsche voeten en zelfs meer; zoodat men dan niet alleen moeite heeft er door heen te loopen, maar zelfs te rijden. Daar waar dit plaats heeft kan men verzekerd zijn van op een' bodem te gaan, welke, bij eene voldoende diepte der bovengrondlaag, voor zooverre zijne vruchtbaarheid aangaat, uitstekend geschikt is voor de cultuur van thee, koffie, cacao, enz. enz.

Indien men op dergelijke gronden niets of bijna niets anders dan zware *alang-alang* ziet, dan is zulks geenszins een bewijs dat die niet voor andere planten geschikt zijn, maar dient de afwezigheid hiervan daaraan geweten te worden dat de weelderig groeiende *alang-alang* hare ontwikkeling zeer belemmert en zelfs tegengaat. Terreinen, waarop niets anders groeien dan *alang-alang* en zulke planten, welke slechts op schrale gronden te vinden zijn, zijn bepaald slecht voor productieve koffie- en zelfs theeaanplantingen.

Op Java wordt de *alang-alang* slechts gebezigd tot dakbedekking der woningen van Inlanders, van schuren en van loodsen, en wel voor zooverre geene pannen of andere blaâren, zooals van de *nipah*- en *kiraï*-palmen (*Nipa fruticans* en *Sagus laevis*) en van de *tepoes* of *honjĕ (Curcuma)* te krijgen zijn.

De zich ver uitspreidende en vrij diepgaande *alangalang*-wortels worden dikwijls door de Inlanders gebezigd als geneesmiddel tegen

het steen. Ze worden daartoe op warm water afgetrokken, dat dan bij wijze van thee gedronken wordt. Sommige Inlanders, vooral de Djampangers, bezigen in plaats van *kapok* of wol van den *Eriodendrum anfractuosum* de witte, glinsterende, zijde-achtige bloempluimen van de *alang-alang* tot vulling hunner kussens, enz. Buffels, runderen, herten, reeën en andere dieren eten de jonge *alangalang* met graagte en zijn zeer belust op de pas uit den grond opschietende sprieten van deze grassoort.

In de in verschillende streken van Java voorkomende *alang-alang*-wildernissen houden de herten *(Cervus russa)* zich dan ook bij voorkeur op en menigmaal, ja zeer dikwijls, vindt de jager daarin ook wilde runderen *(Bos sundaïcus)*, reeën *(Cervus muntjac)*, rhinocerossen, wilde zwijnen *(Sus verrucosus* en *Sus vittatus)*, enz. enz.

Deze laatste voeden zich daar met de wortels der *alangalang* en om die voor den dag te halen, moeten ze den grond eenige duimen diep omwoelen, hetgeen ze ook doen bij het zoeken naar knolgewassen, insekten en wormen. De afgesneden blaâren der *alang-alang* kunnen zeer goed als groene bemesting aangewend worden door ze onder den grond te werken. Meermalen wordt dit in practijk gebracht en nog meer laat men ze maar op den grond rondom de koffieboomen strooien, om ze daar in verrotting te laten overgaan.

De op een terrein aanwezige *alang-alang* blijft zeer vele jaren daarop groeien, want deze grassoort bemest den grond, waarop zij zich ontwikkeld heeft, steeds met hare verdorrende en in rotting overgaande bladeren, zoodat deze weer voedsel verschaffen aan de op nieuw opgeschoten *alang-alang*. Het verdorren en uitschieten der *alang-alang* heeft gedurig plaats, maar in den drogen of Zuidoost moesson geschiedt het verdorren spoediger en het opschieten langzamer dan in den Noordwest- of regenmoesson. De verdorde bladeren vallen neer, verrotten door den regen en gaan van lieverlede in *humus* over, en 't is zoodoende dat de *alang-alang* den grond, waarop ze groeit, steeds bemest en langen tijd geschikt houdt voor hare ontwikkeling.

Daar dit gras weer aan den grond teruggeeft wat het daaruit voor zijn groei gehaald heeft, gaat de bewering dat het den bodem uitput, dan ook geenszins op.

Dit heeft ten minste niet plaats wanneer de *alang-alang* niet afgesneden wordt; maar maait men dit gras telkens, om het als dakbedekking of veevoer te bezigen, dan belet men in meerdere of mindere mate het bovenbedoelde natuurlijke proces van grondbemesting en in dit geval is het ook niet te verwonderen dat de grond, waarop het groeit, van lieverlede zal vermageren.

Dit geschiedt wellicht ook, maar zeker in mindere mate, wanneer men de *alang-alang* in brand steekt, want in dit geval blijft het verbrande gras als kool en asch op den grond liggen, zoodat deze toch meststoffen krijgt en gedeeltelijk terugbekomt wat dat gras daaruit gehaald heeft, en wel vooral als het in brand steken geschiedt, terwijl de *alang-alang* niet voldoende droog is, daar dan een groot gedeelte der bladeren, door de daarin aanwezige vochtdeelen, slechts

gedeeltelijk verbranden, maar toch dood gaan en in rotting overgaan.

Alang-alang is echter schadelijk in thee-, koffie- en andere aanplantingen, omdat ze voor een deel de in den grond zijnde bestanddeelen, welke tot voeding van het geplante moeten dienen, tot zich neemt en zich dus ontwikkelt ten koste van het geplante.

In de wijduitgestrekte *alang-alang*-wildernissen der afdeeling *Tjilangkahan* (residentie *Bantam)* en der *Djampang*-districten (Preanger-Regentschappen) houden de aldaar wonende Inlanders duizenden buffels, die zich hoofdzakelijk met dat gras voeden. Deze dieren, die door hunne grootte en welgedaanheid uitmunten, kunnen, gewoon als ze zijn om op kleigronden te gaan en zich met de hoogopschietende *alang-alang* te voeden, moeielijk op steenachtige wegen loopen en vermageren spoedig, wanneer ze in streken gebracht worden waar ze genoodzaakt zijn de korte grassoorten te eten.

Om die reden als trekvee op steenachtige wegen weinig gewild, worden ze gewoonlijk voor de slachtbank opgekocht.

Verscheidene *Djampangbuffels* hebben eene buitengewone groote vlucht, daar hunne lange horens in eene horizontale richting groeien en slechts aan de punten opwaarts gebogen zijn.

Buffels wier horens zoo lang zijn dat de afstand, tusschen de eene en de andere horenspits, 6 en zelfs meer Rijnlandsche voeten bedraagt, behooren in de *Djampangs* niet tot de groote zeldzaamheden. In die streken, welke ware wildernissen zijn, hetgeen door den naam aangeduid wordt, — want *Djampang* beteekent in het Sundaneesch wildernis, — leven de buffels in de uitgestrekte *alang-alang*velden, in kleinere of grootere kudden verdeeld, als 't ware in het wild, want dag en nacht brengen ze onder den blooten hemel door, zonder vastgebonden of in kralen opgesloten te worden; alleen diegenen onder hen, die werk moeten verrichten, hetzij ploegen, eggen of transportdienst doen, worden 's nachts in kralen of ook wel in groote kuilen, welke afgesloten kunnen worden, gehouden en zulks nog wel alleen gedurende den tijd, dat er voor hen te werken valt. Reist men 's avonds of 's nachts, hetzij te voet of te paard, bij maneschijn door die streken, waar ze hunne weigronden hebben, dan ziet men ze dikwijls troepsgewijs op den grond liggen en den nacht doorbrengen.

Daar echter in de door hen bewoonde streken zich vele tijgers (*Felis tigris*), panters (*Felis pardus*) en wilde honden (*Canis rutilans*) ophouden, zoo nemen ze de noodige voorzorgsmaatregelen om niet door die verscheurende dieren onverhoeds aangevallen te kunnen worden en zich met goed gevolg tegen hunne aanvallen te kunnen verdedigen.

Die maatregelen bestaan daarin dat de buffels dicht bij elkaar gaan liggen en wel zoodanig dat de kalveren en onvolwassenen zich in het centrum bevinden, waarom heen de wijfjes, die jongen hebben, zijn, terwijl de grootste en sterkste individus de buitenste van den troep uitmaken; zoodat ingeval deze aangevallen wordt de laatstbedoelden den vijand het hoofd bieden en de verdediging der zwakkere op zich nemen kunnen. Bovendien liggen niet al de grootste en sterkste individus, daar eenige staande de wacht houden en zeer op

hunne hoede zijn. Ze zien scherp uit, spitsen hunne ooren onophoudelijk ten einde elk hun verdacht toekomend geluid behoorlijk te kunnen opvangen en maken bovendien ook een goed gebruik van hunne fijne reukorganen. Bemerken ze onraad, dan waarschuwen ze hunne kameraden en in eenige oogenblikken is alle *hens (all hands)* op de been, gereed om het gevaar te ontwijken dan wel den aanval hunner vijanden af te wachten.

In de maanden Augustus, September en October, maar vooral gedurende de kentering, welke het invallen van den regenmoesson vooraf gaat, steken de Inlanders de *alang-alang-* en *glagah-* (*Saccharum spontaneum*)-velden in brand, en wel op zulk eene groote schaal, dat men over dag op verscheidene plaatsen der laaglanden en tot hoog in het gebergte groote, zware, min of meer donkere rookkolommen hoog ten hemel ziet stijgen, welke den dampkring heinde en verre met rook bezwangeren.

Stukken van verkoolde bladeren worden door de vlammen en de opstijgende hitte hoog in de lucht gedreven en verder door den wind verspreid, zoodat men ze menigmaal een paar palen van den brand ziet neervallen.

's Avonds en 's nachts leveren die branden, welke zich dikwijls honderden, ja duizenden meters ver uitbreiden, een prachtig gezicht op, daar de eenige meters hoog opstijgende vlammen een schoon effect maken tegen de donkere, zware rookkolommen. Men steekt de *alang-alang* en de *glagah* in brand om hun uitschieten bij de eerst vallende regens te bevorderen, ten einde voor de buffels spoediger nieuw voer te verschaffen.

Uit de wortels van die afgebrande grassoorten komen, na die regens, spoedig nieuwe blaâren te voorschijn, welke malsch en lichtgroen zijn en door de buffels, tamme en wilde runderen, herten en andere herkauwende dieren en zelfs paarden met veel graagte gegeten worden, en te meer is dit het geval omdat de op den bodem zijnde aschdeelen aan de opschietende *alang-alang-* en *glagah*sprieten zich hechten en daaraan eene ziltige smaak meêdeelen en alle herkauwers zijn verzot op zout.

In streken waar zich buffels, runderen herten, reeën, rhinoceerossen ophouden en waar zoutachtige bronnen zijn, kan men in hare nabijheid steeds die dieren aantreffen, daar ze op gezette tijden die bronnen komen bezoeken om daaruit te drinken.

»*Avis à messieurs les chasseurs d'en profiter.*"

Het verbranden van de genoemde grassoorten heeft ook ten doel het aanleggen van nieuwe aanplantingen en het verdrijven van wilde zwijnen, tijgers, wilde honden en slangen, die daarin zich schuil houden.

Hoe taai van leven de *alang-alang* ook is, zoo verdwijnt ze toch van dat terrein, dat steeds door eene groote kudde buffels of runderen betreden en afgegraasd wordt, terwijl dan andere, kortere grassoorten hare plaats innemen. Dit verschijnsel kan men op Java herhaaldelijk waarnemen op terreinen waarop vele buffels zijn.

Wordt door dat branden veel schadelijk gedierte verdreven en komt

een gedeelte daarvan zelfs om, tevens worden daardoor ook vele nuttige dieren verjaagd en gedood.

Onder de laatstbedoelde dieren moet men vooral rekenen kwartels, (*poejoe's* en *pepèko's*), die zich gaarne in de *alang-alang* ophouden en daarin broeien.

Een enkel woord nog over de *alang-alang* in verband met de papierfabricatie.

In het »Vaderland", dd. 4 Maart jl., kwam het volgende voor dat reeds een paar dagen te voren in de »Nieuwe Rotterdamsche Courant" te lezen was.

»Graspapier. De Fransche vakbladen vestigen de aandacht op het »aanwenden van gras voor de papierfabricatie. Het frissche in pap »veranderde gras levert zeer buigzame, zijdeachtige, lange en sterke »weefsels waärvan papier gemaäkt wordt, dat veel fijner en door»zichtiger is dan het door teekenaars gebruikte linnenpapier. Alle »grassoorten kunnen daarvoor gebruikt worden, alleen moeten ze nog »vóór het bloeien verzameld worden; men kan daarvoor oud en jong »gras nemen, als het maar niet dor is geworden. Volgens bereke»ning in Engeland gemaakt, levert een hectaar grasgrond gemiddeld »3075 kilogram papier."

In één der Bataviasche dagbladen van het begin van 1881 was ook een dergelijk bericht te lezen, waarschijnlijk overgenomen uit een in Engeland verschijnend week- of maandschrift.

Bekend is het, dat men van stroo, *bamboe* en *rameh*blaâren, boomschors en zelfs van hout papier kan vervaardigen en dat dit zelfs geschiedt, zoodat het dus geenszins te verwonderen is dat men er in geslaagd is om, met de tegenwoordige hulpmiddelen, welke de chemie en het fabriekwezen met zijne vernuftig uitgedachte machineriën aan de hand doen, heel fijn schrijf- of teekenpapier uit verschillende grassoorten te maken.

Is dit in Europa mogelijk, zoo kan men zulks op Java ook doen, en nu men daar, sedert een paar jaren, er aan denkt om papier en wel schrijfpapier te fabriceeren, is het waarschijnlijk niet ondienstig er op te wijzen dat men daartoe de op Java in zeer groote hoeveelheid voorkomende *alang-alang* kan bezigen.

De vezels van deze grassoort zijn zeer buigzaam, zijdeachtig en wit, langer en stellig even sterk en fijn als die van die grassoorten, welke in Engeland en Frankrijk voor de papierfabricatie gebezigd worden, zoodat het *alang-alang*papier zeker even goed als, zoo niet beter dan, het graspapier zal zijn.

Ofschoon een *bahoe* eene kleinere oppervlakte is dan een hectare, kan men met zekerheid zeggen dat, indien men in Engeland 3075 kilogrammen papier kan fabriceeren van het op één bunder grond groeiende gras, men op Java van de op één *bahoe* groeiende *alang-alang* nog veel meer papier kan verkrijgen, want het laatste gewas groeit het geheele jaar door, bereikt een veel grootere hoogte dan het Europeesche gras en kan meer keeren dan dit afgemaaid en geoogst worden. Indien het werkelijk ernst is om op Java papier te fabriceeren, dan is de aldaar in overvloed voorkomende *alang-alang* zeer zeker de meest daartoe voor de hand zijnde grondstof.

Op alle eenigszins vruchtbare gronden groeit deze grassoort schielijk en in groote hoeveelheid, zoodat ze op zijn minst genomen 4 keeren per jaar afgemaaid en geoogst kan worden.

Wie op Java papier wil fabriceeren, moet gronden aanvragen waarop in voldoende hoeveelheid *alang-alang* groeit en welke, met het oog op een gemakkelijk transport van materialen en van een spoedig vervoer van productie, in de nabijheid van een spoorwegstation of ten minste van een' goeden weg gelegen zijn.

Verder moet hij over genoegzaam water kunnen beschikken om zijn fabriek te drijven, want water is als werkkracht altijd voordeeliger dan stoom, alhoewel hierop meer te rekenen is, daar bij langdurige droogte wel eens watergebrek kan ontstaan.

Ten einde de gronden niet uit te putten door het herhaaldelijk oogsten der *alang-alang* en te beletten dat deze den bodem bemest, dient men dien te bemesten, door bijv. eens per jaar, het best gedurende den regenmoesson, dat gras behoorlijk hoog te laten opschieten, om het na afmaaiing over den bodem te strooien en daar in rotting te doen overgaan.

Ook zou men de hoog opgeschoten *alang-alang* eens per jaar, gedurende den regenmoesson, kunnen onderploegen. Hierdoor komen wel een massa wortels bloot en worden ze gedeeltelijk gebroken, maar ze zullen er niet te minder om uitloopen en nieuwe *alang-alang* voortbrengen, daar uit elke hunner geledingen een nieuwe scheut komt.

In Indië wordt zeer veel papier verbruikt, dat uit Europa en China ingevoerd wordt, zoodat een papierfabriek daar wel een winstgevende zaak moet zijn, vooral als men goedkoope en gemakkelijk te verkrijgen grondstof bezigt, en zeker is *alang-alang* de gemakkelijkst en goedkoopst te verkrijgen grondstof voor de papierfabricatie op Java.

Wilde men daar papier uit lompen fabriceeren, dan zou men daarmee wellicht *fiasco* maken, want de Inlanders dragen en bezitten heel weinig kleeren en dragen deze in den regel zeer af, voordat zij ze wegwerpen.

Lompen komen op Java betrekkelijk veel minder voor dan in Nederland, terwijl de transportkosten hier aanmerkelijk goedkooper zijn dan daar. Moest iemand op Java 1000 kilogrammen papier fabriceeren, dan zou hij de grondstof daartoe veel eerder en goedkooper uit *alang-alang* dan wel uit lompen verkrijgen. Deze zijn niet alleen walgelijk, maar dikwijls zelfs gevaarlijk voor de gezondheid der fabriekarbeiders van wege de daaraan klevende stoffen van besmettelijke ziekten; *alang-alang* daarentegen is een schoone en niet gevaarlijke grondstof voor papierfabricatie.

G. W. Couperus.

Schetsen uit de Geschiedenis der Vestiging van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië,

DOOR

R. VAN ECK.

I.

De oprichting van de Maatschappij van Verre en de eerste Zeetocht der Nederlanders naar Oost-Indië.

»Weinig vermoedde de trotsche en machtige vorst (Philips II) toen hij daar (in Mei 1581), vergezeld van zijn schrikverwekkenden veldheer, Lissabons straten in plechtigen optocht doortrok, dat in het gedrang van het volk, een blonde koopmansleerling uit het kettersche en oproerige Holland hem begluurde, die eenige jaren later een krachtigen eersten stoot zou helpen geven, om het nu verkregen gezag van Spanje over Oost-Indië te breken en omver te werpen."

Met deze woorden besluit de heer De Jonge in zijn bekend werk »De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië", zijn belangrijk overzicht van den Maleischen Archipel vóór de komst der Nederlanders aldaar. Het zij mij vergund daarmede deze mijne eerste schets te beginnen, omdat zij mij een geschikte gelegenheid aanbieden ter bespreking van de vraag, aan wie de eer toekomt van onzen landgenooten het eerst den weg naar het rijke tropenland gewezen te hebben. Zooals bekend is, werd tot hiertoe vrij algemeen *Cornelis Houtman* of *De Houtman* voor den man gehouden, die, na in Portugal de noodige kennis van Indië te hebben opgedaan, eenige Amsterdamsche kooplieden voor het plan wist te winnen om een directe vaart naar Indië rond Cabo de bonne Esperance in 't leven te roepen. Voor een goed deel steunt deze meening op de verklaring van *Valentijn*, in wiens belangrijk werk van dezen de Houtman o. a. gezegd wordt

dat hij »de voorname aandrijver tot dit werk en de ware grondvester van onzen handel en vaart op Indië" geweest is. Een later onderzoek heeft echter uitgemaakt, dat in deze aan onzen held te veel eer bewezen is. Immers, reeds vóór zijn optreden werden in ons vaderland personen aangetroffen die, waar anderen van hun »noordelijken doortocht" droomden, een reis langs den weg der Portugeezen tot een onderwerp van ernstige studie gemaakt hadden. Het is zelfs zoo goed als zeker, dat Houtman niet uit eigen beweging naar Lissabon vertrok, maar daarheen gezonden was door eenige Amsterdamsche kooplieden om, onder den schijn van handel te drijven »secreete informatie te nemen op het stuck van den Oost-Indischen en Moluckschen handel metten aancleven van dyen." Deze zending had plaats omstreeks de helft van 1592 en in 't begin van dat zelfde jaar was men ten onzent, door tusschenkomst van den geleerden predikant *Peter Plancius*, in 't bezit geraakt van vijf en twintig »partikuliere zeekaarten, bevattende alle de zeekusten van den ganschen eertbodem". Bovendien had *Bartholemeo de Lasso*, »cosmograaf en meester van de zeevaart des Konings van Spanje" aan gezegden predikant verkocht »de secreten van der Zeevaert van de Oost- ende West-Indiën, Africa, China ende andere diergelijke landen, inhoudende aanwysinghe van de eygenschappen der volken, vruchten ende waren of koopmanschappen". Eindelijk mag niet worden vergeten het groot aandeel dat de boven in het bericht van De Jonge bedoelde »blonde koopmansleerling" in deze zaak heeft gehad. Vele lezers zullen reeds begrepen hebben dat hiermede onze landgenoot *Jan Huijghen van Linschoten* bedoeld was, welke koene en voor dien tijd gansch niet onbekwame reiziger kort na 's konings intocht in Lissabon, in 't gevolg van den Aartsbisschop van Indië, een reis naar *Goa* maakte en na zijn terugkomst in het vaderland — September 1592 — eerst door mondelinge mededeelingen en straks door de uitgave van zijn »Itinerario, voyage ofte schipvaert naar Oost ofte Portugaels Indiën" evenals van zijn »Reys-gheschrift van de navigatien der Portugaloyser in Orienten", meer dan anderen er toe heeft bijgedragen om onzen voorvaderen den weg naar het nieuwe land van belofte aan te wijzen.

Intusschen schijnt Cornelis de Houtman zich zoo goed van de hem opgedragen taak gekweten te hebben, dat, toen eindelijk »naer verscheyden ende veele communicatien resolutie genomen was de navigatie ende handelingen in den name des Heere te beginnen", de oprichters van de *Maatschappij van Verre* niet aarzelen aan hem voor een belangrijk deel de leiding van den eersten tocht naar Indië toe te vertrouwen. Hem werd namelijk de betrekking van »oppersten Com-

miers" opgedragen, in welke hoedanigheid hij aan boord het handelsbelang der Maatschappij vertegenwoordigde.

En wie waren nu de Nederlanders die, na zich behoorlijk op de hoogte gesteld te hebben, den moed bezaten hun geld te steken in een onderneming, die in meer dan één opzicht een gevaarlijke en kostbare onderneming heeten mocht? Hunne namen zijn gelukkig bewaard gebleven en onze lezers zullen er ons dankbaar voor zijn als wij ze ook hier afschrijven. Het waren *Hendrick Hudde*, *Reynier Pauw*. *Pieter Hasselaer*, *Jan Kaerel*, *Jan Poppen*, *Heyndrick Buyck*, *Derck van Os*. *Syvert Pieters Sem* en *Arent ten Grotenhuys*. In een door hen bij de Staten van Holland en West-Friesland en Z. Exc. Graaf Maurits van Nassau ingediend verzoekschrift, verklaren zij niet alleen gelet te hebben »opt voordeel ende de prouffyten, die sy supplianten uyt de voors. voorgenomen reyse souden hebben te verwachten" maar ook op de belangen van het land »ende op 't offbreeck ende de schade, die de Coninck van Spaingien onsen algemeynen vyandt daer deur soude comen te lyden". Op grond van dit laatste vooral roepen zij de hulp en bescherming in van de landsregeering, en hopen dat men er toe zal kunnen besluiten hun »supplianten by forme van leeninge te assisteren met vier halve canons. ofte min ofte meerder tot de goede geliefte ende directie" van Zijne Princelijke Excellentie. De uitgeruste vloot was van alles behoorlijk voorzien; alleen ontbrak nog eenig »swaer geschut", waarvan de onmisbaarheid bij zeegevechten nog onlangs gebleken was. Gelukkig voor de toekomst van ons vaderland, hadden de machthebbenden in den lande een open oog voor de groote finantieele en politieke voordeelen, die de onderneming beloofde. Reeds had de Stadhouder bij gelegenheid van zijn bezoek aan Amsterdam een bewijs van belangstelling gegeven, door een der op stapel liggende vaartuigen »te vereeren metten wytberoemden naeme van Z.Excellentie". Ook in andere opzichten trachtte Maurits het plan van de Amsterdamsche »poorters" in de hand te werken. en 't was zeker wel voornamelijk door zijn toedoen, dat de Staten, bij resolutie van den 9en September 1594, den »commissaris van de amunitien" opdroegen om de kleine vloot »by leeninge met twee halve canons ofte twee drielinge te assisteeren". Eindelijk behaagde het den Prins, in diens kwaliteit van »Admirael van der Zee" eene ordonnantie voor de uit te rusten schepen vast te stellen, die uit 31 Artikelen was saamgesteld en voor al de opvarenden verbindend zijn zou. Een paar van de daarin voorkomende bepalingen mogen hier, ook ter kenschetsing van den toenmaligen geest. eene plaats vinden.

Art. I.

Soo wanneer des morgens ende des avonds van ymandt daartoe gecommitteerd, de gebeden gesproocken oft Goodes woort gelesen wordt, sal een yder hem schicken om tselffde met eerbiedinghe reverentelyck te aanhooren, biddende Godt den Almachtigen om Zijne gracie ende genade, dat Hy dat geselschap wil tot een geleytsman weesen, opdat de voorgenomen reyse mach voorspoedelijck volbracht worden ende wat andersins een yder tot zalicheyt is dienende.

Ende soo ymandt absenteerde, ten ware met consent, als dat teecken wordt gedaen, die zal voor de mast van syn quartier geleerst worden.

Art. II.

Ende soo wie den name des Heeren ydelyck misbruyct, tzy met vloecken, sweeren oft lasteren, die zal geleerst worden.

Art. VII.

Ende alsoo door dobbelen ende speelen veel ongelucks is voortcomende, zal niemandt eenige dobbelsteenen, caertspelen oft andere instrumenten daertoe dienstich mogen gebruycken, op pene van geleerst te worden, ten ware yets toegelaten worde tot tytcortingh.

Art. X.

So wanneer ten tyde van noot, die trompet wordt gesteecken, zal een yder terstond voortcomen, op lijffstraffe, ende alle diligentie doen om hem te stellen tot defentie, onder zijn quartiermeesters om alsoo met goede ordre den vyandt te resisteren, onder expresse beloftenisse dat die gequeste met goede middelen van chyrurgyns zullen gecureert worden naer behooren. Ende zoo ymant mochte verminct, verwont ofte andersins van zijn gesontheyt berooft werden, die sall achtervolghende de zeerechten daeraff voldaen worden tot discretie van goede mannen, waervoor, gelyck oock voor de maentgelden, een yder heeft tot onderpant zijn respective schip ende goet, vuytgezondert alleene t' metalen geschut, tgemeene landt toebehoorende.

Art. XV.

Niemandt sall vermogen eenige victualie, als visch, vleys, caes, broot over boort te werpen, onder voorgheven van niet goet te weesen, dan met advys van den schipper tot wiens kennisse het sall staen, oft de victualie goet ende eetbaer is ofte niet, op pene van geleerst te worden oft gekielt, naer gelegentheyt van der zaecke.

Art. XX.

Ende op datter deur stanck geen sieckten ontsteecken, sullen alle quartieren des morgens de schepen reynigen ende waschen buyten ende binnen, ende niemandt sall mogen syn gevoech doen, noch syn water loosen binnen den scheepen, anders dan ter plaatse die daertoe is geordonneert. Oock zal niemandt syn clederen nat gemaakt hebbende, deselve zonder uyt te trappen ende wel te drooghen int schip mogen werpen op pene van gebritst te worden naer gelegentheyt van der zaecke.

En zoo kon dan aan het rijpelijk overlegd plan uitvoering gegeven worden. Dat onze bedachtzame voorvaderen, waar zij eenmaal van de deugdelijkheid eener zaak overtuigd waren, ook snel wisten te handelen, blijkt uit de omstandigheid, dat de vier voor den eer-

sten tocht bestemde schepen — *Mauritius, Hollandia* of *Hollandsche Leeuw, Amsterdam* en het advies-jacht *het Duifken* — in Mei 1594 op stapel gezet, reeds den 10^{den} Maart van het volgende jaar behoorlijk uitgerust naar Texel konden vertrekken. Volgens een straks door ons nader te noemen reisverhaal, hadden twee van bedoelde vaartuigen een inhoud van 230 lasten, terwijl het derde 120 en de Pinas 25 last groot was. Te zamen waren zij gemonteerd met »23 metalen stukken, 43 cotelinghen en 36 steenstukken". De geheele equipage van de vloot bestond uit 249 — volgens een andere lezing uit 248 — koppen »soe jonck als oudt", allen, naar 't schijnt, echte Hollanders, die, uit alle hoeken van het vaderland en uit alle standen van de maatschappij saâmgelezen, op den 4^{den} Maart 1595 in Neerlands hoofdstad bijeenkwamen, om »ghemonstert" te worden als deelgenooten aan een tocht, die den naam van het kleine maar reeds vermaarde Nederland tot aan de verre Oosterstranden dragen zou. Om zooveel mogelijk te zorgen, dat ieder de onderneming eenigszins als de zijne kon beschouwen, werd bepaald, dat alle opvarenden aandeelhouders van de Maatschappij zouden zijn, en wel ieder voor het bedrag van twee maanden gagie. »Nochtans", zoo luidt het desbetreffend artikel in bovenvermelde ordonnantie verder, »sall niemandt vermogen die winst van de voors. maenden te vercoopen, 't zij op de uytvaert ofte wederomcompste, maer dat ymandt wederom gecomen zynde, zyn part will vercoopen, sall gehouden weesen zulcx an de compagnie oft an de bewinthebbers van de voors. vier schepen te presenteren".

Eindelijk is de gewichtige dag aangebroken, de 2de April van het jaar onzes Heeren 1595, die met gouden letters op de rollen der vaderlandsche historie staat aangeteekend, en van welken wij in de inleiding gezegd hebben, dat hij alleszins waard is nu, na drie honderd jaren, door het dankbaar nageslacht op feestelijke wijze herdacht te worden. Aan *Texel* viel de eer te beurt deze »hoop des vaderlands" op zijne reede te ontvangen en van daar zee te zien kiezen. Dat het op dien gedenkwaardigen Zondag-morgen niet aan welgemeende gelukwenschen en hartige gebeden zal ontbroken hebben, ligt voor de hand. Wel was het ondernemen van een zeereis geen »nieuwtje" meer voor onze toenmalige landgenooten. Reeds sedert jaren waren Nederlandsche schepen gewoon de verschillende wateren van Europa te bevaren. Zelfs op de kusten van Amerika hadden zij zich vertoond en 't was nog geen jaar geleden dat *Willem Barendsz* zijn eersten tocht langs het Noorden naar China en Japan ondernomen had. De thans op touw gezette onderneming was

echter zoo gewaagd, zoo stout, dat de voorgenomen tocht alle andere zeereizen in de schaduw stellen zou. Thans gold 't toch, niet »dwars door 't ijs", maar dwars door den vijand heen, gedeeltelijk langs tot hiertoe onbeploegde wegen, naar »Orienten" te varen en op eigen gelegenheid de schatten van het Morgenland voor Holland te gaan veroveren. Waarlijk, wij kunnen 't ons voorstellen, dat onder de achterblijvenden menigeen gevonden werd, die de kloeke schaar met angst en zorg in 't hart naar boord zag vertrekken en niet nalaten kon een stil gebed tot God voor hun behouden weerkomst op te zenden. Ook elders in den lande zullen velen met bedrukt gemoed te huis of in de kerk gezeten hebben.

Zooals wij reeds vernamen, was aan *Cornelis de Houtman* de gewichtige betrekking van »opperste commies" of hoofd van den handel opgedragen. Ten opzichte van de door hem op de vloot in te nemen plaats, bepaalde de »Instructie voor de Scheepsraet", dat aan hem »in saecken concernerende die coophandelinge" het recht zou zijn om »die propositie" te doen en »het voorstemmen" te hebben. Verder ging zijne macht evenwel niet, en ten onrechte alweer heeft de nakomelingschap van hem den aanvoerder van dezen eersten zeetocht naar Indië gemaakt. De eigenlijke admiraal van de vloot, zooals zij daar gereed lag voor de lange reis over de baren, was *Jan Jansz. Meulenaer*, *Moelenaer* of *Molenaar*, schipper van de »Mauritius", aan wiens boord dan ook de bijeenkomsten van den scheepsraad moesten worden gehouden, »ten waere om eenige voorvallende swaricheyt anders noodelyck soude moeten geschieden". Onder hem hadden de drie andere vaartuigen elk hun eigen »schipper" of kapitein. Aan dien van het »Duifken", *Simon Lamberts* of *Lambertsz. Mau* geheeten, was blijkens Art. IX van de aangehaalde Instructie, de bijzondere last opgedragen om de andere schepen »tot dienste te zijn, tzij om landt te erkennen oft schepen aen te zeylen, verversinghe van water ende andere nootlycke dingen te vercrychen." Evenzoo bevonden zich op de *Hollandia* en de *Amsterdam* een paar kommiezen en onder-kommiezen, die, evenals Cornelis de Houtman, uitsluitend met de handelsbetrekkingen belast en als zoodanig waarschijnlijk aan dezen ondergeschikt waren. Tot de laatsten, d. i. tot de onder-kommiezen, behoorde ook *Frederik de Houtman*, die in deze minder voorname betrekking de reis aan boord van de »Amsterdam" heeft medegemaakt.

Misschien lag het wel in de bedoeling van Heeren Bewindhebbers der Maatschappij van Verre, om aan Cornelis de Houtman de opperste leiding van deze belangrijke expeditie op te dragen. Nergens vinden wij echter zijne positie als zoodanig behoorlijk omschreven, terwijl

ook van de ondergeschiktheid der andere kommiezen met geen enkel woord gewag wordt gemaakt. Naar 't schijnt, heeft men er op gerekend, dat allen, zonen van het zelfde vaderland, als broeders met elkaar verkeeren en, gelijk het in de Instructie heet »onderlinge goede correspondentie, vrientschap ende eenicheyt" zouden houden. Men meende dan ook genoeg gedaan te hebben met de instelling van een *scheepsraad*, waarin, onder bovenbesproken bepalingen, »elk aan een syde", zitting zouden nemen de kommiezen: *Corn. de Houtman*, *Gerrit van Beuningen*, *Reynier van Hell* en *Barent Heynck* en de schippers: *Jan Meulenaer*, *Jan Dignumsz*, *Jan Schellinger* en *Symon Lamberts*. 't Zou echter spoedig genoeg blijken, dat men wat al te veel op de broederlijke gezindheid der hoofden van den tocht gerekend had en alle vroome wenschen niet verhinderen konden, dat twist en tweedracht zich te Texel met het reizend gezelschap inscheepten. De Portugeezen en Spanjaarden hadden ons volk veel geleerd, maar, eylaas! weinig afgeleerd!

De goede verstandhouding onder de opvarenden aan boord van deze eerste Oost-Indische vloot zou zeker beter bewaard zijn gebleven, had men zich meer geregeld naar het voorbeeld van den man, dien wij tot hiertoe verzuimden te noemen en die toch, misschien meer dan een der anderen, verdiend heeft, dat zijn naam in dankbare herinnering bij het nageslacht gebleven is. Wij bedoelen *Pieter Dircksz. Keyser*, iemand van veel practische kennis, die door den ons bekenden predikant *Plancius* in de wis- en sterrekunde onderwezen was en zich door zijne wetenschappelijke waarnemingen niet weinig roem verworven heeft. Dank zij zijne, voor dien tijd, groote bekendheid met den loop der sterren en andere voor de scheepvaart belangrijke zaken, werd aan hem, met den titel van »oppersten piloot", de taak opgedragen om de kleine vloot den weg naar Indië te wijzen en had men 't hoofdzakelijk aan hem te danken dat de onzen niet alleen veilig rondom de Kaap tot aan Madagaskar kwamen, maar ook van hier in eene van de Portugeesche lijn afwijkende richting hun tocht tot aan Sumatra en Java konden voortzetten. Uit de enkele berichten, die ons van dezen Keyser zijn nagelaten, blijkt dat hij, bij al zijn geleerdheid, een hoogst eenvoudig en zachtzinnig man geweest is, die, zelfs met opoffering van zijn eigen belangen, den vrede onder zijne reisgenooten trachtte te bewaren. De Maatschappij van Verre verloor in hem dan ook een van hare beste en getrouwste dienaren, toen hij, eenige dagen na de aankomst op Java's kust, het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Doch, laat ons niet vooruit loopen.

Van de overige opvarenden valt niet veel te zeggen. Vernamen wij boven dat zij uit alle standen van de maatschappij waren bijeengebracht, wij kunnen er thans nog bijvoegen, dat Nederland nu niet precies zijn beste zonen voor de opening van de »Groote Vaart" had uitgekozen. »Een groot gedeelte der bemanning", zoo lezen wij bij De Jonge, »was samengesteld uit ruw en ordeloos volk, waaronder zich ook eenige woeste losbollen, zoons van voorname en rijke lieden bevonden, aan wie het minder aan waaghalzerij, vermetelheid en geestkracht ontbrak, dan aan liefde tot recht en orde, en wier terugkomst misschien niet eens zeer vurig werd verlangd". Alles saamvattende, kan men dus niet zeggen, dat onze eerste vloot onder zeer gunstige omstandigheden haar ontdekkingstocht aanvaardde. In tegendeel, men moet er zich bepaald over verwonderen, dat de onderneming betrekkelijk nog zoo gunstig is afgeloopen.

Een en ander neemt evenwel niet weg, dat wij in die zelfde reisgenooten van de gebroeders Houtman de baanbrekers hebben te zien op den weg tot Neerlands glorie in het verre Oosten. Ook om die reden verdient deze eerste »schipvaert" onze bijzondere belangstelling en meen ik in den geest mijner lezers te handelen als ik er langer, dan met de latere reizen het geval zal zijn, bij stil sta. Wij krijgen dan tevens een klein idée van de enorme moeielijkheden en bezwaren, die in het laatst der zestiende eeuw aan een zeereis verbonden waren, in een tijd dus, toen de zeevaartkunde, hoewel misschien verder gevorderd dan velen meenen, nog lang de hoogte niet had bereikt, waarop zij op het oogenblik staat, en onze Hollandsche schepelingen bovendien elk oogenblik in gevaar verkeerden van den »algemeynen vyandt" op hun weg te ontmoeten. Dat wij onze dappere landgenooten als op den voet volgen kunnen — als ik hier die uitdrukking bezigen mag — danken wij aan eenige deelnemers aan den tocht, die tijd en lust gevonden hebben hunne dagelijksche bevindingen op papier te zetten. Van deze aanteekeningen of »journalen" werden al spoedig enkelen door den druk openbaar gemaakt, terwijl de overigen eerst in de laatste jaren uit het stof onzer Archieven aan 't licht zijn gebracht. Onder de eersten neemt een voorname plaats in het voor ons liggend

d' Eerste Boeck:

HISTORIE VAN INDIËN, WAER INNE VERHAALT is de AVONTUERE *die de Hollandtsche Schepen bejegent zijn*, enz. enz., *Ghedruckt t' Amstelredam, bij Cornelis Claesz., op 't Water, int Schrijf-boeck, Anno* 1609 (De eerste editie was reeds in 1598 verschenen). De schrijver, die ons in de Voorrede mededeelt, dat hij van zijne jongste jaren af begeerig

was geweest »vreemde landen te deurwandelen" en door Heeren Bewindhebbers »voor Commis ghehuert is gheweest", teekent zich *G. M. A. W. L.* Hoogstwaarschijnlijk verschuilt zich achter deze initialen de onder-kommies *Guljam* of *Willem Lodewijcksz*, van wien wij weten dat hij in die hoedanigheid de reis aan boord van de »Amsterdam" heeft medegemaakt. Onder de andere schrijvers verdient vooral vermelding de adelborst *Frank van der Does*, wiens belangrijk journal in zijn geheel door De Jonge in diens werk is opgenomen. De aanteekeningen van W. L. hebben voor ons nog dit curieuse, dat zij opgeluisterd zijn door een aantal teekeningen en kaarten, waarvan vooral de laatsten een merkwaardige bijdrage tot de geographische kennis van die dagen opleveren. De uitgever is de zelfde Cornelis Claesz, op wiens pers de boven besproken 25 »particuliere zeekaarten" het eerst gedrukt werden.

En thans op reis. Nadat de kleine vloot »in den name Gods" door het Spangers, of, gelijk W. L. het noemt, Spaengiaerts-gat de reede van Texel verlaten had, richtte zij met een n. o. wind haar koers regelrecht naar de Hoofden om, volgens van der Does, »tussen Engelant ende Vranckryck naer de rycke zee te loopen". Reeds den volgenden dag krijgen onze reizigers gezelschap van vijf andere schepen, die naar »Spaengien" op reis zijn, zonder dat 't ons blijkt tot welke natie zij behoorden. Veel notitie neemt men trouwens niet van de bijliggers. De order luidt om zoo kalm mogelijk zijn weg te vervolgen, en vooral geen schepen »wat natien die oock toebehooren aen te grypen oft beschadighen". Alleen wanneer men mocht worden aangevallen, was men niet slechts gerechtigd, maar ook verplicht zich te »defenderen". Nog een dag later, tusschen Dover en Calais, ontmoeten onze schepen een »Coningins-schip", dat hen praait en naar het doel van de reis vraagt. Alsof 't iets zeer gewoons ware, wordt ten antwoord gegeven, dat men naar Indië ging — waarschijnlijk wel met de eene of andere toevoeging, die van den overmoed dezer Hollandsche pioniers getuigenis droeg. Van Calais wordt de reis nu verder zonder stoornis voortgezet, tot aan de Canarische eilanden, waar men in den avond van den 19[en] April bij Ferro een zeil in 't zicht krijgt »d'welck wy na jaeghden, hopende deselve te spreeken om eenighe Brieven te bestellen, ons Heeren adverterende van onsen voorspoedighen voortganck, doch en costen tselve niet verspreecken, overmidts de nacht ons overquam". Zes dagen later wordt bij *Isle de Mayo*, een der Kaapverdische eilanden, het anker uitgeworpen en gaan eenige schepelingen aan wal om zich straks van eenige »Bocken", waarvan het eiland wemelt, meester te maken.

Den volgenden dag wordt het bezoek herhaald en komt men tot de ontdekking dat Isle de Mayo bewoond is of althans nog niet lang geleden een bevolking heeft gehad. Men vindt er nl. eenige paarden rondloopen, en stuit straks op »twee ghebroken Kerckhens ende eenighe vervallen huysen". In somma is het echter toch maar »een dor, steenachtigh ende clipplich landt", waarom dan ook reeds den 27[en] April het anker weer gelicht en de onderbroken reis voortgezet wordt.

De eerstvolgende nachtwacht levert geen andere bijzonderheid op, dan dat »een vliegende vis, soo groot als een maeckereel teeghen den grooten mast aangevlooghen is, soe datt men het mocht hooren clappen, waervan alle verwondert syn". Zes dagen later, nl. op den 4[den] Mei, bevinden de schepen zich op 6° N. B. en krijgen hier twee zeilen in 't zicht, die weldra blijken »Portegaelsche craken" te zijn. De blijdschap over deze ontmoeting midden in den Oceaan is echter alleen aan de zijde van onze landgenooten, daar de Portugeezen blijkbaar alle krachten inspannen om eene nadere kennismaking te vermijden. De schippers hebben 't er echter opgezet om een buurpraatje te houden, voornamelijk met het doel om hun bestek eens te kontroleeren, en zoo worden dan ook de »Craken", ten laatste met geweld genoodzaakt bij te draaien. Door eenige manschappen, die men daarop naar het Portugeesche admiraal-schip afvaardigt, verneemt men straks dat de nieuw benoemde Bisschop van Goa zich onder de passagiers bevindt en deze door 450 soldaten en 150 bootsgezellen naar zijne standplaats wordt overgebracht. Op de wederkeerige vraag, waarheen onze schepen bestemd waren, heeft men eenvoudig geantwoord dat men »vreemde landen gingh soecken, daar den Coninck geen gebiedt en hadde". Zooals men verder hoorde, hadden de Portugeezen niets daartegen in te brengen; alleen verzochten zij de onzen — onder aanbieding van wat marmeladen en konfituren, die zij in ruil voor eenige Hollandsche kazen en hammen hadden meegegeven — om een weinig van koers te veranderen »overmits hun commissie was met geen schepen in Admiraelschap te varen, dan daer des Conincks vlagge alleen waeyd", aan welk verzoek dan ook terstond voldaan wordt. Met een »eerescheut" nemen de Nederlanders afscheid, om spoedig daarop kennis te maken met een van die onverwachte onweersbuien, zooals die ook tegenwoordig nog vaak in die buurt voorkomen. Gelukkig krijgt men echter geen averij en ook de schrik is spoedig vergeten bij de verrassing, die het gezelschap wacht. Nauwelijks toch heeft op den elfden Mei de zon de lucht in 't Oosten gekleurd, of de mannen op den uitkijk melden de komst van zeven

zeilen, waarvan vijf al spoedig aan hunne vlag als landslui worden herkend [1]). Wij kunnen 't zoo goed begrijpen dat er van de vloot »van blijschap eenighe eerescheuten gedaen" worden en nemen 't den twee anderen schepen, die »Portugaelsche Barcken" blijken te zijn, gansch niet kwalijk, dat zij, »door verbaestheyt" bevangen, zoo spoedig mogelijk het hazenpad kiezen. Twee van de schippers, *Jan Dignumsz* en *Jan Molenaar*, laten zich in allerijl naar de vrienden overroeien, belast en beladen met brieven »van sommighe. die aen haere ouders geschreven hadden", om die naar het lieve vaderland mede te geven. Eerst bij het invallen van den nacht wordt er afscheid genomen en sukkelt onze kleine vloot verder naar de linie, die men eerst in den morgen van den 4den Juni — dus ruim twee maanden na het vertrek uit Texel — bereiken mag. Aangenaam is dit laatste eind niet geweest. Men heeft, volgens v. d. Does, »langhen tijd gedreeven", de zee »gekruyst, met veel donders, blixem, reegen ende groote turbades (stormen) ende — met ongesonde daeghen". Waarschijnlijk was er op gerekend eerder dit punt in den grooten Oceaan te zullen bereiken. Wij maken dit althans op uit de omstandigheid, dat reeds den 12den Juni het rantsoen bier van $1^1/_2$ kan daags op ééne kan verminderd wordt. Mogelijk ook heeft er met dien drank een ongeluk plaats gehad, evenals al een maand vroeger met een ander gedeelte van de proviand toen »veel verdurven caes ende anders" over boord moest worden geworpen.

Een gelukkig oogenblik beleven onze reizigers als zij op den 28sten Juni het rif van Brazilië, zoo te recht door de Portugeezen *Abro-Ochos* »in Neerduyts: opent u oogen" genoemd, achter zich hebben. Dat ook de »scheepsoverheid" de algemeene blijdschap deelt, bewijst zij door »alle ons scheepsvolck van yder back, als 7 ende 7 een back volckx sterck synd, twee cannen wyn ende twee cannen kayuyten bier te vereeren".

Veel minder aangenaam is de reden, waarom op den 2den Juli aan ieder man »een vierdepart van een pintghen wyn daechs" wordt toegestaan. De in die dagen op zee zoo gewone ziekte, de »scheurbuik", heeft zich op de vloot vertoond en reeds eenige slachtoffers gemaakt. Bij eene generale monstering op den 3den blijkt, dat *twintig* personen door die treurige kwaal zijn aangetast, welk getal »noch daghelix in de vloote vermerende is". Eene kleine afleiding in de gedrukte stemming, die zich dientengevolge van de bemanning heeft meester gemaakt, biedt de verschijning van een zeer grooten walvisch,

---

[1]) Frank van der Does noemt ze »duytse scheepen".

die expresselijk gekomen schijnt om de lui wat te vermaken, daar hij »wel een halff ure lanck lach ende speelde voor ons schip over, onder, deur ende achterom ende soe nae dat men hem met een steen conde bewerpen". Voor het volk op de *Hollandia* wordt het genot nog verhoogd door de voorspelling van den oppersten piloot »die sulckx wel meer ervaeren was en seyde datter eerlanck wel wint mochte naer volghen". Werkelijk zet straks de bries door, die de kleine vloot »lustich naer de Cabo de Bona Esperansa" voert, »twelck voor de zyecken als oock voor de gesonden troostelyck was voor eenighe verversinghe".

De behoefte aan verversching is bepaald algemeen. Toch zal men nog een paar weken moeten wachten alvorens land te zien. Eerst den 14en Juli bevindt men zich op de hoogte van *Tristan d'Acunha*, en tot overmaat van ramp zijn de schippers niet zeker meer van hun bestek. De »gissinghe van de stierluyden is uit ende ten eynde" en er zit niets anders op dan »alle commise en schippers met den opperpiloot" op de *Mauritius* bijeen te roepen, ten einde over den te volgen koers van gedachten te wisselen. Dat men zich wel degelijk in de lijn van genoemd eiland bevindt, maakt men op uit de vogels »die 5 ende 5, te samen weesende widt ende zwart van veeren" de schepen volgen, wat, volgens de verklaring van *Jan Huighen van Linschoten*, hier geregeld voorkomt. Men zou dus koers kunnen blijven sturen, ware 't niet dat de voorzichtigheid, vooral met het oog op de zieken, wier getal met den dag vermeerderde, aanried om een weinig N. O. aan te houden. Het wordt echter 2 Augustus voor men land verkent, en eerst twee dagen later gelukt 't onzen landgenooten de baai van *Aguado de Sambras* te bereiken en daar het anker uit te werpen. Negen dagen blijft men hier liggen en van de gelegenheid wordt zoo goed mogelijk gebruik gemaakt om zich van versch water, schapen en ossen te voorzien, welke kostelijke zaken met »stucken van oudt ysser" betaald worden. De inboorlingen »cleyn van parsoon, leelyck van gesichte" en er over 't geheel uitziende »gelyck een dieft, die door het langhe hanghen verdroocht is," blijken nog al handelbaar te zijn. Wel verstaat niemand hunne taal, die »eeven gelyck is ofte men een deel Calcoense hanen hoorde raesen", maar men heeft slechts een oud broodmes of iets dergelijks te vertoonen om hen terstond met een os of een schaap te zien aankomen. Jammer alleen dat de kommunicatie met het land zoo slecht en gevaarlijk is. Ook begint het »ghemeene volck" al spoedig te klagen, »twelck seer geswackt was door den dagelycschen arbeyt, so int water halen, daer zy de geheelen dach door nat waren, als

oock dat de verversinghe de sucht neder in de beenen joech." Bovendien komt er uit het zuiden een zware deining opzetten, die de schepen, zoo dicht bij den wal, in gevaar brengt. In den avond van 11 Augustus heet het dus weer »anker op", en luidt de order van den scheepsraad dat men trachten zal zoo spoedig mogelijk het eiland *St. Laurenty* of *Madagaskar* te bereiken. Zeer tegen de berekening zijn echter juist drie weken noodig, voor men kaap Roma op den Z.O.hoek van genoemd eiland in 't gezicht krijgt. Een oogenblik probeert men dien hoek om te zeilen, ten einde op de oostkust een plaats te zoeken waar, volgens de beschrijving »lamoenen, appelen, ende andere fruyten genoechsaem zijn te becomen", maar alle pogingen daartoe blijken te vergeefs. Men zit te dicht onder den wal en wordt door den stroom genoodzaakt de baai van *St. Augustyn* op te zoeken. Dagen verloopen echter voor men dit punt op de westkust bereikt heeft. Onder het opkruisen komen onze landgenooten bij een eilandje, dat sedert den naam van »Dooden Kerckhoff" of »Hollandsch Kerkhof" dragen zal, als eene droeve herinnering aan de vele Hollanders, die men genoodzaakt is daar aan den schoot der aarde toe te vertrouwen. Tot de overledenen behoort ook *Jan Dignumsz van Quadyck*, »onsen goeden getrouwen schipper", schrijft Van der Does, »die van meest alle syn volck, overmits syn goedigcheyt en de trouwicheyt, beclaecht werde".

't Ziet er treurig, bitter treurig uit op de vloot. Volgens Willem Lodewijcksz telde men onder de geheele bemanning nauwelijks twintig personen »over eynde gaende" en »die noch seer swac". Men moet dus aan land en zoo sukkelt men eindelijk genoemde baai in, waar op den 7[en] October 1595 het anker wordt uitgeworpen. Om zich in dit onbekende oord niet te veel te wagen, worden twee »onverlatene gasten" aan land gezet, tot straf van »haer quaet regiment ende rebellicheyt" en hun den last opgedragen om binnen vijf dagen met eenige verversching, vooral oranjeappelen, terug te keeren en »soo sy dan weder quamen en brachten t' gene voorsz. is, soudemen haer weder in ghenade ontfanghen ende anders quamen in ghenade en de onghenade". Gelukkig blijkt 't, dat men op een goed punt is aangekomen en haast men zich de zieken aan wal te brengen. De inlanders schijnen nog al handelbaar te zijn. Vrijmoedig naderen zij de vreemdelingen, »seer verwondert synde van witte luyde te sien in haerlieder contreye, ende noch meer van 't voorgaen van de Pinas, sonder yemant te sien roeyen. Sy quamen met de anderen te handelen, coopende eenige schapen, die uytermaten schoon ende vet zijn voor cramerye als spiegelkens, roode Mutsen, Paternosters, enz.

Onder ander wasser een die eenen tinnen lepel liet sien, die zy terstond begeerden, biedende daer voor den schoonsten os die in de cudden was."

Intusschen, de vriendschap is van korten duur. Als wij nog niet wisten wat voor volkje Nederland voor dezen eersten tocht naar Indië had uitgekozen, de wijze waarop wij onze schepelingen hier en elders met de inheemsche bevolking zien omspringen, is alleszins geschikt om ons met een zekere minachting voor die zelfde koene landontdekkers te vervullen. Door den nood gedwongen blijven de schepen hier volle twee maanden liggen, maar dan is het ook hoog tijd dat men deze kust den rug toekeert, »omdat gheen verversinge van de Inwoonderen meer becomen costen, noch gheen vriendschap met haer maken" of, zooals v. d. Does het uitdrukt »omdat op deze plaats ons geloove uyt was geraekt en de inwoonders hoe langer hoe schuwer voor ons werden, *door ons heylig leven dat wij met hen daar aanrigthen*".

En waren nu onze landgenooten onder elkander nog maar eensgezind geweest! Maar ook hieraan ontbrak veel. Hoogstwaarschijnlijk liet de goede verstandhouding tusschen de bemanning der verschillende schepen reeds vóór de komst op Madagaskar veel te wenschen over. Terwijl men elkander zoo hoog noodig had en het einddoel van den tocht alleen door eendrachtige samenwerking kon worden bereikt, had men aan twist en tweedracht passage verleend en toegelaten dat afgunst en naijver de harten der aanvoerders van elkander vervreemdden. Reeds bij 't passeeren van de Kaap schijnt de spanning zoo groot te zijn geweest, dat slechts een kleinigheid noodig was om 't tot eene uitbarsting te doen komen. De lont in het kruit was de benoeming van den goeden *Pieter Dirckz* tot opvolger van den overleden schipper Jan Dignumsz, eene benoeming die, blijkens een thans geopend schrijven, reeds vooraf door Heeren Bewindhebbers was vastgesteld, maar om verschillende redenen door sommigen werd afgekeurd. En thans breekt de bom los. »Met twisten, met acten" schrijft De Jonge, »met protesten en contra-protesten, met kwaadspreken, ophitsen en achterklap" wordt de goede tijd verbeuzeld, en dat terwijl ziekte en dood onder het scheepsvolk blijven voortwoeden. De gemoederen zijn zoo verbitterd, dat zelfs het zich vrijwillig terugtrekken van den tot schipper benoemden opperpiloot niet bij machte is, den vrede te herstellen. Vermelding verdient de brief, dien deze eenvoudige geleerde op den 18[en] Oct. 1595 — dus een paar dagen na de aankomst der vloot in de St. Augustijn-baai — bij den scheepsraad inzond. Belangstellenden vinden dien vermeld

in het meer aangehaalde werk van De Jonge, deel II blz. 191. »Het zou hem" schreef hij »van harte leed zijn, indien de Com»pagnie van Verre om zijnentwille schade leed, daarom" zoo luidden zijne woorden »bidde ik ul. al te zamen mij van mijne officie af te »stellen, opdat daar dan weder vriendschap mag in de vloote geschie»den, hetwelk mij van harte lief zou wezen; want ik met mijn oude »officie zeer wel tevreden ben, opdat wij deze reise met vrede en »vriendschap mogen doen, tot proffijt van de Compagnie van Verre »en van ons zelven, dan ik hadde niet gemeend dat ik kwaad daar in »doen konde, wijle ik bij den besloten brief daartoe benoemd was."

Het vriendelijk aanbod wordt zonder veel dank aangenomen, maar de strijd is er niet mede geëindigd. Hij woedt nog voort als de schepen, zooals wij zagen, den 13en December de baai verlaten, om opnieuw te trachten oost van Madagaskar te halen. Wind en stroom zijn echter alles behalve gunstig en als men bijna een maand lang in de buurt van het eiland heeft rondgesukkeld, ziet men zich genoodzaakt, ook in 't belang van de zieken, waarvan »veel weder ingevallen" zijn, naar het land terug te keeren. Op den 12en Januari 1596 vinden wij de vloot geankerd onder het eiland *Santa-Maria* bij de noordkust van Madagaskar, ter plaatse waar waarschijnlijk kort te voren een Portugeesche »Crake" vergaan was, waarvan onze landgenooten »een stenge en een half verbranden besaensmast" vinden liggen. Zes dagen later sterft hier de hoogbootsman van de Hollandia, wiens lijk op het eiland begraven wordt, en wel in tegenwoordigheid van eenige inboorlingen, »die wesen dat die siele in den Hemel was, waer aen blijckt dat zij meer van God weten, dan die van de Soete Riviere; dan begheerden men soude hem de beenen aan de knie afsnijden, d'welc wij niet doen en wilden; maer begroeven hem geheel." Van Santa Maria verhuizen de schepen straks naar de tegenover liggende baai van *Anton Gill*, op wier strand men twee dorpen aantreft, waarvan het eene door onze reizigers met den naam van *Spaeckenburgh* gedoopt wordt. Het andere heet *Angelo*. Ook hier ontvangt de bevolking de blanke vreemdelingen met de grootste gastvrijheid. Sommigen van de bemanning zitten van tijd tot tijd in een soort van »Herberghe of Croeghe" heel vriendschappelijk met den Overste van Spaeckenburgh en diens »aanhanck" den uit honig en rijst getrokken nationaaldrank uit ossenhorens te drinken. Gezegde Overste is »meest droncken", en ook bij onze landgenooten zit de wijsheid spoedig in — den ossenhoorn. De haastig gesloten vriendschapsband is dan ook even snel weer verbroken en als de vloot den 12en Februari haar ankers ook hier ligt

— terwijl de vlammen van het in brand gestoken *Angelo* den omtrek met een lichten gloed kleuren — dan vrees ik dat de inboorlingen zich eens ter dege te goed doen aan hun »honig en rijst-drank", uit dankbaarheid voor de verlossing van de witte barbaren, wier onverwacht bezoek hun nog lang heugen zal.

Gedurende het verdere verloop van de reis, die onze landgenooten op een pad voerde, tot hiertoe zelfs niet door de Portugeezen betreden, schijnt weinig bijzonders te zijn voorgevallen. Den 26sten Maart wordt de vloot door een vliegenden storm overvallen, »soedat men in groot perickel stond de zeylen te verliesen". Veertien dagen later meent men het eerste »landteycken" te zien, in een opgevischte »Indyaense noot ofte Cocos". Bij nader onderzoek blijkt de vriendelijke bode echter erg lang in 't water gelegen te hebben, zoodat men niet weet in hoeverre men zich over zijn verschijning verheugen zal. Zooveel is zeker, dat men op den 4den Mei nog altijd op de wijde baren rondzwalkt en nu een storm krijgt te verduren, die bijna vier dagen aanhoudt en de stuurlieden »met haer besteck aan landt deed staen". Tot overmaat van ramp beginnen de botteliers te klagen over groote vermindering van het water, weshalve de scheepsraad zich genoodzaakt ziet het volk op klein rantsoen te zetten. Er wordt »geordineert elck man maer half rantsoen ghegheven te worden, te weten, een pintgien daeghs, zoo datter grooten dorst in de schepen geleden worde, want het seer heet weder was, ende somwylen eenen Reaal van achten voor eenen dronck waters geboden worde, welc men noch niet en cost becomen".

Men stelle zich dan ook de blijdschap van onze reizigers voor, toen in den namiddag van den 5en Juni 1596 't eerst land werd gezien! Bij nader onderzoek blijkt het *Engano* tegenover Sumatra's zuid-westpunt te zijn, aan welk overigens onherbergzaam eiland alzoo de eer te beurt viel, van het eerst de Hollanders binnen Insulinde te zien verschijnen. Hoe gaarne was men hier reeds aan wal gegaan om voor zieken en gezonden de zoo hoog noodige lafenis en verkwikking te zoeken! De uitgezondenen moeten echter onverrichterzake terugkeeren, uit vrees voor de inboorlingen, lieden »geel van couleur als de Bresilianen met lanck hayr tot op de schouderen hangende", maar ook gewapend met »veel schichten ende boghen" waarmede zij ons volk het noodige ontzag weten in te boezemen. Volgens v. d. Does droegen deze Enganeezen »lanck opstaand haer oft gelyck een bosboom geweest hadde op haer hooft hebbende, gaende gans naeckt, sonder een litt van haere leden bedeckt te hebben", en hij verwondert er zich over dat men »soo naeby de eylande Java

Mayoor ende Sumatra zynde, soodanighe wilden ende naeckte menschen vonde". Er zit dus voor de onzen niets anders op dan Sumatra zelf te gaan opzoeken. Straks heeft men het hooge land vlak voor zich en kruisen de schepen in de buurt van het dorp *Dampin*, waar de uitgezonden bemanning van de Pinas er in slaagt allerlei vruchten meester te worden, terwijl de inlanders hun ook monsters van landsproducten als muscaatnooten, peper en nagelen meegeven, die »sy presenteerden voor silver te verkoopen, het welck syluyden oock wel wisten te probeeren of goede ofte quaet waere". Dat de kleine vloot werkelijk op het goede punt is aangeland, blijkt ook uit de vele zeilen, die zich hier van alle zijden vertoonen. Men ontmoet ook eenige vaartuigen, waarvan men »presumeerde zee-roovers te wesen, die de schepen wachten die van *Manancabo* (Menangkabau) na Bantam voeren". Onder de vreemdelingen die men aan boord krijgt, behoort ook de gezagvoerder van eene inlandsche prauw, met wien een akkoord wordt aangegaan om de vloot naar Bantam »de principaelste coopstadt geleeghen op het eylant Java Mayoor" te loodsen. Men belooft hem 5 realen van vieren voor elk vaartuig of, volgens v. d. Does, 5 ofte 6 stucken van 8 realen, twelck aldaer een gemeen mans ryckdom is".

En zoo nadert men dan het einddoel van de reis! 't Is of onze landgenooten, anders niet zeer fijn gevoelende, den ernst van het oogenblik begrijpen en de noodzakelijkheid inzien om, althans voor 't oog der menschen, »vereend van zin" deze voor hen nieuwe wereld te betreden. Aangezien genoegzaam gebleken is dat vooral de kommies *Gerrit van Bönnigen*, naar 't schijnt een persoonlijk vijand van Cornelis de Houtman, de hand in de onderlinge twisten heeft gehad, wordt deze schriftelijk naar de »Mauritius" opontboden, en hier, zonder vorm van proces »met beyde beenen in de boeyen gestelt". Bepaald uitgemaakt had men de zaak hiermede zeker niet, maar — voor 't uiterlijke was de vrede hersteld en aan het gezag van Cornelis de Houtman den steun gegeven, dien men noodig had om nu met hoop op succes tegenover Indische vorsten en hunne raadgevers, de Portugeezen, te kunnen optreden. 't Is wel treurig en pijnlijk voor het Nederlandsche hart om onze landgenooten zoo hun intrek te zien doen in deze schoone gewesten, die bestemd waren om eenmaal Hollands roem en eere uit te maken, maar — wij staan voor feiten en aan de geschiedenis mag geen geweld worden aangedaan. Wij moeten de zaken nemen zooals ze zijn en mogen er ons alleen over verbazen, dat met zulke gebrekkige werktuigen, die 't straks op Java niet beter maken dan op Madagaskar, zulk een grootsche toe-

komst voor Nederland kon worden voorbereid. Wel mogen wij hierin de hand der Voorzienigheid erkennen, in Wier raad 't besloten was ons Vaderland een eereplaats onder de koloniale mogendheden van het Westen aan te wijzen!

Intusschen is de kleine vloot, met den inlandschen loods aan boord, Straat Sunda verder ingezeild en zien wij haar op den 23sten Juni van het jaar 1596 — dat is bijna eén jaar en drie maanden nā het vertrek uit Holland — onder het eiland *Pandjang*, gelegen aan den noordwestelijken ingang van de Baai van Bantam, het anker uitwerpen. Voorwaar, een merkwaardige dag, waarop de vlag der Nederlanders voor de eerste maal haar banen in de Indische wateren ontplooit en voor de verbaasde blikken van *Javanen* en *Maleiers*, van *Arabieren* en *Chineezen*, in de kleine schaar van Texel een nieuw volk optreedt, dat eerlang zijn scepter tot in de verste hoeken van Insulinde zwaaien zal! 't Verwondert ons dan ook niet, dat geheel Bantam de vreemde verschijning met verbazing gadeslaat, en straks booten van allerlei grootte en vorm van wal steken om de nieuwaangekomen schepen daar op de uiterste grens van de reede van nabij te kunnen beschouwen. Nog dien eigen avond ontvangen onze landgenooten bezoek van een zestal *Portugeezen*, die zich bij den bevelhebber op de *Mauritius* laten aandienen en oogenschijnlijk met de beste bedoelingen jegens hunne concurrenten bezield zijn. Uit hunnen mond, overvloeiende van vriendschapsbetuigingen, vernemen de Nederlanders, dat de koning van Bantam, *Pangéran Mohammed*, kort geleden, met een vloot van »over de 200 seylen", naar Palembang vertrokken was, om deze stad te tuchtigen, maar ongelukkig met tal van de zijnen het leven daarbij had ingeschoten. Namens zijn zoon en opvolger, een knaapje van slechts vijf maanden, wordt het rijk thans bestuurd door een regent of, zooals ons journaal hem geregeld betiteld, »Gouverneur", met wien onze gasten, naar hun zeggen, zeer bevriend zijn en die hun dan ook in 't bijzonder heeft opgedragen om de Nederlanders naar hunne plannen te ondervragen. Op het antwoord dezerzijds, dat men eenvoudig gekomen is »om te coopen ende te betalen" vertellen de Portugeezen, dat men wel ter rechter plaatse is aangeland, maar ter »onbequamen tijdt". De meeste peper is juist afgescheept. Bovendien verkeert de stad in een zekere onrust wegens het ongeluk aan den vorst en diens leger overkomen en het drijven van sommigen om het bestuur tot weerwraak op de Palembangers aan te zetten.

Waren de Portugeezen op dat oogenblik werkelijk zulke goede vrienden met den Gouverneur? Er is reden om dit te betwijfelen. Althans, toen een paar dagen later de inlandsche vlootvoogd met

den havenmeester in persoon aan boord kwamen om de onzen namens hun chef te verzoeken wat dichter voor de stad te komen liggen, maken zij van die gelegenheid gebruik om de Nederlanders voor de Portugeezen te waarschuwen »want sy ons sochten te vermaken ende soo dobbel waren, dat men nimmermeer haer herte en conde kennen".

Intusschen, het ijs was gebroken en waar het bestuur was voorgegaan, daar behoefden de overige Bantammers nu niet langer te aarzelen om kennis met de, als uit de lucht gevallen Hollanders te gaan maken. Van den vroegen morgen tot den laten avond zien onze schepen zich van tal van prauwen omringd, wier bemanning als om strijd het dek beklimt om daar haar »verversinghe" als anderszins uit te stallen, »daer beneffens haeren parsoon tot onsen dienst presenteerende". »De Javanen brachten hoenderen, eyeren »ende eenden ende menichterly fruyten. Arabiers, Mooren, Turcken »ende andere natiën van volck, ydereen bracht van tgheene men »soude mooghen bedencken, in somma ons en gebrack niet, als een »saeck, die aen ons selven mancqueerde".

Tot hiertoe ging alles dus boven verwachting. Bij die »mankeerende zaak" heeft de schrijver misschien een oogenblik gedacht aan den kommies *Barent Heynck* of *Heynick*, van wien wij elders lezen, dat hij in den namiddag van den 26sten Juni het tijdelijke met het eeuwige verwisselde. Zijn stoffelijk overschot werd des avonds in zee neergelaten, en wel tusschen de vijf achter de reede gelegen »Eylandekens", die ter zijner eere de *Berls* (?) genoemd werden, »ghelyck t' lanchwerpich Eylant nae den name van onze opperbarbier Herman, *Hermans Eylandt*".

Te gelijk met of even voor den havenmeester, was er een ander afgezant van den Gouverneur op de »Mauritius" verschenen — »eenen swarten *Quillin* van geboorte, int ghemeen ghenaemt *Quillin Panjan* (Pandjang) oft den langhen Quillin" — en wel met de boodschap, »dat t' gheheel Coninckryck van ons eenen dienst begeerden, te weten, dat wij souden varen voor *Palinban* (Palembang) in Sumatra ghelegen, ende die beschieten te water, dat sy souden te lande treeken, om de stadt in te nemen; sy souden ons gheven alles wes in de stadt ghevonden soude worden". Zeer begrijpelijk gaan echter de onzen niet op dezen voorslag in, maar maken zij zich van de zaak af met de verklaring, dat men gekomen is »om te handelen ende niet om te cryghen". Deze besliste weigering wordt klaarblijkelijk niet euvel opgenomen. Althans, den 27sten Juni verschijnt de Sjabandar op nieuw aan boord om de onzen »met grooter instantiën"

uit te noodigen den Gouverneur te komen groeten en »hem presenteren nae oude costumen eenigh juweel, van weghen onzen Coninck, in teecken van payse ende confoederatie". Terstond worden nu vier adelborsten naar den wal gezonden »met een present van schoone Cristaline ghelasen, eenen vergulden spiegel, ende eenigh root schaerlaecken". Op weg naar het paleis ontmoeten zij een paar Portugeezen, die hen een oogenblik staande houden, om hen dan met een »gheveynsden" *Beso las manos* te laten gaan. De ontvangst bij den Gouverneur is zooals men maar wenschen kan. Over een hem voorgestelde »vaste alliancie ende verbont" kan *Pangéran Mangkoe Boemi* — dit was de eigenlijke titel van den regent — nog niet dadelijk beslissen. Hij is echter voornemens reeds den volgenden dag een bezoek aan boord te brengen en dan kan de zaak nader besproken worden.

Den volgenden middag — wij schrijven nog altijd 26 Juni — is de regent werkelijk met een groot gevolg op de »Mauritius" verschenen, alwaar »zijne Hoogheyt van de andere comisen zer statelyck ontfanghen worde". Aan de uitnoodiging om in de kajuit te gaan, — welk verzoek hem zoo »verveert" maakt, dat hij »van grooter verbaestheyt seer begost te beven" — geeft hij eerst gehoor als de Sjabandar en andere edellieden hem verzekerd hebben, dat hij dit zonder gevaar doen kan. Eenmaal binnen, is hij weldra zoo met zijn nieuwe vrienden ingenomen, dat hij verklaart »dat niemandt eenighe speceryen soude moghen coopen ende uitvoeren, voor ende aleer wy onse ladinghe oft ghenoegen become hadden". Het gesprek wordt gevoerd door bemiddeling van bovengenoemden *Quillin Panjan*, omtrent wien we thans nog vernemen, dat hij »een inwoonder is van *Sant Thomas* in *Maliapur*, een stadt gheleghen in de coste van Choromandel". Tot het sluiten van een vast verbond laat echter »Zyne Hoogheidt" zich nog niet bewegen. Men is daarmede echter reeds zoover gevorderd, dat op den 1[en] Juli *Cornelis Houtman* met negen adelborsten naar land vaart om in het paleis van den regent de onderhandeling voort te zetten. Toen het gezelschap des avonds naar boord terugkeerde, was de zaak in zooverre geklonken, dat de overeengekomen artikelen nog alleen onderteekend en plechtig bezworen moesten worden.

Nauwelijks heeft Cornelis Houtman echter de stad verlaten, of daar verschijnt binnen Bantam »eenen grooten Heer, dien de Portugesen den Keyser noemden, omdat syn vader over meest alle de Coningen in Java absolutelyck gebiet hadde gehadt, die de desen voor haer Overheer niet wilden kennen, overmits hij hem langhen

tydt binnen *Malacca* ghehouden hadde, ende de Portugesen seer toeghedaen was, vreesden door zyne middel de Portugesen onderdanigh soude moghen ghemaeckt werden". Straks vernemen wij dat het iemand van *Jacatra* is — *Radja d'auma* noemt onze berichtgever hem — die waarschijnlijk door de Portugeezen gewaarschuwd was om een oog in 't zeil te komen houden. Hoewel de Bantammers weinig met hem ingenomen blijken te zijn, ontvangen zij hem toch met den grootsten eerbied, wat ons niet verwondert als wij hooren, dat zelfs »Coninghen hem met ghevouwen handen aenspreken, gelyck de slaven haer meesters en Heeren doen". Dat hij voornamenlijk om de Hollanders gekomen is, blijkt uit het bezoek dat hij reeds den volgenden dag »met zyne twee sonen ende eenighe Portugesen" aan de »Mauritius" brengt, bij welke gelegenheid »het geheele schip door bespied" wordt »als oock de twee andere groote schepen". De tegenwoordigheid van den »Keyser" — met wien onze landgenooten later de kennismaking aan land voortzetten en wel in diens tijdelijk verblijf buiten Bantam »want hy binnen der stadt niet vernachten mach" — schijnt echter den regent niet verhinderd te hebben, om op den 3en Juli een — voorloopig? — contract met de Hollanders aan te gaan, en dit met eede te bevestigen. Volgens Willem Lodewijcksz. kon de zakelijke inhoud van deze overeenkomst in deze woorden worden saamgevat: »Dat zy den anderen vast ende trouw souden blijven, ende so yemandt den eenen wilden overvallen, dat hy als den ghemeynen vyant dien uyt ghesaemderhandt souden wederstaen ende verdrijven".

Trouwens, ook op andere wijze toont Pangéran Mangkoe Boemi, dat hij den zoogenaamden »Keizer" slecht gezind is. In den nacht van den 5en Juli zendt hij den ons bekenden *Quillin Panjan* naar de »Mauritius" om de onzen te waarschuwen, dat de »Keizer" voornemens is de schepen te komen overvallen, »ende dat hem de Portugesen daertoe hadden omghecocht", voor welken dienst hem, gelijk later blijkt, »4000 realen van achten voor de bloote schepen met alle de goederen. schut ende amonitie" waren toegezegd. Waarschijnlijk waren ook eenige Bantamsche edellieden in het komplot. dat nu echter gelukkig door de Nederlanders kan worden verijdeld. Zes dagen later zien wij dan ook den »Keyser", teleurgesteld »dat syne aanslaghen niet en wilden na syn ghenoeghen succederen", terugkeeren naar Jakatra »10 mijlen gelegen van Bantam, welke stadt ten onrechten van ons Sunda Calapa ghenoemt wordt, want Sunda is de haven van Bantam met het westelyckste deel van Java, alwaer oic de Peper wast".

Na het vertrek van de lastige gasten krijgen de onzen van den Gouverneur verlof om een door hem voor dat doel ingerichte loge te betrekken en daar hun handel met de bevolking te openen. Cornelis Houtman gaat in eigen persoon de plaats opnemen en draagt dan aan *Reynier Verhel* — waarschijnlijk de vroeger door ons genoemde kommies *Reynier Van Hell* — de taak op om zich met de verdere leiding van de zaak te belasten. Veertien Juli wordt het huis betrokken, op den zelfden dag waarop een met de Nederlanders bevriende scheepskapitein van Malakka zijn »Facteur" door den dood verliest. Aanvankelijk gaat 't met den verkoop van de uitgestalde artikelen en de sluiting van peperkontracten naar wensch. Den 16[en] verschijnt zelfs de Regent in de loge »ende hebben diversche goederen ghecocht, ende souden die betalen nae behooren, als de oogst van den Peper in comen ware nae martganc". Ook de Chineezen en andere vreemde handelaren komen hun voorraad peper ten verkoop aanbieden, maar de onzen vinden 't beter om den eerstvolgenden oogst, die veel beloofde, af te wachten. Later blijkt dit een fout geweest te zijn, die men niet zou begaan hebben, zoo men meer had willen luisteren naar de raadgevingen van een zekeren *Pedro de Tayda*, iemand geboortig van Malakka die, dus schrijft Willem Lodewijcksz, »ons metter daet seer was toegedaen".

De Nederlanders verbeteren hunne positie niet als zij den 28[sten] Juli besluiten om ook de kleine inkoopen van de »Boeren" op de markt tot nader order uit te stellen. Deze handeling is slechts koren op den molen van de Portugeezen »die ondertusschen niet slapende" waren, en nu de gelegenheid aangrijpen om den Gouverneur te bewijzen, dat de onzen maar verspieders waren »om de ghelegentheyt van 't landt te besichtighen, ende dat wij gheenen sin hadden om te coopen." 't Verwondert ons dan ook niet, dat de Bantammers ten langen leste wantrouwend begonnen te worden en zich een groote verandering in hunne houding tegenover de Nederlanders openbaart. Aanvankelijk zien de gezagvoerders van de vloot de zaak niet zeer donker in. Zij veranderen echter van gevoelen, als men hun op den 16[den] Augustus het bericht brengt, dat hun vriend, de bovengenoemde *Pedro de Tayda*, met medeweten van den Gouverneur, laaghartig op zijn bed door of op last van de Portugeezen vermoord is. Bovendien ging het gerucht »dat men tot *Jacatra* groote toerustinghe maekte om onse schepen te comen overvallen". Hoe nu te handelen? Een kalm en bezadigd optreden ware zeker de beste partij geweest, die men kiezen kon. »Onse overicheyt" meende echter beter te doen met de tanden te laten zien en den Gouverneur met allerlei groote

woorden te dreigen, om hem dan ten laatste het ultimatum te stellen dat »soo hy haer gheen betalinghe dede, zy voor de stadt souden comen ende die in brant schieten, ende dat sy haer recouvre soude nemen aan de Joncken, die voor de stadt laghen". Ten einde aan die bedreiging meer klem bij te zetten, ontvangt de gezagvoerder van de Pinas last om »voor de stadt Bantam te loopen en overal te diepen, om te weten hoe na dat men de stadt soude mogen genaken".

En de Bantammers? Waarschijnlijk om een bewijs van moed te geven, laat *Cornelis Houtman* zich den 28sten Augustus opnieuw met een gevolg van zes personen bij den Pangéran Mangkoe Boemi aandienen, doch als hij straks naar boord wil terugkeeren, beduidt men hem dat hij en de zijnen zich als gevangenen te beschouwen hebben. Den volgenden dag wordt de ons bekende tolk naar de schepen gezonden om de Hollanders met het gebeurde in kennis te stellen en hun te verzekeren, dat »de Gouverneur ons maer opghehouden hadde om de groote dreyghementen die de Capiteyn ghedaen hadde, ende en begheerde ons oock niet langher te houden, dan tot dat de twee Joncken die daer met Naghelen (van de Portugeezen) geladen lagen, vertrokken waren nae Malacca". Aan boord heeft men nu echter de onvoorzichtigheid om gezegden tolk met de hem vergezellende slaven in de boeien te sluiten. Wel wordt hij een dag later, op verzoek van onze gevangen landgenooten, weer in vrijheid gesteld, maar — de vrede is voor goed verbroken en thans volgt een reeks van wederzijdsche vijandelijkheden, waarvan in 't bijzonder Cornelis Houtman en diens lotgenooten de nadeelige gevolgen ondervinden. Een oogenblik denkt men er in den Bantamschen Raad over om hen van het leven te berooven, en krijgt de Sjabandar reeds last om alle in de stad aanwezige Hollanders ter plaatse te brengen »daer men gewoonelyck was de misdadighe te executeren om ter doot gebracht te worde", doch gelukkig komt er contra-order en worden onze landgenooten voorloopig in de woningen der Chineezen gehuisvest. Later brengt men hen echter weer naar de gevangenis terug en sluit hen daar in de boeien.

Intusschen beproeft men op de vloot al 't mogelijke om de broeders uit hun benarden toestand te verlossen. Toen zachte middelen niet meer hielpen, ging men over tot geweld; men begon met de stad te beschieten en eenige vaartuigen, waaronder de boven besproken »Joncken", in beslag te nemen. Een der kogels kwam in 's konings paleis te recht »waer deur groote vreese inder stadt was". De Bantammers trachtten nu hun wraak te koelen aan de gevan-

genen, maar gelukkig voor dezen »costen zy in de executie niet over een comen: want d'een ons wilde in staken gheset hebben; d' ander laten door loopen hebben van een stuck gheschuts, ende de derde ghepoigjaerdeert". Ook op de reede trachten de inlanders de onzen schade te doen en zoo duurt de strijd tusschen Hollanders en Bantammers voort tot den 13den September, toen onze schepen genoodzaakt zijn naar den Sumatra-wal over te steken om »te soecken naar vers water". Op dienzelfden dag trof der Nederlandsche vloot een zware slag in het afsterven van den verdienstelijken opper-piloot *Pieter Dirckz. Keyser*, »daeraen soe ick vermoede de Compagnie van Verre, groot verlies ende achterdeel hadde".

Eerst den 2den October keeren de schepen van hunnen tocht naar de Lampongs op de reede van Bantam terug. In dien tusschentijd zijn de gevangen Hollanders door den Gouverneur »uitgedeeld" geworden »aen de ghene die haere slaeven van de onse doot gheschoten hadden gheweest" en is men hun »seer aen gheweest om haer gheloof aen te gaen, daertoe eenighe by forse gheporret", doch over 't geheel schijnt men hen nog al vrij goed behandeld te hebben. Veel dienst hebben zij gehad van een zekeren *Antony Sylueere*, geboortig van *Cananor* op de kust tusschen Goa en Cochin, van wien Frank van der Does getuigt, dat hij eigenlijk het »instrument was, daer God Almagtig door wrochte tot haerder verlossinghe". Zijne hulp zou ten slotte echter nog weinig gebaat hebben, waren de schepen niet juist bij tijds teruggekomen. De onderhandelingen konden nu opnieuw worden geopend en zoo komt op den 11den October tusschen den Scheepsraad en het Bestuur van Bantam eene overeenkomst tot stand, waarbij bepaald is, dat de gevangen Hollanders tegen een losgeld van 2000 realen van achten in vrijheid gesteld zullen worden, terwijl een nieuw verbond van »payse ende confoederatie" tusschen partijen gesloten wordt. Nog dien eigen avond heeft de uitbetaling van gezegde som plaats en wordt zij onmiddellijk gevolgd door de plechtige onderteekening van — *de eerste overeenkomst door de Nederlanders in Indië gesloten*, welk belangrijk stuk, in het werk van De Jonge opgenomen, wel waard is hier in zijn geheel te worden medegedeeld. De vertaling uit het Portugeesch luidt aldus:

»Wy Gouverneur, welgeboorne ende Heeren deser stede van Bantam, sweeren voor de waerheden vanwege onsen Coninck, aen den Heer (wesende) Coninck van Hollant ende synen ambassadeur en Capitaen-Mayor ende den anderen Heeren van de Hollantsche schepen, dat wy een vrede ende eeuwighe vrientschap met henlieden maecken ende dat wy te vreden zyn, dat de voorseyde heeren ofte

haer volck (soot hen gelieven sal) vry ende vranck hier in onse stadt mogen comen om waeren te copen ende te verhandelen, so menichmael ende so veel als het hen gelieven sal. Ende wy sweren dat wy henlieden nimmermeer beswaernisse ofte quaet doen sullen; maer hen ende haeren volcke alle eer, gonst ende vrientschap bewysen, begerende haer te tracteeren, te laeten gaen ende coomen, gelyck het henlieden goetduncken sal. Sweren van gelycken hen nimmermeer toe te senden quaet of oorloogh ofte verwerringe, gelyck daer tusschen de voorseyde heeren ende onslieden gepasseert is; maer indien der eenich volck van buyten waer, twelck der voors. heeren ofte hun schepen oorloogh ofte quaet aandoen wilde, dat wy den voors. Capitaen-Mayor ende heeren van de schepen begeren te helpen so veel als nae onser macht mogelycken sal wesen. Alle twelcke hier voors. is, wy sonder eenige fouten sweren te vervullen ende gelyck sulckx waerachtich is, also bidden wy den Almachtigen God onse sielen te willen helpen, ende dat het quaet dat wy henlieden begeeren te doen, eerst op onse alle gaeder moet comen".

Gegeven binnen Bantam huyden den 11^{en} Octobris 1596.

Een bepaald traktaat kan de hier afgeschreven overeenkomst zeker niet worden genoemd. Tegenover die schoone beloften van het Bantamsch bestuur, hadden de Nederlanders zich, althans schriftelijk, tot niets verbonden. De Pangeran Mangkoe Boemi schijnt dit later ook te hebben ingezien, en liet hij daarom in het door hem onderteekend stuk nog, bij wijze van post-scriptum, de bepaling opnemen, dat »de Capitaen-Mayor ende de andere heeren van de schepen geen verhinderinge ofte verdriet" zouden doen aan de kooplieden »die tot dese haven komen sullen so te land als te zee, te weten den Portugysen, Chinoysen, Javaenschen en de andere cooplieden". In hoeverre men van beide zijden voornemens is zich naar deze overeenkomst te gedragen, zal spoedig blijken. Tot den 24^{en} October gaat alles goed. Onze landgenooten slagen er in »met de Inwoonderen seer vredelycken te handelen" en hunne schepen voor een deel met »diversche partyen van Peper" te vullen. Op genoemden datum verschijnt echter een »Ambassadeur van *Malacca*", die 10000 Realen van achten en »andere veel fraycheden" met zich brengt en dit alles den Gouverneur ten geschenke aanbiedt, op voorwaarde dat hij aan de Nederlanders den handel verbieden zal. De verzoeking is groot voor een Javaan en — wij kunnen 't maar half kwalijk nemen dat Pangéran Mangkoe Boemi daarvoor bezwijkt. Dat niet alle eergevoel by hem is uitgestorven, bewijst zijn poging om de schuld op »den adel" te werpen, die, volgens zijn verklaring, »niet begeerde

dat wy aldaer langher souden handelen". Het uitgevaardigd verbod is intusschen zoo beslist en streng mogelijk. Zelfs verhindert men twee kapiteins van »joncken" hunne lading, bestaande uit 20 last »onghegarbelleerde Noten Muscaten en 30 balen Foelie" volgens aangegane overeenkomst aan de Hollanders af te leveren. Den 26ste October krijgen de onzen formeel hun »Paspoort, soo datter gheen hope meer en was om yets meer van doen met vrientschap te krijghen". Er schiet dus niets anders over dan met pak en zak naar de schepen terug te keeren, en elders een goed heenkomen te zoeken. Cornelis Houtman en de zijnen kunnen echter moeielijk tot vertrekken besluiten alvorens zich een weinig op de Bantammers en hunne vrienden, de Portugeezen, gewroken te hebben. Er wordt daarom goed gevonden de schepen wat dichter bij de stad te brengen en deze met kogels te begroeten. Middellerwijl steken een paar welbemande sloepen van boord, die zich zonder veel tegenstand van de boven bedoelde »joncken" meester maken en langs zij van de *Mauritius* brengen. Gaarne had men ook nog het zoo te kwade uur gearriveerde »scheepske" van den Portugeeschen »Ambassadeur" in den grond geboord, maar de »Portugesen daer in hebben met twee metalen Bassen en de Roers so dapper uitgheschoten" dat de onzen genoodzaakt zijn terug te keeren. Een der manschappen uit de open sloep heeft een gevaarlijk schot gekregen, waaraan hij drie of vier dagen later sterft. Het geleden echec wordt den 2en November eenigszins goed gemaakt, op welken dag de Nederlanders er in slagen de hand te leggen op een pas uit Bandjarmasin gearriveerd vaartuig, »dwelck vol Rys, gedroochde visch, ende andere slechte coopmanschap was, welcke ons echter voor provisie seer wel te passe quam". Met het lossen der twee »joncken" wordt nog een dag gewacht, maar als ook dan de eigenaars nog niet verschenen zijn, om hun betaling te ontvangen, geeft de scheepsraad last de kostbare lading in de »Mauritius" over te brengen.

De schrijver van het voor ons liggend »Eerste Boek der Oost-Indische Navigatie" maakt, zooals hij zegt, van den tijd, die met dat overladen voorbij gaat, gebruik, om ons een en ander van Java in 't algemeen en van Bantam in 't bijzonder mede te deelen. 't Is eene curieuse beschrijving, doch die ons verbaasd doet staan over de kennis, die onze vaderen toen reeds van Java en zijn hulpbronnen, zijn uitgebreiden handel, enz., bezaten. Onder de plaatsen van waar »schoon grof zout" wordt uitgevoerd, vermeldt schrijver ons *Pati*, *Djoana* (Juama), *Joartan* en *Gerrici* (Gresik); van *Balambangan* kwamen »Indiaensche Noten oft Cocos"; van *Mangkasar* en *Soem-*

bawa kreeg men »Rys in Malays *Bras* ghenaemt"; *ijzer* van »Kerimata, gheleghen aent zuydtwest eynde van Borneo", *katoen* en *kleedjes* van Bali, enz. enz. Omtrent de Portugeezen vernemen wij, dat zij te Bantam »noch Kercke noch Cluse" hebben, wel te *Panaroekan* daer veel swarte Christenen zyn". En zoo meer. Zelfs vindt men in ons boek eene »afteeckeninghe" van de gelden en munten, cours hebbende in Oost-Indië en aangrenzende landen. Het geheel is echter te uitvoerig om er hier meer van op te nemen.

Het laat zich begrijpen dat men in Bantam den door de Hollanders gepleegden roof niet met onverschillige oogen aanzag. Volgens onzen berichtgever dacht men er zelfs ernstig over om onze schepen aan te vallen en hadden de Portugeezen opnieuw de hulp ingeroepen van den »Keizer", die met »ses oft seven Barcken (waerin 150 man) onder *Poeloe Doea*" voor anker lag. In plaats echter van de Bantammers ter wille te zijn, bood deze vorst onzen landgenooten zijne vriendschap aan, »in teecken" waarvan hij hun »een Geyte tot vereeringhe" toezond. Recht goed vertrouwen deden de onzen hem echter niet, en liever dan zich met hem tegen Bantam te verbinden, vond de scheepsraad het goed — men schreef nu 6 November 1596 — de ankers te ligten, naar *Tandjoeng-Djawa* op te zeilen om aldaar water in te nemen, en »alsdan te besluyten oft wy nae de Molucos soude loopen, oft naer huys keeren, t' welck de schippers seer dreven, allegerende vele puncten van gebrec, dan de Comisen stonden vast aen om nae de Eylanden te loopen, alsoo den tyt ende Mouçon voor handen was".

't Is moeielijk te zeggen met welke gevoelens de verschillende leden van het reeds zeer gedund gezelschap de reede van Bantam, voor ruim vier maanden zoo vol illusie binnengezeild, verlaten hebben. De ons bekende adelborst *Van der Does*, die ons toeschijnt een edele borst geweest te zijn, schrijft vol weemoed in zijn journaal: »Ende naerdat wij nu alle ons leedt op de stadt Bantam gewroocken hadden, naer het goedt genoeghen van onze scheepsovericheyt; soe voor deesen tyt als naer, waerdoor die van Bantam vry all wat volckx verlooren hebben, met oock niet sonder schaede, hebben wy beginnen reedtschap te maeken om verder te verseylen, want ons gelooff tot de stad Bantam gans uyt ende te niet was, ende dat door ons reedelyck leeven!" Niet onduidelijk dus geeft hij de schuld van al den geleden tegenspoed aan de Hollanders, wier »heilig leven" elders reeds zijne verontwaardiging heeft gaande gemaakt. Ook bij andere schrijvers wordt een streng oordeel over onze landgenooten uitgesproken, en, naar alles wat wij gehoord hebben, kunnen wij

niet ontkennen dat zij zich ook hier anders en beter en waardiger hadden kunnen gedragen. Toch mag niet vergeten worden, dat een groot gedeelte van de schuld voor rekening komt van de *Portugeezen* die, in aantal gansch niet tegen de Hollanders opgewassen, door geld en intrigues al 't mogelijke deden om de Bantammers tegen die »Vlaamsche zeeroovers" — die natuurlijk, aldus insinueerde men, met een groote vloot uit Holland gezeild waren, maar daarvan in den strijd alleen die vier armzalige schepen hadden overgehouden, — in 't harnas te jagen. De kommies *Willem Lodewijcksz* was zeker meer dan de adelborst *Van der Does* in de gelegenheid om zich op de hoogte te stellen van alles wat in den scheepsraad en aan wal voorviel, en hij kon dan ook beter bekend zijn met de motieven, waardoor *Cornelis Houtman* en de andere gezaghebbers zich tot daden lieten verleiden die, van een objectief standpunt beschouwd, de volste afkeuring verdienen.

Intusschen is de vloot op genoemden 6^den^ November onder zeil gegaan. Na, volgens gemaakt plan, bij Tandjoeng-Djawa water ingenomen te hebben, wordt besloten den steven naar *Jakatra* te wenden, waar men in den avond van den 13^den^ aankomt. De ontvangst van de zijde van den havenmeester evenals van den »Koninck" is meer dan hartelijk. De laatste brengt den 16^den^ een bezoek aan de »Hollandia", bij welke gelegenheid hij den Hollanders »alle hulp ende bystant" aanbiedt. De onzen worden echter teleurgesteld in hunne verwachting, dat hier veel specerijen te krijgen zijn, waarom dan ook de scheepsraad op den 17^den^ besluit »nae 't oost eynde van Java te verseylen". Met »grooter moeyte ende verdriet" dwaalt nu de vloot »lanchs de custe sonder eenighe finale resolutie te nemen", totdat men eindelijk den 2^den^ December het anker op de reede van *Sidajoe* uitwerpt. Aanvankelijk blijken de inlanders hier niet ongeneigd om de nieuwe Westerlingen vriendelijk te ontvangen. Een bezoek aan den regent van Sidajoe gebracht, wordt zoo gunstig opgenomen, dat zijne Hoogheid terstond zijn contra-bezoek tegen den 5^den^ aankondigt. Het schijnt echter dat ook hier de Portugeezen — misschien ook wel de Bantammers — aan 't kwaadspreken zijn geweest, waartoe zij zich dan van een hier sedert zeven jaren gevestigd landgenoot, een renegaat, bediend hebben. Zooveel is zeker, dat toen op den bepaalden dag aan boord van de »Mauritius" alles voor de plechtige ontvangst van den »Coninck" was in gereedheid gebracht, de zes van wal gestoken prauwen niet naar dit schip komen, maar regelrecht op de *Amsterdam* en de *Pinas* aanroeien, waarop de Javanen, na aan boord van eerstgemeld vaartuig te zijn overgeklommen, als

razenden op onze schepelingen aanvallen. In de eerste verwarring worden enkelen der onzen doodelijk gewond. Eenmaal van den schrik bekomen, gaan echter Oud-Hollands zonen den talrijken vijand dapper te lijf, die dan ook spoedig genoodzaakt wordt, met achterlating van verscheidene dooden, het hazenpad te kiezen. Straks blijkt dat van de Nederlanders niet minder dan *twaalf* personen gesneuveld zijn, en daaronder, naast den ons bekenden *Reynier van Hell*, ook *Jan Jacobsz. Schellinger*, schipper van de »Amsterdam". »Dat echter meest te deiren was" schrijft Willem Lodewijcksz. »is gheweest de dood van eenen jonghen van 10 oft 11 jaeren (Jacob Jacobszoon), cosyn van den schipper, die deze wreede menschen wel 13 steken naer zijn doot ghegeven hadden, welck ons tot alsulcken leet heeft verweckt, dat wy de ghevanghenen oock deden deursteken".

Wij kunnen 't ons begrijpen dat de Nederlanders na zulk eene ontmoeting »met groote droeffheyt" de ankers geligt en zoo spoedig mogelijk deze »moordadighe reede" den rug toegekeerd hebben. Den volgenden dag kwam de vloot voor anker onder het eiland *Madoera*, vlak bij de later meer bekend geworden plaats *Arosbaja*. Een zelfde lot wacht hun echter ook hier. Men was nl. overeengekomen dat de *Panembahan* of inlandsche regent den 9[den] December aan boord van de »Mauritius" zou worden ontvangen. Toen nu op het bepaalde uur een paar zwaar bemande prauwen van wal steken en weer, tegen de afspraak, regelrecht op de *Amsterdam* aanzeilen, komt op eenmaal den onzen het tooneel van Sidajoe voor den geest en maakt de schrik zich zoo van allen meester, dat onverwijld de stukken gericht worden en het vaartuig waarop de regent zich bevindt in een ommezien kort en klein geschoten is. Uit den mond van enkele opgevischte gevangenen verneemt men dan dat de Madoereezen »so sy middel gezien hadden" de *Amsterdam* werkelijk zouden overvallen hebben. 't Spreekt echter van zelf dat na het gebeurde voor de Nederlanders geen plaats meer was te Arosbaja. Het eiland wordt dan ook terstond verlaten, zonder anderen buit mede te nemen dan twee Madoereesche jongens, waarvan de eene den naam van *Rossombaya* (Arosbaja) en de andere dien van *Madoera* ontvangt.

Maar, waarheen thans? Nogmaal wordt door den scheepsraad, waarin nu echter *Cornelis Houtman* en *Jan Jansz. Carel* geen zitting willen nemen, de vraag besproken of men de reis naar de Molukken al dan niet zal voortzetten. Veel overeenstemming heerscht er niet in de vergadering. Een enkele schijnt den voorslag gedaan te hebben

om naar *Bantam* terug te keeren en van daar naar *Palembang* koers te zetten. Een bepaald besluit wordt er echter niet genomen. Eerst als men eenige dagen werkeloos onder *Bawéan* gelegen heeft, alwaar de twee Madoereesche jongens aan hunne gevangenis weten te ontsnappen, krijgt het gevoelen der schippers de overhand, die van oordeel zijn dat men onverwijld de terugreis naar het vaderland moet aannemen. Intusschen is het 25 December geworden, de eerste *Kerstdag*, die echter voor onze landgenooten daar op de Java-zee geen feestdag zijn zal. Geheel onverwachts komt n.l. de admiraal van de vloot, *Jan Molenaer* te overlijden, »sonder dat yemant wiste wat hem deerde". Het volk mompelt van vergiftiging en werkelijk wijst het door de barbiers *J. Janszn. Barbier* en *Mr. Joost* ingesteld onderzoek uit, dat de verdienstelijke man niet zijn natuurlijken dood gestorven is. Onze berichtgever Willem Lodewijcksz. voegt aan het bericht van 's mans »subytelicen" dood, alleen de mededeeling toe, dat onze landgenooten daar door »een groote beroerte over quam, ende tghemeyne volck so gealtereert geworden was, dat alle de genen die te voren seer hadden begeert de reyse wijder te versoecken, met ghemeyne stemmen riepen dattet meer als tijt was nae huys te seylen, eerder meer van dese fenynighe lucht gheinfecteert wierden". Bij Van der Does lezen wij daarentegen dat de verdenking van de vergiftiging op niemand minder dan — *Cornelis de Houtman* valt, »overmits de groote onvreede die deese twee als Mullenaer ende Houtman geduyrende de voyagie teeghen den anderen gehadt hadden", en ook omdat de laatste »hem wel beroempt hadde, dat hy hem met vergift soude moeten behelpen, ofte anders en konde hy gheen vreede met den voors. Mullenaer hebben". Zoo nu en dan moeten de beide gezaghebbers zelfs handgemeen geweest zijn. Den 27[sten] December is de verbittering jegens Houtman zoo groot, dat hij »van seyne eyghen scheepsgasten generalycken aangetast, ende in de boeyen gestelt" wordt. Straks brengt men den opperbevelhebber voor den scheepsraad, doch aangezien er »gheen seeckerheyt van het vergeeven was" oordeelt deze dat de beschuldigde weder »vry ende liber gekent" moet worden. En hiermede liep dit treurig incident af, dat zeker weinig geschikt is, om deze eerste Oost-Indievaarders in onze achting te doen rijzen. Vooral *Cornelis de Houtman* treedt hier in een zeer twijfelachtig licht op en schijnt ons alles behalve de held, toe waarvoor velen hem sedert gehouden hebben.

Middelerwijl is het Nieuwe jaar aangebroken en nog altijd liggen de schepen onder Bawéan voor anker, zonder dat men recht weet

waarheen den boeg te wenden. Alleen hierin stemmen allen overeen, dat de »Amsterdam", welk vaartuig een paar maal aan den grond gezeten heeft, voor de verdere reis afgekeurd moet worden. Al wat waarde heeft wordt dientengevolge op de andere schepen overgebracht en de *Amsterdam* op den 11[den] Januari 1597 aan de vlammen prijs gegeven. Een dag later betreuren onze landgenooten andermaal den dood van een der hunnen, en wel van den »hoochbootsmansmaat" *Gerrit Claessen*, die tusschen het schip en een prauw in zee viel »ende terstont sonck sonder dat men hem oyt sach". Alles was dus tegen, zelfs de wind, die niet toeliet dat men westwaarts koers hield, maar de vloot ten laatste noodzaakte van richting te veranderen en den steven naar Straat Bali te wenden. Op den 22[sten] Januari wordt *Balambangan* bereikt, welke stad juist een beleg heeft te verduren van den vorst van *Pasoeroehan*, tengevolge waarvan de Straat wemelt van Javaansche en Balineesche vaartuigen. Voor onze zoozeer geplaagde landgenooten heeft de strijd tusschen de twee vorsten dit nadeel, dat zij nu nergens gelegenheid vinden om zich voor de lange reis van water en andere benoodigdheden te voorzien. Ten overvloede beschuldigt men hen het slechte weer te hebben aangebracht. Ten einde raad, steekt de vloot den 27[sten] Januari naar Bali over, en hier op »Jong Holland", gelijk men dit eiland al spoedig gaat noemen, genieten de Hollanders eene ontvangst, zooals hun die nog nergens is te beurt gevallen. Wie zich hiervan overtuigen wil, leze een der vele Journalen, waarop wij reeds in den aanvang van deze schets de aandacht vestigden. In 't bijzonder verdient hier aanbeveling het verslag van den adelborst *Arnoudt Lintgens*, onder het opschrift »Bali in 1597" door den heer P. A. Leupe opgenomen in de »Bijdragen" van het Kon. Instituut voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde. Het bevalt onzen landgenooten zoo goed op dit eiland, dat zij er Oud-Holland haast om vergeten en bijna eene maand lang op de kust voor anker blijven liggen. Eerst den 25[sten] Februari wordt de terugreis voor goed aangenomen. Twee der opvarenden, de adelborst *Emanuel Roodenburgh* en *Jacob Claessen*, »kuiper van de stad Delft" zijn vrijwillig op Bali achtergebleven. Hunne afwezigheid wordt dubbel gevoeld, als straks de nog overgebleven koppen op de drie vaartuigen worden geteld, en men bevindt dat men in 't geheel nog slechts 97 personen, waaronder dan nog een aantal vreemdelingen, sterk is. Bijna *honderd vijftig* man van degenen, die wij twee jaren geleden zoo vol moed en levenslust de reede van Texel zagen verlaten, hebben dus sedert hun graf in de golven gevonden of zijn op een of ander onherbergzaam eiland ter aarde besteld! Waarlijk

wel iets om het reisgezelschap tot ernst te stemmen en hen tot broederlijke gezindheid jegens elkander aan te manen! Een oogenblik schijnt 't dan ook, dat men geneigd is de hangende geschillen bij te leggen. Op den 28sten wordt de kommies Van Bönnigen uit zijn gevangenis ontslagen, onder bepaling evenwel dat hij »met handtboeyen lancks het voorsschip" gaan en met niemand over zijne zaak spreken zal. Terstond vernemen wij echter weer dat de »scheeps offitianten, veele en groote woorden in de kajuyte hadden, malcanderen verwytende tgeene datter voor de stadt Bantam aangericht, ende voorgestelt was, den een den ander straffende voor de leugenen, die sy malcanderen verweeten ende opseyden, twelck soe heel sekreetelyck niet geschiedde ofte ydereen binnen scheepsboord konde het genoech hooren ende verstaen."

En zoo, kibbelende en twistende, werd de groote reis aanvaard naar Patria, waar zeker menig hart in gespannen verwachting de terugkomst van vriend of broeder, van vader of zoon te gemoet zag. Op den terugtocht schijnt weinig bijzonders te zijn voorgevallen. Althans de scheepsjournalen zijn daarover zoo kort mogelijk. De afstand van Java naar de de *Kaap* wordt nu in ruim twee maanden afgelegd. Den 24en Mei passeert de vloot *St. Helena*, den 7den Juni de *linie*, om eindelijk op den 14den Augustus 1597, na eene afwezigheid dus van *twee* jaren en 4½ maand, op de reede van Texel het anker uit te werpen. De »Hollandia" verkeert nog een oogenblik in gevaar van op de Hollandsche kust te vergaan, maar wordt gelukkig door loodsen geholpen en eenige uren na de andere schepen binnen gebracht.

Over de ontvangst, die de koene reizigers in het vaderland te beurt valt, vinden wij niets in de scheepsjournalen vermeld. Volgens Valentijn konden de weinige specerijen, »namelyk nooten, foelie en peper", die men had medegebracht, de onkosten van de »uitreeding" op geen stukken na goed maken". Ook zullen de ontvangen rapporten den lof, dien men anders den baanbrekers van de »groote vaart" zeker had toegezwaaid, wel een paar tonen lager gestemd hebben. De Heeren Bewindhebberen waren echter verstandig genoeg om het succes van deze eerste reis niet naar het aantal lasten specerijen af te meten, terwijl het feit, dat de weg naar de schatkameren van Indië werkelijk gevonden was, hun zeker éen oog voor de misslagen der bemanning zal hebben doen sluiten. Ook wij willen niet hard oordeelen, maar ons er over verheugen dat — om met de woorden van den heer De Jonge te spreken »de scheepstocht, waarvan de gevolgen in later dagen zoo groot werden",

hoewel »zonder beleid, zonder eendracht en eigenlijk zonder begrip van de grootsche taak welke volvoerd moest worden", ondernomen, was ten einde gebracht. »De baan was gebroken en aan Spanje's Koning, aan geheel Europa het bewijs geleverd, dat het kleine volk van Noord-Nederland zijn vlag kon en durfde vertoonen tot aan het uiteinde der aarde en dat het, voor zijn kolonialen handel, Lissabon kon ontberen."

In plaats dan ook van zich door het betrekkelijk gering succes te laten afschrikken, begon men in Holland terstond nieuwe toerustingen te maken en nog was geen jaar sedert de terugkomst der pioniers verloopen, toen reeds op Texels reede een nog grootere vloot voor de vaart op Indië zeilree lag. Over dezen tweeden en de latere tochten handelen wij in de volgende schets.

HET ANIMISME

BIJ DE VOLKEN VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL.

DOOR

G. A. WILKEN.

De godsdienst van de volken van den Indischen Archipel is hetgeen de nieuwere godsdienstwetenschap het animisme noemt. „De natuurmensch", aldus de Hoogleeraar Tiele, „verwart hetgeen een vrucht der verbeelding is met de werkelijkheid, het objectieve met het subjectieve, de uitwendige verschijnselen met zijn eigen geestesleven. Daaruit ontstaat de waan, dat alle beweging en werking die hij waarneemt, uitgaat van persoonlijke, denkende, willende wezens, een beschouwing, die wij dus best doen met den algemeenen naam van *animisme* te betitelen. Dit animisme uit zich in twee, ongeformuleerde en onuitgesprokene, maar met impliciet geloof aangehangen leerstukken, die doorgaans verward worden en ook meestal in elkander vloeien, doch die men nauwkeurig onderscheiden moet. Het eene dezer gronddogmen luidt: Alles in de natuur, in dieren- en plantenwereld, het bewerktuigde en onbewerktuigde, ieder voorwerp, groot of klein, heeft een ziel. Het tweede dogme kan aldus worden uitgedrukt: De zielen of geesten, die in de voorwerpen wonen, hebben de macht die te verlaten, vrij rond te spoken, onbelichaamd voort te leven, of in andere lichamen over te gaan. Dit alles is nog geen godsdienst. Het zijn, uit gebrekkige waarneming afgeleide, primitief-wijsgeerige onderstellingen, deelen van een wèlsamenhangend geheel en volkomen ernstig gemeend, die dan ook aan de geheele beschaving van den wilde ten grondslag liggen. Maar, gelijk zijn gansche leven, zoo wordt ook zijn godsdienst er volkomen door bepaald en beheerscht. De twee hoofdbestanddeelen van den natuurgodsdienst

spruiten er rechtstreeks uit voort; uit het dogme, dat alles bezield is, het *fetisisme*, de aanbidding van zinnelijk waarneembare voorwerpen als bezielde en machtiger wezens, uit het dogme, dat de zielen vrij zijn in haar beweging en niet aan bepaalde lichamen verbonden, het *spiritisme*, de vereering van de zielen der afgestorvenen en van de onzichtbare geesten in de lucht." [1])

Het hier gezegde geldt ook van de volken van den Indischen Archipel. De godsdienst is ook bij hen het animisme, zooals het zich uit in het fetisisme en het spiritisme. Het is ons voornemen in de volgende bladzijden van dit animisme bij de voornaamste stammen een overzicht te geven [2]). Op volledigheid maakt dit opstel geene aanspraak. Men beschouwe het niet veel meer dan als eene schets. Ons streven is vooral geweest het karakteristieke te doen uitkomen, de feiten en verschijnselen te groepeeren, onder zekere algemeene gezichtspunten te plaatsen en dus te verklaren. Aan den Lezer blijve het overgelaten te beoordeelen in hoeverre wij hierin geslaagd zijn.

Een paar opmerkingen nog alvorens van deze inleiding af te stappen. Ter bevordering van eene eenigszins ruimere opvatting en beschouwing, hebben wij dikwijls op analoge gebruiken en voorstellingen gewezen bij andere volken buiten den Archipel. Zooveel mogelijk hebben wij getracht dit in de noten aan den voet der bladzijden te doen. Hier en daar echter was het noodig de voorbeelden in den tekst zelven op te nemen. Dat wij ons bij dit alles binnen zekere grenzen hebben moeten houden, spreekt van zelf.

Van de door ons geraadpleegde bronnen hebben wij in de noten steeds nauwkeurig aanteekening gehouden, opdat de Lezer in staat zij de waarde daarvan zelf te beoordeelen. De verklaring wenschen wij hier slechts af te leggen, dat wij getracht hebben in het gebruik der gegevens zoo critisch mogelijk te zijn, hetgeen ons juist door de toepassing der vergelijkende methode meer dan anders mogelijk was.

Behalve van de geciteerde werken, ben ik in de gelegenheid geweest gebruik te maken van eenige aanteekeningen mij welwillend verstrekt door den Heer J. G. F. Riedel, den bekenden schrijver van verscheidene zeer gewaardeerde bijdragen op het gebied der ethnographie en der linguistiek van den Indischen Archipel. Als resident eerst van Timor, later van Ambon, was genoemde Heer in de ge-

---

1) Tiele, De plaats van de godsdiensten der natuurvolken in de godsdienstgeschiedenis, blz. 13—14.

2) Ik heb mij daarbij niet alleen bepaald tot de Maleische stammen, doch ook mijn onderzoek over de Melanesische uitgestrekt. Ook de Tagala's, de Bisaya's enz. van de Philippijnsche eilanden, de Maleiers enz. van Malaka en zelfs de Hoewa's van Madagascar zijn hier en daar door mij vermeld. Bij de nauwe verwantschap, die er tusschen deze stammen en de volken van onzen Archipel bestaat, heb ik gemeend hen niet geheel met stilzwijgen te mogen voorbijgaan.

legenheid menigvuldige en belangrijke gegevens te verzamelen betreffende de bevolking van de in vele opzichten nog onbekende streken in het Zuidoosten van onze bezittingen, bepaaldelijk de Aroe-, Kei-, Timorlaoet- of Tenimber-groepen en de zoogenaamde Zuidwester-eilanden. Eerlang zullen deze gegevens, met nog andere over de overige Moluksche eilanden, in een werk vereenigd, het licht zien. Het zijn enkele uit het manuscript van dit werk ontleende aanteekeningen, voornamelijk de evengenoemde eilanden betreffende, die mij door den Heer Riedel ten gebruike zijn gegeven. Voor deze welwillendheid zij hem hier openlijk mijn dank gebracht [1]).

---

1) Omtrent de spelling van de in dit stuk voorkomende Maleisch-Polynesische woorden valt op te merken, dat de *oe*-klank overal door *u* is teruggegeven. Alleen bij de spelling van geographische en volksnamen is de *oe* behouden.

I.

„Auf das Engste sind alle religiösen Vorstellungen mit der Vorstellung „Seele" verknüpft; ja, die ursprüngliche Mythologie entwickelt sich sogar fast in allen ihren Bestandtheilen aus dieser Vorstellung oder gruppirt sich wenigstens um dieselbe als um ihren Mittelpunkt" [1]. In deze woorden is het uitgangspunt van ons onderzoek aangegeven. Wij beginnen dus met na te gaan welke voorstellingen de volken van den Indischen Archipel hebben omtrent de menschelijke ziel.

Hetgeen vooreerst opmerking verdient, is het feit waarop Tylor en anderen reeds de aandacht gevestigd hebben, dat naar het begrip van den wilde, den onbeschaafde, de mensch niet ééne, doch meerdere zielen heeft. Men kent de onderscheiding, die in de klassieke oudheid gemaakt werd, tusschen iemands schaduw, schim en geest:

„Bis duo sunt homini, manes, caro, spiritus, umbra:
Quatuor haec loci bis duo suscipiunt.
Terra tegit carnem, tumulum circumvolat umbra,
Manes Orcus habet, spiritus astra petit."

Eene dergelijke onderscheiding nu treft men ook bij andere volken aan. Zoo lezen wij van de Indiaansche stammen van Noord-Amerika: „Eine alte und weit verbreitete Lehre schrieb dem Menschen zwei Seelen zu, eine vegetative und eine sensitive, nach einer anderen hatte er drei Seelen, eine gute die nach dem Tode in ein warmes, eine böse die in ein kaltes Land kommt, eine dritte die beim Körper bleibt, oder selbst deren vier, von denen eine im Geisterlande fortlebt, die zweite in die Luft geht, die dritte im Leibe, die vierte am Wohnorte zurückbleibt" [2]. Van de volken van het Maleisch-Polynesische ras willen wij in de eerste plaats op de Fidjiërs wijzen. „Some speak of man as having two spirits. His shadow is called „the dark spirit," which, they say, goes to Hades. The other is his likeness reflected in water or a looking-glass, and is supposed to stay near the place in which a man dies" [3]. Verder moeten hier de Hoewa's of Malagasiërs van

1) Schultze, Entstehungsgeschichte der Vorstellung Seele, Kosmos, Zeitschrift für einheitliche Weltanschauung auf Grund der Entwicklungslehre, jaarg. III, blz. 248.
2) Waitz, Anthropologie der Naturvölker, dl. III, blz. 194—195. Zie ook: Müller, Geschichte der Amerikanischen Urreligionen, blz. 66 en 207—208.
3) Williams, Fiji and the Fijians, dl. I, blz. 241.

Madagascar genoemd worden. „The Malagasy say that the *saina* or mind vanishes at death, the *aina* or life becomes mere air, but the *matoatoa* or ghost hovers round the tomb" [1]).

Bij de stammen die den Indischen Archipel bewonen, vinden wij eveneens dit geloof dat de mensch meerdere zielen heeft. Zoo is dit het geval bij de Niasers. Deze onderscheiden in den mensch een drietal zielen, die met den adem, het hart en de schaduw vereenzelvigd worden. De eerste, *noso* geheeten, is van den wind genomen en keert na het overlijden tot den wind terug. Zij heeft geen voortbestaan. Alleen de noso's van hoofden maken hierop eene uitzondering. Deze blijven voortduren, daar de oudste zoon en opvolger zijns vaders noso in zich opneemt, hetgeen hij feitelijk doet door zijnen mond op dien van den stervende te brengen en zoo diens laatsten ademtocht op te vangen [2]). De met de schaduw vereenzelvigde ziel, die men slechts bij het schijnen der zon of bij licht of vuur ontwaren kan, hoewel de priesters haar altijd kunnen zien, verlaat na den dood het lichaam en wordt een geest, *bechu zi-mate*, die naar het doodenrijk in de onderwereld gaat [3]). De derde ziel die in het hart gezeteld is, met het hart vereenzelvigd wordt, heet *noso-dodo*, ziel des harten [4]). Zij is de voornaamste van de drie, want er is volgens den Niaser niets in den mensch, dat niet in het hart zijnen oorsprong neemt. In het spraakgebruik speelt dit lichaamsdeel dan ook eene voorname rol: men gevoelt niet alleen, doch denkt en begrijpt met het hart; het is het hart dat zich verheugt of toornig is. De noso-dodo blijft na den dood voortbestaan in de gedaante van eene spin, moko-moko geheeten, en is als zoodanig, gelijk wij later zullen zien, een voorwerp van groote vereering [5]).

---

1) Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 434; Ellis, History of Madagascar, dl. I, blz. 393.

2) Gelukt het den oudsten zoon en opvolger niet den laatsten ademtocht op te vangen, doch doet een ander dit, dan moet hij met dezen het gezag deelen. Wanneer een hoofd dan ook op sterven ligt, verdringen zich niet alleen zijne zoons, doch zelfs vreemden om hem, ten einde zijn laatsten snik machtig te worden. Er zijn voorbeelden dat, terwijl de stervende met het aangezicht naar den grond gekeerd lag, men een gat in den vloer maakte, om door middel van eenen bamboekoker den adem op te vangen (Von Rosenberg, Verslag omtrent het eiland Nias, Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXX, blz. 85).

3) *Bechu* is de algemeene benaming voor geest; *si-mate* = de doode, dus *bechu zi-mate* = geest van den doode. Volgens het Niasche klankstelsel verandert een woord in den status constructus zijne harde aanvangsletter in eene zachte (Sundermann, Kurze Formenlehre der Niassischen Sprache, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVIII, blz. 95—96). De *s* van si-mate wordt dus een *z*.

4) Samengesteld uit *noso*, d. i., gelijk wij hiervoren gezien hebben, ziel, en *todo* = hart. De beginletter *t* moet, naar den in de vorige noot genoemden regel, in eene *d* veranderd worden. In de daar aangehaalde spraakkunst van Sundermann, blz. 96, vinden wij tŏdŏ geschreven. De dus aangeduide *o* moet, volgens blz. 95, uitgesproken worden „hinten in der Kehle, mit etwas Nasalirung".

5) Chatelin, Godsdienst en bijgeloof der Niasers, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 142 vlg. en 146 vlg.

Naast de Niasers verdienen de Bataks hier vermeld te worden. Als algemeene benaming voor ziel heeft men bij hen het woord *tondi*. Bij sommige Bataks nu bestaat het geloof dat de mensch drie tondi's heeft, „von denen", aldus deelt Dr. Hagen ons mede, „zwei beständig im Körper bleiben, während die dritte stets auszerhalb des Körpers, aber trotzdem im innigsten Zusammenhang mit ihm verbleibt. Diese drei Seelen heiszen mit Namen: *Tondi-siguliman* oder *sipargongom*, *Tondi-siantahara* und *Tondi-sichorchor* [1]). Diese letztere ist die auszerhalb des Körpers verweilende. Stirbt dieselde, wo sie sich auch gerade befinden möge, so ist auch der Mensch noch in der nämlichen Stunde todt. Die zwei im Körper befindlichen Seelen werden frei, und steigen als Sumangot vom Niedergang der Sonne, von Westen her, den Pfad empor zu Debata's [2]) Wohnung, wo sie ein paradiesisches Leben in ewigem Wohlergehen und Lustbarkeit genieszen.... Das ist das Leben des guten Menschen nach dem Tode. Ist der Mensch jedoch ein böser, und das Masz seiner Uebelthaten gefüllt, so wird seine Tondi-sichorchor im Westen verbrannt, worauf auch der Mensch sofort todt niedersinkt. Die zwei andern Seelen können den Pfad, der zu Debata führt, nicht finden, sondern müssen ebenso wie die Seelen der Gemordeten und Gefallenen unstät auf Erden umherirren, fahren bald in den Körper reiszender Thiere, bald in Baumstämme, bald in Felsen oder Wasser, kurz, sie führen ein sozusagen ahasverisches Dasein, Niemandem zur Freude, Allen zum Leid, da sie auch die Macht besitzen, den Menschen zu schaden. Die Seelen derjenigen, welche weder gut noch böse gelebt haben, wohnen auf Baumwipfeln, Berggipfeln etc., aber nicht für immer und ewig, sondern nachdem Debata siebenmal die Form, in welche die Seelen gefahren, zerbrochen hat, können auch sie zu den ewigen Freuden eingehen" [3]). Deze leer omtrent het bestaan van drie tondi's en het verschillend lot dat ieder harer na den dood wacht, komt echter niet algemeen voor. Het volk is daarvan geheel onwetend en gelooft slechts aan het bestaan van één tondi. Deze wordt dan geacht op het hoofd haren zetel te hebben [4]).

Gaan wij naar Borneo, dan vinden wij bij de Dajaks sporen van deze leer dat de mensch meerdere zielen heeft. „The Land Dayaks of Sarawak", aldus Spenser St. John, „say they have only one soul;

1) Ik heb de spelling van deze namen behouden, zooals die door Dr. Hagen is opgegeven. Alleen schrijft hij *dondi*, in plaats van *tondi*. Dit is blijkbaar een gevolg van de bij Duitschers zoo vaak voorkomende verwisseling van een *t* met een *d*. Op dezelfde wijze levert het stuk ook bewijzen van eene verwisseling van een *p* met een *b*, als: *bagar* in plaats van *pagar*.

2) Onder dezen naam moet hier verstaan worden de drie hoogste, in den hemel wonende, goden, op wie wij later vanzelf terugkomen.

3) Hagen, Beiträge zur Kenntniss der Battareligion, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVIII, blz. 514—515.

4) Van der Tuuk, Bataksch Woordenboek, i. v. *tondi*.

the Sibuyaus talk of several" [1]). Hoedanig men zich deze verschillende zielen voorstelt, vinden wij echter niet vermeld. Vollediger zijn de berichten die wij hebben van den Dajakschen stam der Olo-Ngadjoe's, die de Zuidooster-Afdeeling van Borneo bewonen. Deze Olo-Ngadjoe's schijnen onderscheid te maken tusschen eene meer materieele ziel, het levensbeginsel van het lichaam, en eene ziel die aan den mensch bewustzijn, individualiteit verleent. Gedurende het leven zijn beiden vereenigd onder den naam van *hambaruan*. Bij het sterven scheidt echter de laatste zich als *liau* van het lichaam, terwijl de andere als *karahang* bewusteloos in het lijk terugblijft. Wanneer het tiwah of het doodenfeest gevierd wordt, bidt men tot de sangiang's, goede geesten, dat zij de karahang doen herleven en in het zielenland brengen, waarheen haar de liau reeds voorafgegaan is, opdat zij daar zich met deze vereenige. Door deze vereeniging krijgt de liau, die tot dusverre niets meer dan een schaduwlichaam is geweest, een meer wezenlijk bestaan [2]).

Ook bij de hooger ontwikkelde volken, de Javanen, Maleiers, Makassaren en Boegineezen, ontmoeten wij dezelfde dualistische opvatting van het begrip ziel in het verschillend gebruik van de woorden *sumangat* of *sĕmangat* en *njawa*. Als benaming voor ziel komt het woord *sumangat* of *sĕmangat* voor bij de Maleiers en Javanen, en, met eenige klankwijzigingen, ook bij andere stammen van den Archipel. Zoo treft men het aan bij de Makassaren en Boegineezen als *sumanga* en *sumangȃ* [3]), bij de Menangkabawers als *sumangĕ*, bij de Dajaksche stammen van het Noordwesten van Borneo als *simangat*, *semungat* of *semungi*, bij de bewoners van de Ambonsche eilanden als *sumangan*, bij de Alfoeren van Boeroe als *ĕsmangin*, bij de Soembaneezen als *semangu*. Het andere woord, *njawa*, is eveneens eene uitdrukking voor ziel bij de voornaamste volken, met name bij de Javanen, Maleiers, Makassaren en Boegineezen. In het gebruik van deze twee benamingen bestaat echter eenig verschil. Njawa beteekent ziel, doch, zooals Dr. Matthes dit uitdrukkelijk opgeeft, ziel als levensbeginsel, leven, adem; sumangat duidt eveneens ziel, levensgeest aan, doch wordt verder gebezigd in den zin van verstand, bewustzijn [4]). Het blijkt dus dat de njawa meer de anima, de ziel physiologisch,

---

1) Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 179—180.

2) Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *karahang* en *liau*.

3) Wij merken hier op dat de eigenaardige half-geslotene wijze, waarop de klinkers als sluiters in het Makassaarsch en Boegineesch dikwijls worden uitgesproken, en die Dr. Matthes voorstelt door eene soort van accent aigu, terwijl Dr. Van der Tuuk daarvoor een *q* bezigt, bij de in dit stuk voorkomende woorden uit die talen niet is aangeduid.

4) Zie voor de hier opgegevene beteekenissen van sumangat en njawa: Matthes, Makassaarsche en Boegineesche woordenboeken, en Van der Tuuk, Maleisch woordenboek. Vergelijk ook over sumangat de aanteekeningen op Van Hoëvell's uitgave van de „Sjaïr Bidasari", Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XIX, blz. 256—257.

beginsel van het dierlijk bestaan, de sumangat meer de animus, de ziel psychologisch, principe van het geestelijk zijn van den mensch is, dat de eerste meer vegetatief, de tweede meer sensitief is.

Ten slotte hebben wij nog de aandacht te vestigen op de Soendaneezen. „Volgens het volksgeloof hier," aldus deelt de heer Holle mede, „bestaat des menschen wezen uit drie bestanddeelen: *lelembutan* of *atji*, *juni* en *sukma*. Het eerste vertaal ik door „leven," meer woordelijk „het fijnste", dat volgens verklaring van den inlander wordt aangedaan als iemand schrikt of zijn gemoed geschokt wordt; het tweede door „wil", „sympathie", „karakter", „geaardheid"; het derde door „de ziel", die denkt en weet. Ik voeg er nog bij, dat volgens de theorie, ontwikkeld in de Bandoengsche en Tjiboeroeische handschriften, het menschelijk wezen eveneens uit een soort drieëenheid is samengesteld, te weten: *bayu*, *sabda* en *hidep*. Die drie woorden zijn daar schering en inslag" [1]). Uit de gegevene definities blijkt dat wij hier eene dergelijke onderscheiding hebben als tusschen de anima vegetativa, de anima sensitiva en de anima rationalis van de ouden en de scholastieken der middeleeuwen.

In de ontwikkelingsgeschiedenis van het begrip ziel bij de primitieve volken heeft men, zooals dit door Schultze zoo juist is aangetoond, vijf phasen te onderscheiden, naarmate de ziel beschouwd wordt als één te zijn met den pols, het hart, het bloed, den adem en de schaduw [2]). Dat enkele van deze ontwikkelingsphasen ook bij de volken van den Indischen Archipel worden aangetroffen, hebben wij uit het hiervoren medegedeelde reeds kunnen zien. Wij merkten toch op hoe de Niasers de drievoudige ziel, die zij aan den mensch toekennen, met den adem, het hart en de schaduw vereenzelvigen, terwijl ons uit het gebruik van het woord njawa, door de Maleiers, Javanen, Makassaren en Boegineezen, in de beteekenis zoowel van ziel als van adem, de gelijkstelling van beide begrippen ook bij deze volken kan gebleken zijn. Een voorbeeld van het geloof dat bloed en ziel één zijn, vinden wij bij de Papoewa's van de Geelvinksbaai [3]). Overigens wijzen wij op de voorstelling van de Bataks, waarvan wij zooeven reeds melding maakten, dat het hoofd de zetel is van de ziel, eene voorstelling die, gelijk later zal blijken, nog bij andere stammen van den Archipel schijnt te bestaan [4]).

---

1) Holle, Snippers, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVII, blz. 565—566.

2) Schultze, Entstehungsgeschichte der Vorstellung Seele, blz. 249 vlg.

3) Goudswaard, De Papoewa's van de Geelvinksbaai, blz. 77.

4) Wij behoeven hier bijna niet op analoge voorstellingen bij andere volken te wijzen. Zie hierover behalve de aangehaalde verhandeling van Schultze, nog: Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 430 vlg. Hier zij slechts in herinnering gebracht hoe de voorstelling, dat het bloed de zetel is van de ziel, o. a. bij de oude Israëlieten bestond. Zoo heet het, Deuteronomium XII, 23: „Alleenlijk weerhoudt u, dat gij het bloed niet eet; want het bloed dat is de ziel; en gij zult de ziel niet eten met het

Wij zien dus dat naar de voorstellingen van de volken van den Indischen Archipel de ziel meestal in het lichaam gevestigd is. Ook waar zij — gelijk dit het geval is met de tondi-sichorchor bij de Bataks en met de, met de schaduw vereenzelvigde, ziel bij de Niasers — zich buiten het lichaam bevindt, is zij toch hiermede ten nauwste verbonden. In weerwil echter van dezen innigen samenhang, dien men zich dus tusschen lichaam en ziel denkt, kent men aan deze laatste een eigen bestaan toe, geheel onafhankelijk van het eerste. De ziel bezit het vermogen het lichaam te verlaten, hetzij vrijwillig, hetzij daartoe gedwongen, en hieruit moeten de verschillende levensverschijnselen, ziekte, slaap enz., verklaard worden. Van de voornaamste stammen zullen wij dit trachten aan te toonen.

Vestigen wij in de eerste plaats de aandacht op de Bataks. Gelijk wij hiervoren gezien hebben, heet de ziel in het algemeen bij hen tondi. Men gelooft nu dat de tondi geheel onafhankelijk van het lichaam bestaat en handelen kan, dat zij als beschermgeest het lichaam onder haar gezag heeft, het voor een oogenblik kan verlaten, het doen kwijnen, geluk of ongeluk kan aanbrengen. „Tondimu alomu", dat is: „uw ziel zij uw vijand", is dan ook eene zeer gewone vervloeking bij de Bataks. Ziekten, meent men, worden veroorzaakt doordat booze geesten de tondi vasthouden, *mangajam* gelijk dit heet [1]).

Van gelijken aard zijn de voorstellingen die de Javanen, Maleiers, Makassaren en Boegineezen hebben ten aanzien van de sumangat, den levensgeest gelijk wij zooeven opmerkten. Ook deze wordt geacht een eigen bestaan te hebben, en door hare tegenwoordigheid welvarendheid te weeg te brengen. Kenmerkend is het geloof, dat de sumangat het vermogen bezit in een ander mensch of in een dier over te gaan, waardoor er zulk eene geheimzinnige betrekking tusschen die twee wezens ontstaat, dat het lot van den een geheel van den ander afhangt [2]). In het bekende Maleische gedicht „Sjaïr Bidasari" zien wij hoe de sumangat op die wijze zelfs in een levenloos voorwerp kan worden overgebracht. Het heet toch in het ver-

---

vleesch". Zie ook: Genesis IX, 4, en Leviticus XVII, 11 en 14. Ook de oude Arabieren, in den tijd van de djâhilîja, hadden iets dergelijks. Sommigen toch maakten onderscheid tusschen de rûḥ روح die zij met den adem, en de nafs نفس die zij met het bloed vereenzelvigden (Maçoudi, Les prairies d'or, ed. Barbier de Meynard, dl. III, blz. 309). De beschouwing dat het hoofd de zetel der ziel is, vindt men zelfs bij de wijsgeeren der klassieke oudheid, Plato en Pythagoras. Ook bij sommige Arabieren van de djâhilîja werd deze beschouwing aangetroffen (Freytag, Einleitung in das Studium der Arabischen Sprache, blz. 191 en 369). Overigens geldt deze voorstelling nog heden ten dage bij verscheidene onbeschaafde volken. Zoo wordt ons dit o. a. bericht van de Karaïben (Müller, Geschichte der Amerikanischen Urreligionen, blz. 207—208).

1) Zie voor het hier medegedeelde: Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *tondi* en *ajam*.

2) Zie: Pijnappel, Maleisch woordenboek, i. v. *sumangat*; Matthes, Makassaarsch woordenboek, i. v. *sumanga*, en Boegineesch woordenboek, i. v. *sumangaͤ*.

haal dat de levensgeest van Bidasari in een daartoe opzettelijk vervaardigd gouden vischje werd gedaan, ook hier met dezelfde geheimzinnige uitwerking, waarop zooeven gedoeld werd [1]). Met deze voorstelling hangt ook zeker samen het gebruik bij de Makassaren en Boegineezen, om bij bevalling een hakmes of eenig ander voorwerp van ijzer aan de sanro of tooverdoctores te geven, hetwelk deze dan zorgvuldig bewaart en eerst nadat alles afgeloopen is, tegen eene kleine betaling, teruggeeft. De bedoeling is wel met dat ijzer zich van de sumangat der kraamvrouw, die in de ure der bevalling licht ontvliedt, te verzekeren. Het voorwerp wordt dan ook geacht, den levensgeest der vrouw voor te stellen, juister misschien te bevatten, en is dus een bijzonder gewichtig stuk, dat, verloren gaande, stellig ook dien geest met zich zou medesleepen [2]). Overigens geldt ook hier de meening, dat niet alleen bij den dood, doch ook bij flauwten of schrik de sumangat het lichaam verlaat. Ook bij ziekten is dit het geval. Zoo is het bij voorbeeld bij de Makassaren en Boegineezen gebruikelijk om van een ziek kind, door het wuiven met een doek, de sumangat te behouden dan wel terug te roepen, welke verrichting bij de eersten *kape sumanga*, bij de laatsten *pae sumangĕ* heet [3]). Eigenaardig komt dit terugroepen van de sumangat of den levensgeest van een ziek kind uit in het Boegineesche gedicht „Elong masagala", zang gezongen bij gelegenheid van pokken. „Hangt boven het zieke kind", aldus lezen wij, „een sarong (vrouwenrok) van geringe reeds gebruikte stof, om den levensgeest toe te wuiven. — Levensgeest! keer herwaarts weder. Blijf u niet ophouden in ver verwijderde eenzame plaatsen. — De levensgeest keert terug, doch blijft alweder staan buiten het land. — Levensgeest! keer herwaarts weder. Blijf niet buiten het land staan. — De levensgeest keert terug, doch blijft alweder staan op den langen bergrug. — Levensgeest! komt toch herwaarts weder. Blijf niet staan op dien langen bergrug." Op die wijze gaat men voort den levensgeest terug te roepen. Als hij eindelijk verondersteld wordt gekomen te zijn, heet het: „Biedt nu den levensgeest terstond den betel aan. — Terstond is de betel in bossen daar, gelijk ook de trossen pinangnoten. — Bindt nu maar den levensgeest met strengen garen terdege vast, opdat hij niet weder ga ronddwalen. Gooit hem vooral een bij malkander genomen sarong als net over het hoofd, opdat wij hem niet kwijtraken. — Gij, o levensgeest! zoudt alleen in de wereld rondzwerven, terwijl het kind het zoo eenzaam heeft!" [4]).

1) Zie: Van Hoëvell's uitgave van de „Sjaïr Bidasari", Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XIX, bl. 8 vlg., en de daarbij behoorende aanteekening, blz. 260.
2) Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 54.
3) Matthes, Makassaarsch woordenboek, i. v. *kape*, Boegineesch woordenboek, i. v. *pae*. De woorden kape en pae beteekenen beiden waaien, wuiven, wenken.
4) Matthes, Boegineesche Chrestomathie, dl. III, blz. 160—161.

Beschouwen wij de Dajaks, meer bepaaldelijk de Olo-Ngadjoe's van de Zuidooster-Afdeeling. Gelijk wij hiervoren gezien hebben, heet de ziel bij hen hambaruan. Men gelooft van haar dat zij het lichaam naar willekeur verlaten kan, hetgeen vooral des nachts geschiedt; dan zwerft zij overal rond en brengt zoo de droomen teweeg. Ook overdag, ingeval van schrik, ontsteltenis enz., wordt de hambaruan geacht het lichaam te ontvlieden. Ziekten beschouwt men ook hier als gevolg van de afwezigheid der ziel van het lichaam. „Die Krankheiten hält der Dajack für Individua, Personen, Knechte des Radja-hantuen und Radja-sial (hoofden der booze geesten), welche die Hambaruan des Menschen gefangen fortführen, sie quälen, und an Stelle der Seele dann im Körper des Menschen wohnen". Ten einde den lijder te genezen, moet in de eerste plaats de ziel terugbezorgd worden. Dit geschiedt door een offerfeest, *hirek* geheeten, waarbij men de sangiang's, een soort van goede geesten, bidt het bij den radja-hantuen en den radja-sial gedaan te krijgen, dat zij de hambaruan teruggeven [1]).

Dezelfde animistische voorstelling omtrent ziekten als ontstaan doordat de ziel het lichaam ontvlucht is, die wij bij de zooeven genoemde volken hebben aangetroffen, vinden wij nog bij andere stammen van den Indischen Archipel. Zoo is dit onder anderen het geval bij de Alfoeren van de Minahasa. Het genezen komt ook hier neder op het terugroepen van de ziel. Bij het daarvoor gebruikelijke offerfeest *manempeh* trachten de priesters of wichelaars te weten te komen, zooals het heet, waar de ziel zich bevindt. Er wordt dan eenig eten voor haar gereed gemaakt, en nu wordt zij, vriendelijk schreeuwende of dikwijls met hetzelfde geluid als waarmede men jonge honden roept, uitgenoodigd om van de gerechten gebruik te maken. Heeft men zich overtuigd dat de ziel aanwezig is, dan wordt zij in eenen doek gevangen, welke doek dan boven het hoofd van den lijder wordt opengemaakt. De ziel wordt dan geacht terug te zijn bezorgd. Herstelt de zieke niet, dan is dit een bewijs dat zijne ziel niet meer te houden was [2]). — Bij de bewoners van het Zuidelijk van de Minahasa gelegene Bolaäng-Mongondou komt eveneens een offerfeest, *motajuk* geheeten, ter genezing van zieken voor waaraan dezelfde animistische beschouwing ten grondslag ligt. Ziehier hoe wij dit offer beschreven vinden. „Na eenen beurtzang tusschen de wolian's of priesters en de aanwezige personen, dansten twee priesteressen het binnenhuis rond. In de hand hadden zij bonte doeken, waarmede zij heen en weder

1) Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *hambaruan* en *irek*. Dit laatste is het grondwoord van hirek. Letterlijk is hirek = zuiveren, reinigen.

2) Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 326 vlg. Zie ook: N. P. Wilken, Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren in de Minahasa, Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap, dl. VII, blz. 146—147; Riedel, De Minahasa in 1825, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk, dl. XVIII, blz. 523.

sloegen. Van tijd tot tijd deden zij akelige, scherpe geluiden hooren, als waren zij bevreesd of wilden zij den geesten vrees aanjagen en hen verdrijven; doch dit was zeker de bedoeling niet. Zij houden het er toch voor, dat bij elke ongesteldheid de ziel van den lijder door een der voorouders is weggenomen, en het doel door de wolian's beoogd, is de ziel weder te krijgen en den patient terug te geven. Tot dat einde hadden de priesteressen aan het einde van eene spies eenige doeken gebonden, waaraan de gedaante van eene pop was gegeven. Eene oude vrouw nam deze spies en hield haar overeind staande met de pop in de hoogte. Nu dansten de priesteressen eenige malen rondom die pop, spraken die eenige woorden toe en floten evenals men eenen hond lokt. Daarna liet de oude vrouw het boveneinde van de spies een weinig naar beneden buigen, zoodat de priesteressen de pop konden bereiken, want de ziel van den zieke was door al die verrichtingen in de pop gekomen. Voorzichtig kwamen nu de beide priesteressen op hare teenen naar de pop aangetreden, en vingen de ziel in de bonte doeken op, waarmede zij te voren in de lucht hadden gezwaaid. De ziel werd toen op het hoofd van den lijder gebracht, dat is, zij wikkelden het hoofd des patients geheel in die doeken en bleven toen eenige oogenblikken stilstaan met een hoogernstig gelaat en de handen op het hoofd van den patient [1]).

Ook op de tot de Molukken behoorende Oeliasers, de eilanden Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet, bestaat de voorstelling dat bij ziekten de ziel, sumangan — zooals het woord sumangat, gelijk wij boven gezien hebben, hier wordt uitgesproken — door booze geesten wordt aangehouden en zich ergens bevindt in holen of in de toppen van boomen of op de bergen. Het genezen geschiedt dan ook door het *ambil sumangan*, het halen van de sumangan. Dit heeft plaats òf door de sumangan eenvoudig in een kleed te vangen, en dit kleed op de keel van den lijder te leggen, òf wel door van den zieke eene afbeelding van gaba-gaba (het bladsteel van den sagopalm) te maken en deze afbeelding, met fraaie kleederen uitgedost, aan den boozen geest in ruil aan te bieden voor de gevangene ziel [2]). — Vestigen wij nu de aandacht op de bewoners van de Aroe- en de Kei-eilanden. Het geloof dat ziekten ontstaan doordat de ziel door booze geesten uit het lichaam geroofd is en door hen wordt vastgehouden en ge-

1) N. P. Wilken en J. A. Schwarz, Het Heidendom en de Islâm in Bolaâng-Mongondou, Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap, dl. XI, blz. 263—264. Zie ook: Iets over Bolaâng-Mongondou en een Bantik-fosso aldaar, Tijdschr. v. h. Aardrijkskundig Genootschap, jaarg. 1883 (dl. VII), blz. 8 vlg.

2) Van Schmidt, Aanteekeningen omtrent de zeden, gewoonten en gebruiken van de bevolking van Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. II, blz. 510 vlg. Zie ook: Ludeking, Schets van de residentie Ambon, blz. 160—161.

kweld, wordt eveneens bij hen aangetroffen. De genezing komt dan ook eenvoudig tot stand door de gevangene ziel, door meer krachtige geesten, terug te doen halen [1]).

Ten slotte moeten hier nog de bewoners van het eiland Madagascar vermeld worden. In een in 1658 verschenen werk over dit eiland, lezen wij onder anderen: „S'ils deuiennent malades, et qu'ils tombent en frenaisie, aussi-tost les plus proches du malade, enuoyent vn Ombiasse [2]) querir de l'esprit au cimetiere, qui y va la nuit, et fait vn trou à la maison qui sert de sepulchre, en appellant l'ame du pere du malade, il luy demande de l'esprit pour son fils ou sa fille, qui n'en a plus, et tend vn bonnet au droit du trou, renferme ce bonnet, et s'encourt promptement au logis du malade, en disant, qu'il tient vn esprit, et s'en vient promptement mettre le bonnet sur la teste du malade, qui est assez fol, pour dire par apres qu'il se sent bien soulagé, et qu'il a recouuert son esprit qu'il auoit perdu dans sa maladie, et commande que l'on donne recompence à l'Ombiasse" [3]). Hier bestaat dus ook duidelijk de voorstelling dat ziekten veroorzaakt worden doordat de lijder zijne ziel verloren heeft, zoodat hem eene andere ziel moet worden bezorgd [4]).

Niet minder blijkt de animistische beschouwing van het onafhankelijk bestaan der ziel van het lichaam uit het geloof omtrent droomen. Wij zagen reeds zooeven hoe de Olo-Ngadjoe zich voorstelt dat droomen ontstaan doordat de ziel in den slaap het lichaam verlaat en overal rondzwerft. Dezelfde voorstelling bestaat ook bij de Land-Dajaks van Sarawak. „The Dayaks regard dreams as actual occurrences. They think that in sleep the soul sometimes remains in the body, and sometimes leaves it and travels far away.... When any one dreams of a distant land, as we exiles often do, the Dayaks think that our souls have annihilated space, und paid a flying visit to Europe during the night." [5]) Ook de Alfoeren van de Mina-

1) Volgens mededeeling van den Heer Riedel.
2) „C'est à dire, vn escriuain, vn medecin, vn prestre, et vn deuin".
3) De Flacourt, Histoire de la grande isle Madagascar (Paris, 1658), blz. 101—102.
4) Het geloof dat ziekten, flauwten enz., veroorzaakt worden doordat de ziel het lichaam verlaten heeft, treft men buiten den Archipel bij tal van volken aan. Zie hierover: Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 436 vlg., en Spencer, Principles of sociology, dl. I, blz. 162 vlg. Wij zullen straks gelegenheid vinden enkele voorbeelden daarvan aan te halen. Hier willen wij alleen er op wijzen hoe dit geloof ook bij de Polynesische volken wordt gevonden. Zoo lezen wij van de Fidjiërs, dat „when any one faints or dies, their spirit, it is said, may sometimes be brought back by calling after it; and occasionally the ludicrous scene is witnessed of a stout man lying at full length, and bawling out lustily for the return of his own soul". (Williams Fiji and the Fijians, dl. I, blz. 242). Dat de hier bedoelde voorstelling ook bij hooger ontwikkelde volken wordt aangetroffen, bewijzen de oude Israëlieten. Een zieke genezen heette toch bij hen: „zijne ziel terugbrengen" (Oort, De doodenvereering bij de Israëlieten, Theologisch Tijdschrift, jaarg. 1881, blz. 353).
5) Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 189.

hasa gelooven dat bij akelige droomen de ziel uit het lichaam wijkt [1]), en zoo wordt ons dit medegedeeld van de bewoners van Aroe en Kei en van de voornaamste der Zuidwester-eilanden, Loewang en Babar (Babber) [2]). Hetzelfde geldt van de Tagala's en andere Maleische stammen van de Philippijnen. Daaruit laat zich de groote schroom verklaren, dien men hier tegenover slapende koestert. Zelden zal men iemand die slaapt, wekken, en moet men zulks doen, dan geschiedt dit slechts zeer langzaam en met de grootste omzichtigheid, nooit plotseling [3]). De reden ligt voor de hand. „Die Seele würde gezwungen sein, erschreckt zu rasch zurückzukommen und dadurch Schaden nehmen; schon die Verwirrung und der noch halb bewusztlose, schlaftrunkene Zustand eines jäh aus dem Schlafe Gerissenen zeigen deutlich, in welch' zerzaustem Zustande sich die unsanft zurückgerufene Seele befindet" [4]).

Uit het voorgaande zien wij hoe algemeen het begrip is van het onafhankelijk bestaan der ziel van het lichaam, hoezeer de meening heerscht, dat de ziel ten allen tijde het vermogen bezit het lichaam te verlaten, hetzij vrijwillig, hetzij door booze geesten daartoe gedwongen. De vraag nu is welken vorm, welke gedaante de ziel heeft als zij zich dus buiten het lichaam bevindt. In de hierboven geciteerde voorbeelden vinden wij niets daaromtrent vermeld, waaruit wij misschien de conclusie mogen maken, dat men hier er reeds toe

---

1) N. P. Wilken, Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren in de Minahasa, Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap, dl. VII, blz. 147.

2) Volgens mededeeling van den Heer Riedel.

3) Blumentritt, Versuch einer Ethnographie der Philippinen, blz. 13 en 37, en Der Ahnencultus und die religiösen Anschauungen der Malaien des Philippinen-Archipels, blz. 45. Zie ook: Bastian, Der Mensch in der Geschichte, dl. II, blz. 319; Jagor, Reisen in den Philippinen, blz. 131—132.

4) Schultze, Entstehungsgeschichte der Vorstellung Seele, blz. 333: „Auch im Waltariliede", dus laat de schrijver op de aangehaalde woorden volgen, „spricht Waltari zu seiner Braut Hildegunde:

Von diesem Bergeskamme, Geliebte, blick' umher,
Und steigen in der Ferne Staubwolken dicht und schwer,
So rühre, leise weckend, mich nur Dein Finger an,
Siehst Du den grösten Haufen, uns zu verfolgen, auch nah'n,
Entreisze mich nicht plötzlich der lang ersehnten Ruh".

Het geloof dat de ziel in den slaap het lichaam verlaat en met het ontwaken daarin terugkeert, is algemeen. Het bestond bij de oude Israëlieten. De woorden: „Geprezen zijt Gij, o Heer! die de zielen wederkeeren doet tot de doode lichamen", in het Joodsche morgengebed, drukten waarschijnlijk deze voorstelling uit en doelden niet op de opstanding der dooden (Oort, De doodenvereering bij de Israëlieten, Theologisch Tijdschrift, jaarg. 1881, blz. 353). Zie voor meerdere voorbeelden: Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 440 vlg.; Spencer, Principles of Sociology, dl. I, blz. 150 vlg. Wij willen hier nog bepaaldelijk er op wijzen hoe ook bij de Polynesiërs deze voorstelling omtrent droomen bestaat. Zoo lezen wij van de Nieuw-Zeelanders, dat zij gelooven „that during sleep the mind left the body, and that dreams are the objects seen during its wanderings" (Thomson, New-Zealand, dl. I, blz. 113). Van de bewoners van Manahiki of Humphrey-eiland zegt Turner in zijn pas verschenen werk: „dreams were occasioned by the spirit going to the places seen" (Turner, Samoa, blz. 277).

gekomen is, om zich de ziel als iets onstoffelijks voor te stellen. Die voorstelling kan echter niet algemeen zijn. „Der Wilde", aldus Schultze in zijne meeraangehaalde verhandeling, „kann sich die Seele (auszerhalb des Körpers) nur in ganz anschaulicher Form vorstellen. Nun ist die Seele als Pulse, Athem, Schatten etwas Springendes, Hüpfendes, Leichtes Bewegliches, Huschendes, Flüchtiges, Schwebendes, Fliegendes. Bei der relativ beschränkten Zahl seiner ganz concreten Vorstellungen wird er also diejenigen seiner Anschauungen, welche jene Charaktere der Leichtigkeit und Beweglichkeit an sich tragen, unwillkürlich und unbefangen wählen, um sich in ihrer Gestalt die Seelen vorzustellen." Men denkt zich dus de zielen: „in der Gestalt geflügelter Thiere: als Vögel, besonders als Tauben; als Insekten, als Käfer, Bienen, besonders als Schmetterling (ψυχή = Seele und Schmetterling). Sie werden als Reptilien gedacht: Schlangen und Eidechsen sind hier besonders beliebt. Unter den vierfüszigen Säugethieren sind besonders Maus, Wiesel und Katze die Seelenthiere. Unter den physikalischen Erscheinungen sind es die Licht-Phänomene, z. B. die Irrlichter, dazu Nebel, Wölkchen, Schatten, in deren Formen die Seelen auftreten. Endlich musz noch erwähnt werden die Seele in der Form eines Menschen en miniature, eines Homunculus" [1]). Waar men zich dus bij ziekten of droomen voorstelt dat de ziel het lichaam verlaat, is het dikwijls in eene dezer gedaanten. Een paar voorbeelden tot toelichting mogen hier volstaan. Zoo lezen wij van de Karens van Birma. „The Karens of Birma will run about pretending to catch a sick man's wandering soul, or as they say with the ancient Greeks, his „butterfly" and at last drop it down upon his head" [2]). Voor zooveel droomen betreft, is de veelmaals geciteerde sage van koning Gunthram buitengewoon kenschetsend. „König Gunthram war im wald ermüdet auf dem schoss eines treuen dieners entschlafen: da sieht der diener aus seines herren munde ein thierlein, gleich einer schlange laufen und auf einen bach zugehen, den es nicht überschreiten kann. Jener legt sein schwert über das wasser, das thier lauft darüber hin, und jenseits in einen berg. Nach einiger zeit kehrt es auf dem selben wege in den schlafenden zurück, der bald erwacht und erzählt, wie er im traum über eine eiserne brücke in einen mit gold erfüllten berg gegangen sei," — kortom het was des konings ziel die als een slang in den slaap het lichaam verlaten had [3]).

Ook bij de volken van den Indischen Archipel nu ontmoeten wij

---

1) Schultze, Entstehungsgeschichte der Vorstellung Seele, blz. 334 en 335.
2) Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 437.
3) Grimm, Deutsche Mythologie, blz. 1036.

dergelijke voorstellingen. Dat als de ziel bij droomen het lichaaam verlaat, dit volgens het volksgeloof wel eens geschiedt in de gedaante van een dier, blijkt uit een bij de Soendaneezen bestaand verhaal, dat eene treffende overeenkomst heeft met de hier geciteerde legende van koning Gunthram. Men herinnert zich dat de Soendaneezen drie zielen in den mensch onderscheiden: de lelembutan, de juni en de sukma. Van deze drie is het de sukma die in den slaap uit het lichaam wijkt. Het verhaal door ons bedoeld en dat door den uitnemenden kenner van het Soendaneesche volk, de Heer Holle, wordt medegedeeld, luidt: „Er lag eens een man te slapen en niet ver van hem zaten twee andere mannen. Op eens zagen zij uit den neus des slapenden iets kruipen van de grootte van eenen krekel, zich op weg begeven naar een sadagori-struik, in den grond kruipen, weer naar boven komen en eindelijk weer den neus binnensluipen. Toen de slapende wakker werd, vertelde hij aan hen, die hem hadden gadegeslagen, dat hij gedroomd had, dat hij aan het ronddolen was geweest en bij eene grot nabij een kiara-boom was gekomen; dat hij die grot was binnengegaan en er een grooten schat gevonden had. Nu was het den twee anderen duidelijk, dat hetgeen zij uit den neus des slapenden hadden zien komen, zijn sukma was geweest, en namen zij aan, hem de plaats te wijzen waar de schat lag, mits hij hun een aandeel gaf. Hij stemde er in toe, en nadat zij eenigen tijd onder den sadagori-struik hadden gegraven, vonden zij werkelijk een grooten schat" [1]).

Niet alleen als zij in den droom, doch ook als zij bij eene ziekte het lichaam verlaat, heeft de ziel naar de voorstelling van sommige volken een bepaalden vorm. Vestigen wij in de eerste plaats de aandacht op de Land-Dajaks van Sarawak. „The Dayak idea of life", aldus lezen wij bij Spenser St. John, „is this, that in mankind there is a living principle called semungat or semungi (hetzelfde, gelijk wij hiervoren gezien hebben, als het Javaansche en Maleische sumangat of sĕmangat); that sickness is caused by the temporary absence, and death by the total departure of this principle from the body. Hence the object of their ceremonies is to bring back the departed souls." [2]) Dit nu heeft plaats bij een feest, waarbij allerlei spijzen geofferd worden. Op den tweeden dag van dit feest gaat de priester er toe over de ziel te vangen. „Carefully wrapping up a small cup in a white cloth, he places it amidst the offerings; then, with a torch in one hand and a circlet of beads and tinkling hawk bells in the other, he stalks about shaking his charms.

1) Holle, Snippers, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVII, blz. 566.
2) Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 177.

After a little time he orders one of the admiring spectators to look in the cup previously wrapped up in white cloth, and sure enough there the soul always is, in the form of a bunch of hair to vulgar eyes, but to the initiated in shape and appearance like a miniature human being. This is supposed to be thrust into a hole in the top of the patient's head, invisible to all but the learned man. He has thus recovered the man's soul, or, as it may be called, the principle of life that was departing from him" [1]. Men ziet het, de uit het lichaam ontvluchte ziel vertoont zich hier, voor den leek, als een haarbosje, voor den ingewijde echter, als een mensch in miniatuur, als een homunculus.

Een ander voorbeeld vinden wij bij de Niasers. Het geloof bestaat bij hen dat ziekten veroorzaakt worden doordat booze geesten van het lichaam van den lijder bezit nemen en de ziel daaruit verdrijven. Dit laatste vinden wij wel niet uitdrukkelijk vermeld, doch de wijze waarop de genezing bewerkstelligd wordt, toont dit duidelijk aan. Niet alleen moeten de booze geesten verjaagd worden, doch ook de ziel dient te worden terugbezorgd. Dit toch is blijkbaar de zin van eene tot de ziekte bezwering behoorende ceremonie, waarbij de priester op het dak klimt en daar, onder het staren naar de zon en naar den blauwen hemel, zijne gebeden opzendt aan de goede geesten, terwijl hij eenen doek voor zich uitgespreid houdt, opdat deze geesten daarop eene goud- of vuurvlieg kunnen nederleggen. Is dit geschied, dan brengt hij dit diertje, *sumange* geheeten, op het voorhoofd van den lijder, waardoor deze noodwendig genezen moet [2]. Zooals dit reeds vanzelf uit de benaming sumange blijkt — welk woord hetzelfde is als het ons bekende sumangat, levensgeest — stelt die vuur- of goudvlieg duidelijk de ontvluchte ziel voor. Er is nog iets hetgeen deze opvatting bevestigt. Bij vele van de reeds genoemde stammen, met name bij de Land-Dajaks van Sarawak, de Alfoeren van de Minahasa, de Bolaäng-Mongondouërs, de bewoners van de Oeliasers, de Hoewa's van Madagascar, en, voor zooveel betreft de niet tot het Maleische ras behoorende volken, de Karens van Birma, wordt de ziel op het hoofd of, hetgeen op hetzelfde neerkomt, op de keel van den patient terugbezorgd, een gevolg zeker van de beschouwing, dat het eerstgenoemde lichaamsdeel de zetel der ziel is, welke beschouwing — wij zagen dit reeds zooeven — bij de Bataks werkelijk nog bestaat [3].

---

1) Spenser St. John, O. c., dl. I, blz. 179.

2) Von Rosenberg, Der Malayische Archipel, blz. 174, en Verslag omtrent het eiland Nias, Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXX, blz. 116; Chatelin, Godsdienst en bijgeloof der Niasers, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 133—134 en 138—139; Durdik, Genees- en verloskunde bij de Niasers, Geneeskundig Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1882, blz. 254.

3) Ook bij andere volken buiten den Archipel, behalve de reeds genoemde Karens, geschiedt het terugbrengen van de ziel bij eene ziekte op het hoofd van den

Dat bij de Niasers de goudvlieg op het voorhoofd van den lijder wordt gezet,[1]) is dus wel een bewijs dat men in de geheele handeling slechts het terugbrengen van de ziel heeft te zien.

Eene eenigszins andere ceremonie, doch overigens aan de hier beschrevene volkomen gelijksoortig, wordt ons medegedeeld van de bewoners van Loewang en Babar (Babber), behoorende tot de Zuidwester-eilanden. Bij ziekte wordt namelijk de ziel hier onder den vorm van een boomblad in het lichaam terugbezorgd. Is iemand ziek geworden en heeft men zich er van overtuigd, dat dit geschied is doordat booze geesten de ziel geroofd hebben, dan begeeft zich de priester met een paar helpers buiten het dorp onder een grooten wokiorai-boom (Ficus sp.). Daar maakt hij een offermaal gereed, waarvan hij een gedeelte aan de booze geesten aanbiedt tot loskooping van de ziel. Alsdan plukt hij van den wokiorai-boom, waaronder het offer is gebracht, onverschillig een blad af en gaat daarmede naar het dorp terug. Dat blad bevat de in ruil voor de offerspijzen teruggegevene ziel van den zieke. In het dorp gekomen, drukt de priester het medegebrachte blad eenvoudig op het voorhoofd en op de borst van den patient. Dat het hoofd ook hier eene rol speelt, is — gelijk wij uitdrukkelijk vermeld vinden, in bevestiging van hetgeen wij zooeven reeds van de Alfoeren van de Minahasa, de Bolaäng-Mongondouërs, de Land-Dajaks van Sarawak enz. onderstelden — dewijl dit lichaamsdeel beschouwd wordt als de voornaamste zetel der ziel[2]).

Eene gedaante, die de ziel bij het verlaten van het lichaam bij voorkeur aanneemt, is — zooals reeds door Schultze in zijne hierboven aangehaalde woorden werd opgemerkt — die van eenen vogel. Ook bij de volken van den Indischen Archipel bestaat deze voorstelling[3]). Hiermede hangt samen eene eigenaardige wijze, waarop het

---

patient. Zoo o. a. bij de Indianen van den Oregon (Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 437). Vergelijk ook Waitz, Anthropologie der Naturvölker, dl. III, blz. 195, waar een gebruik beschreven wordt bij de Takhali's, behoorende tot den Indiaanschen stam der Athapasken, om de ziel van eenen stervende in het lichaam van eenen bloedverwant over te brengen. Deze transfusie van de ziel heeft ook op het hoofd plaats. „Der Zauberer hält dem Sterbenden oder Todten die Hände auf die Brust, legt sie dann auf den Kopf eines Verwandten desselben und bläst hindurch; das Kind welches dem letzteren zunächst geboren wird, hat dann die Seele des Verstorbenen in sich."

1) Zoo althans Von Rosenberg. Chatelin en Durdik noemen ook, behalve het voorhoofd, de eerste, den schouder, de tweede, de borst van den lijder.

2) Volgens mededeeling van den Heer Riedel.

3) Het is met het oog hierop dat, gelijk wij in een volgend hoofdstuk zullen zien, men bij de lijkenverbranding op Bali een kieken mede verbrandt, of bij de weduwenverbranding een duif laat wegvliegen, opdat de zielen van den afgestorvene of van het slachtoffer op de vleugelen dier dieren ten hemel varen kunnen. Ook bij de volken buiten den Archipel is de voorstelling zeer algemeen, dat de ziel gaarne de gedaante aanneemt van een vogel of kip. Bij het heksengeloof van de Europeesche volken is, zooals straks zal blijken, het veelal in den vorm van eene hen dat de ziel

terugroepen der ziel plaats heeft, die wij nog vermelden moeten. Vestigen wij in de eerste plaats de aandacht op de Makassaren en Boegineezen. Voor het terugroepen der ziel als men meent dat deze uit het lichaam geweken is, heeft men hier de uitdrukkingen *akurru* en *makaͤrru*, van de wortels *kurru* en *kaͤrru*. Dit *kurru* en *kaͤrru* is het geluid dat men gewoonlijk maakt, om kippen te lokken. Datzelfde woord nu wordt gebruikt om de sumangat, den levensgeest, alsof het een vogel of eigenlijk een hoen ware te roepen, hetzij om te voorkomen dat die wegvliege, hetzij om te maken dat die terugkeere, wanneer zij reeds weggevloden mocht zijn [1]). Ook in het Maleisch wordt het met kaͤrru en kurru overeenkomende *kur* in denzelfden zin gebezigd. Zoo is de nitdrukking: „kur sumangatnja!" een zeer gewone uitroep bij plotselinge ongesteldheid of schrik, in welke gevallen, zooals wij hiervoren gezien hebben, de sumangat geacht wordt het lichaam te verlaten [2]). Doch gelijk de Makassaar of Boeginees, bij het bij malkander brengen van zijne kippen, onder het voortbrengen van het geluid kurru of kaͤrru, rijst uitstrooit, zoo doet hij dit ook als hij, datzelfde geluid makende, zijne sumangat lokt. De uitdrukkingen *apakurru sumanga* in het Makassaarsch, *mapakaͤrru sumangaͤ* in het Boegineesch, beteekenen dan ook iemand met rijst, bepaaldelijk met geroosterde en gekleurde rijst, bestrooien, om zijne sumangat te roepen opdat zij niet vliede. Vooral geschiedt dit op godsdienstige feesten, en verder wordt het ook gedaan ten opzichte van bruidegoms en van alle hooggeplaatste personen, wanneer men hen verwelkomt, bevreesd als men is dat de booze geesten, uit wangunst op hun geluk of op hun hoogen rang, hunne sumangat het lichaam zullen doen verlaten [3]). Niet onwaarschijnlijk is het dat de

---

van de heks het lichaam verlaat. Hier willen wij nog de aandacht vestigen op de Arabieren van de djâhilîja. Gelijk wij in eene noot hierboven gezien hebben, wordt door sommigen het hoofd beschouwd als de zetel der ziel. Wanneer nu iemand sterft of gedood wordt, komt de ziel in de gedaante van eenen vogel uit het hoofd te voorschijn. Deze zielenvogel heet hâma هامة (Freytag, Einleitung in das Studium der Arabischen Sprache, blz. 191 en 369). Volgens Sjahrastânî (ed Cureton, dl. II, blz. 433), vereenigen zich het bloed van de hersenen en eenige deelen van het samenstel der beenderen en verheft zich daaruit de vogel hâma: فيقول اذا مات الانسان او قتل اجتمع دم الدماغ واجزاء بنيته فانتصب طيرًا هامة. Uit een bericht in Maçoudi's Prairies d'Or (ed. Barbier de Meynard, dl. III, blz. 310—311), blijkt dat men zich vaak de ziel reeds in het lichaam als een vogel voorstelt: وطايفة منهم تزعم ان النفس طائر ينبسط فى جسم الانسان.

1) Matthes, Makassaarsch wonderboek, i. v. *kurru*, en Boegineesch woordenboek, v. *kaͤrru*.

2) Pijnappel, Maleisch woordenboek, i. v. *sumangat*.

3) Matthes, Makassaarsch woordenboek, i. v. *kurru*, en Boegineesch woordenboek, v. *kaͤrru*. Zie vooral van denzelfden schrijver: Over de bissu's of Heidensche

Makassaren en Boegineezen aan deze sumangat, aan den levensgeest, de ziel, werkelijk de gedaante van eenen vogel, een hoen, toeschrijven, zoodat het niet overdrachtelijk is, doch geheel overeenkomstig hetgeen zij als werkelijkheid beschouwen, dat zij bij het terugroepen van dien geest zich van hetzelfde middel bedienen als bij het lokken van het pluimvee.

Het gebruik van het rijststrooien wordt nog bij andere volken van den Archipel aangetroffen. Zoo komt het, ongetwijfeld, oorspronkelijk althans, met dezelfde bedoeling als bij de Makssaren en Boegineezen, voor bij de Javanen en Maleiers, niet alleen bij eene bruiloft, doch ook bij onverhoopte terugkomst van personen die verloren waren geacht, of aan een groot gevaar ontkomen zijn, of bij gelegenheid dat een kind voor het eerst op den grond komt [1]). Bij de Javanen wordt in het laatstbedoelde geval, althans bij gegoeden, het kind in eene kippenkooi gezet, terwijl de moeder, onder het strooien van rijst, doet alsof zij de hoenders roept [2]). — Een ander voorbeeld vinden wij bij de Bataks. Personen die van eene gevaarlijke onderneming terugkeeren, legt men bij het verwelkomen eenige rijstkorrels op het hoofd. Dat dit met het doel geschiedt om zich van de ziel, de tondi, te verzekeren, om te voorkomen dat de booze geesten uit wangunst haar zullen doen vlieden, blijkt duidelijk uit de benaming *padiruma tondi*, dat is: middel om de tondi, de ziel, tehuis te doen blijven, welke nu nog aan die rijstkorrels gegeven wordt [3]). — Hetzelfde gebruik vinden wij bij de Zee-Dajaks van Sarawak vermeld. Als men feest viert wegens een goeden oogst of overwinning op vijanden, plegen de vrouwen gele rijst op de hoofden der mannen te strooien [4]). — Eindelijk moeten wij nog de aandacht vestigen op de bewoners van de Oeliasers, de eilanden Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet. Bruid en bruidegom worden, na de voltrekking van het huwelijk, te huis komende, door een der nabestaanden, met rijst bestrooid [5]). Ongetwijfeld heeft in deze twee laatste gevallen de gewoonte dezelfde beteekenis als bij de Makassaren, Boegineezen enz.

---

priesters en priesteressen der Boegineezen, blz. 9—10, en Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 33.

1) Klinkert, Supplement op het Maleisch woordenboek van Pijnappel, i. v. *kambur*; Larive, Eenige aanteekeningen gehouden op een reisje naar en door de Bovenstreken van Kota-Pinang, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XVIII, blz. 241.

2) Van Dissel, Eenige bijgeloovigheden en gewoonten der Javanen, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1879, dl. I, blz. 272. — Misschien is hier dezelfde plechtigheid bedoeld waarvan Veth, Java, dl. I, blz. 640, gewag maakt. Hier wordt echter alleen gezegd dat het kind in de kooi, waarin men gewoonlijk de vechthanen houdt, geplaatst wordt, en van het rijststrooien niet gesproken.

3) Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *tondi*. Zie ook: blz. 213, i. v. *djudjung*.

4) Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl I, blz. 66—67.

5) Van Schmidt, Aanteekeningen omtrent de zeden, gewoonten, gebruiken van de bewoners van Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. II, blz. 588.

Dat bij de Zee-Dajaks, evenals bij de Bataks, de rijst op het hoofd gelegd wordt, is een bewijs te meer daarvoor. Immers het geldt hier de ziel op haren zetel te doen blijven, en als zoodanig wordt toch, gelijk wij van het laatstgenoemde volk uitdrukkelijk vermeld gevonden en van het eerste zooeven vermoed hebben, het hoofd beschouwd. — Het medegedeelde omtrent de ceremonie van het rijststrooien toont dus aan hoe algemeen de voorstelling is dat waar de ziel, om de eene of andere reden het lichaam verlaat, dit veelal is in de gedaante van eenen vogel, een hoen [1]).

Als eene bijzondere uiting van het in het voorgaande uiteengezette leerstuk omtrent het onafhankelijk bestaan der ziel van het lichaam hebben wij hier nog de lykanthropie te beschouwen. De lykanthropos, de werwolf, is iemand die in eenen wolf, of, met uitbreiding van de beteekenis van het woord, in eenig dier zich veranderen kan, juister wiens ziel het vermogen bezit het lichaam tijdelijk te verlaten en in dat van eenen wolf of ander dier over te gaan [2]). Ook bij de volken van den Indischen Archipel komt het geloof in den werwolf voor. Gaan wij dit na.

Beginnen wij met de Javanen. Het geloof bestaat hier algemeen dat er menschen zijn, die de gedaante kunnen aannemen van eenen tijger. Een zoodanig wezen draagt den naam van *matjan gadungan* ꦩꦕꦤ꧀ꦒꦝꦸꦔꦤ꧀. De matjan gadungan is dus de werwolf, de lykanthropos, van de Javanen. Wij moeten ons voorstellen dat het begrip, hoewel misschien onuitgesproken, ook hier bestaat, dat de metamorphose niet plaats heeft doordat zoo iemand rechtstreeks in

1) Voorloopig hebben wij hier alleen te doen met het rijststrooien als middel om iemands ziel te roepen, die te behouden. Wij zullen echter in een later hoofdstuk zien, dat de ceremonie, met uitbreiding van deze hare oorspronkelijke beteekenis, ook veelvuldig wordt aangewend om geesten in het algemeen op te roepen.

2) Zoo zegt onder anderen Lippert, Die Religionen der Europäischen Culturvölker, blz. 45: „Der in der Vorstellung so weit verbreitete Vorgang der Lykanthropie unterscheidet sich dadurch, dass eine Seele vorübergehend den Menschen verlässt, um in der Zwischenzeit in einem Thiere ihren Sitz zu nehmen." — Men houde hier in het oog, dat het woord lykanthropie gewoonlijk in een anderen zin gebezigd wordt, namelijk voor eene soort van krankzinnigheid, waarbij de lijder waant in eenen wolf veranderd te zijn. „Als eine Art Krankheit, eine Art Wahnsinn, tritt die Lykantropie bereits im ersten Jahrhundert auf und dauert bis ins späte Mittelalter fort. Sie zeigte sich besonders im Monat Februar; dann verliessen die Kranken Nachts ihre Wohnungen und schweiften auf den Begräbnissplätzen umher, wobei sie sich einbildeten, sie seien Wölfe oder auch Hunde (Kynanthropie).... Die Wölfe und Hunde nachahmend, strichen sie bellend und brüllend umher. Die Behandlung dieser Krankheit durch griechische Aerzte bestand in Blutentziehungen bis zur Ohnmacht.... Im Mittelalter erreichte dieser Wahnsinn seinen höchsten Grad und wurde vorzüglich dadurch furchtbar, dass die Kranken in ihrer Wuth Kinder und Erwachsene tödteten, wovon man im Alterthum nichts wusste." (Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, blz. 78). — Het behoeft echter nauwelijks te worden gezegd dat de lykanthropie als ziekte, als eene soort van krankzinnigheid, nauw verwant is aan de lykanthropie als bijgeloof, ja uit deze laatste voortgekomen moet zijn.

eenen tijger veranderd wordt, dan wel daardoor dat de ziel, het eigen lichaam verlatende, tijdelijk in dat van eenen tijger overgaat. Hetgeen dit bevestigt, is de uitdrukkelijke mededeeling, dat het lichaam van den slaper tijdens de vormverandering, welke altijd des nachts plaats heeft, tehuis op de slaapplaats blijft liggen. Ontbreekt bij iemand het in de bovenlip als regel aanwezige geultje, dan wordt hij als een matjan gadungan beschouwd. Sommige plaatsen zijn berucht voor het aanwezen van dergelijke personen. Zoo is dit het geval met eene desa op den berg Lamongan, in Probolinggo. Geen inlander zal het wagen daar den nacht door te brengen, zelfs zal hem nachtverblijf geweigerd worden, daar de gastheer van de gedaanteverwisseling, wanneer deze plaats grijpt, zelf onbewust is [1]. Niet altijd echter is dit het geval. Er bestaan toch personen, wien de lykanthropie niet aangeboren is, die het vermogen tot metamorphose dus niet onbewust hebben, doch die dit bezitten door de wetenschap van zekere tooverformulen. De wetenschap der tooverformulen draagt, gelijk wij later zullen zien, den algemeenen naam van *ngelmu*, terwijl de tooverformulen zelf *rapal* heeten. De ngelmu nu door welker rapal men zich in een dier, bepaaldelijk in eenen tijger veranderen kan, wordt *ngelmu gadungan* genoemd [2].

Onder dezen laatsten vorm openbaart de lykantrhopie zich ook bij de Balineezen. Ook hier zijn er personen, die door de kennis van bepaalde mantra's of tooverformulen van gedaante kunnen veranderen. Zij heeten *lejak*. In hun gemetamorphoseerden staat zwerven zij voornamelijk op de kerkhoven rond en op de plaatsen waar lijken voor de verbranding bewaard worden. Zij nemen ook de ingewanden uit het lichaam van slapenden en berokkenen zoo den dood van velen. Men houdt veelal eene groote soort van vuurvlieg, die op Bali veelvuldig voorkomt, voor eene metamorphose van den lejak. Niet zelden wordt iemand, blootelijk op verdenking dat hij zulk een wezen is, onschuldig veroordeeld [3]. — Op het naburige eiland Lombok wordt, naar de getuigenis van Wallace, algemeen geloofd dat sommige menschen het vermogen hebben om zich in krokodillen te veranderen, hetgeen zij doen om gelegenheid te hebben hunne vijanden te verslinden. Vele verhalen zijn er, volgens dezen schrijver, over die gedaanteverwisselingen daar in omloop [4]. — Verder Oostelijk komt het geloof in de lykanthropie voor op het eiland Timor. De personen, die de macht hebben tijdelijk de gestalte van een

1) Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl XXVI, blz. 304—305 en 307.
2) Roorda, Javaansch woordenboek, i. v. *gadung*; Veth, Java, dl I, blz. 332.
3) Friederich, Voorloopig verslag van het eiland Bali, Verhandelingen v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl XXII, blz, 43 (van den overdruk). — Friederich schrijft *liak*. De spelling *lejak* is volgens Van Eck, Balineesch woordenboek, blz. 166.
4) Wallace, The Malay Archipelago, vertaling van Prof. Veth, dl. I, blz. 282.

dier, eenen hond of eene kat bij voorbeeld, aan te nemen, heeten hier *swangi*. Gedurende het tijdperk zijner metamorphose voedt de swangi zich grootendeels met menschenbloed. In menig dorp bevindt zich iemand, die er op wordt aangezien, zulk een noodlottig wezen te zijn. Soms treft deze verdenking onschuldige oude lieden, die iets eigenaardigs in voorkomen of manieren hebben. Over het algemeen wordt een swangi ontzien, doch wanneer plotseling eèn onheil ontstaat in een gezin of in het dorp, dan is voor een oogenblik alle vrees verbannen, en de verdachte persoon wordt zonder vorm van proces ter dood gebracht [1]).

Verplaatsen wij ons naar de Philippijnen. „Es darf nicht unerwähnt bleiben," aldus lezen wij bij Blumentritt, „dass den philippinischen Malaien der Werwolf-Glaube nicht unbekannt ist. So erzählt Mozo von den Mundos, dass es unter ihnen Leute gibt, die sich in Kaimans und andere Thiere verwandeln können und dann grossen Schaden verursachen, oder gar anderen Menschen den Tod bringen. Dasselbe erwähnt Gemelli Careri von den Pampangos; es gäbe unter ihnen berühmte Zauberer qui disent sçavoir se transformer en crocodiles, sangliers et autres bêtes furieuses" [2]).

Van de stammen van het eiland Sumatra moeten in de eerste plaats de Menangkabawsche Maleiers genoemd worden. Ook deze schrijven aan enkele personen het vermogen toe tijdelijk eene andere gestalte aan te nemen [3]). Hetzelfde wordt ons medegedeeld van de Redjangers van de Palembangsche Bovenlanden [4]), en van de bewoners van Pasĕmah. Het geloof in het bestaan van menschen, die zich in tijgers veranderen kunnen, bestaat bij de laatstgenoemden algemeen. Allerlei verhalen zijn er in omloop van vrouwen, die onwetend met dergelijke personen getrouwd zijn. „In dem einen Falle hätte die Neuvermählte, in der Brautnacht, gesehen wie ihr Mann, wähnend dasz sie schliefe, sich in einen Tiger verwandelt, das bräutliche Lager verlassen und sich aus dem Hause in den nahegelegenen Wald begeben habe. In dem zweiten Falle habe eine schon seit längerer Zeit verheirathete Frau einmal bemerkt wie ihr Mann, der sie allnächtlich zu verlassen pflegte um erst gegen Morgen zu ihr zurückzukehren, einmal von einem solchen Ausgange mit einem verbundenen Arme wiedergekommen sei. Sie habe, als er schlief, den Verband entfernt um seine Verwundung näher in Augenschein zu nehmen. Zu

---

1) Gramberg, Eene maand in de binnenlanden van Timor, Verhandel. van het Bat. Gen. van K. en W., dl XXXVI, blz. 209—210; Heymering, Zeden en gewoonten op het eiland Timor, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1845, dl. III, blz. 288 vlg.

2) Blumentritt, Der Ahnencultus und die religiösen Anschauungen der Malaien des Philippinen-Archipels, blz. 15—16.

3) Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, bl. 71.

4) Van Hasselt, l. c.

ihrem Schrecken aber habe sie, anstatt eines Menschenarmes, die Tatze eines Tigers erblickt." Men gelooft zelfs dat op den Goenoeng Dempo, een berg in het Noorden van de Pasĕmah-landen gelegen, een dorp zich bevindt, door dergelijke in tijgers veranderde menschen bewoond [1]). — Hetzelfde geloof bestaat ook in het landschap Korintji, gelegen in de Djambische-Bovenlanden. „In Korintji", zoo luidt het, „ligt de negari Bănije-bălingka, aldus genoemd naar een muur van bănije, platte boven den grond groeiende boomwortels, die eene groote uitgebreidheid hebben. De negari telt twee dorpen, bewoond door de zoogenoemde *urang-tjindăku*, van welke die van het eene dorp de gedaante van mensch of tijger, die van het andere de gedaante van mensch of varken kunnen aannemen. Op zekere tijden van het jaar verlaten de tjindăku hun negari en sluipen in de gedaante van tijgers door de bosschen, om zich naar de door de menschen bewoonde streken te begeven, waar ze op roof uitgaan. Komen zij aan eene groote rivier, die zij niet kunnen overzwemmen, dan veranderen zij zich in een mensch met een vracht op het hoofd, zoodat zij er uitzien als een reizend handelaar en vragen dan den een of anderen prauwvoerder hulp om hen over te zetten. Aan de overzijde nemen zij hunne tijgergedaante weer aan en vervolgen zoo hun weg. Als zij een dorp bereiken, vertoonen zij zich weer als gewone menschen van wie zij alleen onderscheiden zijn door het gemis van een geul in de bovenlip, en vragen in een huis om nachtverblijf, ten einde wanneer alles in diepe rust ligt, als tijgers op de slapenden aan te vallen en de harten der menschen te verslinden. Ook de veestapel is van hunne gading. De tjindăku, die de gedaante van varkens kunnen aannemen, zijn niet zoo gevaarlijk, omdat zij alleen aan de veldgewassen nadeel toebrengen" [2]).

Ten slotte moeten de Maleiers van Malaka hier nog genoemd worden. Van hen sprekende zegt Newbold: „They will point out men that have the faculty of transforming themselves at pleasure into tigers, or are doomed nightly to become tigers, returning to their natural forms by day." Dergelijke personen heeten *djadi-djadian*, een woord dat echter ook gebruikt wordt om de vormverandering zelve aan te duiden [3]).

Uit de aangevoerde voorbeelden blijkt genoegzaam hoe algemeen verspreid het geloof in de lykanthropie in den Indischen Archipel is [4]). Gelijk wij begonnen zijn op te merken, is het uitgangspunt van

1) Mohnike, Bangka und Palembang, blz. 165.
2) Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 75—76.
3) Newbold, Political and statistical account of the British Settlements in the Straits of Malacca, dl. II, blz. 192; Van der Tuuk, Maleisch woordenboek, i. v. *djadi*.
4) Buiten den Archipel is het geloof in den werwolf ook algemeen verspreid. Men zie hierover onder anderen: Andree, Ethnographische Parallelen und Vergleiche, blz. 62 vlg.

dit geloof het begrip, dat de ziel een eigen bestaan hebbende, ook het vermogen bezit in een dier over te gaan. Van de voorstelling van eene rechtstreeksche verandering van het lichaam van den mensch in dat van het dier, kan oorspronkelijk geene sprake zijn geweest, gelijk bij de Javanen, zooals wij gezien hebben, zulks ook nu nog het geval niet is. Voor zooverre derhalve bij de andere stammen deze voorstelling bestaat, moet zij eerst later voor de oorspronkelijke opvatting in de plaats zijn gekomen en is zij dus als een jongere ontwikkelingsphase te beschouwen.

Bij de lykanthropie gaat dus de ziel tijdelijk over in een dier en sticht zoo onheil. Nauw verwant hieraan is het heksengeloof, dat wij nu nog beschouwen willen. Dit geloof berust op de voorstelling dat er personen gevonden worden, wier zielen niet, evenals die van andere menschen, onschuldig van aard, doch bepaaldelijk booze geesten zijn, welke nu en dan het lichaam verlaten om overal rond te zwerven en kwaad te doen. Duidelijk komt dit onder anderen uit in hetgeen Grimm ons van de Serviërs mededeelt. „Die vjeschtitza (heks) ist von einem bösen geist besessen: wenn sie in schlaf fällt, geht dieser aus ihr heraus, und nimmt dann die gestalt eines schmetterlings oder einer henne an, dieser geist ist wesentlich eins mit der hexe (m. a. w. is de ziel van de heks). Sobald er ausgegangen ist, liegt der hexe leib wie todt.... Die hexe strebt leuten nach, die sie aufisst, besonders jungen kindern. Findet sie einen schlafenden mann, so stösst sie ihn mit einer ruthe durch die linke brustwarze, öfnet seine seite, nimmt das herz heraus und isst es, worauf die brust wieder zuwächst. Einige dieser ausgegessenen leute sterben alsbald, andere leben noch eine zeitlang" [1]). Iets dergelijks vinden wij ook in den Indischen Archipel. Men gelooft hier namelijk dat er menschen bestaan, die het vermogen bezitten, des nachts zich het hoofd uit den romp te trekken. Met de daaraan hangende ingewanden vliegt dan het dus afgescheurde hoofd weg om overal rond te waren en kwaad te doen, vooral om slapenden het bloed uit te zuigen. Letten wij nu daarop, dat, zooals wij dit van de Bataks uitdrukkelijk vermeld gevonden, en van andere stammen, de Dajaks, de Alfoeren van de Minahasa enz., op verschillende gronden vermoed hebben, het hoofd veelal beschouwd wordt als de zetel der ziel, dan is het duidelijk, dat wij hier hetzelfde heksengeloof hebben als bij de Serviërs. Het hoofd, dat zich van den romp afscheidt, is toch wel niets anders dan de vorm waaronder hier de ziel van de heks het lichaam verlaat. In enkele gevallen gaat dit heksengeloof met de lykanthropie gepaard,

1) Grimm, Deutsche Mythologie, blz. 1031.

bestaat namelijk de voorstelling dat het hoofd bij zijne omzwervingen zich in een dier, vogel, muis enz., verandert, juister natuurlijk dat de ziel, die onder den vorm van het hoofd rondwaart, in het lichaam van zulk een dier overgaat. Tegen het aanbreken van den dag keert het hoofd terug en vereenigt zich zonder meer weder met den romp. Dit geloof komt algemeen voor in den Archipel. De ons bekende voorbeelden daarvan zullen wij hier achtereenvolgens vermelden.

In de eerste plaats noemen wij de Maleiers van Malaka en Riouw. De bedoelde heksen dragen hier den naam van *pĕnanggalan*, welke naam afgeleid is van het werkwoord *tanggal*, waarvan de transitieve vorm *mĕnanggalkan*, uittrekken, afleggen, van kleeren bij voorbeeld, beteekent, zoodat *pĕnanggalan* is: hetgeen afgelegd wordt, doelende natuurlijk op het liehaam, dat als het ware afgelegd wordt, wanneer het hoofd zich daarvan losmaakt om rond te zwerven [1]). Zulk een pĕnanggalan wordt ons dan ook beschreven als iemand, die de macht heeft des nachts den romp los te laten en alleen met het hoofd en de ingewanden uit te gaan, om als vampiers bloed te drinken, waarbij zij het voornamelijk op de kraamvrouwen voorzien hebben. Inzonderheid vrouwen zijn pĕnanggalan's [2]).

Bij de Menangkabawsche Maleiers van Midden-Sumatra heeten deze heksen *palasik* of, juister naar de uitspraak, *pălăsiĕq*. „Dit zijn", aldus lezen wij, „menschen, die de macht hebben het hoofd met den hals of ook de ingewanden van hun lichaam af te zonderen, zoodat die deelen een op zich zelf staand geheel vormen, dat meestal des nachts het lichaam verlaat, om rond te sluipen waar iemand gestorven, gewond, vermoord of geboren is, en daar het bloed op te likken. Onder het huis waarin een kind geboren is, legt men daarom altijd doornstokken, om de pălăsiĕq te weren [3]). Is er iemand ge-

1) Grammatisch is pĕnanggalan: het afleggen. De in den tekst gegevene objectieve beteekenis kan het woord echter hebben naar analogie van: penglihatan = het zien, doch ook: hetgeen gezien wordt, gezicht, pemberian = het geven, doch ook: hetgeen gegeven wordt, gift, pendapatan = hetgeen gevonden wordt, vondst. Zie: De Hollander, Maleische spraakkunst, blz. 127 (van den 5en druk).

2) Van der Tuuk, Maleisch woordenboek, en Klinkert, Supplement op het Maleisch woordenboek van Pijnappel, i. v. *tanggal*. Zie ook: Autobiographie van Abdoellah bin Abdelkader Moensji, blz. 173 (van de in 1882 bij E. J. Brill te Leiden verschenen uitgave).

3) Dit doen ook de Maleiers van Malaka volgens de mededeeling van Abdoellah in zijne zooeven geciteerde autobiographie: .ادڤون ڤنڠݢالن اية دسوكايڽ ممينم
داره٢ اورغ برانق مك دسبب ايتوله عادتڽ جكلو اد اورغ برانق درومه٢
مك دكنتڠكنڽ داون جروج دڤنتو دان جنيلا رومه اية اتو دبوبه دوري٢
دتمڤة داره اية سبب تاكوة دهيسڤ اوله ڤنڠݢالن اكن داره اية كارن
ڤنڠݢالن اية كونن تاكوة اكن دوري٢ اية بارڠكالي ترسڠكوة ڤروتڽ.

wond en kan men het uitspuitende bloed niet stelpen, dan heet het: lai lăsiëq dèh pălăsiëq, dat wil zeggen: de pălăsiëq heeft aan de wond gezogen; daardoor is die ongeneeslijk geworden en moet de gewonde sterven. Er bestaat een groote afschuw voor een huwelijk met iemand die pălăsiëq is, maar toch, zegt de Maleier, komen die huwelijken voor, omdat men het niet altijd weet" [1]). — Volgens een ander bericht, dat echter meer uitsluitend betrekking heeft op het landschap Agam [2]), onderscheidt men twee soorten van palasik's, namelijk de *palasik bangkaj* en de *palasik panangga*. Deze laatste is degene, die het vermogen bezit zich het hoofd van den romp te rijten, zooals reeds blijkt uit het toegevoegde *panangga*, dat afgeleid is van het grondwoord *tangga*, hetzelfde als het evengenoemde Maleische *tanggal*, met voorgevoegd *pa*, het Maleische *pĕ*, door welk voorvoegsel onder anderen ook nomina agentis gevormd worden, zoodat *palasik panangga* letterlijk beteekent: de palasik die tangga (tanggal), d. i. aflegt, scil. den romp [3]). Als iemand gestorven is, rolt het dus van den romp afgescheurde hoofd, gelijk een kokosnoot, zich over den grond en begeeft zich onder het sterfhuis, waar het het water, waarmede het lijk gewasschen wordt, oplikt [4]). De andere palasik, de *palasik bangkaj*, ontleent daaraan zijnen naam dat hij zich bij voorkeur voedt met bangkaj, lijken, die hij uit de graven haalt. Bovendien eet hij wel eens de sumangat, den levensgeest, van kinderen op, waardoor deze ziek worden en sterven. Het palasik zijn plant zich in de mannelijke lijn voort: trouwt dus eene gewone vrouw met iemand die palasik is, dan zijn de kinderen palasik, niet in het omgekeerde geval, als eene vrouw die palasik is, in het huwelijk treedt met een man die het niet is. — Ook bij de Bataks komt ditzelfde woord palasik als benaming voor van een wezen, dat, zooals Dr. Van der Tuuk dit uitdrukt, „met zijn romp te bed ligt, maar het hoofd kuieren laat om kwaad te doen [5])."

Verplaatsen wij ons naar Borneo, dan zien wij hoe het geloof in het bestaan van deze heksen vooral bij den Dajakschen stam der Olo-Ngadjoe's eene groote rol speelt. Zij dragen hier den naam van *hantuen*, blijkbaar het woord *hantu*, spook, met het bekende suffix *ĕn*, dus:

---

1) Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 75.
2) Van Limburg Brouwer, Tjurito palasik, Proef van Menangkabawsch dialect, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXI, blz. 288 vlg.
3) Een andere naam voor deze palasik is *palasik kudung* (kudung = verminkt).
4) Van Limburg Brouwer, O.c., blz. 290—291, waar het heet: „Adapun nan banamo palasik kudung atau panangga kerdjonja kalau orang mati dalam kampungnja, atau gadang ketek nan mati, ijalah palasik itu sudah tangga kapalonja dangan lihirnja, badan dan tangannjalah tinggal di rumah, kapalonja itu badjalan bagulej-gulej sadjo, saparti krambil digolong-golongkan, paj kabawah rumah orang nan kamatian itu, mandjilej-djilej ajar pamandijan mait itu."
5) Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *palasik*.

spookachtig, de als spook te beschouwene. Gelijk wij hiervoren reeds gezien hebben, zijn het vooral deze hantuen's die ziekten veroorzaken door aan slapende menschen de hambaruan, de ziel, te ontrooven. Wil de hantuen op zielenroof uitgaan, dan rijt hij zich zelven des nachts het hoofd van den romp, welke handeling de Dajak *barowut takoloke*, dat is letterlijk: kop afscheuren, noemt. Met de daaraan hangende spieren en ingewanden vliegt die afgescheurde kop dan weg naar het huis van hem, dien hij kwellen wil. Daar verandert hij zich in een vogel, rat of muis en dringt zoo de woning binnen. Zoodra zijn slachtoffer slaapt, ontfutselt hij hem zijne ziel. De hantuen moet echter zorgen dat dit alles geschied is vóór het aanbreken van den dag; want wordt het licht, vóórdat de kop zijn lichaam weer opgezocht heeft, dan moet hij tot den volgenden nacht wachten alvorens hij er zich weer mede kan vereenigen; maar middelerwijl is het lichaam reeds begonnen tot ontbinding over te gaan, zoodat de hantuen dan ook sterven moet. Komt het hoofd echter bijtijds bij den romp terug, dan zet het zich zonder meer weder daarop. Bijna in iedere landstreek heeft men personen, die hantuen's zijn. Trouwen zij, dan worden hunne kinderen ook hantuen geboren. Wordt iemand verdacht zulk een wezen te zijn, dan wordt hij onmiddellijk, dikwijls onder de grootste martelingen, ter dood gebracht. Aan het hoofd van de hantuen's staat de *radja hantuen*, de vorst der hantuen's, die ook den naam draagt van *radja haramaung batolang dohong*, tijgervorst met beenderen als messen. In weerwil van dezen vreeselijken naam, doet de radja hantuen niemand kwaad, zoo hem slechts de noodige eer wordt bewezen. Tot hem wendt men zich, zooals hierboven reeds werd opgemerkt, bij ziekten om de geroofde zielen terug te krijgen [1]).

Bij de Tagala's van de Philippijnsche eilanden worden de hier bedoelde heksen aangetroffen onder de benaming van *magtatangal*. Dit magtatangal komt van het grondwoord *tangal*, dat ongeveer denzelfden zin heeft als het Maleische *tanggal*, namelijk: uittrekken, uithalen iets, dat in iets anders besloten is [2]). Het voorvoegsel *mag* nu bij een geredupliceerden stam, gelijk hier *tatangal*, vormt nomina agentis, zoodat *magtatangal* letterlijk beteekent: uithaalder, uittrekker. „Der Magtatangal", aldus Blumentritt, „trennt in der Nacht von seinem Körper, den er liegen liess, Kopf und Eingeweide und schwärmte so bis zum Tagesanbruche herum" [3]). Aan het Tagalsche *tangal*, be-

1) Zie voor het voorgaande: Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *hantuen*; Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 27—29

2) Tangal = desclavar lo que está clavado, ó desencajar una cosa que está encajada en otra.

3) Blumentritt, Der Ahnencultus und die religiösen Anschauungen der Malaien des Philippinen-Archipels, blz. 33.

antwoordt het Bisayasche *tanggal*. Met dit woord duidt men ook een heksenmeester aan, die volgens sommigen met de helft van het lichaam rondvliegt, op dergelijke wijze dus als de pĕnanggalan bij de Maleiers enz., volgens anderen echter, en dit is eene geheel afwijkende voorstelling, met het geheele lichaam, doch zonder hoofd" [1]).

Op het eiland Celebes komt dit heksengeloof voor bij de Makassaren en Boegineezen. De heksen zijn hier bepaaldelijk vrouwen. Men gelooft dat zij des nachts, terwijl zij den romp tehuis laten liggen, met het hoofd en de ingewanden door de lucht zweven, onder het geroep, volgens de Boegineezen, van „pappo! pappo!" volgens de Makassaren, van „popo! popo!" Bij die omzwervingen veroorzaken zij ziekten door zielen te rooven of iemand de ingewanden uit het lijf te halen. Aan de hoven van de onafhankelijke rijken wordt eene vrouw, die verdacht wordt zulk eene heks te zijn, tot slavin gemaakt en veroordeeld overdag kemirinoten (eene soort van noten waarvan men olie en kaarsen fabriceert) te stampen, hetgeen als een zeker middel wordt beschouwd om haar den lust tot het stelen van ingewanden te benemen. Naar het geluid, dat zij maken, heeten deze heksen, in het Boegineesch, *pappo*, en, in het Makassaarsch, *popokang*, ook wel, althans bij de laatstgenoemden, met toevoeging van het woord *mananggala*. Dit woord is blijkbaar, gelijk het Maleische pĕnanggalan, afgeleid van den stam *tanggal*, hier echter met toegevoegde *a*, dus *tanggala*, daar het Makassaarsch, evenals het Boegineesch, alleen opene of door een keelneusklank geslotene woorden kent [2]). De *popokang mananggala*, de rompafleggende popokang, wordt zoo genoemd ter onderscheiding van eene andere popokang, die met het geheele lichaam door de lucht zweeft, na de ingewanden hier of daar te hebben nedergelegd en zich zoo lichter gemaakt te hebben [3]). — Bij de bewoners van het landschap Gorontalo, op het Noordelijk schiereiland van Celebes, bestaat eveneens het geloof in eene dergelijke soort van heksen. Deze dragen hier den naam van *ponggoh*, dat is: verslinder, inslikker, omdat zij er steeds op uit zijn, het hart van hunne medemenschen, doch voornamelijk van stervende personen, te verslinden. De ponggoh is door een boozen geest, *lati-lo-*

1) De Mentrida, Diccionario de la lingua Bisaya, i. v., waar men leest: tanggal = desclavar, desencajar, doch ook: hechizero, que dicen buela sin la mitad del cuerpo, otros dicen que sin cabeza. Zie ook: De la Encarnacion, Dicc. Bisaya, waar wordt opgegeven: tanggal = hechizero que vuela, conforme algunos indigenas creen, con la mitad de su cuerpo y sin cabeza, y volar así.

2) In het Makassaarsch woordenboek van Dr. Matthes wordt *tanggala* als grondwoord niet opgegeven. Het schijnt dus nu nog alleen in den vorm *mananggala* en uitsluitend in verbinding met popokang voor te komen.

3) Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 96—97; Makassaarsch woordenboek, i. v. *popo*, en Boegineesch woordenboek, i. v. *pappo*.

oloto, bezeten. Des nachts scheidt zich het lichaam van den ponggoh in tweeën: terwijl het lijf, de beenen en de linkerarm in bed blijven, vliegt het hoofd met den rechterarm weg. Uit hetgeen wij medegedeeld vinden, blijkt het dat dit slechts de vorm is, waaronder de latilo-oloto, de booze geest die den ponggoh bezielt, het lichaam van dezen verlaat. Aan dien vorm is de geest echter niet gebonden: dikwijls gaat hij over in een kikvorsch, hagedis, muis, vuurvlieg of mier, en tracht zoo het hart van zijn slachtoffer uit te zuigen. Met het aanbreken van den dag keert het hoofd terug en vereenigt zich weder met den romp. De ponggoh's zouden te herkennen zijn aan hunne schuwe houding en beweegbare oogappels. Bij hunne verschijning verwekken zij algemeene schrik en ontsteltenis [1]).

Eindelijk moeten wij nog de aandacht vestigen op de Molukken. Eene uitdrukking voor heksen in het algemeen is hier *suwangi* of *swangi*, hetzelfde woord dat wij zooeven al op Timor hebben ontmoet als benaming voor den werwolf. Dit suwangi of swangi is blijkbaar een vorm afgeleid van *wangi*, het Javaansche *wĕngi*, het Makassaarsche *bangi* enz., nacht, en beteekent vermoedelijk wel nachtelijk, dus: spookachtig [2]). Tijdens ons verblijf in de residentie Ambon, hoorden wij deze benaming dikwijls toepassen op dezelfde soort van wezens als de Maleische pĕnanggalan's, enz. Ook in de residentie Ternate, bij de Alfoeren van Halmahera, wordt het woord bepaaldelijk in die beteekenis gebruikt. „De swangi's", aldus lezen wij, „zijn bij de Alfoeren, wat men in Europa vampiers noemt. Evenals deze leeft de swangi van het bloed zijner medemenschen. Volgens het Alfoersche verhaal, verlaat de booze geest, die den swangi bezielt, des nachts het door hem bewoonde lichaam [3]) en dwaalt onzichtbaar, of als een hoofd met vleugels, of in de gedaante van een vogel rond; hij dringt de woningen binnen, bijt den buik van het slachtoffer open en voedt zich met het bloed en de ingewanden, zonder dat men den volgenden morgen de wond kan zien. Dat de patient op den duur tegen eene dergelijke behandeling niet bestand is, spreekt echter vanzelf. Het geloof aan deze wezens is vast ingeworteld en het behoort juist niet tot de zeldzaamheden, dat iemand, die verdacht werd een swangi te zijn en beschuldigd een ander op vermelde wijze gedood te hebben, door vrienden en familie van den overledene met knuppels werd doodgeslagen. Dit geloof werd wel eens te baat genomen om zich van een doodvijand te ontslaan; het vertelsel dat de

---

1) Riedel, De bekentenis van een Holontaloschen (Gorontaloschen) ponggoh, Tijdschrift v. Ind. T. L. en Vk, dl. XVII, blz. 270—278.

2) Zie: Van der Tuuk, Tobasche spraakkunst, blz. 15.

3) Er staat eigenlijk: „verlaat de swangi of booze geest des nachts het door hem bewoonde lichaam." Ik geloof den zin beter terug te geven met de woorden in den tekst.

een of ander zich in het bosch afzondert enz., kan, wanneer het gepaard gaat met toevallige omstandigheden, dikwijls genoeg zijn om zijn vonnis te vellen" [1]). Men ziet dus uit de aangehaalde woorden, dat ook hier het hoofd de vorm is waaronder de ziel van den heksenmeester, als zij het lichaam verlaten heeft, overal rondzwerft, ofschoon zij — gelijk wij dit ook bij de Dajaks en de Gozontaleezen opgemerkt hebben — aan dien vorm niet gebonden is, doch ook de gedaante van een dier, hier bepaaldelijk van eenen vogel aannemen, ja zelfs zich onzichtbaar maken kan.

Gelijk uit de aangevoerde voorbeelden blijkt, is het geloof in deze wezens, die het vermogen hebben hun hoofd, dat zij zich van den romp afscheuren, dat is dan: hunne ziel, te laten rondspoken, algemeen verspreid in den Indischen Archipel. Alleen bij de Javanen en de Soendaneezen hebben wij niets daaromtrent vermeld gevonden. Wat de Madoereezen betreft deze gelooven aan het bestaan van een geest *ṭagtjeṭag* [illegible] geheeten, die er uitziet als een hoofd [2]). Waarschijnlijk is dit rondspokende hoofd wel niets anders dan de pĕnanggalan van de Maleiers de hantuen van de Dajaks, enz.

Behalve aan den mensch, kent de wilde ook aan dieren en planten, ja zelfs aan levenlooze voorwerpen eene ziel toe. Niet bij alle volken wordt dit leerstuk nog volledig aangetroffen. Het toekennen van eene ziel aan dieren komt vrij algemeen voor; evenzoo is de voorstelling dat ook planten bezield zijn, algemeen verspreid. Wij wijzen slechts op de aan de Maleiers verwante Polynesiërs, meer bepaaldelijk op de bewoners van de Tonga-eilanden, die aan al wat groeit of zich beweegt eene ziel, *warua*, toeschrijven. Het geloof echter dat ook levenlooze voorwerpen eene ziel bezitten, is tot weinige volken beperkt. „Among the lower races of mankind," aldus Tylor, „three have been observed to hold most explicitly and distinctly the doctrine of object-souls", namelijk de Algonkins, een Indianen stam in Noord-Amerika, de Karens van Birma en de Fidji-eilanders [3]). Voor zooveel het Maleische

1) Campen, De godsdienstbegrippen der Halmaherasche Alfoeren, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 439—440. Zie ook van denzelfden schrijver: Nalezingen op het opstel van de godsdienstbegrippen der Halmaherasche Alfoeren, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVIII, blz. 338—341. — De Heer Campen schrijft, eenigszins zonderling, *zwangie*.

2) Vreede, Handleiding tot de beoefening der Madoereesche taal, dl. I, blz. 197 (van den 2en druk). De beteekenis van *ṭagtjeṭag* als een spook die er uitziet als een hoofd, geeft het woord zelf aan. Ṭagtjeṭag is namelijk een geredupliceerde vorm (door herhaling van de laatste lettergreep) van *tjeṭag* [illegible] hetgeen wel hetzelfde is als *tjeṭak* [illegible] dat hoofd, kop beteekent, zoodat ṭaktjeṭak of ṭagtjeṭag beteekent: iets dat gelijkt op, overeenkomt met een hoofd.

3) Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 479.

ras betreft, zijn er twee stammen, die in dit opzicht bijzondere vermelding verdienen: de Dajaks van Borneo, meer bepaaldelijk de Olo-Ngadjoe's van de Zuidooster-Afdeeling, en de Bataks van Sumatra.

De Olo-Ngadjoe kent aan al wat bestaat eene ziel toe. Wij zagen hierboven hoe de ziel van den mensch *hambaruan* heet. Deze benaming nu wordt ook toegepast op de ziel van dieren. De ziel van planten en levenlooze voorwerpen, huizen, gereedschappen enz., wordt echter *gana* genoemd [1]). Men stelt zich voor dat de gana, evenals de hambaruan, het vermogen bezit het lichaam, dat haar tot woonplaats verstrekt, te verlaten en zich aan den mensch, ofschoon alleen in den droom, te vertoonen. Zij hebben dan eene menschelijke gedaante; alleen de gana's van boomen hebben een schrikwekkend en spookachtig aanzien. Men heeft verder goede en booze gana's. Aan deze laatsten worden offers gebracht, als men meent haren toorn op de eene of andere wijze te hebben opgewekt. Zoo doet men b. v. dit, wanneer men na eenen boom te hebben geveld, ziek wordt, want de gana's van alle boomen worden als kwaadaardig beschouwd. Ter eere van de goede gana's, waartoe onder anderen die van zwaarden behooren, wordt jaarlijks, bij het begin van den oogst, een offermaal aangericht [2]).

Volledig komt het dogme dat alles bezield is, ook voor bij de Bataks. Als benaming voor de ziel van den mensch vindt men bij hen, gelijk hierboven reeds werd opgemerkt, het woord *tondi*. Eene tondi nu kent men ook toe aan levenlooze voorwerpen, rijst, goederen, enz [3]). Evenals bij de Dajaks de gana, is bij de Bataks de tondi dikwijls een voorwerp van vereering. Zoo is dit b. v. het geval met de *tondi-ni-eme*, de ziel van de rijst. Offers worden aan haar gebracht zoodra het gewas begint te bloeien, daar men anders gevaar loopt slechts ledige aren te bekomen [4]). Ook meent men dat de ziel van de rijst op iemand vertoornd kan zijn. Daarvoor dient de *pangalomuk-ni-eme*, het verzoeningsmiddel van de rijst, eene uit verschillende ingrediënten bestaande offerande, die men, als het gewas rijp is, onder aan de halmen nederlegt, terwijl men den wensch uitspreekt dat de oogst overvloedig moge zijn [5]). Uit het dogme dat alles bezield is,

1) Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *hambaruan* en *gana*. De zielen van geld, lijnwaden en rijst dragen echter ook den naam van hambaruan, terwijl die van zwaarden en goud en van de tĕmpajan's, de bekende bij de Dajaks zoo hooggeschatte heilige potten, zoowel gana als hambaruan heeten.

2) Zie voor het voorgaande: Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *gana*.

3) Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *tondi*.

4) Dit is althans in gebruik in het landschap Sipirok. Zie: Niemann, Bijdragen tot de kennis van den godsdienst der Bataks, Tijdschr. voor Nederl. Indië, jaarg. 1870, dl. I, blz. 294.

5) Zie een voorbeeld hiervan in het verhaal „Si-Djonaha" bij: Van der Tuuk,

laten zich ook de offers verklaren, die dikwijls aan levenlooze voorwerpen worden gebracht, gelijk wij b. v. lezen dat men, alvorens aan het smeden te gaan, spijzen geeft aan de smidse, den smidshamer, het aanbeeld, den blaasbalg, enz. [1]). Zoo is ook een veelvuldig bij de Bataks voorkomende godsdienstige ceremonie het *mananti*, dat is het offeren van gepelde rijst aan het een of ander, b. v. aan een te vellen boom, tegen wiens stam men eenige korrels knipt [2]). Ontegenzeggelijk ligt het begrip van bezield zijn ook aan deze verrichting ten grondslag.

Bij de overige volken van den Indischen Archipel treedt het bedoelde dogme minder sterk geprononceerd op den voorgrond. Toch vindt men allerwege sporen, dat het vroeger algemeen moet hebben gegolden. Van de bewoners van Leti, behoorende tot de Zuidwester-eilanden, vinden wij bij voorbeeld vermeld, dat zij de gewoonte hebben aan verschillende dingen, vooral aan gereedschappen, eene ziel toe te kennen [3]). Doch het is vooral bij den landbouw dat dit leerstuk duidelijk uitkomt. Algemeen toch bestaat de voorstelling dat de rijst bezield is, en de cultuur van dit gewas gaat met tal van bijgeloovige gebruiken gepaard, welke in deze voorstelling hunnen oorsprong hebben. Gaan wij dit bij enkele volken na.

Vestigen wij in de eerste plaats de aandacht op de Javanen. „Aus dem Glauben, dasz die Pflanze eine Seele habe," aldus Mannhardt, „erwuchs die Ansicht, dasz dieselbe der zeitweilige Körper einer Menschenseele sei. Die Seelen Liebender oder unschuldig Gemordeter wandeln sich in weisze Lilien und andere Blumen, welche aus dem Grabe, oder aus dem hinströmenden Blute hervorsprieszen. Die 70 Fusz hohe sogenannte „schöne Eiche" im Walde bei Lüchow soll aus dem Munde eines in der Schlacht gefallenen Königs hervorgewachsen sein. Ebenso giebt es viele Sagen von sogenannten Blutbäumen, die aus dem Blute schuldlos Gerichteter entstanden; mit dem Blute ging die Seele in sie über" [4]). Eene dergelijke voorstelling nu bestaat ook bij den Javaan ten aanzien van de rijst. Op eene eigenaardige wijze namelijk heeft men het eenmaal bestaande begrip, dat dit gewas bezield is, verbonden met de van de Hindû's overgeno-

---

Bataksch leesboek, dl. I, blz. 314, waarmede te vergelijken is de aanteekening in dl. IV, blz. 17. Een overzicht van dit verhaal vindt men bij: Niemann, Mededeelingen omtrent de letterkunde van de Bataks, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 3e volgreeks, dl. I, blz. 23 vlg. (van den overdruk).

1) Een voorbeeld hiervan vinden wij o. a. in het verhaal „Parbadaan ni Si-Sangmaima dohot Datu-Dalu", bij: Schreiber, Kurzer Abriss einer Batta'schen Formenlehre, blz. 75 (van de vertaling), blz. 20—21 (van den tekst).

2) Van der Tuuk, Bataksch woordenboek, i. v. *santi*.

3) Neurdenburg, W. Luyke en de zending op de Zuidwester-eilanden, Mededeel. v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. XXVIII, blz. 189—190.

4) Mannhardt, Wald- und Feldkulte, dl. I, Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme, blz. 39-40.

mene vereering van de godin van den landbouw Çrî, of zooals zij op Java heet Dewi-Sri, de echtgenoote van Vishnu. Volgens de legende toch zou de rijst, meer bepaaldelijk die welke op sawah's of natte velden geteeld wordt, uit de stoffelijke overblijfselen van deze Dewi-Sri voortgekomen zijn en daarmede ook hare ziel in zich opgenomen hebben [1]). De rijst moet dus zorgvuldig als een mensch behandeld worden, daar eene ziel in haar besloten is. De tallooze bijgeloovige formaliteiten waarmede de sawahbouw plaats heeft, hangen meest allen met deze beschouwing samen. Wij wijzen, om hier slechts een paar voorbeelden daarvan aan te halen, op de gebruiken in het tijdperk dat het gewas in bloei staat. De inlander beschouwt de bloem niet als het werktuig, maar als het eerste gevolg van de bevruchting. De plant is in zijne oogen dan zwanger. Hij zegt van haar, evenals van eene zwangere vrouw, dat zij ngidam of njidam, d. i. met lusten is, en veronderstelt dat zij behoefte heeft aan samentrekkende, zure en prikkelende zelfstandigheden, gelijk de zwangere vrouw naar dergelijke spijzen verlangt. Het is daarom dat hij het water dat naar zijne sawah's stroomt met rudjak en tanah ampo vermengt [2]). In het Zuiden der Preanger worden, in den tijd van den rijstbloei, lange bamboezen van gaten voorzien op de dijkjes, welke de velden omgeven, geplant om daar tot na den oogst te blijven. De landbouwer veronderstelt, dat het klagend geluid door den daarop spelenden wind teweeggebracht, door den geest der planten als eene hulde wordt aangenomen en hem geneigd maakt zijne wenschen te bekronen [3]). Nog op een merkwaardig gebruik willen wij de aandacht vestigen. De Javaan, die de rijst zich als bezield voorstelt en haar een persoonlijk aanzijn toekent, schrijft haar natuurlijk ook menschelijke hoedanigheden en eigenschappen, vanzelf dus ook teeldrift toe. Geheel overeenkomstig met die voorstelling is het, dat hij meenen moet een rijken oogst te zullen verkrijgen, door die teeldrift op te wekken. En het is met dit doel dat in enkele streken van Java de gewoonte bestaat, dat, in het tijdperk hetwelk aan den bloei van de rijst voorafgaat, de man in het nachtelijk uur met zijne echtgenoote naakt langs de velden loopt en daar aan lingam en yoni offert, met andere woorden met haar daar den coitus bedrijft [4]). Niet het minst komt de opvatting van de rijst als een bezield wezen,

---

1) Men kan deze legende o. a. vermeld vinden bij: Sollewijn Gelpke, De rijstkultuur in Italië en op Java, blz. 114 vlg. — Ook van de rijst op tĕgal's of droge velden geplant, bestaat eene dergelijke voorstelling. Op dezelfde wijze als de sawahrijst door Dewi-Sri, zou de tegalrijst door Tisna Wati, de dochter van Batara Guru of Çiva, bezield zijn geworden. Dit begrip is echter allengs in vergetelheid geraakt.

2) Rudjak is eene uit zure en onrijpe vruchten bereide toespijs; tanah ampo is eene soort van kleiaarde, die geroosterd vooral door zwangere vrouwen gegeten wordt.

3) Zie voor het voorgaande: Veth, Java, dl. I, blz. 523.

4) Sollewijn Gelpke, De rijstkultuur in Italië en op Java, blz. 153.

komt de toekenning van eene persoonlijkheid aan dit gewas, uit bij de gebruiken tijdens den oogst, voornamelijk waar het geldt de ceremoniën tegenover de zoogenaamde padi-pĕngantèn, den rijst-' bruidegom en de rijstbruid. Alvorens tot den pluk over te gaan, moet door den dukun, de persoon die bij al de plechtigheden bij den sawahbouw als priester of wichelaar fungeert, de aren gezocht worden, die deze padi-pĕngantèn, dit rijstbruidspaar, moeten voorstellen. Zijn zij gevonden, dan worden zij samengebonden, toegesproken, met boreh (de bij de Javanen zoo geliefkoosde gele zalf) besmeerd, met bloemen versierd en met arèn-bladeren tegen de zon beschut. Het bruiloftsfeest wordt gevierd met een maaltijd en onmiddellijk daarna neemt het snijden van de rijst een aanvang. Later als de oogst moet worden opgeschuurd, speelt de padi pĕngantèn weder eene voorname rol. In de lumbung of rijstschuur namelijk wordt voor haar de bruiloftskamer afgeschoten en met eene nieuwe mat, eene lamp en allerlei toiletbenoodigdheden toegerust. Eenige bossen rijst, die de bruidsgenooten voorstellen, worden bij bruid en bruidegom neergelegd. Eerst daarna wordt de geheele oogst binnengedragen. Nadat het graan is geborgen, moeten veertig dagen verloopen alvorens zich iemand in de lumbung mag begeven. Evenmin als men bij de menschen pas gehuwden in hun geluk mag storen, mag men de padi-pĕngantèn gedurende de eerste weken verontrusten [1]).

Wij moeten nu de aandacht vestigen op een tweetal volken, de Menangkabawsche Maleiers en de Boegineezen, bij wie wij het begrip dat de rijst bezield is, op gelijke wijze met de vereering van Çrî in verband gebracht zien, als bij de Javanen. Wat de Menangkabawsche Maleiers betreft, het geloof dat de rijst evengoed als de mensch eene ziel, sumangat — of zooals het woord bij hen, gelijk wij hiervoren gezien hebben, wordt uitgesproken — *sumangè* heeft, blijkt ten duidelijkste uit eene plechtigheid na afloop van den oogst, bekend onder den naam van: „disărukan sumangè pădi," dat is: het roepen van de ziel van de rijst. Men roept namelijk van de rijst, die, tijdens dat het gewas te velde stond, op eenigerlei wijze verloren mocht zijn gegaan, die door vogels of wilde dieren opgegeten of door het water weggevoerd of in den grond verzonken mocht zijn, de ziel terug om zich bij den oogst te komen voegen. Bij deze aanroeping wordt de rijst, of, juister dan, de ziel van de rijst, die toch degene is welke tot terugkeeren wordt uitgenoodigd, Saning-Sari genoemd [2]). Nu beantwoordt van dezen naam het tweede deel Sari aan

1) Veth, Java, dl. I, blz. 524 vlg.
2) Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz. 333. De aanroeping

Çrî, terwijl Saning blijkbaar niets anders is dan een samengetrokken vorm van Sangijang, eene, gelijk wij later zullen aantoonen, veelvuldig bij de volken van den Indischen Archipel gebruikelijke benaming voor godheid, geest [1]). De naam Saning-Sari, oorspronkelijk Sangijang-Sri, komt dus geheel overeen met Dewi-Sri. Uit het feit dat de Menangkabaw-Maleier de rijst, of juister, de ziel van de rijst, Saning-Sari, d. i. Çrî, noemt, blijkt dus, dat hij, evenals de Javaan, dat gewas ook bepaaldelijk door deze godheid, door dezen geest, bezield zich denkt. — Hetzelfde nu geldt ook van den Boeginees. Ook bij hem komt Çrî voor onder de benaming Sangijang-Sri of naar de plaatselijke uitspraak Sangijan-Sårri. Zij is de beschermgeest van de rijst, doch ook blijkbaar degene die dit gewas bezielt. Niet zelden wordt zij dan ook met de rijst zelve geidentificeerd [2]). Eén met de godheid zijnde, moet de rijst met eerbied behandeld worden. Tal van gebruiken vloeien uit deze beschouwing voort. Zoo is het verboden, pĕmali, dat de vrouwen zonder baadje naar den zolder gaan om padi te halen, of dat zij de rijst koken in een oogenblik, dat zij wegens het een of ander ontstemd zijn. Desgelijks is het zeer pĕmali om van de rijst te eten, terwijl die nog op het vuur staat. Dit mag eerst geschieden als zij behoorlijk is opgedischt, en zoowel mannen als vrouwen overeenkomstig de gewoonten des lands gezeten zijn. En wat de toespijzen betreft, al moge men daaromtrent zich meerdere vrijheid veroorloven, men moet toch steeds bedenken dat zij als het ware de volgelingen van de godheid zijn en dus ook op onderscheiding aanspraak hebben [3]). Karakteristiek komt vooral de hier bedoelde betrekking tusschen Sangijan-Sårri en de rijst uit in het

---

luidt: „Saning-Sari aku nan dibaow unggé tăbang, nan dibaow tanah lăkang, nan dibaow aȷ̆iĕ ilĭe, nan dimakan binatang săpandjang rimbô, băkampuĕng, bădamailah kamari, turuĭlah Saning-Sari aku pulang," dat is: „Mijn rijst (juister dan: Ziel van mijne rijst) waarmede de vogels wegvlogen, die verzonk in den gespleten grond, die door den stroom werd weggevoerd of opgegeten door de dieren der wildernis, keer terug in vrede, vereenig u met den oogst in mijne woning." — Geheel analoog is een formulier bij de Karens waarbij men ook de *kelah*, ziel van de rijst, terugroept: „O come, rice kelah, come. Come to the field. Come to the rice.... Come from the West. Come from the East. From the throat of the bird, from the maw of the ape, from the throat of the elephant. From all granaries come. O rice kelah, come to the rice." (Tylor, Primitive culture, dl. I, blz. 475).

1) Onder den invloed van eene *i* worden in de Maleisch-Polynesische talen de neusklanken vaak met elkander verwisseld, (zie: Van der Tuuk, Tobasche spraakkunst, blz. 62—63). Sangijang kan dus geworden zijn sanijang, onder welken vorm het woord b. v. nog in het Bataksch voorkomt. Door de gewone samentrekking van *ija* to *e* krijgen wij saneng. De overgang van saneng in saning laat zich gemakkelijk verklaren. Iets analoogs hebben wij in het Bataksch waar men de *e* met *i* in eene laatste lichte lettergreep dikwijls met elkander verwisseld vindt, zoo eene voorgaande *a* heeft, als: hambeng naast hambing, haen naast hain enz. (Van der Tuuk, O. c., blz. 59).

2) Matthes, Boegineesch woordenboek, i. v. *sangijang*. Zie ook: Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 4e volgreeks, dl. III, blz. 239.

3) Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 108.

Boegineesche verhaal „Surå-dararinna mejompalo-lotonge”, dat is: de jammerklacht van de zwarte cijpersche kat. Dit dier had zijn snoeplust niet kunnen bedwingen, en werd dientengevolge door zijn meester en diens huisgenooten overal vervolgd, tot zelfs toen het onder de op zolder opgeborgen padischoven zijne toevlucht had genomen. Zulks wekte den toorn op van Sangijan-Sårri, die te veel erkentelijkheid voor het kattengeslacht gevoelde, om te kunnen vergeten, dat de muizen en ratten alle soorten van rijst vernielen zouden, wanneer dit nuttige huisdier niet bestond. Vandaar dan ook dat Sangijan-Sårri met al hare volgelingen de plaats, waar zulk een ondankbaar menschengeslacht zich ophield, vaarwel zeide en door de lucht naar elders henen zweefde, in de hoop van een oord te vinden, waar meer kattenliefde en meer achting voor het zoo onmisbare rijstgewas heerschten. Maar, helaas! menige plaats werd vruchteloos door Sangijan-Sårri en de haren bezocht, totdat zij eindelijk in Bårroe een braver menschengeslacht meende aangetroffen te hebben, dewijl men haar daar op de allerfeestelijkste wijze ontving. Doch weldra bleek het, dat men ook hier de rijst niet overeenkomstig haren rang behandelde. De meiden haalden op een ongelegen uur, en zonder zich behoorlijk gekleed te hebben, de padi van den zolder. Ja men morste met het graan, en liet het achteloos naar beneden vallen, als ware het slechts een nietig gewas. Na zoovele teleurstellingen besloot Sangijan-Sårri met haar heirleger de snoode aarde te verlaten en voor goed hemelwaarts te stijgen. Gelukkig dat Patotoë, de beschikker van 's menschen lot, Sangijan-Sårri, ofschoon dan ook met veel moeite, wist over te halen om weder op aarde terug te keeren en alzoo een algemeenen hongersnood te voorkomen. Echter stelde zij bij hare nederdaling de voorwaarde, dat men haar voortaan de noodige eer bewijzen zoude, want dat zij anders opnieuw, en dan voor immer, in hoogere sferen zich vestigen zoude [1]).

Nog bij andere volken van den Indischen Archipel komt het geloof dat de rijst bezield is voor en speelt bij de landbouwgebruiken eene voorname rol. Van de Bataks hebben wij al gezien hoe de *tondi-ni-eme*, de ziel van de rijst, een voorwerp van buitengewone vereering is. Bij de Land-Dajaks van Sarawak treft men iets dergelijks aan. Deze Dajaks kennen aan de rijst ook eene ziel toe, die, evenals de ziel van den mensch, *semungat* of *semungi* heet, een naam, die, gelijk wij hiervoren reeds opmerkten, aan het algemeen verspreide sumangat beantwoordt. Offerfeesten worden er gegeven, „to secure the soul of the rice, which, if not so detained, the produce of their

1) Matthes, Kort verslag aangaande alle mij in Europa bekende Makassaarsche en Boegineesche handschriften, blz. 70—71.

farms would speedily rot and decay" [1]). — Eindelijk zouden wij nog op de Alfoeren van Boeroe kunnen wijzen, bij wie eene plechtigheid voorkomt na afloop van den oogst, bestaande in een offermaal van de pas geplukte rijst, welke plechtigheid bekend is onder den naam van „dapsiak la ka hala-ĕsmangin," dat is: samenkomst tot het eten van de ziel, *ĕsmangin*, van de rijst [2]). Het woord ĕsmangin nu voor ziel van de rijst is, zooals hierboven reeds werd opgeteekend, tevens de benaming voor ziel van den mensch en hetzelfde als het Maleische en Javaansche sumangat enz. De Alfoeren van Boeroe gelooven dus blijkbaar dat de rijst op gelijke wijze bezield is als de mensch.

Behalve aan de rijst wordt door de volken van den Indischen Archipel nog aan meer planten, bepaaldelijk aan kultuurgewassen, eene ziel, een persoonlijk aanzijn, toegekend. Zoo doen de bewoners van Ambon en van de Oeliasers (Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet) dit ten aanzien van den kruidnagelboom. Allerlei bijgeloovige gebruiken zijn het gevolg van deze beschouwing, vooral in den tijd dat de plant in bloei staat. Men stelt haar dan gelijk met eene zwangere vrouw, ontziet haar gelijk men eene zwangere vrouw ontziet, en vermijdt alles wat haar, zooals het heet, zou kunnen doen schrikken, opdat de vruchten niet ontijdig afvallen. Zoo is het dan ongeoorloofd in de nabijheid van de aanplanting geraas te maken, of er des nachts met vuur of licht voorbij te gaan; ook mag men den boom niet met een hoed op naderen, doch moet zich steeds het hoofd ontblooten [3]). Nog een ander eigenaardig gebruik moet hier vermeld worden. Duidt de stand van het plantsoen op een schraal gewas, dan begeeft de man zich des nachts naar zijne tuinen en daar zich van zijne kleederen ontdoende, tracht hij bij de boomen staande en deze als het voorwerp zijner min beschouwende, onder het geroep van: „polawanno pola!" dat is: „meer nagelen!" door de bewegingen van den coitus te maken, hen rijker vruchten te doen dragen [4]). Wij hebben reeds zooeven eene dergelijke gewoonte op Java bij de rijstkultuur leeren kennen. In den tijd der vruchtzetting — men herinnert het zich — pleegt de man in het nachtelijk uur met zijne vrouw naakt langs de velden te loopen en daar aan liṅgam en yoni te offeren. Evenals bij den Javaan nu, spruit bij den Ambonees het gebruik voort uit de beschouwing dat de plant bezield is, een

---

1) Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 177—178. Vergelijk ook blz. 182—184, waar eene beschrijving van deze offerfeesten wordt gegeven.

2) Zie onze: Bijdragen tot de kennis van de Alfoeren van het eiland Boeroe, Verhandelingen v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVI, blz. 26.

3) Van Schmidt, Aanteekeningen omtrent de zeden, gewoonten en gebruiken van de bevolking van Saparoea, Haroekoe en Noesalaoet, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1843, dl. II, blz. 605.

4) Van Hoëvell, Ambon, blz. 62—63.

persoonlijk aanzijn, menschelijke hoedanigheden en eigenschappen, dus ook teeldrift heeft, welke laatste slechts opgewekt behoeft te worden, om het gewas vruchtbaarder te maken [1])."

Een ander gewas waaraan niet zelden, althans door den Javaan, een persoonlijk aanzijn wordt toegekend en dat door hem als een menschelijk wezen behandeld wordt, is de arenpalm, waarvan de palmwijn verkregen wordt, die, gelijk bekend is, zoowel tot drank als ter bereiding van suiker dient. Met verschillende ceremoniën gaat het tappen van den palmwijn gepaard. De tiang-deres, de palmwijntapper, beschouwt de plant eerst als zijne bruid, later als zijne moeder, en spreekt haar als zoodanig aan. „O bok-endang-reni!" aldus heet het wanneer hij een geschikten boom gevonden heeft, alvorens met de werkzaamheden een begin te maken, „ik heb mij voor u doornat laten regenen en verschroeien door de zon; lang heb ik u reeds gezocht. Nu heb ik u dan eindelijk gevonden! Zoo innig heb ik naar u verlangd!" Zij antwoordt of liever, hij laat haar antwoorden, en op deze wijze zich een gesprek ontspinnen. „Wel, schoone jongeling! ik ben altijd hier geweest. Wat is de reden dat ge mij gezocht hebt?" — „De reden dat ik u gezocht heb, is omdat ik gehoord heb dat ge lijdende zijt aan incontinentia urinae ([illegible])." — „Ja, waarlijk! daaraan souffreer ik." — „Wilt ge maar met mij trouwen?" — „Zeker wil ik dat. Maar ik vraag u eerst om het verlovingspand; en dan dat ge de gebruikelijke geloofsbelijdenis uitspreekt." De arentapper neemt nu een rotanblad omwindt daarmede den arenpalm, waarna hij de geloofsbelijdenis uitspreekt: „Er is geen God dan Allah en Mohammed is de gezant van Allah!" Hierna omhelst hij den boom op het innigst. Zal het tappen na eenigen tijd beginnen, dan hangt hij eerst een kleinen bamboekoker op; een groote mocht het arensap eens afschrikken. Voor hij den koker vastbindt, heet het: „Bokendang-reni! uw kind versmacht van dorst. Hij vraagt u om drinken." En het antwoord dat hij in zijne gedachten den boom laat geven, luidt: „Hij drinke tot verzadiging toe! Moeders borsten zijn overloopend vol. Hij blijve drinken zoolang het mij niet verveelt." Later

---

1) Men weet hoe, met het doel de vruchtbaarheid van velden en akkers te verzekeren en aan het uitgestrooide zaad meerdere groeikracht te verleenen, ook in Europa voorheen dergelijke practijken beoefend werden, allen met meerdere of mindere wijzigingen hierop neerkomende, dat man en vrouw vereenigd zich over den grond rollen lieten. In Engeland geschiedde dit op „May-day". In een gedicht van dien naam van R. Fletcher (1656) heet het:

„The game at best, the girls May rould must bee,
Where Croyden and Mopsa, he and shee,
Each happy pair make one hermaphrodite,
And tumbling, bounce together, black and white."

(Zie: Mannhardt, Wald- und Feldkulte, dl. I, Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme, blz. 480 vlg.).

komt een grootere koker in plaats van den kleinen. Bij het ophangen hiervan spreekt de tiang-deres den arenpalm weder aan. „Bokendang-reni! uw kind hangt een grooteren koker op; drenk hem uit uwe welvoorziene borsten; het houde niet op te vloeien vóór ik er een tegenzin in heb." — Nog andere ceremoniën hebben er op die wijze bij het tappen van den palmwijn plaats. Het aangevoerde toont echter duidelijk aan hoezeer ook hier het begrip van bezieling op den voorgrond treedt [1]).

II.

Ziekten worden, gelijk wij in het voorgaande hoofdstuk hebben gezien, in het algemeen veroorzaakt doordat de ziel het lichaam verlaten heeft. Gelukt het niet haar daarin terug te brengen, dan moet de patient noodwendig sterven. Deze animistische beschouwing sluit vanzelf in het geloof in het voortbestaan der ziel na den dood. Twee theoriën, twee dogmen, worden er hieromtrent aangetroffen. Men stelt zich namelijk voor dat de ziel na het overlijden òf vrij en onbelichaamd blijft voortleven, òf zich, onmiddellijk dan wel na langeren of korteren tijd, met een ander organisme verbindt en wedergeboren wordt, als een ander mensch of als een dier of plant. Deze laatste voorstelling vormt het bekende leerstuk van de zielsverhuizing. Niet zelden vindt men de meening voorgestaan dat dit leerstuk, voor zoover het in den Maleischen Archipel voorkomt, van Indischen oorsprong is. Onwaarschijnlijk is wel deze meening, hoewel het niet te ontkennen is, dat onder den invloed van het Hindûisme het dogme, onder anderen bij de Javanen, eene eigenaardige kleur verkregen heeft. Er is echter geen enkele grond om aan te nemen, dat hetgeen elders spontaan voortgekomen is, hier aan vreemden zou zijn ontleend. Bovendien van volken bij wie de beschouwing bestaat dat de ziel reeds bij het leven het vermogen bezit in een ander mensch of in een dier over te gaan, zooals wij dit hiervoren uitvoerig hebben aangetoond van de stammen in den Archipel, kan de leer der zielsverhuizing na den dood bijna niet anders dan als eene noodzakelijke consequentie verwacht worden.

Alvorens de twee genoemde dogmen uitvoeriger na te gaan, moeten

---

1) Zie voor het voorgaande: Kreemer, Tiang deres, Mededeelingen v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. XXVI, blz. 123 vlg.

wij hier nog in herinnering brengen, hetgeen wij zooeven reeds gezien hebben, dat waar namelijk de voorstelling bestaat dat de mensch meerdere zielen heeft, ook in de meeste gevallen aan elk harer na den dood een afzonderlijk lot wordt toegekend. Zoo onder anderen is dit het geval bij de Niasers. Van de drie zielen, welke volgens het geloof de mensch bezit, is er een die geen voortbestaan heeft, terwijl de tweede op deze aarde blijft in de gedaante van eene spin, moko-moko, welke in een beeld overgebracht, zooals wij later zullen aantoonen, een voorwerp van vereering is, en de derde naar het doodenrijk in de onderwereld gaat. Iets dergelijks hebben wij ook bij de Bataks gevonden. Alleen twee van de drie zielen welke men aan den mensch toekent, blijven voortleven, terwijl de derde vernietigd wordt.

Gaan wij nu in de eerste plaats het leerstuk na van het vrij en onbelichaamd voortleven der ziel na den dood.

De zielen die na den dood onbelichaamd en vrij blijven voortleven, denkt men zich in den regel vereenigd in een bepaald oord, het zielenland. Waar is dit zielenland gelegen? „Es wäre ganz falsch zu meinen", aldus onder anderen Schultze in zijne meeraangehaalde verhandeling in antwoord op deze vraag, „die ursprüngliche Vorstellung sei die, dasz die Seelen gleich einem fernen „Himmel" oder einer „Hölle" zueilten. Diese Vorstellungen existiren anfänglich noch nicht, sondern sind erst das Erzeugnisz einer späteren Entwickelungsstufe. Was kennt der Wilde von der Welt? Ursprünglich nichts als die geringe Scholle Landes, auf der er sich bewegt, nicht zu viele Meilen im Umfang. Die Kenntnisz des Menschen von der Erde wächst sehr langsam und allmählich, und es leuchtet daher völlig ein, warum der Mensch zuerst in seiner gröszten räumlichen wie geistigen Beschränktheit sich auch den Seelenort als in unmittelbarster Nähe befindlich denkt, wie er dann aber denselben immer entfernter vorstellt und ihn in dem Masze hinausschiebt, als seine Ortskenntnisz zunimmt; wie er ihn endlich zwar noch auf der Erde, doch schon in unerreichbarer Ferne denkt, endlich ihn unter die Erde versetzt und ihn zuletzt gar auf die Sterne und über das Himmelsgewölbe verlegt. Die Fernerrückung des Seelenortes geht also parallel der allmählichen Erweiterung der geographischen Kenntnisse der Menschheit vor sich" [1]). Bij de volken van den Indischen Archipel vinden wij eene bevestiging hiervan. Sommigen zoeken het zielenland ergens op deze aarde, in bosschen, gebergten, op min of meer afgelegene, bewoonde of onbe-

1) Schultze, Entstehungsgeschichte der Vorstellung Seele, blz. 411.

woonde, eilanden enz., anderen denken zich het schimmenrijk in de onderwereld, weder anderen stellen zich de afgestorvenen voor als in de lucht of in den hemel verblijf houdend. Met enkele voorbeelden wenschen wij dit hier aan te toonen.

Vestigen wij allereerst de aandacht op de bewoners van de Zuidoostelijke eilanden van den Archipel. Hier bestaat bijna algemeen de voorstelling dat het zielenland op de aarde zelf gelegen is. De Rotineezen zeggen dat de afgestorvenen oversteken naar het eiland Savoe, omdat dit eiland eerder dan het hunne bevolkt werd en zij dus meenen vandaar herkomstig te zijn [1]), terwijl de Savoeneezen gelooven dat hunne dooden meestal verplaatst worden naar Soemba [2]). De Soembaneezen daarentegen zoeken hun schimmenrijk in het gebergte, in het midden van hun eigen eiland. Hier bevindt zich een bosch, bekend onder den naam van *parai-merapu*, dat is heilig land, waar de dooden blijven voortleven in de gedaante van voor den mensch onzichtbare wezens [3]). Over het algemeen wordt het volgend leven beschouwd als eene voortzetting van het tegenwoordige, in denzelfden stand en in dezelfde omstandigheden als waarin men hier verkeerde. Dit vinden wij althans uitdrukkelijk vermeld van de Savoeneezen. Een vaag begrip van vergelding is echter aanwezig, waar men meent dat zij, die hunne medemenschen hebben gekweld en benadeeld, na den dood naar een onaangenaam verblijf worden verwezen [4]). — Van de bewoners van Leti, behoorende tot de Zuidwester-eilanden, vindt men iets dergelijks vermeld als van de Rotineezen. De afgestorvenen gaan hier naar Loewang, een ander eiland van de groep, zooals het heet, omdat van uit dit eiland Leti grootendeels bevolkt is geworden. Alleen zij dan ook wier voorouders van Loewang herkomstig waren, hebben Loewang tot zielenland. Zij die van Hollandsche afstamming zijn, zooals er op Leti nog gevonden worden, gaan na het overlijden naar Holland terug, terwijl de zielen van de oorspronkelijke bewoners in het gebergte op het eiland blijven [5]). Loewang, dat dus de dooden van Leti ontvangt,

---

1) Heymering, Zeden en gewoonten op het eiland Roti, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1844, dl. I, blz. 865, noot. — Sommige Rotineezen, voegt de Heer Heymering er bij, schijnen ook werkelijk van de Savoeneezen af te stammen, ofschoon hunne taal dit niet bewijst.

2) Donselaar, Aanteekeningen over het eiland Savoe, Mededeelingen v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. XVI, blz. 309.

3) Roos, Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk van het eiland Soemba, Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXXVI, blz. 61.

4) Donselaar, t. a. p.

5) Heymering, Herinneringen uit Leti, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1845, dl. I, blz. 389. — „Elk moet gaan vanwaar hij gekomen is", zegt de Letinees, eene redeneering die ook bij de Rotineezen bestaat als zij, gelijk wij in den tekst gezien hebben, de zielen der afgestorvenen naar Savoe zenden, omdat zij meenen van dit eiland herkomstig te zijn. Dit begrip dat men bij het sterven terugkeert naar het

zendt zijne eigene afgestorvenen naar het naburig eilandje Metrialam, terwijl men op Babar (Babber), eveneens tot de Zuidwester-eilanden behoorende, het westelijk gelegene Wetan (Wetang) als het zielenland beschouwt. — Ook de bewoners van de Timorlawoet- en de Kei-eilanden verplaatsen hunne dooden naar naburige eilandjes, en wel de eerstgenoemden naar Nusnitoe, de laatsten naar Baer en Ohimas. Evenals wij dat zooeven van de Savoeneezen enz. opgemerkt hebben, beschouwen ook de bewoners van al de hiergenoemde eilanden het leven hiernamaals als eene voortzetting van dat op aarde [1]).

Verlaten wij de Zuidoostelijke deelen van den Archipel, doch vermelden wij nog, alvorens de meer westelijk wonende stammen te beschouwen, de Noeforeezen, de stam der Papoewa's van de Geelvinksbaai op Nieuw-Guinea, en de Alfoeren van de Minahasa. Bij de Noeforeezen bestaat het geloof dat het zielenland gelegen is in de onderwereld of op den bodem der zee. „Das Leben", aldus vinden wij verder vermeld, „ist dort unten so wie oben, in mancher Hinsicht noch angenehmer, da dort die Vegetation eine viel üppigere sein soll; dennoch scheinen sie nicht gern dorthin zu gehen, da sie eine ungeheure Furcht vor dem Tode haben" [2]). Van de Alfoeren van de Minahasa lezen wij dat de armen na hun overlijden naar de bosschen gaan, „mange witi talun", en daar blijven rondzwerven, terwijl de rijken naar *kasendukan*, de bovenwereld, vertrekken" [3]).

Van de verschillende Dajaksche stammen van het eiland Borneo,

---

land der vaderen vindt men ook bij vele volken buiten den Archipel. Onder den invloed van de verhuizingen zelf moet zich dit begrip gevormd hebben. „Having attachments to relatives left behind," aldus Spencer, „and being subject to home-sickness (sometimes in an extreme degree, as shown by Livingstone's account of some negroes who died from it), uncivilized men, driven by war or famine to other habitats, must often dream of the places and persons they have left. Their dreams, narrated and accepted in the original way as actual experiences, make it appear that during sleep they have been to their old abodes. Now one and now another dreams thus: rendering familiar the notion of visiting the father-land during sleep. What, then, happens at death, interpreted as it is by the primitive man? The other-self is long absent — where has he gone? Obviously to the place which he often went to, and from which at other times he returned. Now he has not returned. He longed to go back, and frequently said he would go back. Now he has done as he said he would. This interpretation we meet with everywhere: in some cases definitely stated, and in others unmistakably implied." Van de door Spencer aangevoerde voorbeelden willen wij hier slechts eenige overnemen. „Lewis and Clarke tell us that when the Mandans die they expect to return to the original seats of their forefathers.... If the death of a Santal occurs at a distance from the river, a kinsman brings some portion of him and places it in the current, to be conveyed to the far-off eastern land from which the ancestors came.... Thus in South America the Chonos trace their descent from western nations across the ocean, and they anticipate going in that direction after death.... Similarly, it is alleged that the Teutonic tribes so conceived the future as to reduce death to a home-going, a return to the Father" (Zie: Spencer, Principles of sociology, dl. I, blz. 220—221).

1) Volgens mededeeling van den Heer Riedel.

2) Van Hasselt, Die Noeforeezen, Zeitschrift für Ethnologie, jaarg. VIII (1876), blz. 195. Zie ook: Goudswaard, De Papoewa's van de Geelvinksbaai, blz. 77.

3) Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 137.

om nu tot de meer Westelijke volken over te gaan, verdienen in de eerste plaats de Olo-Ngadjoe's van de Zuidooster-Afdeeling genoemd te worden. Omtrent hen vinden wij vermeld dat de *lewu-liau*, dat is het land der liau's, gelijk de zielen der afgestorvenen, zooals wij hiervoren gezien hebben, bij hen heeten, een eiland is gelegen in de wolkenzee. „Im Lewu-liau", zoo lezen wij nu, „sieht es so ziemlich wie in unserer Unterwelt aus; man führt so ziemlich dasselbe Leben, pflanzt Reiss etc., jedoch ist dort kein Krieg mehr. Gute und Böse kommen an denselben Ort; das Böse wird nur in diesem Leben durch Krankheit, Armuth etc. gestraft. Die Schelme hören dort aber auf Böses zu thun. Die Familien werden dort wieder vereinigt.... Die Liau sprechen im Lewu-liau dieselbe Sprache wie hier, jedoch so, dass die Bedeutung der einzelnen Wörter sich dort gerade in das Gegentheil verkehrt, dass z. B. süss dort bitter, und bitter dort süss bedeutet; mendeng, stehen, bedeutet dort menter, liegen, et vice versa, etc" [1]. In de lewu-liau wordt dus het aardsche leven voortgezet. Het spreekt dus vanzelf dat ook daar de onderscheiding in standen bestaat, dewijl zij die hier slaven en pandelingen zijn, het daar blijven. Overigens wordt, gelijk uit de zooeven geciteerde woorden blijkt, men in het hiernamaals niet vergolden voor hetgeen men op aarde gedaan heeft. Drie categoriën van personen maken echter hierop eene uitzondering. In de eerste plaats namelijk komen dieven wel in de lewu-liau, doch op eene afzonderlijke plaats, waar zij veroordeeld worden het gestolene, van welken aard ook, steeds op den rug te dragen. Verder moeten zij in onoverdekte huizen wonen, waardoor zij steeds aan weer en wind zijn blootgesteld. Evenzoo worden op eene afzonderlijke plaats bijeengehouden de zelfmoordenaars. Die zich door verdrinking het leven benamen, moeten hier steeds ten halven lijve in het water staan; die dit door vergift deden, zijn verplicht in huizen te wonen, uit vergiftige houtsoorten samengesteld, terwijl er in den omtrek dier huizen ipoh (de antiaris toxicaria) en andere vergiftige gewassen groeien, waarvan de bedwelmende uitwasemingen de zielen doen lijden. Eindelijk hebben ook de geesten van hen die buiten het huwelijk geboren zijn, een afzonderlijk verblijf. Zij wonen hier niet in huizen, doch moeten in de open lucht vertoeven. Het klimaat is er echter zacht en hun lot dus dragelijk [2].

---

1) Ten gevolge van dit verkeerd spreken van de liau's heeft de Dajak van dit woord den term *kaliau* afgeleid, als eene liau zijn, n. l. in het spreken, dat is: anders spreken dan men meent, dus: huichelachtig zijn. Verder den vorm *kaliau* = huichelarij, enz.

2) Zie voor het voorgaande: Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *liau*, en Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 12 vlg. Hetgeen deze schrijver op blz. 15—16 mededeelt, onder anderen van den batang-garing, den boom die in alle stoffelijke behoeften van de liau's of zielen voorziet, heeft, zooals althans uit

Geheel uiteenloopend zijn de beschouwingen omtrent het leven hiernamaals bij de verschillende stammen van de Land-Dajaks van Sarawak. Van hen lezen wij o. a. bij Spenser St. John: „With respect to a future state, the common Dayak story is that when a man dies, he becomes a spirit, and lives in the jungle, or (this Mr. Chalmers heard in one of the dead body burning tribes) that as the smoke of the funeral pile of a good man rises, the soul ascends with it to the sky, and that the smoke from the pile of a wicked man descends, and his soul with it is borne down to the earth, and through it to the regions below. Another version is, that when a man dies a natural death, his soul on leaving the body becomes a spirit, and haunts the place of burial or burning" [1]). Nog eene andere opinie bij deze Dajaks is, dat de afgestorvenen zich op de toppen van hooge bergen ophouden [2]). Deze laatste voorstelling vindt men ook bij de Idaän's, die de Noordelijke streken van Borneo bewonen. Bepaaldelijk beschouwen deze de spits van den Kina-balu als het zielenverblijf. Toen Spenser St. John dezen berg beklom, wilden de hem vergezellende gidsen den nacht daar niet overblijven. „Among the detached rocks and in the crevices grew a kind of moss, on which the Ida'an guides declared the spirits of their ancestors fed. A grass also was pointed out that served for the support of the ghostly buffaloes which always followed their masters to the other world. As a proof, the print of a foot was shown me as that of a young buffalo; it was not very distinct, but appeared more like the impression left by a goat or deer" [3]). Wat de Zee-Dajaks van Sarawak betreft, wij vinden van hen alleen vermeld dat zij hun zielenverblijf Sabajan noemen, zonder dat de plaats waar het gelegen is ons medegedeeld wordt. Overigens komen niet alle zielen hier bijeen. De Sibujau's, een der stammen van deze Dajaks, althans „divide their Sabayan into seven distinct stories, which are occupied by the souls of the departed according to their rank and position in life. The really wicked occupy the lowest; but, whether happy or miserable, they acknowledge ignorance" [4]).

De beschouwingen van de Bataks en de Niasers omtrent het toekomend leven, hebben wij hiervoren reeds min of meer leeren kennen. Van de eersten hebben wij gezien hoe, naar de mededeelingen

---

Hardeland blijkt (zie woordenboek, blz. 505), geene betrekking op de lewu-liau, doch op de lewu-sangiang, het verblijf der sangiangs, de in den tekst reeds een paar malen genoemde categorie van goede geesten. Wij hebben het daarom niet overgenomen.

1) Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 171.

2) Spenser St. John, O. c., dl. I, blz. 172.

3) Spenser St. John, O. c., dl. I, blz. 273.

4) Spenser St. John, O. c., dl. I, blz. 65. Men ziet hoe uiteenloopend de voorstellingen zijn van het toekomend leven bij de verschillende Dajaksche stammen. Zie hierover onder anderen nog: Veth, Borneo's Wester-Afdeeling, dl. II, blz. 318—319.

van Dr. Hagen, bij sommigen de voorstelling bestaat dat de zielen der goeden naar het Westen trekken en daar het pad opgaan dat hen naar boven, naar de woning der debata's, goden, voert, waar zij een leven vol genietingen deelachtig worden; dat de zielen der slechten op deze aarde blijven rondzwerven, waarbij zij nu eens in het lichaam van verscheurende dieren, dan weder in planten, rotsen enz., verhuizen, kortom, gelijk Dr. Hagen zich uitdrukt, „ein sozusagen ahasverisches Dasein führen, Niemandem zur Freude, Allen zum Leid, da sie auch die Macht besitzen, den Menschen zu schaden"; en dat eindelijk de zielen van hen, die noch goed noch slecht zijn geweest, voorloopig op bergen, in boomen enz. verblijf houden, om, na zeven malen te zijn gestorven, de woning der debata's in te gaan [1]). Wat de Niasers betreft, herinneren wij ons hoe de bechu-zi-mati, zooals na den dood de met de schaduw vereenzelvigde ziel heet, in het schimmenrijk in de onderwereld komt. Dit schimmenrijk heet *banua-niha-tou*, samengesteld uit *banua* = land, *niha* = mensch en *tou* = beneden, dus: het land der menschen beneden. Niet allen komen echter op dezelfde plaats bijeen, in zooverre dat zij die op dezelfde wijze gestorven zijn, blijven samenwonen. Overigens is het leven in de banua-niha-tou slechts eene voortzetting van dat hier op aarde. Men heeft daar dorpen en huizen, eet er varkens en drinkt er palmwijn [2]).

Gaan wij nu over naar Malaka. Sommige van de Orang-Bĕnoewa's, die de binnenlanden van dit schiereiland bewonen, gelooven dat de menschen na hunnen dood overgaan naar *pulau-buwah*, het vruchteneiland, dat gelegen is ver in het Westen, ter plaatse waar de zon ondergaat. „There the sĕmangats or souls of all the dead live together in harmony and constant enjoyment, for the great island is full of trees, and there are none that do not bear pleasant fruits. They marry and have children as in this world, but pain, disease and death are unknown." Anders is echter het lot van hen, die een bloedigen dood gestorven zijn. Deze gaan niet naar pulau-buwah, doch naar *tanah-merah*, het roode land, „which is a desolate and barren place; the sĕmangats repair to pulau-buwah to procure food." Uit dit leit dat niet de moordenaars, doch de vermoorden van pulau-buwah uitgesloten zijn, blijkt, hetgeen wij overigens nog uitdrukkelijk vermeld

---

1) Ook Dr. Van der Tuuk zegt, dat de Bataks gelooven dat de geesten sterven en zoo trapsgewijze van een minderen staat als geest tot een hoogeren opklimmen, totdat zij eindelijk in de bovenwereld, *banuwa gindjang*, aankomen, waar zij met de eigenlijke debata's volmaakte onsterfelijkheid genieten (Van der Tuuk, Bataksch leesboek, dl. IV, blz. 93).

2) Zie: Chatelin, Godsdienst en bijgeloof der Niasers, Tijdschr. voor Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 143—144, en de lijst der verbeteringen op blz. 576; Horner, De Batoe-eilanden, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaarg. 1840, dl. I, blz. 356.

vinden, dat volgens de Orang-Bĕnoewa's van belooningen of straffen in het hiernamaals geen sprake is [1]). Niet alle stammen hebben echter deze beschouwing. Zoo lezen wij o. a. bij Newbold: „The better informed of the Benuas have a confused idea that after death the spirits of good men travel towards the west, and are absorbed into the effulgence of the setting sun.... The souls of the bad are to be devoured by spectres, who approach the graves for that purpose on the seventh day after interment, on which fires are kindled to drive the evil spirits away" [2]).

Van de Hoewa's van Madagascar vermeldt Sibree dat zij zich de zielen der afgestorvenen voorstellen als verblijf houdend op den Ambondrombe, „a lofty mountain covered with forest on the eastern edge of the highland of the Betsileo country and dividing it from the lower Tanala territory. While travelling in the southern part of the island in 1876, I was much interested to have this Malagasy Hades pointed out to me when near the Hova fort of Imahazony. It had the appearance of a long regularly-curved mountain, stretching like the outline of a bow from north to south, and many miles distant to the east. The summit is often covered with clouds, and thus, from its height and almost inaccessible character, it has been invested for ages past with an atmosphere of dread. No one resident in the surrounding country would dare approach it, and strange stories were told of the firing of cannon and making of salutes whenever a royal ghost arrived to take up his abode there" [3]).

Ten slotte willen wij nog de aandacht vestigen op enkele voorstellingen aangaande het toekomend leven bij de Javanen en Soendaneezen. Bekend is het dat in de residentie Bantam, in het dal der Tji-Oedjoeng, ten Zuidoosten van Lebak, hoofdplaats van het gelijknamige district, de Badoewi's gevonden worden. Zij zijn echte Soendaneezen, maar die den Islâm niet hebben aangenomen, — een gering overblijfsel van dat deel der bevolking dat zich tegen de nieuwe leer zoo lang hardnekkig bleef verzetten en meer en meer naar de diepste en ontoegankelijkste schuilhoeken van het gebergte terugweek. Het eigenaardigste nu wat ons van de religieuze denkbeelden der Badoewi's wordt medegedeeld, zijn hunne voorstellingen omtrent het leven hiernamaals. Zij meenen namelijk dat de zielen der gestorven boozen in de kraters der vulkanen branden, maar dat die der vromen gaan

1) Journal of the Indian Archipelago, dl. I. blz. 326, en de daarbij behoorende noot 2.

2) Newbold, Political and statistical account of the British settlements in the Straits of Malacca, dl. II, blz. 390.

3) Sibree, Madagascar, blz. 312. Zie ook: Ellis, History of Madagascar, dl. I, blz. 429—430.

naar de *lemah-bodas*, de witte plek, om daar de zalige rust der voorouders te deelen. Die zoogenaamde witte plek ligt hooger aan de Tji-Oedjoeng, op eenige palen afstands van hunne dorpen, te midden van het dichte woud, en bestaat uit eenige zich het een boven het ander verheffende terrassen, waarover basaltblokken van verschillende gedaante en grootte, deels overeind staande en door kleinere gesteund, en allen met eerwaardig mos begroeid, verspreid liggen [1]. — Doch het zijn niet alleen deze Heidensche Badoewi's welke aan het bestaan van een zielenland hier op aarde gelooven. Ook met de Mohammedaansche Soendaneezen van het Oostelijk van Lebak, eveneens in Bantam, gelegene district Sadjira is dit het geval. Deze beschouwen den Goenoeng-Dangka, een heuvel aan den rechteroever der Tji-Bèrang gelegen, als verblijfplaats van hunne afgestorvenen. Ziehier hetgeen Rigg, de bekende beoefenaar van het Soendaneesch, daaromtrent mededeelt: „Though the Sadjira people profess to be Mahometans and externally comply with all the observances of that faith, they believe that, immediately after death, their souls first visit Dangka, and there find an abundance of everything that can make existence desirable; that if the angel of death, Gabriel is ever allowed to have anything to do with them, it will be after their having revelled in the delights of the earthly paradise. At the moment a person is about to expire or whilst carrying him to his grave, the following form of words is employed, which is considered as reminding the deceased of the way his soul must follow to reach the Dangka:

Step up the bed of the river, and cross the neck of land,
Where the aren trees stand in a clump, and the pinangs in a row,
Thither direct thy steps, God the only God being set aside." [2])

Het is niet alleen bij de Soendaneezen, doch ook bij de Javanen dat men dergelijke voorstellingen vindt. Volgens sommigen bij voorbeeld verhuizen zij, die hunne plichten getrouw hebben vervuld, bij hun overlijden naar „het rijk der Zuidzee", dat is dan het Zuiderstrand van Java, waar zij als geesten voortlevende, rijstvelden bebouwen en rijk voorzien zijn van buffels en koeien, en — N.B. hee-

---

1) Zie: Veth, Java, dl. III, blz. 129 vlg.

2) Rigg, Goenoeng-Dangka or a paradise on earth, Journal of the Indian Archipelago, dl. IV, blz. 119 vlg. — De Soendaneesche woorden van het voorschrift aan de dooden omtrent den te volgen weg ten einde den Goenoeng-Dangka te bereiken, door Rigg medegedeeld, luiden naar eene eenigszins verbeterde lezing, die ik aan Mr. Grashuis dank: „Njuktjruk tjai, mĕgat bodjong, — kana kawung nu ngalumpuk, kana pinang nu ngadjadjar, — kadinja nja ngadjugdjug, la-ilah palèndèng." — De woorden „la-ilah palèndèng", die Rigg vertaalt door „God the only God being set aside", beteekenen letterlijk: „met terzijdestelling van la-ilah". Men weet dat dit de eerste woorden zijn van de Mohammedaansche geloofsbelijdenis. De ziel naar den Goenoeng-Dangka gaande, moet dus de Mohammedaansche geloofsbelijdenis terzijdestellen.

rendiensten verrichten voor de grooten en aanzienlijken dezer wereld, bij gelegenheid dat deze reizen door de bosschen waarin zij zich ophouden. Die echter in zijne plichten nalatig is geweest, zwerft na den dood rusteloos rond, zonder ooit een eigen vast verblijf te vinden [1]).

Wanneer wij het hier aangevoerde nagaan, zien wij dat veelal het geloof bestaat dat het doodenrijk op de aarde zelf gelegen is, terwijl slechts weinige volken eene voorstelling hebben van een verblijf der zielen in de onderwereld of in den hemel [2]). Duidelijk kan het ons ook geworden zijn dat het toekomend leven in den regel slechts als eene voortzetting van het aardsche bestaan beschouwd wordt, en dat de vergeldingstheorie, de leer dat men namaals ontvangt naar zijne werken, slechts bij enkele stammen, en meerendeels zelfs niet meer dan in de eerste beginselen, gevonden wordt.

De vraag die wij nu na te gaan hebben, is wanneer de ziel geacht wordt naar het zielenland te gaan. De algemeene voorstelling daaromtrent is dat dit eerst geschiedt met de begrafenis [3]). Tot zoolang blijft de ziel op deze aarde ronddolen. Het begraven is dus een dure plicht, want eerst daardoor kan de overledene tot rust komen en de zalige oorden binnentreden. Bekend is het, om hier slechts een enkel voorbeeld aan te halen [4]), dat deze voorstelling in de klassieke oudheid bestond. „Slaapt gij," aldus klaagt Patroklos als hij Achilleus in den droom verschijnt,

„en zijt gij geheel niet mijner gedachtig, Achilleus?
Niet bij mijn leven vergat gij mij ooit, maar wel in mijn sterven.
Geef mij een graf, dat ik spoedig betrede des Aïdes' poorten.
Want ver sluiten de zielen, de rustende schimmen, mij buiten,
Daar zij mij over den stroom geen toegang geven tot andren;
Vruchteloos dwale ik rond voor Aïdes' machtige poorten" [5]).

Men herinnert zich ook, als een bewijs hoezeer de Grieken op het begraven hunner dooden gesteld waren, het feit dat de Atheners hunne zegevierende van de Arginusen terugkeerende bevelhebbers (406 v. Chr.) ter dood veroordeelden, omdat zij de in den slag gevallenen niet hadden verzameld en ter aarde besteld. Ook bij de Maleisch-Polynesische volken vindt men dezelfde voorstelling ten aanzien van het begraven.

1) Harthoorn, De zending op Java, Mededeel. v. w. h. Nederl. Zendelinggen., dl. IV, blz. 133—134.
2) Analoge voorbeelden vindt men allerwege. Zie: Tylor, Primitive culture, dl. II, blz. 60 vlg., en Spencer, Principles of sociology, dl. I, blz. 216 vlg.
3) Met het woord begrafenis wil ik kortheidshalve verstaan elke wijze van „Bestattung", of, wil men eene niet zeer fraaie Hollandsche uitdrukking gebruiken, „doodenbezorging", dus niet alleen eene werkelijke teraardebestelling, doch ook verbranding enz.
4) Meerdere voorbeelden kan men vinden bij: Tylor, Primitive culture, dl. II, blz. 27 vlg.
5) Ilias XXIII, 69—74.

Zoo wordt ons onder anderen van de bewoners van de Samoa-eilanden vermeld: „Nur *den* Todten wird das Glück des Paradieses zu Theil, welche begraben sind; unbeerdigte Todte irren umher und man hört sie Nachts im kläglichen Tone wimmern: „Hu! wie kalt, wie kalt!" Weil sie nun aber, wenn sie nicht begraben werden, zurückkommen und die lebenden Angehörigen strafen, so thun diese alles Mögliche, um sich darvor zu bewahren. Ist also Einer im Kampfe gefallen oder ertrunken, so setzen sich seine Verwandten und Freunde hin, breiten ein Tuch vor sich aus und nach dem Anruf an die Götter: „Ihr Götter, seid gnädig! gebet uns die Seele dieses jungen Mannes," warten sie ab, ob nicht irgend ein Thier auf ihr Tuch kriecht. Kommt dann nun eine Ameise, eine Heuschrecke oder etwas der Art, so ist dies die Seele des jungen Mannes und das Thier wird mit aller regelrechten Feierlichkeit begraben" [1]). Bij de stammen die den Indischen Archipel bewonen, geldt eveneens de beschouwing dat eerst met de begrafenis of met het daarmede samenvallende doodenfeest de ziel van deze aarde naar het zielenland overgaat. Wij zullen dit van eenige volken aantoonen en daarbij tevens onderzoeken, op hoedanige wijze men zich voorstelt dat die overgang naar het zielenland plaats heeft.

Allereerst noemen wij de Olo-Ngadjoe's van de Zuidooster-Afdeeling van Borneo. Bij het sterven scheidt zich — gelijk wij in het eerste hoofdstuk gezien hebben — de hambaruan, de ziel tijdens het leven, in de liau, die het lichaam verlaat, en de karahang, welke bewusteloos daarin achterblijft. De liau gaat dan niet dadelijk naar de lewu-liau of het zielenland, doch blijft voorloopig op deze aarde en zwerft in de bosschen enz. rond, of vertoeft in de nabijheid van de plaats waar het lijk ligt. De overgang naar de lewu-liau geschiedt eerst met de begrafenis of liever met het *tiwah* of doodenfeest, dat dan gegeven wordt. Wegens de groote kosten wordt dit feest in den regel geruimen tijd uitgesteld. Het lijk wordt dan zoolang in een, zooveel mogelijk hermetisch gesloten, kist, *raung* geheeten, in huis of dicht bij het huis bewaard [2]). Wordt nu het tiwah gevierd — veelal twee, doch ook wel drie tot acht jaren na het overlijden, naar gelang van den tijd die de achtergebleven betrekkingen behoeven om het benoodigde bijeen te brengen — dan wordt het half vergane of geheel vergane lijk

1) Waitz, Anthropologie der Naturvölker, dl. VI, blz. 304. Zie ook: Turner, Nineteen years in Polynesia, blz. 233—234, en van denzelfden schrijver: Samoa, blz. 150—151.

2) De raung wordt in één stuk uit een boomstam gehouwen. Bij het plaatsen van het deksel worden de naden goed met hars gesloten. Bovendien wordt aan de kist, wier bodem daartoe in het midden doorboord is, nog eene dunne buis van bamboe bevestigd. Deze buis dient om de vochten van het in ontbinding overgaande lijk uit de kist in de aarde af te leiden (Zie: Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz 222 vlg.).

uit de raung genomen en plechtig naar de *sandong* overgebracht, een in het bosch op palen staande, rijk versierde, groote ijzerhouten kist, die men het Dajaksche familiegraf zou kunnen noemen. Op den avond van den eersten dag van het tiwah heeft ook het overvoeren plaats van de liau, de ziel, van deze aarde naar de lewu-liau, het zielenland. Dit overvoeren, *magah liau*, geschiedt door de sangiang's — de categorie van goede geesten hiervoren reeds enkele malen genoemd, welke in de lucht verblijf houden — en wel bepaaldelijk door den voornaamsten hunner, den sangiang Tempon-Telon met behulp van zijnen slaaf Telon [1]). Dien geheelen eersten nacht van het feest zingen de basir's en balian's, priesters en priesteressen, tooverliederen welke op dat overvoeren betrekking hebben. Men stelt zich voor dat de liau, om het zielenland te bereiken, in een ijzeren vaartuig stijgt, dat door Tempon-Telon met zijnen slaaf gevoerd wordt. Aanvankelijk vaart men een helderen, breeden stroom op, die echter langzamerhand smaller en woester wordt tot men eindelijk halverwege aan een *kiham-apui* of waterval van vuur komt. Daar moeten de reizigers door; aan ontwijken valt niet te denken. Om zich te verkoelen drinken de zielen dan overvloedig water. Zoodra men deze kiham-apui doorgeworsteld is, gaat men achtereenvolgens de verblijfplaatsen van dieven, onechte kinderen en zelfmoordenaars voorbij, die, gelijk ons gebleken is, niet met de andere afgestorvenen samenwonen. Eerst dan komt de liau ter bestemder plaatse. Wat de karahang betreft, die in het lijk bewusteloos is achtergebleven, ook deze wordt, zooals wij reeds in het voorgaand hoofdstuk hebben opgemerkt, door de sangiang's — nadat zij haar hebben doen herleven, door op het lijk of op de overblijfselen daarvan een weinig *danum-kaharingan*, dat is: levenswater, te gieten — in het zielenland gevoerd, waar zij zich met de liau vereenigt. Dit heeft op den tweeden dag van het tiwah plaats [2]). Het behoeft nauwelijks te worden gezegd dat aan het tiwah eene groote waarde gehecht wordt, want eerst dan mag het lijk begraven en kunnen daardoor de zielen van hare omzwervingen hier op aarde verlost worden, en het land der gelukzaligen ingaan [3]). Het tiwah is dan ook het voornaamste feest der Dajaks, het toppunt van alle

1) De naam Tempon-Telon beteekent: heer van Telon (tempo = heer, eigenaar). Men vindt hier een voorbeeld van de hier en daar in den Archipel bestaande gewoonte dat iemand genoemd wordt naar den voornaamsten zijner slaven. Zoo bestaat dit gebruik b. v. op Soemba (Roos, Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk op het eiland Soemba, blz. 70).

2) Zie voor het voorgaande: Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *liau*, *karahang* en *tiwah;* Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 12 vlg. en 218 vlg.

3) Waarom het lijk eerst met het doodenfeest begraven mag worden, hetgeen bij de meeste volken het geval is, zullen wij in het volgend hoofdstuk zien, wanneer wij over de beteekenis van deze feesten spreken.

feesten. Voor zijn eigen tiwah of dat van nabestaanden zwoegt en werkt menig Dajak zijn geheele leven [1]).

Vestigen wij nu de aandacht op de Balineezen. Bekend is het dat zij hunne dooden niet begraven, doch verbranden. Hoewel dit gebruik naar alle waarschijnlijkheid van de Hindû's is overgenomen, heeft het toch, door zich naar de bestaande volksbegrippen te wijzigen, eene geheel Polynesische kleur verkregen. Het verbranden, *ngutang* of *mĕlĕbu*, heeft in den regel niet dadelijk plaats, doch wordt om de groote kosten wegens de daaraan verbonden feestelijkheden veelal uitgesteld. Slechts aanzienlijken kunnen het binnen een niet al te lang tijdsverloop doen plaats hebben. De gewone inlander is al blijde als hij eenige maanden na het overlijden, alleen of in vereeniging met anderen, de kosten van het ngutang kan betalen. Sommigen moeten tien, ja twintig en meer jaren daarvoor sparen. Tot het tijdstip der verbranding wordt het lijk begraven in een, met het oog op de latere opgraving, niet meer dan twee voet diepen kuil, dan wel in huis bewaard. Dit laatste is eene zeldzaamheid en gebeurt alleen bij aanzienlijken en rijken. De doode wordt dan met allerlei welriekende en bederfwerende kruiden, alsook met zout, ingewreven, en daarop stevig met linnen en matten omwonden. Over dit omhulsel komen weer tal van bonte, soms kostbare doeken, terwijl ten laatste het geheel in een stevig bekleedsel van gespleten bamboe gewikkeld wordt. Zoo toegerust, wordt het lijk in de zoogenaamde doodentent op eene rustbank neergelegd. Ingeval dat de lijken begraven zijn, moeten zij natuurlijk op den dag der verbranding weder opgegraven worden. Zooals van zelf spreekt, is er meestal, ten gevolge van het lange liggen, weinig meer daarvan over. Het is echter geen vereischte dat het lichaam gaaf op den brandstapel komt. Men kan volstaan met een paar beenderen, des noods met een handvol aarde waarin de doode heeft gerust. Zelfs zij die het graf hunner geliefden niet meer kunnen terugvinden of die hunne betrekkingen in den vreemde verloren hebben, kunnen het ngutang-feest vieren. Een *adegan*, popje van hout of lontarblad vervaardigd, neemt dan de plaats in van het lijk. Zooals men

1) Wij willen hier reeds ter loops er op wijzen dat het tiwah nog eene andere beteekenis heeft. Bij het overlijden van een bloedverwant zijn voor de nagelatene betrekkingen verschillende zaken verboden, ongeoorloofd, *pĕmali* of, gelijk het hier heet, *pali*. Zoo is het b. v. bij het overlijden van den man voor de vrouw pali hare gewone kleeren te dragen: zij moet rouwkleeren aantrekken, eerst witte, en zoo deze afgedragen zijn, zwarte; zij mag niet, zooals gewoonlijk, met het hoofd ongedekt loopen, doch moet eerst een witten, later een zwarten hoofddoek gebruiken; zij mag geene sieraden dragen, enz. Verder mag zij niet een nieuw huwelijk aangaan. Ook voor den man zijn vele zaken pali bij het overlijden van zijne vrouw; evenzoo voor de kinderen bij het overlijden van een hunner ouders, en omgekeerd voor de ouders bij het overlijden van een hunner kinderen, verder voor broeders en zusters als een hunner komt te sterven. Van al de pali-zaken nu komt men vrij door het tiwah. Van daar ook de benaming tiwah, welk woord letterlijk beteekent: vrij zijn, bevrijd zijn, zoodat tiwah-feest is: het feest van het vrij zijn, het vrij komen, scil. van het pali.

ziet, wordt aan de verbranding veel waarde gehecht. En zulks met reden. Volgens de volksmeening toch blijft de ziel tot op dien dag op deze aarde, in de nabijheid van het lijk in de doodentent of op de begraafplaats, rondzwerven. Eerst met de verbranding wordt zij van hare omzwervingen verlost, en kan zij den hemel ingaan. Bij de plechtigheid moet zij dan ook steeds tegenwoordig zijn, waartoe zij door de priesters opgeroepen wordt. Op de vleugels van een paar jonge kiekens, *iber-iber*, die mede verbrand worden, verlaat zij dan deze wereld en vaart op ten hemel [1]).

De voorstelling dat de ziel zoolang op aarde blijft, totdat het lijk begraven is dan wel het doodenfeest is gevierd, vinden wij, om hier nog een paar karakteristieke voorbeelden aan te voeren, ook vermeld van de Savoeneezen en de Soembaneezen. Van deze laatsten lezen wij dat bij overlijden, vooral van vorstelijke personen, het lijk gewoonlijk bewaard wordt in den grafkuil, die echter slechts voorloopig gesloten wordt met een karbouwenhuid. De eigenlijke sluiting van het graf heeft eerst maanden later plaats, als al de bloedverwanten en genoodigden bijeen zijn. Tot zoolang wordt de overledene geacht in het dorp aanwezig te zijn. Op het oogenblik dat het graf gesloten wordt, verlaat hij echter zijne voormalige woonplaats en gaat naar parai-merapu, het zielenland, gelijk wij zooeven gezien hebben [2]). Wat de Savoeneezen betreft, men herinnert zich dat de afgestorvenen hier beschouwd worden naar Soemba te verhuizen. De overtocht daarheen kan echter eerst geschieden met het doodenfeest, dat korter of langer tijd na het overlijden, naar gelang men met de noodige aanstalten gereed is kunnen komen, gevierd wordt. Tot zoolang blijft de ziel aan het strand van Savoe verwijlen. Het overvoeren geschiedt door den geest Amma-pîga-lâga, die hier dus de rol vervult van Tempon-Telon bij de Olo-Ngadjoe's [3]).

In het algemeen kan het zeker gezegd worden, dat ook bij de andere volken van den Archipel regel moet zijn, hetgeen wij hier bij de Savoeneezen, Sôembaneeezen, Dajaks en Balineezen vermeld hebben gevonden. Van de laatstgenoemden hebben wij zooeven gezien, dat ingeval van overlijden in den vreemde de plechtigheid der verbranding plaats heeft in effigie, opdat toch op die wijze de ziel

---

1) Van Eck, Schetsen van het eiland Bali, blz. 183 vlg. en 406 vlg.; Jacobs, Eenigen tijd onder de Baliërs, blz. 48 vlg. en 224 vlg.; Friederich, Voorloopig verslag van het eiland Bali, Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXIII, blz. 3 vlg. (van den overdruk). — Wij behoeven nauwelijks te zeggen, dat het in den tekst medegedeelde niets met het Hindûisme te maken heeft en oorspronkelijk Polynesisch is.

2) Roos, Bijdrage tot de kennis van taal, land en volk van Soemba, Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXVI, blz. 58.

3) Donselaar, Aanteekeningen over het eiland Savoe, Mededeel. v. w. h. Nederl. Zendelinggenootschap, dl. XVI, blz. 309 en 314.

van den afgestorvenene de zaligheid der hemelsche gewesten deelachtig worden kan, analoog aan hetgeen de bewoners van de Samoa-eilanden, volgens het hiervoren geciteerde bericht, doen ten opzichte van personen die verdronken of in den strijd omgekomen zijn en wier lijken men dus niet in handen heeft gekregen. Hetzelfde nu wordt ons van de Letineezen bericht. Is iemand verdronken en heeft men zijn lijk niet kunnen vinden, dan wordt het een of ander voorwerp, bij voorbeeld een steen, in zijne plaats begraven. Iets dergelijks heeft er ook plaats ten opzichte van gesneuvelden. Het koppensnellen, de gewoonte om hen die in den strijd gevallen zijn het hoofd af te houwen en dit als zegeteeken mede te nemen, bestaat algemeen op de Zuidwester-eilanden. Heeft men nu na het vertrek des vijands zich in het bezit gesteld van de onthoofde lijken, dan worden deze begraven. Op elken romp wordt dan echter ter vervanging van het gesnelde hoofd een kokosnoot geplaatst. Het is onzes inziens ook hier het begrip dat alleen zij die begraven zijn, deze aarde verlaten en het zielenland bereiken kunnen, dat aanleiding gegeven heeft tot deze zonderlinge gebruiken. Uit de bij de plechtigheid gebruikelijke formulieren blijkt dit nog eenigermate. Vermoorde en drenkeling worden daarbij toch weggezonden om hunne klachten in gindsche gewesten in te dienen. „Wij hebben u een nieuw hoofd gegeven," aldus wordt den eerstgenoemde onder anderen toegevoegd, „open dan ooren en oogen en vertrek nu. Gij moet u vertoonen aan den Oorlogsgod. Maar stel uwe klachten goed in het licht en beken oprechtelijk wat de aanleiding van uwen dood en verloren gaan is." En bij de begrafenisplechtigheid van den drenkeling heet het evenzoo: „Ga nu henen en stel ginds uwe klachten in het licht en beken dan de ware oorzaak van uwen dood en verloren gaan" [1]).

Wij komen nu aan het leerstuk van de zielsverhuizing. Gelijk wij reeds zooeven opmerkten, is dit leerstuk voor zoover het in den Indischen Archipel voorkomt niet van de Indiërs overgenomen, doch is het een oorspronkelijk Polynesisch begrip. Dit neemt niet weg dat bij enkele volken, met name bij de Javanen, het Hindûisme op het dogme niet zonder invloed gebleven is. Ten einde dit aan te toonen, is het noodig hier de eigenaardige theorie van de Indische denkers, omtrent wezen, toekomst en bestemming van den mensch, kortelijk in herinnering te brengen.

---

1) Zie voor het voorgaande: Heymering, Bijdrage tot de kennis van de taal der Zuidwester-eilanden, Tijdschr. v. Nederl. Indië, jaargang 1846, dl. III, blz. 66—71, waar men de in den tekst bedoelde formulieren vermeld vindt. Vergel. ook: Neurdenburg, W. Luyke en de zending op de Zuidwester-eilanden, Mededeel. v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. XXVIII, blz. 189.

Het uitgangspunt van deze theorie is de gedachte van de eenheid van den geest in de wereld. De *âtman* आत्मन् de geest, de levensvonk, die al wat leeft of geacht wordt leven te hebben, en dus ook den mensch, bezielt, is wezenlijk één met den Algeest, het Brahma, is een deel van Brahma, en bestemd tot Brahma terug te keeren. De grondstelling, de kern van de godsdienstig-wijsgeerige wereldbeschouwing der Indische wijzen, luidt dan ook in de bewoordingen van een der Upanishads: „Gelijk van een vlammend vuur naar duizend zijden gelijksoortige vonken spatten, zoo ontspringen menigerlei zielen uit Brahma en keeren zij tot hem terug." De âtman nu, de geest, de ziel van den mensch, als een deel van Brahma, is oorspronkelijk vlekkeloos rein. Door de aanlokselen der zinnen echter laat de âtman, het aangeboren blank der onschuld verliezende, zich verleiden tot handelingen, die in strijd zijn met zijn ware wezen, waarvan hij hoe langer zoo meer afwijkt. Sterft de mensch dan wordt de verbinding van den âtman met het lichaam wel opgeheven, maar de invloed dier verbinding blijft voortduren; de geest is niet meer zoo vlekkeloos als hij wezen moest en kan daarom niet dadelijk tot zijnen oorsprong, tot Brahma, terugkeeren. Naarmate de mensch bij zijn leven door zijne handelingen verdienste of schuld op zich geladen heeft, gaat de ziel bij het sterven, hetzij naar de wereld der goede werken, het lichtrijk, den hemel, om het loon harer daden te genieten, hetzij naar Yama's rijk, de onderwereld, de hel, om hare straf te ondergaan. Maar loon en straf zijn niet eeuwig. Het loon is beperkt, omdat het noodzakelijk evenredig moet wezen aan de som van goede werken, die de mensch verricht heeft; daar deze niet oneindig talrijk zijn, kan de hemelvreugde niet oneindig duren. Ditzelfde geldt ook van de helsche straf voor den booze. Is het loon dus verteerd, de straf geleden, dan neemt het verblijf in hemel of hel een einde en keert de ziel in den maalstroom des levens, naar de aarde, terug. Hier verbindt zij zich opnieuw met een organisme, wordt wedergeboren en wel naar gelang van het goede of kwade, dat de mensch in zijn vorig bestaan verricht heeft, in een gunstiger of ongunstiger toestand dan voorheen, als iemand van hooger of lager rang, ja zelfs, de rij der schepselen afdalende, in de gedaante van een dier of plant. Al wat de mensch dus thans is en wat hem overkomt, is een rechtstreeksch gevolg van wat hij in het vorig leven gedaan heeft [1]). Opnieuw nu verwerft de ziel verdienste

1) Men merkt hier eene onregelmatigheid in het systeem. De ziel gaat eerst, naarmate de mensch geleefd heeft, naar den hemel of naar de hel, ontvangt daar loon of straf, komt op de aarde terug en wordt herboren in een gunstiger of ongunstiger toestand dan voorheen, weder als belooning of straf. Verdienste en schuld oefenen zoo tweemaal vergeldende kracht uit. De dogmatici hebben dit natuurlijk trachten te verkla-

of schuld om na den dood dus ook opnieuw denzelfden weg te volgen. Dit is de kringloop des levens, waarin iedereen, als in een maalstroom, wordt rondgevoerd. Het hoogste doel, het hoogste goed, het summum bonum, waarnaar men streven moet, is uit dien maalstroom van de eindelooze wedergeboorten verlost te worden, de ziel voorgoed van de knellende banden der stof, van het lichamelijk bestaan, te bevrijden, opdat zij tot haren oorsprong, tot Brahma wederkeere.

Hoe kan men nu dat hoogste goed deelachtig worden? Hoe tot die verlossing komen? Eenig en alleen, antwoorden de Hindûsche wijzen, door inzicht in het wezen van den âtman, den geest. Zoolang de mensch aan het individueele bestaan waarachtigheid toekent, wordt hij van den last van dat bestaan niet bevrijd. Eerst waar hij komt tot de kennis van zijn eigenlijk wezen, tot het inzicht dat zijn wezenlijk ik, één met het Brahma, staat boven de phaenomenale wereld, worden de banden gebroken, waarin hij gekluisterd is. Is die gedachte levensovertuiging geworden, dan ondervindt hij geen lief en leed meer; de dingen der wereld raken hem niet meer. „De wijze die den geest kent, gevoelt geen leed over verlies van geld en goed, verheugt zich niet in het bezit van vrouw en kind en treurt niet bij hunnen dood; hij is boven alle aandoeningen verheven; hij is tot volmaakte, onverstoorbare kalmte gekomen. En ook zijne handelingen gaan als het ware buiten hem om; het is alleen zijn lager, zijn lichamelijk ik, dat nog handelt; de geest is werkeloos toeschouwer alleen. Zoo hecht zich dan aan deze verdienste of schuld ook niet meer; zij loopen er op af, als het water op een lotusblad. En valt dan eindelijk het lichaam met den dood weg, dan gaat de geest van alle banden ontslagen op in den Algeest, gelijk rivieren, naam en vorm verliezende, zich uitstorten in den grooten oceaan."

Volkomen kennis van het wezen des âtman's is dus de voorwaarde om voorgoed aan de wedergeboorte te ontsnappen en het summum bonum, het opgaan in Brahma, deelachtig te worden. Om tot die hoogste kennis te komen, is aanhoudend en ongestoord nadenken, de krachtigste inspanning des geestes, noodig. Hiervoor is zeker de maatschappij met al hare beslommeringen en aanlokselen wel niet de meest geschikte plaats. Hij die zich aan bespiegeling wijden wil ten einde het allerhoogste te begrijpen, is dus vanzelf wel genoodzaakt uit de samenleving zich terug te trekken, de wereld en hare genoegens te verzaken, afstand te doen van al wat hem aangenaam is,

ren. Zoo zegt een hunner, de beroemde dogmaticus Çankara Acârya, daaromtrent: „Na het verblijf in hemel of hel blijft er nog een overschot van verdienste of schuld, evenals er, wanneer men een schotel met vocht leeg giet, altijd iets aan den schotel blijft hangen; dit overschot bepaalt de toestanden van het nieuwe bestaan."

magen en vrienden vaarwel te zeggen, en zich als kluizenaar in de eenzaamheid af te zonderen. Daar in de wildernis behoeft hem niets meer af te leiden van ernstig gepeins. „Kalm, in vrede met zich zelven en met de hem omringende natuur, onbekommerd om hetgeen hij eten of drinken of hoe hij zich kleeden zal, kan hij alle krachten inspannen om door voortgezet nadenken den hoogsten trap der wijsheid te bereiken, het ware wezen van den âtman te begrijpen, totdat de ure der verlossing slaat."

Ziedaar in grove omtrekken de leer omtrent wezen, toekomst en bestemming van den mensch bij de Indiërs. Duidelijke sporen nu van den invloed dezer leer vinden wij in het dogme van de zielsverhuizing of wedergeboorte bij de Javanen.

Het is voornamelijk in de beoefening van de zoogenaamde *ngelmu-peling* dat het geloof in de zielsverhuizing of wedergeboorte bij de Javanen zich openbaart. Onder *ngelmu* — wij zagen dit reeds bij de bespreking van de lykanthropie in het voorgaande hoofdstuk — verstaat men de wetenschap van zekere middelen, voornamelijk de kennis van bepaalde tooverformulen, *rapal's* of *lapal's*, waardoor de mensch kan verkrijgen hetgeen door hem begeerd wordt, van welken aard dit ook moge zijn [1]). De ngelmu's nu wier naam met het woord *peling* zijn samengesteld, zijn allen geworteld in het geloof aan de zielsverhuizing of de wedergeboorte. Dit geloof is algemeen. Het is het onverbiddelijk lot des menschen bij zijn dood weder geïncarneerd te worden. Wat hij echter dan worden zal, is niemand bekend. De een wordt als aap of hond, de ander als wild varken, een derde als gebrekkig of arm menschenkind, een enkele als zoon van rijke ouders of van een aanzienlijk hoofd geboren. Het is hier een eeuwige, gedurig herhaalde zielsverhuizing. Een mensch sterft om weder als jonggeborene te voorschijn te komen; en het is niet zeker dat de mensch, mensch, of het dier, dier blijft bij dien overgang [2]). Het hoogste geluk dat de Javaan aan gene zijde des grafs zich denkt, is natuurlijk als mensch herboren te worden en bij deze wedergeboorte de meest mogelijke stoffelijke voordeelen, macht, rijkdom, zinnelijke genietingen, deelachtig te worden. Om dit te bereiken, staan hem de verschillende soorten van ngelmu-peling ten dienste. Zoo heeft men de *ngelmu-peling kraton*, door wier bezit, dat wil zeggen uit het hoofd leeren en opzeggen van haar rapal, men gestorven zijnde als zoon van een aanzienlijke of vorst weder-

1) Het woord *ngelmu* ꦔꦼꦭ꧀ꦩꦸ is het Arabische عِلْم wetenschap. Ook *rapal* of *lapal* is waarschijnlijk Arabisch en de Javaansche uitspraak van لَفْظ woord.

2) Poensen, Een en ander over den godsdienstigen toestand van den Javaan, Mededeel. v. w. h. Nederl. Zendelinggen., dl. VIII, blz. 225.

geboren worden en een koningrijk, kraton, verwerven zal; verder de *ngelmu-peling kentjônô*, door welke men in een volgend leven goud, kentjônô, veel goud verkrijgen en dus rijk worden zal [1]). Merkten wij in den aanhef van dit hoofdstuk op dat de leer van de zielsverhuizing bij de volken van den Indischen Archipel niets anders dan eene noodzakelijke consequentie is van de bij hen bestaande animistische voorstelling dat de ziel, als een eigen bestaan bezittende, reeds bij het leven het vermogen heeft in een ander mensch of in een dier over te gaan, wij vinden eene bevestiging daarvan waar wij lezen, dat er personen bestaan, die meenen, krachtens de ngelmu in hun bezit, in staat te zijn, zonder de smarten des doods te smaken, het bij de wedergeboorte beoogde geluk, van bij voorbeeld een rijk, een aanzienlijk man te zijn, deelachtig te kunnen worden. Onder het opzeggen van de betrekkelijke rapal, verlaat de ziel het lichaam en neemt bezit van het lichaam van den persoon, wiens lot men reden vindt te benijden, waardoor de geest van dezen gedwongen wordt elders een goed heenkomen te zoeken [2]). Een andere belangrijke ngelmu-peling is de *ngelmu-peling djatiné*. Het bezwaar, dat de leer der zielsverhuizing drukt, hetwelk gelegen is in het volslagen gemis van herinnering van den vorigen levenstoestand, heeft men gevoeld. Er zijn echter verschillende verhalen in omloop omtrent personen, welke die herinnering wèl bezaten, en soms zelfs worden er menschen aangetroffen, die in koelen bloede beweren: „Ik ben die en die, welke toen en toen leefde, daar en daar woonde, en.....'' er volgen dan nog eenige kleine bijzonderheden, die blijken geven van levendige en frissche herinnering. Het is door het bezit van de evengenoemde ngelmu-peling djatiné dat men dit vermogen deelachtig wordt van, gestorven zijnde en wedergeboren, zich alles te herinneren wat men vroeger op aarde wist, dat men, gelijk de Javaan het zegt, „de werkelijkheid,'' *djatiné*, verkrijgt en „het sterven leven, het ondergaan opgaan wordt'' [3]). Niet dit alles echter, niet de wedergeboorte zelfs als prins of vorst met volkomen herinnering aan het voormalig bestaan, is het waarnaar men bij voorkeur streven moet. Het hoogste toch wat de mensch door de ngelmu-peling bereiken kan, is daarin gelegen, dat hij na zijn sterven in de godheid opgaat, met het Opperwezen vereenigd wordt, zoodat hij reeds bij zijn leven met volkomen bewust-

---

1) Poensen, O. c., blz. 250—251.
2) Harthoorn, De zending op Java, Mededeel. v. w. h. N. Z. G., dl. IV, blz. 135.
3) Harthoorn, O. c., blz. 135 en 218; Poensen, O. c., blz. 250—251. Sommigen zeggen, dat de reeds vroeger in den tekst genoemde ngelmu-peling kentjônô hetzelfde voor haren bezitter aanbrengt als de ngelmu-peling djatine en daarom eene heerlijke, gouden bewustheid is.

heid van zich zeggen kan: „Allah ônô ing aku," Allah is in mij, ik ben één met Allah [1]).

Het behoeft wel geen betoog dat het onder Hindûschen invloed is geweest, dat het dogme der wedergeboorte bij de Javanen tot zulk een bepaald stelsel zich ontwikkeld heeft, dat de leer zich heeft gevormd, dat men door aanwending van zekere middelen het daartoe brengen kan, dat men bij die wedergeboorte een hoogeren staat dan welken men in het tegenwoordige leven bezit, deelachtig worden kan. Rechtstreeks van de Hindû's overgenomen is zeker ook het begrip, dat aan de zooeven genoemde *ngelmu-peling djatine* ten grondslag ligt. Zoowel bij de Brâhmanen als bij de Buddhisten toch wordt — de Hoogleeraar Kern maakte er ons opmerkzaam op — vooral in populaire verhalen, de *jâtismarana* जातिस्मरण de herinnering van vroegere bestaansvormen, voorgesteld als een voorrecht dat men zich door zijne gedragingen waardig maken, dan wel als een bijzondere gunst van den een of anderen verkrijgen kan [2]). Niet het minst echter is de Hindûsche invloed merkbaar in de beschouwing dat het hoogste goed gelegen is in de verlossing van de wedergeboorten en in den terugkeer tot, de vereeniging met, het Opperwezen [3]). Doch is het volgens het leerstelsel der Hindûsche wijzen alleen door zelfverzaking en bespiegeling, door het wijsgeerig ascetisme, dat men de heerlijkheid der wedergeboorte deelachtig worden, dan wel tot volkomene verlossing geraken kan, de Javaan meent dat de kennis van eene eenvoudige tooverformule, uit niet meer dan eenige aaneengelijmde klanken bestaande, waarvan dikwijls geen zin is te maken, daartoe voldoende is [4]). Toch is het duidelijk dat het voorheen anders moet zijn ge-

1) Harthoorn, O. c., blz. 219.

2) Dat het begrip door de Javanen rechtstreeks van de Hindû's moet zijn overgenomen, bewijst zelfs de uitdrukking *peling-djatine* ꦥꦺꦭꦶꦁꦗꦠꦶꦤꦺ die niets anders is dan eene vertaling van *jâtismarana* जातिस्मरण. Het woord ꦥꦺꦭꦶꦁ toch beteekent besef, herinnering, dat is dus hetzelfde als स्मरण terwijl ꦗꦠꦶ door de tegenwoordige Javanen in dit verband verkeerdelijk door „werkelijkheid" vertaald, niets anders is dan het Sanskritsche जाति = bestaansvorm, existentie, zoodat ꦥꦺꦭꦶꦁꦗꦠꦶꦤꦺ = जातिस्मरण beteekent: herinnering van zijne (vroegere) existenties, bestaansvormen.

3) Dit was natuurlijk oorspronkelijk Brahma, in wiens plaats echter, gelijk ons gebleken is, door de hedendaagsche Mohammedaansche Javanen eenvoudig Allah gesteld is.

4) Zeer dikwijls verstaat de Javaan de rapal's niet. Voornamelijk komt dit door het aanwezig zijn daarin van Arabische en andere vreemde woorden, en voorts door verminking van geheele volzinnen, ten gevolge van weglating van een woord of van woorden, dan wel door verbastering van de afzonderlijke woorden door weglating of toevoeging van eene letter. Hoe dit mogelijk is, wordt ons duidelijk door de opmerking, dat de ngelmu's onder het volk verspreid zijn, zonder geschreven of gedrukte bronnen (Poensen, O. c., blz. 248).

weest. Letten wij daartoe slechts op de beteekenis van het woord peling. Dit woord komt van *eling*, hetwelk zinnen, denken, herdenken, herinneren, beseffen, zich bewust worden, tot bewustheid komen, beteekent. In het religieuze spraakgebruik van den Javaan bekleedt dit eling heden ten dage nog eene voorname plaats. Wil men iemand kenmerken als geheel aardschgezind, dan zegt men van hem dat hij niet de minste of geringste eling heeft. Meent men daarentegen te kunnen getuigen, dat iets hoogers in hem begint te ontwaken, dan heet het dat hij tot eling komt. Vandaar de voortdurende opwekking, ook in de Javaansche geschriften, tot eling als het middel om tot zaligheid te komen; vandaar ook dat de term *urip eling*, het zich bewuste leven, zelfbewustzijn, gebruikt wordt om het hoogst ontwikkeld godsdienstig bestaan aan te wijzen [1]). De uitdrukking ngelmu-peling, de wetenschap van het peling, als algemeene benaming, gelijk wij hiervoren gezien hebben, voor de wetenschap, de kennis van de middelen, zelfs waar deze uit eenige onnoozele tooverformulen of rapal's bestaan, die daarop gericht zijn iemand de zegeningen der wedergeboorte of de verlossing deelachtig te doen worden, toont vanzelf aan dat oorspronkelijk ook alleen het peling, het zelfbewustzijn, het volledige besef, de volkomene kennis, van zijn eigen wezen dus, als de ware weg beschouwd moet zijn geworden om tot die zegeningen, die verlossing te geraken. Terecht zegt onzes inziens dan ook de Heer Poensen, dat de bezitters der ngelmu-peling wel de nakomelingen zijn van die richting van vroegere eeuwen, welke hare diepe en zedelijke gedachten in de woorden uitdrukte, die thans den inhoud der rapal's of formulen uitmaken, maar door het tegenwoordige geslacht niet meer verstaan noch begrepen, ja niet eens zuiver woordelijk gekend worden. De Javaan van den huidigen dag, stomp en dom, ziet in al die gedachten niets meer dan eene spreuk, eene formule, en dreunt die maar op, om het even of hij die verstaat of niet, en de voor hem zich daaraan verbindende gedachte is zoo zinnelijk als materialistisch mogelijk [2]).

Gelijk vanzelf spreekt, moet, evenals bij de Hindû's, ook bij de Javanen de bespiegeling, de inkeer in zichzelven om tot kennis van zijn eigen wezen, tot zelfbewustzijn, te komen en dus de zaligheid der wedergeboorte of zelfs de volkomene verlossing deelachtig te worden, tot het kluizenaars- en monniksleven hebben geleid. Men herinnert zich hoe de oude Javaansche gedichten en legenden vol zijn van verhalen van mannen en vrouwen die door strenge boete en zelf-

---

1) Harthoorn, O. c., blz. 218.
2) Poensen, O. c., blz. 251—252. Bij sommige rapal's of formulen is de oorspronkelijk diepe zin nog duidelijk merkbaar. Voorbeelden daarvan vindt men bij: Harthoorn, O. c., blz. 219—221.

kastijding tot een hoogen trap van heiligheid en geestelijke macht waren opgeklommen. Nog heden ten dage komt het kluizenaarsleven, hoewel door den Islâm zeer naar den achtergrond gedrongen, voor. Die zich aan dit leven wijden, doen dit bepaaldelijk met het uitzicht op de heerlijkheid bij de wedergeboorte. „Zij denken zich", aldus lezen wij, „een zeker verband tusschen het tegenwoordige en het toekomende, en gaarne zouden zij als putrô, zonen, van het een of ander hoofd wedergeboren worden. Om dat groote voorrecht te bekomen, worden zij een kluizenaar, *tôpô*; trekken zij zich op het gebergte of in de wildernis terug; eten, drinken, slapen zij zoo min mogelijk; doen niets anders dan zinnen en staren, om alzoo het vleesch, de zinnelijkheid, het menschelijke in den mensch, te dooden, tot zij eindelijk in den toestand van denken zonder denken, zien zonder zien, hooren zonder hooren geraken, om alsdan als geheel andere wezens, door den dood geadeld en verheerlijkt, over te gaan in een volheerlijken toestand" [1]).

Bij de Javanen zien wij dus de meest duidelijke sporen van den invloed van het Hindûisme in de leer der zielsverhuizing. Van de Balineezen, die tot den huidigen dag aan dezen godsdienst trouw gebleven zijn, zou men natuurlijk iets dergelijks vanzelf verwachten. Intusschen, voor zoover wij naar de bestaande berichten daarover kunnen oordeelen, vinden wij ten deze niets bij hen wat ons aan het Hindûisme herinnert. Eene noodzakelijke voorwaarde voor de ziel om in den hemel te komen, is volgens het volksgeloof hier, gelijk wij zooeven gezien hebben, de verbranding van het lijk. De zielen van hen nu wier lijken niet verbrand zijn, zwerven naar dezelfde populaire opvatting op deze aarde rond en nemen dan allerlei vormen aan. Vooral schijnt het dat de Balineezen meenen, dat de vele honden, die halfwild rondzwerven, gedaanteverwisselingen zijn van sudra's (het Sanskritsche çûdra, de vierde of laagste caste); vandaar dat zij bijna nooit een hond dooden, en deze leelijke dieren zich tot ergenis van de Europeanen vreeselijk vermeerderen [2]). De ziel die in den hemel gekomen is, blijft

1) Poensen, O. c., blz 225—226. — Zooals men ziet heeten de kluizenaars op Java *tôpô* ꦠꦥ het Sanskritsche तप: Een ander woord is *adjar* ꦲꦗꦂ· Met dit woord worden gewoonlijk in de wajangverhalen de kluizenaars aangeduid. Begeeft een tôpô zich naar zijne afzondering in het gebergte, dan laat hij veelal vrouw en kinderen maar eenvoudig aan hun lot over. Soms laat hij zijne vrouw ook wel tot zich komen, in welk geval zij *endang* ꦲꦼꦤ꧀ꦝꦁ wordt genoemd. Naast de tôpô's heeft men de *depok's* ꦢꦺꦥꦺꦴꦏ꧀. Deze zijn asceten die zich niet afzonderen in het gebergte, maar te midden van de maatschappij blijven leven, omringd van het gewoel der wereld. De zendeling Smeding zag eens op de markt te Toeloeng Agoeng in Kediri, een klein gedeelte dat van de drukte was afgescheiden door een klamboe of neteldoeksche gordijn. Op zijn vraag wat dit beteekende, vernam hij dat hier een tôpô vertoefde, oud van jaren en beroemd door wijsheid en vroomheid. (Zie: Mededeelingen v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. VII, blz. 77 en dl. VIII, blz. 223—224).

2) Friederich, Voorloopig verslag van het eiland Bali, Verhandel. v. h. Bat. Gen. v. K. en W., dl. XXIII, blz. 4 (van den overdruk).

daar niet altijd. Gelijk zij op den dag der verbranding in *andus*, rook, is opgevaren, kan zij in *damuh*, dauw, nederdalen en op aarde in een nieuw lichaam verschijnen. Dit kan echter eerst plaats hebben zoodra eenige bepaalde feesten gegeven zijn. Hoe eerder dit geschiedt, hoe beter voor de familie. Menig ouderpaar toch betreurt het verlies van een pasgeboren kind, omdat de ziel van den een of anderen overleden bloedverwant in het aanvallig knaapje of schoone meisje wil nederdalen, alvorens nog de bepaalde plechtigheden gevierd zijn. Daarentegen is het eene ware weelde voor eene moeder, op haren zuigeling wijzende, tot eenen gast te kunnen zeggen: „Gij hebt dien en dien nog wel gekend? Kijk, hij heeft ons niet vergeten! Mijn jongen gelijkt sprekend op hem" [1]).

Nog op eenige ceremoniën bij de lijkenverbranding welke betrekking hebben op de wedergeboorte, moeten wij hier de aandacht vestigen. De voornaamste daarvan is de *pembresihan*, de lijkwassching. Bij deze plechtigheid wordt onder anderen door den priester een gouden met een robijn ingelegden ring, *monmon*, onder het prevelen van een onverstaanbaar gebed op de tong van het lijk nedergelegd. Op dezelfde wijze wordt een stukje staal tusschen de voor- en eene melatibloem tusschen de oogtanden gestoken, terwijl een lelieknop voor de neusgaten, een brok was voor de ooren, een stukje spiegelglas voor de oogen, en een intaranblad voor de wenkbrauwen bestemd is. Deze voorwerpen heeten *banten-sutji* en worden met het lijk verbrand, uitgezonderd de kostbare monmon, die een oogenblik van te voren weggenomen en door een bloem vervangen wordt [2]). Vermoedelijk is dit gebruik van de Hindû's overgenomen. Bij hen wordt namelijk ook aan het lijk, bij een Brâhman, een stuk goud, bij een Kshatriya, een boog, bij een Vaiçya, een juweel in de hand gegeven. Alvorens tot de verbranding over te gaan „in a mantra, the widow is to be asked to bring away this bit of gold from the hand of the corpse. The words for the purpose are: „ „For the promotion of thy wealth, and glory as a Brâhman woman, and beauty and power, take the gold from the hand of the dead, and abide in this region; we shall dwell here wellserved and prospering, and overcoming all presumptuous assailants." " The words to be addressed to a Kshatriya or a Vaiçya woman, are the same, the words bow and jewel being respectively substituted for gold, and Kshatriya and Vaiçya respectively for Brâhmaṇa. . . . . The gold put in the hand of a Brâhman was emblematic of the wealth of the dead, which the living took from him [3]). In the

1) Van Eck, Schetsen van het eiland Bali, blz. 200—201.
2) Van Eck, O. c., blz. 191—192.
3) Deze beteekenis had natuurlijk ook het juweel bij een Vaiçya. Van den boog bij een Kshatriya geldt ongeveer hetzelfde. Hij wordt aan den doode gegeven en van hem

modern ritual seven bits of gold are recommended for the eyes, ears, nostrils and the mouth, bell-metal being substituted when gold is not available" [1]). Bij de Hindû's is dus het geven van een stuk goud aan den doode en het weder weghalen daarvan een „emblematic inheritance." De geheele ceremonie heeft minder betrekking op den overledene, dan op de achterblijvenden, de levenden [2]). Misschien is dit oorspronkelijk ook bij de Balineezen het geval geweest. Nu is het echter anders. Het volk beschouwt het leggen van de banten-sutji op het lijk als een middel waardoor de afgestorvene bij zijne volgende menschwording met eene begaafde tong, sierlijke tanden, een prachtigen neus, goede ooren en verleidelijke oogen prijken zal. Om het geheel nog te voltooien en te maken dat de nieuwe aardbewoner als een tweede Sanghjang-Semara, liefdegod, of, zoo het eene vrouw geldt, in de schoonheid der hemelnimfen Supraba en Tilotama verschijnen zal, wordt het lijk nog met een mengsel van eierdojers, bloemen en wijwater ingewreven en met eene sikapabloem afgedroogd [3]).

Den dag na het pembresihan heeft het *nuhun-pada*, de plechtigheid der absolutie, plaats. Bij deze ceremonie wordt aan den priester de zoogenaamde *bebokoran* aangeboden. Dit is een sierlijk gevlochten mandje, waarin tusschen rijst, bloemen en vruchten, een geknipt beeldje uitsteekt, dat den overledene moet voorstellen. Deze komt, zoo heet het, den vertegenwoordiger der goden zijne hulde brengen en tevens vergiffenis vragen voor alle zonden gedurende het leven begaan. Ook bij dit nuhun-pada heeft er eene handeling plaats, die op de wedergeboorte van den overledene betrekking heeft. Heeft de priester namelijk de gevraagde absolutie geschonken [4]), dan keert hij zich naar de bebokoran en beveelt een der bloedverwanten om de in den vorm van nagels en haren uitgeknipte lontarbladen van het beeldje met een schaar te korten. Door deze handeling krijgt de

---

weder weggenomen „zum Zeichen, dass das was jener im Leben gegolten und gekonnt hat, nicht verloren gehen, sondern bei der Gemeinschaft der Ueberlebenden zurückbleiben soll" (Roth, Die Todtenbestattung im Indischen Alterthum, Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, dl VIII, blz. 469).

1) Rajendralala Mitra, Indo-Aryans, dl II, blz. 135 vlg. Zie ook: Max Müller, Die Todtenbestattung bei den Brahmanen, Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, dl IX, en de hiervoren aangehaalde verhandeling van Roth.

2) Toch is het niet onwaarschijnlijk dat het goud oorspronkelijk voor den doode zelf bestemd was. „The Greeks put an obolus in the mouth of the corpse, and looked upon it as the ferriage for Charon.... As the Hindus recognise the existence of a river (Vaitaranî) in the way to another sphere, and this has to be crossed with great difficulty, it is possible that the original idea for the placing of the gold in the hand was ferriage, which was subsequently changed to emblematic inheritance" (Rajendralala Mitra, Indo-Aryans, dl. II, blz. 137—138).

3) Van Eck, Schetsen van het eiland Bali, blz. 192.

4) Dit geschiedt doordat de priester het beeldje even met den voet, of, wat hetzelfde is, met een lotus aanraakt. Vandaar de benaming nuhun-pada voor de plechtigheid.

overledene nu ook het recht op prachtige nagels en glinsterend zwart hoofdhaar bij de wedergeboorte [1]).

Men ziet dus dat hetgeen den grondslag uitmaakt van de Hindûsche leer der zielsverhuizing, de beschouwing namelijk dat de staat, waarin iemand wedergeboren wordt, geheel bepaald wordt door zijne handelingen in het vorig bestaan verricht, bij de Balineezen ontbreekt [2]). De aard van de wedergeboorte regelt zich bij hen niet naar verdienste of schuld in dit leven. Ongetwijfeld hebben wij hier de echt Polynesische opvatting. Immers wij zagen zooeven hoe bij de volken van den Indischen Archipel, bij het dogme van het vrij en onbelichaamd voortleven der ziel na den dood in het zielenland, het denkbeeld van eene vergelding zoo goed als niet voorkomt. Dat bij de leer van de zielsverhuizing ditzelfde denkbeeld van vergelding ook buitengesloten moet zijn, kan dus niet anders dan als eene noodzakelijke consequentie worden verwacht. Overigens is het a priori reeds aan te nemen dat de overige stammen van het Maleische ras, die slechts kort en zeer indirect den invloed van de Hindû's hebben ondervonden, meer nog dan de Balineezen, dit oorspronkelijk Polynesisch karakter van de zielsverhuizing onveranderd moeten hebben bewaard. Inderdaad vinden wij dit bij een nader onderzoek bevestigd.

Allereerst willen wij de Dajaks vermelden en wel bepaaldelijk de Olo-Ngadjoe's van de Zuidooster-Afdeeling, van wie de berichten het volledigst zijn. Gelijk wij zooeven gezien hebben gaat de ziel, de liau, met het doodenfeest naar het zielenland, de lewu-liau. Hier blijft zij echter niet altijd. Als zij namelijk zevenmaal zeven keeren den tijd, welken zij op aarde doorbracht, in de lewu-liau vertoefd heeft, sterft zij, of beter, gaat zij in dit ondermaansche in den bast, bloesem, blad of vrucht van eenen vruchtboom over. Wordt nu die vrucht, dat blad, die bloesem of die bast door eenig schepsel gegeten, dan is dit wezen in staat tot de voortteling des menschengeslachts mede te werken. De ziel wordt zoodoende herboren. Het kan echter gebeuren, dat eenig dier van dien bast enz. eet, waarin eene liau is overgegaan. Alsdan gaat die ziel in het lichaam van dat dier over, en wordt dan na de eerste paring als dier herboren. Maar wordt in dat geval dat dier door een mensch gevangen en gegeten, dan gaat de liau in dien mensch over en wordt alzoo, na diens samenkomst met een persoon van het andere geslacht, als mensch herboren. Wil echter het toeval, dat de bast, de bloesem of de vrucht,

1) Van Eck, O. c., blz. 192 vlg.

2) Wel te verstaan bij het volk. Het is toch aan te nemen, hoewel wij dit nergens uitdrukkelijk vermeld vinden, dat de hoogere klassen der maatschappij op Bali, de Brâhmanen althans, niet geheel onbekend zijn met de Hindûsche begrippen omtrent wezen, toekomst en bestemming van den mensch.

waarin de liau, na het verlaten van de lewu-liau, haren intrek genomen heeft, afsterft zonder door eenig wezen verbruikt te zijn, of dat het dier dat daarvan mocht gegeten hebben, niet door den mensch genuttigd wordt en omkomt; in beide gevallen gaat de ziel te niet. Het is daarom dat de Dajaks gaarne buffel-, herten- en apenvleesch eten, wijl deze dieren uitsluitend plantaardig voedsel gebruiken, en daarom groote kans hebben eene menschenziel in zich te herbergen [1]).

Het blijkt dus dat bij de Dajaks het geloof bestaat dat de mensch niet altijd in het zielenland blijft, doch na een zekeren tijd op aarde terugkeert en zich daar opnieuw met een organisme verbindt. Ook bij de Niasers bestaat dit geloof, althans ten opzichte van sommige zielen. Wij zagen hiervoren hoe de met de schaduw vereenzelvigde ziel bij den dood het lichaam verlaat en een geest, bechu zi-mate, wordt die naar de banua-niha-tou, het doodenrijk in de onderwereld, gaat. Iederen keer nu dat de bechu zi-mate hier den vollen aardschen leeftijd van den overledene bereikt heeft, sterft zij, en dit herhaalt zich negenmaal. Alsdan verandert de bechu van hem die op hoogen leeftijd, doch zonder zoons na te laten, gestorven is, in een groote mot; de ziel van hem, die als kind overleden is, wordt dan een regenworm, terwijl de ziel van een persoon welke vermoord is geworden, de gedaante van een ander insect aanneemt. Alleen in geval de overledene een mannelijk oir heeft nagelaten, blijft de bechu, na voor de negende maal gestorven te zijn, voortleven, doch is dan geheel zwart van kleur geworden [2]).

Wat de Bataks betreft, het is ons uit de in het eerste hoofdstuk geciteerde en zooeven nog in herinnering gebrachte mededeelingen van Dr Hagen gebleken, dat zij ook aan de zielsverhuizing gelooven. Bepaaldelijk de zielen van de slechten zouden, in plaats van bij de debata's te komen, op aarde blijven rondzwerven waarbij zij nu eens in het lichaam van verscheurende dieren, dan weder in planten, rotsen enz. verhuizen. Hier heeft de zielsverhuizing dus min of meer het karakter van straf. Niet overal is dit echter het geval. De mededeelingen van den Heer Hagen hebben meer betrekking op de Bataks die de residentie Oostkust van Sumatra bewonen. Waar wij bij de meer Westelijke stammen van de zielsverhuizing gesproken vinden, ontbreekt daaraan dit begrip van straf. In de Bataksche verhalen hier wordt nu en dan van dergelijke zielsverhuizingen gewag gemaakt. Zoo vinden wij in een daarvan vermeld van een ziel die de gedaante van een wild zwijn, *ĕmpun*, verkreeg [3]). Uit deze benaming *ĕmpun*, die in

---

1) Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks, blz. 17–18, en Hardeland, Dajaksch woordenboek, i. v. *liau*.

2) Chatelin, Godsdienst en bijgeloof der Niasers, Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 144, en de lijst der verbeteringen op blz. 576.

3) Zie het verhaal „Si-Sĕlido," bij: Van der Tuuk, Bataksch Leesboek, dl. III,

het Daïrisch dialect wordt opgegeven als een wilde zwijnsoort, die altijd in kudden loopt, blijkt overigens hoe naar de beschouwing van de Bataks, althans van die van de Westkust, de incarnatie van de ziel van eenen overledene gewoonlijk in zulk een dier plaats vindt. Empun toch, van het grondwoord *ĕmpu*, in het Tobasch dialect *ompu*, d. i. grootvader, heer, met toegevoegd *ĕn*, beteekent letterlijk: de als heer, als grootvader te beschouwene [1]). Eigenaardig komt nog het geloof in het bestaan van eene zielsverhuizing, bij deze Bataks, uit in het door Dr. Van der Tuuk medegedeelde Daïrische scheppingsverhaal [2]). Het heet hier toch dat de vrouw van Batara-Guru, de voornaamste der debata's of goden, zwanger zijnde, aan haren man opdroeg een „zwanger mannetjes reebokje" te zoeken, daar zij alleen door het vleesch daarvan te eten in staat zou zijn aan de nog ongeboren vrucht het leven te schenken. Het is blijkbaar hier hetzelfde begrip waarom de Dajaks, zooals wij zooeven gezien hebben, gaarne apen- en hertenvleesch gebruiken, omdat naar hunne opvatting deze dieren in den regel eene menschenziel bevatten. Later in het hierbedoelde verhaal is er nog sprake van iemand, die zich in eene vrucht veranderde, en herboren werd nadat deze vrucht door eene zwangere vrouw gegeten was, eene voorstelling waaraan het begrip van zielsverhuizing ook blijkbaar niet vreemd is.

Ook bij de Menangkabawsche Maleiers van Midden-Sumatra komt het geloof in de zielsverhuizing voor. Zij meenen namelijk dat wanneer drie of zeven dagen na de begrafenis eene opening in het graf zich vertoont, het een bewijs is dat de ziel van den overledene in het lichaam van een dier is verhuisd: van eenen tijger, als de opening boven het hoofd, van een varken of witte siamang (eene aapsoort), als zij boven het midden, van een slang of simpei (eveneens eene aapsoort), als zij boven de voeten is [3]).

Van de volken in de meer Oostelijke deelen van den Archipel willen wij hier de Alfoeren van de Minahasa en de Papoewa's van Nieuw-Guinea vermelden. Bij de eersten bestaat de voorstelling dat de zielen van hen die van de jacht op wilde zwijnen leven, na den dood ook in een wild zwijn overgaan [4]). Doch het is voornamelijk uit de bijgeloovige vereering, die aan de apen betoond wordt, welke

blz. 219 vlg. Een kort overzicht van dit verhaal vindt men bij: Niemann, Mededeelingen omtrent de letterkunde der Bataks, Bijdragen tot de T. L. en Vk. v. Nederl. Indië, 3e volgreeks, dl. I, blz. 49 vlg. (van den overdruk).

1) Van der Tuuk, Bataksch leesboek, dl. IV, blz. 92.

2) Van der Tuuk, Bataksch leesboek, dl. IV, blz. 48 vlg.

3) Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz 71.

4) Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 137. Zie echter: N. P. Wilken, Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren in de Minahasa, Mededeel. v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. VII, blz. 129, waaruit juist het omgekeerde blijkt. Is iemand gelukkig op de jacht geweest, dan wordt er een offermaal aangericht waarbij

het aan den ingang van de baai van Manado gelegene eiland Bobantohe of Manado-toewah bewonen, waaruit het begrip van eene zielsverhuizing duidelijk blijkt. De echte oude Manadoreezen beweren in allen ernst dat deze apen hunne voorouders zijn. Vroeger gingen zij er jaarlijks heen om offeranden te brengen, bestaande in rijst, vruchten enz.; later vonden zij het gemakkelijker om een en ander op een vlot te plaatsen, en met toortsen verlicht des nachts onder groot misbaar en met zegenwenschen de rivier te laten afdrijven: het zou zijn weg naar Manado-toewah wel vinden. Zelden zal iemand het wagen deze apen eenig leed te doen, want daarvan zouden ziekte of dood de onvermijdelijke gevolgen zijn [1]). — Wat de Papoewa's betreft, volgens den reiziger Beccari gelooven sommige stammen bij hen aan de zielsverhuizing. Bepaaldelijk meenen zij dat de zielen der afgestorvenen in het lichaam van den casuaris overgaan, om welke reden zij zich ook van het vleesch van dezen vogel onthouden [2]).

Uit het aangevoerde kan het ons gebleken zijn, dat het dogme van de zielsverhuizing bij vele volken van den Archipel voorkomt, dat het geloof vrij algemeen is dat de ziel na het overlijden in het lichaam van het een of ander dier overgaat. Met het diersoort nu waarin men zich de zielen der afgestorvenen bij voorkeur geincarneerd denkt, moet men zich natuurlijk ook verwant gevoelen. Een paar voorbeelden daarvan hebben wij zooeven reeds leeren kennen: de oude Manadoreezen toch betitelen de apen van het eiland Manado-toewah met den naam van voorouders, terwijl de Bataks, van het denkbeeld uitgaande dat hunne dooden veelal in wilde zwijnen overgaan, dezen, althans eene soort daarvan, ĕmpun, de als grootvader te beschouwene, noemen. En dit is niet overdrachtelijk bedoeld, doch volkomen ernstig gemeend. Wij moeten, ten einde ons daarvan eene verklaring te geven, wel in het oog houden dat voor den wilde, den onbeschaafde, er niet zulk eene scherpe afscheiding bestaat tusschen de menschen- en dierenwereld, als wij ons van der jeugd af, door de absolute tegenstelling van het r e d e l o o s dier en den r e d e l ij k e n mensch hebben leeren denken. „Sowohl dem Bewusstseinszustande als auch den Willensbestrebungen nach", aldus Schultze, „unterscheidet sich der Naturmensch fast gar nicht, auf etwas entwickelteren Stufen sehr

---

aan de geesten door den tounahas, den priester van de jagers, eenige spijzen worden aangeboden. In het daarbij gebruikelijke gebedsformulier nu heet het: „Rijke goden! eet van het geroosterde en geeft ons everzwijnen, en laat de spotters, die tot aan hunnen dood geen wild varken geproefd hebben, veranderd worden in een verbazend groot everzwijn, en in een groot wijfje, dat moeielijk loopt, en in eene geheele kudde wilde varkens, opdat wij ze in het bosch kunnen steken."

1) Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 8—9 en 137.

2) Beccari, geciteerd bij: Letourneau, La sociologie d'après l'ethnographie, blz. 237. Ik heb tot mijn spijt de verhandeling van Beccari niet kunnen raadplegen.

wenig von den Thieren. Die Welt der Thiere ist auch die seinige. Beider Interessen sind dieselben. Es ist also fast noch gar kein Unterschied zwischen dem Naturmenschen und dem höher organisirten Thiere. Wenn aber der Mensch noch nicht von diesen Thieren verschieden ist, so kann er sich auch noch nicht als ein von den Thieren gänzlich Verschiedenes wahrnehmen; sein eigenes Thun und Treiben und das der Thiere stimmen überein; es sind dieselben Bestrebungen, dieselben Motive bei beiden: der Naturmensch findet im Thiere sich selbst wieder; deshalb betrachtet er es nothwendig als Seinesgleichen, als ihm in jeder Hinsicht ebenbürtig" [1]). Dat bij eene dergelijke beschouwing het dogme van de zielsverhuizing vanzelf tot het begrip van de verwantschap tusschen mensch en dier moet voeren, ligt voor de hand.

Gelijk wij in een later hoofdstuk zullen zien, bekleeden onder de geesten die door de volken van den Indischen Archipel vereerd worden, de zielen der afgestorvenen de eerste plaats. Het behoeft dus nauwelijks te worden gezegd dat de dieren, waarin men zich die zielen bij voorkeur geincarneerd denkt, ook vereerd moeten worden. Voorbeelden daarvan hebben wij zooeven reeds ontmoet, bij de Alfoeren van de Minahasa, die aan de apen van het eiland Manado-toewah offers brengen, en bij de Papoewa's van Nieuw-Guinea, die de casuarissen in zooverre met bijgeloovigen eerbied behandelen, dat zij zich van hun vleesch onthouden. Verschillende dieren nu treft men aan welke op die wijze, op grond dus van de zielsverhuizing en het daaruit voortvloeiende begrip van verwantschap en afstamming, bij de volken van den Indischen Archipel vereerd worden. Onder deze dieren verdient de krokodil allereerst genoemd te worden.

De vereering van den krokodil komt allerwege in den Archipel voor. Zoo ook bij de Javanen en bij de Maleiers van Sumatra. Van de verschillende hieromtrent bestaande berichten, citeeren wij slechts hetgeen een nauwkeurig waarnemer, Dr. Mohnike, ons dienaangaande, in een zijner geschriften, mededeelt. „Ein mit Bezug auf das Crocodil, besonders auf Sumatra und Java herrschender Volksaberglaube ist der, dasz die Seele von Menschen mitunter in den Körper dieser Thiere übergehen könne. Solche Crocodile mit einer Menschenseele, so wurde mir erzählt, wären nicht nur selbst durchaus unschädlich, sondern beschützten auch die Bewohner des Ortes, wo sie in ihrem früheren Zustande gewohnt hätten und in dessen Nähe sie sich auch jetzt vorzugsweise aufhielten, gegen die Angriffe von anderen" [2]). De

1) Schultze. Der Fetischismus, blz. 196.
2) Mohnike, Bangka und Palembang, blz. 176. Zie ook: Epp, Schilderungen aus Holländisch-Ostindien, blz. 159—160.

Javanen zoowel als de Sumatranen gelooven aan eene verwantschap met den krokodil [1]). Ongaarne zullen zij dan ook een dezer dieren ombrengen, zoolang zij niets kwaads van hen ondervonden hebben; daarentegen zijn zij, wanneer zij hun schade of leed hebben berokkend, te hunnen aanzien met eene soort van wraakzucht bezield, waarom zij ze dan minder plegen te dooden met het oogmerk om ze onschadelijk te maken, dan om ze voor hunne boosheid te straffen. Voor zooveel de Javanen betreft vinden deze beschouwingen omtrent de krokodillen nog hare uiting in offers, bij vele plechtige gelegenheden aan deze dieren gebracht. Inzonderheid zijn de inlandsche vrouwen gewoon, na de geboorte van een kind, de placenta, met vruchten en bloemen omgeven en door lampjes verlicht, in de duisternis van den avond de rivieren te laten afdrijven, als een geschenk voor de krokodillen, of liever als eene toewijding aan de voorouders die in deze dieren zijn gehuisvest [2]). — Ook sommige Bataks, om een ander volk van Sumatra te vermelden, beschouwen de krokodillen met bijgeloovigen eerbied, dewijl zij meenen van hen af te stammen, waarom zij zich dan ook van hun vleesch onthouden [3]).

Op het Oostelijk van Sumatra gelegene eiland Bangka treft men eveneens de krokodillenvereering aan op grond van de zielsverhuizing en het daaruit voortvloeiende begrip van verwantschap. „Die Verehrung", aldus getuigt Dr. Epp, „geht so weit, dass der Inländer glaubt, das Wohl oder Wehe seiner Familie hänge von dem des Crocodils ab. Niemals wagt er, ihm etwas zu Leide zu thun, ja wenn er aus Nothwehr ein Crocodil verletzen sollte, so plagt ihn sein Gewissen mehr, als wenn er den schrecklichsten Mord begangen hätte. Der Eingeborne glaubt an eine Verwandtschaft zwischen Mensch und Crocodil... Nach dem Tode in ein Crocodil verwandelt zu werden, ist der süsseste Genuss bei dem Gedanken an Unsterblichkeit. Der Eingeborne belegt den Buwaja (Crocodil) mit Ehrentiteln, spricht nur mit Devotion von ihm und stellt ihn an Rang den Fürsten gleich. Da auf Bangka der Resident der höchste Beamte ist, so stellen die Bangkanesen das Crocodil ihm an Rang wenigstens gleich und nennen es *Tuwan-besar*, d. i. grosser Herr. Der Kapala-kampong (Dorfhäuptling) von Baturusak, obgleich ein bigotter Moslem, verfehlte nicht, an Festtagen und wenn ein Glied seiner Familie erkrankt war, dem Crocodil auf dem zernagten Fels, der bei niedrigem Wasserstande im Flusse sichtbar wird, Opfer zu bringen" [4]).

Ook bij de Makassaren en Boegineezen vinden wij dezelfde voor-

---

1) Epp, O. c., blz. 160.
2) Veth, Java, dl. I, blz. 230—231; Epp, l. c.
3) Zie de aanteekening van Van der Tuuk bij: De Klerck, Lassen's geschiedenis van den Indischen Archipel, blz. 76, noot 3.
4) Epp, Schilderungen aus Holländisch-Ostindien, blz. 159—160.

stellingen omtrent de krokodillen. Van de zielen der afgestorvenen denkt men dat zij ten deele in hoogere gewesten zich ophouden, ten deele in deze dieren gehuisvest zijn. Vandaar het gebruik om bij het offeren aan overledene betrekkingen, een gedeelte van de offergaven in eenen boom op te hangen, ten behoeve van hen die tot de hemelingen behooren, en het andere gedeelte in het water te werpen, tot bevrediging van hen die zich onder de kaaimans bevinden, welke wijze van offeren daarnaar, in het Makassaarsch, *panai-panaung*, doen opklimmen en afdalen, in het Boegineesch, *mapano-pate*, doen afdalen en opklimmen, heet [1]. Het geloof bestaat hier verder, dat de krokodil nooit met opzet eenen mensch verslindt, daar hij onder de menschen veel van zijne familie heeft. Wanneer dit echter soms gebeurt, is het enkel bij vergissing, omdat hij een mensch voor het een of ander beest aanziet [2]. Niet alle krokodillen stammen echter van den mensch af. Volgens den inlander toch hebben deze dieren soms eene tong, soms niet. Alleen in het eerste geval zijn zij van menschelijke afkomst [3].

Een ander voorbeeld van bijgeloovige vereering van den krokodil vinden wij bij de Timoreezen. In vroegere eeuwen was aan die vereering eene barbaarsche gewoonte verbonden. De vorsten van Koepang — een der staatjes op dit eiland — achtten zich namelijk van krokodillen afkomstig, en wanneer een nieuwe regeerder den troon beklom, verzamelde zich het volk met de rijksgrooten aan het strand ter plaatse waar de kroning door een plechtig offer aan deze dieren zou bezegeld worden. Dit offer bestond in een varken met roode borstels, maar tevens werd eene jonge maagd, fraai uitgedoscht, met bloemen versierd en met welriekende olie gezalfd, vlak aan den oever in een rotsholte op een daartoe gewijden steen geplaatst. Hierna werden de krokodillen door een der aanwezige voorvechters aangeroepen, en doorgaans vertoonde zich spoedig een dezer ondieren, die de ongelukkige maagd met zich in de diepte sleepte, maar naar het volksgeloof zich met haar in het huwelijk verbond [4].

Van de verschillende stammen in de Molukken, noemen wij de Alfoeren van Boeroe en de bewoners van de Aroe- en van de Zuidwester-eilanden. Het geloof in de verwantschap van den mensch met den krokodil vinden wij, wat de eerstgenoemden betreft, reeds bij Valentijn vermeld. „Geen Boeroenees", aldus lezen wij, „zal daarom een kayman dooden, uit vreese, dat hij iemand van zijn naaste bloed onweetende zou kunnen ombrengen" [5]. Bij de Aroe-

1) Matthes, Makassaarsch woordenboek, i. v. *naung*, en Boegineesch woordenb., i. v. *no*.
2) Zie: Matthes, Over de Makassaarsche en Boegineesche kotika's, blz. 8.
3) Matthes, Boegineesch woordenboek, i. v. *buwadja*.
4) Veth, Het eiland Timor, blz. 21.
5) Valentijn, dl. II, blz. 12.

neezen en bij de bevolking van eenige der Zuidwester-eilanden, bepaaldelijk Babar (Babber) en Wetter, worden, althans door enkele families, de krokodillen als voorouders vereerd, waarom men zich ook van het vleesch dezer dieren onthoudt. De Aroe-eilanders bewaren zelfs beelden van de krokodillen in hunne woningen [1]).

Nog moeten wij de aandacht vestigen op de Maleische stammen die de Philippijnen bewonen. Zoo hebben de Tagala's eene groote vereering voor de krokodillen, en spreken hen met het woord *nono*, grootvader, aan. Reeds Thévenot maakte van deze vereering gewag: „Ils auoient vne grande deuotion pour le crocodile, ils le voyoient dans l'eau, ils l'appelloient *nono*, c'est à dire grand pere: ils luy faisoient reglément des prieres, auec grande deuotion et des offrandes de ce qu'ils portoient dans leurs barques, afin qu'il ne leur fit point de mal" [2]).

Op denzelfden grond als de krokodil, als een uitvloeisel dus van de zielsverhuizing en daarmede van het begrip van verwantschap en afstamming, wordt ook de tijger vereerd door de Javanen en Sumatranen. Van laatstgenoemden zegt Marsden: „They speak of the tigers with a degree of awe, and hesitate to call them by their common name, terming them respectfully *nenek* (ancestors), as really believing them such. No consideration will prevail on a countryman to catch or to wound one, but in self-defence, or immediately after the act of destroying a friend or relation. When an European procures traps to be set, by the means of persons less superstitious, the inhabitants of the neighbourhood have been known to go at night to the place, and practise some forms, in order to persuade the animal, when caught, or when he shall perceive the bait, that it was not laid by them, or with their consent" [3]). Van deze vrees om een tijger te dooden of leed te doen, maakt ook de Heer van Hasselt, bepaaldelijk van de Menangkabawers in de Padangsche Bovenlanden sprekende, gewag. Wanneer iemand door een tijger verscheurd is, hoort men bij hen niet zelden van het slachtoffer zeggen: „antah kò salah", hij zal zeker er wel aanleiding toe gegeven hebben [4]). Ook bij de Maleiers van het schiereiland Malaka wordt de tijger op grond van de zielsverhuizing bijgeloovig vereerd. „They have a superstitious aversion to slaying tigers which are considered

---

1) Volgens mededeeling van den Heer Riedel.

2) Zie Blumentritt, Der Ahnencultus und die religiösen Anschauungen der Malaien des Philippinen-Archipels, blz. 12. — Ook bij den Dajakschen stam der Olo-Ngadjoe's in de Zuidooster-Afdeeling van Borneo worden de krokodillen vereerd, hier echter niet in verband met de zielsverhuizing, doch, zooals wij later zullen zien, dewijl men in hen de dienaren ziet van de djata's, eene categorie van goede geesten die de onderwereld bewonen.

3) Marsden, History of Sumatra, blz. 292.

4) Van Hasselt, Volksbeschrijving van Midden-Sumatra, blz 414.

in many instances to be receptacles for the souls of departed human beings, nor can they be prevailed upon to make any attempt to do so until the tiger has committed the first aggression, by carrying off a man or some of their cattle" [1]).

Het zijn niet alleen groote en verscheurende dieren, welke op die wijze met bijgeloovigen eerbied behandeld worden. Op de Philippijnen bij voorbeeld worden, nevens den krokodil, ook palingen, vogels enz., vereerd. „Die Igorroten des Ortes Cabugatan", aldus lezen wij bij Blumentritt, „halten die Aale ihres Baches für Anitos (zielen der afgestorvenen), sie fangen desshalb keine und füttern sie, so dass sie wie Karpfen in Parkteichen gezähmt erscheinen.... Von den Tagalen wurde besonders ein blauer, nach anderen ein gelbgetupfter Vogel von der Grösse einer Drossel heilig gehalten. Offenbar gingen die Tagalen von dem Gedanken aus, dass in diesem Vogel die Seele eines mächtigen Vorfahren, eines Stammesheroen wohne" [2]). De vereering van palingen, waarvan hier sprake is, vindt men nog bij andere stammen van den Archipel. Zoo onthouden zich bepaalde familiën op de Ambonsche eilanden en op Ceram van het vleesch dezer dieren, omdat zij van hen zouden afstammen [3]), en hetzelfde wordt ons gemeld van de bewoners van Wetter, behoorende tot de Zuidwester-eilanden [4]). Het merkwaardigste voorbeeld van palingvereering echter treffen wij op Zuid-Celebes aan, onder anderen te Boeloekoempa in de Oosterdistricten. Het zijn vooral vrouwen, die rijkhalzend naar moedervreugde uitzien, welke aan de heilige palingen daar offers, in kippenboutjes bestaande, brengen. Onder het bespelen van de gong (muziekbekken) komen de dieren dan uit het water te voorschijn en springen op het land rond om zich te goed te doen aan de spijzen, welke hun dus aangeboden worden. Ook hier staat de vereering met de zielsverhuizing in verband: in de palingen toch denkt men zich de geesten der voorouders gehuisvest [5]). — Onder de herkauwende dieren — om dezen ten slotte nog te vermelden — zijn het herten, ook buffels of runderen, die om de hier bedoelde redenen met bijgeloovigen eerbied behandeld worden, in zooverre men zich er van onthoudt

---

1) Newbold, Political and statistical account of the British settlements in the Straits of Malacca, dl. II, blz. 192. Zie ook: Maxwell, The folklore of the Malays, Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society, jaarg. 1881, blz. 23.

2) Blumentritt, Der Ahnencultus und die religiösen Anschauungen der Malaien des Philippinen-Archipels, blz. 16.

3) Van Hoëvell, Ambon, blz. 152.

4) Volgens mededeeling van den Heer Riedel.

5) Matthes, Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes, blz. 93. Dat men in de palingen zich de zielen der afgestorvenen gehuisvest denkt, deelt Dr. Matthes niet mede. Zulks werd ons echter uitdrukkelijk verzekerd door den Heer Kooreman, die door zijn langdurig verblijf op Celebes, als kontroleur bij het binnenlandsch bestuur, geacht kan worden een alleszins bevoegd getuige te zijn. Volgens hem bestaat de palingvereering niet alleen te Boeloekoempa, doch ook in andere streken van Zuid-Celebes.

hun vleesch te eten. Vooral bij de Dajaks in het Noordwesten van Borneo is dit het geval. Van de stammen van Sarawak sprekende, zegt onder anderen Spenser St. John: „Most are not allowed to eat the flesh of horned animals, as cattle and goats, and many tribes extend the prohibition to the wild deer .... They say that some of their ancestors, in the transmigration of souls, were formerly metamorphosed into these animals" [1]). Ook van de Dajaks in de streken van de Kahajan vinden wij vermeld dat zij geen wilde buffels dooden zullen, omdat zij meenen dat hunne voorouders van deze dieren afstammen [2]).

Men ziet dus dat het dogme der zielsverhuizing bij de volken van den Indischen Arehipel algemeen gevoerd heeft tot de voorstelling van de verwantschap van den mensch met, zijne afstamming van, bepaalde dieren [3]), welke dieren dus tot den rang van voorouders ver-

---

1) Spenser St. John, Life in the forests of the far East, dl. I, blz. 176.

2) Niemann, De Dajaks, Mededeel. v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. XIII, blz. 79. — Het niet mogen eten van het vleesch van zekere dieren is echter niet altijd een gevolg van de zielsverhuizing. Andere oorzaken kunnen daarvoor bestaan, die wij in een later hoofdstuk zullen nagaan.

3) Het geloof in de verwantschap met, de afstamming van, dieren is, gelijk wij reeds hiervoren in den tekst opmerkten, volkomen ernstig bedoeld en in dien zin dus op te vatten, dat men werkelijk meent rechtstreeks uit de paring van dieren onderling, dan wel uit de paring van een dier met een mensch, te zijn voortgekomen. Tal van verhalen bewijzen hoe gemeenzaam de inlander met dit begrip is. Zoo heet het in eene overlevering van de Orang-Bĕnoewa's van Malaka: „In the beginning of the world, a white ungka and a white siamang (twee aapsoorten), dwelt on a lofty mountain: they cohabited and had four children, who descended from the mountain into the plain, and became mankind" (Newbold, dl. II, blz. 376). De Kalangs op Java gelooven in allen ernst dat zij gesproten zijn uit de vereeniging van eenen hond met eene vrouw. (Zie: Veth, Java, dl. III, blz. 581 vlg. en de daar aangehaalde opstellen). Volgens eene mededeeling van Dr. Matthes bestaat bij sommige Boegineezen de meening, dat ook de Hollanders uit eene dergelijke vereeniging zijn voortgekomen (Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVIII, blz. 195—196). Verhalen van menschen, die zich met krokodillen paren, komen natuurlijk ook voor. Valentijn maakt van een dergelijk verhaal bij de Alfoeren van Boeroe gewag, aan welk verhaal zich de vereering van dit dier vastknoopt, waarvan wij in den tekst reeds spraken (Valentijn, dl. II, blz. 12). Ook van de bewoners van de Minahasa vinden wij een verhaal medegedeeld van eene vrouw, die zich met een kaaiman verbond en op die wijze kinderen voortbracht (Mededeelingen v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. XX, blz. 51—53). In al deze verhalen speelt de metamorphose eene voorname rol, wordt het dier-echtgenoot niet zelden voorgesteld als tijdelijk eene menschengedaante aannemende. — Waar het geloof in de verwantschap tusschen mensch en dier zulk een bepaalden vorm verkregen heeft, kan de meening dat uit de paring van menschen onderling ook dieren kunnen voortkomen, wel niet anders dan als eene noodzakelijke consequentie verwacht worden. Deze meening komt inderdaad voor. Zoo gelooven, zooals Dr. Matthes ons mededeelt, de Makassaren en Boegineezen dat wanneer eene vrouw tweelingen ter wereld brengt, een daarvan veelal een krokodil is. Hetzelfde geloof vindt men ook op Java „Man bringt dem Crocodil," aldus Dr. Epp, „aus Dankbarkeit für seine Humanität doppelt Opfer, wenn sich in der Umgegend das Gerücht verbreitet, dass eine Frau mit einem Crocodil niedergekommen sei, welches, wie der Eingeborne glaubt, bei Zwillingen stattfindet" (Epp, Schilderungen aus Holländisch-Ostindien, blz. 160. Zie ook: Mohnike, Bangka und Palembang, blz. 176). In de volksverhalen wordt dikwijls gesproken van vrouwen welke op die wijze dieren ter wereld brengen. Zoo wordt in de bekende Javaansche fabelen van den kantjil (dwerghert, Tragulus Javanicus) deze voorgesteld als te zijn geboren uit eene vrouw, met name Dewi Sungkôwô, dochter van een panditô (Zie: Humme, Javaansche sprookjes, blz. 3). Verder

heven, vereerd worden gelijk men andere voorouders vereert. In zekeren zin hebben wij hier hetgeen men in de godsdienstwetenschap het *totemisme* pleegt te noemen. Dit woord is, gelijk men weet, van de Noord-Amerikaansche Indianen afkomstig. Elke stam hier heeft, onder de benaming *totem*, het een of ander dier dat als een fetis vereerd wordt, waarnaar de stam heet en waarvan zijne leden hunne afkomst afleiden. De Roodhuid, die den wolf bij voorbeeld als zijn totem erkent, heeft ook den wolf tot beschermgeest, draagt diens naam en beschouwt zich als aan de geheele soort verwant [1]). Hetgeen wij bij de volken van den Indischen Archipel aangetroffen hebben, beantwoordt hieraan volkomen. Alleenlijk zijn zij er niet toe gekomen om zich naar de dieren te noemen, die zij dus als hunne stamouders vereeren. Men kent overigens de verklaring onder anderen door Spencer van het totemisme gegeven. Hij acht het voortgekomen uit de gewoonte bij wilde volken om personen, naar hunne meest kenmerkende hoedanigheden, bijnamen te geven, aan dierennamen ontleend, als: wolf, tijger, beer, bever, vos enz. „Given", aldus gaat nu Spencer voort, „a belief in the still-existing other self of the deceased ancestor, who must be propitiated; given the survival of his metaphorical name among his grandchildren, great-grandchildren, etc.; and the further requisite is that the distinction between metaphor and reality shall be forgotten. Let the tradition of the ancestor fail to keep clearly in view the fact that he was a man called the Wolf — let him be habitually spoken of as the Wolf, just as when alive; and the natural mistake of taking the name literally will bring with it, firstly, a belief in descent from the actual wolf, and, secondly, a treatment of the wolf in a manner likely to propitiate him — a manner appropriate to one who may be the other self of the dead ancestor, or one of the

---

wijzen wij op de „Tjarita Brakaj," een Madoereesch verhaal. Hierin wordt verteld van eene vrouw die op eene bovennatuurlijke wijze zwanger werd en een leguaan baarde (Vreede, Tjarita Brakaj, Inleiding, blz. IV). Eenige analogie met de „Tjarita Brakaj" vertoont het Bataksche verhaal „Nan-djomba-ilik," waarin sprake is van eene vrouw die eene groene hagedis, ilik, ter wereld bracht (Van der Tuuk, Bataksch leesboek, dl. I, blz. 1 vlg. Zie een overzicht van dit verhaal bij: Niemann, Mededeelingen omtrent de letterkunde der Bataks, blz. 5 vlg.). In al deze legenden speelt de metamorphose weder eene voorname rol. De leguaan, in het Madoereesche verhaal, veranderde later in een knappen jongeling, terwijl de groene hagedis, in de Bataksche vertelling, eene schoone jonkvrouw werd. Op die wijze vindt men in de Bataksche verhalen vaak van menschen gesproken, die in de gedaante van dieren geboren worden. Gelijk in de geschiedenis „Nan-djomba-ilik," strekt die diervorm hun echter slechts tot een hulsel (*sarung* in het Tobasch, *sèmbung* in het Dairisch dialect), waarin zij zich naar willekeur kunnen verbergen (Van der Tuuk, Bataksch leesboek, dl. IV, blz. 2 en 78). — Wij hebben ons hier slechts tot eenige korte opmerkingen moeten bepalen. Misschien komen wij later in een afzonderlijk opstel op dit punt terug.

1) Het totemisme komt algemeen verspreid voor. Men zie hierover, behalve de werken van Spencer, Tylor en Lubbock, de belangrijke verhandelingen van Mac Lennan, The worship of animals and plants, Fortnightly review, 1 Oct. en 1 Nov. 1869 en 1 Febr. 1870.

kindred, and therefore a friend" [1]). Zonder in eene bestrijding van Spencer's verklaring te willen treden, waartoe het hier niet de plaats is, wenschen wij alleen op te merken dat onzes inziens het totemisme bij de Noord-Amerikaansche Indianen, of waar het ook gevonden wordt, op dezelfde wijze uit de zielsverhuizing moet zijn voortgekomen, als wij dit bij de volken van den Indischen Archipel hebben aangetoond: het dier waarin men zich de zielen der afgestorvenen bij voorkeur geincarneerd dacht, werd een verwante, een voorvader en als zoodanig vereerd. Niet dus, gelijk Spencer wil, een „misinterpretation of nicknames", doch de zielsverhuizing is de verbindende schakel tusschen het totemisme, aan den eenen, en den dienst der afgestorvenen, aan den anderen kant, welke schakel, bij vele volken weggevallen, in den Archipel meestal nog duidelijk merkbaar is.

Tot dusverre spraken wij alleen van de verhuizing van de zielen der afgestorvenen in dieren. Dat zij echter ook in planten kunnen overgaan, spreekt vanzelf. Bij de Olo-Ngadjoe's zagen wij daarvan reeds een voorbeeld: de liau of ziel uit het zielenland of de lewu-liau op deze aarde terugkomende, gaat immers in de eerste plaats in den bast, bloesem, blad of vrucht van eenen vruchtboom over. Ook bij de Bataks — men herinnert het zich — verhuizen de zielen van de slechten bij hunne omzwervingen op aarde, niet alleen in dieren, doch ook in planten [2]). Overigens wijzen wij op de vereering van

1) Spencer, The origin of animal-worship, Essays: scientific, political, and speculative, dl. III, blz. 108. Zie ook van denzelfden schrijver: Principles of sociology, dl. I, blz. 359 vlg.

2) Planten kunnen dus door de zielsverhuizing evengoed als dieren eene menschenziel bevatten. Hieruit laat zich het algemeen verspreide geloof aan het ontstaan van menschen uit boomen verklaren. Het is vooral uit bamboe of andere rietsoorten en ook uit rotan, dat op die wijze personen heeten te voorschijn te komen. Van de Maleische verhalen wijzen wij op de „Hikajat Sĕri Rama", blz. 2—3 (ed. Roorda van Eysinga) en de „Hikajat radja-radja Pasei," blz. 1—2 (ed. Dulaurier), in welk laatste werk sprake is van eene in een bĕtung-bamboe gevondene prinses, die daarom Putĕri-Bĕtung, d. i. Prinses Bĕtung, werd geheeten. Onvermeld mag ook niet blijven een in de Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society, jaargang 1882, voorkomende verhandeling van Maxwell, The history of Perak from native sources, waar wij (blz. 91) lezen: „One day some Semangs were hunting at a hill. They heard their dogs barking furiously, but, on following them up, found no quarry, only a large bamboo (buluh-bĕtung), small at the top and bottom, and having one large thick joint, which seemed to be attracting the attention of the dogs. They split open the thick part of the stem and found in it a male child". In het Bataksche scheppingsverhaal wordt ook verteld van een mensch, volwassen en schoon van gedaante, die uit eene geleding bamboe te voorschijn kwam (Van der Tuuk, Bataksch leesboek, dl. IV, blz. 62—63). Van de bewoners van de Mentawei-eilanden, ten Westen van Sumatra, vinden wij eveneens vermeld dat zij gelooven dat de eerste menschen uit een bamboestam verrezen zijn (Tijdschrift v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVI, blz. 76—77). Ook in de legenden over het ontstaan van het vorstenhuis van Pasir, een rijk gelegen in de Zuidooster-Afdeeling van Borneo, heet het dat de eerste vorstin voortgekomen is uit eene geleding bamboe, die drijvende op zee werd gevonden. Vandaar dat het

boomen op grond van de zielsverhuizing, die, hoewel niet veelvuldig, wel eens voorkomt. Zoo maakt Low gewag van een bamboestruik welke door de Dajaks van Sarawak als heilig werd beschouwd, dewijl een doode eens zijne vrouw in den droom verschenen was en haar medegedeeld had dat hij daarin was veranderd [1]).

---

aan de Pasireezen verboden is rĕbung, de jonge uitspruitsels van de bamboe, die in den Archipel eene zeer gezochte groente vormen, te eten (Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XXVII, blz. 557—559). Van de Tagala's en Bisaya's van de Philippijnen lezen wij bij Blumentritt: „Die Tagalen glaubten, dass der erste Mensch mit seinem Weibe von dem Halme eines Schilfrohres, das in Sumatra wächst, herkamen. Die Visayer erzählten, dass ein Geier zwischen Wasser und Himmel schwebte und einen Bambus spaltete, aus welchem Mann und Frau entstanden, welche viele Kinder erzeugten." (Blumentritt, Der Ahnencultus und die religiösen Anschauungen der Malaien des Philippinen-Archipels, blz. 40). Op Noord-Celebes ontbreken deze voorstellingen evenmin. Volgens de legende zou de eerste vorstin van Soewawa, behoorende tot de Holontalosche (Gorontalosche) landschappen, uit een dikken rotan zijn voortgekomen (Riedel, De landschappen Holontalo, Limoeto, Bone enz., Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk., dl. XIX, blz. 120). Zoo leidt het vorstengeslacht van Bolaäng-Mongondou zijne afkomst af van Mokodoloedoed en prinses Bonia, welke laatste uit een stuk gele bamboe geboren werd (N. P. Wilken en J. A. Schwarz, Het Heidendom en de Islâm in Bolaäng-Mongondou. Mededeel. v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. XI, blz. 268—269 en 296—298). Verder heet het dat Inongkoe, hoofd van de Tau-Binangoenan, een der stammen van Bolaäng-Mongondou, uit een rooden rotan was voortgesproten (N. P. Wilken en J. A. Schwarz, l. c., blz. 313). Bij de Alfoeren van de Minahasa treffen wij ook dergelijke verhalen aan. Buitengewoon kenschetsend is onder anderen de geschiedenis van Prinses Oeweranden, die uit een rotan ontstond en later met een vorst van Bolaäng-Mongondou trouwde. Toen het huwelijk voltrokken was en de vorst met zijne gemalin naar zijn rijk terugkeerde, kregen zij gedurig moeite. Immers als zij een rotanstruik voorbijgingen, bogen zich de rotans nederig over het pad heen, als wilden zij hun diepen eerbied voor het vorstelijk echtpaar betuigen, maar versperden zoo den weg. De vorstin zeide tot haren gemaal: „Geef ze maar iets, dan richten zij zich dadelijk weder op; want die rotan is mijn oom!" Zoo ging het geregeld, zoo dikwijls zij rotanstruiken moesten passeeren. Als die maar eenig geld of goed van hen ontvingen, dan hernamen zij ook dadelijk hunnen vorigen stand, zoodat de radja en zijne gemalin vrij konden doorgaan (Boddé, Prinses Oeweranden, Mededeel. v. w. h. Ned. Zend. Gen., dl. XXVIII, blz. 107 vlg.). Overigens maakt nog eene overlevering bij de Alfoeren van de Minahasa gewag van het te voorschijn komen van een mensch uit een kokosboom (Graafland, De Minahasa, dl. I, blz. 96—97). Op de tusschen Noord-Celebes en de Philippijnen gelegene Talaur-eilanden heet het dat de bevolking van het eiland Kabroeang of Abatoean tot stamvader een zekeren Hoera Boelauw meent te hebben, die op den berg een rotan sneed, waarin hij eene vrouw vond die hij tot zich nam en Angkoema (doosje) noemde (Zie: Mededeel. v. w. h. Nederl. Zend. Gen., dl. XI, blz. 269, noot). — Met deze korte aanteekeningen moeten wij hier volstaan. Men ziet echter daaruit dat de legenden omtrent het te voorschijn komen van menschen uit planten, bepaaldelijk uit rotan en bamboe, algemeen verspreid is in den Archipel *). Ontegenzeggelijk zijn zij op eene lijn te stellen met de verhalen omtrent de afstamming van menschen uit dieren en hebben zij evenals deze zich gevormd onder den invloed van de leer der zielsverhuizing.

1) Low, Sarawak, blz. 264.

---

*) Onder het afdrukken hiervan ontvingen wij het pas verschenen werk van Bastian „Indonesien oder die Inseln des Malayischen Archipel," waar wij op blz. 144 het volgende omtrent het geloof aan de afstamming van menschen uit dieren en planten opgeteekend vinden: „Die Afurischen Könige auf Ceram waren aus den Waringin-Bäumen bei Huku (an der Quelle des Ajer Tala) entsprossen. Die Könige von Iha (Ceram) stammen von einem Cocosbaum Die Bewohner von Alang und Liliboi (Ambon) hielten die Aale für ihre Blutsverwandten, die nicht getödtet werden durften. Die Bewohner von Boewool (Noord-Celebes) stammten von einem Wildschwein. Die Amboneesen leiteten ihren Ursprung von Caymanen, Bambusstengel, Aalen u. s. w."

Leiden, Mei 1884. (*Wordt vervolgd.*)

Varia.

DE ONTWIKKELING DER INDISCHE OFFICIEREN EN DE COMPTABILITEIT.

In vroegere jaren — zoo wij ons niet vergissen tot 1866 — bestond er bij het Departement van Oorlog te Batavia eene *bibliotheek van verstrekking*, eigenlijk een officiëele handel in militaire boeken, teekeninstrumenten enz. Deze bibliotheek had een zeer groot nut; het legerbestuur voorzag haar van de boekwerken die voor de officieren van belang geacht werden, voegde bij de »algemeene orders" geregeld opgaven van hetgeen verkrijgbaar was, en leverde de boeken tegen 20 pCt. boven den Hollandschen prijs. De betaling geschiedde door maandelijksche kortingen op de tractementen en was dus weinig drukkend voor de officieren. Een en ander maakte, dat de bibliotheek van verstrekking op hoogen prijs werd gesteld; er was bijna geen officier, of hij schafte zich daaruit nu en dan een werk aan, en de bibliotheek bracht dus het hare bij tot de wetenschappelijke ontwikkeling van het officierskorps.

Daar beseften plotseling de Nederlandsche staatslieden, die geen rekening hielden met Indische toestanden, dat het niet aanging den Staat, bij al zijne andere bemoeiingen, ook nog een militairen boekhandel te doen aanhouden. De particuliere boekhandel heette voldoende ontwikkeld om den officieren te geven wat zij wenschten, — en de bibliotheek van verstrekking werd opgeheven.

Die ontwikkeling van den particulieren boekhandel was — en is nog — evenwel zeer betrekkelijk. In geheel Indië (50 maal zoo groot als Nederland) zijn thans nog niet zooveel boekhandelaren gevestigd als in den Haag alleen; commissiehandel is er onbekend; een boekhandelaar, die zich bijzonder op de militaire zijde van het vak toelegt, is er niet. De vracht van boeken is hoog; kassiers, die zich belasten met de inning der verschuldigde gelden, zoekt men in Indië te vergeefs, en de verkooper moet wachten tot het den kooper behaagt een postwissel te nemen, wat hem ook niet op elke plaats mogelijk is.

Door al deze bezwaren was het resultaat van den genomen maatregel jammerlijk ongunstig. Wijlen de heer Gualtherus Kolff, zeker een der beste boekhandelaren in Indië, verklaarde enkele jaren later,

dat de officieren thans niet meer boeken dan vroeger bij boekhandelaren aanschaften, maar dat uit Nederland voor minstens *dertig duizend* guldens 's jaars minder aan de Indische officieren werd geleverd dan vroeger, toen de bibliotheek van verstrekking hare tusschenkomst verleende.

Van hare opheffing ondervonden ook de militaire tijdschriften den terugslag. De uitgevers van den »Militairen Spectator" verklaarden de uitgaaf niet op denzelfden voet te kunnen voortzetten, indien hun niet op een andere wijze de inning der inteekeningsgelden gemakkelijk werd gemaakt. En toen in Indië het »Militair Tijdschrift" zou worden opgericht, verklaarden de uitgevers dat zij dat alleen konden doen, wanneer de militaire administratie hun, door maandelijksche korting op de tractementen der inteekenaren, behulpzaam was.

Zoowel voor »Spectator" als »Militair Tijdschrift" gaf de legercommandant diensvolgens den last, dat de militaire administratie hare tusschenkomst zou verleenen. De officieren kochten toen wel is waar weinig boeken meer, maar ze namen ten minste de militaire maandschriften. Het »Militair Tijdschrift" telde, in 1874, ruim 700 inteekenaren.

Toen kwam de Algemeene Rekenkamer tot de ontdekking, dat de legercommandant niet bevoegd was geweest, eigener autoriteit de inhouding der gelden door de militaire administratie te bevelen. Die inhouding moest dus worden gestaakt; ieder officier moest maar zelf zijn geld aan den uitgever overmaken, en het gevolg was, dat aan het einde des jaars meer dan 300 officieren voor de verdere toezending van het »Militair Tijdschrift" bedankten.

De legercommandant, destijds de generaal Whitton, begreep dat, in het belang der officieren, de zaak niet zoo kon blijven. Hij deed een voorstel aan de Regeering, waarin hij het nut van de tusschenkomst der militaire administratie betoogde, en verzocht machtiging om daarmede op de vroegere wijze voort te gaan. Die machtiging werd verleend. Het »Militair Tijdschrift" zag jaar op jaar weder het cijfer zijner inteekenaren toenemen, en ook andere militaire boekwerken, waarvan de legercommandant de verspreiding nuttig achtte, werden meermalen bij honderdtallen aan de officieren geleverd, wanneer de legercommandant de betaling door korting op de tractementen veroorloofde.

Op deze wijze was langzamerhand het nadeel der opheffing van de bibliotheek van verstrekking althans gedeeltelijk opgeheven.

Maar, — naar het zich laat aanzien, slechts tijdelijk. Volgens het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch-Indië* van 16 Maart 1884 heeft de Algemeene Rekenkamer, die uit den aard van haren werkkring alleen let op »administratieven omslag", maar geen oog behoeft te hebben voor de eischen eener wetenschappelijke ontwikkeling van de officieren, opnieuw bezwaren tegen de tegenwoordige regeling ingebracht, en heeft de Indische Regeering, in strijd met de adviezen van den legerbevelhebber en den directeur van financiën, zich met die bezwaren vereenigd. Inhouding door de militaire administratie van de gelden voor *boekwerken* mag voortaan niet meer plaats hebben, en van die voor *periodieken* moet zij zoo spoedig mogelijk ophouden.

Deze beslissing der Indische Regeering achten wij hoogst betreurenswaardig. Zij zal de Rekenkamer van eenigen arbeid ontheffen, doch den boekhandel in Indië niet bevoordeelen, den Nederlandschen boekhandel ten zeerste benadeelen, en, wat het zwaarste weegt, de groote meerderheid van het Indische officierskorps er toe leiden, om zich meer en meer van de bijzonder *militaire* literatuur te onthouden; de militaire ontwikkeling der Indische officieren zal dan een geduchte belemmering ondervinden.

Wij koesteren daarom de hoop, dat de heer Van Rees ook *deze* beschikking zijns voorgangers zal intrekken en de wetenschappelijke vorming der officieren hooger zal stellen dan administratieve bezwaren van ondergeschikten aard. Niet het leger is er voor de militaire administratie, maar deze is er ten behoeve van het leger; en even zoo gaat ook het belang van 's lands militairen dienst boven het gemak der Algemeene Rekenkamer te Batavia.

BILLITON IN HET BEGIN DEZER EEUW.

In den vorigen jaargang van dit tijdschrift schetste de heer John F. Loudon ons »de eerste jaren der Billiton-onderneming". Het zal wellicht als een welkome aanvulling van dit belangrijke opstel kunnen worden beschouwd, indien wij, eenigszins uitvoeriger dan de heer Loudon op blz. 690 en 691 van den »Indischen Gids", 1883, II, deed, de vroegere geschiedenis van Billiton en de toestanden tijdens onze eerste vestiging aldaar beschrijven. Wij hebben daartoe gebruik gemaakt van alleszins vertrouwbare gegevens, die ons dezer dagen toevallig in handen kwamen.

In vroegere eeuwen erkenden de bewoners van Billiton de vorsten van Modjopahit als hunne opperheeren; doch toen die vorsten van lieverlede hun aanzien verloren hadden en de Sultans van Palembang daarentegen ten gevolge van de ontdekking der tinmijnen op Banka belangrijk in hun macht waren vooruitgegaan, kostte het dezen weinig moeite, hun gezag ook door de bevolking van Billiton te doen erkennen. Daar deze echter te beschikken had over eene groote uitgestrektheid vruchtbaren grond, ontoegankelijke bosschen en een met eilanden als bezaaide zee, was hare onderwerping aan de Palembangsche vorsten weinig meer dan nominaal. De souvereiniteit uitte zich slechts door twee zaken: de keuze, door de gezamenlijke ingezetenen, van een hoofd (depattie) werd door den Sultan van Palembang bevestigd, en nu en dan, wanneer de Sultan zulks verlangde, werd hem een kleine schatting opgebracht, bestaande uit verschillende voortbrengselen van het eiland, zooals eenige staafjes ijzer, rotan-matten, was en honig. Overigens bleef Billiton geheel

onafhankelijk, totdat het in 1812, met het eiland Banka, door den Sultan aan de Engelschen werd afgestaan.

De Britsche resident van Banka, majoor Court, wendde toen al spoedig pogingen aan om ook Billiton onder zijn gezag te brengen. Hij zond tot dat doel Radja Akil met eenige gewapende vaartuigen derwaarts. De depattie verklaarde zich spoedig bereid. de bevelen van den Engelschen resident op te volgen, maar werd door Radja Akil, die zelf aan het hoofd van Billiton scheen te willen staan, op verraderlijke wijze aangevallen en vermoord. De resident heeft zich verder gedurende zijn kortstondig bestuur, ter voorkoming van moeielijkheden, niet aan Billiton gelegen laten liggen.

Zoo bleven de zaken, totdat door den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, bij besluit van 24 Juli 1821 n°. 1 werd bepaald. dat het eiland in het bezit zoude worden genomen, zoowel ter bevestiging van de souvereiniteits-rechten, bij conventie van 13 Augustus 1814 door Engelaad aan Nederland afgestaan, als tot beteugeling van den zeeroof. De Palembangsche prins (neef van den Sultan) Panembahan Sarief Mohammed werd tot hoofd van het eiland aangesteld, terwijl de kapitein Motte als civiel en millitair commandant optrad.

Tot een juist begrip van den toestand in dezen tijd is het niet overbodig, eenigszins de karakters van deze beide personen en enkele anderen te omschrijven.

De kapitein Motte was ten eenenmale ongeschikt voor zijn betrekking. Hij was vol ijver en goeden wil, maar deed niets dan verkeerdheden, doordien hij, bij een hoogst bekrompen verstand, bijzonder veel verbeelding van zijne vele bekwaamheden had en niemand vertrouwde. Hij werd dientengevolge van alle zijden bedrogen, wist in geenen deele de waardigheid van het Gouvernement op te houden en had niet het minste moreel overwicht over hoofden en bevolking.

De Panembahan was een man van veel ondervinding en gezond verstand, en in vele opzichten de geschikte persoon om aan het hoofd van Billiton te staan. Doch als de meeste Palembangsche grooten was hij trotsch, verwaand en eerzuchtig. Evenals de commandant was hij naijverig op eer en aanzien; geen wonder waarlijk, dat beide personen al zeer slecht met elkander overeenstemden.

Hiertoe bracht een inlandsch kind, Weteringbuijs, het zijne bij. Deze was vroeger klerk te Muntok geweest; hij vulde daar de passen voor reizigers in en was ook nergens anders voor te gebruiken, doch was Motte als adsistent toegevoegd. Hij was zeer nederig tegen den commandant, vleide hem zooveel hij kon, en won zijn vertrouwen door allerlei praatjes over den Panembahan te verzinnen. Tegen de inlanders was hij trotsch; te dom om de bedoelingen der Regeering te begrijpen, deelde hij aan hoofden en bevolking geheel verkeerde en daardoor nadeelige denkbeelden dienaangaande mede.

Motte kende Fransch, Weteringbuijs Maleisch; beiden verbeeldden zich echter ook zeer goed de Nederlandsche taal te verstaan en voerden in deze hunne gesprekken; dat zij elkander dan in den regel volstrekt niet begrepen, scheen geen bezwaar.

De depattie, die als het inlandsch hoofd van Billiton werd beschouwd maar, zooals zal blijken, weinig te zeggen had, was destijds omstreeks 23 jaar oud. Hij was de zoon van den vroegeren depattie, die door Radja Akil vermoord was, en door den Panembahan als zijn zoon en opvolger aangenomen. Hij wordt geschetst als een zeer slim inlander, die echter met vele ondeugden behept was: lui, trotsch, overgegeven aan het spel en de vrouwen. In den eisch van den Panembahan, dat hij een geregelder leven leiden en den Panembahan ondergeschikt wezen zou, kon hij zich kwalijk schikken; en weldra, toen hij de verhouding tusschen dezen en den commandant doorzag, vleide hij Motte, terwijl hij Sarief Mohammed links liet liggen. Zoowel het een als het ander behaagde den commandant, die zich door den slimmen depattie liet bedriegen.

Behalve deze personen waren er verscheidene van minderen rang, die, ieder op zijne wijze, voordeel trachtten te trekken van de bekrompenheid en achterdocht van Motte. Deze gebruikte hen om den Panembahan of den depattie te bespieden in hunne handelingen; zij maakten hem allerlei dingen wijs, al naar het hun in hun kraam te pas kwam, — en brachten hem daardoor meermalen in een zenuwachtige onrust. Hij meende dat men zonder spionnen niet konde regeeren, en was geregeld de dupe van de lieden die hij daarvoor bezigde.

De eenige Europeanen, welke de commandant in zijn nabijheid had, waren een luitenant en een geneesheer; de bezetting bestond geheel uit inlandsche soldaten. Voor deze had hij een gepalissadeerde sterkte van circa 45 meters in het vierkant, met twee cirkelbastions, opgericht te Tandjong Simba, midden in een voor zoover noodig omgekapt bosch, nabij eene rivier, op een afstand van circa drie uur varens van de monding. De river was niet breed; de tegenovergestelde oever was dicht begroeid.

Het verblijf was daar alleronaangenaamst. De eenige wandeling die men kon maken, was op de binnenplaats der versterking; men had niet het minste uitzicht; de rivier was zelfs niet ten allen tijde bevaarbaar, en de gemeenschap met de zee liet dus veel te wenschen over. Indien de post te eenigertijd overrompeld mocht worden, zou geen man der bezetting zich over land of te water kunnen redden. In éen woord, de plaats der vestiging was zoo slecht mogelijk gekozen.

Hoe was de commandant daartoe gekomen? Hij had gevolg gegeven aan de raadgevingen van den depattie. Hoe dieper hij zich in het land vestigde, des te gemakkelijker, dacht hij, kon hij met de inboorlingen in aanraking komen; ver van de monding der rivier verwijderd, zou hij des te veiliger wezen tegen aanvallen van zeeroovers. En de depattie had hem beloofd, te Tandjong Simba een groot dorp van een paar honderd huizen te zullen bouwen; van de vervulling dezer belofte kwam echter niets, en later werd de toezegging zelfs ten eenenmale ontkend.

De berichten, van Billiton bij den kolonel, resident en militairen

commandant van Banka, en van deze bij de Indische Regeering ingekomen, gaven uit den aard der zaak al spoedig blijk van de spanning en den verwarden toestand, die op eerstgenoemd eiland heerschten. De rapporten van Motte waren steeds vol met klachten over den Panembahan, maar deden tevens zien dat de steller dier rapporten ongeschikt was voor de hem opgedragen taak. Zulks gaf den Gouverneur-Generaal aanleiding, den heer I. J. Van Sevenhoven, commissaris over Palembang, op te dragen, zich (in Juli 1823) naar Billiton te begeven en hier een onderzoek omtrent den stand van zaken in te stellen.

Deze zond den Panembahan voorloopig naar Muntok, omdat de verhouding met kapitein Motte van dien aard was, dat openlijke beleedigingen te vreezen waren. Hij stelde voor, dien officier met zijn adsistent, Weteringbuijs, zoo spoedig mogelijk terug te roepen; het civiel bestuur over Billiton op te dragen aan den heer Bierschel, destijds inspecteur van de tinmijnen op Banka; dezen den titel te geven van adsistent-resident en hem, althans voorloopig, weder den Panembahan toe te voegen, en zoodra mogelijk de bezetting, die op 50 man kon worden bepaald, te legeren in een nieuwe sterkte te Tandjong Goenoeng.

Voor zoover wij konden nagaan, werden deze verschillende voorstellen ingewilligd. Zij hadden echter weinig gevolg, omdat, een paar jaren later, de Commissaris-Generaal Du Bus het etablissement op Billiton ter bezuiniging ophief.

De bevolking van Billiton bestond destijds uit twee, ten eenmale van elkander verschillende gedeelten: de orang darat (landbouwers) en de sekah's of orang laut (bewoners der zee en der kusten). De eersten zijn van zuiver maleisch ras; zij spreken hun taal zeer zuiver en zijn vrij beschaafd; kleeden zich zindelijk, zijn goed gehuisvest, zijn gezond en sterk. De orang laut schijnen van een geheel ander ras; zij hebben een krachtig voorkomen, doch zien er somber en verwilderd uit. Zij hebben een bijna zwarte huidkleur, dragen bijna geen kleedingstukken, eten ook ongekookte spijzen, zijn hierin weinig kieskeurig, en voorzien in hun levensonderhoud door de vischvangst en gedeeltelijk door zeeroof.

Van de orang darat werd gezegd, dat zij van den Mohammedaanschen godsdienst weinig anders kenden dan de besnijdenis; de orang laut waren heidenen, die zich niet lieten besnijden en varkensvleesch aten.

De huwelijken der eersten geschieden, evenals in Palembang, bij *djoedjoer*; bij de laatsten bestond de huwelijksplechtigheid daarin, dat bij stormachtig weder, bruid en bruidegom ieder in een klein vaartuigje werden geplaatst en aldus in zee geduwd werden. Wanneer dan de schuitjes tegen elkander stootten, stapte de bruidegom bij de bruid over en roeide met deze naar den wal.

De orang laut waren in het geloof, dat, zoodra zij zich aan wal nederzetten, zij door den bliksem zouden worden verpletterd. Hunne dooden begroeven zij echter aan land.

De districten, waarin Billiton verdeeld is en die den naam dragen

van de voornaamste der daardoor loopende rivieren, werden bestuurd door Ngabehis, met uitzondering alleen van het district Tjoeroetjoep, waarvan de depattie het hoofd was. Deze was, in naam, het hoofd van het geheele eiland, doch de Ngabehis beschouwden zich als geheel van hem onafhankelijk. De sekah's beschouwden zich als te behooren tot het district in welks wateren zij verblijf hielden.

De hoofden hadden over 't algemeen weinig gezag; hun werk bepaalde zich hoofdzakelijk tot het doen van uitspraak in geschillen tusschen de ingezetenen. Hierbij werden evenwel rechtvaardigheid en billijkheid zelden betracht; het recht was in den regel beschikbaar voor den meestbiedende, en in dit opzicht was de toestand der bevolking inderdaad beklagenswaardig. Dientengevolge hadden vele personen zich uit de nabijheid hunner hoofden verwijderd en zich, zeer verspreid, op afgelegen plaatsen neergezet. Gelijk allen, die gewend zijn op zich zelven te leven en voor de vervulling hunner behoeften zoo weinig mogelijk van anderen afhankelijk te zijn, hadden deze lieden een eigenzinnig en wantrouwend karakter verkregen.

De zeeroof werd in het thans besproken tijdvak eigenlijk geheel door de hoofden gedreven. Dezen toch waren het, die onder de sekah's de zeeroovers engageerden, voor hunne vaartuigen en uitrusting zorgden, en van den geroofden buit een ruim aandeel ontvingen. De zeeroof was alzoo, in de oogen der sekah's, een door de hoofden goedgekeurd bedrijf.

De landbouw stond nog op een zeer lagen trap. Jaarlijks werd een gedeelte bosch omgekapt; het hout bleef een paar maanden liggen en werd daarna verbrand. Op den aldus verkregen grond werd dan de padi uitgezaaid; als deze van het veld was, en ook wel tusschen de rijst in, werden andere gewassen, zooals djagong, vruchten, suikerriet en tjabé geplant. De uitslag dezer cultures werd nagenoeg geheel aan de natuur overgelaten; van den aanleg van sawah's of geregelde tuinen was geen sprake. Uit de bosschen werden was- en timmerhout verzameld; van rotan en biezen werden fijne en zeer fraaie matten vervaardigd.

De voornaamste industrie bestond uit de bewerking van ijzer tot spijkers. Het ijzererts werd soms zeer nabij de oppervlakte van den bodem gevonden, fijn gekapt en daarna in een oven met houtskoolvuur gesmolten. Van de spijkers werden 4 soorten vervaardigd, resp. 7, 5, 2½, 1½ Eng. duim lang; zij werden gezegd bijzonder hard te zijn.

Dat de bodem tin bevatte, was bekend. De heer Van Sevenhoven was van oordeel, dat de ontginning der tinmijnen op Billiton geen aanbeveling verdiende, zoolang men op Banka nog zooveel handen te kort kwam en alle tot den mijnarbeid genegen personen nog ruimschoots plaats op dit eiland konden vinden. Een uitgebreide tin-exploitatie op Banka toch moest voordeeliger zijn dan twee kleinere op Banka en Billiton. Eerst wanneer het aantal mijnwerkers op Banka niet meer met voordeel te vermeerderen was, kon aan de opening der tinmijnen op Billiton worden gedacht.

Dit advies, in 1823, was zeker alleszins rationeel; doch des te meer verwondering moest het baren, dat in latere jaren zoo ernstige twijfel geopperd werd of Billiton wel tin opleverde.

Hoe men indertijd soms met de Billitonsche zeeroovers handelde, kan uit het volgende worden afgeleid.

Daar woonde, aan de monding der Tjoeroetjoep, een berucht zeeroover, Radja Ali, met een paar honderd volgelingen. Hij had zich in 1822 aan ons bestuur onderworpen en werd eenigermate ondersteund door kostelooze verstrekking van rijst en zout; maar die verstrekking had in een jaar tijds nog geen *f* 200 beloopen en was dus ten eenenmale onvoldoende. Men had dan ook alle reden om te vooronderstellen dat de man met de zijnen nog voortdurend zeeroof pleegde.

De heer Van Sevenhoven begreep dat daaraan een einde moest komen en kwam met den man overeen dat hij zich zou vestigen op Poeloe Lepar, de gewone verzamelplaats der zeeroovers van Lingga, Trengano en andere eilanden. Zeker gedachtig aan den regel dat men dieven 't best door dieven vangt, belastte de Gouvernements-Commissaris hem daar met het tegengaan van den zeeroof. Hij zou daarvoor maandelijks ontvangen *f* 100 aan geld, 30 pikols rijst en ½ kojang zout; maar werd bedreigd dat hij, van zijn positie misbruik makende, met zijn geheele geslacht en aanhang tot den laatsten man zou worden uitgeroeid

---

KUNNEN ER WEÊR BATIGE SALDO'S KOMEN?

Iemand van wien gezegd wordt dat hij 23 jaren op Java in verschillende betrekkingen heeft doorgebracht, schreef aan de *Arnhemsche Courant* het volgende:

„Ik ga over tot de geschiedenis van den dag, het optreden van den heer Van Rees, als Gouverneur-Generaal. Ik ben van oordeel, dat men te allen tijde hier in Indië een krachtig, autocratisch bestuur noodig heeft, gevoerd door *een enkel* kundig, niet barbaarsch man. Met slappe Gouverneurs-Generaal, zooals wij in de laatste jaren gehad hebben, kunnen wij niet vooruit komen. Het liefste zou ik voor Indië hebben een man als Daendels, doch niet zoo wreedaardig. Nu voldoet de heer Van Rees aan die eischen vrij wel; hij heeft zich niet voor niemendal den naam van Koning Otto verworven.

Het is nu maar jammer, dat hij niet alleen baas kan zijn, en dat er zooveel invloeden zijn, die belemmerend op de handelingen van den Gouverneur-Generaal werken. Wanneer zulk een hooggeplaatst persoon eens eene fout begaat, dan schaadt het te veel aan zijn prestige, als hij daarvoor op de vingers wordt getikt,

zooals in de laatste jaren meermalen gebeurd is. Kan de heer Van Rees zich aan die invloeden niet onttrekken, dan kan hij den financiëelen achteruitgang van Indië misschien wat tegenhouden, doch niet doen ophouden.

Indië is nu druk bezig met voor Nederland verloren te gaan; er zal spoedig een tijd komen, dat het met den toestand zoo ellendig zal zijn, dat men in Nederland geen raad meer zal weten, en dan ten einde raad, de eene of andere grootheid met volstrekt onbepaalde volmacht naar Indië zal moeten zenden.

Ook van andere kanten dreigt er gevaar. Niet alleen van den kostbaren Atjeh-oorlog, maar er is een andere zeer gevaarlijke factor, waarvoor men echter ongelukkig de oogen schijnt te sluiten, en dat is de geweldige uitbreiding van de Chineesche bevolking in Indië. Zij zijn ware bloedzuigers zoowel van den Javaan als van menigen Europeër. Reeds nu gaan de geldsommen, die Nederland uit Indië moest trekken, voor een belangrijk gedeelte naar China, en dat kwaad zal verergeren, naarmate het Chineesche element zich in Indië uitbreidt.

Een groot gedeelte van dat naar China verhuizende geld is op oneerlijke wijze gewonnen, en dat weten de ambtenaren van het Gouvernement ook wel, doch zij sluiten de oogen, omdat de heeren Chineezen zoo kwistig met hunne cadeaux weten om te springen. Het is niets buitengewoons, dat een Chinees bij een aanzienlijken Europeaan komt met heel veel strijkages, met een bijzonder diep gebogen rug, met zijn hoed in de eene hand en een mooien sigarenkoker in de andere, en die sigarenkoker gevuld met geurige havannah's en elke havannah gewikkeld in een papiertje van *f* 1000.

En nu moet ge niet gelooven, dat dergelijke zaken uitzonderingen zijn; o, neen! Een ambtenaar, die zijdelings of rechtstreeks met Chineezen in aanraking komt, rekent op dat zoogenaamde Chineesche smeer, als op eene zaak die noodwendig tot zijn inkomen behoort. Daardoor krijgen de Chineezen langzamerhand een invloed, die alle grenzen te buiten gaat, en durven zij hun ongehoorde bedrijven op de meest schaamtelooze wijze uitoefenen.

Op dit oogenblik is er een hoogst energiek Gouverneur-Generaal noodig, om deze schandelijke omkooperijen tegen te gaan. 't Is te hopen dat Van Rees zich daaraan zal willen of durven wagen. Wacht men er te lang meê, dan zal er later een tweede Valckenier moeten komen, om opruiming onder het Mongoolsche ras te houden.

Eindelijk is er nog een andere omstandigheid, die maakt dat Indië financieel achteruitgaat, namelijk de omslachtige bureaucratie, die schatten onnoodig verslindt, en zoo zijn er zooveel zaken, die, als ze met wat meer overleg en spaarzaamheid geregeld werden, zouden kunnen samenwerken, om de oude batige saldo's weer te voorschijn te roepen. Het is maar de zaak, iemand te vinden, die de kracht en den moed heeft, den vuilen stal schoon te maken. Zal Van Rees in alle opzichten daarvoor de man zijn? — Het is hier in Indië zoo warm."

In *het Nieuws van den Dag* van den 14[en] Mei jl. wordt, naar aan-

leiding daarvan, door den bekenden steller van de artikelen over Indische onderwerpen in dat blad, o. a. gezegd:

„Het heeft ten hoogste onze verbazing gewekt, dat een gewaardeerd blad als de *Arnhemsche Courant*, zulk een correspondentie zonder eenige bemerking durfde opnemen. Zoo de schrijver aan zulke ernstige persoonlijke beschuldigingen kracht gegeven had door zijne naamteekening, zou hij meer moed hebben betoond. Uit bescheidenheid of vrees voor het compromitteeren van schuldige ambtenaren behoefden geen namen verzwegen te worden. Ten gelieve van die schuldigen werd nu een blaam geworpen op een geheel corps landsdienaren, en zoo worden de ware belangen in het algemeen stellig niet gediend.

„De *Arnhemsche Courant* kan ons adres kennen, en zoo haar redactie den moed mist de namen te noemen van Indische ambtenaren, die zich, zoo als het is voorgesteld, door z.g. Chineesch smeer laten verleiden, dan zijn wij bereid die namen te vernemen en ter plaatse waar het behoort op hare verantwoordelijkheid bekend te maken, omdat wij daardoor meenen het algemeen belang beter te dienen, dan door klakkelooze praatjes en insinuaties. Wij ontkennen volstrekt niet, dat het begrip van plicht en goede trouw bij enkele landsdienaren wel eens te wenschen heeft overgelaten, maar wij protesteeren met alle kracht tegen het voorthollen op excepties."

Wij betreuren het met den heer Van Gorkom, dat de *Arnhemsche Courant* zulk geschrijf opneemt, te meer omdat de verklaring er van en van het geschrijf zelf alleen te vinden is in de begeerte dat de batige saldo's weder terugkeeren. Toen zij er waren, heeft men ze verteerd zonder zich om den kwaden dag te bekommeren, en nu die gekomen is, ontziet men zich niet de schuld van het verdwijnen hun aan te wrijven, die ginds met zelfopoffering hun vaderland dienen. Zou het niet eens tijd worden de hand in eigen boezem te steken, en in de eerste plaats te vragen hoe het kwam dat er vroeger steeds batige saldo's waren? Waren het werkelijk overschotten? In geenen deele. Telken jare als in Indië het concept van de indische begrooting zou worden opgemaakt, werd aan de hoofden van de departementen van algemeen bestuur — de indische ministers — te kennen gegeven: voor zoo of zooveel moogt gij ramen, niet meer, want *er moet zooveel overblijven*. Als dan de werkelijke uitkomst van een dienstjaar bekend was, werd het excedent bestemd voor het moederland; noch bij de raming, noch bij de beschikking over het batig slot werd de vraag gesteld, of werkelijk voorzien was in de behoeften van Indië. Tegen eene restitutie van Indië, redelijkerwijs geschat, kan niet alleen geen bezwaar bestaan, de vaststelling daarvan zou voor de comptabiliteit van kolonie en moederland beide heilzame gevolgen hebben, maar het stelsel van exploitatie, dat vroeger in werking was, moet veroordeeld worden niet alleen als in den hoogsten graad immoreel, allerminst een europeesche natie tegenover aziaten betamende, maar als verderfelijk voor de geheele huishouding van onzen staat, welke alleen dan

op een solieden grondslag rusten zal, als de indische finantiën geheel onafhankelijk van die van het moederland worden geadministreerd. De oude afgevaardigde voor Arnhem, de heer Van Rees, heeft als Minister een voorstel gedaan om de zaak te regelen, maar de aftreding van het ministerie, waarin hij zitting had, heeft helaas! het goede oogenblik voor het tot stand komen eener regeling doen verloren gaan.

DE ENTRÉE VAN DEN MINISTER SPRENGER VAN EIJK.

De Indische begrooting is bij de Staten-Generaal ingediend en heeft, óm haren inhoud vooral, de belangstellende aandacht getrokken. En geen wonder. Bijna het geheele Indische tekort voor 1884 is verdwenen; de heer Sprenger Van Eijk heeft de koffieopbrengst verhoogd; de productieve uitgaven, voor spoorwegen, uitgezet; de belastingen tot een hooger bedrag uitgetrokken; en zoo terstond den eersten stap gezet op den weg tot het ?financieel evenwicht in Indië........ Alles voorloopig op 't papier. We hopen dat het zoo ook feitelijk kan gaan. Maar als dát waar is, welk woord is dan scherp genoeg om het beleid van zijn voorgangers te gispen?"

Dus spreekt de *Amsterdammer, Weekblad voor Nederland,* in 't nommer van 4 Mei jl., en, naar het ons voorkomt, niet ten onrechte.

Koloniale Literatuur.

CRITISCHE OVERZICHTEN.

Soendaasch-Hollandsche samenspraken, samengesteld door RADEN KARTA WINATA. Batavia, Landsdrukkerij. 1883. 8o.

In dit Tijdschrift komen twee beoordeelingen voor van genoemd werkje, waarvan ik met genoegen kennis nam. De een is van den heer Oosting, de tweede van professor Gonggrijp.

De beoordeeling van den heer Oosting geeft mij aanleiding tot het schrijven van een paar regelen van verdediging.

Toen ik Raden Karta Winâtâ opdroeg die samenspraken te maken, stond mij een tweeledig doel voor oogen. Zij moesten dienst doen én voor Hollanders die Soendaasch, én voor Soendaneezen die Hollandsch wilden leeren *spreken*. De *spreektaal* stond dus op den voorgrond en niet een stijve, woordelijke vertaling, die er in thema's door kan, als men b.v. in onze taal het eigenaardige van het Soendaasch taaleigen wil doen uitkomen en dan niet in goed Hollandsch denkt.

Uit hetgeen de heer Oosting zegt, zou ik opmaken, dat ZEd. die Samenspraken eenzijdiger opvat en meer een woordelijke *vertaling* had gewenscht.

Ofschoon ik beide heeren gaarne wil toegeven, dat een enkele keer wel eens wat te vrij een gezegde is teruggegeven en dit bij een herdruk kan worden verbeterd, zoo schaar ik mij toch geheel aan den kant van prof. Gongrijp, waar hij zoo te recht zegt: »Neen, om zulk een boekje goed te schrijven enz., *moet men onder hen leven en in hunne taal denken, maar het moet niet in het Hollandsch zijn gedacht en dan vertaald*".

En voor het Hollandsch én voor het Soendaasch gedeelte heb ik dit voor oogen gehad en natuurlijke, losse *spreek*taal en geen stijve boekentaal als vereischte gesteld.

Ik durf dan ook gerust beweren, dat een zin, zooals o. a. de heer Oosting dien wil: *»het zou toch kunnen gebeuren, dat de draad beschadigd werd en het sluitstuk onder weg verloren ging, en dit zoo zijnde, zouden wij in ongelegenheid verkeeren*", geen spreek-hollandsch is, waarin een meester, buiten het tooneel, tot zijn knecht spreekt.

Maar er is meer: het Soendasche *palangsyang minjak soeoek*, dat de heer Oosting met *mogelijk katjang-olie* wil vertaald hebben, is door Raden Karta Winåtå wel degelijk goed teruggegeven door *toch geen?*; want op een *verwijtend vragenden toon uitgesproken*, zoo als onderwerpelijk, kan het niet anders dan zoo vertaald worden, terwijl het woord *mogelijk* slechts een flauw, onvoldoend teruggeven zou zijn van het geen ten deze gedacht wordt.

Evenzoo is *bisi* meermalen zeer ten rechte door *anders* vertaald. Als de Soendanees zegt: *mangka hade bisi tjilaka*, dan meent hij, dat de aangesprokene, als hij niet oppast, een ongeluk krijgt en is hier: »Pas op, *anders* krijgt gij (nog) een ongeluk", veel beter, dan bisi door *misschien* of *wellicht* te vertalen, dat den gedachtenloop hier niet getrouw teruggeeft en meer heeft van tooneel-hollandsch, dan van gewone spreektaal, noem het ngoko-hollandsch, zoo gij wilt.

Wat de *werkwoordelijke tusschenwerpsels* betreft, een eigenaardigheid van de Soendasche taal, die heb ik met opzet in het Hollandsch niet teruggegeven, omdat dit geheel tegen *ons* taaleigen zou zijn; daargelaten, dat wij die woordjes zoo goed als niet bezitten.

Die woordjes toch, wel eens door den Soendanees *oempak basa* (versterkingswoordjes) genoemd, kunnen en mogen in den regel, vooral in een Europeesche taal, niet vertaald worden en daarom staat in de Samenspraken kort weg: *de tak brak af*, *hij sloeg op de gong*, en niet krak, krak, de tak brak af, of boem, hij sloeg op de gong, dat vreemd Hollandsch zou zijn.

Ik zet het wijders iemand in het Hollandsch: gek dioek, gong njunbah, nok ngomóng anders terug te geven dan door: hij ging zitten, groette (betuigde zijn eerbied) en sprak.

Zooals gezegd, hier en daar, echter niet zoo erg als de heer Oosting onderstelt, is wel wat al te vrij vertaald en dat zal bij een herdruk worden verbeterd.

Voor de leerlingen te Delft en te Leiden heeft het echter zijn goede zijde, dat de zin niet woordelijk is teruggegeven; want door den Soendaschen zin te ontleden, hebben zij dan een goede gelegenheid tot oefening en kunnen zij zoo niet al te werktuigelijk te werk gaan.

Aan de beoordeelaars mijn dank voor de belangstelling aan de Samenspraken betoond.

Waspada, 19 Maart '84. K. F. HOLLE.

Handelskaart van Nederlandsch-Indië met aanwijzingen en statistische gegevens. Leiden, E. J. Brill. 1884. 8o.

Zelfs de tegenvoeter van het onaangename mensch in den Haarlemmerhout kan van deze uitgaaf niets beters zeggen dan »weinig zaaks". Smakeloos gedrukt, is het boekje onbeduidend van inhoud. Hier en daar zelfs vertoont zich een nog ernstiger gebrek. Het begint met »aanwijzingen" die ten deele volmaakt verkeerd zijn, eindigt met een kaartje, waarvan niemand eenig nut kan trekken, en tusschen die aanwijzingen en dat kaartje treft men eenige »statistische gegevens" aan, die tamelijk waardeloos zijn.

Ik laat daar, dat het kaartje door den lithograaf slordig bewerkt is; blijkbaar heeft de man zelfs niet de beteekenis van den titel begrepen! Waar ik tegen opkom, is de veel te kleine schaal. Het gevolg hiervan moest zijn òf onduidelijkheid òf onbeduidendheid. De bekwame lithograaf heeft, althans wat Sumatra betreft, die twee gebreken weten te combineeren!

De »statistische gegevens" betreffen den »Uitvoer uit het vrije verkeer door particulieren uit Nederland naar Indië van 1851—80" en het »Algemeene Goederenvervoer door particulieren in Indië van 1874—80." Bij deze laatste opgaaf staat als noot dat de cijfers in de statistieken die voor »1784" (lees: 1874) verschenen zijn, geen vertrouwen verdienen. Hiermee is ook de eerste opgaaf veroordeeld.

In de »aanwijzingen" vindt men, *onder anderen*, dat de heer Ledeganck als Belgisch consul te Semarang fungeert, en dat Indië in tien telegraafkringen is verdeeld, en dat men per kring een halven gulden voor de twintig woorden betaalt. Zoo weinig is het boekje bij!

Het denkbeeld om een handelskaart van Nederlandsch-Indië in 't licht te geven, is uitgegaan van wijlen Mr. van Musschenbroek. Piëteit jegens dien beminlijken geleerde had, meen ik, de firma Brill moeten weerhouden, dat uitmuntende denkbeeld door de wijze van uitvoering bespottelijk te maken.

Den Haag, 5 April '84. v. K.

Alweer een slachtoffer. De militaire bureaukratie en mijn ontslag, door Kolonel C. Schäfer. Zutfen, W. J. Thieme & Co. 1884. 8o.

Ziehier een scabreuse geschiedenis.

Een hoofdofficier van goeden naam, Kolonel Schäfer, wordt geheel onverwacht uit den dienst ontslagen.

De reden kende men niet. Maar *tôt ou tard tout se sait.* Na lang in het onzekere rondgetast te hebben, weten we nu van Kolonel Schäfer zelven, waaraan hij die krenkende bejegening wijt.

De militaire bureaucratie heeft weer een slag geslagen.

. Kolonel Schäfer werd in 1882 als militaire kommandant naar Atjeh gezonden, trad 27 Augustus daar op en vond er den toestand niet gunstig. Onze troepen begonnen hun zelfvertrouwen te verliezen, en de Atjeher sloeg geheel uit den band, zoodat zonder een krachtige ontwikkeling van activiteit op militair gebied, het reeds deerlijk geknakt prestige dreigde reddeloos verloren te zullen gaan.

Kolonel Schäfer deed eenige voorstellen om dat te keeren.

In Lambaroe lagen vier compagnieën Infanterie; sinds de oprichting van Anakgaloeong kon daarvan best de helft gemist worden, en door twee compagnieën naar Kotta Radja te verplaatsen, zou men de bezetting aldaar weer op haar verhaal doen komen, wat hoogst wenschelijk was. Want wacht- en transportdienst waren te Kotta Radja zóó drukkend, dat vele soldaten om den anderen dag vierentwintig uur op wacht moesten staan, en zulk een dienst dáár, op het oorlogsterrein, waar men ieder oogenblik, in den nacht vooral, gevaar loopt, door den Atjehnees bekropen en vermoord te worden, *moest* de bezetting natuurlijk uitmergelen.

Daarom deed Kolonel Schäfer een voorstel in den aangegeven zin. Doch het legerbestuur verijdelde de uitvoering. Wèl vond het de dislocatie goed, maar mits Lambaroe »met middelen van geheel tijdelijken aard, zoodanig zou worden ingericht, dat de verdediging instede van met vier, voortaan ook met twee compagnieën zou kunnen geschieden *zonder eenige verandering aan de versterking zelve te doen aanbrengen.* »Het inwilligen van mijn voorstel", zegt Kolonel Schäfer, »met het gelijktijdig verbieden, om de vuurlijn van de zeer uitgebreide versterking kleiner te maken, (een compromis waarvoor ook de eerstaanwezende genie-officier geen raad wist) had dus plaats onder voorwaarden, die geheel in strijd waren met de inwilliging en deze dus wel beschouwd gelijk deed staan met een weigering. Ongeveer zes maanden later kwam echter het Legerbestuur uit zich zelf op de zaak terug met de vraag: of mij de verkleining van Lambaroe nog gewenscht voorkwam. Duidelijker had de commandant van het leger niet te kennen kunnen geven, dat hij eenigen tijd te voren het onmogelijke van mij had verlangd!"

Tusschen Toengkoep en Pajaoe zou de weg begrint worden. Kolonel Schäfer wenschte, dat dit uitgesteld werd, omdat het begrinten volstrekt niet urgent was, en dat werk ongeveer vier honderd dagen lang zou duren, waardoor het garnizoen van Toengkoep, de wegwerkers moetende beschermen, vier honderd dagen niet beschikbaar zou zijn voor patrouilles en andere veiligheidsdiensten in de XXVI Moekims tegen Nja Hassans vijandelijke benden. De chef van het wapen der Genie deelde echter namens den Legerkommandant aan Kolonel Schäfer mede, dat het begrinten met kracht voortgezet moest worden, en Kolonel van Zuylen ging zelfs zóó ver om uit zijn bureau te

Batavia den militairen kommandant in Atjeh aan te duiden, hoe in de XXVI Moekims het begrinten kon doorgaan en tevens de patrouilledienst behoorde waargenomen te worden!

Een derde voorstel betrof de verpleging van de troepen. Kolonel Schäfer werd het in November 1882 duidelijk, dat de gevechten met de Atjehneezen vooreerst aan de orde van den dag zouden blijven, en hij vond het uit dien hoofde billijk, dat dan ook de militairen als troepen te velde werden verpleegd. Generaal Boumeester echter »scheen het onbetamelijk toe, dat een chef het als een plicht kon opvatten, om in dier voege in de bres te springen voor zijn minderen", en oordeelde, dat van een verpleging op oorlogsvoet alleen sprake kon zijn »wanneer ook in alle andere opzichten de oorlogstoestand ingetreden was". Om het materieele leven van den soldaat te verbeteren moest de Legerkommandant aangespoord worden door..... den Gouverneur-Generaal 's Jacob!

Een vierde voorstel hield het verzoek in, om de troepenmacht van Atjeh tijdelijk met een veldbataljon te versterken; dan zouden mobiele colonnes geformeerd kunnen worden, »die, voor eenige dagen van vivres voorzien, en niet gebonden aan een vaste plaats, nu eens hier, dan weder daar, binnen Groot-Atjeh eenige dagen achtereen konden ageeren, om, 't zij elk afzonderlijk, 't zij vereenigd, tegen vijandelijke benden op de treden, ze uit elkander te jagen en te vervolgen". De Generale Staf trachtte echter te betoogen dat Kolonel Schäfer ook zonder het gevraagde bataljon wel 600 man in het veld kon brengen, — wat »bepaald onwaar" was — en toen Kolonel Schäfer later te Batavia over de dwaze berekening zich beklaagde, vroeg de nieuwe Legerkommandant, Generaal Pfeiffer, hem, waarom hij zich de zaak zoo aangetrokken had; ook hij wist toch wel »que c'était l'art de grouper les chiffres".

Generaal Pfeiffer had gelijk. Als men in Indië zich de dingen zóó sterk aantrekt en alles zóó ernstig opneemt, blijft men zelfs niet lang legerkommandant!

Kolonel Schäfer was onpractisch. Met zoo'n man is te Batavia niets te beginnen. Ook dat herhaalde in de bres springen voor den mindere, waar hij nog al een handje van had, moest afgekeurd worden. Men doet er heel wat kwaad mee. De menschen worden er hoe langer hoe meer ontevreden door. De militaire geest wordt er totaal door bedorven. Een goed soldaat is een man die zich in zelfverloochening geoefend heeft. Dat ziet men aan de verschillende legerkommandanten onder anderen. Klaagt een legerkommandant ooit dat hij 't niet goed heeft? Waarom zou dan de mindere mogen klagen?

Maar daarop lette Kolonel Schäfer niet, en zijn onberedeneerde en voor 's lands schatkist zeer noodlottige soldatenliefde werkte aanstekelijk. Zoo diende er onder hem een Overste, die, toen hij in April 1883 een tocht had georganiseerd om een vijandelijk hoofd op te sporen, aan de manschappen van die patrouille als *extra*-voeding *ieder* een *heel* broodje met ham deed verstrekken! Nu zou daar, volgens een in 1881 door den Legerkommandant gemaakte bepaling,

niets tegen te zeggen zijn, wanneer de tocht lang geduurd had, maar de troep was, onverwacht trouwens, na een marsch van *vijf* uur in het kwartier terug, en in plaats dat toen ieder der manschappen zijn broodje met ham ongeschonden weer inleverde, — liefst natuurlijk ten overstaan van een commissie, die dan van de inlevering een net proces-verbaal had kunnen opmaken — bleek dat alle broodjes opgegeten waren. En dat keurde Kolonel Schäfer goed! Is het wonder, dat Zijne Excellentie de Legerkommandant hem deswege een berisping toediende? Zijne Excellentie verdient er den warmsten dank voor. Bekend is het, hoe de edele Kolonel Ockerse elk misbruik van 's lands gelden met hand en tand heeft gekeerd; hoe de brave Kolonel Hofstede op dien grondslag heeft voortgebouwd; hoe bij de geniewerken het financieel beheer steeds een model van nauwgezetheid en zuinigheid is geweest; hoe in één woord van den beginne af in Atjeh steeds streng gewaakt is dat geen penning onnut uitgegeven of aan zijn eigenlijke bestemming onttrokken werd, en daar wordt nu ineens, met goedvinden van Kolonel Schäfer, aan extra-voeding van militairen, die het voor hun doen waarachtig breed genoeg hebben, de fabelachtige som van ongeveer *twintig* gulden besteed! De Hoofdintendant noemde dat »luxurieus"; de man vergiste zich in de keus van zijn woord, maar zijn bedoeling was goed en *luxurieus* zouden de militairen langzamerhand worden, werd zoo'n overvoeding en vertroeteling niet tegengegaan.

Lieb Vaterland, kannst ruhig sein, met zulke legerkommandanten en hoofdintendanten in Indië!

Maar mannen als Kolonel Schäfer zijn bij hen misplaatst.

Hij vroeg dan ook tot tweemaal toe van het commando ontheven te worden, en toen hij dat verzoek voor den tweeden keer had gedaan en er ernstig op aangedrongen had dat het ingewilligd werd, »*moest het zijn* met eervol ontslag uit Zr. Ms. militairen dienst", werd aan zijn wensch gevolg gegeven en hij dus eervol ontslagen als militair bevelhebber van Atjeh. Tevens ontving hij 't bevel om, nadat hij den dienst overgegeven zou hebben aan zijn opvolger, met de eerste gelegenheid naar Batavia te vertrekken en zich daar ten spoedigste bij den Legerkommandant aan te melden.

Den 13^{den} Juli 1883 trad de aangewezen opvolger, Kolonel Demmeni, in functie; den 14^{den} Juli was Kolonel Schäfer onder stoom naar Batavia.

En nu geven wij het woord aan Kolonel Schäfer zelven.

»Onmiddellijk bij mijn aankomst te Batavia ontving ik nogmaals, namens den Legerkommandant, het schriftelijk bevel, om mij *onverwijld* bij Zijn Excellentie te vervoegen. Aan dit pertinent bevel voldeed ik oogenblikkelijk, doch moest van des voormiddags 3 tot 5½ uur wachten, voordat ik bij den Generaal werd toegelaten. De Legerkommandant ontving mij overigens voorkomend en gaf niet onduidelijk te kennen, dat ik bestemd was voor het Kolonels-commando te Willem I, terwijl de Gouverneur-Generaal, bij wien ik den volgenden dag mijn opwachting maakte, zijn bijzondere tevredenheid te kennen gaf over de wijze, waarop ik te Atjeh het bevel

had gevoerd. Beide autoriteiten gaven mij echter hun afkeuring te kennen over mijn verzoek om vervanging en de wijze waarop ik daarop had aangedrongen, zonder echter in het minst te zinspelen op de mogelijkheid, dat ik eenige dagen later ongevraagd zou worden gepensionneerd. Dit laatste was weldra een feit. Den 4[den] Augustus las ik, zonder eenige waarschuwing of mededeeling te hebben ontvangen, mijn eervol ontslag uit Z. M. militairen dienst, niet »»op verzoek"", maar »»wegens volbrachten diensttijd""........ »Op die wijze werd dus plotseling een einde gemaakt aan de militaire loopbaan van een Hoofdofficier, die als eervol vermeld stond en 't gunstigste vooruitzicht had op bevordering. Op acht en veertigjarigen leeftijd, gezond en sterk, vol ijver voor den dienst, waaraan hij verder nog gaarne zijn beste krachten had gewijd, ontving hij *onverwacht* zijn ontslag, ofschoon toch het koninklijk voorschrift is, dat ieder officier wiens toekomst in het leger door een verandering in de beoordeeling van zijn gedrag in gevaar komt, daarvan schriftelijk mededeeling moet worden gedaan, waardoor den betreffende dan ten minste de gelegenheid wordt geschonken om zijn ontslag zelf aan te vragen. En welke reden bestond er voor, dat men een Kolonel der Infanterie, die reeds bij den Koning was voorgedragen om tot Generaal-majoor te worden bevorderd, dit *oneervol* eervol ontslag uit den dienst gaf? Alleen omdat hij zijn vervanging van militair bevelhebber te Atjeh had verzocht, wijl hem 't commando daar zoo goed als onmogelijk werd gemaakt."

De lijdensgeschiedenis is bijna uit. Er behoeft alleen nog verteld te worden, dat Kolonel Schäfer zeer kort na zijn pensionneering Indië verliet om in Holland recht te vragen aan den Koning, maar zes maanden vruchteloos geduld oefende, en toen een beroep deed op het publiek. Dit, verklaart hij, was ik verplicht aan mij zelven, aan mijn zonen, aan de waarheid en aan het recht. Als militaire kommandant in Atjeh wenschte hij vóór alles door trouwe plichtsbetrachting en eerlijke middelen dezen prijs te behalen, dat zijn naam, gelijk de namen der gesneuvelde dapperen, met eere genoemd zou worden in de geschiedenis van den Hollandsch-Atjehneeschen oorlog. Anders besliste het lot over hem. Er is twijfel ontstaan over zijn welvolbrachte militaire loopbaan. Met 't eenige wapen, dat hem nog ten dienste staat, verdedigt hij zich thans om zijn naam van eerlijk man en staatsdienaar te handhaven.

Wat ons betreft, wij hebben voor dien strijder warme sympathie. Of hij in elk opzicht zijn zaak juist beoordeelt, weten wij natuurlijk niet, en evenals wij zal het publiek aarzelen moeten, uitspraak te doen, zoolang slechts een der partijen zich laat hooren. Voorloopig schort het zijn oordeel op. Uitblijven zal de weerspraak op den duur wel niet. De afgetreden Gouverneur-Generaal 's Jacob b.v., hoe begeerig ook naar vergetelheid en rust, *mag* niet zwijgen. Kolonel Schäfer staat bekend voor een uitstekend officier, het volk heeft recht om te weten, welke overwegende redenen er waren, om zulk een man uit 's lands dienst te verwijderen. Kolonel Schäfer doet den Gouverneur-Generaal de ernstigste verwijten, be-

schuldigt hem onder anderen dat het ongevraagde en dus vernederende ontslag voorafgegaan werd door een mondelinge betuiging van bijzondere tevredenheid; het volk moet uit eerbied voor den heer 's Jacob zelven verwachten, dat deze nu daartegen verzet aanteekene en van de wijze waarop hij als Gouverneur-Generaal aan het vertrouwen in zijn beleid en karakter beantwoordde, rekenschap geve.

Maar wat ook tot zuivering van goeden naam aangevoerd worde, één ding staat vast, n.l. dat het ontslag opnieuw aan het licht brengt hoe wankelend de positie en de toekomst der officieren van het Indische leger zijn. Meer dan dertig jaar wordt er gestreden voor een regeling bij de wet. Hoe lang zal het nog duren, eer den officieren die waarborg wordt geschonken? Bij de herinnering aan zoo menig smartelijk verlies van een eervolle carrière, een schitterende toekomst en heerlijke illusiën, bij de herinnering ook aan dit geknakt leven van een braaf man en een verdienstelijk hoofdofficier meenen wij, dat de willekeur reeds ellende genoeg gesticht heeft in het leger.

v. K.

Handleiding tot de kennis van het Staats- en Administratief Recht van Nederlandsch-Indië, door Mr. J. de Louter, Hoogleeraar te Utrecht. Derde herziene uitgave. 's-Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1884. (484 blz.) 8°.

Onze bespreking van de eerste uitgave, in 1875, van Mr. De Louter's uitmuntende »Handleiding", in de »Economist" van Juli-Augustus 1875, besloten wij met het uiten der meening, dat het werk weldra zijn weg zou vinden zoowel onder hen die zich tot den Indischen ambtenaarsstand voorbereiden, als onder hen die voor eigen studie den staatsrechtelijken en administratieven toestand van Ned.-Indië wenschen te leeren kennen. [1])

Die meening is geheel bewaarheid. Reeds in 1877 moest de heer De Louter, destijds nog leeraar in de Indische taal-, land- en volkenkunde aan het gymnasium Willem III te Batavia, doch op het punt staande van te repatrieeren, voor eene »tweede omgewerkte uitgave" zorgen, en thans reeds, nog geene zeven jaren later, werd hij tot het bewerken eener »derde herziene uitgave" geroepen. Wij achten dit een gelukkig verschijnsel en hopen dat de heer De Louter nog menigmaal tot het bewerken eener herziene uitgave zal worden geroepen, ook al beseffen wij volkomen dat het hem, bij geheel veranderden werkkring — hij is thans hoogleeraar in het staatsrecht te Utrecht — heel wat moeite kost de wijzigingen in de Indische

---

[1]) Aan dat stuk wordt herinnerd, ook omdat het, blijkens de voorrede bij de tweede uitgave, aan Mr. De Louter's aandacht ontging.

administratie en de literatuur daarover steeds op den voet te volgen. Bij de voortdurende wijzigingen toch, welke die administratie ondergaat, is het zeer wenschelijk dat een zoo vertrouwbare gids als de heer De Louter blijkt te zijn, ons telkens na korte tusschenpoozen, b.v. om de drie of vijf jaren, schetst hoe de toestand nu geworden is. In deze derde uitgave is de rechtstoestand van Indië op 1 Januari 1884 volledig beschreven. Maar bij de voortdurende wijzigingen in de administratie is de thans gegeven schets na betrekkelijk korten tijd in sommige opzichten weder min juist. Het wenschelijkst zou dus zijn dat niet te groote oplagen werden gedrukt, maar telkens, na betrekkelijk korten tijd, nieuwe, herziene en bijgewerkte uitgaven het licht zagen. Prof. De Louter's »Handleiding" zou dan meer en meer de vraagbaak worden voor ieder die met den Indischen rechtstoestand bekend wenscht te worden. Blijkens de herhaalde uitgaven is het, en ook dit heeten wij een gelukkig verschijnsel, dit nu reeds voor velen; het zou dit meer en meer worden, zoo telkens, na korte tusschenpoozen, volledig bijgewerkte nieuwe uitgaven het licht zagen.

Het generale plan van het werk is in de tot nu toe verschenen drie uitgaven onveranderd gebleven. Voor hen, die het werk nog niet kennen, nemen wij, met weglating van de opschriften der 118 (vroeger 113) paragrafen, waarin het werk is verdeeld, uit de inhoudsopgave de volgende opsomming der Afdeelingen en Hoofdstukken over, na nog vermeld te hebben dat thans, terecht, bij de verschillende paragrafen de betrekkelijke artikelen van het Regeerings-reglement zijn vermeld en waar het, ter vergemakkelijking van het gebruik, noodig scheen, iets omtrent den inhoud der paragrafen is gezegd. Op eene »Algemeene Inleiding", waarin sprake is van de »Vroegere geschiedenis van het bestuur der koloniën", »Inmenging der wetgevende macht in koloniale zaken". »De Grondwet van 1848 op koloniaal gebied" en »Het Regeerings-reglement", volgt: »Afdeeling I. Nederlandsch-Indië en zijne bewoners". »H. I. Grondgebied van Ned.-Indië". II. »Bewoners van Ned.-Indië". III. »Rechten en plichten der bewoners". »Afdeeling II. Regeeringsvorm". »H. I. Wetgevende Macht". II. »Opperbestuur des Konings". III. »Indische Regeering". IV. »Binnenlandsch Bestuur". V. »Ambtenaren". VI. »Inlandsche Vorsten". »Afdeeling III. Inwendig Beheer". »H. I. Financiën". »A. Beheer en verantwoording". »B. Uitgaven". »C. Inkomsten". »D. Heerendiensten". »E. Geldmiddelen". II. »Rechtswezen". III. »Land- en zeemacht". IV. »Godsdienst". V. »Onderwijs". VI. »Volksgezondheid". VII. »Landbouw". »A. Vrije landbouw". »B. Staats-landbouw". VIII. »Handel". IX. »Nijverheid". X. »Openbare werken".

Is plan en indeeling van het werk hetzelfde gebleven, het geheel eischte eene ingrijpende herziening teneinde ons eene volledige schets te geven van den rechtstoestand op 1 Jan. '84. De nieuwe regelingen, onder anderen betreffende de dorpsbesturen op Java, de heerendiensten in geheel Indië, de nieuwe belastingen van Europeanen, de rechterlijke organisatie op de Buitenbezittingen, de hervorming

van onderscheiden takken van dienst, enz. enz., noopten tot zoo ingrijpende herziening en omwerking, dat dientengevolge, zoo wordt in de voorrede gezegd, ongeveer een derde deel van den inhoud der vorige uitgaaf moest vervallen. De schrijver geeft ons dus inderdaad eene grondig »herziene uitgave".

Daarbij is zijn streven geweest zijne »Handleiding" niet te zeer in omvang te doen toenemen. De eerste uitgave telde 454, de tweede 455, de derde telt 484 blz. Herinnert men zich hoevele nieuwe regelingen in deze laatste uitgave te bespreken waren, dan kan men beseffen hoeveel van het vroeger gegevene, voor zoover dit behouden kon worden, in beknopter vorm te samen gedrongen moest worden ten einde het geheel bijna gelijken omvang te doen behouden als vroeger het geval was.

Men weet dat Mr. De Louter's doel was het schrijven van een handboek, »dat zoowel voor het mondeling onderwijs aan toekomstige Indische ambtenaren als voor eigen studie en vorming kon dienen" en dat hij vooral met het oog op die laatste bedoeling elk belangrijk onderwerp geschiedkundig behandelde en ook heel wat literatuur-opgaven, zij het dan ook meest van officieele stukken, deed.

Het is die historische methode die ons in dit werk zoo bijzonder bevalt, omdat men daardoor bij zeer vele onderwerpen, zij het in beknopten vorm, leert kennen hoe de tegenwoordige regeling uit de vroegere is ontstaan, waarin de tegenwoordige van de vroegere verschilt. Door de literatuur-opgaven, thans talrijker dan vroeger, ofschoon zij nog heel wat uitgebreid hadden kunnen worden, zoo de schrijver niet beducht geweest ware zijn boek te zeer met noten te overladen, ziet de belangstellende lezer ook waar hij over een of ander onderwerp meer kan vinden dan Mr. De Louter meende te moeten geven.

Ten aanzien van de literatuur-opgaven en verwijzingen in de noten zij ons een opmerking vergund. Hij die meer of min op de hoogte is der koloniale zaken en der koloniale literatuur, of deze »Handleiding" d'un trait doorleest, zal geen moeite hebben met de verkortingen: »R. R.", »St.", »B.b.", »B. en v. S.", »K. V.", »K. O.", »De Waal, O. I. F.", »H. G.", »R. i. I." en anderen, welke zoo telkens in de noten voorkomen. Maar het werk is ook bestemd om geraadpleegd te worden door hen die daaromtrent minder op de hoogte zijn. Zou het voor hen geen gemak geven, zoo op de »Voorrede" eene opgave en uitlegging volgde der in het werk meest gebruikte verkortingen?

Zou ook over de beteekenis van het »Bijblad" niet iets meer behooren te zijn gezegd dan op blz. 68 geschiedde?

Het geheel herlazen wij weder met even veel genoegen als leering. Het komt ons voor dat Prof. De Louter ons inderdaad in deze derde uitgave zijner »Handleiding", met het aanhangsel aan het slot, eene volledige beschrijving gaf van den rechtstoestand in Ned.-Indië op 1 Januari '84.

Wilden we eenige gedeelten opnoemen, die ons voorkomen bij-

zonder gelukkig bewerkt te zijn, wij zouden wijzen op het gezegde over het Gemeentebestuur op Java [1]), de Landrente, de Heerendiensten, de Rechtspleging op de Buitenbezittingen, de Agrarische toestanden.

Over althans één dier onderwerpen zij ons eene korte uitweiding veroorloofd.

Meermalen is door ons, o. a. in n°. 34 der »Vragenreeks" in 1883 gesteld door het Kon. Instituut voor taal-, land- en volkenkunde van Ned.-Indië, de wensch geuit dat wij monographiën mochten ontvangen over de herziening van het rechtswezen in de Buitenbezittingen, ten einde daardoor bouwstoffen te erlangen voor een algemeen overzicht der verschillende rechtsbeginselen, welke vroeger in de onderscheidene gewesten van Ned.-Indië golden, van de verschillende regelingen dientengevolge in de onderscheidene gewesten noodig geacht, van de meer of min goede werking der nieuwe regeling, enz. Natuurlijk is Prof. De Louter's beknopte schets van de »Rechtspraak over Inlanders op de Buitenbezittingen" niet het uitvoerig werk dat wij over dit gewichtig onderwerp verlangen. Maar in het twaalftal bladzijden, passende in het kader zijner »Handleiding", dat hij aan dit onderwerp kon wijden, geeft hij, in verband met hetgeen daaraan voorafgaat in de §: »Rechtspraak over Inlanders op Java en Madoera", toch een voldoend duidelijke schets van de beginselen, welke bij de regeling van dit zoo gewichtig volksbelang hebben voorgezeten. Hetgeen hij daaromtrent zegt, en hetgeen daaromtrent in de zooeven genoemde »Vragenreeks" voorkomt, zal ongetwijfeld met nut kunnen worden geraadpleegd door hem die er zich toe zetten zal dit inderdaad gewichtig onderwerp, waarover ongetwijfeld een leerzaam werk te schrijven ware, eenmaal opzettelijk te behandelen.

Een belangrijk deel der noodige bouwstoffen voor zoodanig critisch [2]) werk kan voorzeker door niemand beter worden bijeengebracht dan door Mr. F. H. Der Kinderen, die reeds van 1863 af als Gouvernements-commissaris belast is met het ontwerpen van de herziening van het rechtswezen in de Buitenbezittingen. Wij hopen dan ook dat hij den tijd zal kunnen vinden om voor de overige gewesten te doen wat hij in zijn werk: »De algemeene verordeningen tot regeling van het rechtswezen in het gouvernement Sumatra's Westkust toegelicht uit officieele bescheiden", voor dat gewest deed. Mogelijk is hij, door de grondige bekendheid met dit onderwerp, welke hij in geheel Ned.-Indië heeft kunnen opdoen, ook de geschiktste man om ons dan later het algemeen overzicht te geven, waarvan boven sprake was. Hopen wij dan ook dat zijne vele ambtelijke bezig-

[1]) Over de inrichting der gemeentebesturen op de Buitenbezittingen spreekt Mr. De Louter niet of nauwelijks. Dit maakt te meer wenschelijk het leveren van bijdragen tot beantwoording van n°. 30 der »Vragenreeks", in 1883 door het Kon. Instituut voor de T.-, L. en V.k. van N. I. gesteld.

[2]) »Critisch": want het werk zou de werking der nieuwe bepalingen moeten doen kennen. Dat deze niet overal gelukkig was, heeft men o. a. uit de recente artikelen der heeren Kooreman en Engelhard in de »Ind. Gids" kunnen zien.

heden en zijne in den laatsten tijd minder goede gezondheid [1]) voor hem geene beletselen zullen zijn om zich hiervoor aan den arbeid te zetten.

Na deze uitweiding keeren wij tot Mr. De Louter's »Handleiding" terug.

Bij het bespreken van de eerste uitgave zeiden wij: »Tot de verdiensten van het werk rekenen wij zeer bepaald de geschiedkundige behandeling" (ook hierboven door ons geprezen) »en het weglaten van critiek." Wat het laatste betreft, wezen wij er op dat zoodanig boek natuurlijk in de eerste plaats bestemd is om door den aanstaanden Indischen ambtenaar als leerboek te worden gebruikt, hem eene duidelijke, juiste, bevattelijke voorstelling van zaken moet geven, niet de strekking moet hebben om den lezer te doen zien of de schrijver aangaande een of ander onderwerp liberale of conservatieve meeningen koestert. Nu zegt de schrijver wel dat hij zich is blijven bepalen »tot de bescheidene taak van wetsuitlegger", en de critische methode niet heeft toegepast, zoowel omdat die zijn werk geheel van aard zou hebben doen veranderen en daaraan »een inderdaad afschrikwekkenden omvang zou hebben verleend". Maar hij zegt ook: »Dat ik intusschen meermalen den lust tot overschrijding der grenzen met moeite bedwong, wil ik geenszins ontveinzen". Onzes inziens heeft hij in deze uitgave, den aard van zijn werk in aanmerking genomen, die grenzen nog al eens overschreden en wat weinig geschroomd »over de toepassing der wet een positief oordeel te vellen", hoewel wij gaarne toegeven dat daarbij »politieke beschouwingen zorgvuldig zijn vermeden". Wat ons persoonlijk betreft, hindert het ons volstrekt niet den schrijver nu en dan met een enkel woord zijn afkeurend oordeel over den een of anderen regeeringsmaatregel te zien uitspreken en scharen we ons daarbij bijna immer geheel aan zijne zijde. Ook keuren wij het in het minst niet af, integendeel, dat de heer De Louter nu en dan in de noten, b. v. in die op blz. 16, 17, 41, 55, enz., [2]) te kennen geeft de meening van den een of anderen schrijver niet te deelen. Maar zijn boek is in de eerste plaats bestemd voor studenten; het moet de aanstaande Indische ambtenaren tot de kennis van het staats- en administratief recht van Ned.-Indië inleiden; althans door dezen zal het het meest worden gebezigd. Is het nu wenschelijk in zulk een leerboek over een regeeringsmaatregel een afkeurend oordeel uit te spreken als b.v. voorkomt op blz. 407, [3]) waar wordt gezegd: »De strafbepaling van art. 2 n°. 27 Politie-

[1]) Liggen daarin ook de beletselen, die den heer Der Kinderen tot nu toe verhinderd hebben den leden en vrienden van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen het toegezegde tweede deel van het »Gedenkboek" te geven, welks eerste deel, ter gelegenheid van 's Genootschap's eeuwfeest in 1878 uitgegeven, in onze »Kol. Kroniek" in »De Economist" van Maart 1880 met zoo groote ingenomenheid werd aangekondigd?

[2]) Eene enkele maal ook in den tekst. Zie op blz. 412 de veroordeeling eener meening van den heer Duymaer van Twist.

[3]) En zulke voorbeelden, hoewel zeldzaam, zouden meer kunnen worden aangehaald.

Regl. voor Inlanders tegen willekeurige contractbreuk door inlanders is in strijd met de Indische adviezen voor den aanhoudenden aandrang der Tweede Kamer bezweken en vervangen door eene gebrekkige bepaling, welker ongenoegzaamheid en noodlottige werking blijkens latere berichten uit Indië bezwaarlijk kan worden ontkend". Gaarne wordt toegegeven dat het afkeurend oordeel, door Mr. De Louter over dien regeeringsmaatregel uitgesproken, heel wat zachter luidt dan dat van sommigen der door hem in eene noot aangehaalde schrijvers, waarbij nog heel wat meerderen hadden kunnen zijn genoemd, en dan dat van den kolonialen kroniekschrijver in »De Economist". Maar toch zij de vraag veroorloofd of de schrijver hier niet iets meer deed dan zich bepalen »tot de bescheidene taak van wetsuitlegger" en of het uiten van zoodanig afkeurend oordeel in een leerboek als het zijne wel gewenscht was?

Nu wij ons toch eene aanmerking veroorloofden, mogen er ons nog een paar vergund zijn.

In eene Handleiding als Mr. De Louter ons gaf, kan men geene eenigszins volledige literatuur-opgave over de daarin behandelde velerlei onderwerpen verlangen. In de voorrede waarschuwt hij ook zeer uitdrukkelijk hoofdzakelijk slechts naar officieele bronnen te verwijzen. Zij die wat meer over een of ander onderwerp wenschen te weten, kunnen hem dan ook slechts erkentelijk zijn dat hij nu en dan daarvan afwijkt en enkele schrijvers vermeldt. De vraag zij echter vergund, of hij in dit opzicht niet nu en dan wat verder had kunnen gaan? B. v. over het militair onderwijs en andere militaire onderwerpen is in den laatsten tijd in de »Indische Gids" en het »Ind. Militair Tijdschrift" heel wat geschreven, waarvan we op blz. 328 e. v. niets vermeld vonden.

Eenigermate verband met deze opmerking houdt deze: In de voorrede tot deze derde uitgave zegt Mr. De L.: »De verdienstelijke bewerking der Indo-Nederlandsche wetgeving door de heeren Boudewijnse en Van Soest gaf mij aanleiding tot belangrijke bekorting der noten door verwijzing naar de bladzijden van genoemd werk, waar de betrekkelijke Staats- en Bijbladen vermeld zijn". Zeer veel eer voor de heeren B. en v. S., op wier arbeid daardoor eenigermate een stempel van »officiëeliteit" gedrukt wordt, dien hij toch inderdaad niet draagt [1]); maar minder aangenaam voor de gebruikers van De L.'s »Handleiding", die nu, willen zij een onderwerp grondig leeren kennen, niet slechts de Indische Staats- en Bijbladen, maar dikwijls ook nog het zoo omvangrijke, dure werk van B. en v. S. zullen moeten raadplegen. Heeft Mr. De L.'s zucht tot bekorting der noten hem in dit opzicht niet verleid tot het inslaan van een weg, waarvoor niet alle gebruikers zijner »Handleiding" hem erkentelijk zullen zijn?

Op zich zelf is niets in te brengen tegen de juiste woorden,

---

[1]) En waarbij toch ook niet over het hoofd mogen worden gezien de aanmerkingen in »De Indische Gids" van Jan. 1880 p. 106, op dat werk (door ons in de Kol. Kron. van Febr. '78, p. 277, besproken,) gemaakt.

waarmede op blz. 108 is vermeld dat Bali en Lombok sedert Juli 1882 een afzonderlijke residentie vormen, en dat de landschappen Boeleleng en Djembrana destijds onder ons rechtstreeksch bestuur zijn gebracht. Dit is te lezen in het aldaar aangehaald Staatsblad 1882, n°. 123. [1]). Had echter, in verband met de historische methode door den schrijver zoo terecht toegepast, hier niet kortelijk behooren te zijn vermeld dat, wat de bedoelde landschappen betrof, gemeld Staatsblad eigenlijk slechts definitief regelde wat feitelijk, blijkens de Koloniale Verslagen en Dr. Jacobs' »Eenigen tijd onder de Baliërs," inderdaad reeds sedert lang bestond? [2]) Nu toch heeft het den schijn alsof die landschappen eerst in 1882 onder ons rechtstreeksch bestuur kwamen, terwijl zij het inderdaad feitelijk reeds sedert lang waren.

Op blz. 129 e. v. is sprake van de »Inlandsche Vorsten". Op blz. 131 en 132 wordt »eene vluchtige schets van de geschiedenis en den tegenwoordigen rechtstoestand der Vorstenlanden op Java" gegeven, waaraan enkele woorden over Madoera worden toegevoegd; op de beide vorige bladzijden wordt »in groote trekken de ontwikkelingsgang der Nederlandsche heerschappij" geschetst en dan gezegd: »Overal vindt men tegenwoordig staten die zich op dezen of genen trap bevinden en mitsdien eene eindelooze verscheidenheid van rechtstoestand vertoonen, die na het voorafgaande geen nadere ontvouwing vereischt". Maakte Mr. De Louter zich hier, door naar groote beknoptheid te streven, niet wat heel gemakkelijk van zijn taak af? De juistheid zijner schets wordt toegegeven. Evenzeer wordt toegegeven dat het geene lichte taak zou zijn den rechtstoestand te schetsen in de vele landen van den Indischen archipel, waar het zelfbestuur in meerdere of mindere mate aan de inlandsche vorsten is gelaten, ook omdat nog niet alle met dezen gesloten tractaten bekend zijn. Met de meesten is dit echter wel het geval. En zeker ware het leerzaam geweest, door den schrijver in korte trekken aangetoond te zien, waarin de rechtstoestand in de Vorstenlanden van Java ontstaan, verschilt met dien elders tengevolge van de gesloten tractaten bestaande. In eene volgende uitgave zouden wij dan ook gaarne dit hoofdstuk over de »Inlandsche Vorsten" wat meer uitgebreid zien. In zijne uitmuntende schets van de »Rechtspraak over Inlanders op de Buitenbezittingen", blz. 285, zegt Mr. De Louter: »Duidelijkheidshalve is het raadzaam in de plaats van eene algemeene schets, die tot onnauwkeurigheid en verwarring moet leiden, liever achtereenvolgens de afzonderlijke deelen te beschouwen". Zou hij later dezelfde methode niet op het over de »Inlandsche Vorsten" handelend hoofdstuk willen toepassen, althans in enkele trekken aantoonen waarin de rechtstoestand, ontstaan door de tractaten met vorsten op Sumatra, Borneo, Celebes, verschilt met dien ontstaan op Bali, Ternate enz.? Zijn boek is bestemd niet slechts voor den aanstaanden ambtenaar, maar ook »voor

[1]) Moet voor het verder aangehaald Stbl. n°. 252 niet worden gelezen 225?

[2]) Zie dit geconstateerd bij de bespreking van dat werk in de Kol. Kron. in „De Economist' van Maart jl. p. 292.

eigen studie en vorming". De ambtenaar op de Buitenbezittingen, die, gelijk zoo dikwerf geschiedt, van het eene naar een ver verwijderd gewest verplaatst wordt, zal er den schrijver gewis erkentelijk voor zijn dat hij er hem reeds vooraf op wijst dat de in het eene gewest door tractaten ontstane rechtstoestand verschilt van dien in het andere gewest geldende.

Op hetgeen Mr. De Louter op blz. 70 zegt over de verantwoordelijkheid van den Gouverneur-Generaal heb ik geene aanmerking. Ik zou er echter wel iets bijgevoegd wenschen te zien. Daar wordt gezegd: »het is duidelijk dat de landvoogd, hoe noodzakelijk eene zekere mate van zelfstandigheid voor hem ook zijn moge en hoe onstaatkundig een voortdurende inmenging van den tijdelijken Minister van Koloniën in het Indisch bestuur ook te achten zij, zich toch nimmer aan het geven van rekenschap aan den Minister mag onttrekken, om zich rechtstreeks met zijne inzichten tot den Koning te wenden". Moeten die laatste woorden aldus worden opgevat, dat de Gouverneur-Generaal zich nimmer rechtstreeks tot den Koning zou mogen wenden, dan geloof ik dat er wel iets tegen te zeggen is en meen dat ook de heer De Waal, wiens »Koloniale politiek der Grondwet" door den schrijver, meer of min tot staving van zijn gevoelen, wordt aangehaald, ook wel eenige reserves zou maken. Herleest men niet slechts de door Mr. De L. aangehaalde bladzijden, maar De Waal's geheele zoo belangrijke paragraaf: »De Koloniale landvoogdij", blz. 316—345, dan vindt men op blz. 340 zijne, van anderen afwijkende denkwijze over de grondwettige verhouding tusschen den Minister van Koloniën en den Gouverneur-Generaal. [1]) Zij wordt, na herinnering aan het nauwe verband met de ideeën over de verhouding tusschen den Koning en de Ministers, vroeger ontwikkeld, aldus geformuleerd: »De Gouverneur-Generaal is de ondergeschikte van den Koning, die geene bevelen geeft zonder den Minister van Koloniën; niet van den Minister, die bevelen zou kunnen geven zonder den Koning. De bevelen die hij te ontvangen heeft, moeten den koninklijken stempel voeren", enz. Zie ook op p. 345 de samentrekking zijner beschouwing van het koloniale bestuur: »De overzeesche landvoogdij is eene onder den Koning op zich zelve staande magt", enz. Uit het verband van een en ander maak ik op dat de heer De Waal, al zegt hij het niet uitdrukkelijk, met mij van oordeel is dat het geval zich kan voordoen dat de landvoogd, zonder zich aan het geven van rekenschap aan den Minister te onttrekken, zich als eerlijk man zedelijk verplicht acht zich rechtstreeks tot den Koning te wenden.

Uit mijn ambtelijke loopbaan herinner ik mij althans één geval, waarin dergelijke handelwijze mij in hooge mate wenschelijk voorkwam. Ik wil daarover echter niet spreken omdat ik mij niet juist herinner of die zaak, hoezeer destijds veel besproken, geheel publiek geworden is. Maar ik wil ter verduidelijking mijner meening een

---

[1]) Ik wees daarop ook reeds bij mijne bespreking van dat werk in »Bijblad Economist, 1864, p. 249.

toch altijd mogelijk geval stellen. Gesteld de Gouverneur-Generaal doet een voorstel aan het opperbestuur, welks aanneming hij van het hoogste belang acht voor Indië; de Minister antwoordt, al dan niet uitdrukkelijk zeggende dat het voorstel onder 's Konings aandacht is gebracht, dat de regeering zich er niet mede kan vereenigen; de Gouverneur-Generaal houdt vol, voert nieuwe argumenten voor zijne denkwijze aan en dringt krachtig op de inwilliging van zijn voorstel aan; de Minister blijft er tegen. Zou er nu voor een flink, zelfstandig Gouverneur-Generaal, die minder bedacht is op het misschien in de waagschaal stellen van het behoud zijner lucratieve betrekking dan op het verkrijgen van hetgeen hij inderdaad in het waarachtig belang van Indië acht, geen aanleiding kunnen bestaan om zich ter zake rechtstreeks tot den Koning te wenden, zeggende dat, zoo het opperbestuur ook na zijn hernieuwden aandrang nog niet tot den voorgestelden maatregel kan besluiten, hij zijne betrekking ter beschikking van Zijne Majesteit stelt, tevens aan den Minister mededeeling doende van den door hem gedanen stap?

Zouden daarom De Louter's boven aangehaalde woorden niet deze bijvoeging vereischen: Acht de Gouverneur-Generaal zich soms, bij groot verschil van meening tusschen hem en den Minister, verplicht zich rechtstreeks tot den Koning te wenden, dan behoort hij tevens zijne betrekking tot 's Konings beschikking te stellen en aan den Minister van den door hem genomen stap mededeeling te doen?

Het al dan niet opnemen van soortgelijke woorden ontneemt echter niets aan de groote waarde van Mr. De Louter's arbeid. Gaarne besluiten wij dan ook deze bespreking der derde uitgave zijner uitmuntende »Handleiding" met de herhaling der vroeger geuite meening, dat hij zoowel aan hen die zich tot den Indischen ambtenaarsstand voorbereiden als aan hen die voor eigen studie den staatsrechtelijken toestand van Ned.-Indië wenschen te leeren kennen, een grooten dienst bewees.

5 Mei 1884. J. K. W. Quarles van Ufford.

Wetenschap en Industrie.

BERICHTEN OMTRENT DE SUIKER-INDUSTRIE OP MARTINIQUE, 1883.

Dank zij de welwillende medewerking van den heer H. Pellet, oprichter en directeur van het Industrieel, Wetenschappelijk en Landbouw-Laboratorium te Parijs — 5 Rue Fénélon — ben ik in staat de uitkomsten mede te deelen, die verkregen zijn gedurende het jaar 1879 en begin 1880, op Martinique, door den heer Rouf, chemiste de la Compagnie des Engrais de la Martinique, membre de la Société des Agriculteurs de France. Reeds in 1881 had genoemde heer Rouf eene memorie opgesteld bevattende zijne ondervindingen en chemische analyses van het suikerriet in genoemde kolonie. Die resultaten werden reeds in »de Indische Gids" van 1883 bekend gemaakt. Van zeer groot belang zijn de uitkomsten die in de 2e memorie van den heer Rouf zijn openbaar gemaakt. De heeren Pellet en Joulie, die de verhouding hebben aangewezen, welke bij de *beetwortelcultuur* bestaan tusschen *phosphorzuur* en *suiker*, hadden den heer Rouf aangespoord om een onderzoek in te stellen, om te trachten de onderlinge verhoudingen aan te toonen die bij het *suikerriet* bestaan tusschen *suiker* en *minerale* bestanddeelen, welke in het *suikerriet* worden aangetroffen. De heer H. Pellet, afgaande op het resultaat van diverse asch-analyses, had reeds in vroegere jaren beweerd, dat zoodanige verhouding hoogst waarschijnlijk zoude bestaan en de speciale verhouding van suiker in het riet tot phosphorzuur bij benadering aangegeven. Voor de juiste inzichten van den heer Pellet pleiten de uitkomsten door den heer Rouf verkregen in allen deele, en, als men ziet hoeveel voortdurende en nauwgezette analyses vereischt zijn geweest om tot de resultaten en feitelijke bewijzen van grondige kennis der *rietplant* te komen, dan staat men verbaasd over de juistheid en het helder oordeel van den heer Pellet, omtrent den invloed dien de bemesting *kan* hebben en werkelijk heeft op de ontwikkeling van de rietplant.

Indien op *Java* systematisch onderzoek had plaats gevonden van het suikerriet en van de gronden waar de cultuur *goed* en *slecht* slaagt, dan zouden millioenen schats zijn bespaard in proefnemingen en aanplantingen op gronden, die voor rietcultuur onbruikbaar zijn

of alleen gebruikt kunnen worden door toevoeging der minerale bestanddeelen, die er in ontbreken. De opheffing van het Landbouw-laboratorium te *Buitenzorg* is voor *Java* een ware ramp geweest, als men ziet hoe de analyses van één enkelen chemist — onder de leiding en raadgevingen van geleerden als Isidore Pierre, Deherain, Gasparin, Joulie en Pellet — voldoende geweest zijn om de voortbrenging van goed en suikerhoudend riet terug te brengen tot een vaste formule. Met de op Martinique verkregen uitkomsten kan men thans *a priori* berekenen wat het zal kosten, om aan elken grond de minerale stoffen te verschaffen, die het riet noodig heeft om 100 kilo *suiker* voort te brengen. Is nu het aanvoeren van de in den grond ontbrekende stoffen te kostbaar, dan behoort men dadelijk, zonder aarzelen, weinig product opleverende suiker-ondernemingen te verlaten en naar betere gronden over te brengen. Wel is waar zal goede verzorging van den aanplant een zeer grooten invloed uitoefenen op de producten in suiker en riet, maar het feit staat vast dat geen riet kan worden voortgebracht op gronden waar phosphorzuur en magnesia ontbreken. Vindt men beide bestanddeelen niet, dan is het verstandiger dusdanige velden tegen anderen, die deze mineralen wel bevatten, te verwisselen. Door bemesting kan men de gronden aanmerkelijk verbeteren, maar de mest kan niet alles aanvullen, wat in de gronden ontbreekt. Eene sterk groeiende, krachtige plant bezit meer en uitgebreider wortels dan een middelmatige en kwijnende; reeds daardoor kan de krachtige plant meer minerale bestanddeelen opnemen dan de laatstgenoemde. Aangezien nu van de opneming der minerale bestanddeelen het suikergehalte afhangt, zoo behoort men in de eerste plaats door zorgvuldige cultuur te zorgen, dat de plant zoodanige ontwikkeling erlangt, dat zij de minerale bestanddeelen *kan* opnemen; in de *tweede* plaats moet men zekerheid hebben dat de minerale bestanddeelen, te weten: *phosphorzuur*, *magnesia*, *kalk*, *potasch* en *kiezelzuur* in *voldoende* hoeveelheid in den grond voorhanden zijn.

Zoodra eene gewone bemesting die op één grond voldoende is, op een ander veld geen gunstig resultaat heeft, behoort men den grond chemisch te laten onderzoeken *of wel*, door proefnemingen met mestsoorten, die zijn samengesteld volgens diverse formules, na te gaan welke van de bovengenoemde minerale bestanddeelen *meer* noodig zijn dan bij de gewone bemestingen. Voorshands kan men bijna altijd zeker zijn dat de proeven zich behooren te bepalen tot het vermeerderen van het gehalte van *phosphorzuur*, *magnesia* of *kalk*. Uit de onderzoekingen van de heeren Champson en Pellet, Deel III, Revue des Industries Chemiques et Agricoles, omtrent de *beetwortel* is gebleken, dat:

1. Phosphorzuur 6 maal nuttiger is dan potasch of soda.
2. Magnesia 5.2 » » » » » » »
3. Kalk 4.3 » » » » » » »

De heer Rouf volgde op *Martinique* dezelfde wijze van onderzoek voor het riet, als de heer Pellet voor de *beetwortel* had aangegeven; ook blijkt het dat de heer Pellet van uit *Parijs* de onderzoekingen

steeds heeft bestuurd en zijn medewerking aan den heer Rou[f] verleende.

Reeds een zoo gunstige samenwerking kon doen verwachten, dat afdoende uitkomsten verkregen zouden worden.

Die verwachting is dan ook niet teleurgesteld, wanneer men de staten en analyses raadpleegt, die aan het einde van dit artikel zullen worden afgedrukt uit den arbeid van den heer Rouf.

Het eindresultaat van de analyses van dit *tweede* proefjaar is geweest, dat de heer Rouf, evenals de heer Pellet, de volgende punten vaststelt:

1°. dat het suikerriet met minder minerale en stikstofhoudende bestanddeelen *veel meer* suiker kan voortbrengen dan de beetwortel;

2°. dat het riet evenveel phosphorzuur als de beetwortel noodig heeft om *eene gelijke* hoeveelheid *suiker* voort te brengen;

3°. dat het riet binnen zekere nauwe grenzen soda kan opnemen instede van potasch.

4°. dat de rangschikking van de *meest* nuttige minerale bestanddeelen voor het riet is als volgt:

a. magnesia,	waarvan	1	gewichtsdeel	corresp.	met	137	maal	het	gewicht	in	suiker.
b. kalk,	»	»	»	»	»	128	»	»	»	»	»
c. phosphorzuur	»	»	»	»	»	107	»	»	»	»	»
d. stikstof	»	»	»	»	»	80	»	»	»	»	»
e. potasch	»	»	»	»	»	51	»	»	»	»	»

De potasch moet 9 à 10 maal meer voorhanden zijn dan de soda.

Voorts is gebleken (zooals Pellet onderstelde) dat voor het *riet meer* potasch en soda (bij de cultuur) noodig is dan phosphorzuur. maar vermits het phosphorzuur *twee maal* grooter nuttig effect uitoefent dan potasch of soda, zoo is het voor het voortbrengen van *suiker beter*, dat potasch of soda tekort komen *dan dat* er phosphorzuur ontbreekt.

Uit bovenstaande schaal blijkt immers, dat, wanneer in den grond 1 kilo phosphorzuur ontbreekt, de opbrengst aan suiker met 107 kilo *moet* afnemen, terwijl het ontbreken van 1 kilo potasch en soda slechts een verlies van 51 kilo suiker kan tengevolge hebben.

Nu is het wel waarschijnlijk, dat een gedeelte van het ontbrekende gehalte aan potasch en soda in den grond zal worden vervangen door kalk en magnesia, maar die verwisseling kan zeer goed eene vermindering veroorzaken van het suikergehalte; — dienaangaande schijnt nog geen zekerheid verkregen te zijn.

Uit een en ander is echter reeds vast en zeker gebleken, dat het riet geen *groote* hoeveelheid *suiker* kan voortbrengen, dan wanneer in den grond of in de meststoffen de [illegible]tanddeelen worden aangetroffen, die noodig zijn om zich re[illegible]g te ontwikkelen.

De analyses zullen in 1883 v[illegible]oortgezet, en wel speciaal met het doel om nog nauwkeuriger [illegible]ten, welke de zuivere verhouding is tusschen de minerale bestanddeelen en de productie in *suiker*.

Voorshands geeft de heer Rouf nog een methode aan, om op een praktische wijze na te gaan welke bestanddeelen bij de velden ontbreken, die geen *goede* en *voldoende* hoeveelheid riet opbrengen.

Wanneer de gronden behoorlijk bewerkt zijn en de uitkomsten, *na* toevoeging van meststoffen, die elders gunstig werken, steeds blijven beneden hetgeen men verwachten kan, — dan moet men onderstellen, dat die gronden bestanddeelen bevatten die in onoplosbaren toestand verkeeren *of wel* dat er sommige bestanddeelen geheel aan ontbreken.

Een *grond*-onderzoek kan daarna omtrent die vragen uitspraak doen.

Is de bemesting in verband tot de uitkomst van het grondonderzoek gewijzigd, dan zal men bijna altijd de gewenschte verandering bekomen. Indien dit onverhoopt *niet* het geval mocht zijn, dan moet men het suikerriet van *die* gronden analyseeren. Tot dat einde moet men het riet nemen op het tijdstip dat het bloeit en tevens riet analyseeren van gronden die *groote* producten afwerpen. Het onderscheid tusschen beide analyses zal aangeven, welke bestanddeelen in de gronden en meststoffen van de slecht opbrengende velden ontbreken. Wanneer die ontbrekende stoffen in een volgend jaar worden toegevoegd, dan zal men buiten twijfel goede resultaten verkrijgen.

De heer Rouf is overtuigd dat door die wijze van werken, *zonder* moeite, 100 à 110.000 kilo riet per bunder of 1150 à 1260 *picols per bouw* kan worden voortgebracht.

—

Bij de beoordeeling van de hierachter geplaatste analyses behoort men er op te letten, dat het doel van de onderzoekingen zich regelde naar de volgende te beantwoorden vraagpunten:

1°. om in de rietplanten na te gaan de opname van minerale stoffen en van stikstof;

2°. aan te toonen welke bestanddeelen de rietplant noodig heeft om zich normaal te ontwikkelen;

3°. op te geven de hoeveelheid minerale stoffen die de rietplant uit den grond neemt;

4°. bepaald na te gaan welke de verhouding is van die verschillende bestanddeelen, die door den grond of door de meststoffen moeten worden verstrekt, om 100 kilo suiker voort te brengen.

Eene aandachtige bestudeering der analyses zal aantoonen, wanneer de rietstokken het grootste gehalte aan potasch, soda en chloor bevatten en op welk tijdstip die uit den *rietstok* zijn verwijderd (geélimineerd.)

Voorts ziet men er uit dat de rietcultuur zeer uitputtend zoude zijn, indien men bij een oogst van 1200 pic. per bouw, de bladeren niet op het veld achterliet (of de asch met de mest op de velden terugbracht.) Zie analyse N°. XXII.

Uit analyse N°. X blijkt dat het riet, toen bloeiende, het *maximum* potasch en één maand later het *maximum* chloor bevatte (analyse XII). In die maand is het gehalte potasch begonnen af te nemen. Ook het phosphorzuurgehalte is één maand na het bloeien tot op het hoogste standpunt gerezen. Het is dus volstrekt nadeelig, om het riet gedurende die periode te oogsten.

Blijkens analyse N°. XVII, bevat één maand later het riet 3

ilo. gr
8.780.

maal minder chloor dan een maand vroeger; en is de grootste veelheid chloor overgegaan naar de *bibiet* of *top* en naar de b ren. De analyse N°. XIX toont aan dat de magnesia, kalk en zich nog meer naar den top (bibiet) en de bladeren afscheiden e het *riet zuiverder* wordt.

Toen het riet op *Martinique* 15 maanden en 18 dagen *oud* — (analyse N°. XXI) — bleek dat de *chloor* geheel uit den rie verdwenen was, en zich geconcentreerd had in den top (bibiet) de bladeren. Toen is men gaan oogsten, dus ongeveer $5^1/_2$ m nadat het riet had gebloeid. Op Java bloeit het riet gewoonlij Maart en begint men te oogsten in Juni, dus 3 maanden n periode van 't bloeien. Elk suikerfabrikant weet bij ondervind dat het sap dan nog weinig suiker geeft, en dat de productie grootst is in Augustus en September, doch tot nu toe is nie zuiver wetenschappelijke wijze (evenals op Martinique) geconstat hoe groot het nadeel is, dat men zich berokkent, door te vroeg het rietmalen te beginnen. Dat een speciaal onderzoek op *Java* het grootste belang is voor de industrie, is buiten twijfel, te m omdat nog niet (ook niet op Martinique) is nagegaan, welke ver dering het suikergehalte ondervindt na de 16de, 17de of 18de ma

Hoe dat ook zij, voor den Javasuikerfabrikant is de aantoo vervat in de laatstgenoemde analyses X, XII, XVII, XIX en X reeds eene vaste aanwijzing

a. om de verwerking van het riet niet spoedig *na* het blo te beginnen;

b. om zorgvuldig toe te zien dat de *top* of *bibiet* van het worde afgesneden, ter vermijding van toename van *chloor-*, *pota* en *glucose*-gehalte in het rietsap.

De analyses XII, XIII en XIX strekken om aan te toonen da rietplant zich phosphorzuur assimileert in den vorm van phos magnesia of wel als phosphas amonia magnesia. Om dat punt te maken, werd in de rietplant (riet en bladeren) de amoniak bepa toen het phosphorzuur gehalte het grootste was (analyse XII.) D zelfde onderzoek werd herhaald 6 maanden later met riet da maanden ouder was (analyse XIV). Eene vergelijking van anal XII toont aan dat de magnesia in het riet in zoodanige hoeveelh voorhanden is, dat die een verbinding kan vormen met phosp amonia, maar tevens dat er nog meer amonia aanwezig is, zoo de rietplant de meerdere hoeveelheid stikstof moet opnemen in d vorm van amoniazouten.

De analyse N°. XV toont aan, dat op een rietveld gelegen v van de zeekust en bemest met meststof hoofdzakelijk bestaande u *nitras potasse*, het riet *meer chloorzouten* heeft opgenomen, dan het riet v een veld bemest met *chloorpotassium*. Deze uitkomsten strekken t bewijs dat men zich geen voorstelling *a priori* kan maken van d invloed van een of andere meststof op het rietsap.

Bovenal raadt de heer Rouf aan om te vermijden aan het ri *een overvloed* van potasch met de mest te geven, omdat de ondervindi geleerd heeft, dat dit in den regel weinig suikerhoudend rietsap gee

ilo. gr. 68.780.	731	159.900	287.250
	473	106.470	234.973

Eene afzonderlijke vermelding verdient de aanteekening dat de heer Bayardelle, toen directeur der fabriek de *Moreston*, eene rietplant heeft gevonden tegen de buitenzijde van een rechtopstaanden muur van het waterrad, en wel tusschen het mos dat die muur op 2 meter boven den beganen grond bedekte. Die rietplant, beweert hij, moet zijn voortgesproten uit *rietzaad.* In tegenstelling van het gevoelen van Leonard Wray, beweert de geleerde Guignet, dat het suikerriet door zaad kan worden vermenigvuldigd en dat de verschillende varieteiten die men kent, zijn ontstaan door het uitzoeken van riet voortgesproten uit zaad. Hetgeen Bayardelle ontdekte, wordt dan ook aangehaald als bewijs tot staving van dit gegevoelen. Zeker is het van belang dat botanici in Indië dit punt speciaal bestudeeren.

Evenals voor de beetwortel is geschied, zoude men daarin den weg vinden om rietsoorten te veredelen en speciale soorten te teelen die een buitengewoon suikergehalte bezitten. In 's lands Plantentuin te Buitenzorg kan een nauwgezet onderzoek ter zake wellicht een uitsluitsel op dit punt geven.

Madagascar.

EENE SCHETS

DOOR

J. F. L. SCHNEIDER.

III.

Het heerschende volk van Madagascar is in drie groote klassen verdeeld. Aan het hoofd daarvan staat de klasse der andrian of edelen die de meest bevoorrechte is; de tweede, verreweg de belangrijkste klasse, wordt gevormd door het gros der bevolking, de hova of vrije lieden; de derde omvat de talrijke slavenbevolking.

Tusschen deze drie klassen bestaat een in den regel onoverkomelijke afscheiding. De Andrian zijn verdeeld in eenige geslachten van verschillenden rang. De hoogste rangen worden ingenomen door de afstammelingen van de eertijds onafhankelijke vorsten van Imérina, wier gebied door het zich uitbreidende gezag van Radàma en zijne opvolgers geabsorbeerd werd. De prerogatieven der Andrian verschillen naar de mate van hun rang. Die der eerstgenoemden zijn ten deele vorstelijke prerogatieven, waartoe o. a. behoort het gebruik van de scharlaken zonnescherm, als kenteeken van vorstelijke waardigheid. Deze adel is dus een erfelijke en kan niet verleend worden. In den regel mag een Andrian niet met een Hova trouwen, op straffe van verlies van kaste; zelfs onder de verschillende geslachten worden gewoonlijk geen wederzijdsche huwelijken aangegaan; men trouwt in zijn eigen geslacht en liefst in de eigen familie ten einde de familiebezittingen zooveel mogelijk bijeen te houden. Overigens onderscheiden deze adelijken zich in het algemeen weinig van het gros der bevolking, behalve door hunne aanmatiging. Hunne maatschappelijke afzondering gepaard met een voorname minachting voor arbeid, is oorzaak dat hun stoffelijk welzijn dikwijls niet benijdenswaard is. »Zoo arm als een andrian" is een niet ongewoon gezegde op Madagascar.

De massa der vrije bevolking, de klasse der hova, is geen homogeen geheel; het is nog in zekeren zin een federatie van verschillende stammen waarvan de onderdeelen, geslachten en familiën, zich zoo min mogelijk onderling vermengen. Even als de andrian huwt ook een hova bij voorkeur in zijn familie. De wetten of gebruiken aangaande het huwelijk komen hen hierin zeer te gemoet. Volgens Ellis [1]) mogen de zijliniën van de mannelijke zijde onderling huwen onder inachtneming van eenige ceremoniën, die verondersteld worden de bezwaren van bloedverwantschap op te heffen. Verder zegt hij dat het huwelijk verboden is tusschen broeder en zuster van denzelfden vader en moeder, aan kinderen en kleinkinderen van broeders en zusters van dezelfde ouders, tenzij daarbij de vermelde ceremoniën worden in acht genomen. De voornaamste beperkingen van het huwelijk tusschen bloedverwanten betreffen de afstammelingen in de vrouwelijke linie. De nakomelingschap van zusters van dezelfde moeder mag tot in 't zevende geslacht onderling geen huwelijken sluiten. Uit een en ander mag men dus de gevolgtrekking maken dat zelfs het huwelijk tusschen broeder en zuster, mits van verschillende moeders, geoorloofd is.

De vrije lieden zijn of afhangelingen en volgers van adelijke familiën, en behooren dus tot verschillende clans, wier hoofden onmiddellijk verantwoordelijk zijn aan den souverein, of behooren tot de onmiddellijke volgers van de familie van den souverein. Het maatschappelijk stelsel der Hova is dus volkomen feudaal.

De regeeringsvorm is zuiver despotisch. De vorst beschikt naar willekeur over het leven zijner onderdanen en alle eigendom berust in beginsel bij de kroon. Hoewel de adel in groot aanzien staat, worden de hooge en belangrijke staatsbetrekkingen niet uitsluitend door zijne leden bekleed. De tegenwoordige Eerste Minister, tevens de echtgenoot van de Koningin, is een gewoon hova.

Hoewel met onbeperkte macht bekleed, neemt de Koningin echter in belangrijke vraagstukken geen beslissing zonder vooraf het volk te raadplegen. Te dien einde wordt dan, gewoonlijk in de hoofdplaats, eene volksvergadering, kabàry, bijeengeroepen. In deze kabàry draagt de Koningin zelf of in haar naam een hooge waardigheidsbekleeder, de aanhangige vraagstukken voor; tevens worden daar de nieuwe wetten afgekondigd en besproken.

Met de vrijheid van de Hova is het niet zoo bijster fraai gesteld; in werkelijkheid zijn zij nog la gent corvéable et taillable à merci. In twee

---

[1]) Ellis »History of Madagascar".

groote afdeelingen verdeeld, de barizàno of burgers en de miàzamìla of militairen, zijn zij gedwongen allen arbeid ten behoeve van de koningin of van het gouvernement, in onbetaalden heerendienst te verrichten. De naam voor deze gedwongen diensten is fànompòana, dat wil zeggen dienst. Hoewel er weinig belastingen worden geheven, is toch de instelling van de fànompòana zeer bezwarend, daar ze zeer ongelijk drukt; in de eerste plaats zullen gewoonlijk de bekwaamste en ijverigste werklieden het eerst gepresst worden, zoodat het stelsel een premie zet op traagheid en onverschilligheid. Bovendien tracht iedereen zooveel mogelijk zijn aandeel in den arbeid te schuiven op de schouders van zijn minderen in rang. Alle ambten en bedieningen zijn onbezoldigd, van de gouverneurs der provinciën of districten en de rechters af, tot aan den gewonen soldaat toe. Het spreekt van zelf dat iedereen dus zooveel steelt, als maar even lijden kan, van de tienden en andere inkomsten die voor de Koningin ontvangen worden. Maar het is vooral de arme soldaat wiens lot een bittere parodie is op den naam van vrij man. Zonder soldij, kleeding of voeding te erlangen, is hij in vrede en in den oorlog verplicht zijn diensten in de gelederen te verrichten, terwijl, wanneer hij vader van een huisgezin is, de achterblijvenden zien kunnen hoe aan den kost te komen gedurende den langen tijd dat het hoofd van de familie afwezig is. Voor de rijken die slaven hebben om hunne zaken te bezorgen zijn deze omstandigheden wel niet zoo drukkend, maar blijven niettemin hoogst onaangenaam.

Het leger der Hova is, volgens Grandidier [1]) 35000 man sterk, maar daar ieder soldaat even als de burger door gewonen arbeid in zijn eigen onderhoud en dat van zijn gezin voorzien moet, is 't onmogelijk in een gegeven oogenblik die geheele macht onder de wapens te brengen. Kleeding en bewapening laten voor 't gros nog zeer veel te wenschen overig; daarentegen wordt er strenge tucht gehandhaafd. De troepen die in de onmiddellijke nabijheid van de Koningin dienst doen en eenige duizend man sterk zijn, zijn in een doelmatig uniform gekleed en zien er even als hunne officieren goed uit; zij zijn met achterlaadgeweren gewapend. 't Is niet te verwachten dat deze keurbende een voordeelig figuur zou maken, met geregelde Europeesche troepen vergeleken; maar in de padlooze bergen en wouden van hun land zouden ze voor laatstgenoemden waarschijnlijk een niet te versmaden vijand wezen.

Een Hova mag geen slavin trouwen. Wenscht hij zich een slavin

---

[1]) Bulletin de la Société de géographie, Avril 1872.

tot vrouw, dan moet hij haar eerst de vrijheid geven of loskoopen. Heeft er daarna echtscheiding plaats, dan blijft de vrouw vrij.

De slaven worden in twee klassen onderscheiden: de zàza-hova en de andévo. Eerstgenoemden behooren, zooals hun naam aanduidt, oorspronkelijk tot de vrije-bevolking; zij zijn hova en nakomelingen van dezulken die tengevolge van misdrijven of schulden in slavernij geraakt zijn. In vroeger tijd was de aanwas van deze klasse belangrijk; wanneer namelijk volgens de wetten van dien tijd iemand wegens vergrijpen tegen de souvereine macht ter dood werd gebracht, werden zijne bezittingen verbeurd verklaard en werden zijne vrouwen en kinderen als slaven verkocht. De zàza-hova gaan met de andévo geen huwelijken aan. Deze laatste klasse van slaven is verreweg de talrijkste; zij bestaat uit de krijgsgevangenen en hunne nakomelingen. De vele veroverings-oorlogen onder Radama I, en Ranovalona I werden gewoonlijk met groote wreedheid geoverd. Het zachtste lot wat de krijgsgevangenen te wachten stond, was dat ze met de hunnen in slavernij gevoerd werden. Veeltijds echter werden de weerbare mannen eenvoudig afgemaakt. Het is zelfs meermalen voorgekomen dat de geheele mannelijke bevolking van een plaats, die zich overgegeven had en in onderwerping was gekomen, meedoogenloos vermoord werd, waarna de vrouwen en kinderen als slaven naar Imérina gingen. Deze krijgsgevangenen uit alle oorden van het eiland samengebracht, trouwden onder elkander. Hunne nakomelingen vormen aldus eene klasse van menschen, die de schakeeringen van verschillende stammen vertoonen in huidskleur, statuur en gelaatstrekken, en in hun voorkomen dikwijls belangrijk afwijken van het type der oorspronkelijke bevolking van Imérina.

Tot in het jaar 1877 bestond hier nog een derde categorie van slaven, die der Afrikanen of Mozambiques. Tot aan genoemd tijdstip had er een geregelde aanvoer van Afrikaansche slaven op Madagascar plaats. In dit jaar gelukte het aan de voortdurende bemoeiingen van Engeland, bij tractaat van de Hova regeering de vrijverklaring te verkrijgen van alle Afrikaansche slaven op Madagascar. Hiermee werd dus feitelijk een eind gemaakt aan den handel in negerslaven, althans voor zoover betreft de landstreken die onder 't onmiddellijk gezag der Hova staan.

Hoewel de instelling van de slavernij ten eenenmale in strijd is met onze opvatting van de rechten van den mensch, komt men bij nadere kennismaking met de toestanden toch vrij spoedig tot de conclusie dat hier de naam erger is dan de werkelijkheid. Een slaaf is hier niet het willoos individu overgeleverd aan de grillen en den

willekeur van onbarmhartige meesters, voor wie hij voortdurend zwaren arbeid te verrichten heeft. Het tegendeel is waar en den toestand van het volk in 't algemeen in aanmerking genomen, bestaat er weinig reden om die lieden te beklagen. De slaven worden in den regel door hunne meesters goed behandeld en worden min of meer beschouwd als de jongste leden van de familie aan wie zij toebehooren. Velen onder hen genieten een mate van vrijheid in doen en laten en een welstand, die voor vrije lieden veeltijds onbereikbaar zijn. Hun somtijds belangrijk vermogen stelt hen in staat er op hunne beurt weer slaven op na te houden. Diegenen onder hen die voor hunne meesters veeteelt, landbouw of handelszaken bezorgen, leiden een volkomen onafhankelijk bestaan en niemand kan 't hun aanzien dat ze geen vrije lieden zijn. Het is aan den meester niet geoorloofd een slaaf te verkoopen tenzij met voorkennis en goedkeuring van diens verwanten. Ook kan een slaaf zich vrijkoopen. Verder bestaat hier niet de groote slagboom, het onderscheid in huidskleur; in vele gevallen zijn meester en slaaf van gelijken landaard, en is de kleur van den een gewoonlijk even donker als die van den ander.

Zooals vroeger reeds terloops gezegd werd, verbood Radama I den uitvoer van Malgassische slaven buiten het eiland; hiermede maakte hij een einde aan eindelooze jammeren die de bevolking teisterden. Voor dien tijd werden oorlogen dikwijls gevoerd, alleen met het doel om krijgsgevangenen te maken; menschenroof had op groote schaal zoowel als in 't klein plaats; de slachtoffers werden aan de vreemde handelaren verkwanseld om nimmer terug te keeren. Ontvolking en, wat erger was, verregaande demoralisatie waren de onmiddellijke gevolgen van dezen vreeselijken menschenhandel.

Het koningschap brengt in Madagascar eigenaardige gebruiken mee. Bij de troonsbestijging van een Malgassisch souverein moet door alle personen van rang een eed van trouw worden afgelegd, terwijl de verwijderde stammen tot dat einde deputaties naar de hoofdstad afvaardigen. De vormen waaronder dit eedzweren plaats heeft, zijn van drieërlei aard: in de eerste plaats, het *léfon'òmby* of »het spietsen van een kalf"; vervolgens het *véli-ràno* of »het slaan op het water"; en de aanbieding van de *hàsina*, de »zilveren munt".

Bij de plechtigheid van het *léfon'òmby* wordt een kalf geslacht en met inachtneming van eenige bijzonderheden met lansen of spietsen doorstoken. Degenen, die den eed afleggen, houden den steel van zoo'n lans in de hand, terwijl door een rechter een eedsformulier wordt voorgelezen waarmee de anderen hunne instemming betuigen

door de lans hevig heen en weer te schudden. Voor minder voorname personen wordt de eed van het *véli-ràno* voldoende geacht. Deze bestaat in het slaan met boomtakken op het water van een daartoe bestemden vijver, waarin te voren eenige zaken van symbolische beteekenis geworpen zijn, welke handeling eveneens als instemming geldt met het voorgelezen eedsformulier.

De aanbieding van de *hàsina* is bovendien verplichtend telkens wanneer de koningin audientie aan onderdanen of vreemdelingen verleent; evenzoo wanneer gouverneurs of andere ambtenaren in naam van de koningin iemand ten gehoore ontvangen. Het muntstuk dat voor deze gelegenheid dient was vroeger de Spaansche pilaar-mat, tegenwoordig is het het Fransche vijffrankstuk.

De souverein begeeft zich nimmer zonder groote staatsie en ceremonieel buiten haar paleis, en wordt bij die gelegenheden steeds vergezeld door de grooten des rijks, die in de hoofdstad verblijf houden, alsmede door honderden soldaten en volgelingen. Een groot scharlaken zonnescherm, het nooit ontbrekende attribuut, is altoos zichtbaar daar waar de vorstelijke persoon zich buiten de wanden van haar paleis bevindt. Ook wordt de koningin zelden of nimmer te voet gezien buiten de grenzen van haar verblijf, behalve wanneer zij bij plechtige gelegenheden de *filanjàna* verlaat om op den geheiligden steen te stappen. Een van deze steenen ligt in het midden van Antanànarivo, de andere ligt op een plein ten westen van de hoofdstad.

Zoodra de scharlaken zonnescherm op een afstand zichtbaar wordt, buigt het volk zich om zijne koningin te begroeten; bij het passeeren van de vorstin buigen de aanwezigen zich ter aarde, terwijl ze met uitgestrekte armen een heilgroet uitspreken.

Wanneer bij feestelijke gelegenheden de gezondheid van de koningin gedronken wordt, wendt de loyale onderdaan daarbij steeds het gelaat naar het paleis van zijn souverein; en er komt geen troep soldaten onder de wapens zonder dat allereerst front gemaakt wordt in de richting van het paleis en vorstelijk saluut gemaakt wordt. Het is bovendien in Imérina ten hoogste onbetamelijk wanneer men op de jacht zijnde, een schot doet in de richting van het paleis. In elke vergadering, waar de vorstelijke persoon verschijnt, moet zij de hoogste plaats innemen.

De eerbied-betooningen des volks bepalen zich niet enkel tot de persoon van de koningin, maar strekken zich uit tot alles wat aan haar toebehoort. Koninklijk eigendom van welken aard ook, dat door de straten wordt vervoerd, wordt steeds door een lansdrager vooraf-

gegaan, terwijl een ander lansdrager den optocht sluit. Zoodra komt dit escorte niet in 't zicht of iedereen maakt dat hij uit de voeten komt om den weg vrij te laten, en met ontbloote hoofden wordt het voorbijtrekken van den stoet door de aanwezigen afgewacht.

Valt er eenige buitengewone arbeid te verrichten op de vorstelijke erven, bijv. verbouwing, herstelling of uitbreiding van den hoogen ringmuur, dan beijvert zich iedereen daartoe mede te werken: zelfs de hoogst geplaatste personen nemen den schijn aan alsof ze er een eer in stellen eigenhandig aan den arbeid deel te nemen. Onder de oogen van hunne koningin die op een verheven zetel naar het werk zit te kijken, ziet men de hoogsten in rang met hunne làmba om de lendenen, wedijverende met hunne slaven, steenen dragen, aarde uitgraven en aanstampen, enz.

Hoewel er onder de hova vele bekwame werklieden zijn, vindt men toch onder hen geen ambachtslieden van beroep; van eene eigenlijke arbeidende klasse kan hier dus nog minder sprake zijn. De massa van het volk leeft tamelijk wel onder dezelfde omstandigheden, zoodat ook de uitersten van nijpende armoede en overmatigen rijkdom hier niet voorkomen. In de eerste plaats houdt iedereen zich meer of minder met landbouw bezig en allen, de slaven *incluis*, bezitten een rijstveld, terwijl er bovendien voor ieder die maar wil steeds gronden beschikbaar zijn tot het verbouwen van allerlei producten, behalve in de nabijheid van de hoofdstad. Ieder man is in den regel wel in staat zijn eenvoudige woning op te bouwen en voor een deel het eenvoudig huisraad en gereedschap te vervaardigen en iedere vrouw is genoegzaam bedreven in weven, matten vlechten enz. om in de behoefte van kleeding en van het huishouden te voorzien.

De dagelijksche levensbehoeften van het volk zijn zeer gering: rijst, manioc en de zoete aardappel vormen het hoofdvoedsel, terwijl er hoornvee, schapen en gevogelte in overvloed zijn. De kleeding is over 't algemeen zeer eenvoudig; de mannen dragen gewoonlijk een stuk doek om de heupen bij wijze van een zwembroek, terwijl ze zich een stuk geweven stof van eenige meters lengte, de làmba, sierlijk om de schouders weten te slaan; het gewoonlijk kaalgeschoren hoofd is meestijds met een stroohoed gedekt. De vrouwen dragen in plaats van eerstgenoemd kleedingstuk, de saimbo, iets dat volgens de beschrijving overeenkomt met de in Indië gedragen sarong en ter beschutting van het bovenlijf, evenals de mannen, de làmba. Al deze kleedingstukken zijn van verschillende stoffen en verschillende kleuren vervaardigd, naar mate van de gegoedheid der personen.

Over 't algemeen hebben de vrouwen zeer fraai haar, waaraan ze zeer veel moeite ten koste leggen. Zij vlechten het in een groot aantal vlechten, die vervolgens tot allerlei kapsels gevormd worden. Het kapsel vereischt steeds de hulp van een ander en deze dienst wordt dikwijls door de meesteres aan hare slavin bewezen.

Vóór den tijd van Radàma droegen zoowel mannen als vrouwen het haar lang en in vele strengen gevlochten, die tot een kapsel vereenigd werden. Na de invoering van Engelsche manieren in zijn leger, droeg de koning zelf het haar kort gesneden en gelastte aan zijne officieren en manschappen hun haar op dezelfde wijze te dragen. De bàrizàno of de burgerklasse bleef vrij om het haar op de gewone wijze te blijven dragen. De militaire mode breidde zich evenwel ook onder dezen uit, zoodat de hova mannen tegenwoordig in den regel kort haar dragen en een stroohoed tot hoofddeksel hebben.

Als teeken van rouw wordt het haar loshangend gedragen en bij den dood van den souverein moeten mannen en vrouwen het hoofdhaar afsnijden en gedurende een periode die verscheidene maanden duren kan, het hoofd kaal houden.

Het hier gezegde is van toepassing op het Hovavolk in 't algemeen. In de hoofdplaats en haar omgeving heeft de dichtheid der bevolking en de omgang met Europeanen daarin verandering gebracht. De menschen hebben hier geleerd, op 't voorbeeld der blanken, in 't koude jaargetijde het genot van warmer kleeding uit ingevoerde wollen stoffen vervaardigd, te waardeeren, zelfs heeft de Europeesche kleederdracht reeds haren intocht gedaan, in welke kleedij de inboorlingen zich evenwel niet op hun voordeeligst vertoonen, terwijl het schoeisel voor de meesten nog steeds een lastige nieuwigheid is. Ook ten opzichte van handwerken en bedrijven is het in de hoofdstad anders gesteld dan daar buiten. In de laatste jaren vormde zich hier tengevolge van den belangrijken aanbouw van Europeesche woningen en inlandsche woningen naar Europeeschen trant, een bepaalde klasse van ambachtslieden, zoodat er tegenwoordig metselaars, timmerlieden, ververs en glazenmakers zijn en verder al die ambachten, die bij den bouw van een huis benoodigd zijn, als bijzondere vakken worden uitgeoefend. Bovendien vindt men hier schoenmakers, kleermakers, vervaardigers van stroohoeden, ijzersmeden, koperwerkers, goud- en zilversmeden en pottebakkers. Verder zijn er een aantal lieden die als handelaars allerlei zaken ter markt brengen, en velen reizen naar de kustplaatsen om daar Europeesche goederen zooals geweven stoffen, aardewerk, enz. in te slaan, en ze in het binnenland te verkoopen.

De ouderwetsche Hovawoning die den vorm van een rechthoek

heeft, welks lange zijden anderhalf maal zoo lang zijn als de korte, staat altoos in haar lengterichting van Noord naar Zuid, om beveiligd te wezen tegen den heerschenden Zuid-Oostpassaat. Deur en vensters bevinden zich aan de westzijde; aan den noordergevel worden soms ook nog wél een paar vensteropeningen aangebracht. Het materiaal der buitenwanden is de roode harde klei, waaruit in het centraalgebied de bodem bestaat. Men vervaardigt door middel van eene doelmatige bewerking hieruit een vrij stevig muurwerk. Meer gegoede lieden bouwen hunne huizen van hout. Bij beiden, de houten zoowel als de kleiwoningen, wordt het dak gesteund door drie palen, waarvan een in het midden en de beide andere aan de uiteinden zijn geplaatst. Aan de voor en achtergevels steken de uiterste sparren boven het dak een paar voet lang, kruisgewijze uit. Deze uitsteeksels, tàndro tràno genaamd, zijn gewoonlijk met eenig snijwerk versierd; op de huizen van lieden van rang zijn ze drie tot vier voet lang en op sommige oude vorstelijke verblijven steken ze tien of twaalf voet uit. De lengte van deze uitsteeksels schijnt dus met den rang van den eigenaar in verband te staan. Bij sommige stammen zijn zij gesneden in den vorm van runderhoorns. Het binnenste der woningen is zeer eenvoudig; de vloer bestaat in den regel uit aangestampte klei en is met grove matten of platgeslagen bamboe bedekt; in sommige woningen zijn de wanden met fijnere matten behangen. De binnenruimte is door geen wanden verdeeld. Het meubilair is zeer eenvoudig: eenige rollen matten, een half dozijn houten lepels in een korfje aan den wand gehangen, verder eenige grootere en kleinere korven en somwijlen een kist waarin de kleederen, die bij feestelijke gelegenheden moeten dienen, geborgen zijn, eenige ruwe aarden borden waaronder soms enkelen van Europeesch maaksel, een drinkhoorn, het houten blok waarin de rijst gestampt wordt — dit en veeltijds nog een paar lansen, benevens de gereedschappen voor weven en spinnen, voltooien het huisraad der woningen van den kleinen man. Voor al deze zaken is een vaste plaats in de woning bestemd, evenals voor de slaapplaats, de potten waarin het water bewaard wordt en de haardstede, boven welke laatste zeer dikwijls een houten of bamboezen stellaadje is aangebracht, dat tot berging van kookgereedschap dienen moet. Ook aan de kleinere huisdieren, zooals een kalf en een aantal kippen, die het verblijf met hunne meesters deelen, is een vaste plaats aangewezen.

De onveranderlijke richting van Noord naar Zuid die de Hova, ook wanneer zij in verwijderde streken hunne woning opslaan, steeds

in acht nemen en de even constante distributie der onderdeelen en van het huisraad, hebben hun aanleiding gegeven, de verschillende windstreken te noemen naar de plaats die het een of ander voorwerp in het huis inneemt; bovendien bepalen zij den tijd van den dag naar den stand der zon ten opzichte van hun huis.

De overige stammen bouwen hunne woningen in den regel van dezelfde materialen als de bovengenoemde; de grootte en de indeeling er van zijn bij allen verschillend, terwijl bij sommigen deze voor menschen bestemde verblijven van een walgelijke onreinheid zijn.

Zooals we te voren reeds zagen, waren de oude steden van Imérina gebouwd en meestal schilderachtig gelegen op de toppen van heuvels. Zij zijn omgeven door eenige achter elkaar liggende sloten of grachten, waarvan de buitenste minder diep, maar de binnenste daarentegen soms wel dertig voet diep en twintig voet breed zijn. Langs de binnenzijde van deze gracht bevindt zich gewoonlijk nog een borstwering, die van een ruwe steenen poort voorzien is en waartoe men alleen toegang heeft langs een smal pad dat over de grachten voert. De plaats is gewoonlijk omplant met àviàviboomen, die wel wat op olmen gelijken. Het hoogste gedeelte van de plaats wordt ingenomen door de làpa of verblijfplaats van het opperhoofd, een hoog houten gebouw waarvan de nok dikwijls zestig voet boven den beganen grond uitsteekt. Met zijne bijgebouwen is het door een ruwe palissadeering in een vierkant ingesloten, ròva geheeten. Binnen de ròva bevindt zich de groote vierkante familietombe. Bovendien staat er veeltijds een groote amòntana-boom, die ver boven de omringende àviàvi-boomen uitstekende, met zijne groote zijdeglanzende bladen, het geheel met een prachtigen koepel van groen bekroont. De huizen der inwoners staan verstrooid in rijen over de ruimte binnen de gracht of omwalling.

Sedert de gewesten van het centrum onder regelmatig bestuur kwamen, namen de onderlinge oorlogen der kleine chefs van die verschillende steden een einde; hiermee hield ook het recht van bestaan der versterkte woonplaatsen op. Het meerendeel der plaatsen van Imérina zijn nu open dorpen in de vlakte gebouwd en hoewel niet zoo schilderachtig als de oude arendsnesten, bieden ze daarentegen veel meer gemakken aan.

Volgens de reizigers van den lateren tijd, gelooven de Malgassen over 't algemeen aan 't bestaan van een Opperwezen. Grandidier [1]) zegt daarover onder anderen: »De Malgassen bezitten een godsdienst, wat daartegen ook door verschillende schrijvers moge worden aan-

[1]) Bulletin de la Societé de geographie, Avril 1872.

gevoerd. Zij gelooven aan een almachtig God, Schepper der wereld en Bestuurder van het menschelijk lot; deze God wordt door hen aangebeden en bij alle handelingen van het leven aangeroepen. Naast dezen God komen de zielen der voorvaderen, die als bemiddelaars tusschen de Godheid en de menschen, geacht worden grooten invloed op het welzijn hunner nakomelingschap uit te oefenen. Nimmer is er bij hen sprake van strijd tusschen een goed en een kwaad principe". Deze voorstelling is waarschijnlijk wel wat heel mooi. Het aanroepen van den naam der Godheid bij het doen van heilwenschen en begroetingen is, zooals Sibree zegt, bij de Malgassen, zeer gewoon evenals dit bij alle Oostersche volken plaats heeft; maar het zou een groote dwaling wezen, wanneer men dit als een bewijs van diep geworteld godsdienstig gevoel deed gelden. Ook de bijzonderheden van den eeredienst, zooals men die bij de verschillende stammen vindt, wettigen het vermoeden dat hun godsdienstig gevoel niet hoog ontwikkeld is.

Lucht, aarde en water zijn bevolkt met allerlei geesten en bovenaardsche machten, terwijl bovendien de graven der wezenlijke of vermeende autochtonen, in Imérina Vazìmba, elders Kìmo genaamd, in bijzondere vereering staan. Bij sommige stammen worden aan de stoffelijke overblijfselen van hunne afgestorven opperhoofden, zooals dit o. a. bij de Sàkalàva 't geval is, bovennatuurlijke vermogens toegeschreven. Al deze geesten en goden staan als 't ware op zich zelve, geen er van heeft een geregelden eeredienst; wat men hier met dezen naam zou willen bestempelen is niets anders dan een stelselloos doen van offeranden en geloften, al naarmate het oogenblik zulks wenschelijk maakt. Het barbaarsche bijgeloof uit zich overal en te allen tijde in een diepgeworteld geloof aan tooverij. De eenvoudigste manier om zich van een lastig individu te ontdoen, is dan ook hem bij de menigte in verdenking van tooverij te brengen, waardoor hij bijna onvermijdelijk verloren is. Een eigenlijk gezegd priesterdom bestaat hier niet. De Hova hadden in hunne afgoderij een eenigermate hierarchisch, beter gezegd administratief stelsel. Behalve hunne huisgoden, hielden ze er dorps- en districtsgoden op na. Onder dezen waren er weer eenigen die inzonderheid door den souverein in eere gehouden werden. Deze laatsten werden bewaard in de oude koningssteden van Imérina en in de nieuwe hoofdstad zelf. Deze afgoden of fetisjen, die ieder een afzonderlijke tooverkracht bezaten, waren volgens de overlevering in den regel uit verre oorden gekomen; het waren gewoonlijk waardelooze, onooglijke voorwerpen, met veel zorg in heel veel lappen en

doeken gewonden. Bij feestelijke gelegenheden werden ze gewoonlijk boven aan lange staken bevestigd en zoo onder het volk vertoond, verborgen onder een bedekking van scharlaken en blauwe zijden en fluweelen doeken. Al deze godheden hadden een verschillenden rang. Zij werden bewaard in afzonderlijke gebouwen, terwijl het ambt van bewaarder een erfelijke waardigheid was, te gewichtiger naarmate de rang van den afgod hooger was. De gelukkige bezitters dezer waardigheid en hunne familiën waren in 't bezit van velerhande prerogatieven; sommigen zelfs droegen de scharlaken zonnescherm en voerden het koninklijk zegel. Ieder van deze godheden heeft haar bijzonder fàdy, dat wil zeggen dat voor ieder van haar zaken en handelingen bestaan, die haar onaangenaam zijn en die dus door hare aanbidders in acht genomen moeten worden. Door hun hoogen maatschappelijken rang en de eischen die de aan hunne bewaking toevertrouwde godheden haren aanhangers stelden, vormden deze bewakers, hoewel geen priesters zijnde, eene kaste van lieden, wier moreele macht op het volk en de regeering wellicht niet altijd van overwegenden, maar toch steeds van zeer grooten invloed was. Hun belang verzette zich natuurlijkerwijs tegen iedere nieuwigheid, die het gezag hunner goden en daarmee hun invloed in gevaar zoude brengen.

In de overige gewesten van Madagascar kwam, naar Sibree zegt, de afgoderij nimmer tot zulk eene mate van ontwikkeling, als bij de Hova; zij heeft er tegenwoordig nog meer een bizonder karakter en bestaat in de vereering van de familie-goden door het huisgezin en somtijds door den geheelen stam. Sprekende van het volk in het zuidwesten des eilands, zegt Drury, die aldaar van 1702 tot 1717 gevangen was: »daar zijn geen lieden hier, die er aanspraak op maken, boven anderen door het Opperwezen te worden begunstigd en de bijzondere opdracht te hebben om zijn wil uit te leggen en te verklaren. Nog nooit was hier iemand verwaand genoeg zoo iets te beweren, en wanneer hij het ook al beproefd had, zou hij toch weinig geloof hebben gevonden. Ieder man hier, de armste zoowel als de rijkste, is priester voor zich zelf en zijn huisgezin, en verwacht dat de geesten hem zijne vragen in den droom beantwoorden zullen". In een ander gedeelte van zijn verhaal beschrijft hij dezen huiselijken eeredienst, als bestaande in het plaatsen van den afgod op een gaffel en het branden van welriekende gom onder het aanroepen van het Opperwezen en de een of andere godheid van minderen rang.

Een inlandsch verhaal, voorkomende in de »Atanànarivo annual"

laat een oud man van de Sihànaka zeggen: »toen onze landstreek nog afgescheiden van de Hova was, hadden we geen eeredienst behalve het verrichten van kleine en groote offeranden; maar nadat de landstreek door Radàma I veroverd was, werden voor het eerst de afgoden Itsimàhalàhy en Ramàhavàly hierheen gebracht. Desniettegenstaande beschouwen wij hun eeredienst als gouvernementsdienst dien we verplicht zijn na te komen, ofschoon we de beteekenis er van niet vatten; want de eenige beschermgeest, daar wij Sihànaka gebruik van maken, is een talisman om het vee te beschermen, die wij niet aanbaden, maar door de herders mee in 't veld werd genomen".

Door de Hova werden vroeger offeranden gebracht, zooals nu nog gedaan wordt in die gewesten van het eiland, waar het Christendom nog niet is doorgedrongen. De offerdieren zijn runderen, die in den regel eenkleurig moeten wezen, of andere bijzondere kenmerken hebben, alsmede geiten, schapen en gevogelte. In sommige gevallen wordt het heele dier verbrand; meesttijds echter vergenoegt men zich er mee, het vet te verbranden en het bloed te vergieten, als vertegenwoordigende het leven en het kostelijkste gedeelte van het slachtoffer; het vleesch wordt alsdan door de offeraars gegeten. Geheiligde plaatsen en steenen. zooals de graven der Vazìmba, worden dan tevens met het vet en het bloed besmeerd. Eene harst, émboka, en eene welriekende houtsoort, havòzo genaamd, werden eveneens bij sommige gelegenheden gebrand; eene soort van zuiveringsceremonie bestaande in het met water besprenkelen van de offeraars door de bewakers der afgoden, maakte veeltijds deel uit van de gebruikelijke godsdienstige plechtigheden. Bij de Hova trad somtijds de souverein op om de offerplechtigheid in persoon te verrichten.

In zeker gewest van het eiland, het district Vangaindràno op de zuidoostkust, werden vroeger menschenoffers gebracht. Zij hadden iedere week plaats; de aangewezen dag daartoe was de Vrijdag, waarbij lieden van hoogen rang beschouwd werden als de meest welgevallige offerande; de slachtoffers werden met lansen afgemaakt en bleven op de plaats liggen, om door wilde honden en door vogels verteerd te worden. Het is niet zeker of in den tegenwoordigen tijd in die streken niet nog menschen geofferd worden.

Zeer nauw verwant met het doen van offeranden is de Malgassische gewoonte van de fàditra, een soort van zoenoffer tot het goed maken van overtredingen, of om dreigende of gevreesde rampen af te wenden. Hiertoe worden voorwerpen van weinig of geen waarde, afval dikwijls, met de zonde of verwensching beladen en zoover en zoo goed mogelijk verwijderd.

Behalve de graven der Vazimba hebben de Malgassen op nog tallooze plaatsen steenen en houten palen, die ze bij offeranden met bloed en vet insmeeren; zoo onder anderen steenen in de beddingen der rivieren om de watergeesten gunstig te stemmen, enz.

Onder de bijgeloovige praktijken, die zeker ook in zekere mate met hunne afgoderij in verband staan, bekleedt de waarzeggerij een eerste plaats. Daartoe behooren onder anderen ook het raadplegen van de sikidy en de tangéna, een soort van godsoordeel. De sikidy wordt op de navolgende wijze uitgevoerd. Op een bord dat op de wijze als een schaakbord met een bepaald aantal ruiten voorzien is, worden door den wichelaar boonen, rijstkorrels, steentjes of andere gemakkelijk te tellen voorwerpen twee aan twee geworpen tot dat een handvol van die voorwerpen op het bord liggen; vervolgens wordt naar vastgestelde regels, iedere kolom ruiten heeft namelijk eene bijzondere beteekenis, uit de onderlinge ligging der voorwerpen de uitspraak vastgesteld. In geval van ziekte, bij koop en verkoop, wanneer iemand op reis zou gaan of wanneer men in vreeze zat voor 't een of ander dreigend gevaar, kortom in bijna alle handelingen van het dagelijksch leven wordt de sikidy geraadpleegd, en worden zijne aanwijzingen onvoorwaardelijk geloofd. Ter afwering van de door de sikidy aangeduide ongelukken of plagen worden vervolgens overeenkomstige offeranden gedaan. De sikidy schijnt evenals de in sommige gewesten in zwang zijnde sterrewichelarij, van Arabischen oorsprong te wezen.

Het oordeel door middel van de tangéna is een vergift-proef, door middel van de vrucht van den vroeger beschreven boom van dien naam. In kleine hoeveelheden toegediend, werkt deze vrucht als een braakmiddel, maar bij grootere hoeveelheden is zij een sterk vergift. Het oordeel werd voornamelijk dan toegepast wanneer personen van zware misdaden, zooals hekserij en majesteitsschennis, aan welk laatste vergrijp men zich zeer licht schuldig kon maken, beschuldigd werden, en wanneer er overigens geen voldoende bewijzen voor schuld of onschuld voorhanden waren. Een paar noten werden in water of vruchtensap fijngewreven, dat vervolgens aan den patient te drinken werd gegeven, nadat hij alvorens rijst gegeten en drie vierkante stukjes van eene vogelhuid ingeslikt had. Daarna kreeg de ongelukkige lauw water te drinken; kwam hij dan aan 't braken, waardoor hij 't vergift kwijt raakte, dan was dit 't bewijs voor zijne onschuld, wanneer namelijk ook de drie stukjes ingeslikte vogelhuid te voorschijn kwamen; ontbraken die allen of ook slechts een er van, dan werd de beschuldigde op de plaats zelf met lansen afgemaakt. Deze proef, die steeds levens-

gevaarlijk was, diende dikwijls om lastige personen uit den weg te ruimen, daar een kleine handigheid toereikend was om het oordeel ongunstig te doen uitvallen. Bijaldien de onschuld van den beklaagde bewezen werd, was hij toch dikwijls voor zijn leven bedorven, daar de nawerking van het gif veeltijds verlamming, stompzinnigheid en dergelijke ellende meer ten gevolge had. Het volk echter geloofde onvoorwaardelijk aan den bovennatuurlijken invloed, die bij deze proef werkzaam was; en meermalen gebeurde het dat iemand, die onder de een of andere verdenking lag, zich vrijwillig aan de proef onderwierp; de geheele bevolking van een dorp gaf er zich soms aan over. Onder den schijn van eerlijke rechtsbedeeling, was dit oordeel dus een vreeselijk middel tot verwoesting. In de landen die onder 't gezag der Hova staan, is aan deze ongerijmdheid een einde gemaakt, door een verdrag in 1865 door Engeland met de Hova gesloten, waarbij de tangéna-proef op heel Madagascar werd afgeschaft. Hoe diep ingeworteld bij het volk 't geloof aan dit oordeel was, blijkt uit het feit dat nog in 1878, tijdens het heerschen van eene gevaarlijke koortsepidemie in een dorp, dat op slechts enkele mijlen afstands van de hoofdstad was gelegen, de inwoners hunne toevlucht tot de tangéna namen; zoodat de regeering verplicht was de overtreders met zware straffen te bedreigen.

Ook het geloof aan gelukkige en ongelukkige dagen en tijdstippen speelt hier een groote rol en is aan alle stammen gemeen. De Malgassische tijdrekening gaat bij maanmaanden, die niet in weken van zeven dagen, maar in twaalf groepen verdeeld zijn van twee of drie dagen; elk van deze groepen heeft een eigen benaming. Bij sommige stammen en ook bij de Hova zijn de benamingen der maanden van Arabischen oorsprong. In andere gewesten, vooral in die aan de kusten gelegen, zijn die namen van inlandsche samenstelling. Een zonderling feit is, dat hoewel deze namen op de Oostkust en de Westkust dezelfde zijn, toch niet een en dezelfde maand ook denzelfden naam draagt, zoodat b. v. de naam van een maand op de Oostkust eerst vier maanden later op de Westkust voorkomt. Van de acht-en-twintig dagen der maand waren er vroeger bij de Hova slechts twaalf gelukkige. Deze ongelukkige dagen zijn inzonderheid ongeluksdagen voor de jonggeborenen; over het geheele eiland is nl. kindermoord op groote schaal gewettigd naar aanleiding van de ongelukkige dagen. Zoo waren bij de Hova de eerste dagen der maand ongelukkig, dat wil zeggen doodelijk voor de jonggeborenen, 't zij van 't geheele volk of enkel van de familie van den vorst of van zijn omgeving. De

kinderen werden gedood door ze met het gezicht in een schotel met lauw water te houden. In sommige gevallen kon dit lot afgewend worden door een godsoordeel; de kleinen, die in de ongeluksmaand Alakàosy geboren werden, werden neergelegd aan den ingang der veekraal van het dorp en het vee er over heen gedreven. Wilde het toeval nu dat het kind gespaard werd door de hoeven van het vee, dan werd het geacht zijn noodlot te hebben overwonnen. Het werd dan evenwel naar een verwijderd dorp gezonden en eerst na verloop van eenigen tijd door den vader erkend. De zuidelijke Antanàla hebben acht ongelukkige dagen per maand; de kinderen op een dezer dagen geboren, worden gedood, zoodat gemiddeld een vierde der kinderen, die ter wereld komen, om 't leven gebracht worden. Verder hebben de Antanàla nog een heele maand Faòsa, die bijzonder ongelukkig is; bijna alle kinderen die in deze maand geboren worden, zijn aan den dood gewijd; mochten de ouders toch hun spruit willen behouden, dan nemen ze een wichelaar in den arm die een bad voor den kleine gereed maakt, dat hem voor den vervolge ontoegankelijk maakt voor booze dagen. Behalve de ongelukkige dagen, zijn er nog andere omstandigheden die fataal zijn voor jonggeborenen. Zoo verhaalt Hildebrandt [1]) dat, wanneer bij de Antankàrana in het Noorden een kind kort na de geboorte niest of aan een natuurlijke behoefte voldoet of met reeds doorgebroken tanden ter wereld komt, het door zijne ouders verstooten wordt. Een man uit de familie brengt het in het dichte woud, legt het daar onder eenige formaliteiten neer en laat het dan aan zijn lot, dat niet twijfelachtig is, over. De invloed van het Mohammedanisme heeft echter in deze barbaarschheid een gunstige verandering gebracht; wanneer in later tijd zulk een ongelukskind in 't bosch wordt gebracht, dan volgt gewoonlijk in de verte eene vrouw die het kind later opneemt en verzorgt. De verstootene wordt echter nimmermeer aan zijne ouders teruggegeven en zijn afkomst blijft voor iedereen een geheim.

Een zonderlinge tegenstrijdigheid vormt deze stelselmatige kindermoord met de liefde die de ouders gewoonlijk hunnen kinderen toedragen, en vooral met het feit dat de Malgassen over 't algemeen zeer gesteld zijn op nakomelingschap; kinderen te bezitten wordt als de grootste zegen beschouwd, bewijze de heilwensch »moròa fara àman dimby", dat is: mogen uwe erfgenamen en nakomelingen vermenigvuldigd worden. Lieden die geen kinderen hebben, nemen

---

[1]) Ausflug zum Ambergebirge in Nord-Madagascar. Zeitschr. der Gesellsch. für Erdkunde zu Berlin. 15ᵉʳ Bd.

zeer dikwijls kinderen aan, die dan volkomen als hun eigen worden beschouwd, terwijl bovendien nog bij sommige, misschien de meeste stammen, de kinderen die door een meisje naar aanleiding van de haar door 't gebruik toegestane vrijheid zijn overgewonnen, bij een eventueel huwelijk als eene welkome toegift mee in den koop worden genomen.

De Malgassen hebben overigens nog een aantal middelen om door een hoogere macht iemands schuld of onschuld te doen bewijzen: hiertoe behooren de kokendwater-proef, de kaaimanproef, enz., Bij de proef met kokend water moet de patient met zijn bloote hand een steen halen uit een pot met kokend water en onmiddellijk daarna de hand met den steen in koud water steken; bekomt hij daarna geen blaren op de hand dan is daardoor zijn onschuld bewezen, in 't andere geval is hij schuldig. De kaaiman-proef is er weer een van die waarbij waarschijnlijk de meeste patienten het leven laten. De beschuldigde wordt namelijk naar eene rivier gebracht, waarin veel kaaimans zijn, wat met de meeste rivieren 't geval is. Achter den beschuldigde, staat iemand die driemaal op het water slaat en vervolgens aan de krokodillen verzoekt de verzamelde menigte de schuld of onschuld van den patient te toonen. Vervolgens laat men dezen de rivier heen en weer over zwemmen; brengt hij het er van dien tocht levend af, dan geldt dit als 't bewijs voor zijne onschuld. Zijne beschuldigers vervallen dan in eene boete van vier runderen, twee voor den zwemmer, een voor den vorst en een voor den rechter.

Er zijn op Madagascar een aantal dieren en planten, die zeer gevreesd en als min of meer geheiligd in eere worden gehouden. In de eerste plaats geldt dit voor slangen en krokodillen. Eerstgenoemden zijn op slechts een paar uitzonderingen na onschadelijk; dit neemt echter niet weg dat het volk er zeer veel ontzag voor heeft. De krokodillen worden ook met veel eerbied behandeld; nimmer wordt er een gedood, behalve in geval van weerwraak voor het opeten van een familielid. Men gelooft dat het noodeloos dooden van deze dieren een buitengewoon verlies van menschenlevens ten gevolge zou hebben. Allerhande fabels worden over deze dieren opgedischt: zoo verhaalt men in sommige landstreken, onder anderen in 't Noorden bij de Antankàrana en bij de Betsiléo, dat de zielen hunner hoofden in krokodillen overgaan, die van het mindere volk gaan in 't lichaam van andere beesten over. Om deze redenen worden, onder meer, eenige lemuriden-soorten steeds met heiligen schroom ontzien.

Wilde katten, uilen en vleermuizen behooren niet tot de bevoorrechte klassen. De geesten van afgestorvenen, die onbegraven

bleven en ook die van sommige misdadigers, vooral van toovenaars, zijn genoodzaakt in gezelschap van deze dieren te leven of nemen er de gedaante van aan. Het spreekt van zelf dat het zien of ontmoeten van deze beesten dus ook nimmer iets goeds voorspelt.

Het nuttigste dier, dat de Malgassen bezitten, is het rund. Geen wonder dan ook dat men allerlei verhalen en legenden daarover weet te vertellen. Het Malgassische rund, òmby genaamd, in 't Swaheli ngomby, is evenals de zebu in Engelsch-Indië, bultdragend en behoort tot hetzelfde geslacht. Het is vrij wel zeker dat het rund in vroeger tijden op Madagascar een heilig dier was, zooals 't dat nu nog in vele oorden in Engelsch-Indië is.

Behalve de uil, vòrondòlo, dat is geestenvogel genaamd, zijn er nog andere vogels wier verschijning in onmiddellijk verband staat met het wel en wee der menschen.

Verder bestaan er in de verbeelding der Malgassen nog velerlei gedrochtelijke dieren, die, met buitengewone kracht en snelheid begaafd, het gewoonlijk op het ongeluk der menschen toeleggen.

Tot de heilige of gewijde voorwerpen die het plantenrijk oplevert, behoort onder anderen de fàno, eene mimosa-soort die veel bij de geheiligde graven der Vazìmba groeit; de zaden van dezen boom worden bij voorkeur gebruikt bij de waarzeggerij met de sikidy. Verder nog de zàhana *Bignonia articulata*, en een pandanus, hàsina genaamd. In de zuidelijke landstreken bij de Bàra, de Antanàla en de Antanòssy, worden bovendien de tamarinde en de baobob als heilig beschouwd. Behalve de openbare en huiselijke afgoden of fetisjen, houdt iedereen er nog amuletten op na voor zijn persoonlijken dienst. Deze amuletten bezitten ook weer allerlei tooverkrachten. De een maakt onkwetsbaar tegen vuurwapenen, een ander beschermt zijn eigenaar tegen ongelukken op reis, geeft hem voordeel in den handel, enz. De tooverkracht, die van deze amuletten uitgaat is zelfs zoo groot, dat ze, na alvorens voor 't doel belezen te zijn, slechts heimelijk onder het bed van een vijand behoeven geworpen te worden, om den dood van dezen te veroorzaken.

Het oude en ver verbreide gebruik der besnijdenis vindt men ook hier op Madagascar terug. Het is twijfelachtig of de instelling eene godsdienstige is, zij wordt evenwel over het geheele eiland nauwgezet in acht genomen en gaat overal met offeranden en plechtige, maar ook dikwerf zeer luidruchtige feestelijkheden gepaard.

Bij de Hova was het feest der besnijdenis het grootste feest dat alle anderen in belangrijkheid overtrof, maar tegelijkertijd een gereede aanleiding was tot de meest schaamtelooze ongebondenheden.

Tegenwoordig schijnt de regeerende familie de besnijdenis niet meer overeen te kunnen brengen met het door haar beleden christendom, en heeft de plechtigheid in het land der Hova misschien haar officieel karakter verloren. Nog niet lang geleden bepaalde de souverein het tijdstip voor het algemeene besnijdenisfeest, dat telkens na verloop van enkele jaren gehouden werd, maar waarvoor geen periode was vastgesteld. Bij zoo'n gelegenheid was iedereen gehouden zijne knapen, die daartoe den leeftijd bereikt hadden, aan de plechtigheid te onderwerpen. Het feest duurde verscheidene dagen achtereen, het ging vergezeld van offeranden van runderen en talrijke ceremoniën meer, terwijl men zich vermaakte met dansen, eten en drinken en verdere vreugdebedrijven, alles opgeluisterd door het schieten met kanonnen en geweren.

Hoewel in de hoofdzaak overal hetzelfde, ondergaat de plechtigheid der besnijdenis bij de verschillende stammen in hare bijzonderheden zeer uiteenloopende wijzigingen. Bij sommigen, zooals de sakalàva, vinden geen openbare feestelijkheden plaats, daar de operatie steeds in zekere mate levensgevaarlijk is. Loopt de zaak gunstig af, dan wordt er een dankfeest gevierd waarbij een stier geofferd wordt.

Het huwelijk is bij de Hova en de overige stammen van het eiland niet veel anders dan een vrije overeenkomst tusschen de betrokken partijen, waarbij de naleving der wederzijdsche rechten en verplichtingen wel eenigermate door de gebruiken gewaarborgd zijn, maar van ernstige verbintenis toch geen sprake is. Het is slechts een zaak van betamelijkheid, die door de geringste aanleiding ongedaan kan worden gemaakt. Onder de Hova heeft de eerste huwelijks-ceremonie plaats ten huize van den vader der bruid, wanneer men aan de eenvoudige handeling den naam van plechtigheid geven kan. Het nieuwe paar zit voor de gelegenheid rijst en toespijzen te eten met een zelfden lepel en uit denzelfden schotel; vervolgens worden beiden in een zelfde fraaie làmba gehuld, daarbij wordt door de verwanten van den bruidegom aan de ouders der bruid een kleine geldsom overhandigd, en het huwelijk is voltrokken. Eerst wanneer er kinderen geboren worden, verkrijgt de huwelijksband meer vastheid, daar deze omstandigheid veelal de aanleiding is van samensmelting der materieele belangen. Tot dien tijd toe beheert de vrouw hare bezittingen voor zich zelf. De geboorte van een kind wordt zeer feestelijk gevierd, waarbij zooveel mogelijk een rund geofferd wordt. De vader neemt gewoonlijk den naam van zijn zoon of dochter aan. Heet, om een voorbeeld van Sibree te gebruiken, iemand Rakòto en krijgt hij eene dochter die hij den naam Rasòa gegeven heeft, dan noemt hij zich zelf voortaan

Rainisòa of vader van Sòa. Ook de moeder verandert dikwijls van naam en heet dan in dit geval Renisoa, moeder van Sòa. De ouders zijn zeer zorgvuldig en liefderijk jegens hunne kinderen, zoolang deze nog hulpbehoevend zijn; naderhand laten zij ze al spoedig aan zich zelven over. De toon van de kinderen jegens de ouders is altijd eerbiedig, gelijk over 't algemeen door de jongeren de ouderen in leeftijd steeds met onderscheiding behandeld worden. De vrouw wordt niet in een staat van onmondigheid of dienstbaarheid gehouden, zooals bij de meeste Oostersche volken 't geval is; zij heeft gelijke rechten als haar man, en kan, als deze haar 't leven onaangenaam maakt, hem verlaten en naar hare familie terugkeeren. 't Is haar echter in zoo'n geval verboden een ander huwelijk of verbintenis aan te gaan, voordat ze formeel door haren man ontslagen is. De echtscheiding gaat zoo mogelijk nog eenvoudiger in 't werk als de sluiting van het huwelijk. De Hova noemen de zaak euphemistisch fisàoram bàdy, letterlijk: eene vrouw bedanken. Wanneer een man van zijne vrouw wenscht te scheiden, dan zendt hij haar daartoe onder getuigen een stuk geld met de woorden misaotra anào àho, tompokavàvy, dat wil zeggen: ik dank u mevrouw; en daarmee is de zaak uit. De man noemt zijne vrouw alsdan zuster, uit welke benaming volgt dat voortaan iedere gemeenschap tusschen hen onmogelijk is geworden. Volgens Ellis mag de vrouw twaalf dagen na de echtscheiding een ander huwelijk aangaan. Het gebruik stelt daarentegen ook den man in staat zijne vrouw onder zoodanige beleedigende formaliteiten te ontslaan, dat een nieuw huwelijk voortaan voor haar een onmogelijkheid geworden is. Eene weduwe kan niet weer huwen voordat er twaalf maanden verloopen zijn na het overlijden van den vorigen man. Overtreding van dit gebruik zou haar voor immer schandvlekken. [1]) Maakt eene vrouw inbreuk op de huwelijkstrouw, dan heeft de beleedigde echtgenoot het recht haar ten teeken van schande het haar af te snijden; gewoonlijk is zij dan bovendien verplicht de geschenken, die ze van haren man ontving, terug te geven; bovendien moeten somtijds de overspeligen de waarde vergoeden van het rund dat bij gelegenheid van het huwelijk geofferd werd; dit heeft o. a. bij de Sakalàva plaats. Veelwijverij is op Madagascar zeer gebruikelijk. De Hova-koningen mogen volgens de oude instellingen twaalf vrouwen hebben. Het getal twaalf is bij de Hova een heilig getal. Twaalf is het aantal gelukkige dagen per maand, twaalf vrouwen mag de koning hebben, twaalf is het aantal der koninklijke

[1]) Ellis »History of Madagascar."

steden van Imèrina, enz. Bij andere stammen heeft de veelwijverij nog veel grooter omvang, daar er stamhoofden zijn die er twintig tot dertig vrouwen op nahouden. Een opperhoofd der Bàra zou zelfs zijne vrouwen bij honderden tellen. Een karakteristieke bijdrage voor de kennis der zeden wordt geleverd door het Hova-woord sàodrànto, dat wil zeggen: het verlof dat aan eene vrouw gegeven is, omgang te hebben met andere mannen gedurende een lange afwezigheid van haar echtgenoot. Hier moet echter worden tegenovergesteld dat eene vrouw ook bepaalde sieraden kan aandoen, waaruit blijkt dat haar persoon onschendbaar is.

De Malgassen hebben over 't algemeen grooten eerbied voor hunne dooden, wanneer men ten minste hiertoe besluiten mag naar het gewicht dat zij aan een plechtige teraardebestelling hechten. De verschillende ceremoniën die daarbij in acht genomen worden loopen bij de onderscheidene stammen nogal uiteen; bij enkelen daarentegen heeft het er wel wat van, of ze zich met weerzin van eene onaangename taak kwijten en er zich dus maar zoo gemakkelijk mogelijk af maken.

Wanneer een Hova gestorven is, wordt zijn huis met geweven stoffen behangen en de vloer met nieuwe matten belegd, terwijl er gedurende den tijd dat het lijk in huis is, geen werkzaamheden daar binnen mogen worden verricht. Familie en vrienden verzamelen zich om het lijk, in zoo grooten getale dikwijls, dat allen geen plaats in huis kunnen vinden, en geven op zeer luidruchtige wijze lucht aan hunne smart. De nabestaanden dragen ten teeken van rouw hunne geringste kleederen, zij trekken zich somtijds de haren uit het hoofd en slaan zich op de borst onder het uiten van allerlei jammerkreten. Des avonds na het overlijden wordt onmiddellijk een rund geslacht Het lijk wordt in zijden làmba gewikkeld, waarvan het aantal toeneemt met den rang en rijkdom van den overledene. Een, hoogstens twee dagen na het overlijden, wordt het op een draagbaar grafwaarts gebracht. Bij deze gelegenheid worden een of meer runderen geslacht, waarvan de versch gedoode lichamen over den weg worden gelegd, dien het lijk volgen moet. De dragers daar over heenstappende doen dus den doode over de gedoode dieren heengaan. Vervolgens wordt het lijk in het graf gezet. De draagbaar wordt gewoonlijk daarneven gesteld, omdat die als zoo onrein beschouwd wordt dat het hout er van niet eens tot brandstof dienen mag. Korten tijd na de begrafenis wordt door de familie van den overledene een groot offerfeest gegeven, bij welke gelegenheid runderen worden geslacht, waarvan 't vleesch wordt verdeeld onder de vrien-

den en bekenden, die blijk gegeven hebben van hunne deelneming. In Imérina was het vroeger algemeen gebruikelijk, evenals 't nu nog bij vele andere stammen is, de gehoornde schedels bij deze gelegenheid op lange staken, die langs het graf geplaatst waren, te steken. Het aantal runderen dat voor zulk een offerfeest geslacht wordt, is afhankelijk van den rijkdom van den overledene en de vrijgevigheid van de nagelaten betrekkingen, maar is somtijds ongeloofelijk groot. Het grootst bekende aantal werd bereikt bij den dood van Radàma I, toen er meer dan 13000 stuks vee gedood werd om het vleesch er van onder het in rouw gedompelde volk uit te deelen. Onder de vele voorschriften voor het rouwbetoon over den souverein, dat een jaar lang duren kan, behoort onder anderen het verbod van alle openlijk vreugdebetoon en van iederen arbeid, de veldarbeid uitgezonderd. De Hova hechten zeer groot gewicht aan eene behoorlijke begrafenis. Gebeurt het bijv. dat een van hen in den vreemde sterft, 't zij in den oorlog of op reis, dan rust op zijne makkers of vrienden de stilzwijgende verplichting dat zij zijne overblijfselen zoo mogelijk opsporen. Zijn die gevonden, dan worden de beenderen zorgvuldig van al het vleesch ontdaan en daarna, al is 't uit de meest verwijderde oorden, naar de woonplaats van den overledene teruggebracht. De familie neemt het gebeente in ontvangst onder dezelfde uitingen van smart en rouw en begraven ze op dezelfde wijze, alsof de overledene te midden van zijne familie gestorven ware.

Even als in de wijze van begraven der dooden en de daarbij in acht genomen ceremoniën, bestaat er ook groot verschil in de wijze waarop bij de verschillende stammen de laatste woning wordt ingericht. De inrichting van zijn graf is voor de Hova een zaak van groot belang, die hem blijkbaar zwaarder weegt dan de bouw van zijn tijdelijke woning, te oordeelen naar de groote sommen die hij aan 't eerstgenoemde besteedt, vergeleken met 't bagatel dat hem zijn huis kost. De grafplaats is een soort van kleine kamer, ter halver diepte in den grond. De wanden, die deze ruimte omsluiten, bestaan uit ruwe platte stukken bazalt. Het boven of dekstuk bestaat steeds uit een steen. De Hova hebben eene eenvoudige en vernuftige manier om deze platte stukken van de harde rots te scheiden; dit geschiedt namelijk door plaatselijke verhitting en daarna plotselinge afkoeling van de rots, in de richting van de verlangde splijting. De stukken worden onbehouwen vervoerd naar de bestemmingsplaats en in denzelfden toestand gebruikt. De vindplaats van den steen ligt dikwijls op vrij groote afstanden van de plaats waar het graf moet worden gebouwd, en daar het vervoer door men-

schen geschiedt, die de blokken door middel van ruw vervaardigde touwen over hoogten en laagten, door modderpoelen en rijstvelden slepen, is het natuurlijk dat het materiaal den gebruiker duur te staan komt. Er geschiedt geen betaling voor deze diensten, maar de massas rijst en het aantal runderen, die vereischt worden om de menigte te voeden gedurende den tijd van dezen vrijwilligen arbeid beid, vertegenwoordigen dikwijls een aanzienlijke som.

(Wordt vervolgd.)

„Mercuur"-Stoomdrukkerij, Rokin 60, Amsterdam.

XII. **Zea Mays.** L. — *Mays Zea* GRTN. — *Zea vulgaris* MLL. — *Turksche tarwe* Ned. — *Maize or Indian Corn* Eng. — *Blé de Turquie, Mayz, Blé d'Espagne, Blé de Guinée, Blé d'Inde, Gros Millet des Indes* Fr. — *Djagoeng* Mal.

Halm opgericht, naar boven verdunnend, 3'—5' hoog [1]), bladeren breed lancetvormig, afstaande, later hangend; tongetje kort, vliezig; bloeiwijze éénhuizig, mannelijke bloem in eindelings gesteelde trossen; bloempakjes tweelings, 2-bloemig; kelkkafjes bijna gelijk, kruidig, stomp; schubbetjes 2, wigvormig, vleezig, schuins geknot; helmdraden 3; vrouwelijke bloemen in dichte okselstandige aren, door 4—5 scheedevormige bladeren ingesloten bloempakjes 2-bloemig in de holten van een dikke, rolronde, kurkachtig-zwammige spil ingeplant, de onderste bloempjes 2-kleppig, onvruchtbaar, de hoogere 2—3-kleppig, vrouwelijk; kelkkafjes 2, dun vleezig, breed gewimperd, het onderste uitgerand 2-lobbig; kroonkafjes vleezig-vliesachtig, hol, stomp, glad; schubbetjes en helmdraden 0; vruchtknop zittend; stijl-armen zeer lang, zijdeachtig glad, veelal paars; graanvrucht roodachtig aan den top, aan de zijden geknepen, door de blijvende kelkkafjes omsloten.

De Battahlanden van Sumatra.

Maïs of Djagoeng bekleedt in deze gewesten naast de rijst eene niet onbelangrijke plaats en wordt na den rijstoogst op de Ladangs geplant, rijpt binnen 4—6 maanden en levert eene 300-voudige, in vruchtbare oorden 400—500-voudige opbrengst. Over het geheel wordt de Djagoeng meer in de bergstreken verbouwd. Men eet de klossen gekookt of geroost, of grof gestampt en als rijst gekookt, enkel of met deze vermengd. Twee klossen worden in Angkola met 1 duit betaald. De Djagoeng staat overigens in de schatting niet gelijk met de rijst, dient meer voor de arme bevolking, ook tot voedsel voor varkens en gevogelte en over het geheel vindt men dit gewas in streken, waar de sawahbouw beperkt is.

De Maïs-plant, van Zuid-Amerika afkomstig, wordt ook in Indië algemeen gekweekt. Hasskarl heeft de verscheidenheden, die op Java voorkomen, nader vermeld (Tijd. Nat. Gesch. XI p. 195). Junghuhn doet opmerken, dat dit

---

[1]) Op de Westindische Eilanden groeit deze plant tot een hoogte van veertien voet, zegt De Sturler; mij is zij op die eilanden in den loop van veertien jaren nooit hooger voorgekomen dan vier voet.

AMSTERDAM. — J. H. DE BUSSY.

ROKIN 60.

gewas hooger dan de rijst, tot op meer dan 4000′ in de bergstreken verbouwd wordt. Miq. — Deze is een plant van het vaste land van Amerike en was niet bekend in Europa dan na de ontdekking van de Nieuwe Wereld. Dr. — Genaturaliseerd in Antigua en gekweekt in Amerika, doch oorspronkelijk vaderland onbekend. Grsb. In de Nederl. Westind. Koloniën in geringe mate en eeniglijk als versnapering gekweekt. Hetzelfde kan gezegd worden van het gebruik in Angola, Loanda en andere streken van Westelijk Afrika. P. O.

Het graan van deze grassoort maakt in zijn oorspronkelijk vaderland Mexico nog steeds het hoofdvoedsel uit van de bevolking, en wordt ook veel gegeten in de Zuidelijke Staten van Noord-Amerika in den vorm van een brij, die *Homing* genoemd wordt. De maïs-oogst dáar te lande bedraagt (volgens Drury) ongeveer 600 millioen bushels of 241,151,109 picols of 15,511,092,491 KG. 's jaars, waarvan een groot gedeelte tot het stoken van sterken drank en tot den uitvoer naar vreemde landen is bestemd, — in 1878 alleen naar Engeland 1,668,967,960 KG. voor de waarde van *f* 119,464,748 en maïsmeel 2,053,194 KG. voor de waarde van *f* 380,940.— In Zuidelijk Europa heeft zich de verbouw van dit graan zeer uitgebreid, doch benoorden 47° NBr. wil het dáar niet gedijen, zoodat het bijv. in Engeland niet tot rijpheid komt. Des te meer wordt er van elders ingevoerd; in 1878 niet minder dan 2,117,034,424 KG. benevens 2,120,747 maïsmeel. In Frankrijk, Zuid-Duitschland en Spanje is het verbruik er van aan het toenemen; de Italiaansche polenta bestaat uit grof maïsmeel, met water en zout tot een harden bal gekneed en gekookt. In Oost- en West-Indië echter valt het minder in den smaak der bevolking en verkiezen de Negers in Guiana hunne bananen (Musa), die van de Caraïbische Eilanden de Yams (Dioscorea), die van Curaçao de kleine Maïs (Sorghum), de Indianen van Brazilië de Cassave, hoewel al de hier genoemde, evenals de bevolking van Java, de Zea ongemalen in kleine hoeveelheden geroost of gekookt tot versnapering gebruiken. Op laatstgenoemd eiland maken evenwel de Tengereezen en ook vele Madureezen hierop eene uitzondering door aan het maïsmeel boven rijst de voorkeur te geven en het op de wijze van de polenta, tot een bal gekneed en gekookt, tot hun hoofdvoedsel te bezigen. — Een afkooksel van de jonge klossen (aren) acht men in Indië zeer heilzaam tegen het graveel.

Dr. G. Wassink deelt een zestal gevallen mede, waarin onder het gebruik van de cellen van Turksche tarwe verbetering of volkomen genezing der steenziekte zich voordeed. Dr. W. schreef 5 lood van de droge cellen voor, gekookt op 24 medic. oncen tot 18 oncen, waarvan koud des ochtends en des avonds een groot glas gedronken moest worden. Dr. S. Doch volgens Miquel worden de mannelijke bloemen tegen ziekten der piswerktuigen aanbevolen. Leerb. der Artsenijgewassen.

In voedzaamheid staat de Djagoeng boven de tarwe, doch het meel heeft een geur, die velen tegenstaat en veroorzaakt wordt door het vocht in den graankorrel, hetwelk na de verbreking van het bekleedsel een oxyde vormt, waardoor al de zoete eigenschappen van het graan verdwijnen en een zure,

ittere of muffige smaak onstaat[1]). Dit was het groote bezwaar om het onder e bevolking van Ierland aftrek te doen vinden, toen men tijdens den hon-ersnood van 1846 besloten had, maïsmeel in te voeren, totdat zekere heer tafford in Amerika de oorzaak ontdekte en het kwaad verhielp door het raan over heete cylinders te doen glijden, sedert welken tijd er jaarlijks meer dan 14 millioen bushels (5,860,192 picols) uit de Vereenigde Staten in Engeland wordt aangebracht. De heeren Brown en Polson van Londen ebben destijds ook een fabriek opgericht voor de bereiding van een fijner etmeel uit de maïs, door er de kleefstof (gluten) van af te scheiden, en aldus s de alom bekende maizena in gebruik gekomen.

Zea Maïs, zegt prof. Johnston, gelijkt ook in samenstelling en voedende igenschappen op Tarwe. De korrels van dit koren zijn bijna steenhard, en et meel, bekend onder den naam van maïsmeel, heeft een smaak, die in Engeland en ook ten onzent niet zeer geliefd is. Het levert bij het bakken geen licht, sponsachtig brood, zooals tarwemeel dit doet, maar is voortreffelijk n den vorm van koeken. De hoofdbijzonderheid van zijne samenstelling is, lat het meer olie of vet bevat dan eene van onze gewone graansoorten. Die lie bedraagt somtijds tot negen pond op de honderd, en men onderstelt, dat Turksch koren hieraan zijne bijzondere vetmakende eigenschap te danken eeft. Scheik. in de dagel. leven, vert. door dr. Gunning.

Van het graan wordt door de Indianen ergens in Zuid-Amerika[2]) de Chica gemaakt, een bedwelmende drank, waaraan zij zeer gehecht zijn en lie reeds lang vóór de verovering der Spanjaarden onder hen in dagelijksch gebruik was. Zij wisten de maïs voor dat oogmerk te mouten door bevochtiging en broeiing, gelijk onze mouter in Europa zijn gerst doet, zonder iets te weten van diastase of hare werking om zetmeel in suiker te veranderen.

In de valleien der Sierra evenwel wordt de Chica op eene eenigszins andere wijze gemaakt. Al de leden van het gezin met inbegrip der vreemden, die aan de bewerking verkiezen deel te nemen, plaatsen zich op den vloer in een kring en nemen den mond vol van het graan, hetwelk zij kauwen en dan in een gemeenschappelijke kalabas werpen, totdat deze gevuld is. Het kauwsel wordt met eenige kleinere bijvoegselen met heet water vermengd en in kruiken gezet om het te laten gisten, totdat het eene aanmerkelijke kracht en sterk bedwelmende eigenschappen verkrijgt. Dit is de *Chica marcada*, welke voor veel voortreffelijker gehouden wordt dan de eerstgemelde en in welker bereiding prof. Johnston eene soort van instinctmatige of uit de ondervinding geboren toepassing ziet van een schoon chemisch-physiologisch beginsel, dewijl het speeksel van den mond hetzelfde vermogen bezit als het mout om diastase te doen ontstaan, die met behulp van warm

[1]) Zie over dit onderwerp de aanteekening op blz. 612 van De Sturler's Landbouw in Ned. O.-I.

[2]) Overal leest men van de Indianen der „Sierra" (bergen), doch deze strekken zich uit over de geheele lengte van het werelddeel.

AMSTERDAM. — J. H. DE BUSSY.

ROKIN 60.

water de kleefstof van het zetmeel in suiker doet overgaan [1]). — De bevolking van Angola bereidt slechts één soort van drank, zegt Monteiro, genaamd „Uallua" in het district van Ambréz en „Garapa" in de overige deelen van Angola. Het is een soort van bier, verkregen uit Indiaansch koorn en „bala" of gedroogden Mandioccawortel. Intusschen zegt hij vroeger, dat diezelfde bevolking den besten palmwijn uit de oliepalm verkrijgt, terwijl hij een nauwkeurige beschrijving geeft van de wijze, waarop de éene zoowel als de andere bereid worden. Angola & the riv. Congo, I. 97, 301. — Bij prof. Johnston is *Guarapa* een wijn uit suikerriet, dien de Negers hoog op prijs stellen. Scheik. in het dag. leven. Tot de nuttige toepassingen van het gewas behoort verder, dat het scheedevormig omwindsel der aren gebruikt wordt om matrassen te vullen en dat de stengelbladeren geschikt zijn om tot een sterk papier te worden verwerkt. De bekende Engelsche industrieel William Cobett schreef een boek om de Djagoeng als cultuurplant in Engeland aan te prijzen, hetwelk hij heeft doen drukken op papier, uit de bladeren er van vervaardigd (Illustrated Londen-News, May 1860). Uit de stengels heeft men suiker gefabriceerd, en men heeft er zelfs in Noord-Amerika een fabriek voor opgericht, doch reeds is er een lange reeks van jaren verloopen, waarin ik verder van de zaak niets vernomen heb. Een groote aanbeveling tot den verbouw van Maïs is, dat de plant welig tiert in gronden van de meest verschillende gesteldheid en bestanddeelen. „Le maïs" getuigen Girardin en Du Breuil „s' accommode der terres de toute nature," en hetzelfde wordt door onderscheidene auteurs gestaafd, o. a. door prof. Van der Boon Mesch in zijn verhandeling „over de verbouwing van maïs in Nederland", benevens door anderen, door De Sturler aangehaald op blz. 593 van zijne Landbouw in Ned. O.-I. Van de opbrengst dezer plant loopen de opgaven zeer uiteen — van 130- tot 800-voud; onder zeer gunstige omstandigheden heeft men in Engelsch-Indië volgens Drury een vier- tot vijfhonderdvoudige opbrengst verkregen in den tijd van vier maanden, en daar men er tweemaal in het jaar een oogst van kan inzamelen, moet men zich te meer verwonderen over den periodieken hongersnood, waaraan de bevolking in dat land onderhevig is, vooral ook omdat dit graan zich gemakkelijker dan eenig ander laat bewaren [2]) en het zoo ongemeen voedzaam is, dat, naar de verzekering van pater Bossange, een geacht zendeling die gedurende dertig jaren Canada doorreisd heeft, de Indianen in tijden van hongersnood zich met vier of vijf korrels per dag in het leven hielden. Fl. med. d. Ant. VIII. p. 58. Anderen hebben bij de verschillende volken, zoo van Zuidelijk Europa als van Azië, Afrika en Noord- en Zuid-Amerika, de algemeene opmerking gemaakt, dat het aanhoudend gebruik van maïs den levensduur over het algemeen genomen

---

1) Scheikunde in het dagelijksch leven, vert. door dr. Gunning.

2) Zie voor de verschillende eenvoudige wijzen van zulks te doen: De Landbouw van Nederl. O.-I.

rlengt, en dat het zoowel voordeelig op den lichaamsbouw als op de achten werkt en aan het gelaat een gezonden tint geeft [1]).

Dat overigens de maïs als het meest winstgevend gewas is aan te merken, n men opmaken uit de volgende opgaaf van prof. Pallas van hetgeen een under daarmede op 18 duim beplant in Frankrijk gemiddeld oplevert.

Landvoortbrengselen:

Maïskorrels	45	mud.	
Droog voeder	2500	Ned.	pond.
Stroo voor stroozakken	600	〃	〃
Uitgedorschte kolven.	2200	〃	〃
Versche ontbladerde stengels . .	6500	〃	〃

Fabrikaten:

Ruwe Suiker	130	〃	〃
Melassie	240	〃	〃
Stof voor papier (merg der stengels)	2275	〃	〃 [2]).

Wat dit laatste product betreft, vindt men in Drury's Pungat Products vergenomen, dat de bladeren van de maïsplant geschikt zijn een voedzame elfstandigheid op te leveren, die als brood tot menschelijk voedsel kan lienen, — een vezelachtige stof, vatbaar om evenals vlas gesponnen en geweven te worden, en eindelijk een moes, waarvan een uiterst schoon papier an worden vervaardigd. De geheele verzameling van wat hij de hoofdbladeren (head leaves) noemt, levert gemiddeld een derde van haar zelfstandigheid tot het spinnen, een derde tot papier en een derde tot voedsel.

Ook kan de geheele vezelige zelfstandigheid tot papier worden verwerkt. Volgens de daartoe gevolgde wijze in de Keizerlijke papierfabriek te Schoegelmühle, in Beneden-Oostenrijk, verkrijgt men 100 pond papier van 300 à 350 pond „hoofdbladeren", ongerekend de andere stoffen (materials), en de daartoe vereischte hoeveelheid van zulke bladeren kost slechts 6 s. (*f* 3.60), afgeleverd aan de papierfabriek. Om dezelfde hoeveelheid papier te verkrijgen, zou er 160 pond lompen noodig zijn. Volgens de officiëele rapporten waren in Oostenrijk 35,000,000 acres met maïs beplant, waarvan het jaarlijksch product aan „hoofdbladeren" begroot wordt op 2,700,000 centenaars. Indien het geheel daarvan tot papier werd gemaakt, zou de opbrengst ontzettend zijn en meer dan 1,500,000 pond bedragen in het jaar. Zoo sterk en duurzaam is maïspapier, dat het, fijn vermalen zelfs, zooals gezegd wordt, gebruikt kan

---

[1]) De Sturler L. in N. O.-I.

[2]) Id. als boven. In weerwil van zulke sterke aanbevelingen zijn de pogingen van den geachten auteur, om de teelt van dit gewas in Suriname in te voeren, zonder eenig noemenswaardig gevolg gebleven.

AMSTERDAM. — J. H. DE BUSSY.

ROKIN 60.

worden als een uitmuntend substituut voor glas; zoo groot is zijn natuurlijk doorschijnendheid en vastheid [1]). U. P. of India.

Zea Maïze. This grain, according to Humboldt was found by the Europeans in the New World, from the South of Chili to Pensylvania, Essai Politique tom. II, p. 408. He might have added, to the St. Lawrence; Puritan fathers found it in abundance on the New England coast, when they landed.

Prescott „Hist. of the Conquest of Mexico."

Its gigantic stalks, in these equinoctial regions, afford a saccharine matter, not found to the same extent in northern latitudes, and supplied the natives with sugar little inferior to that of the cane itself, which was not introduced among them till after the conquest. Ibid. as above.

---

[1]) Die het origineel van dit stuk leest, zal moeten erkennen, dat Engelsche schrijvers zich soms al op een zeer vreemde wijze weten uit te drukken. Onbegrijpelijk is het tevens, dat schrijvers over Indische grondstoffen, tot de papierfabricatie geschikt, z. a. Royle en anderen, met geen woord van de maïsplant gewagen.

De Ondergeteekende verlangt te ontvangen .... *Ex.*

A. H. BISSCHOP GREVELINK, *de Planten van Nederlandsch-Indië, bruikbaar voor Handel, Nijverheid en Geneeskunde.*

à f 10.—		*franco Indië.*	*12.—*
„ „ 11.50, gebonden.		*„ „*	*13.50*

Naam ....

Adres ....

NB. Verzoeke door te halen hetgeen niet verlangd wordt.

De Indische Gids.

Staat- en Letterkundig Maandschrift.

Directeur: C. E. van KESTEREN,

MET VELER MEDEWERKING.

[R]edacteur van de rubriek Koloniale Literatuur: Dr. T. C. L. WIJNMALEN.

ZESDE JAARGANG.

I.

AMSTERDAM. — J. H. DE BUSSY.
ROKIN 60.

1884. Februari

DE INDISCHE GIDS.

Staat- en Letterkundig Maandschrift.

Directeur: C. E. VAN KESTEREN,

MET VELER MEDEWERKING.

Redacteur van de rubriek Koloniale Literatuur: Dr. T. C. L. WIJNMALEN.

ZESDE JAARGANG.

AMSTERDAM. — J. H. DE BUSSY.
ROKIN 60.

Batavia, ERNST & Co, *Semarang*, Administratie van „De Locomotief,"
Soerabaja, THIEME & Co., *Londen*, TRUBNER & Co.

Zie de 3de bladzijde van den omslag.

INHOUD.

☛ Door plaatsgebrek kon de plaatsing van onderscheidene stukken, reeds voor deze aflevering bestemd, niet geschieden.

II

DE INDISCHE MERCUUR.

Inhoudsopgaaf van No. 17—21.

UITGAVE VAN J. H. DE BUSSY,

Rokin 60 te AMSTERDAM.

EERE-DIPLOMA,

HOOGSTE ONDERSCHEIDING.

Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam 1883.

DE ABONNEMENTSPRIJS

van dit Tijdschrift bedraagt *f* **15.**— per jaar voor Nederland en *f* **25.**— voor Indië franco per mail.

IN ELK NOMMER

worden Advertentiën geplaatst. — Aankondigingstarief op aanvraag bij den Uitgever verkrijgbaar.

BOEKEN TER BEOORDEELING

zende men aan den Heer Dr. WIJNMALEN te *'s Gravenhage.* De meest mogelijke spoed wordt daarvoor gevraagd.

BIJDRAGEN

voor de rubriek „Koloniale Literatuur" zende men aan den Heer WIJNMALEN; andere aan den Heer C. E. VAN KESTEREN te *'s Gravenhage.*

Dringend wordt men verzocht om, ter bevordering van vlugheid en netheid bij het zetten, het papier, dat men voor de in te zenden artikelen gebruikt, aan niet meer dan aan één kant te beschrijven.

Zij, die wenschen, dat hun handschrift alleen den Directeur onder de oogen komt, hebben dit slechts te kennen te geven.

De aansprakelijkheid der verschillende schrijvers moet geacht worden beperkt te zijn tot hun eigen artikelen,

Zoowel voor conservatieven als voor anderen stelt dit tijdschrift ruimte beschikbaar. Bijdragen, waarin meeningen of beginselen worden voorgestaan, strijdig met het programma, waarmede de Indische Gids optrad, vinden een plaats in een afzonderlijke rubriek, achter de rubriek Varia.

Correspondentie.

In de volgende afleveringen zullen o. a. deze bijdragen voorkomen:

De aanbestedingen bij het Departement der Burgerlijke Openbare Werken in N. I. door H. M. DIBBETZ.
De aanspraken van Solok op Noordoost-Borneo, door P. J. B. C. ROBIDÉ VAN DER AA. *(Vervolg).*
Een bijdrage tot de geschiedenis van den Java-oorlog, door C. E. VAN KESTEREN.
Proeve van een vertaling in het Soendaasch.
Het „slotwoord" van Generaal Booms, overwogen door A—Z.
De feitelijke toestand in het gouvernementsgebied van Celebes en Onderhoorigheden, door P. J. KOOREMAN. *(Vervolg).*
Een woord aan Jhr. M. E. F. Elout van Soeterwoude, naar aanleiding van zijn: „De handel op onzen Grooten Oost", door P. J. KOOREMAN.
Het huwelijk bij de Chineezen te Padang. Door J. W. YOUNG.
Schetsen uit de geschiedenis der vestiging en uitbreiding van het Ned. gezag in O. I. door R. VAN ECK. (Vervolg).
Het animisme bij de volken van het Maleische ras, door G. A. WILKEN. (Vervolg).
De staatkundige en economische toestand van het eiland Saleijer, door H. E. D. ENGELHARD. (Vervolg).
Het opiumvraagstuk, naar aanleiding van M. F. H. PERELAER's brochure.